

Μιχαήλο Τρίσιεσβαχίη

Ἱστορία
Ἑσθονίης-Ρυκίης

ΤΟΜ IX (2)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Том IX

Книга II

**Фотопередрук з першого видання,
що вийшло у Києві в 1931 році.**

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Том IX

ДРУГА ПОЛОВИНА

ХМЕЛЬНИЧЧИЩА РОКИ 1654 - 1657

(закінчення)

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА”
НЬЮ-Йорк 1957

MYKHAILO HRUSHEVSKY

HISTORY
OF UKRAINE-RUS'

Volume IX. Book II

Part II (ending)

Khmelnitsky's Era 1654 - 1657

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 3, N. Y.
1957

З М І С Т

тому дев'ятого, книги другої

Друга половина (закінчення)

VIII.	Воснні операції і дипломатичні переговори 1654 року	870- 965
IX.	Поворама тогочасної України. Загибель Браславщини. Дрижипільська кампанія та її епілог (січень-червень 1655)	966-1090
X.	Похід на Галичину 1655 р. Проблема Західньої України, справа Білоруської займанщини і української еміграції (весна 1656)	1091-1231
XI.	„Московська зрада” і нова ліга (літо 1656 — весна 1657)	1232-1364
XII.	Кінець Хмельниччини	1365-1478
XIII.	Кілька загальних завважень	1479-1503
	Додатки	1508-1539
	Доповнення	1539-1550
	Показчик осіб	1551-1530
	Показчик місць	1581-1600
	Повний і докладний зміст IX тому	1601-1630

VIII.

ВОСННІ ОПЕРАЦІЇ І ДИПЛОМАТИЧНІ ПЕРЕГОВОРИ 1654 РОКУ.

Польські пляни і проби наступу на подільським і білоруським фронті. Великодній рейд на Винницю, Браслав і Умань; невдоволення з його наслідків і пляни мирної інтрити; переговори Радивиля через Ждановича. Заходи коло гана, посольство польське і козацькі. Посольство Савича і татарський ультиматум, дискусія над ним в Чигрині. Становище Порти. Посольства молдавські і семигородські. Посольство польських сенаторів до московських бояр. Початок московського наступу, похід Золотаренка на Білорусь, місія Спасителева; операційні пляни і зміни в них. Свідчення московської ласки гетьманові: припинення переписи договорів і висилка золота; місія Старкова і привезені ним вісти. Червневий сойм. Перше шведське посольство у Хмельницького. Хмельницький в Києві, воєнні наради, посольство Якименка. Смерть гана. Посольство молдавське і мунтянське. Царське золото в війську, місія Протасьева, побоювання висловлені гетьманським штабом в справі реєстру; посольство Положеного. Операції під'їзду на Волині і Поділлі; засоби охорони від Татар, донська диверсія на морі. Операції Золотаренка на білоруським фронті; його тактика; облога і здобуття Гомля, Чичерська, Нового Бигова; суперництво з Поклонським. Царський наказ гетьманові йти під Луцьк, посольство Ржевського. Вісти про митрополита привезені Тафларієм; гетьман у Києві, Ржевський у fastівській п'ятирі; посольство кримських мурз, молдавського і мунтянського воеводи і сербських капітанів. Похід гетьмана з А. Бутурлиним на Волинь. Становище під Бердичевим (вересень—жовтень), козацький наїзд на Острог і Межирич. Тривожні відомости з Криму, посольство Радивиля, гетьманські посольства до царя з Сомченком і Ждановичом, вісти про бунти в війську. Гетьман вертає під Білу-Церкву, погром Гурского, посольство Кличіє. Новий ган в Криму, його ультиматум гетьманові і відповідь гетьмана ганові. Посольство до царя Кіндратенка, друге посольство на Дні Сухині. Царська грамота післана з Сомченком—закінчення кампанії. Золотаренко в царській ставці, програма зимових операцій.

Не вважаючи на те що ще літом московські послы, Репнин з товаришами, як тільки могли вияснили польським сенаторам необхідність замирення з козаками, коли не хочуть допустити до московської інтервенції,—тепер, коли Москва прийшла на Україну і проголосила протекторат царя, се впадо на польські державні круги як повна несподіванка. Розвідка служба була так лихо поставлена, що тільки через місяць після присяги зложеної гетьманом прийшли про се відомости до уряду і застали його цілком неприготованим до такого обороту. Папський нунцій переказує в своїй реляції, як йому король оповідав про сей пасаж на авдієнції 22 лютого: король саме йшов до столу, коли йому принесено листи від польного гетьмана з повідомленням, що козаки-бунтівники зложили присягу перед московським послом і передали йому міста: Київ, Переяслав і Білу Церкву. Їх священники не хотіли присягати, через деякі релігійні розходження з Москалями, а найбільше тому, що вони підлягають іншому патріярхові,—але таке побоювання, що їх силоміць змусять таки до сеї присяги. Ся відомість, каже нунцій—викликала велику тривогу, бо коли самі Московіти не становлять нічого великого, то союз їх з козаками може досягнути успіхи такі, що їх не вдасться й поправити; сойм мусять

звернути всю енергію на потрібні приготування, щоб їм запобігти, і можливо, що прийдеться звернутись по поміч Татар—хоч як се було б неприємно з становища против-турецьких плянів ¹⁾).

До сеї громової вістки все йшло собі доволі спокійно і без якої небудь тривоги. Король, повернувши з походу, з невеличким гуртком сенаторів, відбув нараду над ситуацією, між иншим і над справою козацькою; ситуація була неясна—але не здавалась ні гострою ні небезпечною. Посольствами до султана, хана й инших васалів Порти сподівалися розвести козацтво з його союзниками: ізолювати його і змусити покортися королеві; а як хан не схоче розірвати з ним союзу—нехай змусить козаків на підставі союзного договору іти разом з Ордою на Москву. З Хмельницьким завести переговори і старатись відвести від Москви, а як ні—то підняти старшину против нього, перекупивши її грошима. Одночасно приготувати військо і коли б Хмельницький не хотів іти на капітуляцію—непокоїти козаків наїздами і тим способом нахилити їх до повороту під королівську владу ²⁾).

Одним словом—дух нашого Кисіля не вмирав між польським сенатом. Маса проєктів, оден кращий від другого; трудність хіба в тім, що всі ці проєкти одночасно здійснити було неможливо; треба було щось вибрати і з деякою енергією переводити.

Та енергії як раз для сього бракувало, бо вся увага була скупчена на боротьбі короля з опозицією, що вибухла з новою силою. Се була дійсно актуальна для шляхетського громадянства справа, а з козаками можна було почекати. Тим більше, що звідусіль пішли чутки, що серед козацького війська велике невдоволення на політику Хмельницького, або що його навіть і нема: вбив його Богун з направи тих козаків, що були під Сучавою ³⁾),—так що з ним можна було й не спішити. Натомість з королем і його партією треба було покінчити негайно.

Ганебний вислід останньої кампанії, котрою керував персонально сам король, затримавши за собою права великого гетьмана, викликав страшне роз'ярення серед шляхти.

¹⁾ Жерела XII с. 187, і повторення того ж на с. 188. Зміст ясно показує, що в основі вістей отриманих королем лежала заява митрополита, писана з Києва перед приходом Бутурлина, можливо—привезена Криницьким.

Тому що польські сучасники не постаралися записати, яке вражіння зробила ся відомість у короля, Равіті-Гавронському прийшлося звернутися до нашого Величка, який докладно описав, як плакав король, одержавши відомість про утрату «народу козацького», і записав навіть промову, сказану з сього приводу до сенаторів.—Величко с. 96 нов. вид., Равіта-Гавронський II с. 351.

Для характеристики поглядів козацьких патріотів поч. XVIII в. ся Величкова промова найбільш цікава. Король називає утрату України утратою «світу очей наших»; стративши «добрих молодців козаків, братії нашої» (се так король їх називає!), «за котрих оружьем і сторожею через многії времена як за кріпкими мурами до сих часів в тишині і покою зіставали-сьми»,—«хто зна чи не повстануть ті, що досі боялися Польщі, і чи не огорнуть її звідусіль таким страхом, яким вони досі були огорнені, завдяки козацьким силам!».

²⁾ Лист воеводи Лешинського 16 січня, ркп. Чорторійських 384 с. 29, в витягах у Кубалі III с. 395—6

³⁾ Лист із Львова 31 січня—у Міхаловського с. 720.

Деж таки, трудили шляхту посполитим рушенням, стягли з неї таку купу податків, загубили стільки війська, і в результаті не довели навіть до ніякого формального замирення, не звязали козаків нічим на будуче, а Татарам видали на ясир безборонні краї! Шляхта напосілася, за кару, позбавити короля всяких впливів на військову справу, а перед усім змусити його призначити великого гетьмана, на вакансію що лишилася після смерті Миколая Потоцького, а всіх причетних до шафування державними фондами—покликати до відповідальності. На соймках понаписувано гострі інструкції й вибрано найбільше занозистих парламентаріїв на сойм, що мав розпочатися в Варшаві 9 лютого.

Але тут заваявся й король із своїми повірниками, ображений за таку невдячність за всі понесені ним воєнні труди і нещастя. Він не тільки не хотів випускати з рук коронної булави, але скориставши з смерті старого і хорого, чисто номінального великого гетьмана литовського Кішки, захотів затримати в своїх руках і булаву литовську. Себто поставити литовське військо в безпосередню залежність від себе, а польного гетьмана Радивиля, сього невінчаного короля Литви—зробити своїм підручним, у всім залежним. На сім ґрунті розгорілася завзята парламентарна війна, яка протяглася аж до кінця березня, скупляючи наоколо себе всю увагу двору, сенату, шляхти. Нарешті сойм зірвано серед незвичайного огічення, без яких небудь ухвал на війну: для сього король збирався скликати новий сойм літом. Великим щастем для нього було, що не прийшло до збройного шляхетського повстання: правдоподібно московська інтервенція і проголошення війни змусило опозицію стриматися від такого виступу.

Одержавши відомости про те що цар прийняв Україну під свій протекторат, король скликав секретну нараду в сій справі. Дневник Радивиля містить її під днем 23 лютого. Але серія королівських розпоряджень звязаних з сим московським інцидентом починається вже з 21-го: наведеним уже вище (с. 831) універсалом короля до старшини і козаків з закликом, щоб лишилися вірними своему прирощеному підданству. Не знати чи підписано його «заднім числом», чи король почав свої розпорядження не чекаючи наради. Потім з датою 28 лютого маємо другий універсал подібного ж змісту—до українських міст (до бурмистрів, райців, лавників, отаманів і всеї черни)¹⁾. Універсали адресувалися мовляв до тих вірних підданих, які ніби то ухилилися від присяги цареві: їм рекомендувалося триматися до приходу королівських військ, і з ними при першій можливості звязатися, а тих які б неволею мусіли присягти, потішалося обіцяною королівської амністії і ласки. Наскільки се могло бути простим літературним підходом, се трудно сказати, але мабуть в польських кругах були відомости про таких противників московського протекторату—бо одночасно, як ми знаємо, пробували звязатися з деякими конкретними особами сього напрямку, як от з Богунюм. Ми бачили вище сю пробу звязати з ним відносини і направити як вірного Річи посполитій гетьмана зрадникові Хмельницькому (с. 833). Правдоподібно таких заходів, листів, посольств і т. д. було тоді й більше—безпосередне від короля і від ріжних місцевих нотаблів²⁾, тільки ми не все знаємо.

Одночасно видано мобілізаційний наказ: Голінський записує в своїм дневнику, що 29 лютого прийшов до Кракова універсал, аби ротмістри, поручики й жовніри, не бавлячися на становищах, спішно з'їздилися до війська, з огляду на велику небез-

¹⁾ Малорос. переписка Оружейной Палати ч. 13, теж у Марковича Ист. Малороссии III ст. 26. ²⁾ Див. вище с... про емісарів висланих на Сіверщину.

пеку від Москви, Татар і козаків. Бо Хмельницький розіслав свої універсали по Русі, даючи знати, що з Ляхами ніякого перемиря нема—він згоди не учинив, тому нехай будуть готові на війну з королем і Річпосполитою, а Ляхів скрізь, де б побачили, аби убивали й мордовали, а він їм обіцює велику поміч від московського царя¹⁾.

Потоцький вже перед тим очевидно дістав наказ наступати на Поділля, як Радивил від Білоруси. Кубаля справедливо завважає²⁾, що якби вони дійсно повели тоді сильніший наступ, підчас коли українська людність в певнім збентеженні стояла перед перспективами московського підданства, присяги і т. д., то се могло б викликати замішанне в козацьких рядах і привести до певних ухилів в польський бік. Але в дійсности наступ і з польського, і з литовського фронту був зазначений настільки анемічно, що не зробив ніякого вражіння. Процедура запряження пройшла без яких небудь яскравих інцидентів, і опозиція коли й поскільки була—мусла стриматися без яких небудь виявлень. Богун, як ми бачимо, ухилився від переговорів з Потоцьким, відіслав «прелесні листи» гетьманові і зложив присягу; аналогічно повели себе й інші, до котрих зверталися з польської й литовської сторони³⁾. Момент був упущений польською стороною.

На польським фронті з'явився якийсь ротмістр чи полковник Андрій Окунь з кількома хоругвами, писав якісь листи до Богуну—котрі той переслав гетьманові⁴⁾, заняв з кінцем січня Шаргород, в місяці лютому робив наступи в його околицях, напав на Бушу—лобито тут трохи людей, пограбовано околицю, забрано запаси, які знайшли; але на тім поки що й скінчилося, так що гетьман не вважав потрібним розвивати які небудь операції в сім напрямі—хоча перші вісті про скупчення польського війська викликали на Україні деяку увагу і затрівоженне⁵⁾.

¹⁾ л. 682. ²⁾ III с. 96.

³⁾ Старі польські історики: Твардовский (с. 199) і Коховский (с. 417) представляють справу так, що Богун, не погоджуючися на московське підданство, сам звернувся до Потоцького, шукаючи захисту від гніва Хмельницького (у Коховського противниками московського протекторату виступають Богун і Сірко,—коли їх Хмельницький покликав на суд за бунтованне черни, Сірко втік на Низ, а Богун удався під захист Поляків). Але ніщо в означених актах і листах не вказує ні натякає на яку небудь ініціативу з боку Богуну.

⁴⁾ Акты X с. 271—2.

⁵⁾ Перші вісті про скуплення польського війська на Подністровю пішли ще з кінцем січня, зараз по виході з Поділля Татар. Ми бачили такі відомости з Корсуня, з 18 (28) січня, що Татари йдуть повз Корсунь; а з Поділля пишуть, що до Шаргорода прийшло 4 польські корогви, а до Могилева три, і погранична людність затрівожена (Акты X с. 263). 11 (21) лютого полк. Лісницький між новинами подавав московським воеводам і то, що польські війська з'явилися під Шаргородом, і тамошній сотник, що був там з залогою, вийшов з Шаргорода, а ротмістр Окунь з трьома корогвами вийшов туди (Акты Моск. гос. II с. 360). Виговський коло 25 с. с. додавав, що прийшовши до Шаргорода, Окунь несподівано напав відти на околиці Буші, побив 200 людей, забрав їх добро, і з тим пішов—чекають від короля наказу, де їм збиратись (X с. 320—343). Козацькі послы, що виїхали з Чигрина тижнем скорше, розповідали, що взагалі наступу з польської сторони нема і вважали напад Окуня маловажним інцидентом: зайняв Шаргород і послав до сусідніх сіл по провіант. Вигнати Поляків відти не було б трудно—але гетьман без царського указу «не сміє»—як висловилися дяки—посилати війська на Поляків, себто не важиться починати воєнних операцій на власну руку (X с. 445—6).

Радивил наказав наступати на Стародуб в перших дня лютого—але в характеристичних для нього формах: без виразного розриву, а навпаки з захованнем всяких приязних форм, нібито рахуючися з повним замиренням козаків з Річечупосполитою, що сталося під Жванцем. 5 н. с. лютого він післяв Хмельницькому повідомленне, що вислав кілька хоругов «на лежу» до Стародуба—щоб гетьман наказав козакам уступитися звідти і не робити ніяких зачіпок, щоб не нарушати постановленого покою. До людности стародубської вислав універсали, наказуючи давати його жовнірам всякий потрібний припас, «звичаєм инших держав»—«тому що наступило заспокоєнне у цілій Річчупосполитій». А одночасно наказував своєму полковникові Корфові посунути своїх людей на Стародубщину, щоб опанувати сю провінцію в. кн. Литовського, захоплєну козаками¹⁾.

Одначе ся операція не була здійснена—хоч універсали прийшовши на місце, з чималим опізненням, викликали немало тривоги. Наказний полковник Опанас Веремієнко, що сідів у Стародубі, хоч прогонив передові роз'їзди неприятельські, вважав одначе ситуація настільки серйозною, що не тільки заалярмував полковників, але й сусідніх московських воеводів, просячи бути на поготові і на першу вість спішити в поміч на Ляхів²⁾. Ніжинський полковник Іван Золотаренко, одержавши від пограничних сотників відомість про наступ Корфових хоругов, і ті універсали що від них виходили, теж повідомив сусідніх воеводів, а сам рішив зараз же рушитися на границю. Написав гетьманові листа з перепросинами, що дозволяє собі не чекаючи гетьманського наказу негайно йти на неприятеля—«для великого плачу і туги людської», тому що лядське військо підійшло під Стародуб за дві милі тільки, і посилаючи на Радивиліві універсали тамошні села і містечка «в нівець обернуло»³⁾. Але поки він вибрався в сей похід, прийшли більш заспокоюючі відомості, а від гетьмана замість военного наказу—заклик прибути на нараду до Корсуня.

Очевидно, Радивил під впливом тої ситуації, яку він застав на соймї, і під її вражіннями рішив попросту саботувати короля й його уряд. Відкликав свої розпо-

¹⁾ Акты X с. 327—9, теж Акты Моск. Гос. II с. 364 (той сам лист Радивила, але з ріжницею в даті: 6 лютого замість 5-го).

²⁾ Се дуже інтересний лист, на жаль відомий тільки в московській копії—не знати наскільки зміненій, тому я його перекладаю теж (з покороченнями): «Від мене Опанаса Веремієнка, полковника сіверського, царя, государя і в. князя Олексія Михайловича города Стародуба—держави й. м. пана Богдана Хмельницького Зеновея, гетьмана війська Запорозького його царського величества. Чиню відомо, що приходили до нас Ляхи—хотіли нам щось зле вчинити, та ми їх за божою поміччю прогнали. Але стало нам відомо, що Ляхів зібралося (прогалина) кілька сот. і ми їх стережємось, а я, полковник, тобі стольникові і воеводи чолом бю з сотниками своїми: стародубським і почапівським і всім рицарством війська Запорозького: як дамо вістку, присилай нам людей в поміч скоро—того ж часу, як вість дамо. А потім тобі мало пишемо, а багато чолом бемо».—Акты М. Гос. II с. 366

³⁾ «Толко прошу пана и добродѣя моего—не изволь ваша милость на меня, слугу и подножка своего прогнѣвати ся, что по неволь, для великого плача и туги людцкой самъ рушил ся есми противу оного, не хотячи подати краю Сѣверского, слугъ в. м., п. моего мил., покамѣсть буду мати повелѣніе отъ в. м., п. и. добр. моего мил. О чемъ унижено прошу—изволь в. м., панъ и добр. мой, мнѣ нижайшему слугъ своему яко отецъ науку дати, что имъю съ тѣмъ чинити».—Акты X с. 330.

рядження про «наступ на Стародуб», і хоч для підтримання пристойної зверхности видав відомі уже нам універсали до української людности, відмовляючи її від присяги цареві (с...), але фактично наступ свій припинив, так що справа обмежилася тільки фальшивою тривогою. Сівський воєвода Бутурлін, діставши від Золотаревка оте повідомлення, рішив іти на границю—без царського наказу не сміючи переступити її. Цар наказав іти на Стародуб. як би тільки був наступ, і так само велів київським воєводам приготувитись, і на першу вість від гетьмана йти йому в поміч ¹⁾. Але тривога, кажу, показалася фальшивою, і хоч гетьман, виправдуючися, чому не може сам поїхати на Москву, ще посилався на те, що Поляки до Шаргороду вступили, і «від Ніжина і Стародуба наступають» ²⁾, тому військо і гетьман мусить бути на поготові, але не втаємничений в сю високу політику наказний полковник ніжинський Іван Носенко ³⁾ в тім самім часі заступаючи неприсутнього Золотаренка на запитання сівського воєводи про Радивилів наступ пояснив, що аларм був даремний. «Нічого такого небезпечного тут не показується,—проявилось було щось Ляхів у Гомлі, і в інших городах—прибігали по живність, а тепер ніде про Ляхів вісти не маємо».

Тривожні вісти в тім часі стали приходити з волинського пограниччя: 5 березня дав знати київському полковникові полковник білоцерківський Семен Половеч, що польське військо згромадилось в Полоннім, до 20 тис. людей, і треба сподіватись нападу на Київщину. Київський полковник відписав, що він і воєвода будуть на поготові до помочи і дістав у відповідь нові вісти: Поляки ще ближче—в Любарі, Чуднові, Котельні, і треба їх стерегтись. Сю другу реляцію маємо в цілости, сливе в оригінальнім вигляді, і я її наведу як доволі інтересний документ,—хоча самі відомости були або перебільшені або зовсім невірні:

«Мнѣ вельце ласкавый пане полковнику кievский а мой ласкавый пане і брате! Здорова доброго от Господа Бога со всѣм товариством вашности зычу. Якож до в. м. писал даючи знать о Ляхах, же мають ударити на наш край, так и тепер повторюю о них, же уже у Любарю, у Чудновѣ и в Котельни хорутви есть. Подобно тоє чаты 20.000(!) Полк свой весь скопляйте—и паволоцкий полковник на доброй осторожности мает ся, а мы сторожу держачи у Паволочи, о вѣдомости стараем ся. А за такую готовость же вашность нам с полком своим, если того потреба будет, готов ставати, также і государские люде на войну готовы, велице дякуем. Скоро вѣдомость еще на сіе небезпеченство возем, вашности днем и ночью дати не ошешкаемо, покорне просячи, абысте вм. нам от себе вшелякія вѣдомости пересылали. Затым ласце братерской отдаю ся—вм. зычливый пріятель и слуга» ⁴⁾.

Кілька день пізніш нарובив тривоги якийсь роз'їзд загнавшись в київські околиці—вночі під 17 (27) березня напали Поляки на Бородянку, порубали і пограбили людей. Під'їзд був невеликий, чоловіка з сотню всього, але не знаючи, чи се якийсь не Радивилів наступ, підняли ґвалт великий: київські воєводи до полковника, полковник до

¹⁾ Акты Моск. гос. II с. 338, з 15 с. с. березня, і ще раз повторенне: Акты X с. 540, з 7 квітня с. с.

²⁾ Акты X с. 539; Кубаля тому трохи необережно повторив се як факт, що «хорутви литовські посунулися до Ніжина і Стародуба»—III с. 165.

³⁾ В московськім списку він зветься «Иванъ Носенской»—Акты М. гос. II с. 371 (лист з 14 с. с. березня).

⁴⁾ Акты Мос. Гос. II с. 369; злегка справляю правдоподібні московські підправки.

гетьмана. Полковник почав збирати полчан, воеводи стали виявляти свої нові функції комендантів м. Київа: крім того що нагадували полковникові, аби збирав козаків, вони розіслали накази міщанам, аби вони збирали свої сім'ї й маєтки до міста. Післали також до митрополита і до печерського архимандрита, щоб вони зібрали своїх людей і зачинилися з ними з огляду на небезпеку від Поляків—пропонували їм і свою поміч. Але і митрополит і печерський архимандрит поставилися до цього ухильчиво: ніякого бажання користати з їх помочи (що мабуть означало—прийняти до себе в монастир московське військо для безпечности) вони на виявили, і ніякого бажання битися з Поляками не показали. Митрополит прямо заявив, що відбиватися йому в Софійському монастирі нема з ким, і на випадок приходу польського війська він або втіче за Дніпро, або перейде до Печерського монастиря, «бо то місце кріпше»¹⁾. Але польське військо не прийшло, під їзд мабуть пустився на власну руку, і на тих фальшивих алярмах скінчилося.

Серйозні операції з польської сторони поведено в тім часі в Браสลівціні. Ініціятива була королева. Маємо його листа до гетьмана Потоцького, писаного з сойму. Король нагадує свою давнішу гадку підтриману сенаторською конференцією, що військо треба тримати при лінії «і посунути в ближчі місця України», з огляду що Хмельницький при договорі з Татарами «покори не вчинив». Висловляє невдоволенне, що ся директива його не виконана і «хоругви так глибоко пішли в Польщу». «При тепершній московській зраді, що вони прийняли протекторат в панстві нашім, найкращі міста переймають і обсаджують, яка б то була добра річ, коли б військо могло упередити їх замисли! Тепер же займати ті місця річ небезпечна і трудна. Але бажаємо собі того принаймні, щоб Браслав і Винниця з прилеглими місцями були обсажені як найскорше, коли не всім військом, то принаймні його частиною», щоб неприятель і тут не випередив і не позаймав усіх доріг на Україну, і бодай від Подністров'я Полякам зістався вільний приступ. «Бо зачинається війна не з таким неприятелем, що тільки в полі міряється (битви або виграє або програє), але таким що засідає міста і фортеці, котрі (потім) здобувати трудно, і треба його упередити, а не себе дати випередити, щоб ціла Україна не опинилася в неприятельських руках. Нехай в. м. будуть прикладом Інфлянти—котрих Річпосполита й досі не може собі вернути»²⁾.

Старий гетьман не виявив особливого ентузіязму для свого пляну. В листі писанім 15 в. с. березня з Підгаєцької резиденції³⁾ згадує він насамперед, що годилось би

¹⁾ Акты X с. 397—400.

²⁾ Розноязн., 63 л. 17—лист без дати, писаний мабуть в останніх днях лютого.

³⁾ Gdy mię zaszedł toties powtarzany rozkaz w. k. mci, aby w tym czasie woysko wprowadził w Ukrainę, czynię to do woli w. k. mci i od tey superwedowawszy inszą przed się biogę drogę. Сей відклик до королівського наказу розбиває легенду старих польських істориків—Твардовского і Коховского (розвинену нашими домашніми компіляторами: Величком і Грабянкою), нібито до походу спровокував Потоцького Богун своїми листами—жалями на Хмельницького і обуренням на Москву, і Потоцький на власну руку, не дуже питаючися короля, рушив на Україну, щоб підтримати Богуну фронду (Твардовский с. 119, Коховский с. 417). Потоцький в своїх реляціях нічим не налякає на сей мотив, і принагідно згадуючи, що Богун і перед тим уже не відповів на оден його лист, нічим не дає зрозуміти, що він рахував на нього і на якісь його заяви, рушаючи на Україну. Богун, видно, не дав до того ніякого приводу; коли рахували на нього, то не з його ініціятиви.

Йому побувати на сеймі—взяти участь в нарадах над військовою справою,—але супроти категоричного наказу короля (що видимо тої присутності не бажав, бо вона ще б більше обгострила справу передачі Потоцькому великої булави) він зрікається сеї подорожі на сейм¹⁾. Обставини здаються йому малосприятливими для походу. Військо не зібране ще, не спочило по попередній кампанії, мале—а правдоподібно ще зменшиться з кінцем місяця, бо останнього березня кінчиться чверть року, а люде очевидно не заплачені. При тім вести війну на вигодожених попередніми кампаніями українських територіях дуже тяжко; краще було б повести наступ на Московські краї; хіба як що хан зістанеться союзником козаків, як то кажуть,—в таких разі прийдеться триматися сеї тяжкої і невдачної оборонної війни. Але кінець кінцем не вважаючи на всі сі міркування гетьман королівський наказ виконає і слова дотримає. 18-го березня рушив він військо на Пłosкиров—як уже доніс про се в попередніх листах, наступного вторка рушив сам, але просить не покладати на сей похід надмірних надій з вище вказаних причин²⁾.

Справді, не чекаючи поки посходяться всі хоругви і прибуде армата, кор. гетьман досить скорим маршем пройшов північним краєм Поділля до Прилуки і 30 березня був уже тут. Погода йому сприяла, бо не вважаючи на пізній час зима тривала, і лід на ріках ще тримався. Під Ільїнцями, недалеко Прилуки визначив він зійтися Петрові Потоцькому, старості камінецькому, що мав привести з собою подністрянське військо і помічний полк молдавського воеводи. Про похід сього подільського війська маємо анонімну реляцію, списану якимсь ротмістром для королевича Кароля³⁾, дуже докладну, з котрої нижче візьємо деякі мацьовничі деталі, а поки що зазначимо загальну схему операцій переведених в другій половині березня. Се марш гетьманського війська з заходу на схід з Пłosкирова на Прилуку, і сполучений з ним марш подільського війська з-під Камінця на Ільниц, в північно-східнім напрямі⁴⁾.

В Шаргороді Петро Потоцький видав під датою 24 березня універсал до козаків «і всеї черни в містах, місточках і селах», даючи знати, що прийшовши в сі краї згідно

1) Теки Нарушевича 147 с. 521—5.

2) З днями не все добре, бо гетьман каже, що військо 18-го вже пішло, а второк, коли він рушить—се 17 березня.

3) Надрукована з рукописів Шорсівської бібліотеки в Памятниках Київ. Комісії т. III (нового вид. ч. 12) під хибним роком 1653; реляція дати не має, але цілком сходиться з реляцією гетьмана, і не може бути сумніву, що тут мова про великодній похід 1654 року. Автор пише згодом, «наскільки може спам'ятати», і спиняється тому на особливо яскравих подробицях.

Реляція гетьмана королеві заховалася в кращім і повнішим тексті в збірці Піночі, з датою: з Шельпахівки 5 апріля 1654 р., копія без початку, з тою ж датою в Разнояз. 63 л. 81; текст в Теках Нарушевича 147 с. 537 з датою 1 апріля, а дата неможлива—описуються тут події з 3 квітня; сим текстом користувався Кубала—поправляючи дату на 4 квітня; ріжні несправности сього тексту були причиною, що й у Кубалі вийшли деякі невірности в представленню сеї кампанії. Так напр. він зовсім невірно каже, що гетьман Потоцький «посувався черепашиним кроком» на сполученне з Потоцьким молодшим,—коли навпаки операції пророблено надзвичайно швидко. Текстом Разнояз. 63 в тодішніх колекціях Петерб. публ. бібл. користувався Костомаров (III с. 570—1). Я мав усі три, але користувався головню першим як справнішим.

4) Безпардонно поплутав і звинув в одно операції обох Потоцьких у своїй книзі Р.-Гавронський II с. 361—2.

з волею короля не має він заміру карати людність за зраду без розбору «шаблею», «огнем». «Бо між вами багато є таких, що вже побачили велику злість Хмельницького, його зраду і відступленне від християнства, і хотіли б краще жити в пожаданім спокою, аніж щоденно звідусіль чекати погибели». Тому з свого боку радить «вибитися з темного лукавства того зрадника та вернутися під крила й. к. м., ніж іти в тяжке і вічне ярмо московського мучення». Всіх таких закликає відзиватися до нього, а він душею своєю ручить їм за безпечність, ласку королівську і оборону від війська (польського очевидно)—«а всякий гордий, котрий тому противитиметься, кровю своєю заплатить за смуту»¹⁾. Сі універсали Потоцький старався поширити серед місцевої людности, а звісний нам Окунь, користаючи з приходу більших сил, знову поспробував напасти на Бушу, щоб поправити свою невдачу операцію з попереднього місяця. Анонімна реляція так поясняє сю особливу цікавість до Буші: «зібралося там чимало подністряньського гультяйства до Гречки, опришка з Калюса»

Окунь вибрався на них сим разом з значними силами, 27 хоругвами, але не вмів заховати своєї експедиції в потрібній несподіваности. «Зараз вночі виходячи з Шаргороду звелів бити в бубни, і тим наробив розголосу, а прийшовши під Бушу, вже добре над ранком, в якій милі від неї теж звелів бити в котли; тим остережене хлопство при тих силах, які були, дало добру відправу, і як би ще був трохи там затримався, мав б не аби-який бенькет». Потоцький тим часом отримав тут молдавську поміч—12 добрих хоругв, під проводом полковника Войцеховського—одного з товаришів Кондрацького з торшньої сучавської кампанії, а від гетьмана прийшов лист як найскорше йти під Ілинці. Потоцький зараз рушив туди—але по дорозі спинився, щоб громити непокірні міста; вирубав Копівку, Немирів, може ще й інші осаді—хоча не без того, що польські реляції грішать деяким перебільшенням сих погромів, заданих непокірній людности²⁾.

В Ілинцях, як мав кор. гетьман вісти, збиралися козацькі сили, і місцевий сотник Вертецький, як каже гетьман, удавав перед черню, що збирається міцно боронитися: робив на ставах ополонки і под., але тим часом потроху вислав усі вози, а потім налегло зіставшися, з наближенням польського війська відійшов—піславши осторогу так ж і своєму полковникові Богунові, що надходить польське військо. Чарнецький даремно вислав заклики до тутешніх підданих, запевняючи їм безпечність: не хотіли його приймати. Тим часом підійшов Потоцький молодший з своїм військом, посправлявши по дорозі також карні розправи над непослушними: вирізав оту Копівку, Немирів й ин. (подробіці того анонімна реляція нижче). Першого квітня зійшлися обидва війська. Довідавшися, що Богун в Рахнах³⁾, післали по нього вскоч

¹⁾ Малорос. переп. Оруж. пал. ч. 14.

²⁾ Хмельницький виправляючи свого посла Горкушу до Москви в перших днях квітня н. с. переказував через нього: Ляхи підбігали під Немирів, але вхопили тільки язика і пішли. Вдруге підбігали під Копівку, несподівано впали до місточка—було їх чоловіка з 200; козаки поправились і їх погромили, відібрали корогву і захопили бранців—але сі померли від ран. Тепер Ляхи і Волохи облягають Бушу, вже третій день, але наші з города відбиваються дуже сильно. В листі своїм Хмельницький зазначає такі факти: під Немировом зачалася війна, Поляки вірвались були до Копівки, а тепер обложили Бушу. «Полкові Браславському, Уманському, Винницькому й иншим пограничним ми веліли йти на поміч». Акты X с. 560—1.

³⁾ В реляції Потоцького Rachach, Рахни в Актах X с. 407.

кілька хоругв під проводом Рущіца, а за ним і самі як скоро могли поспівали. Вирубуючи козацькі ватаги, які стрічалися по дорозі, Рущіц видко трохи загаявся в сім приємнім заняттю, і не застав уже Богун в Вербичу, де він був. Туди наспів і старий Потоцький через Кальник, Дашів, Городок—порожні, полишені людьми, що замість віддаватись на обіцяну універсалами польську ласку тікали куди видко. Говячи за Богуну мало що не догнали його в Івангороді: «одною брамою наші впадали, а другою він тікав: гонили за ним аж до Якубця, захопили його корогву і котли, вбили його Татарина і товмача. В Якубцю застали багато збігців—Поляків і иншого люду, деякі язики говорили, що сам Богун там—але потім виявилось, що він маючи свіжих коней, з иншими сотниками поїхав просто до Умани, не входячи до Якубця. Від тих що замкнулися там зажадали, щоб піддалися, але ті відмовили—«за приводом тамошнього отамана й инших козаків, а навіть і попів—котрі їм нагадували присягу віддану Москві». Тоді Потоцький післав туди кавалерію, вона зійшла з коней і пішла на приступ, «і за ласкою божою без труднощів взяла обложених під шаблю, так що зо три тисячі трупу лягло». А одночасно полковник Детиницький висланий з відділом кінноти в напрямі Умани, рубав утікачів на дорогах, і розгромив при тім кілька місточок і таборів.

«Так від Винниці аж під саму Умань упорався з усіма містечками»,—вдоволено підсумовує старий Потоцький результати сього рейду. Як далі побачимо, Потоцький молодший радив на тім і скінчити—післати частину кінноти на Умань, попробувати чи не вдасться щось осягнути несподіваним нападом, і як ні— то не компромітуючись і не виставляючи досить слабого і деморалізованого війська на втрати, на тім скінчити сей похід—рахуючись з тим, що термін служби вийшов, і кожен мав право про себе як хотя радити. Але старий Потоцький послухав Чарнецкого і захотів спробувати щастя з усіма силами—чи під вражінням його наступу Богун і Глух, уманський полковник, не схочуть почати переговори? Не робив, мовляв, собі ніяких ілюзій, що може здобути таку сильну фортецю без армат і пішого війська, але бажав попробувати чи не вдасться привести її до підданства королеві. Полишив в Кочубівцях, мильо від Умани всі вози, і з усім військом в велику п'ятницю, 3 квітня приступ до міста. Післав універсали королівські—до козаків і до черни, придав свого власного і визначив кілька годин на роздуманне. Але Богун як на попереднього листа, так і тепер не дав ніякої відповіді. Вивів людей і військо з двох частин міста і зачинився в третій, при замку—маючи понад 15 тисяч війська. В «Старій Умани» теж пробували боротися, але уступились, коли Чарнецкий наступив з драгонією і з кільканадцятьма корогвами легкої кінноти. Старий Потоцький поставив там драгонів і полк Потоцького молодшого, а инше військо розложив по хуторах, і чекав відповіді від козаків. «Але вони не забуваючи свого звичаю, замість відповіді зробили з замку вилазку в поле». Польське військо кинулось і погнало їх назад, тоді вони зробили другу вилазку і запалили місто—де розложено драгонію. Знову напали на них, вигнали з міста і вивели звідти без шкоди драгонів. Після того старий Потоцький вивів військо в поле і до півночі чекав, що може козаки захочуть вийти і щось спробувати. Але не дочекавшись відійшов до Кочубівець, а другого дня пустився на Буки, виславши наперед два полки, з дорученням забезпечити мости і «супратати» всі слободи на тій дорозі.

Тут кінчяться реляція старого гетьмана, писана з сеї дороги до Буків. Продовження дає анонімна реляція, починає згадану вже екскурсією Окуня на Шаргород і походом під Липиці, але дає кілька яскравих і характеристичних взірців попе-

Але найбільше били нас дрючками, 'спустками', коли наші приступали під замок: не одному засвітило в очах. Сокірами, косами, чим могли кидали через паркан і багато наших калічили. Бо самопалів їм пабивати не багато прийшлося—через відважний наступ наших. З луків через діри калічили наших з гори (nawiasem), поки ми їх повідстрілювали від палісаду. А взяли замок самі товариші—бо челядь і Німці, що їх трохи було, в місті на грабунку були. Впало трупом в тім Мушурові більше ніж 5000, далеко більше ніж в Ягубцю, бо з Кудличини й інших слобід зібралось дуже багато людей з поля¹⁾.

«Переночувавши там пішли ми до Браслава. Також боками, під'їздами і чатами нищили, вирубуючи і випалуючи, аж прийшли до Красного. Волоське військо як досі ходило передом і боками з п. Шемберком, так тепер і під Браслав післав його п. гетьман—пробувати щастя. Немало пішло й охотників. Носач і Зелененко дали битву,—за лівмилі були відвели їх Волохи від Браслава, а потім ударивши на них погналі, трохи положили трупом і взяли доброго язика. На ніч відступили, ад ругого дня п. Шемберк з своїм полком сів засідкою у лісі, а Волохи знову виаблювали в поле (козаків). Вийшли—але не так далеко. Довго перестрілювалися з Волохами; п. Шемберк з засідки не скоро поспів: міг би їх зайти з тилу, а так—мабуть мавши осторогу від язика, не стали говити за нашими. Тоді не можучи їх вивабити, обидва полки вдарили на них і гналися до самого міста. Були б узяли й саме місто, влетівши за тим комонником—але все таки їх (козаків) вистріляно.

«Третього дня (7 квітня) не хотіли виходити в поле, тільки під валами кружили. Перед вечером розтрублено, щоб чати роз'їхалися на годину—по поживу. Та мабуть не кожен про ту годину чув: далеко позабігали, а тим часом полки відступили до війська, під Красне. Козаки на свіжих конях виїхали з міста на тих чатівників, що порозбігалися, і немало забрали челяди і коней; з нашої хоругви четверо пропало з кіньми, а інші наші повтікали.

«Простоявши під тим Красним півтора дня, повернулись ми на визначені нам квартирі. Якби ми пустилися трьома, а принаймні двома тижнями скорше, на свіжих конях в дорогу, і не в таких розтоках—коли вже і Бог і інші ріки пустили, краще були б погостили. Могла б і Умань набрати страху, а Браслав певно пішов би з димом²⁾.

¹⁾ Єрлич відзначає се, що напад і різня в Мушурові (Miszarowka) стався «в саму великодню ніч, коли йшли від богослуження з церкви».

²⁾ Памятники III с. 180. Додам іще таку реляцію сучасну з театру війни—переповіджену в цитованім уже листі до каштеляна малогостського: «Коли військо наше вступило від Гуманя—побачивши що Богун з 15 тис. борониться завзято,—Богун одержавши свіжі полки від Хмельницького, пішов у слід за нашими. Але на щастє вийшла конфузія у полковника Носача—що був міцно уфортифікувався в Браславі, а наші полки виграли, і так Богун пішов назад, а п. гетьман вислав (за ним) полк волоський і кількасот салдатів з п. Шемберком. Він поставив Волохів в полі, а сам з Німцями в засідці став, і козаки, побачивши малу силу, пішо і кінно, 20 і кілька хоругов, 'як очі вибрав' кинулись и почали їх крити, а Шемберк так ударив на них з тилу, що почали тікати і вкривши поле трупом, ледво навад 'вскреблися' до Брацлава». «Але як з нинішнього гетьманського листу виходить»—додає далі автор—«мабуть з тих квартир не буде нічого: пп. військові дохрпатися Брацлавщини не можуть і вертають назад на Півністріве: гетьман розложить їх коло Шаргороду, Бару, Рашкова».—Разнояз. 63 л. 23.

На пограниччю сей наступ—власне той момент, коли головне польське військо з'явилося під Винницею, і під Глинцями з ним сполучились подільські й волоські полки, в останніх днях березня н. с.—викликав був чималу тривогу. Перед тим—хоча гетьман поясняв сим наступом неможливість покинути Україну і їхати до Москви, як того собі бажали в Москві,—тон його інформацій доволі спокійний. Взагалі гетьманському післанцеві Горкуші було наказано розповісти в Москві, що взяті в Копіївці бранці-Поляки казали, що король дуже затривожився переходом гетьмана під московський протекторат, післав до хана, до Німців і Угрів по військо,—але козацький гетьман і вся старшина і чернь покладаються на Бога і царя—хоча може й самому гетьману прийдеться їхати на фронт, коли нові відомости будуть більш тривожні ¹⁾. Кілька днів пізніш білоцерківський полковник писав уже в таким тоні: Поляки з великим військом обступили козацькі городи і чинять велике знищення в Уманському полку—аж до Саварова. Обложили Кублич. Палять села. Богун, полковник кальницький, і полковник павлоцький не мають досить сил щоб боротися. Білоцерківський полковник також збирається відступити до Білої Церкви і пише до гетьмана, щоб той післав поміч з-за Дніпра. Три дні пізніш передає київським воеводам отаман білоцерківський Адам Мазепа нові відомости від свого полковника: Чарнецький з 10 тисячами окружили Умань; Богун з уманським полковником боронять її, павлоцький рушився на Горішню Кам'янку ²⁾. 9 н. с. квітня київський полковник отримав такого листа від гетьмана: Поляки почали наступ і нищать пограничні міста; полковник Богун не має сили і відступає з Рахнів на Івангород. Гетьман звелів іти йому в поміч полковникам канівському і корсунському; полковник київський повинен також іти з усіми людьми. Сам гетьман з усім задніпрянським військом піде на Поляків на великоднім тижні (6—11 квітня).

Цар одержавши ці відомости вислав наказ полудневій армії, що стояла в Рильську під начальством боярина Вас. Бор. Шереметева і окольничого Ф. Бутурліна, іти на Київ в порозумінню з київськими воеводами і з гетьманом, «промишляти над польськими і литовськими людьми» ³⁾.

Але тим часом прийшли відомости, що польське військо пішло назад, обсадивши залогою Шаргород. Тут поставлено полковника Дитиницького; від нього принесено такого обіжника, розісланого мабуть по сусідніх місточках, з датою: Шаргород 24 квітня: «Пане війте томашпільський з усіми міщанами! Наказом й. м. п. гетьмана наказано міні стати в тих краях з 4 тис. війська, тому посилаю вам, абисьте пров'янт збирали. А я вам обіцяю, що ніякого заgonу у вас не буде, ані кривди від війська не будете мати. тільки прошу—негайно до мене відізватись, або самому приїхати» ⁴⁾.

Невгамований Окунь вибрався був знову в під'їзд,—але сим разом наложив головою: козаки погромили його ватагу, і його самого взяли в полон; збирались відправити його гетьманові, а гетьман цареві, але він в дороз помер від ран ⁵⁾.

Місяць пізніше білоцерківський полковник весь той великодній рейд згадував перед московськими післанцями уже як мало значний епізод ⁶⁾: Приходило на Умань загоном людей тисяч з 8, напали несподівано, але не зробили великої шкоди. Але гетьман був невдоволений на уманського і білоцерківського полковників, що вони під той польський наступ не виявили потрібної енергії (зам'їшкали), і поставив у ті полки но-

¹⁾ Акты X с. 559—561.

²⁾ Акты X с. 405; лист Мазепа був писаний коло 5 квітня н. с., польське військо приступило під Умань 3-го. ³⁾ Тамже с. 407—8, коло 25 квітня н. с.

⁴⁾ Малор. переп. Оруж. пал. ч. 21. ⁵⁾ Акты X с. 586 і 677. ⁶⁾ С. 680.

вих полковників. А «Самовидець» наш навіть і зовсім не згадав про сю кампанію ¹⁾).

Інакше говорили в людях. Козак Данило Туровець з Ржищєва оповідав, що Поляки спалили, вирубили й вибрали 20 міст, тільки жінок не рубали, так що в Кубличу висталося 6 тисяч вдів. Поки гетьман зібрав полки, поляки відступили безкарно під Кам'янець—козаки гонили за ними під Шаргород і не догнали ²⁾).

В сучасних польських кругах сей кривавий рейд лишив неприємне вражіння—тому що не викликав серед людности ніякої охоти повертатися під королівську руку. «Нема іншої надії—хіба силою здобувати сі край—переконується старий Потоцький в результаті всіх своїх універсалів, оружних маніфестацій, проб переговорів і т. д. Тим часом було ясно, що Польща не може вести війни на двох фронтах—на білоруським з Московією і на українським з козаками, і щоб мати змогу боротися з Московією, мусить за всяку ціну дійти до порозуміння з козацтвом—чи з Хмельницьким, чи з іншим провідником, якого можна було б йому противставити. Се те що дебатувалось, очевидно, на січневій нараді севаторів і знову висувалось після безплідної військової ескурсії на Брацлавщину. Воевода Лещинський писав на сю тему реєнтові королів. канцелярії ³⁾:

«В нинішніх обставинах одинако потіха від того що наше військо війшло на Україну, се те що ми вже не в такім страху перед конфедерацією ⁴⁾. Бо там будуть мати що їсти—коли тільки їх не побють. Що до згоди, уложеної паном Могильницьким, я певен, що вона вчинена за волею Хмельницького, і не сумніваюсь, що вона перфідна ⁵⁾—бо він хоче протягти час, поки Москва наступить усею силою. Але я все таки бажав би її прийняти, тільки з тою ж метою, що й Хмельницький (щоб протягти

¹⁾ Зате Величко, вичитавши у Твардовського історію, як то Богун вибавив в похід старого Потоцького, постарався росписати Богунів «фортель», польське «тиранство» і остаточний конфуз. «Гетман зайтрений в-тропи за Богунем до Умани простуючи, великую в людях тамошніх українських починив шкоду, згола нікому не пребачаючи: рубав у-пень, хто тільки навинувся перед ним—якож того часу і два городки Уманського уряду: Єгупець і Христинівку до-шенту, малих і великих, без жадного респекту на самое світлоє воскресеніє господне тирансько вибив і вирубав, вшедши до них через обману і присягу. Потім і до самої Умани прибувши і нашого Богуня в ній заставши, значний штурм припустив до міста, но за едну годину стративши в оном до 7 тисяч війська польського, одвернув зо встидом од Умани, і псворочаючи до обозу свого к Межибожу, з гніву і ярости своєї мало не всю Брацлавщину зруйнував, огню і мечу предавши» (с. 97). За Величком іде й Грабянка,—більше ніж за Коховским.

²⁾ Сівського столу ст. 253 л. 108.

³⁾ Ркп. Чорторійських 384 л. 61—3, копія несправна, так що Кубалю тільки дещо повиймав з неї—III с. 397; стараюся взяти з ркп. як найбільше.

⁴⁾ Се таки справді могло бути одним з мотивів, чому король так нахилив гетьмана до сього походу на Україну,—вивести військо в похід, щоб воно не вчинило конфедерації за недержанне платні.

⁵⁾ Се незвичайно цікавий натяк на якусь умову, зложену з котримсь старшиною козацьким і його гуртком. Могильницький був відряджений від короля в жовтні з сучавськими козаками, щоб організувати змову против Хмельницького—тепер виринають якісь результати його роботи. На жаль ми не маємо змоги доповнити сеї звістки іншими—крім такої згадки в іншому листі того ж Лещинського, писанім другого дня по тім: «Лист п. Могильницького напевно писаний з намови козаків; його треба прийняти і дати гетьманові як найповнішу нововласть трактувати з ним, і видати нові універсали».—Ркп. бібл. Чорторійських 384 л. 64 (у Кубалі с. 397).

час). Про неї ніхто не повинен знати, крім самого гетьмана (коронного), і він повинен про око забороняти громити таких (що вийшли в змову з Поляками)—але не вірити їм, навіть як би вони хотіли пристати до нашого війська. Хіба дадуть наперед такий доказ своєї вірності: Москву побють, воеводів ухоплять і віддадуть (Полякам),—тоді дати згоду на все що вони захочуть—хоч би навіть і зборівських пактів. Тільки на те треба б нової комісії—нових універсалів. Бо як видано оден такий універсал, що в нім Хмельницького проголошено за зрадника, то та будуча, тільки що визначена комісія вже не має можності з ним вести переговори. Тому я радив би видати новий універсал з загальним пробаченням і забезпеченням їх вільностей, і тут же зараз признати або Відоцерківський трактат—або Зборівський. Бо коли навіть сим (Зборівським) їх можна було б задоволити, то се було-б велике щасте! Тримати їх в непевности я не радив би, навпаки—заявити волю і ласку панську, бо се завсіди приносять славу. Забезпечити їх релігію. Додати, що хоч Хмельницький ест і був причиною сеї війни, і таких великих шкід і кривд самої Руси,—але король й. м. готов показати і над ним свою ласку, жалуючи крови убогих підданих своїх, що без вини терплять так багато. Та нехай би вони самі не вірили Хмельницькому, що стільки раз ламав договори і тепер без волі самої Руси піддав її Москві—де ні Русь ні козаки не можуть мати тих вільностей, які мали у нас: мабуть бути їм также як і московським підданим.

«Коли добре сю справу повести, не можлива то річ, щоб се не привело до успіху: ся уступка Хмельницькому, що король готов йому пробачити, і можливість вибору гетьманом когось иншого. Неможливо, щоб се не могло в них розбудити бажання коли не вірности—то безпечности. Бо і козакам мусіла спикритися війна, і тримає їх тільки розпука. Тому ті слова в листі (універсалі) п. гетьмана, що він то тільки шаблею приборкає,—міні не сподобались. Бо таких слов говорилось козакам, говорить так ціле військо, і кінець кінцем дере і лупить як неприятелів, і як їм козакам не попадати в розпуку? А говорючи таке, не бачить пан гетьман, як багато йому бракує, щоб їх звокувати. Своєвільства військового подолати не може; не може навчити (польських вояків) послушенства, відзвичаїти їх від утікання, не може на них впливати. Навіть доброго язика (не можуть) дістати—бо за ціле минуле літо не мали доброго язика, ні інформації про неприятеля! І з таким військом думає він вокувати? Я всяко волю згоду! Не звіратися їм,—але те недовіре не має бути явне. Навпаки, хто б публично виявив недовіре—того громити. Вести війну, а коли хто дасть відсіч—виправдуватися. Провіант веліти возити до обозу і фортець, і коли будуть возити—не робити кривди стаціями, не брати (зовсім). Коли не будуть возити—виправдувати (реквізиції) необхідністю—і говорити про згоду».

«Але таке трактованне рідко буває у польської вдачі», завважає нарешті сей великопольський Макіявель, і рекомендує Януша Радивила, Литвина, як найздібнішого в справах миру і війни—себо найбільш придатного для такої макіявельської політики, після того як не стало нашого рідного Кисіля. Можливо, що Лещинський тут має на гадці політичну інтригу, що її Радивил дійсно взяв на себе перед урядовими кругами, вибравши собі за посередника Антона Ждавовича, що сидів був в польській неволі. Його свояк Альбрехт Радивил записав у своїм дневнику під 2 квітня: «Воевода виленський (Януш) випросив собі козака—бранця Антона на імя, щоб через нього осягнути дещо—розірвати союз з Москвою, тому що Москалі поставили в Києві замок на горі під церквою св. Софії. Ждавович, очевидно, подавав надії. Випущений з вязниці, він взявся післати своїх людей до Чигрина.

Іздив київський полковий писар Якимович, що був в торішнім посольстві до Польщі з Ждановичом і з ним разом, видно, був відданий Радивилу. В середині травня н. с. він приїхав до Києва і полковник Яненко предстарив його воеводам, 4 (14) травня, і він розповів їм, як посольство Ждановича тримали по різних містах; коли король вернувся з походу, переведено їх до Варшави, аж на соймі Радивил випросив їх собі, щоб вимінати за них товаришів свого полку, заграних в полон козаками: сидять у Чигрині, і з тим він, Якимович і приїхав, щоб їх вимінати ¹⁾.

До Чигрина він приїхав 13 (23) травня; офіційною метою цього посольства поставлено було розмін бранців ²⁾. Неофіційно Жданович очевидно обіцяв сею дорогою вплинути на гетьмана, а коли б він не подався, підняти старшину против гетьмана і привести її до того, щоб вона розірвала союз з Москвою. Але поруч такої офіційної програми—показаної польському урядові—місія Ждановича могла мати ще більш інтимні завдання: порозумінне гетьмана з Радивилом і литовсько-польською фрондою. Маємо потім такий лист Радиви́ла з 29 червня н. с., післаний з тим же Якимовичем, що був у Хмельницького 23 н. с. червня ³⁾:

«Милостивий пане гетьмане війська Запорозького! Як тільки вернувся писар пана Антона, післаний до вашої мил., посилаю його назад до в. мил., бо Антона він у мене не застав—я його лишив у себе в Борисові ⁴⁾. Отже я не задоволений, що не осягнув того чого сподівався, а ще більше—що в. м. не прислав до мене когось доброго для договору. Се правда, що ні з ким краще, як з п. Антоном не можна цього робити, але поки б він приїхав одержавши відомість, пройшло б багато часу, доки могло б щось зробитися. Я його не для того на свої руки взяв, щоб увільнивши з одного в'язнення, мав би його давати до другого, знаючи се непристойне діло, що його спіткало против усіх прав і звичаїв всіх народів, і борюнь боже, аби його щось таке постигло ⁵⁾. На те я його у короля, й. м. випросив, аби яко невинного і не зброєю взятого, а в посольстві затриманого, ціло до дому відіслати, і через нього з в. милостю списатися. Тому і досі він у мене знаходиться—не у в'язненю, а на волі, в добрім пробутку, і я готов його звільнити негайно. Але що мині головно йде про час, і так скоро се не може бути, я знову посилаю до в. м. того ж писаря, і знову прошу, щоб уже більше не проливалася християнська кров, котрої вже повно напилася земля наша ⁶⁾, і щоб ти, вважаючи на добро своє і військо свого, не стягав на неї і на себе тягару гіршого від поганської неволі! ⁷⁾. Бо вони ⁸⁾, як що з початку б і попускали, пізніше стали б тяжкі і незносні, і ніколи б їх не можна було позбутись і прогнати.

¹⁾ Сівського столу стовб. 153 л. 15 дд.

²⁾ Акты X с. 679, пор. 598. Саме тоді Рафаїл подав воеводам свого доноса на митрополита й архимандритів—про їх зносини з Радивилом, але пришити їх до сеї справи видимо не вдалося.

³⁾ Листа цього видимо Виговський видав московським послам, і ми маємо його в московським перекладі—Акты XIV с. 131.

⁴⁾ Тут пропускаю кілька слів, настільки покалічених в московським перекладі, що трудно вгадати, що хотів Радивил сказати.

⁵⁾ Текст тут теж не дуже прозорий; очевидно, Хмельницький настоював, щоб Радивил прислав самого Ждановича, а не держав його довше в неволі. Радивил виправдується, що він Ждановича ніскільки в неволі не тримає.

⁶⁾ Я тут і далі покорочую риторичну фразеологію, що не дає нічого конкретного.

⁷⁾ Мова про московський протекторат. ⁸⁾ Міоскал.

«Подумай в. м. про се нарешті, і вернися до давнішої служби Річпосполитій, матери своїй, від котрої й життя своє взяв. Я ж богом присягаю, що правдою, а не обманом веду сі переговори. Все що я і в. м. з військом Запорозьким постановимо, Річпосполита прийме певно—бо я й не насмілюся б такого договорювати, що не годилося б королеві й Річпосполитій... А коли б уже в. м. так далеко зайшов, що з того вийти не можна, і способу не знайдеш (хоч я певен, що сам бог подасть в. м. такий спосіб)—то будь в. м. милость між нами й їми хоч посередником—тим собі вічну славу і Річпосполитій несогрішу вчиниш прислугу».

Просить нарешті прислати з сим писарем Іваном когось певного з достаточним уповажненем, і обіцяє або з ним же—сим гетьманським післанцем, або ще й скорше, в інтересах справи, виправити самого Ждановича.

В дійсности він його вислав тільки в вересні, після повного свого розриву з королем, як побачимо далі. Перед тим, під 24 с. с. серпня московський посол записує приїзд до гетьманського табору козака з посольства Ждановича, що був присланий від Радивила до Золотаренка з листом. Радивил, мовляв, в листах писав і устно через того козака передавав свою пораду, щоб гетьман і козаки на коронне і литовське військо не наступали, а замирилися з королем. Писав окремо Виговському, щоб він гетьмана до того приводив,—обіцяв за те Виговському кївське воеводство. Виговський сі листи обіцяв переслати в король часі цареві з братом Данилом ¹⁾.

Очевидно, се було Радивилове посольство, післане ним два місяці перед тим, при кінці червня. Зносини з гетьманом ішли мляво.

Очі Східньої Європи, чи східноєвропейських політиків у сім моменті—на весну 1654 року (місяць квітень—ближче означивши) були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту—переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з королем воювати на спілку з козаками?

В лютім, майже одночасно, як ми знаємо, король і гетьман козацький вислали своїх послів до хана, щоб вплинути на нього в бажанім для себе напрямі. Польський посол Яскульський «через лихі дороги» посів до Бахчисараю на 7 квітня, другого дня мав розмову з візиром, і третього—авдієнцію у хана; про сі авдієнції він сам доволі широко і хвалькувато розповів в реляції висланій на кілька адрес: канцлерові, гетьманові, його помічникові Стан Лянцкоронському (слідом призначеному польним гетьманом) й ин. ²⁾. Від козацьких послів, на жаль, не маю докладних реляцій—тільки те що розвідали про се в Криму московські послы, і те що переказав потім, в травні, після свого повороту посол Савич. Загальна лінія ясна, хоча ми не знаємо, скільки козацьких послів і гілців за той час перемінилось: маю вражінне, що було їх чимало.

7 березня н. с. записують московські послы в Криму вісти козацьких послів Опанаса і Лукіяна, що прийшли від гетьмана: очевидно се як раз ті, що поїхали з Читрина

¹⁾ Акты XIV с. 42—3.

²⁾ Реляція адресована канцлерові надрукована в Ojcz. Spominki I с. 131, реляція кор. гетьманові—в хроніці Ерліча, на адресу Станіслава Лянцкоронського—в Памятниках Київ. ком. III нового вид. ч. 21; на адресу конюшого коронного в записках Голіньского с. 705; текст однаковий, деякі ріжницї можуть тоходити від переписувачів; в реляції гетьманові і конюшому є кінцеві приписки, яких нема в інших текстах.

14 лютого. Вони, видно, що не мали аудієнції, нічого в Криму ще не чули, і розповідали, що знали виїздячи: Татари зачіпають гетьмана балачками про спільний похід на Москву, гетьман відмовляється, він мусить чекати війни з Польщею; московське військо вже стоїть під Смоленськом, забрало вже багато королівських міст, і т. д. ¹⁾).

19 (29) березня московському послові Ладиженському в Бахчисараї місцевий піп оповідав те що чув від ченців, вхожих до ханського гарему, так що перед ними хан і ханша не мають ніяких секретів. Оногди сидів хан в палаті з своїми найближчими людьми: Сефер-казі агою й іншими найвищими достойниками, і радився з ними довго. Ханша чекала його і без нього не сідала до столу. Коли хан нарешті прийшов, у пізньому пору, питала вона його, чому він так довго не йшов, чого він сидів і над чим радився. І хан сказав, що раніш він був у згоді з гетьманом Хмельницьким і з усім Запорозьким військом, а тепер у нього виходить з ними «пря»: він замирився з польським королем, а козаки не хочуть миритись. Він мав намір іти з козаками і з польським королем разом на Московське царство—тепер ся війна не можлива.

А сьогодні—продовжує Ладиженський оповідання попа—були у хана козацькі послі. Сказали йому, що гетьман з усім військом віддався під царську руку і хрест йому цілував. Хан розсердився і хотів тих послів убити. Але вони не злякалися смерті і переказали до нього, що вони люде малі, прийшли в посольстві і вбивати їх нема за що; тим хан Запорозького війська до себе не прихилить, а коли справді таки надумає йти на Московське царство, то козаки його за Перекопом стринуть, і «зовсім не чесно завернуть». Хан сих слів послухав, відкликав свій смертний наказ і велів послів відправити, а щоб натомість пригладли з Запоріжжя нових послів ²⁾.

Під 2 н. с. квітня мо ковські послі записують: прийшли послі від азовського «князя», і дали знати, що на море виїшло до 60 човнів («стругів») азовських козаків, в кожному чоловік 40 до 60 і більше. Прийшло було від гетьмана Хмельницького багато козаків—вільних людей, і вони пішли разом з Донцями на море. З того у Азовців і Кримських Татар, що недалеко морського берега кочують, повстала велика тривога й Іслам-герай велів поставити великі кораблі при морським березі, де можна сподіватися приходу Донців і Запоріжців («Донских козаков с Черкасы») ³⁾.

9 травня н. с. розповідав вже сказаний піп, що йому довелось побачитися з послом Савичом, і він довідався від нього таке про його розмови з ханом. На першій аудієнції Савич, мовляв, сказав ханові таку промову: Прийшли чутки до гетьмана і до війська Запорізького, що хан з усею Ордою підіймається на московського царя. Отже коли піде сам хан, або пішле кого небудь з військом на Московське царство,—тим нарушиться його приязнь з гетьманом і військом Запорізьким: гетьман з військом стринуть хана за Перекопом, пішлють своїх людей Дніпром і морем. А з другої сторони Донські козаки, за приводом гетьмана, підуть на Крим Азовським морем. Ледви чи ханові тоді вдасться й себе зберегти (а не то що Москву опанувати) ⁴⁾.

Хан від сих слів так розгнівався, що вставши з свого місця вдарив Савича в лице, з такими словами: «Перше ваш гетьман і всі Запорізькі козаки вчинили дружбу зі мною, а тепер піддалися під царську руку!». Але Савич, не злякавшись того повторив: «Так, ми тепер в вічнім підданстві Московського царства, під високою царською ру-

¹⁾ Кримські справи 1653 р., ст. 17.

²⁾ Тамже під 19 березня с. с. ³⁾ Тамже під днем 23 березня.

⁴⁾ Піддячий, переказуючи розмову, раз-у-раз переходить з третьої особи на першу, і навпаки; я витримую в кожній реляції що небудь одно.

кою»¹⁾. Хан велів вивести Савича з палати, але тогож самого дня закликав його до окремої кімнати, і говорив йому сам-на-сам: «Як же се ваш гетьман і всі ви, козаки, забули мою приязнь і раду (дружбу н совет)?» Але Савич, мовляв, на се сказав йому: «Як-твоя, царю, приязнь і рада? Приходив ти до нас в поміч на польського короля, а тільки покористувався ясиром—польським та козацьким. Набрал собі з своїми людьми полону, заобгатився, а нам, козакам, ніякої помочи не вчинив!»

Хан на се, мовляв, сказав Савичу: «Се я не знаючи того, що ви козаки, піддалися під руку московського царя, дав польському королеві своє слово, що вчиню йому поміч против московського війська. А тепер з моїми кримськими людьми до польського короля не піду. Я післав від себе Каплан-мурзу до Татар мині послушних: до Білгородців, Очаківців і Ногайців, що на Дніпрі кочують—велів їм іти на московські українні гори. Се тому що дав слово польському королеві в тім, що йому поміч учиню—щоб польський король не варікав». А Савич на те сказав: «З тими Татарами ми й самі упораємось».

І потім хан ще сказав полковникові: «На що ви, козаки, моїх Ногайських Татар побили 6000, і ширинського князя взяли і держите у себе?». Полковник відрік: «Той ширинський князь з Татарами великої шкоди наробив, тому козаки сами з ним і поражувались». І так поговоривши відослав його, а потім іще другий раз кликав до себе і дарував йому одіж»²⁾.

Савич оповідав про своїм повороті в Чигрині, що він в Криму пробув півтора тижня, а як виїхав з Криму, тому тоді, 9 с. с. травня, був другий тиждень³⁾. Виходить, що він виїхав з Криму коло 10 н. с. травня, приїхав до Криму не пізніш 1 травня н. с., а поїхав з Чигрина до Криму мабуть коло 20 квітня н. с. Під 1 н. с. травня московські послы згадують приїзд від Хмельницького гінця Кіндрата Сидоренка, чи Сидоровича, з відомостями про польський наступ, і з проханням, щоб хан поміг козакам проти Поляків. Під тим же днем оповідання товмачів, що вони чули про сей наступ від послів Хмельницького Семена Савелова (очевидно Савича) і його товариша Федора: наступ учинив Потоцький, з 20 тисячами війська,—вони побили козаків, і козацький гетьман просить у хана помочи. Але хан відповів, що поміч він пришле тільки тоді, як матиме докладніші відомости про сей наступ: пошле тоді скільки можна буде, а тим часом для безпечности посилає двох ногайських мурз.

З сього виходить, що Савич з товаришами був уже перед приїздом сього Кіндрата Сидоренка. Яскульський згадує приїзд козацького посла в останніх днях квітня—подає копію листа з датою 16 квітня привезеного тим послом, і звістки про дуже непочесну (дуже шпетну) авдієнцію йому дану: «За кожним словом—перепрошую за слово—«брешеш, такий і такий си́ну, хлопе!». Кубаля⁴⁾ вважає, що се тоді приїхав Семен Савич, але з наведеного вище московського оповідання виходить, що се був той гонець, Кіндрат Сидоренко, а Савич приїхав мабуть раніш. Хто привіз листа Хмельницького, котрого польський переклад заховав нам Яскульський, зістається незовсім ясним—Савич чи той гонець Кіндрат. Дата листу 16 квітня с. с. для Савича неймовірна; або вона помилена, або привіз її гонець. Кінець кінцем се не так важно, важніше, що зміст сумнівів не викликає. По вступних фразах тут читаємо: «Що ми писали з попередніми по-

¹⁾ Фразеологія очевидно постилізована на московське.

²⁾ Тамже під 29 квітня.

³⁾ Акты X с. 592.

⁴⁾ Szkice III с. 141; він додав до грубих виразів переказаних у Яскульського що деякі, не показуючи джерел.

слами—згадуючи про поновлення присяги ¹⁾, то се було не в моєй волі, а цілого війська, тому що на тих переговорах під Камінцем нам не було подано нічого певного, ані привилеїв виданих на зборівські пункти, та й досі ми нічого не маємо, навпаки—замість згоди великий неспокій і війна. Крім того декотрі частини війська вашого повертаючи наробили нашим людям великих і незносних кривд, так що військо (козацьке) прийшли в сумнів. Але діставши тепер запевненне в неодмінній ласці вашій і вічно нерозривну присягу, ми велико в. цар. м. дякуємо і з свого боку обіцяємо в. цар. мил., що во віки вічні в нічім не порушимо нашої присяги, а по нас—наші потомки. Засвідчивши сю присягу Богом нашим, ми відновляємо її також сим нашим листом—бажаючи дотримувати її вічно—хіба-б, не дай боже, наступила якась велика неласка в. цар. милости—з несправедливого наговору ²⁾) наших неприятелів. Ми того—богом свідчимося—не бажаємо, а навпаки—унижено просимо, аби в. цар. м. пан наш милостивий, не давав віри, коли б хто нас фальшиво обмовляв. Во неприятелі наші там (у хана) на нас фальшиво наговорюють, а самі нам видимі і явні копають ями. Ми покладалися були на ту вчинену згоду і чekali королівських привилеїв—а замість згоди Потоцький з польським військом з 5 тис. Угрів і з Волохами під проводом Ілігора Гурмаса наступив і спустошив багато місточок, забиваючи людей, і пройшов був під саму Умань. Але за божою помічю, потіхи не мали, а навпаки—з великою шкодою мусіли тікати назад. Але маємо відомість, що готують іще більші сили, бо й Радивил зближається з військом до Любеча і Лойова. Тому—коли б ті війська зблизилися, просимо унижено у в. цар. м. помочи—згідно з вічним союзом, ми се відслужимо з нашої сторони службою против кожного неприятеля.

«А що до Москви—що ми з нею завязали приязнь, то ми се зробили згідно з порадою в. цар. м., а також тому, що бачили, як вони (Поляки) з різних країв наймають військо против вас. Чому б того не мали й ми зробити? краще мати більше приятелів! Що наші послі говорили перед в. цар. м., що Москва здобула вже Смоленськ та інші міста, то була у нас тоді така відомість, але потвердження того досі не маємо; як тільки буде щось нове про се і в інших справах, так не загаємося сповістити в. ц. м., пана нашого мил. Що до затримання Татар, видали ми універсали, аби їх випущено на волю, коли б іще де небудь були: з тим листом Татарин з нашими козаками поїхав шукати по містах. А ширше про все оповістить в. ц. мил. посол наш Семен Савич».

В примітці додано такі сенсації про соймові ухвали, розповіджені ніби то капеляном Потоцького, що попав до рук козаків під Умань. Він мовляв сказав, що військо польське не збиралось па козаків, але такий був наказ короля і всеї Річпосполитої, і сам сей капелян чув на соймі—що на весну, скоро трава добре пуститься, замість короля, з вибору Річпосполитої (сойму), піде його менший брат королевич Кароль з військами польськими, угорськими, мультянськими, німецькими й іншими просто на Умань і там чекатиме Татар: уже при сім поході він велів Потоцькому знайти добре місце на обоз. Сі відомости, мовляв, потверджуються також листом, що знайшовся при однім убитім на Литві. З огляду на се Хмельницький пильно просить хана порадитися з своїми атами й беями і дати йому раду, що має робити, і не відмовити в помочи—тим більше, що не козаки дають привід до сеї війни. Просить дати відповідь через послів: сам він, зібравши полки, буде її чекати ³⁾.

¹⁾ Очевидно—союзу хана з козаками, розуміти—проти Поляків. ²⁾ Judania.

³⁾ Пам'ятники III ч. 20 нового вид. (Копія в Красін. 4032 л. 48, здається прислана Оболенским—поміта не читка).

В збірці Голінського заховався також лист гетьмана до Сефер-казі, з датою попереднього дня (25 квітня—значить нового стилю)¹⁾—близький змістом, але короткий, з проханням в кінці скоршої відправи посла Семена Савича²⁾.

З сих листів можна зміркувати, що березневі посли принесли десь в тім часі, в середині квітня н. с., доволі прихильну ханську відповідь—що старий союз Орди з козаками зістається непорушним, але разом—запитання що до нового союзу, козаків з московським царем та їх становища супроти московського наступу на польського короля, ханового союзника. На ці питання й прийшлося відповідати Савичу, котрого вислано тим часом, перед поворотом перших послів³⁾. Висллка такої визначної особи—старого канівського полковника, показує, яке значінне гетьман і старшина надавали сьому моментові: не допустити до розбиття кримсько-українського союзу, не дати ханові виступити з королем спільно проти козаків. На такий випадок військо грозило ханові походами на Крим і на море, з боку Донського і Запорізького війська. Але ситуація була сильно утруднена тим, що за той час польські посли не тільки постаралися представити в можливо різних і небезпечних формах нову зміну козацької політики—присягу Москві і випровадження на Україну московських воеводів, але й густо посипали ці політичні аргументи польським золотом—принаймні в обідняках, коли не в готових дарунках, щоб виробити потрібний настрій в ханському осередкові⁴⁾.

¹⁾ Се копії переписані для Піночі, колеги Голінського (від нього він, видно, одержав і вклеїв до своєї збірки сю копію) листів одержуваних від Яскульського: його реляція з 2 травня, адресована кор. коношому, а припискою відмінною від інших текстів: *Wielu murzow do ruznych p. p. polskich dla bratowania sie posyłam z upominkami i t. d.* За нею отсей лист з хибним титулом, ніби листу Хмельницького до хана, коли лист звертається до Сефер-казі аґи (мабуть переписувач в поспіху пропустив дійсний лист до хана, що був в його ориґіналі і під заголовком списав наступний лист до візиря). Потім «копія ханського листу до Хмельницького»—згаданого теж в реляції Яскульського, що він її посилає («Як йому Орда відписує, показує цидула, котру посилаю»), але переписувач уриває сю копію (див. нижче с. 895), перепропускаючи за «шпетне писаннє», бо писав цілу ніч, кінчить «над днем», і мусить перервати, бо їде з паном до староства Ломжинського. На обороті фасцикулу адреса: *Memu wtm. panu ojcu, j. m. p. Bartholomeiowi Pien(о)semu, rajcy kazimierskiemu przy Krakowie oddac nalezy.* Осол. 189 с. 712.

²⁾ Наведу деякі фрази з сього листа до візиря: «Ми теж навзаєм ніколи не мислимо розривати нашого братерства і приязни порушати, навпаки—птверджуємо ще й сим нашим писаннем, богом свідчучися, що не мислимо ніякої неправди—хіба-б за наговором неприятеля (мабуть так, місце попсоване) наступила якась неласка з вашої сторони. Бо неприятелі завсіди там ями копають, де росте добра приязнь! От і тепер! ми згідно з запевненнем і умовою під Камінцем все виглядали привилеїв королівських, згідно з зборівськими пунктами, а замість згоди Поляки—сам Потоцкий з військом польським і т. д.—на наших пограничників, забезпечених згодою напав... Яка ж се згода? Бачить то бог, що ми ніколи не даємо причини, а в. м. у всім винуєте нас! Як нам не боронити голів своїх і не старатися о приязнь панів охочих до того—коли вони з різних земель спроваджують до себе людей», і т. д.

³⁾ Мої міркування про хронологію посольств все таки гіпотетичні, супроти різних непевностей в наших джерелах; а головне—зміст переговорів, досить ясний.

⁴⁾ Виговський оповідав зі слів Савича, що Яскульській привіз «великі гроші і дарунки», щоб прихилити хана, аби поміг Полякам на козаків—Акты

Через те Савича так прикро прийнято, і хан навіть—коли вірити московській реляції—посунувся до такого недопустимого знущання над послом. Можливо, що ця брутальна поведінка мала маскувати перед Поляками дійсну політичну лінію—зовсім не таку рішучу, і тому офіційне звідомлення Савича, дане в Читрині, після повороту, 18 п. с. травня, не спиняючись на ханських ексцесах, не представляло висліду посольства дуже песимістично.

Виговський перед московським послом формулює місію Савича в такім запитанню: чи хан буде помагати козакам в війні з Поляками? Коли Савич передав ханові лист гетьмана, що ставив се запитанне,—хан з своїми людьми, мовляв, довго думали, і питали посла, з яких причин гетьман і військо покинули короля і перейшли під царську руку «без відома хана». Савич преказував звісне вже нам мотивуванне, що козаки се мусіли зробити через утиски їх віри, руйнуванне їх землі, побиванне людности—як і тепер Ляхи за королівським наказом під Уманню і під иншими городами стільки домів зруйнували і попалили, самих козаків, їх жінок і дітей побили і в полон забрали». Хан тим дуже був збентежений, і нічого не сказав на се, але потім вернувся до свого першого питання: як же се цар уже Смоленськ і инші городи у короля забрав, і до козацьких городів прислав своїх воеводів, і козаки їх прийняли—а ханові про се нічого не кажуть? Савич спростовував, що царські воеводи тільки в Києві, більше ніде нема; про московське військо чули тільки, що цар пішов на короля, але чи взято Смоленськ і инші городи, то не відомо. Кінець кітцем хан і його люде так сказали: коли козаки з царем не розмиряться, то вони, Кримці, пішлють військо Ляхам на козаків. В тім напрямі впливали на хана молдавський і мунтянський воеводи і угорський Ракоції: всі вони з'єдналися з королем і ханові радять також помагати королеві на козаків.

В розмові з самим Савичом, що сталася другого дня, 9 (19) травня, московський посол мав нагоду безпосередне від нього почути, що хан і «кримські люде» гніваються на гетьмана і всіх козаків, за те що вони без відома хана відстали від короля і учинилися в підданстві цареві, і жадають, щоб вони з королем і Ляхами помирились та йшли з ханом воювати Московське царство. Савич, мовляв, на те відповів, що се буде залежати від гетьмана: як гетьман звелить, так вони і зроблять.

В листі від хана до гетьмана Потоцького, що привіз в копії Савич Виговському від ханського писаря, Поляка, колишнього приятеля,—хан повідомляв Потоцького про свій намір післати до козацького гетьмана свого посла з домаганнем, щоб козаки відступили від царя і вернулися в підданство королеві,—інакше хан почне воювати козаків¹⁾. Таким чином хан фактично пускав справу в проволоку і обіцяв помагати королеві умовно—коли не дійде порозуміння з гетьманом. Такий був реальний результат місії Яскульського.

З звідомлення його довідемося, що першу свою розмову з візіром, по перших церемоніяльних адієнціях, він мав 10 квітня. Засвідчивши приязнь короля до хана, виложив його жалі на Хмельницького, і прохання, щоб з огляду на нововідновлену

Х с. 589, а сам Яскульський в своїй реляції пише, що «dla smarowniejszego zklejenia tey przyiązni» пообіцяв візірові 8 тисяч талярів, Батир-азі тисячу, двом товмачам по 100 зол., і настоює, щоб ті гроші були ретельно виплачені при віддаванню ханові «упоминків»—«бо вони досить щиро працювали коло того» (обробляли хана і диван)—Пам. с. 202.

¹⁾ Акты X с. 599.

приятель з королем хан надалі «випустив з протекції» козаків. Потім, розповівши, як Хмельницький «піддався з Україною Москві», переказав прохання короля, аби хан став до помочі королеві против Москви і против козаків. Візир заявив згоду—коли король виконає свої обов'язки що до обціяного ханові харачу, але по такій нібито категоричній відповіді—каже Яскульський, хан скликав султанів, мурз, агів і беїв на нараду, і радився з ними три тижні. Згода візира таким чином зовсім не була рішучою, та і в словах його, наведених у Яскульського, єсть згадка, що Орда виконує накази Бога і його намісника—себто султана, і хан очевидно мав бажання вичікати вказівок з Царгороду. Тим пояснюються такі довгі наради хана з мурзами і беями, згадані у Яскульського: вони скінчилися, аж тоді як прийшов султанський чауш з директивами ханові.

Про царгородські настрої так оповідав Грек Іван, післанець царгородського патріярха, що виїхав з Царгорода 1 квітня н. с., кілька днів по приїзді польського посла Беґановського ¹⁾. За поміч польському королеві—що просить султана наказати ханові, аби розірвав з козаками і помагав королеві против його неприятелів,—стоїть тільки сілістрійський баша Сіауш, тому що Беґановський в дорозі до Царгорода потайки підніс йому 40 тисяч зол. (а інші кажуть, що тільки обіцяв, а не дав), і всяко просив помагати: Ваша умисно для того приїздив до Царгороду, і йому дозволено піти з військом на кримську границу—він став під Бендерами, піби то для охорони турецьких володінь від Запорозців. Візир же противиться вмішуванню в польські справи (підтримувати короля против його неприятелів)—маючи на увазі, що Туреччина мусить всю увагу скупляти на війні з Венецією ²⁾. Вістям про перехід козаків під московського царя Турки не дуже вірять; коли потвердяться, се буде для них великою неприємністю, бо й так у них були вісті ³⁾, що Хмельницький хоче післати на море 300 чайок на турецькі міста, і Турки не знають, що робити, і котрої сторони боронити. Перед тим була вістка, що йде від Хмельницького посол до султана і Турки його чекали з радістю, сподіваючись, що Хмельницький пришле султанові заяву підданства, але ся чутка не справдилася. В перших днях квітня н. с. ⁴⁾ сей Іван стрів післанця, що їздив до Хмельницького від сілістрійського баші: козаки проважали його аж до Бендер; а з чим він їздив, Іван довідатися не міг.

Греки молять Бога про об'єднання християн, і тільки чекають, аби царське військо перейшло Дунай, або Хмельницький виступив з козаками: зараз повернуть на Турка і спільно почнуть з ним боротись ⁵⁾.

Про хана дорогою в різних місцях Іван чув таке, що він сього літа на війну не піде, а буде чекати вісти від Хмельницького. Оповідали йому Татари «в українних городах» і таке теж, що хан задумує похід на Молдавську і на Мунтянську землю і хоче назад посадити в Молдавській з'їмлі воеводу Василя, і тоді йти на поміч польському королеві. Але мурзи того йому не радили.—«Бо скільки літ з Хмельницьким против Поляків воювали! від тої війни чимало їх збогатилося, і тепер якби відстати від Хмельницького після такої його приятни—сього б їм бог не потерпів!

¹⁾ Іван каже, що Беґановський приїхав до Царгороду 4 п. с. квітня, Куґаля з недрукованих реляцій його подає день 29 березня.

²⁾ Акты VIII с. 349. ³⁾ Порівняти наведену вище зістку з Азова.

⁴⁾ Так виходить з інших хронологічних дат. ⁵⁾ Акты VIII с. 380.

А нехай хан почекає вісти від Хмельницького: коли Хмельницький буде просити у хана помочи, нехай би хан ішов йому в поміч!».

Сі помічення цікаві, і їх треба мати на увазі, читаючи хвалькуваті звідомлення польських послів в Царгороді і Бахчисараю про їх дипломатичні тріумфи—без застережень повторювані новішими польськими істориками: як то їм своєю енергією і рішучістю одним ударом удавалось перехилити Порту і Крим в бік польської орієнтації, досягнути всякі етикетальні успіхи—тим часом як козаків трактовано як каналів і т. д. Але в дійсности понад чисто етикетальні успіхи досягнуто було небогато. Царгородські і кримські дипломати щедро розсипали П лякам приємні слова, але не спішили з якими небудь конкретними обіцянками. Се було ясно стороннім глядачам, і Стефан воевода остерігав старого Потоцького, щоб не надавали значення тим турецьким фразам. «Хоч правда, що Порта добре прийняла (королівського посла) і приязнь королеві засвідчила,—але я від добрих приятелів і конфідентів моїх маю такі відомості, що все то фарба (фальш) і поверховна турецька приязнь, тому що їм тісно (під натиском Венеції). Незнати, що за сліпота їм очі засліпила—так що вони по старому прихильніші до козаків, хоч і заявляють тепер прихильність до короля. В своїй виншній небезпеці Порта все те здала на хана, аби він так робив, як уважає за краще, і туди свої сили обертає, де се буде на добре для Поїти». Тому радив всяко відтягати хана від козаків ¹⁾. А Ракоцій посвявав королеві, що візир тому так спішно прийняв і відправив посольство, бо чекав козацьких послів і не хотів на очах Поляків робити козакам ті гонори, які хотів зробити—невважаючи на те, що союз козаків з Москвою Туркам був неприємний ²⁾.

Се дуже правдоподібно—бо султан дав останню авдієнцію Беґановському 26 квітня, в той сам день коли приїхало козацьке посольство, як пише австрійський резидент ³⁾. Беґановский вважав се здобутком своєї дипломатичної зручності, що його так скоро відправлено, але в дійсности його хотіли тільки як найскорше позбутись. Нічого конкретного йому на прощання не сказали понад те, що султан рад відновити приязнь з королем і радо буде чекати нового посольства, а в грамотах королеві, що тойже Беґановский повіз з собою, висловлялася надія, що коли Польща буде, по новім замиренню з ханом, правильно платити йому харач, то все буде добре, і султан також з свого боку впливатиме на добрі відносини—тільки щоб козацьких чайок на морі не було ⁴⁾. Семигородський агент доносив Ракоцієві, що хоч Беґановский висловляв повне задоволення з результатів своєї місії, Турки виявляли здержливість супроти козаків, тільки: поки в Царгороді було польське посольство, а після його від'їзду змінили тон до козаків на краще; але затримують козацьких послів вичікуючи, хто візьме гору в новій війні: Москва з козаками чи Поляки ⁵⁾.

¹⁾ Жерела XII с. 312, лист з 8 травня, ориґінал кор. архиву.

²⁾ Тамже с. 313.

³⁾ Жерела XII сс. 312—3. Беґановский в реляції про свою відправу (Ojcz. spom. с. 97), каже, що обвозячи його після авдієнції наоколо цілого міста, везли также «поуз господи послів козацьких, котрі від яду ледво не адихають, від тих гонорів, які нам показано». Характеристично. Пор. нижче оповідання Грека Юрія.

⁴⁾ Альтентичний текст досі не виданий, перекази й витяги—у Кубалі III с. 278—9.

⁵⁾ Transsylvania I с. 352.

Що після сього султан і візир говорили козацьким послам, документально невідомо, але після всього вище сказаного не може бути сумніву, що слова сі були не менше приємні, ніж ті що говорилися польському послові, і гонори теж не аби-які—аби тільки забезпечити себе від тих морських походів, що вже мабуть почалися в великих розмірах, і висіли такою грізною перспективою над Стамбулом.

Про посольство султана не маємо докладних відомостей. Савич оповідав, що був чауш, привіз кафтан і шаблю, а який був наказ, невідомо ¹⁾.

Московським послам в Криму конфіденти про директиви дані ханові від царгородського дивану оповідали так. Султан переказував через чауша бажанне, щоб хан не йшов у похід на нікого крім Донських козаків. Хан сказав чаушу сам-на-сам, що він волю турецького султана рад слухати і війною на нікого не піде, буде воювати донських козаків—аби лише султан не послав в Крим на ханство кого іншого. І з того ж гаремного джерела переказувалось: ханша слитала хана, що сталося з послами? хан відповів, що козацьких, польських і угорських він відпустив, а московських відпустить, як вернеться від козаків Мустафа Члібей. Ханша стала прохати його, щоб він не ходив війною з Поляками на Москву і козаків,—«тепер багато держав захищалось, досить тобі, коли себе урятуєш». Хан відповів, що як дістане певні вісти, буде знати, як бути, а тепер нікуди не піде ²⁾.

В реляції Яскульського, писаній 2 н. с. травня. його остання розмова з візиром, що сталася в останніх днях квітня, одночасно з авдієнцією Савича, нібито поставила плян спільної кампанії хана і короля против козаків цілком певно ³⁾. Візир пострашив польського посла, що як хан прилучиться до союзу України і Москви, то Польща пропаде—себто Поляки мусять відповідно цінити і відповідно платити за прихильне становище хана. Згадав про ті мотиви, якими козаки оправдують свій перехід під московський протекторат: король не залагодив своїх відносин до війська після жванецької кампанії, затримав останнього козацького посла, полковника Антона. Але кінець кінцем признав, мовляв, що козаки крутіі (szalbierze); з їх послами поїде ханський посол з ультиматумом: або козаки покоряться королеві і вернуть Україну під його владу і підуть з Ордою воювати Москву—або Татари підуть з королем на них. Яскульський по змозі постарався ще се посолити, завваживши, що козаки фактично вже перестали бути союзниками хаґа, і тепер їх послі прийшли просто як шпикі: вивідати страт гічні пляни Орди. Розмова перейшла на сі власне пляни: Яскульський переказав бажанне короля, щоб хан прислав в поміч королівському війську, для операцій против козаків, 12 тисяч Орди, а сам з головними силами пішов на Московські землі. Візир заявив, що з боку Орди не буде ніякого гаяння: як тільки козаки дадуть неґативну відповідь, може бути 20—30 тисяч Буджацької і Ногайської орди. Але для такого рішучого злому політики треба наперед формально заприсягти новий союз, «вічне браттво», а з другого боку—умовитися що до завдань московської кампанії і поділу здобутків: хаґ мусить дістати назад під свою владу Татарські орди, поневолені Московію. Яскульський заявляв, що в тім не буде розходження; король рад буде, щоб Татари помстилися над Московію за свої кривди і вернули собі свої Орди, а король дістане землі і міста, що йому належали. Ся пригадка про польські завойовничі пляни була візиріві неприємна, і він «зараз відско-

¹⁾ Акты X с. 590 і 591.

²⁾ Крим. справи 1653 р. кн. 17 під днем 29 квітня с.с.

³⁾ Памятники III с. 199 дд.

чив» від сеї теми, збувши її псбсжною увагою, що передчасно розпоряджатися річчями, які ще в руках бсжих, і вервугся до стратегічного плану. Плян полілу татарських сил на дві частини поданий Яскульским, і одночасні операції против козаків Москви візирові не подобалися. «Наперед треба знищити козаків, а потім Москву: треба завсіди усунути з дсроги терне, щоб не поколотись. Як тільки прийде до нас декларація ксзаків, що вони не відступлять від Москви, ми в дванадцять день від хвилі, як ви нам дасте знати (покличете в похід), будемо з 100 тис. Орди під Корсунем». При тім питали: чим їх військо буде живитись? Яскульській відповів гарно: «Тим чим у Хмельницького жилились: жовнір знайде собі хліб!».

Яскульський розуміється старався представити вислід своїх переговорів можливо позитивними, і візир говорив йому як людина задарена і закуплена, «дякуючи за вже і просачи ще». Одначе знов таки і сим разом поруч запевнень, що як тільки козаки заявлять, що зістаються при царю, так Орда рушить на перше королівське слово, ві з р полишав фірточки для дальших проволок: треба союз оформити, треба одержати в цілости всі «упоминки», треба порозумітися що до московських здобутків від Москви, треба виробити спільний операційний плян. Все се при охоті можна було протягти довше і коротше, в залежности від обставин—саме оформленне союзу потім зайняло фактично півроку часу. Ханський диван хотів лишити собі вільну руку.

Ситуація дійсно була нелегка. Вести війну з Польщею, або краще сказати—робити грабівничі походи на приграничні західне-українські землі, як я вияснив в попереднім, надалі не виплачувалося: краї сі завадто вже були випустошені (як описували їх козакі—вище с. 681). Тому мурзи рішили в порозумінню з козаками і Польщею зайнятись грабуваннем земель московських. Але коли виявилося, що в сій комбінації козаки стануть по стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати против Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками. Серед беїв і мурзів, скликаних ханом, очевидно піднялась сильна опозиція. Ми чули про неї оповідання Грека Івана, ще виразніш почуємо далі, по смерті Іслам-герая. Опозиціоністи відкликались до мотивів справедливости і вдячності супроти козаків, що протягом семи літ давали Орді гарний заробіток; але за сими побожними мотивами стояв цілком реальний рахунок. Крім усього иншого треба було самим серйозним способом рахуватися з погрозою відновлення морських походів Донських і Запорозьких козаків, в сих обставинах, коли Порта була зайнята війною з Венецією і не могла дбати про охорону Чорного моря. Правда, диван був продажний, і сам хан також, а Польща з своїми союзниками: воєводою Стефаном і Ракоцієм залили їх у сей мент золотом—так оповідав Савич, і тимже докоряли ханському послові в Чигрині. Але все таки треба було оглядатись на сю опозицію і на можливі наслідки—хоча б у формі тої можливости, що Порта прише нового хана.

І ханський диван оглядався—на се ясно вказують всі ті формальности, які пророблював протягом цілого ряда місяців ханський уряд, замість того аби відразу, як того вимагала стратегічна ситуація, кинутися на московські землі, саме в хвилі коли Москва розгортала свій наступ на Польщу. Сю недостачу рішучости хан і його міністри маскували, підчеркуючи свій гнів і зневагу до козаків—пускаючися в різні грубіяства, там особливо, де се відбувалося на очах Польщі. Але нам не треба давати сабе збаламутити сею уданою безоглядністю.

Лист хана післяний Хмельницькому після відправи Савича, з ханським послом, Яскульський переслав до Польщі разом з листом гетьмана, але він не заховався в повнім тексті, тільки в уривку, в копії листів присланих від Яскульського, зроблений для Піночі (вище с. 889).

«Гетьмане, ми тобі дотримуємо присяги, хоч ти її зламав. По нерге тим, що не тільки з сторонніми панами, але і з королем, паном своїм, без нашого дозволу не мав еси (права) укладати трактатів, а тепер маємо відомість від тебе самого, що ти з нашим «душманом» (ворогом) завязав приязнь і піддав йому королівські міста. Не можемо на тебе звиратись—але ще не складаємо з себе нашої присяги, поки не дістанемо від тебе повної декларації, чи ти хочеш дотримувати нам присяги, котру еже зламав. Коли хочеш бути нашим приятелем по давньому, жадаємо від тебе, щоб ти зараз присягу твою Москві—зламав. Королеві папові своему вірне підданство і вічне послушество віддав. Хто був старожитним козаком, а хто підланим—аби тми зістававсь. Нам свою присягу відновив. А на знак приязни тих московських бояр що на Україні—до нас відіслав, та зараз з королем паном своїм і з нами йшов Москву воювать. Коли ж того не зробиш, ми з одної сторони, а Поляки з другої наступимо на вас і за божою помічу з вами упоравшись підемо на Москву з Поляками з доброї волі і щиро. Коли присяги Москві не дотримаєте і сповните те, що ми вам подали, а Поляки вас мали б кривдити, то ми готові дати вам поміч...»

Розмову з послом, що привіз сю грамоту, разом з Савичем (московське звідомленне називає його Алкас Кегіто, і каже, що авдігнція відбулася 9 (19) травня, другого дня по приїзді) Виговський оповідав московському послові. Ніби так говорив посол гетьманові Б. Хмельницькому і писареві І. Виговському: «Прислав нас кримський хан до гетьмана, до писаря і до всього війська Запорізького з тим: Чому ви, гетьман і писар, присягу свою нам ламаєте, згodu нарушаєте, а царському величеству всі городи піддали есте? Ми вісім літ від неприятелів ваших, Ляхів, вас берігли й обороняли. Я сам в поміч вам ходив, і багато неприятелів ми побивали. А тепер ви, гетьман і писар з усею своєю старшиною без нашого відома учинили вічний союз (перемирьє) з царем! Перед тим, як ми і ви до нього послали, чому він на Ляхів не наступав? А тепер як ми з усіма Татарами з польським королем замирилися, і пішли заддя вас, козаків, до короля, щоб він на вас з своїм військом не наступав,—вам би тепер під королівською рукою быть, а не під царською. Ми присяги не розриваємо,—хіба ти, гетьмане, розірвеш, будучи під царською рукою—будеш помагати цареві на короля; то і ми будемо воювати з вами!»

«Гетьман і писар на те говорили: «Ми присягу ханові держимо кріпко. Коли ж хан заддя грошей, що Ляхи дають і хана спокушують, хоче від нас—війська Запорізького відступити і присягу зламати—ми покладаємо нашу надію на Бога, а від царя не вступимо, поки душа в тілі. А як хан на нас з Ляхами прийде або людей пришле,—ми як з неприятелем боротися будемо, на землі і на водах, скільки Бог дасть помочи і розуму».

«І ще говорили послам: «Ви нас винуватите, що ми піддалися під царську руку, і великі війська царські нам в поміч ідуть. А чому не вините Ляхів, що в приязні своїй твердій, що під Камінцем була, не устояли—війною на городи наші пішли, городів багато спустошили, невинних християн і малих дітей порубали, поповоловили, міста попалили? І ще гірше. з иншими країями: Німцями, Уграми, Мутьянами, Волохами присягу вчинили і поміч від них мають, і вас ще мавять, так що

й ви в своїй присязі не стоїте! Ми побачивши таку неправду—що православних християн хочуть знищити, зібрали різних чужоземців і нас бють,—стали шукати ласки у бога, а помочи у царя, і цар нас пожалував: не лишає нас, православних своїх одновірців, а ми і діти наші після сього ніколи не підійемо рук на царські землі, і вам ніякої помочи не дамо. Коли зістанетеся ви з нами в союзі (в совѣтъ), обіцяємо вам, що від козаків Низу Дніпрового і з Дону ані волос вам не згине, і вороги ваші Черкеси не будуть тішитись, а вам і улусам вашим вільно буде кочувати безпечно на степах наших. А як не послухаєте сього—вільно вам робити що хочете, тільки на недовго вам стане польських грошей, як з нами розійдетесь: не будете ходити в добрих сукнях—ходитимете знову в кожухах, як колись».

«Посол казав: «І давніше Запорізькі і Донські козаки ходили на море і на поле, а ми Кримських земель стерегли, вас не боялись, а з ворогами воювали».

Гетьман і писар відказали: «Як ти, после, говориш! Як за короля Володислава стільки нас, значних козаків, покарано горлом, щоб ми човнами на море не ходили і вам шкоди не чинили—за для договору з турецьким султаном, тоді вам не було від нас шкоди. А перед тим—гетьман Дорошенко і з ним півчетвертої тисячі козаків весь Крим виходили, і ви йому не вчинили ніякої шкоди. А тепер ви лякаєте нас ¹⁾, тому що різні держави дають вам великі гроші. Але як ви нам станете ворогами, то ми за бою помічу будемо воюватись, так щоб ті неприятелі, які б против нас стали, не мали потіхи».

Потім як посол був у Виговського сам-на-сам, питав його писар: «Для чого ти з такими словами (таким посольством) прийшов? Видно Ляхи, Угри, Муцьяни і Волохи великі гроші привезли і вашій старшині золотом та сріблом очі засліпили, і через те ви забули приязнь нашу—що то ми вас багатими зробили, і тепер від нас відступаєте і воювати хочете!»

Посол відповідав: «Хан і старшина вашої приязні не вирікаються, але як ти думаєш: як то нам було в Крими чути, що ви під царя піддалися і нас воювати хочете? Тому й запобігаємо приятелів, аби нам була поміч від інших країв».

Писар на те казав: «Се ви не для помочи робите, а тільки для одного лакомства; нам присяги не додержуєте, а тільки непевними обіцянками підмінюєте її. Я тобі кажу: ми, військо Запорізьке, як правдиві християне, вської правди дотримаємо і против Ляхів будемо стояти, а про хана знаємо певно, що коли сам не піде, то пішли на нас Білгородських і Ногайських Татар. Як ми напишемо ханові про Татар, він буде відповідати, що то пішли своєвільники, не з його наказу. Але ми маємо листи, що хан напевно обіцяв Потопкому і королеві поміч дати, отже буде явна ваша неправда».

І ще питав писар у посла: По що чауш від султана привіз ханові кафтан і шаблю?—Велв султан ханові іти на війну.—Куди саме: на Ляхів, на Волохів, на Мунтян, чи на нас, козаків, або на Московське царство?—Московське царство нам вороги — Як же вам іти на Московське царство, коли ми під царькою рукою?—А ви собі сидіть дома, від Ляхів обороняйтесь, а ми будемо своє робити.—Як тільки бог нам допоможе від Ляхів оборонитись і не дамо їм руйнувати пограничних городів, тоді велике військо чекатимо вас як гостей під полтавськими городами!—Багато земель розгнівали ви на себе, тим що піддалися під царську руку.—Ми ніякого страху не

¹⁾ Так повинно бути, в ориг.: «боязнь себѣ учинили нами».

боїмось, тільки божого та царського гніву, а інших людей гнів нам не страшний!

Посол закінчив: «Що ви мені тепер сказали, я перекажу ханові і всій старшині: що напишете—буде в грамоті, а що я чую з уст, то передам докладно».

Писар сказав: «Будьте з нами в приязні й надалі. Царського посла (затриманого в Криму) відпустить. Ми що почуємо про людські замисли, вас повідомимо—коли ви будете з нами в приязні. А тебе з тим відпускаємо, аби ти переказав ханові все що ми говорили. Коли вам наша приязнь навіть і гірка, солодшої від неї ви ніяк не знайдете. А нам не пізніше як за 12 день дайте знати, чи зістаєтеся з нами в приязні ¹⁾. Коли до 12 день у нас не буде про се відомости, буде у нас инакша думка. І як останнє слово від гетьмана і війська тобі кажу: від царя ми не відступимо і царських воевод не видамо, до смерти нашої, ні ми ні діти наші. А по городах веліли ми укріплятись, і все велике військо буде приготовлено» ²⁾.

По сім ніяких розмов з послом більше не було, але виїзд його затримали, аби козаки мали час укріпити города на татарський прихід. Гиговський звернув увагу московського посла, що за його відомостями хан ладить похід в бік Астрахани і Казани, і веде зносини з тамошніми Татарами, і там треба особливої обережності. Козак Дмитро Матвієнко, що прийшов з Запоріг, оповідав, що Ногайські Татари перевозяться «з козацької сторони на кримську», і їх мурза Серкдан, гостивши його у себе, оповідав, що вони мають наказ хана перевізшися на лівий беріг Дніпра йти на Московське царство. Потверджував се й лист кошового отамана Пашка, принесений з Запоріжжя 20 н. с. травня: він доносив, що Ногайські Татари перевезлися нижче Тавани «в двох днищах» і пішли на північний схід, на Молочні води ³⁾.

В останнім рахунку, як ми бачили, ханський посол пропонував козакам лишитися нейтральним супроти кампанії Крима против Москви і стеретти свою землю від Поляків; сим він подавав надію, що хан в крайнім разі вдоволившись і тим і не вимагатиме нічого більше. Козацьке військо нібито рішуче відмовилось від сього устави Гиговського. Але чи в дійсности становище гетьмана і його людей було таке рішуче і безоглядне в сій справі, се ще питання.

Козаки мусіли в великій мірі відчувати се, що підчеркував татарський посол—що вони значно утруднили своє міжнародне становище. «богато земель розгнівали» своїм переходом під московську протекцію. Москва ще більше обгострила се, виявивши бажання притягнути під свій протекторат також і Румунські воеводства. На сім ґрунті завязалися безпосередні зносини між царем і молдавським господарем Стефаном. що показав тут себе великим хитруном і інтриганом. Побоюючися, що Лупул з Хмельницьким при першій несприятливості відновлять знову свої пляни на Молдав-

---

¹⁾ Се интересна технічна вказівка, що для скорої дороги з Чигрина до Криму вважалось досить 5 день (12 день туди й назад, з деяким часом на наряді й розпорядження).

²⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 593—7; я очищаю по можности сі діяльогі, як їх переказує дяк Перфирьев, від додатків московського стилю, від непотрібної многословности, котру мабуть теж завдячуємо московським писарям; дещо зістається під сумнівом,—але тільки стилістичним.

³⁾ Акты X с. 591. 599.

ське і Мунтянське воеводство ¹⁾ і постараться позискати для сих плянів хана і царгородський диван, він всякими способами старався розсварити їх з Козаччиною, і для сього між иншим використовував погрозу московської експансії між православними підданими Отоманської Порти. З намірами явно провокаційними він вів в сім напрямі зносини з Хмельницьким і царем, викликав їх па посольства і листування, і потім одержані листи, записи розмов тащо пересилав до хана і султана, також до польського короля, Ракоція, мунтянського господаря—підбиваючи всіх против Хмельницького і Лупула, як небезпечних ворохобників ²⁾. Нема потреби нам тут входити в усі дрібні перипетії цієї інтриги, коротко спинюся тільки на головніших епізодах—почавши від московського посольства, висланого до Стефана в місці лютім.

Іздив Гаврило Самарин, з царським листом до воеводи Стефана (певно і до мунтяпського воеводи мав також листа, бо з Молдавії мав і до нього приїхати, а можливо що й до Ракоція мав таку місцю ³⁾). Цар у сім листі повідомляв воеводу Сте-

¹⁾ Він писав королеві 9 и. с. квітня: «З Криму дано знаги від доброго прприятеля, що Василь господар задумує напасти з Ордою на державу нашу. Ми спіймавши його шпигів, присланих з листами до грецьких ченців, веліли їх взяти на допит; вони сказали що так і не инакше... А при Хмельницьким єсть бртаніч колишнього господаря Михайла, що якимсь чином утік від цісаря християнського (німецького імператора) і укладає пляни на господарство мунтянське, за помічю московського царя і Хмельницького».—Жерела XII с. 307.

Місяць пізніш: «Той неприятель і турбатор усіх країв Василь господар знову щось замишляє з Ширин-беєм і Караш-беєм без відомости і дозволу хана (тмже с. 312).

Служебник Виговського Сербин Микола Маркович (Марков), що іздив зимою 1653—4 від Виговського до Царгороду «для провѣдовапья вѣстей» і відти вернувши в місяці лютім оповідав московському гінцеві 1 (11) травня ріжні новини, потверджував переказання, що кримський хан ще буде помагати Лупулові вернути собі Молдавське воеводство (Акты X с. 580).

Гавр. Самарин, що був на Волощині в квітні, розповів, що Стефан, боячися татарського нападу (в интересах Лупула очевидно) вислав свою жінку в гори і сам туди мабуть незадовго «побіжить» (Акты X с. 582).

Нарешті в червні Порта вимогла від хана, щоб він приставив Лупула до Царгороду, і 20-го його туди привезено.—Жерела с. 322.

²⁾ Він поясняв королеві: «Ще перше ніж Хмельницький піддався Москві, вислав я свого післанця з засвідченням приязни до московського царя, тільки для того щоб могли вимацати його пляни»—Жерела XII с. 322. Також поясняв він своє пізніше посольство в місяці червні: «Вислав я був недавно мого боярина (Чоголя) з засвідченням приязни до Хмельницького, аби тільки вивдати його гадки»—с. 326.

³⁾ Кубаля се твердив категорично: що воевода Стефан, пересилаючи до Царгороду листи, одержані від царя і Хмельницького, повідомив заразом, «що такіж самі листи післано господареві мунтянському і Ракоцієві» (III с. 133). В дійсности воевода в листі до канцлера Корицінського каже тільки, що переслав «до Порти» (візиріві очевидно) «автентичний лист» від царя московського, присланий з послом Гаврилом Федоровичом, і другий (лист)—Хмельницького (Жерела XII с. 308). Ракоцій пишучи 7 и. с. квітня королеві про се московське посольство каже, що гетьман прислав до нього посольство «коло 20 лютого ст. стиля», і «подібні» заохочував до тіснішої спілки, в імя одновірства, воеводу Стефана через свого гонця (expressum internuntium), а мунтянського

фана, що цього року в інтересах православної віри гетьман Хмельницький і військо Запорозьке піддали під його руку всю Малу Русь. Висловив певпе здивованне (як свого часу Бутурлин митрополитові!), що Стефан, будучи одновірцем, не зробив того ж. Тепер рекомендував йому користати з присутности в Києві московських воеводів і з ними в усім зноситися, королеві польському більше не помагати і про замисли його повідомляти царя через тих київських воеводів ¹⁾. Не знати, чи приклав до сеї місії свої руки в якій небудь мірі і наш гетьман—наприклад щоб вплинути тим робом на воеводу, аби відстав від Поляків і тримався з козаками. Стефан каже, що мав лист і від Хмельницького також, з закликом до солідарного поступовання, в звязку з переходом козацького війська під царський протекторат ²⁾. Але в кожнім разі ефект сього відклику до релігійної спільности православних підданців Порти був для його політичних відносин більш шкідливий, ніж користний.

Стефан воевода про око був московському послові «приятен», і сам па сам не раз, «взирая на образ божій», клявся й божився перед ним, що він з своєю землею теж хоче бути під царською рукою. Пізніше, вже на вигнання, він розповідав, що в тім часі (ще за життя Басараби, як виходило б) він зложив формальний договір з царем, котрим віддався під його протекторат, з тим що московський цар не буде вимагати від нього ніякого прибутку, а навпаки спомагатиме його грошима і військом против кожного неприятеля, поверне йому землі відірвані Турками від Молдавії, на випадок коли б Турки відібрали від нього господарство, всяко старатимься йому се господарство вернути, і т. д. ³⁾.

«Только тѣ его клятвенные рѣчи были непостоянны», справедливо завважав Самарин. Стефан в дійсности використав сі і пізніші листи від царя і гетьмана для широкої агітації против українсько-московської небезпеки: післав їх копії (воїм союзникам: королеві й иншим польським дігнітаріям, візирів паргородському, урядові ханському, польському послові в Царгороді і т. д. Скрізь виясняв небезпеку, яка загрожує всім сусідам України від таких замислів про об'єднання православних. Мунтянський воевода так настрашився всього того, що коли Самарин 9 н. с. квітня поїхав з Молдавії до нього, його на границі стріло військо і не дозволило в'їздити. Мусів назад вертати до Стефана. Хотів їхати до дому, але воевода Стефан його затри-

---

листовно (Тамже с. 306). Таким чином сей лист—до котрого відкликався Кубаля (властиво до його реєстри в варшав. гол. архіві)—не каже виразно, що листи Хмельницького писались одночасно з московським посольством—могло се бути й раніш. Але хронологічна близькість—що саме під той час як «Гаврило Федорович» сидів у воеводи Стефана, і воевода *urbi et orbi* розписував про се посольство, Ракоцій вважає потрібним вияснити королеві дійсний характер своїх зносин з Хмельницьким, дає привід думати, що Ракоцій також був в орбіті сих листів і закликів—хоч згадуючи про се останнє посольство (Гаврила Самарина) він не згадує виразно, аби щось воно й йому принесло.

¹⁾ Лист царя, з Тек Нарушевича наведен у Кубалі, с. 133.

²⁾ Знов таки, з огляду на твердження Кубалі, мушу застерігтись: воевода не каже виразно, що листа від Хмельницького він дістав одночасно з листом від царя; але саме по собі се вповні правдоподібно.

³⁾ Documente IX. I с. 217. Про сі пляни балканської експансії моя статейка в ювілейнім збірнику проф. Бідля: *Sjednoceni vychodniho Slovanstva a expansionivni planu na Balkane v letech (1654—5 (Z dji Vychodni Europe a Slovanstva-Sbornik venovany J. Bidlovi, v Praze 1928).*

мав і держав під сторожою, і навіть не прислав поживи; казав йому, що робить се з огляду на Турків та Татар, тому що він від них залежить. Але Стефанів писар розшифрував се Самарину: воевода його тримає, поки отримає відповідь від Порти, від хана, від Ракоція: він написав їм про Гаврила, і тепер чекає, чи скажуть його затримати чи відпустити. Нарешті Гаврило став грозити воеводи козаками, і він його пустив «из Ясей»¹⁾.

Молдавські хоругви під той час ходили з польськими разом поПоділлю, але Стефан одночасно послав свого посланця до Хмельницького—мабуть, щоб виправдатися з сього факту. Митрополитові Гаврилові, що переїздив в тім часі через Молдавію до Москви, він говорив, що сі Волохи пішли з Поляками на козаків «самовільством», без його відома, а він «всею душою хоче бути під царською рукою». Очевидно, те саме мав переказати гетьманові його посланець, висланий Стефаном разом з сим митрополитом. Але гетьман на сі запевнення не звернув уваги, супроти того факта, що Стефанове військо наступало на козаків, і велів того посланця затримати²⁾. Самарину дорогою теж казали, що сі вимівки Стефана невірні: волоське військо пішло в поміч Полякам з його власного наказу, і бачи дав їм знати, що Самарин вертає—аби вони його вхопили; його, мовляв, справді стерегли на дорогах, але йому вдалось обминути сі засідки.

Одночасно був посланець Стефана також і у царя—звідомленне дяка Томили Перфирьєва, називає його Іваном Григорієвим; звідомленне не каже з чим він був присланий, але мета ясна. Стефан хотів здурити царя обіцянками підданства, підтримки з боку православних підданців Порти і т. д., та спровокувати до дальших виступів, котрі б могли налякати Порту, хана, Ракоція, Польщу і весь католицький світ православною небезпекою. Але сим разом царський уряд захув, видно, фальш у всім сям—бо гетьманський посланець Филон Горкуша, що приїхав 8 (18) квітня, привіз уже відомість, що під Бушу разом з Поляками приходили й Стефанові люди³⁾. Тому відправляючи Горкушу і з ним сього молдавського посланця, царський уряд послав з ними свого посланця, дяка Томилу Перфирьєва і доручив йому спитати у гетьмана, «чи правдою проситься воевода Стефан в підданство цареві», і чи то він посилає Волохів в поміч Ляхам, чи вони самовільно пішли до Ляхів—як запевняв, видно, Стефан царя. В залежности від того Перфирьєв або мав їхати в посольстві до воеводи Стефана. в справі сеї його пропозиції, або обмежитися тільки інформацією, збираннем вістей. особливо про кримські відносини, можливість татарського походу і т. д.⁴⁾ Перфирьєв вже ще перше ніж доїхати до гетьмана, в дорозі стрів Самарина, який поділився з ним своїми вістями, і скептичними поміченнями що до воеводи Стефана, а після того, що докинув іще до того гетьман, їхати Перфирьєву далі не було ніякої рації. Гетьман послав його назад з листом до царя: в нім поясняв, що він завернув Перфирьєва назад, тому що Стефан писав до царя лукавством, а не правдою піддаючися під царську руку, і під час коли був у нього Гаврило Самарин, він, Стефан воевода. саме тоді послав своїх людей в поміч Ляхам, против війська й. ц. вел. Запорізького, а також виявив Ляхам, в яких справах приїздив до нього Самарин. Крім того він іще 20 хоругов війська свого послав Ляхам і взагалі нічого доброго для царя

¹⁾ Акты X с. 581—2.   ²⁾ Тамже X с. 579.

³⁾ Акты X с. 661, пор. вище с. 835.

⁴⁾ Наздогін послано йому наказ з приводу вістей, ніби то певна частина Ногайських Татар вийшла в союз з козаками; розпитатися про се, про результати козацького посольства до Криму і т. и.—Акты X с. 573—4.

не думає¹⁾. Так утворився дипломатичний розрив, чи напруження, котре Стефан воевода постарався потім залагодити, коли Лупула відвезено до Царгороду і небезпека нової татарсько-козацької інтервенції в Молдаві в значній мірі зменшилась.

Ракоцій і мунтянський воевода Матвій Васараб підтримували свого союзника Стефана, так само заінтересовані в тім, щоб румунські краї не стали ареною українських впливів і плянів. Ми бачили як Виговський закидав ханському послові, що Поляки, Угри, Мунтяни і Волохи—себто король, Ракоцій і оба господарі, ся «конфедерація», що зложилася літом 1653 року против української експанзії—спільною рукою заливала золотом ханський двір, щоб розвести Татар з козаками і звернути їх против українско-московського союзу. Савич, за словами Виговського, так оповідав про сю кримську акцію з місяця квітня. «Молдавський господар прислав ханові список з грамоти, що привіз від царя Гаврило Самарин, і переказував ханові, що як козаки піддалися під царську руку, то нехай би Кримці надали не давали їм ніякої помочи. І венгерський та мунтянський (володарі) прислали до хана своїх послів з тимже: що козаки піддалися цареві, а вони всі—Венгри і Мунтяни з'єдналися з Ляхами, нехай же і хан іде в поміч Ляхам на московських людей і козаків: вони, Мунтяни і Венгри дадуть за се ханові великі гроші²⁾».

Сучасна Європа—особливо ті держави що приймали безпосередню участь в католицьких і против-католицьких плянах, з великою увагою і тривогою слідили за успіхами і неспіхами нової православної ліги. *Theatrum Europaеum* зазначає. «Се немало подбаворило Польщу, коли наступник померлого князя Мунтенії, так само як і князь Волощини, відмовили авдєнції московським послам, і заявили, що вони лишаются союзниками Польщі і не хочуть мати нічого спільного з Москвою», і т. д. (612).

Підбаворювало рззом з Польщею й усіх, кого страшили і перспективи східнеславянської експансії. Але реальної користи Польщі ся дунайська ліга давзла не б гато і од н тільки Стефан Молдавський в віч им страху Лупулової фамілії³⁾. зіставався і євблаганним ворогом козаків і приятелем Польщі.

Мунтянський же воевода, наступник Васараба, що помер в тім часі від рани отриманої в битві під Терговиштами, Константин Щербан на імя, далеко не був таким твердим союзником Стефана і противником козацької орієнтації, як був покійний Матій. Ракоцій також свідомо шукав відновлення добрих відносин з козаками і замирєння їх з Польщею, хоч одночасно зіставався офіційним її союзником, і старався закріпити свої родинні звязки з нею: добивався польського горожанства для своїх синів і визначніших своїх міністрів (Яна Кемені, Штефана Петкі та Фр. Редея)⁴⁾. Вище ми бачили (с. 778), що в лютім Хмельницький отримав від нього листа з запевненнем, що торішні воєнні операції угорського війська були звернені против претензій Лупула, а з рійськом Запорізьким Ракоцій бажає зіставати в приятних відносинах⁵⁾. Гетьман на се відповів листом, писаним 20 лютого ст.ст.

«Світліший князю Трансільванії, пане і пане прешановний! Дуже і дуже були ми здивовані, що ваша світлість, стільки разів свідчивши нам свою приятнєсть через

¹⁾ Так пересказує сей лист дяківська довідка в Актах X с. 603.

²⁾ Акты X с. 590.

³⁾ В другій половині року пішла чутка, що Хмельницький сватає свою невістку Домну за племінника Ракоція, очевидно—з плянами на Волощину.—*Documente IX. I* с. 101.

⁴⁾ Жерела XII с. 316. ⁵⁾ Там же с. 282.

послів наших і своїх, потім послав своє військо на приятеля нашого світл. воеводу Молдавії. Коли піддані воеводи Валахії вчинили повстання против свого пана і вигнавши його, настановили собі иншого воеводу,—світлости вашій не було з того ніякої шкоди. Син мій, без моєї відомости, боронив батька свого (себто то тестя) і старався відшукати його в приятеля скрізь. Але що сталося, відстатися не може. Я відкликав дуже суворими листами мого сина. Від вашої світлости бажаю тільки—аби мав в памяти свою стару приязнь і не давав помочи неприятелям нашим. Хочемо щоб звязок найтіснішої приязни, як давніше був, вростав далі і не забувався—не тільки за нашого життя, але і при потомках наших. Ширше перекажуть послы наші, котрим прошу світлість вашу дати всяку віру. А ми світлости вашій щасливо панувати і нас любити бажаємо—світло ти вашої до послуг готовий В. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким¹⁾.

Як можна міркувати з відповіді Ракоція на сього листа гетьман післав його не з своїм послом, а з тими мабуть людьми, що приїхали з його послом М. Суличичом від Ракоція, чи від молдавського господаря. Формального посольства не було мабуть ні збоку Ракоція ні з козацької сторони. По торішнім розриві і конфлікті обидві сторони здержливо і обережно намацували можливости відновити приязні відносини: перетворити їх в союзні. Відповідаючи на листа гетьмана 30 н. с. березня листами до нього і до Виговського, Ракоцій ширше повторяв свої виправдання, що виступи його війська були викликані ворожою поведінкою Лупула і Тимоша. Рекомендував лишити на боці минуле і відновити приязні відносини надалі, обіцяючи прийняти з честю і відпустити без затримки нове посольство гетьмана, котре б він прислав²⁾.

Одночасно старався забезпечити собі можливо діяльну поміч у сих пляних з боку Редивила. Вислаючи на варшавський сойм свого посла, Ракоцій крім офіційної інструкції до короля, дав послові секретний наказ для порозуміння з Радивилом, і між иншим наказав представити йому пильну потребу для короля порозумітися з козаками безпосереднє, без участі в тім хана, і рекомендувати для сього послуги Ракоція як посередника³⁾. Відповідаючи, Радивил вернувся до кандидатури Ракоція на польську корону. Підчеркнув, що трівке замирення з козаками не можливе, поки на польським троні сидить католик: православна Русь не може ставитися до нього з довірем, підозріваючи в нім замисли на знищення православ'я, і не схоче вернутися під владу короля, поки ним не буде дісидент. З не-католицьких володарів найбільш підходить для сього і найбільш шансів має Ракоцій, як се Радивілові доводилося чути від багатьох. Треба тільки змусити короля до абдікації. Обставини ж для кандидатури Ракоція тепер дуже сприятливі, особливо коли він, з одної сторони—постарається як найтісніше звязатися з козаками і помирити їх з Річпосполитою, з другого боку—подбає про можливо тісну приязнь з ханом, та вплине на Порту, щоб вона з своєї сторони загрозою війни притримала австрійського цісаря від вмішання в польські справи. Инакше Річпосполитій загрожує під сю хвилю поділ: одну половину захопить цар, другу тоді може захопити цісар; а з загальним повстанням простого народу в Польщі, загрожує повстання православних в Туреччині. Порта в своїх інтересах мусить помогти Ракоцієві дістати польську корону.

¹⁾ Jorga, Acte c. 240 (з пруського державного архиву).

²⁾ Жерела XII с. 300—3, московські перекази—очевидно з присланих від гетьмана оригіналів, з посольського архиву.

³⁾ Transsylvania et bellum boreo-orientale I с. 301—2, інструкція з першого лютого.

щоб відвернути ці небезпечні перспективи. Тоді Русь не боячися пагубних замислів католицького духовенства повернеться до Польщі, прикривши собі московську неволю. Бо ся неволя далеко тяжча від неволі в Польщі,—коли сеї Русь не могла знести, тим менше не знесе московської. Розрив з козаками підірве сили Москви і зробить її нешкідливою, а дісиденти Польщі дістануть в козаках сильну підтримку— котрої бракує їм тепер після упадку Лупула. З заграничних держав можна рахувати на Швецію, але треба мати на поготові власне військо, щоб паралізувати противні заходи католицького духовенства. Для сього Радивил мусить мати під рукою гроші на наєм війська, і просить Ракоція в інтересах своїх власних і всіх дісидентів (євангеліків) прислати йому в секреті негайно 100 тис. червоних. Для того ж щоб прихилити до себе шляхту, Радивил радить Ракоцієві подати Польщі поміч проти Москви: нехай пришле якусь значнішу частину свого війська, з тим щоб король і Річсполита дали йому гарантію безпечности з боку Німеччини і в застав передали якісь городи або територію. Про се треба буде постаратися на літнім соймі ¹⁾.

Так позначалася нова спільна лінія: уданой льояльності для короля, зближення до козаччини, фронту проти Москви. Ракоцій затаїв перед королем свої зносини з Хмельницьким. Нібито сповіщаючи його про повини, він повідомляв його про листа від Хмельницького з дня 20 с. с. лютого—одержав його нібито не давши до того ніякого приводу з свого боку. Хмельницький, мовляв, силкується в нім виправдатися з торішньої війни—тим що він у ній тільки боронився, шукає приятни і старається найти притоку для дальших переговорів. Прислав також посла до воеводи Стефана і листа до воеводи Матвія, посадаючися на спільність релігій. Він, Ракоцій, відписав йому згідно з чемністю, належною християнському суспільству ²⁾.

Як раз навпаки, ніж було в дійности!

Але московської експансії на Україні Ракоцій не бажав щиро, і готов був все робити, щоб їй запобігти. Се не розминалось одначе і з настроями козацької старшини, що вже зміркувала небезпечні сторони московського протекторату. Гетьман рішучо прохолод до плянів московської експансії на Балканах, і вже не сприяв, а бойкотував зносини царя з дунайськими воеводами, зміркувавши, що знайшовши собі міцних союзників або підданців на Дунаю, доперва Москва візьме його в лещета. Ідея слов'янської експансії швидко вивітрилася, стрівши з реальними перепективами московської автократичности й нетолерантности ³⁾.

Москва в сім часі, в місяці квітні, ладилася до наступу на Польщу. Ще в березні вислано на західній фронт, до Вязьми, артилерію. 2 н. с. квітня цар урочисто випроваджував армію призначену до Брянська, під проводом Олексія Трубецкого, для операцій—в залежности від обставин—чи то в напрямі північно-західнім, Рославль-Смоленськ, чи то в полуднево-західнім, Стародуб-Київ ⁴⁾. Полудневі операції, як ми знаємо, ще з березня доручено бояринові Василю Борисовичу Шереметьєву, з базою в Рильську ⁵⁾. Але се були тільки прикриття, головні ж операції мали роз-

¹⁾ Тамже с. 312—5.

²⁾ Жегела XII с. 306, з датою 7 квітня, теж саме Асте с. 242 з датою 4 квітня.

³⁾ Див. мою цитовану статейку в ювіл. збірнику проф. Бідля.

⁴⁾ Дворцовые разряды II с. 402, 408.

⁵⁾ Акты Моск. Гос. II с. 367.

виватися в напрямі Вязьма-Смоленськ. 25 травня виправлено туди передовий полк за ним «великий полк», а 28 виїхав на сей західний фронт сам цар.

З Польщі в сім часі прибув останній післанець—королівський дворянин Пузилевич: він привіз грамоти від сенаторів до бояр, з датою 17 н. с. квітня. Сенатори ніби то робили останню пробу запобігти війні—але підче кували, що цар розірвав договір, вийшов в стан війни і тим звільнив короля і Річпосполиту від усіх з'обовязань прийнятих ними трактатом вічної згоди; лиха словено-російська мова, котрою писавий сей лист, з свого боку затемнювали неясну і невизриману лінію сеї декларації. Сенатори переходили історію дипломатичних зносив польсько-московських, констатували, що польський уряд ретельно виконував договір і все робив для задоволення московської сторони. Спеціально співялись на останніх переговорах з великими послами, представляючи справу так, мовляв було осягнене повне порозумінне і великі послы виіжаючи клялись і присягались, що польській стороні не треба боятися ніяких ворожих кроків з московської сторони. «И како ся нынѣ все стало с велим удивлением нашим противо вѣчным докончаніемъ и сненіем (!) мира, крестным цѣлованіем покрѣпленного, и мѣсто сего что в. государь ваш имѣл коччати зачатое чрез великих и полномощныхъ пословъ своихъ ходатайство и по братской дружбѣ привести к сему вѣроломного лестного змѣнника Хмельницкого со всѣмъ воинствомъ Запорозскимъ—что ж бы ся с истиннымъ и проведеннымъ покореніемъ в г. нашему поклонил и о милосердіе за преступления свои просид,—сам (цар) с ним совокупился. Крестное лобзаніе от нихъ взем мѣста и города е. корол. в л. и Речипосполитой, не имѣючи ни единого к нимъ приступства позабирал не отповѣдне. Всеи черни обитателемъ тамошнымъ присягати себѣ на послушаніе велѣлъ вослѣдованіемъ от вѣка нѣкогда не слышаннымъ, противо всякой слушности, противу вѣчному докончанію, крестнымъ лобзаніемъ укрѣпленнымъ».

«Удивляется весь миръ сичевому послѣдованію. Бог с небеси зряци на се месть и казни за таковую нещирость готовит. Утѣшится язычество с сичевыхъ нещдыхъ поступковъ межъ государствами христіанскими!».

Сенаторы вказують, що за таким порушеннєм договору ті права на московську корону «и приступу к государству московскому», котрих свого часу вирікся був Володислав, відновляються знову—«вливається на особу е. корол. в л., и слушне сего доходити и упоминатися может». Остерігають бояр перед відповідальністю, яка спаде на них, коли вони не відведуть свого государя від війни, котру він розпочинає. Обіцяють їм з свого боку всякі старання для відновлення договору, і просять негайно відписати, що вони і вся дума царська про се думає ¹⁾.

В дорозі сього післанця затримано (між ин. вяземському воеводі було з Москви наказано, нібито припадком зробити підчас його переїзду військову муштру, щоб заімпонувати великими силами й бойовою готовістю). Прийнято вже після того як цар виїхав па фронт, 29 н. с. травня, і потверджено, що війна буде ²⁾.

В актах посольства заховалося дві чернетки грамот без дати, що мади служити відповіддю на сей відклик сенаторів. Перша писана від імени царя і заховалася в цілості, друга дефектна—держана іменем бояр. Викладові сенаторів противставляється добре звісний уже нам аспект московський—приблизно той сам, що в со-

¹⁾ Подлинныя польскіе грамоты москов. архиву. загран. справ Ч. 93.

²⁾ Польскіе справи 1654 N 5 л. 119.

борній ухвалі. В царській грамоті історія дипломатичних зносин викладається більш сумарно, в боярській з більшим накладом імен. фактів і всяких подробиць. Фінал царської грамоти, після викладу образ нанесених царській честі на переговорах з великими послами: «Та ще ви, брат наш, не памятаючи вічного договору і хрестного підування—як не годилось би християнським государям супроти християнських государів, замишляючи злі замисли на наше Московське государство, зсилалися й договори чинили з спільним неприятеlem християн—з кримським ханом. З-часта змовлялися з ним всякими способами воювати і розорати наше Московське государство. А сього року минаючи нас прислали до наших бояр і думних людей нібито від своїх панів-рад, а не від себе гінця Станислава Пузилевича, безчестячи тим нас, ваше цар. вел. Бо того ніколи не бувало, щоб пани-рада минаючи нас зсилалися з нашими боярами, і се безчесте порушує вічний договір. Наші бояре ухвалили того гінця скарати на смерть, але ми його пожалували, веліли смертю не карати, тільки затримати до якогось часу. Але порушення вічного договору з вашої сторони з тих усіх пунктів стало явне, і ми видівши так від вас, брата нашого, явні грубости і неправду—що ви чинили нестерпимі безчестя і догани батькові і дідові нашому, і нам—всєї Великої і Малої Росії самодержцеві, многі недодержання і порушення вічного договору, а також не стерпівши невинного гонення над православними християнами—не хотячи допустити їх до підданства бісурменам, спільним неприятелям християнським, веліли їх, як людей від присяги вашому к. в. вільних і від підданства свобідних, прийняти під нашу високу руку, з великими князівствами Київським і Чернігівським і всею Малою Руссю. А за ваші многі неправди і досади, за злі безчестя і порушення вічного договору, попросивши у бога милости, покликавши в поміч пресв. богородиці і святих російських чудотворців і оборонюючи себе силою хрестною, хочемо на вас стояти і за неправди ваші мститися скільки милосердний бог нам поможе. Се вашому кор. вел. знати. А ми свідчимося перед богом і всіми християнськими вел. государями, що з вашої сторони вічного договору додержувано кріпко, а порушено його з вашої сторони, брата нашого многими неправдами і злими досадами»¹⁾).

До білоруської людности видано славну відозву: «В Польське королівство і Литовське князівство, синам матери нашой—Грецької церкви: православним грецького закону архіереям, ереям, всьому священству й чернечому чинові і всім православним християнам всякого чину, літ і стану, в містах, місточках і селах! Здавна благамо нас від св. Східньої Церкви і всіх православних християн Малої Росії, аби ми помогли їм, як годиться щоб вірні вірним помагали. І ми змилювалися: Малу Росію—православних християн постановили прийняти, під державу єдиного пастиря словесних овець—Христа бога нашого. А тепер оповіщаємо, що наше величество, зібравшися з множеством війська, збромося на кривдників і нищителів Східньої Церкви—Поляків. Аби господь змилосердився над всіми нами, православними християнами і через нас—св. Церква від гоненія визволилася і грецькими старими законами красувалася... Отже скільки вас, православних християн, Господь на те добре діло напутить, ви ще перед приходом нашим царським відділіться від Поляків як у вірі так і в вигляді: хохли, що маєте на головах—пострижіть, і кождий нехай озброїться против не-

¹⁾ Польські справи 1654 р., словб. 5, л. 119—158; на чернетці нема ніяких поміток коли і як вона післана. Я імя гінця пропущене.

«приятелів божих¹⁾. Ми ж про всіх котрі добровільно перед приходом нашим до нас відозвуться і вірні нам будуть, дамо війську твердий наказ, щоб їх доми і достатки були охоронені від військового нищення²⁾».

Се був, як бачимо не тільки відклик до православної солідарности—але й укрита погроза, що всі хто не піде за сим покликом підпаде військовому розоренню!

Збираючи на полудневій границі доволі значну частину свого війська для оборони України від Татар і Поляків, московський уряд жадав собі компенсації з козацької армії на смоленським фронті. Чи тільки з мотивів компенсації, чи і з політичних—рахуючи, що присутність козацького війська полекшить окупацію Білоруси,—підтримає потяг православної Білоруси до Москви, прикладом України? Чи вважали корисним і безпечнішим, аби в заміну московського війська, що мало вести операції на українській території, було українське військо при московським, як свого роду застав? Сі мотиви також здаються мені можливими і навіть правдоподібними.

Ми вже знаємо, що відправляючи козацьке посольство на великодніх святах, цар наказав гетьману вибрати з задніпрянських лівобічних полків 18 тисяч козаків і бути їм готовими, під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка і переяславського Павла Тетері, для операцій на білоруським театрі війни, коли прийде царський наказ³⁾. Сей наказ був висланий в першій половині травня з Тимофієм Спасителевим: йому очевидно було доручено допильнувати, щоб гетьман виконав се доручення, і випровадити сей помічний корпус на театр війни: до Вязьми, або Дорогобужа (під Смоленськ)⁴⁾. Гетьман не отягався—бо ж ми знаємо, що Золотаренко й так поривався звести боротьбу з литовськими військами за ново здобуту козацьку територію—Стародубівщину. Але Тетерю посилати туди не скотили: може бути тому, що Золотаренко хотів сам вести сі операції. Бо причини, подані на те від Хмельницького в грамоті до царя на дуже переконують:

«З наказу в. цар. вел. давно вже ми веліли Іванові Никифоровичу (Золотаренкові) рушитися і до боку в. ц. в. йти, і з ним, згідно з волею в. цар. вел. іде 18 тисяч. Веліли сьмо йому скоро поспішати з усім полком Ніжинським. Але дуже в. ц. в. перепрошуємо—не гнівайся на нас і на Тимофія Спасит лева, що Переяславського полку з Павлом Тетерею не посилаємо. Бо почувши про неприятелів наших Ляхів, що вони на нас готуються, веліли ми полкові Переяславському й иншим полкам спішно перейти на сей бік Дніпра. й иншим полкам збиратись. Бо вість нам прийшла, що ті Ляхи перші на нас хочуть ударити: казав Окунь (взятий в полон підчас нападу) що вони затягнули⁵⁾ на нас і хочуть ударити сюди на Умань і Білу Церкву. Тому ми неодмінно пробуваєм в поготові й на обережности, і просимо тому також в. ц. в. прислати нам до Києва спішно Шереметева з військом, для одсічі Ляхам⁶⁾».

Замість полковника переяславського гетьман визначив в похід чернігівського і зараз же вислав Спасителя, щоб він з Золотаренком ішов на Стародуб⁷⁾.

¹⁾ Розбивка в сій славній фразі паша.

²⁾ Видруковано у Соловйєва с. 1664, з Польских справ 1654 р.

³⁾ Акты X с. 506.

⁴⁾ Тамже с. 677.

⁵⁾ Затягнули—властиво найняли військо.

⁶⁾ Акты X с. 675.

⁷⁾ Тамже с. 678—18 с. с. травня Спасителев виїхав з Чигрина до Золотаренка.

Золотаренко зараз же почав ладитися в похід, і 21 н. с. червня ¹⁾ доносив цареві з Новгороду Сіверською, що він з 20 тисячами козаків і арматюю іде на Гомель і поволі посуваючися буде шукати де краще вийти в зв'язок з царською армією. Він сподівався, що його ближчим товаришом в сих оперціях буде кн. Трубецкой з своїм військом, але царський штаб роздумав инакше і постановив післати його на полудне замість Шереметьєва, що перед тим, після тривожних вістей про великодний польський наступ на Поділлі дістав був царський наказ іти до Києва ²⁾. Шереметьєв стояв на поготові під Путивлем, але остаточного наказу не дістав, очевидно з огляду що наступ на Поділлю припинився, і тепер як гетьман просив приспішити його марш на Україну, йому (Шереметьєву)—дано було наказ лишитися далі «на черті» (на лінії полудневих московських укріплень), для охорони від татарського нападу—з огляду на тривожні вісти привезені від гетьмана Перфирьевим ³⁾. Підтримувати його мали з своїми подкамі: з Яблонова кн. Ромодановский (вперше він тут виступає в плянах воєнних оперцій на Україні), з Путивля Зюзин, з Козлова Пушкин. На випадок коли б хан з великою Ордою прoderся через полудневу лінію укріплень, вони мали йти за Ордою «укрепясь обозом» аж під Москву, щоб тут дати йому бій ⁴⁾. На Україну ж замість Шереметьєва мав іти Трубецкой з Брянська. Але видимо московський уряд трохи побоювався, чи гетьман не буде незадоволений такою зміною. Тому до нього вислано 4 (14) червня піддячого Григорія Старкова з царською грамотою і устними поясненнями, чим викликана ся переміна—аби гетьман нею «не оскорблялся».

Се був момент з одної сторони радісний, з другої дуже відповідальний для московського престижу: цар саме того дня став ставкою на границі, в Вязьмі, і були проголошені перші московські успіхи. Прибула депутація з пограничного (з литовської сторони) Дорогобужа, з повідомленням, що польська залога з наближенням москов-

¹⁾ З датами сього листу не все в порядку, самий же лист досить інтересний, так що я наведу з нього дещо в перекладі: «За повелінням в. цар. вел. Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорізького і жилищливий слуга в. ц. в., призволив іти (нам) на службу в. ц. в. з військом Сіверським Запорізьким. За тим наказом, я проти ворогів нашої віри православної і вашого ц. вел. дня 15 (9) червня рушив до Новгородка Сіверського з військом, котрого прибрали сьмо 20 тис. конного в пішого з гарматами й припасом гарматним, маючи між собою намір пристойний (?) іти до міста Гомеля, де, кажуть, мають бути душмани і неприятели наші... Помалу поступаючи сею стороною Дніпра, містами і городами литовськими, будемо дивитися, де маємо з військом при боку моім будучим побачити пресвітлий престіл в. ц. вел.» Акты XIV с. 127—8. Перед тим 9 (19) червня (Акты X с. 681) Спасителев доносив цареві—видимо незадовго перед тим приїхавши до Золотаренка, що у нього буде 20 тис. козаків, 7 гармат і 2 пишалі, і що до нього приїхало кільканадцять чоловіка білоруської шляхти: Поклонський та інші. Спасителев настоював, щоб Золотаренко післав Поклонського, як найвизначнішого з поміж них, до царя, але Золотаренко післав його до гетьмана, натомість післав до царя інших.

²⁾ Царська грамота 14 (24) квітня, Акты X с. 574.

³⁾ 24 с. с. травня цар отримав від Шереметьєва запитання, чи має йти з Путивля до Києва, як був йому наказ. 25 приїхав Перфирьев з вістями, і Шереметьєву післано наказ із Путивля йти до Білгорода або до «Карпового Сторожевья» і там стерегти границю від Кримців і Ногайців. Двор. Разряды II с. 423 і Акты X с. 605 і 568.

⁴⁾ Дворц. Разряды III с. 423.

ського війська втікла до Смоленська, і магістрат піддався цареві «з радістю». Вважали потрібним «обрадувати» сим і Україну.

Саме перед тим (всього кілька день) був даний наказ про висилку до гетьмана московських людей для списання доходів в українських містах. На жаль, заховався тільки початок інструкції Максиму Ладиженському, що з піддичим Венюковим мав їхати до гетьмана з царською грамотою «и для переписи в черкаских городѣх и мѣстѣх доходов и всяких угодей по ту сторону Днѣпра» (на правім боці очевидно). Він має дату 29 травня ст. ст. ¹⁾. Ладиженский мав, явившись до гетьмана, нагадати йому, що говорилося в Москві в справі платні Запорізькому війську—що про се буде пізніше царський указ. Тепер, мовляв, вони — Ладиженский з піддичим—прислані «для переписи и смѣты всяких доходов во всей Малой Россіи», а як всі ті доходи спишуть і зрахують, тоді буде указ про платню (жалованье) війську Запорізькому, за рішенням в. ц. в. Нехай же гетьман подасть, скільки в Малоросії, на тій стороні Дніпра в городах і містах королівських, в панських і кляшторних маєностях оранд і всяких інших доходів грошима і натурою збиралося, і дав на то розпис. Коли гетьман дасть розписи королівських і панських доходів, то ім узяти сі розписи для прикладу ²⁾, і сказати гетьманові щоб він видав їм універсали до тих городів, де вони будуть описувати всякі доходи—аби їх люди слухались. Коли ж гетьман скаже, що не має розписи доходів, то нехай скажуть, що об'їдуть самі їх списувати. Нехай їдуть, а прихавши... Тут уривається ся інструкція на найбільш цікавим: як московський уряд уявляв собі процедуру переписи.

Тепер постановивши потішити гетьмана, цар дав наказ припинити подорож на Україну Григорія Унковського і Максима Ладиженського (Унковский мабуть мав переписувати лівий беріг, а Ладиженский правий), велів виправити їх на фронт ³⁾, і справу переписи доходів взагалі було знято ⁴⁾; натомість рішено негайно вислати Запорізькому війську для роздачі золото з царського скарбу, згідно з царською обіцянкою.

В грамоті, що повіз з ставки Старков 4 (14) червня цар повідомляв про свій прихід на границю, до Вязьми, і закликав гетьмана до походу на короля з свого боку. в порозумінню з кн. Трубецким, котрого він посилає замість Шереметьєва, з огляду на вісти привезені Перфирьевим. Трубецкой приїде до Києва з великим військом і в порозумінню з гетьманом розпочне операції против Поляків. Ніякого конкретного пляну їх царський штаб іще не визначав—се сталося пізніш ⁵⁾.

Крім ближчого вияснення мотивів сеї зміни, і так би сказати—перепросип гетьмана за сю переміну, Старкову доручено було делікатно розвідати у Виговського, начеб то ненароком, не з царського доручення, а від себе,—чому гетьманська канцелярія не вживає на своїх грамотах нової, московської печати з царським іменем, що була виготовлена на прохання самого ж військового писаря, заявлене в Переяславі.

¹⁾ Акты X с. 673.

²⁾ «Для примѣру»—се може значити «для орієнтування», але може бути і «про око». В кожнім разі ясно, що московський уряд ні в яким разі не хотів вдоволитися гетьманськими даними, а постановив перевести перепись самостійно.

³⁾ Тамже с. 685—6.

⁴⁾ В кожнім разі ясно і певно, що перепис не відбулася—хоч Равіта-Гавроньский (II с. 366) пробував довести безпідставність сумнівів що до II переведення.

⁵⁾ Акты X с. 658—9.

Може вона загубилась і тепер гетьман не важиться просити нової? ¹⁾ Інакше кажучи—Старков мав довідатись, чи не навмисне гетьман уникає сеї маніфестації свого підданства, і натякнути, щоб він її не уникав.

І розуміється—розвідатися про ситуацію—тільки скоро, і як можна скорше—«не гаючись ні години» повернутись ²⁾. З цього також можна міркувати, що в царській ставці чимсь затрівожилися в українській справі, що до війська і гетьмана. В результаті довгих роздумувань і з'явилось рішення: перепис українських доходів припинити, а тим ча. ом виплатити війську Запорозькому і його старшині царське жалуванне золотом з царського скарбу. Про се царська канцелярія повідомила з Вязми 9 (19) червня боярську колегію, що правила справами в Москві, наказала приготувати золото на 60 тис. козаків—«по меншому золотому» (спеціально для цього їх вибито), для старшини великі золоті, для гетьмана і писаря соболі, виготовити грамоту до гетьмана з датою 13 (23) червня в Дорогобужі, та скласти інструкцію царському дворянину Петру Протасьєву, висланому з сим з царської квартири, надавши йому з приказу якого небудь доброго піддячого ³⁾. Сей Протасьєв мав відвезти до квартири гетьмана золото на 42 тис. козаків. а на 18 тис. козаків білоруського корпусу і для тамошньої старшини велено прислати до царської квартири. В інструкції наказано описати спеціальний церемоніал. Приїхавши до гетьманської квартири Протасьєв мав оповістити гетьмана, що він привіз золото від царя («с нашим жалованьем з золотыми») — щоб гетьман зібрав старшину і військо («рядовых казаков»). Коли гетьман визначить йому авдієнцію в п р и с у т н о с т и в і й с ь к а (так очевидно треба розуміти), Протасьєв в передаючи грамоту має об'явити гетьману, старшині і «рядовим козакам» «наше жалованье—золотые» і для роздачі попрохати у гетьмана «росписи» (реестру). Тоді гетьманові і писареві віддати жалуванне. а полковникам і всім начальним людям і рядовим козакам роздати жалуванне за гетьманськими розписями. А котрих полковників і начальних людей при гетьмані не було б, Протасьєв мав просити гетьмана виправити його з золотом у ті полки, котрих не буде при гетьмані, тому що йому велено роздати золото «всім на лицо»; приїхавши до котрого небудь полку, він має взяти у полковника розпис і так само роздати золото «на лицо». Коли ж би гетьман почав говорити, що їздити Протасьєву по полках неможна, з огляду на наїзди неприятеля—щоб він здав золото для неспіснїтих гетьманові, а він їм роздасть, або перешле, як тільки можна буде проїхати, то Протасьєву па се не приставати і «настояти» на тім, щоб гетьман його таки виправив до тих полків, давши йому провідників, бо він має такий наказ, щоб сам роздав золото по всіх полках. «И гетьману говорить всякими мѣрами, чтоб в полки с нашим жалованьем, з золотыми отпустил ево самово. А будет гетман учнет ему говорить упорно, что ему в полки за проѣздом от воинских людей отпустить ево на мочно, и проѣхать ему некоторыми мѣрами не умѣть, и познает он, Петр, что ему за войною в тѣх полкѣх отнюд быть не мочно, и Петру наше жалованье золотые на тѣх людей, в которые полки ему гетман ѣхать не велич, отдать по с а м о й п о с л ѣ д н е й м ѣ р ѣ (в самім крайнім разі) гетьману».

¹⁾ Тамже с. 660, пор. с. 246, вище с. 764.

²⁾ Інструкція тільки в фрагменті—с. 660—2.

³⁾ Малорос справи б. архиву загр. справ 1654 № 39 (ненумеров.). Карпов не завважив сеї частини актів послідки Протасьєва, і видав в Х т. Актів Ю. З. Р. тільки те що знайшов в ст. 5824 б. архиву юстиції.

Таким чином царський уряд хотів зробити сею роздачею золота широко відому і голосну маніфестацію: все підчеркується, що се цар роздає золото безпосередня всім і кожному «на лице».

При тім ще друга делікатна справа доручалася Протасєву—дістати вдруге автентичну султанівську грамоту, що Виговський уже раз передав був з Матвєєвим, і її потім повернено. На жаль царська грамота не каже, на що урядові знадобився знову сей оригінал, але настільки його було треба, що Протасєву доручалося—коли б Виговський сказав, що вдруге він той грамоти без відому гетьмана дати не може,—просити про се самого гетьмана, хоч се було звязане з очевидним ризиком—підвести Виговського. Правда, Протасєву мало бути наказано, аби ніяк не згадував того, що грамота ся вже була в Москві, але очевидно се не так легко було замаскувати звертаючися до гетьмана.

Грамота до гетьмана, виправлена в приказі згідно з сим наказом, з датою 13 (23) червня «на стану в Дорогобужі»¹⁾, починалася з пригадки, як гетьманські послы Богданович і Тетєра просили царя затвердити військовий компут (число війська Запорозького) 60 тис. і визначити йому жалування. «І ми вас пожалували, веліли вчинити число війська Запорізького за вашим чолобиттем в 60 тис. А з огляду на нинішню службу²⁾ веліли тобі, гетьманові, післати й зібрати лаше царське жалування на писаря, на осавулів, на обозного і суддів військових, на полковників, сотників і реєстрових³⁾ козаків 60 тисяч: з усіх городів і міст і їздів, з усяких оренд і оплат⁴⁾, згідно в давнім звичаєм—так як збираю давніше і через тих самих людей, і роздати по скільки вийде, а далі жалування Запорізькому війську буде йти за нашою ухвалою, відповідно до того скільки збиратиметься в Малій Росії доходів⁵⁾».

Тепер же жалуючи тебе, гетьмана, і все військо Запорозьке, давнім звичаєм предків наших, як у них водилось (в відносинах) до підданих,—тому що ви пошукали собі нашої государської милости і вчинилися під нашою високою рукою в вічнім і вірнім підданстві, післали ми до тебе і всього війська Запорізького з нашим жалуванням, з золотими нашого дворянина Петра Протасєва і піддячого Івана Амیرهва».

Тільки всього: цар не поясняв, як буде далі—чи будуть все такі доходи переписуватись, чи будуть без переписи передані в розпорядження гетьманського уряду, з обовязком виплачувати з них платню війську. Фактично знявши з порядку дня справу переписи, московський уряд одначе не хотів звязувати себе на будуче якими небудь категоричними, далекоюсяглими заявами, і зівставив справу «завішеною», як говориться.

Далі цар висловляв надію, що гетьман і військо бачивши таку його ласку, далі служитимуть йому щиро. Повідомляв про успіхи свого білоруського походу і геть-

¹⁾ Тамже, Малорос. справи 1654 № 39.

²⁾ «И для нынешние службы...»³⁾ Списковых.

⁴⁾ Оброчные деньги.

⁵⁾ «А впредь наше ц. в. жалованье на войско Запорозькое будет по нашему ц. в. разсмотренью, как нам, в г. вѣдомо учинитца, сколько в Малой Росии всяких доходов в сборе будет». Такої грамоти гетьманові в квітні не знаємо; чи не перестиглизовується тут, в новім аспекті, і з відповідними змінами, те що писалося гетьманові, коли посилалося на перепис доходів Унковського і Ладиженського—вище с. 910.

манові радив енергійно воювати Поляків: «І ти, гетьмане Б. Хм., зібравши військо і зсилаючись з нашими воєводами, над неприятелями нашими промишляй і, доиск чини» скільки тобі біг помочи подасть» (написано було і зачеркнено: «чтоб тому неприятелю нашему, польському королю за помощью бож. ю отпор дать нынешним лѣтом»).

В інструкції Протась ву і Амиреву ¹⁾ датовану тим же днем, насамперед дано вказівки відповідно наведеним вище директивам, а потім дані ще такі доручення:

В розмові з Виговським розпитати, з чим приходив до гетьмана в місяцю маю післанець сілістрійського баші і з чим його гетьман відправив?

Які були наслідки «прелестных листов» що прислалі «в Запорізьке військо» король і гетьмани Потоцький і Радивил? Чи наслідком тих листів не «од'їхав» хто небудь з Запорізького війська до короля, і чи не помітно в пограничних містах якоїсь «шатости» «в черни».

Далі наказано поставити писареві таке питання:

«Як у цар. вел. були посланники їхні С. Богданович і П. Тетерея, вони говорили боярам: Коли ц. в. пожалує гетьмана і військо Запорізьке, звелить число війська вчинити в 60 тис., то гетьман зараз учинить «смотр і розбор»—хто буде козаком чи мужиком. За указом ц. в. їм сказано, що ц. в. їх пожалував—велів бути такому числу реєстрових («списковых») козаків: нехай посланники скажуть гетьманові, щоб він негайно зібрав козаків, зладив реєстр («список») і за своїм підписом («рукою») скоро прислав його цар. вел-ву. Але того реєстру досі цар. вел-ву не прислано. Нехай писар пояснить: чи реєстри («списки») у гетьмана зроблені? коли зроблені, чому їх цар. вел-ву не прислав? коли ж реєстрів не зроблено, то чому не зроблено? Як тільки козаків розберуть і реєстри сплинуть, нехай гетьман зараз їх прише ц. вел.». (Делікатний наказ зараз же перевести реєстрацію, не знати—чи для управильнення виплати жалування козакам, чи для управильнення оподаткування тяглої людности).

Нарешті—«Як буде гетьман Б. Хм. відпускати їх до вел. г. і дасть їм листа, подивитись на печать того листу: коли лист запечатаний новою (зачеркнено «золотою») государевою печаттю, післаною з С. Богдановичем і П. Тетерею, з написом государевого імені—то листа прийняти. А коли буде лист запечатаний давнішою військовою печаттю, «підписаною на королівське імя», то мають вони, Протасьєв и Амиров, «поговорити гетьману злегка», що за указом ц. вел. і за їх же проханням була післана від цар. величества гетьманові з їх полславицями С. Богдановичем і П. Тетерею нова (зачеркнено «золота») печать, надписана «на государеве імя», тому що гетьман з усім військом Зап. і всею Малою Русею вчинилися під високою рукою ц. вел. в вічнім підданстві. А от його лист до ц. вел. запечатаний давнішою військовою печаттю, підписаною на королівське імя, се зроблено недобре, нехай би гетьман велів печатати листи новою (зачеркнено «золотою») печаттю, щоб цар. вел. за те не погіршався. Але говорити то гетьманові, від себе по любви».

Хмельницький тоді саме рушив з Чигрина ²⁾, 10 (20) червня Старков застав його табор під м. Межирічем, дві милі від Расава, і того ж дня був у нього приватий. Передавши грамоту, Старков устно пояснив, що Трубецкой іде до

¹⁾ Тамже, в Малорос. справах № 34.

²⁾ Молдавський посол, виправлений коло 15 червня н. с. казав, що Хмельницький 17-го має рушити з Чигрина. Жерела XII с. 322.

Київа з великим військом, кінним і пішим, і з поважною арматою—аби гетьман ні в чім не оскорблявся: не думав, що затримуючи Шереметьєва хочуть зменшити московську поміч козакам в війні против Поляків.

Гетьман відновив, що він вповні покладається на царя, а оскорбляться не має причини, коли замість Шереметьєва цар посилає з великим військом Трубецького. Сим розмова з гетьманом обмежилась.

Другого дня була розмова з Виговським: Старков насамперед заговорив про печатку, і Виговський пояснив, що прислана з Москви печатка негодна—«нема чим притиснути, і слова не всі виходять», тому він велів зробити на місці таку саму, але «з руководь» се бо з пресом, і за тиждень вона вже буде готова. Про ситуацію він розповів, що польське військо збирається під Камінцем, Львовом і Дубном, під сю хвилю там війська може бути тисяч 20, що найбільше 25, а як і всі сили зберуть, не буде їх 40 тисяч. Волохи і Угри запропонували королеві по 2 тисячі війська, але за гроші. Новий мунтянський воевода Константин з Волохами і Венграми не в добрих відносинах: Венгри приходили на мунтянську землю, хотіли заорати скарби попереднього воеводи, і Константин їх побив. Хан обіцяв Яскульському прислати 30 тис. орди, але сам іти не хоче; він думає посадити на молдавським господарстві знов старого Василя, і Волохи хотіли б скинути Стефана через його плянство. Запорізькому війську хан поставив ультиматум: розірвати присягу цареві і вернутися в підданство королеві; коли козаки того не зроблять, він піде на московські і козацькі городи разом з польським королем. Ногайців і Степових Татар у гетьмана в послушанні нема; від Ногайців військо чекатиме «покорення» ще з місяць, і коли не буде—поводитиметься з ними, як з неприятелями. Виговський уже писав на Запоріжже, велів зловити й прислати якогось Татарина «доброго» (значного),—що від нього на муках довідаються про кримські пляни, Виговський то зараз цареві донесе. Але для розвідування вістей від чужоземців треба йому соболів: ті що були вже минулися¹⁾.

Другого дня, 12 (22) гетьман відправив Старкова, і з ним післав цареві грамоту—з датою «з Межирича 11 червня». Дякував, що цар прийняв до уваги відомости передані через Перфирьєва і наказав Шереметьєву стояти «на черті», а до Київа посилає з великим військом Трубецького,—обіцяв з ним у всім порозуміватися. Висловляв утіху з приводу походу царя на Поляків і далі писав про себе: «І ми з військом твого цар. величества рушили єсьмо на того ж неприятеля, польського короля: збираємо на Росаві військо і з помічю божою і твого цар. вел. промишляємо (починаємо военні операції). А твому цар. вел. даємо до відома, що хан з султанами і старшиною ще в Крими, і нам він неприятель. Ногайці перейшли на сей бік і з Очаківцями, Перекопцями і Білгородцями хочуть помагати Ляхам. На наші пограничні городи набігають і в полі людей хапають—але бог їм не поможе! Ми веліди Запорозьким козакам їх бити і кошовому отаманові на Запоріжже післали грамоту, аби зловив кримських Татар, і про все докладно нас оповістив. А що у нас тепер діється, ми тебе, вел. гос. докладно повідомляємо. Знаємо, що Мунтяне Ляхам не допоможуть, тому післали по поміч до Венгров. А тепер одно людськ військо під Камінцем, друге на Глинянським полі, третє під Дубном: гетьман коронний Потоцкий, гетьман польний Кошецький».

¹⁾ Акты X с. 665—7.

В закінченню гетьман бажає цареві великих побід і «безсмертної слави від безсмертного царя Христа» і констатує, що відправив Старкова згідно з царським бажанням без затримки ¹⁾.

В сих вістях Виговського і Хмельницького варта уваги отся згадка про «польного гетьмана Конєцпольского». Се не безінтересний відгомін боротьби за булаву, що йшла весь час від весіннього сойму, і закінчилася на новім соймі, скликанім в червні ²⁾. Король переконався, що не зрікнися булави, себто командування арміями, він не дістане кредитів на військо і не зможе урухомити свого війська, що через неоплачене спало в Короні до мізерної цифри 8 тисяч, тимчасом як сума незаплаченого жолду перейшла чотири мільйони злотих. Він пообіцяв віддати велику булаву коронну Потоцькому, литовську Яну Радивиліві, тим формально залагоджено конфлікту попереднього сойму і куплено нові асигнування на військо. Король мав підставу потім гірко посягтися з шляхти, що добилася передачі головного командування в Короні в руки цілком нездатного до сих обов'язків 76-літнього дідуся, в Литві в руки людини яка вже зложила плян державного перевороту (в переговорах з Ракоцієм) і незадовго явно підняла повстання на чолі литовської армії. Король загвоздив свою уступку віддавши меншу литовську булаву відомому нам Гонсевському, своему повірникові, щоб через нього паралізувати діяльність Радивиля. На польну ж булаву коронну конкурентами виступили воєвода руський Лянцкоронський і хорунжий коронний Конєцпольский син великого гетьмана Станіслава. Вісті про сю кандидатуру, як бачимо, дійшли до гетьмана—але вони були не вірні, бо кінець кінцем король віддав малу булаву Лянцкоронському, сильно образивши тим одного з українських «королеват» і пхнувши його також у табор «мальконтентів». 17 червня була офіційно проголошена ся роздача ³⁾.

Зроблено нову пробу помирити короля з іншим небезпечним мальконтентом, Єр. Радзейовским: принесено від нього благального листа до сойму, маленька донька баніта виступила перед королем з сущікою батька і простерпнися перед троном прохала змилюватися. Король не дав рішучої відповіді: ображеного підканцлера однаково боялись пускати до Річипосполитої як і лишати вільну руку його інтригам за кордоном ⁴⁾. Дійсно, його акція против Яна -Казимира в сім часі прибирала дуже небезпечні форми, і саме в сім часі його заходом їхав до козацького гетьмана шведський посол з далекоюсяглими дорученнями.

Але на соймі не відчували всієї грози ситуації, більше заняті двірськими усобицями, ніж зовнішніми неприятелями Річипосполитої. Москва опанувала Дорогобуж, Вілу, Рославль, на північнім фронті Полоцьк—але сим вістам не вірили, і не надавали особливого значіння ⁵⁾. Ситуація не здавалась грізною. Хан прислав посла для оформлення союзу; Ракоцій шукав ласки Річипосполитої: права горожанства для синів і міністрів своїх, обіцяв поміч свою і союзників, хоч і з ріжним застереженнями. Бегановский описував в своїм посольськім звідомленні прихильність виявлену Портою.

¹⁾ Акты X с. 667—70.

²⁾ Відкрився 9 червня, мав тривати до 29, але фактично протягся до 20 липня. Кубаля III с. 249.

³⁾ Memoriale Радивиля, ркп. Оссол. с. 203.

⁴⁾ Memoriale під 25 червня, Коховский с. 425.

⁵⁾ Memoriale під 23 червня.

Литовські послы ухвалили посполите рушення, 18-тисячний (небувало великий) компут війська і високі податки. Послы коронні дали згоду на 35 тис. війська і дозволили королеві в крайній потребі скликати посполите рушення і в землях коронних—хоч і з різними застереженнями ¹⁾).

Про козаків були такі вісти, що Хмельницький з московським військом іде на Константинів. Козаки приступали під Бар, але з великою шкодою мусіли відступити і пішли під Камінець ²⁾).

Тим часом Хмельницький в Білій Церкві саме тоді приймав того першого шведського посла, що зумів до нього доїхати. Був то досить голосний потім ігумен Даниїл, Грек-емігрант, що проживав у Парижі—як запевняє архидиякон Павло, що здибав його в Києві. Він зве його «папа Ілія», хоча в офіціальних актах посольства він зветься Даниїлом Греком з Оливної Гори (Oliveberg de Graecani), а на своїх листах підписується Даниїлом Атенянином. Очевидно імен у нього було ззагалі багато (одев час підписується Андрієм). Оповідав, що королева шведська перед тим уже два рази посилала своїх післанців, але Поляки їх ухопили раз і другий; сам він дістався до Хмельницького через Царгород—так казав Павлові. Чи привіз які листи, чи мав тільки усні інструкції, лишається невідомим, не маємо нічого писаного, що він приніс. З тих листів і інструкцій що він повів від гетьмана, виходить, що ініціативну роль в сих посольствах відграв Радзейовский, що ще в 1652 році, виїхавши з Польщі, як знаємо, старався звязатися з козаками. Хмельницький передав з Даниїлом листи до нього і до королеви.

Лист до королеви писаний латинською мовою, з датою «з обозу під Білою Церквою 28 червня старого стилю» був такий: «Найясвіша королева Шведів, пані наша найповажніша! Дуже високою потіхою була для нас відомість, що приніс нам з краю в. найясн. високости о. Даниїл, монах (чину) св. Василя, заходом яснов. Єроніма Радзейовского, підканцлера короля польського. Кілька разів силкувалися ми в наших справах порозумітися листами з в. найясн. вис., і через наші краї і через інші землі, але не було на те волі божої—що ми вважаємо своїм нещастем. Але тепер, коли з волі божої настала ся щаслива нагода, і ми можемо в усіх справах налагодити наші зносини з в. найясн. вис.,—ми вислухали й прийняли з довірем від о. Даниїла, і посилаємо з ним же відповідь. Просимо приятельсько: все се з довірем прийняти і без ніякого загаєння до нас назад прислати і отця Даниїла і нашого Яні ³⁾, і просимо у Всевишнього довгих і щасливих літ в. найясн. високости. Вашій найясн. вис. найзичливіший у всім приятель В. Хмельницький з усім військом Запорізьким».

В листі до Радзейовского, післанім з тимже Даниїлом, гетьман висловляв в ще сильніших виразах свою вітху з причини завязаних відносин, після того як він даремно старався здобути пропуск для своїх послів через Московську землю, а королева так само не діставала пропуску для своїх післанців. Висловляв своє спочуття підканцлерові як товаришеві нещастя, що спіткало одного й другого в польській отчизні, і заявляв свою вітху, що бодай серед чужоземців знайшов Радзейовский належне признание і пошану ⁴⁾.

¹⁾ Тамже під 20 липня.

²⁾ Новини з сойму 7 липня у Голінського с. 693.

³⁾ В листі гетьмана він по латини зветься просто Ioannes, але в листі Виговського—Janі; очевидно се був Грек, приданий Даниїлові від гетьмана.

⁴⁾ Архив Ю. З. Росії III том VI с. 65—67.

В листів Виговського до королеви і Радзейовського, післаних разом з гетьманськими, довідуємося, що Радзейовський передав з Данилом також лист до Лупула. Виговський висловлює жаль, що не може передати зараз—«бо і його вдарив такий самий нещасливий фатум, як і в. м.—за ті добродійства, що він чинив ворогові своєму». При нагоді обіцяв все таки передати, а що до української політики запевняв Радзейовського, що військо Запорозьке миритися з Поляками не буде, бо адожило присягу цареві. «Цар за нас уявся, сам з сильним військом пішов на Литву, нам наказав іти на Польщу і своїх людей в поміч прислав; ми тих неприятелів будемо громити, і бог за невинно розлиту кров християнську помститься. Я на те все військо Запорозьке справляю, і в. м. будь в тім певен і веди свої замисли до щасливого кінця, вповні покладаючися на приязнь мою і всього війська Запорозького»¹⁾.

Устно Данилові дано такі доручення (з його слів їх потім списаво в Стокгольмі і адожено до архиву):

Подяка за те, що за весь час козацької війни з Польщею Швеція не помагала сьому неприятелеві.

Досі гетьманові не вдавалося завязати зносини ні через Русь (Russiam), ні чені через Польщу, але тепер після замирення (расет) козаків з царем гетьман просить шведського короля²⁾ підтримувати зносини (amicitiam).

«Вельможний (excellentissimus) гетьман запорозький з усім військом пропонує вічну приязнь і обопільну поміч против усіх неприятелів.

Обіцяє з доброї волі (цілком щиро), що ніколи не замириться з Поляками, бо вже не раз вони розривали заприсяжену згоду.

Кожного разу як мирилися Поляки з «панами козаками» (dominis Cosackis), вони намовляли їх напасти разом на Швецію, з такою умовою що завойовані землі дістануться Полякам, а пограбоване добро козакам. Але вельможний гетьман завжди відповідав: коли вони далі будуть таке говорити, то він не хоче й приязни їх—бо він не хоче по неприятельськи поступати з королем, який його ніколи не скривдив.

Гетьман обіцяє королеві шведському—коли той буде вести війну з Поляками, в ніякім разі не миритися з ними без відому його—«хочби вони йому половину Польщі давали».

Гетьман замирявся (расет iniit) з царем московським, і бажав би щоб шведський король також підтримував приязнь з ним. «Але коли б з якої небудь причини московський цар почав війну з в. кор. мил., то вельможний гетьман запорозький обіцяє бути по стороні в. кор. милости».

Гетьман просить короля показати свою ласку Радзейовському—бо почуває себе обовязаним йому.

Коли король потрібуватиме коли небудь війська, гетьман пошле йому скільки він жагадає»³⁾.

Гетьман і писар адресовали свої листи королеві Христині, але тимчасом 6 червня вона формально зріклася корони на користь свого стричного брата Карла-Густава, за котрого її хотіли видати заміж, але вона не хотіла виходити; Карла-Густава про-

¹⁾ Тамже с. 69.

²⁾ За сей час місце Христини зайняв король Карло-Густав (нижче).

³⁾ Архив III VI с. 70—71.

голошено королем з іменем Карла X, і сей енергійний амбітний войовник, «головний комендант шведського війська в Німеччині» саме відкривав нову сторінку в історії Швеції. Можливо, що виїхавши разом з Данилом з Білої Церкви до К. Іва, гетьман довідався тут про зміну в Шведському королівстві, і тим належить пояснити, що в усній інструкції залунали такі енергійні, войовничі ноти, яких не було в листах адресованих до королеви Христини з Білої Церкви. Правда, справа зречення Христини на користь Карла-Густава була рішена уже перед тим і мабуть була звісна в політичних кругах. Проте проголошення Карла королем могло зробити вражіння у нас—так як зробило в Варшаві ¹⁾. І дуже інтересна ся нота, яка зараз же залунала з боку нашого уряду: Україна бажала б, щоб між Швецією і Московією не доходило до конфліктів, і Україна могла зістатися в приязні з обома державами, але коли б прийшло між ним до конфлікту, вона готова стати по стороні Швеції, коли та вийде з нею в союз. Становище України до Москви підчеркується, як свободне, звязане з Московією тільки мирним договором (рах), не більше: Україна мож вповні свої бідно собою розпоряджати, і проектує Швеції союз як рівна з рівною. Се початок новокоаліції дуже далекоюяглою—яка могла б відограти в історії України далеко значнішу роллю, якби сього моменту не прогавили наші державники XVII віку, з самим Богданом у головах.

Про згаданий приїзд гетьмана до Київа досі не було скільки небудь ясного уявлення: докладніші вісти про нього з айшлися в листі гетьмана, що він виправив з мигородським сотником Кирилом Якименком з Київа 1 липня ст. ст. Про се посольство досі тільки згадувалося в пізнішій листуванню, тепер знайшлися його акти в документах Сибирського приказу: воно відкриває тут серію гетьманських посольств досі мало або й зовсім невідомих, що дає цілком нове освітленне зносинам гетьмана з московським урядом. 8 посольств протягом яких небудь місяців, в другій половині 1654 року—се зовсім нова картина незвичайно жвавих звідомлень, зносин і представлень з боку гетьманського уряду, може власне піджвавленого шведським посольством і свідомістю можливости нових політичних комбінацій і виходу з тої московської матні, в котрій він так прикро почув себе після військового посольства місяця березня.

Гетьман писав в згаданім листі з Київа 1 липня:

«З наказу твого цар. вел. бувши в Київі 29 червня, на свято апостолів Петра і Павла мали сьмо розмову з стольником і воеводою Андрієм Василевичом Бутурлиним, післанним з військом твого цар. вел.: що нам війську Запорізькому з твоім військом робити: чи стерігти своєї землі, чи йти на Ляхів у Польську землю? Про се ні вісти ні указу від тебе нема. А що нам стало відомо, що Ляхи хочуть просити у тебе миру,—сьому не треба вірити: се вони твое цар. вел. манять і ведуть на прелесть. Твого великого імени і хан страшиється, і орди татарські до нас присилають такі вісти, що хотіли б бути з нами в вічнім братстві—але ми не віримо і їх остерігаємось. І тобі, вел. государеві, теж треба б зараз іти на Литву з військом своїм: не гаючися пустошити їх землю, а хто буде коритися, тих милувати—бо не вої кровопролиття бажать; всяким престеям же лядським і литовським не вірити ні трохи. Ми ж, Богдан Хмельницький гетьман і все військо чекаємо твого наказу: куди нам з Фастова йти? Бо дальші краї, Подільські та Волинські спустіли від

¹⁾ Кубаля Szkie III с. 151.

частих походів, і Ляхів коло нас нема: повтікали до Польщі. Аби нам з військом Запорізьким і з А. В. Бутурлиним, що ти післав, в голод не впасти! Просимо скорого указу і грамот, і при тім себе превеликій ласці твого цар. вел. поручаємо ¹⁾.

В наказі—що Якименко теж подав в приказі, гетьман давав деякі відомости про ситуацію: українське і московське військо стоять під Фастовим: чекають указу. Татари стоять готові, але куди підуть невідомо. Стефан воевода далі тримається Поляків: дві його хоругви приходили під Рашків, на козацьку територію, побили кільканадцять людей, декого забрали в неволю і відійшли назад на Волощину. Лупула відставлено з Криму до Царгороду ²⁾.

Крім того Якименко повіз прохання сього полковника Гр. Сахновича Лісницького, щоб цар потвердив за ним його батьківщину—с. Лісники. Про се ж писав і Гиговський до Бутурлина, щоб той поклопотався за Сахновича.

Гетьман пробув тоді в Києві не менше тижня: маємо його листи з 4 (14) липня. Один вже згадувався: гетьман просив царя за Видубицький монастир і його ігумена, Клим. Старушича що їхав до царя—просити за свій монастир ³⁾. Другий писаний до кн. Трубецкого і був очевидно вислідом наради з полковниками ⁴⁾ і воеводами в сі раві воєнних операцій. Гетьман одержав від Трубецкого повідомлення, що замість іти на Україну він одержав наказ іти на Могилів і се зміняло цілком стратегічний плян. «Писав ти до нас в попередній грамоті, що за наказом царським маєш з нами зійтися в Києві і з королівськими людьми воювати, скільки Бог поможе. А тепер ти нас сповіщаєш, що вже на Могилів пішов. Нам, так далеко будучи, трудно там з вами сходитися, але конче того потрібно, щоб в. м. післав скоро по указ до царя—як вам зведить з нами сходитися. Бо ми тут зійшлися з боярином (!) А. В. Бутурлиним і стоїмо з військом Запорізьким під Фастовим. Ми теж післали до й. цар. вел. по указ—де він зведить нам з вами сходитись: чи на Луцьк, чи кудись на Люблін скаже йти, і тут будем чекати його указу. А в. м. скоро нас повідомить, де ви пробуваєте з військом і який буде царський указ, і де його ц. в. щасливо тепер пробуває—про се найскоршої відомости бажаємо» ⁵⁾.

Можливо що в звязку з сими ж воєнними нарадами стояла висилка посольств на Дін—Лукіяна Сухині та Герасима Лобачевського з товаришами. З донської грамоти, писаної у відповідь в серпні, ми довідуємося, що гетьманське посольство ставилося на Дону 12 с. с. липня—значить могло бути вислане як раз з київських нарад. Гетьман—довідуємося звідти ж, повідомляв донських побратимів, що Запорозьке військо перейшло під московського царя, прийнявши обовязок служити йому як слуги Донське військо. Повідомивши царський уряд про ворожі замисли хана, він одержав наказ вести против нього воєнні операції і закликає до того ж Донське військо. Донці, як побачимо далі, обіцяли зараз же йти морем—човнами і степом—кінями, як тільки будуть вісти, що Орда дійсно підіймається ⁶⁾. Чи давав в тім напрямі гетьман якісь конкретні директиви в тій хвилі, з донських листів не видно: можливо, що тим часом він просив тільки своїх донських товаришів бути на поготові.

¹⁾ Сибир. приказу ст. 1636 л. 6—9.

²⁾ Тамже л. 10—2.

³⁾ Акты X с. 739—40, пор. више с 855. Другого дня Старушич зголосивсь в воеводи і 6-го виїхав до Путивля—тамже с. 690.

⁴⁾ Нагадую присутність в Києві Лісницького.

⁵⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 62—3. ⁶⁾ Донскія дѣла IV с. 876—7.

Під Фастовом гетьманська квартира простояла досить довго, без малого два місяці. Але сам гетьман з Києва насамперед виїхав під Богуслав, на стару квартиру: вірний лист Махаринського виданий в Актах з датою «з табору з-під Богуслава 20 липня»¹⁾ міг бути написаний не пізніш 10 липня—а ще ближче коло 8 липня. Тут мусіла бути одержана відомість про смерть хана Іслам Гірея, що несподівано вмер, в не старім ще віку (маючи 50 літ), від якогось боляка. Московські посли дають докладну дату сеї події—30 червня ст. ст.²⁾ Сей несподіваний факт перебував пляни воєнної акції Орди против Москви і козаків і відкривав нові перспективи гетьманові: він прикладає нові старання до того, щоб користаючи з сього безкоролівя скріпити свою партію і вернути кримську політику в річище старого союзу з козаччиною. Для сього було вислано до Криму посольство, очевидно не з порожніми руками. Так само до Царгороду—се посольство крім усього иншого мало дорученне попробувати піднести шанси

¹⁾ Акты X с. 714.

²⁾ От що читаємо в звідомленню московського посла до Криму Ладженского: «во 162 (1654)-м году июня въ 30 день крымского Ислам Гирея царя не стало; лежал недѣли з двѣ болен. И июля, въ 1 день для совѣту съезжались в Бакчи-Сарай калга Казы-гирей и нарадын Адиль-гирѣй царевич и ближние люди, и послали в Царь-город к турскому салтану гонца сухим путем, чтоб турской салтан прислал к нимъ в Крым прежнего Маметъ-Гирея царя. А как послали гонца, і в то время в Бакчисараех мангитцких да ширинских князей не было. Июля ж въ 2 день приѣхали в Бакчисарай из своих юртов мангитцкие да ширинские князья и говорили ближним людем, что де вы без нас послали вскорѣ в Царьгород к турскому салтану гонца, чтоб прислал в Крымъ Мамет-гирея царя, а мочно де было царемъ быть и калгѣ Казы-гирѣю царевичю, авось де турской салтан того Маметъ-гирея не пришлет, а пришлет в цари Чюбан(!) гирѣева роду, и в тоѣ пору царевичем калгѣ и нуредуны будет примененье и им, князям, того Чюбан-гирѣева роду в Крым не надобно. Да они ж, мангитцкие и ширин... (відірвано) князья по совѣту съ иными крымскими князьями и мурзы и з ближними людьми послали... город х козлевскому державцу: будет ис Царь-города турской салтан пришлет в Крым в цари Чюбал-гирѣева роду, и козловской бы державецъ того Чюбан-гирѣева роду не принимал и турского салтана вельнюю не слушал. А будет турской салтанъ пришлет в Крым прежнего крымского Мамет Гирѣя царя, и того б Мамет принялъ честно». Кримські справи 1654 р. стовб. 1.

Коховский пише (I с. 407—8): «Декоتری кажуть, що причиною смерги Іслама було непомірне питтє горілки—здавна йому гнала її одна полонянка. Через те Татари думали, що то Хмельницький його своїм лукавством звів з світа: що то з його намови Русинка струїла його—здавна ненависного її землякам, а тепер ще й зрадника. Правда се чи видумка, не буду рішати, бо ще чув від тих які були в Бахчисараю що инше: від боляка на шиї напала на хана гарячка, і хірург Олесніцкого Філіп Німець взявся лічити. Вже боляк нарвав, і гарячка пустила, все показувало на одужанне, коли татарські лікарі, завидуючи сеї слави християнинові, налякали хорого, що його отруюють, і добилися того, що відмовивши від засобів, що йому помагали, віддавша він їх лікуваню. А вони роздражнивши болячку приспішили його смерть».

Так само болячкою поясняють смерть хана турецькі історики—у Смирнова с. 561. Костомаров навпаки—повторив поголоску, що хана отруїла Українка, а намови гетьмана, с. 579.

Вважаю, що беї—прихильники Хмельницького, мусіли повідомити гетьмана негайно, так що гінці мусіли поспіти до Чигрина вже 16—18 н. с. липня. До Варшави тимчасовий кримський уряд вислав своїм повідомлення 16 н. с. липня, у Кубалі IV с. 389.

старого Лупула на господарство—в интересах Хмельницького та нових союзників: Радивида і Шведів¹⁾.

¹⁾ Грек Юрий Копстантинов, присланий від гетьмана разом з полковником Клішою, розповідав в Москві в приказі 22.ХІ: «Послал де ево ко государю старец Арсеней из Волоской земли из города Галаца, что стоит на рубежѣ турские і волоские земли на Дунае; а во Царѣ городе был онъ для своего дѣла тому ныне два мѣсяца. И султан де Магметъ и везиръ Дервишъ Магметъ паша прежние. А война у султана, с Венецѣяны... Да в Турках же опасенье ныне великое з государевы стороны. Потому что имъ во Царѣгородѣ вѣдомо про то подлинно, что Хмельницкой со всѣм войском Запорожскимъ учинился под государево высокою рукою, и государь, приняв Хмельницкого, пошел на польского короля войною со многими своими государевыми ратными людьми, и многихъ польскихъ и литовскихъ людей побил, и славной де город Смоленскъ и иныхъ 12 большихъ городов у польского короля взял. И говорят Турки: только де будет государь Польшею и Литвою овладѣть, и з государивой де стороны и Царюгороду будет тѣсно. Да нынешняго ж де лѣта приходили на Черное море Донские казаки, и многие турские города и села разорили и полон многой поимали, и были блиско Царягорода. Да они ж на Черномъ море взяли город Варну; и услышав де про то селистрѣйской паша прибежалъ с нѣсколькими людьми в тот город Варну и с казаки учинил бой, и казаки де Турков убили больши 200 человек, а иных в полон поимали. А у казаков де убитых было мало, только в полон взял казаков селистрѣйской паша 12 человекъ. И от того во Царѣгороде и досталъ великое опасение, и говорят Турки: ныне де имъ одни Донские казаки сколько шкод чинят, а только к тому Запорожские казаки и иные какие государевы люди наступят моремъ или сухимъ путемъ, и им де и не вѣдомо што буде дѣлать.

«Да при нем же отпущенъ из Царягорода польского короля посол Отгановскіи, а слышел онъ, что онъ приходил у турского просить противъ государя и Запорожских Черкас помочи. Только честь над ним во Царѣгородѣ была середняя и отпущен ни с чѣмъ, в помочи де ему отказано. Да в то ж де время приходилъ в Царѣгород от Хмельницкого посланец полковникъ, а хто имянемъ и для какова дѣла—подлинно не вѣдает; а слышел, что Хмельницкой писал о прежнемъ Василье воеводе молдавскомъ, чтоб султанъ велѣл ево над Волоскою землею учинити владѣтелемъ по прежнему. А Василей воевода привезен был из Крыму, и до тоѣ Хмельницкого присылки сидѣл в Царѣгороде в тюрьмѣ в Семибашнях и ожидал смерти, потому что накуплены были у Стевана воеводы на него султанова мать да Араплиннигъ, которой у салтана в покоевых. И только б Василью воеводе не друженъ был везиръ, и ево б давно уже не было. А какъ Хмельницкого посланецъ у салтана был, і в то ж время или будетъ после того—не упомнить—Василей воевода освобожен и ныне ходит на прости; и то онъ слышалъ, что на Волоской землѣ бытъ ему владѣтелемъ по прежнему, и у салтановой руки он был. Да при нем же ныне греченин Фома Ивановъ, которой многожды приезжал ко государю, и с племянники Васильевыми покупает во Царѣ-городе явно на Василья воеводу платѣ и ружье, сабли, и пичали, и луки і все, что ему годно, и хочеть в Волоскую землю ѣхать с Васильемъ воеводою.

«А в Крым посланъ от Царягорода Магметъ-ханъ, а слышалъ онъ, что ему от салтана приказано, чтоб он без ево вѣдома ис Крыму никуда не ходил и никому не помогаль: ни королю польскому, ни Хмельницкому. И хан потому ныне никуда и не вышел. А мурзы и Татаровя на нового хана приходили не одиножды с шумом, что он ихъ нынешнее лѣто здѣлалъ без добычи; какъ они хаживали в Польшу с Хмельницкимъ, Хмельницкой им даывал от себя сукна и кафтаны и иное, что у него лучилось, да они ж с нимъ в Польше добывалися; а ныне де они того ничего не видали. А Хмельницкой ихъ к себѣ презывал

В сей критичний момент наспів посол воеводи Стефана. Коли гетьман відправив молдавського посла¹⁾ затриманого після великоднього польського наступу, в котрім узяло участь Стефанове помічне військо, воевода вважав потрібним ще раз оправдатись перед гетьманом з сього інциденту, запевнити своє бажання жити в згоді з козаками і разом з ними признати протекторат мо ковського царя. На польську адресу воевода по давньому запевняв, що з його боку се був тільки підступ—щоб видвідати наміри гетьмана²⁾; але посол мав запевнити гетьмана в щирости воеводи і заохотити його до зложення чогось в роді союзу. З ним був післаний звісний уже нам боярин Мирон Чоголь, він приїхав коло 20 н. с. липня, до обозу під Фастовом³⁾, і видимо зумів зробити досить приємне вражіння, так що гетьман таки по всім попереднім рішив відновити дипломатичні відносини з воеводою Стефаном—не вважаючи на те, що носився з плянами реставрації Лупула (а може—хто вгадає—власне з огляду на се, бажаючи сею дорогою шукати здійснення свого пляну).

Відправляючи Чоголя гетьман післав з ним поважну особу: Демка Лисовця і з ним канцеляриста Іскрицького; Лисовець видко призначався на ролю резидента (а властиво—наглядача і кореспондента) при воеводі, а Іскрицький мав з листом повернутись: маємо з дня 18 серпня (ст. ст.?) лист Стефана висланий з Іскрицьким Виговському, він дякує за приязнь засвідчену Чоголем, і виправдується з тих ріжних обвинувачень, які Чоголеві довелося почути на воеводу в гетьманській квартирі⁴⁾.

Місію Лисовця воевода формулує так: приєднати господаря в інтересах релігії—«інтерес релігії мусит горувати над усіми кон'юнктурами, і як ми одной релігії, одной православної віри, то годиться нам її спільними силами боронити і за неї кров нашу розливати». «При тім обіцяв нам, що коли б Татари хотіли напасти на край наші, (козаки) не тільки їм не допоможуть, а навпаки—против них підіймуть зброю»⁵⁾.

и противъ прежнего имъ во всем обещал, и добыча у них нынешнего лѣта вся пропала от него, хана. И конечно мурзы хотятъ быть с Хмельницкимъ в дружбе по прежнему, а посланецъ Хмельницкого в Крымѣ и ныне есть».

Дальші відомости про Стефана воеводу з браку місця пропускаю. Сибир. прик. 1636 л. 264—271.

Згадане тут козацьке посольство мабуть не те що приїхало до Царгорода в квітні н. с. (вище с. 893). А що Константинів каже, мовляв, що приїзд сього козацького посла поправив на краще долю Лупула, то Лупула всаджено до вязниці тільки після авдієнції у султана 22 червня (Жерела XII с. 322—вище с. 900).

¹⁾ Сталось се десь коло 15 н. с. червня, як я зазначив вище: воевода доносить королеві 25 червня, що сей післанець, висланий ним для вивідання замислів Хмельницького, що перед тим ним він піддався Москві (!), вернувся до нього 24 червня, і привіз вісти про велику силу московську, і намірений виступ Хмельницького з Чигрина: «хоче частину війська обернути на Камінець Под., а частину на Константинів». Воевода радить серйозно взятися до оборони, не пускаючися на татарську поміч—«бо коли Москаль пустить Донських козаків на Крим—як тепер уже ходять чутки—тоді хан буде своїх конопель стерегти». Жерела XII с. 322—3.

²⁾ Так писав він пол. гетьманові Лянці оронському 8 серпня—там же с. 326.

³⁾ Так виходить з слів Виговського Протасьєву, що Чоголь приїздив незадовго перед тим, а Протасьєв приїхав до Фастова 24 н. с. липня (Акты X с. 698). З другого боку, видко, що Чоголя гетьман відправив уже з Фастова, а не з Богуслава ні з Києва—Жерела XII с. 326. Див. ще нижче про дату відпуску 20 н. с. липня, с. 1249.

⁴⁾ Польські справи 1654 р. № 13 л. 1—2. ⁵⁾ Жерела XII с. 327.

Про військо козацьке сей Чоголь привіз такі відомости: з гетьманом 40 тис козаків і 20 тис. московського війська—на половину Москалі з Німцями, самих офіцерів, стройних і збройних до 400 бачив він при наметі Хмельницького. Хмельницький, наміряється з сим військом іти на Паволоч; можливо, що хоче несподівано напасти на польське військо, що збирається під Зборовом ¹⁾.

Виговський поясняв Протасьєву, за який тиждень по виїзді Чоголя, що зараз же по його виїзді викрилася фальш воеводи: приведений з-під Камінця Поляк-бранець виявив, що воевода далі тримається з Поляками против козаків і Москви, і молдавський посол приїздив більше на вивіди, щоб довідатися чи єсть з гетьманом московське військо, і скільки його. Через те гетьман післав, мовляв, за пим наздогін, щоб його затримали в Умані ²⁾. Але в дійсности очевидно сього не було, і 1 серпня Чоголь з Лисовцем приїхали до Яс ³⁾.

За який небудь тиждень після молдавського, прибуло під Фастів посольство мунтянського господаря, «Данило Ломський з товаришами». З звідомлення Протась ва, котрому Виговський дав змогу з ними побачитися, довідуємося, що вони привезли «любительного листа гетьманові, а другого—воеводиному племінникові, Михайлові Петрашковичу, що живе у гетьмана в Чигрині. Вони остергали гетьмана, щоб вистергався Венгрів і Волохів, що приходять в Запорозьке військо «купецькими непризнатними людьми» та все розвідують. Про попереднього мунтянського воеводу оповідали, що він був «упертий і сердитий, і не шукав царської милости», а теперішній хотів би бути під царською опікою, і на те й прислав своїх послів, щоб за прикладом козаків «бути під царською високою рукою». Присутний при тім Виговський, свідчачи свою прихильність цареві, з свого боку описував те щастє, яке знайшли козаки під царською рукою. Цар пожалував їх і зволив прийняти як орел своїх дітей під крила, не задля збільшення простору свого царства; ані для поповнення скарбів своїх, а задля благочестивої віри; і не то що не жадає від них якоїсь дани або великої помочи (військової), а навпаки присилає їм своє жалування: гроші, сукно, одєжу; заступає їх від Ляхів, прислав до них своє військо, воеводів з многими людьми, кінними і пішими, і сам пішов на польського короля. Тепер вони, козаки, за царською ласкою й обороною живуть без страху і клопоту.

Вислухавши таке мунтянський посол говорив, що коли воевода від нього се почує, то певно зараз і собі захоче послати до царя послів з підданством—тільки що Волохи їх не перепустять, як польські союзники. Але Виго ський їх заспокоював, що вони зможуть проїхати, удавши з себе кушців: волоський воевода не посміє їх затримати, коли вони заявлять, що їдуть до нього ⁴⁾.

¹⁾ Тамже с. 326.

²⁾ Акты X с. 698. В листі до Бутурлина Виговський писав трохи инакше: «леви його (Чоголя) відпустили, зараз Волохи з-за *Дністра* на Браславський полк ударили, і ми тому Волохами не віримо». Акты XIV с. 49.

³⁾ Жерела XII с. 326.

⁴⁾ Акты X с. 698—9. В пізнішій листі воевода Константин відповідає на листа гетьмана, присланого йому 31 липня, а писаного 10 липня (с. ст. очевидно) але се очевидно не лист від гетьмана принесений послом Данилом, а дещо раніший, мабуть післаний з Лисовцем і Іскрицьким. Се дає нам дату відпуску молдавського посольства: 10 (20) VII.

В межичасі між сими двома посольствами: молдавським і мунтянським приїхали до Фастова 14 (24) липня царські посланці: Протасєв з Амировим, з царським золотом для війська і з дарунками гетьманові, писареві й старшині. Як ми знаємо, царський уряд постановив роздати 60 тисячам реєстрових козаків по півзолотому; 18 тисяч рахувалося в поході білоруським, з Золотаренком, і для них післано золото з стольником Дмитриєвим, і роздано за поіменними реєстрами¹⁾. На решту реєстру, 42 тисячі, золото післано до гетьманського табору з Протасєвим. 14 (24) липня привіз він се царське жалувачне до Фастова, і тут його стрічено з небуваюю нарадою. На зустріч вислано наперед Вигоського, осавулів і обозного, з корогвами всіх полків, а по тім виїхав сам гетьман, і зсівши з коня питав про царське здоровле. Привівши його до свого шатра гетьман з старшиною вислухав звичайну привітальну промову, і реєстр литовських городів, які учинилися в вічнім «холопстві» у царя. Після того Протасєв виложив властиву свою місію: хоч цар поставив виплату жалування війську в залежности від переписи доходів, але сим разом, «за давнім звичаєм своїх попередників» посилає війську золото від себе, аби гетьман і військо, побачивши таку ласку, цареві й його наслідникові служили і добра хотіли. Передав гетьманові золотий в 10 червоних і сорок соболів на сто-рублів, його синові золотий в 4 червоні, Вигоському золотий в 6 червоних. А вислухавши їх подяки сказав їм, згідно з наказом, щоб вони, гетьман і писар, дали «розпись осавулів, обозного, військових суддів, полковників, сотників і всіх військових реєстрових козаків, 42 тисяч, щоб за тою розписею роздати жалуванне Запорізькому війську».

Вислухавши се, гетьман сказав, що він про сю розпись «подумає» з полковниками.

Другого дня Протасєв післав до гетьмана піддячого по розпись, але гетьман відповів, що у нього про сю розпись з полковниками не договорено, а як він з ними договориться, його повідомить сам.

Третього дня, 16 (26) прийшли від нього до Протасєва Вигоський, суддя Богданович і миргородський полковник Лісницький, і виславши з шатра товаришів і людей своїх і московських, почали так говорити від гетьмана: «Гетьман говорив з ними: писарем, судьями і полковниками про розпись, і розмишляв всякими способами, як би військо Запорізьке «розібрати» і списати «роспись»—кому бути в реєстрових («списаних») козаках. І так прирадили, що такого реєстру («росписи») на 60 тис. зробити ніяк не можна, тому що козаки тепер зібралися на царського неприятеля в великім числі: такі що не були козаками, тепер в козаках, і всі рівняються до козаків²⁾. Тих реєстрових козаків, що були списані під Збаражем (себто: на підставі Зборівського трактату), тепер богато побито і повмирало, а після того реєстру війська Запорізького не складано і не списувано. Коли приїхали від царя їх послі: суддя Богданович і полковник Тетеря, з царським указом (резолуцією), щоб за їх проханням було Запорізького війська 60 тисяч, їм тоді розбирати козаків і писати реєстри було ніколи: прийшли вісти, що хочуть на них наступати Поляки та Кримці. А після того тепер от пішли вони на польського короля всіми головами без реєстрів: тепер їх в зборі буде зо сто тисяч, або й більше. Через те зложити реєстр на 60 тис.: вибрати

¹⁾ Малорос. приказу 1654 ст. 27: «Книги записные золотым червоным розданным через стольника М. Дмитриева наказного гетмана Ив. Золотаренка полковникам, асаулам и прочимъ»—без кінця.

²⁾ «всѣ она ставятца въ ровенствѣ казаками.»

і вписувати до реєстрів ніяк не можливо: піде в війську велика ворожнеча і замішання, котрих не запишуть до реєстра, ті підуть до дому і не схочуть служити, і стане в Запорізькім війську людей мало, не буде з ким стояти против неприятеля».

«Ми—пише Протасєв—говорили Їм, що у них же в полках, у кожного полковника єсть імення людей, нехай кожен дасть імення з свого полку, скільки у кожного полковника людей. Але вони відповіли, що й таких списків вони дати не можуть: людей прибуває й убуває, і в таких полках, що рапш було по тисячі і дві тисячі, тепер буває і по п'ять тисяч, і теперішнього реєстру дати не можна. І радили нам лишити царське золото у гетьмана, або у бояр у Києві і їхати до царя.

«Ми Їм говорили, що нам велено царське жалування роздати Запорозькому війську, всім 42 тисячам на руки, так щоб усім було явне царське жалування й ласка. Але писар і суддя відповіли, що вони на всі боки се з гетьманом обміркували, і таки ніяк не можна тепер козаків розбирати і реєстр складати: буде між військом велике замішання і бунт. А як бог дасть, що з неприятелем упоруються, і козакам служба минеться, тоді можна буде після служби козаків перебрати і котрі краці—до реєстру вписати. Котрі виявлять себе службою, промислом і охотою—тих запишуть до реєстру, і тоді можна буде Їм царське жалування роздавати. А тепер, почувши царську ласку і жалування, стануть усім військом против царського неприятеля, всі головами своїми.

«Військовий суддя сказав миргородському полковникові: «Ви полковники могли б узяти царське жалування, кожен у свій полк, і роздати скільки кому достанеться». Але миргородський полковник закричав на суддю з великою досадою: «Се ви хочете щоб нас, полковників козаки побили? Знаєш, які у нас люди своєвольні. Кому не стане царського жалування, подумують, що то ми, полковники забрали. Не тільки, що нам, полковникам не можна взяти царського жалування для своїх полчан, а навіть і своїх золотих—що прислані від царя, не можна взяти з огляду на військо. Ми раді царській милості і жалуванню всею душею, але взяти нам се жалування не можна: небезпечно від війська!

«І так по довгих наших розмовах з гетьманом, писарем і полковниками, стали вони на тім, щоб проголосити всьому війську царську ласку і жалування: що прислав він золото всьому Запорізькому війську, але тепер козаки по різних місцях: полковники уманський, brasлавський, паволоцький і винницький стоять з своїми полками на кримській та на польській границі. Інших післано на Запоріжжя водною дорогою, під Кодак. Київського полковника з кращими вибраними людьми під Корєць, в польську землю, діставати язиків. А тепер ще Чигринський полк післано до Чигрина. А як скінчиться служба, тоді як дочекають, одержуть усі разом.

«А проголосивши всьому війську царське жалування, ухвалили, щоб гетьман післав до царя гіньця—просити указа (як бути). І 21 (31) липня післав гетьман білоцерківського наказного полковника Матвія Положного, а московські післали від себе з донесеннями свого чоловіка. Самих же післанців з золотом лишив гетьман у себе в таборі»¹⁾.

Тепер ми маємо акти сього посольства Положного—вони так само заховалися в актах Сибирського приказу, і досі були не звісні. Гетьман починав свого листа подякою цареві за те що не тільки прийняв під свою руку «нас військо Запорізьке і весь

¹⁾ Акты X с 697.

мир православний російський Малої Росії», але і «з превеликого престолу рушився против неприятеля нашого» і тепер іде й золото своє ирислав військові.

«Одначе сього повеління твого—щоб військо Запорізьке зрахувати і списки всіх воєнних людей прислати, сповнити нам не можна, тому що військо поділене на багато частин, і декотрі козаки на Запоріжжі, декотрі на Кодаку, декотрі з нами в війську, декотрі знов охороняють землю нашу і твому царському величеству прияють від Татар полк Уманський від Волохів полк Браславський, від Ляхів—ми і полки Винницький і Паволоцький. Зараз їх зібрати і порохувати неможливо, а краще почекаємо ласки божої і побіди над ворогами—щоб не тільки литовські й лядські люди, але й інші землі, царі й князі тобі поклонилися. І за те що тих золотих війську Запорізькому роздати неможна, то на двор. П. Д. Протасєва та на піддячого І. Аморова не гнівайся, бо вони в тім усім невинні. От і тепер прийшлося іше боронити від Татар Чигрин і Крилов, пограничні, городи бо Татари на них хочуть ударити, і тому післали ми назад полк Чигринський. І коли б ми зробили списки козаків, котрих тепер пішло на війну більше як 100 т., а жалування твого стане тільки на 60 тисяч—коли б реєстр тепер був, і роздано на нього жалування,—інші козаки рокош би підняли, і на службу тобі не пішли б, а декотрі й зрадили б».

Переказуючи все инше через Положного устно, гетьман просив як найскорше прислати наказ як же поступити ¹⁾.

Те ж саме тільки коротко Виговський повторяв в листі до Бутурліна, при тім подаючи йому короткі відомости про молдавське і мунтянське посольство, а головню приготавляв сим листом проїзд до ставки свого брата Данила, що вибирався по великі й багаті милости для фамілії ²⁾.

Після всіх попередніх прохань про визначення козакам платні, таких пильних—мотивованих бажаннями війська, можливістю серед нього невдоволення коли платні не буде і т. д., такий фінал мусів здатися дивним не тільки для московських правителів, але й у сучасного дослідника викликає здивування—як його одно з другим погодити? Чи дійсно серед старшини були люди, які вважали потрібним вернутися до виплати козакам щорічного жолду—чи вважали вони потрібним зробити се найини тепер, щоб сповнити обіцянки, роздавані підчас коли треба було приводити до присяги цареві? Чи гасло плати війську було висунене козацькими політиками тільки на те аби нейтралізувати московські апетити: привести московський уряд до того щоб він зрікся претенсій на українські доходи, аби спекатися виплати платні козацькому війську?

Коли московський уряд відкликав свій наказ про списування доходів, він зробив перший крок у сім напрямі. Йому лишалося тільки передожити на гетьмана обовязок платні, як се він був уже зробив, грамотою 12 (24) квітня. Але він «передав куті меду», бажаючи потішити своєю ласкою козацьке військо, і захотів його обдарувати платнею з свого скарбу. Гетьман і його міністри, не маючи заміру заводити платню козакам, подивились на се, очевидно, як на небезпечний прецедент, і рішили сконфіскувати сей небезпечний царський дарунок. Балачки про спорядження реєстра були тільки балачками; роздати можна було без реєстру, згідно з фактич-

¹⁾ Сибир. приказу стовб. 636 л. 48—53; грамота датована: «з-під Фастова місяця юля 19 дня».

²⁾ Акты XIV, с. 48, та ж сама дата; поміта. що привіз Положного 7 серпня.

ним станом, як казав Богданович, як зробив кінець кінцем Золотаренко. Але краще було ліквідувати справу платні разом з справою переписи доходів. І Москва вислухавши енергійну аргументацію гетьмана, не стала перечити. Цар дав резолюцію на рапорт Протасьєва віддати золото гетьманові й вертатися ¹⁾. Золото гетьман очевидно прилучив до інших своїх фондів, але її не забуто, і кілька літ пізніш вона грізно відізналася в агітації проти гетьмана й старшини.

Про ситуацію в додаток до переказаного устно через Положного, гетьман десять днів пізніш вислав з Марком Лєвоновичом і Гр. Гуляницьким спеціальну реляцію, з додатком польських бранців, приведених козацькими під'їздами. Вони мали служити цареві для безпосередньої інформації. Був се так би сказати реванш цареві за прислане золото.

«Пускали ми козаків з Браславського полку, щоб дістати від Ляхів язики та відомости певні, аби повідомити твоє царське величество, і ті козаки зловили з лядського війська жовніра Лукаша Збуїновского, що трьома кіньми служив з воеводою сендомирським, Володиславом Мишковским. Зловлено того жовніра 8 миль від Камінця, а 2 милі від Гусятина, і він розповів нам, що король збирає військо під Зборовим, і ще не всі зібралися: тільки 9 коругов а чекають інших ще. Ксьондзи польські обіцяють найняти військо з церковних грошей, а посполите рушенне ухвалене на соймі має збиратися під Глиняни. Полковникові Маховському велено іти з полком поза Дністром і звідти вдарити на Браславський полк. Був на соймі татарський посол і зложив присягу на мир (союз) з Ляхами—щоб їм помагати. Сподіваються помочи від Венгрів, Мунтян і Волохів, і волоський господар оповіщає Ляхів, що у нас робиться».

«Потім в другий бік післали ми по відомости Павла Явенка Хмельницького, полковника київського—під Мозир, і вони побили там Пашу полковника Радивилового з Німцями і з усім військом, що було при нім, і взяли тут 4 Ляхів».

«Потім обозний коронний Себастьян Маховський напав на Браславський полк з 5 тисячами війська—з райтарами і драгонами: зразу був наших потиснув, але потім Михайло Зеленський полковник браславський поправився і побив—гонив до самого Шаргорода, ледви що втік Маховський. Там в під'їзді спіймали Володислава Стеткевича, що з трьома кіньми служив за товариша під корогвою Маховского. Отсих Ляхів усіх шість, посилаємо до в. цар. вел. Всіх вістей у сім листі нашим виписати не можемо, самі жовніри розповідять»—Гетьман же під Фастовим далі чекає царського наказу ²⁾.

Про сі під'їзди писав і Протасьєв,—те що чув в таборі 31 н. с. липня: Київський полковник післав під'їзд під Корець і Дубно. Браславський полковник Зеленський пішов на Поляків на Дністер і в Мясківці обпали його Поляки і Волохи під командою Маховского. 6 тисяч кінноти і 2 тис. пішого війська, і обложили в тій Мяс-

¹⁾ Акты X с. 703—4.

²⁾ Сибир. приказу стовб. 1636 л. 88—93, дата: 29 липня з-під Фастова. Як видно з царського указу про жалування, з Марком Лєвоновичом їздили: писар Григорій Гуляницький, Іван Дяченко, 9 козаків і челядник. В дорозі, в Брянському уїзді селяни не схотіли були дати підводи («много де таких послов їздять»), хотіли були бити і відібрали бранців-Поляків, тільки потім віддали; за се брянському воеводі велено тих своїх своєвільників бити кнутами в присутности козацького посольства.

ківці; він прислав до гетьмана просячи помочи, і гетьман післав до уманського полковника Семена Оргіяненка (?) і уманського Леська, щоб його ратовали ¹⁾. Гетьманська реляція знайомить нас з щасливими результатами обох експедицій.

Одночасно з тим гетьман укритав полудневу границю від татарського нападу (відраженне Чигринського полку), а Донське військо за його вказівками розвивало бльокаду татарських сил. З своєї реляції московському уряду, висланої в листопаді ²⁾, довська старшина, згадавши про директиви, отримані з Москви і з Чигрина, оповідає, як вона від різних вступів одержала тоді відомости, що хан з великим військом, з Кримською ордою, Ногайцями і Черкесами вибирається на Дін, а відти на московські городи, «на той час як на Русі жнива і сінокоси поспівають—в августі місяці». Щоб перебити сей похід «і з Криму піднятись не дати», Донці вирядили на море 30 «стругів» «Азовським морем під Крим, і стояли на Чорнім морі і з сеї сторони—на Азовським морі два місяці: чекали «підйому» хана з Криму. Сей вихід на море мусів статися при кінці липня—в початках серпня н. ст. донські послы, що виїхали до гетьмана в 20-х днях липня н. ст. оповідали, що їх військо готовило при них в похід «великі струги», і скоро після їх від'їзду мали йти на море ³⁾. Тоді на Дону не було відомо, що хан помер і се перебило татарський «підйом»—тільки згодом прийшла про се вість: «Господь Бог, царським щастем, не допустив кримського хана до того його злого замислу: скоро він помер». Полонянники, забрані при тім, і утікачі-невільники, що прибігли до козацьких стругів, розповідали, що кримський хан з усім військом «був на підйомі», хотів йти на Русь, але помер; між мурзами наступила велика усобица, і зараз сподіватися походу нема чого. Виходило б з сього, що морська бльокада Донців тривала протягом серпня і вересня н. ст. Вище було наведено оповідання Грека Юрія про те що оповідалося про неї в Царгороді: що козаки поруйнували багато городів турецьких і сіл, надходили під сам Царгород, взяли Варну і погромили людей сілістрійського паши, що прийшов був Варну ратовати ⁴⁾. Польські авізи переказують м. ин. такі відомости привезені гонцем від нового хана: «Козаки Донські і Запорізькі, не чекаючи категоричної декларації попереднього хана, ще за життя його пустилися на Чорне море, наперед ударили на Крим, але що там їм не повелось, пішли „наскрізь“ під Константинополь, і були вже тільки в 4 милях від нього, але на суходолі перейняли їх Турки велику хлосту задали—так що мало їх втікло живо, а 30 живцем до Константинополя відвезено і по тяжких муках страчено—бо й вони немилосердно побивали Турків: де їм Турчин до рук попав, тисячі мук над ним вимисляли» ⁵⁾.

Семигородський агент доносить Ракоцієві з Царгороду 23 липня, разом з вістями про смерть хана, відомости про турецькі зброєння до морського походу на козаків, за їх «часті грабування і пожежі» ⁶⁾.

В турецькій хроніці Наїми теж оповідається про козацькі спустошення по обох берегах моря, північним і полудневим, до Ереґлі і Балчика, і згадується, що Сіявуш баша сілістрійський наспів на козаків під Балчиком і відбив у них одну чайку ⁷⁾.

¹⁾ Акты X с. 702—3.

²⁾ Донскія дѣла т. IV с. 877—8. Про се дещо в студії О. Ю. Гермайзе, Україна та Дін с. 54—5. ³⁾ Акты XIV с. 40. ⁴⁾ Више с. 921.

⁵⁾ Рознояз, ркп. 63 л. 95. ⁶⁾ Transsylvania I с. 354.

⁷⁾ Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, III с. 424—5.

На північчій фронті Золотаренко, зібравши сіверські полки став гайматі пограничні волости в кв. Литовського. Цікаво відзначити, що ця мобілізація сіверського війська для операцій на білоруським фронті викликала чималий рух серед всякого роду авантюрних елементів казаччини, що думали використати (ю нагоду для організації вільних полків на власну руку і повторити щось в тім роді, що діялось підчас Московської смути. Так путивльський воевода доносив московському приказові, що 3 (13) серпня приїхали до Путивля 3 козаки: Василь Сулименко (Сулименок), що його батько Іван був гетьманом запорізьким, скараним на смерть Поляками. «Пронька Левонів» і писар «Степан Авдеїв». Подали чолобитню, щоб їм дозволено було в Путивлю й інших городах набирати «из гулячих людей Черкас в вольные» і йти на парську службу під Смоленськ. Вони покликалися на те, що в Сівську й Кошарницькій волости набирає так «Черкасів» «Черкашанин» Степан Воронченко, що його батько був у гетьмана Сулими полковником: він набрав уже чоловіка зо 100 і про се сівський воевода писав, мовляли, до царя, та і в Сівську кликано, щоб і решта гулячих людей не розходилася. Сулименко з товаришами беруться набрати людей тисячі зо дві, роблять вони се на власну руку, без дозволу гетьмана; Сулименко жив зо два роки в Сівську, прийшовши з Черкасів і тут у Сівському повіті зійшовся з товаришами. Воевода пересилаючи його чолобитню і «розпросні речі» питав інструкцій і дістав дуже сувору відмову: Сулименка з товаришами не треба було й приймати, бо «вольных людей окромъ бѣглых холопей нѣтъ, надалі таких «плутів» не приймати и відсилати назад в Черкаські городи ¹⁾. Московський уряд відмахнувся від участі своєвольних козацьких елементів—чи з принципіальної неприхильності до таких реамінісценцій Смутного часу, чи з лояльності до гетьмана. Але сей маленький епізод кидає інтересне світло на загальну ситуацію: переповненне пограничних московських городів козаками емігрантами, які не хотіли служити гетьманові, а шукали можливости промишляти самовільно—на се скаружився гетьман.

Відмова московського уряду від вільних козацьких ватаг тим більше характеристична, що вони заявляли бажанне іти на послуги цареві під Смоленськ, до царського війська, тим часом як Золотаренко зайнявся облогою Гомеля, що служив базою литовського війська для всякого рода операцій на Сіверщині. Цар висловлював бажанне бачити се козацьке військо як скорше на смоленським фронті і всяко приманював Золотаренка, але той твердо стояв при інтересах своєї сіверської бази і настоював на тім, що не забезпечивши її від можливости литовських нападів він не може рушити далі. Се була характеристична риса чи його особисто, чи всього його сіверського штабу ²⁾, що вони не даючи себе збити ніякими парськими наказами ані засліпати собі очі московським золотом, твердо мали перед очима стратегічні інтереси своєї Сіверщини і перед усім

¹⁾ Сі документи—з польських справ 1654 р. № 11 л. 1—7 видав я в «Записках Іст.-філ. відділу ВУАН» (Праці Іст. Секції т. V) п. з. «Сулимивці в 1654 році».

²⁾ Склад сього штабу знаємо з відомости про роздачу золота, цитованої вище: військові судді Силуян Мужилівський (скоро лютім убитий Золотаренком під п'яну руку) і Яків; обозний військовий Іван Рябуха; осавули військові: Юрій Коробка, Леонтій Бут, Андрій Золотинський; хорунжий військовий Кіндрат Волковський і писар військовий Іван Григорович (Григорієв). Великий вплив на Золотаренка і його товариство мав славний протопоп ніжинський Мєфодій Филімонович; багато з Золотаренкових писань мабуть писав він і тактикою його кермував.

пильнували забезпечити і поширити тут свою козацьку територію. Тільки в необхідності—коли не можна було ніяк ухилитися від посилки війська на північно-білоруський театр війни, вони робили се—стараючися по можності як найменше себе ослабити¹⁾. Золотаренкові «одписки» цареві дуже характеристичні й інтересні з сього погляду. 9 в. с. липня він писав з табору під Гомелем:

«Виправивши з Новгородка до в. цар. вел. послів наших: Тимофія Оникієнка з товаришами²⁾, ми йшли просто на Стародуб. Але під той час неприятели віри нашої і в. цар. вел., вставши загонами з Гомеля, попустошили села держави вашої. Побачивши таке їх злодійство, а з зізнань бранців довідавшись, що вони мали замір після нашого відходу йти на Чернігів, Стародуб і на всю Україну і до решти знищити. так що як би то вчинили, то ми б уже до жінок, дітей і добра свого не мали б чого назад поспішати,—ми порадившись між собою пішли під Гомель, і тепер (тут) стоїмо табором. Ми (Гомель) обложили і притиснувши голодом і безвіддем, хочемо приступом добувати. До боярина Ол. Н. Трубецького писали, щоб дав нам поміч, а коли не дасть, то щоб повідомив докладно, де він з військом пробуває, але на сі два пункти не одержав відповіди. Я ж гаюся тут тільки з бажання послужити в. цар. вел.³⁾ і серцем моїм того жалую і болю: душею рад би перел тіти на службу в. цар. вел., але вважаю на тих неприятелів в Гомлю: се голова всім пограничним містам в. кн. Литовського! Треба чекати знищення повітів Чернігівського і Стародубського (коли Гомель лишити). А добуваючи се місто—дуже оборонне, де багато війська, пороху і всякого запасу, два полковники: кн. Жижемський і Боровніцький, і кажуть, що з ними 2 тисячі людей,—коли брати приступом, треба сподіватися немалої утрати війську нашому⁴⁾. Тому навмисно посилаємо наших післанців: Петра Заблду з товаришами, просячи (вказати), як маємо поступати. Будемо чекати відомости, а коло сього города не загаємося промишляти всіми военними способами⁵⁾».

З 15 (25) липня маємо його другу «одписку». Коротко повторивши сказане в тільки що наведеному листі, він сповіщає, що до обложених писав іменем царським і гетьмана Богдана, закликаючи їх до капітуляції. «Але вони відписали гордо і суворо,—ми їх листи в. цар. вел. відсилаємо, а з тих листів ми зрозуміли що коли їх (гомельську валогу) лишимо тут не здобувши, вони всій Литві серця і відваги додадуть, а вискочивши з тої ями розбійничої, після того голоду, до котрого ми їх привели і з гармат надбили, впали б до наших міст, жінок та дітей наших живими б не лишили, і пограничні городи спустошили. Ми ж стоячи під тим Гомлем посилали під'їзди, і вони по тій (правій) стороні Дніпра замки й міста побрали, непослушні під меч віддали, а ті городи що нам шкоду чинили ми веліли попалити, особливо замок Річицький; також Жлобин, Стрішин, Рогачів, Горволь попалено. Люди ж з волости Річицької і Гомельської і селяни тих сторін,

¹⁾ Сю сторону Золотаренкової стратегії справедливо відзначив уже Ом. Терлецький в своїй розвідці: Козаки на Білій Русі в р. р. 1654—56, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка XIV (1896).

²⁾ Було се 11 (21) червня—див. вище с. 909. Оникієнко в реєстрі роз'їзчі золотаренківського полковника стародубського.

³⁾ Фраза не дуже ясна: «А я с послуги в. цар. величества медлю».

⁴⁾ Кидати міста не можна, брати приступом—страшно, значить треба стояти і тримати в облозі, замість йти на смоленський фронт куди видимо кликав Золотаренка цар. Така мораль сього листу.

⁵⁾ Акты XIV с. 129—132.

які ховалися по лісах, піддалися. взяли від нас листи, і мають іти на життє до наших городів.

«Що ж до указу в. ц. вел., аби ми з Тим. Спасителевим ішли під Смоленськ, то як олень бажає істочників водних, так ми бажаємо служити в. цар. вел., але лишати позаду сих ворогів—річ дуже небезпечна! Будемо чекати відомости з П. Забілою, і як що він принесе (потвердження, щоб іти під Смоленськ), так зараз рушимо на службу в. цар. вел. і в дорозі віде не загаємось. А тим часом будемо промишляти коло сих обложених—голодом принужених і обстрілом надгублених, і унижено просимо, щоб в. ц. в. не мав нам того за зле, бо жони і діти плакалися б на нас, колиб ми тих неприятелів живими пустили»¹⁾.

Коли після того, 7 н. с. серпня принесено новий царський наказ, щоб Золотаренко йшов на Оршу, разом з кн. Черкаським воювати Радивиля, лишивши під Гомлем частину війська.—Золотаренко відписав з тими московськими курерами що йому сей наказ привезли, що він зараз рушає і в усім словить волю царську²⁾. Але в дійсности ніскільки не рушив, не вважаючи на те, що царський гонець Портомоин, що привіз царський наказ, весь час стояв над його душею. А тиждень пізніше вислав категоричного листа, де перепрошував і поясняв, чому він таки Гомля кинути не міг, і рішив «відірвавши утробу від сердца свого» післати—одну тисячу козаків під проводом свого брата Василя. Я вважаю се писання наетільки характеристичним, що подаю з нього головніше в скороченню:

«Бог свідок сердцям і душам нашим, як Б. Хмельницький гетьман військ Запорізьких разом з нами і всім народом Малої Росії: землі Київської, Брацлавської і Чернігівської, обіцали й присягали в. цар. вел. вірно і жичливо служити, за гідність в. цар. вел. умирати і непохитно в тім нам самим і наступникам нашим пробувати. Тому заявляємо, що служимо в. цар. вел. прямо, вірно і жичливо, і служити хочемо, і за наказом грамот в. ц. в. через ріжних гінців до рук наших переданих, ми для служби при боці в. ц. в. від щирого сердца за одну годину прилетіли б: як олень бажає істочників водних, так бажає душа наша бути при боці в. ц. в. Але обговорили ми: сили, упертість, пиху і злобу давню тих розорителів віри нашої і в. ц. вел. неприятелів, що на листи Б. Хмельницького, в. ц. в. вірного слуги, і на наші, писані на те щоб вони піддалися, не тільки не призволяли, але собачими своїми язиками гідність в. ц. вел. нарушали. Ми за неї як при боці в. цар. вел. так і тут під Гомлем умирати будемо, а поки живі—поки духа в тілі нашим ставатиме,—ми над тілами неприятелів в. ц. вел. мститися будемо. Коли б я лишив тут (частину) людей, згідно з указом в. ц. вел., ті люди не могли б подолати їх сили і виузданой злости. Будо б то безпекою життя для полишених, безпекою «черкаських» міст в. ц. в., і неславою мою і всього війська Запорізького. З тих двох причин лишився я сам з військом Запорізьким під Гомлем,—аби послушенство було, і маю в Бога надію, що в короткім часі неприятелі в. ц. в. не потішуться. Але що за тими явними причинами тепер за указом в. ц. в. з усім військом ставитися не можу, того сердечно душею мою жалую, і з слізми унижено і смирено, до лица землі в. ц. в. чолом бю: не вважай мене за непослушного і неохочого до служби в. п. в. Боже того сохрани! Замість себе я, відірвавши утробу від сердца мого, посылаю тим часом на службу в. ц. в. мого рідного брата. Василя

¹⁾ Акты XIV с. 135—8. ²⁾ Тамже с. 139.

Чикифоровича полковника ніжинського, Івана Нестеренка суддю, Петра Забілу сотника борзенського і з ними тисячу козаків. А коли нам Господь pomoже і тих злодів за їх беззаконства віддасть нам до рук, я не загаюсь зараз іти, як годиться на службу в. цар. вел. і готов сміливо вмирати при боці в. ц. в., не оглядаючися на небезпеку жон і діток у краях наших»¹⁾.

13 (23) серпня Гомель дійсно піддався Золотаренкові, і він в триумфальних тонах оповістив про се царя²⁾. Але й після того рушив не дальше як під сусідній Чичерськ, аби закріпити з а собою лінію Сожи. Десять день пізніш він мав приємність повідомити царя, що його козаки вже Чичерськ здобули: «противних під меч віддали, а инших—зглянувшись на їх сльози, живими лишили» і привели до присяги цареві в присутності царського посланця Тим. Спасителява. З сею вістю він післав до царя сотника верківського Івана Косинського і Данила сотника повурницького³⁾. А свої операції після сього переніс на лінію Дніпра і занявся Новим Виховим, яких 75 км. на північний захід від Чичерська, і так поясняв потім сей новий крок цареві, сповіщаючи про здобутте Н. Вихова і перехід під сусідній Старий Бихів (три милі вище Дніпром від Н. Вихова):

«Бог свідок серцю мойому, що з-під Чичерська мав я волю йти до в. цар. вел.—побачити престіл в. цар. вел. Але той нарід, що учинив присягу в. цар. вел., благав мене, щоб я не лишав їх на смерть—не взявши Старого Вихова. Я сповняючи їх проханне, поневолі затримався під тим Виховим, бо се правда, що як би я рушився до в. цар. вел., лишивши нездобутих в Вихові—тих Ляхів, зрадників Гогові і неприятелів в. цар. вел., не зісталося б ні одного живого в Новім Вихові і в волости його»⁴⁾.

Через своїх посланців—сотника дівичького Івана Сухиню з товаришами просив царя дати указ, чи кинути йому Старий Бихів і йти до царської ставки, чи здобувати Ст. Бихів. Послав цареві в презенті зловленого державцю чичерського Тишкевича—і очевидно цар не мав серця настоювати, щоб козаки кинули сі нові позиції на Дніпрі і йшли до нього—хоча присутність Золотаренка в Могилівській окрузі ставала властиво зайвою, і навіть неприємною.

Одночасно з своїми операціями під Чичерськом і Новим Виховим Золотаренко разом з Константином Поклонським брав участь в заходах коло Могилева. Се був дуже інтересний і симптоматичний епізод, над котрим нам треба тут трошки спитись.

Поклонського ми вже знаємо: чули як його ще перед війною рекомендував цареві Виговський, як свого приятеля і впливового провідника православної партії на Білоруси, котра хотіла б піти слідами Хмельницького і бачити Білорусь під протекторатом царя. В червні сього року Поклонський з иншими могилівськими шляхтичами приїхав до Золотаренка, і московський агент, приставлений до Золотаренка, Тим. Спасителява, як ми бачили, настоював, щоби він відправив Поклонського зараз же до

¹⁾ Акты XIV с. 141—2.

²⁾ «Щастем в. цар. вел. Бог покоров в. цар. величеству Гомлян: полковника, ротмистрів і всіх людей; тих людей розібрали ми поміж собою, а як дасть Бог шасливо прийти (до царя), положимо під ноги в. цар. вел. хоругви, бубни, бузидгани і весь військовий наряд»—Акты XIV с. 143, лист з 15 с. с. серпня.

³⁾ Тамже с. 145. ⁴⁾ Тамже с. 148, лист з 29 с. с. серпня.

царя. Але Золотаренко вважав, що його наперед треба «наскоро» післати «для відомости» до гетьмана ¹⁾, і Поклонському дійсно, волею чи неволею, прийшлося відбутися сю подорож.

На жаль, ніяких подробиць його переговорів з Золотаренком, Хмельницьким, Виговським з цього часу не маємо.

22. н. с. червня гетьман виряджав його вже з табору під Богуславом до царської ставки з рекомендаційною грамотою, просячи царя, щоб сповнив його прохання ²⁾. 4 н. с. липня Поклонський з 15 Могилі-п'яни був у К. Іві, оповідав воеводам, що їздив просити гетьмана, аби він поклопотався перед царем, щоб той прийняв Могилів під свою руку; згадував про ханських послів що були при нім у гетьмана з приводу пограничних нападів ³⁾.

При к. липня бачимо його вже в ставці: 1 серпня н. ст. мав він авдієнцію, сказана була йому похвала за те що він «пам'ятуючи істинну православну віру грешького закону», «виїхав на царське ім'я—служити пам, великому государеві». Йому і його своякам, товаришам і слугам, що зголосилися з ним на службу, дано було показне жалування, самому Поклонському—титул полковника, з правом приймати до себе на службу шляхтичів і всяких служилих людей, котрим цар за службу обіцяв жалування і потвердження маєтностей—у кого вони були ⁴⁾. Доручено йому разом з приділеним до нього царським дворянином Воейковим приводити Могилів під царську руку, і видано їм на руку царську грамоту до моголівської шляхти і міщан, з закликом йти слідами України і сподіватися від царя великих і богатих милостей ⁵⁾. Разом з Золотаренком вони й почали операції в околицях Чаусів і Могилева. Так Воейков доносить цареві, що 18 н. с. серпня вони разом з Золотаренком, що прийшов з своїми козаками з-під Гомля, побили ватагу шляхти, що йшла з Могилева до Чаусів ⁶⁾. Але скоро між ними почались непорозуміння. По всякій правдоподібности Золотаренко сподівався—на підставі попередніх заяв Поклонського, що він буде й далі працювати в тіснім контакті і за директивами його і гетьмана—приводитиме сі білоруські городи під владу козацького війська. Тим часом Поклонський одержавши від царя такі повновласти—право формувати своє військо і т. д., хотів грати самостійну роль—бути маленьким Хмельницьким на Білоруси, організувати свою козачину і под. ⁷⁾. Отже скоро вияв-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 191—2. ²⁾ Акты Ю. З. Р. VIII дод. с. 384.

³⁾ Сівського столу стовб. 153 л. 223—5. ⁴⁾ Акты XIV с. 191—2.

⁵⁾ Тамже с. 188—190. Грамота наводить з початку нібито заяву Поклонського: Православні християне (могилівські) почули, що цар, ревнуючи за православну віру, передану від апостолів і досі у православних заховану ціло, повстав за неї і князівства Київське і Чернигівське і всю Малую Русь, гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозке і всіх православних християн визволив з рук гонителів. Вони дякують Богові і хочуть теж об'єднатися з усіми православними під царською рукою. Цар за се їх похваляє і поясняє, що він підняв сю війну з королем за православну віру—буде йому мститися за його неправди, післав своїх воеводів з військом на різні польські і литовські городи, «також і гетьманові Б. Хмельницькому з усім військом Запорізьким велів спішно йти і промишляти з нашими боярами і воеводами». Закликає Могилівців також узяти участь в сій боротьбі, прислати з шляхти і міщан «кращих людей»—очевидно для переговорів і присяги, і т. д.

⁶⁾ Акты XIV с. 213.

⁷⁾ Дуж-характеристичний лист Поклонського до В. В. Бутурліна з 5 (15) серпня в Актах XIV с. 198: «Коли б мене Золотаренко не посилав, було б

ляється певне суперництво і обопільні невдоволення. Вже при кінці серпня н. с. Воейков заносить різні жалі на Золотаренка, коли ж Могилів 3 вересня н. с. піддався на царське імя Поклонському, і він тут з Воейковим почав рядити, в безпосередній залежності від царської ставки, минаючи Золотаренка, сей почав робити різні заходи, щоб висадити відси Поклонського—тим більше, що в сім часі якраз сам почав закріпляти своє козацьке володіння на лінії Дніпра, нижче Могилева. 12 н. с. вересня його «отець духовний» і дорадник в справх не тільки релігійних очевидно, протопоп Максим Філімон вич—що от тут починає свою зізагувату політичну карєру, вислав до Могилівців таку прокламацію:

«Честним їх милостям п. бурмистрам і райцям міста й. ц. в. Могилеза. Мій многомилостивий приятелю, всяких радости бажая ¹⁾. Дивується й. мл. гетьман наш ²⁾ такий неласці вашій, що твоя мил., давно знавши від й. мл. про наближенне його з військом своїм, поки не побачив, инакше думав, ані зо мною порозумівся, ані на зустріч не вийшов ³⁾. А ми сподівалися, що твоя мил. будеш порозуміватися в усім з й. м. п. гетьманом—про дальше життє своє, як і я з свого боку—з духовної приязни, і з доручення о. митрополита, господина і пастира мого мав бути зичливим тому місту в усім, на випадок його прилучення. Раджу тобі, аби ваша мил. пошукав ласки у п. гетьмана, і до війська Запорізького аби прихилився, віддаючися під оборону гетьманів запорізьких ⁴⁾ і всього війська Запорізького—як міщани так і козаки ваші скрізь. Аби—не дай Воже—не схотіла Москва своїх звичав і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які й. цар. вел. призовив і дав нашій Україні з паном гетьманом. Тож і вдруге вашим милостям раджу, аби-сьте про те думали і міркували, ради у п. гетьмана просили і у всім як у батька його ласки прохали—бо його мил. гетьман В. Хмельницький все на нього зложив, давши йому бунчук і булаву. Ви його милость будете мати у всім ласкового—про се й ми будемо старатися, і більше не розширяючи мого писання ласці і приязни вашій віддаюся.

богато доброго, а тепер трудно мені людей зібрати; хоч вся чернь готова, але Ляхи їх обступили, не можуть гак далеко до мене прибгати на суд. Все діло в Могилеві: коли він у нас буде, багато козаків матиму против Татар, котрим король дав 300 тисяч і вони справді йдуть під Смоленськ. Тому, добродію, в. м., зволь представити й. цар. вел., щоб міні хоч трохи ще людей прислав: я кинусь, хоч би й голову положити під тим містом. А коли наблизюся, то вже чернь до мене кинесться і поможе бити неприятелів й. цар. милости... Городи поблизу Могилева, звідки я міг би мати козаків, жовніри окружили, й (люди) не наслідуються, тому що я далеко. А треба доконче мати козаків багато, особливо в сій стороні, де українські люди нічого не відють, не знаючи тутешніх лісів і шляхів».

В звістках з того часу дійсно вже виступають і «козаки полку Константина Поклонського»—Акты XIV с. 217.

¹⁾ Акты XIV с. 151. Як бачимо, тут стилістична неувязка: лист звертається до якоїсь одної особи, а не до всієї колегії бурмистрів і райців. Чи тут щось упущене (означенне властивого адресата), чи протопоп так постилізував—до всіх взагалі і до кожного окремо?

²⁾ Се про Золотаренка так!

³⁾ Тут московський перекладач наплів, так що я більше вгадую зміст, ніж буквально перекладаю.

⁴⁾ Обох гетьманів—начального Хмельницького і наказного Золотаренка.

Поклонський відіслав сей лист Лопухину, звертаючи його увагу, що се писано мабуть не без відома самого Золотаренка—в чакім суворім тоні (жесточью). і жалувався, що міцніше дуже збентежені сим листом ¹⁾. Іншим разом поясняв, що Золотаренко на нього гнівається, що він привів Чауси й Могилів до підданства цареві «без кровопролиття». себто не видавши козакам : а грабіж. Признавався, що й до Старого Вихова послав сього післанця—намовляти, щоб піддалися цареві безпосередне. але Золотаренкові козаки його не пропустили. Висловляв гадку, що Золотаренковим козакам Вихів таки й не піддасться—тому що вони не додержали присяги Гомляпам, і «не довели цілих до царя». Вважав потрібним написати Золотаренкові, щоб він не чіпався його, Поклонського, не приймав до себе його козаків і не мішався в уряд могилівський і чауський—бо се не українські, а царські піддані, до Ніжина не належать і мусять слухати не Золотаренка, а його, Поклонського ²⁾.

Се писалося 15 н. с. вересня, а 17-го прилетів до царської ставки післанець від Поклонського шляхтич з усною вістю й проханням, що Золотаренко прислав з-під Вихова листи Поклонському з великими погрозами—хоче його вбити, а Запорізькі козаки воюють Чауси і Могилівську околицю. людей в полон беруть. Поклонський просить царя прислати для безпечности московського війська, але для спінности (чи може для безпечности—щоб козаки не перехопили) навіть на письмі того не пише, тільки на словах переказує, і так царя тим схвилював, що він того ж дня післав наказ, аби туди зараз післали московських стрільців, водою чи сухопуть ³⁾.

Підручний Поклонського : in Василь Залузький, що правив в Чаусах з його руки, пише в тім часі свому патроніві і просить прислати гострого наказа на своєвільників, з заборонаю під карою смерті, щоб не важилися приставати до козацького (Золотаренкового) війська. і поясняє, що приїхавши з Могилева «напоминав їх словом»—але ті ворохобники такими словами відповіли: «Не поривайся, аби не побував у ріці! Ми хочемо мати собі пана гетьмана за полковника (себто —бути під командою Золотаренка), аніж по всяк час помирати від наїзду татарського і московського. Ми там воюємо, а тут наших жінок і дітей забирають, а від пана полковника (Поклонського) ми не маємо ніякої оборони». «Хотя б і хотів якогось злого взяти і до вас (до Могилева) відіслати—пояснює далі сей Залузький,—боюсь і не смію нічого робити, аби не розгнівати гетьмана (Золотаренка) на себе і на мил. вашу, бо сі застави (Золотаренкові залоги?) тільки нині показали універсал гетьманський ⁴⁾».

А сам Поклонський посилав цареві такого розпучливого листа 25 н. с. вересня: «Пан гетьман наказний сіверський хоче бути чистим перед в. цар. вел., а складає на мене вину, ніби то я видумані річи писав до в. цар. вел. Я ж і тепер пишу, що він своїми залогами весь Могилівський повіт (зайняв), все збіже забрав, що до Могилева належало, стави попускав і все збіже запродав, а ми все за гроші купуємо. Рад би я сам наочно перед в. цар. вел. оправдатися з ним, та не можна виїхати: такі похвалки, а ледви чи й засад нема по дорогах! Того самого дня, що з Могилева виїхав, здивавши козаків мого осавула і довідавшись, що мої, велів забрати коней, одержу, чоботи і шапки, і що в кого було—все забрали, а самих мало не зарубали, приказуючи: «Те саме буде і вашому полковникові!» Через те всі мої козаки, того боючися, від мене відступили: вже ніхто не хоче зі мною бути, але всі

¹⁾ Акты XIV с. 153.   ²⁾ Тамже с. 294.   ³⁾ Тамже с. 299.

⁴⁾ Тамже с. 335—6.

до нього передалися. І я не маючи людей, прошу ласки в. цар. вел. мене з того полковництва звільнити, щоб де небудь в иншій місці бути, а тут при його боку служити і в війську бути не смію. Гірше ніж Ляхів його боятися мусимо і з ним ніде в війську бути не сміємо ¹⁾).

З свого боку Золотаренко в своїх статтях, поданих цареві тиждень пізніш, як побачимо далі, настоював, щоб Поклопський «яко не заслужений в війську Запорізьким, до козаків ніякого діла не мав: котрі з ним хочуть бути козаками, нехай се їм буде вільно, але нехай він сам перше вислужиться, а заслуженим нехай своїми нікчемними шпiонськими ділами не перешкоджає доступати царської ласки». «Всім, що в Білоруси, в Могилеві і в волости Могилевській називалися Запорізькими козаками, і всім хто прихилиється до війська (Запорізького), нехай буде вільно в нім перебувати!» ²⁾).

Московський уряд був у клопотливим положенню супроти сеї боротьби двох заслужених перед ним місцевих діячів. Змагання Золотаренка прилучити сі території на Сожі і Дніпрі до Гетьманщини і взагалі поширювати козацький режим на Білоруси були йому не бажані і неприємні. Але він не відважався різко виступати проти Золотаренка, і той завдяки своїй енергії й безоглядності скоро з'їв свого конкурента—принаймні настільки, що не дав йому організувати паралельної царської козаччини, всяко тероризуючи тих, що хотіли записуватися в козаки до Поклопського ³⁾).

Самому гетьманові царський уряд спочатку не хотів давати якихось конкретних стратегічних завдань—очевидно почувавши свою повну некомпетентність в обставині українського театру війни. Відповідаючи, з сотником Якименком, на лист Хмельницького, писаний після київської наради, на його поради—не здаватися на лядські прелести і як найбільше енергійно наступати на білоруським фронті, і дати

¹⁾ Тамже с. 379—380.

²⁾ Тамже с. 170.

³⁾ Кілька штрихів до тутешньої ситуації дають зізнання козаків, що виийшли з Золотаренкового табору 3 і 4 жовтня н. ст. (Памятники III с. 207—8): Під Ст. Биховим стоять трома таборами: від Могилева полк Золотаренка—його брата Тимоша (що заступає Василя—бо той пішов до царської ставки з тисячею комонника), і Подобайло (так), котрого заступає Попович. Другий від Н. Бихова—стоить Пашло (?) з Стародубським полком, полк Забіли, котрого досі нема від царя: кажуть, що засланий на Сибір. Третій на оболони над Дніпром: полк ніжинської піхоти, коло трьох тисяч, під проводом Кобиляцького.

Всього війська один бранець нараховував 40 тис., але другий поправив, що тільки 20. По селах всюди мають залоги, а за Березину ходити не дозволяють. Війська не прибуває (з України). З околичних волостей мало що вступає до козаків, тільки з Нового Бихова 100 пописалися. В Могилеві московська залога і Поклонський з своєю дружиною. З Москвою козаки не сходяться, в козацьким таборі нема жодного Москаля, тільки хіба чата з чатою зходяться—тоді одна одної не чіпає.

Забрану в Гомлі старшину післано до царя, угорську піхоту «роздано між курені», а піхота німецька і пахолики стоять разом («в громаді»), у них нічого не брали, вони ходять вільно і їх до всього беруть—ходять з козаками на чати, і ніхто з них не передався «до валу» (до обложеного Старого Бихова).

На Сіверщині нема валог ніде, ні по замках ні по містах—всіх на голову вигнано під Бихів.

директиви українським і московським силам на Україні, що вони тут мають робити цар обмежився тільки загальними побажаннями. Подаючи до відома гетьмана, що він посилав на Оршу—в глибину білоруської території, в обхід Смоленська свою армію під проводом Черкаського, цар писав 24 с. с. липня (3 серпня): «А тоді Б. Хмельницькому, гетьману й. цар. вел. війська Запорізького, з стольником нашим А. Бутурлиним і всім нашим військом іти б на корунні й литовські городи, на залюднені місця ¹⁾, де можна сподіватися польського й литовського війська, і промишляти над польськими і литовськими городами і містами, щоб не утратити нишнього літа. А па котрі городи тобі гетьманові з стольником нашим іти, і ми се діло положили на тебе».—Нехай тільки гетьман промишляе над неприятелем і сповіщае про се царя ²⁾.

Але два тижні підніш після того як Радивиля вибито з його позицій на Дніпрі—з-під Орші і Шклова, в царській квартирі став викристалізовуватися плян ще глибшого обходу білоруського театру—припетським Полісем. Рішено було пустити в сім напрямі свобідну армію Трубецкого, що не брав участи в кампанії против Радивиля. А гетьманові з Бутурлиним наказати щоб звязалися з ним десь на Побужу чи що: щоб ішли на Луцьк, а остаточно орієнтувалися на Люблин ³⁾—крайній православний пункт на заході, з котрого в минулих роках були вісти про боротьбу православних за віру, надії їх на Москву і т. д. ⁴⁾.

Наказ Бутурлину дано 9 (19) серпня, а до гетьмана, після останніх досвідів в Золотаренком, що значить розгойдати козацький штаб, вислано спеціальне посольство: дворянина Ів. Ржевского з піддячим Гр. Богдановим, з дарунками, грамотами і устними аргументами про необхідність сього походу.

19 (29) серпня вони були у Кїві і тим самим днем датований лист гетьмана, післаний з Кїва з його агентом Тафларієм Греком ⁵⁾. Але Ржевский гетьмана не бачив, і навіть не згадує в своїм звідженню—очевидно не застав, бо инакше не мав би клопотів про підводи до фастівської квартири. Воеводи посілали в сій справі до полковника, щоб він велів дати посл'ям підводи і провідників; полковник відповів, що готових підвод він не має, і щоб їх зібрати по селах («в ұьздъ»), треба

¹⁾ Се відповідь на побоювання гетьмана, що Поділле й Волинь настільки спустіли, що там трудно було б стояти з військом.

²⁾ Брульон царської грамоти з 24 с. с. липня в Сибир. прик. стовб. 1636 л. 18—38.

³⁾ При інструкції дворянинові Ржевскому, що посилався до гетьмана па те, аби його рушити в сей похід, додано розрахунок віддалень від Смоленська, Орші, Мстиславля, Кїва і Фастова до Луцька і Люблина; показано також віддалення від Мстиславля до Могилева, від Могилева до Луцька і Люблина, від Луцька до Люблина. Сконстатовано, що віддалення до Луцька і Люблина від Фастова і Кїва однакові, і нарешті висновок: «Итить к Луцку». Мстиславль тут названий як виходний пункт походу Трубецкого (його армія здобула Мстиславль при кінці н. с. липня, цар одержав про се відомість 30 липня. Дворц. Разряды с. 435), Могилев дає йому напрям, останній пункт Люблин. Очевидно, на гадку царського штабу, Трубецкой мав іти через Білорусь. Звертати йому на Луцьк в такім разі не було рації, він названий як орієнтаційний пункт, де мають звязатися між собою армія полуднева, Хмельницького-Бутурлина, і північна Трубецкого, і в порозумінню наступати на Люблин.

⁴⁾ Више с. 626. ⁵⁾ Акты X с. 771.

йому 2—3 дні. Тоді воеводи послали до війська і бурмистра: веліли їм говорити, щоб вони для скорости зібрали з київськими міщанами хоч певелику скількість підвод. Але бурмистр прийшов до воеводи тільки з тим, аби заявити, що за царською грамотою з міщан ніяких підвод брати не можна, і він підвод дати не може. Посли мусіли їхати своїми кіньми. Епізод дуже інтересний для тодішніх адміністраційних взаємовідносин, але жалко, що зайнявшись сею підводною справою, послы нічого не написали про сей приїзд гетьмана ¹⁾.

Маємо про нього таку реляцію київських воеводів:

Августа в 12 день приїхав до Київа з обозу війська Запорізького гетьман Б. Хмельницький та писар Іван Виговський з товаришами, а з Київа поїхали до себе, до обозу 18 серпня. А бувши в Київі оповідали воеводам: прийшли до них до Київа з полкованком Тетерею послы від ногайських мурзів, четверо Татар: Карап з товаришами; гетьман відправив їх договорившись і заприсягнувши на тім, що ногайські мурзи і улусні люди прийдуть до гетьмана «на схід» (зійдуться з військом). і тоді гетьман з тими мурзами піде зараз на коронне військо ²⁾.

Се також дуже характеристична риса—що гетьман і полковники, приймаючи ногайських післанців ані подумали зробити учасниками сих переговорів царських воеводів. Не втаємничив їх гетьман і в ті справи, що привели його до Київа, а можна думати, що се були вісти привезені Тафларієм про зносини київського духовенства з польським урядом. Гетьманський штаб висилаючи Тафларія до Москви, щоб він поінформував царя про всі польські замисли, мабуть уважав потрібним провирити докладніше, що то були за посольства від митрополита до короля, донесні раніше Рафаїлом, тепер розкриті Тафларієм. Тієба було докладніш випитати митрополита і уставити з ним разом певну спільну лінію тактики. Але в листі до царя, висланім з Тафларієм і датованим, виходить, переднім числом—19 (29) серпня, гетьман про се не згадував, а рекомендував царській увазі ті відомости про політику Польщі, Молдавії і Семигороду, що вдалося Тафларієві зібрати ³⁾.

Лист до Золотаренка, датований 16 серпня, стоїть в очевиднім звязку з ногайським посольством. Докоривши Золотаренкові, що він не інформує його про операції на білоруськім театрі, гетьман сповіщає його, що по смерті хана йому вдалось уставити приязні відносини з Татарами, і він вибирається разом з ними на Ляхів ⁴⁾.

Сим вичерпуються наші безпосередні звістки про сей приїзд гетьмана до Київа, але дещо світла може кинути те що потім Тафларій розповів у Москві.

В московськїм протоколі зазначено, що бувши в Варшаві в'язнем (попав в неволю ще під Берестечком разом з своїм свояком чи товаришом Юриєм) Тафларій сього

¹⁾ Звідомленнє Ржевского і Богданова в Актах XIV с. 12—3.

²⁾ Розряди. приказу Новгород. столу ст. 212 л. 194. В сій справі також реляція Бутурліна: «Августа в 12 день приезжалъ к нему из города Каменки под Хвастово в обоз переяславской полковник Павел Тетеря, а с ним Большово Ногаю от мурз посланцы. А сказывал ему полковникъ Павел Тетеря, что ногайские мурзы с Татары под е. ц. в. високою рукою быть хотят, и на польсково короля з гетманом и с ним итти войною готовы, и прикочевали они с женами и з детми к Черкасскимъ городомъ»—тамже л. 96.

³⁾ Акты X с. 773—4.

⁴⁾ Лист дуже інтересний. тільки на жаль в московськїм «списку». Я вважаю потрібним навести його в сучасній українській мові і транскрипції, справляючи деякі явні помилки:

року був покликаний до короля, і той його обіцяв пустити на волю, з тим щоб Тафларій і його товариш Юрий відвезли його універсали в військо Запорізьке і агітували там в польських інтересах. Для заохоти король сказав Тафларію, що православне духовенство по давньому хоче бути під королівською рукою: митрополит і різні інші духовні персони прислали з тим ченців до короля.

В зв'язку з сим Тафларій довідався—від короля жчи з інших джерел, що перед великоднем дійсно приїздили до Варшави два ченці від митрополита й иншого духовенства: казали що ніяк не хочуть бути під Москвою, Москва їх хоче перехрещувати; нехай король збирає військо і визволяє їх, а вони по можности з Києва самі вибють московське військо. Король виготовив універсали до духовенства, озаків і всякого стану людей, і хотів їх післати для розповсюдження на руки Богунуви, тільки щось перебило сю посилку. Тафларієві ж дано для розповсюдження пять універсалів, котрі він привіз гетьманові. Крім того він привіз вісти про Стефана воеводу, що він працює для Польщі, і султана старався прихилити до польської політики—щоб він наказав ханові, аби з королем стояв против Москви, і т. д. Але коли б його, воеводу Стефана повідомити про успіхи московського війська в Литві, то на гадку Тафларія він перемінив би свою польську орієнтацію на московську. Мунтянський воевода королєві не помагає і хоче бути нейтральним—не схотів дати помочи Стефанові, котрої той просив у нього. У Москві потім Тафларій остерігав і щодо окупованих Білорусів—щоб московські політики не покладалися на них, бо хоч вони Москві й піддалися, але не всі щирі для неї, і вже йому доводилося чути від деяких Могилівців, що з Поляками їм було краще жити як з Москвою¹⁾. Притім поясняв, що коли він свої вісти про митрополита, Богуну і т. и. гетьманові розповів, гетьман сказав, що він се знав давно, і знає що йому з сим робити, а пошле його до царя—нехай там се скаже. Та дуже природно було гетьманові, в зв'язку з сими вістями про кийських духовних, побачитись і поговорити з митрополитом і з воеводами, і сим мабуть треба пояснити його приїзд до Києва, прїнаймні між иншими причинами. що лишилися нам незвісними.

«Мій ласкавий пане полковнику ніжинський!

«Дивне діло, що від такого давнього часу—як еси став з військом під Гомлем, окрім пересилання (отриманих) листів ніякими відомостями не відозвався еси,—ні про й. цар. вел. ані про себе самого ні малої відомости не присилаеш.

«Тому пильно вас напамінаємо, аби сьте зараз скоро се писанне наше до вашої милости прийде, виписавши про все, де й. цар. вел. пробуває, також і про своє пробуванне—де тепер знаходишся і чи Гомель ще тримається, здобутий чи піддався, й инші відомости, котрі з котрих будь країв до вас дійшли, про все докладно нам в день і в ночі знати дай.

«Ми ж узнявши бога на поміч і вчинившися знову в неодмінній приязни з Татарами по смерти ханській з-під Фастова разом з Ордою далі в Польщу на Ляхів рушаємо. А від вашої мил. і вторицею бажаємо, аби сьте нам про все як найскорше знати давали—інако не чинячи, і по сім господа богу в милость поручаємо. Дано в Києві августа 16 дня літа 1654. Вашій милости і всім зичливий приятель Богдан Хмельницький гетьман з військом Запорізьким»—Акты Ю. З. Р. XIV с. 150

¹⁾ Акты X с. 773—4.

30 н. с. серпня, другого дня по Києві, Ржевський застав гетьмана вже в Фастові. Стрічі йому тут ніякої не робили, дали місце коло гетьманського шатра, другого дня приходив від гетьмана військовий осавул Мисько—«спитав про здоровле», потім прийшов Виговський—запросити на авдієнцію. Ржевський переказав йому компліменти від царя «за пряму службу, что ты ему служишь и работаеш во всяких мѣрахъ» і спитав його, чи може при гетьмані передати йому соболі, прислані від царя за службу; Виговський сказав, що візьме їх собі ири ипшій нагоді в секреті. Поїхали на своїх конях, без паради; гетьман стрів перед шатром. Спитавши про здоровле, передавши грамоту і скромний дарунок: оден сорок соболів в 100 рублів, посол повідомив гетьмана і старшину про останні московські успіхи на Білоруси, і що тепер Трубецькому наказано йти за Радивилом на Могилів, а гетьманові «ти к Луцьку».—

«Отже тобі, гетьманові, лишити на Україні скільки треба війська і наказати стеретти україньких і черкаських городів від нападу кримських людей, а самому йти, і з тобою стольникові Андрію Бутурлину з усім військом, на коронні й литовські городи ¹⁾ людними місцями під Луцьк негайно. А князю Трубецькому з товаришами, потім як він упорається з Радивилом ²⁾, велено сходитися з тобою, гетьмапом, теж на Луцьк ³⁾ і промишляти спільно над гонителями християнської віри, не тратячи часу» ⁴⁾.

Гетьман відповів, що про сі справи поговорить иншим часом, а тепер просить послів на обід. Посли супроти такої ухильчивої фрази ще раз підчеркнули, що гетьман повинен доручене йому від царя діло почати і до кінця привести скоро, не тратячи часу, аби польський король «не множився і в ніяких справах не мав потіхи».

За обідом гетьман розповів свої новини. Приїхав вчора посол воеводи Стефана, ще авдієнції не мав і листів не віддавав, але відомо, що воевода просить гетьмана, аби просив царя його прийняти в підданство, так як прийняв гетьмана. Тому він, гетьман, хоче сього молдавського посла прийняти в присутности царських послів, аби вони все чули і цареві донесли. Се Ржевський з Богдановим дуже йому похвалили.

Саме того дня були гінці від ногайських мурз: вони заявили теж, що хочуть служити цареві і помагати гетьманові проти Поляків; гетьман хоче роздати їм ті соболі, що цар йому прислав, і буде перед ними хвалитися царською ласкою і заохочувати до вірної служби. Московські послы паки похвалили таку гетьманську щирість і пообіцяли засвідчити її перед царем.

Серед сих розмов прийшов молдавський посол, паркалаб сороцький Строевскул. Гетьман, прийнявши грамоту, посадив його також за стіл коло себе (по праву руку сидів московський посол, а по ліву посадив молдавського). Строевскул почав переказувати бажанне воеводи піддатися московському цареві, «щоб православна віра була в соединенні». Гетьман похвалив сей замір, обіцяв від себе просити царя і висловив надію, що цар того не відмовить, з огляду на спільність віри. Тоді Строевскул висловив побажання, щоб цар об'єднав під своєю рукою всіх православних, і переміг всіх сусідніх иновірних володарів, а гетьман вставши випив тост на те, щоб цар переміг короля і підбив під свою руку Корону Польську і вел. кн. Литовське. Сей тост повторили присутні, гетьман велів бити в літаври, грати на трубах і з гармат стріляти. Висловив іще побожне побажання «побачити царські очі й поклопи-

¹⁾ Географія слаба.   ²⁾ что у него ученица с Радивилом.

³⁾ «сходитца с тобою жъ къ Лутцку жъ»—пор. вище 937.   ⁴⁾ Акты XIV с. 18.

тися»,—що йому московські посли паки і паки похвалили і пообіцяли царське жалуванне, і на сім ся перша авдієнція, 31 н. с. серпня, закінчилася ¹⁾.

Але по сім минуло три дні, а гетьман не виявляв охоти розмовитися про свій похід під Луцьк. Тому 3 вересня (н. с.) Ржевський і Богданов рішили йому нагадати царське бажання, щоб він виконав сей маґш негайно. На се гетьман сказав їм (я передаю в першій особі, те що звідомлення подає своїм стилем в третій, і трохи покорочую дяківську многословність):

«Раніш я з військом Запорізьким на нікого надії не мав, а против польського короля стояв, і війну вів багато років. А тепер я і війько Запорізьке й. ц. в. присягли битися з його неприятелем не жалуючи голови своєї, і ми против того неприятеля стояти і битися готові, царської милости і оборони ми певні, і польський король нам і поготів не страшний. Я давно вже думав іти з військом Запорозьким на коронне військо, міста і города воювати і вел. государеві послужити. Тільки ж було міні відомо певно, що кримський хан змовився з польським королем і хотів іти на мене війною і пограничні українські города руйнувати. Знаючи про сей намір я виїшов з військом і став у полі, поставив обоз і чекав ханового наступу на мене; а на коронне військо, в далекі города наступати не відважався. аби хан за безлюддя українських городів не поруйнував і шкоди не наробив. Тепер же стало мені відомо певно, що хан Іслам-ґерай помер, і кримські мурзи прислали до мене, що вони хочуть бути зо мною по давньому в брацтві і приязні, і будуть помагати мені на польського короля. Я для докладної відомости післав до Криму своїх послів, і скоро сподіваюсь їх назад. Коли буде певно відомо, що Кримські Татари будуть мині помагати, а хоч би до мене не прийшли, але від польського короля відступили, і не будуть нападати на наші города, то я з усім військом Запорізьким піду на коронне військо, і звелю коронні міста і города воювати. Тільки дїждуся негайських мурз і Татар з Очакова, і з-під Чорного Лісу—що то мурзи тепер прислали з тим, що хочуть бути в підданстві у цар. величства і мині помагати. А не дочекавшись певної відомости про Кримських Татар мені зараз на дальні коронні города і міста наступати не можна».

Ржевський і Богданов його переконували, що коли цар сам рушив в похід гетьманові годилось би т ж давно снад польським королем промишляти, города і міста воювати». Татар йому боїтися нема чого, бо від них стереже Шереметьєв, і в Полтаві козаки стоять, а Донцям не що-давно дано наказ на випадок кримського наступу йти на Крим і кримські юрти воювати. Коли гетьман сподівається дeneбудь неприятельського нападу, він повинен там поставити полковників з козаками скільки треба. а сам повинен іти негайно, куди йому призначено від царя.

«І по довгих розмовах, вислухавши мови (Ржевского і Богданова), гетьман довго сидів і думав, а потім сказав: «Щоб тільки неприятель наш, кримський хап, не наступив за безлюдного часу з великою силою на пограничні наші города і великої шкоди і руйни не зробив! Я ж з усім військом великому государеві служити рад, і на короля і його військо піду зараз і буду промишляти, скільки Бог поможе. Звелю коронні города воювати, і волю царську, як у грамоті написано, і устно

¹⁾ Акты XIV с. 19—24. Вдячні листи Стефана за приязні свідчення Строескулові—Польські справи 1634 р. № 34 (листи гетьманові і Виговському з Яс 16 вересня).

міні сказано, сповняти буду. Його цар. вел. про се відпишу і вас відмушу,—а тепер ідіть до себе»¹⁾.

І на тім ся розмова 3 вересня скінчилася. За сей тиждень, що послы пробули в гетьманському таборі зібрали вони такі відомости—найбільше від Виговського. з котрим інструкція веліла їм бачитися як найчастіше і сам-на-сам про все розпитувати, що у козаків робиться²⁾.

В кримських справах Виговський розповів: Іслам-герая договорився був з королем разом воювати козаків, і військо сподівалося скорого походу. Але як він помер, Ширин-бей з мурзами прислали до гетьмана Келмамет-мурзу в посольстві від цілого Криму, з тим що вони королеві помагати не хочуть, а бажають бути в братстві й приятни з гетьманом і воювати разом з Поляками. Той мурза приїздив до Камянки, під Чорним Лісом, і на переговори до нього виїздив полковник Тетеря, а до Криму, до нового хана Мамет-герая гетьман післав в посольстві паволоцького полковника Михайла Богаченка з товаришами: оповістити хана про сей договір з мурзами, щоб хан його потвердив і разом з гетьманом против Поляків стояв³⁾.

Послы розпитували про подробиці з'їзду полк. Тетерю, і він розповів так: Келмамет-мурза приїхавши поставив свій намет в двох милях від Камянки: Тетеря приїхавши, послав, щоб він приїхав до нього до міста, але мурза казав, що йому не годиться їхати до полковника, бо він визначний чоловік, служить ханові, а полковник служить гетьманові. На се, мовляв, Тетеря доводив свою вищість, що мурза служить васальному володареві, а він, полковник, служить цареві, котрий над собою нікого не має. Кінець кінцем після довгих суперечок мурза нібито поступив. Що до самих переговорів Тетеря нічого не додав до сказаного Виговським, але дав деякі пояснення до кримської ситуації. Новий хан ще в Царгороді, його сподіваються незадовго. Богаченкові і його товаришам наказано, як він приїде, поздоровити його на ханстві, подати до відому умову з мурзами і пропонувати, щоб хан сам вийшов в союз з гетьманом, і мурзам дозволив. Тому як Богаченко поїхав, більше як три тижні. З ним поїхали два товариші і 6 козаків⁴⁾.

Ногайські мурзи, що прислали до гетьмана, кочують під Чорним Лісом, «на царській стороні», яких 20 верст від Чигрина; буде їх тисяч 20 або дещо більше. Вони просили у гетьмана дозволу зістатися на сім кочовиску на завсіди, і гетьман їм дозволив, з тим щоб вони служили цареві, а зараз ішли в поміч на короля; їх можна сподіватися за кілька днів⁵⁾.

При Ржевскім прийшов з Криму паробок Іван Нечаєнко, що був відданий до Криму для вивчення татарської мови від пок. полковника браславського Нечая. Коли Татари довідалися, що його патрона не стало, вони хотіли його побісурманити і затримати в Криму до віку, але він утік і приніс деякі відомости. Між иншим, се що на виїзді його, тому четвертий тиждень (себто коло 10 серпня н. с.), прийшла до Криму відомість про Донських козаків: що вони громили татарські юрти під Кафою, розгромили села Бокракой та Кутлакой і після того пішли під Царгород; було їх 37 великих стругів, у кожному козаків по 90, по 100 і більше⁶⁾.

В день виїзду послів, 5 вересня, Виговський розповів такі свіжі новини. Ширин-бей з товаришами вислали новому ханові на зустріч денутацію, послали листа

¹⁾ Акты XIV с. 24—8.   ²⁾ Тамже с. 8.   ³⁾ Акты XIV с. 31—2.

⁴⁾ Тамже с. 33.   ⁵⁾ Тамже с. 34.   ⁶⁾ Тамже с. 40.

і словесно переказували: коли Мамет-герай хоче правити Кримом, нехай без їх відома нічого не робить, нікого на уряди не призначає. Нехай в тім зложить присягу, инакше вони його за хана не приймуть, а поставлять собі такого що їм присягне. З огляду що ся партія орієнтувалася на козаків, ся відомість дуже заінтересувала старшину, і Виговський обіцяв умисно найняти і вислати до Криму якого небудь Татарина, щоб той се провірив.

В справах польських послы почули від Виговського таке: Оба гетьмани вже довгий час стоять з військом під Зборовим; кажуть, що всього війська у них тисяч коло 40, але в дійсности мабуть стільки нема. Наємного чужоземного війська нема нічого—називають наємними вибранецьку піхоту по німецьки вбрану. Сподівалися в поміч кримського хана, і якби він прийшов, були б рушили з-під Зборова на військо Запорізьке. Тому гетьман і не хотів з-під Києва йти «до Польщі на коронне військо, а чекав приходу коронного війська і хана на себе, щоб не допустити їх до своїх городів і не дати їх воювати. Тепер же як стало відомо, що хав номер, а мури Полякам помагати і з козаками воювати не хочуть, а навпаки—хочуть з козаками разом стояти против Поляків,—так уже гетьман менше остерігається Татар ¹⁾. Думає, як Поляки довідаються, що від Татар їм помочи не буде, так і не будуть стояти під Зборовим, а відступлять під Львів або Люблин, бо під Зборовим все пусто, і «стояти їм нема при чім». Але гетьман тоді піде за ним слідом, а під Луцьк пішле полковників і з ними козаків тисяч з десять, щоб вони під Луцьком промишляли і чекали приходу кн. Трубецкого ²⁾.

Від Золотаренка при бутности Ржевского принесено листи Радивиля до гетьмана, післані з київським писарем Якимовичем, з закликом до повороту назад під польське підданство—але я вже говорив про них єще. бо листи були давні, тільки так довго ходили.

Про зносини з молдавським господарем розповідали Ржевському Виговський і Лисовець, але не маємо з того нічого цікавого додати погяд то, що вже було подано вище, крім хіба тої подробиці що Виговський умовився з Стрескулом вести постійну секретну кор спонденцію, гостивши для того «на границі з обох сторін Дністра пошти». Ржевский старався щось ближче розвідати про старого Лупула. але йому не могли сказати нічого певного, як йому живеться в Царгороді. Про старого хана оповідали, що він узяв з Лупула в личезні гроші і за те обіцяв йому яким небудь способом, війною чи миром, вернути господарство; від нового ж хана нічого не можна було сподіватись «тому що в ни дурно ніякі і смачи ні добродійства нікому не чинять». Сімя Василева зіставалася в руках Стефана, в Сучавськім монастирі, і повторялася історія, що воевода Стефан велів Василевому сину надрізати носа, щоб позбавити його претензій до трону—«бо кому урізано поса. то хоч він господарський син, воеводою на Волощині бути не може» ³⁾.

Про мунтянського воеводу Костянтина і про Ракоція гетьман і писар мали таке переконання, що вони королеві в сій кампанії не будуть помагати. Королівським послам приславим у сій справі вони, мовляв, рішучо не мчи відмовили, тому що і в попередній кампанії тільки б гато людей стратили, з гетьманом і військом Запорізьким розсварилися, а нічого від них не добились. Тепер же гетьман піддався цареві, цар його не видасть—буде йому помагати, і гетьман тепер і поготів буде

¹⁾ Тамже с. 31—2. ²⁾ Тамже с. 11. ³⁾ Акты XIV с. 38—9.

сильний, так що їм думати не можна про те щоб королеві помагати і з гетьманом сваритися. Тепер Ракоцій і Щербан посилають своїх послів до гетьмана з тим, що вони хочуть бути з гетьманом в союзі і в підданстві цареві як він; тільки вони дуже вистерігаються воводи Стефана і з огляду на нього не зважалися посилати послів з такими пропозиціями—бо ж вони піддані турецького султана. Коли прийдуть їх послі, гетьман і писар їх заспокоють, що вони можуть Стефана не вистерігатися і послів своїх через його землю посилати безпечно, бо ж Стефан також проситься в підданство цареві ¹⁾.

Було ще посольство від «сербських капітанів Мунтянської землі». Їх послом приїхав якийсь Іван Юріїв, родич того митрополита сербського Гавриїла, що переїздив весною через Україну до Москви. Оповідав, що Серби підняли повстання на Турків і коло Дунаю стоїть їх більше 40 тисяч, під проводом виборних капітанів, що становлять їх верховну раду ²⁾. Грамоту привезену тим Йованом Джорджевичем дали Ржевському відвезти до Москви. Воєна починалася такими словами (подаю в доволі свобіднім перекладі з московського «списку»—на жаль, він не всюди робить вражіння доброго зрозуміння оригіналу):

«Пресвітлий і благородний, богом вибраний Богдане Хмелю, гетьмане його цар. вел. всього війська Запорізького, добродію наш! Ми Серби православної віри, бачимо православність в. милости, і божу ласку до вас і від великої радості не можемо мовчати! Пишемо до цар. величества, і свідчимо за сього чоловіка (посла) що він капітан, з великого і доброго роду нашої Сербської землі... здатний і розсудний для в йни і побіди над невірними иношлеменниками. Дай, боже, дай тобі побіду над всякими неприятелями що гонять віру православну, щоб і нам поміг-еси визволитися з пут діявольських. А сього посла, як буде воля божа і вашої мил., зроби яким небудь полковником, ми всі твому благородію за се поклонимось, і будемо далі воювати поганські язика, визволяючи всю братію. Капітан Мирка Великий і (всі) вашого гетьманского величества (!) послідні раби—Серби з Мунтянської землі» ³⁾.

Сі сербські післанці розповіли також, що з Царгорода чули про похід на Чорне море Донських козаків. Тому тижнів чотири—себто в перших днях серпня н. с. ходили вони в 33 великих «стругах», більше 3 тисяч козаків, і пограбували у турецького султана городів з 40 і багато визволили бранців. Були під самим Царгородом, в Новім-селі, знищили його, побили багато Турків і забрали в неволю, збогатилися ріжними дорогими («узорочшими») річами і без перешкоди, цілі відійшли. Було потім перемире і розмін бранців: козаки давали по 2—3 Турки за одного руського бранця ⁴⁾.

Я спинився над сими вістями, бо вони, при певній однобічності і ріжних повто-

¹⁾ Тамжа с. 37.   ²⁾ Акты XIV с. 41.

³⁾ Акты XIV с. 61—2.

⁴⁾ Тамже с. 41—2. Зрівняти з ним звістки турецького хроніста Наїми подані у Гаммера: Поки турецька фльота оперувала на Архипелягу (літо—осінь. 1654), з Чорного моря прилетіла вість, що козаки пристають до правого і лівого берега Чорного моря, аж до Ереґлі і Балчика, і пустошать оселі... Тих що пристали в околиці Балчика розігнав і захопив одну чайку нлімістик Сілістрії Сіавуш-баша, поспівши туди на ратунок. Але в околицях Ереґлі яничари прислані на кораблях таке виробляли, що людність воліла вже козаків (III с. 424—5). Пор. вище с. 921.

реннях, все таки доволі широко вводять нас в те, що говорилось, думалось и плянувалося в гетьманській квартирі при кінці літа й на початку осени.

За тижневий свій побут Ржевський і Богданов зібрали чималий документальний матеріял, і багато розпиталися. Між актами їх посольства заховалися різні листи прислані від Золотаренка, грамота Щербаня, отих сербських капітанів, Донського війська і под. ¹⁾ Очевидно, се ще далеко не все, що їм удалося зібрати.

5 н. с. вересня полк. Тетеря прийшов закликати послів до гетьмана на прощальну авдієнцію. «Посядвши трохи» гетьман сказав, що згідно з царським наказом він у тій хвилі рушає з озону на польського короля і коронне військо, і спішно піде на них. Нехай посли приймуть його лист до царя і їдуть. Після сеї відправи козаки дійсно запалили все що лишилося на місці і рушили з гетьманом і полковниками. Посли проводили їх зо 3 версти; їдучи дорогою гетьман наказував їм засвідчити цареві, що він дійсно вирушив і вони були того свідками ²⁾.

В листі до царя, під датою: «з табору з-під Фастова 25 серпня» гетьман висловивши радість з приводу відомостей про царські успіхи на Білорусі, привезених йому Якименком і Ржевским, давав такі відомости про себе і свої наміри: «Ми з-під Фастова рушили та й давно б уже пішли на неприятелів, тільки чекали твого указу, та ще післанців своїх, що ми їх посилали до ногайських мура, аби йшли з нами, і думаємо, що вони підуть. Тільки нам іти треба не до Луцька, але просто туди, де стоять з військом гетьмани польські. Ми там над ними будемо промишляти скільки нам Бог pomoже, а як удасться їх чи перемогти, чи обложити, то ми зараз вишлемо на Луцьк нашого війська тисяч з 10 на легко, щоб вони там сходилися з військом в. цар. вел. А просто на Луцьк тепер нам іти неможливо. Лишили-б ми у себе позаду неприятелів, і вони багато б наробили шкоди нашим людям, і тих що лишилися позаду половили б і порубали. Але як би Ляхи відійшли в глибину Польщі, то і ми б пішли (головним військом) до Луцька.

«А що в. ц. в. писав нам, аби ми пересилали всякі вісти, то ми в. ц. в. сповіщаємо: Демко Михайлович, осавул наш військовий, що послував до Стефана воеводи молдавського, приїхав назад з волоським послом Стрескулом Лупулом; Стефан воевода цілував при наших послі хрест на вічну приязнь з нами, а до твого ц. вел. зараз вишле своїх великих бояр, щоб вони тобі присягли так як і ми з усім військом Запорізьким. Тепер посилає до тебе свого гонця Никифора з грамотою.

«Господар мунтявський і король венгерський теж хочуть бути під твоєю царською рукою, тільки вони так хочуть поступати, щоб ні Турки ні Татари ні ипші наприятелі про те не знали, бо якби Турки довідалися, схотіли б з Татарами їх вирубати; ми до них послів пошлемо і тоді докладніше в. ц. в. поведимо» ³⁾.

Від Виговського був лист до Бутурліна, в відповідь на його листи, прислані з Ржевским, але він нічого інтересного не додавав до написаного у гетьмана: найбільш інтересний матеріял писар полишав для свого брата Данила, котрого хотів вислати слідом. Може мати інтерес, для уяснення пляну походу, отся його відомість: «Ми пішли; коли на дорозі не буде лядського війська, підемо просто під

¹⁾ Акты XIV с. 57 і дд. Сюди ж належать і деякі документи надруковані в інших розділах, напр. лист Радивиля на с. 131 дд.

²⁾ Тамже с. 28—30.

³⁾ Акты XIV с. 45—8.

Луцьк. Але відомо, що Ляхи збираються ближче ніж Луцьк—під Зборовим, з гетьманами коронним і польним; в такому разі ми підемо на них ¹⁾».

Акти посольства Данила не заховались. В московських актах знайшлась тим часом тільки пізніша довідка, з котрої можна судити, наскільки пишню було обставлено се посольство і з яким говором його приймали: «Приїздив до государя в поході з листом гетьмана б. Хм. і з вістовими письмами Данило Виговський, з ним шурин писари шляхтич Боглевський, писар (Іскрицький); 7 чоловіка шляхти і 3 козаки, та з Боглевським і Іскрицьким 27 козаків і челяди 42. На відпуску дано їм таке государеве жалування: Данилові при государі дано золочений срібний кубок з кришкою і соболів на 130 рублів. Боглевському і Іскрицькому по одному сороку соболів в 18 рублів. Шляхтичам і козакам Виговського по 3 пари, козакам Боглевського й Іскрицького по 2 пари, пахолкам по 1 парі ²⁾».

Лист гетьманський не знайшовся, маємо тільки листи Ів. Виговського з датою: 30 серпня «в таборі під Вчорашні» ³⁾ і його батька—«Остафія Ігнатовича» з датою 6 (16) вересня в Гоголеві посланий Данилом ⁴⁾. Ів. Виговськ й писав: «Богато разів бажав в мой щ рой службі побачити пресвітлі очі твої государські або (хоч) листом або через посланців своїх ударити чолом тобі, вел. государеві, і не можна було—ч рз великі й важкі твої справи, в котрих працю день і ніч служачи тобі щго і вірно і шукаючи всякого добра твому ц. в-ву. Ледви аж тепер, вийшовши на війну, знайшов я нагду і вгслав до тебе з листом мім младшого брата Данила Виговського. Бю чолом і благаю твое ц. в-во показати ласку свою неказанну мині й улюблену батькогі мему Остафію Гнатівчу, братам і всім родичам мім в усім щирі проситиме брат мій. В) за сих военных часів, тяжких і погибельних, потратила вся ,отчина' наша маетки, держави, і все щ) мала, від меча і огня дядьського і татарського стали ми порожні, і тепер тільки на бога і на твое ц. в-во надіємось і милостивої ласки шукаєм). Я, бзтьки, брати і родичі мої з роду Виговських, щирі і вірно служачи сприяєм) і добра хочемо тобі, в. государеві, і за тебе против усякого ворога стояти і кров свою проливати готсві. Я ж маючи дорученне від тебе розвідувати всякі гісти з чужих країв і тебе сповіщати, посилаю твому ц. в-ву дві грамоти туецького султана і гізтра, з Криму грамоту Штрин-бсєву, прелесні листи королівські, прелестну грамоту князя Радзивіла до мен: писану і далі які вісти будуть, нехайно до твого ц. в-ва псиклатиму» ⁴⁾. Остафій висловляє свій жаль, що старі літа не дають йому змогу самому побачити царські очі, сини його—старший Іван і молодший (Кость), день і ніч заняті військовою службою цареві, теж не можуть знайти часу для такої подорожі—ледво сина середнього Данила міг він виправити, щоб засвідчити цареві вірність своєї фамилії і готовість до служби. Просить пробачити се «умедление» і показати ласку родині—сповнити ті прохання, які мав да е і висловити Данило. Прохання були великі і були дійсно вшповнені щедро—правда що тим часом цареві нічого не ошгували. Маємо на двох листочках, без початку і кінця, реєстр царських грамот виданих родині Виговських «за государственною болшою печатью»—правдоподібно й грамоти видані були тоді, згідно з переданими через Данила побажаннями Івана Виговського:

¹⁾ Тамже с. 54—5. ²⁾ Малорос. приказу стовб. 5830. 19.

³⁾ Копія в збірці Вангиша-Каменського, V с. 164. Вчорашне або Вчорайше над Раствавицею, на захід від Поволочи.

⁴⁾ Подлинныє малорос. грамоты приказа заграничных справ ч. 54 (50).

«Писареві Іванові Виговському жалувана грамота на воєводство браславське» (уряд воєводи).

Йому ж на маєтности, окрім козаків (без яких небудь прав на козаків), на город Остер з селами, на містечка: Козелець, Бобровицю, Тришлє, Стайки, села Лісовичі, Кошеваті і кілька інших (імення попсовані) «з усякими доходами і всіми принадлежними до них вигодами».

Йому ж на город Ромен з привалєжними селами, вигодами і доходами, «окрім козаків».

Батькові його Остафію Ігнатовичу на попередні його маєтности (імен бракує). Данилові на город Придуку, містечка Барипшіль, Барипівку, Воронків, Басань, Білгородку, Рожів з селами доходами і вигодами «окрім козаків».

Костеві на містечка Козарі і Кобижчу з доходами і вигодами «окрім козаків».

Писаревому шуринові шл. Іванові Боглевському на його давніші маєтности: містечко Глиньск і село Княжу Луку з доходами і вигодами «крім козаків»¹⁾.

Очевидно така гоїність була показана писареві зогляду на його давніші заслуги, бо переслані через брата документи й відомости не були чимсь незвичайним.

Ржевський і Богданов писали в своїм звітленню, що рушивши 5 вересня н. с. з Фастова, гетьман того самого дня прийшов до Романівки («Романкова») і тут зійшовся з військом А. Бутурлина²⁾. Се підтверджує в своїх звітленнях і А. Бутурлин. Маємо дві його одписки, одна післана зараз в початку походу; Бутурлин сповіщає, що одержав 22 серпня (1 вересня) царський наказ, і настав на гетьмана, щоб той ішов під Луцьк на гаючися. Гетьман відмовлявся, що мусить наперед дочекатися Ногайців, та послів молдавських і мунтянських, що прийдуть з підданством цареві. Нарешті сказав Бутурлину, щоб він ішов наперед, а він, гетьман, піде за ним, і Бутурлин рушив того ж дня, очевидно, 4 н. с. вересня³⁾. Друга одписка продовжує історію походу: дійсно 5 вересня гетьман догнав Бутурлина в Романівці, але відси знову пустив його наперед, давши провідником якогось Микиту Козачинського, козака Паволоцького полку, а сам пішов за ним «не спішно», «пустим місцем, Чорним шляхом». Так доперва 16 вересня наспіли вони оба: наперед Бутурлин, а за ним Хмельницький, «під пустий городок Бердичів»,—і тут застряли на кілька тижнів. На всі нагадування Бутурлина, щоб іти під Луцьк не гаючися, «жилими місцями» гетьман відповідав, що московське військо, прислане з Бутурлиним, замале для такого далекого походу (Бутурлин сам потверджує, що воно дуже маліло особливо підчас Фастівської стоянки і пізнішого походу). А на Трубецкого він не покладається, аби він дійсно пішов під Луцьк—тим більше, що від нього нема ніяких відомостей. Про польське ж військо йому прийшли певні відомости, що король і гетьмани з усім коронним військом ідуть против нього під Дубно. Ногайські Татари, що обіцяли з ним іти на Поляків, його підвели: пішли назад побоюючись хана, і тепер гетьман мусить тримати значну частину свого війська, щоб стерегтись від Татар, бо Поляки закупили хана, приславши великі гроші з Яскульским. Про все се гетьман післав цареві сповіщення з своїм гінцем, пояснюючи,

¹⁾ Видані двічі в Актах Ю. З. Р.—т. X. с. 671—2 і т. XIV—с. 1-4.

²⁾ Акты XIV с. 30.

³⁾ Тамже с. 67—8.

чому він не може наступати на Поляків. Супроти сього Бутурлин став намовляти його, коли вже він сам не хоче йти під Луцьк, нехай вишле в сім напрямі скільця полків, щоб промишляти над польськими людьми, і довідатися про Трубецкого, тоді гетьман післав п'ять полків під проводом черкаського полковника Якова (Воронченка), і з ними Бутурлин також вислав частину своїх людей ¹⁾.

Тепер знайшлася реляція гетьмана, згадана у Бутурлина—вислана «з табору під Криловцями» ²⁾, 15 (25) вересня, з Якимом Сомченком, гетьманським швагром і пізнішим гетьманом, а тоді сотником Переяславського полку. Гетьман в ній писав:

«Вже сповіщали ми, що по смерті Іслам-герая пристала до нас вся орда Камамбет мурзи, бажаючи знову бути з нами в брацтві, як давніше і помагати против Ляхів. Ми післали до них, до Криму Михайла Богаценка, але його нема й досі. Потім післали до ногайських мурз, що кочували недалеко Чигрина, аби вони йшли до нас в поміч, як обіцяли, але й вони наших післанців затримали. Тим часом дворянин твого ц. в. Ів. Ів. Ржевский приїхав під Фастов з твоею грамотою, щоб ми йшли з військом Запорізьким в Польщу,—і ми зараз за воводою Бутурлиним пішли. Тут нас здогнали в дорозі наші післанці від ногайських мурз—прийшли з нічим, а ті Татари що пішли були, вернулися назад, відказуючи на військо. В тім же часі дано нам знати, що від польського короля поїхали до нового хана Магомет-герая з грошима—намовляти його щоб дав їм поміч, і так чути, що дехто з татарської старшини й пообіцяв їм дати поміч, а Магомет-герай присяг перед царем турецьким, що нас задурить обіцянками і на ук. аїнні городи ударить. Про се й господар волоський пише, щоб ми не убезпечалися, бо й паша сілістрійський переправи на Дунаю ставити велів. Ми сповняючи твій указ вийшли з України і вже педалекі від Дубна, послаємо нашвидку сі відомости і будемо чекати скорого указу. Але як би неприятели став наступати, і про се до нас дійшли нові відомости, то ми будемо вертати і городів наших боронити—не дай боже якого спустошення на Україні, з того неприятели наші мали б велику потіху! Коли б вони наступали, ми тоді проситимемо змилування твого ц. в., до землі припадаючи: не подай нас у розпуку, але великим військом споможи. Бо що був нам указ твій—сходитися з кн. Трубецьким під Луцьком, ми й досі від нього не мали й не маємо ніякої відомости. Ті Ляхи що під Зборовим стояли, відійшли в глибину, почувши, що я до України (вийшов)—далі мене відвести хочуть. А Кримська та Ногайська орда мають іти просто на Чигирин, Корсунь та інші городи наші: про се гам напевно кажуть невірники, що виходять від них, бувши у них по 9 і 10 років. А коли б Ляхи де недалеко від нас з'явилися, будемо доходити від них певних вістей, і зараз їх донесемо твому ц. вел. ³⁾.

Виговський додає деякі подробиці і пояснює в своїм листі Бутурлину, післанім з тим же Сомченком, разом з ріжними документами, що могли мати інтерес для московського уряду. Були там листи від воеводи Стефана, що остерігав від змови Турків і Татар, і королівські прелесні листи, що привіз Федорашко Дименко. Сей «житель ямпільський», колишній «сотник наддністрянський», виявив перед королем, що він постраждав, збираючи йому певні відомости—просидів за се півтора роки

¹⁾ Акты XIV с. 69—72.

²⁾ Тепер Крилівка коло Нехворощі, 20 км. на схід від Бердичева.

³⁾ Сибир. приказау стовб. 1636, л. 121—7.

в в'язниці (невідомо саме де). За се дістав від короля похвальний лист, а далі привилей на уряд полковника наддністрянського, з дорученням вербувати людей на військову службу Річипосполитій, з амнецією для сих завербованих за попередню участь в бунтах ¹⁾. Але він, очевидно, сі привилей, а також мабуть і інші відозви до людности, привіз гетьманові, і подав деякі новини про польські заходи до війни. Король збирає невільників-Татар, які знайдуться в Польщі, таких навіть, що по кільканадцять літ у ній прожили: дає їм одежу і коней і посилає до Криму. Вся надія його на Орду. Для сього він зводить військо з позицій в глибину Польщі щоб там зійтися з нею і т. д. ²⁾.

Левонич і Гуляницький тимчасом привезли від царя грамоту, у відповідь на гетьманського листа з проханням директив. Цар повідомляв про свої успіхи, між иншим описував погром, що задав 24 н. с. серпня Радивиліві Трубецкой під Шепелевичами в районі р. Друти (на захід від Шклова). Се, очевидно, затримало похід Трубецкого під Луцьк, але цар тим не менше не відкликував свого попереднього наказу, і настоюючи, щоб гетьман з Бутурлиним з своєї сторони розвинули енергійніші операції против польських і литовських військ, нічим не натякав, що Луцьк перестає бути орієнтаційним пунктом сих операцій ³⁾. Гетьман же в такій неясній ситуації не вважав можливим наступати: приходу Трубецкого, коли він «промишляв», хоч і з успіхом в районі Горішнього Дніпра, ясно—не було що сподіватися на Полісся, а своїми силами, з додатком невеликого і плохого відділу А. Бутурлима, і при непевній позиції Татарської Орди, він не хотів викликати на бій польського війська. Тому не вважаючи на поклики царя далі стояв під Бердичевим, маркуючи свою активність тільки під'їздами, що він на спілку з Бутурлиним посилав під польські війська.

З жовтня н. с. сюди приїхав новий післанець Радивиля, підчаший стародубський Куніцький, з Антоном Ждановичом що його Радивил нарешті пустив на Україну ⁴⁾. В листах Ян. Радивиля і його брата Богуслава до гетьмана і Виговського привезених Куніцьким і потім пересланих цареві з тим же Ждановичом, не багато можна було вчитати. Радивил писав гетьманові, що він умисно випросив у короля Ждановича й його людей, аби мати нагоду, відправляючи їх на волю, засвід-

¹⁾ Польські справи 1654 р., № 2 л. 11: перший привилей короля з 28 червня, л. 76—другий привилей з 10 вересня 1654 р., 75—лист гетьмана коронного, де він обіцяє свою протекцію всім що пристануть до Дименка.

²⁾ Сибир. прик. 1636 л. 137—142.

³⁾ Саму назву Луцька одначе з черновика царської грамоти вичеркнено. З початку було: «И тебѣ бы (знаючи про побіди на Білоруси) с стольником нашим А. В. Бутурлиным [самоу итти к Луцку однолично] не мешкая и войска в войну распусти и прося у Бога милости рад польскими и литовскими городами промишляти». Потім взяті в ламані скобки слова вачеркнено і дописано на переді: «итти самому и стольнику А. В. Бутурлину»—Сибир. приказу ст. 1636 л. 110—111.

⁴⁾ Про переїзд Куніцького через Київ доносили цареві київські воеводи. Куніцький приїхавши звернувся до них за пропуском і поясняв, що його післав Радивил до Хмельницького з листом «и говорит о добром дѣле, как бы кровопролитне уняти», привіз також лист до митрополита: прохання Радивиля, щоб митрополит відпустив до Слуцька михайлівського ігумена Теодосія Василевича. 19 вересня с. с. Куніцького виправлено з Києва до гетьмана. Новгор. ст. стовб. 212 л. 83.

чити тим фамілійну приязнь свого дому до війська Запорізького. Але заразом він сподівається за посередництвом Ждановича прийти до порозуміння з ним що до «заспокоєння отчизни»; просить також повернути в'язнів з війська коронного і литовського, між ними ротмістра Могильницького (що вів якісь секретні переговори з гетьманом, і був у нього затриманий)¹⁾.

В інструкції Куницькому—теж пересланій потім до Москви, читаємо такі пляни Радивиля. Гетьман погодиться замиритися з Польщею на підставі Білоцерківського трактату, король того певно не відмовить; з огляду що саме записане умови нічого не гарантує, обі сторони мають поставити ручителів, а з сторонніх—князь семигородський і хан кримський, як союзники Польщі і приятелі війська Запорізького будуть пильнувати того договору і будуть всяко підтримувати покривджену сторону при яких небудь непорозуміннях. Януш і Богуслав Радивил беруть на себе ролю заступників війська Запорізького, віри руської і персональних інтересів Хмельницького в усім що виходить за межі білоцерківських постанов. Аби лиш козаци не втягали в сі справи московського царя, котрого інтервенція буде «осилом» на всякі їх вільности, бо ж певно Москва не буде ласкавіша до них ніж власній своїй крові, і царська неволя певно буде далеко тяжша, ніж та з котрої пощастило війську Запорізькому вийти. Треба мати на увазі, що в Польщі хочуть докопаче підняти на поміч Туреччину, і се грозить страшним спустошенням руським землям, коли б на їх території прийшло до боротьби таких двох монархів як цар московський і султан турецький: треба замиритися з Польщею, щоб уникнути сеї небезпеки. І тут маленька, але інтересна деталь: супроти московської, а мабуть і коронної небезпеки—треба поширити козацтво на білоруську територію.—«Війська Запорізького треба мати як найбільше, і спеціально—які полки на Вілоруси (мали б бути)—щоб в потребі могли дати поміч князям їх милостям» (Я. і Б. Радивилам)²⁾.

В інструкції Ждановичу Я. Радивил доручив переказати, що хоч він, Януш, не одержав відповіді на два попередні листи і на устне доручення дане через писаря київського, але не хоче кидати такого важного і спасенного діла як заспокоєння Річпосполитої. З огляду що гетьман обіцяв домовитися в сій справі через Ждановича, Я. Радивил посилає його самого. Від короля він має запевненне, що той бажає заспокоїти військо Запорізьке; треба тільки до того діла притягти ще хана, і Радивил просить гетьмана сим зайнятись. За Річпосполиту Радивил ручить, що від неї не буде труднощів—тільки треба вести справу без проволікань³⁾.

Що лежало за сими лояльними інструкціями? Правда, все се писалось іще перед повним розривом Радивиля з королем, що наступив після королівської «протестації» 19 вересня—акту обвинувачення на Радивиля і литовських магнатів які йшли з ним. Але розрив і тоді був уже настільки близький, так висів в повітрі, що ніяк

¹⁾ Сибир. Приказ 1636—акти посольства Ждановича, л. 177—8—лист Ян. Радивиля до гетьмана з Минська 10 вересня л. 182—3; до Виговського з тою ж датою л. 179—171; лист Богуслава Радивиля до гетьмана з Слуцька 18 вересня (доданий до листа Януша при переїзді Куницького через Слуцьк, з проханнями до писаря берестейського Бобровницького, що попав у неволю до Золотаренка, і за Теодосія Василевича архимандрита случького—щоб його скорше «до овечок своїх пушено»); л. 183—5 до Виговського, з тою ж датою. Про Могильницького вище с. 594.

²⁾ Там же с. 188—195, переклад дуже лихий, місцями незрозумілий

³⁾ Там же л. 196—9.

не можна увірити, щоб дійсно поза сі директиви виліжені в офіційних інструкціях, Радивилі послі нічого більше не мали сказати гетьманові. В розмові з київськими воеводами Жданович сказав, що Радивил вважає ділом безнадійним боротися з царем, і коли його, Радивила, цар не пожалує, він піддається з усею Литвою шведському королеві¹⁾. Се натякає на ті істотні, цілком не льояльні з польського становища можливости, що мав Куніцький і Жданович розгорнути перед козацькою старшиною; але щось конкретніше про се не можемо сказати.

Гетьман вважав за найкраще вислати Ждановича до царя особисто, щоб він там сам безпосередне поділився багатими відомостями про польсько-литовські відносини, зібраними за більше піз цілорічний побут в полоні. В листі до царя, післанім з Ждановичом 8 н. с. жовтня, місяця Куніцького згадана побіжно—що він нічого доброго не сказав. «з престельми приходив». тому гетьман його з нічим назад відправив.

Натомість уважав потрібним повідомити царя про вісти привезені з під'їздів, післаних на Волинь. І так полковники, вислані за порозуміннем з Бутурлиним під обоз кн. Домініка Заславського. дня 28 н. с. вересня здобули польський табор між Острогом і Межиричем, погромили Андрія Суходольського, старосту литинського, полковника кн. Заславського з усім його полком і привели «в язиках» живцем Миколая Міроша «суддю того ж полку». Захопили наїздом містечко Межирич і сам Острог, забрали ріжву зброю, корогви і бубни. «тільки християнам там будучим неправди не чинили»²⁾. Міроша гетьман післав цареві з Ждановичем живцем, просив тільки розпитавши повернути назад, бо Мірош обіпав дати за себе в обмін сина козака Яреми з уманського полку, що перебуває в польськїм полоні, а Ярема козак війську Запорізькому давно заслужений. Вісти того Міроша гетьман коротко збирає в своїй грамоті так. Коронне військо стоїть далі під Зборовим, чекаючи татарської Орди, що має привести з Криму Яскульський під Животів—і туди «на схід» рушать тоді коронні гетьмани з-під Зборова, а король з посполитим рушенням. 10 тисяч війська з Чарнецьким і Маховским посилає він на Литву против Москви. Сподівається ще помочи від Волохів, Мунтян і Венгрієв.

Сам гетьман також дістає вісти, що Татари збираються на Україну; гетьманського посла досі з Криму не пускають, а білогородський бей з нічим відправив післаного до нього сотника brasлавського. Новий хан не доходячи Криму має стати на полях білгородських і там збиратиме всі орди, а Сіауш-баша сілістрійський їде з-за Дунаю. Вже й тепер Татари підпадають під полудневі полки: Чигиринський, Горсунський, Уманський, Brasлавський—богато нароби́ли шкоди.

З огляду на все се гетьман вважає недоцільним далі стояти під Бердичевом, і рішив повертати з московським військом назад, а царя просить прислати більше

¹⁾ Так переказує розмови Ждановича з київськими воеводами царський наказ їм же з 9 (19) жовтня, Сівського столу стовб. 158 л. л. 661—9: польський король і вся Польща в своїм безвихіднім становищі хочуть піддатися турецькому цареві, а Радивил з Литвою шведському королеві.

²⁾ Про сей мабу́ть козацький наїзд згадує Голіньський перед здобуттем Смоленська (с. 714): козаки вирубали Острог і кілька хоругов погромили, але як пішли з полоном назад, заступило їм дорогу військо (польське), вирубало козацький табор (тут якісь помилки, але зміст ясний) і відібрали здобич. Скоро потім козаки взяли Дубно і порубали кілька сот людей, але се мабу́ть пізніший наїзд, коли козаки погромили полк Гурского—нижче с. 955.

помічне військо, з огляду на тривогу, що підіймається па Україні перед небезпекою від Ляхів ¹⁾. Під'їзд висланий від гетьмана під Луцьк, щоб довідатися щонебудь про Трубецького, не добув там ніяких відомостей про нього, і взагалі ніяких вістей від нього нема. Гетьман за порозумінням з А. Бутурлиним вислав новий під'їзд під коронне військо для вістей, так само в степи кримські і білогородські. В пограничних городах (від Волини) будуть поставлені залоги, а сам гетьман повернувши на полудневу границю буде промишляти проти Татар і Турків ²⁾.

Виговський в листі післанім до В. Бутурлина, з тим же Ждановичом, коротко потверджував те що писав гетьман, спеціально що до вістей привезених від бея білогородського т.м. браславським сотником, про приготування до походу на Україну і царські городи ³⁾. Послав різні листи одержані останніми часами—від бея і каймакана турецького, від воеводи Стефана—з запевненнями приязни і порадою далі вести зносини з Ракошіем ⁴⁾; реляції свого кореспондента-розвідчика Остафія Остапатенка з Умани про певне повожденне воеводи Стефана, про інтриги його, спільно з воеводою Щербаном і Ракошіем проти Лупула в Царгороді: задарювання султанських міністрів, щоб його стратили і т. д. ⁵⁾.

А. Бутурлин в реляції післаній цареві, мабуть з тим же посольством, теж повторяв цареві приблизно ті самі відомости: гетьман закликав його до себе, розповів йому більше менше те саме, що написав потім цареві 8 в. с. жовтня, і просив написати все се цареві, щоб той прислав більше військо. Сам Хмельницький, з огляду на вісти про Татар, вертає до Чигрина. Але па пораду Бутурлина згодився вислати на Поляк миргородського полковника Лісницького, і Бутурлин також післав з ним свого капітана Количева, 8 в. с. жовтня ⁶⁾. Що до Радивилового посольства Бутурлин ще перед тим довіс цареві про приїзд Кувіцького, і похвалювся, що се він намовив гетьмана післати до царя Ждановича з листами Радиви́ла, і гетьман його послухав ⁷⁾.

В інструкції даній Ждановичу гетьман доручає йому устно докладніше вяснити небезпеку, яка загрожує Україні з татарської і польської сторони, і необхідність кинути сей в'язаний похід під Луцьк та пильнувати своєї території—особливо полудневого погранича. Се більше менше те саме що пише гетьман в своїм листі, подекуди навіть і ті самі слова ⁸⁾. Нове те—що гетьман повіряє цареві своє бажання

¹⁾ «А либо то великие смятения в Украине через неприятелей Ляхов дѣются, однако мы посовѣтовали с А. В. Бутулиным послали есмо загон—часть войска для взятъя вестей под войска ляцкие».

²⁾ Грамота в 28 с. с. вересня в «таборі під Крилювцями», з додатковою цидулою, в стовб. 1636 Сибир. приказу, л. 157-166.

³⁾ Тамже л. 222—5. ⁴⁾ Тамже л. 170—173 і 174—6. ⁵⁾ Тамже л. 200—8.

⁶⁾ Тамже л. 148—150. ⁷⁾ Тамже л. 147.

⁸⁾ Сибир. приказу ст. 1636 л. 167—9: «Наказ пану Антону Ждановичю, полковнику киевскому, что имѣетъ говорить боярам и думнымъ людемъ, и о томъ просити имеем всего войска Запорѣжского.

Первие: объявить то, что посылали полковника паволоцкого до Крымю, тогда и до сего времени задержали и не отпускают. Вдругоряд посылали сотника полку Брянского до бѣя белгородского, тогда и оттуль до нас ни с чѣмъ отправили. Которой сотник подлинно то повѣдаєт, что новой хан крымский не идучи до Крымю на полях Белгородских и Буцацких сталъ и тамъ Татаром крымским, нагайскимъ, белгородскимъ и инымъ всѣмъ сходитися велѣтъ. Также и Сияуш-паша силестрѣйской через Дунай перевозится на сдо сторону.

будувати човни для морського походу—для продовження донських операцій очевидно, і просить на се згоди царя. Нарешті порушується інтересна справа: утечі козаків від війська за московську границю. Гетьман просить царського наказу до пограничних воевод, щоб вони тих своєвольників не приймали, а назад повертали, бо вони сильно бунтують людей: тікають не заслужившись перед військом, «набунтовав и начиня многие воровства», себто кинувши похід, набобивши замішання, попсуравши настрої—викликавши опозицію проти гетьманського правління і старшини ¹⁾. Так очевидно треба розуміти рівняючи з сим раніший о місяць лист гетьмана до путивльського воеводи Зюзіна в справі таких втікачів:

А шедшись с ханомъ крымскимъ просто на Украину итти имѣють, какъ уже под города пограничные Татарова подбегаючи людемъ обиды чинят. Сего ради остерегаючи мы, чтоб Украинцы вѣле пребывали ¹⁾, и тѣхъ неприятели не попустошили,—насад с войскомъ к Украине возвращаемся. И вмѣсте с Андрѣемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ на пограничье будемъ. А иные полки, гдѣ не бесстрашно будетъ, тамъ расправимъ для данья отпору тому неприятелю. А естли тѣхъ неприятеля великими силами на нас наступати будут,—тогда молити Е. Ц. В., чтоб нас большими ратьми своими пособствовал. Понеже что есми от тѣхъ же неприятелей через семь лѣтъ Украину боронили, а пыне, сохрани Боже, какого от них испустошения, тогда тѣхъ бы неприятели ис того тѣшились. Ныне докуды что будетъ, писали есмо до Шереметева, чтоб он близко нас будучи пособствовал.

Такожде то подлинно, что Турки и Татары какъ на его ц. в-во отвещеваютъ ²⁾. также и на нас, і войска готовят, а собрався всеми силами на Украину ударити имѣють. Какъ бо слышимъ ³⁾, цесарь турецкїи ис Ѡрянками мирится, то ужь никуда инуды, только на нас всѣ силы свои обратїть. Тогда панъ Антонъ у е. ц. в.-ва и у всѣхъ бояр договариватися имѣеть, чтоб они думали і в то получали, какъ бы Украина цѣла пребывала. Сохрани убо Боже упадку на Украини (!), тогда бы дорога пряма неприятелю всюды была. А понеже многих умыслов тѣхъ неприятели на нас выскивают до зношенія нас, тогда просити имѣеть пан Антонъ е. ц. в.-ва, чтоб нам, войску запорожскому, чолны морские дѣлати повелѣлъ.

А что нѣкоторые казали, не будучи заслужеными, но какъ впрямъ своевольники, побунтовав и много своровав, в слободы е. ц. в.-ва за рубеж уходят—тогда молити е. ц. в.-ва, чтоб грамоты свои розослалъ къ бояромъ, на границах будучимъ, чтоб таковых своевольников не приімали і назад выганяли; тѣхъ бо своевольники много людей бунтуют (лл. 167—169, те ж саме на лл. 209—211 з дуже незначними одмічами в тексті і без напису на початку).

¹⁾ В царській відповіді гетьманові на посольство Ждановича Сибир., приказу ст. 1636 л. 220—1: «Да полковникъ же Онтонъ Ждановичъ извещал нашего цар. величества бояромъ: приказал де ему бити челом... ты гетманъ нашъ, что казаки незаслуженные в войске Запорожскомъ забунтовав и починя многие воровства, убегают в наши, ц. в., слободы,—и чтоб нам, в. г., тѣхъ бунтовниковъ велѣти высылати назад. И о том нашъ указ в украинные наши города к бояром нашимъ і воеводам посланъ: Которые воры збежали из нашихъ Черкасскихъ городов і вперед от какова воровства учнут бѣгати, а из нашихъ черкасскихъ городов полковники или сотники і атаманы к нимъ отпишутъ,—и они б бояре наши і воеводы тѣхъ воров сыскивая велѣли отдавати в наши черкасские города. А ты б, гетман нашего ц. в., отписал от себя к полковником и к сотником и к атаманомъ і к инымъ урядникомъ,—которые воры учиня какое воровство, и из наших черкасскихъ городов в украинные города

¹⁾ В иншому спискові: «чтоб Украина вѣле пребывала» (л. 220).

²⁾ В иншому спискові: «понеже, какъ слышимъ» (л. 211).

³⁾ Себ-то відражуются.

«Згідно з присягою ми, гетьман, у всіх заховували вірність, і далі заховувати мемо непорушно. Але тут багато є таких своєвільників і убийців, що наброївши тут або вбивши кого небудь тікають у землю й. цар. вел. Так от і тепер у Гадачу і Веприку і в інших городах деякі бунтівники наробивши заколоту (смятенія) і багато лиха, почали виходити до царської землі. Тому пильно просимо тебе післати грамоти у всі пограничні городи і села, до воеводів і приказчиків, аби тих бунтівників (мятежников) і убийців, що приходять без наших листів, ловили, вішали, стинали і в неволю брали, а майно забирали на государя.

«Багато тих своєвільників іде також без нашого відому на Тор і там збирається: зволь післати й туди: тих советівників знищити, бо то недалеко від в. милости. На се треба вважати, щоб се своєвільство було знищено, і цареві служили вірно; тому ще раз просимо тих своєвільників не пропускати через границю, а з Тору зігнати»¹⁾.

Ясно, що мова йшла не про яких небудь кримінальників, а про бунти і руху глибшого, політичного характеру, що відбивали в собі тривожні настрої і незадоволення української людности і козацтва. Як жалко, що ми маємо про се так мало і те що маємо—маємо в дубових московських перекладах, так що нелегко навіть відгадати оригінальну фразеологію.

Про становлиця г. тьманського уряду до еміграції взагалі будемо говорити далі.

Як бачимо, вага всього посольства—в бажанню усправедлити перед московським царем, що наказаний козацькому війську похід під Луцьк припиняється і гетьман зводить війська назад. Гетьман і старшина мали всяку підставу гніватися на московський штаб за те що він йому накинув якісь апокрифічні операції, які не спиралися на ніяку реальну підставу й висіли в повітрі. Коли завдання Трубецкого змінено, гетьмана треба було зараз повідомити, і взагалі тримати в курсі всіх подробиць сих операцій, в яких він мав брати участь. Можливо, що цар і його штаб хотіли просто, щоб гетьман робив диверсію на Україні, звязуючи операції коронного війська, але тоді треба було поставити йому виразно се завдання і полішити йому самому детально розробити його на стратегічному полі, котре він знав прегарно, а московський штаб дуже мало, або й зовсім ні. Тим часом йому давали цілком конкретне завдання, обумовлене операціями московського війська в сім напрямі, а в дійсности московського війська туди не посилали. Якби то вийшло, коли б гетьман справді посунув під Луцьк, повз польське військо, щоб зійтися з Трубецким, і виявилось, що Трубецкого там не було? Але я вище висловив гадку, що гетьман знаючи всю стратегічну обстанову мабуть ні на хвилину не вірив в можливість сього пляну, і всяко отягався від сього походу—так само як не покладався на охорону границь від Татар, доручену Шереметьєву. Московський штаб доказував, що він може безпечно здати охорону України від Татар на Шереметьєва і йти на захід, але гетьман міркував, що Шереметьєв може й здасться для охорони московської границі, але України він не скільки не забезпечує від татарського спустошення.

збежали, и они б в тѣ города писали к бояром нашимъ и воеводам: хто имянемъ и от какова воровства збежали. Так же и вперед которые учнут бѣгать,—и они б потому ж писали и посылали к бояром нашимъ и воеводам тѣмъ воровъ росписи».

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 77—8, «список» з оригіналу, з Фастова 26 серпня.

Але сих міркувань ні він, ні Виговський не вважали за добре висловляти щиро: очевидно, встигли перейти до глибокого переконання, що щирими з Москалями ніколи не треба бути, тому викручувалися ріжними аргументами—які московському уряду мусли здаватися непереконуючими і не щирими.

Так уже від самих початків на сім найважливішим пункті—спільної зовнішньої політики, властивого мотиву союзу, чи об'єднання, виявилось непогодженне, недовіре, а на московський погляд—«шатость», коли не чиста «измена». Але відомість про сю несубординацію гетьмана наспіла до царя під радісну хвилю здобуття (Моленська, і сі радісні вражіння, і загальна постанова—припинити сьогорічну кампанію знейтралізували неприємні міркування, чи реагування, які могла б викликати иншим разом «я несубординація. Не чекаючи більш ніяких інструкцій від царя, гетьман з Бутурлиним завернув від Бердичова і став під Білою Церквою. Коли саме—не можу сказати; але 22 п. с. жовтня він був уже тут—відси послав до царя в посольстві наказного полковника білоцерківського Яцка Клишу і сотника Михайла Осиповича (чи Осипенка)—з новими язиками приведеними з-під Острога¹⁾. Сі вісти, привезені останнім під'їздом висланим з-під Бердичова, були, очевидно, головним стимулом для сього посольства: потішити царя сим, хоч невеликим успіхом, і осолодити йому неприємність самовільного повороту козацького війська з походу. В листі до царя що віз сей Клиша гетьман писав: «Виславши до твого цар. вел. Антона Ждановича, ми порадившися з воеводою А. В. Бутурлиним послали були новий загін під війська польські, і він під Луцьком збив полк лядський. Вбито самого полковника Станислава Ёурского, і мало хто живий утік, а котрих взято живцем—декотрих порубали, а декого до нас привели, і вони розповідали перед нами на допиті, що хан присяг Ляхам на братерство і тепер зійшовшися разом, мають вони вдарити на твого царського величества пограничні городи²⁾. Тому ми—вважаючи на те щоб усі городи твого цар.вел. були цілі, назад завернули з військом Запорізьким і поставили всі полки на границях для охорони від неприятелів, а стольника А. В. Бутурлина—коло Білої Церкви».

При тім гетьман констатував, що козацькі загони були аж за Луцьком, але ніде там не було ні слуху про армію Трубецкого, ні відомости, де він обертається. Натомість про орди татарські відомости певні, що вони мають зійтися з Ляхами і вдарити на Україну, а посольства козацького з Криму досі назад не відправлено. Від очаківського бея привезено лист, і гетьман вважав за потрібне прислати його цареві. Бей сповіщав гетьмана, що з новим ханом, котрого що-йно виправив від себе до Криму, він мав розмову про його відносини до козаків. Хан заявив бажанне підтримати союз і брацтво з козаками, зложене його братом і попередником, аби тільки козаки розірвали брацтво з Москвою: в такім разі всі кримські сили будуть готові на кожного неприятеля гетьманського. Союз Кримців з королем, що на нього скаржився гетьман в своїх листах до бея, нічого не нарушає в сім союзі, бо ж замирненне сталося на тім, щоб вони (Поляки, очевидно) не нападали на козаків, а козаки на них. Инакше сказавши, Кримці знову висували плян спільного походу на Москвіщину. Гетьман звертав увагу цара на сі залицяння, запевняв його, що ко-

¹⁾ Акти посольства в стовбні 1636 Сибирського приказу л. 247—280.

²⁾ Тут, за новою вірнопідданчою терміпольогією розумілися українські городи; як звичайно покорочую ріжні етикетальні вирази.

заки сим «предестям» не вірять, але повторяв своє прохання більшого московського війська.

Разом з Клишею він виправив також Грека Юрія Константинова, що приїхав з дорученнями від старця Арсенія, з царгородськими і всякими іншими вістями ¹⁾; ми вже вище познайомилися з ними.

В тихже днях мабуть вислав гетьман посольство до Ракоція—в середині листопада воно було там ²⁾. Кілька день потім, до табору гетьманського, вже в Корсуні мабуть, приїхали послы що були затримані в Криму до приїзду нового хана, і з ними татарський посол Тохтамыш-ага з листами від хана Сефер-аґи і Карач-бея. Новий хан виїхавши до Криму в середині жовтня став під Перекопом і тут приймав заяви вірности від беїв і мурзів. Політичний курс він прийняв той, який йому диктували Сіауш-баша сілестрійський і візир Сефер-газі: союз з Польщею і війна з Москвою, і ті беї і мурзи, що так недавно запевняли Хмельницького про свій твердий намір не вважаючи на ніщо далі триматися козаків, не наважилися піднести свою голову против сеї політики ханського дивану. Новий хан загамувавши, фамілійну усобицю Ґераїв ³⁾, зайняв сильну позицію, спираючися на партію Сефр-газі і твердо продиктував свою політику ⁴⁾. Об'явив її й козацькому посольству, що ставилось тут перед ним, і відправив з таким листом до гетьмана:

«Пане гетьмане війська Запорізького, приятелю мій! Відпустилисьмо ваших післанців з Перекопу. Як померлий хан Іслам-ґерай війшов в союз і брацтво з вами, так і я, ставши ханом кримським, хочу бути з вами в приязни. Скоро тільки приїхав до Перекопу, зараз зложив раду з аґами, беями і всім посольством кримським, і на ній всі призволили, аби з вами далі також приязнь була, як і досі. Бо се правда, що ви нам потрібні, як і ми вам: без нас ви ніщо, але й нам добре з вами бути. Тақ багато разів ми наступали з вами на неприятелів твоїх, і така присяга була між нами, щоб ми ніколи не розривалися, і не відступали від с бе. І тепер ми так само разом готові йти на всякого неприятеля—тільки з тим ладакким Москалем ні єднайтеся! Відкиньте від себе Москву, а з нами будьте в приязни: знаєте що ми слова додержали, і коли ви від Москви відлучитеся ⁵⁾, а Поляки схочуть на вас наступати, вони будуть великим неприятелями нам. Але більш того, що вони дотримують слова, що не будуть на вас наступати. Але знайте: коли зломите присягу нам, будете зараз же мати багато неприятелів: Венгри, Мунтяни, Волохи готові зараз йти на вас. Тому звольте бути з нами в згоді і брацтві, на всякого неприятеля (нашого) наступати, а ми також готові йти против вашого неприятеля. Тепер же хочемо переконатися в приязни вашій: чи хочете дійсно бути в приязни, себто—відстати від Москви і жити в приятельстві з нами? Тоді коли б вам треба було війська, маємо його зараз наготові: всі Ногаї, і орди Білгородські, і ті що стоять на тім боці поблизу вас. Себто коли б Поляки наступали на вас без причини.

¹⁾ Сибир. прик. стовб. 1636 л. 264—271.

²⁾ Monum Hung. XXIV, с. 486: лист Ракоція з 16 листоп. вгадує про приїзд козацьких послів.

³⁾ Смирнов, Крымское ханство с. 562.

⁴⁾ Дещо з листування у Кубалі III с. 390 прим. 66.

⁵⁾ В москов. перекладі: «А когда вы не отлучитесь от Москвы», явна помилка.

Дано в Перекопі 8 жовтня 1654. Вам всього добра зичливий Магмет-гірей, хан кримський¹⁾.

Сефер-казі в листі датованім 5 жовтня с. с. виправдувався, що не міг відправити козацьких послів перед приїздом хана, і висловляв побажання, щоб гетьман послужав поради хана: розірвав свої відносини з царем—від котрого не мав і не матиме ніякої користі, а щоб лишився непорушним старий союз козаків з Ордою²⁾. Те саме, тільки в характерніших і яскравіших виразах писав Карач-оєй, викручуючися з своїх недавніх обіцянок і запевнень неодмінного братерства:

«Ясновельможний, милостивий пане гетьмане війська Запорізького, до мене многомилостивий пане, приятелю і брате! Його милости панові писареві, також панам полковникам, сотникам, осавулам і всьому війську Запорізькому брацьке поздоровлення! З слів товмача вашого Гулус-казі ми зрозуміли всю правду. Як були ми братами і приятелями вашими, так і тепер того не змінємо. Тільки твоя милість знаєш, що Москва мої неприятели, а ти тепер з Москвою побратався. Я тебе як добрий приятель остерігаю, потім посилаю братерський лист—твоя милість не слухаєш! Яка тобі від Москви буде користь? Вони в лаптях ходять. А ви з нами живете, і ми завжди готові до приятельства (з вами). За для вас із Поляками побраталися. Коли з королівської сторони буде яка небудь причина, ми з королем братерство розірвемо і до вас³⁾на поміч підемо. Коли ви маєте таке сильне військо і хан вам помагає—чого вам боїтись? Ми ж і заставців польських задля вас узяли, щоб на вас ніхто не наступав. Ти слухай хана, а більше не слухай нікого! Як би тобі була якась кривда, ми всі готові однокожно йти. Кинь! Я твоїй мил. добрий брат і злого тобі—ви знаєте—не бажаю! Що я тобі бажаю, нехай на мою голову буде. Тільки доконче Москви відступіть!»³⁾.

На жаль, не маємо ближчих відомостей про переговори. В своїм звідомленню про татарське посольство висланим цареві 3 н. с. листопада гетьман каже, що він негайно відправив «з нічим» як ханського посла, так і посла сілістрійського баці, що теж прислав свого посла «з прелестю». Зробив се, аби не давати їм з своєї сторони якої небудь «вини», себто приводу для порушення договору. З того мусів міркувати, що відповіді були дані ухильчиві, можливо заспокоюючі. Але тим не менше гетьман і його дорадники ясно здавали собі справу, що се був ультиматум, і так гідно і достойно постизізували відповідь ханові, що повіз назад ага Тохтамиш:

«З листу в. ханської милости, як і з слів посольства зрозуміли ми, що хочеш триматися братства як і покійний Іслам-герай. Ми тому дуже раді з усім військом Запорізьким, але дивує нас, що в. хан. м. кажеш, аби нам відступити від царя московського. Се не можливо—так як в. х. м., думаємо, нічого злого не замишляєш

¹⁾ Московський переклад з польського тексту, присланого від гетьмана цареві з Тургеневим—Акти Ю. З. Р. XIV. с. 115—7. Кубаля (III с. 390) поміжково називає сей лист виставленим 9 с. с. листопаду, замість жовтня і висланим до царя 8 грудня—він був висланий цареві 10 с. с. листопада. Каже, що маємо польські оригінали—не каже ближче де. Не зовсім ясно, чи сей ханський лист і так само листи Сефер-казі і Карач-бея привіз козацький посол, чи Тохтамиш; та се не так важно—бо приїхали вони мабуть разом.

²⁾ Сибир. приказау ст. 1636 л. 291—2.

³⁾ Тамже л. 293—4.

на цісаря турецького ¹⁾. А що в. х. м. у листі своїм додаєш: коли ми не відступимо від московського царя, то задумав на нас обернути Угрів, Мунтян і Волохів, а сам разом з Ляхами хочеш спустошити наші краї, то ми то почувши назад повернули і з усім військом Запорізьким чекаємо на границях приятнішого листу в. х. мил. Не даємо найменшої причини до розірвання приязни—бо памятаємо добре, що бог за зламання присяги карає суворо—як суворо колись скарав за кривоприсягу кор. Володислава, що присягнувши на вічну приязнь цісареві турецькому і пірвавшись з усім військом під Варною марно загинув. Міркуючи се, ми щоб не стягнути гніва божого, ламати присяги жадним чином ані можемо ані хочемо. Не шукаючи ніякої причини до порушення приязни будемо благодати бога за нашу справедливу справу, і кожному неприятелю нашому, стоячи на границях наших, будемо давати відправу і готові за се вмирати. А бог всемогучий боронитиме кожного справедливого, а несправедливого віддасть пімстою. Що ж в. х. м. заповідає нам Угрів, Мунтян, Волохів і велику силу Кримську—ми на те не вважаємо. Покладаємо надію не в великості війська царя московського, ні в силі війська Запорозького, тільки в богу єдиному, що в момент нищить великі війська, коли вони супротивляються його волі святей.

«Сподівались ми инакшого від в. хан. м., на підставі листів і з устної заяви посла баші сілістрійського, що свідчив нам ласку цісаря турецького і неодмінну зичливість в. хан. мил. Так инакше діявся—а все через обопільних наших неприятелів. Розсуди сам, в. х. м., з панами аґами, беями і всіми мурзами, що слушніше було, не маючися обіцянками обопільних неприятелів наших зіставитися в братерстві з нами, як жили ми сім літ, вкупі і ли хліб і сіль зложивши приязнь ще з небіжчиком славної памяти Тугай-беєм. Годилося б і тепер в. х. м. прислати до нас когось гідного на потвердження вічної приязни між нами. Ми того з охотою чекаємо на границях наших і бажаємо того, щоб не тільки ми, але й по нас наступники наші в часах потомних з того тішитися могли. Знай то, в. х. м., що Поляки не тільки Німців, але й инших чужоземців багато на нас підняли, ми ж хоч маємо тільки частину війська держави нашої ²⁾ і зичливих нам союзників, нашої присяги по-вік зламати не хочемо ³⁾. Аби тільки в. х. м. хотів зіставити в братерстві з нами! В таких разі посланця свого посилає як найскорше. Ширше розповість тобі про все посол твій Тохтамиш аґа, ми ж себе поручаємо при тій жичливій приязни в. х. м. Дано в Корсуні 29 октября 1654. Вашої х. мил. у всім зичливі слуги Б. Хмельницький гетьман війська Запорізького ⁴⁾».

Розуміється, на се братерство в таких обставинах надій було мало, і коли військо Запорізьке не хотіло розривати з Москвою, то мусліло готовитися до війни неминучої і негайної. Так гетьман і писав цареві, висилаючи з Корсуна 3 н. с. листопада Богдана Кондратенка з товаришами:

¹⁾ Так як підданство хана султанові не перешкоджає союзів з козаками, так хан не повинен жадати, щоб задля сього союзу козаки стали неприятелями московського царя.

²⁾ *Czesc wojska naszego państwa*. Цікавий, бо рідкий вираз.

³⁾ Не зовсім ясно, присягу з ким не хочуть козаки ламати? мабуть з Москвою?

⁴⁾ Памятники III ч. 32, «з рукописи Щорсівської бібліотеки». На жаль без усяких пояснень. Дата 29 октября не зовсім правдоподібна, ледви чи могла тут бути дата нового стилю, для старого стилю вона вапізна, зараз нижче бачимо, що 24 жовтня с. с. гетьман повідомляв царя, що він уже відправив ханського посла.

«Як у попередніх грамотах наших повідомляли ми твоє царське величєство про замисли неприятельські, так і тепер даємо знати з певних відомостей, що послї наші, задержані досї в Криму, після приходу до Криму нового хана Магмет-герая від нього відпущені, і свого посла Тохтамиша-агу він прислав, з тим щоб ми від твого цар. вел. відлучились, а з ним брацтво записягли і були разом по давньому, а як того не зробимо, обіяє на нас наступати з ордами Кримськими» і т. д.

Гетьман повторяє, що з тих причин кинув похід на Волинь і вивів полки на полудневу границю, просить паря написати до Шереметьєва й інших пограничних воеводів, щоб за відомістю від гетьмана йому помагали, а на Україну прислати 15 до 20 тис. московського війська. Повторює також прохання дозволити робити човни—«бо як Ляхи-неприятелї шукають на нас ріжних способів, так і нам треба промишляти, щоб їм не дати потїхи». Подає новини, що Татари перейшли Бог на Пешанім Броді. Під'їзд Браславського полку ходивши під польський обоз, зловив товариша Глинського, котрого гетьман посилає цареві живцем для допиту, таксамо православного шляхтича Радула Ластовецького, що добровільно передався до козаків¹⁾.

В інструкції Кондратенкові доручалось перед усїм представити Москві татарську небезпеку—ліпоструючи листами візира і Карачбея²⁾. Гетьман вислав посольство до мунтянського господаря—ще 1 вересня, і до князя семигородського—але від них нема вісти, і щоб довідатися про своє посольство писав він недавно до господаря молдавського. Той сам боїться настушу і хоче замкнутися в Сучаві. На них нема надії. Про Поляків Ластовецький оповідає, що на пилипівські заговини конче хочуть наступати на Україну і з тими козаками, що їм піддадуться, вювати дальші городи³⁾.

¹⁾ Сибир. приказу стовб. 1636 л. 285—290. З пізніших записок довідуємось, що в тїм же часі ходив під'їзд з Києва горі Припеттю, дійшов до Петрикова; петриківські міщане прийняли їх з нарадою, присягли цареві, і непускаючися далі, під'їзд з сим маленьким тріумфом повернувся назад, а до царя вислано «з сеунчом» героя свого походу, кн. К. Волконського—Акты Ю. З. Р. XV с. 290—1.

²⁾ Сї листи в інструкції послам наказано віддати до рук В. В. Бутурлина, щоб він їх підніс цареві: правдоподібно, Виговський пильнував, щоб царські справи переходили через руки «приятеля».

³⁾ На устному допиті 3 (13) грудня перед В. Бутурлиним і Л. Лопухиным сей Ластовецький розповів: гетьман Потоцький і Ляпцкоронський все літо стояли під Зборовим і в Підгайцях, але війська—хоч в компутах зазначається з 20 тисяч, при гетьманах було тисячі 4, і то лицарського, бойового люду було небогато, решта люди плохі, не бойщі. «Коли козаки погромили Гурского» під Острогом, «то гетьманське військo стало тікати з-під Зборова, тільки сторожа багато затримала. А за чотири тижні до Пилипівки (коло 25 жовтня н. с.) гетьмани пішли на Камінець під Тернопіль, і розіслали універсали по городах, де військo було на лежах, аби сходилося до них під Тернопіль, і як військo збереться, гетьмани хочуть ударити на козацькі городи: на Ставище і Умань. До хана після погрому Гурского гетьмани з-під Зборова післали на семи возах грошей, сукна й иншого краму через Волоську землю на Хотин: просять прислати за ті гроші війська тисяч з 20. З волоським, мунтянським і угорським князем уставлено так, що зійшовшия під Хотинoм вони разом з Татарами підуть просто відти на Ставище і Умань—двома військами, щоб відразу ударити на козаків великим військом. Котрі козаки будуть до них передаватись, тїм показувати ласку, щоб привабити і приєднати всі до себе, а тоді з'єднатися разом і йти на Московські городи.—Сибир. прик. ст. 1636 л. 300—4.

Потрібне московське військо—але послі мають представити цареві, щоб московським войкам заборонено було брати людей в полон «в городах наших черкаських і пограничных»—«не так як погані не дай боже»—«аби чернь, побачивши таку тяготу не стала остерігатися, не заблюлася» (Москви і гетьмана, себто), коли (неприятелі) почнуть наступати і людей манити («прельщати») на свій бік». «Во ми для того під високу руку й. цар. вел. піддалися, щоб чернь почувала себе безпечною» (безстрашно перебувала)¹⁾.

Разом з сим півслав гетьман нове посольство на Дін—того ж самого Лукіяна Сухину, з товаришами, 9 чоловіка, повідомляючи про небезпечний оборот, що взяли кримські справи після донського посольства, що приходило літом. Тоді Кримські й Ногайські орди свідчили своє бажання бути в брацтві з козаками, а тепер

¹⁾ «Наказ послом нашимъ до е. ц. в. Первие: пришедши съ листомъ говорити то: Божією милостию, в. г-рю (цар. титул) Богдан Хмельницки гетманъ со всѣмъ войскомъ вашего ц. в. запорожскимъ до лица земли, яко вѣрныя подданные, челомъ бьют и листъ отдают. А когда будет е. ц. величество спрашивать о здоровье пана гетмана і всего войска.—отвещати: бож. мил. и твоимъ в. г. (цар. титул) счастьемъ,—всѣхъ от'ѣхали есмь здорово.

«А если будут спрашивать любо предъ царемъ его милостию или в приказе о какіе вѣдомости, говорити: Листы бѣвѣв, аговѣ татарскихъ, которые прислали до пана гетмана—а листы тѣ чрез нас пресылают, что изволь ваша царская милость ис тѣхъ листов татарских обо всемъ выразумѣть—неприязнъ великую татарскую, что до нас ханъ в всѣ бѣи аги пишутъ: когда от твоего ц. в. не отлучимся, имѣють всѣми силами сляся с Венграми, Мутьянами и иными на нас наступать. А Татаровя, приготова себѣ запасов на 2 мѣсяца на Пешаной Брод через Буг перешли.

«А что послалъ его милость панъ гетманъ посланповѣ своихъ до господаря мутьянского еще 1-го дня сентября, тогда до сего времени нѣт и про них не слышать. Также и до венгерского послали есмь, и до сего времени про нихъ не слышать. Тогда есмь вскоре уже ныне послали листъ до господаря волоского, чтоб намъ дал знать о тѣхъ послах наших, естли задержаны, понеже какъ вѣдомость имѣет (1), что и господарь волоскии из Ясъ совсѣмъ вывоился і в Сочаве запертиси имѣет.

«О чолнах докладывати его ц. в.-ва: укажѣт ли на море чолны готовить, понеже писано і в листу о томъ до е. ц. в. и Турки подлинно на войну готовятца; листы татарские посылаю, которые отдайте до рук Василью Васильевичу п просити, чтоб ц. в.-ву поднесъ.

«По вѣзятю въ языцех Глинского, передался до нас доброзольно Радулъ Ластовецкии, который прежде на Украине живал, он же и казака старинного Велебневского тамъ въ неволе будущего от Ляховъ вывел, который совершенно пространнее словесно, что тѣ неприятели мыслят, о всемъ исповѣсть. Той же Ластовецкии сказывал, что Ляхи на пришлые загоевпа однолично снявся с Татары на Украину ударити имѣють, понеже какъ слышел, что Ляхи ни о чемъ не пекутца, только чтоб Украину извоевать. А Ляхи то сказывают, что когда придемъ в Украину, и естли казаки передаватися станут, тогда имѣють с тѣми и иныхъ воевати.

«Бити челом имѣют послы наши его царскому величеству усердно, чтоб нам войска своего с 15 или зъ 20.000 на помощь прислать.

«И о том его царскому величеству послы наши известити имѣют, чтоб полону ратные люди его царского величества в городах нашихъ Черкаскихъ и пограничныхъ не имали, не такъ какъ поганые. Сохрани убо боже, когда Ляхи наступати будут и прельщати имут, чтоб увидя такие тяготы чернь не заблюлася. Понеже для того есмь под высокую и крѣпкую руку его царскоу величества поддалися, чтоб чернь безстрашно перебувала»—л. 295—9.

новий хан ставить свій ультиматум, і всі ті відомості, які приходять до Запорізького війська потверджують, що хан спільно з Поляками і Турками готує наступ на Україну і на московські городи. Гетьман супроти сього просить Донське військо приготувати новий морський похід на Крим більший від попереднього: «далеко більше як 30 човнів»¹⁾, і чекати указу від царя і висти від гетьмана, щоб іти ними на Татар. Також післати до Калмиків і підняти їх до походу на Крим.—Донці відписали потім, що вони се зробили ще з-літа²⁾.

З царської ставки йшла в тім часі царська грамота гетьманові післана з Сомченком 14 (24) жовтня. Цар сповіщав його, що постановив на зиму припинити кампанію, вінчану підданнем Смоленська в перших днях жовтня н. с.: він обсаджує Смоленськ й інші здобуті міста залогами на зиму, а все инше військо зводить назад, щоб поновити війну в Литві на весну, і так само гетьманові наказує з військом козацьким і з відділом А. Вутурлина «из Польши отойти ж—чтоб в осеннее время ратных людей не изнурить», а бути готовим з усім військом Запорозьким на весну. Тоді ж на весну і Шереметьєв з своїм військом приїде в поміч гетьманові, щоб разом з ним промишлати над неприятелем. Трубецкой же—се аж тепер цар спроміся пояснити³⁾—не пішов в заповіджений похід під Луцьк тому що затримався під Мстиславлем, здобуваючи його, а потім рушив на нього Радивил, і Трубецкой мав з ним битву під Шепелевичами, а погромивши його тут, здобував Шклов. З-під Шклова пішов був просто на Луцьк, але в дорозі довідалися, що Ляхи зібралися в Горах, і відті нападають на московське військо, отже замість Луцьку повернув він назад під Гори і т. д., взагалі замість іти на захід пішов на схід, і чомусь про все се не було своєчасно дано знати гетьманові, щоб він не напорвся на коронне військо. По сих плутаних поясненнях цар повторяв свій наказ: «з усім військом з Польщі відійти, а війську проголосити царський указ: всім на весну бути готовими»⁴⁾.

Се стояло в звязку з загальним припиненням операцій на білоруським фронті. Справа ся була обговорена з Золотаренком, коли він приїздив по інструкції до царської ставки під Смоленськом при кінці вересня н. ст., під час переговорів залоги і мешканців Смоленська про підданне, і подбав про ласку царську. Привів у дарунку цареві бурого коня в уборі, з парою пістолів, мабуть і ті трофеї привіз, що обіцяв—

¹⁾ «противу тѣх его государевых неприятелей Турокъ и Татар крымских и ногайских готовили б мы струги на Крым—горазно больше трицати стругов», так переповідають зміст гетьманського листу Донці відписуючи гетьманові.

²⁾ Грамота від Донського війська до Хмельницького мабуть 5 грудня—Малор. справи б. архиву загран. справ, 1654 № 36, нумеровані. Донці, відправляючи Сухиню й товаришів, відписують гетьманові і своїм звичаєм при тім докладно повторяють зміст гетьманського листа. Посольство Сухині прийшло на Дін 18 (28) листопада.

³⁾ Тиждень перед тим, 17 н. с. жовтня, за кілька день до приїзду Сомченка, поїхав з ставки царський дворянин Тургенев з звідомленням про підданне цареві Смоленська і з поясненнями, чому Трубецкой не пішов в заповіджену експедицію під Луцьк—к о л и б п р о с е г е т ь м а н с п и т а в (про сю місію далі). В листі післанім з Сомченком, цар уважав потрібним пояснити сей інцидент з огляду що гетьман в листі з 16 (25) вересня, привезенім Сомченком, підчеркував се, що ні від Трубецкого ні про Трубецкого він не має ніяких відомостей (вище с. 948). ⁴⁾ Сибир. приказу № 1636 л. 129—136.

хоч про них нема згадки в московським протоколі прийняття ¹⁾. 29 в. с. вересня представ-
лявся цареві, і потім подав на письмі свої статті. Се були перед усім жалі на Поклон-
ського—що мабуть перед усім і потвали «наказного сіверського гетьмана» до царської
ставки. Золотаренко скаржився, що Поклонський обмовляє Запорізьке військо пе-
ред царем і боярами, ніби то воно пустошить церкви і православних людей, що при-
сягли цареві. Безчестить його нечемними словами. На ті місточка і села, що підда-
ються під протекцію Запорізького війська («спросять у війська Запорізького людей
для безпечности свого здоров'я») він посилає своїх людей, і ті б'ють запорізьких ко-
заків, а людей що їм піддалися, карають на смерть або розгоняють. Золотаренковим
післанцям до царя, в переїзді через Могилів не дають ні квартир, ні корму, а без-
честять. Могилівським купцям, що хотіли б у різних справах їздити до запорізь-
кого табору, Поклонський заборонив се під карою смерті; велів відбирати товар
куплений у тім таборі ²⁾, навіть коли якийсь його власний сотник став просити
щоб він тих купців не кривдив, він їх хотів скарати на смерть, «так що вони до боку
нашого прихилилися поневолі».

Супроти сього всього Золотаренко просив царя взагалі заборонити Поклон-
ському, як людині в війську Запорізьким не заслужений, мішатися до козацьких
справ, і не забороняти приставати до війська Запорізького всім хто того побажає
«в Білорусі, в Могилеві і в волости Могилівській» ³⁾.

Московський уряд до сього прохання поставився не дуже прихильно. Дозво-
лив їздити в козацький табір могилівським купцям, і навіть харчі збирати на За-
порізьке вісько в Могилівським повіті. Але приймати до війська людей з Могилева,
Могилівського повіту не дозволив, мотивуючи тим, що «Могилів з повітом добив
чолом цареві». Се значило, що поширення козацького режіму в краях москов-
ської окупації цар собі взагалі не бажав. Се була серйозна остога. яка дуже
обгострювала козацько-московські відносини.

Далі Золотаренко просив указу на зимованне Запорізькому війську, де має
пробувати,—бо війська розпускати йому не можна. Се треба так, очевидно, розуміти,
що він просив царської згоди на те, щоб йому зістатися на зимівлю в окупованій
території, і на се була царська згода. Цар велів самому Золотаренкові бути в Вихові,
а війську в повітах Вихівських і Могилівських, тільки щоб під карою смерті забо-
ронено нічого крім провіанту не брати і насильства ніякого не чинити. На про-
ханне Золотаренка, щоб дано було щось на одержу «на військових слуг: пушкарів,
пушкарських помішників, стадників, ковалів, кожем'як і тележників, що при гар-
матах простійно пробуюють», цар велів дати по 2 рублі кожному, 5 бочок пороху
і корогву царську, котрої прохав Золотаренко.

Так само дано прихильні резолюції на його прохання, щоб цар «похвалив їх
службу в своїй грамоті до гетьмана В. Хмельницького» та щоб видав грамоти до коза-
ків. Одну до тих що лишалися на Сіверщині дома, «ранені чи здорові», аби без усяких
відмовлянь, «коли хочуть вільности військові мати», ішли до них (Золотаренка) і до
війська Запорізького під Кричів. Другу до тих козаків що стояли на Білорусі: «нака-
зати їм суворо, аби йому, гетьманові, були послушні і ніякої своєволі не чинили»⁴⁾.

¹⁾ Акты XIV с. 165—6.

²⁾ «Товаром» сим була мабуть перед усім козацька здобича, награблена
в околиці, і се могло бути приводом для заборони.

³⁾ Акты XIV с. 167—170, див. вище с. 936. ⁴⁾ Акты XIV с. 170—2.

На наш погляд се було дуже нетактовне прохання. Золотаренко понижав авторитет і престиж своєї влади, просячи у царя такого її підкріплення, тим більше що й так здійснив її доволі твердо. Але очевидно він того не відчував.

Нарешті сповнено й прохання, що на останок запис Іван Ничипорович, «гетьман наказний війська Запорізького»—«о місто Батурич зо всіми волостями до того міста належачими»: «Государ пожалував: велів йому то містечко дати з усіми приналежними вигодами і селами, і на те грамоту дати—щоб володіти йому, його жінці й дітям»¹⁾.

Також ніжинські міщани при сій okazji занесли цареві прохання. Поперше—щоб цар розглянув королівські надання Ніжину і велів видати «з тих королівських грамот свої государеві грамоти на маєтности», зібравши все разом в одній грамоті,—бо досі «за королівськими привилеями володіли вони всякими вигодами в Ніжині окремо», порознь. По друге—щоб забезпечив їх від надуживань підводами—тому що за часів нинішньої війни у них, міщан ніжинських, «без наказу гетьманського і всього посольства» (!) брали у них силоміць багато провіанту і підвод, і ріжні інші тягари накладали.

Цар велів видати місту Ніжину грамоту в потвердження королівських привилеїв на взір того як видано міщанам переяславським, і другою грамотою докладно означено, хто має право домагатися підвод і кормів від ніжинської громади²⁾.

Таким чином царський уряд, загалом беручи, поставився до Золотаренка і його війська досить прихильно. 7 н. с. жовтня царь дав йому црошальну авдієнцію. Думний дяк Лопухин сказав промову від імени царя: «За нашим указом був в службі з нашим військом Запорозьким ти, гетьман наш наказний,—нам служив, против неприятелів стояв, городи здобув і під нашу високу руку привів і приїхав до нас, вел. государя. Ми тебе жалували, веліли наші очи бачити і службу твоєю похваляємо. За твою службу веліли тобі дати в маєпость Батурич з усіякими вигодами і селами до нього належачими і дати на то грамоту. Та ще жалуємо тобі 4 сорока соболів. Ти ж, наш гетьмане, бачучи нашу превелику ласку, тим більше служи нам і против неприятеля нашого стій. А тепер ми веліли тобі далі бути під Биховом, і промишляти над Биховим, скільки тобі бог pomoже. А як дасть біг—здобудеш Бихів, веліли ми тобі зимувати з військом в Старім і Новім Бихові, а провіант і пашу збирати в Бихівським і Могилівським повіті»³⁾.

Крім того Золотаренко одержав на відправі великий срібний кубок. Судя Мужиловський дістав сорок соболів і пару гарніших; писар, осавул, сотник Ів. Борсук і 13 значніших козаків теж дістали соболів, відповідно ранзі; інші 166 козаків одержали по золотому.

На жаль, не знаємо що одержав протопоп Максим, що урачив царя на сім від'їзду красномовною орацією, і подав її на письмі «рукою бременою». Величав царя за те, що всявся він збирати «синів руських злохитрієм лядським розігнаних», нагадував жалісний занепад Києва і Чернигова—де «храми кам'яні, предивним майстерством здвижені, а тепер поруйновані, тільки на слъози та тугу руським людям стоять».

«А що скажу про землю Львівську, Подільську, Покутську, Підгородську (!), Поліську, Білоруську та їх широкі князівства, славні городи, де за держави вели-

¹⁾ Тамже с. 172—3.

²⁾ Тамже с. 181—4. ³⁾ Тамже с. 172—3.

ких князів руських не тільки велике множество людей руських, але й благочесте як крин процвітало, а храми господні як зорі небо, так землю Руську прикрашали? Тепер же прекрасні храми господні від безбожних Ляхів і Литви на людські костели, на уніятську безбожність, на еретичі збори, на корчми, шинки і хліви німій худобі з великим жалем людей руських обернені. Рабам же господнім тим що не тільки православно в святу східню церкву хочуть вірувати, але преславним іменем руським називатися,—тим сором і наруга, кайдани, вязниця, рани і безчестя велике і нещислиме—і т. д.

В красномовних виразах оратор накликав царя вирвати Малу Русь, істинну землю Руську, східне дідицтво царське як загублену драхму віднайти, як загублене ягня з зубів хижих звірів вирвати, як хору оздоровити, півмертву оживити і т. д.

Копії сей промови він підніс очевидно ріжним високим протекторам—вони захова-лися в московських архивах¹⁾.

До гетьмана Хмельницького виписано грамоту, де похвалялася служба гетьмана наказного і його брата Василя, що служить з Вас. Пет. Шереметьєвим; згадувалося надання за сю цінну службу Батурина²⁾. До полковників, осавулів, сотників і всього війська Запорізького полку наказного гетьмана Івана Золотаренка виставлено такий обіжник:

Веліли ми гетьманові нашому наказному Ів. Золотаренкові нинішню зиму зимувати в Бихові. А вам усім наказали ми бути з ним, а по поживу їздити в повіті Старо і Ново-Бихівській та Могилівській. Дозволили брати по селах поживу людську і кіпську стільки щоб ситим бути, а зайвих кормів не брати і селянам ніякої шкоди і грабіжу не робити—аби селянам і повітовим людям ніякої кривди не було. І як до вас ся грамота прийде, ви б полковники і т. д.—все військо, яке тепер з гетьманом наказним (пробуває) і ті що виїхали з війська, ранені чи здорові, та живуть по домах своїх,—ви їдете назад з старшиною своєю на нашу царську службу і знімайте в Бихівській та Могилівській повіті (повторенне попереднього). Порітв не цуштіть, селян не розганяйте, живіть в повітах обережно, без своєвільства, в послушности наказному гетьманові у всім. Заборону зробіть війську під карою смерти, щоб ніхто ніде ніякого лиха не чинив. Коли ж хто нашу заповідь переступить і вчинить в повіті насильство, грабіж або вбийство, або гетьманові нашому буде непослушний і своєвільний, ми таких людей за їх злі вчинки і самовільство веліли гетьманові нашому наказному без милосердя карати смертю—аби видачи таке й інші не важилися того чинити і на добрих і лицарських людей безчестя не стягали³⁾.

Остання фраза показує, що грамота складалася з участю Золотаренкової канцелярії. Наскільки сі грамоти були йому дійсно потрібні, нам тяжко судити. Але шовони обидві—і грамота гетьманові і сей обіжник, з ініціативи самого старшини, творили дуже неприємні з становища української державности і військової автономії прецеденти царського мішання до внутрішніх військових справ, се я вже зазначив.

Вернувшись до свого табору, Золотаренко звернувся до царя з проханням повернути назад частину війська вислану під Витебськ з його братом. Він вказував

¹⁾ Акты XIV с. 178 прим.

²⁾ Акты XIV с. 171—2.

³⁾ Акты XIV с. 179—181 (дещо скорочую).

на те що неприятельські сили громадяться під Бобруйськом, язики заповідають наступ литовських гетьманів—«а ми, військо Запорізьке, розділене—одно тут, а друге під Витебськом на службі в. цар. вел., і через сей розділ військо не може справно вести діло—як то кажуть: розріжненими і упертими кіньми зле плуг оре». Прохав також прислати московської піхоти зо 2 тисячі—на страх неприятелеві: «ми їх здорове (московських вояків) на свої руки беремо, і рівно з ними голови наші будемо класти». Також пороху й гармати до стріляння запальними кулями—«аби ми могли тих розорителів вашої православної віри запалити з їх городом—бо город деревляний, доми дуже великі і густі, розумний і научений чоловік зможе їх спалити відразу». Заразом одначе висловляв побоювання, чи вдасться йому тут утриматися, під неприятельським натиском, після того як Москва зводила своїх людей з лінії Дніпра. «Стоїмо під городом неприятелів в. цар. вел., наче змію держучи за пазухою, і безнастанно її остерегаючись, а також і інших (неприятелів), про котрих знаємо певно, що не загаються на нас прийти»¹⁾.

Цар сповнив всі бажання що до витебського козацького відділу—велів Василя Золотаренка відтіль відправити, але своєї піхоти під Бихів післати не рішився: мовляв невідомо, чи зможе Золотаренко її у себе прогудувати—нехай наперед про се напише. Велів післати пороху 70 пудів, і соли 500 пудів—котрої теж Золотаренко просив, а про «огненну гармату» щось промовчав.

Се проханне соли дає доволі цікаву побутову рису: «Котра сіль приходила з Покуття, ту Ляхи затримали. Друга з Волох—ту Волохи затримали. Третя з Запоріжжя—та за трудною переправою через пороги і перешкодами татарськими доходити не може»¹⁾.

Так тяжко відбивалася затяжна війна і викликані нею політичні ускладнення на українській економіці.

---

¹⁾ Акты Москов. госуд. II с. 385. ²⁾ Тамже.

ПАНОРАМА ТОГОЧАСНОЇ УКРАЇНИ. ЗАГИБІЛЬ БРАСЛАВЩИНИ. ДРІЖИПІЛЬСКА КАМΠΑНІЯ ТА ІІ ЕПІЛЬОГ (СІЧЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ 1655).

Подорож через Україну патріарха Макарія і записки його сина. Що він чув про визволення України; патос визволення. Загальні враження українського побуту; порівняння з Московщиною. Гетьман. Київські враження. Менші міста: Умань, Богуслав, Трипілля, Прилука, Густиня, Переяслав, Чигрин. Деяко з московської переписи Білоцерківського і Ніжинського полку. Загибель Браславщини: Жовтневий наступ Поляків на Поділля, облога Буші, наступ на Браслав, різдвяний спочинок. Заходи гетьмана коло московської помочи, кунктаторство Шереметьєва і зхилування гетьмана, посольство Андрівка, листи до Шереметьєва, посольства Тургснева і Матвеева, прихід Шереметьєва. Польські новорчні операції, різня в Демківці і прихід орди до Поляків, наступ на Умань і вісти про Хмельницького. Облога Охматова і битва на Дріжиполі; уступлення козацького війська, польські плани пустошення Київщини, Татари не згоджуються наступати. Прихід головної орди. Пустошення Побожжя і Подністров'я в лютім-березні. Татари виходять. «Запропащена Браславщина». Стриманість козацького уряду. Дипломатичні зносини, заходи Порти коло полагодоження відносин між козаками і Кримом. Воснні пляни гетьмана. Посольство до царя Москаленка і Яська Лвовенка; вісти привезені під'їздами в лютім-березні. Царські обцянки привезені Москаленком і посольство Клим'ятенка; вісти про турецьке посольство, прогання щоб цар пропустив шведського посла, Данила Калугера. Лист Тишкевича і посольство Ракоція. Ситуація на польським фронті. Московська обструкція зносинам з Швецією, приїзд Данила і посольство Бурлія, Москва завертає Данила. Невдоволення з Москви в Білоруській окупації; листи Поклонського і Василевича; посольство до Хмельницького по мітروполита. З'їзд у Києві в 20-х днях червня і білоцерківські конференції в поч. липня; марш на захід.

Сей рік—переломовий в політичній життю, дає нам особливу нагоду приглянутися нашій країні в сім переломовім моменті завдяки переїздові через Україну антиохійського патріарха Макарія, описаного його сином архидияконом Павлом. З тих десятих і сотень чужоземців, що звідували коли небудь Україну і вважали потрібним щось записати з своїх вражень і пригод, ніоден не дав такої яскавної, детальної, переповненої побутовими матеріялами записи як сей молодий Араб. Подорож його батька-патріарха до Москви по милостиню, для визволення з довгів своєї убогої патріархії, була першим виїздом в широкий світ, де сей малочунений провінціальний клирик мав нагоду познайомитися з грецько-візантійським світом. в його пережитках турецьких часів, і з західною цивілізацією—принаймі в тих відблисках, які розходилися від неї в землях балканських і східнесловянських, і нарешті з великим східнесловянським морем: Україною і Москвіщиною, що йому прийшлося ділі переїхати від Дністра до Великого Новгорода. На Україні за першим разом він пробув 40 день, від 10 червня до 20 липня с. с. 1654 р. Потім ще, вертаючися в 1656 р., пробув на Українській землі трохи навіть довше, від 14 червня до 15 серпня, але головне значенне має перший переїзд. З незвичайною вражливістю й безпосередністю свіжого, незагромадженого знаннями і досвідом інтелекту, з жад-

вістю майже дикуна—ловить Павло і зафіксує в своїх споминах вражіння—не викривлені якою небудь літературною рутинною—не маючи претенсій піклуватися ні ерудицією ні блискучим стилем, захоплений бажанням переказати землякам можливо докладно всі ті чуда і дива, котрі його господь сподобив побачити в тім православним океані—подібно як наш ігумен Даниїл Руської землі п'ять віків перед тим побожно, і з такою ж скрупульозністю записував чуда і дива Святої землі¹⁾. Для бідного Араба-християнина, призвичаєного бачити свою православну церкву, її віру і традицію в бідних останках, майже без сліду загоптаних турецьким пануванням,—чимсь неймовірним, фантастичним, казковим мусіла здаватися православна державність, православна многолюдність, незвичайно високе становище православної церкви як державної, багатство її єрархії і головніших установ, пієтизм для її єрархії, для її приписів і обрядів, суворий риторизм в їх виконанню. На його батьківщині, як звичайно в таких умовах поневолення, мимоволі відчувалося, що православні знижаються до виконування православних обрядів—роблять ласку предківськїй традиції, виявляючи деякий пієтизм своїй понижений і підупалій церкві,—тим часом як на Україні, а ще більше на Московщині відчувався грізний—не тільки моральний але й юридичний примус пильного виконування релігійних і обрядових вимог.

Все се автор-подорожник розуміється в особливо яскравих формах побачив аж на Московщині, і якби він побував на Україні, занурившись в московській стихії перед тим на два цілі роки, так як се йому довелося,—богато з вражінь українського життя пройшло б у його свідомості мабуть більше поверховно: воно здалось би йому слабим відблиском московського православ'я. Але на щасте—Україну він побачив наперед, і прийняв вражіння східно-слов'янського життя в українській формі з особливою свіжістю і безпосередністю, вона відбилася в нім незвичайно глибоко—так що стали мірлом для всього дальшого, і хоч як скромно потім виглядали в його уяві сі українські явища в порівнянню з грандіозними перспективами московськими,

¹⁾ На жаль треба сказати, що при всій своїй незвичайній цінності сей твір далеко не так добре обслідуваний як він того варт. Його рукописна традиція слаба, хоча твір був видимо популярний. Першою стала відома копія датована 1765 р., придбана в поч. XIX в. в Алепо гр. Гілфордом і передана до Британського музею. В рр. 1829—1836 Ф. Белфор (Belfour) випустив її англійський переклад п. з. *The travels of Macarius, patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon Paul of Aleppo*—переклад з деякими скороченнями і різними помилками (їх старався виправити де Сасі в статтях, що в міру виходу перекладу друкувалися в *Journal des Savants*). Арабський текст лишився невиданим, і сама рукопись десь зникла з Британського музею. Потім стала відома друга рукопись, датована 1700 роком: в 1840—50-х рр. вона була в Дамаску, і тут з неї зроблено було 3 копії для різних заказчиків з Росії: одна з них, 1847 р., опинилася потім в бібліотеці міністерства закорд. справ (т. зв. Учебнаго отделения в Петербурзі), друга—1849 р., замовлена звісним візантистом Порфирієм Успенским еп. чигиринським—в Петерб. Публичній Бібліотеці; третя—1859 р. в московськїм Архиві Мін. Загран. справ. Арабський же оригінал зник; як здогадуються—пропав підчас погрому православних в Дамаску 1860 року, і після сього не вдалося знайти ніде якогось нового кодекса. Ак. Кримському удалось придбати в 1896 р. неповний, скорочений арабський текст, як він його датує—середини XVIII в.; всі ж силкування російського перекладчика Г. Муркоса, прирожденного Араба, місцевого чоловіка, що спеціально їздив шукати кодексів сього твору в 1890-х роках, не привели до нічого.

все же те що він побачив гарного, симпатичного, корисного на Україні, не стра-тило і пізніше своєї вартости в його уяві. Коли культурні засоби України поблділи в його очах після того як він побачив нагромаджене в Москві, і згадуючи, як колись заїмпонували йому «вози книг у київських воеводів», він потім завважає не без зневаги: «але що Київ в порівнянню з Москвою!»¹⁾),—то з другого боку виїхавши з Московщини назад на Україну, він записує такі характеристичні міркування з приводу свого вічлігу під сим скромним Київом:

«Сеї ночи ми спали на березі (Дніпра) в повнім задоволенню й спокою. Бо від тсі хвили як ми побачили Печерський монастир—як він здалі блистів своїми банями, і до нас долетіли пахощі сих квітнучих земель, душі наші затріпотіли від радости. Серця наші розкрились і ми висловили свою подяку Богові. Сі два роки в Московщині замок висів на серцях наших, а розум був стиснений і пригнічений до останнього. Бо в тій (Московській) землі ніхто не може себе почувати скільки небудь свобідним або задоволеним—хіба прирощенні її мешканці. Всякий же инший, як і ми—хоч би став володарем цілої країни, ніколи не перестане бентежитись в своїм духу і трівожитися в своїм серцю. Навпаки, країна козаків була немов би нашою власною країною, а її мешканці нашими добрими приятелями і людьми до нас подібними»²⁾.

Таким чином довгий час неповний і часто недокладний переклад Белфора був єдиним джерелом, з котрого черпалися відомости Павла з Алепа; виданне було мало приступне, і мало використовувалося. В московських «Чтеннях» 1875 р. почався був його російський переклад, але припинився. В «Грудах» київської дух. академії 1876 р. був надрукований огляд цілого Павлового твору зроблений Оболенским. Окремі виривки друкувалися в Київських Епархіяльних Відомостях 1873 р. і в «Сборнике материалов по истории Киева» 1874 р. Нарешті в московських Чтеннях за рр. 1896—1900 з'явився новий російський переклад, зроблений згаданим уже Г. Муркосом, лектором московського орієнталістичного інститута (г. зв. Лазаревського), антіохійським Арабом—вихованцем московської академії. Окрема відбитка його під заголовком: «Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVIII вѣка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алепскимъ», вийшла в 5 випусках, Москва 1896—1900 р. Основою для сього перекладу послужила московська копія 1859 р.; перекладчик порівняв з нею також петербурзькі копії, але вони не дали йому нічого цінного, бо списані були з того самого арабського дамаського тексту. Лондонської ж копії відшукати не вдалось і російський перекладчик міг доповити сіій переклад тільки з белфорового перекладу (лондонський текст був ширший від московсько-дамаського). Не можучи добути лондонської копії Муркос не рішився приступити і до видання арабського оригіналу.

Нижче я цитую сей переклад Муркоса, римські цифри означають випуски його відбитки, арабські числа—се сторінки її випуску, присвяченого Україні 1654 року.

Варіанти скороченого тексту, знайденого ак. Кримським я цитую за перекладом Т. Кезми, зробленого при катедрі арабо-іранської філології Всеукр. Ак. Наукі нею міні ласково уділеною.

Актовий московський матеріал про подоріж патр. Макарія зібраний в московських Чтеннях 1906 р. кн. 4.

¹⁾ II с. 137.

²⁾ IV с. 185. Але справедливість вимагає сказати, що автор міг тут мати на гадці також і спеціальне трактованнє в Московщині притіжних

З другої сторони як представник віками поневоленого народу він незвичайно живо відчув красу сеї героїчної доби в життю Українського народу: патос революції, народнього повстання, боротьби за визволення, повної жертв, самовідречення й ідеалізму. Тим часом як не тільки для Поляків і тих хто дивилися через їх призму, але й для Мусульман і для Москалів (хоча з політики вони підтримували козаків) і козаки і взагалі українські маси були все таки не більше як збунтовані невільники—не вважаючи на всі акти героїзму, військового хисту і т. д.,—для сього малокультурного Араба се були носії найвищих людських прикмет, борці за найдорожчі кожній людині мрії визволення. Він з насолодою дихає сим повітрям свободи, відчуваючи весь трагізм сього нетрівкого балансування між її вживанням і розплатою смертю за неї і всіми іншими страхами війни і неволі. Його завваження на тему сього щастя визволення і тих жертв якими воно купувалося нераз дивують тонким відчуттям, так що воно глибоко вражає сучасного читача. Навіть в українській літературі ми не знаходимо такого безпосереднього ентузіазму; нічого подібного до крилих рефлексій якого небудь «Самовидця» що незадоволено рахує шибки, розбиті під час сього великого пожежу. В наївних записках Павла ми наче чуємо голоси тих безпосередніх учасників, котрих він розпитував, і вони передавали йому в таких безперечно підвищених, дещо екзальтованих, перебільшених виразах і свою огиду до старої неволі, котру вони скинули, і радість свободи окуплену от-такими страшними гекатомбами. Церковні, узько-конфесійні ноти, подекуди підчеркнені пим, не повинні перешкоджати нам відчутти сей основний тон.

«Який се благословенний нарід! Яка се благословенна країна»—записує він переїхавши через многострадалну Браславщину, в антракті між двома польськими руйніними наступами: великоднім 1654 р. і новорічним 1655. «Велика її вартість у тім, що в ній нема зовсім чужовірців («ні Ляха ні Жида!»—вертепної драми)—а тільки чисто православні: вірні й побожні! Щасливі наші очі, тим що вони бачили, уха наші тим що вони чули, і серця наші—тою радістю і захопленням, що вони пережили. Бувши колись у неволі, сі козаки живуть тепер у радощах, веселоцах і свободі. Вони набудували соборних церков. Спорудили велеліпні ікони, святі іконостаси, хрещаті хоругви. Церкви—одні одної кращі, як ми вже казали. Іконостаси, рами, ікони—одні одних гарніші і ліпші. Навіть по селах церкви одна одної красніші. Люди почали явно, ще з більшим завяттем вихваляти свою віру. Ще з більшим запалом

зі Сходу духовних осіб. Релактуючи свої записи, він записує при першій в'їзді своїм до Московщини такі пізніші свої досвідчення: «Досвідні люди казали нам: хто хоче скоротити своє життє на 15 років, нехай іде в край Москалів, поживе там як аскет, безнастанно себе обмежуючи, читаючи молитви і встаючи опівночі. Він мусить кинути жарти, сміх і свободу, бо Москалі ставлять при архиереях і монастирях наглядачів, і ті пильнують усіх приїзжих в день і в ночі, через шпари в дверях дивляться, чи вони провадять час смиренно в мовчанню, пості, молитві, чи піячать, забавляються грою, жартують, посміваються чи сваряться. А як тільки помітять за ким небудь хоч великий хоч малий проступок, зараз засилають в край пітьми, з котрого не можна ні втікти, ні вернутись ні вирятуватись: засилають на Сибір—добувати там соболів, сірих білок, чорних лисів і горностаїв»—II с. 101. Автор признає що таку підозріливість заслужили самі приїзжі Греки своєю безсоромною поведінкою. Але незалежно від того весь склад московського життя очевидно пригнітив бідного Араба до крайности.

стали вчитися, читати, співати гарним церковним співом. І вони варті (сього щастя). Бо в життю задовольняються дуже малим: їдять що дасться і одягаються в що трапиться» (с. 28).

В центрі сеї визвольної епопеї, в тих оповіданнях, які довелося почути Павлові в офіційних козацьких кругах, стояла, розуміється, особа гетьмана. Він переказує, з деяким присмаком народньої поезії і легенди, те що йому оповідали:

«Його імя Іхміль (Хмель). Яке гарне імя. Самі Ляхи назвали так його—вони приложили до нього сю назву рослини¹⁾. Зимою вона засихає і йде на паливо, а коли наступає весна, на Великдень, вона пускає парости і підіймається. Тож вони й прирівняли до неї Хмеля. Бо він на час посту припиняє війну і битви, кладе меч і провадить спокійне життя у себе дома. Тоді приходять сі безбожники (Ляхи), руйнують і убивають—до самого Великодня. Він же сидить тихо, аж прийде Великдень. Тоді він підіймається; до нього збирається 500 тисяч вояків—боршів за православну віру, що жертвуючи собою воюють з любови до Бога, а не з бажання плати або яких небудь інших користей. Хміль може похвалитися сим перед царями всієї землі, що у нього більше як 500 тисяч вояків, і вони служать зжабедної плати. На його поклик вони приходять йому в поміч з власним запасом їжі і всього потрібного, і від Великодня до великих заговин (до великого посту) вони мешкають в степах, в роадці з жінками і дітьми, в повздержности і повній чистоті. Так вони живуть з року на рік! Який се благословенний нарід, який многолюдний! Яка православна віра, яка велика! Скільки тисяч їх побито, скільки тисяч забрали в полон Татари—і вони ще мають таке велике множество війська.

«Але скільки ж і Ляхів побили козаки!—сотні тисяч, із жінками і дітьми, не лишивши жодного. Ми здалека бачили палати їх вельмож і правителів в їх фортецях—такі високі вони. Хто розглядає їх і входить до середини, не може не захопитись їх красою і урядженням, їх печами вищими від кипарисів, що служили для розпалювання огню зимою. Тепер сі палаци стоять в руїнах, безлюдні прибіжища собак і свиней. І нарід єврейський і вірменський винищено до решти. Гарні дома, крамниці і заїзди їх стали пристановищем диких звірів—бо Хміль (дай йому боже довгого віку!) заволодівши сими многолюдними містами, цілком винищив усяку чужу людність, і тепер сю країну замешкують самі православні козаки» (21).

Історія визволення, подвиги Хмельницького, сучасний устрій козацького війська і «Козацької землі» дуже інтересували автора, і як він каже (36)—збиранню і перевірянню відомостей про се він присвятив багато часу: «скільки ночей просидів я над ваписуванням сього, не дбаючи про відпочинок», завважає він. Як людина слабо обізнана з місцевими умовами, з історією Східньої Європи, і взагалі науково не підготована, він при тім багато наплутав. Але все таки в його оповіданнях до

¹⁾ Перед тим читаємо: «Його імя Іхміль і так назвав його попередній польський король, в додаток до його власного ймення, се на їх мові значить—проворний» (II с.6). Се повторяється і тут (я пропустив)—так що автор дає два пояснення: Хміль значить проворного чоловіка і заразом се імя рослини, котра нагадує звичай козацького гетьмана. Я упускаю опис хмелю, поданий при тім, але він виглядає як парафраза або відгомін звісної пісні: «Чи не той то хміль, що на тичині веться, Чи не той то Хмельницький, що з Ляхами беться?»

волі ясно відбиваються обриси ходячих між козаками і духовенством—тими верстами серед яких він обертався—увлєнь і оповідань про сю українську революцію, і тому інтересно приглянутись їм і промацати в них отсі сучасні балачки не знеохочуючись їх наївно—циничними формами.

Вихідним пунктом сих оповідань, цілком зрозуміло, являється київська держава Володимира Великого; але вона, видимо, не інтересувала автора—в своїй книзі він кілька разів згадує її, але тільки побіжно. Татарська доба на Україні також не відбивається в його оповіданню. Київську державу нищать Ляхи, войовничі ваїздники «із земель Франкських»—«нарид що не має рівного що до гордості і пихи». Репрезентантами його в уяві Павла—себто його оповідачів: козаків і духовних, являються маїпати. Завоювавши землю козаків вони володіли великими землями, так що мали по 10 і по 100 тисяч свого війська. Король у них не мав ніякого значіння: вони вибирали на сей уряд чужоземця і призначали йому замлі для утримання, але без їх згоди король нічого не може робити; на те вони й беруть королів з чужоземців, щоб вони не могли стати дідичними володарями і не прийшли до сили. З підвладним козацьким народом маїпати поводилися немилосердно. Насамперед, не задоводяючись даниною що сі піддані їм давали, вони стали віддавати їх у власть Євреїв і Вірмеє, і ті не спинались ні перед якими насильствами над ними самими, їх жінками і доньками,—так що бувши колись панамі і володарями козаки «стали рабами проклятих Євреїв»¹⁾.

Далі, Ляхи скасували сорок-тисячне козацьке військо, що стерігло край від Татар. Нарешті—вони стали нищити православну віру і через своїх єзуїтів-єзідів²⁾ сидували козаків до папської віри. Сорок літ тому вони понищили всі православні церкви, перевели священство, а митрополита з одинадцяттю єпископами спалили на залізних штабах (легенда про Наливайка перенесена на єрархію). Десять літ пізліш на чолі козаків стали три брати; вони погромили польське військо, поставили в Києві монастир і за поміччю патріярха Теофана, що переїздив через їх землю (як бачимо—історія Сагайдачного і ним фундованого брацтва)—відновили на Україні єрархію. Але Ляхи отруїли тих братів і знищили їх військо³⁾. Тоді після довгих страждань від «проклятих Ляхів»⁴⁾ прийшов гнів божий на сих насильників і—бог підняв на

¹⁾ Про Євреїв-рандарів Павлові, очевидно, довелося наслухатися багато, але він не постарався зібрати разом сих оповідань, і тільки натякає на них по ріжних місцях. Напр. згадує про великі оплати за тавра, чи печати, що побирали з переїзжих на Україні «прокляті Євреї» «що распоряджали тими що приїздили і від'їздили й чинили їм ріжні утиски» (II с. 113). Див. також нижче його оповідання про Євреїв-коршмарів—с. 979.

²⁾ Се гра слів: малоазійські єзиди-дуалісти вважаються слугами сатани.

³⁾ Муркос догадувався, що сі три брати—провідники козацьких повстань: може Наливайко, Павлюк і Острянин. Але цілком ясно, що Павло оповідає про Сагайдачного, а його брацька фундація (Павло каже що Брацький монастир Українці називали «Сайташки»—с. 78) дала йому привід заступити єдиного Сагайдачного кількома братами і перенести його діла на сих апокрифічних братів. Чому саме трьох? се або звичайне епічне число—три брати, або вплив оповідання про старих київських фундаторів Кия з братами (хоч сеї легенди Павло не згадує виразно).

⁴⁾ «Чому я називаю їх проклятими?» поясняє він перед тим (II с. 2)—тому що вони показували себе більши нікчемними і лихими ніж лукавці-погани: мучили християн і задумували знищити саме імя православних. Нехай сохра-

них свого вірного слугу Хмеля, «щоб визволити свій вибраний нарід від лядської неволі».

Мішаючи події останніх років з початками повстання, Павло представляє справу так, що з початку Хмель шукав помочи у одновірців: у волоського і мунтянського господаря, але вони не то що не помогли, а видали його пляни Ляхам і Туркам. Не хотів помагати бунтівникові й московський цар. Тоді змовився з «Зиновієм, котрого він прозвав Хмелем», його приятель, король польський—щоб він підняв повстанне, а король помагатиме йому своїм військом, щоб вишпигати у Лядській землі всіх панів і правити самовластно. Тоді Хмель виїхав з сином Тимофієм на Січ—«до козаків на острові», а порозумівшись з ними, вдався до хана: лишив у нього сина в заставі, а дістав татарську орду в поміч, за такою умовою: «земля і здобич нам, а бранці вам». Коли Хмельницький з Татарами з'явився на Україні, козаки повстали, а Хмель хитрим підступом погромив лядське військо. Пани не могли протиставити йому, бо кожний хотів на власну руку боронити свою землю, без чийої небудь помочи. Король потайки порозумівся з ним, щоб їх знищити, але вони довідалися про се й отруїли його; теж замишляли і на Хмеля, і для того замирилися з ним щоб приспати його увагу, але нічого не могли поробити з ним. Козаки за той час заволоділи всім краєм і винищили в нім весь рід Ляхів, Вірмен і Євреїв.

Так стояла справа до останньої Жванецької війни; коли Ляхи підкупили хана і він зрадив, Хмель знов удався до московського царя, і сим разом завдяки посередництву патріарха цар згодився взяти його під свою владу, задля православної віри. Післяв Хмелеві і старшині кафтани «і надав йому титул князя з огляду на вагу його держави»¹⁾. Послав ультиматум королеві, але поки йшли наради і переговори, «сі негідники—польські пани, знаючи, що козаки ніколи не беруться до зброї в великому пості, напали того року під сам Великдень на 70 до 80 місточок в землі козаків—«головно па те щоб докучити цареві, котрому в опіку віддалися козаки»²⁾.

Робили при тім незвичайні звірства: не тільки побивали всіх, кого запалили—навіть дітей-немовлят, але розпорювали животи вагітним жінкам. Набрівши такого втікли назад, так що військо Хмеля захопило і знищило тільки арієргард, «і з ним одного з сзугітів, що підбивав їх на се»³⁾. Потім козаки напали на лядські місточка

нить господь во віки царство Турків—бо вони беруть харач і не мішаються до справ віри. Але сі прокляті незадовольнілися тим, що брали харач і десятину з Христових братів, а тримали їх у неволі і видавали у власть ворогів Христа—немилосердних Євреїв. Не тільки забороняли ставити їм церкви і проганяли правовірних священників, але чинили насильства над їх побожними і чесним жінками і доньками. Бог видячи їх пиху, лукавство і нелюдськість до братів-християн, наслав на них свого вірного слугу і раба Хмеля, і той відомстив їм—знищив їх пиху» (с. 3).

¹⁾ Порівняти далі (II с. 157) очевидно пізнішу приписку: московська династія звалася «князі», вона веде свій початок з Риму; кождий монарх з цього роду звався «князем»; также назвали вони і Хмеля.

²⁾ Про польське віроломство супроти козаків Павло згадує й потім у Москві, при нагоді наступу Радивиля на Могилів: «Коли Хмель перемагав і збирався їх знищити, вони (Поляки) давали йому тверду присягу, і він ставав до них ласкавим і пускав їх, вони ж ламали присягу і йшли на нього новою війною» (III с. 118).

³⁾ Пор. вище оповідання про взятого в неволю капеляна Потоцького.

і вибили кого захопили, в пімсту за се. А цар довідавшись і страшно розгнівавшись на Ляхів за те що вони змішали кров сих мучеників з кровю Христа, в переднь його розпяття, постановив воювати Ляхів і з 500-тисячною армією рушив на Смоленськ, піславши крім того Хмельницькому в поміч 90 тис., а 300 тис. з одним боярином (Шереметьєвим) поставив на границі татарської землі (всі цифри, як бачимо, сильно перебільшені).

Павлови з Макарієм, переїхавши Дністер під Рашковим, 20 н. с. червня 1654 р. довелось переїздити через сі місця, де погостили того року на Великдень Ляхи з Волохами—в районі Побожа. На кожнім кроці приходилось їм бачити сліди спустошення і чути оповідання про польські екзекуції. Переїхавши Соболівку, вони побачили в Степанівці попалені церкви—«бо се містечко з числа тих, що повоювали Ляхи на Великдень: людей побили, а містечко спалили». Потім вони переїхали через містечко «Явбаз» (так транскрибує його назву перекладчик—вказуючи на Обозівку)¹⁾—тут замок і всі укріплення згоріли в великодню ніч, але гарна церква заціліла. «Тому що се був добре укріплений город, сюди збіглися мешканці сусідніх місточок, але невірно обложили і перемогли сих людей, що не гідні були відборонитися; тоді кинулись на них і всіх порубали, так що вони стали причасниками христовим мукам; тисячі було таких, і навколо було ще чотири великих місточка, що мали таку саму долю» (19). Далі переїхали містечко Талалаївку, з котрим Ляхи зробили те саме. За ним Оробівка—укріплення спалені, але трохи людей лишилося; наші серця рвалися з причини сеї пригоди—але вони вийшли стрівути як звичайно і привели нас до великої церкви св. Михайла. В козацькій землі ми ще не бачили такої високої і величавої церкви, з її п'ятьма банями. Її описань вся точена, а дзвіниця над ворітьми також має ажурну галерею». Мешканці які заціліли просили патріярха посвятити церкву, «бо прокляті Ляхи входили до неї, рубали ікони і знечестили церкву; тому від Великодня й досі в ній не було служби—чекали владики щоб їм посвятить—патріярх зараз же посвятить воду і висвятив церкву» (с. 21).

«Так людям і не вдалося потішитися сею новою церквою», завважає автор. «Ми багато плакали над тисячами мучеників, побитих сими безбожними й обманцями в сих 40 чи 50 місточках, яких 70 чи 80 тисяч душ. От невірно й нечисті люди! От немилосердні серця! Чим завинили жінки, дівчата, діти і немовлята, аби їх убивати? Коли маєте відвагу—йдіть воювати з їх головою, що наробив з вас сміху цілому світові, побивши ваших панів і князів, знищивши ваших героїв і смільців і віддавши вас на зневагу і глузування. Його імя Хміль!» (20).

Тут і далі по цій Україні Павла вражала маса вдів і сиріт. «Ми помітили в сій країні, себто у козаків,—записує він на початку оповідання про подорож через Україну, «несчисленну силу вдів і сиріт—тому що відколи повстав гетьман Хмель і до нинішнього часу не припинялися страшенні війни. Протягом цілого року. вечерами, як зайде сонце, сироти ходять по всіх хатах: хором співають гімни пресвятей діві, приемним голосом, що захоплює душі. Сей голосний спів чути здалека. Скінчивши спів вони отримують з того дому (де співали) в дарунок гроші, хліб, або иншу страву і взагалі все потрібне для їх прожитку підчас учення. Через се більшість сиріт письменні, і взагалі скількість письменних дуже зросла, відколи

¹⁾ Треба памятати, що транскрипція арабської графіки в назвах лише дуже багато місця сумнівам.

настав Хмель і визволивши сей край, звільнивши сі мільони православних з кормиги ворогів їх віри, проклятих Ляхів» (2).

Приїхавши після Рашкова до Дмитрашкова, Павло так описує зустріч: «Проїхавши дві великі милі, ми над вечір приїхали до иншого города званого Дмитрашково. Коли з'їхали з горба в простору долину, нас зустріла чимала юрба з міста і помогла нашим підводам виїхати на гору, де стоїть те місто. Тут тисячі (!) мешканців вийшли нам на зустріч. Перед усім сім священників з семи церков сього міста, з корогами і свічками, далі старшина і військо. Коли ся процесія наближалася, наш владика патріарх шануючи хрести й образи зліз з візка. Як звичайно, ми одягли на нього мантию і стали наоколо з відповідною пошаною. Потім як він поцідував ікони і хрести і благословив усіх, вони пішли наперед під голосний хоролий спів, від котрого хиталася гора і долина, особливо від співу хлопців. Вийшовши на гору і пройшовши міську браму, ми побачили на вулицях великі тисячі чоловіків і жінок—таку силу, що здивувалися їх множеству! Коли наш патріарх проходив повз них, вони падали перед ним на землю і лишалися так поки він не минав їх—тоді тільки вставали. Ми не могли вийти з диву особливо від такого множення дітей всяких літ, що сипалися немов морський пісок. При тім бачили в сім благословеннім народі побожність і страх божий, просто на прочуд. Так ми дійшли до церкви св. Дмитрія. Нас впровадили до неї і протопоп відправив молебень¹⁾. Нашому патріархові піднесли святую воду, він покropив церкву і тих, що стояли найближче, а потім сипнув і на всю решту. Після того вони з співом і свічками пішли знову перед нами, до дому протопопа, де нас закватирували. Ввечері діти сироти знову ходили, співаючи гімни; їх спів тішив і захоплював души, а приємні голоси приводили до здивування» (4).

Переїхавши Україну Павло записує: «Знай що в козацькім краю в кожному місті і в кожному селі побудовані доми для мешкання бідаків і сиріт—при кінці мосту, або на краю міста. Знадвору на них повішано багато ікон. Хто туди заходить, дає їм на божє—не так як у краю Молдаван і Волохів, де (старці) ходять по церквах і своєю многолюдністю не дають людям молитись. В козацькій стороні бідаків так багато, що тільки бог оден їх знає; здебільшого се діти-сироти. Ходять голі, так що найтвердіше серце розривається побачивши їх. Кожного разу як ми до них приступали, вони тисячами збиралися наоколо нас за датком. Наш владика-патріарх дуже жалувал їх, і нас дивувало, що вони так бідують живучи за часів Хмеля коли панує справедливість. Яково ж то було їм за Ляхів, як ті брали від кожної душі по 10 грошей на місяць» (с. 94).

Але коли таким чином все нагадувало на кожному кроці про криваві гекатомби, що склалися безнастанно в боротьбі за визволення, про сей неустинний кривавий потік що плив через Україну, забираючи з року на рік найбільш активну, найбільш цінну частину людности,—заразом вражав сих чужоземців незвичайно сильний приріст людности неважаючи на такі тяжкі й тривожні умови життя. Ся формовна продукція людського матеріалу на потреби визвольної боротьби викликала у сих чужинців подив і тугу:

¹⁾ Сторочую всім звісний його зміст, з поминанням царської родини, присутнього патріарха і митрополита. Архиднякон взагалі дуже багато уділяє місця обрядовим подробицям, близьким його фахові; але нам нема інтересу на них сплятися.

«Знай, що в домах сеї країни ми бачили силу людей, худоби і птахів і дуже дивувалися, як у них того всього багато. В кожній хаті побачили ми, читачу, по 10 і більше дітей, з білим волоссям на голові—так що ми за сю білість називали їх дідами. Вони старші одно від другого одним роком, і так ідуть драбинкою—на великий наш прочуд. Діти виходили з хат дивитися на нас—але ще більше мидувались ми ними! Побачив би, як з краю стоїть найстарше, коло нього менше о п'ять, і так далі все нижчі та нижчі до найменшого з другого краю. Най буде благословенний їх творець—що сказати про сеї благословенний нарід? За сі роки в походах побито їх сотки тисяч. Тисячі забрали їх в полон Татари. Пошести вони давніше не знали, але в сих роках вона вибухла і серед них, забрала сотні тисяч до райських садів. А проте вони многолюдні як мурашки, і більш нечисленні ніж зорі. Подумати, що жінка у них родить 3—4 дитини нараз¹⁾. Але певніше те що нам говорили (інші)—що в сім краю нема жодної неплодної жінки. Се вже річ очевидна, для кожного безсумнівна і провірена» (31).

На іншим місці читаємо: «Кожне місто і містечко в козацькій землі багате на людей, а особливо на маленьких дітей. Кожде місто має мабуть 40, 50 тисяч людей, і ще більше. Але дітей більше як трави. І всі вміють читати, навіть сироти! Вдів і сиріт у сім краю множество. Чоловіків побито в безастанних війнах. Але у них гарний звичай: дітей своїх вони женять замолodu, і через те їх більше як зір на небі і піску на морі» (51).

Неважаючи на неустанні кровопускання полуднева Україна, котрою переїздив автор, як бачимо, здавалася йому сильно залюдненою, добре загосподареною і упорядкованою, так само наддніпрянська і задніпрянська. Він пише, переїзжаючи через Побожє: «Всі сі місточка лежать недалеко одно від одного. Так воно і по всій козацькій землі. Яка се благословенна країна! Не пройдеши віддалення такого як між Алепо і Тушан-ханом (з годину дороги), як здибаеш на дорозі 10, 8 або хоч 5 сіл—се на самим великим шляху, а направо і наліво від них—без числа! Кожде місто має потрійні деревляні стіни, добре утримані. Зовнішня закриває приступ кінноті. Потім в середині, ще дві лінії стін з ровами між ними. Неодмінно єсть замок з гарматами,—так що коли неприятель переможе і перейде всі три лінії стій, люди ще можуть утікти до замку і там боронитись» (с. 18).

На іншим місці читаємо таке загальне поясненне: Лядська держава складалася з трьох частин. Одна та що зайняв і відібрав від них гетьман Зиновій; вона має довжини на місяць дороги, і стільки ж впоперек; вона вся повна мешканців, фортець і укріплень, як гранатове яблуко. Друга частина та що Ляхи держать і тепер. А третю, середню—гетьман спустошив цілком: спалив її городи і села, вирубає чоловіків, а більша частина людности стала татарськими бранцями. Вона стала порожнім степом—границею між гетьманом і Ляхами, на кілька день дороги (с. 35).

¹⁾ В тексті Муркоса: «жінка буває вагітна три і чотири рази до року і кожного разу родить разом 3—4 дітей». Хоч автор, як бачимо, сам уважає сю демографію перебільшеною, але правдоподібно, що сеї порід 3—4 рази на рік стався через те що якийсь переписувач не зрозумів отсих слів, що українські жінки раз-у-раз родять по 3—4 дітей. В рукописи акад. Кримського нема ні одного ні друг го, тут просто: «Оповідали нам, що в сій країні нема жодної неплодної жінки, а щороку вони родять, і то без усяких болів—завдяки гарному повітрю і воді» (с. 53). Мабуть пізніша, виправлена редакція.

Козацька Україна й її устрій описується в таких виразах:

«Знай, що у Хмеля тепер 18 полковників, себто башів. Кожен править богатыма городами і кріпостями, з нечисленною силою мешканців. Між ними єсть 4 або 5 таких що мають під своєю владою 40, 50, 60 містечок, а обовязаного до служби війська 60, 50, 40 тисяч. Найменший має 30—40 містечок і 30—20 тисяч війська. Нижчі чином мають по 20 містечок і менше, а війська тисяч 20 і нижче. Всі ці тисячі збираються в похід до Хмеля, разом більше 500 тисяч. Вони вповні досвідчені в усяких военных штуках, а коло 100 тисяч при гетьмані—(особливо) хоробрі юнаки, зручні в військовій їзді. Ті вояки давніше були простими селянам, без усякого военного досвіду, але поволі вивчилися; сі ж юнаки з дитинства вчилися їзді, стрільбі з рушниць і луків, і відвазі. Треба знати, що всі ці вояки не отримують ніякої платні, але сіють збіжжя скільки хочуть, потім жнуть і збирають, і ніхто не бере з них десятини ні чогось такого: вони свободні від усього. Та й усі піддані козацького краю живуть так: не знають податків, ні харачу ні десятини. Хмель тільки віддає в оренду орендарям всі митні оплати купців на границях своєї держави, та приходи з меду, пива і горілки за 100 динарів (червоних). Сього йому стає на видаток на цілий рік, і більше він не бере нічого» (36).

Ентузіястичні відзиви Павла про козацьку відвагу та военну штуку, і спеціально про Тимоша Хмельниченка, що йому здавався ідеалом козацького юнацтва, ми вже бачили вище (так само М. Костина—хоч як неприхильного козацькій інтервенції)¹⁾. Я відложив до цього місця загальні уваги Павла про козацький обичай: «Козаки сильні на війні, ніколи не уступають і не тікають²⁾. Вони великі митці в будові таборів—сому вони навчилися за останні два роки від Поляків (!). Їх табори—се насипані з землі шанці: їх сиплють наоколо війська, аби ніхто не міг напасти на козаків несподівано. Кожен має свою охорону³⁾—яму в землі. Ставши на ноги вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє неприятель, ховаються в ямах, і жодна куля їх не влучить: самі влучають, а в них не влучають. Житте провадять дуже мізерне, в походах задовольняються незвичайно малим: крім житнього сухаря і води не знають нічого. Нема у них ні шатрів, ні гарної одежі. І при тім витривалі вони дуже» (I с. 92).

Не вважаючи на те, що народня енергія мусіла бути скуплена перед усім коло оборони, могутня динаміка життя і будівництва відчувалась і в інших сферах життя: в економіці і культурі. Про се ми мало чуємо в інших джерелах, але сей маловчений Араб умів в повній мірі се відчутти і передав свої вражіння в доволі примітивній і неглибокій, але виразистій і навіть яскравій формі. Не тільки руйнувалися старі форми феодальної неволі, але будувалися й нові, свободніші форми життя. З правдивим, істотно-революційним патосом аленський архидиякон говорить про могутні пориви життя, що розгорталися під подумами повоздобутої свободи після довговікового поневолення. Те що для всяких статочних представників старого режиму було одною руїною, оргією розбещеної черни, в оповіданнях свого чужосторонця встає як чудесна епопея будівництва, праці, освіти, культури. Розуміється, як у людини церковної—в центрі його образу стоїть будівництво цер-

¹⁾ Вище с. 514—6, 541, 543, 582—3.

²⁾ Се лишилось під вражінням першого наступу Тимоша.

³⁾ Муркос пише: світй окремий табор.

ковне. Воно таки й дійсно грало таку домінуючу роль, тому що справді повстання окривалося прапором віри. Архидиякон се брав за чисту монету, не стараючись дошукуватися, що фактично містилося під тим релігійним прапором. Але поруч чистої церковщини: будовання церков, споруджуванне іконостасів, дзвонів, риз і посудів, малювання і різблення образів і т. д.,—що справді стояло в центрі тодішнього культурного руху,—він підчеркує й розмах господарчий, і будову міст, і розвій шкіл, опіку над молодіжю—над сиротами спеціально, і весь підвищений, твердий творчий тон життя.

Ми бачили вище його панегірик сьому визволеному народові, що з здобутої свободи, з завойованих достатків зробив такий благородний вжиток: замість провадити час в ліношах і розкошах, він обмежує себе в своїх фізичних потребах, але все обертає на культурні добра в тодішнім розумінню і на будову нових церков, спорядження ікон і мальовид, плекання церковного співу, поширення шкіл: освіти. Подібні, дрібніші риси розсіяні по різних місцях опису:

«Починаючи від сього міста і по всій країні Руській, себто Козацькій»—записує Павло, вступивши на Українську землю—«ми помітили прегарну рису, що викликала в нас подив: всі вони, з невеликими виїмками,—навіть більшість їх жінок і доньок уміють читати, знають порядок церковних відправ і церковний спів! Священники вчать сиріт і не лишають їх блукати невігласами по улицах» (с. 2).

«Коли ся країна, завважає він одного разу—була в руках Ляхів, то 20—30—40, навіть 50 місточок були володінням одного пана (бея), а козаки були його підданими, або краще сказати—невільниками. Їх примушували працювати день і ніч над будовою укріплень, копанням ровів і ставів для води, корчунням лісу. Коли ж запанував гетьман Зиновій Хміль—дай боже йому довгого віку!—то вони одержали всі права і всю владу над тим, над чим мусли працювати і страждати в неволі» (с. 19).

Ліси використовували Ляхи на скріплення своєї сили—завважає він иншим разом: вони вживали їх на будову своїх укріплень городів і домів. Тепер козаки, заволодівши краєм, ділять землю між собою. вирубують ліси, випалюють корінне і засівають землю збіжем (15).

З приводу церков, похваляючи їх гарну будову, великі розміри, багаті і смаковите внутрішнє урядження, автор завважає, що все се церкви нові, збудовані за панування гетьмана Зиновія Хміля (16). Він потверджує тим загальну характеристику, подану вище, і її потверджують також і інші звістки, з инших джерел, що говорять про дуже енергійні заходи коло церковного будівництва старшини й козацьких громад (чигринський монастир Виговського, каплиця Б. Хмельницького, тимонівський монастир Махаринського, Переяславська церква і т. д.).

Павло описує будову такої церкви, що вони бачили переїздом в колишній маєстности Каліновського коло Умани. «Вони тепер працюють над її банями; се одна з найкращих церков що до архітектури, величавости, висоти і розмірів. В середині відгорожені місця навхрест, і в заглибленнях два клироси. Олтар великий і гарний; в середині чотири величезні деревляні стовпи, різблені, розписані і позолочені, так що нічим не відрізняються від золотих; над ними рід бані. Іконостас ставлять наново. На клиросах місця для священників і співаків лишилися від людських часів. Всі стовпи і деревляні частини, також аналої, щоб класти книги, прикрашені різбою і золотом. Над головною навою загорожені балюстрадою хори—там стоять співаки і грають на органі; туди провадять високі сходи» (с. 27).

Можливо, що се перебудовували на церкву фундований Каліновским костел. Таке вгадує автор в Переяславі: польський костел обернено на православний монастир Покрови, а нову церкву Успенія теж добудовували на очах Павла: «Вона ще не скінчена, але викликає подив своєю хитрою формою, своєю висотою, своєю симетрією, і своїми п'ятьма банями. Вона має форму хреста: чотири великі арки, і при кожній дві дуже гарні менші арки з боків, так що всіх їх 12. Великий олтар творить головна арка з двома бічними; крім нього ще два олтарі внизу—Покрови і Воздвиження, а два на хорах—Похвали Богородиці і Петра й Павла. Церква має подвійні хори: одні над західними дверима, для співаків, а повище їх друга галерея, що йде наоколо великої бані—цілком подібна до хорів св. Софії своєю конструкцією і стовпами. Вони захоплюють очі глядача, і хоч зроблені з дерева, виглядають цілком як мармурові. Знадвору церква потинкована і має вироблені на тім смуги і дуги. Будова нова і не викінчена: в середині стоять приладдя, ящоб витягати канатами матеріял на гору» (IV. 191).

В Суботові, вертаючися, подорожники застали будову камяної церквіці, чи каплиці св. Іллі на гетьманським дворі, проти гетьманського дому. Їх здивували великі камяні масиви привезені на сю будову; їм пояснили, що сі камені походять з старої татарської мечети, що стояла в 5 милях від Суботова, і гетьман велів її розібрати і привезти матеріял на сю церкву (IV.194).

В Буках патріярха попросили, користаючи з його переїзду, посвятити їм нову ще недокінчену церкву:

«Там три церкви: Успенія, Михайла й Іллі. Коли нас стріли, як звичайно, з хоругвами і з духовенством, і ми пройшли до церкви, нашого владика патріярха попросили посвятити їм четверту церкву—нову і недокінчену ще. Нас повели туди з процесією; війшоши туди, наш владика посвятив воду, потім покropив церкву й олтар, благословив престіл і жертвеник, помастив їх миром, прочитав відповідні молитви і назвав церкву на честь Різдва. Потім покropив свяченою водою всіх присутніх. Кожного разу як ми вступали до якоїсь церкви або города, нас стрічали священники з яким небудь посудом з святою водою, і потім як патріярх, злізши з воза поцілував хрести й ікони, що вони тримали в руках, а вони поцілувавши його хрест і правицю,—йому підносили сей посуд з посвяченою водою і він кропив водою навхрест усіх присутніх за поміччю пучка базиліка; так само як входили до церкви, після ектенії і відпусту йому звичайно ставили крісло, щоб він покropив свяченою водою кожного присутнього. Потім вийшовши з церкви він кропив на право і наліво всіх присутніх, аж доки ми не доходили до своєї квартири» (29).

Будови цивільні, приватні очевидно не визначалися вибагливістю, і автор ніде не спиняється на їх опису ані на їх будові. Панські палати, єврейські крамниці, навіть заїзди і коршми часто лишались незамешканими, в руїнах. Ми бачили вище сю загальну характеристику автора ¹⁾: доми, крамниці, заїзди єврейські і вірменські стали пристановищем диких звірів, і такі замітки стрічаються потім конкретно що до того чи иншого місточка (напр. в Трипілью: «більша частина домів порожня, бо се був єврейський осередок, а тепер їх гарні доми, крамниці і заїзди

¹⁾ Вище с. 968. Автор кілька разів описує сі колишні палати—особливо замок Каліновского під Уманню: укріплення, башти, мешкальні будинки і стайні: «тепер сі палати стоять руїнами, ніхто в них не мешкає, і вони немов плачуть за своїми хазяями»—II 26—7. також ст. 82, 83 й ин.

порожні і безлюдні», с. 83, і знов: «перед палатою дома лядські і єврейські, крамниці і гарні заїзди, тепер залишені»¹⁾. Се робить вражінне певного прийнятого доброго тону: старшина і взагалі заможні люди не вважали тактовним вступати в сліди польської шляхти, державців і орендарів, щоб не ображати демократичного настрою мас, не викликати вражіння, немов би вони хочуть на свою користь відновити ненависні форми експлуатації польською шляхтою української людности. Мусіло пройти трохи часу, поки владуша верства настільки почула себе сильною, що більше не обмежувала себе з сього погляду. Але місцями, по більших містах, сі дома старої, дореволюційної буржуазії не стояли пустою. Описуючи Умань автор завважає: Доми високі і гарні, мають округлі вікна з різнокольоровими шибамі; над ними висять ікони; здебільшого вони належали Ляхам, Євреям і Вірменам (с. 22), і далі: «Доми в сім місті гарні, дерево їх гладко вигебльовано, бо се були дома Вірмен і Євреїв: козаки нищили їх у своїй землі, забравши їх маєток і багатство: дома, майно, городи і ґрунта; вони були варті того, тому що за лядських часів саме вони були управителями і начальниками, держали митниці і до-решти поневолили козаків²⁾; коли ж Бог передав владу козакам, вони вигладили і саму пам'ять про них на землі» (27).

¹⁾ Заїздами, або як перекладчик перекладає се слово «постоялые дворы», автор називає те що у нас звалось коршмою, а сповняло різні функції. Автор очевидно багато наслухався всяких оповідань про коршмарів-рандарів, але не мав нагоди виговоритись на сю тему; тільки часті згадки про сі «заїзди» показують, що вони павязали в його пам'яті.

Найбільше записав він, виїхавши з України на Москвіщину: «Треба знати, що в Козацькім краю за лядського панування Євреї заводили по своїх хатах заїзди—побудовані з дерева, просторі й високі, для тих що подорожують зимою, щоб хитро користуватися з них, спродаючи їм сіно для коней, страву для них самих, жадаючи грошей за заїзд, хоч би за годину, за горілку й інші трукки, і за все що знадобилося б». В Москвіщині таких заїздів він не побачив, і з сього приводу записав се—II с. 128.

²⁾ З сього приводу автор пускається в такі рефлексії:

«Як зітхають, тужать і стогнуть лядські пані і прості люди за сим містом Києвом! Се ж було stolичне місто їх короля (!), забудоване домами панів. Всі сі палати, чудові дома й сади належали їм та багатим Євреям. Вони (Ляхи) мали тут дві прегарні муровані церкви з арками на високих стовпах: одна старинна, инша нова, гарна і оздоблена всякими архитектурними прикрасами; гіпсові прикраси склепінь і інші будови лишилися недокінчені артистами, а тепер вони закинені і служать місцем для нечистих потреб і пристановищем для худоби.

«В сих двох церквах і в околиці було кілька тисяч (!) єзуїтських, або краще сказавши—сзідських священників. Коли виступив Хміль і проходячи край в усіх напрямках побивав їх усіх, які йому попали до рук, тоді які заціліли, повтікали сюди міркуючи: «Нема ніде ратунку крім як тут»,—бо се город неприступний, окружений укріпленнями і горами. Але Хміль і козаки дісталися до них, повязували їх тими шнурками, що ними оперезуються вони (католицькі ченці) і мучивши всякими способами, повиккидали до Дніпра, а інших поїли собаки.

«Бо єзуїти не задовольалися тим що мали Ляхи, але хотіли викорінити рід козацький. Хотіли забрати Печерський монастир і св. Софію та повернути їм на свої кляштори. Тоді роз'явився Хміль як пророк Ілля. Віп відомстив їм і визволив благословенний богом нарід від рук невірних (Ляхів), що мали багато голов, але не малъ одной голови; слобонив його з неволі безбожникам-євремлі і злим еретикам Вірменам!» (77).

Людність робила вражіння заможности і достатку. Описуючи Умань—перше більше місто України, яке йому довелося побачити, автор зазначає, що міщане його убіралися в дуже гарні убрання (с. 22). Міщанство київське зробила на нього вражіння «вельмож і багатіїв». «В сім городі Києві, пише він, значні люди мають в руках грубі палиці різного роду з бамбука й иншого дерева¹⁾. Людей значних, шановних, панів і багатіїв і сім місті багато. Нам привозепо мед і пиво в великих бочках на підводах. Горілки багато. Хліб возять возами, а рибу кінтарами—так багато того всього у них. Риба дешева і багато її на прочуд, всякого роду і вигляду, бо тут же велика ріка Дніпро. Дома чудові, високі, побудовані з плах вигебльованих з середини і з надвору. При кожному домі, як і при палатах—великі городи, з усякими овочевими деревами, які у них ростуть—сила шовковиці, білої і червоної (але ягід її не їдять, завважає він), великі горіхи, багато винограду» (75).

Зверхній вигляд, пошу, зачіс і т. ин. характеризують ще кілька заміток, розкиданих по різних місцях:

В землі козаків всі завсіди голять голови, лишаючи над очима пасмо волосся, що спускається на очі. Всі козаки голять також бороди, мало хто становить винімок (129).

У всіх сих краях: у Волохів, Молдаван, Козаків і в Московії люди стоять в церкві у всяку пору (року) з відкритими головами—а всі носять шлики з сукна, обшиті футром. Жінки в Козацькім краю накриваються білими хустками—у багатих вони бувають вишивані перлами (I. 50).

«Треба знати, що доньки значних Киян носять на голові кружочок з чорного оксамиту, гаптований золотом з перлами і каміннем, на взірць корони; він коштує до 200 золотих і навіть більше. Дівчата бідніші плетуть вінки з квіток».

Хатне урядження Павло теж описує сумарно для всієї Східньої Словянщини, починаючи від Молдавії: «В сих сторонах—Молдавії, Валахії, Козацькім краю і Московії доми будуються з дерева і дощок і мають високі дахи, як горби верблюда, щоб сніг не лишався на них. В середині лавки йдуть під стінами, а столи—як і у Франків стоять посередні кімнати, на стоянах. Постіллю служать кпими і тканини²⁾, розвішані на стінках. В кожній хаті єсть піч, на двох стозбах, чотирехстінна, з випаленої глини, червоної або зеленої, а у багатих людей—з кафлів, зверху залізна накривка, що зветься їх мовою—каптур»³⁾.

Про економічний побут мас—маломіщан і селян автор дає короткі уваги насамперед при переїзді через Побожє (Ободівка—Баланівка): «Ми їхали між річками і безконечними садами. Виднілися лани різного збіжжа звиш на чоловіка, як море довгі й широкі» (17).

Вільшану він зве великим і добре загосподареним селом з овочевими садами і садочками (перекладчик перекладає: палисадниками), з проточним ставом подібним до ріки. «Проїхавши милю дістались ми до иншого квітнучого села з великим ставом. Проїхавши півтретя милі переїхали через велике і добре загосподарене село з садами, на імя Кропивлу» (93).

¹⁾ Зараз по приїзді на Україну він завважив се як цікаву побутову подробицю: «Всі чоловіки в сім краю носять в руках палиці» (14).

²⁾ В короткій ред.: паласи.

³⁾ І с. 46—сеї термін «каптур» уживає автор далі, оповідаючи про Україну.

Трохи ширше з приводу Ісаїв (Ісайків): «Ми проїхали дві великі милі лісом між двома високими горами, дорогою вузькою і тяжкою, що йшла долиною. Через невеликі відступи дорога перегорожена засіками, щоб загородити приступи кінноті. З правої і лівої сторони гарно уряджені хати, числом до 300 і дві церкви у них, а зветься се місце Ісаї. Кожну хату окружує город, засаджений вишнями, сливками та іншими деревами, а в середині капуста, морква, ріпа, петрушка, цибуля і все таке инше. Долиною один за другим стави для риби—до десятка їх. Вода протікає з одного ставу до другого: себто з лотоків одного става до другого, з другого до третього, і т. д. При ставах млини. Гаті густо обсажені вербами. На ставах велика сила жовтого і білого цвіту...

«Але ніщо не дивувало нас так, як багатство всякого запасу і дробу: кури, гуси, качки, индики в великій силі ходять полями і лісами, пасучись оподалік від місточок і сіл. Серед лісів, по різних сховках вони кладуть і свої яйця—і через їх множество ніхто їх не шукає. А домашніх звірат і худоби в домі кожного господаря ти, читачу, побачив би десять родів: копей, корів, овець, кіз, свиней, курей, гусей, качок, индичок велику силу, а в деяких хатах і голубів над стелями їх. Тримують також і собак. Але особливо чудувались ми ріжним родам свиней—ріжним кольорам і виглядам. Вони бувають чорні, білі, червоні, руді, жовті і синяві, також рябі і в ріжні смуги. Часто ми придивлялися й тишилися їх поросятами, але ні разу нам не вдавалось утримати хоч одного—мабуть у них в животі чорти—так вони тікають з рук, як живе срібло. Здалека чути їх крик. Льохи їх родять тричі до року—за першим разом у своїм життю кожна приносить 11 поросят, другим разом 9, третім 7, четвертим 5, п'ятим 3, шостим тільки одного, не більше, а далі зосім перестають плодитися, так що годяться тільки на м'ясо. Колють звичайно кабанів, а льох лишають. У них і особливі пастухи»¹⁾.

«Що ж до ріжного посіву, то вони також дуже ріжнорідні—ми про них скажемо на иншому місці» (3—2).

Сю свою обіцянку—розповісти про ріжні роди засіву, автор виконав уже після опису козацької землі, а саме при оповіданню про подорож з Путивля до Сівська і формально се оповідання вже зв'язане у нього з описом Московської землі. Але нема сумніву, що воно належить також само і до України—як паралель до поданого вище опису скотарства (місцями автор виразно відкликається до того що бачив в сій справі на Україні).

«Нам доводилося бачити в сім краю Москаліз²⁾, що вирубаючи ліс вони використовують землю і зараз засівають її—такий родючий тут ґрунт. Бачили ми, як орють вони одним конем—тому що корови в сім краю дуже малі, з теля завбільшки—через великий холод; сили для оранки вони не мають, а тримають їх для молока, літом і зимою. Плуг возять на двох колесах, і він має гострий залізний різець, що заглиблюється в землю і вирізує до щенту коріння лісових рослин і траву. Другий

¹⁾ Се так здивувало Павла, що він далі ще раз повертається до сеї теми: на Московщині, каже він, пастух пасе разом корів, овець, кіз, свиней, коней, і се далеко практичніш, «в землі ж козаків кожен рід худоби пасе окремий пастух; нас найбільше дивували пастухи свиной» (115).

²⁾ Сей термін у автора має значінне політичне, а не етнографічне: те що за політичними межами Гетьманщини—се для нього Московщина, хоч людність була ще українська.

чоловік привязував до коня рід крат: плетена чотирьохкутна клітка, з довгими деревляними кілками з одної сторони; вона вживається для вирівнювання землі; вона швидко рухається, дуже легка і вирівнює землю як долону. Ми бачили, як в Валахії, землі Молдавській і Козацькій люди орють п'ятьма, шістьма парами волів, з п'ятьма—шістьма погоничами, з великим заходом, і тут колеса необхідні ¹⁾.

«Дуже дивно, що вони засівають уже з цього часу (се був день Пантелеймона—Паликопа), і посів лишається в землі приблизно 9 місяців—аж розтане сніг при кінці березня. Що ж до засіву то в сім краю його багато родів. Насамперед пшениця, вона двох родів: одна з остями, друга без остів; росте вона тут добре, виростає до сажня. Сіють також пізню пшеницю—літній посів: при нас при кінці липня (с. с.) вона ще не колосилась, а була зелена як смарагд, наслідком великих дощів що не перериваються навіть літом.

Друге збіже (засів) зветься фариза (жито), воно подібне до пшениці—у нас воно вважається буряном, і віяльники викидають його з пшениці; се тонка пшениця, хліб з неї чорний, а росте вона високо так як і пшениця на сажнів так що їздець ховається в ній. В козацькій землі сіють її дуже багато, так що траплялось години 2—3 їхати полями жита довгими й широкими як море. Зерно се промелюють, зализують водою і потім женуть горілку варячи разом з цвітом хмелю, що надає горішці гостроти. В землі козацькій вона дуже дешева, просто як вода, а в московській дуже дорога: 10 ок продають за золотий і дорожче.

«Третє збіже ячмін. Четверте шуфан (очевидно овес): його сіють дуже багато для годівлі худоби, котрою возять; він їй не шкодить так як ячмінь, вона від нього буває міцна і в тілі.

«П'яте збіже зветься їх мовою мазарі, воно подібне до гороху, його варять замість сочовиці; скільки нам приходилось його їсти без олії, як лік на боці в животі! Шесте збіже—просо, його дуже багато. воно має китяги як кукурудза. Семе збіже—червона трава що має багато гялячок і ще більше квіток; руською мовою її звуть грічка; зерно її подібне до проса, але (в середині) біле й м'яке, вживають його замість рижу, бо рижу не люблять.

«Восьме збіже має жовтий цвіт, подібний як у ріпи; його листя варять і їдять. Дев'яте має синій цвіт, зерно чорне: його домішують до пшениці, коли її печуть; воно дає хлібові солодкий смак і білість, по волоськи його звуть лякина, а по грецьки гонгілі (рід ріпи).

«Десяте збіже—конопля; її багато. З насіння її роблять олію, а з самого прядево для сорочок і для мотузків. Одинадцять—лен, з блакитною квіткою, його дуже багато, жінки його білять і роблять сорочки і всяку одяжу. В Московському краю (се полотно) дуже добре і довго триває.

«Дванадцять збіже—просо, те що сіють у нас між огірками. Його пропікають на огні і роблять напиток (бузу) дуже смачний. цілком як молоко. Особливо багато її в козацькій краї. Греки звуть її го сарацинською пшеницею ²⁾.

«При кінці літа ти міг би побачити у них щось подібне до (малоазійської весни), як на благовіщенне у нас: лани достиглого жовтого жита, зеленої пшениці, ще

¹⁾ Автор розуміє тут східне-полудневу Україну; оранка з кіннями, описана ним, безсумнівно практикувалася і на лепших ґрунтах північної України.

²⁾ «аравико ситари т. е. арабская пшеница» в рос. перекладі.

більші лани білого цвіту лани сині, лани жовті і всякі інші—мило глянути!» (124—5).

Мешканця сухої, камінистої, малоростинної Сирії вражало се багатство рослинності і води, яке він побачив на Волощині і потім на Україні. «Ми приїхали до великого міста, з укріпленнями, водами і садами, як звичайно, бо ся благословенна країна подібна до гранатового яблука великістю і процвітаннем», записує він при Лисянці. «Давались ми диву, записує він иншим разом (16), переїхавши Бережанку, під Ободівкою і оглянувши тутешні гати, лотоки і млини: «Як Друзів у своїм краю звемо затримувачами землі, так і сі Козаки затримують воду». «Коло кожного місточка або села завсіди буває став, з дощовою або проточною водою¹⁾. В середині він має деревляну гать, на ній лежать вязки ріща, накриті гноєм або соломкою. Під нею протікають течії, що обертають млини,—так що мешканці мають одночасно воду, рибу і млини, і нічого не потребують. Все се неодмінно буває в кожному місточку і в маленькому селі. Їх приряди для обертання млинів предивні: ми бачили млини, що крутилися від горсточки води» (16).

Ближче устрій млинів описує він при нагоді того що бачив під Буками: місточко розсілося між горами, вінчаними укріпленням, з замком над кручею і з великим ставом в долині—«при гаті стоять 4 млини, з хитрими двигунами як по инших млинах у сій стороні: каскад води падає зверху і вправляє в рух надвірні колеса, а їх вісь крутить млини (жорна), що мелють пшеницю. Інші приряди вправляють в рух ступи для жита й ячменю: товкачі підіймаються і спускаються в ступи. З розтовченого і роздробленого жита гонять горілку, а ячмень варять і роблять з того напйток (пиво). Єсть також преси для льону—що вони сіють для сорочок. Поміж колесами з надвору стоять також великі деревляні чапи (фолуші), в котрих за лядських часів валяли сукно—потім як вода переходила через них протягом кількох днів» (28).

Богата рослинність: буйна трава, зарослі лозі, густі ліси, гарні сади—тримають автора майже в безнастаннім дивованні. Він звертає увагу, що в сій порі, при кінці червня н. с. ще косили їм свіжу траву для коней: «в сім краю ціле літо аж до жовтня буває трава і квітки, і ми дуже дивувалися, бачучи весняні квітки в літню пору» (24). Під'їзжаючи під Васильків він записує: «Сьогодні на паший дорозі часто стрічались сосни. Огороді садів і піль (мабуть городів) всі з верби—бо її дуже багато в сій стороні, а також і з грецької лози, вони переплетені галузем инших ростин, що служать для гороження» (40). Броварський «величезний ліс, весь з кедрів (сосен) подібних до кипарисів», приволить його до нестями (с. 80). В Густинському монастирі він одмічує дорогу через «густий ліс, весь з оріхів, вишень і сливок, коло нього великий став і млини; дорога на гати вистелена переплетеними гилаками, так що трудно проїхати»²⁾. З особливим замилуванням описує він київські мона-

¹⁾ «Він зветься халістао (хелештеу), себто сажавка для риби». поясняє Павло, а пок. Муркос завважує: «ледви чи вживалася на Україні ся малярська назва, що автор чув у Молдовалахії». Чи не лежить в сій звуковій комбіаніці асоціація «ставу», що авторові доводилося чути на Україні в ріжних комбіаніціях («коло ставу» і под.) з тим валахійським терміном?

²⁾ II с. 86. Подібний ентузіастичний відзив читаємо в депешах Доді, Італійця, з походу попереднього року. Проїхавши з королівською кватирою з Глинин до Камінця в серпні-вересні 1653 р. він пише з-під Камінця 18 вересня: «Край сей від Львова і до сих місць стає все кращим, в залежности від якости

стирські сади—але се становить уже інтегральну частину тодішнього українського культурного осередка, і я не хочу її зідти виривати. Тепер тільки зазначу що широкое вживання дерева при сорозмірній бідности каменя не могло не звернути уваги Араба; не вдаючися, що правда, в рефлексії з сього приводу, він відзначає сі деревляні церкви, деревляні укріплення і засіки, деревляні доми і навіть палаци. Відзначає старанну зручну тесельську роботу. Дивується величезним брусам і балкам вживаним на будову, і под. Одмічує типові форми деревляних фортифікацій, брам, мостів. Навколо кожного міста, себто круг останніх домів буває деревляна стіна, в середині друга. Над брамою фортеці високий деревляний брус з образом розп'ятого і знарядів розп'яття: молотка, кліщів, цвяхів, драбини і т. д.,—так поведлося від лядських часів ¹⁾. Звернули на себе увагу Павла також домовини: він одмічує, що в Молдавії, Валахії і на Україні труни робляться з дощок, а на Москвіщині їх видовбують з суцільного дерева, і тільки підчас чуми 1653-4 рр., за недостаткою таких довбаних домовин, стали ховати в дощаних, навіть найбагатіших люд. й, а бідних просто без всяких домовин ²⁾.

Сам побут здався авторові скромним і повздержливим, як ми вже бачили: не жалуючи коштів на церкви і школи Козаки (себто Українці взагалі) «в життю задовольються малим, їдять що трапиться і убираються як дасться» (28). Цеңці приймають гоїно високих гостей (про се нижче), але в звичайнім часі їдять мало і просто ³⁾. Приклад простоти і скромности дає сам великий гетьман, котрого з сього боку Павло особливо величає (нижче).

Взагалі нічого худіганського, розпущеного не доводилося бачити або чути Павлові: житте робило навпаки вражінне незвичайної, спартанської суворости. Поживши на Волощині, де йому стільки доводилося чути про екекуції над злодіями і розбійниками ⁴⁾, він заявляє категорічно, що на Україні «злодів і грабїжників нема» (30). Побачивши як у київських крамницях, навіть найкрацїх і найдорожших тор-

грунту. Не можна описати богатства овочів—не можна того виразити досить сильно, ані увірити не бачивши на власні очі. Чи хто повірить, що весь час на право і на ліво стоять ліси—не якось инакшого дерева, а горохів, яблук, грушок, сливок, подекуди в суміш па одну або дві милі. Черешень і вишень без числа. Міста, села і майже всі житла знищені і безлюдні, нещасливі наслідки війни ніде не можна бачити так як тут, а одначе можна вірити, що не фабульозні були ті колись безмежні богатства руських панів!—с. 59—60.

¹⁾ II с. 17, под. с. 26, 73, 83 й ин. ²⁾ II с. 167.

³⁾ «Нїхто не їсть вишуканих страв окрім гостей і прочан»—про Густинський монастир, с. 91, також про печерських монахів—с. 44.

⁴⁾ Записуючи, що довелося йому почути, мовляв в суботнім засіданню господар спеціально займається судом над злодіями («ворами») — Павло додає до сього такі пояснення: «Бог не созворив на землі більше злочинної країпи ніж Молдавія: всі чоловіки злодії або убійники. Рахують за документами, що за час як Василь став господарем, 23 роки, він скарав смертно 14 тис. злодів— хоча за першим разом він не карав смертю, а бив батогами, штампував, ставив на видовище і пускав; за другим разом утинав праве ухо, за третім ліве, і тільки за четвертим разом карав на смерть. Але ми бачили між ними, таке що боже сохрани: у них священники бувають ватажками розбійничих банд, і він (господар) не міг їх від того стримати. Їх жінки і доньки не мають ні стиду ні сорому. Господареві не стало сили утинати їм носи виставляти на видовище, топити: тисячі їх загубив, а нічого не міг доказати» (с. 69). З сим кошторисом треба рахуватися при Павлових характеристиках українського життя.

гують міщанки і се не дає приводу до яких небудь скандалів («жінки продають в прегарних крамницях все можливе з парчі¹⁾ соболів і под., вони гарно вбрані, заняті своєю роботою і ніхто не кидає на них ласим оком») — автор пускається в пояснення що до суворих кар за сексуальні прогрішення. «Коли в сій козацькій стороні приловлять чоловіка або жінку на гарячій учинку, зараз збираються, роздягають і розстрілюють з рушниц; такий закон — і нікому не буває пільги» (с. 76).

«Нехай Бог благословить їх (козаків) за їх побожність, поміркованість в життю, гарне вихованне їх дітей і за гарні співи їх довгих богослужень», резюмує автор скороченого опису Павлові міркування (с. 35).

Українська співучість зробила на Павла сильне вражіння.

Побувавши на Московщині, він так відзивається про спів український і спів московський: «Спів козаків веселить душу і визволяє від клопотів, бо тон їх приємний (напівъ пріятењ), іде від серця і виконується наче одними устами. Вони пристрасно люблять ніжний спів, ніжні і солодкі мельодії. У Московитів же співають без усякої науки, як трапиться — вони на се не вважають. Найкращим у них уважається голос грубий, густий, басистий, що не дає ніякої втіхи слухачеві. Як зін у нас уважається вадою, так у них високий голос уважається непристойним. Вони глузують з козаків за їх спів: кажуть, що се спів Франків і Ляхів» (II с. 163—6).

За вияв певної моральної стриманости Павло вважає, що тутешні жінки не лементували над небіжчиками так як се водилось у Арабів та інших Семітів²⁾. Очевидно авторові не довелося чути обрядового голосіння по померлих і се доволі дивно; правда, що він не описує детально похоронного обряду, і говорить про оплакування небіжчиків в звязку з тим, що йому довелося бачити під час московської чуми.

Суворість і аскетизм в виконуванні церковних обрядів доводить автора до захвату — і до чаю разом. Згадавши перше богослуження, яке йому прийшлося відбути на Українській землі, автор записує: «Ми відстояли вечірню, рано — ранню службу, потім літургію, що протяглася до полудня; так ми вступили в непрохідні місця і в тяжкі змагання — бо ж по всіх козацьких церквах до самої землі Москалів зовсім нема місць для сидження — вавіть для архиерей. Уяви собі, читачу: від початку служби і до кінця вони стоять нерухомі як камні, безнастанно бють поклони до землі і співають разом молитви, начеб з одних уст. І що найдивніш — участь у сім беруть маленькі діти! Їх ревність у вірі доводила нас до здивування. Боже, як довго тягнуться їх молитви, співи і літургія. Але краса маленьких хлопців і їх спів, що нісся від серця в гармонії з старшими (співаками) захоплювали нас як ніщо» (2).

І далі потім повторяються його ліричні тиради з приводу сеї «надмірної»³⁾, але імпозантної для нього побожності Козацької землі. — «В кожній козацькій церкві на дверях висить залізний ланцюх — подібний до тих якими замикають шні бранців; ми спитали, для чого він, і нам пояснили, що його вішають на шию тим що спізнаються до церкви — приходять після дзвонів що бувають вдосвіта; вони стоять в тім ланцюху цілий день наче розп'яті на дверях, — не можучи навіть рушитись — се йому така кара» (17).

¹⁾ Вар. короткої рукоп. ²⁾ II с. 173—1.

³⁾ Або навіть «зайвої», як перекладає Т. Кезма слова короткої рукописи с. 47.

З нагоди богослуження в Умані Павло записує. «В суботу ми слухали у них літургію і вийшли з церкви аж тоді як ноги наші стали зовсім до нічого від довгого стояння, бо в церквах у них нема сиджень. Вони дуже протягають свої молитви, співи і літургії; особливо як священник або диякон почне виголошувати екте- нію, а півча нагорі співає «Господи помилуй»¹⁾—зо чверть години співається кожен раз за нотами! Ми порахували, що при «Рцем усі» священник в землі Козаків, і в землі Москалів проголошує 15 прохань і за кожним разом співається багато «Господи помилуй»: ми порахували, що його співано при сій ектенії до 100 разів, і також при інших. Читають неодмінно два рази Апостол і два рази Євангелію: Апостола читають речитативом²⁾, як ми читаємо (тільки) Євангелію: слово за словом. Неодмінно співають³⁾ псалми Давида, прокімен з стихірами кожного дня, протягом цілого року. При Євангелії слова: «Слава тобі господи, слава тобі» на початку і при кінці співають з органом. На «Достойно» всі присутні священники з хлопцями клиросу виходять на середину і співають сю прекрасну пісню хором з усього серця. Коли згадується імя богородиці, всі кланяються до землі, і знимають що мають на голові—навіть і священники. А (поза тим) стоять у церкві нерухомо, як камінь— побачив би ти, читачу! Нас утома мучила страшна—душа розривалася з змучення і нудьги, але вони виявляли побожність, страх божий і покру незвичайну!

«Щоб одержати благословення від нашого патріярха і поцілувати хрест в руці його вони приходили в великім числі, поспішаючи оден перед другим. Коли ми переїздили дорогою, а вони побачили хрест на ратищі, то хоч би були заняті на полі, оберталися до сходу і хрестилися всі з жінками і дітьми. Чоловіки і парубки кидали серпи і роботу і бігли до нашого патріярха, щоб благословитись у нього. Стрічні ще здалека злазили з коней, з возів, відходили від дороги і стояли шнурком, знявши шапки, аж доки не переїхав наш патріярх у своїм повозі. Підходячи вони кланялися до землі, цілували хрест і правицю і потім тільки відходили» (23).

Взірцем сього морального ригоризму являється для Павла сам гетьман, і він в сім аспекті описує своє побачення з ним.

«Вийшовши з лісу (Ісайківського)—обгороженого парканами різних мешканців і його вузького шляху, ми після милі дороги наблизилися до великого міста з укріпленнями і замком, іменем Богуслав. Човнами (чи паромом) переїхали ми велику ріку на ймя Рось і тут уже чекали нас 6 священників сього міста, в ризах і з корогвами, а з ним півча й всякі інші люди. Військо мало корогву христовлюбивого і войовничого гетьмана Зивовія: з чорного і жовтого шовку, в смуги, і з хрестом на ратищу. Всі чекали нас на березі річки, і коли наш владика-патріярх вийшов на берег, вони впали перед ним на землю. Як звичайно він поцілував їх хрест і ікони, а вони цілували його хреста і правицю. Потім повели з великою парадою і пошаною до церкви богородиці—головної в сім місті; друга церква Трійці, а третя св. Параскеви. В сій церкві замість паникадила висить великий оленячий ріг з богатьма паростями: кінци оброблено так, що туди вставляються свічки⁴⁾.

¹⁾ Муркос транскрибує сі слова так: Хосбуди бумилуй (22).

²⁾ У Муркоса: лучшим напевом.

³⁾ «читают с пеннем».

⁴⁾ Такі паникадила з рогу видко траплялись на Україні частіш, і дуже дивували Павла; він перед тим згадує таке паникадило в Лисянці: «з оленя-

«Сам же гетьман Хмель з полками своїми стояв за містом. Йому дали знати про наш приїзд, і в середу пізнім ранком прийшла відомість, що гетьман Іде привитати нашого владику-патріярха. Ми вийшли на зустріч йому з нашої квартири—тудою йшла дорога до замку, де було приготоване приміщення для гетьмана. Він надіхав від міської брами з великим супроводом, і в нім ніхто б не пізнав гетьмана: всі були в гарній одежі і з багатою зброєю, він же був одягнений в просту коротку сукню і зброю мав незамітну. Побачивши здалека нашого патріярха, він зійшов з коня, і за ним позсідали й ті що були з ним. Підійшовши до патріярха вклонився і двічі поцілував край його одежі; потім поцілував хреста і правицю патріярха, а той поцілував його в голову. Де очі ваші, господарі Молдавії й Валахії? де ваше величання і пиша? кожний з вас менший якого будь з підвладних йому полковників—господь правосудно і справедливо наділив його своїми дарами і щастем, недосяжного царям (маючи на увагу його смиренність, очевидно). Він узяв під руку нашого патріярха і крок за кроком пішов з ним, аж запровадив до середини замку—і при тім плакав! Потім вони сіли за стіл, з ними полковники. От читачу, міг би ти бути свідком розумности його мови, його лагідности, покори, смиренности і сліз! Він був дуже рад нашому патріярхові, незвичайно його полюбив і говорив: «Богові дяка, що помилував мене побачаннем з твоею святістю за мого життя». Він багато розмовляв з патріярхом у різних справах, і послухно виконав усе, що той просив. А саме: господар Валахії кир-Константин і старшина волоська дуже боялися гетьмана, щоб він ненароком не з'явився у них з своїм військом, за те що господар Матвій побив і забрав в полон козаків й иншого наробив після того як його військо побито козаків. Вони дуже просили патріярха попросити за них гетьмана і дістати від нього листа, який міг би їх заспокоїти, і гетьман послухав патріярха і після такого листа. Також і новий господар молдавський Стефан дуже боявся гетьмана, через те що вбито його сина Тимофія й інші погані убійства починили Молдаван серед козаків. Гетьман також вибачив їм, і після їм листа в відповідь на їх писання.

«Після того гетьман розпитував патріярха в різних справах, і по розмові піднесли ми йому дарунки на тацах, покритих їх звичаєм хустками: кавалок каміння з Голгофи з кровю Христовою; посуд з святим мирем; пакувочок укусного мила, мила пахущого, мила алепського, карамель, финики, абрикоси, ладан, касію, килим великий і коштовний малий, риж, посудину з кавою—котру він дуже любить.

«Против нього сиділа старшина: писар і десять полковників, всі з голеними лицями, як то у них звичай, бо й імя козака значить такого, що голить бороду і величається вусами; а полковник значить те саме, що баша або емір.

«Сам Хмель чоловік літній, але щедро наділений щасливими прикметами: не лукавий, спокійний, мовчазний, але людей не дурається. Всіми справами займається сам; в їжі, питтю й одежі поміркований—в способі життя подобиється великому між царями Василеві Македонянинові, як про нього оповідає історія. Хто його побачить, здивується і скаже: «так отсе той Хмель, котрого слава й імя розійшлися по всіх світах!». Нам оповідали, що в землі Франків складалися на похвалу йому поеми і оди про його походи, війни з ворогами віри і його побіди. На вигляд він не показний, але з ним бог—се найважливіше. Молдавський господар Василь був великий на зріст,

---

чих рогів, таких як ті, що в них з'явився Христос Свстафієві і говорив з ним» (с. 30).

суворого вигляду; його воля виконувалася без заперечень; слава його була по цілім світі, маєтки й багатства його були великі, але се не помагало йому: і в першій війні, і в другій і в третій—богато разів мусів він тікати. Тим часом наскільки більше твоє ім'я і твої діла від твого зверхнього вигляду, Хмеле! Се вірно, що бог з тобою—поставив тебе на визволення вибраного народу з неволі язиків, як колись Мойсей визволив Ізраїльтян з неволі фараонської: той потопив Єгиптян у Червоному морі, а ти знищив ще гірших від них Яляхів своїм гострим мечем. Слава богові, що здійснив через тебе такі великі діла!

«Коли хтось приходив до нього під час столу в жалями, або звертався з мовою, то він говорив потику, щоб ніхто не чув: такий у них звичай. А що до порядку за столом, то він сів нижче, а нашого патріярха посадив на першому місці—згідно з честю яка йому належить у зібраннях. Не так як господарі Валахії та Молдавії, що самі засідали перше місце, а архиерея садовили нижче від себе.

«На стіл подали миску з горілкою і її черпали ложкам ще гарячу. Перед гетьманом поставили в срібнім кубку кращої горілки, і він подав з-початку патріярхові а потім вишив сам і почагував кожного з нас—так як ми стояли перед ним. Подумай про таку смиренність—поздоров його боже! у нього нема окремих чашників і стільників щоб подавати страви і напитки, як то ведеться у царів і правителів! Після того поставлено на стіл розписні глиняні миски з вареною солоною рибою, і трохи іншої страви. Не було ні срібних полумисків і кубків, ні срібних ложок або чогось подібного—хоч у кожного його служебника по кілька скринь повних полумисків, чарок, ложок і всяких коштовностей з срібла і золота. Але вони в поході нічого того не вживають, що інше—як бувають дома.

«Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим патріярхом, провів його за браму, і сів на свою брйчку, запряжену тільки одним конем. Не було царських карет, прикрашених дорогими матеріями і запряжених кількома гарними кіньми—хоч гетьман має їх тисячі. Під дощем-зливою поїхав він до свого війська, укравшись білою бундою від дощу. Від'їхавши переслав грошей на дорогу з препросинами, а також дав листи до всіх підвласних міст, щоб нам давали страву і питте, коней і підводи дурно. Також листа до царя і до путивльського воеводи» (32—5).

Другого дня, в четвер 22 (с. с.) червня патріярх виїхав з Богуслава на Київ. «Дорога наша йшла через табор козацького війська і Хмеля. Вони вже рушили були в похід, але гетьман післав до патріярха і запросив до себе, відложивши для сього свій виїзд. Ми в'їхали в середину війська і ти читачу, мігби побачити, як тисячі і сотки тисяч, випереджували оден одного, юрбами поспішали, щоб поцілувати правницю і хрест патріярха. Кидалися на землю, так що коні (патріяршої підводи) спинались і ми сердилися на таку їх силу. Та нарешті ми доїхали до шатра гетьмана Хмеля—маленького і непоказного. Гетьман вийшов на зустріч патріярхові й поклонився до землі. Тоді патріярх прочитав над ним молитву на війну і побіду, просячи божого благословення йому і війську. Гетьман, підтримуючи патріярха під руку, запровадив його до свого шатра. Там не було дорогих килимів, тільки проста застілка на підлоту. Сам він перед тим був при столі, де стояла страву і він обїдав—але там не було нічого, крім вареного кропу (?)—хоч ми бачили як його служба і вояки ловили рибу в сусідніх ставах. Вважай, який він повздержний в їжі.

«Він почагував нас горілкою, ми встали і він вийшов з нашим патріярхом, щоб його відпровадити. Так ми поїхали. Його козаки не мають і шатрів, а ставлять

дерева або гилляки, і покривають їх своїми кереями, як шатри для охорони від дощу. Задовольються незвичайно малим—нехай благословить їх господь!» (37).

Тепер наведемо все інтересніше з опису Києва (дещо ми виїняли з нього для попередніх характеристик—того не будемо повторювати). При всій односторонності—через скупленне уваги на явища церковно-обрядових, сей опис все таки дає стільки як ні одно инше джерело для розуміння тодішнього українського життя в його культурнім осередку. Людина більш освічена і більш обізнана з місцевими церковними відносинами, з культурною історією хоч би церковною ж таки, розуміється більше уваги звернула на такі явища як брацька школа, лаврська друкарня, її літературна продукція, праця над перекладами грецької церковної літератури, над реставраційною роботою коло старих памяток мистецтва і культу. Малоосвічений автор не звернув на се уваги, а натомість загромадив своє оповідання подробицями богослужень, верхнього вигляду церков і духовенства і под. Але кінець кінцем не забуваймо й того, що в значній мірі конструкційна, будівнича робота самого українського громадянства йшла таки в сей бік: будування православної церковної культури як видимий знак—найбільш проречистий і яскравий—перемоги над ворожим і насильницьким нольсько-латинським світом та визволення з лядської кормиги. Хто хоче зрозуміти позитивні, конструктивні сторони сього визвольного процесу, не повинен легковажити сеї церковної сфери і того що дає для неї Павло. Виводивши ті, сорозмірно скупі відомости і згадки, що говорять про инші сторони життя, я вважаю потрібним тепер дати дещо і з сеї церковної сфери пропускаючи тільки найменш інтересні обрядові деталі.

Підчас першого свого переїзду через Україну Павло з батьком пробули в Києві та його околиці 16 день, від 24 с. с. червня до 10 липня, і оповідання про київські монастирі й церкви становить мало що менше ніж половину цілого його оповідання про Україну. З поворотом, два роки пізніш вони пробули тут знову 16 день, від 28 червня до 14 липня, але сьому другому побутові Павло присвятив всього кілька сторін (як і взагалі свій другий переїзд описав дуже коротко). Його перше оповідання починаю від Василькова—печерської маєтности, де сірійські гості почули себе вже в гостях у київських монахів.

«Нас стрів сотник з 50 кінними козаками і так ми приїхали до міста званого Василіко (Василькова)—гідного сього імени ¹⁾, бо він великий і міцний, не оден, а три великі городи з замками й укріпленнями, оден в другім, на верху неприступної гори. Але всі вони порожні—бо два роки тому прокинулась пошість і виморила мешканців. Перед містом нас стріли священники й люде з корогвами, вийшли з нами па найвище місце і привели до гарної церкви, що стоїть в середині третього укріплення. Се церква Антонія і Теодосія—двох святих Козацької землі, що перші запровадили ангельське чернече життє: поставили келії й печери для анахоретів, завели монастирі і монаший чин, тому їх дуже шанують. Церква висока і гарна, з великим іконостасом—подібним до грецьких, особливо вражає велика і прегарна ікона Пречистої: такої ми не бачили до того часу і потім не бачили. Лице так гарно написано—наче говорить, одіж її—як темночервоний блискучий оксамит, ніколи ми

¹⁾ Від «васіленс»—цар.

не бачили такого виробу: темне тло, а фалди ясні—як фалди правдивого оксамиту. Покрова, що покриває її чоло спадаючи долі, наче міниться і хвилюється. Я багато бачив ікон від Грецьких сторін дочавши і далі, і відси до Москви, але не бачив подібного і рівновартного. Козацькі малярі навчилися малювати красу лица і убрання від франкських і лядських артистів і тепер пишуть православні образи вправно і артистично. Вони дуже зручно малюють портрети, цілком подібні—як ми се бачили на портретах патріярха ерусалимського Теофана та інших.

«Нас закватурили в гостинниці Печерського монастиря, що під Києвом. Імя його славне в Козацької землі. Все отсе місто (Васильків) разом з сотнею інших здавна належить сьому монастирєві. Його архимандрит оповідав нам, що в маєтностях його ще й тепер є 30 «базарів», себто великих і людних міст, і 400 богатих сіл в землі Ляхів ¹⁾—бо й вони дуже шанують сей монастир. За нього й спіткала Ляхів біда—через те що священники єзуїти, або краще сказати єзиди ²⁾, хотіли відбирати його від православних, і се стало причиною їх погибелі.

«В сім місті (Василькові) є ще дві цркві: Входу Господнього і св. Миколая. В згаданій вище цркві (Антонія і Теодосія) ми відстояли службу під 6 неділю після Зелених Свят ³⁾, рано утреплю і літургію, після того вийшли в сусідній сад сеї цркви: там багато вишень, слив, горіхів і винограду—котрого ми не бачили від самої Молдави, також рута і темночервона левконія. В понеділок, вставши рано ми переїхали 5 миль; той же сотник з своїми людьми провозжали нас під корогвами.

«Іхали дорогами трудними і узькими через великий ліс, поки виїхали над великий став, де стояли млини—маєтність того ж монастиря. Але ще не доїхавши сюди, ми побачили блискучі бані монастиря і св. Софії. Коли ми виїхали на гору, нашого патріярха стрів ігумен, званий у них архимандритом—бо в сім краю, аж до Московщини ігуменів звуть архимандритами. Був з ними єпископ, що проживає в монастирі, й кілька монахів. Патріярха посадили до монастирської карети, дуже гарної, зверху золоченої, в середині вибитої червоним оксамитом, і так нас повезли до монастиря. Іхати довелося серед безконечних садів, з незчисленою силою горіхів, шовковиці і винограду. В кождім саді хата його господаря; таких домів 4—5 тисяч з стилькома ж садами—се володінне Печерського монастиря.

«Так ми доїхали до великого города з муром, ровом і множеством горбів. Виїхавши на розкішну, широку вулицю, ми проїхали повз монастиря для черниць з високих фамилій, потім до високої мурованої вежі, вибіленої вапном: се була Печерська брама—над нею наче висить церква з богатъма округлими вікнами і високок кантуватою вежею, вона посвячена в імя св. трійці, і в середині її образ гостини ангелів у Авраама.

«Тут вашого патріярха вивели з карети—з пошани до монастиря: хоч би цар сюди приїхав, мусять вийти і відси йти пішки. Тут міцна залізна брама і стоять воротарі. Ідучи за тими що нас стріли, ми вийшли до великого монастиря Успенія.

¹⁾ Тут текстуальна неясність: чи 30 місточок і 400 сіл в самій землі Ляхів, чи в землі Ляхів тільки частина? Вважаючи, що всіх міст Печерського монастиря автор рахує на 100 (я зробив тут перестановку фраз, дав більшої послідовности оповідання), здається що 30 міст—се те що зісталось поза Козацькою землею. ²⁾ Див. вище. с. 971.

³⁾ Неділя ся була 25 червня с. с.

З лівої сторони брами намальований св. Іоан Милосердний, патріярх александрійський, в мантії і з клубуком на голові; наоколо старці, бідаки, каліки, він їм правою рукою роздає золото, а в лівій тримає порожній гаманець. На другій стороні Богатий і Лазар: Богатий сидить при столі, наоколо приятели і розкішно повбйрані жінки, пють вино, а Лазар стоїть при дверях прсыачи милостини; його женуть і штовхають, він відходить і сідає напроти в брамі. і пси лижуть його рани; тут же й ангел смерти, жахливого виду. Між сими двома дверима деревляний стовп, в середині порожній, окований залізом—аби кожний хто входить, хоч би мав тверде серце, побачивши сі два образи, кинув до середини милостиню для бідних.

«Відси широка, розкішна дорога провадить до святої Церкви. З правої і лівої сторони гарні, чистенькі келії монахів, з чудовими шкляними вікнами, що дають багато світу з усіх чотирьох сторін, виходячи на дорогу, на городчики й сади, в котрих стоять отсі келії. Кожний будинок має три кімнати, з трьома дверима, що замикаються хитрими залізними колодками. Келії розмальовані фарбами, прикрашені ріжними образами, чудовими картинами; мають столи і довгі лавки, груби й каміни з гарно розмальованими кафлями. Кожна келія з сим своїм устаткованнем гарна, охайна, чиста, так що веселить душу кожного що входить до неї і додає віку там що в ній мешкають. З надвору при келіях прегарні городячки з квітками, васильком і иншими запашними і красовитими рослинами, обгорожені гарними кратками.

«Два роки тому в монастирі було коло 500 черців, але за згаданой пошести вмерло до 300, і тепер лишилося 200. Ти, читачу, побачив би, які вони привітні, охайні, з ясними лицами, завсіди вбрані в вовняні мантії; тихі, ласкаві, незвичайно повздержні й чисті в своїм пожиттю. Кожний має в руках рожанець (чотки). Їдять вони тільки оден раз на день. З келії до церкви—в тім проходить їх житте. Всі мають чорні колпаки з сукна, з чорним же штучним футром, зробленим з вовни, подібно до оксамиту; великі завіси спускаються на очі й застібаються гузиками під бородою. Коли вони скидають з голови колпаки підчас богослуження, або перед ігуменом чи єпископом, колпак висить за спиною, як то буває у капуцинів або єзуїтів—тільки гарніше; одежі й мантії теж подібні (до католицьких).

«Так же вбираються й архимандрити, митрополити й єпископи, тільки на шії мають золоті хрести на ланцюгах і на мантіях смуги—сині на грудях, а білі при ногах—так як се буває на мантіях єпископів, тільки вони їх носять завсіди. Старші черці, ігумени, єпископи носять завсіди палиці з срібними головками і залізними гострими кінцями, як на списках.

«Так от коли ми наблизилися до Великої Церкви, з неї вишло 8 пар еромонахів, кожда пара в однакових фелонях; за ними чотири еродиякони—кожда пара в однакових стихарях; в руках вони держали кадила, а еромонахи евангелії, ікони і золоті трираменні хрести. Сходами ми вийшли до церкви. Наш патріярх в супроводі співу ввійшов до середини, поцілував ікони і став на патріяршому місці. Тоді диякон вийшов на круглу амбону серед церкви і проголосив: «Ще молимся за отця господина патріярха кир Макарія антиохійського, за архимандрита Йосифа, гетьмана Зиновія і богом хороненого царя Олексія»—але не спомянув імени митрополита, тому що се монастир самостійний і нікому не підлеглий. Потім зробили відпуст, патріярх поблагословив присутніх, а йому проспівали по грецьки «спола еті деспота» (на много літ, господине); подали свячену воду і він покропив церкву і присутніх.

«Після сього нас повели до трапезної, при гарних келіях ігумена. На початок подали солодощі й конфітури: зелені грецькі горіхи, цілі в шкарлупці, вишневі конфітури й інші сорти, з різним коріннем, якого ми не бачили у себе; подавали також медвіники і горілку. Потім се забрали й подали обід—пістні страви, тому що був понеділок, а вони в понеділок не їдять риби так само, як і у середу і п'ятницю. Подавали страви, з шапраном і різним иншим коріннем, млинці в олії, сушені гриби і т. и. На питте подавали з початку мід, а далі прегарне червоне вино з власного винограду.

«На стіл ставили по кілька полумисків з різною стравою, потім їх відсували одно по однім і приносили інші, і так робили до кінця—подібно як у Турків, а не так як у Молдаван і Волохів—де ставлять один полумисок на другий, і так (тримають) до вечора. Кожну страву ставили насамперед перед нашим патріярхом і лишали, щоб він ізів трохи; потім посували далі по столу аж до краю—і там здимали. Забравши страви подали різні овочі: вишні солодкі і квасні, солодкі китяги подібні до винограду¹⁾ й інші подібні до зеленого винограду, звані ікрис (агрест, веприни). Весь посуд, що кляли перед нами в сім монастирі й инших—гарілки, кубки, ложки, все було з сребра» (40—6).

Наступає перелік печерських церков, числом 23, далі детальний опис Великої Церкви та її окрас. Тут згадаю цікаве малювання над західнім входом: Успеніє, з лівої і правої сторони «два царі що збудували сю церкву»; над Пречистою дерево—на гілках його образи святих. Між іконами притвору: Христос і перед ним вівці, веде їх в гору—Христос-пастух і списом відгонить від них вовків. Ікона пречистої з пророками, що провіщали щось про неї, і з 24 похвалами їй. Горельєфи з образами битв, військ, армати. Останки старої «мозаїчної поліхромної підлоги». В іконостасі великі ікони Христа і пречистої з багатьма привісками: хрестиками, образками, перлами і каміннями. Перед головними дверима олтаря два великі ставники з жовтої міді, кожний спирається на чотирьох лъвах; перед иншими олтарями ставники деревляні, золочені. Але найбільш цікава вказівка—що в головнім олтарі були мозаїчні образи пречистої, «з хусткою при поясі», а нижче Христос серед архиерей.

Увагу автора звернули ще дві особливости: що церковні свічі в сім монастирі і по инших монастирях і великих церквах вживаються зелені—«прегарного зеленого коліру». Далі, що в київських церквах, як також у московських—в олтарі неодмінно бувають зеркала одно або й два (с. 46—52).

«Келії архимандрита се великий і гарний дім. Його келії—в горішнім поверсі і мають високу баню; наоколо гарна веранда з видом на Дніпро, що тече під монастирськими городами. Водили нас і городами архимандрита—ми сходили туди з келій сходами. Вхід до городу—через двері з високою аркою і банею, а з боків шпалери з тонких галузок, в оден локіть грубі. В середині якась ростина з зеленими галузками і частими колючками підіймаючись над землею вона виповнює крати, а всяку галузку що виступає поза крати, обтинають ножицями. З тої ж ростины зроблені огорожі сього городу» (з дальшого пояснення виходить, що се ніби то агрест, «ікрис» згаданий автором перед тим). В сім городі ростуть абрикоси і дуже багато шовковиці: кажуть, що попередній митрополит козаків розводив на них шовквників і одержував дуже добрий шовк. Дуже багато горіхів і ще більше ви-

¹⁾ Мабуть порічки (виннички).

пограду: вино з нього темно-червоне, його розвозять з цього монастиря по всіх церквах Козацької землі.

«За брамою Великої Церкви з західньої сторони, дві дзвіниці—одна против другої—деревляні, високі, чотирекутні. Одна дуже висока, так як мінарет Ісуса в Дамаску¹⁾ в середині має багато комір, на гору йдеться великими крученими сходами, вгорі на деревляних брусах висить 5 дзвонів, більші й менші, і там же, в закритій коморі залізний годинник. Його дзвін чути далеко: кожду чверть години він відзначає одним ударом в малий дзвін, коли пройде година—вдаряють 4 рази, з-тиха, а потім бють скільки треба разів у великий дзвін. На стіпі дзвіниці є ще й соняшний годинник. Інший годинник висить на мурованій дзвіниці церкви Трійці, згаданої вище; коли ввечері великий годинник вибе 24 години, троїцький годинник сильно і гучно вдаряє в залізне било—щоб усі чули поза монастирем. вийшли й замкнули браму.

«Друга дзвіниці нижча; в ній висить величезний дзвін, якого ми ще не бачили: завбільшки з невелике шатро, а важить коло 50 алепських кинтарів»²⁾ (с. 53—4).

Другого дня гості звідували печері. «Після того як ми відбули літургію (в церкві Воздвиження), поведено нас до коридора викопаного в довгій горі, потім до печері, де жили Антоній і Теодосій. Ми мали багато свічок і оглядали тутешні приміщення: убогі, узькі келії, і ті місця де спочивають отці і владыки: вони досі лежать у своїх трупах, в чернечих одежах, вузьких залізних поясах і мантиях; їх борода і руське волоссе на голові тримаються міцно, і вони гарні не вважаючи, що стільки пролежали в сій печері». Далі наступають переповідження легенд Патерика і деякі інші інформації. По скінченню обходу «архимандрит прислав по нас карету, ми сіли і заїхали до монастиря серед садів: їти сюдою тяжко і довго» (55—7).

Третього дня «приїхала ігуменія жіночого монастиря Вознесення і запросил нашого патріярха бути у них на літургії, прочитати молитву на розгрішення і поблагословити черниць. Ми поїхали туди, і всі черниці вийшли на зустріч. Се великий монастир, в нім 50—60 черниць, значних родів (в тексті Белфора: «ігуменія родичка самого польського короля; (черниці) здебільшого виховувалися в сім же монастирі—згодом вертаються до нього назад, приймають постриг і стають черницями»). Їх лица ясні як сонце; вовняні мантиї до самої землі; чоловіки зовсім не можуть заходити до них.

«Наоколо монастиря сади, в середині церква—деревляна, з шістьма банями і хрестами. Ми були там: в ній срібне паникадило і два срібні напрестольні ліхтарі; на іконах багато вінців, хрестиків, іконок, привісок, золотих і срібних ланцюжків з перлами і дорогим каміннем. На мурах написані 10 дів, праведниць і мучениці.

«Нас поставили з лівої сторони, черниці стояли тісною купою. Вони співали й читали молитви приємним мотивом, ніжними голосами, що хапають за серце і викликають сльози, їх спів значно краший від співу мужеського. Ми були захоплені красою їх голосів і співів, особливо дівчат: старших і маленьких.

«Всі вони вміють читати, знають філософію і льоіку і пишуть на різні теми. Серед них багато таких дівчат, більших і менших, що виховуються на те аби стати черницями—бо здебільшого се сироти. Вони носять футряні колпаки.

¹⁾ 80 метрів високий, як пояснює Муркос.

²⁾ Кинтар важить 15 пудів і 25 ф., або коло 250 кильо, дзвін важив би коло 800 пудів.

«Святий Боже», «Алилуя», «Господи помилуй» вони співали так наче одними устами—на переміну на двох клиросах. Одна прочитала Апостола—дуже читко. Прокимен співають з ріжними варіаціями. При «Достойно» вдарили в дзвін, монахині вийшли на середину церкви і проспівали солодким мотивом стоячи на колінах.

«Після причастя і роздачі антидора вони попросили нашого патріярха прочитати над ними молитву на розгрішення. Всі припали до землі, і патріярх прочитав її, а потім покропив святою водою. Після виходу з церкви ігуменія попровадила до своєї келії, і там подала на перекуску солодоші, прегарні конфітури, медяники і горілку. Потім за згодою нашого патріярха черниці написали на великім аркуші молитву на розгрішення всім черницям, і патріярх се підписав—з огляду на їх віру».

Увагу автора в сім монастирі звернув на себе ще колодязь з колесом і двома ланцюхами: «оден ланцюх підіймається, другий спускається».

Того ж дня мабуть гості відвідали славну лаврську друкарню—бо їй присвячена тутже замітка невелика, на жаль, і дуже характеристично для автора—аж надто побіжна: «Коло Великої Церкви стоїть прегарний славний друкарський дім—що обслуговує всю сю країну. Звідси виходять всі їх церковні книги—дивного друку, ріжного фасону і в ріжних кольорах. Також рисунки на великих аркушах—види крає, образи святих, наукові розвідки і таке инше. Звичаем усіх патріярхів ми надрукували тут велику силу розгрішень з іменем нашого патріярха. Їх мовою, червоними літерами, з образом св. Павла. трьох родів: на цілім аркуші для значних людей, середні—для простого люду, і маленькі для жінок».

Далі —того ж дня приїхав до нашого патріярха кир Сильвестр, митрополит Києва і всеї Козацької землі, або Малої Росії. З ним було два єпископи і кілька ігуменів. Всі були вбрані у свої звичайні мантиї, а на грудях висіли золоті хрести на ланцюгах. Приїхати каретою, вибитою в середині червоним сукном в супроводі своїх служебників, що їхали спереду і ззаду на гарних конях, в дорогих одежах і зброї—(5⁹—9). Тут належить подати сю увагу зроблену на іншим місці: «Треба знати, що у всяким більшим монастирі Козацької землі, у митрополита і всіх єпископів єсть служебники, поважні урядники, рангою не нижчі полковників (!)—їх звать монастирськими слугами; коли митрополит, єпископ або архимандрит їде своєю каретою, вони скачуть напереді і ззаду на гарних дорогих конях, в розкішних одежах і дорогій зброї. І по всіх келіях: не то що у митрополита, єпископа, архимандрита, але і у архидиякона і звичайного монаха буває сила дорогої зброї: невеликі рушниці, шаблі, пістолі, луки з стрілами і под.» (53—4).

Посім наступає оповідання про святочні служби на день Петра і Павла, я навожу дещо опускаючи менш інтересні обрядові деталі:

«В переддень спочатку вдарили кілька разів у дзвін Великої Церкви на те тільки щоб дати знак доохрестним церквам—і ті задзвонили в свої дзвони. Всі зійшлися до церкви Петра і Павла при келіях архимандрита і там відправили велике повечеріє. Після нього священник, диякон і запалач світла підійшовши до патріярха взяли у нього благословенне і тоді пішли дзвонити у всі дзвони, включно з тим найбільшим, що його, через велику вагу, можуть розхитати тільки 8 чоловіка, по чотири з кожної сторони, грубими канатами, напружуючи всю силу. Його гук гудів мабуть на 3 дні дороги—бо він дуже чистий, а язик важить коло 15 аляпських ратлів ¹⁾».

¹⁾ Коло шістретья пуда. Треба заважити, що тоді на Україні—як досі в Галичині і скрізь на Заході розмахували не язик дзвону, а цілий дзвін;

Від його тягару вся баня і стовпи тої вежі хитались і тремтіли. Тоді ми пішли до церкви і вийшли після малого повечеря.

«Дві години потім, у ночі, задзвонили знову в усі дзвони, включно з тим великим, і ми пішли до всеночної. Засвічено паникадила і свічі, поставлено гарний аналой і канонарх почав читати псалом вечірні, а півча співала по черзі на обох клиросах (опускаю далші подробиці). Нарешті на обох клиросах заспівали «Слава в вишніх», так як співають у Вірмен, цілим хором, приємним співом заступаючи орган: малі хлопці хапають своїми голосами за душу. Так робили під час всеночної і літургії сього дня, коли співали з нот.

«(З всеночної) ми вийшли з церкви раннім ранком. Літургію ще з вечора просили відслужити нашого патріярха. До дзвону дали знак кількома окремими ударами в великий дзвін, з інтервалами. Тоді задзвонили в дзвони по всіх церквах і відправили в них літургію, а тоді спішно поспішили на літургію до Великої Церкви: черці й миряни, чоловіки й жінки, також ігуменія жіночого монастиря з своїми черницями. Взяли благословенне зпочатку священники і диякон, потім запалач, і тоді задзвонили у всі дзвони. Ми пішли і вбрали в ризи з кількома священниками і дияконами; нам не дозволили вбрати наші ризи, а дали свої, котрі найдорожчі, бо вони думають, що їх ризи освятаються, тому що ми приїхали з Святої Землі. Потім ми всі вийшли з кадилами і з свічками стрічати патріярха (перед церквою) і ввівши до церкви стали вбирати на амвоні, а всі священники стояли в ряд наоколо нього. Потім ми виходили на великий вхід: того дня виїнято було (для входу) багато золочених євангелій, дорогих кадильниць і трираменних хрестів¹⁾. Апостола читав оден з дияконів, я читав арабську євангелію на свято Апостолів, а крім того грецьку євангелію пречистої, як то у них звичай. Після того як патріярх покадив, як має бути при літургії, монастирські слуги²⁾ й інші стали перед олтарними дверима: оден тримав срібний збанок, другий срібну миску, інші ставши з двох сторів розгорнули великого дорогого ручника, і патріярх помивши руки, утерся ним. Теж саме зробили вони при кінці літургії. При проголошенню імени архієрея ми поминали нашого патріярха, а вони—Паїсія константинопольського і свого архимандрита.

Павло переїхавши московську границу зараз завважив сю ріжницю: «Люди не розмахують шнурами дзвін, як в Молдавії і Козацькій землі, а шнури привязані до залізних язиків, і ними дзвонять знизу навіть хлопці і діти (не треба такої великої сили як для цілого дзвону): вони бють язиком о край дзвона, і так видобувається приємний і сильний гук, милий для уха: спосіб дуже дотепний і добрий» (с. 108).

¹⁾ Павла очевидно дивувало вживанне трираменних хрестів: воно розвилось підчас обгострення відносин між обрядом православним і католицьким, і трираменний хрест став спеціально «руським хрестом» в протиставленню «латинському крижу»—однораменному хрестові. На Москівщині однораменний хрест вважався чимсь нечестивим, еретичним; навпаки католики зневажали трираменний хрест, як щось специфічно схематичне; пригадую собі гнівні голоси української преси Галичини з того приводу, що деремиский магістрат зробив жетони для собак (на довід заплаченого собачого податку) в формі трираменного хреста: вони підозрівали, мабуть не без підстави, що се було зроблено на зневагу руського (уніятського) обряду, де за тою старою антилатинською традицією трираменний хрест зістався в особливим поважанню.

²⁾ Він зве їх: «вельможі монастиря, себ то його служебники». Заїмпоували йому! пор. вище. с...

«Коли патріярх помив руки (при кінці), йому подали антидор і він з'їв часточку: потім піднесли срібне відерце з вином і він випив як звичайно; так само подавали й нам. Коли винесено чашу, підійшла ігуменія з черницями й інші люди щоб причаститися. Тоді два дякони вийшли з олтаря і розгорнули під шафою велику застілку, щоб якась кропля не впала на землю; уважай яка то побожність! Кожному причастникові давали антидор і трохи вина випити. Потім патріярх роздав антидор усім, навіть і малим дітям.

«Після літургії ми пішли до трапези. Після солодощів і горілки давали прегарні страви, яких ми в життю не бачили: супи з яєць начинених корінням; рибні страви з молоком з міддалів на підливу, а соуси все з чистим шафраном—хоч він у них дуже дорогий, а міддали ще доржчі: око коштує може золотого, або й ще більше, і коріння теж (дуже дороге). Але такі страви у них прийняті: вони перейняли таку марнотратність від Ляхів.

«Під суботу, після вечірні вийшли чотири священники в чорних ризах, і дякон мав чорний стихар і орар. Старший з священників, взявши благословенне покадив наоколо столика де стояла миска з кутею, потім іконам, патріярхові, священникам і всім людям і вернувшись став на своє місце. Теж саме проробили три священники що служили з ним, і нарешті дякон. Півча під той час співала канон за помершій душі. Се у них таке правило: під кожную суботу робити таку підправу за померших взагалі і зокрема—за добродіїв церкви. Патріярх прочитав молитву за померших і відпуст—тоді вони стали просити патріярха прочитати ще над усіми ними молитву на розгрішення. Вони впади на землю і він прочитає над ними сю молитву. Потім іще прочитано молитву на сон, і ми вийшли. В суботу рано ще була відправа і ми попросилися щоб їхати далі. Але вони ще повели нашого патріярха до церкви подали свячену воду і він покropив усіх. Аж тоді вийшли з монастиря де ми пробували від понеділка до суботи. Архимандрит посадив патріярха з собою в кареті, а слуги їхали спереду і ззаду доки ми доїхали до монастиря, при церкві Св. Софії—катедри киявської митрополії і всієї Козацької землі і Малої Росії. Ми їхати з півгодини—бо віддалення було дуже невелике. Архимандрит попрощався з патріярхом і вернувся (60—3).

«Митрополит кир Сильвестр стрів нас з своїми єпископами й ігуменами. Ми зачепили у нього. Нас чекали, щоб ми були при літургії. Коли почали дзвонити великим дзвоном, ми вийшли подивитися й побачили щось дивовижне. Сей дзвін більший від дзвона Печерського монастиря разів у 7 або 8. певно буде як велике шатро. Залізний язик його важить коло півтора алаєльського кантара; 12 паробків ледво що могли його розмахати ¹⁾, і коли вдарили в дзвін, наші уха були заглушені його гучним голосом подібним до грому: я говорив своєму товаришеві голосно, а він не чув. Міцна деревляна дзвіниця—більша від усіх які ми бачили, хиталась і тряслась. Але тон печерського дзвона різчий і вищий: тон сього м'якший і густий.

«Потім ми пішли на літургію в сю славу церкву—другу Св. Софію, гідну сього імени, як ми переконались. Підчас «Достойно» дзвонили тим дзвоном. Від літургії ми пішли до трапези, а ввечері—під сему неділю по Зелених Святах, пішли на вечерню.

¹⁾ Тут фраза яка здається мені неясною: «безъ того чтобы кто нибудь не расказывалъ его извнутри онъ (язик) не мог бы дойти до краевъ кслокола по причинѣ его широты» (с. 63).

«Треба знати, що старий Київ був тут, і тут досі видно сліди його воріт, валів і ровів. Досі стоїть велика брама з мурованою вежою, звана «Золотою», бо вона була позолочена; її спалили Татари недавніми часами, насподівано напавши на місто і запаливши його. Город був чудовий; Печерський монастир був поза його стіною, але перква Св. Софії була в середині, разом з Михайлівським монастирем, що стоїть проти нього. Бана його ще й досі має позолоту, і наоколо обох було множество церков великих і гарних» (63—4).

Наступають історичні відомости про Київ—не дуже вірні. Річ натуральна, гостей спеціально займало питання про ерархічне становище київської митрополії: саме почалися балачки про підпорядкування київської митрополії московському патріярхові. Павло згадує про свої балачки з тутешніми ученими ченцями: «між ігуменами єсть люди вчені, каноністи, оратори, досвідчені в льогіці, філософії і всяких глибоких питаннях», вони розпоряджали чималою ерудицією в питаннях про права і юрисдикцію патріярхів, так що гості були здивовані. Сі київські богослови підчеркували непорушність своїх звязків з царгородським патріярхом; вони повторяли, що з Царгороду вони одержали віру і обряди, і очевидно—не можуть порушити сих звязків. Між иншим патр. Макарія попросили ствердити підписом і печаткою якусь патріяршу грамоту на ставропігіяльні права Печерського монастиря—що він і вчинив (с. 65).

Павло згадує при тім свою стрічу з звісним уже нам послом королеви Христини Данилом Калугером, я вище переказав його оповідання про Данилову місію; крім того Павло наводить його оповідання про сучасні протипапські течії на Заході—для нас не інтересні. Далі він детально описує Св. Софію: її будову і декорації,—я наведу тут те що він оповідає про іконостас, споряджений недавно, за Могилиної реставрації—характеристичний для тодішнього українського мистецтва.

«Він новий, дуже великий і зачудовує глядача. Ніхто не зможе його описать: така гарна і ріжнородна його різьба і позолота. Головний вхід високий на 6 ліктів, широкий на півтретя ліктіа з аркою як у міської брами. Двері як звичайно—з двох половинок, що містяться в заглибленню—як у склепінню різьблені і позолочені. На одній половинці представлений пеликан із срібла: він проколює собі бік і кров тече на його дітей, що сидять під ним; ніхто не відріжнить сього від металю. Ікон 12, гарні і великі, з боків кожної великі кольони, різьблені і позолочені; вони творять ряд заглиблень. Особливо великі і високі кольони при іконах Христа і пречистої, глибоко вирізьблені, вони представляють винні лози з зеленими і червоними китягами. Над іконостасом іде широкий ізімс, різьблений і золочений, ламаною лінією, з заглибленнями. Над ним Розп'ятте, обведене різьбленим обрамованнем з маленьких кружків—ікон святих і апостолів, закритих шклами.

З лівої сторони від ікони Христа ікона Св. Софії, робота мудрого й зручного майстра: по середині церкви кольони і на них склепінне, над ним Христос і від нього св. дух спускається в промінні, під сподом геєнна: диявол з великим носом тримає лука з стрілами, коло нього юрба Персів в тюрбачах стріляють до церкви з луків, друга—Франки в своїх капелюхах і убраннях стріляють з рушниць і гармат: всі воюють против церкви¹⁾.

¹⁾ с. 71, такаж картина в більших розмірах була намальована знадвору на полудневій стороні церкви, каже Павло—с. 68.

«Потім приїхав кир Теодосій, архимандрит Михайлівського монастиря, що стоїть напротив Софії,—приїхав каретою, щоб запросити патріярха до себе, і ми поїхали; се дуже недалеко. Патріярх наш вийшов перед брамою з карети, і ми вийшли до середини. Весь монастир деревляний, але церква мурована, гарна й велична, з високою золоченою банею. Має тільки одну наву; з усіх сторін багато зашклених вікн. Будова всіх трьох церков (Печерської, Софії й Михайлівської) одного часу і одного характеру. Архирейське місце прегарне; з лівої сторони його портрет Теофана єрусалимського патріярха в мантії, капелюху і з хрестом на грудях.

«Відбувши літургію в сій церкві ми були потім в трапезі, милувалися монастирськими городчиками і дзвіницею над брамою. потім вернулися до св. Софії. Коло Михайлівського монастиря, в сусідстві з ним стоїть монастир жіночий.

«Під брамою Св. Софії і під боком Михайлівськ го проходять стіни й рови фортеці, що саме вибудував цар Олексій. Вона має деревляні стіни і міцні башти. Москалі мають великий дотеп, як Франки: вони повинаходили для оборони сеї фортеці такі способи, що навіть в їх краю ми не бачили. Під ровом стоять довгі бруси переплетені налями, застромленими навхрест і загостреними на взір кинжалів і списів. Такі бруси лежать в два ряди, стерчать над землею на півтора чоловіка. Коли неприятель схоче наступати, він не знайде приступу ні з землі ні з гори, а зачепившись на горішніх брусах, неминучо пропаде, впавши на загострені вижчі палі: вони пробють його тіло. Мости сеї фортеці підіймаються на ланцюгах. Вся земля наоколо неї має підземні ходи наповнені великою масою пороху. На кожній брамі висить великий дзвін: коли щось трапиться, вдаряють у сеї дзвін. щоб сповістити всіх у фортеці. Богато гармат, одна над одною. Тут двоє воеводів від царя,—і з ними 60 тисяч війська—одна половина стоїть під зброєю в день, друга в ночі. Того дня приходив оден з воеводів поклонитися нашому патріярхові і привітати його з приїздом.

«Старий Київ сягав сюди; коли ж його підбили вороги, він з часом підупав, і місто перенесли на долину—на низину над Дніпром. Туди йде дорога через фортецю: в'їздиш одною брамою, виїздиш другою і потім униз у місто вузьким і крутим узгіррем: дорога дуже тяжка і можна їхати тільки одним кон м у возі. Ся ж нова збудована фортеця стоїть на горі і з неї видко все місто, що лежить під горою.

«Повертаємося (до старого Києва). Св. Софія і Михайлівський монастир зацїдїли до наших часів, наоколо їх побудовано монастирі і їх укріплено (наново), по тім як зруйновано Старий Город. Во всі городи в сім краю деревляні, і коли згорять, зникає всякий слід їх: лишаються тільки муровані будови. Нам оповідали, що ралуючи Печерський монастир з доохрестними церквами, Св. Софію і ті церкви, що стоять наоколо неї в руїнах, і ті муровані церви, що в новій фортеці—поруйновані й пілі. всього в Києві і його околиці єсть коло 100 церков і монастирів» (73—4).

«Так от 3 липня (с. с.) ми попрощалися з митрополитом і поїхали до міста Києва (на Поділ себто). Митрополит ще наперед дав туди з ати. і нам приготували велике приміщенне. Своім звичаєм він післав перед нами своїх слуг—кінних і збройних. Коли в'їхали до міста, нас стріло множество священників і дияконів в ризах, з кор гвами і свічками і запровадили до величної церкви Успенія, що стоїть серед ринку—збудованої хрестом з п'ятьма банями».

Автор описує київських міщан, їх доми і достатки—також історію вигнання відси Ляхів і єзуїтів. с. я навів уже вище (с. 976), а тепер подаю те що ще лишилося:

«Дніпром ходить багато кораблів—дуже великих: ми поміряли один брус здовж, і він мав 250 пядь (коло 40 метрів). Богато човнів, видовбаних з одного стовбура, в 10 ліктів завдовжки. Ними їздять на Чорне море.

«Купці привозять з турецьких країв, яких 40 днів дороги, в великій кількості оливу, мідали, риж, розинки, фіґи, та инше корінне, тютюн, червоний сафян, перські матерії, бавовняні вироби—але все се дуже дороге.

«Серед козацьких малярів єсть багато дуже зручних майстрів, які вміють дуже гарно малювати портрети з натури, також дуже дотепно представляють христові страсти з усіма подробицями. В кожній київській церкві намальовано погане сонмище против Христа: Євреї сидять на кріслах з писаними свідцтвами в руках; Никодим тримає своє писання; Пілат сидючи на троні умиває руки, а жінка йому говорить на ухо своє; далі Христос голий і звязаний, а над усіма Каяфа без бороди, в ризах подібних до вірменських і з також убраною головою, роздирає на собі ризи» (76 і 78).

«В четвер ми відбули літургію в гарній церкві з трьома олтарями: Воскресення, Петра і Павла і мученика Євстафія. Його образ уміщений на дверях олтаря: він сходить з коня, перед ним одень, в рогах його Христос—говорить до Євстафія.

«В п'ятницю були на літургії в великім монастирі, званім Іх мовою Сайташні (Сагайдачний)—се монастир брацтва ¹⁾ па честь Богоявлення; в нім єсть ігумен і монахи. Перед брамою два деревляні стовби, дуже штучно вироблені—неначе покручені і позивані, на них місце для годинника ²⁾. В самій брамі гарна церква Благовіщення, з вікнами і банями. Навколо головної церкви галерія (опасань). Церква з трьома дверима і трьома банями, велика і простора. Посередині деревляний круглий амвон, з лівої і правої сторони форми (місця для стояння)—два ряди, обернені до сходу. З правого боку гарне архієпископське місце, (з лівого) казальниця зі сходами.

Вийшовши з літургії повели нас до трапезної. Се одна нава з довгим склепінням. мурована, виштукатурена, з мармуровими одвірками і багатьма вікнами. В передній частині олтаря абсида, розписана образами ³⁾; розписана також і вся трапезна; в середині її два столи.

Семої неділі по Зелених Св'ятах патріарх служив літургію в церкві Успенія, за запросинами мешканців. Була велика нарада, престіл прикрашено срібним посудом з базіліками і иншими квітками. Владика роздав дору всім присутнім, навіть хлопчикам і дівчаткам.

Того дня було навечеріє св. Антонія, слави Козацької землі, що спочиває з своїм товаришем Теодосієм в печері Печерського монастиря, що вони заснували. Почавши перед заходом сонця того дня і до полудня другого—понеділка 10 липня вони стривожили цілий світ безнастанним дзвоном у всі дзвони. Сю ніч вони зовсім не спали, через множество богослужень відправлених ними, і через дзвони, котрими вони дзвонили» (79—80).

Побувши в Києві в повороті Павло додав кілька небезінтересних рис:

¹⁾ В ориг.: монастир трьох братів-царів, що його поставили, пор. вище с. 969 пояснення зього непорозуміння.

²⁾ Далі незрозуміло: «В Києве часы на колокольне».

³⁾ Поминаю переповіданне тем образів.

«Рано в суботу 28 червня (1656 р.) ми сіли в човен, але тільки після полудня наблизилися до Київа, бо Дніпро хвилювало від сильного вітра і нам приходилося плисти проти води. Коли ми під'їздили, воеводи вислали човном одного з бояр (!), щоб він зустрів патріярха, поклонився від них і переказав звичайні привітання. Коли ми висідали, нас стрів київський митрополит в митрі, з ігуменами, священниками, дяконами і всім містом, разом з воеводами і всім царським військом—тутешньою залогою, під корогвами, з рушницями. З великою парадом нас попровадили до церкви і тут відправлено звичайну службу, а патріярх покropив святою водою всіх присутніх. Потім нас відвели і заквартирували в великій, розкішній господі, попрощалися і пішли.

Пятої неділі по Зелених Св'ятах, що припала на свято апостолів (Петра і Павла), митрополит прислав по патріярха свою карету, щоб він приїхав до Св. Софії. Тут в одному з бічних олтарів—присвяченому Петрові і Павлові, ми слухали літургію, потім пішли з митрополитом до трапези, а ввечері спустилися до міста. В середу прийшов ігумен Богояленського монастиря, що стоїть в середині міста (Брацького очевидно): запросив патріярха відслужити у них літургію на свято чудовної ікони Пречистої, принесеної з Лядського краю. Ми пішли туди, відправили літургію в присутності всього міста і були в трапезній. Шестої неділі по Зелених Св'ятах ми були на літургії у головній церкві міста званій собором (Успенія), а в понеділок відрядилися в дорогу. Під гук усіх дзвонів наш владика поїхав своєю каретою до собору, щоб помолитися в нім на прощання. Зійшлися всі мешканці міста і він прочитав над ними розгрішенне і поблагословив їх—бо тут всі мають велику віру до патріярхів та їх розгрішальних листів. Ніхто з них: ні значні люди, священники світські і черці, жінки молоді й старі, ні дівчата, ані навіть малі хлопці не пропустили того щоб прийти до нашого патріярха, за його дозволом, щоб він помолився над ними й поблагословив, та дав розгрішального листа, так що ми дивувалися їх побожності і покорі. Жінки що мали чоловіків пляниць або недовірків, підкувалися про їх душу і брали розгрішальні листи не тільки для себе, але й для чоловіка. еважаючи се найбільшим і найціннішим дарунком. Що може бути краще від такого побожного настрою, що виявляється не тільки київською людністю, але панує по правді—в кожному місті й селі де живуть Козаки. Ми не мали заміру гаятися у них але не могли—бо люди юрбою сунули до нас, наповнили покої і двір нашої квартири, і навіть улицю, йшли з рана і до вечора, безнастанно, не відступаючи—так що ми не мали змоги навіть поїсти.

Нарешті під гук усіх дзвонів нас провели за місто і ми поїхали погостити у митрополита Св. Софії. Ми розгостилися в його покоях—де висять портрети чотирьох попередніх патріярхів, на весь зріст. Бо в сім краю був завсіди такий звичай. що коли приїздив до них патріярх, з нього писали портрет, саме в такому вигляді, як він був, щоб мати назавсіди його образ: всі вони представлені в мантіях і митрах з панаягами і патеріцями. Перший з них на наше приємне здивованне був патріярх Йоаким антіохійський, призвищем Дау (Світ); лице у нього дуже темне, борода сивава, гострокінчаста; імя підписане грецькою мовою, і ми вираховали з дати, що з того часу минуло 74 роки. Коло нього Мелетій патріярх александрійський, з довгою сивою бородою. Поруч Єремія царгородський, з гарним лицем і довгою чорною бородою, і Теофан ерусалимський, з довгою чорною бородою. Всі вони приїздили в сю країну скоро оден по другім.

Ві второк рано ми попросилися з митрополитом і поїхали до Михайлівського монастиря, славного своєю банею: запросив нас архимандрит і ми були там на літургії в відділі св. Варвари з Бальбеку: сей день 9 липня присвячений їй, на спомин перенесення її мощів з Царгорода до Києва, коли цар Василь Македонянин (!) прислав їх з своєю сестрою в дарунку Володимирові, цареві Києва і Руси. Коли перший раз ми цілували мощі сеї святої, ми думали, що се одна з нових московських святих, але тепер почувши, як читали її синаксар, ми познайомилися з її життєм і зрозуміли, що се Варвара мучениця з Бальбеку¹⁾. Ми знову цілували її тіло—тіло молоденької дівчини з маленькими ніжками й ручками. Недавно їй зробили дуже гарну труну з чорного дерева оковану сріблом. На прохання нашого патріярха архимандрит дав йому кусничок її ребра і ми сховали його у себе.

Після трапези, під вечір, в супроводі множества стрільців, приданих нам від київського воєводи, ми приїхали до славного Печерського монастиря. Черці його стріли нас з великою парадом, в повнім складі, з гуком дзвонів. Потім в середу ми вибралися до монастиря св. Миколая, на запросини його архимандрита: за першим разом ми в нім не бували. Монастир сей стоїть під стінами Печерського монастиря від сторони Києва і обведений також деревляною стіною. Протів його брами стоїть стовп з білого каменя, і на нім золота фігура (чи образ) св. Миколая—знак монастиря. Відти до монастиря треба сходити глибокою щілиною, подібною до ходу до пивниці в глиняній горі, укритій густим лісом. Там деревляна велика церква; ми там вислухали літургію і піднялися потім до трапезної. Потім оглядали монастир. Давніш на сім місці був густий ліс, його вирубали і заложили сю прекрасну будову. Посередині монастиря фонтан: вода збігає з гори і бе до гори високою течією. Місце се з усіх боків окружене горами вкритими високими деревами. Дніпро протікає зі сходу, але береги його тут дуже стрімкі.

«Коли ми прощалися з монахами, вони повели нас до пивниць монастиря, що лежать за брамою його. Се гарні склепіння, хід до них освітлюється не скісними пивничними вікнами, а гарними банями.

«Ми вернулися до Печерського монастиря. Того вечора було велике свято: задзвонили в дзвони і відправили всеночну, в память смерти Антонія, фундатора монастиря, і ми були при тім з монахами. Мале повечірє служили в церкві на хорах, на горі. Рано, в четвер 10 липня патріярх, за особливим проханням монахів, служив літургію в присутности всіх людей з міста; при тім посвятив священика й диякона.

«В п'ятницю ми служили літургію у черниці, а на суботу запросив нас ігумен св. Михайла (Видубицького), що нижче Печерського монастиря—зо три верстви. Туди провадять дві дороги: одна берегом Дніпра, дуже крута, тільки для верхових. Друга горами, через цілі гаї прегарних овочевих дерев: сливок, яблунь, горіхів і т. ин. Справді—се благословенні гори, подібні своєю приємністю і самітністю до верхів св. Гори, як нам се казали. Вони самі дають поживу пустельникам і аскетам, котрих тут дуже багато: вони годуються овочами сих дерев.

«Сам монастир стоїть на березі Дніпра і дорога до нього через се йде крутим спуском, глибокою щілиною. Його оточують округлі горби вкриті дикими овочевими деревами, багато джерел, а сама церква подібна до Михайлівської—бо будував їх

¹⁾ Бальбек—Геліополь в Сирії, Павло й його батько зацікавилися своєю землячкою і випросили частинку її мощей для себе.

сказали нам, той самий будівничий. Тільки від довгого часу і тому що фундаменти оltарів заложено на такім високім і крутім березі Дніпра, обернена до ріки сторона від половини церкви (урвалася) й вода занесла її на середину ріки. Тому монастир довго стояв порожній, аж 17 років тому теперішній ігумен узаявся за вібудову церкви. Він поставив оltар ближче до середини церкви, вирівняв мури і добудувавши верхню частину церкви деревом, виправив вапном, так що вийшла дуже гарна будова, з гарним іменем на честь архангела Михаїла, що святкується 6 вересня. Ми вислухали тут літургію, а коли встали від трапези і пішли подивитися на беріг ріки. то справді страшно було глянути вниз—так воно високо! Ніхто не може подивитися (вниз) без того, щоб не затреміті.

«Вечері ми повернулися до Печерського монастиря, слухали в неділю літургію—був на ній і київський говеода. В попеділок попросилися з черцями: вони провели нас і попросилися з нами на березі Дніпра за тижме (Видубецьким) монастирем, ми ж у-друге переїхали човном ріку, простуючи до Хмеля, до города Чигрина»¹⁾.

Те що Павло оповідає про інші міста України, які йому довелось побачити, дає небогато цікавого після сього всього; дещо з того вже було наведено для характеристики побуту, але деякі небезіntересні риси ще полишилися, і я спинюсь на них—з огляду на те, що в інших джерелах вони стрічаються так рідко.

Першим більшим містом Уграти на шляху патріярха була Умань²⁾. Павло описує три укріплені частини його: «Трете з сих укріплень се величезний деревляний замок (цітаделя) на горбі: її теслер відновлюють—копають рови, ставлять сильні вежі і риштують гарматами. Як звичайно всі вийшли нам на зустріч, з корогвами і хрестами священники й диякони в ризах, і полковник Семен з військом—він стояв з великим відділом під містом, пильнуючи границі від Татар і Ляхів. Нас впровадили до високої, величавої церкви з залізною банею гарного зеленого кольору. Вона збудована з дерева і ціла розписана в середині. Богато срібних свічників з гарними зеленими свічками. Над притвором гарна дзвіниця. На хорах за великими кратами стоять співаки і співають з нотних кпиг з орґаном; їх голоси лунають як грім»³⁾. Се перше велике місто Козацької землі; за лядських часів воно було великим осередком, і в нім багато лядських розкішних палат. Має девять прегарних церков з високими банями: Воскресенія, Вознесенія, Трійці, Рoждства Богородиці, Успенія, св. Михайла, Миколая, Чесного Хреста і св. Паски.

«В суботу ми були тут на літургії і вийшли з неї коло полудня»⁴⁾. Згаданий полковник Семен з своїм помічником вів під руки нашого владика як то у них звичай, і так запровадив до свого дому; тут владика посвятив воду і прочитав молитву на розгрішення, і потім ми сіли за трапезу. Коли встали зза столу, полковник відпровадив нас до нашої квартири. (Другого дня) ми виїхали і він провів нас за місто і приділив нам відділ (козаків) як і раніш (для супроводу). Проїхавши мильо, ми дісталися до иншого міста з укріпленнями і замком, званого Краснопілле»⁵⁾. Як зви-

¹⁾ IV. с. 185—9.

²⁾ Перекладчик транскрібус її назву у Павла: Хумано.

³⁾ Дальше про довге богослуження—наведено вище с. 984.

⁴⁾ Сказане тут про дома і міщан я навів вище.

⁵⁾ Перекладчик транскрібус: Красибула, тепер Краснополка, шістори миль від Умани.

чайно, зроблено нам там стрічу, бо кожного разу як ми виїздили з міста, оден з козаків, що їхав з нами, поспішав наперед з листом полковника до його підвладних з наказом щоб нам приготували приміщення, їжу й напитки, так щоб стало для всіх наших товаришів—а було нас коло 40 людей: ми й наші слуги, наші товариші по дорожці: ігумени монастирів та їх слуги.—та щоб були коні для наших підвод і накошено свіжої трави для копей. Звичайно нас стрічали за містом, з хлібом, як то у них звичай—тому що його так багато у них. Коли ми сідали за стіл, також насамперед клали хліб. Люди з міста виїшли на деяке віддалення, як я уже то розповідав; звичайно, коли наближалися корогви і хрести, наш патріярх виходив (з карети) і йшов до монастиря, досить далеко (пішки), поки не входили до церкви і потім звідти до квартири—коло воріт її тоді ставили хреста на тичці» (24).

Про Богуслав автор крім вище сказаного додає: «Замок Богуслава дуже сильний, він має два ряди стін, два рови, і багато башт, з полудня стіни йдуть краєм гори, під нею ріка, і з неї виступають великі скелі. В середині замку гарні палати, що належали Ляхам, і коло них церква, що теж була лядською. Наш владика позоволив її посвятити й служити в ній—бо козаки давніш руйнували всі лядські церкви рівно з землею, тому що хотіли таким чином викоринити саму пам'ять про Ляхів. З тих причин вони лишали незамешканими і їх будівлі, їх прекрасні палати, перетворювали їх навіть на нечисті місця» (37).

Далі описується Трипілліє. «Се велике місто, називається Трипілліє, бо зложене з трьох укріплених міст. Під'їзжаючи бачиш табор (городище)—три горби з дуже вузькими проходами, так що пройти можна тільки одним. Сюди виїшли нас стрічати мешканці. Сам город—непрístupна твердиня на верху гори, з двома стінами і двома ровами. Більшість домів незамешкали—бо давніше се був єврейський осередок, і тепер їх гарні будинки, крамниці і заїзди порожні і безлюдні.

«Нас повели до церкви Спаса—великої, величної, просторої і гарної; своєю красою, розмірами, числом вікон вона переходить всі церкви Козацького краю, так що вийшовши ми були здивовані до крайности. Вона дуже висока і має двоє сходів, з великими зашкленними вікнами. Бана дуже висока, округла, на восьмикутній шиї—як у наших сторонах, а побита блискучою бляхою. Над олтарною абсидою друга гарна баня, і над дверима ще баня з трьома хрестами. Олтар чудовий, іконостас дивує своєю висотою і блиском, іконами і золотом. В сій стороні не звертають стільки уваги на розміри розп'яття так як у Греків, але воно дуже гарне: образи Івана і Богородиці по обох боках стоять окремо, так що під ними не видно лощок і вони виглядають як статуї. Двері олтаря чудові, великі, різблені ажурно і золочені. В сім краю такий звичай, що над олтарними дверима завсіди єсть ікона Нерукотворного Спаса; над нею ікона Христа на троні, в архієрейських ризах і в митрі, коло нього Іван Хреститель, з правої сторони Петро з ключами і 5 його товаришів, а з лівої сторони Павло з мечем і 5 його товаришів: на всіх іконостасах в сім краю їх представляють не инакше як отак: в крузі 12 апостолів, Павло против Петра.

«Посередині церкви деревляний круг з двома ступенями, покритий червоним сукном: на нім диякон проголошує ектецію й читає євангелію. Підлога вистелена камяними плитами. Церква збудована з соснових колод незвичайно зручно звязаних. Наоколо дуже гарна опасаць з точеною балюстрадаю; над двома дверима до неї високі бані. Збудував цю церкву небіжчик Бано (?), тутешній начальник, 8 літ тому, підчас (перших) побід петмана.

«Недалеко сеї церкви другий замок—дуже просторий, гарний і незвичайно укріплений. В середині гарна палата, що ще перше ніж вступити до неї тішить око глядача. Над брамою замку перша надбудова палати, гарна і величава, вінчана банею; далі друга надбудова тішить глядача—вона має баню і гарну балюстраду наоколо, ставши там можна бачити на два дні дороги. Ся палата далеко краща від будинків Каліновського. Перед нею будинки лядські і єврейські крамниці і заїзди, тепер порожні. В середині замка гарна церква св. Миколая.

«Велика ріка Дніпро тече поблизу сього міста і тут будуються човни, що пливуть в Чорне море» (38—40).

З задніпрянських міст підчас першого переїзду Павло присвятив особливу увагу Прилуці¹⁾. Він називає її великим і гарним містом, з великими укріпленнями. «Замок в середині його дивує своєю висотою, своїми укріпленнями, вежами і гарматами, брустверами і глибокими ровами з текучою водою. З полудневої сторони єсть закритий басейн, де збирається вода з великого ставу й річок й пускається до рову. Підземні потайні ходи ведуть відси до замку. В середині його величава, дуже висока палата. Величезні колоди, зверху і з середини вигладжені, щільно пригнані дошки і високі комини, що перевищують кипариси—викликають здивованне. Але палата лишлася недобудована—дата написана на верху високого даху—1647 рік. Належала вона четвертому з лядських правителів Вишневецькому²⁾. Було в тім місті також багато Євреїв і Ляхів, що не встигли втікти; ті що вихрестилися, спаслися; хто не схотів—тих побиди і відіслали до Сатани.

«З полудневої сторони міста озеро (став)—велике як море; туди тече багато річок; багато росте білого і жовтого цвіту. На озері довгий міст (гать) і багато на нім млинів, при початку його згаданий секретний басейн замку; коло сього місяця деревляний будинок з лазнею для загального вжитку. Знадвору жолоб з довгою стовбура, над ним стоїть чоловік і наливає хитрим знарядом воду з ріки—нею наповняється мідяний казан, і там вона нагрівається. Чоловіки й жінки миються в лазні разом, без яких небудь фартухів, тільки кожен бере від лазебника віник з галуззя і ним закриває свою наготу—такий у них звичай. І дивна річ—виходячи з лазні вони входили до холодної води, що тече перед лазнею, і плавали в ній.

«Мешканці сього міста—духовні й миряни, вийшли нас стрінуги, як звичайно—далеко від міста. Запровадили нас до великої, нової церкви Спаса, ще з недокінченими банями. Против неї инша церква—Рождества Пречистої. Дзвониці її висока і гарна. Примістили нас у великім домі, з критими верандами над великим озером і лазнею, відси ми виїхали на прощу до монастиря поблизу міста званого Густинською Трійцею³⁾, його збудував Василь воевода молдавський, і дім (де патріарх замешкав у Прилуці) належить йому. Протопоп (прилуцький) повідомив ігумена, і той зараз же приїхав своїм їзком і запросив нашого владика. Він говорив: «Хвала богові, що сподобив нас бачити вже третього правдивого патріарха».—бо вони бачили ерусалимського патріарха Паїсія і царгородського Атанасія Пателярія, скиненого з престолу, що втікли з Царгороду і приїхавши до Молдавії, виїхав відти

¹⁾ «Брилука»—транскрибує перекладчик.

²⁾ «Фішнафаска»; наступає доволі фантастична історія Вишневецького, котрого козаки нібито зловили в його утечі і принесли його голову Хмельницькому.

³⁾ «Кустини Тріца».

перед нами до Московії, заїздив до сього монастиря, а потім помер недалеко Хмелевої столиці—Чигирина, на третій день Великодня сього року.—«А тепер ми бачимо твою святість, блаженний кир Макаріє, патріярше Антіохії!» (говорив ігумен)¹⁾.

«Ми пошили в місті річи, коней, слуг і вози, і поїхали з ігуменом, взявши тільки свої ризи, щоб відправити в монастирі літургію. Віддаленне від міста—коло одної милі. Блискучі бані монастиря видні здалека. Не доїзжаючи треба заїхати в долину, узькою дорогою серед густого лісу горіхів, вишень і сливок; за ним великий став і млини; дорога на гори вистелена переплетеними гилляками так що трудно проїхати.

«Недалеко від монастиря ми минули з правої сторони гарну церкву св. Миколая, і нам розповіли, що там ото був раніш монастир, але він погорів, і тоді побудовалися на теперішнім місті. Тут (в новім монастирі) дві дерев'яні стіни і два рови: над брамою гарна дзвіниця, з великим і дуже дорогим годинником. Тут наш влади́ка вийшов з візка. Архимандрит, священники й дякони стріли його в розкішних ризах, з свічками, корогвами, хрестами, іконами. З ними ми вступили на подвірє монастиря; воно широкіє і просторе. Церква має пять бань, на-вхрест, середня баня більша від інших. Наоколо церкви опаса́нь з трьома дверима, і над ними три бані. Ми вийшли до церкви. і її іконостас задивував глядачів. Патріярх покропив усіх свяченою водою і ми вийшли—ще повні здивовання. Бо ні величавий іконостас Св. Софії, ні Печерський не можуть ні трохи рівнятися з дивною красою сього іконостасу (автор розповідає про жертви воеводи Василя і московського царя Олексія на будову церкви, позолоченне іконостаса і малювнне). Тепер він перевищує всі інші: ми не бачили кращої позолоти і краших малювань.

«Церква має три двері внутрішні, крім трьох дверей надвірних (до опаса́ння); коли вийти великими західними дверима, вона виглядає як хрест заокруглений на кінцях: притвор—наспроти його олтар, і два клироси в нишах, подібних як олтарна. Попід стінами форми (сидіння). Дуже гарне архиерейське місце коло правого клироса; друге архиерейське місце стоїть в притворі. Два підвищення стоять іще при обох клиросах, а серед церкви восьмикутний амвон, покритий червоним сукном. Хори²⁾ де стоїть півча дуже гарні й високі і відгороджені балюстрадою. Іконостас і ікони тішать око і чудують глядачів. Досі ми не бачили чогось подібного; ніхто не зможе описати сього іконостасу, його велич, висоту, багатство позолоти, вигляд і блиск. Він підіймається від землі до верхньої частини головної бані. Ікони дуже високі, доведені до найбільшої досконалости; їх вставлено в ниші щоб їх краса виступила тим сильніш, і позолота щоб показала свій блиск як від зеркала. Над іконами високий чудовий, блискучий гзімз, і на нім повішені на бльоках ляспади. При іконах Христа і пречистої високі і грубі різблені стовпи; в середині вони порожні, але здаються повними, так гарно оброблені—не так як кольони Св. Софії—порожні з задньої сторони. Їх обвивають лози—золоті пагонці з листем підіймаються в гору; кетяги—одні червоні й повні, інші—недостиглі, зелені, звисають у долину, наче природні твори божі; тло подіроване. Сі стовпи підіймаються від землі на зріст чоловіка. Під іконою Христа образ його і учеників, гарної роботи: він несе на плечах ягня, за ним множество овець, на переді пастух входить дверима до отарп.

¹⁾ II с. 83—6.

²⁾ Автор перекладає: «місто органа».

На ліво за сею іконою високі двері до олтаря і на них великий образ св. Стефана. На весь зріст, з золотим кадилом в правій руці. За ними, в тім же ряді ікона св. Трійці: трапеза Авраама і Сарі ¹⁾, під нею ікона Благовіщення. Далі третя ікона правого ряду—Успеніє, гарна, прикрашена золотом, нової роботи; під нею апостоли в зборі—із здивованнем дивляться на порожній гріб пречистої; її сорочка видіє на краю мармуряного гробу—з правої сторони. Апостоли підіймають руки до неба—«Вона вознеслася!» Під іконами сього ряду, чотирьокутні золочені, блискучі кольони і між ними образи архієреїв, патріархів і православних пан в ризах. В лівім ряді велика і дуже гарна ікона пречистої, під нею введеніє до храму—дівчата з засвіченими свічками. Коло сеї ікони північні двері з образом св. Михаїла. За ними в-ряд ікона св. Миколая, велика, чудова, роботи майстра незвичайно здібного, так що сі ікони вражають глядача живими лицами. Їх кольором і рисами, так як критські малювання ²⁾. Поруч ікона Антонія і Теодосія, між ними Печерська церква, а над ними образ пречистої серед «яєва в дісі» (тут перериваю сі оповідання автора про густинський монастирський іконостас—він ще продовжує їх на цілу сторінку).

«Трапезна довга і велика, з богатыма зашкленними вікнами. Два столи з обох боків. В середині великі розсувні двері, що всуваються до стіни; за ними гарна церква Пречистої. Ікони в ній дуже гарні, блискучі, настроюють побожно. Прегарний олтар блищить. На церкві теж бляшані бані» (с. 86—90).

«В повечеріє девятої неділі по Зелених Святих вдарили в біла дерев'яні, мідяні і залізні і ми вийшли до церкви. Коли прийшло читати кафизми, молодий монах поставив їхнім звичаєм посеред церкви високий і гарний аналой, закритий шовковим покривалом і положив на пім книги,—бо у них не читають ніякої книги, важної чи не важної інакше як на аналої; почав канопнархати псалом за псалмом, а на обох клиросах співали навперемін. Перед входом священики підійшли (до патріарха) поблагословитись і потім в ризах парами вийшли (з олтаря), пройшли до притвору і відправили літню.

«З церкви ми вийшли до трапезної. Патріарх сів в головах, ми з правої і лівої сторони, а інші отці монастирські—вкінці. На стіл поставили збанки з пивом, і солонці, звичаєм ерусалимських монастирів. Страви ставили на якийсь час перед нами, потім передавали на кінець стола і нарешті забирали, а подавали все нові, до кінця. Монахам монастиря поставили кожному каші з маслом (олією?) і більше нічого. Такий у них звичай: ніхто не їсть вишуканих страв, крім гостей і про-

¹⁾ Перед тим автор детально описує ікону на сю тему в Бискогі (с. 82) — «Трапеза Авраама і ангелів, перед ними на полуниску печене поросі (!); Сара і Агар несуть збани з питтєм; над головами ангелів Содом і Гомора» і т. д., і з сього приводу зауважає: «Чудова ікона; починаючи від Козацьких країв і далі в краю Московськїм дуже пильнують сеї ікони Трійці; сьє вона в кожній церкві, так само як нерукотворений Спас над олтарними дверима. На їх дорогоцінних і гарних корогвах таксе трапляється сеї образ Трійці за трапезою, з Сарою, що сміється за завісою».

²⁾ Перекладач уважає, що сеї вираз «ікритош», критський, автор уже не раз уживав в своїх оповіданнях про тугетині малювання як особливу похвалу, прирівнюючи до малювань критських малярів, що стояли під впливом італійськими впливами Відродження. Очевидно, Павло помічав повні подібности українського малярства з сим італізованим грецьким.

чан; монахи живуть як святі, згідно з уставою св. Сави. На другім столі давали м'ясні страви для прочан і наших слуг не духовних.

«Посередині став чтець і положивши книгу на аналої читав виразно. Коли прочитано було трапезну молитву, патріярх тричі вдарив у маленьке било, що стояло у нього з правої сторони, щоб почали їсти. Ми поїли і попили, скільки тільки хотіли—а той бідний чтець все ще читав з Патерика. Тоді патріярх ударив у било в-друге, і встав спочатку сам, за ним встали ми, і кожний випив з свого збанку, що стояв перед ним. Нарешті патріярх ударив у-третє, щоб уставати з-за столу. Тоді йому подали маленьку проскуру на мисочці—«панагію», на честь пречистої. Він тричі підняв її обома руками атонським звичаєм, примовляючи: «Нехай величається імя св. Трійці». Потім священники з дияконом підійшли і знявши клобуки, проспівали «Достойно», і проспівавши поклонилися до землі. Патріярх дав їм часточки проскури, а решту роздав присутнім. Після того принесли кіш на останки хліба, і кожен поклав свої окрайці, взірцем того, хто благословив хліби, і так зібрано всі останки хліба».

«Після сього задзвонили на сон грядущий. Ми пішли до церкви й стали в притворі, як у них прийнято. Патріярх став на архиєрейськїм місці коло дверей. Потім як чтець прочитав канон і молитву, всі парами приступили до патріярха, просячи пробачення і кланяючися до землі. Після сього ми вийшли щоб заснути, але не спалось—блощиці і комари, ще в більшому числі ніж їх міряди в повітрі, не дали нам і спробувати сну і спочинку. В сім краю нема їм кінця, се море, що не може вміститися в берегах.

«Нашого владика ще перед тим просили служити літургію, і ми готовилися до служби, але як його служити не спавши! В четвертий годині почи—а всеї ночі тільки 8 годин, уже вдарли в било і о-півночі ми встали. Правда, в сих святих, ангельських монастирях той добрий звичай, що спочатку дзвонять у оден дзвін, окремими ударами, даючи знак щоб люди побудились і не спішачи вбралися: не так як у краю Валахів і Молдаван, що входять до церкви в момент коли дзвонять у дзвони. Ані заснувши ми пішли до церкви. Зачалось співанне утрени, довге читанне псалмів і молитов. Вийшли вже тільки по тім як розсвіло, і голови нам крутилися. Потім залзвонєно до літургії. Ми нішан до церкви, вбралися в ризи і вбрали в архиєрейські ризи свого владика. Прийшло до літургії багато людей з міста й інших сторін. Скінчивши літургію ми пішли до трапези—тут був вчорашній порядок у читанню й подаванню страв і десерту. Під кінець диякон, що служив того дня, приніс накритий покривом дискос, що вживався при літургії і поставив перед патріярхом. Піднявши покрів він побачив там другий дискос, срібний, з накривкою й замочком; відчинивши його знайшов образок Пречистої і проскуру—«панагію», і під нею чарку з медом замість вина. Владика тричі підняв проскуру, як учора, взяв від неї часточку, по тім як проспівано «Достойно», і передав іншим, що подавали її одні одним, сидячи за столом. Далі напився з чарки—і так само інші. Потім уставши з-за столу ми попрощалися з ними й повернулися до Прилуки, де полишили були свої річи» (с. 90—2).

Повертаючи з Москви Павло з батьком потрапили до Прилуки на ярмарок 16 с. с. червня і він записує в своїй книзі:

«Ми приїхали до Прилуки і тутешній полковник пішки вийшов нам на зустріч. Ми замешкали в тім самім домі і з приємністю розглядали великий ярмарок, що був

тут на святого Івана Хрестителя. На ярмарок приїздить множество грецьких купців з Румелії й Караманії: з шовками, шалями, перськими килимами, білою габою ¹⁾. В Козацькому краю ярмарки відбуваються безнастанно від початку до кінця року. кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тім чи иншій місті, як поведося ще за панування Ляхів ²⁾. Ми купили на ярмарку кілька коней.

«Четвертої неділі по Зелених Святих (2 с. с.) ми за проханням ігумена їздили до Густинського монастиря і служили там літургію; з нами їздило багато Греків. Вівторок ми виїхали з Прилуки. Нас проводив пішо полковник, напереді йшли музики граючи на польських флейтах, а духовенство йдучи наоколо карети співало святі гімни, аж поки не вийшли геть за місто. Тут вони попрощалися з нами й вернулись» (IV.184).

Особливо докладно спиняється Павло в оповіданню про свій поворот через Україну на Переяславі.

«Поїхавши п'ять миль (від Києва), ві второк у полудне (25 н. с. липня) ми прибули до містечка з замком і укріпленнями, на ймя Бориспіль—себто город Бориса, сина царя Володимира. Там оповідали, що тут була старинна мурована церква в ймя св. мученика Гліба, иншого Володимирового сина, але Ляхи її зруйнували, вивезли з неї камінне, дерево й залізо до Києва і там збудували ту велику нову церкву що ми про неї оповідали—як їм з нею не пощастило (наступає історія Бориса і Гліба). Місто дуже гарне з нечисленими садами—бо при кожнім домі є сад і криниця доброї води, що її черпають колесом; найбільше в садах вишні. В місті дві церкви—Рождества Богородиці і св. Михайла, а за містом третя—св. Миколая».

«Побувши тут коротко ми взяли трохи більш на північ і проїхавши більше 6 миль прибули до великого міста, що може своєю величавістю поспорити з Києвом і має славу в сих краях як столиця і бува резиденція короля (!) ймя його Переяслав. Він оточений нечисленими валами і має троє воріт в укріпленнях: одні виводять на суходіл, а двоє на мости через велике озеро, що оточує місто: вода іде з ріки, що впадає до озера. Береги його взяті в гати для млинів і для укріплень під гармати. Се столиця і метрополія всіх городів і земель козацьких на сім боці Дніпра. Ляхів тут було дуже мало—самі урядники, і місто не здобувалося—бо таки з самого свого заснування, як нам казали, його ніколи не переможено: ніколи не здобувано зброєю, а тільки договором, бо воно таки справді неприступне. Скоро тільки Хмель став перед ним, козаки що тут були повбивали начальників Ляхів, і заволоділи містом без битви і без суперечки.

«Коли ми наблизилися до міста, нам на зустріч вийшов полковник під царською корогвою, з барабанами і польськими флейтами, а також духовенство і всі міщане з корогвами і процесією. Вони провели нас дуже святочно і урочисто до великої нової церкви Успенія. Вона побудована з дерева і ще не скінчена, викликає

¹⁾ В перекладі: «об'їльми аба (плащами)» —очевидно се «турецька біла габа» наших дум.

²⁾ Описуючи Московщину, Павло називає чотири найбільші ярмарки України і Москвіщини разом: в «Серкас» «звана Долян» (перекладчик думає, що се старий Черкаськ на устю Дону), київська (в Печерському монастирі на Успеніс), «Синска» (в Брянську, в Свинському монастирі), і четверта в Архангельську—III с. 80—1.

подив глядача своєю незвичайною формою, висотою, симетрією і своїми пятьма баями» (ближчий опис її будови подано вже вище с. 976).

«Крім сеї є в місті ще 4 церкви: Воскресенія, Спаса, Трійці й св. Миколая. Була ще давніша лядська церква, але тепер її повернено на монастир Покрови. Протопоп сього міста, як він нам сказав, має під своєю владою 200 священників. Коли ми виходили з церкви, на знак великої радості стріляно з гармат, так що земля затряслася. В неділю, що прийшлася на день Лллі Пророка, наш владика після літургії посвятив воду для мешканців і всіх покropив. Мешканці сього міста мають велику віру в розгрішальні листи.

«Полковник розповів нашому владичі в своїй господі, що він має під своєю владою 9 міст і більше як 500 сіл, і під начальством його стоїть 40 тисяч вояків, а в пильвій потребі—додав він може поставити і 100 тисяч» (IV 189—191).

«Ві втoрок 22 липня ми виїхали з сього міста. Полковник з людьми проводив нас на значну віддаль з барабанами і флейтами, а духовенство з співом.

«Проїхавши 4 милі ми приїхали до містечка з замком, укріпленнями й ставом, на імя Гельмязів. В нім церква Успенія. Потім проїхали ще 4 милі і дісталися до подібного ж містечка, іменем Золотоноша, з двома церквами, одна з них теж Успенія. Проїхавши ще 3 милі, стали над Дніпром, переправилися і проїхавши 2 милі приїхали до города Черкасів. Тут родився Хмель і звідси походять козаки. Тут вони споряжають ті човни, котрими ходять на Чорне море, бо ріка Дніпро протікає коло самого міста».

«Далі ми проїхали ще 7 миль і дісталися до города Чигрина—постійної резиденції Хмеля. Після того як ми переїхали Дніпро, ми всю дорогу, по обох боках бачили море піску: такі вже береги сеї ріки, на велику просторін; але особливо коли ми наблизилися (до Чигрина), тут пісок був на глибину людського зросту, і коні наші падали від змучення. І всі околиці сього міста такі ж піскуваті.

«На зустріч нам виїхав «писар», або секретар Хмельницького, з великим відділом козаків, і поспроводив нас до міста головною дорогою—подібною до ріки піску. Замок своєю висотою і конструкцією нагадує цитаделю Алепо, видко його здалека. Коли ми наблизилися до міста, на зустріч нам вийшов молодший син гетьмана, з пропесією духовенства, і повели нас до довгої деревляної церкви Успенія, що стоїть коло палати гетьмана. На проханне гетьмана ми відправили літургію з єпископом, що прибув послом від Ляхів¹⁾. Після літургії ми пішли на обід до гетьмана.

«В понеділок нас повезли за місто до монастиря Трійці; тут ми слухали літургію, і після неї пішли на обід до писаря—бо се він ктитoр монастиря, і церква його на імя св. Івана. Потім вернулися до міста. В нім є ще чотири церкви крім згаданої успенської.

«Замок тутешній не має собі пари в цілїм Козацькім краю що до висоти і великости свого простору, великої води і багва, що його оточують, тому се дуже сильна фортеця, але тепер занедбана. В ній багато стрімких місць. Деякі гармати незвичайно гарні, блищать як золото: гетьман їх привіз з Лядської країни, на них написи, герби й інші знаки.

«До міста провадить тільки одна брама. Тому що воно лежить в долині, окружене морем піску, в нім незвичайно гаряче. Ми питали, чому гетьман не живе

¹⁾ Се був Діонисий Балабан.

в якимсь кращім місці; на се нам відповіли, що гетьман вибрав Чигирин своєю резиденцією тому що лежить він на границі з Татарами: пять або шість днів дороги безлюдними і пустими сторонами лежить тут між козаками і Татарами. (Крім того) се найбільш центральне місце, і до Дняпра тільки 2 милі.

«Нам розповіли тут, що в сім часі край сей ставить 300 тисяч козаків; кожен має свою рушницю.

«В суботу, 2 серпня Хмель приїздив відвідати нашого владика, і після сього ми виїхали з міста (до нього в гостину). Проїхавши з милю, ми приїхали до величезної гати, що тягнеться понад ставами, болотами, островами і ріками: ми їхали нею більш як півтори милі. Ся гать іде попід Чигринським замком і провадить подорожного такими місцями, що той трясеться від страху. Переїхавши її ми прибули до села Суботова, де звичайно жив небіжчик Тимофій, син гетьмана. Мешканці вийшли нам на зустріч з процесією і запровадили нас до великої нової церкви св. Михаїла. Тут зібрані скарби з вірменських церков, що небіжчик Тимофій пограбував і поруйнував у Сучаві, в Молдавії. В сій церкві і гробовець Тимофія над ним. Іх звичаєм висить велика корогва, а на ній дуже подібний портрет героя—верхи на коні, з мечем в правій руці з булавою в лівій, і перед ним Молдавія—країна яку він збирається завоювати. Від сеї картини слізи котилися.

«Його вдова, дочка господаря молдавського Василя, кілька разів одвідала нашого владика. В неділю рано, після заутрені ми в її присутности відправили панахиду над її чоловіком. Вона вбирається цілком як черкеська невільниця: мала обширний футром ковпак з сукна; дівчата, що її проводили—Черкески і Молдаванки, убіралися теж за невільниць, як і вона.

«Свого часу батько витратив цілі скарби щоб визволити її з Царгороду; вона володіє чотирма мовами: волоською, грецькою, турецькою і руською—і от тепер живе, бідна, далеко від свого батька, матери і братів, від свого народу і батьківщини, серед чужих, в палаті небіжчика свого чоловіка. Небіжчик виставив наоколо цілий замок з валами, а батько—щоб зробити сю садибу ще міцнішою, ставить против двору на горбі кам'яну церкву св. Іллі пророка. Ми помітили в її будові кілька величезних кам'яних мас, які нас дуже здивували. На наше запитання нам пояснили, що се камінне привезене з міста, що колись належало Татарам, 5 миль відси; Татари мали там велику мечеть, а гетьман розруйнував її і забрав з неї сі камені на будову церкви.

«Вислухавши тут літургію, ми виїхали і поподорожували нерівною і тяжкою дорогою, приїхали до містечка на імя Медведівка. За наказом гетьмана тут і далі сотники кожного містечка виходили нам на зустріч з своїми сотнями, під корогвами і так проводили нас від міста до міста. Проїхавши 3 милі, проїхали до містечка Жаботина, далі—проїхавши 10 миль—до иншого містечка званого Сміла; далі за милю—до містечка Балаклії, ще за милю до містечка званого—Орловець, потім за дві милі—Вязовок, ще за півтори—Вільшана. Всі сі містечка становлять границю (Козацької) країни з Татарами» (IV.192—4).

Те що я вибрав тут з подорожи Павла аленського, хочу доповнити ще деякими рисами з переписи України спорядженої того ж 1654 р. московськими агентами, розісланими на те щоб приводити до присяги цареві українську людність. Вони да-

леко бідніші й одноманітніші змістом, та й заховалися від переписи тільки фрагменти. Але в дечім вони доповнюють панораму Павла.

Найдокладніша перепись Білоцерківського полку.

Біла Церква—наоколо міста (посаду) дві лінії палісаду (остроги стоячі); на довшій (зовнішній) 4 башти з ворітьми для проїзду, 4 вежі «глухі»; на внутрішній лінії одна з ворітьми, одна глуха. Та до тих палісадів прироблений ще третій невеличкий замок з такимже палісадом, в нім одна башта з ворітьми, а 3 глухі. На тих вежах і стінах 20 гармат, мідяних і залізних, різного калібру, від полугривенки до 5 гривенок в кулі. В трьох магазинах 84 гармати, справні і поповані, 3500 залізних куль, 47 пудів пороху в 3 бочках і 15 пудів салітри. В місті соборна церква Спаса і 6 «приходських» церков. До присяги приведено 38 чоловіка шляхти (найбільш Мокієвських, далі Яблонські, Ничаговські, Студенецький, Бовш, Копоть, Каменецький й ин.). На чолі козаків наказний полковник Данило Гиря, осавул військовий Осип Григорієв, сотник Семен Марченко, судії військові Яків Климов, Матвій Положний, обозний Іван Полежай, старший над арматою Андрій Любарський, всіх козаків 91. Міщане: вїйт, два бурмистри, всіх міщан 120¹⁾.

3 містечок полка звертають на себе увагу: Ставище—коло міста палісад, в нім 2 башти проїзжі, на одній гачіова вишка («чердак»), дві башти глухі, двоє воріт просто в стіні. До сеї стіни прироблений замок з таким же палісадом, з одною баштою проїзжою і одною глухою. Гармата тільки одна справна, мідяна, велика, калібер 3 гривенки, а дві залізі поповані; олива 4 пуди, пороху 50 пудів. Соборна церква Трійці, 5 приходських (аж дві архистратига Михаїла!). Козаків присяжено 312 (сотник, отаман, осавул). Міщан 365 (намісник, вїйт і 3 бурмистри).

Містечко Лесевичі—замок обедений палісадом, одна башта з ворітьми, 3 глухі, криті драгню; в сім замку монастир жіночий св. Юрія, 30 черниць; відти з дві версти Лесевицьке місто, з двома стінами, одна будована городнями («звенный», зрубамі). Соборна церква св. Михайла, приходські 4. Армати нема. Козаків записано 153 (сотник, осавул, хорунжий), міщан 273.

Воярка—наоколо містечка «стоячий острог», в нім три брами, до нього прироблений замок—«звенчатый тын» (рубана стіна), дві башти з ворітьми, третя глуха. 11 гармат, але до них нема припасу—олива і пороху. Соборна церква св. Юрія і одна парафіяльна. Шляхти записано 21, на чолі «намісник» Гр. Сахецький (?). Козаків 89 (сотник, отаман, писар, осавул, хорунжий). Міщан 245 (вїйт, бурмистр, писар).

Фастів—замок «рублений городнями», одна башта проїзжа, з вартовою вишкою, і 3 башти глухі. Кругом міста стіна теж рублена городнями; одна башта з ворітьми, 4 глухі. 10 гармат, але без припасу. 84 козаків (сотник, отаман, осавул, хорунжий, писар). 76 міщан (вїйт і 4 бурмистри)²⁾.

В переписи Ніженського повіту полкового міста бракує; з инших:

Ворзна—над рікою Борзною; «город»: по валу дубовий «острог», дві башти з проїздом, дві башти на рогах глухі, криті драгиною. На брамах 3 гармати залізі. В середні дві церкви. На острові ріки замок: так само вал, на нім дубовий острог, 4 башти глухі, брама в палісаді; вода пущена ровом, виложеним деревом, через рів міст до того замку. Тут був панський двір, укріплений палісадом і ровом. 10 за-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X. с. 781—790.

²⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 790—7.

лізних гармат, але без припасу. Козаків 178 (сотник Петро Забіла, хорунжий і осавул).

Бахмач—на острові (вл. розі) між р. Борзною і Бахмачем. Місто від «поля» відгороджено парканом, між р. Борзною і Бахмачем; в нім троє воріт, без башт; одна церква. На устю Бахмача замок («городок»): на валу палісад дубовий, і брама під баштою; ровом іде вода з р. Борзни до р. Бахмача, але тільки при більшій воді. весною. На полі перед містом земляні фортифікації, на випадок наступу. Армати нема: сотник казав, що давнш було 20 залізних гармат, але їх забрано до Чернигова. Заприсяжено з Бахмача і з приналежних сіл 572 козаки і 527 міщан; сотник, писар, осавул, хорунжий, 3 отамани, 2 земські «старости»¹⁾.

Конотоп—над р. Конотопом земляний вал, на нім дубовий палісад, в нім 4 воріт без башт, з двох сторін рови до ріки. В середині дві деревляні церкви—соборна (протопоп і дякон) і звичайна (тільки священник). На майдані 4 залізні гармати «в станках», на колесях. Коло сього «земляного городу»—«дворовий острог», уфортифікований панський двір, теж над річкою: з трьох сторін вал і рів, з четвертої ріка; на валу палісад, і до води хід обгороджений палісадом. В середині ніяких садіб крім панського двору. Обидва укріплення були звязані мостом, але він зігнув і обвалився. Заприсяжено в Конотопі з його «уїздом» (3 села) 615 козаків (сотник, писар, осавул, хорунжий, 14 отаманів), 1 шляхтич, 3 земські старости, бурмистр і 513 міщан²⁾.

Батурин при р. Семи і озері «Попівка», що тече в Семь. Місто з трьох сторін обгороджене валом з дубовим палісадом, з четвертої сторони озеро. Воріт троє: двоє під баштами, критими драпкою, третє без башти; глухих наріжних башт без верхів 6 гармат в баштах 9 залізних. В місті деревляна церква. На горі над озером панський двір обгороджений ровом і валом з дубовим палісадом; брама в башті і крім того 3 башти глухі. За містом «в слободі», на горі над озером монастир Успенія, обведений ровом і валом з дубовим тином; на брамі деревляна рублена давниця; крім ігумена і строїтеля (економа) 30 ченців і 20 служок і робітників. Заприсяжено в місті і 3 селах 608 козаків (сотник, писар, осавул, хорунжий, 27 отаманів) 4 земські старости, бурмистр і 715 міщан³⁾.

Сосниця на острові (розі) на р. Убеди місто з трьох сторін обведене ровом і палісадом, троє воріт без башт. В середині замок обведений ровом і валом з палісадом, ворота і над ними башта. Одна гармата залізна коло воріт, але припасу до неї нема. Окремо в тім же острогу укріплений панський двір, обведений ровом і валом з палісадом; будова сього двору вся поруйнована. Дві церкви. Під острогом слободи, обведені ровом. Заприсяжено в місті і в приналежних до нього 4 селах (з 4 церквами): козаків 279, сотник, писар, осавул, хорунжий, 15 отаманів. Міщан 215, 1 земський староста, 4 соцьких.

Мена—місто над р. Меною, обведене ровом і валом з палісадом і наповненими землею тарасами з деревляних паль. 10 наріжних веж глухих, дві з ворітьми, третє ворота без башти; башти некриті, а на деяких і верхи повалились. До води зроблено 7 виходів, на випадок облоги. Дві церкви, в соборній протопоп. Коло міста укріплений двір Кисія обведений ровом з Десни до Мени, в тім рові уроблений став, з мостом через нього і брамою під баштою; 5 наріжних глухих башт, і ворота

¹⁾ Акты Ю. З. Р. Х с. 808—812.

²⁾ Тамже с. 813—4.

³⁾ Тамже с. 816—7.

до міста. Сам двір Киселів розвалився. Недалеко на Десні Максаківський монастир що фундував Кисіль і надав 3 села. Монастир обведений дубовим тином; деревляна церква Воведенія, почато муровану церкву Спаса, але доведено тільки під нижні ыкна; 10 еромонахів, 5 дяконів, 40 ченців, 30 робітників. Другий монастир над Десною—жіночий, деревляна церква св. Миколая; ігуменія і 15 сестер—черниць; маєтностей не мають, та і в селах Максаківського монастиря живуть тепер козаки і міщани, що на монастир нічого не дають і його не слухають. Всього в Мені з селами присягло 375 козаків, сотник, писар, осавул, хорунжий, 17 отаманів, міщан 490; оден земський староста, два соцькі¹⁾.

Новгородок Сіверський: над Десною замок—«стоячий острог» без башт; з двох сторін вали, з двох нема, бо гора. При замку місто укріпленне валами, на них паркан, по рогах 4 башти—брама; від неї через рови міст, і вкінці мосту мурована брама; до води потайний хід («тайник»). За «великим острогом» на горі монастир Спаса, 20 ченців. Заприсяжено 2 сотників, 2 писарів, 2 осавулів, 2 хорунжих, 27 отаманів, 620 козаків, 305 міщан.

Стародуб: наоколо міста замісьць острога по краю гори поставлено паркан з брусів, але він погнив і повалився; дві церкви. На горі замок з палісадом; одна вежа з брамою, 6 глухих на рогах, без верхів, погнили і повалились. Заприсяжено 506 козаків рядових, сотника, писаря, осавула, суддю і 27 отаманів²⁾.

Так виглядала ся Україна, що орала і корчувала, будувала і торгувала. вчилась і молилась, співала і малювала в той час як на пограничах лилася кров, горіли села і міста і «галайкали» Татари. Мусимо покинути її знову вернути до тих, що покладали в тім часі голови «за землю Руську», або не витримавши і зневірившись в сій безконечній боротьбі, кидали батьківщину і брели в «незнаєму землю» за московську границу. Переїздячи через козацьку Україну літом 1654 року Павло застав Дністрянське побереже і Побоже ще живими, не вважаючи на спустошення вчинені великоднім рейдом. Тільки про волинсько-подільське пограпиче йому оповідали як про країну цілком спустошену кампанією 1653 року (с.1329). Тепер прийшла черга на Браславщину—котру Павло в повороті 1656 р. застав уже цілком безлюдною, випаленою і випуштошеною. До огляду сеї страшної операції приходиться нам тепер приступити.

Тим часом як московський уряд проголошував зимовий спочинок, в осені 1654 р., польський уряд, своїм звичаєм, готовився до зимової кампанії. Перед усім на Україні—щоб вирвати її з рук московського царя. Цілком справедливо оцінювалось, що се підірвало б і московську акцію і на Білій Русі—а на Україні можна було рахувати на Орду. Становище зайняте новим ханом Магомет-герасем: подтвердження союзу з Польщею, ультиматум козакам, обіцянка негайної помочи Полякам на козаків, коли вони не розірвуть союзу з Москвою, рішили справу наступу. Покладаючись на обіцянки хана, коронні гетьмани рішили не гаючи часу рушити військо на Україну не вважаючи на неособливі його сили.

Коховський—що сам був у сім поході і являється тому вірогідним джерелом—одним з головніших джерел для сеї кампанії³⁾, каже що в розпорядженню гетьманів їх бу-

¹⁾ Тамже с. 819—822.

²⁾ Тамже с. 831—4.

³⁾ Climacter I с. 443 дд.

до 20 тис. кінноти і 8 тис. пішого війська, а нові контингенти напливали слабо. Проте, незважаючи на дуже погану пору—неустані дощі і непролазне болото на дорогах, 27 жовтня розпочато похід з-під Тернополя на Поділля, в напрямі на Бар.

Головні відділи були такі: королівський—з Стефаном Чарнецким, тоді обозним коронним на чолі; відділ вел. гетьмана Потоцького (особисто ще не присутного); відділ польського гетьмана Лянцкоронського. Чернігівський воевода Тишкевич, воевода браславський і староста камінецький Петро Потоцький, каштелян галицький Цетнер, хорунжий коронний Конецпольський, яворівський староста Собеский (пізніший король), кн. Дмитро Вишневецький, Потоцький староста виницький, Балабан і Шомберг стояли на чолі інших полків. Був також невеликий відділ, 900 мушкетерів пруського курфюрста Фридриха Вільгельма. Сподівались помічних полків від господаря молдавського і Ракоція.

Збірним місцем визначено Шаргород—там надіялися зійтися з Татарами. Конецпольський, сподіваючись використати сей похід, щоб вернути собі свої українські маєтності, вислав наперед своїх служебників: Подчаского і Коморовского з грізним універсалом до підданих своїх надністрянських і побожських, даним «в обозі під Камінцем 27 жовтня». Сповідав їм що сам король, не можучи далі зносити українського своєвільства, іде з коронним і чужоземним військом на приборканне непокірних, отже ті що не з злої волі, а з примусу мусіли пристати до своєї волі, можуть тільки покорою королеві і дідові своєму урятувати себе від помсти і кари, від жовнірських загонів та інших тому подібних перспектив ¹⁾.

Сю місію приборкання і пімсти взяв на себе перед усім Чарнецкий, що провадив передовим полком і своєю енергією викликав не тільки у сучасників, але і у пок. Кубалі отсю ентузіастичну характеристику: «Той куди прийшов, все в чорне обертав ²⁾. Його жовнір обходився самою кашою; вода замість горілки, сухар замість пірника, вуженина замість печени, жолудки виполіровані, кінь, котрий іде—нехай іде, а як не може—нехай лежить. Де міг узяти взяв, де не міг—щастя пробував».

Коли під кінець листопада всі полки і сам Потоцький добилися нарешті під Шаргород ³⁾—з тяжким обозом і арматюю—що потребувала 4 дні, аби подолати просторень яку проходило піше військо за день—доохр стні міста і місточка: Мурахва. Красне, Чернівці поспішили піддатися, щоб не стягнути па себе жовнірського завзяття. Тільки многострадална Буша знову відмовила послуху. 6000 мешканців за-

¹⁾ Копія надіслана від Хмельницького з Романом Андрієнком, в московському перекладі, Сибир. прик. стовб. 1636 л. 319.

²⁾ Притока до його імени.

³⁾ Маршрут Потоцького дає його лист до підканцлера з 28 січня «Сьому пошту експедию, рушивши військо на Україну: першу на самім виході з-під Тернополя, другу з-під Гусятина, третю з-під Животова, четверту з-під Буші, п'яту з Нестервару, шосту з Тростянки, сьому теперішню».—Осол. ркп. 3564 л. 334 об.

Прихід польського війська під Шаргород гетьман сигналізував Шереметьєву десь в останніх днях листопада: Поляки бують під Шаргородом з полковником Браславським, Татари сприсяглися з нами випустити всю Україну, гетьман просить Шереметьєва йти в поміч. Шереметьєв одержав сього листа 5 н. с. грудня і повідомляючи царя нагадував, що у нього нема наказу щоб йти на Україну. Його одписка в 158 ст. Сівського столу, л. 121.

сіло тут, в неприступних замках, що пишалися назвою племінниць Камінця—як каже Коховський; на 12 тисяч рахує він міщан, дорожує багато різної дружини з сусідньої Волощини. Перші приступи Чарнецького, післаного під місто 28 листопада, були відбиті, з численними стратами Поляків; впало чимало визначних офіцерів, і сам Чарнецький дістав кульку в ногу. Але не кинув міста, і діставши підмогу від гетьманів, далі здобував його, наступ за наступом. Даремно закликав обложених щоб піддалися: вони не годилися, і штурханцями відправили парламентарів-тубача¹⁾. На польські наступи відповідали против-виступами і вибивали Поляків з зайнятих позицій. Так пройшов другий день завзятої облоги—поки Чарнецькому не вдалось нарешті дослідити слабше боронене місце укріплень, над ставом, де вода не була так глибока щоб служити непоборимою перешкодою. Тут удалось добитись до укріплень і підпалити їх. Деревляні будови обхопив огонь—але обложепі замість того щоб ратуватися від сеї небезпеки підданнем, рішили згинутися, не піддаючись: сповідаючись один перед одним кидалися на ворожу зброю, або вбивали од-і одних; навіть жінки кидалися в огонь, або в криниці. Особливо між польськими вояками прославилася відвага жінки сотника Завистного, що потім як убито її чоловіка сіла на підпалену бочку з порохом, щоб вилетіти в повітре, а не дістати-я на наругу ворогові. Протягом ночі містечко з сьома церквами і кільканадцятьма тисячами людей згоріло до тла. Мало хто викрався в потемках і врятував своє життя. Жовніри розповідали, що в одній з печер, знаючи її неприступність сховалося було більш як 70 людей²⁾, але обзова служба вислідила сеї сховок, за ріжними позначками, що лишили жінки, погубивши хустки в утечі, то що. Післано туди ротмістра Целярія, щоб їх здобути; він обіцяв помилування, коли піддадуться, але ті не приймали сеї ласки, чи не вірили їй і на слова відповідали вистрілами. Тоді Целярій постановив узяти їх без проливу кр-ви. Помітили вгорі маленький струмок і рівчаками справили його в печеру, так що він залив її. Завзяті погнули в воді, але не піддалися. «Так згинула Буша», кінчить се яскраве, як рідко у нього оповідання Коховський³⁾; Костомаров старався його розцїтити в своїй історії, а пок-Старицький зробив темою історичної повісти.

Натомість реляція головного актора сеї трагедії—Чарнецького королеві дуже суха і схематична, хоч доволі многословна⁴⁾. Він підчеркує свою уважність, з котрою він оглянув ситуацію, об'їхавши місто наоколо з ночі, по горах і долах, перше ніж почати приступ. Давши обложеним погуляти на герцах, він виманив їх на сусідню гору, і тоді перейшов також в наступ, погромив їх вилізку, і як любили висловля-

¹⁾ У Костомарова: розстріляли, се не вірно, взагалі текст Коховського передано у нього більше ніж свобідно.

²⁾ У Костомарова 70 жінок.

³⁾ *Сімастер* I с. 444—6. Коротко в дневнику Міхалов. с. 732 і у Твардовського с. 129. На жаль, не віднайшлася післана з Буші реляція Потоцького. Давно, що Грабянка, йдучи звичайно за Коховским, цілком проминув такий героїчний епізод.

⁴⁾ Вона заховалася в німецькім перекладі в *Theatrum Europaeum* с. 620—1, без імени (автор називається просто „значним офіцером“) і з фальшивою датою „Буш 30 грудня“, тимчасом щ'ходить з ранішого часу, може з 30 листопаду (сма дає дату першого приступу 28 листопаду). Що автором був Чарнецький се цілком очевидно з порівнення його оповідання (держаного в першій себї) з оповіданнями інших реляцій і відомостями про його ролю в сім епізоді.

тися польські вояки,—«в'їхав на них до міста», захопивши підчас погоні за ними одну з міських фірток. На обложених напав страх, і польське військо здобувало одну лінію валів за другою, і було б опанувало місто—але було занадто втомлене, так що Чарнецький мусів припинити битву, і післав до гетьмана просячи свіжого війська. Очікуючи його, Чарнецький післав до обложених парламентаря, радячи їм піддатись, але вони відмовились, і коли тим часом наспіло піше військо від гетьмана, Чарнецький повів рішучий наступ. На його команду піхота перейшла в-брід воду, в найбільш приступнім місці, і се остаточно зломило відвагу обложених. Правда і польське військо понесло значні утрати, але їх не жаль, завважає Чарнецький,—бо сею ціною знищене місце здавна звапе розбійничою норую (spelunca latronum), і з знищенням Буші 130 міст і місточок між Дністром¹⁾ і Богом впадуть до ніг короля і зложать йому вічне підданство. «Камінець і Бар і все Подільське²⁾ воєводство не забудуть щиро помолитися богові за щасливе панування в кор. в., бо жаден з тутешніх обивателів не міг спокійно покласти голову від сеї людної наволочи. Не менше і бідний люд волоський тішитися з знищення сих своєвольних людей». Гетьман Потопкий хоче тепер іти просто на Хмельницького не тратячи час на облогу Ладжикина, з огляду на його тверду позицію: а Браслав козаки, мовляв, самі покинули, почувши, що Бушу здобуто зараз побачимо, на кілька ся відомість була передчасна.

Польські провідники попробували використати вражінне від сього кривавого епізоду, каже Коховський, і розіслали нові універсали до людности, радячи не накликати на себе подібної загибели, а покоритися своїм панам. «Сильно упало серце неприятелеві, як те місто взято—бо вони дуже покладались на нього, і повтікали були туди з багатьох інших, досить обожонних, хоч я посилав за тим посліпством, затримував і обіцяв їм, що можуть бути безпечні», писав гетьман потім королеві³⁾. Коли заклики лишилися без наслідків, стали в штабі говорити, що треба все се Побожє привести до послуху силою. Почали з Тимонівки, де засів звісний нам сотник Махеринський, «голова тамошнього повстання», як величає його Коховський—той що його в кор. м. увільнив—був у царя і одержав від нього Тимонівку з сусідніми селами⁴⁾

Чарнецький приступив до неї з своїм полком 5 грудня, оглядав місцевість для приступу і намовляв міщан аби піддались і не стягали на себе нещастя. Відповіли з фурією: «Амі ви, Ляхи, піддайтеся нам: тих, що вас колотять, видайте, ми вам дамо їсти й пити, і веренетеся до домів своїх»⁵⁾. Але Махеринський не схотів іти слідами Буші, вимкнувся нібито на оглядини замку й утік, і тоді впав дух і у міщан: прислали просити милосердя, і Потоцкий велів їх лишити і не чіпати, може бути заохочений тим, що видали трьох Москалів, «котрих мали у себе богато». Перш одначе ніж прийшли туди його люди, своєвольні вояки впади в замок і ограбували його гладко, лишивши людей тільки з життям.

Посім знову стали радити: чи йти за королівським наказом і як найскорше наступати на Київ, а відти за Днпро, чи чекати тут на Побожє Татар, і вже сполучившись з ними далі йти в неприятельське кубло—така була гадка війська. Кінець кінцем рішили насамперед зайнятися Браславом, де засів Богун, Зеленський.

¹⁾ В друк. ванім помилково Dniper.

²⁾ В друк. Podlascische.

³⁾ Початок реляції з Нестервару, Теки Наруш. т. 148 с. 1007:

⁴⁾ Реляція гетьмана королеві.

⁵⁾ Міхал. 732, Коховський с. 447—8.

Пушкар, і з ними 12 тисяч козаків, як говорили—одборного війська. Туди ж подався Махеринський з Тимонівки й різні інші місцеві ватажки.

На звіди знову вислано Чарнецкого, з легким полком, і він постарався можливо непомітно підійти під Браслав, з півночі «від України і Немирова». Але залога трималась обережно, і коли показались польські під'їзди, їх зараз стали витати густо з самопалів. «Піхоти по валах як очерет», і кінне військо стояло на поготові ¹⁾. Тому що сильний дощ не сприяв яким небудь операціям, Чарнецкий вернув того дня, 8 грудня назад, і два дні пізніше вислав під'їзд по язика. Але козаки «трималися в великій обережності», і ніякого путяшого язика взяти не вдалось, а те що вдалось почути і помітити, свідчило про значні і добре приготовані до боротьби сили козацькі: була сама старшина і козаки, без жіток і дітей. Чарнецкий дав знати гетьманам і чекаючи їх рішення став в милі від міста, в селі що зветься Witecki, Witce (може Вигнанка?).

13 грудня він рішив попробувати щастя. Приступив під місто «хочаби визнати їх силу», як каже дневник. «Застали ми їх в повнім порядку: все піше військо наоколо міста, за пішаками комонник, приблизно в числі 10 тисяч, наскільки можна було зміркувати. Вдарились ми добре, і відразу зігнали з поля; але вони тримались і кожного разу поправлялись. Трохи хлопів упало трупом, і у наших чимало постріляно коней, кількох (людей) убито, аж нарешті ми їх таки відтиснули до міста. Потрівала ся комедія і сей танець повних п'ять годин. Наступав уже вечір, і п. обозний велів звести військо до тої ж Витечки, сам з драгонією прикриваючи відступ.

«Простояли ми там комонником, без возів цілий тиждень, тримаючи в руках нерозсідланих коней, а льодом попольовуючи. Потім прийшли до Тульчина, до ип. гетьманів, і як я розумів, праці і труди п. обозного прийнято тут нежячливо».

Але тим часом стали наступати вже перші вступни татарського наближення. 8 грудня прийшли два мурзи, з плохіших що правда, і з ними 150 Татар з 300 кіннями. На radoшах гетьмани казали їм дати 100 черв. і кілька штук атласу—але вони заявили, що такі дарунки годяться хіба їх джурам, а їм належать соболі, ферязі та коні в дорогих уборах, «а ті мурзи скурві сини—оден у виверненім кожусі, а другий у мусульбаші баранами підшитім, а соболів хочуть! що це то буде, як сама старшина прийде»—завважає автор дневника. Прибіг також посол ханський з звістками, що ближчі орди йдуть певно. Але з другої сторони прийшла вість, що на виручку Браслава йде московське військо з Бутурлиним. Тому гетьман скликав военну раду, що робити далі. Ухвалено другого дня йти всіми силами на приступ: наперед піхота, а за нею вся кіннота: мають зійти з коней і йти на приступ, «аби зломити першу фурію неприятеля».

Але господь був ласкав на Поляків. «Козацька фурія» сама вступилась: прибіг якийсь С. рбин, що був між козаками в Браславі й передався до Поляків, і спові-

¹⁾ Так пише анонімний дневник збірки Міхаловського, с. 733. Коховський оповідає трохи инакше: Розвідники Чарнецкого підійшовши під місто застали брами відкриті, на валах ніякої сторожі, але Чарнецкий зміркував, що се звичайні штуки Богуна, тому підійшов під місто з своїм полком на поготові, і справді при його наближенню вали виповнилися військом, гармати почали стріляти, і Чарнецкий не запускаючися в небезпечну битву, звів військо. Вісім разів потім поновляв він приступи під місто, без результату—поки Богун рішився дати рішучу битву, і після неї кинув Браслав. В тексті я тримаюся дневника, написаного за гарячими слідами подій, 22 грудня.

стив, що козаки покинули Браслав і пішли до Умани, спаливши браславський замок, місто і міст на Богу.

Про се маємо козацьку реляцію в передачі Андрія Бутурлипа, з слів білоцерківського полковника: 4 (14) грудня був бій під Браславом; в нім поміг сам наказний гетьман, що провадив військом—військовий осавул Василь Томиленко, і на його місце вибрано прилуцького полковника Воронченка. Взяті в полон польські язики заповідали скорий прихід великої орди, і Воронченко, бачучи перевагу неприятеля, велів спалити Браслав і відійшов з усім військом. Білоцерківський полковник Макар Москаленко прислав наперед своєму наказному Яцині Люторенку щоб готовив Білу Церкву до облоги, а 10 (20) грудня прийшов і сам з полком¹⁾.

З польської сторони чуємо, що Чарнецький поривався бити за козаками наздогін, коли прийшли вісти про їх відступ, але Потоцкий не дав згоди на се: від виходу козаків пройшло вже 30 годин, і не було надій догонити їх на таких страшних дорогах; висловляв признання Чарнецкому, що так їх настрашив, але радив не займати. «Давня приповідка: неприятелеві, як тікає, будуй міст! дай Боже гнати його і за море, або до Московського царства, не добуваючи зброї», міркує автор дневника, висловлюючи мабуть настрої війська²⁾.

Чарнецький тому пішов під Браслав, побачити що там сталось і пошукати язиків. Браслав дійсно застали цілком опорожнений козаками і спалений; все ж удалося зловити кілька язиків: оден був якийсь заволока шляхтич з-під Люблина, інші два були за хірурга і аптекаря в козацькому війську, а ще двое селян; вони розповідали, що козаки потерпіли великі втрати підчас приступів Чарнецкого: забито самого гетьмана (наказного), курсузького сотника—зятя Хмельницького, полк. Зеленецького ранено в бік, Махеринського в ногу і т. д., а козаків убито 50 и 70 ранено—не так то багато.

Під'їзд висланий з-під Браслава «по Надбожу» зловив ще двох козаків, і вони оповідали, що навіть з Умани козаки втікли до Дніпра. По сих звідах Чарнецький вернувся до головної гетьманської квартири, де між иншим мало рішитися, чи знищити Браслав до решти чи поставити тут залогу і до деякої міри поправити³⁾.

Тим часом, 20 грудня приїхав до гетьманської квартири посол від султана Менлігі-ґерая, що йшов з ордою, з побажанням щоб до його приходу Поляки стрималися від воєнних операцій⁴⁾. А від короля Потоцкий одержав листа з «горячим» побажанням, щоб старий гетьман «для певних причин» кипув похід і вертався⁵⁾. Все се в додатку до інших мотивів—тяжких доріг і потреби дати війську випочити, спонукало гетьманів зробити святочний перепочинок на яких півтора—два тижні. Гетьман повідомив про се короля в черговій реляції своїй з 20 грудня, з Нестервара-Тульчина, котрої в тупні звістки,—про Бушу і Тимошівку, я вже викори таж вищ., а тепер наводжу дальше: «В Браславі зібрались були і міщо замкнулися: Мисько званий Дубина, наказний гетьман, Богун кальпицький і коршівський (!) полковник браслав

¹⁾ Сівського столу стовб. 158 л. 255. Коротке звідомлення гетьмана див. нижче.

²⁾ Міхалов с. 734.

³⁾ Міхалов. с. 736.

⁴⁾ Се пише Лянцкоронський в своїй реляції підканцлерові, 9 січня—у Голінського с. 729.

⁵⁾ В листі Потоцкого до Сіліницького, 20 грудня, Голін. с. 733.

ський Зеленецький, Грило (?) лубенський, Пушкаренко полтавський... Я спочатку післав на них п. обозного коронного, і вони вийшли против нього, бились, і він їх зганяв з поля. Потім післав ще п. старосту винницького й інші полки, щоб їх вивабити в поле—але вони від свого фортелю не відставали—билися з нашими, кільканадцять їх убито, кількадесять ранено, і зігнано з поля. При тім забито наказного гетьмана, а Зеленецького підстрелено. Раховано їх на 20 тисяч, а що найменше було 15 тисяч самих козаків.

«Після сеї проби мали ми зараз на них наступати з усім військом, але наступила непогода, безнастанні дощі, так що військо ані витримати їх, ані рушити не могло. Вони ж тим часом довідалися від язика, що ми збираємося на них—бо роблено деякі приготування до штурму, військо побільшалось тими хоругвами, що йшли позаду: воевода браславський прийшов в 600 коней, Татар прийшло 200 коней, і пішла чутка, що надходить більша орда. Отже кинули Браслав і пішли за Бог ¹⁾; армати частину лишили, частину з собою були взяли—але і ту мусіли кинути: частину коло мосту, інші за Богом.

«Жаль мені, що тих пташків випустилося, незле вони зібрались були до тої клітки! Але спричинило то саме небо, перешкодивши страшною непогодю і через неї і тепер не можемо рушитися з місця, за для великого болота. Але і за те богові дякую, що взято те місце, досить оборонне, без утрати в людях в. кор. мил. Увільнено майже всю ту частину краю між Дністром ²⁾ і Богом, і я рішив дати війську трохи спочити, в тій місцевості—найкращій для прогодовання, чекаючи орди, про котру досі не мав ніяких відомостей. Аж тепер прийшли листи від п. стражника ³⁾, що він уже вертає з Криму, доставши прихильну відправу,—і приїхали послы від Менлі-герая султана, що іде до нас з Ордою: вони заповідають його прихід до нас з ордами найдальше за тиждень. Кілька днів перед тим ага буджацький через свого мусталика і п. Корняккий листом своїм повідомили нас, що йдуть ще два мурзи білгородські, а з третім агою 100 коней прийшло з власної охоти тиждень тому, і добре ставилися під Браслагом ⁴⁾.

По козацький стороні фронту маємо таку реляцію від московських драгунів висланих від А. Бутурліна в поміч уманському полковникові, з 20-х днів грудня н. с. (Бутурлін одержав її в Білій Церкві 24 н. с.). Уманський полковник Семен Угрянченко був з полком в Браславі з наказним гетьманом Воронченком; багато було під Браславом боїв з Поляками, козаки покинули Браслав і перейшовши Бог стали в Куві і Соболівці. Потонкий стоїть за Богом, чекає Орди, щоб з нею наступати на Умань ⁵⁾.

В реляції писаній королеві з пізнішою поштою, Потоцький подавав ще такі відомости про розквартирування війська, (на жаль тільки не все добре в тій копії, що

¹⁾ В копії на Бог.

²⁾ В копії: Дуїєрґет.

³⁾ М. Яскульського, що їздив в друге осіннє посольство до Криму.

⁴⁾ Теки Нарушевича 148 с. 1007—лист без дати, але її дає пізніший (там же с. 991)—він каже, що сей попередній лист був писаний в Нестерварі 20 грудня. Теж саме більше менше читаємо в листі до ротмістра Сільницького, з додатком отої звістки про лист одержаний від короля, що я подав вище. Лист до Сільницького в виїмках у Голінського с. 734.

⁵⁾ Сівського столу стовб. 158 л. 290.

ми маємо). Воєвода Тишкевич (здається) як замісник гетьмага став з п'ятьма полками в Тростянці; польний гетьман з другими п'ятьма в Олександрівні; Чарнецький з двома полками кінноти, з арматюю і пішими регіментами в Ладжижині—все наоколо Нестервару. Гетьман розіслав універсали до підданих, радячи їм піддатися своїм панам. До пас заховався такий універсал адресований до підданих Бершадської волости кн. Вишневецьких—з погрозою, що непослушним, навіть і дітям їх і немовлятам їх не буде помилування, і орда, що має прийти, забиратиме їх без усякої перешкоди¹⁾. Але—додає гетьман в реляції—майже всі міста полишені їх мешканцями—тільки з деяких, як от в Чечельника і з-за Богу з Винниці й Стінки прийшли з заявою покори²⁾.

В Варшаві на підставі наведеної реляції гетьмана було об'явлено дипломатичним представникам, що польська армія опанувала Браславське воєводство і його фортецю, вигнавши відти 15 тисяч козаків, і вже прийшло до неї 600 Татар. з відомістю, що скоро прибудуть і головні сили³⁾.

Для козацького штабу сей польський наступ не був несподіванкою. Ми бачили що гетьман просяч у царя війська в перших днях жовтня, і в своїх листах і через бранців і перебіжчиків, висланих з його посольствам до Москви, досить докладно поінформував царську ставку і про початок польського наступу, і про його завдання—йти на Браславщину, на Ставище і Умать⁴⁾. Тиждень пізніш, в середніх днях листопада н. с., коли до гетьмана приїхав царський посол Денис Тургенев з піддядим Портомоїним, він їм ще докладніш представив ситуацію. Послиприїхали з повідомленням про закінчення кампанії на Білорусі і з перепросинами за те що московський штаб, захопившись білоруськими операціями, що називається—вивів в поле гетьмана і лишив його без обіцяної підтримки з свого боку і навіть без усяких інформацій. Посол—як звичайно в московській дипломатії—не дуже ясно, а більше натяками і недомовками мав пояснити, як се воно так сталося, що давши гетьманові з літа наказ іти під Луцьк на схід з армією Трубецького, в дійсности туди Трубецького ані кого небудь іншого на його місце не післано, так що гетьман міг би понасти в дуже серйозну небезпеку, коли б справді став виконувати ці московські директиви. Заразом Тургреневу доручено було заручитися помічю гетьмана для московського посольства до Криму—товмача Кутлумамета Устокасімова, що мав зложити воздоровлення на ханстві новому ханові і подати пропозиції відновлення приязни. Нарешті мав Тургенев з Портомоїним можливо докладно розвідатися про політичну ситуацію і дипломатичні зносини гетьмана та роздобути від Виговського всякі секретні документи⁵⁾.

¹⁾ Універсали в московськїм перекладі в Польських справах 1651 р. № 2 л. 90, дата 18 грудня під Фалчином (читай: Тульчином).

²⁾ Реляція без дати (але очевидно з середини січня з Тростянця—пор. вище с. 1014) в Теках Нарушевича с. 991.

³⁾ Жерела XVI с. 198—9, депеша з 10 січня.

⁴⁾ Лист гетьмана післаний з Кіндратенком 3 н. с. листопада, наказ йому, мабуть дещо пізніший, і оповідання Ластовецького, післаного з Кіндратенком до царя вище 957. Звертаю увагу, що дата виступу польських гетьманів подана Ластовецьким вповні сходиться з Коховским (4 тижні перед Пилипівкою—се коло 27 жовтня н. с.).

⁵⁾ Інструкція Тургреневу, 4 (14) жовтня—Акты XIV (с. 86—7, пор. вище с. 959. Інструкція Устокасімову—Крим. справи 1654, стовб. 9. Тут же чернетка

Приїхавши до Чигрина 14 в. с. листопада Тургенев застав Хмельницького в Суботові, нездоровим, чи може просто втомленим після походу, але 15-го бачився з Виговським, а 16 мав таки авдієнцію у гетьмана. І Виговський і гетьман, хоч мали всі причини бути дуже незадоволеними на необачне й легководушне поводження з ними і козацьким військом в такій відповідальній справі як воєнна, стратегічна, одначе держалися дуже стримано і нічим не виявляли незадоволення. Але і в інформаціях були видимо досить здержливі. Тим не менше дещо з того що послові довелось почути і довідатись (богацтвом змісту його звідомлення не визнається) має деяку вартість для зрозуміння ситуації.

Можна одмітити, що форми авдієнції були досить прості і ніяких особливих говорів послам не показано; дарунки ними привезені були скромні—сорок соболів самому гетьманові, і сорок соболів і дві пари Виговському—передані йому секретно на дворі. Гетьман дуже дякував: «Велике царське жалуванне до мене, і відплатити не маю чим!»²⁾ На інформацію про царські подвиги на Білоруси (се було офіційне звідомлення про здобуття Смоленська) гетьман відповів як звичайно—побажаннями перемоги над усіма ворогами. Потім посла виложили царське дорученне гетьманові: виправити до Криму товмача Кутлумаєта, що цар посилає до хана; гетьман обіцяв³⁾.

За обідом посла поставили запитання, що сталося з тими заявами молдавського господаря—мовляв присягає цареві, шде до нього послів, і мунтянський господар і семигородський князь теж хочуть піддатися цареві? були від них якісь посліжки, мав гетьман з ними потім якісь зносини і що йому відомо про їх наміри? Гетьман пояснив, що він тоді послав своїх послів: до мунтянського господаря Демка Михайловича Лисовця⁴⁾ та писарів Івана Ковалевського і Федора Погорельського, а до Ракоція корсунського писаря Івана Креховецького, і він знає, що ті його послі у мунтянського господаря і Ракоція були і поїхали назад, але тут їх перейняв воевода Стефан і тримає у себе у Ясах. Гетьман двічі писав йому, щоб він їх пустив, але Стефан нічого не відповідає: показав себе неприятелем, з королем і з ханом підтримує зносини, намовляє Татар на Україну.

При тім гетьман звернув увагу на грізну ситуацію: баша сілістрійський Сіауш уже перейшов Дунай. Станіслав Лянцкоронський прийшов під Бар і хоче на Україні зійтись з ордами, здобувати Браслав, Чечельник та інші українські городи. Насувається війна. Мамет-герай, новий хан збирається з великими силами воювати Україну разом з Ляхами, і в недовгому часі треба сподіватись його приходу. Навіть такі Ногайські Татари, що над Дніпром кочували і завсіди з козакам тримались, перевозяться на кримську сторону—очевидний знак розриву. Тому треба, щоб цар

царської грамоти гетьманові з дня 4 (14) жовтня: цар повідомляє його про отримані в ставці вісти про смерть хана, просить сказати Устокасимову імя нового хана, щоб він міг його написати в своїх грамотах (в Приказі імени нового хана не знали, і в грамотах лишили вільне місце), і як найскорше виправити його до Криму. Царської грамоти гетьманові, що мав йому подати Тургенев, в актах нема.

²⁾ Акты XIV с. 99.

³⁾ Тамже с. 100—3.

⁴⁾ В однім місці: Демко Михайлов ясаул войсковый, в другім: лосевичкий сотник Демко Михайлов, с. 104—5.

дав наказ Шереметьєву з товаришами підійти на українську границю, і на випадок польського наступу помагати козакам.

При тім гетьман згадав, як його підвели з Трубецким, і Тургенев з Портомоїним стали переказувати московські пояснення—наведені вже вище—як се воно так вийшло, що Трубецкой ішов під Луцк, а опинився під Горами, на північ від Могилева. Гетьман прийняв сі дивні пояснення з приязною миною—побажав дальших успіхів.

По сім Тургенев виложив останню справу: розповів як приїздив до царської ставки Золотаренко, яка йому честь і жалуванне було, і війську роздано золото. Се було сказано, очевидно, як пригадка, що старий гетьман досі не виконав своєї обіцянки: не зложив цареві візити. Гетьман так се зрозумів і відповів: «Писав мені наказний гетьман, що він у й. цар. вел. під Смоленськом був, бачив царські пресвітлі очі, його ласку і жалуванне велике. Я теж дуже на таке велике діло охотився, щоб Бог дав мені побачити пресвітлі царські очі, тільки бог не сподобив: Ляхи перешкоджують, а тепер знов і Татари на нас повстали. А що цар. вел. післяв Запорізькому війську золото, за се я чолом бую й. цар. вел., що пожалував військо Запорізьке—всіх наділів своїм жалуваннем»¹⁾.

На сім авдієнція закінчилася. Гетьман (а властиво мабуть більше писар ніж гетьман) занявся висилкою до Криму того Устокасімова. В своїм звідомленню він писав потім, що гетьман властиво не хотів відправляти його до Криму, з огляду на «ссору» з ханом: до нього новий хан прислав з погрозами, а Хмельницький йому на те відписав, що погроз його він не боїться. «І ходили Черкаси під новий кримський город Ислам-керман, що поставив був цар Ислам-герай, і забрали під тим городом 15 кримських Татар та 120 штук худоби»²⁾. Але се говорилось мабуть перед авдієнцією, або так собі, «між иншим»,—бо на авдієнці 6 (16) гетьман без усяких заперечень з першого ж слова згодився Устокасімова виправити—так принаймні написано в посольським звідомленню Тургенєва; він каже далі, що 18 н. с. листопада гетьман відправив Устокасімова, придавши йому чигринського козака Грицька Іванєпка, і листи до хана, калги, нуреддіна та инших «ближчих людей», просячи заховати старі добрі відносини, як були за покійного хана. Велів їм їхати до Крилова, а там взяти собі провідників³⁾. В своїм звідомленні Устокасімов пише, що виїхав він з Чигрина 24 н. с., а заїхав до Криму 30-го.

21 мала відбутися відправа Тургенєва. Про се повідомив його писар і притім передав з ним чимало листів: лист хана, привезений Тохтамишом, два листи воеводи Стефана, і кілька вістових листів з польського погранича, з трівожними вістями про симптоми польського, татарського і турецького наступу. Полковник браславський Михайло Зеленський і уманський (наказний) Семен Одеяненко, з 13. 15 і 16 н. с. листопада, сповіщали про польський марш на Бар і вказували Умань і Чечельник як на цілеві пункти Орди⁴⁾. Сі документи мали, очевидно, побудити московський уряд до швидкої військової допомоги—скоршого маршу на Україну армії Шеремєтева. Опису відправи Тургенєва не лишив. В листі своїм позначенім 10 (20) листопаду і переданім очевидно на прощальній авдієнції гетьман по етикетальнім вступі писав цареві:

¹⁾ Акты XIV с. 110.

²⁾ Кримські справи 1655 р. стовб. 2. ³⁾ Акты XIV с. 110—1.

⁴⁾ Акты XIV с. 117—126.

«В давнішнім нашім листі писали ми твому цар. вел., що як посилали ми покійного Демка осавула військового до Стефана господаря волоського, то він при Демку осавулі хрест нам цілував, обіцюючи під рукою твого ц. вел. бути і з нами вічно в приязні жити, і після Никифора гінця мав прислати своїх послів, великих бояр до твого цар. вел. По тім ми до нього кілька разів посилали наших післанців і в листах нагадували, щоб він вислав своїх великих послів до твого ц. в., а з нами жив у приязні, як присягав. Але вже більш як 8 тижнів, що ми не маємо від нього найменшої відомости, і нічого нам не пише. Посилали ми також своїх післанців до господарів угорського та мунтянського, закликаючи їх листами, щоб вони приклонилися під руку твого ц. в. і з нами в приязні жили; але Стефан господар затримав у Ясах наших післанців—тих що від мунтянського господаря верталися і тих що поїхали від нас до короля (!) угорського, вже більше двох тижнів. Ми до нього двічі писали, щоб він їх не затримував і пустив; як тільки вони вернутьсЯ, зараз ми про все напишемо твому ц. вел. Тепер же маємо певну відомість, що Стефан господар виїздив у гори ніби з тривоги перед Татарами, а (на правду) мав там тайні наради з послами польським., татарськими й інших країв, і там ухвалено, зібравшись разом усім ордам—кримським, ногайським, черкеським, очаківським, білгородським, з Уграми, Волохами і Ляхами ударити з усіх боків на наші українські городи. Ми маємо надію на Бога, що ті неприятели потіхи не матимуть, але для всакої певности і безпечности поставили всі задніпрянські полки на границі, а самі станемо ¹⁾ в Корсуні. До всіх полковників розписали листи, аби були готові; а звідки неприятели наступатимуть туди підемо з усім військом Запорізьким А твое цар. вел. до землі упадаючи просимо пильно: не забудь нас, розпиши листи до В. Б. Шереметьєва й усіх воеводів пограничних, аби нам поміч давали —бо неприятели на нас усі сили звертають і з усіх сторін мають наступати».

Далі вислови радости з приводу московських успіхів на Білоруси («що всіх городях ми післали, аби молебні служили і за твое ц. в. богові молились»); повідомлення про те що післанця царського до Криму виправлено; короткі вісти про неприятельський наступ—подані вже вище: Сіауш-баша перейшов Дунай, С. Лянцкоронський що був під Зборовом, прийшов під Бар і хоче зійтисЯ на Україні з ордами ²⁾).

Зараз після відправи царських послів гетьман збирався виїхати до Корсуня, так сказав ім Виговський—«Бо з пограничних городів пишуть полковники і сотники та інші урядники, що орди з Ляхами збираються і хочуть наступати на пограничні городи» ³⁾).

Дійсно, кілька день пізніш гетьман вибрався знову в похід—але зайшов не далеко тільки до Корсуня, визначеного на походу квартиру, і зазначивши таким чином початок свого походу, став вичікувати Шереметева, бомбардуючи його покликами до негайного походу, з огляду на польський наступ і сподіваний прихід Орди. Потім (невідомо, коли саме), пересунувся під Білу Церкву, де стояв

¹⁾ В «списку»—«пребуваем», але лист писаний з Чигрина, і тільки після виїзду Тургенева гетьман збирався вийти до Корсуня, тому я так дозволив собі се слово перекласти.

²⁾ Акты XIV с. 111—6.

³⁾ Там же с. 111.

з невеликим військом (сильно ослабленим дезертирством) Андрій Бутурлін ¹⁾. З гетьманом теж було невелике військо, з котрим він не важився виступати, і так тут під Білою Церквою простояв аж до самого приходу Шереметева що прибув 26 н. с. січня. Не вважаючи без нього можливим реагувати на відновлення польського наступу з новим роком, він виливав за сей час свою енергію з одного боку в алярмах до московського уряду і до пограничних воеводів, з другої сторони в різних заходах звернених на те щоб відвести Орду від помочи Полякам, або принаймні всяко затримати її.

31 листопада н. с. виправив з корсунської квартири посольство до царя з новими вістями про польський наступ і потребу підмоги. Їздив послом Роман Андрієнко (Андреев) і писар Кирило Захаренко з 4 козаками. В листі своїм з датою: «в Корсуні 21 листопада» с. с. (післанім з сими послами) ²⁾ гетьман писав цареві:

«Раніш уже писали ми тобі про неприятельські замисли: що Ляхи з ріжними краями порозумівались і на нас готовились, а тепер вони, як бачимо, вже й наступають на нас з великою силою. Хоч саме лядське військо не дуже сильне, але з ним Угри, Волохи, Татари білгородські, очаківські, добрудцькі, ногайські, сполучившись разом війшли до Шаргороду й інших пограничних городів, і туди має наступати й сам хан з усіма иншими, як тільки ріки стануть. Тому припадаючи до землі прохаємо тебе—не облиши нас, але як найскорше військами своїми підтримай, щоб дати відправу тим неприятелям. Писали б ми до Івана Никифоровича полковника піжинського (Золотаренка), щоб він ішов до нас у поміч з військом, але не маємо наказу (властиво—згоди) від твого цар. вел. Ми ж згідно з наказом твоім війська свої на зиму розпустили і тепер скоро зібрати не можемо. Писали до боярина В. Б. Шереметева, щоб він ішов до нас—дати відсіч тим неприятелям, і чекаємо від нього (вісти чи помочи). Тепер же з тими відомостями нашвидку до твого ц. вел. посідаємо, в пильнім проханнем—не лишити, а військо прислати—аби церкви божі і городи пограничні в цілости зістались. Бо вже Ляхи почали прелестними листами і всякими способами підіймати на нас ріжні землі.—Докладніше про все се мали розповісти цареві післанці, а для ілюстрації лядських «прелестних листів» посілав гетьман наведений вище універсал³⁾ Конєцпольського до своїх підданих ³⁾.

¹⁾ 11 грудня А. Бутурлін писав цареві: «Стою коло Білої Церкви з невеликим військом. Післано від мене до Умани з майором Графом 6 рот, а комарицькі драгуни, поставлені по селах під Білою Церквою і в сусідніх городах, порозбігались до дому, покинувши порох, оливу й гармату, і вона через малолюдство стоїть без охорони. Діти боярські стародубські і рославські і полкові козаки всі піші, коней потратили, і нема кого посилати на розвідку. Як прийдуть Поляки і Татари, мені за малолюдством битись буде з вікім, і на випадок облоги з арматой бути небезпечно. Біла Церква місто цілком слабе, ні земляного валу ні острогу нема, і ніяких укріплень не пороблено». «А з гетьманом у Корсуні в зборі військо невелике». 21 грудня, оповідаючи про листа одержаного від гетьмана 19 грудня, з попередженням щоб його люде були готові до походу, спакували свій запас на вози, Бутурлін знову просить царського наказу, як йому бути—тому що «за малолюдством» йому не можна вивезти з собою артилерії рушаючи в похід з гетьманом. Сівського столу стовб. 158 л. 256 і 290 (виписки з реляції я подав в скороченню).

²⁾ Сибир. прик. ст. 1636 л. 315—8.

³⁾ Тамже ст. 319—21.

Шереметеву гетьман писав 6 (16) грудня з Корсуня ¹⁾. «Післанці наші, відправлені від твоєї милости, прийшли до нас 6 декабря і розповіли, що вже зволив еси відправити нам у поміч окольн. Ф. В. Бутурлину і полк. Раф. Корсака з драгунами. Ми за се тв. мил. велико дякуємо і щиро просимо аби те військо поспішало не гаючись, аби ми Ляхам могли дати відсіч, поки Татари не взяли сили. 11 грудня наші з тими Ляхами недалеко Браслава билися під'їздом, і якби туман не перешкодив, дуже б їх побито. Але туман перешкодив, і відступаючи (наші) багато покидали коней і річей військових. Та маємо надію, що неприятелі наші з того не потішаться, бо знову ми багато тисяч козаків дали-сьмо, наказавши боронитися доки ми з усею силою настигнемо. Накажи війську, приятелю і друже наш, поспішати до нас велико дуже,—по десятеро просимо, бо язики кажуть, що Ляхів тих не багато—ледви 8 тисяч до бою, тільки нездалих (худих) безчисла багато, а Татари ще не прийшли—добре тепер тих Ляхів громити» (л. 270).

Ф. В. Бутурлину і полковнику Корсакові того ж дня: «Писав нам боярин В. В. Шереметев, що ви йдете нам помагати на Ляхів, неприятелів наших, з великим військом кінним і пішим. Так ми приходу вашого чекаємо, а на неприятеля виправили нашого нового осавула військового з пограничними полками. Ляхи хоч поблизу Браслава стоять, але за ласкою божою ще не перемогли—хоча кілька разів потребу з нашими мали. Просимо в. м. в дорозі поспішати—бо ми військо наше вже маємо готове, а скоро біг в. м. принесе, зараз спільно над неприятелем промишлятимемо. З війська того, що під Браслав зближається, двох Ляхів до нас приведено, і вони казали, що Орда вся була пішла помагати Ляхам на нас, але що на Дніпрі велика крига була, то не могли переправитись, і досі ще Орди з Ляхами нема, але скоро тільки ріки стануть, обіцяє йти просто на городи наші, додаючи помочи Ляхам» (278).

8 (18) грудня Шереметеву: «Кількома листами нашими давши знати тв. м. про всілякі замисли неприятельські і тепер ознаймуємо: Теперішнього часу, себто дня 4 дек. оба гетьмани лядські—коронний і польний з усею потугою під Браславом мали потребу валечню з військом нашим, і забили намісника нашого, осавула військового, котрого-сьмо були на місце наше з військом післали. Але одна частина війська нашого за ласкою божою ціла зістала і неприятелеві одпір дала, багато ротмистрів, поручників і всяких людей побито, і ніякого Себастьяновича, товариша з-під корогви Андрія Потоцького, старости винницького в язиках спіймала. Він на допиті перед нами сказав, що тут під Браславом з гетьманами лядськими все військо кварцяне і піхоти тисяч кілька, Орди єсть сот за три або чотири ²⁾, а більше в тих часах сподіваються—кільканадцять тисяч, стоять над Дністром в Соропі, а скоро тільки Дністер і інші ріки стануть, тоді сходитимуться з Ляхами. А гетьмани діставши Браслав і все Забуже (так) опанувавши, хочуть всі полки поставити над Богом, поки ріки стануть, а тоді, злучившись з Ордою зараз мають наступати в українні городи ц. в-ва і їх пустошити. Про

¹⁾ Серія листів його, досі незвісних знайшлася в 158 стовбці Сівського приказу: їх переслав Шереметев цареві при своїй одписці 16 (26) грудня—див. нижче. На жаль, все се «списки», переклади, місцями дуже лихі, але подекуди вони заховують вирази оригінальні, і я їх зберігаю в своїм перекладі.

²⁾ В «списку»: которы.

короля казав тойже Себастьянович, що пішов в поміч Радивиліві і з ним має йти під Смоленськ. В Польщі велике військо зятають (наймають) і задумують з усею потугою наступати на українні городи ц. в-ва та зносити їх. Отже вглядаючи в се, аби городи ц. в-ва ¹⁾ були цілі і більше не пустошились. і неприятель щоб не розпростирався, частину війська нашого з Браслава поставили сьмо на тамтій стороні Богу для оброни від неприятеля, і самі зараз рушимось. а до м. твоєї послаємо просячи, щоб або сам ішов з військом й. ц. в-ва, або висланим велів поспішати, аби неприятелям відпор дати—аби городи в нічім не шкодували. А що пишеш нам, мовляв сам без указу й. ц. в-ва йти не можеш, то нас то дивує—бо ц. в-во в грамоті своїй нам так пише: «Коли неприятелі з великими силами на вас наступатимуть, веліли сьмо боярїнові В. Б. Шереметеву всім військом нашим помагати против кожного неприятеля». Отже коли б милость твоя щось добре зробив (в розумінню—поспішив з помочю), тим й. ц. в-во не образився б, але милость б пожалував—бо все то одна земля й. ц. в-во» ²⁾.

Приписка: «Послали сьмо під Браслав перед собою кількох полковників, а самі чекаємо приходу ваших мил., і війську збиратись веліли, бо часті відомости нам доходять, що Ляхів все більше прибуває. Тепер би власне час на них ударити! Зволь перевезтися через Дніпро в Каневі, Ржищеві й Терехтемирові» ³⁾.

Приписка ся означає, що гетьман роздумав і бере назад свою обцянку «зараз рушити» під Браслав: він чекатиме приходу Шереметева, або Ф. Бутурліна, і без них не вважає можливим ризкувати.

Попереднього дня, 7 (17) грудня він вислав таку ж реляцію Ф. Бутурлінові, і закінчив її покликком до скоршого приходу і доволі недвозначною погрозою, що на кунктаторство Шереметева він буде скаржитися цареві («о чом будет знать ц. в-во») ⁴⁾.

11 (21) грудня, з того ж Корсуня Шереметеву написав так: «Писав ти до нас через посланця свого Зосима з тов. про посилку ок. Ф. В. Бутурліна з Корсаком та инш., і ми з того тішилися і дякуємо, зараз до них послаємо провідниками Трохима й Івана Гуляницьких, аби прудко поспішали й просто їх проводили. Во як у попередніх наших листах ми тв. м. писали про Ляхів, так і тепер ознаймуємо, що обидва гетьмани під Браславом з військом нашим вже тижнів три або й більше боються, і там нашого намісника осавула забито, містечко Тимонівка Ляхам піддалась, і треба того стеретись і старання прикладати, аби й інші городи не здавалися, видячи (від Ляхів) великі прелести, а від нас помочи не бачучи. Й. ц. в. в грамоті своїй зволів нам написати, що тв. м. сам до нас у поміч з військом прийдеш, і ми на то покладались. А що пишеш, мовляв без указу й. ц. в. йти до нас у поміч не можеш, а чекатимеш приходу хана,—так хан тепер не піде, і в поміч Ляхам лише кілька мурз прийшло, а Татари (решта) не підуть, поки ріки не стануть. Атже коли б ми тут щось добре зробили і тим неприятелям одпер дали,—то спільно б з м. т. і городи й. ц. в. охорніли. Бо Венгри, Волохи і Татари тепер оглядаються на сили

¹⁾ Козацькі себто.

²⁾ Ся фраза явно зіпсована, я справляю її на підставі листу до Ф. Бутурліна.

³⁾ Ствб. 158 л. 272—4, остання фраза досить неясна, може перекладчик наплутав.

⁴⁾ Тамже л. 280- -1.

обох сторін—кому біг поможє, а псмочи Ляхам не дають. Кожд ж Ляхи тепер—не дай боже—Забуже опанують, буде велика шкода й ц. в. Теперохана з Ляхами нема—доки Дніпро й інші ріки стануть; коли ти не прудко прийдеш нам у поміч, скажи поспішати Ф. В. Бутурдинові з тов., а ми на їх прихід всілякий корм по городах наготувати веллі старшині й меншим людям». Приписки: «Коли т. м. мав би рушитися сам з військом, давай нам знати наперед себе. Просимо тебе самого на поміч прибувати, бо маємо відомість, що хан на українні городи й. ц. в-ва ¹⁾ не піде, але всі потуги на Україну й. ц. в. обернув, а коли рушати маєш, через посланців своїх знати про себе давай. А окольничому Ф. В. Бутурлину з тов. вказали ми перевестися на Ржишів, Канів і Терехтемирів» ²⁾.

Одержавши сього листа 16 (26) грудня Шереметев повідомив царя що 18 (28) він рушить до гетьмана з Вольного, де тепер пробує ³⁾. Не знати, чи дістав за той час «указ й. ц. в.», чи зважився рушити на підставі попередніх інструкцій.

Цар у відповідь на гетьманські благання запевняв його, що Шереметеву дано наказ на перший поклик гетьмана йти йому в поміч. У відповідь на гетьманські пропозиції, переказані з Ждановичем, похваляв гетьманські діяння і заміри—що він звів своє військо з поля для відпочинку, а для діверсії на Татар задумє вчинити морську експедицію; при наступі ж більших сил на Україну він може рахувати на поміч Шереметева ⁴⁾.

Але на погляд царя гетьман і з власними силами міг би виявляти

¹⁾ Тут се городи московські.

²⁾ Тамже л. 275—7, дещо покорочую. ³⁾ Тамже л. 267.

⁴⁾ Царський лист з 19 с. ст. листопада, післаний з Ждановичом—брульон в ст. 1636 Сибир. приказу л. 213—221: «Писано в нашей царского величества грамоте к тебѣ, гетману нашему, с посланцы твоими наперед сего, что мы, великий государь, указали нашимъ, царского величества, бояромъ і воеводамъ из войны для осеннего времени отступить і войска роспустити, чтоб ратные люди в осеннее время не изнужилися. А тебѣ, гетману нашему, по нашему, царского величества, указу для осеннего времени по тому ж велено отступить, чтоб ратных людей в осеннее время не изнужити. И что ты поворотился назад для обереганья от приходу воинскихъ людей, и то ты учинил добро. И мы, великий государь, за то тебя жалуюем милостиво похваляем. И тебѣ б нашего царского величества украинныхъ черкасскихъ городов от приходу Крымскихъ и Нагайскихъ людей и Ляхов, прося у Бога милости, оберегати. А будет почаяшь на себя приходу большихъ людей, и мы, великий государь, указали к тебѣ итти из Белгорода нашего царского величества боярину і воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи с нашими царского величества ратными людьми. И будет придут на наши украинные черкаские городы многие воинские люди, и ты б писал в Бѣлгород к боярину нашему і воеводам к Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи; а нашъ царского величества указ к нему боярину нашему і воеводамъ о том послан. А что к нам, великому государю, к нашему царскому величеству писал, ты, ж гетманъ нашъ, что неприятели наши великими силами на вас наступити имѣют розными промысли, и чтоб нам, великому государю, нашему царскому величеству, поволити вам готовить чолны морские,—и мы, великий государь, наше царское величество, суды морские вамъ, дѣлати поволити».

Чотири тижні пізніш, у відповідь на грамоту гетьмана з 21 с. с. листопаду, привезену Андрієнком, цар писав 15 (25) грудня, (там же л. 324—5): «И мы, в. г., наше ц. в., поборяя по благочестивой нашей православной христианской вѣре и жалую тебя, нашего ц. в. гетмана, і все войско запорожское,—велѣли

більшу активність в операціях против Поляків і в охороні України від їх нападів. В заміну ж армії Шереметева московський штаб хотів дістати компенсацію в виді козацького корпусу в поміч своїм стратегічним плянам. Не тільки Золотаренкового корпусу повертати він не хотів—як того собі бажав гетьман, а навпаки прагнув одержати ще кілька козацьких полків для операцій на півночі. Видко, при всіх своїх трудних і непокірних прикметах, виявлених Золотарепківським військом, московський штаб цинив його военну вартість. А всякі сепаратистичні ухили, вияви «шастости» й «измены», що особливо старанно реєстрували йому київські воеводи, він між иншим задумував нейтралізувати піднесенням Київа до ранга другої царської столиці—що мало, очевидно, потягнути за собою організацію там малого царського двору, і всяких церковних і бюрократичних кадрів. Про се довідемося з цікавого—а досі в подробицях цілком незвісного посольського звітномлення Артамона Матве ва, висланого до гетьмана разом з полк. Клишею 13 н.с. грудня. На жаль, звітномлення захавалося тільки в часті ¹⁾ (між иншим—бракує інструкції), але все таки і в такім фрагментарнім стані воно дає дуже багато цікавого для освітлення ситуації.

Матвеев з товаришом своїм піддячим Порошиним доїхали до гетьманської кватирі 14 н. с. січня. Гетьман стояв все ще під Білою Церквою.

Тим часом як над Україною стояв лемент від різні і погромів в Буші, в Тимошівці і т. д., він стоїчно вичікував Шереметева, не вважаючи можливим без нього ставати до бою з польською армією. З сильним, хоч і старанно стримуваним роздраженням поясняв він Матвееву, як багато разів писав до Шереметева, покладаючись на царське запевненне, що йому дано наказ на перший поклик гетьмана йти йому в поміч, і тільки дістав від Шереметева відповідь, що він від царя такого указу не має. Через се в війську настала велика тривога—аж поки в останнім часі не прийшли вісти, що Шереметев дійсно рушився. З жалем згадував він як пропало попереднє літо через таку ж саму неурязку з Трубецким: як би він своєчасно був прийшов, війна тоді ж була б скінчена, і тепер, очевидно, можна було запобігти руйнації західного погранича, якби цар не зробив зимових вакацій саме тоді як гетьманові найбільше була потрібна московська поміч. Правда, з його розмов виходило що він все таки не вважає даного моменту критичним. Перед Матвеевим він розвиває плян весняного походу, «як тільки трава з'явиться», спільно з Шереметевим, ба Львів—те що він потім здійснив уже з Бутурлиним, і не надає особливого значення

итти к вамъ на помощь нашего ц. в. боярину и намѣстнику белоозерскому и воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи, и наши ц. в. грамоты о томъ к боярину нашему и воеводам к Василью Борисовичю с товарищи посланы многе, а велено имъ итти к вам не мешкая. А стольнику нашему и воеводу Ондрѣю Васильевичю Бутурлину с нашими ц. в. ратными людьми по прежнему нашему указу велено быть с тобою ж, гетманомъ нашимъ. И тебѣ бы, гетману нашему, со вѣмъ нашим ц. в. войском запорожскимъ и с нашими ц. в. бояриномъ и воеводи прося у Бога милости недруга нашего Яна Казимера короля над войсками и иных земель, которые с ними будут, промышлять и поискъ всякой чинити (так виглядає текст після деяких поправок, приписок і закреслень; раніш було написано: «над неприятелем нашим над Яном Казимером королем (и над его войсками) промышлять и поискъ всякой чинити, чтоб (однолично) над (ним) неприятелем однолично поискъ учинити») и украинных нашихъ городов повоевать не дать»

¹⁾ Сибирський приказ архива юстиції, стовб. 1471.

найближчий перспективі—війні за західне пограниччє. Можливо, що він не вірив в татарсько-польську кооперацію, і продовжуючи далі зносити з своїми прихильниками між кримськими бєями, сподівався досягнути те що дійсно досягнув два тижні пізніше: відтягнув Татар від польського походу і тим змусив до ліквідації його. Але він не відкрив сього секрету Матвєєву. Натомість інші подробиці переговорів на стільки інтересні, що мусимо на них спинитись.

До гетьманської квартири в Білій Церкві посла приїхали під Ярдань, 5 (15) січня і того ж дня Виговський попросив їх до гетьмана на авдієнцію на завтра, на Водохрещі. На гетьманському дворі стрічали послів з Виговським полковником Москаленко білоцерківський, Тетєря переяславський, Іван Гуляницький корсунський, Андрій Бутенко кавівський і гетьман стрів послів у снігах. Після передачі царської грамоти, Матвєєв переказав царську похвалу з побажаннем такої ж вірної служби на далі: «Служіть великому государєві і далі так як почали!» Гетьман відповів запевненєм, що всі за «його ц. в. наказом готові й на смерть». Описавши успіхи московського війська на Білорусі, посла познайомили гетьмана з пляном весняних операцій: наступу на Минск і Вильну, з наміром іти на саму Варшаву. Щодо України цар бажав повної мобілізації всіх сил проти Польщі і хотів би знати гадки гетьмана про плян і пору походу, але персональної участі самого гетьмана не вимагав: Коли гетьман від частих своїх походів утомивсь і йому трудно взяти на себе новий похід—то цар пришле для сих операцій В. В. Шеремєтева з московським військом, а гетьмана просить дати три козацькі полки, а сам він може обмежитися охороною України від Криму зайнявши місце Шеремєтева. Але гетьман не хотів випускати з своїх рук проводу й ініціативи воєнних операцій на Україні. Він заявив, що піде з усею козацькою силою, скоро тільки з'явиться трава—але разом з Шеремєтевим, тому що Поляки певне зберуть проти козаків великі сили. Піде на Пиків «мимо межпашу Старого Костянтиного шляхом до Костянтиного», себто старим шляхом 1648 р. на Тернопіль і Львів. «Бо на Камінець іти—війську буде прикро: гори великі і переправи трудні. Але добре б було післати під Камінець з дороги тисяч 5—6 війська, щоб його обложити—аби не було відти, з Камінця ніякої вїсти ні до турецького султана ні до угорського ні до мунтянського володаря. Вони—мунтянський і угорський—побачивши велике військo, стануть і собі помагати царєві, і як би вдалося здобути Камінець, то се не тільки наведе великий страх на Поляків, але й на Туреччину зробить велике вражіннє»¹⁾.

¹⁾ «А тебѣ гетману (цар) указал ити на Коруну; и про то б тебѣ намъ сказать—далеко ли тебѣ с войскомъ Запорожскимъ ити, и на которые мѣста и с которого числа чаеш себѣ собраться чтобъ всѣмъ полкамъ прити в одно врѣмя, чтобъ ихъ алые замысли разорить. А будетъ ты гетманъ для своихъ частыхъ походоу изнемогъ, и великий государь, е. ц. в-во, укажетъ быть на своей ц. в-ва службе боярину и воеводе Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи. А тебѣ, гетману, ц. в-во велѣлъ говорить, чтобъ ты с нимъ послалъ три полка Запорожскихъ Черкасъ. А тебѣ гетману указалъ оберегати з достальными полки свои ц. в-ва Запорожские города, и гдѣ по указу ц. в-ва былъ бояринъ и воевода Василей Борисовичъ Шереметев с товарищи.

«И гетманъ Богданъ Хмельницкии говорилъ: По указу—де вел. государя нашего, е. ц. в-ва, идегъ онъ противъ враговъ и разорителей святыхъ божиихъ церквей; а какъ—де всемогущи Богъ подасть помощь, и счастье поспешитъ ц. в-ва, отгонитъ неприятели своихъ, и онъ де гетманъ на службу ц. в-ва готовъ на весну со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ, а чтобъ—де ити имъ

Сей агресивний плян настільки розминався з торішньою тактикою гетьмана— його униканнями від походів, мовляв, з огляду на потребу стеретти Україну від Орди, що Матвеев поставив питання— як же буде в такому разі з охороною України від Татар, коли гетьман виведе всі сили на Поляків? Але гетьман сим разом відповів, що татарського нападу не треба буде боятись, бо хан буде з коронними гетьманами і не зможе воювати запорозьких городів¹⁾. Тоді Матвеев не став розвивати аргументів против сього, а спинився на справі запровіятовання московської армії підчас II постою на Україні: треба завчасу забезпечити її запасами, поки ціни низькі і всього багато. На се гетьман запевнив, що московське військо не буде мати в запасах недостачі, московське військо буде розписане по городах, містах і селах, йому велеть давати стацію, скільки можна буде взяти²⁾.

вмѣсте з боярином и воеводою с Васильем Борисовичем Шереметевым с товарищи и со всѣми ратными людьми на Коруну. А собранье-де у нихъ (Поляків) на весну против ихъ, черкас великое будетъ. А ити на весну, кой час трава об'явитца. А ити на Пыков мимо межипашу Старого-Константиного шляхомъ до Костянтиного; а от. Старого Костянтиного до Тернополя, а с Тернополя до Львова. А только—де ити на Каменец-Подольской и ратным людем будет скучно, горы великие и переправы большие. А чтоб—де послать з дороги из войска тысяч 5 или 6 под Каменец-Подольской, и чтоб Каменец осадить, для того чтоб вѣдомости ис Каменца никакой к Турскому Салтану и к Венгерскому и к Мутьянскому не было. А как де увидят Мутьянской и Венгерской рать великую, будут царскому величеству помагать; а есть ли-де поможет всемогущий Богъ, и счастье царского величества поспешать—Каменецъ возмут или здадутца, не только—де что будет Поляком страшно, и турскому салтану будет великое сумѣнье»—л. 55—9.

¹⁾ «И Артемон гетману Богдану Хмельницкому говорил: Сказывает онъ гетманъ, что он от частых своих походов не изнемогъ, а хочет ити на весну на коруну польскую со всѣм войском Запорожскимъ вмѣсте з боярином і с воеводою с Васильемъ Борисовичем Шереметевым с товарищи и ц. в-ва с ратными людьми. И только в тѣ поры ц. в-ва на Украину или на Запорожские городы наступит Крымской хан, —и Украину и Запорожские городы от Крымсково хана кому оберегать?

«И гетьман Богдан Хмельницкий говорил: Как-де дастъ богъ на весну пойдет он со всемъ войском Запорожскимъ против неприятелей ц. в-ва вмѣсте з боярином и воеводою с Васильемъ Борисовичем Шереметевым с товарищи, и в Запорожских—де городѣх останутца только осадные люди. А приходу-де от крымсково хана не будет, для того что будет ханъ при гетманех корунных, а на Запорожские городы войною не пойдетъ.

«И Артемон говорилъ: Какъ дастъ богъ, учините поискъ над польскими и над крымскими людьми, а бояринъ и воевода Василей Борисович Шереметев с товарищи и с ратными людьми придут назад в Запорожские городы,—и ты б гетман по указу вел. гос. ншого, е. ц. в-ва, ратным людем велѣл собрать запасов, чтоб ратным людем не изнужитца; а собрать бы тѣ запасы со всѣх Запорожских городов и с мѣсть и с сел и з деревень и с мельниц, смѣтязъ з боярином и воеводою с Вас. Бор. Шереметевым, сколько на ратныхъ людей запасов надобетъ. А запасы здѣсь в городех Ц. в-ва дешевые—ржи и овса и ячменю четверть купят по полтора золотых польскихъ» —л. 59—61.

²⁾ «И гетман Богдан Хмельницкий говорил: Царского величества боярин и воевода Василей Борисович Шереметев с товарищи и с ратными людьми запасы скуден не будет, роспишет онъ, гетман все войско по городомъ и по мѣстам и по селам и велит давать стацію, по чему доведетца взять з городов и с мѣсть и с селъ и з деревень»—л. 62.

Далі Матвеев сказав: «Стало відомо й. ц. в., що кримський хан хоче йти війною на запорізькі городи, і ти, гетьмане, писав, щоб воювати його: побудувати на Дону струги, а на Дніпрі човни і післати їх (на Крим). Отже скільки думаєш виготовити (човнів) на Дніпрі, по скільки чоловіка сяде в човні, і скільки війська думаєш зібрати й післати Дніпром на Дін, так щоб не посилати на Дін реєстрових козаків?».

Гетьман на се сказав: «Вел. государ за його чолобиттем велить вислати човни з Дніпра ¹⁾ на Дін, і з Дону йти війною на кримського хана. Але тепер сього не можна зробити, бо крім реєстрових козаків нашвидку нікого не можна зібрати; а коли реєстрових посилати (на Дін), то йому, гетьманові, самому нема на що більше надіятися! Прислана була йому царська грамота, написано в ній було, що буде в поміч кв. Трубецкой з товаришами, з великим військом. Після того прислано другу грамоту, що велено іти в поміч гетьманові В. Б. Шереметеву з товаришами. З того вийшла проволочка (мешканье). Коли б князь А. Н. Трубецкой прийшов був тоді, як його згідно з царським наказом чекали (на Україні), тепер був би спокій. Бо царське вел. приймаючи їх під свою руку, хотів їм помагати військом. Тому як прийшли вісти, що на Запорізькі городи наступають неприятелі їх, вони, гетьман і військо з тими відомостями посилали до царя своїх послів: Данила Виговського і полковника київського Антона, і сі послі привезли царські грамоти, що до В. Б. Шереметева і товаришів післано такий наказ, аби як тільки гетьман їм напише, зараз вони мають іти до нього, без якого небудь проволочання. Згідно з сим указом віп, гетьман, багато разів послав до В. Б. Шереметева, але той відписав йому, що такого царського указу йому не було. З того в Запорізькому війську сталася велика тривога (великое сумнѣнье), аж доки не довідалися певно, що В. Б. Шереметев з військом іде.

«Як же Бог pomoже неприятелів відігнати, тоді я велю полковникам і всій старшині робити човни, зроблять їх 300 або 400, а в кожний човен сяде 70 чоловіка. Я тепер післав на Дін бужинського сотника Лукіяна Сухиню ²⁾, а з Дону просив ³⁾ післати відповідних людей до калмицьких тайш, аби вони на козацьке прохання пішли війною на хана, на Молочні Води, а звільти на Перекоп, а що з тої посилки вийде, про те дам знати» ⁴⁾.

Матвеев став виправдувати Трубецкого, що справи його затримали на Білоруси, а так само Шереметева, і при тім зробив увагу, що гетьман тим часом і з власними силами міг противстати невеликому польському війську і не дати знищити пограничних міст: «Що В. Б. Шеремет в іде не швидко, відомо тобі самому, яка тепер трудна дорога, і не можна йти спішно. А що ми чули про коронного і польського гетьманів, що вони прийшли під Бушу з 20 тисячами, і спустошили багато городів, то такому війську міг би ти і з військом Запорізьким противстати не чекаючи Шереметева» ⁵⁾.

Гетьман, зрозуміла річ, був дуже ображений таким завваженням і відповів на се: «Коронний гетьман ніяких городів не спустошив! Ті городи і перед тим були порожні—від Татар і від нас, як туди військо ходило, а люде з тих городів, від са-

¹⁾ В списку: Дністром. ²⁾ В значінню: обіцяв. ³⁾ «Лукьянка Сухина».

⁴⁾ «велѣл». ⁵⁾ л. 64—6.

⁶⁾ Відтінок докору міг бути і в словах: «И он гетман с войском Запорожским Черкасы замешкал»—коли Трубецкому визначено було вести операції в порозумінню в гетьманом (л. 66).

мого Дністра вийшли на другий бік Дніпра¹⁾. Але як стався бій під Браславом і вбито там наказного гетьмана Васька Томиленка, тоді козаки з Браслава вийшли—сподіваючися приходу Орди, і Браслав спалили, щоб неприятель не мав де стати. А мені з нашим військом не можна було йти: я не зібравши всього війська ніколи не ходив. Царським городам²⁾ досі ніякої шкоди не було. А як тепер прийде боярин В. В. Шереметев з військом, то ми за боюю помічю, покладаючися на щасте цар. величества підемо на неприятелів³⁾.

Матвеев поспішив змінити тему, побачивши невдоволення гетьмана: «Вел. гос. велів тобі сказати: його цар. в. зволив зробити Київ столицею, на випадок свого приходу збудувати царський двір і покої на всякі потреби. Хоче він зробити Київ столицею і двір свій учинити на те щоб помолитися образів пречистої і святим мощам Антонія і Теодосія й інших святих, і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір й. цар. вел., то прихід його цар. вел. буде грізний неприятелеві—польському королеві».

Гетьман відповів здержливо і ухильчиво:

«Се в волі й. ц. в., яку йому бог дасть гадку, не тільки Київ, але й все—його цар. величества. Що він постановив зробити Київ столицею і зробити там свій двір—се йому бог дав гадку, а ми такої його ласки дуже жадні⁴⁾».

Матвеев очевидно відчув сю здержливість і не став розвивати сеї теми, але ті питання, що він далі ставив гетьманові, очевидно увязуються льогічно з нею. спитав, що думає гетьман про замір турецького нападу «на Запорізькі городи», донесений цареві: де саме сподіватись того нападу і як від нього боронитись?

Гетьман поставився до сього скептично: «Турецький султан на україну царську (Московську) і на Запорозькі городи наступати теж не може. (По перше), дорога дальня, не то що зимою, але й літом пройти її не можна, бо ті краї, котрими йти, всі спустошені, а Турки люди вибагливі (нежные), без провіанту ніколи не ходять. (По друге) турецький султан розсварився в Венеціанами і з Сербами, і Сербі Венеції помагають, і Туреччина терпить від них великі шкоди».

Артемон (Матвеев) сказав: «Вел. государ велів тобі сказати—«Стало йому відомо, що султан хоче вислати башів по волоського і мунтянського господаря, щоб відібрати у них володіння, а правити башами—бо недовіра тим господарям. Що як-би післати їм в поміч тисяч 8—9? Цар. вел. має певну відомість, що вони були б раді такій помочи».

Гетьман відповів: «Під сю хвилю післати поміч мунтянському і волоському (господареві) цілком не можливо, бо наступає неприятель (Поляки) і орди. Султан на господарів своїх башів не пошле—побоїться, щоб вони від нього не відступили. А про мунтянського господаря є така відомість, що він набрав війська тисяч 20, і воно стоїть на турецькій границі».

Матвеев тоді переказав таку інструкцію: «Вел. государ велів тобі сказати, що мунтянського господаря з волоським треба сварити, викликати між ними вороженечу, (і сею сваркою відвести їх від польського короля і хана)—відповідно до того

¹⁾ Звертаю увагу на се дуже цікаве пояснення гетьмана.

²⁾ «Царського величества городам»—се може бути парафраза гетьманських слів, звичайна в московськіх звідомленнях—гетьман міг сказати: нашим городам. ³⁾ л. 62—8. ⁴⁾ л. 68—9.

що ти писав цар. вел. що волоський і мунтянський господар хочуть іти з кримськими людьми на Запорозькі городи»¹⁾.

Гетьман відповів: «Тепер до волоського і мунтянського господаря посилати і їх сварити ніяк не можливо, через наступ неприятелів: польських і кримських людей. Як вони вступаються або вдається їх побити, то я зараз пішлю, згідно з указом й. цар. вел., і думаю що їх (господарів) можна посварити—бо й так між ними згоди небагато. А про се що Венгри, Волохи й Мунтяни польському королеві помагати не будуть, есть у мене певна відомість».

Тоді Матве в переказав новий військовий проект московського уряду: «Вел. государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести²⁾ на 10 тисяч салдацьких полків—крім тих що вписані в реєстрі. Щоб навчити їх салдацькому строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капитанів і всяких урядників—салдацького строю офіцерів, а коли навчатися, призначити полковників і урядників з людей 'салдацькому учению навичних'. На прогодованне сих 10 тисяч салдатів треба давати як платять салдатам: по 5 золотих польських на місяць, із тих «скарбів» (доходів) що збираються в Запорозьких городах. І сі салдацькі полки мають стояти в тих городах, де можна сподіватись нападу польських і кримських людей—доки Бог не дасть замирення».

Гетьман сказав: «Тепер завести салдацьких полків, окрім реєстрових козаків, не можна ніяк, тому що наступили неприятелі, коронний і польний гетьмани, і кримські люди. А як дасть Бог—неприятелі відступлять, або буде над ними перемога—тоді гетьман дасть знати про се цар. вел.

Артемон сказав: «Стало відомо вел. государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людности (жилецким людям) утиски і кривди від приїзжих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воеводи: як будуть по Запорозьких городах воеводи цар. вел., вони жилецьких людей не будуть давати в обиду проїзжим людям, і від усякої кривди будуть їх боронити».

Гетьман сказав: «Тепер цар. вел. воеводам по Запорозьких городах бути не можна, бо тепер на Запорозькі городи наступив неприятель, і військо з тих городів іде за мною на неприятеля, і воеводи не могли б чинити ніякої розправи. А як дасть бог, вони відступлять, або вдається над ними здобути перемогу,—тоді дам знати й. цар. вел.»³⁾.

¹⁾ л. 71—2, тут в оригіналі щось бракує, але зміст приблизно такий, як я його доповнив.

²⁾ «чтоб устроить»—сі слова за контекстом можна розуміти і так що цар піддає сю гадку гетьманові на обміркованне, і так що він категорично наказує гетьманові сей плян виконати: московська приказна стилістика була богата такими «еластичними» оборотами, котрі можна було розуміти більш м'яко чи більш твердо—в залежності від настроїв і обставин.

³⁾ «Вѣдомо учинилось великому государю нашему, его царскому величеству, в Запорожскихъ городѣх и въ уѣздехъ жилецкимъ людемъ отъ приезжихъ людей чинятца налога и обида великая, и чтобъ въ Запорожскихъ городѣхъ быть царского величества воеводамъ. А какъ царского величества воеводы в Запорожскихъ городѣхъ будутъ, и онѣ жилецкихъ всякихъ людей приезжимъ людемъ никому в обиду не дадутъ, и ото всякого дурна станутъ ихъ оберегать».

Нарешті Метвев заважив, що доведеться йому заперити під час подорожі—по церквах духовенство не поминає царської родини і виправдується тим, що на се не було розпорядження від митрополита. Нехай би гетьман «выговорив» се митрополитові¹⁾.

Гетьман обіцяв, і навіть продовжив сю небезпечну тему за обідом. Піднявши чашу за здоров'я патріярха, він завважив: «Як я був у Києві, то митрополит і архимандрит печерський говорили: «Ми маємо поставленне і благословенне від царгородського патріярха, інших патріярхів слухати не будемо». А я їм сказав: «Коли не будете під властю великого государя й. цар. вел. і під благословеннем великого государя святішого Никона патріярха московського, всеї Великої і Малої Росії,—то зістанеться з тими від кого благословенне прийняли, а на ваше місце будуть інші власти—кому цар. вел. назначить». Та й користи від них нема: тільки всякі відомости дають королеві безнастанно»²⁾.

На се Артемон сказав: «Коли тобі, гетьмане, відомо певно, що митрополит київський і архимандрит печерський дають всякі відомости польському королеві. то мушиш про се писати вел. государеві. Бо се діло не мале—жити під рукою вел. госу-

«И гетьман Богдан Хмельницкий говорил: Топере-де в Запорожскихъ городѣхъ царского величества воеводамъ быти нельзе, потому что ныне царского величества на Запорожские города наступил неприятель, и Запорожскихъ городов ратные люди идут с ним гетманом против неприятелей, и расправы воеводам чинить ныне нѣчево. А как богъ даст милость свою, уступят неприятели или какой поискъ учинять, и он в тѣ поры про то царскому величеству вѣдомо учинит» л. 77.

¹⁾ И священники нам говорили: какъ-де Богдан Хмельницкий вел. гос. е. ц. в.-ву, бил челом в вѣчное холодство, и нам-де от отца митрополита киевского по се время приказу не бывало, чтоб имъ за государя нашего благочестивого (титули пропускѣю) и за государыню Марью Ильичну и за царевича и за царевны бога молить. А мы-де егда у престола творца всѣх и бога нашего святыю его службу служимъ, и о благочестивом государе нашемъ бога молим, чтоб Богъ милостивый ему вел. государю подалъ здравие и благоденствие и чтоб Богъ цар. в-ва десницу возвысил паче всѣх царей земных и покорил бы богъ под нозе его сѣя враги матере нашия восточныя Церкви. А с сего-де времени мы станем о всѣх ихъ государскихъ здорбвнях бога молить. И тобѣ б гетману о том к митрополиту послать и велѣть ему выговорить, чтоб онъ послал грамоты во всѣ ц. в-ва Запорожские города, чтоб во всѣх божнихъ службах о благочестивом гомударе нашемъ царѣ и о благовѣрной царице и о благовѣрномъ царевиче и о благовѣрныхъ царевнахъ бога молили.

«И гетман Богдан Хмельницкий говорилъ, что он о том в Киев к митрополиту отпишет, чтоб митрополит послать от себя во всѣ Запорожские города и в уѣзды к священником грамоты, чтоб священники во святых божнихъ церквах в службахъ за вел. государя нашего царя за царицу и за царевича и за царевны за их многолѣтное здравие бога молили» л. 79—81.

²⁾ «Как-де он гетман был в Киеве, і митрополит-де киевский і архимандрит печерской говорили, что-де они постановленне і благословенне приемлют от царяградского патриарха, а у нных патриарховъ в повиновеніи не будут. И он-де гетман имъ говорил: Будет имъ не быть под властью великого государя нашего царя... (титул) его царского величества, и не быть под благословеньемъ великого государя святѣйшаго Никона, патриарха московского, Всеа великие і Малые Росіи (написано замість якихось зчищених слів), и ни будете с тѣми, от кого благословенне приели; а на ихъ мѣсто будутъ иные власти, кому царское величество укажетъ. А и житье-де ихъ не на пользу, кромѣ того что беспрестанихъ королю вѣдомость всякую даютъ» л. 83.

дара, а писати всякі відомості до польського короля. Коли цар довідається про се поза тобою, буде гнів його на тебе. А що митрополит київський і архимандрит печерський говорили, що вони не хочуть бути під благословенням Никона патріярха (титул), то се з незнання: приїздять до вел. г-ря патріярхи—царгородський і єрусалимський, віддають поклін йому і благословенне від патр. Никона приймають».

На сім розмова скінчилася. На жаль, звідомленне не дає докладніших відомостей поза тим. Можливо, Матвеев рішив зістатися в гетьманській квартирі до приходу Шереметева, сподіваючись, що його поява залагодить напруженне; а може бути—затримав його до сього моменту гетьман. 23 н.с. січня Шереметев прийшов з своїм військом, і того ж дня раптом без попереднього попередження гетьман закликав Матвеева на прощальну аудієнцію і відправив з грамотою до царя. В ній подякувавши за відомости про останні успіхи на білоруським фронті, він повідомляв:

«Зійшовшися дня 13 січня з боярином В. В. Шереметевим, згідно з указом твого цар. вел., ми пішли на неприятелів, що вже сполучилися з Татарами, і багато городів, з окрема тих, з котрих люди не вийшли завчасу до Умани, декотрих збалмутили («прельстили»), декотрих взяли під меч. Татар же—кажуть нам татарські язики, ще з Ляхами небогато. Всемогущого бога покликавши в поміч, ми з В. В. Шереметевим будемо над ними промишляти, і як тільки буде бій, зараз твое цар. вел. повідомимо. Тебе ж пильно прохаємо і надалі нас від ворогів наших боронити, і щоб не давати церков православних на зпиченне—ще більш свої війська присилати. Ми ж усе що Арт. С. Матвеев нам згідно з указом твоїм сказав, все вислухали, і всі вісти наші він словесно тобі оповість¹⁾».

Устно гетьман просив Матвеева переказати цареві прохання, щоб він «прибавив ратних людей», аби Запорозькому війську було против ворогів стояти «надежно». Сам же дійсно таки царю подався з Шереметевим на обложеною Поляками Умань.

Крайній час—бо сі перші тижні нового року н. ст. були одною кривавою оргією польського війська. Браславщина гинула на очах. Роковини переходу України під «високу руку великого государя» знаменувалися такою загибллю «святих божих церков и православних христіян», якої Україна не бачила вже давно. Балянс першого року воєного союзу України з Московщиною виглядав дуже сумно, і хоч гетьман перед Матвеевим доводив, що нічого великого не сталось від його кунктаторства в двох останніх місяцях, а що сталось—то сталось через недодержання слова Московю,—але в дійсности він мусів відчувати, що престиж його політики, спеціяльно його переходу під московський протекторат, потерпів сильну аварію, з котрої треба було ратувати, що можна і як можна.

Польська сторона розпочала новий рік карними експедиціями браславських магнатів для приборкання збунтованих підданих. Дмитро Вишневецький, випробувавши всякі універсали, з невеликим успіхом²⁾, кінець кінцем випросив у польного гетьмана собі кілька полків і з ними 29 грудня пустився підбивати татч мі-

¹⁾ Сибир. приказ ст. 1471 л. 22—6, дата: Дань з Бѣлой Церкви мѣсяца генваря... дня гѣта 1654 р. День пропушений, його дає згадка про «схід» з Шереметевим—13 січня, а що 13 ж січня с. м. гетьман Матвеева вже виправив, то дата грамоти не може бути пізніша як того дня.

²⁾ Я згадував уже про сі універсали, що заховалися в московських перекладах в Польських справах 1655 р. № 2 л. 88—91; оден польного гетьмана Лянцко-

litari свої маєтності—старий Бершадський ключ. Деякі застав цілком порожніми— мешканці повтікали; в інших пробували боронитись—так було в самій Бершаді, де люди ставилися настільки твердо, що прийшлося просити нових і нових полків, поки перевага стала настільки очевидною, що сі непокірні піддані пішли навтіки до сусідньої Демківки ¹⁾). Коховський вичисляє такі здобуті і знищені місточка: Зинь-

ронського 10. XII, «до славетних міщан, старшини і всього поспільства кн. й. м. Дмитра Вишневецького і волостей до них належних», другий вел. гетьмана Потоцького, 18. XII—«всім взагалі, а особливо підданим й. м. (кн.) Дмитра в місті Бершаді і в усій волості—підданим і захожим людям (забезалым)».

¹⁾ «29 грудня виправив я кн. Дмитра Вишневецького з кільканадцятьма сотнями людей, щоб він своїх збунтованих підданих привів до покори; теж саме доручив я п. Вижіському, стольникові новгородському—полковникові п. хорунжого коронного (Конєцпольського). Він (Вишневецький очевидно) в Бодові(?), Баланівці й Бершаді застав хлопів, що збиралися в купах і їх принищив (nadprenił). За тими що відступали пішов під Демківку (в ориг.: ku Demowcom), але побачивши там неприятеля занадто сильною, щоб міг його покопати, післав до п. воеводи київського (гетьмана) про підмогу, і в поміч йому післано п. ловчого подольського з полком його. 2 січня п. воевода київ. повідомив мене, що неприятель бунтується в Демківці і сусідніх лісах і зібрався в великих силах, і не можучи дати з ним ради, висловив в тім же листі побажання, щоб я сам туди пішов з частиною війська, обіцяючи зараз же післати також частину піхоти і армати. Я се радо виконав і того же вечера рушив з Олександрівки комонником—з тими людьми що були зі мною— з паном галицьким, п. старостою літинським, полковником кн. воеводи краківського (Заславського) з 3000 з Котаршина».—Реляція Лянцкоронського підкандлерові з Олександрівки 9 січня у Голінського с. 729.

Потоцький в своїй реляції королеві писаній 12 січня з Тростянця додає кілька подробиць, очевидно з інших реляцій, може самого Вишневецького: «Князь Дмитро підданих своїх намовляв щоб піддалися, потім пішов сам і Балабанівку застав опорожненою, а в Бершаді застав людей, що вийшли в поле й билися з ним. Він став уступати, а потім наступив, погромив їх табор і прогнав до лісу (на перший погляд не зовсім ясно: *ustępnias im iednak potym taborem do lasu gromił*—зміст виясняється з дальшого тексту). А хоч прийшов до нього полк п. хорунжого коронного, проте діставши осторогу, що в ночі хочуть на нього напасти, просив помочи. Тоді я післав п. ловчого подільського з полком, і після його приходу одні з того табору піддалися, інші пішли до Демківки (Demowki). Ідучи за сими що уступалися, князь з п. ловчим под. підійшов під Демківку і застав там не малий збір (gmin) людей, що посходилися з різних міст, і чимало козаків з сотниками Яковенком (Iskoninkiem) і Юркевичом. Покладаючись на свою силу—рахуючи себе на кільканадцять тисяч, і на фортецю, вони ставились гордо й про ніяке підданне не мислили. А що вони вже билися з нами, не годилось їх лишити не зломивши того хлопського опору; тому я дав знати п. воеводи руському і той охоче прийнявши се доручення, пішов з полками: своїм, князя воеводи краківського і пана галицького, а я додав іще полк п. стражника військового, півтори тисячі відкомандированих з інших полків, драгонів, угорську піхоту, і артилерію 4 гармати і мортиру. І бог поблагословив сю роботу, за щастем в. кор. мил.— хоч при першій наступі боронилися уперто, але місто запалено огнистою кулею і взято. Силу людей загнано до замку, і вони не можучи зміститися в такім місці і бачучи відвагу тих що наступали—коли вже наші стали на замкових валах, і иншого виходу не було—заявили, що піддаються, і сі три: Зарудний (Zatrudno), Яковенко (Iakonienko) і Юркевич вийшли самі змушені поспільством. Тоді військо, опанувавши вали і розходившись, иншим уже не

кітва, Балахівка, Лисянка, Котаршина. За утікачами Вишневецький з товаришами ніяки слід під Демківку, але застали там сили настільки серйозні, що не відважились з ними заціпатись і звернулись до гетьманів з новою підмогою. Ті рішили, що для престижу треба за всяку ціну знищити се гніздо бунту—хоч виглядало се нелегко—з огляду на значні повстанські сили, що там у Демківці зібрались, і на сильний замок окружений валами і укріпленнями. Було там кілька козацьких сотень, а ріжнього люду, що походився з усєї околиці, рахували на великі тисячі. Лянцкоронський каже, що було там «до десяти сотників», і називає поіменно Зарудного, Яковенка, Юркевича, Корсунця і Коваленка. Але інші говорять тільки про три сотні. і тим часом як Лянцкоронський рахує, що «стрільців вивчених в тій країні»¹⁾ було там до 20 тисяч, а козаків 5 тисяч, інші подають значно менші цифри. Хоч Лянцкоронський міг би вважатися найбільш авторитетним свідком, як провідник сеї експедиції, здається, що треба більше віри дати тим меншим цифрам²⁾.

Рушивши з своїми силами з Олександрівки, Лянцкоронський дістав відомість, що недалеко Демківки в лісі заложився ватажок Тетеря з своїм товариством, і відти вив під'їзди під польські становища. Кликнув охочих до наступу, і в кілька годин сей «охотник» знищив Тетерин табор. Се зробило вражінне, і деякі сусідні осади піддалися Полякам. Тим часом надійшла армата, і 6 січня рано Лянцкоронський з усіма силами приступив під Демківку³⁾. Насамперед вислав парламента з листом.

дало часу виходити, і не можна було стримати сього военного зав'язття, поки не знищено всіх—ве беа утрат і в людях в. кор. м., без чого така забава (igrzuszko) обійтись не може. Не багато з тих людей зісталося живих, але тих згаданих трьох: Зарудного, Яковенка і Юркевича (Zarudnego, Iakonienska і Iurkiewiczza), що завсіди виявляли велику злочинність і бувши вже перед тм в руках (польських) і випущені на волю не залишали бунтів, а навпаки—давали привід іншим,—здавалося справедливим життєм укарати за їх злочини, і я на домаганне всього війська дав на се свою згоду. Самі операції і рекомендацію відваги кожного докладно опише в. кор. м. пан восвода руський, як учасник тої експедиції; я ж дякую богові і частю в. кор. мил. приписую, що він поблагословив ті початки нашої праці». Теки Нарушевича 148 с. 992—4.

¹⁾ Не зовсім ясний вираз, можна б розуміти так, що не в самій Демківці було їх стільки, а в усій околиці.

²⁾ Хотинський перкалаб так інформував канцлера польського 22 січня, на підставі отриманих відомостей: «В Демківці замкнулися сотники: Зарудний, Юркевич, третій—Крамаренко, було там козаків зо 300 і хлопів з самополами з 4000, окрім інших людей. Лягло в тім місті під шаблею до 10 тис. люду, а ті люди що були в замку хоч піддалися, одначе всі полягли. Місто здобуто 5 січня. Хлопство українське, виглядаючи яка фортуна буде тої війни, одні пішли під Очаків до урочища званого Адрин Острів—де перед тим кочували, інші сидять таборами поза Савранем (в р. кп.: Zsofrancem) і по Сухій Діброві, а найбільше пішло за Дніпро—Теки Нарушевича 148 с. 5.

³⁾ Реляція Лянцкоронського—безпосереднє продовженне попередньої цитати: «Приступивши (очевидно до Демківки) я одержав відомість про Тетерю, що зарубався (zasiekł) поблизу в лісі; тому що вони робили велику шкоду в челяди, я вислав охотників, щоб їх знищити. Се пішло швидко відразу, бо в кілька годин вони вирубили хлопство. Другого дня прислали з послушенням Мельничане, і потім, за моім приїздом віддали підданство міщани й воєнні люди. Тут надійшла до мене 6 дня сього місяця армата з 1000 пішого чужоземного війська, і рано під Демківкою зібрался—як Вишневець-

закликаючи до піддання—нехай вибирають смерть чи життя. Але обложені не хотіли навіть прийняти листа, рішучо відмовившись від усяких переговорів. Тоді Лянцкоронський вивівши під місто кінноту—щоб на ній скупити увагу обложених, і звелівши стріляти до міста запальними кулями з мортири, одночасно став вибирати місце для приступу пішого війська. Коли місто горіло від запальних куль, він пустив військо на приступ. Але обложені боролись, задавали сильні втрати польському вояцтву, нарешті розпаливши ще сильніше пожежу, щоб місто згоріло до решти, відступили до замку. Але польське військо повело завзятий наступ на замок, що потривав до самого вечера. Коли запада ніч, Лянцкоронський розложив військо, не одводячи, на попільцях міста і по сусідніх фільварках, щоб з світом поновити наступ. Се зломало настрої обложених, становище здавалось безвихідним, і вони почали переговори. Над ранок прийшли до табору Лянцкоронського депутати—три старці з ріжких міссточ, обіцяючи «послушення», коли польське військо відступить і лишить їх в спокою. Лянцкоронський дав згоду, щоб уникнути

кий з п. ловчим подільським ¹⁾. Місто се дуже оборонне: валами, баштами обведене; людей—як виходило з язиків, і на око можна було зміркувати—велика сила, тому що тут оперлася своєволя з усіх непокірних міст і волостей: до 20 тис. було досвідчених стрільців в тім краю і козаків до 5000 тисяч на війну раховано. Старшували над ними Зарудний, Юковенко, Юркевич, Корсунець (Korsonecz), Коваленко й інші—до десяти сотників. Я попередив операції листом своїм, що ми хотіли б обійтися з ними по християнськи і подаємо їм до вибору життя чи смерть: її вони накличуть на себе своїм упором. Але вони не згоджувались, і листа прийняли не хотіли: такі були певні себе. Тим часом я вів розвідки, шукаючи місця придатного для приступу, розставивши кінноту на показ, а піхоту розіславши по догідних місцях, і велів бити з гармат та старався запалити місто—що мортирна куля і зробила за семим разом. Тимчасом, бючи з гармат, я підтримував наступ охотниками з кінноти ²⁾ а чужоземській піхоті казав стріляти, і вони з охотою приступили під вали, не вважаючи на втрати. Коли показався огонь, піхота і охотники наступили з усіх сторін. В першій наступі вони так відважно патискали на неприятеля, що самі бунтівники спалили перше місто і відступили до другого. Кінне лицарство зсівши з коней з власної охоти пішло на приступ, і хоч треба було спускатися з окопів і потім виходити на вали, але охота лицарства все се перемогла. Вітер тим часом розніс огонь на ціле місто. Наші міцно бралися до парканів, здобули башту, але не могли проломити (обложених)—бо вони стріляли густо і з міста—хоч були вже в огню, і з замку—з гармат, гаківниць і рушниць. Одначе лицарство перемогло силу їх, хоч як справно вони боролися—навіть серед огню. Стали потім відходити до замку, але не могли зміститися, і одні трупом лягли, інші погоріли, достатки їх пішли—одні в огонь, інші в здобич.

Тривало то від 10 годин перед полуднем аж до смерку. Особливо поставився в тій битві пан галицький, князь Дмитро Вишневецький, і. ловчий подільський, п. Вацлав Лянцкоронський, п. стольник Ніжинський. Ранено п. Холовевського, п. мечника, п. підчасому корунному прострілено плече наскрізь, п. ротмістра Прусіновського ранено в обидві ноги, п. Каліновського пострілено гарматною кулею в бік і в руку. Впало того дня хлопства до 5000, від стрільби і від шаблі—як говорили нам дезертири. З нашої сторони забито до 40 і постріляних тяжко до 300.

«Коли настала ніч, втомленим жовнірам треба було відпочити, я став на ніч по погорліщах на фільварках, але сторожею і розвідками далі тримав в бльокаді (неприятеля). Стративши всяку надію, пристав він у досвіта

¹⁾ Тут можна сказати бракує в копії, або єсть якась помилка.

²⁾ Не зовсім ясно подробиці.

нових утрат—бо й попередній день коштував досить ¹⁾, і жадав тільки повної покори але підчас переговорів велів пішому війську наступати далі, так що воно вже стало на замкових валах. і тоді в замку почалась паніка. Люди кинулись виходити, далячи одні одних, і побачивши таке козацтво з своїми сотниками на чолі, теж піддалося переможцям—вийшло з замку. Лянцкоронський велів їх відставити до Потоцького, підданим казав ставитися до своїх панів—всі вони чи їх прикажчики, очевидно, були тут при війську. Але поки він тут розправляв і порядкував, розохочене жовнірство—до котрого прилучилась іще й жадна здобич Татарава, не вважаючи на проголошене помилування, завиялось різнею безборонних. «Мертві собаки не кусають», переказує їх виправдування Коховський. Порізнаних рахували на тисячі. Згаданих сотників, відправлених до гетьманського табору, Потоцький засудив на смерть і за кілька днів той засуд виконано ²⁾. Живими лишилися, очевидно, тільки деякі піддані, що встигли вдатися від своїх дідичів; було їх небогато, і після сеї різні 8 січня н. с. ³⁾ околиця спустіла до решти, тим більше, що в сім часі надтягнула вже й Орда і стала в сусідстві обозу Потоцького.

«Хлопи всі з Браславщини порозбігались: одні до Дніпра, інші по лісах, а піддаватись не хочуть: міста, села, куди військо прийде—ніде людей не застає», записує дневник ⁴⁾.

Мясковский пише з Камінця при кінці січня, що за приходом польського війська маса хлопів (*stoga gresz chlopstwa*) втікла з Подністров'я до Волощини, і їх там

трьох старців з різних місць: обіцяли послухенство, аби тільки військо відступило—чого я їм і не відмовляв, коли спам'ятаються: мав я на увазі, що замок добре уфортифікований, тому хотів його привести до піддання. Під час переговорів всунув піхоту на самі замкові вали, і настрашені тим (обложени) так тікали, що аж душили себе виходячи (з замку). Далі почали (виходити) й сотники, ватажки бунтів на Україні—я їх віддав п. воеводі київському: Зарудного, Яковенка, Юркевича, а хлопів повіддавав їх дідичам. Але поки я займався під замком сею розправою, жадне крові за побиту і постріляну братію рицарство не могло стерпіти і вдарило (на обложених). Декого я вратував, але інших таки не міг оборонити, бо дуже розходилися рицарство та й Татари—котрих 150 прийшло до мене від ...бабет мурзи, дуже бушували над хлопськими головами. Впало їх трупом 6000; тих що втікли до панів своїх, виведено цілих».

Коротко оповідає анонімний дневничок книги Міхаловського ч. 317, копія поправніша в іменах і датах в ркп. Оссол. 190 л. 176—7.

¹⁾ Коховський (с. 450), каже що з польської сторони впало 400; Лянцкоронський, як бачимо, виказує значно менше, але анонімний дневничок теж говорить про великі старти.

²⁾ «Зарудного, полковника тамошнього—що служив у нашій війську, взято з жінкою, і сотників двох: білоцековського Олексія і браславського, теж з жінками. Польний гетьман передав їх коронному, здаючи реляцію, також і верблюда. Але їх не довго тримано—третього дня постинаю»,—анонімний дневник.

³⁾ У Лянцкоронського не зовсім ясно, чи наступили на Демківку 6 січня, чи другого дня. Анонімний дневник каже, що приступивши під Демківку Лянцкоронський два дні шукав різних способів, і запалив містечко 7-го, (так в рукописи, в друкованим очевидна помилка—5-го). Значить різня сталася 8-го.

⁴⁾ Міхаловський с. 739.

прийнято, і коло 10 тисяч Українців стоячи над берегом, по волоській стороні тільки дивляться на наше військо і вичікують ¹⁾.

Що зіставалось, розуміється піддавалося—те що не в силі було тікати. Деякі козацькі ватаги, несподівано захоплені наступом Орди, приставали також до неї: заявляли свою покору, ратуючи свої голови, і згаданий дневник каже, що Потоцький застав в татарському таборі 90 таких козаків ²⁾, і вони тепер заявили бажання щоб Потоцький взяв їх до себе.

Татар прийшло 30 тисяч, як казали; се була передова орда, привів її Камамбет мурза, а номінально проводив молодий султан—підліток Менгі-герай, син недавно померлого хана Іслама. Давши знати про свій прихід Потоцькому 6 січня, вони заявили бажання мати якийсь час на спочинок, поза тим—готовість іти за бажаннями і розпорядженнями Потоцького. 11 січня Потоцький з старшиною їздив зложити візиту султанові і мурзі Камамбету—вони стояли в Ободівці. Після візиту відбулася довга воєнна нарада в приміщенню Камамбет-мурзи. Про зміст її інформує нас гетьман Потоцький і анонімний дневник. Татари вимагали ще тижня спочинку і радили гетьманові тим часом іти наперед—бо що польське військо з арматою пройде за кілька день, вони то одним днем надолужать. Потоцькому се не подобалось, він очевидно побоювався, що зіставшись в тилу польського війська, Орда може зайнятися вибиранням ясиру і здобичи, а обловившись—вернеться до дому, лишивши союзників на призволяще. Але різко ставити се питання, очевидно, було невчасно. На висловлені побоювання татарська старшина відповіла запевненнями, що їх людям будуть дані суворі заборони брати ясир і палити оселі: запевнять за се уха; мурзи заявляли, що се для них самозрозуміла річ, що треба сю козацьку людиність всяко берігти, як будуче військо для війни з Московією. Під карою смерти обіцяли також заборонити ханати юпей і челядь з польського війська—бо вже початки того було помічено ³⁾. Ухвалено кінець кінцем, що польське військо рушить за три дні, 14 січня, а за кілька день за ним піде й Орда ⁴⁾. Ближчою метою поставлено

¹⁾ Уолінського с. 734, лист з 9 січня до Зацвіліховського; Мясковский наводить сей факт як доказ нещирости господаря, що війшов в порозуміння з Хмельницьким: «Боронь боже найменшої противности фортуни—показалась би приязнь волоська. І тепер що висплав щось своїх хоругв на Україну (ще не вислав), робить то не для Річпосп., а тільки задля хана—боїться його, а инакше певно б того не зробив».

²⁾ В друкованому тексті Міхалов.—80.

³⁾ Міхалов. с. 739. 40.

⁴⁾ Реляція Потоцького (в тій же депеші 12 січня з-під Тростянця): «В тій розмові Татари заявили, що прийшли на послугу королеві, тому хочуть іти за волею і радою нашою, як господарів сей землі. Я подякував і просив, щоб поки стане зимової пори, йти нам туди, де неприятель зібрав своїх людей. Вони згодилися, лишаючи собі часу, для спочинку коням після дороги, що найбільше тиждень, і не бачили в тім ніякого проволікання, так пояснюючи, що коли ми рушимо наперед, то що ми пройдемо за кілька день—не можучи йти скоро з арматою, то вони за оден день надолужать. Не дуже се мені подобалося—мати їх в тилу, але щоб не тратити часу, я заявив, що рушу королівське військо в найближчий четвер, а вони підуть після нас за кілька день і теж будуть пильнувати щоб скоро зрівнятися з нами, тримаючися з правого боку. Рахують Орди на 30 тисяч, але ще ми не бачили їх у полі, і я не думаю, щоб їх було стільки, і що вони не зараз рушають, бачу тому

здобутте Умани, бо туди відійшли козацькі залоги з Браслава, і зібралися всі сили призначені для охорони західньої границі: уманський полковник Гчух, кальницький Богун, браславський Зеленський. За Уманню в Буках і Камінці, як казали язики, стояли козаки Виговського, але про Хмельницького нічого не можна було довідатися: одні казали, що невідомо де він дівся, інші казали, що помер. Москва, мовляди, пішла на Дніпро, «не довірляючи хлопам, аби їх не видавали». Польське військо було дуже оптимістично настроєне супроти запевнень Татар, що вони вплинуть на козаків і приведуть їх до замирення. Попередній марш був дуже тяжкий, дуже багато пропало людей, особливо з пішого війська—від морозів і голоду, але тут, на Побожу всього було досить—«нема тільки трупку і чобіт—в ходаках ходить челядь, та і з товариства чимало». Але сподівалися, що здобувши Умань, легко дістануться на Дніпро і зроблять лад.

24 січня н. с. Потоцкий з військом підійшов під Умань, і післав наперед до залоги Чарнецкого і Соколінського разом з татарськими послами, що мали намовляти козаків до замирення. Але залога, маючи відомости, що Хмельницький вже йде рятувати Умань (ми теж знаємо, що попереднього дня нарешті прийшов до нього Шереметьєв під Білу Церкву і Хмельницький дійсно дав наказ війську рушати)—ані чути не хотіла про які небудь переговори. Залогою кермував Богун, спалила передмістя, монастирі, що стояли за містом, і два долішні міста, перейшла до третьої лінії укріплень, над котрими панував замок. Другого дня ¹⁾ Потоцкий приступив

причину, що вони чекають інших орд»—бо не всі прийшли, котрі мали йти. Хмельницький сидить тихо, і хоч трапляються добрі язики, не можуть дати про нього певної відомости. Деякі кажуть, що йдуть полки до Умани, але я не думаю, щоб вони мали віддалитися від Дніпра, скорше там чекатимуть московської підмоги. Але нам дуже важно Умань знищити—бо ванядто вона близько, і сей край, з сього боку Богу не може бути цілком заспокоєний (поки її не буде знищено). А коли б Бог дав Умань знищити, тоді від Богу і до самого Дніпра неприятель більше не мав би на що спертися. Орда хоче, щоб ми післали з їх людьми своїх (в копії тут якась помилка), щоб спробувати, чи не піддадуться, побачивши, що вже Орда цілком по нашій стороні. І колиб удалось їх дістати (прихилити?), Орда хоче привести до того, аби козаки піддавалися й ішли з нами на війну: султан розіслав від себе універсали, намовляючи її до того. Бо справді ще перше ніж він до нас приїхав, прийшло до нього зо 100 козаків з-над-Дністра, і він їм дав корогву. Пришовши до нас тепер обіцяє їх віддати, і коли я був у султана, вже сі козаки, заступивши мені дорогу, просили мілосердя; я не від того буду, коли б вони хотіли до нас збиратись, а хоч би їм і не довіряти вповні, то до штурму все ж таки можна б їх уживати»—Теки Нарушевича 148 с. 996—8.

Перкалб хотинський, сповіщаючи про прихід Татар, теж думає, що приїшло їх не більше як 20 тис.—Теки Нарушевича 148 с. 6.

¹⁾ Докладну дату приступу під Умань: 25 січня, дає реляція Потоцкого з 28 січня; маємо її в двох варіантах: оден адресований до короля, в Теках Нарушевича 148 с. 17, другий до підкапцлера в ркп. Осолін. 3564 л. 334—здебільшого буквально відні. От найінтересніше:

«Попрощавшия з Ордою я рішив рушити військо на Умань, бо рікні рачіи вимагали її здобуття; всі наші праці коло заспокоєння краю між Дністром і Богом і сусідньої України були б даремні, коли б не прихилено Умань. Там замкнулася вся старшина тутешніх місць: полковники уманський (зіпсоване імя: Dziagnunko, Orchancko), Богун кальницький, Зеленецький браславський,

міст, і повів розвідку. Вражінне було мало втішне; залога ириготовилась. Обліти водою і обмерзлі вали блищали на сонці як шкло; люди що видали види порівнювали їх з Бредою, прославленою в тих часах голяндської фортецею. День пройшов в козацьких випадках, котрі польські сили, подлені на три частини, старалися зігнати з поля. Потоцкий в своїй реляції описує се так, що Полякам в сих дрібних потичках взагалі досить велося—але Рудавский чув про се менш приемні оповідання: коли польське військо з великими зусиллями здобувало першу лінію укрішень, Богун з великими силами вискочив за другу лінію валів і викинув відти з великими втратами. Запалити горішне місто огнистими кулями, так як удалося в Демківці, і тепер Потоцкий хотів повторити в Умани, тут теж не вдавалось: обложеної взялися на способи, позастелювали дахи мокрими коцами і гасили сі запальні кулі.

Потоцкий з нічим звів військо, але другого дня хотів повести рішучий приступ,—щоб за кожную ціну здобути місто. Та прилетіли ротмистри післані на розвідки з Татарами і принесли відомість, що Хмельницький дійсно зближається—вже став у Ставищах. Московські язики, приведені живцем, як більш цінні (бо козаків бранців ротмистри допитавши постинали, щоб не обтяжати себе), potwierdili сі вісти—що йде з Хмельницьким велике козацьке військо (в польських кругах його рахували потім на 60 тис.), але московського війська, мовляди, тільки 6000—ті що були перед тим» (з Хмельницьким). себто корпус А. Бутурлина.

Глух, Махаринський, Ференц Сербин і інші, з великою силою козаків, і коли б їх лишити в тилу, то вони б бунтували нарід, навіть против його волі. Подавала цам також індії Орда, що приведе їх до підданства, і післала до них (своїх людей), і з ними й післав п. обозного коронного (Чарнецкого) і п. Соколянского—намовити їх. Але сі люди уперлися, певні того, що від Хмельницького йде поміч, і на ніщо не дали себе намовити. Про нього (Хмельницького) я ще не мав вістей, тому вчинивши раду з иншими і мосцями—нан воевода руський через нездоровє не приїхав,—я другого дня, минулого понеділка, 25 січня, приступив під Умань.

«Козаки там спалили два міста, також монастирі і хутори наоколо, і замкнулися з великою силою людей в однім місті й замку. Зробивши того ж дня розвідку, я другого дня, ві-второк так орієнтував полки і регіменти. Одні з п. воеводою руським з лівої руки, від Нового Міста, спаленого. Другі зі мною, з арматою п. Гродзіцкого і з п. обозним коронним, що з своєю драгоїнею і з охотною челядею свого полку досить добре справувався з тими що виходили перед вали і зганяв їх з поля. Треті полки, від монастиря спаленого—з п. ловчим подільським, що теж не менше добре ставився, натискаючи на тих, що випадали з тої сторони і паробив з гармат гранатами немалої школи в такім стиску людей. Під вечір випадали в бік п. воеводи руського, але піхота, добре витримавши (наступ), дала їм сильного огня і загнала в самі вали. Але огнисті кулі не привели до запалення міста: обложеної їх пильно стерегли і зараз гасили, понакривавши доми мокрими коцами.

«Припустити штурм того дня не довелось і відложено його до другого дня, і я сподівався того дня скінчити облогу, але саме під той час повернули п. Дашкевич з п. Гродзіцким—ротмистри що ходили з татарським підїздом, і привезли (відомости) козацьких язиків, що Хмельницький іде в поміч до Умани і вже прийшов до Ставища. Через неприятельський наступ вони (ротмистри) не могли їх (козаків-язиків) привести і постинали; привели московських, що дали знати про немалу силу козацьку, Москви ж рахували тільки 6000—та що давно була. Тому на нараді признано було цілком слушним залишити Умань

На скликаній нараді рішено кинути Умань і йти на Хмельницького—вповоючи па татарські сили, і зараз же рушили, на Соколівку і Бузівку. Бентежило се, що про Хмельницького все таки не було ніяких докладних відомостей. Особливо серед Татар помічалась якась тривога і вагання—чи їм дальше іти, чи не відстати від польського війська? Польська старшина приложила всі старання, щоб їх затримати при собі, намовами і обіцянками, і вони ніби дали себе переконати—але можливо що се вже були симптоми переговорів з козаками, тільки вони лишилися незвісними Полякам.

Коли підходили до Бузівки, 29 січня, щоб там ночувати, під'їзд приніс вість, що Орда і з нею 2 тис. козаків заложилися в Охматові. Ся відомість всіх страшенно захопила, як описує в реляції Тишкевич ¹⁾. Лянцкоронський з Чарнецким кинулися туди і за півтори години стояли вже під Охматовим, де як оповідали—сидів полковник Пушкаренко. Чарнецкий хотів зараз же наступати на нього, але Лянцкоронський настояв па тім, щоб почекаати головне військо з арматою. Прийшла й Орда з султаном. Рішили арматним огнем розбити сей убогий замочок, і вибравши для гармат позиції почали стріляти. Коховський висловлює підозрінне, що тим не стільки пошкодили Пушкаренкові, скільки помогла зорієнтуватися в ситуації головному козацькому війську, що наступало слідом, і так воно могло бути ²⁾.

і йти на головного (Хмельницького): коли б бог пощастив розправитися з Хмельницьким, то й Умань буде лекша. Бо ж і на Умань я з тим наступав, щоб вивабити Хмельницького, аби йшов на одсіч—хочби прийшло й довше для того забавитись (під Уманню). Коли ж прийшла уже про нього відомість, то я вчорашнього дня (27 січня) відступивши від Умани, простую дорогою против Хмельницького, гаряче просячи Бога, аби він ті річи на добро Річипосп. попровадив. Коли при відступі вискочили козаки, вбито значного старшого їх,—кажуть що полковника уманського, але я ще не маю певности в тім».

Се найбільш повне і докладне оповідання. У Коховського коротко, ще менше у Твардовського. Рудавський оповідає дещо, чого нема у Потоцького—се він порівнює Умань з славною сучасною фортецею Бредою; військо Потоцького рахує на 30 тис., головним провідником і героєм представляє Богуна і розповідає як він з 20 тис. козаків вискочивши з валів, знищив всі успіхи досягнені Поляками і задав їм великі страти. Але його дата приступу—20 січня, прийнята і Кубалею, що йде за ним у своїм оповіданню,—очевидно невірна, супроти дуже докладних дат Потоцького.

Варшавські чутки про Умань—в Жерелах XVI с. 200, і у Голінського с. 732. походять очевидно з реляції Потоцького і не додають нічого конкретного.

¹⁾ Ся реляція, найбільш детальне джерело, в зб. Міхаловського видана з іменем каштеляна чернігівського Яна Замойського і з датою 4 лютого (ч. 318), в Теках Нарушевича її копія з іменем воеводи чернігівського Тишкевича і з датою 24 лютого. Вона кінчиться подіями 4 лютого, і правдоподібно того дня, або наступного її списана. Реляції Потоцького не маємо в оригіналі, якусь використовує Theatrum Europaeum с. 655—6 і не знати чи се та «транзакція», післана королеві, до котрої Потоцький відкликається в своїх пізніших листах—з Летпцова 12 лютого до капцлера у Міхалов. с. 647, і до короля—Чортгор. 2105 с. 277—9. Від такої «транзакції» можна було б сподіватися більш конкретного змісту ніж подано в Theatrum, але може бути, що не було його в ній більше.

²⁾ Не розумію, звідки взяв Кубаля сю подробицю, що Хмельницький не підозрівав такої близости польського війська й Орди—«пили в Ставищах, коли їм дано знати про неприятеля»—с. 196.

Татарський під'їзд прилетів з вістю, що в сусідстві, за горою, стоять головні козацькі сили. Покинувши Охматів, пустилися туди оборонною рукою, заложивши табор в 15 рядів возів. Орда йшла побіч. Але було зовсім смеркло, поки вони підійшли під обоз, що заложився Хмельницький з Шереметевим—недалеко Жалікова на рівнині при потоках Багва і Вурти, що дістала від сеї битви назву «Дрижи-поля»¹⁾.

Козацьке і московське військо стріло Поляків і Татар гарматним огнем, польська артилерія відповідала навзаєм; тимчасом польська піхота підступила, припадаючи на землю підчас вистрелів, а за нею ударила на табор кіннота. Завязалася страшна нічна битва, одна з найстрашніших яку бачила ся кривава кампанія²⁾.

¹⁾ «Посеред чистого поля Охматовського (з долиною і річкою тамо сушою. Бава нарицаємою), а от того времени Дрижи-полем прозваного, от городков Охматова і Вороного за чотири версты зостаючого», поясняє Величко, с. 117; але чотирьох миль тут нема, не більше двох.

²⁾ З згаданого вище недрукованого листу Потоцького до короля (Чорт. 2105) подаю дещо конкретне, чим доповнює гетьман долучену «трансакцію»:

«Дякуючи особливо провидінню Божому, віншую то високому щастю в. кор. м., що тому неприятелеві, який так гордовито наступав, покладаючись на свої сили і думаючи, що військо в. кор. мил. не може йому противстати, дня 27 (1) січня під Охматовим задано конфузю. Як з ним перед вечером прийшлося витатись, я то все в окремія картці в трансакції виложив. Дав бог привести неприятеля до конфузії, дав то, що без дерева і без води обложено його в полі; повної побіди не дав, тому що Орда не прийшла до нас вчас, бо не сподіваючись, що неприятель має рушитися табором, пустила загони з своєї сторони—тої котрої пильнувала, і тих небогато що лишилися—не могли виступити спільно (з Поляками)».

Наступають похвали старшині польського війська, що показала себе в сій битві, під кінець: «Особливо п. Кароль Потоцький, ловчий подільський—той хоч особливо бажав показати себе в сій битві, але що я йому доручив затримати Пушкаренка в Охматівським замку, показав себе так як доброму воякові належало: три дні і три ночі стеріг не без значної фатиги, а коли випадали—можно їх змушував до відступу».

З дальшого: «Треба в. кор. м. знати, які страти понесли війська за ті 4 дні, що ми билися з неприятелем, і з таким огнем з обох сторін; язми його рахували на 60 тис., а нашого ледви кілька—які то страти мусіли бути!.. Четвертого дня можна було кінець з неприятелем зробити—коли б Орда не упустила часу—пішовши в загони. Я переконавшись, що тому неприятелеві зрудно щось зробити при таборі і фортецях, порадившись (вибрав) инший спосіб: полекшивши військо в возах разом з Ордою мечем і огнем підтинати сили поза Дніпром, і з самим (Хмельницьким)—де виїшов би, і поки стало б воєнної пори—боротися неустанно, непокоячи його» (так я розумію сю не дуже ясну фразу: z Ordami ulzwszy wozow niepzla po Zадnieprzu mieczem u ogniem sily miekyszyc i samego, kędy sie wyda, a poki pory woieney staie, szawiciznie infestujac uzywac). Порівняти про се у Михал. с. 744 (реп. Тимкевича), 747 (Чарнецького), 748 (Потоцького).

Ось іще невидана досить змістовна анонімна реляція, з Рашкова(?) з лютого—з збірки Голінського ст. 737:

«Коли з Кунелі (Кункі) пішли ми на нічліг до Бузівки (Bozawki)—забігли и.п. гетьманам дорогу Татари і дали знати, що в Охматові вони обложили три полки козаків, трьох полковників, півтори тисячі, що пішли були на під'їзд під наше військо. Зараз же пп. гетьмани кинувши Бузівку пішли до Охматова. Тільки що військо зїшло з коней штурмувати Охматівський замок і добувати»

Полякам удалось розірвати лінію табору і вірватися до середини. Особливо Москалі стратили відвагу. Вони почали вже просити пардону, гасити кноти, кидати зброю і корогви. Поляки захопили у них 20 менших гармат і обернувши зараз же почали з них обстрілювати Москалів. Але настало таке замішанне, що прийшлося перервати стрільбу—щоб не стріляти своїх же. Кінцем кінцем козакам удалось вибити Поляків з табору і замкнути його наново. Помогло їм не мало те що польські жоввіри кинулися грабувати вози. Орда ж не показала зовсім—виправдуючися тим, що не має звичаю битися поночі; «коли б нам хоч звичайним своїм галай-

тих козаків, аж прибіг ротмістр що пішов був у під'їзд, і дав знати, що Хмельницький за горою з військом. Тут зараз військо випроваджено в поле, (кождий?) обоз з своїм полком, і полк п. старости яворівського (Собеского) з полком п. Балабана скочили за наїздом Хмельницького і впали за ним аж у табор. Більше як тисяча полягло на місці. Почали стріляти в таборі, так що в диму оден одного не бачив, бо зразу з 40 гармат огня дано. Але рицарство короля й. м. не вважаючи на сей огонь впало на московську піхоту і відразу її розгромил, так що вже почали звивати корогви і гасити кноти, щоб піддіватись нашим, і зараз же там, на тім крилі забрали 16 гармат. Надія в Богу, що скоро б на тім полі і війна скінчилася б, коли б ніч не зайшла. Наші почали псуватись, декотрі кинулися на здобич. Наше військо мусіло винести (гармати?) з козацького табору—бо наш табор не міг поспіти за нами і стояв за півмилі, і при нім піхота і челядь. Могли б задати добру шкоду козацькому таборові, бо велике замішанне було й між Московью і між козаками, і вже вийшли щоб тікати з табору назад; але помітивши, що наші вийшли з табору, піхота козацька і московська скоро прийшла до себе, впустили до себе кінноту і за ніч зробили порядний табор. Поставили віз на возі довкола і сіли на місці—без води, без жодої деревини.

«Радилися пп. гетьмани—чи їх другого дня добувати чи ні? всі однодушно на тім стали, щоб взяти їх витримкою, бо сіли без дерева і без води, а коли б ми штурмували, мусіли б понести великі втрати—бо маємо дуже слабу піхоту. І так були (вони) в облозі від п'ятниці до понеділка. Бо та бігтва зачалася 29 січня 1655, і в тій битві забито (вчисляються)—все тоді як відбірано гармати, бо на другій стороні Татари були зайняли (неясно). В суботу вже меншою сумою війна та велася—бо з табору комонником не виїздили, тільки піхота, котра нас відогнала. В неділю о полудні козаки виїздили на наших, а саме до Ясногурского, пропонуючи переговори і до Камузат-мурзи (такі) прислав Хмельницький і восвода московський з привітом Татарам і обцінками виплатити всякий затриманий харач і його з султаном добре уконтентувати. Шось з тим і сталось—тільки досконально того ще не знаємо—бо потім зараз Орда пішла в загоны на Литву (prez Litwę). Козаки помітили під вечір, що Орда пішла в загоны, завязали битву—не так з тої причини, як на те щоб розглянутися в наших силах; бо під табором їм трудно було—дуже з гармат мішали і рушничною стрільбою, так що трудно було показатись. Військо наше трохи погаласувало з ними і піхоті нашій вони дуже добре приглянулись—а вона дуже слаба, тільк против їх піхоти: де тільки наша покажеться, зараз її вистріляють; бо наші голі й босі, одні під возами, інші на гвалт до лісу до огню (!) тікали.

«Так переконавшись добре, що ми на тім полі не можемо добре тримати кінноти, козаки в понеділок—після того як ми їх кілька днів і почей стерегли, справивши собі добре табор і порядно окруживши його пішо, пішли собі повз нас назад на Україну. П.п. гетьмани, хочтячи спробувати щастя, вивели військо в поле, декотрі полки наступали на табор—лк ст полк самого воеводи кнївського (Потоцького)—в ім сила товаришів яколічено я: з його хоругво

каннем помogli. и вно би ми на вічний час Україну заспокоїли», завважа Чарнецький (с. 746)—він уважав себе ініціатором сеї битви і був з неї дуже пишний, як певним реваншом Москві за її торішні триумфи. Для козаків на його погляд се було друге Берестечко: «силу своїх лишили на пляцу, половину армати стратили, тільки з останком уйшли».

Одиноке оповідання українця—сучасника, котре можемо протиставити польським джерелам—«Самовидця»—дуже загальне, але зовсім не представляє сю битву такою трагічною для козаків. Згадавши, що Хмельницький, діставши відомости про наступ коронного війська і Орди, вислав полки і поставив їх по городах «від Уманя», а сам з Шереметьєвим став у Ставищах «з немалим військом», він оповідає:

так і з інших; полк обозного—в котрім теж велика шкода—у королівських хоругвах, і у всіх наших: в конях, а товаристві і челяді—у самого й. м. вбито 70.

«Взагалі вже тої зими нам з Татарами на Україні не бувати (слово не ясне). Бо і тепер—були ми урвали шмат табору і дві гармати, але не було помочи, бо Татари пішли в загопи. Треба щоб король як найбільше мав стрільців. Пеприятель не так вибрався на війну! Хмель мав піхоти 60 тис. і 60 гармат, пороху 300 бочок, а других 300 лишив в полі. А тепер як прилучив уманських козаків і втікачів—буде їх 100 тисяч!

«П.п. гетьмани рушивши з Рашкова (?), вчинили раду, і піхоту з арматою відіслали до Чернівеа, а ми з Татарами йдемо на Україну».

В московських актах є ще оповідання шляхтича Яна Пісочинського, захопленого козацьким під'їздом в його маєтку Жорнищах в перших днях н. с. березня; Хмельницький відіслав його до Москви, і він тут розповів що знав про сю кампанію—дещо небезітересне. Коронне військо він рахує в 15 тис., Орду Менглі-герая всього тільки в 8 тисяч. Битва з Хмельницьким тривала 3 дні, Поляки обложили козаків і Москалів і взяли у них 14 гармат; четвертого дня обложені перебилися через польське військо—Татари стояли одалік і не помагали. Після сеї битви Поляки з Татарами пішли назад і стали воювати українські городи; Татари взяли до 50 тис. язиру, Руси і Поляків, і пішли до Криму, пообіцявши вернутися по траві. На їх місце прийшла нова орда, 50 тис. з чотирма султанами—вони кочують між Чечельником, Рашковим і волоською границею.—Сибир. приказу ст. 1636 д. 383—8.

В актах Білгородського столу т. 1035 л. 201, єсть чолобитня Бутурліна з проханням нагородити йому утрати понесені в боях з Поляками, Татарами і Німцями від 19 до 23 січня—в конях, зброї і всяких річах.

Дві короткі реляції Чарнецького з 5 і 7 лютого у Міхалов. ч. 319 і 320 згадав я вже вище.

Досить детальне оповідання Коховського поповане псевдо-класичною літературчиною; промовама вождів і т. нн., і дата фальшива: tertio Idus Ianuarii с. 453. Твардовський додає подробицю, очевидно фантастичну—що Богун напавши підчас битви з тилу, дав тим способом Хмельницькому змогу привести свій табор до порядку; і друга «самостійна» подробиця—що Хмельницький вночи втік з обозу до Білої Церкви, і тут «реколігував», привів до ладу військо (с. 130—1). У Рудавського нічого важного.

Небезітересне—як чиста легенда вже—оповідання записане Павлом Аленським, мабуть, у Москві, де він тоді пробував: Поляки закупили Татарів, дістали поміч від Німців, Угрів і Волохів, разом зібрали 130 тис. війська і несподівано напали на козаків, застали гетьмана в однім місті всього з 3 тис. козаків. Становище було безвихідне, але гетьман вийшов з своїм малим військом, і підняв крик: Цар Олексій надходить. Від сеї вісти неприятель почав тікати, а гетьман гонив за ним і побив велику силу їх (III с. 8).

«Аже почув, же жовніри з Ордою зближаються, рушив з Ставиц к Уманю і там за Пятигорами на Дріжишполю в полях споткалися з Ордою й тими військами коронними, і стала війна велика. Військо козацьке в купу не зійшлося—Орда не допустила скупитися, осадивши гетьмана Хмельницького в полях, і так наступовало жовнірство на Хмельницького, що трупом жовнірським козаки отаборились. Бо не тільки в день, але й уночі билися рукопаш. Аж (у) табор козацький і московський драгунія вломилася бұжа—котрих не так стрільбою, як оглоблями з саней били—з котрих мало хто увійшов. Що видячи Хмельницький, що так великая налога през днів три, казав табору рушати і просто на обоз коронний йти, розпорядивши гармати і піхоту. Що видячи жовнірове мусіли уступувати назад, также й Орда—бо много і Татар пропало. За котрими гетьман Хмельницький з військом йшов в-троні, і їх прогнавши в Умані став»¹⁾.

Кошмарність сеї кривавої битви—нічної, в лютім морозі, і тяжкі страти понесені в ній обома сторонами, не відчуваються в сім оповіданню. Коховский—що сам був її учасником і дїстав контузію в плече, теж не годен осягнути бажаний ефект своєю риторикою. Вона була далеко страшніша в дійсности, ніж в сіх оповіданнях. Число поляглих з обох сторін раховано на 15 тисяч, самих Москалів коло 9 тис. Сі трупи були використані козаками, за браком иншого фортифікаційного матеріялу—з них складали заборолу, «справді знайшли нову голяндську фортифікацію» (Gewehr), як завважив у своїй реляції Потоцкий, що маємо в німецькїм перекладі.

Поляки пишались як тріумфом—20 легкими гарматами захопленими в першїм наступі, і кількома здобутими пізніше. 18 великих гармат лишилось на полі—але настільки зіпсованих, що їх не можна було вживати.

За кошмарною нічною наступили кошмарні дні: 30 і 31 січня н. с. Обидві армії стояли на сім каторжнім полі, обмінюючись гарматною канонадою і зводячи від часу до часу кінні сутички. Під неприятельською канонадою не можна було ні поїти, ні зогрітися, ні спочити. В козацькїм таборі не було ні дерева, ні води. Се то й було «Дріжишполе».

Третього дня, 1 лютого козацький табор рушив. Польська сторожа дала знати гетьманам, і ті зараз дали гасло наступати. Післали до Орди—але га «вимовилася загонами», не пішла на поміч.

В польськїм таборі догадувалися, що се Хмельницькому вдалося попереднього дня перекупити Камамбет мурзу, щоб зін дав йому змогу вийти з польської облоги. Рудавский (с. 147) навіть в подробицах розповідає сю історію: Хмельницький викликав до себе «Карахмета мурзу», свого давнього приятеля, і давши йому 10 тис. золотих відправив также секретно назад; вернувшись мурза переконав султана, що коням не стає паші, а далі не стане і людям поживи, коли не вислати на під'їзди, і султан потай Потоцкого дав на се згоду. Все се мабуть просто легенда; сучасники походу говорять про се як про непровірену поголєску, і в листі Карач-бєя до Хмельницького (поданому нижче) хоч згадується прислугу віддану Татарами ко-

¹⁾ За сім оповіданням іде Грабянка, комбїнуючи дещо з Коховским. Величко розписує з власної інвенції фантастичні подробиці Твардовского, так що виходить в результаті історія ще більше фантастична, де мало що лишається реального.

вакам абстїнацією, не видно ніякого натяку на те щоб вона була оплачена чи куплена спеціально.

Правдоподібно, Хмельницький весь сей час не переставав через своїх приятелів впливати на татарську старшину, щоб вона не підтримувала Ляхів, і очевидно мав вплив на її настрої: серед неї раз-у-раз видимо підіймалися голоси, що ся війна нічого доброго не обіщує, і краще не встрівати до війни з козаками, а зарвати що можна й вертати назад. Се непевне становище Орди дало козакам змогу вискочити з небезпечної ситуації, в якій вони опинилися, коли московське військо виявило таку свою малу вартість.

Все таки і при абстїненції Татар козаки перебули дуже трудну дорогу з Дріжиполя до Охматова: се маленьке віддалення вони йшли довго, обгородившись міцним табором, під гарматною капонадою, відбиваючись від неустанних польських атак. «Ваяли ми їх на шаблі, почали табор рвати, але сильний неприятельський огонь відігнав нас від табору—бо не мали ми помочи» (від Татар очевидно).

Добились до Охматова, і обсерваційний відділ Шемберка, що держав в облозі сей замок, опинився в тяжкій небезпеці між двома огнями. Уратовано його, але битва, що тут відігралася, тяжко коштувала Полякам, і нії козаки перейшли в наступ. На жаль Чарпецький тільки побіжно згадає про сей бій. «В Охматові дали ми знову велику битву з немалою шкодою нашого війська. З мого полку згинуло більше 100 товаришів (місце поповане) і дуже багато моїх драгонів—бо (козаки) мали табор такий міцний і огнистий як Мальборк. Потім неприятель трохи підніс голову і пішов за нами два дні табором—бо до нього пришли нові значні сили ¹⁾ Чому спинився, лишається неясним.

Гетьмани відвели своє військо до Жинотова; передові сторожі стояли якийсь час під Тетівом, слідячи за неприятелем. Коховський, учасник і свідок, в дуже яскравих рисах описує мізерний сей відступ: «сумне видовище представлялося очам—пішаки і челядь, страивши дух від незвичайного морозу, одні ще брели тяжким проком, замороженими ногами, засипані снігом, інші лежали поміж військом то там то там: від лютої погоди військо наше потерпіло більше ніж від неприятеля» (458).

Про Хмельницького пишуть, що пішов на Буки ²⁾, себто в східно-південнім напрямі, але се, видно, була не правдива вістка,—або він перемінив марш, бо пізніші відомости констатують його похід в напрямі південно-західнім: він стов під Турчицею, потім під Лобачовим ³⁾, яких нівтреті мав на схід Тетіева. Московське військо розложив під Ставищами і Білою Церквою. (Свою ставку переніс під Богуслач.

«Вискочив нам з горсти як проворний залць» завважає Тишкевич. Наскільки вискочив ціло—се инша річ; не говорячи про матеріальні втрати, моральний вислід сього походу не був мабуть позитивний—хоч в оповіданнях козацької сторони видні бажання представити його можливо найменше трагічно. Що діялося в козацьким війську, не відомо, але я бачу слід якогось бунту—якоїсь козацької сецеції в звістках про дріжипільських козаків що виступають потім в московських пограничних городах, в Слобідській Україні, як особлива категорія в проханнях про жалуванне ⁴⁾ На

¹⁾ Міхалов, с. 746—7.

²⁾ Міхалов, с. 774. ³⁾ Див нижче.

⁴⁾ Білгородського столу ст. 181, р. 1658—9, ч. 10: «роспись Черкасом разных городов, которые были на Дрожиполи, на початку: Новый Оскол—согник Иван Луцький, і тутже, л. 45, чолобиття того ж Івана Луцького «з товаришами,

жаль більше того, що вони «були на Дріжинолі», «в польській стороні на Дріжинолі і під усіма городами, на всіх боях і на приступах», досі не знайшлося, і навіть можна б думати, що се просто «черкаси» московської служби, що були в Шереметевим в дріжинопільській кампанії і нагадували цареві про тяжку службу в пів. Але се діялось 3 роки пізніш, і ледви чи так довго памяталось би про неї, коли се була б тільки участь. Мнї правдоподібнішим здається, що сі дріжинопільці звались так тому, що прийшли з Дріжиноля—ся назва пояснювала їх появу на московській Україні, Але як се сталося, поки що нам нічого не звісно, і тому тільки як згода висловлюю. що з козацького війська підчас сеї кампанії сталася сецесія.

В звязок з нею тоді треба поставити мабуть і переселенне з города Ставища «великим постом 1655 р.» першої сотні родин що під проводом славного потім в історії Слобідщини отамана Герасима Кондратовича («Кондратьева») заложила місто Суми—тікаючи «от разоренья и гоненья Ляхов и от татар Крымских»¹⁾.

Переконавшись в неможливості зломити Хмельницького, старий Потоцький стратив всякий інтерес до кампанії і заспішився раптом до дому, до своїх Підгайців, виконуючи, мовляв, давно вже висловлене королівське побажання, щоб він був десь ближче резиденції. Мав його заступити Лянцкоронський, але скоро розхорувався, і головним начальником війська «регіментарієм» в неприсутности гетьманів Потоцький визначив воеводу чернігівського Тишкевича, що разом з Чарнецьким були ближшими помічниками Лянцкоронського в командуванні. Чарнецький теж поривався їхати з Потоцьким—гоїти свої рани, але кінець кінцем лишився, мовляв—на спеціальне бажання Татар, які його дуже полюбили. На воєнній раді постановлено було відіслати на зимові квартири до Шаргороду тяжчу армату і мізерні останки пішого війська—ближче до Камінця для безпечности. А з козаками ухвалено «легку війну»—кіплицями рейдами, використовуючи єдино для цього здатні татарські сили: «мають зносити неприятеля огнем і мечем, разом з ордами, поки воєнної пори стане»—формулював сі завдання Потоцький²⁾.

«Вози відсилаємо и йдемо з Татарами на війну: будемо кївську землю пустошити—може й самих козаків запопадемо»—конкретизує програму Чарнецький після наради³⁾, а сам Потоцький згадує і про Залішпрове (вищ. с. 1044). Се мало бути, значить, продовженням того руйнування непокірних земель, що провадилося в попередніх роках в Східній Поділлі і на Брацлавщині, а тепер—«коли бог поблагосло-

пятнадцат городов»—вопи жалуться, що їм досі не сказано, з якого приказу діставати жалування. Люди очевидно новоприхожі. Далі на л. 45, «бють челом Черкасы Дрожипольские и Бѣлгородские, сотники и ясаулы и знаменщики и все рядовые, пятнадцатъ городов»—жалуються, що досі їм нема «подпуску жалування». На л. 49: «Бьет челом Нового Острожского городу полковник Ивашко Дзинковский, и обозничей и сотники и все черкасы и дрожипольские козаки»—про те саме що не вказано, з якого приказу їм платити жалування, «а мы были на твоей службе в Польской сторонѣ за Днѣпром на Дрожиполе и подо всеми городами, на всѣхъ бояхъ и на приступахъ, по наряду все были с приходу и до отпуску». В війську московським чи гетьманським? Я в тексті висловив згоду, що козаки гетьманські, але останню фразу можна толкувати і так і сяк.

¹⁾ Сівського столу стовб. 161 л. 10—в цитованій праці Юрковича.

²⁾ Міхалов. с. 748. ³⁾ Тамже с. 747.

вив», думали посунути на Дніпро і навіть за Дніпро. Се була та стихія. в якій виявляв себе особливо Чарнецький, і раз рішившись лишитись на театрі війни, він очевидно був головним автором сього пляну і мав керувати його здійсненнем.

Рахували при тім головню на Татар—бо своє військо цілком підупало. Не казати про піше військо, що цілком зійшло на ніщо—«стало тінню против пішого чийська московського і козацького», як висловлюється оден кореспондент (вище с. 1045)—«одних постріляно, інші повмирали, треті виморожені, четверті повтікали—ледви вибралося б 12 сот до бою»—так що їх прийшлося відіслати на поправку. Але й кіннота сильно підбилася і всю надію покладено на Татар—«які тільки гуком і криком надробляють, але краще мати їх при собі, аніж проти Річипосполитої». Такий був погляд Чарнецкого, що хвалився такими симпатіями Татар: «так мене собі сподобали,—і найменшого джурю з моїх полків дуже шанують». «Будемо сей місяць (лютий) в одній вірі, в одній сорочці, на воді і на морозу сіяти літа над Дніпром, так повним зради і злости як і води—Татари дають своїх коней і кожухи на 2000 салдатів», пише сей татарський побратим ¹⁾, улюблений герой патріотичної польської історіографії.

Але «гукали і кричали», «галайкали» (від «Алла—Алла») Татари теж не дурно, і вимагали за се не тільки утримання, але й ясиру та здобичи, і на практиці сей плян операцій найближчих місяців—лютого-березня, а властиво «аж до травні», до місяця червня, мусів звестись на те що польські генерали—патріоти, будівничі слави Річипосполитої, мали годувати голодну Орду коштом уже заспокоєної і приборканої людности, то значить доводити її до останньої руїни і розпуки та помагати турецьким султанам і мурзам наповнити руки своїх людей ясиром, коштом мовляв «непокірних ребелізантив». В теорії се виглядало так, що гетьмани і регіментарі розписували між султанами і мурзами села на утриманне, подібно як робили се з своїми ротмістрами підчас постою, «на вибиранне гіберни», а в компенсацію за службу мусіли помагати татарським загонам вибирати ясир і здобич, здобуваючи з ними на спілку непослушні місточка. На практиці Татари брали ясир і грабували і тих, що їм давано на утриманне, і тих що їм віддавано «в поток і розграбленне», і польським регіментарям приходилось однаково помагати їм поратися серед послушних і непослушних.

В сих заняттях і пройшли найближчі місяці—лютий-березень.

Йти в похід на Придніпрянські краї Татари під ріжними мотивами відмовлялися Султан Менгі-герай з своїми мурзами після Дрижипільської кампанії—в котрій вони переважно абсентували—зажадали покою і спочинку, поки прийде головна орда з калгаю. Обіщували його з дня на день, казали, що загаявся на Запоріжжю, налячи козацькі човни, наготовлені на морський похід ²⁾. Добилися, що Лянцковський зівів військо на правий бік Богу—мовляв, щоб звабити козаків до наступу, і тут Татари займались собі вибираннем ясиру. Потім коли калга таки не прихотів, Менгі-гераяві мурзи стали висловляти гадки, що час до весни треба взагалі віддати на відпочинок коням, щоб приготувитись до весняної війни—отже не пуска-

¹⁾ Тамже, Міхалов. с. 747.

²⁾ Міхалов. с. 744. Таке пояснення сього припізнення подав потім і сам калга.

тися поки що в ніякі операції¹⁾. Але згодом, десь в початках березня²⁾ калга таки прийшов, з братом нуреддін-султаном й іншою старшиною і з величезною ордою—може побільшуючи дещо Тишкевич рахує її на 120—150 тисяч³⁾. Але виявилося, що й сі прийшли зовсім не з тим щоб воювати (все ж таки козаки були присяжні союзники і «братство» з ними не було розірване як годиться!), а прийшли прогудуватись і обловитись польським коштом, і хоч в сім часі вони не були потрібні, все таки щоб не розгнівати їх, а забезпечити поміч на проєктовану літню кампанію, польські реґиментарі вважали потрібним чинити їх волю. Стали виловлювати останки нещасливої людности, яка ще не вивтікала, і руками польського рицарства віддавати її татарським «побратимам».

В результаті сеї братерської кооперації Побоже протягом сих місяців обернулося в правдиву пустиню. В середині березня трималося ще кілька лише пунктів, а в дальшій перспективі Тишкевич передбачав, що зацілють мабуть тільки Браслав і Умань.

Але до сього не дійшло: Татари вичистивши і забравши все що можна було, змусивши польських реґиментарів здобути їм різні укріплені замочки, де ще відсижувалася людність, з кінцем березня стали вибиратись до дому, не слухаючи ніяких благань, обіцянок і докорів реґиментарів. Даремно покликувались ті, що зробили що могли для задоволення татарських апетитів, і в будучности обіцяли всякі благодати від короля! Насамперед виніся Менґлі-герай, потім калга—покликуючись на неминучу потребу побувати в Білгороді⁴⁾. Нарешті й нуреддін—султан, що зістався з останньою частиною Орди, спаливши Чечельник на прощання, виніся в останніх днях березня, полишивши реґиментарів при порожніх обіцянках, перед перспективою весняної кампанії на руїнах спустошеної для задоволення сих невірних союзників Браславщини і подільського погранича. Руїни, попілища і трупи, трупи без кінця. Особливо немовлят, задавлених, розтоптаних на шляхах—тому що Татари забирали все старше, а сих давили і кидали.

Трудно знаходити слова, щоб описувати се. Кілька виїмків з реляцій польських реґиментарів представлять краще сю характеристичну сторінку цивілізаційної місії Польщі на Україні. Вони, на жаль, заховався в досить несправних копіях—так що місяцями не дають доброго змісту, і ймення подекуди покручені до непізнання; але головне все таки виступає досить ясно й яскраво. Я насамперед подаю реляцію Лянцкоронського, писану перед виїздом—вона подає огляд його діяльності за місяць лютий. Потім три реляції його наступника Тишкевича доповнюють її образ подій за часу побуту головної Орди, з калгою-султаном на чолі, в місяці березні.

¹⁾ Реляція Лянцкоронського в *Течах Нарушевича* 148 с. 979.

²⁾ Так означає час приходу калги Коховский, с. 460; в реляціях Лянцкоронського і Тишкевича ближчої дати не подано.

³⁾ «Ще б нічого, пише він Радивлові,—коли б тільки з нашим військом реґиментувати, але коли приходиться 150 тисяч хлібом забезпечити і все нараз порядкувати,—мусить голова потіти, лягаючи і встаючи»—*Ркп. Осол.* 3564 л. 337 об. (виривки з сеї реляції нижче), і далі в тім же листі: «То певно, що Орди з нами 120 тисяч» (л. 339 об.).

⁴⁾ Ся подорож могла стояти в звязку з мобілізацією Білгородської орди. В збірці Чорторийськ. 402 с. 98 єсть лист ханського візира до короля (оригінал): «А дасть Бог, марця 15 пошлемо вам одну частину війська нашого з Акерману, а потім приспособивши як найбільше військо, і те вишлемо. і звідусіль ще будемо старатися про ваші сили—а все то чинимо для вас».

«Коли ще ми прощалися в Животові з н. воеводою київським (Потоцким)¹⁾, неприятель вислав 1500 коней свого найкращого комонника з полковниками Зодотаренком²⁾ і Зеленецьким, щоб довідатися, де обертається наше військо, і попередив їх, що постинає, коли не приведуть йому якогось значного язика. Вчасно запримітивши, що під військо наше йде під'їзд, я не гаючися вислав на зустріч сих гостей полк п. хорунжого коронного і п. Маховского з його полком, а до того прилучився ще п. Войнаховский з кільканадцятьма Волохами—що їх-прислав перед тим кілька день господар—1200. Стривши сей під'їзд козацький наші мали щасливу битву: козаки зараз пішли на-втеки, і наші взявши кілька язиків, вирубали найкращу козацьку кінноту, інших в ліси загнали, корогви зябрали і гонили за втікачами аж до табору що став під Лобачовим³⁾»

«Післав і я з Животова свій під'їзд під військо Хмельницького і від нього одержав відомість, що Хмельницький пішов з Лобачова до Торчиці⁴⁾ і відти своє військо розправляв: Москву поставив в Білій Церкві і Ставищах, а задніпрянські полки розслав по ріжних фортецях. Тоді я зажадав від Татар, аби кілька днів нам помогли—послужили королеві й. м., і пішов до Кішинець⁵⁾. В дорозі козаків які стрічалися, розходячися з табору Хмельницького, багато положив трупом і без клопоту доїхав до того міста. Воно нічого не знало про наш прихід і ми захопили його—тут одних козаків доля під шаблю віддала, інших того дня врятувала утеча до замку, добре приготованого до оборони. Не маючи армат, окружив я їх щільно рушничною стрільбою і відтяв від води, аби тим схильніші були поддатися, а наступної ночі, підчас переговорів про підданне, я розсунув драгонів і охотників аж на самі вали і паркани, і після того легко опанував і самий замок, де було обложених понад 10 тисяч. Віддав їх в ясир Татарам,—сподівались ми що з такого успіху дістануть охоти до продовження наших операцій, але вони таки гвалтом відпросилися додому. Запевняв їм безпечний поворот до кочовищ, і став уже на тім щоб їх забезпечити від усякої небезпеки бажаючи за їх поміччю⁶⁾ вчинити якусь значну прислугу вашій кор. мил. Але Татари наставали, щоб я як з союзниками аж до стєнів їхніх з ними йшов—до Запорозьких країв, щоб там помагати собі навзаєм в добуванню здобичи, а потім назад повернутися з військом в. кор. мил., і з ними, туди де буде для них живність. Я на се не згодився: хотів післати з ними оден (тільки) або два полки, щоб відпровадити їх до призначеного місця. Але вони не вдоволилися і тягнули нас з собою, нагадуючи нам, з незвичайним запалом, своє братерство і приязнь, так що я кінець кінцем мусів піти на зустріч їх домаганням, а разом—і дефектам⁷⁾ війська в. кор. мил. Бо справді одні помордовали ко-

¹⁾ Се було в днях 7—8 лютого, бо виїхавши з Животова Потоцкий 12 лютого був уже в Летичеві—так датований його лист до короля в ркп. Чортгорийських 2105 л. 277, і тамже очевидно був писаний лист до канцлера—Міхалов. ч. 312, що видавець хибно позначив «з околиці близько Підгаєць». тому що в листі Потоцкий говорить, що «зближається до Підгаєць». З другого боку Чарнецький пишучи 7 лютого (Міхалов. ч. 32), ще нічого не згадує про сей козацький під'їзд.

²⁾ В копії: Holotarynskiem.

³⁾ Lubaczowem, далі: Lubaczowa. ⁴⁾ Fortecy.

⁵⁾ Kiszworzyniec, Кішинці на північ від Умані 30 кільом., в напрямі до Охматова.

⁶⁾ В копії се місце явно виловане, я так його розумію.

ней довгою працею і мусіли їх на дорогах покидати, інші зовсім не мали з чим служити. І так мусів я їх (Татар) відправити за Бог і там, за Богом¹⁾ дати одпочинок (війську).

«Повертаючи з-за Богу з того спочинку вийшла битва коло Маньківки²⁾ з Богуном і Зеленецьким, післаними від Хмельницького на становище для оборони сей фортеці. Впало чимало трупу козацького і хлопського; захоплені несподіваним нападом, вибиті вони були з двох міст і замкнулися в замку. Була б се робота не одного дня, і здобуття такого сильного замку големи грудьми нічого не принесло б війську; тому спаливши наоколо всі нагромаджені для поживи провіянти, я сам відступив відти до Кристинополя. По дорозі які здибалися міста, всі віддавано вогневі. Умань в сусідстві Маньківки була забезпечена тим, що туди зігнано хлопів з околиці, а після того як ми відійшли з-під Охматова, туди відділено частину і з табору Хмельницького; але що звіди виходило, наші і Татари то нищили.

«Коли я став в Кристинополі, дано мені відомість, що бунтівники замкнулися в Ліщинові, в замку забезпеченим валами і парканами. З огляду що й Татари того просили, мусів я його здобувати і здобич віддати Татарам. Поступаючи далі до Богу надібав я чотири табори; два більші, а два менші, під Талалаївкою³⁾, Шельгаховим, Шарівкою, Кочубівкою, пятий великий під Сухю Дібровою: одні виходили з Умани, інші йшли туди. Їх щасливо знищено, здобич пішла війську в кор. мил. і Волохам, а людей (віддано) Татарам, що стали ненаситними на ясир—безнастанно його хапають.

«Прийшовши до Камениці, одержав я відомість, що немало хлопства замкнулося в Янові—знищив і тих. З Камениці пустився до Берестяг(?)⁴⁾—але обидві були вже випалені до останку. Поступив до Усть-Бершади, і там застав багато людей; при аких тім добрі мусіли гинути. Бо Татари на підставі союзу добивалися міцно, щоб мурзам дано два міста «в користь», без того не хотіли йти далі і загрожували розірваннем союзу. Отже добули ми того замку, і вважаючи, що сі люди з часом могли б бути Річипосполитій шкідливими—бо й тепер перед приходом нашим кількасот козаків відправили, котрих у себе перетримували, а Ляхів, що були там у них, побили. Татар перехожих громили і ясир у них відбирали, мусіли ми дати згоду тим мурзам. Та вони Рипівкою⁵⁾ не задоволилися, через ненаситність мурзів допевнялися все нових міст на здобич; але ми відговорилися ріжними раціями. Дуже се прикра і тяжка спілка. Невимовно трудно нашим з ними (воювати спільно з Татарамі). Але треба—тому приходилось і старших і кожного з них задовольати яко мога: датками, честю і учинністю»⁶⁾.

В московських справах, в московськім перекладі заховався ще лист Лянцкороньского з Браслава 4 березня—писаний мабуть перед виїздом з України; на щось пересланий від Карач-бея до Хмельницького, а від Хмельницького цареві, він ілюструє сі клопоти польного гетьмана, і я тому його наведу:

«Вельможний милостивий пане Карач-бею, наймилостивий пане і брате! Вигодаючи спокійному відпочинкові в. м., мого мил. пана, велів я полковникові вашому

1) На правіи, польській стороні Богу.

2) Powstałac zza Bogu Machowski треба читати: u Mankowku, нижче вона виступає в формі: Machowka.

3) Taialowka. 4) Peresztzek. 5) Rypijanska.

6) Теки Нарушевнча 148 с. 979—988, досить несправно списана копія без дати.

н Бершаді ¹⁾ відступити два міста (Карачбевим людям), і припускав, що то задоволь в. м. Але нині приїхали до мене військові з того міста, де в. м. став, і повідомляють, що мають велику кривду від людей в. м., що беруть у них людей і коней в ясир. А наш жовнір як відбіжить коней і челяди—сам розсуди, в. м., мій мил. пане—чи здатен він буде до воєнної справи, коли прийде пора воювати, і чи годиться від тих, з котрими має бути захована любов і брацтво, терпіти йому таке безправство? Отже будь ласкав, в. м., таке самовільство приборкати і пильнувати безпечности нашого війська—аби свої своїх не боялись. А король й. м. і Річпосполита потраплять ті ваші труди винагородити» ²⁾).

Кубаля припускає, що сі: «торги о людське тіло» так розстроїли Лянцкороньського, що він цілком розхорувався, мав галюцинації—як про нього оповідає Йончинський ³⁾. Але в реляції Ракоцієві, писаній мабуть в останніх днях лютого, навнаки—Лянцкороньський з повним вдовolenнем і свідомістю добре виконаного обов'язку підсумовує досягнене в сій кампанії. «За чотири місяці, що ми вийшли до України, не без успіху провели ми зиму. Що найменше 50 міст і укріплених замків взято нами, декотрі піддалися на наші намови, решту спалено» ⁴⁾.

Тишкевич, що прийняв «регімент» в армії по виїзді Лянцкороньського, так описував свою діяльність воеводи берестецькому 18 березня: «Потім як виїхав від нас гетьман великий кор. ⁵⁾ з арматюю і возами, ми рушивши з Животова мали комонником пляндрувати Україну. Але Орда, ніби то бажаючи згубити слід, радила відступити до Богу, так міркуючи, що неприятель в голодні краї наступати не буде, а побачивши, що ми відступаємо, буде військо розшукати, а ми тоді будемо його шарпати. І так відступили ми три милі—до Цибулева, і там радимо що робити—а вони дають знати, що калга-султан уже йде, і настають щоб далі до Богу йти, аби з ним зійтися, і так мусіли піти під Кішинці. Там ми застали хлопів, пішли й стали наперед ріжними способом намовляти, але вони по п'яному відповідали згорда, підстрілили кількох наших, робили вилазки і сильно відбивали нас—так що змордоване військо стало по хуторах на спочинок, щоб приготуватися до штурму. Наперед одначе наказано поспробувати шастя драгонії; 50 їх пішло на став під паркани, і хлопи раз вистрілюючи, кинулися відти в ноги. Тоді 350 коней наших скочило до долішньої брами, драгони відчинили, і вірвавшись до міста, погнали ми хлопів аж до замочка. Забрали всі їх запаси, худобу, коней: челядь кинулась до того вся що живо. Орда теж полетіла і годин за дві виграбувавши все, спалено місто. До замку двічі пробували ми приступити штурмом, але не могли дати собі ради ⁶⁾, аж огонь п'дійшов, і нам приступ перебив і хлопів настрашив: одні почали до своїх перебігати, інші піддавались і милосердя просили. Другого дня рано пахолики, обступивши на-

¹⁾ Полковнику з Бершаді.

²⁾ Сибир. прик. ст. 1636 л. 424 (посольство Климятенка).

³⁾ Кубаля III с. 203.

⁴⁾ Transylvania I с. 381, датовано з Браслава, в лютім, без дня—мабуть коли Лянцкороньський виїздив до Львова, див. нижче.

⁵⁾ В сій копії, зроблений з оригіналу архива Радивилів, чомусь замість «коронного» постановлень скрізь: кн. Литовського.

⁶⁾ Місце мабуть посповане, але зміст ясний.

вколо по шнурях і дубинах вдерлися до замочку і почали рвати й грабувати хлопів. Наступила й Орда—і всіх забрала в неволю, до 10.000 душ, а решту без милосердя постынано. Протяглося се видовище годин зо три.

«Думали ми, що Татари, захочені сею здобичею і видівши, як ми скоро взяли таку фортецю без армати, підуть з нами далі до Дніпра. Але вони прийшли до нас і дали знати про свою ухвалу в таких словах: «Панове Поляки, що хочете робити далі? Ми урадили йти від вас, бо вас багато розійшлося ¹⁾, гармат не маєте, великий гетьман ваш утік, ви ослабли, кинете нас! Краще киньте війну та відпровадьте нас за Бог, а на заплату дайте зо три міста, так щоб ми могли їх забрати в полон без бою. Старшину нашу обдаруйте, а самі на весну готуйтеся краще». Просили ми їх аби лишилися; але вони упросити себе не дали, і ми мусіли з ними йти к Богові.

«В дорозі надибали наше військо Богуна в Марківці ²⁾; випадали вони против нас на хутори, щоб відігнати нас, але перші ж хоругви, що були на переді, наступили мужою ³⁾, загнали їх до міста. Драгонія, теж приступивши від замочок, дала огня, тоді вони почали вступатися з обох міст; ми їх вирабувавши запалили і поставивши сторожу, спокійно ночували. Але другого дня, відходячи, запалили ми небережно хутори і огонь позбавив нас 100 возів: вони застрягли і дісталися в здо-бич козакам.

«Поступили до Кристинополя ⁴⁾, і тут довідалися, що хлопів в Лисянці замкну-лися. Післано 100 драгонії і полк п. стражника; вони взяли замочки, а орда ви-грабувала місто, забрала людей. Відті йдучи до Каменіці по дорозі знищили ми п'ять хлопських таборів. Перейшли Бог до Усть-Вершадп, застали хлопів і там. Тих що були в місті, охоронили сьмо від Орди; тих що в замку мусів п. гетьман віддати в ясир, до 10 тисяч. Забравши їх Орда з нами попрощалася; додали ми їм і худоби по 100 штук—особливо старшині.

«Пропрошавши з Татарами (Ментлі-герая), стали ми думати, як і де розложити військо. Але прийшов лист від калги-султана, аби ми вернули до цього—під Умань. Орда поспішала в-день і в-почи, але її догонив султанський наказ, аби відіслала ясир, і Ага-мурза мусів зі злістю вертатись. Прийшла орда з ясиром, але Кахмет-мурза з султаником ⁵⁾ таки пішли. Ми виправили до султана (калги) п. старосту яворівського (Собеского) і п. Войтковича, свідчачи свою радість».

Наступає оповідання про зустріч з калгою, наради з ним і т. д.—я се пропускаю.—«Стало на тім аби ми їм визначили 30 міст для утримання, але ми не могли визначити більш як 25, і то половину порожніх, а собі теж 30, з котрих тільки 8 було залюднених. Другого дня постановили сьмо вийти в поле на перегляд з арматою і з військом. Третього дня орда рушила з асігнаціями (мандатами) і з приставом до кожного міста; але їх не хотіли пускати: позамикалися хлопів, так що ми мусіли їх з огнем впроваджувати.

«Якої біди ми зазнали замість помочи, оден Бог знає. Хлопів з міст тікали до нас, інші відсижувалися в замочках, не чідаючись—особливо в Рашкові і Дністровій Камініці. Вислав я туди султанові 300 драгонії, щоб міг їх добути,—коли він

¹⁾ з iustynem—не зрозуміло.

²⁾ Markowie ³⁾ nieznim, думаю, що треба читати: meźnie.

⁴⁾ Kristyapola—теперішня Христинівка коло Уманя.

⁵⁾ Так Поляки називають Ментлі-герая, з огляду що був підлітком.

присилає до мене, нарікаючи на гетьмана, що його обманув: міста йому дав порожні! Каже, аби я не від'їздив, а додав до попередніх ще 10 міст цілих, з додатками. Я вибираюся з тим до гетьмана, коли приїздить до мене 5 мурз допевняючись того самого, уже з погрозами. Мусів я, лишивши їх на становищі, а під султанового посла давши свого коня, бігти до Браслава, де я гетьмана ще застав, але як уже на коня до Львова сів. Затримався, зробили ми раду, дали згоду на 10 міст: я мусів віддати 5 кращих міст з тих що були призначені на мій полк; п. обозний відступив Рашкова ¹⁾, і ще чотири порожні до них. Післалисьмо п. Корецького, не знаю чи задовольється. Посла (калги) відправили. обдарувавши його штукою атласу і кармазину, аби запевняв, що більше призначити не можемо, лишивши дещо собі; віддав я йому й коня свого.

«По сім п. гетьман від'їхав до Львова, зваливши на мене такий тягар: своїм горе-військом, а ще більше ордою, котрої єсть понад 120 тис. Мурзи за дві ночі з'їли у мене 15 штук худоби, 30 баранів і все що я мав—по братерськи забрали. Такі се пани-браття! Безнастанний клопіт, ніколи не взяв би того на себе, як би не бачив п. гетьмана дуже хорого; але коли не буде для мене уваги, все покину! Обіцявся мені п. гетьман (вернутися) за 6 тижнів. Але я не певний того. Прийдесть мені випроваджувати військо в поле, скоро тільки трава поспіє: голод сам викине нас тоді за Бог. Тепер післав кілька під'їздів, пішли й Орди трохи з ними, на дві сторони: одні на Умань, другі до Білої Церкви; але декотрі, хоч присягли на те братерство, чинять під'їзди під міста і грабують, забирають худобу і людей; навіть арматних коней у нас позабирали. Післав я за ними до калги-султана. Потрібні вони нам—але служать не без великої шкоди Річипосполитій, і коли вони тут побувають, то ледви що тільки Браслав і Умань відсидяться, а 270 міст між Богом і Дністром попідом сидять від Орди. Осівшись тут вона знову пожене хлопів на Волинь і Подісе. Вже тьмою йдуть, і що їх погнала Орда за той короткий час ²⁾, рахую на 200 тисяч—з тими, що до Криму забрала. Кожен Татарин мав на 30 душ ясиру. Самих дітей, подушених по дорогах і в фортецях, рахую на 10 тис. Велів я попам їх ховати, і до одної ями накидано 270, а решту й кинули ховати; не було між ними старших від одного року—старших Орда забирала. Хлопи ходять купами за нашим військом, оплакуючи свою мізерію. Самих церков зруйнованих лежить до 1000. Боронимо від Орди скільки можемо—але трудно оборонити. Думаю, що козаки підуть за Дніпро, а тут буде пустиня—на то заноситься» ³⁾.

В інших листі до Януша Радивиля, писанім другого дня. Тишкевич додав небаезінтересні подробиці:

«Дав нам Бог гостей постійних: одних позбулись, воювавши з ними цілу зиму, а коли приходив час відпочити від праці на становищах—прийшов калга-султан

¹⁾ Orazkow.

²⁾ iuz smą idą (утікачі з браславщини), а coich naŕędzita (орда) pod ten czas krotki. Стиль листів взагалі дуже стислий, уривчастий, і місцями не легко його зрозуміти.

³⁾ Теки Нарушевича 148 с. 75, дата 18 березня, Кубаля поправляв її на 18 лютого (с. 403 прим. 101), але така рання дата не підходить до змісту, а ідентичність приписки сього листу (відомости козацького циркулика, приведеного до польського табору) з таким же фіналом листа до Радивиля, датованого 19 березня, показує, що лист до воєводи берестейського писаний таки 18 березня.

з усіма ордами й захотів наново війну починати, в саму розтіч і злу пору. Дав себе переконати і пристав на те, що чекатиме тут 10 тижнів, до воєнної пори, призначивши термін на червень, тільки поставив умовою, щоб хліб і становища мав він сам і вся орда. Насилу вилатали (так!) 25 цілих міст, але не поведлось їм там, бо хлопці помітивши позамикались по містах і замкам, і мусіли ми їх (Татар) впроваджувати в посесію. П'ять міст ще тримаються, саме Рашків, Камениця, Змустрова¹⁾, Юрканівка, Заряде і Кузниця. Післали ми туди драгонію, аби їх впровадила, але не задоволились і тим: прислали до мене 300 старшини, щоб я ще дав їм міст з десяток. Мусів їм і своїх відступити, і цілий полк перевести до одного пусого міста. За моїм прикладом кожен полк поступив одно місто, але не знаю, чи й тим задовольяться, а ми теж більше нічого не можемо — хіба на Покутю їх поставити. Трудно задоволити таке множество: і просять і грозяться, і силоміць беруть: рації за пса і намови на ніщо. Обіцянкам місця нема, все готівкою мусить бути. Про славу сей наряд не дбає, тільки про взяток: що побачить, рад тебе з усього обдерти; так що на мій погляд менше з них помочи, а більше страху.

«З того в. кн. мил. можеш взяти віру: прийшло їх до Зерканівки більше як 15 тис., самих мураїв 70, і не могли собі ради дати—мусів я їм післати наших 200 коней і 100 драгонів. Скоро помічено наші хоругви, зараз козаки і хлопці вступилися до замочку, а (Татар) впроваджено до міста. Взали до 4000 худоби і всіми достатками заволоділи. Два дні вартувала їх драгонія, поки одійшли—і знову прислали до мене, щоб я їм на кожну ніч давав по кільканадцять драгонів, аби їх вночі стерегли, щоб хлопці вискочивши вночі з замку їх сонних не порізали. Так цілий тиждень їх вартовано, поки хяопи не пішли геть у ліси. Тоді як вони (люде) тікали, то орда грабувала і в полон брала, але поки б там (у замку) хлопці сиділи—мусіла б драгонія безнастанно вартувати. На під'їзд без кількох наших хоругов ані підуть!

«Султан (калга) хоче Рашкова добувати—прислав до мене по драгонію, і я дав йому 200 коней драгонії комендованої. Має своїх яничарів, а таки нічого не міг порадити!

«Найбільша наша користь (від Орди)—що такі великі волости обернули на пусиню: міста попалили, замки теж. Християнського люду в неволю забрали, можу сказати—на 300 тисяч. Скрізь беруть, і до нас підкрадаються—наїздять потиху на наші становища, беруть ясир, худобу, коні, челядь грабують і убивають. Оногди забрали 20 коней з-під армати, і офіцерських коней до 100. Такий то союз! Післав скаргу, побачу, яка буде розправа. Я, з свого становища, бажав якогось замирення з Москвою, бо знаю, що не скоро на війну спроможемось—а вони (Татари) призначили термін на червень. Військо наше страшно потратило коней і ристунки; піхота повтікала. Як зле, так недобре!»²⁾.

Нарешті ось реляція того ж Тишкевича Потоцкому, з останніх днів березня.

«Вбив собі в голову султан (калга), що не може бути инакше, тільки мусить їхати до Відгороду (Акерману); запросив мене до себе—як я вже писав в. м.. Приїхавши застав його в Ольшанці—чекав мене. Прийняв гостинно. Насамперед я вступив до візиря і там багато говорив про наше становище; отже по церемоніях і ріжких розмовах, коли посходилися беї й аїи, стала нарада про від'їзд султана. Вило-

¹⁾ Не берусь виправляти!

²⁾ Ркп. Осолін. 3564 л. 337—9, копія позначена 19-м березня.

жне гізир причини, серйозні: насамперед голод і всякі недостатки війська, потім проволока в приході й. кор. мил. на війну; нарешті заявив: «Нам ходу до Білгороду тільки 4 дні і звідти стільки ж; коли до вас військо буде приходити, тоді й нам буде зручніш прибути». Просив я, говорив, збивав їх рації, вказував, що ми для них зробили—більше зробити не можна. Відповідано, що инакше бути не може, мусить султан їхати—«Краще скажи, чим хочете його уконтентувати!» Я посилався на обіцянки королівські: обіцяв, що будуть задоволені.—«То нічого, тепер нас задовольте!». Я зробився на те глухим, аж поки він сам не виловив чого хоче. Сказав: «Беї, аїи, мурзи вже задоволені, бо вже вибрали ясир з призначних їм міст». І тоді подав реєстр кого ще треба задоволити: першого—султана, потім Карасбея, Котлуша, Котлан-мурзу ¹⁾, нарешті весь султанський двір: візіря, підскарбія, конюшого, маршалка, хорунжих і інших двірських.

«Де було відомо про хлопів, я їм давав асігнації на ясир. Одні тим задовольнилися, інші взяли мало, треті нічого—знову з вимогами до мене. Відмовлявся я; говорив, що нема. Але вони: «Дай конче!»—таку тяганину завели. За султанськими асігнаціями силоміць де попали забирали, нарешті зістався султан і Котлуш-мурза—сі мене мало що життя не позбавили—коли прийшлося видумувати, чим їх задоволити. Коли я їх старався якось позбутись, сказав султан: «Мабуть нас уже непотрібно! казав еси гарматам і людям прийти?» Я сказав що йдуть—бо таки так мусіло бути. «Ну то добудь Дмитрашівку і Рашків—тим нас уконтентуй!» Я обіцяв взяти Рашків, але вони таки добивалися Дмитрашівки. (Калга) мене вивабив таки туди і сам пішов зо мною (здобувати Дмитрашівку). Ще перед тим хлопів вийшли на зустріч і просили милосердя; я хотів їх якось виратувати, і султан згодився. Але се множество хлопів, котре побачили Татари, вбило їм в голову инакший плян: щоб уже і до Рашкова не ходити, а взяти сих хлопів що прийшли з покурою. Хлопи б дали усе аби зістатися на волі, але не могло бути инакше, і ніякі рації не помагали, і способів ніяких не було, мусів я по довгих ваганнях таки веліти арматі й піхоті наступити. Але-вони добре уфортифікувалися і трудно їх було взяти силою. Два штурми не вдалися, і стратили ми раненими і вбитими до 100; побачили самі Татари, що не йде і тоді доперва стали жалувати. Але мені йшло о репутацію (престиж): коли я не міг добитися силою, взявся па способи, і коли султан уже виїздив, я добився від хлопів, що вони присягли візирові і Капуч-мурзі що до ясиру. Поїхав до Браславу—коли доганяє мене з фуком Котлуш-мурза, вимагає ясиру—«не відступлю від тебе, доки мені не даси!» По довгих суперечках сказав мені: «Ідь до Рашкова і до Куницького, скільки зайдеш ясиру—видай мені його!» Мусів я в велику п'ятницю (26 березня) в ночі їхати до Браслава і там покинувши, дати йому ясир в Куницькому.

«З Немирова хлопів вийшли і тільки гультаї зісталися—сі схильні до бунту. Війт не рівський зрадник, все видавав; взято його, прошу інформації, що з ним робити. Бог пустив. Москва підпала під Ілинці ²⁾, але дано їй відсіч, пішла до Білої Церкви, був з ними Золотаренко ³⁾ наказний гетьман; Зеленський зник десь.

«Військо роз'їхалося: ротмистри, поручники, а товариства ледво 5 тис. лишилося. Коло арматі порядку нема—пороху, куль лелви 100; фірмани повтікали, тому що не платять.

¹⁾ Імення копієст покрутив.

²⁾ Islenicze. ³⁾ Zltareyko.

«Нуреддін-солтан зістався з кільканадцятьма тисячами. Після того як лист був написаний прийшла відомість що він спалив Чечельник на сам великдень, рано (28 березня), і хоче йти. Де вже його льокувати, коли не хоче лишатись!»¹⁾

Цікаво порівняти оцінки сеї ганебної кампанії у різних істориків польських, старих і нових. «Шляхетський Гомер» Твардовський не може стримати свого обурення. Описавши як орда калгін-султана, наспівши під хвидю коли польське військо збиралось на зимові кватирі, поставила перед польськими регіментаріями дилему: або зараз йти воювати козаків, або взяти ясир на замиреній території, він заважає: «Кінець кінцем з огляду що самі (Поляки) і коні їх, змучені тяжкими трудами. не хочуть і не можуть йти далі до Дніпра, регіментарі мусять дозволити аби (Татари) вибрали здобичу в козацьких містах і селах, котрі їм (Полякам) піддалися. Чи так годиться? Чи не образило то навіть і Бога, котрий не велить мечеві рубати покірни

¹⁾ Теки Нарушевича 148 с. 1001—5, без дати, але згадки про велику п'ятицю і великдень показують, що писалося в останніх днях березня.

Доповненням служити лист Лянцкоронського до короля зі Львова 12 квітня: звиняючися перед королем за свій виїзд з війська, обіцяє як скорше повернутися, довівши до якогось кінця своє лікування, і далі пише: «Хоч п. воєвода чернігівський мені про се не пише, але від різних жовнірів маю відомість, що потім як пішли салтани, то і всі Татари пішли до Білгороду; одні мають вернутись, інших поворот сумнівний. Вони ж мене інформують, що наші роз'їздилися з війська без виповіди, так що одні хоругви треба цілком звидути, а під іншими дуже мало лишається, а в комплекті нема ні одної, мотиви сеї утечі—відомість, що комісія (в справі заплати війську) відложена на останні дні марта, не відбулась, і вони не дістали ніякої нагороди за свої труди і невчаси. Третє, що Богун з Нестеренком став у Немирові, дві милі від Браслава, має при собі дві тисячі Москви й козаків. Хлопи ті що мали свої тасмні сховки по непролазних (niezbrodzonych) лісах між Богом і Дністром, знову готовлять бунти і до купи збираються».

Щоб заохотити Татар до нового приходу на Україну він, Лянцкоронський, від себе післав уже до них післанців, заповідаючи свій приїзд під Браслав «па Юра», і просить короля, щоб коли від нього їхав би посол до султанів, щоб до нього вступив на Поділля, аби він йому міг дати вказівки, до кого звернутись і кого «уконтентувати», щоб побудити до нового походу.— «Бо тих Татар не що инше привело до виїзду з України, як тільки голод на коней, що й иншим страшенно докучує; скоро ж покажеться трава, вони не загаються прийти до нас—аби тільки військо в. кор. мил. було готове».— Оригінал в зб. Чорторійських 402 с. 47—50. До того ж приблизно часу—середини квітня, належить очевидно лист Потоцького в Пам'яті. III ч. 33: загальний образ той же, з деякими новим рисочками: «Орда одійшла, хоругви позивані, неприятель сливе на карку у слабого війська, чернь знову бунтується».

Варшавські вісти з листу канцлерового покойового, з 23 квітня, у Голінського с. 741:

«Татари, котрих була досить велика орда прийшла, 80 тисяч, набравши дуже багато людей, пішли на свої кочовища, лишивши наше військо в великій небезпечности. Дуже воно мале, нема і 5 тисяч, бо одні хоругви позивано, а з інших товариство, ротмистри, поручники, полковники по домах своїх пороз'їздилися. А неприятель, то почувши, присунув кілька своїх полків під наше військо—тільки дві милі. Бог зна, що там тепер з ними діється, бо й армати мали тільки 5 гармат, куль 200, пороху бочок 30—так пише п. гетьман до й. м. п. канцлера».

голови, а тим більше—видавати неприятелів? Таку користь маємо з поганської приязни, що її оплачуємо християнськими тілами! О нещасні (козаки)! Чи не краще було б їм ударити і полягти одному на одному, а на нас не звіртатись? Досить що і ті які вже прихилились до нас, після такого вчинку дістали ще більшого завзяття»¹⁾.

Але препобожний королівський історіограф Веспасіян Коховський—згадавши, що деякі неприятелі Поляків закидали їм сю спідку з невірними, громадять в своїй історії купу прикладів з різних джерел, від Біблії і до Гуго Іроція на доказ того, що в усіх часах правовірні в потребі зверталися до помочи невірних. А замикає мову таким тяжким аргументом: «Природня річ—заподіяє насильство відбивати всякими способами; коли можна користуватись помічю слонів, коней і всяких вищих нерозумних тварин, як не користатися з людей, особливо коли з ворогів вони стають приятелями, договірними наемниками, віддаючи себе в клієнтелю за невеликий дарунок?»²⁾.

Сотні тисяч виведених в неволю пішли в безплатний додаток до того «легкого дарунку» (харачу).

З новіших істориків сильно відчув кошмарність сеї гекатомби Кубаля, присвятивши сьому ганебному епізоду спеціальну статтю п. з. «Запропащена країна»—включену потім в переробленій формі до його історії сеї «семидітньої війни». Оповідання про зимову кампанію 1654—5 р. він кінчить словами: «Браславщина стала пустинею. Коли в лютім, як відійшлв Менлі-герай, згідно з реляцією польного гетьмана, 50 міст і 1000 церков³⁾ лягли в руїні і попілі, а 100 тисяч людей загнано в Крим, то в березні спалено й пограбовано що найменше 60 міст, а 200 тисяч забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих що полягли від польської шаблі в Вуші, Ободівці, Баланівці, Вершади, Демківці, Голдаківці, в Куницях, Голзаківці і по різних містах, слободах і селах, яких 100 тисяч, а також і тих що згинули в битвах, з голоду від огню.

«З землі тої—з того раю що плавав в молоці й меді, втікло колишне соняшне житте. З під весняного снігу і болота р. 1655 висувалися недогарки і непоховані трупи. З сховків по глухих борах виглядав голод і пошість; накликав їх пугач—зловіщий привид будуччини. А ціла країна оповита була невгасимою тугою, як мла широка і непереглядна»⁴⁾.

Павло з Алепа, що переїздячи через сю країну ще літом 1654 р. дивувався її многолюдности, достаткам, дозвіллю, свій переїзд літом 1656 р. збуває кількома словами, що набирають повного свого трагічного значіння, коли пригадується описана ним іділія 1654 року:

«Козаки післали (з-під Уманя, проважати патріярха до Рашкова) дві корогви війська, і ми проїхали ті городи, що торік спустошили і попадали Ляхи на спідку з Татарами. Дороги через те стали тут страшні й небезпечні—особливо оден день дороги перед Дністром (в околиці Рашкова), бо як в місцевости пограничній тут можна здибати великі банди молдавських та інших розбишак»⁵⁾.

Ні слова про ті села, замки, церкви, садки, гаї, млини, незчисленні маси людности, безконечні маси школярів, сиріт, дітей, що дивували його тут два роки тому. Все се зникло.

¹⁾ IV с. 131.   ²⁾ I с. 463.

³⁾ Про 1000 церков властиво говорить Тишкевич.   ⁴⁾ III с. 206.

⁵⁾ IV с. 195.

Польська шляхта, горда своїми колонізаційними заслугами, закінчила цикл своєї цивілізаційної роботи в сім краю.

Але не можна не дивуватись і тому незрушимому стоїцизмові, з котрим козацьке військо придивлялося сій руїні західної козацької провінції.

Хмельницький стояв під Лобачовим, потім під Богуславом. Вислав під'їзди щоб дістати добрих язиків і мати докладне поняття про стан польського війська, польсько-татарські взаємовідносини, їх пляни і наміри. Ми чули оповідання Лянц-короньського про такий під'їзд під проводом Золотаренка і Зеленецького десь у першій половині лютого (Коховський називає провідниками Богуна і Зеленецького)¹⁾. Про деякі побачимо слідом оповідання самого Хмельницького. Перед своїми, перед московським урядом Хмельницький і Шереметев старалися спільними силами представити ситуацію в можливо користнім світлі. Дріжипільський кошмар в представленню їх та їхніх підголосків перетворявся навіть в чистий козацько-московський триумф над Поляками та їх союзниками! На жаль ми не маємо офіційних реляцій обох вождів²⁾, але дещо можемо зміркувати з записок Павла Алепського, що був під той час у Москві. цікавився вістями з України, і зазначив дещо з того, що говорився з приводу їх.

Я вже згадав цілком легендарне оповідання уличного характеру про погром заданий Ляхам: як вони обложили Хмельницького, застукавши його цілком несподівано з невеличким відділом. Перетяли всяке сполучення його з військом, так що всі листи, післані до полковників попадали в лядські руки, але він у крайній небезпеці пішов на розпучливу штуку: вийшовши з свого замку, сполошив Ляхів криком, що йде сам цар з військом, і се так налякало неприятеля, що він без памяти кинувся тікати, а козаки вибили його до ноги (цікаво, що московське військо в тім не згадується зовсім!)³⁾. Дещо конкретніше оповідання Павла, написане в поясненне нового царського походу на Білорусь. Цар мовляв набрав охоти до свого нового походу особливо по тім як побачив присланих від Хмельницького бранців: Татар, Ляхів, Венгрів, Молдаван і Німців і довідався про його побіду, здобуту завдяки страхові. яке викликає в неприятелів імя царя⁴⁾. З слів Павла виходить, що бранців приставлено до Москви в середніх днях березня. Очевидно, се були бранці не з Дріжиполя, а наловлені пізнішими козацькими під'їздами. Але в супроводі сих бранців і дріжипільський кошмар не без успіху перетворено в блискучий триумф над Ляхами, а браславські гекатомби в сій міз-ан-сцені пройшли малопомітно⁵⁾.

Коли вияснилася картина загального відступу подільського війська і татарських орд, Хмельницький дав наказ своїм полковникам позаймати визначніші операційні

1) I с. 459.

2) Я думаю, що гетьман післав свою реляцію з полковником білоцерківським Макаром Москаленком—се посольство згадується кілька разів, але акти його на жаль досі невідомі—Акты Ю. З. Р. X. IV с. 523, 525, 561, 566.

3) III с. 7—8, пор. вище с. 1046.

4) Тамже с. 139. Про військо Шереметева нема згадки й тут!

5) Пор. нижче (с. 1067) як московські післанці розповідали в Криму, ханським міністрам, історію сеї кампанії: як то московське військо, охороняючи козаків «польських і литовських людей побили, в полон забрали і самих гетьманів польських з їхнього обозу прогнали» (Крим. кн. 37 л. 94).

пункти по стару козацьку ґраницю. Сюди належить поява, мабуть в перших днях квітня, козаків в Немирові, переказана Лянцкороньским. Затім іде велика розвідка на подільсько-волинським пограпичу, представлена свідченням козацьких бранців (нижче). Але в тих трагічних двох місяцях, коли Поляки з Татарами систематично випорожнювали Побожє, не бачимо з козацького боку ніяких серйозних зусиль, а навіть проб, перебити сю операцію. Очевидно, козацький уряд так само писав вистерігався конфлікту з Татарами, як Татари конфлікту з козаками. Вів далі дипломатичні операції в напрямі роз'єднання польсько-татарської сіилки, і безпосереднє у Татар, і через московські посольства, і через царгородський диван, і через турецьких васалів. Далеко не знаємо всього, але те що знаємо, виразно свідчить про безнастанні його заходи в сім напрямі. Щоб зробити турецько-татарську сторону податливішою на свої бажання, він далі орґанізував морські напади на їх землі. Одночасно старався включитися, можливо щільно в ту протєстантську анти-польську лігу, що стала зарисовуватися з минулого року, і робив різні заходи на те щоб піднести її активність.

Різні перешкоди, чисто технічного характеру, і більш глибокого—політичного утрудняли йому сю акцію, але старшинський осередок і сам гетьман енерґійно їх побороували. Тільки за сею високою політикою пропускали свої більш близькі, буденні справи—як ото такий удар козацькій «репутації», висловлюючися термінологією тих часів, як отсей розгон і випустошення цілої козацької території, при повній майже безрадности козацького війська. Тимчасом ніякі успіхи в заграничних зносинах і союзах не могли зрівноважити сих страт—моральних і матеріальних: страт в залюдненню козацької території, утечі людей і упадку довіря і прихильности до козацького режиму.

В листопаді 1654 р., як ми вже знаєм був у Ракоція посол Хмельницького з пропозицією формального союзу. Ракоцій переслав копію гетьманського листа королеві, на доказ своєї льобляности. Запитував, чи король не бажав би його посередництва для замирення козаків з Польщею в сих переговорах ¹⁾. Запитав і отоманський уряд, як йому бути з козаками—бо він хотів би поступати відповідно бажанням Порти. В дивані так зрозуміли, що тим способом Ракоцій хоче тільки зміркувати, яку позицію супроти козаків займає сама Порта, і відповіли Ракоцієві, що він повинен підтримувати з козаками добрі відносини, бо козаки не раз заявляли своє підданство Порті ²⁾. Але не чекаючи сеї апробати. Ракоцій відправив козацького посла з своїм послом, свідчачи свою приязнь. Волоський конфідент подільського підстоля Мясковского доносив йому в січні, що бувши у господаря молдавського, в повороті на Україну, козацький посол похвалявся тим, як Ракоцій його добре приймав і відправив з ним чимало козаків-бранців, що попали в неволю ще під Сучабою. З господарем молдавським і мунтянським він уложив союзний договір під час свого переїзду: мунтянський господар прислав своїх бояр, і так урочисто зложено і записано договір, молдавський господар зложив присягу перед мунтян-

¹⁾ Лист Ракоція до короля з 16 грудня в Жерелах XII с. 336. Пересилаючи листа Хмельницького Ракоцій повідомляє короля, що свого посла до Хмельницького він уже післав, «на сильне наляганне його». Про сей лист, одержаний в Варшаві, тамже звістка з лютого—ч. 417.

²⁾ Реляція австрійського резидента з Царгорода, 4 січня, тамже ч. 414.

ськими «думними боярами», а молдавські вислухали присягу мунтянського (зложено очевидно через тих делегатів). «Мабуть така інтенція і Ракція», завважає Мясковский, чи його конфідент—маємо сі вісти в листі Мясковского з 29 січня 1655 р.¹⁾

З свого боку господар молдавський, заховуючи всі апаранси приязни і віддаючі польській короні, повідомляв в березні гетьмана Потоцького про дуже приязний курс турецької політики супроти Хмельницького, на підставі відомостей і відзвівів сілістрійського баші: «Турки, не знати на який кінець, сильно стараються привести знову до старого союзу козаків з Ордою і шукать ріжних способів порозуміння з Хмельницьким через свого посла. Се відкрив мені посол від баші, приїхавши в приватних справах і в дуже довчній розмові мене запитавши, чи не міг би посол від баші безпечно проїхати до Хмельницького. Я відповів йому, що се цілком неможливо, бо всі дороги зайняли польські війська, густо розложивши свої кватири по всіх берегах рік. Але зрозумів з розмови з Турчином, що Турки через те так бажать згоди з козаками, що у них самих виходять невеличкі замішання і сутички, тому що бачуть цісаря молодого, і при нім ніякого порядку». Розповівши, як він з свого боку старався піддати тому послові польську точку погляду, господар додає: «Чудесно намовляв мене той Турчин від баші, аби я взявся до відновлення того союзу з Хмельницьким: казав, що не докажу я більшого і кориснішого діла на світі понад се, а головно—каже—найбільшу прислугу Порті тим віддасте. Я відповів, що може Хмельницький тепер, бачучи наше трудне становище, радо на се пристане, і коли ви подаєте йому одну руку до замирення, то вам і дві тепер протягне, але—як перед Богом: скоро тільки Хмельницький упорається з своїми справами, то весь тягар війни звалить на вашу голову»²⁾.

Перед тим був настій менше прихильний для козаків. Московським послам Жеребцову і Титову довірочно оповідав про кримські справи на Перекопі в місяці березні Татарин Бахмет—заявляючи бажання вступити до московської служби. «Від Черкас до нинішнього Магмет-герая царя приїздили гонці й не раз, ніби то з тим щоб їх цар не воював. Але цар того їм відмовив, і таки хоче йти на них війною з Поляками, тому що козаки від них відступили. А від турецького султана проїхав на Запоріжжє чауш з грамотою: писав султан Черкасам, що коли вони від московського государя відложаться і з Кримом не помиряться, то він піде на них військо з ріжних країв: Турків, Кримців, Ногайців, Мунтян, Темрюцьких горських Черкесів, Волохів, Угрів, Ляхів і звелить їх зруйнувати до останку. А кримському ханові від султана про теж писано, що коли Черкаси від московського государя не відступлять, то щоб ішов на них з Ордою скоро і з Поляками був за одно. Але того походу не сподіваються скоро, бо в Криму бояться Калмиків»³⁾.

Приблизно в січні-лютім сталася видима зміна в царгородських настроях на користь козаків, і очевидно в березні дала себе відчуті і в кримських кругах—так що і несподіваний вихід Орди з України міг статися не без впливу с их з м і н.

Баша сілістрійський Сіявш не вважаючи на всі відмовляння волоського господаря таки прислав до козаків свого посла Шаїн-агу з чималим листом. Баша вислов-

¹⁾ В збірці Голінського ст. 734.

²⁾ Лист господаря 18 березня в Теках Нарушевича 148 с. 71—74.

³⁾ Кримські справи 1655 р. кн. 37 л. 39.

ляв жаль, що довгий час не мав вістей від свого «милого приятеля», і тому не міг нічого зробити і для полагодження відносин козацько-татарських. Чув про них, але не мавши докладніших вістей від самого гетьмана, очевидно не міг сею справою зайнятись. Висловляв жаль, що і в відносинах козаків з Портою не дійшло до такої приязни, котрої добивався Хмельницький. Винен тому був попередній візир, «суди йому боже»,—він не йшов на зустріч бажанням гетьмана; але тепер настав новий візир, що в сих справах буде слухати поради баші Сіявуша, отже можна сподіватися, що бажання гетьмана будуть сповнені. Нехай тільки він приїде від себе разом з сілистрійським післанцем тямущого чоловіка: Сіявуш-баша зараз перешле бажання гетьмана «до щасливого порогу» (Отоманської Порти)¹⁾.

Виговський пересилаючи до Москви сей лист Сіявуша, згадує також лист візира Азема, післаний разом з сим—але він до нас не заховався. Привіз його царгородський посол, що приїхав до Чигрина 3 г. с. квітня. Про се гетьман писав київському воеводі три дні пізніше: «І се також подаємо до відома, що тепер, 24 марта прийшов до нас великий посол Шагал-ага з прелестями своїми поганськими: вимовлявся, що се Татари без їх відома приходили в поміч Ляхам і нас воювали, але ми їх прелестям не віримо ні трохи»²⁾. Виходить, що незалежно від посольства Сіявуша, що хотів відкрити дорогу зносинам гетьмана з новим візирем, сам візир взяв на себе ініціативу посольства до козаків з якимись прихильними заявами. На його рахунок можна б покласти і те що гетьман пише київському воеводі, що Турки виправдуються, мовляв Татари без їх відома воювали козаків—бо сього в листі Сіявуш-баші не сказано виразно, тільки натяком.

Повідомляючи царя про се посольство, гетьман обіцяв, що затримає його аж доки одержить інструкції з Москви³⁾. Але мабуть так довго його не затримував, і скоро після сього—десь може в середині квітня відправив царгородського післанця з своїми послами.

Про се посольство Хмельницького до султана, з скаргами і погрозами за кримську неприязнь, розповідав московським послам в Криму їх товмач і провідник в липні, з нагоди нового турецького посольства до хана, в відповідь на посольство Хмельницького: «Послав гетьман Б. Хм. до Царгорода, до турецького султана скар-

¹⁾ Сей лист маємо в московським перекладі, без дати; гетьман переслав його цареві з Томиленком 12 г. с. квітня—Сибір. пр. ст. 1636 л. 428. В актах Ю. З. Р. XIV с. 562 він надрукований без усяких пояснень, відки походить.

²⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 561. Маємо все в московських копіях, так що на буквальність імен нема чого спускатись. Шагал або Шаган-ага, як він називається в листі Хмельницького до царя, може бути той самий Шаїн-ага що привіз листа від Сіявуша і баші. Правда, в листі баші сказано доволі виразно, що Шаїн-ага се його посол, але Виговський в листі до царя (тамже, с. 559) каже про одного посла, що прийшов з листами «отъ Сіяушъ-паши силлистрейского и от везиря Аззема с листами прелестными». Так само і в листі Хмельницького з того ж дня: «пришол к намъ посол турецкій Шаганъ-ага от Сіяушъ-паши силлистрейского и от везирь Азема имепем цесаря турецкого, с прелестными листами» (нижче). Не маючи листа візира, трудно вгадати, як воно вийшло: чи Шаїн-агу, післаного від баші, в дорозі вже догонив гоноць від візира, і як особа меншої ранги він не згадується окремо, чи Сіявуш до свого листу долучив лист візира, якогось дуже загального характеру, без чогось конкретного, тому й не згадав про нього спеціально.

³⁾ Див. нижче—про посольство Клим'ятенка.

житися на Кримських і Ногайських Татар за те що вони забувши їх приятель і любов і все добро, зложилися з Поляками і їх, Черкасів, побивають, городи і міста палить, пустошать і руйнують,—аби султан вслів їх стримати, бо коли не стримає, то нехай на Черкасів не жалує: вони за свої кривди Кримцям і Ногаєм віддять. Турський султан тих послів Хмельницького, наділивши великими дарунками, відправив на Запоріжжє, а в Крим прислав чауша з тим щоб Татари на Черкасів не ходили. В останніх днях липня н. с. товмач бачив чауша в Бахчисараї: привіз він грамоту від султана. і в дарунку кафтан і шаблю, був у хана, віддав йому султанську грамоту і дарунки, і Татари на базарі говорили, що султан пише ханові, аби він на Запорізьких Черкас не ходив. Полякам не помагав, а жив би в згоді й приятелі з Черкасами по давньому. Але хан чаушові відрік, що він таки мусить іти з Поляками на Черкасів, бо від них діються великі зачіпки й кривди всьому Криму і Ногаєві, і хан післав від себе гонцем до султана капичея Ділера, просячи дозволу на похід¹⁾.

Дещо инакше розповів про козацьке посольство до Порти «князь Маметша Сулешов», присланий від хана до послів десять день пізніше: гетьман послав до султана просити щоб султан козаків 'пожалував,—прийняв в підданство і тримав в своїй опіці (призрѣньї) так як Волощину, а від кримських людей і Поляків їх боронив. Султан їх в підданство прийняв і послів одпустив; гетьманові і війську післав корову і булаву, а ханові і королеві написав, щоб вони козаків не воювали. Але хан таки буде воювати козаків. сиїльно з королем, бо козаки люде фальшиві (лживые), королеві і ханові зрадили, і ніяка держава їм віри не йме через те»²⁾.

Про турецьке посольство до хана розповів полоняник Михайло Данилович, попович з Василькова, що жив при старшій цариці небіжчика Іслам-герая: «Сього року в великім пості, в перших тижнях³⁾ приїздив до Криму від турецького султана чауш з листом, і писав турецький султан цареві, царевичам і всьому Криму і Ногаєві, щоб вони на Черкасів війною не ходили. Полякам не помагали, а жили усі дома в своїх улусах та пильнувалися на наступу Калмиків, Донських козаків і Запорізьких Черкасів, вичікуючи, чи не прийде у Поляків з козаками до згоди, а коли вони не помиряться—нехай би тоді помагали тому, хто буде дужчий»⁴⁾.

Приятелі Хмельницького і козаків з свого боку не лишалися пасивними—з одного боку стараючися стримати кримську сторону від безпосередніх конфліктів з козаками, з другої сторони—вплинути на козаків, щоб вони розірвали союз з Москвою і тим усунули сю заваду козацько-татарської приятелі. Між листами пересланими цареві від Хмельницького в квітні. єсть такий цікавий лист Карач-мурзи, писаний 11 н.с. березня очевидно якимсь українським писарем, дуже нескладно і малограмотно, але як цікаву побутову памятку подаю її тільки з найбільш необхідними поправками:

«Шляхетне урожоному пану приятелеви моему и пану брату моему велце ласкавому гетману Богдану Хмельницкому.

«Зичачи доброго здоровья и на всемъ щасливого панования зо всемъ войском Запорозким неиначей яко сам собѣ. И пану брату моему писару Вѣговскому поклон мой доношу през писаня мое. И всемъ полкувникамъ, сотника(м) и ясавулом войсковим поклон мой доношу, яко братии своей през писаня мое.

¹⁾ Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 164—5.

²⁾ Тамже л. 168. ³⁾ Себто в середині березня. ⁴⁾ Тамже л. 123.

«А при томъ дивуюся непомалу, жемъ послал писаня свое от Днѣпра до ваш (!), и отдало тое писаня атаману чегиринскому, на имя Панасу; не вѣдаю, ци дойшло до ваш (!) ци нѣ, бо немалый час, а я вѣдомости жадной не маю до того часу.

«Пане брате мой, якосмо присягли меже собою, абисмо били братъ з брата. и теперъ есть,—на що небо и земля свѣдокъ есть—абисмо того тримали меже собою. На якую присягу уважаймо, абисмо души яки(и) меже собою не наразили. «Найяснейший гань, который тебе взял до себе, не отступит тебе, и есѣ боеве готови на помучъ, на що будетъ потре(ба). Блюдо ваш, абы-с(ѣ) дябелского языка не услышалъ! На якую помочъ приняло-с(ѣ) Москву на помочъ собѣ? А за тою помочу опустошили-с(ѣ) всю землю! Яко-смо мовили под Зборовом з крулем, я того держу ся, на шо ми вѣри дай—в тим я тобѣ правдиве мовлю, аби-с(ѣ) ми в тим вѣрилъ, бо стерегу присяги и души своей,—бомъ я мѣлъ з ганом розмову о тим. А до того аби-с(ѣ) писал до гана, що мислиши чинит(ѣ), що найпрудше, и тамъ дознаешъ правди моей,—который Карачъ бей взялъ все тое на свою шию. Аби-с(ѣ) писалъ до гана о тим яко (в) пѣршемъ словѣ стоишь, такъ до гана аби-с(ѣ) писалъ. Мое и твое приятѣлство перше! А до того аби-с(ѣ) Москви не приймал,—землѣ, которая направлена, аби-с(ѣ) не запсоваль. Я тобѣ добрый в тим приятѣль! Аби-с(ѣ) чим прудше лист писалъ и до гана слал, и тамъ з ганом найдешъ собѣ мову и раду. Бо ган з крулем и до сего часу едностъ мѣють меже обою. Ти з нами воевале-с(ѣ) перше (!), и теперъ будмо посполу—на тебе не вдаритъ никакой неприятель. Крул(ѣ) з Москвою якъ хоче нехай чинит, тилко твоя земля нехай ціла будети. Гди будетъ с Криму гань, в тен час не потѣшитъ ся твуй неприятел(ѣ).

«С тим тя Богу отда(ю), а моен ся речи тримай.

«З Орди, с Кучмани 1655 в четвер второй недѣлѣ поста.

«Наше добро и зло чому ти не помнѣшь? На то до того спомнѣ, яко-с(ѣ) бил ся з Ляхами, а если би смо ми не пошли, щобъ ти чинивъ з ними? Естесмо тобѣ приятелѣ, и для того ми за тобою не гонили якосмо з Ляхами були. (Татарська печатка) Ваш все доб. зич. приятел(ѣ) и братъ Карачъ бей, староста перекопский»¹⁾.

Хан і його وزیر міцно трималися короля, цінячи останні контрибуції, щедро уділений ясир і перспективи походу на московські землі, і твердо стояли на тім, що поки козаки тримаються Москви, Орда мусить помагати королеві. В переговорах про відновлення союзу Криму з Москвою, в місяці травні московські посла висловили побажання, щоб козаків теж включено в сей союз і хан обов'язався не нападати на козацькі краї; але ханські міністри рішучо відмовилися, рахуючи їх самовільними правопорушниками: вони вийшли з підданства Польщі і Криму (так!) і піддалися Москві, за таку їх зраду і султан і хан воюватимуть їх до упаду²⁾.

¹⁾ Оригінал в фондї б. Архива загран. справ—«Подлинныя малороссійскія грамоты» № 59 (московський переклад в Сибир, прик. стовб. 1636 л. 421—3). Піваркуш паперу зложеної як лист, на обороті адреса: «Шляхетно уроженому его милости пану гетману Богдану Хмельницкому воїска Запорозкого и пану брату моему до вручення належить» Сам лист і підпис Карач-бея писані одною рукою, дуже грубим письмом. Московська пошта: «164-го апреля въ 24 день с посланцом с Васильем Климентьевым»; про сю послынку Акты Ю. З. Р. XIV с. 559—560.

²⁾ Навожу сю розмову, з огляду на характеристичні подробиці. Московські посла в розмові з Сефер-газі і Меметшою, визначеним від хана на розмову з ними, висловили 2 (12) травня побажання, щоб попередня договорна гра-

Але в дійсності блокада Криму з моря і з суходолу, що повів Хмельницький, дуже серйозно стримувала активність Орди против козаків. Згаданий вище полоняник Михайло розповідав про кримські відносини: «Тепер (се було в середині травня н. с.) у царя великий з'їзд і рада з кримськими і ногайськими мурзами: кримський цар і всі кримські люди хочуть іти разом з Поляками на Черкасів і кличуть з собою ногайських улусних мурз з улусними людьми, а ногайські мурзи відмовляються, бо чекають нападу Калмиків і бояться, що Донські козаки та Запорізькі Черкаси прийдуть з Дону. Та й слухатися кримського царя багато ногайських мурз не хо-

мота Криму з Москвою з нагоди зміни хана була «переписана», з опущенням деякої неприємної для Москви, занадто сервілістичної фразеології, і з додатком нових царських титулів («Великої і Малої Росії самодержця») та з згадкою про Запорозьких козаків: що Орда не має їх воювати (як нових московських підданих). На се Сефер-газі і Маметша сказали, що грамоту переписати від імени нового хана можна, але за старим звичем без змін, і спеціально Запорізьких Козаків включати туди не можна.—«Тому що Запорізькі Козаки 800 (!) літ були в підданстві польських королів, а потім були у нас в підданстві років з 7, ми за них—запевняючи собі їх прихильність і сподіваючись чід них правди і постоянства—билися з польськими і литовськими людьми, багато невинної крові розливали і в кривду їх нікому не давали. Тоді Запорізьких козаків було тільки 8 тисяч, а ми їх зробили 20 тисяч, і вони з того тішилися, що ми за них стояли і поміч їм скрізь давали. Гетьман Б. Хмельницький тоді мене, Сефер-газі цілував у ногу і обіцяв бути у нас у підданстві до віку, а тепер ті Запорізькі Козаки нам збрехали, зрадливо від нас відстали, нашу прихильність забули і називають себе царськими підданими ¹⁾. Так ви то знайте, ті зрадники і бунтівники і цареві так само зраджать як і Полякам. А ханові Магмет-герасві ніяк не можна таких зрадників не воювати і їх не руйнувати. Хіба як у всіх кримських і ногайських людей нігтів на руках не буде, або очі їм землею засиплять, тоді вони тим зрадникам за їх зраду мстити не будуть. Та й султан турецький скоро пришле на тих зрадників велике військо: Турків, Арабів, Венгрів, Волохів, Мунтян, Темрюцьких Гірських Черкесів, Шведів (!) і накаже їх знищити без останку».

Московські послы протестували против таких слів, що ведуть «меж государств на разврат, а не к тишинѣ и покою». «Ц. вел. подданных—гетмана Б. Хм. и со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ называет ворами не дѣломъ. А воровства их нигде не бывало, и в подданствѣ онѣ запорожские черкасы у крымскихъ царей ни у ково не бывали и впредь не будут. А были онѣ подданные и(з)-стари польскихъ королей, и за великие их и нестерпимые неправды и за поругание христиански вѣры в подданстве у них быть не хотѣли, а учинилися в вѣчномъ холопстве у в. гос. нашего, потому что наша православна христианская вѣра греческого закону с ними, Черкасы одно. А Магмет-гирѣю царю и калгѣ и нурядину царевичом и имъ, ближнимъ людем в досаду ставить того нѣчево. (л. 87).

Далі московські послы докорили ханським міністрам, що хан підчас останньої кампанії посилав своїх людей Янові-Казимирові на козаків, хоча й знав, що військо Запорізьке і вся Мала Русь перейшли під царську руку, і вийшло так, що цар післав гетьманові своє військо, а Татари, царські союзники, білися против них по стороні Поляків. «За ласкою божою і царським шастєм воеводи польських людей побили, в полон забрали, а самих гетьманів з їхнього обозу прогнали—але підчас бою з польської сторони було багато Кримських Татар, і вони робили велику перешкоду царським людям». Сефер-казі,

¹⁾ «Гетман де Б. Хмельницкий в тѣ поры и ево, Сефер Гаазу агу целовал в ногу, а хотѣлъ быть за ними в подданстве и до вѣку, а ныни де тѣ запорожские черкасы имъ солгали и воровствомъ своимъ от них отложились и доброту их забыли, а называютца государевыми». л. 85.

чуть: хочуть одкочувати від Криму геть, бо їм від кримських людей великі кривди, і через Калмиків теж бояться кочувати коло Криму. А Магомет-гераєві довго в Криму не жити, бо його кримські й ногайські люди, Єгреї і Вірмени не люблять, тому що він в Криму заборонив шарап і інші напитки та багато інших новин позаводив. І тому також, що докупається у турецького султана на кримський юрт, бути царем, попереднього Іслам-гераєвого покоління царевич Чобак-герай, і як тільки пришлеть Чобак-герай царем, Магмет-гераєві не жити, бо між ними неприязнь, і Чобак-герай багато перетерпів від Магмет-герая»¹⁾.

Неважаючи на сумний вислід зимової кампанії Хмельницький не кидав своїх плянів великого наступу на Поляків, що він заявив свого часу перед Матвеевим, і мабуть ширше розгорнув в посольстві білоцерківського полковника Макара Москаленка, висланого або разом з Матвеевим, перед виступом на Поляків, або слідом потім, уже в поході (на жаль, акти Москаленкового посольства досі не відомі, і тим самим ми не знаємо і сього гетьманського експозе). В наступній реляції, висланій по повероті з походу, з Богуслава 4 н. с. березня²⁾ гетьман писав цареві:

«По тім як ми виправили до твого царського величества полковника білоцерківського, весь час (Ляхи й Татари) билися з нашим військом. З початку в Ма(нь)ківці з Михайлом Зеленським, полковником brasлавським мали бій—три дні билися, і в тім бою дуже багато вбито Ляхів і Татар, і так неприятель нічого не вдівши назад відступив з соромом і неславою³⁾. Відти brasлавський полковник і язика нам прислав, і той перед нами сказав, що Стан. Лянцкоронський, гетьман польний, мав би ту орду, що з нами билася, аж на Кайнари відпроважати.

«Потім вийшли калга-султан і нуреддін-султан, Муняк-солтан, Карач-бей й інші бей й аги з новою Ордою. Вдарили були на город Торговицю в полку Уманським, і там їх бито, і язика татарського відти до пас приведено, але той Татарин про неприємельські замисли докладно сказати не міг, тільки те що Орда йде в поміч Ляхам. Від Торговиці відступивши та Орда вдарила була на Умань, але й там тому неприятелеві відсіч дали, і язика татарського з Умани до нас приведено: він перед нами казав, що та новоприбула Орда, відступивши від Умани, зійшлися з Ляхами

вслухавши так спрепаровану реляцію про Држижпільську битву здержливо критикував її; послі так переказують його слова—мабуть не зовсім вірно: «В тім бою царські люде забрали у польських людей 12 гармат, а більше нічого не було. Кримських людей в тім бою було небогато, та й ті против царських людей не бились; а коли б підоспів тоді калга-царевич з військом, вони б царських людей з козаками на голову були б побили». Посли протестували против такої нельояльності і домагались, щоб на будуче до козаків—царських підданих в повній мірі прикладався принцип: хан царським приятелем приятель, а неприятелем неприятель,—щоб і Татари козаків не воювали і їх неприятелем не помагали. Але Сефер і Меметша рішучо не погодились дати таку гарантію (л. 87—97).

¹⁾ Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 121 і 124, імя претендента пишеться Чобак і Чебак.

²⁾ Ся реляція надрукована була в Актах Ю. З. Р. XIV с. 523 без середини, в цілости вона міститься в актах посольства в Сьбір. прик. ст. 1636 л. 360.

³⁾ Се мабуть та битва, що про неї оповідає Лянцкоронський в своїй реляції вище с. 1052.

і завертала Ляхів назад на нас. Але Ляхи сказали, що ми вже не підемо, бо війська наші дуже втомились, покалічені, і піхоти не маємо ¹⁾. Казав також той Татарин, що на літо і сам хан має йти в поміч Ляхам.

«Тепер посилали ми до полковника уманського, щоб вистарвся вістей і язика докладного, і він в Усть-Бершаді за Богом товариша Філіпецкого, з хоругви Суходольського, полку воеводи краківського зловив і нам припровадив. Той Поляк на допиті перед нами сказав, що Ст. Потоцкий, гетьман кор., і Ст. Лянцкоронський, гетьман поль., кн. Дм. Вишневецький, Балабан, Шемберг, Чарнецький, Корицкий й инша старшина поїхали на сойм до Варшави, щоб підняти посполите рушення на краї наші. А наказним гетьманом над кварцяним військом, розложеним на становищах по городах за Богом, настановили Себастьяна Маховского. А тим Татарам, що війшли (на Україну) з калгою-султаном й иншими беями і аґами, Ляхи дали 24 міста за Богом в Браславськім полку, аби та орда на тих становищах стояла до травні, і вона має стояти до св. Юрія.

«Той же язик казав нам, що в поміч Ляхам мають бути Волохи, Мунтяне, Венгри і Турки, і готовяться наступити на нас літом, а замисли мають такі—аби тільки знищити Україну, то й на городи московські йти похваляються. Для докладної відомости про неприятельські замисли посилаємо того Поляка Філіпецкого—він у подробицях про все розповість. А твое ц. вел. з огляду на се дуже покійно, до лиця землі упадаючи, як вірні і жичливі піддані просимо—вели запомогти нас більшим військом скоро, поки ще тепер добра дорога. Бо коли твое військо скоро не прибуде, а потім за лихими дорогами забавиться. то недай боже—до щенту городи твої неприятелі б попустишили».

Далі гетьман просить не слухати ніяких обмов на нього—«з ненависти, гніву і нелюбови» і нагадує, що він сім літ не жалував труду—і тепер готов стояти против усякого неприятеля (се видима відповідь на балачки, що гетьман не виявляє енергії в війні з Поляками і Татарамі). З листом сим, і з тим бранцем Філіпецким висилає Яська сотника богуславського і Тимофія сотника полку Уманського ²⁾ з товаришами і просить їх не затримувати. Крім сього листу послали повезли листа патр. Никонові і В. В. Бутурлину з проханнями, щоб вони з свого боку клопоталися у царя про скоршу висилку війська, і щоб не вірили ніяким наклепам на гетьмана ³⁾.

Москаленко тим часом не вертався, і з тим зіставалось невідомим, як поставилася Москва до козацьких проєктів великого наступу, до прохання війська і т. д. Взагалі ми не знаємо, як поставилися в Москві до Дріжишільської кампанії—бо не знаємо і того, в яким оформленню гетьман і Шереметев подали її до відомца

¹⁾ В листі до патр. Никона (нижче) понад то: «тому що мавши кілька день «свальний бій» з нами під Ожматовим, всю піхоту свою стратили і сильно богато було їх поранено, то не пішли з тими салтанами на нас, а визначили м 24 городи за Богом...».

²⁾ В заголовку актів посольства вони названі Тимофієм Семеновим і Яковом Яковлевим.

³⁾ Лист до Никона надрукований в Актах Ю. З. Р. XIV с 526 без кінця, в цілости в Свбир. ст. 1636, с. 368 (тут дата: в Богуславі 26 лютого); лист до Бутурлину згадується в царськім наказі про послів 22 березня с. с.: з царської ставки в Вязьмі їх відправлено до Москви і відти до гетьмана—л. 372—3.

уряду. Не дістаючи відповіді, гетьман за місяць по посольстві Яська і Тимофія користується доброю нагодою—запрезентувати ефектного бранця-язика, звісного вже нам Яна Пісочинського, новгород-сіверського хорунжого і ротмістра коронного війська, котрого козацький під'їзд зловив в початку березня в його маєтності під Линцями. Післав з ним нове посольство,—сим разом приїхав сотник Осип Томиленко з товаришами: Климом Дубовиком, писарем Федором Томиленком і 8 козаками; вони повезли такого листа від гетьмана цареві ¹⁾.

«Маючи відомість від язиків татарських і людських про неприятелів, що вони разом стоять за рікою Богом в ріжних містах в Браславськім полку, посилали ми часті під'їзди по язика, і отсе недавно під'їзд наш спіймав у Журницях Яна Пісочинського, підкоморія новгородського, ромистра королівського, чоловіка значного, що про всі замисли людські й татарські добре знає. На допиті він нам сказав, що Ляхи й Татари відложили війну до весни, і Станіслав Потоцький, гетьман коронний, до Львова на комісію пішов ²⁾, а тут з військом зівстався Лянцкоронський, гетьман польний. А як проважав тих Татар що з нами билися під Охматовим, зустрівся з калгаю-султаном і з нуреддін-султаном, що після того бою прийшли їм в поміч з новою ордою. І зробивши між собою на-швидку нараду, післав Лянцкоронський своїх посланців до короля, а калга-султан свого мурау, щоб король по Великодню, нашому святі за два тижні ³⁾ пішов з посполитим рушенням просто сюди на Україну. Споді-

¹⁾ Уривок сього листу, без кінця надруковано в Актах Ю. З. Р. XIV с. 557. повний текст в Сибир. ст. 1636 с. 378—382, він має тут дату «в Богуславі 23 марта»,—але ся дата мені здається непевною, бо занадто пізньою. Насамперед, ми маємо листи Хмельницького 21 і 27 березня (с. с.) видані в Чигрині. і тому мало правдоподібно, щоб він був в Богуславі 23 с. с. березня. По друге, Пісочинського зловлено в перших днях березня н. с. або навіть при кінці лютого (на допиті 22 квітня в приказі він казав, що його зловили «тижнів 9 тому»),—мало правдоподібно, щоб такого цінного бранця мариновано між козаками цілий місяць, або й більше, а не післано цареві скорше. По третє—як побачимо далі, саме десь коло 24 березня с. с. приїхав з Москви Москаленко з дуже важними царськими резолюціями. Коли Томиленка висилали 23 або 24 березня, то природно було б згадати про його приїзд і одержання резолюцій, як не в листі, то в додатковій пидулиці, а сього нема. З другого боку—гетьман в сім листі не висловлює нетерпеливості з приводу такої довгої проволочки з відповіддю на післани з Москаленком пропозиції, як се бачимо в листі гетьмана з 21 березня. З усіх тих причин я думаю, що лист з Томиленком був висланий значно раніш: може 13 березня с. с. може навіть 3-го, — але взагалі в першій половині березня с. с.

²⁾ На боці приписано пояснення, очевидно московського приказного: «платить заслугу денежную».

³⁾ Православний Великдень того року припадав на 25 н. с. квітня, так що 2 тижні по Великодні се 9 н. с. травня, себто кілька день по св. Юрі, що фігурував в попередній реляції гетьман як сподіваний початок нової війни. Приблизно ж до сього часу належать відомости про козацьке військо від військового пирулика, захопленого польським під'їздом під Уманею і допитуваного 19-го березня. Не багаті, що правда! Сказав сей цирулик, що Хмельницький в Білій Церкві, Москви при війську коло 6 тис., також до Києва прийшло шось московського війська, але загалом затривожені (Москалі?) побачивши по дорогах багатого своїх постріляних, обтятих, без рук і без ніг: кажуть, що й тікати почали. Козаки сподіваються великих чужоземних військ (по польській стороні, в майбутній кампанії). Лист Тишкевича з 18 і 19 березня—теки Нарушевича 148 с. 84, ркп. Осолінських 3564 л. 439 об.

ваються війська від Венгрів, Волохів, від бапі сілістрійського і з інших країв, і доконче хочуть сього літа Україну звоювати—чого їм боже не поможи. Ми ж чуочи про такі неприязельські замисли то все твому ц. в. відомо чинимо, а не можучи всього докладно в листі виписати, посилаємо твому ц. в. того Я. Пісочинського і разом з ним—після нього зловленого Татарина: вони всі замисли лядські і татарські розповідать устно. Ми ж просимо дуже нас не лишить і не дати в неволю ворогам, а даскаво заступити і більшим військом спомогти. Во ми зложивши тобі присягу і в підданство піддавися ні на кого не покладаємо надії тільки на бога і на твою поміч.

«При тім повідомляємо, що Теодосій Васильович, архимандрит случкий, не відомо з якої причини з Києва на Литву втік. Веліли ми пильно розвідати, хто його туди відправив і з чієї поради він то вчинив.

Татари якби прислали послів своїх до твого ц. в. і вимовлялися, що вони з нами не воювалися,—не вір їм, в. ц. в., вони зрадники! Пізнали ми їх недавніми часами, як мали кілька день бої з ними і Ляхами під Охматовим. і вони забрали в неволю жон і дітей без числа, і церкви божі попалили».

У всіх інших справах гетьман доручає поінформувати царя своїх послів: Осипа Томиленка і Климка Дубовика, і просить повернути разом з ними Пісочинського, аби за нього вимагати козаків що попали в полон Ляхам.

З останнього дня н. с. березня маємо листа гетьмана до Шереметева, від нього очевидно пересланого цареві ¹⁾. Він подає до відомости останні новини: недалеко Києва був польський під'їзд, кілька хоругов: козаки їх погромили, багато побили, а сімох взяли в полон. Уманський полковник доносить, що Татари, набравши на Браславщині ясиру, тікають до дому, і вже ледви третя частина їх лишилася при короннім війську, що теж дуже змаліло (оригінальний лист полковника, що був доданий, на жаль не заховався). Далі така дуже цікава, але на жаль, не досить ясно постилізована звістка: «Ми вихали до Чигрина ²⁾, тому що багато козаків схотіло йти на Запоріжжя і Дін. Ми їх затримали, велли ловити по городах і карати на смерть, коли б вони мали виїздити ³⁾ без нашого дозволу». Мині се виглядає, як частина тої Дріжипільської сецесії, котру я принотував вище.

Гетьман просить не турбуватися сим його несподіваним для Шереметева виїздом: «В скорім часі рушимося з полком Чигринським до війська, а до Чигрипа для безпечности, порадившись з в. м., пошлемо три хоругви московської піхоти». До сього цидула: «Повідомляємо також, що були у нас донські послы і оповідали, що Калмики живуть з ними в згоді, і на сім боці Волги, недалеко (від Донського війська) кочує їх багато. І ті ж послы нам казали, що Калмики пішли б зараз на Крим—тільки від царського величества указу чекають, а від нас вістей. Добре б було, щоб Калмики пішли на Крим полем, а Донські козаки човнами морем. Тоді б Татари своїх городів стерігли б, а не до Ляхів на поміч ішли!»

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 563—6.

²⁾ В копії «отъ Чигрина», але се очевидна помилка: гетьман поясняє, чому він кинув військові становища, що стояли в контактї з московськими становищами під Білою Церквою.

³⁾ «Естлибы держати без воли нашей имѣли». Дерзати мабуть—в розумінню: насмілялися виїздити?

«І се нам дуже дивно, що досі нема від його цар. величества Макара Москаленка, полковника бліоцерківського, ані указу ніякого не маємо. А як тільки будуть у нас вісті від й. цар. вел., так негайно повідомимо в. мил.»

Я навів сі останні слова, бо вони нам пояснюють дещо, отсею асоціацією плянів калмицького походу на Крим, і нетерпеливість гетьмана з того приводу, що Москаленка цар не відсилає ані яких указів не присилає. На сім спирається висловлений вище здогад про зміст місії Москаленка. Виступаючи па Ляхів з Шереметевим, при кінці н. с. січня, гетьман післав з Москаленком цареві між иншим проект ब्लюкади Криму: Донськими козаками з моря і Калмиками з суходолу, і сподівався, що вона відтягне Татар від помочи Полякам. Коли б Москва негайно дала Калмикам і Донцям сей паказ, Браславщина була б вирятована, думав гетьман і старшина, тому нетерпеливилися затримкою Москаленка і безсумнівно пускали тихачем під всі чорти московську волокиту.

Нарешті кілька день пізніше, в перших днях квітня н. с., Москаленко приїхав і між иншим привіз обцянку царя на місце здесяткованого і нічого невартого корпусу Шереметева прислати більше військо під проводом Бутурліна, а мабуть також і згоду на донсько-калмицьку операцію против Крима. Листів привезених Москаленком не маємо—бо взагалі актів сього посольства досі не знайдено, але і при недостачі їх можемо се певно виміркувати по перше—з повідомлення, післаного від гетьмана до київського воеводи, по друге—з пізніших царських листів. До Києва гетьман писав 6 н. с. квітня: «Думаємо, що твої милости відомо вже, що Макар Москаленко, полковник бліоцерківський, назад до нас від й. ц. в. вернувся, і й. ц. в. об'являє через нього свою несказану ласку: посилає нам в поміч велике військо, кінних і піших; з тим військом відправив від боку свого ближнього боярина В. В. Бутурліна, і ще більшим військом обцяє нас запомогти». І знову порушує гетьман—очевидно в звязку з сею ж місією Москаленка—справу ब्लюкади Криму: донські післанці дали знати, що у них уже кілька десятків човнів направлено, щоб іти на Крим за царським указом, а Калмики останніми часами захопили кількох мурз¹⁾ з жінками і дітьми, з усіми улусами, що кочували коло Терка²⁾.

Цар писав про калмицькі операції з приводу посольства Томиленка, разом з потвердженням призначення на Україну Бутурліна. Про Бутурліна він каже, що писав уже перед тим про Калмиків не говорить, що була про се мова вже раніш, але по всім попереднім за певне вже можна сказати, що сей проект був поставлений уже посольством Москаленка (в посольствах Яська Яковенка і Томиленка нема про се мови). Тому можна думати, що Москаленко привіз і в справі блюкади Криму принципіальну згоду царя. Наказ В. В. Бутурлінові йти до гетьмана з новими силами на переміну Шереметеву був даний дійсно ще в березні—21 н. с. «Велів государ бояринові В. В. Бутурліну й столыникові кн. Гр. Григор. Ромодановскому бути на службі в Запорогах на місце В. В. Шереметева з товаришами, а В. В. Шереметеву велів бути в своїм государевім поході, окольничого ж В. В. Бутурліна і дяка М. Головина відправити до Москви; з В. В. Бутурліним бути всякого чину людям полку кн. Б. С. Куракина, дворячам, дітям боярським, Черемісі, Чуваші і всякого чину лю-

¹⁾ «касайских мурз» в копії—чи не «ногайських?»

²⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 561.

дям полку кн. Ю. О. Долгорукого, рейтарському полкові з Брянська, салдацькому полкові з Києва, стрілецькому полкові з Москви»¹⁾).

Задля поглиблення добрих намірів Москви—підтримати козацький наступ на Польщу своїми силами, гетьман з писарем зараз же приготували нове посольство—з подякою за обіцянки і заохотою до їх здійснення. Для сього мали послужити документи про заходи противної сторони розвести козаків з царем: турецьке посольство, залицяння татарські (лист Карач-мурзи і пересланий ним лист Лянцкороньского), «прелестний лист» Тишкевича з закликами до відновлення старих відносин.

«Дуже зраділи ми і все військо Запорозьке з повороту Макара Москаленка полковника білоцерківського з грамотою в. ц. в., де в. ц. в. являєш велику і несчислимую ласку, посылаючи зараз від боку свого нам у поміч ближнього боярина В. В. Бутурліна з великим рійськом і ще більше військо обіцюючи. А до того ще й сам против ворогів православної віри рушився еси своєю особою ще з більшим від попереднього військом—писав гетьман цареві. Висловлюючи за се велику подяку він на доказ своєї вірности подавав до відомости царя заходи ворогів: «Прийшов до нас посол турецький Шаган-ага від Сіяш-баші сілістрійського і від візира Азема, іменем цісаря турецького, з прелестними листами—підманюючи нас щоб ми піддалися цісареві турецькому—чого не дай боже, бо ми раз присягши в. ц. в., єдиному православному цареві і наслідникам його, за в. ц. вел. і за віру православну кожного часу готові вмерти, а неприятели з зрадливих своїх замислів потіхи мати ніколи не будуть.

«Знову ж сими часами Карач-бей перекопський іменем хана і всіх султанів і бейв прислав прелестні листи, намовляючи нас так само відстати від в. цар. вел. Обіцяють нам за те поміч на Ляхів, але ми їх обіцянкам не віримо і помочи їх не хочемо, маючи по богу заступника в в. цар. вел., і сі прелестні листи писані від Сіяш-баші і Карач-бея, через нашого посла в. ц. в. посылаємо, аби в. ц. в. вирозумів з них зрадливі замисли неприятелів. Бо ж Татари з Ляхами ще й по сей час стоять за Богом по містах на становищах, і нічого доброго не мислять, тільки чекають короля з посполитим рушенням, та сподіваються великих сил з ріжних країв... Посла того (турецького) ми у себе затримали до дальшої відомости від в. ц. в.—доки вернеться наш посол з відомістю від в. цар. вел.: просимо його скоро

¹⁾ Білгород. стола ст. 382 л. 148—9, тут дата 23 березня, але се очевидно день отримання розпорядження, а в Дворцових Розрядах новий розподіл воевідств під днем 11 березня, с. 461: «того ж дня післяв государь до Білої Церкви В. В. Бутурліна і Г. Г. Ромодановського, а В. Б. Шереметеву і Ф. В. Бутурліну велів з Білої Церкви приїхати до нього». При тім небезіntересна подробиця: при зборах сеї армії виявилося, що з Москви повтікало багато людей від бояр і всякого чину людей, забравши коней і одежу, і збираються по лісах: хочуть їхати до гетьмана Б. Хмельницького, а своїй братії пишуть, що козаки їм обіцюють маєтности. Цар дав 3 травня с. с. наказ Бутурліну в порозумінню з гетьманом виловити тих втікачів і з них чоловіка з 10 повісити «в старих городах»—Путівлі й инших, а инших вибивши кнутом відіслати до Москви. Але коли й були такі втікачі, то козаки своїм звичаєм їх закрили, і Бутурліп в червні доносив, що по всіх розвідках таких утікачів «боярських людей» «в Черкаських городах в собранье нѣтъ»; а хто тікає з московського війська, тих полковники, сотники і отамани перенають і висилають до воеводів. Білгор. ст. 382 л. 155, у Соловйова с. 168f—2 за документами Приказа Тайних Дел.

відправити з ласкою своєю (очевидно—з більш категоричними розпорядженнями про висилку московських сил), щоб нам скоро відправити того турецького посла, маючи відомість від в. ц. в.—щоб так повести справу, аби Турки з Татарами більше на нас помочили на давали».

Посім наступає дражлива матерія—тих перешкод що робила Москва зносинам козаків з Швецією: «Відомо нам, що Данило Калугер, післанець шведської королеви, затриманий у в. цар. вел.—вже нам то дали знати з Швеції. Дуже покійно просимо його до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз ¹⁾, аби помагала нам на тих неприятелів Ляхів; а тепер піддавшись під високу руку в. ц. в., бажаємо, щоб не тільки Швеція, але й інші краї тих неприятелів воювали і тим замішанне у них чинили. Бо ж і Ляхи, шукаючи різних способів щоб Україну звоювати, домагаються помочи цесаря християнського, Німців, Венгрів, Волохів, Турків і Татар—так і нам не годиться відганяти від себе тих що до нас з давно з своєю приязню прихилиються, а навпаки—треба таких шукати! Бажаємо, щоб сього року ті неприятелі Ляхи всі пропали—щоб більше крови християнської не проливали і церков божих не руйнували. Тому ще раз просимо в. п. в. про того Данила Калугера: зволь його відпустити, а ми все що він нам скаже, до відома в. ц. в. подамо».

Сеї лист, датований 2 квітня с. с. в Чигрині, разом з листами Виговського до Бутурліна і Милославского, повіз чигринський сотник Василь Клим'ятенко з товаришами ²⁾. Крім листів візиря і Сіяуш-баші він передав цареві листи Карач-бея з листом Ляницького і саме привезений лист від Тишкевича, що стелив мости до переговорів, одночасно з тим як зводив останки польського війська з погранича.

Приводом послужив приїзд посла від Ракоція, Стефана Луца, що їхав через Польщу до Хмельницького, піби для того щоб нахилити його до замирення з королем. Такий характер посередництва до польсько-українського замирення Ракоцієм надавав своїм зносинам з козаками ще в попередніх листах до короля, цитованих вище ³⁾. Тишкевич взявся допомогти Луцеві дістатися до козаків і скористав з сеї нагоди, щоб поспробувати у них щастя й собі. Повідомляючи гетьмана про се посольство, він наговорив від себе різних небезітересних річей, так що я вважаю потрібним навести з його листа ⁴⁾ дещо, насамперед сам початок:

«Милостивий пане Хмельницький, гетьмане запорозький, мій милостивий пане і приятелю давній. Був я завсіди і до нинішнього часу приятелем в. милости, і ніколи не думав, аби наша приязнь мала коли небудь розірватися таким чином, що в. м. забувши бога і вітчину, так розлютивсь і став таким байдужим на природні свої звязки з Річчюпополитою, в котрій еси родивсь і виховавсь! Покинув еси матір сгою правдиву, відступив еси від православної віри—царгородського патріарха. Вірікли-сьтеся нас, братіі своєї; пристали до махучи—чужого народу ⁵⁾, прий-

¹⁾ «о приязни договори чиним».

²⁾ Лист Хмельницького до царя і Виговського до Милославского в актах посольства, Сибир. ст. 1636 л. 406 і 447, лист до Бутурліна Акты Ю. З. Р. XIV с. 559.

³⁾ Лист до короля 16 грудня, Жерела XII с. 336, див. вище с. 1062.

⁴⁾ Він заховався в московськїм перекладі, в актах посольства Клим'ятенка.

⁵⁾ «общего народу»—очевидно обсего народу оригіналу.

няли віру неправдливу. видуманого патріярха, що не має іншого походження (своєї церковної влади) тільки від царя. З ким ви побраталися тепер? з премерзким кривоприсяжником, що нікому ніколи не дотримував віри. Що ж далі? Тільки пімсти і кари божої приходиться сподіватися! Час спам'ятися і дати місце розумові і обсудити кінець сих справ. Перше наповнив еси Ляхами бісурменські панства, тепер наповнив еси православними християнами, що їх (Татари) без кінця хапають у неволю¹⁾. Влизько трьох²⁾ тисяч! Поглянь на Подністрянські краї, між Богом і Дністром—де поділися люди християнські, котрих треба було тьмами тисяч числити? Тепер і міста всі випалені. фортеці шкереберть вивернені, попатені і поруйновані, ледви сотне місто ціле лишилося. Людей не питає—пішли в неволю і йдуть без ліку. Коли лишилася (у тебе) іскра (любови) до бога і до людей милосердя—зволь спам'ятися, в. м., і вчини кінець тій згубі і упадковій держави. Се ще можливо, коли захочеш допомогти, і тоді справді визволиш віру твою і захочеш іще ту частину людей (яка лишилась)!

«Саме посилає до в. м. князь семигородський посла—він у мене,—ніякий Стефан Люпей, Венгрин, дворянин Ракоція, що був уже у в. м.—чекає безпечного проїзду до в. м. з огляду на Москву. Будь ласка (пришли) трохи своїх людей, щоб приїхали під Браслав, безпечні що до своєї цілості. Їй відпровадили до в. м. з огляду, що він їде в посольстві до в. м. Коли хочеш завязати переговори, не погордуй в. м.³⁾—я допоможу всім що моя доброта піддасть—тільки аби в. м. хотів користати з моєї ради і того посольства. Бо ж і нам жаль християнства поневоленого. Москва в милості віри не додержить, бо у нього тільки кривоприсяжство і ламанне спокою—се він і з в. м. учинить. Краше до матери хилитися: та щиро обійме і в непамять положить невдячність. Отже і в друге прошу і на ласку Богу закликаю: не давай тих країв в дальші утиски, а християн у таку неволю! оберни свою мужність з нами разом і з Ордою на тих віроломців—Москву! Прихилися на згоду! Хто був козаком, нехай прийме вільність; хто хлоп—нехай прапює; а хто богові служив в православній християнській вірі, нехай патріярха царгородського не відступає. Пиши до мене в. м. в листах, як я до в. м.—по приятельськи і по давньому звичаю, а я з любовію прийму. Нехай не гніває тебе той лист мій—бо закон віри християнської так ведить».

В закінченню прохання забезпечити угорського посла від Москви, і показати ласку вхопленому козаками Писочинському—«бо ті люди доброго роду і війську Запорожському прихильні».

Гетьман очевидно постарався в можливо миролюбних тонах відповісти на всі сі нетактовности споляченого землячка Йому, очевидно, кортіло як скорше мати у себе семигородського посла; безсумнівно—охорона негайно була вислана, і Стефан Луц виправлений до гетьмана: маємо лист Ракоція до Тишкевича у відповідь на його писання з 7 і 20 квітня, в них Тишкевич сповіщав князя, що Луц виїхав до Хмельницького, і Ракопій дякував і висловляв надію, що се посольство послужить на користь Річипосполитій⁴⁾. В момент, коли Виговський вислав цареві лист Тишкевича,

¹⁾ Се вже дійсно «з хорої голови на здорову!» ²⁾ Очевидно—трьохсот.

³⁾ «Попеже идет в посольство до в. м. хочачи вложитись в разговор, не погордися в. м.»—не зовсім ясно, але контекст дає таке розуміння як я тут подав.

⁴⁾ Жерела XII ч. 433, з оригіналу що був тоді в московськїм архіві загран. справ.

Луц мусів бути вже у козацькій квартирі, але ні гетьман ні писар не вважали потрібним донести цареві зміст сих переговорів, де очевидно не було аніця балачкам про замиренне з Польщею, а навпаки—вияснилися можливости спільної акції против неї.

Безнадійність своїх пропозицій Тишкевич мусів відчути в повній мірі. Маємо його листа до Ракоція з 11 травня; на балачки Ракоція про його пляни посередництва він відповідає меланхолійними побажаннями успіху і сумними міркуваннями, що козаки на ніяке замиренне не підуть, «поки не здійснять своїх злих намірів, і тоді або згинуть, або понесуть відповідну кару за свої злочини». Сповідіає при тім про під їзд козацький під польській табір, що мовляв їм не повівся ¹⁾.

Реальні відносини на польсько-українськїм фронті в другій половині квітня малюють нам свідчення козацького бранця Костя—«козака старинного, що перед тим мешкав на Березках, а тепер зістає з Зеленецьким, яко наказним гетьманом Хмельницького». При кінця квітня він мав нещасте попасти в польські руки, допитувано його дня 3 травня, він розповідав:

«Зеленецький сам з 500 кіньми в Рашкові—був там на свята ²⁾. Пішого війська при собі не має—все зістається в Шаргороді, над ним старшим Іван Писар, полковник.

«Після того як (польське) військо вступилося з Браслава, Зеленецький прийшовши пробув в Браславі 4 дні. Сам тільки стояв у дворі, і нікого (більше) не велів пускати до міста, аби не рабували міста. Вислав 2.000 тис. пішого війська і 150 (?) кінноти, аби позаскали в лісах табори лядські ³⁾, і за ними мав сам їти з усею сідою; але що не догнали лядського табору, повернув назад, а потім рушився з Браслава і мав свята відбути в Рашкові. Богун відправляв свята в Немирові з військом своїм.

«Нас 300 козаків (нижче каже, що 3000, і се правдоподібніш) післав був під військом лядське: вийшли ми по святах наших з Шаргорода, мали вдарити на ті хоругви, що під Константиновом стали, але вони помітили, і було трудно! Сотник Розгін ⁴⁾ пішов під Зиньков з кількома сотнями пішого війська.

«Хмельницький мав вибратися під Браслав з усею сідою, але що Ляхи вступилися, то лишився в Чигрині; війську своему велів збиратися під Корсунь. Має бути з ним Москва. Єсть Москва в Білій Церкві і в Києві, але не знає скільки. Донських козаків пішло 20 тисяч ⁵⁾, але не знає куди обернулись.

«По селах, по містах і по лісах єсть сила хлопів, мають і худобу. Ті хлопип, що сходилися до замочків на місця спалених міст ⁶⁾, всі хотіли поклонитися п. воеводі чернигівському ⁷⁾, але Зеленецький не пустив. Хлопи сподіваються замирення, тому орють і засівають в полях».

Далі додано, мабуть при поновлених тортурах, на потїху панам допитувачам: «Москви Хмельницький не сподівається: стратив на неї надїю, бо й та Москва, що єсть на Україні, хоче їти до дому.

«В Умані велика пошість, полковник уманський помер з тої хвороби, і бідних людей багато вмирає. Москва аж вийшла в поле—стоїть під містом.

¹⁾ Monumenta Hungariae XXIII. с. 177.

²⁾ Великдень руський був того року 25 квітня н. ст.

³⁾ aby tabory iackie w lasach gdzie pozastiekali.

⁴⁾ Rozhun. ⁵⁾ На море, очевидно; в оригіналі помилено: на Дон.

⁶⁾ со на спалonych miastach po zamczkach stawali. ⁷⁾ Тишкевичу.

«Зеленецький послав в стєн, привели Татарина і той йому сказав, що всі Татари прийдуть по траві, від того хлопи і козаки збєтежилися: не знають що далі робити»¹⁾).

З Чигринського двору секретар волоського господаря подавав Лянцкоронському такі відомости принесені до Яс 22 н. с. травня післанцем господаря, що той послав з семигородським послом «для інформації», і він вертався відти разом з Шагинчаушом, послом сілістрійського баші:

8 травня Хмельницький напевно рушився²⁾ з Чигрина до Корсуня, і відти зараз має йти до Білої Церкви з арматом і всяким военним припасом. Військо має при собі. і звідусіль сільська чернь збігається до нього. Зеленецький тому четвертий день. взявши 4 гармати, рушив з козаками з Рашкова на Шаргород, щоб зійтися з Хмельницьким³⁾.

Козак Яцько, що попавши в неволю від Сучавою, одержав від господаря волю і якийсь час жив у нього на дворі, а тепер служить у Хмельницького за покойового і знає його секрети, з тим молдавським післанцем був у добрих відносинах і розповів йому про замисли Хмельницького таке. Насамперед він хоче несподівано вдарити на королівське військо, де б воно не було; потім просто на Львів намірається. Але й таке говорив, що «коли б Поляки хотіли зо мною згоди, то і я б га те пристав, а всі сили обернув би на Турчина».

Напроти Черкас він велів поставити міст на Дніпрі для скоршої переправи. і тепер відти йому прийшло три полки Москви від царя.

Але з тих Москалів, що було в Умані 12 тисяч, зісталося тільки 6 тисяч: всі вдихали (!), і тепер здихають—бо пошість кинулась і між козаків.

Каже той післанець, що й сам цар рушив і має зійтися з Хмельницьким. Донські козаки неодмінно мають тепер наступати на Крим, цар післав до них частину москалів у поміч, аби йшли з Донцями на море, і Хмельницький зіставив за Дніпром два полки задніпрянські, аби з наближенням тих (московських військ) спільними силами з Донцями воювали Крим⁴⁾.

Як бачимо, дещо з тих секретів говорилось умисно на адресу польських союзників, і секретар господаря, свідомо чи несвідомо, справляв сі секрети туди. кудь вони призначилися.

Але маємо лист і самого господаря з того ж дня, де він повідомляє про чигринські новини Ракоція, і тут знаходимо деякі інші небезіntересні відомости з кругу балканської політики гетьмана—а саме зносин з ним волоських повстанців, що счнили були бунт в Валахії.—Очевидно продозжують вони торішні пропозиції сербських капітанів і стоять у звязку у повстаннем валаських семенів—наємного війська против свого господаря.

«В розмові наш чоловік спитав (того Яська), з чим прийшли до гетьмана післанці тої волоської наволочи; і він відповів, що валаські семени прислали листа, що на

¹⁾ Теки Нарушевича 148 с. 175—6, з несвіжського архиву.

²⁾ Себто мав рушитися—з листу його побачимо, що він пішов з Чигрина 27 н. с. травня.

³⁾ Се звістка самого секретаря, і належить значить до 19 н. с. травня.

⁴⁾ Теки Нарушевича 148 с. 225—7: kopia listu Stanisława Kienarskiego do woewody ziem Ruskich, з несвіж. архиву. Як побачимо зараз, сі відомости відповідають змістові царського листу, привезеного Томиленком.

перший поклик гетьмана вони негайно поставлять йому 12 тис. війська, заберуть усю артилерію воеводи Константина і приведуть в поміч гетьманові багато Рацив (Сербів) і Болгарів. Але на сього листа гетьман відповів, що се наробило б їм багато страч, коли б вони пустилися в таку далеку дорогу, через різні краї, коли гетьман сам рушає на Поляків. Коли йому вдасться їх погромити, він насамперед займе Львів і туди їм можна буде прийти без клопоту».

В сій справі говорив з (Стефановим послом Виговський; він спитав, чи Стефан воевода з приязни до гетьмана не перепустив би до нього через свою країну тих волоських семенів. Але Стефанів посол відповів, що се справа неможлива, бо перехід такого великого війська наробив би йому великої шкоди»¹⁾.

Очевидно воевода Костянтин, занепокоєний сими зносинами, поспішив з запевненнями, що постанне семенів ліквідовано, і всі їх пропозиції не мають в собі нічого реального. а натомість він готов служити гетьманові своїми силами; ми далі побачимо сі зносини.

В середині травня с. с.²⁾ гетьман отримав купу листів від царя, в відповідь на все писане і переказуване з Томиленком і Клим'ятенком. 24 і 27 квітня с. с. з Смоленська цар відправив одно за другим посольства Томиленка і Клим'ятенка і передав з ними листи. Похваляв за службу і за вісти, потверджував уже написане раніш, що в поміч гетьманові відряджено Бутурлина³⁾. На Крим посилається з Калмиками кн. Одоєвський: гетьман повинен післати йому від себе 5 тис. козаків, разом з воеводою, якого вишле від себе Бутурлин, і всі вони разом з Калмиками і Донськими козаками, котрим цар також дав уже свій наказ, мають разом «промишляти», «чтобъ за божию помощию Крым розвоевать и городы которые можно и села и деревни и хлѣб пожечь без остатку»⁴⁾.

В листі писанім у відповідь на посольство Клим'ятенка цар висловляв надію, що коли неприятелі довідаються, яке велике військо цар повів на Білорусь, і одночасно в таких великих розмірах зачинає операції против Криму, то се розібе коаліцію, і оден одному помагати не стане. Турецького посла гетьман нехай відправить і з ним напише візирові і Сіауш-баші, що він «за царським указом» хоче підтримувати з Портою приязні відносини, але треба щоб Кримці перестали помагати Полякам. Про се же і цар уже кілька разів писав ханові, щоб він тримався присяги і не помагав Полякам против козаків; нехай тепер і Сіауш-баша та візир напишуть ханові те саме— треба всяко протягти час, щоб кн. Одоєвський встиг заатакувати Крим перше, ніж Орда вийде в поміч Полякам.

Що до гетьманового прохання за шведського посла Данила Калугера, щоб його пропустили через Московську землю, цар поясняв, що Данило приїздив до царя а не до гетьмана, з дорученнями від Радзейовского, разом з його маршалком: Рад-

¹⁾ Transsylvania I. с. 397.

²⁾ Коло 20 н. с., як можна міркувати.

³⁾ З Смоленська, 24 квітня, брульон в актах пос. Томиленка, ст. 1636 л. 389—3.

⁴⁾ Другий брульон з того самого дня, па жаль дефектний: середнього листка бракує, дата та сама, поміта: «Бѣлая грамота писана на александрѣйском листу, запечатана государственною большою печатью подъ костодею», тамже л. 401 і 403—4.

зейовский просив через них царя, щоб він дозволив йому приїхати, і цар післав з ними дозвіл на приїзд, і затримки їм не було ніякої, а як що старець Данило приїде (вдруге) з Радзейовским, цар велить його пропустити до гетьмана ¹⁾.

Очевидно се було не так, а як саме, того не можемо знати. Радзівский складав се фіяско на свого служебника Манаріні, що їздив до Москви разом з Данилом (очевидно се той його маршалок, згаданий в листі царя). В пізнішій листі до Карла-Ґустава (в вересні т. р.) Радзейовский писав, що переконався в зрадливості сього Манаріні: він зробив усе, щоб перетяти дороги Данилові до гетьмана, хоч се було головне завдання сеї місії—зв'язатися з гетьманом, а цареві понаписувано тільки загальні компліменти. Більше того, Манаріні знайшов способи написати гетьманові, остерігаючи його щоб він нічого не доручав Данилові, і не користувався його посередництвом, з огляду на повну його нездатність ²⁾.

Та Данило не був таким нездарою, як його Манаріні представив і коли його не перепущено до гетьмана через московські землі, він все таки знайшов собі дорогу, і приблизно одночасно з згаданою царською грамотою з'явився у гетьмана. З чим? я думаю, що з грамотами Карла-Ґустава, спорядженими ще в січні, в відповідь на листи гетьмана і Виговського, післані літом минулого року, і адресовані ще його попередниці королеві Христині. Карло-Ґустав повідомляв, що він зайняв її місце, висловляв вдовolenне, що козаки змогли нарешті завязати зносини з Швецією, обіцяв свою приязнь і т. д. ³⁾. Головне, розуміється, було переказане на словах, але питання, чи ті січневі інструкції були відновлені відповідно останнім подіям? В тім часі як Данило добився до гетьманської квартири, ситуація була вже цілком воєнна, хоч у польських кругах не здавали собі справи з критичного положення. 19 квітня представник Карла-Ґустава доручив польському сенатові меморіал, що цілком ясно заповідав війну і в початках травня Карло-Ґустав повідомив «великого-курфюрста» Фридриха Вільгельма пруського про свою постанову воювати Польщу, довести до її розділу і поділитися з ним її землями ⁴⁾. Але на жаль невідомо, наскільки ці свої наміри він відкривав Хмельницькому і Виговському через Данила. Тільки ж вони, знаючи завзяття Радзейовського і високо оцінюючи його вплив на шведському дворі, однаково великі покладали надії на шведську інтервенцію, згідно з психологічним фактом: завсіди тому віриш, чому хочеш,—і безсумнівно були дуже схвильовані сим посольством. Ухвалено було зараз післати в посольстві до короля разом з Данилом Кіндрата Бурлія—що вже раз туди їхав і не доїхав, та просити пропуску у царя: можливо що царська обіцянка в останньому листі—коли Данило знову приїде, то буде перепущений до гетьмана, подала гетьманові й його писареві надію, що Данила перепустять і від гетьмана.

18 (28) травня гетьман виладив такого листа цареві:

«Будучи вірним і жичливим підданам в. ц. вел., ми взявши бога на поміч рушили 28 травня з Чигрина на неприятелів иновірців Ляхів і збиратимемо військо наше під Білою Церквою і там зійшовшися з боярином твоїм В. В. Бутурлиним про-

¹⁾ Брульйон з датою: 27 квітня, Смоленськ, в актах посольства Климьятенка, Сибир. пр. ст. 1636 л. 432—443.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 25.

³⁾ Листи видані в тійже збірці Молчановського, Архив Ю. З. Р. ч. III т. 6 с. 73—4.

⁴⁾ Про ситуацію: Кубаля. Wojna Szwedcka с. 63 л. д.

тив неприятелів промишлятимемо: де їх обоз буде, просто туди підемо. Також то тобі відомо чинимо, що від 4 літ вели ми зносини (ссылалися) з Христиною королевою шведською, для того щоб Шведи нашим неприятелям Ляхам в нічім не вірили і на нас їм помочи не давали, і тепер от прийшов до нас від короля шведського від Радзейовского Данило чернець. Пишуть з ним до нас, що жадним чином не даватимуть помочи Ляхам, неприятелям твоім і нашим, але обіцяють їх всяко воювати. Тому і ми для всякої приязни посилаємо з тим шведським післанцем чернцем Данилом наших післанців: сотника медведівського Кіндрата Бурлія з товаришами ¹⁾, щоб вони (Шведи) неприятелям твоім Ляхам в нічім не вірили, помочи їм не послали, але з своєї сторони їх воювали. Коли б твоє ц. вел. мав за се прогніватися, що ми тих післанців своїх посилаємо, ми то па милостиву ласку твого ц. в. покладаємо; одначе думаємо, що й тобі то за річ пристойну здасться. Бо ми будучи жичливими підданими твого ц. вел. так міркуємо, щоб більше було приятелів, як неприятелів, і як наші післанці там будуть, то Шведи ніякої помочи Ляхам не дадуть і в нічім їм вірити не будуть, а будуть їх воювати. Бо маємо таку відомість, що вже Ляхи годяться відріктися титулу «шведського і інших», аби тільки Шведи дали їм поміч ²⁾.

Подібного змісту листи були вислані також до Милославского і до Ларіона Лопухина, з проханням поклопотатися перед царем, щоб козацьке посольство пропустили до Швеції ³⁾. Але все се нічого не помогло: московський уряд не хотів щоб дипломатія козацька ширялася, і Бурлія знов таки не пропущено. Цар в своїй грамоті переданій з Бурлієм (з датою 23 с.с. червня) вимовлявся тим, що король шведський прислав до нього що в січні свого сенатора, пропонуючи прислати великих повномочних послів для потвердження договору, і тепер прийшла відомість, що шведські послы вже їдуть. Приймавши їх нареві треба буде післати до короля своїх великих послів, а до того часу гетьманові непристойно посилати своїх післанців. Тому цар нагородивши Бурлія з товаришами, відсилає їх до гетьмана назад, а про те коли можна буде гетьманові післати своїх післанців—після того як цар виправить своїх послів до шведського короля,—буде особіне писанне від царя до гетьмана ⁴⁾.

Більш того—не пропущено і Данила, завернено разом з Бурлієм назад до гетьмана—уже без усяких мотивів, бо се ж був післанець не гетьманів, а шведський. Ніяковість усього сього інциденту супроти гетьмана уряд очевидно вповні відчував, і тому копію сього листа до гетьмана було післано окремо до Бутурліна з інструкцією «отговаривать» гетьмана і Виговського, всякими м'рами», аргументуючи мотивами вилженими в листі до гетьмана, «и иными отговоры—что пристойно смотря ио тамошнему делу», «чтоб они того себѣ в оскорбленье не ставили, что мы по-

¹⁾ З записок про корми, жалуванне, підводи, довідуємося про склад посольства: товаришом Бурлія їхав писар Константин Неліпа і вісім козаків, між иншим син Бурлія Василь, з Данилом його писар Константин Попов і товмач Леонтій Христофорів (оба мабуть Греки). Бурлія пишеться в московських актах: Бурляй, часом Бырляй, правдоподібношою формою вважаю: Бурлій.

²⁾ Сябир. пр. ст. 1636 л. 482—7, дата: в Чигрині мая 18.

³⁾ Тамже л. 519 і 525, дати ті ж.

⁴⁾ Тамже л. 488—498, а на л. 521 і 525 листи Милославского і Лопухина до Хмельницького, з повідомленнями про відмову царя, котрої причини, мовляв, він сам гетьманові пояснив.

сланцов в Св'яю отпустить не указали». «А говорити їм наче від себе, щоб вони не помітили, що се говориться з нашого наказу», а що гетьман і Виговський будуть з приводу сього говорити, все те донести цареві¹⁾.

Що там говорилося з сього приводу, лишається незвісним. Гетьман не відступив від свого: виправив Данила з звісним своїм агентом Іваном Тафларієм через Молдавію, Валахію й Туреччину—казали що поїхали від нього з Браслава 5 серпня н. с., разом з посольством до господарів, але і в Ясах і в Торговищі їх місія викликала підозріння, як побачимо далі, і кінець кінцем вони вернули назад²⁾. Гетьман і його штаб мусіли сердечно клясти своїх московських протекторів, що їм перебили таку лекучу справу, і ледви аби Бутурлин міг їх чим небудь розговорити!

Тим часом момент був дійсно дуже не відповідний для яких небудь «оскорблень» української старшини. Те що діялося на Білорусі давало московському урядові дуже серйозне тешеніє не тільки для його білоруської політики, але також для відносин до Українців. В Смоленщині шляхта і міщани добровільно піддавалися Москві в осени, а потім зимою як цар звів свою армію і розіслав на зимові вакації³⁾, почали тікати за литовський кордон, і цар при кінці січня дав наказ своїм воєводам запобігти сій «шатости і зраді» самими рішучими і різкими способами: арештувати підозрілих і відсилати до Москви, сажати до в'язниць і бити поголовно, крім жінок і дітей. В Могилівщині шляхта, міщани і козаки—в особі свого «полковника» Поклонського при кінці 1654 р. проробили в малих розмірах подібну ж угоду з московським урядом, як Українці весною: подали свої петиції цареві і дістали на них царські резолюції, привилеї і надання, все як слід. І от сей самий Поклонський, що своїми впливами привів під московську руку Могилів і цілий ряд інших міст—як він принаймні хвалився,—перейшов назад на польську сторону, коли Радивил повів наступ на заняті Москвою землі. В середині лютого Радивил приступив під Могилів, і Поклонський з своїми козаками приступив до нього,—разом з ним узяв в облогу могилівських міщан, що зісталися вірними цареві. Кінець кінцем міщани, спаливши велике місто і перейшовши до замку, в нім відсиділися, і в травні Радивил зняв облогу, коли новий похід царя на Білоруські землі, розпочатий весною знову переніс оперативну ініціативу на московську сторону. Але моральне значінне інциденту зісталось надзвичайне: моральна повага Москви була зломана, особливо коли виявилася причетність до акції Поклонського також і митрополичого духовенства, в особі михайлівського ігумена і случького архимандрита Теодосія Василевича, що виступав в ролі митрополитанського уповноваженого, а тепер разом з Радивилом і Поклонським намовляв православну Білорусь вертатися з-під московської влади назад під свого природженого володаря польського короля. Московському урядові переслано цілу хмару «прелестних листів» Радивиля, Поклонського і Василевича, адресованих до могилівських міщан і духовенства, і до золотаренківської старшини. Вони мусіли давати багато до думання московським політикам—бо ж було ясно,

¹⁾ Брульон з тою ж датою: «в Шклове, июня въ 23 день», в Сибир. прик. ст. 1636 л. 499—509.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 89: poi di nouo rimandati d-o p. abate col colonel jani Taflari per Valiachia, Moldavia et Turkia. Мабуть перекладач тут плутав і з «полковника і Яні Тафларі» зробив «полковника Яна Тафларі».

) Вище с. 959.

що агітація не обмежується тільки Могилевом і Золотаренківським штабом, а силкується вплинути на все що впало було в орбіту московських впливів.

Поклонський скаржився і на Москву і на козаків. В одному листі своїм—на жаль попованім, він згадує свої жалі на Золотаренка, і на Хмельницького, котрого Золотаренко против нього настроїв. Один слуга Золотаренка, мовляв, передав Поклонському листа від гетьмана до Золотаренка, де було, мовляв, таке: «Тому що той Поклончик не відзивається (не признає себе) запорізьким козаком і до твого полку не хоче прилучитись, треба о нім промишляти: або до мене його одішли, або там як небудь зглядь—бо що він має, від нас має.»¹⁾ Тут коротко формулюється причина розходжень, вже вище мною підчеркнена. Хмельницький і весь козацький штаб хотіли мати в Поклонським свого агента на Білоруси, щоб він тут «одзивався» запорізьким козаком і приводив білоруські стани під козацький реймент—розширяв козацький режім на Білоруси. Поскільки ж він не схотів сього робити, а завязав безпосередні звязки з московським урядом і приводив білоруські міста в безпосередню залежність від царя: хотів творити не нову провінцію Запорозького війська, а свою Білоруську козачину, незалежну від Запорозької і паралельну з нею, гетьман і Золотаренко заходилися його нищити.

На жаль, в писаннях Поклонського того часу ся сторона лишилася не розвинутою: обставини склалися вже так, що Поклонському приходилося шукати порозуміння з Запорозьким військом, дбати про єдиний фронт з козаками против Москви, а не поглибляти своїх розходжень з Козачиною. Але все таки листи інтересні. Становили акт обжаловання против Москви і без сумніву знаходили певний відгомін і у місцевої людности і в козацьких кругах; дещо вони поясняють і в українсько-московських відносинах. Тому вважаю потрібним навести з них дещо —в перекладі, бо й листи до нас заховалися в московських перекладах:

В листі до Золотаренка, 24 с. с. березня Поклонський пише:

«Милостивий пане гетьмане сіверський, мій милостивий пане і приятелю! Знаю, що схочеш мене перед Москвою зрадником називати, але (не хочу) щоб я був у такій опіні у в. м. Відомо чиню в. м., що я й пред тим мав досить хліба²⁾ живучи на Україні, і знав мене п. гетьман запорозький. Але розумів я так, що та війна мала бути на визволенне утисненої Руси, щоб дістати (від царя) потіху яко від государя християнського. Аж замість то одержати—таке ж грабованне домів божих, як і від Татар бувало; християн наших, що в щоденнім гонені від уніятів пробували, тепер у вічну неволю забрано, а інших і замучено. Чи так годиться розсудному і християнському лицареві чинити, на осуд в. м. полишаю. Міні хоч і добре було у царя й. м., але бачучи таку неволю, трудно було! Не тільки світських, але й духовних наших в неволю забрали. В кращій вільности ми жили перше під Ляхами, ніж тепер живуть наші (під Москвою). Що мое око бачило—які непотрібства над шановними жінками і дівчатами чинили—то вже сам Господь віддячить. І хто тому винен—там розсудимося. Ся причина, а не що инше—від царя відлучила. А з вашою милостю я по давньому в братській приязни й любови липаюся»³⁾.

З його ж листу до протопопа ніженського Филімоновича, що вважався оракулом Золотаренка:

¹⁾ Акты Ю. З. Р. IV с. 512.   ²⁾ с наѣдъ хлѣба.

³⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 541—2.

«Милостивий о. протопопе ніжинський, милостивий господине і приятелю! Розумію я, що дивно то було в. м., що я вернувся до давнішого свого пана і так скоро до своєї батьківщини повернув. Але тому не інша причина, тільки та що не сновнено обіцянки царської нам усім що добровільно йому піддалися. Золоті слова в листах шляхті і міщанам давано, але потім їх на виворіт обернено ¹⁾, самій шляхті і міщанам залізні вільності на ноги наложено, а жінок і дочок, мучительські і тиранські обійшовшись, в вічну неволю віддано—так що й від поган того не буває. Відомо в. м., які права Смоленську надавали—а тепер всіх поголовно в неволю погнали. Так само і з іншими містами поступили, і нам, могиливіським те саме обіцяли. А що найбільше—як панують вони духовних паших! Надивились ми, що вони робили з кутейськими отцями: престоли в церкві обдирали і всю покрасу церковну до столиці відсилали, а самих черців у неволю загнали, де о. Йониль з жалю помре! А що з й. м. о. митрополитом і іншими духовними виробляють? Жаль! Таки справді замість кращого в гіршу неволю попали! Воліємо вже тепер краще в шалашах співати (богослуженне правити), ніж у золотих церквах у такій неволі у них пробувати!» ²⁾.

Козакам свого полку, наставляючи їх ітн його слідами і піддатися Радивилowi, він м. ин. писав:

«З Москвою нам не на віки жити! Знаємо їх мерзкі вчинки—ледво гідні вони нам служити, а не щоб ми їм підданство віддавали! Добре наробили вже на Україні. так що більша частина полковників від них відступила. А нам тим більше треба від них відступити!» ³⁾.

Разом з листами Поклонського Золотаренко і протопоп одержав також листи від Радивиля. Золотаренкові він писав:

«Милостивий пане гетьмане сіверський! Знаєш в. м., як я з предків своїх був засіди приятелем військом Запорізькому. І з п. гетьманом запорозьким—хоч і війна велася, був я приятелем жичливим—певен я, що і в. м. се знаєш добре. Тому і з в. м. бажаю запізнатись і принаймні листом відізнатись до в. м., доброю приязню. Від п. Жижемського і п. Поклонського знаю, що в. м. добрий юнак (sic) і добрий чоловік—якже в. милости з вітчиною маткою своєю воювати, а триматися з народом московським, що не звик нікому додержати присяги ні слова? Що може бути явнішого над се, що нібито хотівши боронити віру старожитну руську і вільности її, він стільки душ в неволю забрав, і сю землю—не Ляхами, а Русю заселену, до решти знищив? Який же він вам оборонець і як він вас обороняє? Самі бачите, яку поміч має від нього п. гетьман запорозький, і яку поміч маєш ти сам, в. м.—не він вас обороняє, а йому треба, щоб ви його обороняли! Розсуди ж сам, в. м., що се за робота—бо маєш розум добрий і военний.

«При тім знай в. м., що хан кримський і князь семигородський Ракоцій дуже пильно заходжуються коло того, щоб помирити Україну з королем й. м. й Річею посполитою—мають в тій справі своїх послів у п. гетьмана і у короля й. м. І я також недавно післяв свого посла до п. гетьмана, яко до свата свого: взяв то на душу свою (душею своєю поручився), що тут нема ніякої зради, але як тепер помиримся, то вже буде згода вічна і нерозривна, при всяких вільностях як всій вірі православній і народові тому, так і всьому війську Запорозькому. І маю надію.

¹⁾ Місце не ясне, значіння приблизно таке.

²⁾ Тамже с. 549—52. ³⁾ Тамже с. 543.

що все то скоро здійсниться—бо вже і п. гетьман приязню московською починає нудитися, і казни царської пині йому прислані брати не схотів. В. мил. про все се краще знаєш, нехай же і між нами тут се добре діло почнеться. Я перед богом можу присягнути, що король й. м. покаже в. м. таку ласку, якої цар віколи не покаже—бо вільність народу нашого відома вашій милости, і я знаю, що й в. м. сам відчуваш ІІ насолоду, як чоловік доброго звичаю: маєтностей, чести і грошей матимеш, скільки собі забажаєш¹⁾.

А се в листі до протопопа: «Милостивий отче протопопе! Знаю я добре, що й. м. о. митрополит київський; як чоловік великий і богобоязнений, на те і в. милость, як людину вірної доброти і богобоязнености, послав до боку п. гетьмана сіверського, аби віри його стеріг і пильнував, щоб справи були гідні обовязку християнського,—тому умисно відзиваюся кількома словами і до в. м., згідно з листом своїм до п. гетьмана». Коротко переразують зміст листа до Золотаренка, і далі розвиваються викладені там гадки: «Вони (Москалі) вас боронити вже не можуть, а потребують скорше вашої оборони—котрої зовсім негідні і не варті. Знаю я заслуги війська Запорізького. (Москалі), як і досі, не додержать йому слова, положать на нього ярмо тяжке—тяжше від поганської неволі, се пан гетьман запорозький і військо Запорозьке починають міркувати і прихильються до доброго, за великими посередниками: ханом татарським і князем семигородським Ракоцієм²⁾».

А Теодосій Василевич таке виписував з Радивилового табору до мішан і духовенства моголівського: «Панове бурмистри, райці і лавники! Ледви з душею втік я з України, вже чисто знищеної Ордою й військом Корани, і не міг знайти собі безпечнішого притулку, як тут у Литовським краю, і не тільки я, а і все духовенство раде було б сюди перейти, тільки що звідусіль облягли татарські загони і збороняють вільний і безпечний переїзд. Сам його мил. о. митрополит рішив був їхати до Могилева, не знавши такої нещасливої і всьому народові нашому велико шкідливої відміни, що він (Могилів) своему правдивому панові не покоряється, але по-неприятельськи ставиться і борониться, і певно—довідавшись про се, й. м. о. митрополит уже не сюди, а де инде повернеться. Дай боже тільки, аби міг безпечно перепровадитися з-за Дніпра, де він тепер пробуває. Київ досі вже певно повойовано: при мині Орда з польськими військами в восьми милях була; Білу Церкву, Корсунь, Браслав, Умань і інші укріплені міста знищено, порубано, і Орда з собою забрала. Сам Хмельницький з кілька десятма кіньми цілком як в воду канув: не знати куди обернувся. Москву, що прийшла була з Шереметевим і Бутурліним—12 тис., так побито, що мало що втікло, і певна там остання погибель. Самої Орди 80 тис.: 3 салтани, 2 беї, 5 мурз, коронного війська 50 тисяч. І се певно, що повоювавши Україну готуються на Москву: на Путивль і до столиці. Москва в великім замішанню: вже з Путивля тікають. Ми же убогі, з о. митрополитом і всіми духовними ані видумати собі нічого ишого не можемо, як тільки щоб тут у Литві притулитися, покладаючи єдину надію після бога на прихильности кн. й. м. (Радивила) до гетьмана. Тільки се чинить нам перешкоду, і па правду—всій вірі і народові нашому незносні труднощі й клопоти—що в. м. не хоче покоритись і піддатись князеві й. м.»—Василевич намовляє їх до того, запевняючи їх, що Радивил поставиться до

¹⁾ Тамже с. 546—8.

²⁾ Тамже с. 548—9.

них добре.—«Я іменем й. м. о. митрополита то пропоную і певним словом архиерейським запевнюю і хрестним цілуванням ручуся, що ні одному з в. м. 1 волос з голови не спаде: бодай би я згинув навіки і нижче всіх був у пеклі, колиб котрийсь піддавшись згинув!.. Ратунку ж ніякого не сподівайтесь. Козаки в руках, Україна в Орді, Московська земля і сама столиця в страху—сподіваються до себе того війська що тепер Україну повоювало, і скоро звоює мало не до решти. І я тому тим кінчаю: коли не піддастесь, самі загинете, і нарід наш і церкву божу навіки погубите—а за се і клятва пастирська, і плач людський, і вічний гнів і кара божа (на вас) наступить»¹⁾.

Могилівці не послушали сих наставлянь і заарештували еромонаха Бремю, висланого на переговори від Василича. З сього приводу він писав до могилівського духовенства і міщан, докоряючи їм за таке «зкамелінне серця». «Я думав, що ви пошануєте пастирську власть о. митрополита, від котрого я сюди приїхав, щоб напомянути вас його іменем, і не бажаючи вашої погібелі, зробив заходи й іменем о. митрополита вже з плачем ублагав був князя й. м., що він вас мав ціло лишити, коли б ви покорилися, з особливої своєї панської доброти до вірного народу. Але тим часом як я піклувався про вашу цілість, ви віддаючи злим за добре, не тільки спам'ятатися не хочете, але зломивши дане під присягою слово вхопили на переговорах о. Арсеція,—ще й попа на таке зле діло вїбрали, на вічний докір тому святому чинові й неславу всім нам. Вже ж то не тільки мені самому ганьба, але й й. м. о. митрополитові. бо ж я бувши його намісником думав, що ви його голоса панського послухаєте. Коли ж ви його не маєте за пастиря, як напужені вівці, або не вважаєте за пастиря—то се вже перший знак божого гніва і близької до вас останньої загибелі: коли не спам'ятається певно вона вас не обмине! Кращої заплати я від вас сподівався за мої заходи коло цілости вашої, ніж отака пагуба, котру ви вчинили, вхопивши святого ченця, через того Юду зрадника, що його солодкими словами витав. Коли хотіли у нас розвідатися, могли сьте то зробити по доброму, давши слово і в заруку якогось чоловіка. Коли ж то по звірячому (вчинили)—відомстить то вам Господь вічною погубою», і т. д.²⁾.

Коли сі листи дісталися до рук московського уряду, по тім як Радивил зняв облогу з Могилева, московські бояре дуже занепокоїлися сим інцидентом, що кидав небезпечне світло на митрополита і все українське духовенство³⁾. Атже Василич називав себе не тільки архимандритом случьким та ігуменом михайлівським, а й єпископом-намісником коронної митрополії, і як бачимо в дуже рішучих тонах говорив іменем митрополита, його іменем осуджував тих що відступили від короля, накликав до повороту під королівську владу, пророкував загнობль повстанцям, Москві і т. д. Одержавши сі листи 19 н. с. травня в ставці⁴⁾, цар вислав післанця до гетьмана з грамотою і з автентичними листами Василича, з наказом розслідити, чи дійсно Василич поступав так з волі митрополита, а одночасно велів Вутурлину поговорити на сю тему з гетьманом і з Виговским: про неможливість далі терпіти таку

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 581—3.

²⁾ Тамже с. 579—80.

³⁾ Соловйов одмітив як інтересу подробицю, що патріярх Никон одначе не згодилися проклясти Василича і Поклонського—X с. 1676—7.

⁴⁾ Дата в Актах XIV с. 577.

непевну і навіть просто таки зрадницьку поведінку митрополита. Коли його далі лишити в Києві, він певне далі вестиме зносини з королем і Поляками. Треба щоб гетьман його вислав до Москви. «И он бы гетман митрополиту в таком нашем великом измѣнном дѣле не терпѣд, а прислал ево к Москве, для того что в Кieve только быть ему впред, и от него без посылки к королю и к польскимъ людемъ не будет, и впред ему вѣрять нѣ мочно»¹⁾.

Спрага стояла в зв'язку з місією Криницького до короля і Радивиля, по яку московський уряд мав стільки доносів. Але гетьман хоч сам перший свого часу звернув увагу царя на підозрілий виїзд Василевича з Києва, і вказував на нельояльність митрополита²⁾, очевидно, зовсім не мав ніякої охоти тепер як і рік тому підносити свої руки на голову української церкви. Москва ж, хоч фактично держала Київ у своїх руках, і митрополита резиденція була обсаджена московською залогою, також не хотіла своїми руками залагоджувати таку дражливу справу. Очевидно справу сю поховано в конференціях, що велися в Києві в 20-х днях червня п. с. між гетьманом і Виговським з одної сторони, митрополитом і печерським архимандритом з другої, московськими воеводами в третьої. Мабуть для сього й уряджено сей з'їзд, з приводу нібито приїзду на Україну В. В. Бутурліна—хоч до Києва його властиво не було чого заїздити.

Перед тим, виступаючи в похід, гетьман відбув в своїм таборі під Корсунем раду з старшиною. Щасливим випадком до нас заховались відомости про неї в листі борзенського сотника Забіли, що їздив туди з доручення Золотаренка; лист настільки цікавий, що замісьць видобувати з нього поодинокі цінні згадки, я вважаю за краще подати його в цілості (в перекладі—бо маємо його в московським «списку»):

«Мині многомилостивий пане Іване Никифоровичу, пане гетьмане наказний війська й. ц. в. Сіверського, пане і добродію мій многоласкавий! З волі і наказу в. м. добродія мого многомилостивого, за щасливого побуту в. м., добродія мого, з чим я був від в. милости післаний, все те я добре справив, за ласкою божою. Листи від й. м. п. гетьмана і від писаря військового посилаю до в. м., добродія мого, через Івана сина свого і через хорунжого свого, і се в. м., добродій мій милостивий, з тих самих листів краще сам зволиш вирозуміти. А що було словесної розмови і наказу від й. м. п. гетьмана, се я в. м., добродію моему, через писанне відомо чиню: Кілька разів дуже то наказував й. м. п. гетьман, щоб в. м., добродій мій більше не стояв з військом своїм Сіверським під Старим Биховим, але взявши в поміч бога й царський наказ, ішов далі на неприятеля й. ц. вел., лишивши під Биховим якусь частину людей.

«Про Орду відомо чиню в. м., що половина Орди пішла Ляхам у поміч, а половина дома лишилася. Задержав мене пять день у себе й. м. п. гетьман, щоб дати мені листи—чекаючи своїх послів від царя турецького, і має надію на Бога, що Орда таки думає відновити з нами товариство. Від угорського короля, Ракоція прийшли наші послы, саме Іван Креховецький³⁾: каже, що ласкаво їх відправив і обіцяв кілька тисяч людей нам у поміч.

«Також і се в. м., яко добродієві свому, відомо чиню, що полковники й сотники українські⁴⁾ просили у п. гетьмана звільнення від давання показанщини⁵⁾.

¹⁾ Сибир. прик. ст. 1636 л. 451 і 457.   ²⁾ Вище с. 1071.

³⁾ В друк. Кохоецкій.   ⁴⁾ Се інтересно: думаю, що тут Україна протиставляється Сіверському війську.   ⁵⁾ о вольность от подати показанщини.

Тому й я наважився просити: була про се устна розмова з п. писарем і п. гетьманом, і він зараз звільнив весь полк наш Сіверський від того датку (подати), і руку на то дав—цидулку (писану) для памяти до в. милости, аби в. м. того пильнував.

«Все се подаючи до відома в. м., добродієві моему, сам я за ласкою твоєю дома лишаюся—на тиждень часу, для спочинку коней і за для церкви божої¹⁾. Але то миві дуже наказував словесно й. м. п. гетьман—як на початку, так і на відпуску, аби в. м. не стояв на однім місці, але так каже: Нехай мені нажене литовських Ляхів, а я йому коронних.

«Про Вас. Вас. Бутурлина даю знати в. м., що з людьми стройними²⁾ і збройними пішов до п. гетьмана—то й мене її мил. пані-матка в. м. і пані малжонка вашої м., добродія мого, днів зо два затримали, чекаючи приїзду Василевича. Отже вас повідомляю, що з ласки добродійки нашої пані-матки в. м., і з милости вашої в. м. добре його учили, гостили і конем обдарували.

«Про все се в. м. добродієві моему учинивши відомо, богові в. м., добродія мого поручаю, а себе самого ласпі і добродійству в. м., з повільністю услуг моїх пильно віддаю—в. милости, добродія мого, всього доброго жичливий і слуга покірний Петро Забіла сотник й. ц. в. борзенський»³⁾.

Як бачимо, відбулась у гетьмана ширша рада—з полковниками і сотниками, і не обмежувалася справами стратегічними і біжучої політики, але займались і питаннями адміністрації й фінансів.

Листи вислані гетьманом і Виговським до Золотаренка до нас заховались: Золотаренко передав їх разом з наведеним звітним Забілі і коротким листом Бутурлина з подякою за показану йому гостиність, до царської канцелярії⁴⁾, явившись на царський наказ «побачити царські очі». Гетьман ніби то висловляв вдоволенне з приводу останніх успіхів Золотаренка, в погоні за литовським військом Раливила, коли воно мусіло кинути облогу Могилева, але властиво заохочував до більш рішучого і сміливого наступу на неприятеля, замість займатись облогою таких другорядних фортець, «курників»—як він їх називав, як Старий Бихів—те саме що й через Забілу переказував.

«Мій ласкавий пане полковнику ніжинський!⁵⁾. Вдячно то нам було почути, що за ласкою божою, а особливим промислом в. м. бог всемогучий тим неприятелям дав страх. Дай боже, аби їх бог ще краще побідив. Тільки добре було б—і про те треба особливо промишляти, коли прийде певна підмога від й. цар. вел.,—упевнившись в добрих силах, не гаючися коло курників, як минулого року, іти просто туди, де голова, або де осібно якісь неприятельські полки стоять. Бо й торік багато доброго зробилося б, коли б не загалася коло курників—а то доброго зробилося мало, тільки людей з військ московських і наших потратилося. Треба щоб в. м. радив так і тому боярину, що буде над тим військом від й. ц. вел., аби з в. м. просто на неприятеля йшло, і се літо вже дурно не проволілося. Лиши в. м. коло Вихова піхоту, перебравши її. Коло брами вели зробити окопи. А сам в. м. там людей не трать: не гаючися, бога в поміч призвавши, промишляй в. м. над головою, а з хвостом тоді вже лекше—аби лише бог поміг. Тих же своєвільників,

¹⁾ Очевидно, пан сотник займався будовою церкви в своєму сотенному місті.

²⁾ Добре убраними.

³⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 701—2. ⁴⁾ Тамже, с. 703.

⁵⁾ Тільки! ніякий там гетьман наказний чи сіверський.

що тут з нами чола ставити і вольностей боронити не хочуть, а для марности туди ухилиються—до полку вашої милости не приймай, в. м., і як зрадників карай суноро всякими способами, а хліба їм не давай ¹⁾.

«Ми ж в. м. відомо чинимо, що ми призвавши в поміч всемогущого бога, рушили на тих неприятелів. Дай боже щастя!

«Що Пана в. м. затримав у себе, добре то вчинив, але добре вважай, щоб не випорхнув! Коли якісь відомости далі будуть, не гаючись повідомляй в. м. про все. А затим в. м. богові поручаю. Вашої м. всього доброго жичливий приятель В. Хмельницький, гетьман з усім військом Запорізьким» ²⁾.

Те саме повторяв за гетьманом і Виговський, розуміється—в інших тільки тонах. Нагадував Золотаренкові досвід попередніх кампаній. «Знаєш в. м., як нам бог поміг під Пилязцями, то вже ні одю місто не втрималося аж по саме Замосте». При сій okazji, з нагоди якихось двоох обманців, що називаючи себе підписками Виговського, «дива строїли, їздячи в полку» Золотаренка, просив таким «скурвим синам» не вірити, а дивитися на підписи—бо ж руку його, писаря, Золотаренко знає ³⁾. Але на жаль ні він ні гетьман не пояснили ні в своїх листах, ні Забіла обережно не положив того на папір, з яких мотивів бажав собі казачий штаб такого енергійного наступу сіверської армії. Чи в інтересах поширення козацької займанщини на Білоруси, чи в звязку з стратегічним пляном літньої кампанії,—щоб просуваючися на захід паралельно з наступом головного козацького війська, корпус Золотаренка відтгав польські сили на північ? Як побачимо далі, такий похід в осени був зроблений київськими воєводами, мабуть—був ухвалений на київській конференції, але річ саморозуміла—в інтересах козацької політики було важно, щоб ся діверсія була зроблена козацькими ж силами. Правда, що нам не легко сказати, в якій мірі вже на корсунській раді ясно вирішувалися ті пляни, що виявилися потім в осінніх операціях.

Про київський свій «схід» з гетьманом Бутурлин так доносив цареві: 31 с. с. травня пішли вони, Бутурлин з Ромодановским, з Борзни на Білу Церкву і 8 с. с. червня стали над Дніпром. Довідавшись про їх прихід під Київ, приїхав до Києва з Богуслава гетьман з А. Бутурлиним, 10 червня, і другого дня В. В. Бутурлин з товаришами з невеликим відділом війська перевезлися через Дніпро, а 12 с. с. червня вийшли з парадю до Києва. Гетьман з Виговським і з полковниками стріли їх за 5 верст перед містом, а коло св. Софії стрів їх митрополит з усім духовенством і святошами. Другого дня гетьман з старшиною були у Бутурлина на дворі і дякували за прислане їм у поміч військо, і Бутурлин передав гетьманові прислану від царя корогву і соболів, а для полковників віддав жалованне, за котре всі вони «чолом били» ⁴⁾.

Після того, очевидно, відбулися конференції в ріжних воєнних і політичних справах, про котрі гетьман загально згадує в своїм листі до царя, що Бутурлин йому всі царські укази переказав—але далі як побачимо, спиняється тільки на воєн-

¹⁾ «не сказывать»; який жаль, що се тільки московський переклад! Гетьман натякає на утечу з полків людей на Білорусь для добичництва—як у тім епізоді в Сулименком, вище с. 927.

²⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 698—9.

³⁾ Тамже с. 700.

⁴⁾ Акты Москов, госуд. II с. 420.

них справах—на стратегічному пляні і не зачіпає справ політичних. Писав про них мабуть Бутурлін, але на жаль ми не маємо його реляції. Гетьман же писав цареві 18 (28) травня «з Готова», як стоїть у московському перекладі (було се очевидно в околиці Києва—може в Хотові, хоч се доволі незвичайне місце для тобору).

Насамперед подяка за прислане велике військо конне і піше: «Тепер зійшовшися в Києві дня 12 юня з В. В. Бутурлиним з товаришами, мали ми розмову в справах—він нам об'явив всі укази твого ц. вел. і ґрунтовно з нами в усім порозумівся, якою дорогою і городами маємо йти. Вийшовши з Києва і зібравши разом військо, будемо промишляти против неприятелів: Ляхів і Татар—де гетьманів лядських почуємо, туди з військами в. ц. вел. й підемо.

«А підчас нашого побуту в Києві приїхав Мнхайло Зеленський полковник браславський і языка татарського привіз, та дав знати, що під пограничні городи браславського полку підбігав татарський загін, улусу мурз ногайських, і козаки браславські тих Татар побили і побрали, і тих язиків для відомостей посилаємо». «Про інші новини напише докладніше В. В. Бутурлін, ми ж даємо знати, що Константин господар мунтянський з Стефаном молдавським війну підняли і воюються».

В дописі гетьман просив прислати для розміну бранця Дзбановського, щоб вимінати на нього «товариша полку Корсунського Миневського, чоловіка рицарського», що попав у польську неволю торік під Острогом.

З сим листом і татарськими язиками вислано Василя Куколя осавула полку Браславського, і Максима Мартиневка, осавула полку Уманського—мабуть вони сих язиків привезли, і їм годилося дати нагоду одержати жалування від царя¹⁾.

З реляцій Бутурлина маємо одну що дотикає воєнних нарад в справі походу на Крим з Калмиками. Він доносить, що згідно з царським наказом він передав гетьманові царський наказ в сій справі, і копію присяжної («шертної») грамоти калмицьких «дайшів» (старшин), і гетьман велів Виговському прочитати царську грамоту в голос перед полковниками, а ті висловили радість з приводу нового царського надбання: підданя йому Калмиків. Але що до козацького експедиційного корпусу, якого домагався цар: аби було визначено 5 тис. козаків під проводом якогось доброго полковника, і на першу вість від кн. Одоєвского вони разом з московським військом ішли з Калмиками на Крим, полковники признали неможливим із сього війська приготованого для операцій на Правобережжі, відділити 5 тис. козаків—«тому що (і без того) з війська багато козаків піде на Крим». Для експедиції Одоєвского полковник з козаками буде готов «з Запоріжжя, з Кайдака», і як тільки кн. Одоєвский напише, він піде разом з військом, що уділить із свого Бутурлін²⁾. Я думаю, що гетьман і полковники не дуже вірили в сю експедицію кн. Одоєвского, і вона таки й справді не здійснилася.

З Києва поїхали всі під Білу Церкву де мали зібратися всі війська і почати похід. 7 липня ц. с. В. В. Бутурлін прийняв тут армію від Шереметева; але детального перегляду війська не робив, тому що 11 липня рішено виступати: «реєстри взяли, а військо не переглядали, тому що гетьман Б. Хмельницький пішов з військом від Білої Церкви юля 1 (11) дня, і нам (воеводам) сказав, щоб ми йшли з ним разом:

¹⁾ Сибир. пр. ст. 1636 л. 531—7.

²⁾ Білгородський стіл ст. 382 л. 278, реляція без дати, в Москві отримана 2 липня, значить післана мабуть перед 20 червня с. с.

будемо переглядати ратних людей на становищах»¹⁾. Про свої розмови з гетьманом Бутурлині доносив цареві 2 (12):

«До Білої Церкви прийшли ми юня 27, а гетьман Б. Хм. і писар Ів. Виг. були у мене в Білій Церкві юня 28. Говорили з нами, що треба нам і гетьманові йти на Браслав, а довідавшись певно про коронних гетьманів і їх військо, де вони стоять, йти просто на них. Б. Хм. й І. Виг. говорили нам, що коронні гетьмани з військом збираються за Львовом у Тиннім (!), але докладних відомостей нема. Казали, що на короля польського наступають Шведи, і коронне військо має йти на них. Кор. гетьманові Потоцкому писав господар волоський, що в Черкаських городах збирається велике військо твоє, з того польські люде в великім страху. До хана послав гетьман Потоцкий стражника Корицького, щоб ішов ім у поміч, але Корицький вернув не з утішними вістями: хан у всім відмовив, помагати не хоче, бо сподівається від твого війська тісноти (утесненъе) в Криму. А 1 юля Б. Хмельницький пішов з черкаським військом з Білої Церкви на Браслав; того ж дня і товариш мій стольник: кн. Г. Ромодановский з своїм полком. А я з товаришом моїм окольничим А. В. Бутурлиніним рушили на Браслав 2 юля»²⁾.

Одночасно вислано з Київа розвідку в напрямі Полісся, тому що прийшли вісти, нібито через Припять під Немировим переправляються великі литовські сили. За порозумінням з воеводою Волконським 5 липня н. с. пішов туди київський полковник Яненко-Хмельницький з частиною московської залози. 15 липня вони надібали під Петриковим заставу вислану з Слуцька, що стояла під проводом Шимона Павші, погромили її, взяли корогви і язиків, а решта втікла назад до Слуцька. Тривога як виявилася, була фальшива³⁾.

¹⁾ Білгород. ст. 382 л. 28—31.

²⁾ Білгород. ст. 382 л. 308.

³⁾ Тамже ст. 382 л. 290. 301, 31†.

ПОХІД НА ГАЛИЧИНУ 1655 р. ПРОБЛЕМА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ, СПРАВИ БІЛОРУСЬКОЇ ЗАЙМАНЩИНИ І УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (ВЕСНА 1656 р.).

Польські проби порозуміння: універсал короля до козаків і соймова комісія для замирення з козаками, інструкція їй і місія Ф. Виговського (червень-серпень). Польські заходи коло татарської помочи, польське і козацьке посольство в Царгороді, заходи в Криму. Похід на Львів, козаки і Москалі на Поділлі, гусятинський епізод. Хмельницький під Камінцем; прихід семигородського і шведського посла, шведські дезідерати, початок соймової кооперації, Хмельницький пояснює шведському королеві свою тактику. Зносини з Шведами Золотаренка. Нові царські титули. Марш з-під Камінця на Львів, 3 вересня н. с. Облога Львова і похід на Люблин; розходження козацької політики з московською. Відносини шведські. Посольство Любовітського; політичні пляни козащини. Турецьке посольство Шагін-аги. Наступ гана і договір під Озірною 22 листопада н. с. Експедиція в Прип'ятьське Полісся. Події на Білоруській фронті, смерть Золотаренка і його страшний погорон. Посольство Половця. Виговський у Бутурліна в Білій Церкві. «Опала» і смерть Бутурліна. Січний з'їзд в Чигрині, організація козацтва на Білорусі. Зносини польські, кримські, шведські, семигородські в січні-березні. Нездійснена комісія українсько-польська; відомості в кримських вістях. Посольство Лопухина і зібрані ним відомості. Весняна рада на св. Юра і взятій нею курс. Українсько-польська комісія відкладається. Слідство над Нечасем. Повстання в війську, пляни карної експедиції на Слобідчину, розходження в справі еміграції.

Тим часом як козацтво зробилося для рішучої розправи з Польщею, короля взяла охота ще раз попробувати притягти його до себе ласкою. Досить се дивно і невчасно виглядало після страшного браславського нищення—але видимо польські панове не здавали собі справи за заподіяного—справді «не відали що творили». Так чи инакше король за два тижні перед соймом, що з крайньою неохотою, під натиском сенаторів скликав на день 19 травня, зробив спробу полагодити українську справу на власну руку. Був якийсь безпосередній привід до того? хто стояв властиво за сим експериментом? на се не можемо нічого певного сказати. Королівський лист, чи універсал звертався до старшини і черни, минаючи гетьмана. Були якісь симптоми того, що серед старшини єсть елементи, з котрими можна звязатися поза гетьманом? Пустив знов хтось таку легенду, як два роки тому з нагоди посольства Ждановича, що старшина минаючи гетьмана хоче порозумітися з королем? Повторяю, се зістається невідомим. Тим не менше—проба короля розщедритись і осліпити старшину і рядове козацтво небувалими соціальними привілеگیями—щоб переманити його з-під московського протекторату, сама по собі досить інтересна, та і в польських кругах очевидно зробила свого часу чимало сенсацію і викликала тривогу. Ось сей лист¹⁾:

«Всім рзагалі і кождому зосібна, кому то треба знати—полковникам, осавулам, отаманам, сотникам і всім молодцям і черни війська нашого Запорозького даємо знати. Зараз на початку нашого панування, не бажаючи пролїття крови підданих наших, уживали ми всіх способів на заспокоєнне домашньої війни—що посвідчують

комісії Зборівська і Білоцерківська, часті посольства, універсали і батьківські писання наші. Так і тепер, дивлячися на останню загибель країв Руських, на вічну неволю і тиранство московське над підданими, на щоденне кровопролиття і забирання до неволі підданих наших,—заявляємо се перед богом і цілим світом, що прагнемо по батьківськи вашого опам'ятання. Готові єсємо не тільки забути на віки все що сталося, але й словом нашим королівським, правом і конституцією соймовою і яким схочете найбезпечнішим способом забезпечити, аби ніхто—під карою утрати чести і маєтности не важився мститися і пригадувати кому небудь з вас які небудь проступки.

«Що більше—обіцяємо вам, як тільки побачимо з вашої сторони щире заспокоєння,—допустити всіх вас—людей воєнних до прерогатив шляхетських і наділити маєтностями Річипосполитої—з вакансій. Людей менших, що пильнують сільського господарства ¹⁾—по тім як вийдуть свободи постановити на самих легких чиншах від рілля і затагів і навіки вчинити свободними. Зіставити за ними шинкування і свободний виріб пива і горілки. До всього того панів дідичних конституцією коронною приведемо (з'обов'яземо).

«А хоч не маємо сумніву, що сю нашу батьківську заяву приймете вдячно і з великою охотою виберете таке користне для вас і потомків ваших на вічні часи заспокоєння,—так знову перед богом і цілим світом заявляємо: Коли ви погордите такими великими вільностями, яких вам ніхто на світі, хочби не знати кому піддалися, напевно не позволить,—тоді вже не ми, але ви самі будете тяжко відповідати перед богом за дальше розливання невинної крові, забирання християнських душ до вічної неволі і останнє знищення країв руських! Коли ж ту пропонувану з батьківської любови ласку хочете вдячно прийняти, тоді негайно нам дайте знати, аби ми військо наше, сполучивши з ордами Татарськими, де инде могли обернути. А щоб до всіх ся відомість дійшла, велимо той універсал наш по містах і ярмарках і по церквах руських розпублікувати».

Універсал дійсно був досить поширений, хоч може не стільки по торгах і церквах, скільки в шляхетських кругах, що з великою тривогою прийняли сей акт королівської демагогії, яка могла—річ ясна—відбитися не тільки на маєткових інтересах панів-дідичів України, але втягнути в орбіту подібних же вимог і жадань сільські і міські маси інших провінцій ²⁾. Про якийсь відклик з українських кругів нічого не чуємо. Хоч Поклонський пише, що наслідком сього універсалу полковники прислали свою депутацію до короля потай Хмельницького,—се очевидно не правда. Голінський записуюч сей королівський універсал, навпаки підчеркує, що козаки погордили ласкою королівською, не прислали на сойм ніяких послів з покорою, не хочуть опам'ятатись

¹⁾ Копія Тайнера: людей цивільних, що пильнують господарства, копія Поклонського; міщан і людей сільських.

²⁾ Друкований в польським оригіналі в збірці Міхаловського ч. 326, в латинським перекладі в збірці Тайнера Monumenta Poloniae III ч. 489, в московським перекладі, з копії пересланої Поклонським і з його ж очевидно коментарем—в Актах Ю.З.Р. XIV с. 624. Крім того відомо кілька невиданих копій по різних збірниках—у Голінського с. 749, ркп. Оссолін. 1453 с. с. 393,—тут він датований як і у Міхаловського 4 травня, в копії Поклонського 7 травня, в копії Тайнера 26 квітня. Слів про публікування по церквах, що читаються в копії Міхаловського, нема в інших копіях.

у своїм завязттю і своєволі, «живучи по тиранськи», збирають війська і все більше приймають до себе людей ¹⁾).

Тим не менше соймові стани були збентежені. Допущення козацької старшини до шляхецтва і наділення маєтностями—се ще півбди. Але зламанне пропінаційного поміщицького права на користь підданих—свобідне не тільки варенне, але й шинкованне меду й горілки. Нічим не обмежене право пробутку козаків по шляхетських маєтностях—все се на погляд шляхти і магнатів була не допустима демагогія. Можна догадуватися, що сю тривогу постарався роздмухати і використати в своїх інтересах Януш Радивил, щоб дістати мандат на переговори з козаками. Сойм постановив взяти справу в свої тверді руки, не дозволяючи королеві—як то він пообіцяв в своєму універсалі—що небудь накидати дідичам. Вибрано було величезну депутацію з обох палат на зредактованне, по замкненню сойму, інструкції для переговорів з козаками, і комісію при гетьмані, що на підставі сеї інструкції мала перевести трактати з козацьким військом. З сенату на виробленне інструкцій делеговано Януша Радивиля, коронного канцлера, литовського підканцлера (за недугою канцлера?), останнього представника Руси в сенаті Максима Березівського (Бжововського) колишнього товариша Кисіля, тепер воеводу берестейського, й ин., а між делегатами посольської палати бачимо Юрія Немирича і Станіслава Беньовського—пізніших авторів Гадяцької унії²⁾. Комісарами при гетьмані на переговори з козаками визначено з сенаторів Березівського і Кр. Тишкевича, звісного нам регіментарія, автора «ґодового» листу до Хмельницького 28 березня (се може вказувати на деякі звязки між тим його першим виступом, пізнішим універсалом короля і сею соймовою комісією). Між делегатами від шляхти бачимо Д. Житкевича коронного інстиґатора (прокурора), королівського фактотума, що за свідомством Голіньського дійсно їздив потім до козаків у сій справі. Звертає на себе увагу цілий ряд шляхтичів з України: крім Немирича Ян Аксак стольник київський, Андрій Мошеницький ловчий київський, Юрій Мрозовицький писар земський (київський), Кр. Кордиш чашник brasлавський, П. Домбровський ловчий brasлавський і т. д.—і полковник М. Зацівіховський, колишній комісар козацький і приятель Хмельницького ³⁾).

Справу рішено тримати в найбільшій секреті. Як члени редакційної комісії так і комісари для переговорів присягли тримати в повній тайні зміст інструкції і не в-

¹⁾ При сій нагоді він пускається в підсумки козацького повстання, небезітересні як відгомін того що балакалося під сю пору: «Козаки Запорозькі з холопетвом спустошили костелів і кляшторів з ораторіями на всій Руси і Україні, як рахують—на 30 тисяч. Тіла померших з гробів добували і свиням та псам на жир кидали, як світських так і духовних людей розкидали, инших до Турок і Татар в неволю запродали: запрудили ними землі Турецькі, а ніхто не ратував вітчини грошима й людьми—воліли гинути.

«Міста і Русь підчас зимової війни просили милосердя у пп. гетьманів коронних, піддавались і присягу складали на вірне підданство королеві і Річипосполитій. Кількадесять міст було таких що їм показано ласку—принято від них присягу. Але вони знову зрадили, збунтувались і обіцяли козакам, що при них будуть стояти—їм піддалися, а наших Поляків (козаки) де могли дістати побивали, на містечка наїздили і грабували»—с. 750.

²⁾ Підписа Беньовського на ориґіналі інструкції нема, так що не знати, чи фактично він брав участь в її складанню.

³⁾ Volumina legum IV с. 230—1.

кривати меж можливих уступок козацьким домаганням, не вести переговорів сепаратних комусь одному, або кільком, через яких небудь третіх осіб-посередників. Переговори мали вестися з Хмельницьким, а не-минаючи його, іменем короля і Річипосполитої разом, і навіть—ратуючи авторитет короля і фактичне уневажнення його універсалу сею соймовою конституцією представляти справу так, що він був властивим автором сеї постанови і своїм авторитетом змусив сойм її прийняти. Так само негайно повідомити про ці переговори хана, підчеркуючи, що Річпосполита **тим** виконує його бажання замирення з козаками, і що ці переговори вестимуться тільки з козаками, без Москви, з наміром одірвати козаків від Москви і приготувати спільними силами війну против Москви. Просити хана, щоб він з свого боку вплинув на Хмельницького—ніслав до нього своїх послів намовляти його до замирення з Польщею, по можності з участю, посланця від комісарів. Одночасно через якусь неву особу, почасти втаємничену в зміст інструкції, підготувати ґрунт у київського духовенства, і через нього—у Хмельницького, і так коли буде умовлений час і місце, способи переговорів і впровадження комісарів під охороною війська,—відкрити самі трактати.

В них мати на меті як основний принцип—привести річи, наскільки се буде можливо, до передовного стану. Тому не відкривати відразу всього можливого, а годитися спочатку на найменше, а потім поступати «торгом, потроху більше»—особливо в таких питаннях які дотикають католицької релігії, цілости Річпосполитої, маєтностей і вільностей шляхетського стану.

Умови намічалися такі:

Обостороння амнестія для всіх учасників.

Релігія грецька відновляється в її правах, не порушуючи прерогатив католицької і не касуючи унії. Повертаючи православному духовенству всі маєтности що йому належали, треба добиватися, щоб католицька релігія користувалася на Україні всіми правами як перед війною. Коли ж ніяк не можна було б добитися прав для деяких, чи для всіх монаших орденів, то в крайности згодитися, але з тим щоб їх маєтности не переходили до православних осіб, а вернулися до фундаторів: до короля і до шляхетських родів, а самі кляштори й костели перейшли в розпорядження біскупа київського. Так само з маєтностями уніяцькими. Так щоб вільно було католицьким монахам і уніятям продавати свої маєтности на козацькій території.

Козакам відновити їх вільности і привилеї, і для більшої ваги, коли б козаки того бажали, включити в копїях до *Volumina legum*, збірки законів Річпосполитої.

Число козаків всіми силами старатися зменшити як тільки буде можна, і в сій справі особливо вживати інтервенції хана, представивши йому, як небезпечне для нього самого велике число козаків. Обстоювати число білоцерківське, за крайне вважати зборівське, але в ніякім разі його не переступити. Козаки мають мешкати як перед війною тільки в королівщинах, в староставах Київського воеводства по Зборівську лінію; на мешкання їх в шляхетських маєтностях не згоджуватися ніяк. Коли не можна буде вдоволити їх одним Чигринським староством, можна дати староство Корсунське, Черкаське і Кремінчук з приналежностями. Коли й на се не пристають, в крайности згодитись іще на Канівське і Богуславське староство—не зразу, а по одному, торгуючися, відступати, а все для того, аби добитися щоб козаки не мешкали по шляхетських маєтностях, а переписалися до тих 5 (коли не може бути менше) вичислених староств. Там нехай поділять ґрунти між собою, і козаки

рестрові нехай то тримають доживотним правом за привилеями королівськими. Нехай служать з того замість якої небудь платні, і платять податки Річпосполитій—принаймні від тих підданих котрих там будуть мати. Мід, пиво, горілку можуть варити на свою потребу, але не шинкувати. Сам Київ можливо виключити, або принаймні старатися, щоб козаків у нім мешкало як найменше. На «уділ» або «відріз удільний»¹⁾ яких небудь маєностей або Диких Піль не годиться ніяким чином.

Митрополит має дістати місце в сенаті, перед світськими сенаторами (себто після католицьких біскупів); надавання (митрополичого уряду) належить королеві. «Пан Хмельницький» має бути воеводою і zarazом гетьманом Запорозьким і матиме місце в сенаті «при воеводах». Надавання сього уряду повинно належати королеві, а коли б козаки на се не годились, то нехай військо обирає на уряд гетьмана-воеводи 4 кандидатів, і одного з них король буде «подавати» своїм привилеєм, короговою і булавою.

До гонору і прерогатив шляхетських може бути допущено що найбільше 6000 осіб: військо само їх вибере і подасть, а шляхецтво буде надане королівським привилеєм, затвердженням соймовою конституцією.

Захованне договору віддається під контроль і патронат князя семигородського і хана кримського, але вони мають пильнувати його «мирними способами: послаючи своїх послів і комісарів в невеличому числі» (не військовими експедиціями себто!). Ближче слідити за виконанням умов мають постійні комісари, в рівнім числі від Річпосполитої і від війська Запорізького, а голову сеї паритетної комісії буде призначати король. Вона буде засідати від сойму до сойму в Києві і розбиратиме скарги і претенсії в справах персональних і маєткових, але не має присвоювати собі функцій соймників і сойму, а тим більше—елекції короля.

Коли б козаки вимагали присяги на захованне договору, то присяга має бути обостороння: кожна сторона вибере, хто має з противної сторони присягти. Як би зажадали присяги самого короля—відговорювати їх від того всякими способами, на решті віддати то на волю самого короля; хіба якби від того могло розірватися все замирненне, дати згоду і на присягу короля, тільки з тим застереженням, що то він вчинить добровільно. для згоди, з любови до повірених йому народів.

Заставників з польської сторони козакам непотрібно, бо там між ними буде мешкати шляхта, скорше Полякам належали б заставці з їх сторони. Але як би домагалися конче, нехай будуть з двох сторін, тільки тримати їх в третій руках: у кн. семигородського, яко християнського володаря, коли не можливо се—тоді у кримського хана.

Се замирненне має обняти союзників Річпосполитої—кн. семигородського, господаря молдавського і мунтанського. Натомість треба всяко добиватися, щоб зараз же, при замирненню наступив розрив козаків з Московою, а якби вони з огляду на зложену присягу не годились на се, то в кождім разі мусять зараз випроводити Москву від себе, з городів, і дозволити своїм охотникам іти з коронним і татарським військом на війну з Московою. Самі можуть зістатися спокійно, тільки дати свободний перехід до Московської держави військам польським і татарським.

¹⁾ Слово се написано не ясно—odrez, чи щось інше, але ясно про що йде мова: щоб гетьман не претендував на якусь територію «як на відрізане удільне панство» своє, як висловлювалися в 1648—9 рр.

На можливі видатки сеї комісії передбачається потреба в грошах до 300 тис. золотих ¹⁾—на те щоб «уяти собі» хана, Хмельницького, старшину татарську й козацьку, «тому що козцька старшина позискана великими датками Москви».

Остання редакція сеї інструкції була списана «в останніх днях червня», як значиться на її оригіналі, що переховується тепер в бібліотеці Чорторийських (рхп. 402 с. 51—60); її підписали Радивил, канцлер Корицінський, підканцлер І. Сопіга, М. Березівський, підскарбій королівський Богуслав Лещинський, каштелян Вельопольський і 5 послів, між ними Ю. Немирич, А. Мясковский стольник галицький і З. Житкевич коронний інститор.

Вони дали нам міру того, що магнатська і шляхетська Польща вважала можливим дати в такий критичний момент, супроти демагогічних заходів короля—в повнім розриві з ним, під грозою московської окупації і перед перспективою нової грізної війни—шведської. Рівняючи королівський універсал—виданий ним в хвилі коли він майже махнув рукою на польську корону—ми бачимо як сі вельможі і шляхетно уроджені крок за кроком обтинають його обіцянки і з усею силою дійсно стягають усе до відносин передвоєнних. Одно чого не жалували—се широкого ушляхетнення козацьких верхів. 6000—се ж цілий колишній козацький реєстр! Наділити таку масу шляхетськими дипломами, дати їм відчутти свою приналежність до пануючої верстви, свою причетність до шляхетських привілеїв—сеї замисел був дуже серйозний і по своєму радикальний; коли б його вдалося перевести в життя, він міг би мати в нім чималі наслідки. Старшинська верства фактично сама потім, без королівських привілеїв проробила сю дорогу і створила їх фікцію «заднім числом», але на се пішло майже ціле століття. Коли б був переєдений такий формальний акт, як се задумував король і комісари в 1655 р., і потім, в 1658 пововили сю ідею Веневський і Немирич в Гадяцькім акті, хто зна—чи диференціація козацтва не наступила б значно скорше.

На певного чоловічка, що мав би через київських духовних приготувати ґрунт для переговорів у гетьмана, вибрали Федора Виговського, писаревого родича, що давніше служив реєнтом київської гродської канцелярії. Якийсь Ростокора в Клеєани розповідав в серпні, що сей Виговський був в тих сторонах у нього 8 серпня, їдучи від гетьманів коронних до Хмельницького з королівським листом, де мовляв король просив його змилосердитися над Річпосполитою: «Ти мене зробив королем і скинути можеш, коли схочеш, бери що хочеш, хочби й до Висли, тільки поможи мені против моїх неприятелів, бо крім Бога і тебе, і війська твого, не маю помочи ні звідки» ²⁾. Так в аспекті тодішнього шляхетського роздраження на короля—між иншим і на його залицяння до козаків, переказувався зміст сього листу, котрим король «все пробачав і все позволяв» учасником козацької ребелії.

Потім 18 н. с. серпня сей Виговський дійсно з'явився в Києві і заїхав до господи старого Виговського, писаревого батька ³⁾. На запитанне київських воеводів заявив, що був з жінкою на Волині і відти їздив до Вигора, на батьківщину, а тепер приїхав до Києва—побачитися з ріднею; у гетьманів не був і ніяких листів від них не

¹⁾ У Кубалі III с. 296 800 тис.—очевидно похибка друкарська, бо в оригіналі словами—trzy kroć sto tysięcy.

²⁾ Теки Нарушевича 148 ст. 483, лист якогось Тарновського невідомо до кого з 13 серпня.

³⁾ Акты Ю.З.Р. XIV с. 883.

має. Але воеводам донесено, що він їздив до Польщі, і полковникові Яненкові призначався, що має листи від гетьманів до Хмельницького і до інших людей у Києві. Яненко на запитання воеводів сказав, що він тримає того Виговського у себе під доглядом, але листів у нього без гетьманського наказу взяти і розпечатати не може; 27 н. с. серпня піде з своїм полком до гетьмана, за його наказом, і тоді забере з собою і Виговського з його листами. Про се було донесено цареві і він післав Бутурлину указа розвідатися у гетьмана й Івана Виговського, з чим той Федір Виговський приїздив і які листи привозив. Результатів сеї розвідки не знаємо. Відповідь гетьмана на місію Ф. Виговського мабуть не була така негативна, щоб не продовжити переговорів. Так можемо судити з сеї записки Голіньського: «І. м. п. Житкевич, інститор коронний, був висланий до козаків і до Хмельницького, щоб пригати їх до корони польської; він мав для того уповаженне і повноважність на замиренне і т. д.» (с. 787). Але про місію Житкевича не знаємо таки зовсім нічого.

Одночасно з сими плянами «уняття» Хмельницького і козаків що займали польських політиків в травні-червні, робилися своєю дорогою заходи коло мобілізації против них Орди, що лишлася властиво одиноким засобом боротьби з Козаччиною. Травневий сойм (від 19 травня до 19 червня) в організації оборони лишився майже безрезультатним і для скріплення польського фронту на Україні не дав нічого. Польська армія була в цілком мізернім стані, і вся надія була на Татар. Весною виправлено до Царгорода Войцеха Бечинського—забезпечити собі прихильність Порти і впливи на хана в напрямі підтримки Польщі против козаків і Москви ¹⁾. За ним поїхав до Криму Яскульський—підіймати Татар, що обловившись ясиром вилежувалися дома і не памятали своєї обіцянки—з травою ставитися знову на Україні, помагати Полякам кінчати козаків ²⁾.

Але козацький уряд не без успіху перебивав сі заходи, з одного боку страшачи Крим і Порту московськими експедиціями і перспективою сухопутного наступу, з другої сторони манячи Порту обіцянками підданства, військової помочи і т. д., і підкріплюючи сі заяви відповідними дзвінками аргументами. Козацьке посольство, що пішло до Царгороду в травні з Шагин-агою ³⁾ і проробляло там свої дипломатичні операції одночасно з Бечинським, мало далеко більше успіху ніж він (тим більше що король виправив свого посла на сухо, без грошей, з огляду на свій порожній скарб). Порту незадоволена з того, що Татари підтримуючи Поляків, накликають тим козацькі походи на море, вона конче хоче помирити Татар з козаками,—писав царський агент з Царгорода в 20-х числах квітня. А місяць пізніше висловляв гадку, що Туркам удасться справді перевести се замиренне; козацьке посольство прийнято краще ніж польське, і козацькі послы користуються з сього доброго настрою, щоб поправити долю Лупула: їм дано побачення з ним, і вони стараються вернути йому коли не господарство, то хоч свободу ⁴⁾. Писланець ерусалимського патріярха Грек Федор, що їхав разом з послами Хмельницького—Романом і Якубом і з тим самим

¹⁾ Інструкція Бечинському з дня 16 лютого—Теки Нарушевича 148 л. 35. лист короля до султана тамже с. 1017.

²⁾ Міхалов. с. 753.

³⁾ Див. вище с. 1065.

⁴⁾ Жерела XII с. 346—реляції з 24 квітня і 3 червня.

Бечинським, розспідав потім в Москві, що козацьким послам були від султана дарунки і корми великі, а польського посла відправлено з пічим: султан зажадав від короля наперед харачу, і в таких разі обіцяв йому поміч своїх васалів. А до гетьмана, відправляючи його послів, знову післано того ж Шагін-агу з великим супроводом, щоб відводити козаків від Москви. Вони виїхали з Царгороду 20 н. с. липня і 4 вересня приїхали до Умани—там лишився Роман з Шагінового товариства,—взяти інструкції що до з'їзду і переговорів. Турецькі пропозиції сей Федір представляє так, що султан пропонував гетьманові відставши від Москви, бути васалем Порти так як воеводи молдавський і муптянський ¹⁾.

Агенти Ракоція доносили своєму панові на початку червня з Царгороду, зі слів свого турецького конфідента, що козацьке посольство поставило султанові такі «безстидні» умови: Порта має віддати гетьманові Камінецький санджак, а Львів—иньшому достойному чоловікові (чи не Радзейовському часом?), за те гетьман буде платити султанові 30 тисяч талярів щороку і приведе в підданство також Польщу. Посли говорили, що здобудуть Камінець самі (не потрібуючи турецької сили), бажать тільки бути під турецьким протекторатом ²⁾.

22 липня вони пишуть: Козацькі послы виїхали минулого понеділка ³⁾, зовсім не з такими відповідями, яких вони собі бажали. Робили заходи коло звільнення па свободу Лупула, але не добилися нічого. Польський посол виїхав вчора, каже що у всіх справах дістав повне задоволення ⁴⁾.

Сим разом можемо в деякій мірі перевірити сі оповідання й документально, бо заховалися листи султана і «яничарського баші» післані гетьманові з його послами.

Се та досить голосна в історичній літературі грамота султана, що попалася Костомарову в 1878 р. в актах московського архіву загран. справ і зробила на нього таке сильне вражіння, що він з чисто московського становища осудив славного гетьмана як зрадника ⁵⁾—тим часом як його антагоніст Карпов ⁶⁾ доводив, що Хмельницький не робив ніякого секрету перед московським урядом з своїх зносив з султаном, тому нельояльності йому з сього приводу закинути ніяк не можна (вище я згадував уже, що з сього обвинувачення Хмельницького в зраді Карпов зробив потім обвинувачення против самого Костомарова).

Султан повідомляв гетьмана, що послы його Роман і Яків принесли від нього поклін і віддали грамоту, де гетьман скаржився султанові на хана за те що він

¹⁾ Сівського столу ст. 179 л. 479—480. Голіньский про се посольство записує в своїх записках: «І то також чути про козаків, що Хмельницький післав послів до Порти, до цісаря турецького, пропонуючи своє вірне підданство—віддаючи йому всю Україну, просячи щоб їм дав башу, аби мешкав у Києві. Не хочуть бути ні під Ляхами, ні під Москвою, тому що на них Мосвитин накладає тягарі й великі данини, а пиво й горілку щоб тільки на московського царя роблено. Жадають від цісаря турецького помочи на Ляхів, а зате обіцяють йому, що будуть послухні на кожний його наказ—куди їм скаже йти на війну»—с. 750.

²⁾ Monum. Hungariae XXIII с. 190—1, реляція 4 червня.

³⁾ Коли нового стилю, то се 19 липня—сходиться доволі близько з оповіданням Федора Грека.

⁴⁾ Transsylvania I с. 548.

⁵⁾ Нового вид. т. V с. 611.

⁶⁾ В защиту Б. Хмельницкаго с. 22 дд, 75 дд.

злігався з Ляхами, Уграми й ріжними народами наоколо Козацької землі і воював її, переступивши свою присягу. Через те, бачучи наоколо себе стільки ворогів гетьман мусів покликати до помочи Москву. Тим не менше, згідно з давнішими своїми листами він прибігає під опіку султана і просить оборони, згідно з давнішими обіцянками його. На се султан висловляє готовість далше тримати козаків в своїй опіці як вірних і жичливих слуг. Попередній візир ставився до них неприхильно, «не відчиняв дверей їх послам», але тепер, виrozumівши з грамоти гетьмана всі обставини, султан бере козаків в оборону і сповіщає про се всіх своїх підданців, щоб вони се знали і не підносили на них своїх рук, як вірних і жичливих, більше ніж які інші, султанових служебників. Від гетьмана султан жадає, щоб він не пускав своїх козаків на турецькі землі і стримував від морських походів козаків московських. За се султан боронитиме його від усіх неприятелів, складає йому на те присягу і від Хмельницького жадає, щоб він з усім військом Запорозьким також присяг йому на вірність. Наказує йому жити в згоді з усіма васалями Порти: з Кримом, Молдавою, Мунтенією й Угорщиною. На знак своєї ласки посилає з Шагін-агою, що їде з козацькими послами, шість кафтанів для гетьмана, аби їх шасливо носив і султана памятав.

Костомаров каже, що ся грамота була післана в місяці вересні; не можучи провірити сього його свідчення, констатуємо що приблизно так воно в кожному разі мусіло бути.

В Криму, як ми бачили вище, настрої був дуже ье военний. Коли приїхав Яскульський з грошима для всієї кримської верхівки, се значно поправило її настрої на користь Польщі: він мав дорученне виплатити калзі-султанові 3 тис. талярів, нуредінові 2 тис., Сефер-казі 1500, скарбникові 300, і т. д.¹⁾ Але опозиція таки не вгавала, і казали, що сам калга, по досвідах останньої кампанії відмовляється йти знову. Товмачі московських послів «чули в Бахчи-сараю від Татар і Євреїв, що прийшло до Криму від польського короля сім чоловіка шляхти, були у хана на посольстві—просить король війська против Запорізьких Черкасів. і цар посилає калгу, а калга відмовляється, йти з Поляками на Черкасів не хоче: боїться, що Поляки не матимуть сили, а цареві каже, ніби то тому не хоче йти, що в степах скрізь заступили дорогу Черкаси, і пройти не можна. Про се тепер у царя рада з мурзами й аґами, сам хан задумує йти, але скоро тому походові не бути—хіба піде як розвідає, що буде у Черкасів з Поляками, а польські гінці не відправлені, і про відпуск їх ще не чути»²⁾.

В липні прийшов уже звісний нам посол від султана з наказом—не воюватися з козаками, щоб не накликати їх походів на турецькі землі. 7 серпня н. с. оповідав московським послам в Криму Маметша Сулешов: Приїздив з Царгороду від султана чауш з грамотою, до Мегмет-ґєрая, щоб він на Запорізьких козаків війною не ходив, тому що Б. Хм. і все Запорізьке військо прислали до султана послів, щоб він їх прийняв у підданство і мав їх у своїй опіці так як Волоську державу—боронив від Кримців і Поляків, і султан їх в підданство прийняв, післав гетьманові і всьому Запорізькому війську корогву і булаву, а ханові і польському королеві написав—щоб козаків не воювали. «Одначе Мегмет-ґєрай таки піде з поль-

¹⁾ Міхалов. с. 755.

²⁾ Крим. справи 1655 р. кн. *37 л. 157. під 30 травня с.с.

ским королем на козаків війною, тому що козаки люди зрадливі, польському королеві і Кримові зрадили і тепр козакам після такої їх зради ні в одній державі не вірять»¹⁾. З другого боку їм ставили на рахунок напади на Крим, що вчилися нібито під фірмою Донських козаків, але, як підозрівали в Криму—з намови і з участю Запорізького війська. Сулшов і приходив з ним, щоб звернути увагу московського уряду, в особі його послів на останні відомості про ці напади: «З'явилися на морі Донські козаки, взяли турецьке місто Тамань, зруйнували місто, людей побили і в полог багато забрали. А потім тіж Донські козаки приходили на Керч, приступали під місто і гаробили багато шкоди». Ханські люди ходили боронити Керч і взяли у козаків язиків, язиків сі на допиті кажуть, що ходили вони на море з царського наказу—«и то от ц. вел-ва к Магмет-гирью царю какая правда, что таких горов на Крымское государство войною посылает?» Посли рішучо заперчили і заявили, що московський уряд в попередніх переговорах зняв з себе всяку відповідальність за своєвольні напади Донців—«нехай з ними хан сам управляється». В відповідь на таку кисту відповідь Мамеша і розповів послам, що хан не вважаючи на заборону дигану—і московські клопотання за козаків, таки буде воювати їх разом з Поляками.

Татарські маси несприятливо оцінювали сю ханську воєнничість; вони схилялись до того, що правда була по стороні козаків, і хан скривдив їх, розірвавши стару приязнь і ставши помічником Поляків. Тосмач московських послів, побувавши в Вахчисарау на торгу так переказував людські балачки з приводу султанського посольства: «Послав В. Хмельницький до Царгороду скажитися турецькому султанові на Кримських і Ногайських Татар, що вони забули їх приязнь і все добро і зложилися з Поляками, палять їх міста, пустошать і руйнують, люд й побивають,—нехай їх султан велить стримати, инакше вони самі будуть своїх кривд доходити на Криму і на Ногаю. Султан обдарував послів Хмельницького великими дарунками і відправив на Запоріжжя, а до Крима прислав чауша, щоб не ходили війною на козаків. Але хан в тім чаушеві відмовив і таки хоче з Поляками спільно йти війною на козаків, тому що від козаків діються великі шкоди і зачіпки всьому Кримові і Ногаєві. Післяв умисного гінця, кашичя Дилера до султана, щоб дозволити йому йти війною на козаків»²⁾.

В тих днях приїхав з Варшави ханський посол Деш-ага з пригадкою від короля, щоб Орда йшла як скорше, бо польське військо вже давно готове до походу на козаків, і король чекає тільки вісті про вихід хана з Криму, щоб рушити й собі в похід³⁾. Ся відомість пришпорила хана і всю партію війни, і не вважаючи на категоричну заборону дивана хан наказав Орді готуватись до походу і вислав Дедеш-агу назад до короля з повідомленням, що Орда цілком готова і зараз рушає в похід⁴⁾. Про се московські послы довідалися від свого товмача 9 н. с. серпня, потім 13 серпня повід мив їх про се пів-офіційно Мамеша-Сулешов: хан і нуреддін ідуть разом з Поляками на козаків, на всю

¹⁾ Кримські справи кн. 37 л. 169.

²⁾ Тамже л. 167.

³⁾ Лист короля до хана з Дедеш-агою в збірці Голінського с 162—3.

⁴⁾ Крим. справи кн. 34 л. 170—2, лист хана—рмп. Чорторійських 612 л. 21—у Кубалі III с. 294: хан іде в похід сам і королеві радить, на ніщо не вважаючи, слати військо на Україну.

осінь («до зими»), а в Криму лишається калга з частиною Орди. Посли попрабували ще раз вплинути на ханський диван, щоб відвести Орду від такого нелюболявого супроти царя кроку. Коли Маметша приїхав до них «на стан» 15 серпня, вони знову завели розмову, що після того як гетьман В. Хм. і військо Запорізьке стали царськими підданими, хан як царський союзник не повинен на них воювати. Але Маметша відповів, що хан своїй присяги цареві дотримає, московських городів воювати не буде. «А про Запорізьких козаків я говорити не смію, тому що козаки зрадники («воры»), і від них діються великі зачіпки («задор») людям Кримським і Ногайським, і від них же багато людей пішло на Дін і вони ворують спільно з Донськими козаками, грабують і розбивають на морі купецькі кораблі, взяли турецьке місто Тамань. Тому говорити Магмат-ґараєві, щоб він їх не воював — не може»¹⁾. Так само безрезультатною лишилася проба послів вплинути в сім напрямі на Сефер-казі: той відповів, що се справа ріш на, і він відмовляти хана від походу не може, бо від козаків діються великі шкоди «в Криму і в Ногаях»²⁾.

Посли попрабували порушити сю справу—з порушенням всякого дипломатичного етикету, на прощальній авдієнції, даній їм перед виходом хана в похід 6 н. с. вересня. Хоча хан в промові своїй тільки «глухо» сказав, що йде походом на неприятеля, «а на кого саме, того не сказав», тільки в повістці на авдієнцію було їм сказано що похід підійметься на Запорізьких козаків,—посли скористали з того, що хан доручив їм переказати цареві, аби він своїх підданих, Донських козаків стримував аби не нападали на кримських улусних людей. Заявивши, що донські напади діються своевільно і цар за них не відповідає, вони повторили свої доводи, що хан не повинен воювати Запорізьких козаків, як підданих царських, ні тепер ні потім, і се мусить бути написано в шертній грамоті. Тоді візир Сефер-казі відповів, що про се вже багато говорилось, хан дав свою відмову і підіймати сього питання знову нема причини; «а Донських козаків цар коли й не стримає, вони однако нічого в Криму не докажуть і в Криму їх ніхто не боїться; приходили вони сього літа до Криму, та взяли тільки три корови, а далі буде що бог дасть»³⁾. Инакше сказавши—коли цар не хочє Донців стримувати і полишає з ними «управляться» самому ханові, то хан буде управлятись не тільки з Донцями, але і з Запорізьцями.

Орда вже рушила: передовий полк з нуредіном пішов 26 н. с. серпня, на 9 вересня визначив свій вихід сам хан, але вирушив 12-го. 17 вересня був на Перекопі; всього війська з ханом рахували більше 100 тисяч⁴⁾.

Але Маметша Сулешов, котрого розпитували московські послы, потішав їх оптимістичними гадками, що до війни у Татар з козаками все таки не прийде, бо скоро після виходу хана прибули до Перекопу козацькі послы: якийсь полковник, і з ним звичайних козаків чоловіка з 50. Вони приїхали від усього війська з проханням, щоб хан їх не воював і королеві на них не помагав, а прийняв назад до себе «в підданство»: вони, козаки, хочуть як давніш бути в приязні з Кримцями та Ногайцями, бо вірніших приятелів не мають. Се посольство не застало хана в Перекопі, розминувшись з ним у степу, бо він пішов горі Дніпром, а послы їхали на Очаків. Калга-султан прийняв їх до себе, обдарував кафтанамі і послав до хана⁵⁾.

¹⁾ Крим. справи кн. 37 л. 179. ²⁾ Тамже л. 180. ³⁾ Тамже л. 186.

⁴⁾ Тамже л. 190—1. ⁵⁾ Тамже л. 193.

Тим часом козацьке військо з армією Бутурлина сунуло «на Львів». Сунуло одначе доволі вільним кроком. На жаль, докладніших реляцій за перших півтора місяці походу не маємо. На початку липня («в останніх днях червня» старого стилю) вислав гетьман цареві реляцію і двох бранців «Німців»—капитана Давида і якогось Матуса, захоплених козацьким під'їздом під Межибожем, як документ свого промислу. Віз їх не хто інший, як пізніший герой руїни Петро Дорошенко, але самим мізерним способом наскочив па польську вилазку з Старого Вихова, відвідуючи табор Золотаренка (мабуть мав листи від гетьмана і до сього війська), і у нього тих бранців і «вистові листи» Поляки забрали, і зміст їх для нас пропав ¹⁾. Потім маємо—знов таки не саму реляцію, але принаймні хоч переповідження її в царському листі до гетьмана: з неї знаємо, що Бутурлин доносив цареві (десь мабуть при кінці серпня), що вони зійшовши за гетьманом на різних місцях польських і литовських людей побивали, багато язиків забрали, і городи Бар, Зіньків і Чортків цареві добили чолом. В Чорткові Павло Потоцький, багато шляхти, як також і міщани присягли на службу цареві, а город Гусятин взято зброєю—в нім багато Ляхів побили, і пішли на Львів ²⁾.

С-під Бару («в таборі під Б.ром») маємо лист гетьмана до воєводи мунтяпського датований 15 липня—мабуть старого стилю ³⁾. Гетьман відповідав на листа привезеного очевидно мунтянським посольством. Висловляв свою радість з приводу того, що воєводі вдалося зліквідувати повстання «тих злодіїв», про котре йому доводилось чувати. Коротко поясняв причини свого походу на Поляків, що не дав йому змоги скорше післати своїх людей до воєводи (очевидно—в відповідь на його посольство): велике розлиття невинної християнської крові, вчинене Поляками зимою, змусило його до сього походу, щоб забезпечити свій край від нових наступів польських. Тепер зблившись до границь молдавських він посилає свого посла полковника Матвія до воєводи молдавського і відти до воєводи мунтянського і просить йому у всім няти віру.

¹⁾ Сибир. прик. ст. 1636 л. 566 і білгород. ст. 382 л. 310. Про сей інцидент моя статейка в ювілейнім збірнику ак. Студинського.

²⁾ Брульон царського листа 23 с.с. 'вересня, й інструкція' послові Борятинському, що він має говорити гетьманові на авдієнції—Сибир. прик. ст. 1636 л. 576—584. З них видко, що реляція Бутурлина була отримана в ставці 15 с.с. вересня; очевидно, се приїзд сеунщиків, записаний під сим днем 15 вер. в дворцових розрядах: «пригнали» сеунщики В. Бутурлина, Г. Ромодановського і А. Бутурлина з оповіщенням про здобуті городи: Гусятин, Бар, Зіньків, Краснопілле, Ягольницю, і підданне Павла Потоцького з Чортковим (Дополн. с. 8).

Павла Потоцького зараз же з-під Камінця відіслано до царя; про се довідуємося з такої переписки: Федір Мурцов з товаришами, що відвозили його до Києва, 7 вересня с.с. були виправлені відси в свої полки, але дійшовши до Старого Костянтинова і Межибожа довідалися, що дорогі заступили польські й литовські люди, тому мусли вернутися до Києва—Приказного стола Розрядя ст. 70 л. 251.

³⁾ Transsylvania I с. 443. Далі побачимо (с. 1106), що посольство виїхало дещо пізніш—5 серпня н.с., мабуть щоб узяти з собою послів до шведського короля, і виправив їх гетьман нібито з Браслава (Breszlavna в малярській передачі), «вибираючись на Саталів». Або воно помилка, або гетьман їздив з фронту до Браслава в тих днях?

Реляції з Торговишт одкривають нам завдання сього посольства, що мало привести до воєнного союзу против Польщі; ми далі з ними познайомимось, а тут знаначую, що дата сього листу за браком иншого орієнтує нас до певної міри в хронології походу. Операції на лінії Бар-Гусятин-Сатанів-Чортків, згадані в реляції Бутурлина, мусіли розвиватися приблизно на протязі місяця, від 20-х днів липня до 20-х днів серпня н. с. Сюди хронологічно належить цікавий епізод, що був два роки пізніш темою політичної дискусії між гетьманом і московським послом Ф. Бутурлиним ¹⁾. Козацький уряд обстоював тоді лінію непримиреної боротьби з Польщею, в союзі з Швецією і Семигородом, тимчасом як Москва замирявшися з Польщею і воюючи з нею спільно против Шведів, настоювала, щоб і козаки припинили воєнні операції против Польщі. Московські послани, намовляючи до лагіднішої тактики супроти Поляків, нагадали гетьманові його становище, зайняте в справі гусятинської залози. Епізод сей, в освітленню сеї дискусії, дає цікаву ілюстрацію відносин підчас кампанії 1655 р.:

«Окольнічій і дяк говорили: Як 1655 р. післано було В. В. Бутурлипа з військом щоб з тобою, гетьманом, спільно промишляти над корунними городами, і прийшли ви під перший город Гусятин, і ратні люди з боярського полку почали приступати, і вийшли на город,—ти велів тих людей від города відбивати, і відбиваючи багато людей порубано, а на тих людей, що були на город вийшли, з гармат стріляно. Боярин В. В. послав до тебе в сій справі своїх дворян і велів тобі нагадати, що йому, бояринові, і тобі, гетьманові велено спільно промишляти над польськими городами, а тепер коли царські люди приступали під город, і на стіну вийшли, ти не тільки що не велів їм помагати, а ще казав їх від города відбивати і з гармат на них стріляти? І ти сказав тим дворянам, що ти велів царських людей відбивати від города тому, що обложені в Гусятині прислалі до тебе бити чолом, аби їх прийняли під царську руку, то й не годилось робити на город приступ,—бо коли піддаються під царську руку це тільки що Поляки, але й бісурмени й Євреї, їх не треба нічим притиснати, а показувати їм ласку і увагу; мовляв і шведський король як наступав на корупні городи, теж до городів не приступав, сел не палив, людей не побирав і в полон не брав: тих що йому добровільно піддалися, нічим не обижав—тому грохи не вся Корона йому піддалася».—Якже, мовляв, погодити з такими гуманними поглядами, що висловлювалися в 1655 р., теперішню непримиренність, коли козаки завзялися знищити Поляків, не вважаючи на те що вони піддаються цареві?

«І гетьман на се сказав: Се правда, що під Гусятином забороняли його здобувати, але се на тому що берігли Ляхів, але тому що по тих городах багато празославних християн, і (крім того) думали ми про те, щоб зробити головне: побити кварцяне війсьсько і гетьманів та йти в Польщу: добувати там корунні городи, де Ляхи живуть, та їх приводити в підданство цареві. А (люди Бутурлина) тому нашому замислові не підпорядковувались, пішли за шарпавиною, ганялися за користю (добичею)».

Як бачимо, в своїй офіційній реляції, піславів з театра війни, Бутурлин сього епізоду не спомянув, і мабуть розповів вже його при кінці року, в серії всяких розходжень, що виявилися між ним і козаками підчас сеї кампанії; Гусятинський епізод належав, очевидно, до ранніх інцидентів в сій серії, і Бутурлин ще не вважав потрібним його підчеркувати.

¹⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 575—7.

В другій половині серпня козацьке військо було під Камінцем, не ясно як довго. Правда, звісний уже нам кореспондент з Полісся, той що повідомив про переїзд Ф. Виговського на переговори до Київа, дає про се дуже категоричні відомости, але вони при провірці виявляють свою непевність. Він пише 13 серпня що чув в тих днях: Хмельницький був під Камінцем, але захопити його несподіванкою не вдалось: козаки скочили були до брами, але їх відбили ручною зброєю і з гармат, а пустивши воду наоколо міста, припинили тим приступ. Хмельницький стояв під містом три дні; чимало шляхти, заставши по домах неприготованою до нападу, він побрав у полон, декого й побито. На кілька миль наоколо він велів попадати не тільки села, але й збіже в полях; фільварки підміські теж відходячи спалено. «Плян його був іти на Волощину, зійтися там з старим господарем і осадити його на панстві, але що застав Волохів сильними і приготованими, не відважився пробувати і повернув відти під Бар. Бо Волохи, військо Ракоція, Мунтяне і 15 тис. Турків з яничарами, що прислав баша сілістрійський, чекали його під Сучавою, тай Татари прийшли до Волохів з Буджаків, з степів Тягинських. Довідавшись про се Хмельницький післав Виговського з частиною війська на Україну, з огляду на Татар, сам став під Баром, а Богуна з 20 тис. післав під Острог—знищити Яніцького, і благословляючи в ту дорогу наказав, аби конче постарався здобути Олику і кола на колі не лишив—«а коли будеш більш війська потрібувати, присилай до мене». А сам мав іти на Львів чи на Дубно»¹⁾.

Тут коли не все, то багато фантастичного. В початках серпня мабуть був якийсь козацький приступ під Камінець. Воевода Стефан 23 серпня²⁾ сповіщає Ракоція, що козаки від 19-го почали енергичніше приступити до Камінця і не знати чим се скінчиться. Коронний гетьман поспробував був післати туди молдавською стороною на Сороки і Хотин 300 німецької піхоти на ратунок, але вона спізнилась і не могла вже дістатися до Камінця, бо козаки його окружили; від гетьмана приходили післанці по провіант для війська, і Виговський про се ж переказував.

Чи був тоді під Камінцем сам Хмельницький, не знати³⁾, але при кінці серпня і в перших днях вересня був певно: тверду дату сього походу з-під Камінця, 3 н. с. вересня він дає в листі до царя, писанім два дні по відступі, в таборі під Скалою.

Гетьман відповідав цареві на повідомлення про новий московський тріумф—погром литовської армії і підданне Вильни цареві в останніх днях липня ст. ст. Гетьман висловлюючи свою радість з сього приводу писав про свої операції: «Ми зійшовши з В. В. Вутурлиним і всім військом в. ц. в. прийшли аж під самій Камінець Подільський і обложивши його хотіли здобувати, але розсудивши, щоб на при-

¹⁾ Теки Нарушевича 148 с. 481—2.

²⁾ Так в друкованім—Transsylvania с. 438, може бути що в даті помилка, бо в тексті Стефан називає суботу вчорашнім днем, а неділя була 22 і 29.

³⁾ Що воевода Стефан пише до воев. Костянтина, нібито Камінець здобуто, не вірй тому, в. м.—небуде того ні тепер, ні потім—Ян Борш Ракоцієві 16 серпня, Mon. Hung. XXIII с. 229. «Козак не міг здобути Камінця, пішов геть—чи піде далі на Польщу, чи назад до Чигрина, ще не маємо відомости» (Ракоцій 11 вересня—Trans. I. с. 473).

⁴⁾ Єміловський пише в своїх мемуарах, що Хмельницький стояв з Москвою під Камінцем кілька тижнів; Кубаля цитуючи його означає точно: 3 тижні (с. 298)—мабуть за Єрличом, що рахус камінецьку облогу на півчетверта тижня, і десять штурмів, що скінчилися нічим.

ступах не потратити війська, а ще більше—почувши про коронних гетьманів, що вони збирають військо під Львовом і Глинянами, ми до них як до голови рушили з-під Каміння з усім військом дня 24 августа. Просто під Львів і Глиняни, щоб там над гетьманами і військом їх промишляти».

При тім повідомляв, що з Запоріжжя і від воеводи Стефана одержав він відомости, що хан рушився сам і всі Орди рушив: частину пустив на українські сторони і вже в Очакові і Тягині чимало їх переправилося і стало підпадати під пограничні міста, а сам хан з іншою частиною йде в поміч Ляхам. Сілістрійський баша відводив хапа від того—щоб він на козаків війни не підіймав, але хап йому відказав: «Не тільки що сам піду Ляхам у поміч, але й велю іншим ордам пустошити козацькі городи». Останні відомости говорять, що він уже наближається до Очакова, а перед собою виправив великий під'їзд, котрого треба пильно вистерігатися. Гетьман же тим не менше має далі замір промишляти над Ляхами ¹⁾.

Найважливішого одначе, що діялось під Камінцем, гетьман не написав—а се був приїзд посольства від шведського короля і від Ракоція. На жаль, у нас тільки два листи, що констатують ці факти, але не вводять у самий зміст переговорів. Один се лист гетьмана до шведського короля, без дати. Гетьман висловлює радість, що шведський посол Олександр Юлій Торкват по всяких небезпечних пригодах дістався до козацького («нашого») табору під Камінцем і переказав від короля обіцянки приязни і помочи. Те що король запропонував через нього, військо Запорозьке у всім ухвалило, «і ми полишивши облогу міст, і самого Камінця, в найкоротшій часі йдемо негайно на Львів і там будемо чекати дальших бажань в. кор. мит.». Перед приїздом Торквата гетьман виправив з Данилом свого уповаженого Івана Тафларія, але незалежно від того і через Торквата багато переказує королеві устно і поручає себе дальшій ласці короля ²⁾.

Другий лист—Виговського до Ракоція, з докладною датою: «в таборі під Камінцем Подільським 28 серпня 1655». Він ще бідніший змістом: висловляє вітху з приводу того, що посол Стефан Луць приніс йому листи від свого пана і словесно переказав йому новини та запевнив в його прихильности до пана писаря ³⁾. Інтересний той сам факт, що одночасно з тим як полковник Матвій договорювався про военний союз з обома господарями, разом з шведським послом був в козацьким таборі під Камінцем також посол Ракоція, той сам Ст. Луць, що був у нього в травні. Чи приїхали вони разом, чи стояла ся подорож у звязку з посольством Велінга, що його шведський король вислав іще в травні, з повідомленням про свій замір воювати Польщу і бажанне втягнути в сю акцію також Семигород? Велінг їхав довго (через Бранденбург і Шлезк) і доїхав до Ракоція тільки в 20-х днях серпня н. с. ⁴⁾, коли Луць з шведським послом шукали дороги з Ясів до козацького табору ⁵⁾, а козацьке посольство, переговоривши з Стефаном трактувало з Костянтином, при участі аген-

¹⁾ Московський переклад в Сибир. ст. 1636 л. 560—5, дата: «Писан в таборе под Скалою дня 26-го августа лѣта 1655»

²⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 24—з оригіналу шведського державного архиву.

³⁾ Monum. Hungariae XXIII ч. 138.

⁴⁾ Див. його звідомлення у Сіляді, Transsylvania I с. 458—9.

⁵⁾ Тамже с. 447.

тів Ракоція. Воевода Стефан пише про нього Ракоцієві, 10 серпня н. с.: «Вчора проїхали до нас посли козацького гетьмана, вони лишили його в Браславі ¹⁾, минулого четверга, 5 серпня ²⁾—він збирався відти йти на Сатанів. З яким посольством вони прийшли, ще не знаємо, бо в своїм листі гетьман не пише нічого особливого, тільки різні чмности і всякі такі фрази, а все докладніше полишає переказати послам, але на прийняттю вони не сказали нічого істотного: ми їх пильно питали, але не могли з них нічого видобути—сказали тільки, що їдуть до воеводи Костянтина, а з чим—того не сказали».

Воевода Стефан був особливо заінтересований присутністю серед них черця Данила, «про котрого (Стефан) перед кількома днями писав (Ракоцієві), що він приїздив послом від Шведів до московських воеводів і до гетьмана», і були ще такі відомости, що сей Данило був у московських бояр разом з воеводою Михайлом, мунтянським претендентом. Стефан характеризує сього «калугера» «що зве себе також архимандритом», як «найбільшого мудрия й інтригана сих країв, що привів в замішанне всі сі сторони»; висловляє здивованне, чого він їде до воеводи Костянтина і до Порти, і остерігає Ракоція, що вся ся історія загрожувє йому дуже неприємними перспективами. Стефанів чоловік, що приїхав з сими козацькими послами ³⁾, чув на власні уха, як вони говорили між собою, що козаки не мають ніяких злих замислів на Молдавію, навіть присягали на се, натомість їх мета—притиснути Юляків, з'єднавшись з Німцями (може взагалі евангеликами) і посадити воеводу Михайла семигородським князем. Воевода Стефан збирається послати з козаками своїх людей до Терговишт, але побоюється, що йому не вдасться відповідно вплинути на Костянтина, і він радить і просить Ракоція пильно зайнятися сим посольством і взяти в руки воеводу Костянтина, щоб запобігти сим небезпечним плянам ⁴⁾.

В цитованім вище листі 23 серпня ⁵⁾, розповідаючи Ракоцієві про післанців від Хмельницького і Виговського по провіянт для війська, Стефан ділиться з ним вражіннями від розмов з сими післанцями: «Ми помітили також, що, козак⁶⁾ (Хмельницький) не рад московському товариству, хотів би відступити й перейти на шведський бік; той шведський посол, що мусів—як ми в. м. писали—переїздити сюдою до гетьмана, так говорив, що Козак з Шведом разом; коли Москаль се помітить, козаки будуть мати з того велику неприємність. Виговський переказував до мене в секреті, щоб я посвідчив гетьманові свою добру волю, післав трохи провіянту «тим Жидам»—так він називає московських воеводів і з того можна зміркувати, що вони не дуже добре до них настроєні, коли звуть їх «Жидами»⁷⁾ (sidoknak) ⁸⁾.

Про переговори в Терговиштах маємо перед усім листа воеводи Костянтина Ракоцієві 23 серпня: він пише, що козацькі посли просять уже відправи, але воевода не хоче їх пускати, доки не дістане від Ракоція інструкцій в сій справі ⁹⁾. З того ж дня маємо також реляцію Ракоцієвого агента Яна Бороша. Він доносить йому з Те

¹⁾ Див. вище с. 1102.

²⁾ 5 серпня н. ст. дійсно було в четвер, се показує, що лист датований теж новим стилем. Реляції Бороша очевидно також.

³⁾ Він далі розповідає про нього, запевняючи в достовірности його відомостей, що се природжений Моллаванин, в молодих літах помандрував на Україну, оженився в Переяславі, а тепер вернувся з козацькими послами.

⁴⁾ Monum. Hungariae XXIII ч. 132.

⁵⁾ Така дата в виданню, про сумнівність її вище с. 1104.

⁶⁾ Трапезуиванія I с. 439. ⁷⁾ Тамже с. 231.

говирит, що козацькі послы говорять про свій союз з шведським королем і молдавські післанці (що приїхали з ними?) «як люде неосвічені» тому вірять; але Борош не довіряє, просить Ракоція перевірити се у шведського посла, чи справді єсть у Шведів порозумінне з Москвою і козаками. Коли порозуміння у них нема, то на гадку Бороша ніяк не треба пускати до Порти «козацького попа» (Данила). «В. м. мусить знати сього духовного, бо се той чоловік, що знає всі справи московського царя і козацького гетьмана, се їх повірник, він привів до обозу гетьмана з царем». Коли Ракоцій поділяє його гадки, Борош береться справити Данила в таку дорогу, що ніхто не знатиме де він подівся¹⁾.

З листу Бороша 28 серпня довідуємося, що Ракоцій доручив Борошові при сих переговорах добитися від козцьких послів також присяги Ракоцієві, але воевода Костянтин і Борош за ним поставилися до сього доручення скептично: на їх погляд послы і так дуже розгнівані на Ракоція і Семпгород, і таке домаганне присяги до нічого б не привело, а тільки ще гірше розгнівало б їх. Передучора сі козаки так відзивались, що Ракоцієв посол ставиться вище від усіх бояр (хоче ними керувати), забороняє Волохам входити в союз з козаками, але ще семигородському князеві нога посковзлеться—аби тільки бог дав здорове московському цареві. Відправивши посольство, складали воеводі подяку «від усеї Козацької землі», за те що він Полякам не помагав, але по християнськи поводився. А ті хто помагав нехай знають, що козаки ще живі!²⁾.

Два дні пізніше той же Борош доносив: «Сьогодні вечером козацьке посольство їде відси. Головний посол вчора сказав мині при столі мовляв він певен, що як тільки вернеться, Хміль вишле до в. м. посла. Але в. м., ім як собакам не треба вірити—бо як я переконався, вони не забули ні смерти Тимоша, ні погрому козаків під Сучавою ні над Сіркою! Прошу в. м. написати до воеводи Стефана, аби вважав—бо Камінець і від Семигороду недалеко! Треба вважати—бо від одного Стефанового чоловіка що тут був я чув, що Поляки зовсім не мають війська, а московський цар має в Польщі військо велике!»³⁾.

Від сілістрійського баші був спеціальний наказ—прийняти козацьких послів з честю і свобідно пропустити їхнього священника, бо се піддані султана⁴⁾. Супроти того не рішались чинити їм дальших труднощів—але очевидно до слухів Данила дійшли балачки в духу Борошових, і він не рішався їхати дальше. «Справа священника ще не порішена», пише Борош в депь виїзду козацького посольства—«чи буде вертати з головними послами, чи поїде до Порти; певно йому хтось наговорив до уха, бо він не важиться відставати від головних послів⁵⁾».

Як бачимо—нова ліга козацько-балканська не складалася легко, але під авспіціями шведського короля, перед лицем наступу на Польщу Шведів з одної сторони, Москви з другої, під протекторатом великого лорда-протектора Олівера Кромвеля, вона таки зложилася, і місяць пізніше Януш Кемень обмірковуючи шанси війни в союзі з Швецією против Польщі, вже твердо рахує на підтримку козаків перед Оттоманською Портою—«згідно з договором»⁶⁾.

¹⁾ Тамже с. 232—3.   ²⁾ Transsylvania I с. 440.

³⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 236—7.

⁴⁾ Transsylvania I с. 440.   ⁵⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 236.

⁶⁾ *accedentibus etiam jam juxta pactum Cosacorum subsidii*—Monumenta Hungariae XXIII с. 23 лист 26 вересня.

Події розвивалися з швидкістю блискавичною. 21 липня н. с. шведська армія, перейшовши через бранденбурську Померанію переступила границі Великопольщі, а 4 дні пізніше воеводства Познанське і Калішське признали Карла-Густава своїм королем. Кілька днів пізніше піддався під владу шведського короля Януш Радвил з своїм кузенем Богуславом, і 18 серпня в. кн. Литовське признало Карла-Густава в. князем литовським. Сам Карло в тім часі марширував на Варшаву, і Ян-Казимир виїхав відті 17 серпня до Малопольщі, а 8 вересня Варшава піддалася Шведам. Малопольська шляхта по нещасливій стрічі з шведською армією під Жарновим 15 вересня теж відступила від короля, і Ян-Казимир виїхав на Шлезк, а шведська армія в перших днях стала під Краковом, і по двох тижнях облоги він також піддався Карлові-Густавові, так що він став в сім часі паном майже всеї Польщі—з виїмком тої частини України і Малопольщі, що трималася при тих останках польської армії, котрими провадили оба гетьмани, Потоцкий і Лянцкоронський. Магнати і шляхта, знеохочені до Яна-Казимира, втомлені війною, легкодушно потішали себе обіцянками Карла-Густава і його генералів, що шведський король прийме Польщу в свою опіку, оборонить від Москви, приборкає козаків, поверне утрачені порвінці і т. д. Хвиля простраці опанувала пануючі верстви Польщі-Литви.

В момент коли Хмельницький приймав у себе шведського посла під Камінцем, шведська армія стояла під Варшавою, а инша частина її з фельдмаршалом Вітенбергом гонила за Яном-Казимиром, що тікав до Кракова. Шведському королеві дуже важно було вийти в контакт з козаками, щоб їх силами знищити армію Потоцкого і по можности розвести їх з Москвою, що в перспективі мусіла неминучо стати конкурентом Шведів в претензіях на різні провінції Польщі—як се дійсно слідом і сталось. Такі завдання мусіла мати місія Торквата. З листа Хмельницького до Карла з-під Камінця ясно видно, що Торкват привіз від Карла заклик не гаючись наступати на Галичину і Малопольщу. Ми маємо такий, дещо пізніший лист Карла до гетьмана, з дня 26 серпня (мабуть старого стилю). Карло повідомляє його про похід Вітенберга на Краків, щоб паралізувати які небудь операції Яна-Казимира, і пропонує Хмельницькому звязатися з Вітенбергом, щоб у порозумінню з ним вести операції «проти спільного ворога»¹⁾. Щось таке, може тільки дещо менш конкретне, мусів привезти і Торкват, і се справді могло вплинути на те, що гетьман рішив кинути Камінець і наступати на Львів, як се написав цареві, не відьриваючи тільки секрету, що се він робив за вказівками шведського короля.

Так чи сяк, під Камінцем уложено військову конвенцію українсько-шведську, ще не оформлену, зачеркнену в загальних абрисах тільки, але вже реальну. Се дуже важний момент в розвою української політики. Московський уряд, що заборонив гетьманові зносини з Шведами через його землі, тепер мусів понести наслідки того, що сі зносини розвивалися поза його контролею і цілком незалежно від його плянів і намірів. Одначе козацький уряд у власних інтересах старався не вийти по можности в конфлікт з Москвою, вважаючи розрив з нею небажаним. Сю позицію доволі ясно зазначив гетьман в тій стилізації своєї деклярації до шведського уряду, що її маємо з уст Данила Калугера, так як він її виловив в останніх днях листопаду²⁾. Він каже, що прийняв її в такій формі від гетьмана під Львовом в жовтні,

¹⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 23.

²⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 30.

але вона характеризує і попереднє; гетьман виразно згадує про раду, що відбулася у нього, очевидно під Камінцем, після приходу шведського посольства. «Скоро тільки ми отримали від нашого приятеля підканцлера Єр. Радзейовського відомости про час і шлях, вибраний королем шведським проти короля польського, ми вчинили раду і зараз же післали частину нашого війська щоб атакувати п. Потоцького, гетьмана польського, і показати наш афект і нашу службу світл. королеві шведському. Тому не мали часу на облогу Камінця, Львова і інших міст, нами поруйнованих (стилізація не добра і її треба розуміти так очевидно: тому ми не мали часу займатися облогою міст, котрих не могли здобути відразу, а ті котрі ми здобували, ми руйнували). А то з двох міркувань: перше—щоб скорше наблизитися і з'єднатися з армією світл. шведського короля, друге—не допустити до сих твердинь московських залог, що вони там хотіли поставити. Бо ми бажали лишити сю дорогу не обсажену Москалями—аби була у послуху тому кому ми схочемо, і був простір для зносин з ваш. вел. у всякім часі і при всякій нагоді». Не знати чи за бажанням Радзейовського, чи з власної ініціативи гетьман вважає, що в інтересах такого звязку було б найкраще віддати Камінець у володіння Радзейовському, і коли б Потоцький не слотів піддати сю фортецю добровільно, козаки беруть на себе здобути її силоміць.

Се те що більше менше безпосереднє освітає камінецький момент. Загально ж характеризує позицію козацького війська і його гетьмана ся декларація так:

Гетьман і військо дуже тішаться з того, що Польща переходить під владу шведського короля, і само собою готові в тім всяко помагати. Перед о. Данилом (не знати коли саме) вони зложили присягу на вічний союз з шведським королем і чекають уповноваженого шведського посольства, щоб перед ним поновити сю присягу, а разом в повній мірі довідатися про бажання шведського короля, обсудити їх з старшиною і прийняти до виконання.

Коли закінчиться війна в Польщі, козаки не можуть зіставитися без війни, бажали б щоб король зложив лігу против Турків—з Москвою і з іншими державами, для визволення християн. Козаки беруть на себе похід морем, як до того давно намовляли їх Венеціани, тільки перебила війна з Поляками і віроломство Яна-Казимира, з котрим військо козацьке ніяк не могло дійти кінця. Шведи ж нехай візьмуть на себе сухопутний похід, й іншим державам також має бути дана участь в сім воєннім пляні, і так швидко і без великого клопоту можна буде Турків звоювати.

Козаки готові також помагати Шведам, коли б у них вийшла війна в Німеччині, в Семигороді чи в іншій місці—вони вишлють туди своє військо, під умовою, щоб за ним лишилась здобич, яку собі здобуде. Але з Москвою військо хотіло б зістатися в згоді і просить короля шведського без важної причини не заходити з нею в конфлікт. Розуміється, коли Москалі не будуть поступати з Шведами згідливо і справедливо, то козаки, обіцяючи помоч Шведам против усіх ворогіє, і в конфлікті з Москвою стоятимуть по їх стороні. Але з огляду що військо козацьке мало з її сторони велику поміч против своїх неприятелів: Поляків, Татар, Молдаван, Волохів, Семигородців і Турків, воно цінить свій союз з Москвою як користний, і радо було б його захвати. Просить шведського короля заховувати давніші умови (з Москвою) і дуже бажало б, щоб зложився союз Шведів, Московитів і козаків: сільними силами їм би вдалося перемогти і підбити багато народів.

Декларація в такій формі була переказана Данилом шведському королеві в перших днях листопада, так як він її прийняв від гетьмана під Львовом в жовтні;

але те що висловлено було тут, кажу, в значній мірі, коли не в цілості може характеризувати позицію гетьмана і війська також і підчас камінецьких переговорів.

Дуже можливо що тоді ж були дані директиви й Золотаренкові—зв'язатися з Шведами, порозумітися з ними що до операцій в Литві і в потребі помогти їм своїм копінгентом ¹⁾.

Подробиць про ці зносини і кооперацію наказного гетьмана з Шведами знов таки маємо дуже мало. Маємо паспорт Золотаренка для якогось «уроженого Івана Петровича, товариша нашого», висланого «в пильних справах до різних місць», з датою 15 (?) вересня в Свислочи ²⁾.

По друге—його ж лист до Карла Густава, 14 дня невідомого місяця ³⁾ під Биховим. Відкликаючись до попереднього листа з висловами свого поважання, Золотаренко сим разом висловлює радість з приводу того, що Карло-Густав заволодів Польщею, і обіцяє йому всяку поміч з боку козаків, з застереженням відповідної влади і чести зверхника—запорізького гетьмана. Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає також уваги для своїх козаків—«тих що під моїм реїментом Білоруським і Сіверським» (*in teo regimine Bialoruscio et Sieuerscio*). Ширші відомости, не турбуючи самого короля він пише Радзейовському, і прохає не затримуючи відправити його післанця, «сотника нашого війська Івана Петровича».

Далі—одвертий лист Радзейовського, виданий в Варшаві 27 вересня, на клопотання Івана Петровича сотника війська Запорізького, що жертвуючи своїм життям через такі небезпеки прийшов від війська Запорозького, того що на Литві, офіруючи його послуги й. м. королеві шведському, і прибув до Варшави в неприсутности короля ⁴⁾.

Лист самого короля з Торна 14 листопада, без зазначення адресата, але очевидно що до Золотаренка, з подякою за пропоновані через посла, сотника І. Петровича послуги: король згадує спеціально про 10 тисяч козаків, що їх віддає в його розпоряджене Золотаренко, і вважає за краще щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно: чи в Прусії—де пробуває король тепер, чи в іншому місці ⁵⁾.

¹⁾ Сей здогад висловив свого часу Кубаля (II с. 299), і він можливий; непотрібно тільки се він трактує як акт «відступства і зради цареві», бо як я вказав у тексті, військо хотіло зістатися в згоді з царем і далі. Так само помилявся Кубаля, що тільки посольство шведське попхнуло Хмельницького до такого «найзухвальського кроку» як похід на Львів, бо йдучи в похід і рахуючись з можливістю татарського нападу на Україну він певно не мав наміру заганятися так далеко—перед шведським посольством (с. 298). В дійсности ми бачили, що похід на Львів і знищення коронного війська Хмельницький поставив метою кампанії ще з січня т. р.

²⁾ Оригінал—Малор. подлин. акты № 60, москов. список—Акты Ю.З.Р. XIV с. 887 дата невіразна: не то 15 не то 20.

³⁾ Молчановський згадує, що пізніша поміта вказує на 14 липня 1655 р., але се цілком не можливо: раніш ніж 14 вересня Золотаренко не міг так рішучо писати про шведсько-козацьку кооперацію.

⁴⁾ Акты XIV с. 803.

⁵⁾ Тамже с. 895, незвичайно лихий переклад, навіть мало зрозумілий; король посилається на грамоту Золотаренка «даную до Біержи дня 14 сеґо мѣсяца»—найскорше б се пасувало до грамоти без дати, що могла бути дана 14 вересня,—але на ній показаний Бихів.

Лист на ту ж тему Радзейовського до Золотаренка з Торуня 6 грудня: він уважає, що зараз той 10-тисячний козацький корпус не потрібен, бо Прусія, Підляше і властиво вся Польща признала вже шведського короля: треба б подумати про якусь нову заграничну війну, що могла б бути корисною і для Запорізького війська ¹⁾).

Як бачимо разом взята ся серія листів, при всіх непевностях в датах, в змісті і т. д., представляє справу в загальних зарисах досить ясно. «Польний гетьман», як його зве Радзейовський, не входячи в які небудь політичні переговори і відкликаючися, як льояльний субалтерн до того, що буде постановлено його старшим—гетьманом запорозьким, пропонував шведському королеві свою військову поміч, в скількості 10 тисяч козаків.

Представляється досить можливим, що прихід шведського посла під Камінець дав привід старшому гетьманові дати розпорядження своєму замісникові на Білоруси по можливості послужити шведським операціям також і на тім терені, як він сам збирався се зробити в Галичині й Малопольщі.

Небезітересно одмітити, що як раз сей мент—шведського наступу на Польщу шведсько-українського союзу і т. д., Москва вибрала для маніфестації своїх прав, і свого фактичного володіння Білорусею, Литвою і Зах. Україною. Приїхавши з своїм штабом до новоздуботої Волини в місяці серпні, цар урядив 3 (13) вересня таку новорічну маніфестацію. Думний дяк Розряду Семен Заборовський, проголосив перед зібраним воєнним людом: «Стольники, страпчі, московські дворяне, жильці, полковники, стрілецькі голови, дворяне і діти боярські з городів і всякого чину служили люде! Вел. Государ і т. д. велів вам сказати: З ласки божої нашим щастем, молитвами патріярха, а вашою службою ²⁾ взяли ми від польського короля предківську нашу столицю Вильну—стольний город в. кн. Литовських, і інших богато городів і міст (в. кн. Литовського), також і Білу Русь забрали й обсадили. Та з нашого наказу гетьман війська нашого Запорізького Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким забрали городи і міста польського короля на Волині й Поділля. І так з ласки божої вчинилися ми вел. государем на предківських землях наших, на в. кн. Литовським, на Білій Росії, на Волині й Поділля. Ї веліли писати нас в государським титулі «великим князем литовським і Білої Росії, волинським і подільським». Знайте се, надалі нам служіть і на нашу ласку вповайте, а ми вас за вашу службу будемо жалувати ³⁾».

19 (29) вересня про се розіслано з московського приказу накази провінціяльним урядам, і з сього часу сі «новоприбиді титули» входять в урядову практику (перед тим, від переяславської присяги твердо вживався тільки титул «Великої і Малої Росії», титул Білої Росії виступає тільки спорадично і до сього проголошення не ввійшов в постійну практику). Кільканадцять літ тому я присвятив спеціальну студійку політичному значінню сього акту ⁴⁾. Я вказав тоді, що титул володіння

¹⁾ Тамже с. 890—1.

²⁾ Спрощую сю многословну формулу, і взагалі офіціяльний стиль сей проклямації.

³⁾ Дворцовые Разряды, доп. до т. III, с. 6—7, також Собрание гесуд. грамот и договоров III с. 537 Полное собрание Законовъ № 164.

⁴⁾ «Велика, Мала і Біла Русь»—в «Україні» 1917 року кн. I. Останніми часами порушеними там питаннями—а саме титулом білоруським зайнялися

Малої Росії (в московській редакції—«всея Великія и Малыя Русія сомодержца») так як би піднесла цареві Олексієві Україна в момент свого переходу під його протекторат. Першим нам звісним актом проголошення свого нового моменту в політичних відносинах була привітальна промова переяславського протопопа, котрою він стрів царських послів, що приїхали переводити сей вступний акт царського протекторату: вона підчеркувала акт державного об'єднання Малої і Великої Росії під царською рукою (вище с. 732). Титул «самодержця Великої і Малої Росії бачимо на повідомленню гетьмана цареві про зложену йому на вірність присягу¹⁾, і він зараз же входить в урядову московську практику (напр. висилаючи 9 (19) лютого до гетьмана і митрополита свого післанця з повідомленням про уродини наслідника, цар титулує себе «самодержцем Великие и малые Росіи» і в інструкції післанцеві велить так себе титулувати перед гетьманом—хоча в діловій частині тої ж інструкції живається старий титул—«государ, цар и в. князь всеа Русіи»¹⁾).

Тому, що термін «Малої Росії» кінцем кінцем ввійшов в українське уживання для означення епархії київської митрополії в противствленню до епархій митрополитів, а потім патріархів московських, таке формулювання нового політичного об'єднання як «совокупленія Малої і Великої Росії» було цілком природне. Але при тім послідовно—як я се підчеркнув в згаданій студії, під Малою Росією розумілись не тільки землі Козацької України, що зложили присягу з військом козацьким в 1654 році, але й усі інші землі, що підлягали церковній владі київського митрополита: землі західне-українські, Полісся й Білорусь.

Так наприклад Максим Филімонович у своїй промові, в вересні 1654 р. (вище с. 962) накликає царя визволити «Малую Русь» в цілости, включаючи і Поділля, і Покуте, і галицьке Підгір'є, Білорусь і Підляшє. Говорячи про об'єднання Малої Русі з Великою розуміли не тільки вже довершене об'єднання Козацьких земель з Московією, але й сподіване і бажане приєднання Західної України й Білорусі:

також В. І. Щербина і М. Н. Петровський в цитованих вище (с. 814) розвідках. В. І. Щербина звернув увагу на царське розпорядження 21 (31) березня 1654 р., щоб була зроблена нова срібна печатка «с новоприбыльми титулы» і нею припечатано грамоти, що мають бути дані на руки козацькому посольству (Акты X с. 488). Покладаючись на знімок печатки, мовляв прикладеної до грамоти гетьманові на Гадяч, що має сі титули (в скороченню): вс. Вл. і М. і Б. Рс. см., В. І. Щербина думає, що ся печатка 21 (31) березня мала вже всі титули, і на potwierдження вказує ще на грамоту м. Велику 4 жовтня 1654 р. (Акты Историч. IV ч. 91), з титулом Малої і Білої Росії. М. Н. Петровський вказав на замітку архівістів московського архивосховища, що рукописний Дворцовий Розряд 1653 р.—4 року містить таку замітку, не включену в друковане видання: «іюля въ 1 день (1762 г.) Государь указалъ свое государское именованье во всякихъ дѣлахъ писать: «всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самоержецъ» (Описание документовъ и бумагъ б. Архива Мин. Юст. т. XXI, с. 51). Оглянути се місце в натурі йому не вдалось: воно занадто зотліло. Але було б бажано перевірити автентичність велижського документа і печатки Гадяцького привілея, а тоді подумати над мотивами, які могли вплинути на таке припинення в уживанню білоруського титулу і нові ухвали в сій справі.

¹⁾ Правда, що се тільки московський «список» надрукований в Собр. госуд. грамот III ч. 163 і потім в Актах Ю. З. Р. X. с. 261: «Б. м. великому государю и в. князю Алексѣю Михайловичю всея Великія и Малыя Русіи самодержцу», вище, на с. 743 я подав текст свого листу, але без титулу.

ми вже бачили і ще побачимо сі сподівання, що під козацьким рейментом удасться об'єднати «всі землі до Висли, де руські церкви були», і разом з Козаччиною вони перейдуть під протекторат царя—чи під його військову охорону. Се підтягалося під поняття об'єднання Малої і Великої Русі, Так що властиво не було реальних причин для заміни двоохленної формули «Велика і Мала Русь» формулою трьохчленної. З становища теперішньої термінології воно може здаватися природним і логічним, що з об'єднанням козацької України з Москвою з'явився двоохлений титул «Великої і Малої Русі», а з окупацією Білоруських земель його замінено трьохчленным. Але в тім часі такої логіки не було, тому що Мала і Біла Русь тоді ще не викристалізувалися в тім етнографічнім значінню, якого набрала пізніш, в XVIII—XIX в. ¹⁾). Термін «Малої Русі» зовсім добре міг покривати і Білоруські землі. Коли ж московським політикам настирливо як бачимо, лізла до голови гадка про обмеження поняття «Малої Русі» через заведення окремих титулів для Західне-Українських і Білоруських земель, то на се були спеціальні причини політичного порядку—вони почасти вже були вказані, почасти стануть перед нами в дальшім викладі. Коли старшина бажала об'єднати всю «Малу Росію» в тім широкім, ерархічнім значінню під своїм рейментом, і тільки посередне, через «Запорізьке військо й. цар. в-ва» привести під протекторат царя, то московський уряд як раз не хотів сього, а бажав привести білоруські і західне-українські землі в безпосередню залежність від Москви, без якої небудь участі в тім Запорізького війська. На сім пувкті, як ми бачили, від самого початку пішла тиха, але завзята боротьба на Білорусі. Ся ж ділема про присягу чи гетьманові чи безпосередне цареві стала і при окупації Західне-українських земель. Московський уряд в сім менті, начебто без великої рації, бо на Волині ніяких особливих окупацій не сталось, і на Поділлію операції тільки що починались ²⁾) проголошує царя володарем Волині і Поділля, аби підчеркнути, що се московські провінції, діичне царське володінне, привернені царські землі. Се був акт вимірений против старшинських плянів на Західню Україну.

З другої сторони в момент коли шведський король виявив заміри заволодіти Польщею і Литвою, московський уряд противставляв їм свої права на Литву, Білорусь і Західню Україну—фактичне володінне ними. Одно і друге було в повній мірі відчуте. В усякого рода пересправах, особливо ж у шведській агітації на Україні против її звязку з Москвою починає виступати сей мотив: новоприбрані царські титули як вияв московських плянів забрати в своє безпосередне володінне і перетворити в московські провінції білоруські, литовські й українські землі, зліквідувавши в них всяку автономію і посадивши в них московський абсолютизм всупреч свободолобним змаганням Козацтва і взагалі українського народу.

Похід з-під Камінця на Львів досить докладно описує реляція Бутурліна³⁾. «Серпня 27 прийшли під замок Скали, і коло того замочку («городка») твої ратні

¹⁾ Див. цитовану статтю мою, ст. 16 дд.

²⁾ Нагадую, що офіційна реляція про здобуті на Поділлію городи була отримана після проголошення нового титулу.

³⁾ Білгород. ст. 328 л. 382 і далі—одна з серії його реляцій зложених ним після повороту, що опинилися в столбцях Білгородського столу; в перекладі дещо покорочую.

люди спалили посад (місто), а в замочку сиділи селяни («крестьянство»), і виходячи до нас (воєводів) говорили, що раді б бути під твоєю рукою. Ми той замочок покинули (не обсадили залогою), тому що було порушено, і селян було не багато. З-під Скал прийшли під город Борщів (Боршов) та під Височки, і з города Борщова Ляхи й міщани, настрашившись твоїх ратних людей, кинули місто і повтікали. Ми велили город (замок) знищити, місто і села коло нього і коло Височок попалити і прийшли під город Ягольницю (Егельница), де жив польський гетьман Лянцкоронський. В замку сидів Поляк Северин Наропінський, з ним инша шляхта, гайдуки, міщани і селяни: замкнулись і приготувалися до облоги твердо. Ми велили спалити місто під городом і села, і поговоривши з гетьманом Б. Хмельницьким обложили город кріпкою облогою, велили викопати шанці, поставили тури, з шанців піше військо приступали під город, і 1 дня септября С. Наропінський з шляхтою і в усюе залогою, бачучи твердий («жестокий») приступ, здали місто і тобі присягли ¹⁾. Ми їх хотіли вислати за Дніпро, на життє в черкаські городи, але гетьман і писар радили шляхти і міщан не вислати—аби инші польські городи, то бачучи, також піддавались. А про гайдуків просили, щоб віддати їм, до твоєї корогви і до гармат, і ми їм дали взяти 100 гайдуків. А гармат в тім городі взяли ми 3 мідяні полкові, що взято в бою під Охматовим у В. В. Шереметева, та гармату полторну мідяну московську—взяту в українних городах за московської руїни ²⁾, та польських мідяних полкових гармат 5; і гетьман Б. Хмельницький теж узяв гармат 5 ³⁾.

«З-під Ягольниці пішли ми до Львова септября 4, і по дорозі твої ратні люди у польських городів Язлівця, Вучача, Бережан, Теребовлі, Потока, Тернополя, Підгайців і за Дністром Галича ⁴⁾, Поморян, Голих Гір, Вужська попалили «посади». Всі місточка і села наоколо тих городів верст на 30, 40, 50, 60 і більше твої люди і Запорізькі козаки попалили також. В Підгайцях Ляхи і міщане, побоявшись твого війська, великий замок, де жив гетьман Станислав Потоцький, покинули і втікли, а в малім мурованім замкнулось трохи людей—пани та міщани і потім добили тобі чолом і присягу зложили; ми їх велили вислати за Дніпро на життє, а великий замок і мурований замочок і посади спалити. В Язлівці, Вучачу і Бережанах в маленьких городках засіди Ляхи, Жиди, Вірмени, і міщан багато, і ми до них приступати не велили, тому що городки муровані, тверді—аби не наробити утрат».

Тим часом одержано вісти, що польське військо пішло з Глинян під Львів, і воєводи також пішли спішно під Львів. Дістали язика, і той їм розповів, що коронне військо стоїть в Городку: Львовяне не пустили до Львова коронного гетьмана, воліли відсиджуватися самі, і він відійшов під Городок. Тоді військо московське і козацьке підійшли під Львів, 16 (26) вересня, а частину московського війська під проводом Ромодановського, і козацького під проводом миргородського полковника Лесницького відраджено під Городок на Потоцького.

¹⁾ «Ляхи присягли, а благочестивые вѣры мѣщане і крестьянство по евангельской заповѣди вѣру учинили»—я сеї московської тонкості не перекладаю, як і ріжних инших многословія. ²⁾ Разореньє.

³⁾ «Вчора, 19 септября прийшов наш чоловік від козацького гетьмана—велику «екстракцію» чинять добули Ягольницю і замок Лянцкоронського, де він мав резиденцію. Капітан піхоти, що там було, не міг довго триматися і піддався; багато срібла і всяких вартостей забрали. 87 гармат узяв гетьман і Москва також»—Стефан воевода Ракоцієві, Моп. Hung. XXIII с. 247.

⁴⁾ Дві покручені назви пропускаю.

Так оповідає ся реляція Бутурлина, дуже сумарно згадуючи про битву під Городком і цілком проминаючи облогу Львова (дещо про се пізніше).

З польських джерел, також досить скуких на сім пункті (бо вся тодішня увага була скуплена на боротьбі Карла-Густава з Яном-Казимиром)¹⁾, довідуємося, що Потоцкий заложився був табором за Городком, вповаючи на неприступність сеї позиції, серед тутешніх ставів та мочарів, і сподівався дочекатися посполитого рушення, що мало до нього прийти з ріжних воеводств. Але військо його було дуже мале—язики казали, що було його 6 тис. ²⁾, а Коховский рахує тільки на 4 тисячі. Козаки не дали йому тут довго попасати; приступивши під городок, вони встигли опанувати місто—зручно відтягнувши увагу до свого приступу з одної сторони, і вийшовши тоді до міста з иншої, а 29 вересня н. с. приступили під позиції Потоцкого. Не вважаючи на цілком малі свої сили він попробував прийняти битву, але наступ його кінноти скоро розбився о сильне піше військо московське і козацьке, вона мусіла завернутися, і її відступ перейшов на втікачку. Козаки й Москалі гонили за польським військом до Яворова, до Ярославля ³⁾. Не втримався навіть і Ярослав. «Ярославці, почувши про твоїх ратних людей, покинувши все, повтікали, а кого ми в городі застали, тих вирубали», зазначає Бутурлин. Попалено також инші міста і села в сім напрямі, взято багато бранців, між ними брата попереднього Павла Потоцкого Яна, і цілий ряд инших значних шляхтичів. Їх з ріжними иншими трофеями з триумфом вислано цареві—але тут сталася конфузія, бо за Староконовим над Случею напорвся сей триумфальний похід на ханських Татар, не підозріваючи їх приходу, і так усі ті трофеї марно пропали ⁴⁾.

¹⁾ Досить докладне, й небезінтересне оповідання у Ерлича: «Від Камінця) рушивши пішли до Львова—насамперед до Гусятина, далі до Чорткова—взяли там воеводича браславського Петра Потоцкого, з жінкою, дітьми і челядю: 4 дні боронився він в замочку. Відти пішли до Ягольниці: в замочку було 200 чоловіка піхоти, приступали до нього кілька днів, піхота піддалася сама і замок піддала, і сама з ними (козаками) пішла: Хмельницький обіцяв їй платити як звичайно; шляхти і офіціялістів немало забрано до московської неволі, а декого побито. Звідти пішли на Підгайці—маєтність гетьмана Потоцкого і здобувши палили міста і села, не лишивши й колеса—окрім одного млина, де млинар окупився, давши 300 золотих, щоб його не палили».

«(Під Львовом) стояв Хмельницький кілька тижнів, розпустивши загоны на татарський взір за Дніпром і коло Перемишля, Галича і Ярослава—ходили з Москвою, і Москва великі мордерства чинила над нещасними людьми: у двое переходила розбійників-козаків». «Обивателі Волинського і Руського воеводства з-під Львова, Ярослав, Замостя й инших країв почали тікати від козаків з домів своїх, хто куди міг», записує далі Ерлич, й іронізує з кварцяного і повітового війська, що вони не дочекавшись навіть козацького війська, «почали тікати, оден другого випереджуючи, так що тільки за кілька миль схаменулися: инші і вози з поживою й челядю кидали й тікали». ²⁾ Білгород, ст. 328 л. 340.

³⁾ «На Воров да на Брахлов» в реляції Бутурлина. Про битву Кушевич (Жерела VI), с. 131, Коховский II с. 35—6, Ємйоловский с. 61, Юзефовіч (в Сборн. Лѣт.) с. 171 й ин. Зібрав і аналізував сі відомости др. А. Чоловский в спеціальній статейці: Bitwa pod Gródkiem, Tydzien, додаток do Kurjera Lwowskiego, 1905, ч. 47. Кубаля III с. 301—2. Кілька агадок про козаків і Москву під Ярославом—S. Morawski, Z czasów Chmielnickiego i Szwedów—Wydawnictwo dobroczynne Samborskie, XV rocznik, 1892.

⁴⁾ Реляція Бутурлина с. 334.

Під Львовом козацькі полки стали з'являтися від 25 вересня, і в дальших днях армія Хмельницького-Бутурлина щільно обступила місто¹⁾. 30 вересня в місті довідалися, що головна квартира Хмельницького стала на Святоюрській Горі, Бутурлин на дорозі до Янова, за костелом св. Хреста. Місто загодя обсажене залогою під проводом колишнього коменданта Кодака, генерала артилерії Криштофа Гродзіцького, під його проводом старанно приготувалося до облоги, і заперши дух чекало дальших подій²⁾. З жовтня наступила канонада, після неї перед вечером рубач привіз лист Хмельницького до магістрату:

«Від мене, Б. Хмельницького, гетьмана війська й. цар. вел. Запорозького вам—магістратові м. Львова і всякого стану людям—з побажанням всякого здоров'я посилаємо те наше писанне. Явно то самому богові, що ми ніколи не бажали розливання християнської крові, і коли по тих усяких подіях рушили сюди військо наше, вчинили ми се за причиною військ коронних. В давніших роках, коли йдучи за Вишневецьким, притягнули ми сюди—показали ми вам нашу ласку, і тепер коли господь дав нам погромити дощенту коронне військо під Городком, виконуємо християнський обов'язок і хоч не бачимо вашої покори, таки жадаємо, щоб ви зараз, коли хочете зістатися живі, дали нам своє рішення, не чекаючи собі ні звідки потіхи ні помочи, ні слухаючи чий небудь ради. Не сумнівайтесь ні трохи, що коли покоритесь, дізнаєте нашої особливої ласки, а коли ні—то непокірному за супротивлення нехібна буде нагорода. Тим часом дайте відповідь. В. Хмельницький, з обозу дня 3 жовтня 1655»³⁾.

Довго роздумували над сим листом львівські «батьки міста» і другого дня відповіли дуже чемним листом, просячи лишити їх в спокою, як львівських громадян. На се дістали того ж дня під вечір другого листа від козацького гетьмана:

«Мої ласкаві пани—магістратські м. Львова! Лист ваш ми так зрозуміли, що ви сподіваєтесь якогось ратунку—а він вам ніколи не прийде! Не хочете пристати на те, щоб нам покоритись, і не думаєте—хоч знаєте добре, що ми—не бажачи кровопролиття—свого часу значну вам показали ласку. Чи далі схочете зіставатися при своїм упорі, чи будете бажати собі милосердя нашого, нехайно, завтра рано вишліть

¹⁾ Головним джерелом для історії сеї облоги Львова служить записка райці львівського Самійла Кушевича офіційна, найсправніша копія її, вписана до магістратських книг (Acta Consularia) 1655 р. і видана в *Жерелах до історії України-Руси* т. VI, 1913,—вона носить назву переписувача, Я. Боженцького; авторство Кушевича, голови магістратської депутації до Хмельницького, викрив уже Зубрицький друкуючи фрагментарну копію з архива Ставропілії в своїй хроніці Львова—с. 348 (ще раз видана в *Supplementum ad Historica Russiae Monumenta*). Друга записка—коротка і більш літературна, а менше фактична—Стан. Добешовського, рєнта міського—у Зубрицького с. 338—346. Я тримаюся Кушевича, доповнюючи його з Добешовського й інших джерел.

²⁾ Описує пороблені приготування, фортифікації й под. Добешовський у Зубрицького с. 339.

³⁾ Листи Хмельницького до львівського магістрату в оригіналі що в нім переховуються видав Антонович, в копій Шараневича в «Сборнику лѣтописей относящихся до истории Южной и Западной России, вид. кiev. комисіі, 1888, с. 259; в копій Кушевича в *Жерелах*. Добешовський пише, що першого листа від Хмельницького привіз не трубач, а якийсь обдєртий свинопас; супроти оповідання Кушевича се досить мало правдоподібно.

яких небудь людей. На поміч надія ваша пуста,—бо з ласкою божою військо наше, знищивши коронне, далеко в глибину (пішло), і коли ви не схочете покоритися, ми тут зістанемося довго. Але знаєте, що ласка наша не була вам закрита, коли попередніх років її просили, і тепер дізнасте, коли схочете на неї здатися. Завтра рано чекаємо вашої декларації».

Рано депутати не вийшли, і козаки почали знову канонаду; тоді магістрат вислав листа до Хмельницького і до Виговського, просячи дати за депутатів заставців, для їх безпечности. На се дістали сердитого листа від гетьмана:

«Явно бачимо вашу легководність, змішану з великим завзяттям, в тім що ви, бачивши з нашого листу не аби яку ласку до вас—більшу ніж яку повага наша позволяла, легко собі її береже і не горнучися до сеї ласки нашої з своєю покорою, ще вимагаєте від нас якихось заставців за своїх людей, що їх маєте до пас виправити. Агже можете собі пригадати, що і тих літ, як ви дізнали нашого милосердя, одержали-сьте його за простим словом нашим, без яких небудь заставців. Тому як хочете милосердя до вас, і не хочете щоб при завзятих і невинні люди згинувли—як декотрі міста таку кару від бога вже дістали, а інші через покору живі зістались,—то вже не покладаючи на нікого надії, дайте нам негайно декларацію через своїх (депутатів), покинувши се завзятте і не чекаючи заставців»...

Виговський також докорив Львовиям, що вони таким недорічним домаганням гнівають гетьмана і військо. Вислухавши такий реприманд, гадки поділились, але кінець кінем перемогла думка, що треба вислати депутатів, не проволікаючи часу, і упрощено тих самих осіб, що їздили до козацького табору в 1648 р., аби знову взяли на себе сю місію: від магістрату мав іти Кушевич, від Русинів Лавринович, від Вірмен Сахнович. Другого дня, 6 жовтня приїхав з сурмачом Іван Ковалевський «осавул війська Запорозького і майордом Хмельницького», добре знаний Львовиям з попередньої облоги, проповадив депутацію від міської фіртки Сикстівською дорогою (тепер Сикстівська уліця) «через громадія полки московські, а потім і козацькі» що приймали їх чемно і великими юрбами їм приглядалися, до гетьманського становища на Святоюрській горі. Тут завів їх до свого «шатерка», а потім відпровадив до гетьманського паместу, де їх прийняв Соболь, «покойовий Хмельницького» і запровадив до гетьмана.

Застали Хмельницького, що сидів при столі на лаві, по турецьки підігавши навхрест ноги. Він піднявся (до депутатів), і коли вони його привитали, «загальною вже знаючи його звичай і церемонію, чемно запросив їх сідати». Піднесли йому від міста хліб і вино. Приймавши від них сей дарунок, просив також сідати. «При нім сиділи полковники війська Запорозького; Іван Виговський писар війська Зап., Тетеря—чоловік вчений в латинській, польській і слов'янській мові, Григорій Сахнович Лесницький ¹⁾, полковник миргородський, Самійло Богданович Зарудний, генеральний суддя війська Запорозького, Томаш Носач генеральний обозний, Данило Виговський полковник, посол короля й. м. Япа Казимпра—своєк Виговського ²⁾, посол татарський і Яні Грек—чоловік дуже досвідчений що кільканадцять літ тому мирив московського царя з Оттом. Портою, а тепер складав той нещасливий союз між Москвою і козаками. Іншим, пичим велено вступитися».

¹⁾ В ркп. Ставроп. Sielnicki Zachnowicz.

²⁾ Мова очевидно про Федора Виговського—вище с. 1096.

«Тоді по звичайних чемностях Хмельницький почав вичисляти причини, які за-
провадили його до сього краю. Раз натискав на спустошення, що сталося від Татар
на Україні минулого року, другим разом—на недавній ворожий виступ п. п. геть-
манів коронних против війська Запорозького—хоч король й. м. в доброті своїй
якнайменше хотів поступити з військом. Широко при тім розповідав про погром корон-
ного війська під Городком—і зачавши те оповідати казав покликати п. Потоцького,
воеводича браславського, і п. Биковського, з Серадзького воєводства, що попали
в полон під Городком. Коли вони прийшли, він чемно запросив їх до столу і післяв
запросити до себе двох московських полковників: кн. Ромодановського і Гротуса.
Коли вони прийшли, і ми їх привитали, почали вони багато говорити не похваль-
ного про Поляків і особливо про погром коронного війська під Городком. Тут п. вое-
водич браславський не міг змовчати в своїй великодушності і любови до вітчизни
і в очі сказав тим Москалям, аби не приписували собі ніякої побіди над корон-
ним військом, бо коли б не наступила була козацька піхота, московське військо
понесло було б великий погром від Поляків. Тішнися з такої відповіді Хмел-
ницький і полковники. Скоро потім Москалі пішли, щось зтиха сказавши Вигов-
ському, а той по латини сказав п. Кушевичу: «Про інші річі буде мова завтра». По
виході Москалів Хмельницький і Виговський багато говорив про тяжкий стан Річи-
посполитої, з-часта натискаючи на Жванепьку кампанію і називаючи її причиною
і початком усіх бід, з мотивів котрих тут нема чого споминати.

«Потім наступив обід—священик, капелян Хмельницького, поблагословив, не за-
бувши московського царя—просив у бога йому успіху. По обіді довго посиділи
і міські депутати, діставши на другий день термін своєї конференції, повернули до
міста з такими листами. Перший був від Хмельницького: «З приємністю прийняли
ми, що ви здалися на наше слово і запевненне ласки в листі нашому і прислали тих
людей з першою заявою покори. За те покажемо в. м. нашу прихильність. Декляра-
цію вашу відложили ми до завтра, і треба щоб ви завтра як найраніше вислали котро-
гось з своїх людей, ми ж тим часом, сеї ж ночі з усею старшиною нашого війська
подумаємо, аби то як найкраще для вас було»... Другий лист був від Виговського,
цілком етикетальний (с. 132).

«Коли другого дня депутати прийшли знову до козацького табору, він завів їх
до себе і прийняв листи до гетьмана і до себе.—Потім серед різних розмов спитав
депутатів, чи мають якісь листи до московського воєводи Василя Василевича, і чи
хочуть з ним бачитися. Депутати коротко відповіли, що листа до нього не мають
і в ніякі переговори з ним удаватися не можуть, бо мають повновласть обмежену.
Але Виговський намовив такі депутатів, щоб трьох з-поміж себе післали до Ва-
силя Василевича й піднесли йому як гостеві білий хліб і кілька гарців вина. Пішли
п. п. Гонсьоркевич, Лавришович і Хомицький, діставши від своїх товаришів при-
гадку—не вдаватися в ніякі трактати з Москвою, а п. п. Кушевич і Сахнович ли-
шилися у Виговського. Прийшов потім до них і сам Хмельницький. Були тут різні
розмови і дебати про сучасний стан Річипосполитої: оповідали, що король й. м. Ян-
Казимир зрікся корони і за границю вступився, Шведи Краків зайняли, війська
коронного нема вже ніякого—взагалі широко розповідали, нагаляючи на нас страху.

«За той час повернули ні хліба ні вина, а домагався, щоб місто і замок піддалися,
і зложено присягу на імя царя як від міщан, так і від п. губернатора (Гродзіпкого),—

але вони збули то такою відповіддю, що про се з ним говорити не можуть, і обіцяли, що до переговорів у сій справі з'являться у нього завтра інші люди. Настрешений такою реляцією своїх колегів п. Кувешич звернувся до Хмельницького і став зі здивованнем викладати йому ті всі речі, але Хмельницький відповів на то коротко, що так мусить бути. Виговський же дуже широко, з великим гнівом, раз-у-раз бючи в стіл рукою, домагався того самого що й Вас. Вас., з-часта повторюючи на нашу ганьбу, що вже й біг нас відступив. Доводив то лихим станом всеї Річипосполитої, і з-часта при тім повторяв, що доки зайшла шабля козацька, лоти мусить бути й козацька влада (козацькіє домініум).

«Коли Виговський скінчив таку свою мову, Кувешич попросив іменем своїм і своїх колегів, щоб йому дозволили говорити безпечно. Хмельницький позволив, позволив і Виговський, такі точно сказавши слова: «Говоріть, коли що маєте, і говоріть безпечно і сміливо, бо тут не жарти!» Тоді Кувешич вставши з другими сказав: «Милостивий пане гетьмане! не буду займати в. м. довгими словами. Житте наше—котрі тут єсмо—в руках в. м., і ми думаємо так, що тільки за особливою ласкою вашою, нашого милостивого пана, ми звідси повернемося. Але щоб ми і місто вчинити присягу па імя московського царя, ніколи ми того не вчинимо і вчинити не можемо. Раз присягли ми королеві й. м., панові нашому милостивому Янові-Казимирові, і мусимо дотримати віри нашої, яка б не була його фортуна. Маємо надію, що за ласкою божою і стараннем вашої мил., нашого мил. пана, і всього війська Запорозького,—як ми то зрозуміли.—все вернеться до свого. А коли б тепер без всякої потреби і силування—бо ж його нема, богові дяка!—мали ми так нашвидку віру правдивому панові зламати, а новому присягти,—що б подумав ваша мил., наш мил. п. з усім військом своїм про легкочудність нашу, і що б потім сказав про честь і віру нашу той сам цар московський—котрого взагалі не визнаємо? Тому унижено і покійно просимо в. м., нашого мил. папа,—не вимагай від нас того чого против вірності і сумління свого вчинити не можемо.

«Сі слова повторили й інші депутати, цілком приєднуючися до того що сказав п. Кувешич, заявляючи, що за короля й. м. Яна-Казимира готові вони завсіди життем жертвувати і кров свою проливати. Здавалось, що й сам Хмельницький не дуже був противний такій декларації, але Виговський кілька разів на ріжні способи повторяв свою гадку, і богато в тім стратив часу, поки нарешті депутати зробили таке закіпченпе: «Шкода більше часу тратити, мил. пане гетьмане! Більше нічого ми не скажемо, тільки те що тисячу разів повторяємо—що доки жив король й. м., наш мил. пап Ян-Казимир, ми нікому иншому присягати не будемо, і коли б депутати міста з якого небудь страху зробили се тут, то п. губернатор наш і все місто того б не акцентували. Тому просимо вашці, в. м. п., аби ти нас до того не примушував» (134).

«Той потаємний посол короля й. м.¹⁾ і посол татарський, як ми могли зміркувати, слухали тої заяви з утіхою, і самим полковникам не була прикра така декларація, бо П. Тетеря, полковник перяславський, сказав потиху до п. Яна Хомицького такі слова: *Sitis constantes et generosi* (будьте витривалі й благородні). Більше па сю тему з депутатами того дня не говорили, а провели весь час в ріжних розмовах—по части про погром коронного війська під Городком, по части про

¹⁾ Федір Виговський.

союз в Московю, доводячи, що військо Запорізьке не піддалося цареві в неволю (in servitute) і ніколи не піддасться, бо ж воно за вільність повстало й війну против Ляхів підняло. Нарешті по довгих таких розмовах відправив Хмельницький депутатів до міста, аби від усіх станів принесли декларації в справі піддання міста і присяги московському цареві і при тім написав такий лист до магістрату:

«Мої ласкаві панове—магістратські м. Львова! Ще з більшою приємністю прийняли ми нині вашу покору, тому що сповняючи нашу волю, вислали сьте своїх людей, і ми їм дали устну декларацію па початок, а по дальшу завтра, тільки знову зрана пришліть обміркувати справу з своїми, а запевняємо в. м., що не зістане-теся без нашої ласки»...

«Виговський додав знову також від себе листа, подібного змісту.

«Але тільки що депутати з тими листами прийшли під місто, як з ріжних міськ зпову почалася канонада; тривала кілька годин, правда що без якої небудь шкоди місту. Коли другого дня трубач приїхав під місто по депутатів, то Іродзіцкий з огляду на сю канонаду, і з інших мотивів не згодився, щоб депутати їхали, а вислано з трубачем тільки листи. Хмельницькому магістрат potwierджував, що присяги цареві він зложити не може, і просить його подбати, щоб їх до того не приневолювано, бо тільки з ним магістрат хоче трактувати. На адресу Виговського Кушевич приватним листом potwierджував сказане вчора, що всі мешканці львівські рішучо відмовляються присягти цареві.

«По сім другого дня, 9 жовтня, московське військо стало маркувати наступ: в городі езутів і по інших місцях почали ставляти батареї, сипали вали і шукали місня для мін. Але від Хмельницького трубач привіз знову листа до магістрату: «Мої ласкаві панове і т. д. Дуже дивуємось тому, що в. м. зачавши трактувати з нами про приязнь, занехали переговори і вже до нас не присилаєте. Коли хочете нашої приязни, присилайте до нас людей значних: ми їм всяку ласку і приязнь нашу заявимо і назад відошлемо, як попереднього разу, здорових і цілих. Во давши слово, стоїмо при пім статечно. Але перед усім зараз висилайте і дайте нам знати, коли хочете з нами трактувати, сьгодні чи завтра, аби ми знали»... Був також лист від Виговського до Кушевича, з осторогою: від розпочатих переговорів не відступати і в Московю в ніякі трактати не вдаватися, перед військом же Запорізьким він обіцяв за місто клопотатися (137).

На лист Хмельницького магістрат відписав, що зістаючись при своїй відмові присягати цареві, више на другий день своїх депутатів до Хмельницького, вповні покладаючись на його обіцянку безпечности. На се в короткім часі, того ж дня діставлена відповідь Хмельницького, що він завтра чекатиме депутатів—просить тільки прислати їх як найраніш, щоб не тратити часу¹⁾. Через трубача переказано, що депутати другого дня підуть; тим не менше цілий день той, 9 жовтня, з обох сторін ішла канонада. Другого дня рано приїхав трубач по депутатів і вони пішли до козацького табору з новими рекомендаційними листами до гетьмана і писаря.

«Коли сі листи віддано і прочитано, були ріжні розмови. Виговський нападав,

¹⁾ Сі два листи 9 жовтня в записці Кушевича (в обох редакціях—магістратській і ставропігійській) переставлені оден на місце другого і редактор VI тому Жерел доводить, що се правильний порядок, а помилився в порядку листів Антонович. Але зміст листів цілком ясно виявляє їх порядок, такий як прийняв Антонович.

що у Львові грецька релігія терпить утиски, і наводив різні приклади. Хмельницький похвалювався, що вже став паном всієї Русі і жадним чином не дасть її нікому іншому¹⁾). Нарешті спитав депутатів, чого б хотіло від нього місто; на це відповіли коротко: аби військо запорізьке, а головню московське вступилося звідси. Зараз на це заявив Хмельницький і своє: зажадав від міста якогось дарунку, додавши, що такого великого як сім літ тому не домагається, з огляду на всі біди пережиті містом. Далше відложив до завтра, і відправив посланців до міста з листами».

В листах його і Виговського нічого не було крім жадання, щоб депутати прибули другого дня для переговорів. Але тільки що вони вийшли від Хмельницького, зараз почалася стрільба, так що поворот навіть був не дуже безпечний. Другого дня Кушевич лишився в місті, їздив замість нього інший райця, і тому подробиць переговорів не знаємо. Канонада йшла протягом нілого дня; депутацію вислану на умови, Хмельницький затримав у себе через ніч, і другого дня прислав свою декларацію магістратові і всім станам, що пробувають у Львові; тут стояли такі мотивації: «Весь час не бажали ми розлиття невинної крові християнської і не давали до того найменшої причини, але що військо коронне і різні стани Річипосполитої наступали на Україну, мусіли ми боронити своє життє. Минулої зими, взявши собі поміч із сторонніх держав вони наступали на нас і тепер нас аж сюди запровадило коронне військо. Одначе ми, не бажаючи кровопролиття, готові показати ласку кожному, хто просить у нас милосердя—тільки аби всі стани, які у Львові з'яходяться, виконали зазначене в сій декларації:

«Насамперед рицарство, міщани, всі обивателі і старші м. Львова мають виконати присягу на те, що коли військо запорозьке й царське відступлять, вони не будуть громити різних чат що розійшлися, і в полон не будуть брати, ми ж також обіцяємо міщанам і всім обивателям львівським всяку безпечність і заборонимо війську нічого не палити по селах і фільварках.

«За те що не хочемо міста добувати і кров невинну розливати мають дати нашому війську дарунок (honorarium)—400 тисяч золотих. На слуг наших військових сукне: фалендишу 100 поставів, а шпитуху 200; кожухів тисячу і чобіт 2 тисячі. Окремо на старшину і різну старшину військову кармазину 50 поставів, півгранату 20, півшкарлату 10, аксамиту штучок 5, атласу 10, адамашку 10.

«Олива на піхоту 50 центарів.

«Вязнів наших козацьких і московських аби повернено.

«Жидів як неприятелів Христові і всім християнам, аби видано з усім майном, з дітьми і жінками.

«Щоб рицарство, шляхта і обивателі львівські після відходу війська не громили козаків і царських людей і в неволю не брали, ми лишаємо у вас на перешкоду частину війська запорозького і царського.

«До тих пунктів мають приложитися стан духовний, стан шляхетський і всі обивателі львівські» (140—1).

Магістрат нислав депутатів з проханням зменшити ці вимоги, так щоб місто, вичерпане за сі роки всякими контрибуціями, могло дійсно їх виконати. Віддавши листа депутати переходили з Виговським пункт за пунктом наведені домагання. Пункт перший, розуміється, обіцяли виконати, так само годилися і на розмін бранців. Кон-

¹⁾ Ze iuz panem wszystkiej Ruski ziemi zostai u onej komu inszemu zadnym sposobem nie pusci, с. 138.

трибуцію просили з меншости до 20 тисяч, і то не в грошах, а в товарах, і сюди включали також жадання сукна і одежі; олива нічого не могли дати і просили вдоволитися тим, що здерли вже з даху костела св. хреста. «Видати Жидів—був то пункт дуже трудний, згодитися не хотіли, бо такі й жадним чином не могли». «Що до останнього, сказали, що маючи залогу в місті від короля, иншої вже не потребують».

«Вислухав сеї декларації Виговський і пішов з нею до Хмельницького, а вернувшись спитав, чого ж павзаім хоче місто від гетьмана і війська Запорозького. На се питання депутати повторили свою попередню відповідь, себо щоб військо московське і запорозьке негаймо від міста відступило, і на будуче—коли б ся нещасна війна ще не скінчилася,—лишило Львів і його територію. Вислухавши се Виговський засміявся і сказав від імени Хмельницького, що він міцно стоїть при даних від нього пунктах» (142).

По сім депутатів відправлено з тим, щоб вони прибули знову другого дня. Канонада тим часом тривала. Коли другого дня (15 жовтня) депутати привезли тільки прохання, щоб гетьман задоволься тим, що місто йому запропонувало, Виговський почав дуже сердито виговорювати, що львівські католики не шанують грецької віри, чинять різні утиски православним; «дуже гнівався на бернардинів львівських, що вони зловивши кількох козаків, немилосердно повбивали у себе». Депутати старались виправдуватися, «але на розгніваного чоловіка ті оправдування не багато впливу робили». Кінець кінцем депутацію відправлено з доволі суворими листами гетьмана і писаря, де магістратові робився докір, що він вимовляючись своїми бідами затягає справу, і ставилося домагання, щоб другого дня прибули депутати не тільки від міщан, але і від шляхти і духовенства, з иншими, більш можливими умовами. Віддаючи сі листи Виговський ще раз з гнівом докоряв, що стан духовний і шляхетський нікого досі не прислав до нього, що то пиха і аrogанція і т. под.

Згідно з сим бажанням другого дня вибрався православний владика Арсеній Желиборський, підкоморій львівський Ожга, каноник латинської капітули Гават—автор звисних українських інтермедій, і ще два райці і два єзуїти.

«16 жовтня всі вищеписані пішли до табору. Наперед вступили з й. м. єпископом до церкви Св. Юра, і тут іменем Хмельницького—у котрого тоді був на конференції Василь Васильович, урочисто витали єпископа Виговський, Лісницький і Тетеря. Вийшовши з церкви пішли насамперед до канцелярії Виговського, відти до Хмельницького. Були там різні мови і розмови про сучасний стан Річипосполитої, про велику незгоду між магнатами, про нещирість певних осіб до війська Запорізького, про але правління, нещасливий хід усіх справ, і всякі инші речі, що й виписати трудно. Нарешті Виговський приступив до закінчення переговорів з депутатами. Дуже багато говорилося з обох сторін, і тому що вечір надходив прийшлося справу відложити на потім; тому вищезгадані особи, зіставивши в таборі й. м. єпископа, двоє єзуїтів й инших осіб вернулися вечірнім смерком до дому. Після виходу їх з табору приїхав до Хмельницького посол від короля шведського Гамоцкий, Вірменин зі Львова, що ще за Густава підчас пруської війни в молодих літах попав у неволю і був відісланий до Швеції; мав він при собі за товмача якогось Піотровського, шляхтича польського—количного агента п. Радзейовського».

Другого дня ті самі особи, з додатком підстарости львівського їздили до козаків, були у Виговського, частував їх Хмельницький, але день пройшов в розмовах, не посунувши справи, а наступного дня, 18 жовтня, зрана почалася канонада, і відпові-

даючи на неї зі Львова вбито якогось московського полковника-чужоземця. «Розгнівана тим Москва домагалася від Хмельницького, аби конче післав на штурм своїх разом з Черемисами; така ж була воля і полковників запорозьких, особливо обозного Носача, але єпископ відмовив Хмельницького, і той потрапив угамувати і Москву і полковників своїх, тільки добру латину вичитав міським депутатам, що лишилися у нього з попереднього дня». Канонада тривала цілий день, і магістрат вислав листи до Виговського з перепросинами і бажаннями кінчати переговори. На се дістав такого листа від Хмельницького:

«Богдан Хмельницький вам Львовянам. Потім як я вас прийняв для бога, дивуюся дуже, що ви мабуть на короля Казимира оглядаєтесь. Не знаєте того, що вже король шведський й. м. знайшов собі дорогу: опанував Краків, а зо мною братерство взяв. Ми з ним війшли в певні контракти, порухувалися що до того, чим має розпоряджати король шведський—аби був вовк ситий і коза ціла, а що до нашого християнства так міркую і того бажаю з: огляду що король шведський і цар московський, війшовши перед кількома літами в союз з нами козаками, тепер всі наступают на Польщу, ми з тими трьома народам так ділимося: нехай король шведський тримає, що йому бог дав до диспозиції, а що бог нам дав заїхати своєї Руської країни, я при тім стою ¹⁾.

«Від й. м. п. Гродзіцкого бажаю, аби зо мною побачився очевидно як з давнім приятелем, нічого не боячися: порозуміємося з ним в більших справах, щоб люди убогі веселилися і бога хвалили. А в. м. дай боже добра-ніч!

«20 жовтня пішли насамперед до неприятельського табору депутати з п. підстаростою, п. Анчевским та иншими. Скоро тільки минули московську сторожу, зараз почалася стрільба з неприятельської сторони, на котру відповідали з міста, цілком не вважаючи на депутатів, і вони були в немалій небезпечі під кулями, що густо літали над ними. Коли прийшли до табору, запровадив їх осавул Ковалевський до кватири Хмельницького, і там відбувши у нього обід, одіслано їх до Виговського. Там продовжувано поперед початі трактати; брали в них участь своїм авторитетом й. м. о. єпископ, п. підкоморій і п. підстароста. Депутати міські клопоталися всі, але Виговський уперся, що з огляду на авторитет згаданих панів вже досить поступився, і відіслав по останнє рішення до самого Хмельницького і радив щоб п. Анчевский з п. Кушевичом ішли до нього. Вони се зробили і застали його самого, тільки замисленого і задуманого; широко говорили з ним про закінчення трактатів, просячи пожалувати місто знищене всякими нещастями. Красномовно викладав йому п. Анчевский всі пережиті містом нещастя й біди і звертав увагу, що коли військо Запорізьке прийде до згоди з Річечуполитою—до чого Хмельницький здавався дуже прихильним—військо козацьке ще може мати з міста Львова свої вгоди і пожитки, як давніше мало. П. Кушевич пригадав йому обіцянку, даю ним місту тому сім літ, бувши в тих краях з Тургай-беем. Довго про се говорили самі тільки втрьох, і хоч Хмельницький зпочатку твердо стояв при своїх—без гніву і без зайвих слів, але потім піддався і пристав на ту суму, що йому піддали Анчевский і Кушевич—60 тисяч ²⁾. Вони зараз повідо-

¹⁾ а со нам Р. Бог помогł Ukrainy swej Ruskiej zajachać, przy tem stoić—Сб. с. 263. В аб. Кушевича а з: нам... країни swej Ruskiej, в Ставроп.: країне сваѣ Рускаѣ.

²⁾ Цифру подає Добешовский, посміваючися з диспропорції того що Хмельницький жагадав, а на що згодився: «з великої бурі стався тихенький дощик: від 400 тис. відступивши на 60 тисяч згодився без труднощів» (с. 345).

мили про се своїх колеґів, що ще були в таборі, а сі всі разом подякували Хмельницькому.

«Тим часом як цілий день ішли сі трактати, не переставала одначе з обох сторін стрілянина—мабуть щоб нагнати страху на депутатів. Але зі вже привычались, і покладаючись на право міжнародне ні про що не дбали, та з о. епископом і пп. Їонсьорковичем та Олькуским, що весь той час пробули в таборі, під залізними кулями повернули до міста. Виговський для гонору провожав їх до самої міської фіртки, з великим числом своїх людей; тут його почастовано від міста вином, і він повернув до табору» (148).

Другого дня був повний спокій, Хмельницький і Виговський чемними листами запросили до себе Гродзїцкого на розмову. Наступного дня приїхали під місто Тетеря і Лісницький, їх прийнято до міста і Гродзїцкий частував у себе вечеремо, потім другого дня поїхав на розмову до Хмельницького, багато між собою говорили—але зміст розмови лишився невідомий Кушевичеві. Розповів дещо сам Гродзїцкий в листі до короля, дещо більше Рудавський—може бути на підставі реляції Гродзїцкого підканцлерові, згадані в тім же листі ¹⁾—тільки досі вона невідома. В листі до короля Гродзїцкий згадає, що Хмельницький прийняв його досить людяно і давав зрозуміти, що готов би був вернутися в підданство Янові-Казимирові, але бештежило його, що гетьмани коронні саме в тім часі (22 жовтня) піддалися шведському коротеві і обіцяли піддати всі замки на Руси, з тим щоб шведський король міг туди ввести свої залоги і відібрати на себе присягу. «Дуже він (Хмельницький) на се відказував, а також на той прихід ханський», каже Гродзїцкий і висловляє надію, що при сій нагоді можна б було привести його до згоди з ханом і розриву з Москвою, бо Хмельницький досить сильно на ці відказує,—«Каже: я тої Москви не хочу, і між нами велика незгода, як я сам то бачив» ²⁾. Рудавський передає мову Хмельницького—з приводу слів Гродзїцкого про прихильність Яна-Казимира і непевність шансів Карла-Густава, в таких словах: «Коли так говориш про шведського короля, мусиш знати, що я також вірний слуга короля Казимира: вважай за доказ тобі мій спільний відступ від міста—і так поясни королеві. З Московію роби що хочеш, я її лишая і перший відступаю назад» ³⁾. В пізнішій листі до Гродзїцкого Виговський нагадував обіцянку, що дав Гродзїцкий під Львовом: не піддавати нікому Львова ⁴⁾. Все се разом взяте дає зрозуміти, що розмова Хмельницького з Гродзїцким оберталася коло такої теми: Львів неповинен іти слідами гетьманів, не має піддаватися шведському королеві, ні приймати від нього залоги, а зістаючись вірним Янові-Казимирові, триматися звязку з козаками—бути такби сказати під протекторатом Запорозького війська.

¹⁾ Таку гадку висловив Кубаля (III с. 435 прим. 33), вона досить правдоподібна, бо ся розмова Гродзїцкого з Хмельницьким дуже випинається з оповідання Рудавського про сей наступ козаків: воно загалом дуже коротке.

²⁾ Теки Нарушевича 148 с. 758, дата 18 листопада, див. цитату вище.

³⁾ Костомаров до сих слів Рудавського (с. 201) ще додає: «Я переконався на власні очі,—писав після того Гродзїцкий, що між козаками і Москалями нема згоди і сам Хмельницький мені сказав, що не хоче знати Москви: вона дуже груба». Костомаров цитує польську рукопись Архива Загран. Справ. але се мабуть тойже лист Гродзїцкого 18 листопада, свобідно переказаний Костомаровим.

⁴⁾ Лист Виговського до Гродзїцкого з 1 лютого 1656, автограф бібл. Чорторийських 398 л. 91, цитує Кубаля с. 437.

Се провідна ідея козацької політики того часу, що Русь повинна бути під владою козацькою; гетьман розвиває її далі на конференції 4 листопада.

Після того кілька днів старшина приймала товари в рахунок контрибуцій. 28 жовтня ся робота була закінчена, старшина виїхала з міста, і того ж дня Кушевич записує проїзд до Хмельницького Любовіцкого в посольстві від Яна-Казимира—що буде обговорене далі. Другого дня козаки повідомили Львовян про висліди походу на Люблин—як міський уряд люблинський присяг на царське ім'я і т. д. (про се також далі). Наступного дня (31 жовтня) відбувалась якась парада: московське й козацьке військо вийшло в поле за табором і стріляли з гармат і рушниць пустими набоями. Се одні толкували як святкування люблинського тріумфу, інші говорили, що се козаки робили параду з приводу того, що їм того дня привезено платню від царя; нарешті було ще третє пояснення, що то вивозили з табору тіло Андрія Бутурлипа, що захорувавши помер під Львовом.

1 листопада міські депутати вибралися знову до гетьмана, незнати саме з чим,—але застали Хмельницького «в невеликій меланхолії». Тому він допустив до себе тільки п'ятьох, між ними Кушевича. «Інших розібрали між собою Виговський і полковники. При столі розповідав Хмельницький, що Татари з великою силою впали на Україну і немалої шкоди наробили в людях і добитку. Дуже широко розводив, яким способом можна звоювати Крим і обіцяв будучої зими наступати на Татар з військом Запорізьким і московським. До інших розмов через ту меланхолію Хмельницького так і не прийшло, і депутати під вечір вернули до дому» (149).

3 листопада депутати знову були у Хмельницького і застали як виходив від нього п. Заяць, посол від Радзейовского до козцького війська. І того дня Хмельницький меланхоліював, маючи у себе на розмові Василя Васильовича і канцлера його. З міськими депутатами не мав іншої розмови, тільки повторяв свої (поза) вчорашні міркування про способи звоювати Крим, і зараз по обіді виправив депутатів до міста.

«Другого дня, 4 листопада депутати знову були в таборі, і при них вернувся з своїм полком Данило Виговський, везучи з Люблина велику здобич. Потім Хмельницький покликав до себе шведського посла і міських депутатів і при них заявив тому послові, що король шведський і військо його неповинні входити збройно до Руської землі, і посол іменем короля се обіцяв. Після того пішли між присутніми загальні розмови, і після їх закінчення депутати вернулися».

В наступних днях було трохи стрільби, і між иншим ціляли з гармат на ратуш—«все се походило з намови Москви, бо та гнівалася за те, що міщани жадним чином не хотіли вдаватися з ними в ніякі переговори і трактати». Потім 8 листопада—«Хмельницький несподівано рушив з запорозьким військом з табору, лишивши московське військо. Під місто приїздив з великою громадою Виговський і іменем Хмельницького і всього війська Запорізького витав п. Іодзіцкого й все місто. Майже все місто окружили вінцем корогви козацького війська і сам Хмельницький під знаком гетьманським—занадто відважно, правду сказавши, з своєю прибічною сотнею їхав повз сам вал сидячи на коні¹⁾. Нарешті 10 листопаду вступивсь і Василь

¹⁾ У Добешовского трохи більше подробиць: «на чолі козацького війська їхав Хмельницький на сорокатім бахматі, через Краківське передмістя, повз тамошню браму. За ним корогва нова червона, бунчук з білого кінського хвоста. Над ним несли (корогву) Габданк з хрестом (герб Хмельницького) гаптованим на білій китайці, друга з образом св. Михайла, що проби-

Васильович з усім військом московським, попросившись під валом через своїх офіцерів з п. Гродзіцким. Як наші наглядачі оповідали, було се військо не тільки велике, але і порядне. Дня 11 листопада вперше задзвонено в дзвони костельні і пущено годинники, а по костелах правилися відправи в подяку богові за звільнення з семитижневої облоги.

Я розповів сю історію за Кушевичом, щоб не розбивати його оповідання, хоч одностороннього, але суцільного і повного цінних подробиць, більших і менших. Тепер спинюсь на епізодах ним не освітлених відповідно.

Починаю від походу на Люблин. Маємо про нього офіціальну реляцію Бутурліва ¹⁾. За порозумінням з гетьманом він послав стольника Потемкіна з райтарами, драгунами і городовими сотнями, гетьман—Данила Виговського з 4 тисячами козаків. Вони поруйнували і попустошили всю країну до Висли, «вирубали і попалили польські городи Ленчно, Парчів, Томашів, Краснобрід, Щебрешин, Лашівку, Раву, Магірив, Велз, Грубешів, Краспостав». В Уханях застали чернігівського воєводу Тишкевича, регіментаря зимової кампанії і той ратуючи себе і свій маєток присяг з шляхтою і мішанами на підданство цареві, і сина свого вислав з Виговським до Бутурліва. В Любліні знищили передмісте і місто, «Поляків, Німців і Жидів вирубали—побито більше 20 тисяч», як доносив Потемкин яєно побільшуючи; «та ж шляхта, Німці і Жиди, що замкнулися в малім мурованім замку,—вони добили чолом і присягли цареві». Не згадуючи про ріжну здобич і контрибуцію забрану там, реляція підчеркує здобуту святощ—частину чесного хреста, привезену Потемкіним під Львів 5 листопада н. с., тим часом як люблинське духовенство потішало своїх вірних, що поперше—йому вдалося випросити у Москалів, аби вони взяли тільки частину хреста, а частину лишили місту, а й та частина, котру москалям віддано, не була правдива, так що в дійсности, мовляв, святощ ціла лишилася в місті).

Що діялося в самім Любліні, розповідає сучасна німецька брошура ²⁾. Військо

вас на виліт змія. За сими короґвами йшли інші короґви, більше-менше 34, на них виділи крім нашого білого польського орла в короні герби майже всіх дальших воєводств і панств. За ними поспішав Виговський з своїм полком, слідом за великими купами». «Москва ще роздумувала над відступом—аж третього дня рушила» (с. 345).

¹⁾ Білгород. стовб. 382 л. 319—322.

²⁾ Relation oder ausführliche Beschreibung von der jämmerlichen und erbärmlichen Verstörung und Einäscherung so bey Eroberung der schönen Stadt Lublin von der Moscowitern und Cosacken barbarischer Weise verübet worden anno 1656. (ця брошура була використана у Костомарова, с. 607 н. в. в. в. д.; міжни. тут докладна дата закінчення облоги: 27 жовтня). В московських Чтеніяхъ 1910 р. кн. 2 німецький оригінал передруковано, з російським перекладом, заходом люблинського історика І. Рябинина. А кількома місяцями скорше з'явився також і польський переклад, зроблений іншим дослідником люблинської старовини Гер. Лопаціньским. п. з. Z czasów wojen Kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648—1655 ze źródeł współczesnych zebrał (Przegląd Historyczny, 1909, wrzesień—październik). Праця недокінчена—з пояснень Рябинина довідуємось, що се він ще 1906 р. уділив Лопаціньському копію «Реляції», і його видання служить доповненням недокінченої праці Лопаціньського.

козацьке й московське приступило під місто 15 жовтня; довідавшись, що багато з міста втікло, частина війська пішла на Вислу, щоб там зайняти утікачів. Місто не мало ніякої змоги боротися і зараз же піддалось. Магістрат зложив присягу цареві ¹⁾, дав згоду на розширення прав української, краще сказати православної людності. Щоб православні мали кілька місць в магістраті. Виплатив чималу контрибуцію грошима й різними товарами, видав армату, католицьку шляхту і Євреїв. Але обійшлося більше грабунком і реквізіціями шляхетського та єврейського майна, а до різні, крорю грозили, не дійшло: місяцями тільки сталися криваві експеди: в монастирі св. Бригіти, де позамикалася шляхта з найціннішим майном, і в єврейській дільниці міста ²⁾.

Луцький бурґрабій, що припадком був в місті і попав у сю історію, так описує її, обжаловуючи місцевий магістрат: «вищеречений магістрат трактати з неприятелем складає—хоч не так з доброї охоти, як страху: Жидів і шляхту згоджується видати з усіми достатками, складає присягу вірности, приймає нові закони на шкоду шляхетського стану і зараз таки його кривдить: видає едикти, щоб шляхта зносила на майдан до ратуші гроші, срібло, золото, шати і всі достатки, крім міді і цини, а як би хто щось затаїв—за певним доводом кару на горло декларує, і сю свою нещасливу

В центрі інтересу до сього люблинського епізоду стоїть отой чесний хрест, забраний з Люблина московським військом в 1655 р., з великими гонорами прийнятий в Москві, як дорогоцінний трофей, і потім на жаданне польського уряду повернений на підставі договору 1667 року. Польська традиція виводила сю пам'ятку з Київа, в двох версіях. Длугош представляв справу так, що сей хрест привіз до Польщі київський князь Григорій, вигнаний з Київа; місцева люблинська традиція доводила, що вивіз його з Київа до Люблина за часів Ягайла київський біскуп домініканин Андрій, одержавши від київського князя Івана. А до Київа, мовляв, хрест привезено з Царгороду разом з царівною Анною: за Володимира святого. Кн. Михайло Оболенский, тодішній директор Архива мін. загр. справ, де переховувались дипломатичні акти і різна люблинська література до справи сього хреста, ще в 1850 р., в III кн. Максимовичевого «Кієвлянина» умістив статейку «О двух древнѣйшихъ святыняхъ Кіева», доказуючи, що люблинський хрест принесла з Царгороду не царівна Анна, а кн. Ольга, і він переховувався в св. Софії, до часів Ягайла. Сю історію збирався він ширше удокументувати в спеціальному виданню «О древнѣйшей святынѣ Кіева»—воно було ним приготовлено до друку і в 1866 р. одержало апробату церковної цензури, але видане не було. В додатках до сеї праці містився і німецький текст «Реляції», і наведена була різна бібліографія питання—II з додатками навів у своїм виданню Рябинин.

¹⁾ «Відходячи (козаки й Москва) свого віята і райців призначили і на імя Хмельницького або на царське присягати (казали)—що будуть мати за пана Московитина»—Єрлич. Німецький автор при нагоді недільного московського богослуження відзначає «несчислений титул вел. князя, його жінок і дітей—котрих, я думаю, з 30 було вчислено».

²⁾ «Варто було бачити як їх (Євреїв) молодих і старих—що ратувалися з єврейського міста (Iudenstatt) до нас, і тут поховались, виганяли з домів наче на заріз, при жаліснім реві—але потім їх випрошено життє»—пише німецький автор. Єрлич каже, що загинуло більше 500 господарів-Євреїв. Про шляхту він каже, що особливо нелюдсько поступали з нею Москалі. «Москва вбивала і мордувала, але у козаків була на се заборона: убивали тих хто боронився, а здебільшого пускали живцем». Навпаки німецька реляція каже, що між московськими салдатами було більше порядку, ніж у козаків, «але одні й другі однаково старались перейти одні одних в нелюдськості».

постанову зараз же проголошує чеєрз трубача і трубу па чотирьох рогах ринку. Жидівські склепи зараз відчиняє, відбиває і достатки видає на здобич неприятеливі, а самих Жидів, своїх підвладних, виволочують, витягають з ринку, а склепів, з пивниць і всяких інших потаємних й укритих місць і зганяють до брами, обіцявши видати їх на неминучу різню. І дійсно було б до того прийшло, коли б п. Бондзінський, бувши також в облозі під той нещасливий час, побачивши такий нехристиянський вчинок—хоча б над кровю поганською, виставивши на небезпеку власне життя звернувся до самого вождя неприятелів—козаків Данила Виговського і по різних клопотах у них випросив і визволив. Згадані ж пани бурмистри, зістаючися при своїх замислах, далі і далі трубили, аби шляхта не гаючися приносила своє майно. Наче б то з доброзичливости радять їй краще позбутися того що зможуть здобути знову, а нарешті проголошують за бунтівників тих які б тому противилися, і гірше ніж вороги поводяться з шляхетським станом¹. І на потвердження того жалібник оповідає, як магістрат поступив з ним. Коли неприятельські війська вже вертали від Висли, і Виговський прислав до бурмистрів (мабуть по заставці?)—вони його звязали і видали козакам «на смерть», глузуючи і голосно запевняючи: «Дотоль, панове шляхта, ваших вольностей было» («Скінчилися ваші вільности») ¹).

Я спинився на сім епізоді, бо він кидає деяке світло на сей наступ на Галичину взагалі. Як бачимо, грабіжом і здобичю не кінчилося, були певні державні завдання в сій експедиції: Приводили до присяги на імя царське «чи на Хмельницького», як висловлюється Єрлич. Уставлялися нові порядки в інтересах православної людности, повертались їй православні церкви. Те що було зроблено в Любліні, очевидно мало б бути зроблене й у Львові, коли б обставини тому не перешкодили,—коли б гетьман осівсь у нім, як то обіцяв мунтянським повстанцям. І в сім відчувається виразний зв'язок з тими козацькими деклараціями що зберіг нам Кушевич: що зайшла козацька шабля, мусить належати до них; король шведський і його військо не повинні претендувати на Русь: в процесі розкладу чи нового оформлення Польщі Західня Україна повинна перейти під козацьку зверхність. Козацькі рейди на Люблин, Ярослав, Перемишль, в другий бік—до Галича і Коломиї мали, очевидно, сю політичну мету: зазначити козацьке право на всю західне-українську територію. Добичницький, руїний бік сих рейдів не повинен закривати перед нами сеї політичної сторони; грабіж, добичництво з одної сторони мали задовольати московську армію в її поході, з другої—вони мали звертатися головню против шляхти і Євреїв і мали служити—визволенню місцевої православної людности від панування чужоземців (бодай прикривалися сим гаслом). Українську православну людність козаки брали в свою оборону і всяко вигорювали від погромів, але загалом з міськими громадами старалися уставити *modus vivendi*: перевести їх під козацький протекторат, обминаючи Москву.

На сім ґрунті виникали раз-у-раз непорозуміння з московськими воєводами—бо перед ними козацькі провідники не могли, розуміється, відкривати своєї тактики. Ми бачили вище суперечку на сім ґрунті з приводу Гусятина; непорозуміння переказані нашими джерелами що до Люблина ²) і з приводу Львова—почасти згадані вже Куше-

¹) Памятники Київ. ком. III с. 223—5.

²) Und wäre kein Missverständnis zwischen den Moscovitschen Woywoda und Cosackischen Obristen Daniel Wiowsky durch Gottes wunderliche Schickung entstanden, wären sie nicht so abgezogen sind, also auf diese Manier ihre Consilia distrahirt.

вичом, очевидно мало ту саму підоснову. В першій, офіційній реляції цареві Бутурлині сі суперечки промовчав, але потім пригадав:

«Як ми з твоїм військом і гетьман В. Хмельницький з військом Запорозьким були під польським городом Львовом, і обложили були Львів, посилали ми до обложених Львовян намовляти, щоб вони прийняли підданство твою цар. вел. і піддали місто. Львовяне того нам відмовили, так говорили: за ким буде Варшава і Краків, за тим будуть і вони. А гетьманові вони давали гроші, щоб віч не приступав до міста і відступився геть. Тоді гетьман говорив нам, що треба з них взяти гроші і відступити, бо город кріпкий і людей сидить у нім багато. Ми від грошей відмовились—що ми грошей брати не хочемо, але гетьман таки не схотів штурмувати город, а взяв 50 тис. золотих польських і від города відступив. Прислав нам половпшу грошей, але ми тих грошей не взяли і відіслали назад, і говорили гетьманові, що ти нас післав на Польську Корону не по гроші, а для визволення православної віри і церков божих, а неприятельські городи треба здобувати»¹⁾.

В пізніших «розговорах» гетьманові знов пригадано таке толерантне становище: «Як царські люди прийшли під Львів і хотіли над Львовом промишляти, ти, гетьмане, не дав ніякого промислу чинити, а бережучи їх, львівських обложених (сидільцов), узяв від Львова 50 тис. зол. червоних. І в Любліні, як послано Д. Виговського і П. Потемкіна, тільки передмістя (посади) взято приступом, а замок піддався, і тамошнім людям не робилося ніякої кривди, і їх не виселяли...»

А гетьман сказав: «Що з Львова взято, то роздано бідним воякам, а ми тим же покористувалися. Знаємо таких, що поживилися більше того на власну руку²⁾, але ми їх перед цар. вел. не обжалуємо—нехай і й. цар. вел. покаже нам свою ласку—тим що невинно нас перед цар. маєстатом обмовляють, нехай віри не дає. А я якби і шалений був (был шаленой) і тоді б такого не зробив—щоб з гармат побивати одновірних царської вел. православних християн»³⁾.

Річ очевидна, що йдучи під руку з московськими воеводами, які мали дві директиви: нищити неприятельські городи і приводити людність до присяги на царське ім'я, гетьманові та його однодумцям дуже трудно було здійснити свій політичний плян. Присяга на царське ім'я була і для місцевої людности річчю в високій мірі опіозною, і самій старшині мало приємною тому, що вона хотіла затримати сі краї в залежності від себе. Вона маневрувала—як се ми бачимо з оповідання Кушевича, так аби всяко заглушувати гострий розрив свій з Польщею й старим королем, не доводити до піддання сеї країни ні шведському королеві ні московському цареві, а затримати в звязку і контакті з собою. Се було трудно робити, не доводячи до гострого розриву з Карлом-Ґуставом і царем, і тому після двох місяців такої політичної екілібристики, вона кінець кінцем кинула московське військо під Львовом—що робить на перший погляд вражінне хаотичности і непослідовности козацької політики. Хмельницький з своїм військом пішли на Україну, мовляв ратувати її від Орди...

З Карлом-Ґуставом, розуміється, було легше домовитися в сих справах—але момент для сього був теж мало сприятливий. Карло-Ґустав не стільки завойовував Польщу, скільки вона йому добровільно піддавалась. Він воював з Яном-Казимиром, а не з Польщею. Шляхта, міста, військо присягали йому «як протекторові Польсь-

¹⁾ Білгород. ст. 382 л. 313.

²⁾ «которые сами себѣ часть получили болши того».

³⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 576—7.

кого королівства»—як він себе титудував, під умовою заховання Річипосполитої в цілості, більше того—привернення утрачених провінцій, в чім розумілось і приведенне до послуху козацького війська. 25 жовтня він прийняв в підданство шляхту воеводства Руського, Велзького, Люблинського, Волинського, Київського, запевняючи їй охорону маєностей—які ще не заняті Москвою і козаками, а забраї маєности обіцяючи нагородити иншими ¹⁾. В таких обставинах йому зовсім не з руки було входити в які небудь поговори з козаками що до розмежування володінь і впливів, признавати за ними право на Західні українські землі то що. Він заохочував їх до дальшої боротьби з Яном-Казимиром і з иншими елементами Шведам непокірними; маємо його лист з 18 (28) вересня з-під Кракова: Карло-Густав повідомляє козацького гетьмана про свої успіхи і просить не відступати від своїх замірів (воювати Польщу очевидно) та тримати звязок і норозумінє з його генералами ²⁾. Гетьман па се вислав до Варшави 3-тисячний полк козаків в розпорядженне короля ³⁾. І з ним і Данила Калугеґа, з звісною вже нам інструкцією прохати короля іменем козаків по можности не розбивати козацько-московського союзу, а в порозумінню з Москвою звернути всі сили против Туреччини, на визволенне тамошніх православних ⁴⁾. Сі дезідерати Данило, не заставши на місці короля, міг виложити йому тільки 2 (12) падолиста, і тоді ж очевидно подав від себе меморіал про те, як могла б бути переведена ся кампанія против Турків: козаки з Венеціанями й Англіяцями (з Кромвелем!) мали повести морські операції, тим часом як Шведи, Москва і козаки мали б воювати сухоходом ⁵⁾; все се досить фантастично, але виложене не без знання обставин і ситуації. Не знати чи се захопило Карла-Густава хоч у делкій мірі так як його внука. Козаки висувачи сі далекі пляни, може бути, хотіли відтягнути інтереси Карла-Густава від Західньої України, може—думали зашахувати сею кампанією Орду (Крим мав дістатися на долю Москви). Але для даного моменту се не мало практичного значіння. Шведський король підбивав останки Польщі, як здавалося—цілком успішно і трівко, і в міру того як «спільного ворога» ставало все менше, тим менше лишалося спільного ґрунту для кооперації з козаками. А спілкуванне козаків з Москвою, відбиранне присяг на московського царя і руйніні рейди з участю московського війська все менше лишали місця для толєрування козацьких плянів.

Радзейовский від початків шведської війни взявши на себе ролю протектора і добродія польської шляхти, перший побачив себе в труднім становищу, шукаючи способів сполучити сю місію з раніш узятою на себе ролею приятеля козаків і їх дорадника в боротьбі з Польщею. Особливо коли шляхта, тікаючи з-під Перемишля, Ярославля і Люблина, почала лементувати до нього, просячи його інтервенції. Маємо його лист до Карла-Густава з 21 жовтня: він висловлює в нім свою тривогу викликану козацьким наступом, і піддає гадку, що треба б вплинути на козаків, аби вступилися відти. «Ще якби не було з ними Москалів, я б мав деяку віру до козаків», пише він,—«а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривоги. До гетьмана Хмельницького я писав тричі, але двох перших післанців побила люблинська шляхта. Та шляхта

¹⁾ Кубаля *Wojna Szwedcka* с. 139.

²⁾ Теки Нарушевича 148 с. 589, з датою: Казимир під Краковом, 18 вересня очевидно старого стилю. Кубаля висловив здогад, що сей саме лист привіз Гамоцкий Хмельницькому 16 жовтня (вище с. 1122)—але ледви чи він би так довго віз його!

³⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI с. 85. ⁴⁾ Тамже с. 86—8. ⁵⁾ Тамже с. 94—5.

що зібралася над Вислою з різних воєводств, прислала до мене прохання, щоб я оборонив її від наступу козаків, тому що й самі козацькі бранці свідчили, ніби то вони (козаки) сповняють мою волю,—таким чином я невинно попав у підозрінне у шляхти. Я написав до козаків, щоб вони завернулися і порозумілися з в. кор. вел., що робити далі—тому що всі воєводства наоколо віддалися під опіку вашу і дійсно мусять дістати охорону»¹⁾. Пізніше слідство над Радзейовским, закидаючи йому, що він знеохотив козаків до короля і вкликав їх поворот на Україну, розповідає про такий лист, післаний Хмельницькому під Львів. Радзейовский представив йому, що король шведський більше не потребує козацької помочи, тому нехай би Хмельницький вертав до дому. «Хмельницький так сильно загнівався, що тутже подер того листа, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовского. З того мовляв стався поворот козаків і сильне відчуження їх (від шведського короля)»²⁾. Данило, повторюючи потім своє свідчення, виразно підчеркував, що свого листа Радзейовский написав без королівського відому³⁾ і потім Радзейовскому се рахувалося за провину. Але здається, що тоді, в осени 1655 року і сам Карло-Густав (може під його таки впливом) теж заговорив таким тоном до козаків. Його історик Пуфендорф запнеє, що Карло-Густав жадав від них, аби вони лишили Львів, і не пустошили земель, які піддалися під шведську протекцію—бо Руське воєводство вже присягло⁴⁾. В реєстрах коронного архива справді заховався зміст листа Карла-Густава до Хмельницького з 30 жовтня, з жаганням, аби звільнив Львів⁵⁾.

Французький посол Авогур в реляції Мазаринові в листопаді переказує такі слова шведського канцлера сказані йому: Ми не бажаємо ні козаків ні Венгріз, котрі б прийшли руйнувати справжню Польщу (*la bonne Pologne*)⁶⁾. Де Нэйер, секретар королеви Марії Люїзи пише з слів якогось грецького священика, що приїхав до Яна-Казимира в посольстві від Хмельницького в місяці лютім, що Хмельницький зневірився в шведським королі, коли той здобувши Краків і вважаючи себе паном Польщі, став розпоряжатися польськими землями, тими що за Львовом (на схід від Львова), хоч не володів ними. Він тим способом порушив свій договір а Хмельницьким, котрим відступив йому сі землі за Львовом і обіцяв ніколи на них не претендувати⁷⁾. Хмельницький скаржився—король тоді відповів погрозами, тепер

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III, VI с. 82—3,   ²⁾ Тамже с. 197.

³⁾ Його свідчення з 4 березня 1657 р.: «Радзейовский послав до п. гетьмана, без доручення від короля: «Не наступай ближче і не руйнуй краю, а вертайся до своєї землі». П. гетьман подер сього листа на дрібні кусники і сказав: «Що він собі хоче, що так до мене пише наче я в службі у нього? Се я подбав, що він війшов у ласку у світл. короля—але справедливий Господь його иншим способом покарає» (тамже с. 215).

⁴⁾ *De rebus a Carolo Gustavo gestis* с. 91.

⁵⁾ Наведено у Кубалі III с. 437 прим. 53 Він же без зостережень наводить (прим. 52) чутку з квартири Яна Казимира, що шведський король післав був Дугляса зайняти Львів і не пускати туди козаків, але козаки пішли ще перед приходом Дугляса, почувши про Татар; Гродзіцкий, мовляв доносячи про се, обіцяє зайняти Дугляса переговорами і взяти його в два огні, коли надтягнуть Татари (*Lettres de P. des Noyers* депеша 4 грудня с. 23).

⁶⁾ E. Haumont, *La guerre du Nord et la paix d'Oliva* с. 163.

⁷⁾ Шведський король *ayant fait et signé un traite avec ledit Chmielnicki de lui laisser toutes ces terres qui etaient audela de Léopol, sans y rien prétendre jamais, quand il eut pris Cracovic et qu'il vit les généraux et les armées*

(се можна б рахувати за січень 1656) шведський король хотів би поладити сі відносини, але Хмельницький йому вже не вірить, він завзявся на шведського короля і не хоче йому пробачити¹⁾.

Чи все се мало який небудь вплив на облищення Львова в листопаді, лишається неясним. Вступаючися з-під міста гетьман вислав Карлові-Густавові чемного листа, з його післяцем очевидно, висловлюючи радість з причини шведських успіхів, і повідомляючи, що козацьке військо теж здобуло перемогу над неприятелем і підбило значну частину королівства в сім поході, піднятим за радою Радзейовского (!). Тепер з огляду на недостачу поживи для війська і коней, гетьман відступає «трохи назад від Львова на Україну»²⁾. Про жадання короля або Радзейовского ніякої згадки. Але не поладжені відносини з Швецією, при непорозуміннях з Москвою, могли мати також свою долю впливу на те що козаки лишили Львів

Всі ці обставини пояснюють нам сприятливе, легитимістське становище, зайняте гетьманом в сім менті супроти Яна-Казимира. Може бути, що заявив він його вже супроти місці Федора Виговського—згаданого запискою Кушевича в його таборі, а ще виразніше—супроти посольства Любовіцького, приотованого нею ж під 28 жовтня. Історію сього посольства розповів широко, не без літературних прикрас, Самійло Грондський—товариш Любовіцького в подорожі³⁾. Спонуляризована за сім джерелом працею Костомарова, вона звертала на себе багато уваги: викликала звісну студію Драгоманова про байку Богдана Хмельницького і популярну поему Франка («На Святюрський Горі»), і при всіх своїх літературних прикметах се оповідання не позбавлене історичного інтересу, так що в головніших рисах мусить бути й тут переказане.

Ян-Казимир, пробуваючи на Шлезку, після того як виїхав з Кракова, послала Станислава Любовіцького на Україну: кликати в поміч кого скорше досягне—чи козаків чи Татар. Подишає йому приборати собі якогось товариша подорожі, кого прийдеться. Любовіцький коло Пореворська злибав Самійла Грондского і намовив його їхати разом.

Зачувши під Львовом Хмельницького—вони поки чекати хана, постановили звернутися до нього. Любовіцький був його давнім знайоум и кумом ще з тих часів як їздив на Україну з Осолінським—організувати козацький похід на море. Хмельницький прийняв його гостинно, і Любовіцький передавши йому королівського листа, намовляв ратувати козацькими силами короля в його тяжким становищі. На се Хмельницький нагадав попередні нездійснені обіцянки:

«Пригадай но, пане куме, що нам було обіщане під Замостем, що під Зборовом, що під Білою Церквою і в інших okazіях, і що з того дано дійсно? Скоро тільки обіщанки попадали на вагу визувітів (так мовляв він назвав езувітів, від wuziwał—обдирати—за те що вони відбирали на Русі церкви і маєтки), зараз говорилось:

polonaises à sa suite, il se moqua des traités et distribua les terres qui étaient audela de Léopol, bien qu'elles ne fussent pas encore entre ses mains.—Lettres de Pierre des Noyers c. 94 і 97, два листи з того самого дня, 2 березня, що оповідають те саме, очевидно з слів того pretre gres, згаданого на ст. 97.

¹⁾ Тамже с. 97.

²⁾ Архив III. VI с. 96 «в таборі під Львовом 8 новембра», значить новим стилем!

³⁾ Historia belli cosacco-polonici с. 238 дд.

«Хизматикам не треба дотримувати присяги! і ви дійсно не тримали. А де ті обіцянки, що надавав король, як бачив при елекції, що його облишають? Як тільки коронувався. зараз вислав військо в наші сторони. І те ж саме було після пізніших договорів ⁴⁾. Ще коли б жовнір задоволься потрібним для його прожитку—козаки зносили б се легше; але він надуживав їх гостинність, називав їх хлопами, тяжко бив, розхапував всяке добро, яке тільки міг знайти і відставити до безпечніших сторін. Коли ж деякі козаки, не можучи того зносити збирались до непрístupних місць, лишаючи жінок з дітьми дома, тому що не могли забрати з собою всієї родини під гостру зиму,—жовніри польські наперед насилували жінок козацьких, а виходячи замикали їх разом з дітьми в хатах і потім палили як пацюків. Коли ж удавалось їм зловити козака, що чимсь провинився проти пана, то сажали його на величезну палу, аби всім показати свою ненависть до Русь, так наче не можна було знищити ворога потихеньку, всадивши його в мішок і кинувши в воду, аби й слідів не було його загибелі. і незати було хто се зробив. Тай попів наших не жалували, стинали їх без числа, і тим довели до того, що навіть і тих що раді були б жити спокійно, підняли против себе. Досвідчивши того всього, і стільки разів обманені, ми були змушені взятися для полешчення свого становища до таких способів, від котрих уже нам нема повороту. Тому король тепер даремно благає пашої помочи, і даремно пробував би хто небудь помирити козаків з Поляками».

Любовіцький оlnаче не відступав від свого; він толкував, що досі тільки шляхта на соймах не давала королеві можливості сповнити свої обіцянки.—«Ти сам, пане гетьмане, добре напроочив, сказавши під час Зборівських переговорів: «Король добрий, але королевята—пешята, лоти брехатимуть, доки розбудять господаря, що хотів «почити». Так і сталося, бо коли король зажадав потвердження своїх обіцянок від коронних станів, останні послі з воеводств—такі що инший не знав, де його мати повила, а другий не варт був того, щоб дати за нього два гроші, лоти кричали на короля, що бідний король занімів і мусів відступити від своїх обіцянок. Але тепер король заявляє, що він уважатиме за шляхтичів не тих, що рахують довгі ряди предків у своїх генеальогіях, але тих що дадуть йому поміч у тяжкому становищі. Вже тепер він не дасть перебивати свій спокій тим пешятам, що тепер повтікали до рівних сховків, облишивши свого господаря в пору, коли найбільше повинні були його охороняти».

Коли Грондский потихеньку, мовляв, попробував перебити сі уїдання свого товариша на порядки Річипосполитої, вважаючи їх нетактовними, Любовіцький, запалившись, став голосно переказувати гетьманові його слова, на доказ того, що такий зарозумілий шляхтич може наробити на соймі всупереч добрим замірам короля. Хмельницький велів Грондского арештувати, щоб не перешкоджав Любовінкому, але скоро інцидент був полагоджений, бо сам Любовіцький схаменувся, що Грондский знає секрети його місії і може відкрити їх гетьманові. Він сам став просити гетьмана

⁴⁾ Тут прогалина в розвою гадок, Грондский перескочив, очевидно, до ходячих пояснень причин козацьких повстань—жовнірських леж (Костома-ров, переказуючи сю промову, постарався стилістично заповнити сю прогалину). Наскільки вірно він тим віддає промову Хмельницького, можливі сумніви: се, Кажу, ходячі міркування про причини козацького повстання; Грондский міг їх увести від себе—але можуть бути тут і реальні спомини слів Хмельницького.

за Грондського, його пущено і Любовецький вернувся до своєї теми: замирення з королем. Тоді Хмельницький! розповів йому в науку свою славну байку:

«Давніми часами жив господар у всім достатний, так що викликав зависть сусідів. В хаті його жив домашній уж, що нікого з домашніх не кусав; господиня навіть часом ставила йому трохи молока в горнятку, і він часто лазив собі між домашніми. Так одного разу трапилось, що коли поставили молоко дітям, вуж вилізши з своєї нори і прилізши до миски почав і собі хлєптати, а синок господаря вдарив його ложкою по голові. Вуж тим роздражнений екусив хлопця. Той закричав, прибіг батько і спитав, що йому сталося. Довідавшись, що хлопця вкусив вуж, він ухопив сокіру; вуж, тікаючи до нори, вже сховав туди голову і господар відрубав йому тільки хвіст. Господарів хлопець з того помер, а скалічений вуж більше не важився виходити на світ. Але після сього і достатки господаря стали явно пропадати ріжними способами. Впавши в останню біду, він звернувся до ворожитів, щоб довідатися про її причини: «Скажіть, прошу вас, що то може бути? В попередніх роках я менше дбав про господарство, а мав усього достатком. Ніде не було стільки волів і таких гарних, як у мене. У нікого корови не мали більше молока. Нічні вівці не мали м'якшої вощи і не були більше плодючі. Ніде кобили не приносили кращих лошаг. Ніде поля не родили кращого врожаю. Нічні пасіки не гуділи такою густою бджолою. Худоба моя не знала давніше ніякої хвороби. Не було у мене ніяких нещасливих випадків. Ніколи дім мій не стояв порожній без гостей. Ніхто з сусідів не мав більшої рідні. Відак ніколи не виходив з мого дому без датку, і одначе не бракувало нічого, але всього було дуже багато. А се від кількох років все що я придбав за ціле житте, так розсипалося, що серед усіх сусідів нема біднішого від мене; і хоч я працюю тепер для свого прожитку далеко більше, ніщо не помагає, але з дня на день іде все гірше. Отже скажіть, чи знаєте причину моєї біди, і коли можете—дайте спосіб, щоб поправити се лихо».

«На се воли відповіли: В попередніх роках ти жив у згоді з твоім домашнім вужем, він приймав на себе всю отруту і заразу всіх бід які загрожували тобі і лишав тебе ціло; а як повстала між вами неприязнь, приходять через те всі сі біди на тебе. Коли хочеш прийти до давнішого стану, постарайся помиритися з вужем!» Почувши се той бідак, вернувшись до дому розповів усе своїй жінці і наказав їй пошукати способу, щоб відновити стару приязнь з вужем. Та ставить молоко в догідних місцях, і вуж раз і два покоштувавши його починає виходити на видні місця. Тоді господар, побачивши його одного разу починає його намовляти до старої приязни. Але вуж відповів: «Дарма ти клопочешся, щоб вернулась у нас та приязнь, яка була колись. Во що подивлюся на свій хвіст і пригадаю, що я стратив його через твого сина, знову підіймається мій гнів. І так само—як пригадаеш, що через мене стратив сина, батьківське почутте приводить тебе до того, що задумеш і голову мені стерти. Тому на будуче вдоволюсь сею приязню, і ти собі порядкуй, скільки хочеш, у своїм домі, а я триматимуся своєї нори, і скільки можна будемо дбати, щоб оден одному не шкодити».

«Отак, пане после, треба розуміти і козаків з Поляками. Були часи, коли в сім великім домі Річипосполитої Польської одні й другі жили спокійно поруч себе і користувались усяким успіхом. Козаки відвертали від королівства небезпеку, що загрожувала йому, на собі виносячи натиск поган, а обивателі короїні, полишаючи козаків в їх старих вільностях, не гнівалися, що козаки коштують того молока, яке знайдеться в кутках, куди не заходили ті, що тільки себе вважали за синів коронних. Тоді королівство Польське блискуче процвітало, сяло своїм добробутом на

виду у всіх, викликаючи зависть сусідів. Тоді ніякий неприятель не вивозив здобичі з королівства Польського, і куди тільки Поляки справляли свій похід з сполученими козацькими силами, завсіди вони верталися переможцями, оспівуючи свій триумф. Але як ті що вважали себе синами коронними почали ламати козацькі вільності і бити козаків по головах, вони також почали сердитись і кусати. З того вийшло таке що й їх велику частину обтято, але й синів коронних немало погинуло, і кожного разу як одному чи другому народові приходять на память задані йому шкоди,— піліймається гнів, і хочби наступило якесь порозумінне, з найменшої причини воно розривається знову. Тепер навіть наймудріший з людей не потрапить жадним иншим чином завести постійної й тривкої згоди, як тільки щоб королівство Польське виріклося всіх прав, які росило собі до всього князівства Руського: відступило козакам Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем, і вдоволилося тим, що вони, сидючи у ворах своїх на Русі відганятимуть ворогів Польського королівства. Та що ж? коли навіть тільки сотня шляхтичів лишиться в цілім королівстві, вони ніколи на се не пристануть добровільно. Козаки ж доки триматимуть зброю, ніколи від сеї умови не відступлять. От же даремно трудишся, пане куме»¹⁾.

Тоді Любовіцький сказав: «Найясніша королева сподівалася, що я застану твою милість, пане гетьмане, в твоїй резиденції, й написала листа дружині твоєї милости. Здибавши над сподіванне твою квартиру тут, я не знаю, кому б безпечніш мав довірити лист найясніш. королеви, як твоїй милости». І додав: «Ти можеш його зараз прочитати, і може краще того не відкладати». Тоді Хмельницький, каже Грондський, розпечатав листа і прочитавши, пустив сльозу й сказав: «Боже всемогутий! що я перед лицем твоїм—не що як тільки убогий хробак, і от яку славу мені придобала твоя ласка, що мій Ганні найясніша королева польська не вагалася писати листа, аби за неї мене попросила! Се твоє діло: не собі, не своїм силам я признаю се, а твоїй божеській ласці, і за неї нехай буде благословенне імя твоє во віки». І помовчавши сказав Любовіцькому: «Того що й. кор. мил. пише в листі і через тебе домагається від мене, я сповнити не можу. Ми звязалися найтяжчими присягами в союз з Москвою і Шведами і порушити їх не можемо. Але становища короля й. мил. мені дуже жаль, і я зроблю що можу. Ті провінції, що на підставі союзного договору припадають козакам, себто воеводство Люблинське, Белзьке, Волинське й Руське—я відступаю його кор. милости. Також і Ярослав, резервований на мою долю, я лишу недотикальним²⁾. Там я думав перезимувати, але з пошани до короля й. м. я виведу відти свою залогу. Коли се буде до сподоби й. кор. мил., нехай вертає з Шлезку і відси завяже переговори про замирненне з Шведами і Москвою. Дальші переговори в сій справі відложім на потім, а тепер ідіть до своєї квартири»³⁾.

Так оповідає Грондський. Сю чутку, що Хмельницький переміняв свої відносини до Яна-Казимира під вражіннем листа королеви до його жінки і долученого до того

¹⁾ Itaque laterem lavas mi, domine compater.

²⁾ Се місце неправильно переложене у Костомарова, с. 603. В оригіналі: Ex istis provinciis quae vigore confoederationis concernunt Cosaccos, nimirum palatinatum Lublincensem, Belcensem, Wolhyniensem et Russiae concedam suae maiestati; Jaroslavia etiam, in meam rationem reservatam, intactam relinquam.

³⁾ Historia belli cosacco-polonici с. 244—249.

дарунку, переказує також Рудавський (с. 203). Сучасну запись—на підставі оповідань людей, що бачили Любовіцького в його псвороті від Хмельницького—маємо в листі де-Нюера з січня 1656 р. Він пише: Пан Любовіцький, що був післаний від короля до козаків, вернувся відті і оповідав чуда про Хмельницького: він присягався все життя бути вірним королеві,—або він умре, або поверне його на трон. Сей Любо-віцький привіз від королеви перстень з діамантом дружині Хмельницького і каже, що жінка була напів божевільна з радощів від сеї ласки і плачучи перештувала того, хто їй передав сей перстень, чи справді се королева його посилає, нарешті—на котрім пальці носила його вона (королева)—аби й їй на тім самім пальці но-сити його все своє життя¹⁾. Правдоподібно, що Хмельницький скористав з сеї на-годи, щоб наговорити багато приємних слів на адресу Япа-Казимира. Річипосполитої Польської і т. д. Але і з-під літературних покрас Ірондского і з-під фразеології самого Хмельницького, що відчувається таки під ними, виступає цілком ясно, конкретно і реально—в звязку з усім наведеним і виясненим попередю, те що дійсно являлося черговим завданням козацької політики:

Скомплектувати українські землі під козацьким рейментом.

Взяти під свою владу сі західне-українські землі, фактично не засвоєні Шве-дами, позбавлені військової охоропи і якої будь зверхньої влади.

Номінадно признаючи короля, що королював і не правив і не міг нічим виявити своєї влади в сих краях, сидючи за границями Річипосполитої,—фактично забрати під свою владу сі землі що так само номінально його признавали.

Для сього треба було не дати поширити свою владу Москалям і Шведам. Для сього висувається ідея літп протекторів України: Москви, Швенії, Польщі.

Протекції України не вистачало для рації такої літп, тому козацькі політики відогрівають стару ідею визволення християн з магометанської неволі: задля сеї мети протектори України мусять знайти спільну мову, *modus vivendi* між собою.

Підстави сеї комбінації, розуміється, були дуже крихкі. Політична ситуація скороминуша. Добичницькі рейди з грабіжами і контрибуціями були дуже сумнів-ним засобом для закріплення козацького протекторату в Західній Україні. Але такі пляни були, в сім нема сумніву після вищенаведеного. Цікаво було б побачити, якими дорогами переволити б далі сю комбінацію козацькі голови—але їх сполошили вісти про татарський наступ і змусили перед часом вертатися на Україну. Наступ Орди дав цілком несподіваний фінал сеї Західне-української кампанії.

Хан з усею Ордою рушив з Криму, як ми вже знаємо, в середині вересня. Перей-шов Дніпро «проти Кодака на Кизпівім перевозі»²⁾. і потім якийсь час стояв на Синіх Водах,—оповідали в Вахчи-сараї, що він там веде зносини з Хмельницьким, тільки ще не договорився³⁾.

¹⁾ Lettres de Pierre des Noyers с. 69, лист написаний з кватири королеви 26 січня, переказує відомости шойно одержані.

²⁾ Крим. справи 1655 р. книга 37 л. 193.

³⁾ Тамже л. 196 під 22 жовтня с.с.: «Кримський цар з військом стоїть за Дніпром на Синіх Водах, ссилається з гетьманом Бог. Хм. про мир, але досі ще не помирились; государеве (московське) військо і козаки стоять під Камінцем, сварок між ними не чути, а польські послы, що їх цар (хан) узяв з собою йдучи на війну, пішли від нього з дороги до Польщі».

З Царгороду могли в тім часі дійти деякі директиви що до приязного пожиття з козаками—в духу султанського посланія до Хмельницького, процитованого вище. Козацьке посольство з Шагін-агою саме вибиралося від Сіауш-баші до козаків, коли Татарська Орда заняла дороги на Україну; він не рішався пускатися через степ—поки Татари не відкрили йому дороги ¹⁾. Нуреддін-султан дістав при тім відповідне поученне, очевидно так само і хан. Хмельницький під Львовом приймав сих послів, і 24 квітня вислав з Шагін-агою свого листа до султана. Висловляв утіху з приводу султанської ласки, обіцяв всяку службу султанові. До донських козаків він уже написав, щоб вони ніякої шкоди в володіннях султана не чинили, і на море жодного човни не пускали, инакше гетьман вважатиме їх за своїх ворогів і т. д. ²⁾.

Думаю, що се не зісталось без вражіння у хана і його окруження. Сумний стан коронного війська, короля і цілої Польщі в сім часі, при кінці вересня, мусіли бути ханові відомі, і се теж не настроювало його спшитися в сліди козацького і московського війська, що в тім часі громили коронне військо під Городком. Він розіслав загоны по Київщині, стараючись пожитися в тилу козацької армії, і спеціально чекав на ті транспорти здобичи, що йшла з Галичини, щоб їх перейняти ³⁾. Коло 10 жовтня чигринський наказний полковник Павло Безштапоко залярмував усі полки, щоб мались на обережності, бо Татари в великім числі показалися на Ігулі, під Кам'яркою, і взяті у них язики на допиті розповіли, що хан прийшов з 50 тис. війська, «хоче заступити козацькі городи від гетьмана, а заступивши воювати козацькі городи». 20 жовтня показалися Татари під Ольшавкою, і в ріжних місцях Білоцерківського полку—як доносив полковник Гиря ⁴⁾. Київські воеводи почали виганяти з околичних сіл і місточок козаків, які лишилися дома, і всяку людність «в осаду» до Київа. Висланий на розгідку «старий полковник» Антін Жданович довідався, що Татари приходили 25 н. с. під Васильків, побили й позабирали в полон людей, загнали стада. Жданович ішов їх слідами, вислідив як вони вийшли на Білоцерківський шлях, але далі не пішов—на його спостереження було їх з тисячу ⁵⁾. В Білоцерківщині зіставались вони до початків листопаду. Аж 4 листопада прийшла до Київа відомість від білоцерківського полков'яка, що Татари відійшли від Білої Церкви і пішли на гетьмана під Львів, в великому числі ⁶⁾.

З дня другого листопада (н. с. очевидно) маємо лист до короля від нуреддіна. що йшов з головним полком, з-під Острополя, па Гончарисі. Дякує за упоминки, прислані від короля, сповіщає, що на поклик королівський Орда рушила в скількох 150 тисяч—але не може нічого довідатися про коронне військо—тому висилає частину Орди з Кам'ямбет-мурзою під Камінець, сама ж чекає коронного війська—радить зібрати всю піхоту, яка стоїть по замках—аби спільними силами воювати ворогів ⁷⁾.

6 листопада н. с. в козацькім таборі під Львовом одержано від одного сотника Мих. Меньківського, що кримський хан наступає з усіма Ордами і прийшов

¹⁾ Transsylvania I с. 561.

²⁾ Monum. Hungariae XXIII с. 261—2.

³⁾ «З гетьманського війська ріжних полків козаки їхали з загнів з сроду бичею до себе, до городів, і Татари багато їх побили». Сівськ. ст. 179 л. 490.

⁴⁾ Сівського столу ст. 179 л. 482—5.

⁵⁾ Тамже 482—5. 487—8.   ⁶⁾ Тамже л. 490.

⁷⁾ Автограф в бібл. Чорторійських 402 с. 63. у Кубалі III с. 439—40.

під Чолганський Камінь¹⁾. Дивна річ, що перед тим ніби то не було в таборі скільки небудь докладних відомостей про наступ хана—або гетьман мав, а московських воевод не остеріг. Бутурлін, як ми знаємо вже, виправив трофеї до царя без особливої обережності 26 жовтня, і вони над Случею попали в руки Татарам: він, мовляв, точі нічого не знав про них і тільки 3 листопада одержано першу осторогу від молдавського воеводи²⁾. Діставши сю другу відомість, що хан уже під Чолганським Каменем, козацьке і московське військо стало рушати назад. Гетьман пішов з-під Львова, як ми знаємо, 7 н. с. листопада, а Бутурлін 10-го; в цитованій вище головній своїй реляції він представляє, що се діялося за норозуміннем з гетьманом, без яких небудь напружень чи ризиків.—

За тими вістями—піше Бутурлін цареві—ми з усім твоїм військом, і гетьман Б. Хмельницький з запорізьким пішли з-під Львова в черкаські городи. І не дійшовши городка Озірної (Езерни) 8 (с. с.) в дорозі несподівано напали Татари на обоз мого товариша кн. Г. Ромодановського, але твою війську нічого не зробили. 9 го ми і гетьман приїшли до Озірної, і гетьман почав переходити під городом через переправу, а ми стояли коло переправи. 10-го почав наш обоз переходити, і тут наступив на нас хан з Татарами, Черкесами і Поляками—з Петром Потоцким воеводою брацлавським і Лянькороньським-сином. Велів ударити з усіх сторін: з—педу на обоз гетьмана, з лівої сторони на околничого А. В. Бутурліна, а з-заду на обоз мій і кн. Ромодановського, аби розірвати наші обози коло переправи. Ми против них виходили з кінним і пішим військом, і був великий бій з рана до вчора. В тім бою побито багато мурз і (простих) Татар, і наряд (армата), скарб (казна) і військо перейшли через переправу ціло. А другого дня як переправу перейшли і з гетьманом обозом стали, минувши Озірну, хац прислав до гетьмана намовляти його щоб віддав нас з військом. Але гетьман і писар І. Виговський і полковники відповіли, що вони нас не видадуть і голови за нас положать. Як до сього договору не прийшло, зараз же хан, нуреддін та інші царевичі наступили на наш обоз з усіми силами, щоб розірвати наш обоз; ми против них вийшли з обозу в поле і був великий бій. с. 113. Кримському ханові побито багато людей, а з твоїх людей убитих нема: розійшлися з бою всі цілі, а ранено у всіх трьох полках 90 чоловіка. Побачивши, що нічого він над нами не вдіє, хан відступив від нашого обозу верст 10 і того дня і вночі прислав по гетьмана з переговорами про замирення. а другого дня, 12-го, пройшов поблизу повз наш обоз. Ми побоюючися від нього всякого лиха, веліли стріляти на них із гармат і відбили його з Татарами від обозу і зійшовшися з гетьманом замирилися (з ханом): хан віддав гетьманові тих твоїх людей (вчислено) і Черкасів, що взято було з стольником І. Бутурліним, а гетьман віддав йому Яна Потоцкого, а у нас узав полковника Ю. Балабана і А. Войну. Хан узявши тих Поляків пішов до Молдавської землі, а ми з твоїм військом пішли до черкаських городів і прийшли щасливо з нарядом, казною і всіми людьми до Білої Церкви. При тім як гетьман мирився з ханом, я з ханом не з'їздився і договору ніякого не мав, а на чім замирився з ханом гетьман, ми списавши їх договірні статті післали тобі з сеунщиком³⁾.

(Се очевидно, типова офіційна «одписка», що хоче представити все як найкраще і найгладше, і я її навів власне як документ характеристичний з сього погляду, бо для фактичної сторони маємо інші, більш детальні і реальні відомости.

¹⁾ Білгород. ст. 382 л. 334. ²⁾ Тамже

³⁾ Білгород. ст. 382 л. 338—339, скорочено в фразеології.

В шведським держ. архіві заховався анонімний дневник сього походу, писаний в козацькому таборі, латинською мовою ¹⁾—він також представляє інцидент не дуже кривавим.

«13 листопада (н. с.) під Глинянами прийшла вість, що хан став під Збаражем. з великою силою, наробивши великого спустошення на Україні, і військо Запорозьке і московське, хоч і дещо схвильоване, тим не менше бадьоро вичікувало Татар. 14 рушили відси під Білий Камінь, але тим часом прийшов вістник, що Татари зближаються до Залозців і обступили козаків, що були післані наперед із добою. Зараз скликано раду: чи наступати швидко, чи йти поволі, оборонною рукою. Видбувши раду прийшли 15-го до Залозець, і тут три дні чекали Москалів, що не могли поспіти через обвантажнені вози і тяжкі переправи. Тимчасом ідуть вісти, що Орда йде на Тернопіль—просто на Польщу і на козаків, а 17-го прийшов сюди ж післанець від хана з таким секретним сповіщенням, що хан прийшов не на те аби битися з козаками, а більше щоб помститися за кривди заподіяні їм (козакам) від Москалів: «Ви, каже, війну ведете щоб вільности здобути, а в. князь московський вас уважає за своїх підданих і пише як до своїх холопів» ²⁾. Але сей післанець прихотив не стільки для завязання приязни, скільки на звди війська; його приязно прийнято і теж з прихильними секретними дорученнями відправлено.

«18-го рушили з-під Золочева під Зборів, і тут по від'їзді ханського післанця Орда на правому крилі вдарила на Москву: вбито двох і кілька значніших Москалів взято, і з тим Орда вернулася на своє становище. Ми ж 19-го пішли на Тернопіль, але що не можна було дійти через тяжкі (або: заставлені) переправи, стали табором під Озірною.

«20-го рано Орда почала нас заціпати; ми перейшли на инше місце, де була краша наша, і вигідніше битися з Ордою, і в сім переході мали з ними ріжпі сутички. Але тим часом приїздить від хана післанець з перепросинами—що се сталося без волі хана, і він хоче з нами скласти договір. 21-го гетьман вислав судю військового. а Орда Субан-газі з своїми умовами—наступає оповідання про переговори, я його відкладаю на далі.

З польської і татарської сторони шінні подробиці подає Яскульський в листі до Гродзіцького, кілька днів по подіях ³⁾. Він був весь сей час у ханським таборі і відповідаючи, видно, на листа Гродзіцького починає від слів жалю, що той не міг сам рушитися зі Львова: якби поспів на час, зробив би кінець Хмельницькому і Москві.

«Яка була у хана з Хмельницьким транзакція, коротко опишу. Скоро тільки хан довідався, що Хмельницький разом з московським військом кинувши марш на Залозці, обернувся на Тернопіль. зараз зложив раду з бєями і мурзами. що робити: чи чекати йго під Збаражем. чи йти на зустріч? Всі на тім згодилися, що против нього (йти). Тоді хан, лишивши коші, пустився против нього комонником, (справивши) одні орди на Тернопіль, другі на Микулинці, треті на Теребовню, четверті на Струсів—туди й сам своєю особою пішов, і зіштовся з Хмельницьким, як той переправлявся під Озірною. Тут насамперед напала на нього Ногайська Орда і тому найкраще обловилося: положивши кількасот Москви, урвала немало возів з великою здобицею. Инше військо (татарське) прийшло під вечір, і досить мало охоти до битви, але що наступала ніч, хан дозволив деяким мурзам битися. але сам з иншим військом

¹⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI с. 96—7.

²⁾ Rusticos.

³⁾ Копія в рпк. Краківської Академії ч. 367 с. 78, дата: «в Большовіцку 27 листопада».

став під Хмельницьким і Москвою, обложеними над Дубровою. Підчас сєї битви прийшов лист до хана від короля й. м. Яна-Казимира, з тим що він просить хана ратувати його і Хмельницького приводити до того, аби спам'ятався і мав його (Яна-Казимира) за свого пана. В неділю (21 н. с.) кинувся хан на переговори з ним—одначе Орда цілий день гарцями забавлялася, від Хмельницького йшов густий огонь з гармат і з іншої стрільби, і в тій битві пострілено Камамбета. В понеділок виїхав Карас-бей, Субап-казі ага, Аз-мурза (?) на переговори, а з другої сторони кілька полковників з Виговським» (продовженне відкладаю).

Хан в листі до короля, писанім з-під Галича 27 листопада, так описує свої послуги королеві, за його закликом до помочи: «Вийшовши з Криму ми плондували Україну, а пустившись під Львів нашим шляхом, нищили козацькі залоги, себто війська козацькі, що назад верталися, і самого Хмельницького облягли під Озірною, не даючи їм переправи днів з чотири. Вони самі, себто Хмельницький з полковниками своїми прийшли до нас, просячи у нас згоди, і ми вчинили (згоду) і привели до того, що як був він годдовником в. кор. милости, так і тепер зістає, і вас королем і паном своїм називає, і готов нищити неприятелів в. кор. м. і наших також»¹⁾.

Коронному гетьманові—висловлюючи жаль, що не міг досить швидко поспіти на заклик його, щоб допомогти в битві під Городком,—хан також подібно випишував свої подвиги: «Ми з своєї сторони теж прислужились, не тільки тим що частину України віддали огнєві і залізом винищили, але й се військо, що поверталось з-під Львова з загонами—ми з них ні одного не пустили, і будуть наші кроки, трупами простелені, на кілька літ дуже значні, почавши від Камінки аж до Зборова. Приступивши туди ми самого Хмельницького взяли в облогу і билися з ним кілька день—він сам про сив милосердя і піддався: найясн. короля признає своїм паном і королем, і так як раніше став його підданим, і його військо разом з нашим стоїть готове на поміч найясн. королеві, коли буде від нього наказ»²⁾.

В Криму по поверненні Орди розповідали ріжно. Маметша Сулешов оповідав московським послам, що хан і нуреддін стрілися з козаками і Москвою між Львовом і Тернополем, був бій і в нім побито багато козаків і московських людей; а в полон попав син боярський (воевода Бутурлин). Гетьман побачивши їх перемогу («свою немѣру, что ему против царя с московським войском пе устояти»), приїздив з полковниками і писарем до хана, щоб помиритись. Згода стала на тім, що козаки відстануть від московського иаря і будуть послушні ханові, і походів на море не буде—ні з Дніпра ні з Дону, а*коли б донські козаки иішли на море, то Запорозці разом з Кримцями будуть їх воювати. За взятого в полон «боярича» воеводи давали 4 тис. ефимків, але хан з приязни для царя, і тому що замирився з козаками, велів віддати його без викупу. «А крім того ні у хана, ні у нуреддіна з московськими людьми ні з Запорозькими козаками бою ні якої небудь розни не було»³⁾.

Московські послы послали своїх людей до Бахчи-сараю перевірити сі оповідання, і ті від якогось вірменського купця і Волошенина дійсно почули що инаше: Запо-

¹⁾ Оригінал, польською мовою, в ркп. Чорторийських 402 с. 69, дата неувизразна, але супроти дати листу до гетьмана треба читати «27» листопаду. Французький переклад з тоюж датою в листах де Нойера с. 41.

²⁾ Латин. переклад в швед. держ. архиву в Архиві III. VI с. 101—з Галича 27 листопада; копія також в ркп. 367 Краків. Академії ст. 79. франц. переклад у де Нойера с. 43. Тамже лист хана до Л. Опаліньського с. 31

³⁾ Крим. справи кн. 37 л. 218.

розькі козаки від московського царя не відступали, у царя і нуреддіна з козаками і з польським королем зносин не було. Се розуміється не вірно, але інтересніше дальше: «А як хан і нуреддін були на «Запороге» (розумій—на Україні), їх московські люди і Запорозькі козаки обложили і вчинили бій, і в тім бою багато Татар побито і забрано в полон, і хан, нуреддін і Сефер-казі ага пообіцяли, що повернувшись до Криму вони пустять по 15 бранців—аби їх московські люди і козаки випустили. Як московські люде і козаки від них відступили, хан і нуреддін з Ордою вернулись до Криму обходом по-при Волоську землю і Очаків, а просто йти побоялися через козаків—бо ті чекали хана коло Дніпра на перевозі против устя Богу, і не дочекавшись погромили Ногаїв Ур-маметового улуса».

«І до посланників (московських) на стан приїздячи багато Татар оповідали, що в нипішнім поході московські люди і Запорозькі Черкаси побили кримського війська і в полон забрали тисяч з десять»¹⁾.

З мемуаристів і письменників свого часу одні полишають сей епізод зовсім без уваги—як Твардовский, Коховский, Тембесский і наш Самовидець²⁾; инші згадують коротко, не надаючи особливого значіння. Два властиво говорять ширше, і мали вплив на представлення сього епізоду в історіографії, тому на їх оповіданнях треба спинитися—се Грондский і Ерлич.

Грондский був сам тоді десь коло Львова, чекаючи кінця місії Любовіцького, що зіставався у Хмельницького, і його оповідання (252—3) має певне значіння. Хмельницький у нього спішить на против Татар, і стративши в поході звязок з московським військом, обложений Татарами «потерпів чимало», а ще більше московське військо, відрізане від козаків: Татари багато побили Москви і взяли в полон, між иншими сина самого В. В. Бутурліна. Хмельницький «сам бувши в небезпеці і заклопотавий долею московського війська, мусів присягти, що більше не буде воювати з Яном-Казимиром, хан же обовязався вистаратися у Яна-Казимира, що він замириться на почесних і добрих умовах за посередництвом хана». По сій умові хан випустив Бутурліна взаїну за Любовіцького (його доля служить тут провідною ниткою оповідання)³⁾.

Ерлич. далекий від подій, оповідає очевидно з поголосок, досить недокладно. І представляє ситуацію козацького війська далеко більш трагічною ніж воно було в дійсности: «Хмельницький ані в гадці не мав, аби Татари, а особливо сам хан ішов против козаків, бо той йдучи через Україну ні загонів, ні Орди не розпускав, а йдучи з військом у купі, у загонів що йшли з Польщ—тих що козаки посілали до дому.

¹⁾ Тамже л. 219—221.

²⁾ За Твардовским промовчав сей епізод і наш Величко, тим часом як у Грабянки єсть коротка згадка про битву під Озірною—но ничтоже успѣхъ ханъ зъ Татари» (с. 136), і потім дуже інтересна, хоч і цілком фантастична повість про розмову гетьмана з ханом, без усяких застережень переказана у Костомарова.

³⁾ На Грондским опер своє оповідання Костомаров, поглибивши і давши инше освітленне подробиці, що військо московське йшло окремо від козацького. Тим часом як Грондский виразно каже, що Татари тільки своїм маневром розлучили військо московське від козацького, і з оповідань козацького дневника і Яскульского (не кажучи про реляцію Бутурліна) теж видно, що гетьман не тратив звязку з московським військом, у Костомарова «русская войска пошли роздѣльно, по всему видно, по гринчинѣ неудовольствія между Бутурлинымъ и гетманомъ» (604).

відбирав (здобич), а самих, що їхали при возах, велів стинати, і кільканадцять тисяч побив». «Не даючися в знаки», заскочив він Хмельницького під Озірною, так що козаки не мали про Татар ніякої відомости, «аж над своєю шиєю побачили». Татари їх немало побили і налупали бояр московських, і козаки мусіли з ханом миритись: віддали всю добичу з Люблина, всіх вязнів і «видали Москву, що була з козаками», і та мусіла дати за себе викуп: 140 тис. талярів, соболів і всякі інші футра. Після того ще холод і непогода сильно знищили їх при повороті, так що вони (з контексту видно, що мова про Москву)¹⁾, покидали на полях всі гармати й інші знаряди, і з 40 тис. прийшло ледви 8. Цар дуже гнівався на воеводів і Хмельницького, що вони не пішли просто на Краків і даремно потратили військо. Воеводів своїх, що вимовлялися козаками—мовляв вони не хотіли йти дальше Львова, він покарав смертю, а Хмельницького тричі викликав до себе—за третім разом прислав багаті дарунки і коня в уборі, з привязаним посторонком: коли б по доброму до нього тим конем не поїхав, аби його привели силоміць, взявши за шию тим ностороннком. Але Хмельницький велів царському послуви обмалити голову і бороду, коневі обтяти хвіст і рота і так відіслав їх назад, приказуючи: «Будучи меншою особою, я можу царя відвідати перше ніж він мене скаже привести, а за його такі дарунки огнем і мечем привитати».

Не вважаючи на явну фантастичність сього оповідання воно в тій своїй частині, де говорить про тяжке становище козацького війська під Озірною²⁾, зробило вплив на новіших істориків (Кубаля в тім числі), і психологічно оправдало для них звістку Рудавського про тяжкі умови покори, прийняті козаками при замиренню з ханом, включно до обіцянок видати Татарам московських бояр, звести козацький реєстр до 6 тисяч і т. д. Тим часом всі інші звістки людей які стояли близько до справи зовсім не показують, щоб козаки дуже потерпіли в битві або були в якісь безпоряднім становищу і впали в паніку або що. Вони бились, готові були битись, з другої сторони—Татари не мали охоти доводити їх до крайности, маючи виразні директиви від Порти і з польської сторони—замиритися з козаками і привести їх до замирення з Яном-Казимиром і його партією, як сім'ю цінну і в даних обставинах для них можливо користну.

Потерпіла Москва. Реляція Бутурлина безсумнівно доволі безсовісно ретуше понесені утрати. Але й її стради не були особливо великі, і козаки ні кидали Москалів ані мали замір їх зраджувати.

¹⁾ Число 40 тисяч явно належить до них—порівняти подане перед тим число.

²⁾ Доволі фантастичне також оповідання Голінського, до котрого відкликається Кубаля: «26 новембра Хмельницький присяг на короля й. м. Казимира, погодившись в переговорах з й. м. ханом кримським: піддався на тім, що обіцяв на Москву, на Шведів і інших неприятелів Корони, разом з Поляками й Татарами (воювати), і зараз же дав суми, відкупляючися від Татарів—кількасот тисяч, бо був в міцній облозі у Татар. Дав ханові 15 тис. свого козацького війська, і зараз пішли до Польці, розділившись на три сторони: Татари з польським військом, котрого до хана зібралося до 30 тисяч або й більше—шляхти і жовнірів з України і з інших місць; армату взяли з Камінця і Львова. Військо татарське пішло одво під Варшаву, инше під Торунь, до Прусії, третє під Краків; рахують їх, Татар на 200 тисяч, с. 783.

Про самі переговори з ханом я насамперед наведу—продовжуючи попередню виписку—те що говорить згаданий дневник з українського табору.

«21-го гетьман вислав військового суддю ¹⁾, а Орда Субан-казі з своїми умовами: по перше—аби козаки відступили від Москви; друге—аби при Татарах лишись або сам гетьман, або принаймні Виговський, поки вернутья послі (від Татар і козаків) від короля і Річипосполитої; третє—аби гетьман з козаками зложив присягу, що більше проти короля і Орди воювати не буде. На сих умовах замирення не могло статись. Відступивши від переговорів козаки постановили битися з Ордою, але в самих початках бою приходить післанець з повідомленням, що хан відступає від таких умов, а потім другий—щоб рано прибували на переговори. Їде сам Виговський і складає умови на таких умовах, щоб гетьман прибув до хана для присяги, і хан також щоб присягнув йому. На той час дано за гетьмана закладнів: Алім-казі-гірея і Карач-бея, він (гетьман) дуже радісно прийнятий зложив присягу, і так заключено згоду: навзаєм обіцяли бути приятелями приятелям і ворогами ворогам, згоду держати вічно і не розривати її за ніякими непорозуміннями. На знак вічної приязни хан дарував Москаля, сина воеводи Андрія Василевича, з тим щоб козаки і Москалі також пустили всіх бранців. Гетьман дав згоду і повернувшись до табору прийняв мурзів.

«23 ми пішли з-під Тернополя разом з нами йшли ті мурзи. 24 привезено від хана Бутурлина, а и. п. Балабана і Войну в обмін від Москалів. і той Балабан разом з воеводичом браславським обіцялися, що вони визволять у Поляків козаків-бранців, де б вони не були. 25 ми пішли на Україну, а хан на Дністер, і відті післав послів до короля, щоб як найскорше до нього прибував: хоче не перше до Криму вертати, аж його посадить знову на троні; також і Хмельницький буде того чекати» ²⁾.

Ширше трохи оповідає реляція ²⁾—Бутурлинова очевидно, може ті самі статті післані з сеунщиком, до котрих він відкликався вище. Постилізована вона знов таки специфічно львівсько, за звідомленнями козацької старшини:

«11 (21) ноября. після зносин кримського хана з гетьманом Б. Хм. під польським городом Озірною з'їздилися: ханський візир Сефер-казі ага, Субан-казі ага, Карач-бей. Субан-казі ага, Ширим-бей, Карач-ага бей перекопський, Коя-бей. Муптаза-бей, Асмап-ага і мурзи: Келембет мурза ногайський, Баратиш мурза, Іслам мурза і судією Самійлом Богдановичом, і так говорили:

Сефер-казі ага сказав: «В минувших літах гетьман Б. Хм. і писар Ів. В., і він. суддя. і полковники присягали ханові на тім, щоб бути з ним у приязни, а тепер присягу свою зламали і від хана відстали, а стали підданими царськими, віддали цареві Київ і інші городи польського короля, пустили до Києва царських людей».

«Суддя Самійло відповідав: Гетьман, писар і він, суддя, і полковники присяги своєї не ламали і хочуть бути з Татарами в приязни, а цар. величеству піддалися в вічне підданство тому що вони з ним одної благочестивої віри. Київ же й інші городи віддали тому що ті городи були предків його—великих благочестивих царей російських, і про те нема що й згадувати».

«Сефер-Казі сказав щоб вони від царя відступили. а з ними були в любови, а царських воеводів з військом їх видали.

¹⁾ iudex castrorum.

²⁾ Архив III. VI с. 97—8. Остання фраза неясна, я переклав її буквально. ²⁾ Білгород. ст. 382 л. 323 --7.

«Суддя Самійло відповів, що вони цареві присягли навіки невідступно, і царських воеводів не видадуть і готові за них голови положити.

«Сефер-Казі сказав: коли вони не хочуть їх видати, нехай ідуть ріжними дорогами від воеводів—тоді вони (Татари) на них нападуть.

«Суддя Самійло сказав, що гетьман і вони (старшина) мусять іти не ріжно, а разом з воеводами, і ріжно не підуть, бо від царя їм велено йти разом.

«Сефер-Казі казав, щоб вони з ними (Татарами) йшли в Польщу—посадити знову старого польського короля.

«Суддя сказав, що бувши в підданстві цареві, вони без царського наказу з ними (Татарами) нікуди не підуть, але якби король попросив царя, той його, як цар християнський пожалував би і в усім замирився.

«Сефер-Казі сказав: коли сам гетьман з ними не піде, нехай би післав полковників і козаків.

«Суддя в тім і в иншім на їх мову відмовив і того дня розійшлися, не прийшовши до договору.

«12 (22) ноября гетьман з ханом помирився на тім, що хан і Татари на українні (московські) і на черкаські городи війною не ходитимуть, Полякам против них не помагатимуть, з царськими воеводами і військом їх не битимуться і царських людей і Черкасів узятих в полон віддадуть. На тім усім хан і мурзи присягали (шертували), для того гетьман і писар їздили до хана самі, і перші дили шерт на Корані хан і мурзи. Гетьман присягав на тім, що буде з ханом в приязні, як попереду, і не буде ходити на Крим. Закладнями за той час в козацькому таборі були Субган-казі ага і Карач-бей перекопський».

Після того прислано гетьманові бранців.

З польської сторони маємо цінне оповідання Яскульського (продовженне його листа до Гродзіцкого, зацитованого вище).

«В понеділок (22) рижав Карач-бей, Субан-Казі ага і Аз мурза на переговори, а з другої сторони кілька полковників з Виговським. Спитав їх Субан-казі ага: «По що ви зламали присягу, нам? Адже Хмельницький як Тугай-бесеві присягав, без відомости нашої не мав з жадним монархом брататись? Чому ж побраталися з Москвою?». Відповіли: «Ми то вчинили за радою Іслам-геґая, попереднього хана, що так нас завсіди вчив, що краще мати багато приятелів ніж неприятелів; а крім того ще ви без нашої відомости зложили братерство з Поляками».

«На се дістали таку відповідь: «Не можете сказати, що наша згода була без вашої відомости, бо ви там були присутні, а до того—не раз ми послали до вас, офіруючи вам братерство, аби ви тільки відступили від Москви—чому ж того не зробили? Мавчаннем проминули козаки се питанн і його обмянули.—«Що було то було, тепер ми готові з ханом й. м. тримати і брат-за-брата жити». Від Орди їм на се сказано таке: «Коли хочете з нами брататися, видайте нам Москву» Відповіли на то: «Коли б ми то зробили, мали б великий гріх і сором. Отщо ми готові зробити ¹⁾: як їх відпровадимо до границі, зараз їх відступимо, а ви з ним робіть що собі хочете».

«По таких розмовах розійшлися. Орда знову до гарців, а хан до ради, котра скінчилася тим: зложити з козаками приязнь; від пункту про видачу Москви відсту-

¹⁾ To uczynimy izesmy gotowi.

пшти, але з тим щоб братерства з нею на будуче не відріклися. Ві второк ¹⁾ стала згода, і Хмельницький приїхав, щоб вислухати присягу хана—котру йому хан публично, під небом віддав на вічну приязнь, під тою умовою, аби був вірним підданим й. кор. мил. і спільно з ними (Татарами) стояв по стороні Яна-Казимира. Він (Хмельницький) то все пообіцяв, закликаючися жінкою й дітьми. По тій церемонії вишив дві чарки горілки за здорове короля, віддав йому пару румаків і від'їхав до свого табору. Хан й. м. також віддарував конем з убором. Віддав Москві Бутурліна, Хмельницький л. Потоцького і Балабана; багатом иншим в'язням даровано свободу, і вони вже вільні до домах своїх.

«В середу (24) Хмельницький рушив на Україну, а хан до Дніпра—ночував у Купчинцях, в четвер над Стрипою під Петликівцями, в п'ятницю під К-см. Тут воевода браславський (Петро Потоцький камінецький староста) і я з ним попрощались і він (хан?) віддав заставників. При прощанню хан заявив: «Я не присягав королеві шведському, а королеві Казимирові, і йому приязни дотримаю: разом з Хмельницьким піду на послугу йому». Дійсно, йде з ним полк Білоцерківський, і Хмельницький обіцяв скоро ставитись—як тільки відпасуть змордованих коней,— а тепер посилає листа з послом королівським, відпюючи підданство. При таких стаї річей треба щоб й. кор. мил. дав знати ханові, що йому робити: чи йти далі в глибину краю, і куди саме, чи вертати? Бо він тільки чекає сеї директиви, і буде чекати тут на Покутю 20 днів рахуючи від учорашнього дня (28 листопаду н. с.) а як скоро отримає, зараз рушить туди, де буде воля й. кор. мил. Як же й. кор. мил. не буде потрібувати війська, він зараз оберне свою фурію на Волох і Мунтяв» ²⁾.

Ряд інтересних подробиць знаходимо в листах воеводи Стефаа, що з великою тривогою вичікував, чим скінчиться сей похід хапа. В листі позначенім в виданню неправдоподібною датою 10 листопада ³⁾, він переказує Ракоцієві «певні відомости» про договір козаків з ханом, принесені очевидно посланцем турецького візира, що повертав від хана. Пункти договору такі: 1) вічний договір буде дотримуватися з обох сторін; 2) козаки вернуть Казимирові трон; 3) гетьман обіцяє на перше жаданне хана сісти на коня; 4) Донські козаки будуть стримуватись від походів на море, від нападів на Ногаю, на Крим і на Турецькі землі, в противнім разі Хмельницький мусить йти на них, помагаючи ханові. Щоб козаки відстали від Москви, хан того не вимагав: вона має бути приятелькою також і його. Воевода виявляє велике здивування з приводу сього союзу і не вірить щоб він устоявся, з огляду на союз козаків з Москвою—твердіший ніж їх союз з Ордою. Адже й тепер велике московське військо з Хмельницьким і воевода так чув, що Хмельницький хоче їх лишити у себе до весни, щоб вони випочили у нього на Україні для нової кампанії; против Донських козаків він не може виступити, не розірвавши з Москвою; а порозумітися з нею (з царем, очевидно) в сій справі не мав часу, з огляду на несподіваний характер сього договору. Помагати Казимиру він не може, не нарушуючи своїх відносин з Шведами, і також з царем, бо він зістається Казимирові неприятелем (*dushmanu*). «Наскільки

¹⁾ Ріжниця на оден день против відомостей з української сторони.

²⁾ Ркп. Краків. Акад. 367 с. 78, дата 29 листопада з Большівця (під Галичем), себто ще в контакті з ханською кватирою. Лист кінчиться проханням про бенефіцію за службу.

³⁾ Monumenta Hungariae hist. XXIII ч. 157.

людина може міркувати, то він дуже скоро Татар облишить, як то вже часто у них бувало, але що він лишив з ханом козаків, то доки вони будуть з ним, він хочби й хотів, не зможе з ним розірвати». Близьких відомостей воєвода сподівається від свого післанця, висланого з листом Ракоція до гетьмана: він доручив йому все доглянути і вивідатися, і принести від гетьмана і Виговського відповідь на післані їм листи.

2 грудня він споріщає Ракоція, що його посланець уже вернувся: 27 листопада поїхав він з гетьманської кватири, з листами гетьмана і Виговського, і оповідає як наочний свідок, що там діялось:

«Дивен бог в усіх ділах своїх! Бачивши, які були гніви (*disturbatio*) між ханом і Хмельницьким, з якими погрозами і гнівом хан вирушив,—хто б повірив, що вони так скоро помиряться! Але з якихось причин, хан як тільки зближився до становищ гетьмана, прислав до нього шукаючи замирення (*pacis*). Гетьман з свого боку також був до того готов, і вони з'їхалися. Хан прислав в застав (*сефер-казі* й інших великих мурз, і по сім гетьман поїхав сам до хана.

«З'їхавшись з ханом, зараз поцілувались, хан витав гетьмана з великою радістю і подарував йому коня. Відновили вічну приязнь і обговорювали різні справи—за товмача був Грек, котрого ми давно собі позискали. Сей наш приятель так збирає в коротких словах побажання хана: 1) Гетьман повинен відстати від Москви. 2) Він повинен знову признати Казимира і разом з ним повинен постаратись повернути йому корону і вигнати шведського короля. Гетьмаъ обіцяв все се зробити і дав (ханові) вповні секретну асекурацію, що він Москву покине. В провідники ханові гетьман дав 150 козаків—тому що вони краще знають місця і обставини, і по сім гетьман і хан розпрощалися: гетьман пішов від Збаража на Україну, а хан з лекшим військом пішов на Шведів, лишивши гіршу частину Орди, тих що мають лихих коней. (Сі для поживи прийшли під Городенку, недалеко від нашого краю і там иопустошили околицю. В нашім краю вони досі не зробили шкоди; як буде далі—не знати, але люде тікають в ліси і гори) і т. д.

«Вище згаданий наш конфідент повідомив нас також, що хан договорився з гетьманом, що вертатиметься він сею стороною (молдавською очевидно), а не тою якою прийшов (через Україну себто). В договорі застережено також, що хан буде зимувати в сім краю, але ми не думаємо, щоб він тут зістався зимувати, але що за користь з того коли він буде йти сюдою». Наступають міркування про те, що в небезпеці Стефанові врийдеться податись до Кімполунгу, на семигородську границю і т. ин. Що до самого договору він додає такі гадки від себе. Союз гетьмана з ханом трівкий не буде—нема для того підстави, гетьман не мав до сього охоти, був до нього змушений, тому що син московського воєводи Андрія Бутурлина попав в татарські руки, і гетьман мусів піти на договір, щоб його виручити, а по друге—аби забезпечити свою бідну путь до дому козакам, обвантаженим масою всякої здобичи. Козаки відзначаються, що аби їм тільки спокійно вернутись—вони вже тоді Татарам себе покажуть. «Зрештою Хмельницький не держиться звичайно ніяких договорів, і сим разом мабуть поступить своїм звичайним способом»¹⁾.

¹⁾ Transsylvania I с. 527. До сього в листі додані інші відомости: того самого дня, що сього Стефанового посла (27 листопада), відправив гетьман і посла Яна-Казимира, з такою відповіддю, що нехай лише приде—все буде готове. Згаданий приятель—товмач оповідав, що в розмові Сефер-казі й Виговського була мова про Ракоція, Стефана і Лупула, і Виговський за-

Далі лист без дня: Приїхали нарешті посли від хана, котрих воевода сподівався. Вони дуже пишні й надуті тим, що мають договір з козаками і домагаються від воеводи викупу: 30 тис. талерів і дорогих футер, за те що не будуть пустошити його краю, і таке ж домагання післали воеводі Константинові. Про договір з козаками вони оповідають, що він містить такі пункти: козаки відстануть від Москви і повернуть на королівство Казимира, але воевода повторяє свої скептичні гадки щодо тривкості договору і посилається на останні листи гетьмана і Виговського, а також на нові відомости від камінецького старости (П. Потоцького): він пише, що під Уманню збирається сила козацтва, щоб заступити дорогу Татарам ¹⁾.

Наведені відомости не лишають сумніву в тім, що оповідання Ёрлича і Рудавського про тяжкі умови, прийняті Хмельницьким під Озірною, не варті ніякого довіря. Оповідання Ёрлича ми вже знаємо. Рудавський оповідає (201), що Хмельницький, відступаючи від Львова—під впливом розмов з Гродзіцким і посольства королеви, несподівано наскочив під Озірною на хана і ним обложений після дводенних переговорів ²⁾ відновив стару приязнь на таких умовах:

«Від того дня буде вічна згода між ханом і Махмет-гераєм і його наступниками і народом Татарським, з одної сторони, і Б. Хмельницьким, гетьманом Запорізького війська та його наступниками і військом Запорізьким—з другої.

«На підставі сього вічного замирення Хмельницький признає короля польського і його законних наступників—королів польських уважати з усім Запорізьким військом за своїх правих, природних і законних панів і крім сеї присяги зложить нову присягу вірности теперішньому польському королеві.

«Союзу з Москвою виречеться і на будуще не входитьиме в ніякі звязки з заграничними (мовархами) без відома короля і Річипосполитої Польської.

«Русь уживатиме старих вільностей, і число козаків на будуще буде 6 тисяч.

«Хмельницький підійме спільно з Татарами зброю против шведського короля, скоро тільки буде наказ короля польського.

«Московську старшину, яку під ту хвилю має, Хмельницький видасть ханові».

Текст сей без яких небудь обмежень чи застережень прийняв як текст договору Хмельницького з ханом Равіта-Гавронський (II. 424).

Доволі близький до сього текст заховався в сучаснім копіярії Яна Лещинського ³⁾ і в Теках Нарушевича, як копія з архива короля Станіслава-Августа ⁴⁾,—його прийняв Кубаля з легеньким застереженням («за польськими джерелами умови відновленого союзу були такі»)—

галом прихильно відзивався і про Ракоція і про Стефана. Подробиць товмач не переказав, лише натякнув, що Стефанові краще було б післати свого чоловіка до Семигороду: туди лекше було б переслати відомости.

¹⁾ Transsylvania I с. 536.

²⁾ У Кубалі помилково вийшло з того 12 днів—«трактати з ханом тривали 12 днів» (с. 324) і мабуть у звязку з тим з'явилася і фальшива дата договору: 28 листопада. Тим часом в дневнику з українського табору і в обох реляціях Бутурлина днем замирення показано 22 листопада; можна вагаться між 22 і 23, показаним у Яскульського, але 28 листопада хан уже був за Дніпром, а гетьман мабуть десь на Гончарисі.

³⁾ Ркп. 385 л. 124, заголовок: Punkta między Machmet Giereiem chanem krymskim a między B. Chmielnickim starszym wojska Zaporowskiego anno 1655.

⁴⁾ Тека 148 с. 847.

«Аби від того часу Б. Хмельницький, на той час старший війська Запорізького ¹⁾, нікого іншого не признавав своїм паном, тільки Яна-Казимира, теперішнього короля польського і його наступників на польським троні.

«Аби зараз же відступив від московської факції і ліги і яку має при собі Москву аби видав ханові Й. м.

«Аби задоволься давніми звичаями, правами і вільностями, здавна наданими від королів польських.

«Реєстрового війська не має бути більше понад 6 тисяч, і те аби було перемішане ²⁾ з піхотою польською і угорською.

«З ніякими сторонніми володарями аби не входив в ніякі ліги і ніяких походів не робив ³⁾ без дозволу корля Й. м. польського і Річипосполитої.

«Аби з військом Запорізьким зараз же пішов при хані Й. м. зносити того котрого Поляки вибрали собі на короля».

Після сказаного вище ясно, що в тих обставинах не могло бути навіть мови про такі драконівські обмеження Козаччини й П'єт'ємана, та ні король ні хан і не були в тім заінтересовані. Ханові хотілось замиритися з козаками, розвести їх з Москвою, і віддячитись Янові-Казимирові за його золото. Порта бажала замирення Орди з козаками. Ян-Казимир просив привести козацьке військо під його руку і вплинути на нього, щоб воно йому помогло ⁴⁾. Хмельницькому було дуже легко надавати в сім напрямі приємних обіцянок, бо він і без того, з мотивів вияснених вище, взяв льояльний тон супроти Яна-Казимира. Сеї льояльності він, розуміється, не мав заміру довести до того, щоб справді воювати за нього з Шведами, і козацький полк піславий з ханом мусів мати докладні інструкції в сій справі,—але лишити козацьке військо в Галичині, хоча б і разом з ханом, се було корисно для козацьких плянів. Розривати з Москвою серйозно старшина не мала так само наміру—але обіцяти не боронити Татарам при нагоді трохи тріпнути воеводів—се справді парламентарі могли до якоїсь міри обіцяти. Про редукцію ж козацького війська, заборону заграничних зносин і т. под.—очевидно й мови не могло бути. Оповідання Яскульського найкраще се показує. Та й король пригадуючи в пізнішій посольстві до хана (в квітні 1656) всю зичливість виявлену ханом в сім моменті, також зводить умови хана з гетьманом під Озірною тільки до сих двох пунктів (кондицій): «перша—аби присяг

¹⁾ Се характеристично, що разом з поворотом до 6-тисячного реєстру і титул гетьмана Хмельницькому в сім «документі» відібрано!

²⁾ przelatanе, Кубаля (с. 324) перекладає: złączonych. Тут може бути мова або про те щоб військо козацьке не ходило в походи само, а тільки з польською піхотою, аби не мало своєї території, замкненої для леж польського війська.

³⁾ zadnego wojska nie czynił, Кубаля перекладає: ani wojska przyczyniał.

⁴⁾ Крім самого Яна-Казимира робив у сім напрямі заходи також і його вірний прихильник, властиво єдиний фактичний представник його влади у сім краю, генерал Гродзіцький. В цитованім уже листі Гродзіцького до короля 18 листопада читаємо: «Писав сьогодні до п. Яскульського, аби намовляв хана, щоб він по змозі замирився з Хмельницьким, (перехиливши його) на сторону в. кор. мил. Бо він (Хм.) сам говорить, що я тої Москви не хочу, і між ними сильна незгода, як я то сам бачив» (gdyz on sam powiada, ze ia tey Moskwy nie chce i iest sroga niezgoda między niemi, czego ia sam napatrzył) Нарчш. 148 с. 757—8.

на вірність королеві і Річшполитій, а друга—аби від Москви відступив, так як сам хан повідомив короля листом ¹⁾).

Але не трудно зрозуміти, як з'явилися такі фантастичні оповідання про обмеження козацького війська. Вести про прихід хана в поміч Янови-Казимирові з несчисленним татарським військом, про замирення його з козаками і приведення їх до підданства і помочи Яну-Казимиру—сильно збільшили його шанси і були використані його прихильниками, щоб перекинути вагу на його бік.

Рудавський наприклад згадує, що сі чутки дуже сильно вплинули на перехід на бік Яна-Казимира ріжних незадоволених і нерішучих елементів ²⁾, а соймова конституція 1659 р. на користь Яскульського навіть так і констатувала, що прихід хана і його Орди «переломив шведську революцію» ³⁾. Очевидно, в числі інших способів для розгортання діла було пущено також і сей фантастичний текст трактатів, котрими хан приводив Козачину «до лавнього стану» перед Хмельниччиною. Дивно тільки, що такий серйозний дослідник як Кубалєв дав себе зловити на сю штуку, і навіть пускається в міркування, що пункт про обмеження реєстрового війська мабуть було лишено на рішення короля ⁴⁾.

Не можна згодитися і на його—з таким темпераментом написану характеристику неfortunного становища Бутурлина. «Боярин був напів-мертвий від самої галки—як то він стає перед царським лицем. Він що в Переяславі приборкав тиху Хмельницького і привів Україну до присяги—великий чоловік, намісник, висланий з 40-тисячною армією, щоб ім'ям царя керувати цілою кампанією і тримати в руках зухвалих буйних козаків, від початку до кінця кампанії стояв як мотика при плоті на услугах Хмельницькому. Той проклятий хлоп, паймант (?), смердячий гнойковець (!), не болячися пі бога ні царя випровадив його під Львів, не позволив здобувати міста, на очах його вів переговори з царськими ворогами, за його плечима трактував в львівським міщанами, приймав і відправляв послів польського і шведського короля ⁵⁾ і хана татарського без його відому і дозволу, а про нього, царського намісника казав, що він «цікавий та босий», Москалів називав грубим народом, і парешті віддав його в руки Татарам. Через нього він стратив здобич, славу, будучність і власний добуток. І ще того злодія і зрадника цар буде хвалити, що він вирятував військо в неволі... Голову трапив. Був переконаний в зраді Хмельницького, але доказів не мав. В пізніших докорах ані сліду, аби він знав, який договір зложив Хмельницький з Татарамі».

Скільки тут невірного, видно з вищесказаного. І на перевірку може вийти, що таки Бутурлин мав вірніше поняття про договір Хмельницького з ханом, ніж шановний історик.

¹⁾ Журета XII с. 375   ²⁾ Hist. Pol. с. 203.

³⁾ Volumina legum IV с. 285.   ⁴⁾ III с. 325.

⁵⁾ Wójna Szwiecka с. 325. Під впливом цього хибного представлення написав і Липинський в своїй книзі (Україна на переломі с. 39), що «Хмельницький видав московське військо Татарам, і в наслідок сеї умови Бутурлин був оточений Татарамі», і т. д. Для характеристики ситуації нагадаю ще чолобитню лубенського осавула Левка, що згадує цареві, як він під Солоним Городком взяв в полон Яна Потоцького, а того Потоцького гетьман віддав Татарам в обмін за Івана Бутурлина—Акты Ю.З.Р. IV с. 130.

Одвоясапо з великим походом на Галиччину зроблена була маленька експедиція в Припетське Поліссє, силами київської московської залoги і мабуть київських таки козаків. Про неї так оповідав кн. Дмитро Волконский, що провадив тим походом ¹⁾.

«1 вересня (с. ст.) післано нас човнами р. Припеттю воювати литовські городи ²⁾, і дорогою стало нам відомо, що в городі Турові стоять заставою литовські люде. 15 вересня, години за 2 до вечера, прийшли ми військом під Туров, і туровські мішане: війт Богдан з товаришами, чоловіка з 300, вийшли на зустріч з іконами й били чолом вел. государеві, щоб їх пожалували,—не били і городу та острогу не падили. Бо вони против государевих людей не стоять, а хочуть бути під государевою високою рукою. А розповіли таке: «Стояв у нас в Турові заставою урядник: Ян Коптевич і з ним 50 чоловіка Литви, але почувши що йдуть государеві люде з Києва, він з литовськими людьми, і міщан багато з городу етікли за два дні до ззшого приходу. А ми з города не тікали, а просимо государевої ласки». І я тих турівських міщан, війта з товаришами привів до хреста, щоб були під високою рукою цар. вел.

«Того ж дня о годині четвертій в ночі пішли ми пішо на Давид-город, 30 верст від Турова, полишивши човни в Турові—веліли їх гнати під Давид-город. 16 вересня о годині третій дня прийшли ми під Давид-город. Там урядники були пан Пашковский та Залеский, і з ними шляхти чоловіка 400, на конях, та пішого люду 300, та міщан більше тисячі. Ті урядники вийшли з пішим і кінним людом з города й стрівши нас за верству від міста вчинили бій, але царські люде стали брати гору і литовських людей побивати, загнали їх до города і город запалили, а урядники Пашковский і Залеский з кінними й пішими людьми стали тікати ріжкими дорогами. А я для спочинку пісих лютей під Давид-городом днював—бо потомились.

«При кінці того ж дня ³⁾ пішли ми човнами далі рікою Горинею до ріки Припети—50 верст, а Припеттю вгору пройшли до р. Вятлиці 15 верстов, а від Вятлиці йшли пішо 25 верстов до города Столпна—прийшли під Столин 20 вересня о 1-й годині вдень. А в Столині староста Сава Кшкевич—з Давид-города прибіг та урядник тутешній Залеский, з ними литовських людей кінних 300 чоловіка, та пісих з полковником Стрілкою 400, та міщан і Жидів чоловіка 500—вийшли й, стріли від города версти за 2. Вчинили бій великий, але царські люде їх перемогли, стали литовських людей побивати, а ті стали до города відступати, а царські люде, прийшовши під місто ні трохи не гаючися, суміш з литовською піхотою вийшли до міста, а литовські люде і міщане з міста почали вріжно тікати. Я з усіми людьми став у городи, за литовськими людьми не пішов. Бо піші люде йшли есю ніч і потомились. Столи в городі до вечера і при кінці дня, запаливши город пішли до р. Припети, до човнів, 25 верстов.

«Йшли р. Припеттю до р. Пини, 60 верстов, а р. Пиною 30 верстов до города Пинська, прийшли туди 25 вересня в 6-ій годині дня. Були там такі начальні люде:

¹⁾ Вилгород. ст. 382 л. 114—123 (переповідаю в першій особі, з деякими скороченнями). В Дворцов. Разрядах коротке звідомлення, привезене тимже Дм. Волконским під днем 13(23) листоп.—Доповн. с. 12.

²⁾ «для промыслу над литовскими городами».

³⁾ «в отдачу часов дневных».

маршалок королівський п. Лукаш Єльський ¹⁾ і підчаший Ян Кедровський, а з ними—казали язики—700 кінних, та піших людей, мішан; Жидів зо 3 тисячі. Стріли нас з усім кінним і пішим людом і з арматою за верству від города, і до пристани не допустили. Ми приплили з усім військом нижче тої пристани до иншої пристани, а ті литовські люде і до тої пристани не допустили—відстрілялись, і богато човнів попробували. Тоді ми пригрібли до берега на верству нижче під с. Пеньковичами і з човнів поспішили на беріг. Литовські люде від тої пристани відбити нас не поспіли, і наші люде вийшли на беріг з човнів, а маршалок Єльський та підчаший Кедрович з усіх сторін їх обступили і счипили великий бій—билися до 12-ої години вдень, і наші люде в тім бою б гато литовських людей побили, а литовські люде, побачивши перемогу царських людей і великі втрати, побігли до міста. Наші били їх до земляного валу і до города. і замішавши ся між ними. вийшли до валу, до города і відті литовських людей вибили: кінні й піші тікали різно, а наші люде сіли в городі. За литовськими людьми гонити не було кому, бо кінних людей не було. Котрих литовських людей приступаючи до города забрали живих, тих порубали—тому що при малім числі «взипати» в язики не можна було, а живих лишили 9 чоловіка Литви. Та ще взяли у них 2 мідяні гармати—куля в 3 гривенки, 5 корогов, дві литаври, 4 барабани. Стояли в городі два дні й дві ночі, щоб людам дати спочивок, а 27 вересня запалили город і слободи й пішли до човнів. Прийшло до човнів литовської кінноти з 400, наші люде почали до них стріляти з рушниць і з гармат, і вони без великого бою відійшли.

«Ми ж пішли з усім військом човнами далі р. Припеттю, відійшли від Пинська 50 верстов і прийшли до села Стахова, 28 вересня. А в тім селі стоять зо 200 литовської кінноти, а піших з 400—чекають, чи будемо робити якусь шкоду. А ми вистерігши час пристали до берегу і вчинили великий бій: билися до ночі, а в ночі розійшлись і потім ішли рікою 3 дні—прийшли против Кажан-города. Покинули човни, пішли під Кажан-город пішо. 10 верстов, а з Кажан-города виїшли—війт Михайло Пинчуків і мішан чоловіка зо 200 з іконами, били чолом, щоб їх пожалували, не веліди бити, а вони против вел. государя не стоять, а котрі були у них литовські люде, ті повтікали, почувши похід на них з Києва і війну. Ми тих мішан привели до хреста, і того ж дня пішли до човнів. Ішли Припеттю день, а потім кинувши човни на ріці, 1 жовтня пішли пішо під город Лахву («Латву»)—10 верстов від ріки. З Лахви стріли теж мішане—війт Калиник з товаришами, з іконами. Сказали, що литовські люде, які у них були, повтікали з гор да, почувши прихід царських людей з Києва, а вони, мішане против царських людей не стоять. Привівши їх до хреста, того ж дня пішли до човнів, і човнами пішли Припеттю і Дніпром до Києва. Прийшли 26 жовтня з усіми царськими людьми—нікому шкоди не сталося, тільки одному салдатові під Пинськом з гармати руку відірвало, та двох з рушниць ранено».

З поданого реєстру видно, що в поході було 450 салдатів і 150 стрільців. Про козаків Волконський не згадує, бо здає звідомленне з операцій дорученого йому московського відділу. Але ясно, що без козаків 600 московських вояків не посмілились би пускатись в таку досить далеку експедицію на незвіснім їм терені, не орієн-

¹⁾ В ркп. Лукашенский; Лукаш Єльський був маршалок пинський; інші власні ймення з ріжними ваганнями в транскрипції.

тувалися б так добре в тутешніх водних і сухопутних дорогах, не ставали б так твердо до бою з переважними польськими силами (навіть припускаючи деякі перебільшення в реляції Волконського). І справді офіційна скарга пинських міщан па погром міста підчас сього рейду¹⁾ виразно говорить про «Москву і козаків» як його учасників: «Місяня октлбря 5-го дня²⁾ Москва і козаки—неприятель Коропи Польської і в. кн. Литовського, в кількох тисячах в і сь ка³⁾ (з арматою) нагло під'їхавши під місто Пинськ човнами й байдаками і впавши до міста, заскочивши міщан і гостей, чоловіків, жінок і дітей їх, немалу скількість тиранське й мордерсько мучили ріжними ничуваними муками і на смерть побили. А потім стоячи кілька днів вибрали до щенту всі скарби, готові гроші і товари ріжні—золото, срібло, цину, мідь, дзвони костельні й церковні [апарати і всякі оздоби], ріжні річи й усякі мабутки домові позпосили і позвозили до байдаків і човнів. А відходячи з Пинська [дня 7 октлбря] спалили до щенту замок, місто, костели, церкви, крамниці ринкові, шпихлірі, доми, фільварки, в тім два шпихлірі в ринку—оден з аредною напиктів шинкових, де були скрині з правам вльностей міських і з лібертаціями, що їх король й м. і князь староста пинський зволили надати місту, з огляду на його великий ушадок після першого погрому козацького і від жовніврів, як вони тих козаків громили, і потім від морового повітря... а другий шпихлір з вагами—де забрали багато ріжних товарів, воску і люю, а ті шпихлірі і міру ринкову для міряння збіжжа. взагалі все місто з достатками спалили і в нівець обернули. так що ледво кільканадцять домов лишилось з одного кінця на передмістю, котрих огонь не міг досягти».

Інші скарги говорять тільки про напад «Москвитина»—унятський владика Смоленський і турово-пинський скаржитья на спустошення його цркви в Пинську і с. Плоцова над р. Струменем, підсудок пинський Ф. Гюдебський на спустошення його маестностей Столина і Теребня, Комари-Стаховскі про спустошення їх села Стахова⁴⁾. Але те що сказано в скарзі міста Пинська дає нам уже досить ясне поняття про сей рейд. Для нас він інтересний головно як прелюдія пізнішої козацької акції на Пищині, що вилилася в звіснім акті підданства під протекторат козацького війська частини пинської шляхти з тим же Лукашем Єльським на чолі, що виступає тут на чолі пинського війська. Мабуть і ініціатива сього рейду вийшла з українських кругів і стояла в звязку з плянами західне-української експансії Козаччини. Київські воеводи могли по просту примазатись до експедиції, котру організував київський полковник—і тим старанніше висували свою ролю—так що князь Дмитро цілком промовчав участь козаків у сім поході. Розуміється, в теперішнім стані наших відомостей висловлюю се лише як здогад!

Тяжку страту понесла в тім часі Козаччина на білоруськім фронті—в смерті Івана Золотаренка, сіверського гетьмана. Після огляду діяльности сеї сіверської армії в р. 1654 я принагідно згадував уже дещо з її історії в р. 1655. Коли зведено головні московські сили з білоруського театру війни в осени 1654 р. і розісламо на

¹⁾ Акты изд. вилепскою комиссією, т. 34 ст. 67 (подаю з скороченнями. а в ламаних дужках додаю дещо з протоколу возних тамже с. 68).

²⁾ Як бачимо, дата цілком сходиться з реляцією Волконського.

³⁾ Отже ясно, що то не були тільки 600 московських вояків.

⁴⁾ Тамже с. 69—72.

спочинок. то литовські сили під проводом Радивиля і Гопсевого перейшли в наступ, і Новий Вихів—осідок Золотаренка був також обложений армією Радивиля, в січні 1655 р. Не маючи нізвідки помочи, Золотаренко лишився в доволі небезпечнім становищі з своїм переполовненим військом—корпус його брата здається тоді ще не вернувся до нього з своєї експедиції під Витебськ. Але він тримався, і облога скінчилася скорше ніж можна було сподіватися, бо Радивил по кількох тяжких кпнув Н. Вихів, щоб зайти Могилевом, де Поклонський перейшов на його бік і віддав йому місто, а треба було здобути ще непокірний замок. Тоді Радивил і Поклонський поспробували й Золотаренка перетягти на свій бік—використовуючи його доволі трудне і загрожене становище. Вище були наведені ці листи, всні доволі зручно вдаряли в болючі місця українсько-московських відносин, та Золотаренко на ці аргументи не піддавався, «прелестні листи» відсилав цареві і тримався дуже льояльно. Але не дуже вкладався і в боротьбу з Радивилом, не вважаючи на натиски з московської сторони, щоб ратував Могилів. Посилає туди під'їзди під проводом свого брата Василя, що в тім часі вже з'являється коло нього, брата в перших Тимоша Оннікєвнєна, що носить титул полковника стародубського, і Самійла Курбацького полковника борзенського. Просив царя послати скорше своє військо, а сам вимовлявся трудною дорогою, великими снігами—«з котрих чоловік конем не може вибредсти». «Коли б ми мали на риск піти, то се було дуже небезпечно при такій тяжкій дорозі. бо й те товариство, що ми послали тепер на під'їзд, поневоли мусило вернутися і вертаючися мало не половина війська гнада перед собою коней до табору, що поприставали в великих снігах»¹⁾.

Та дорога дорогою, але дуже можливо, що Золотаренко, і його дорадник протопоп Максим Филимонович, вважали за краще не наставляти своїх голів у боротьбу Литви і Москви, пильнуючи своїх ближчих, козацьких інтересів. Лільки тоді як московська сторона стала на ново розвивати більшу активність, Золотаренко рушив також під Могилів—і поспів сюди, коли Радивил уже кпнув облогу, 11 травня н. с. На здогін литовського війська посилає він знову своїх помічників, і ті справді пишуться легкими тріумфами пад литовськими частинами, а сам Золотаренко під основою цих операцій коло очищення м гилівського району під литовського війська видимо старається поширити в нім свою владу—прилучити до своєї козацької займанщини теориторію горішньої Сожі. Так 22 травня виступає він перед царським урядом в ролі протектора людности «повітів» Чаусів, Чирікова, Мстиславля і Кричева, просить присилки війська для їх охорони і под.²⁾ Не вважаючи на впоєні льояльні й дуже обережні форми, в яких висувався сей фактичний козацький протекторат³⁾, московський уряд, видно, добре відгадував його значінне—очевидно був дуже насторожений на сім пункті, і ґрунтовно обміркувавши справу, дав на сі льояльні прохання Золотаренка таку відповідь, що згадані «повіти», як прилучені до Могилівського округу, повинні підлягати московському воеводі, а в завідуванню

¹⁾ Лист Золотаренка до царя с. 529, досить інтересний з літературного погляду, може виріб Филимоновича. ²⁾ Акты XIV с. 637.

³⁾ «Тільки від вашого царського престола бажають вони ласки і сілізно прохают прислати тим часом воеводу, щоб не попасти (знову) в неволю (польську), завдяки наступові війська в. цар. вел.», пише він, доносячи, що згадані «повіти» визволено від литовського війська і наново приведено в підданство цареві.

Золотаренка лишається тільки Кричів з його околицею («уѣздом»¹⁾). І тут надалі дійсно признається тільки козацька адміністрація, сотники і осавули²⁾—тим часом як в тих інших повітах, на котрі претендував Золотаренко, московський центр знає тільки своїх воеводів.

Можливо, не без бажання віддалити Золотаренка дальше від сих конкуренційних районів і поставити його в неможливість займатися своєю займанщиною, московський штаб розвиваючи новий наступ на в. кп. Литовське, рішив і Золотаренка з його армією справити як найдальше від сеї займанщини. Одначе перші директиви в сім напрямі Золотаренко здається пускав повз уха. 8 червня я. с. посилаючи цареві з Онікієнком та іншою старшиною трофеї і бранців з козацьких екскурсій, він виправдувався, що сам не відходить від Ст. Бихова, щоб не лишати позаду себе сих неприятелів, «з небезпекою міст і волостей тутешніх»³⁾. В відповідь на се разом з милостивою похвалою дістав він від царя заклик приїхати до царської квартири в Кописи «видѣть наши государскіе пресвѣтлые очи»⁴⁾. Золотаренко не спішив—тоді післало до нього спеціального післанця, Матвія Поливанова—на взір посольств. що посідалися до гетьмана: приїхавши він мав дати знати наказному гетьманові. що привіз царську грамоту і милостиве слово—«аби наказний гетьман велів йому бути у нього», і скликав на сю авдієнцію полковників, сотників, осавулів, всіх начальних людей і все військо. Ставши потім перед гетьманом Поливанів мав спитати про здоровле гетьмана (наказного)⁵⁾, старшини і всього війська, переказати царську похвалу «за пряму службу і радѣнь»; далі повідомити, що військо козальке повинно прислати тисячу коней «подъемных», з огляду що в царському обозі дуже багато вигинуло коней в похоті, і сам гетьман повинен приїхати до царської квартири⁶⁾.

Поливанов знайшов Золотаренка в Могилеві, мовляв у дорозі до паря, і той відписав цареві, що спішно виконує се дорученне. Справді, 10 червня він уже мав урочисту авдієнцію, тільки не в Кописи, а в Шклові, куди цар переніс свою ставку. Разом з ним його протопоп Максим, полковники, старшина і козаки, і московський стольник Дмитриєв—учасник козаських експедицій на литовське військо. Думний дяк Лопухин представив їх («явив») цареві, і потім іменем царя вчислив всі заслуги Золотаренка і його війська, і об'явив їм царське жалування: «тобі, гетьманові нашому срібний кубок і 4 сорока соболів; протопопові, Василю Золотаренкові, суддям Іванові Нестеренкові й Яцку Петровичеві (Петрову), полковникам Іванові Поповичу й Охимові Коробці, та «Данилові гетьманичеві» по сороку. А на далі наказав промишляти над Старим Биховим і там де буде наказ й. цар. величества⁷⁾.

По сім Золотаренко з товаришами подали Лопухину свої петиції; цінно, що вони захищалися в оригіналі⁸⁾, я тому їх наводжу:

«Реєстр о що просити Иларіона Дмитревича.

«Наперѣй просити о приставѣ Василю Ничипоровичу, брату моему, котрому есть указ итти вперд с Ал. кѣм Никитичем Трубцим.

¹⁾ Тамже с. 640: «И мы, в. государь, указали Кричевъ и Кричевскій уѣзды вѣдати тебѣ и послати отъ себя кого пригожь для вѣдомости и для обереганья».

²⁾ «В Кричев к сотником и есаулом»—XIV с. 708.

³⁾ XIV с. 680—1. ⁴⁾ Тамже с. 682. ⁵⁾ «Ты, гетман его цар. вел.»

⁶⁾ XIV с. 683—5. ⁷⁾ Тамже с. 689—690.

⁸⁾ Тамже с. 693—6; пропис на жалѣ видимо виправлений видавцем. я тому повикидав взагалі всі ѣ.

«2. И ведлуг указу его цар. в., пана нашего милостивого, ежели шїѣ в прудком часѣ позволит из-под Выхова рушати ся из войском.

«3. И о то просити в. ц. в. жебы грамоту своею цар. в. дал до Старого Выхова, из кот. рою грамотою жебы тѣм ротмистра. которого я тепер препроводил, пустити вызволил. Жебы оную грамоту его цар. вел., пана нашего мил., тым Выховцам отдал и оподѣлил и его цар. величеству.

«4. Просити его ц. в. личества о грамотѣ тое ведлуг товариства нашего, котріе тепер в домах зостаюа а тсварицами нашими имянуть ся, жебы до войска шли на услугу е. цар. вел.

«5. Прогити е. ц. в. ж бы нам слугам своим позволил комонником вперед ити, а табор оставивши тилко всегда противко ворогов и недруго; е. ц. вел.

«И о том чем бую твсей честности, добродѣю мѣму¹⁾, ведлуг челобитной моей, которую подадем е. ц. вел. ведлуг отца Максима духовного мѣсто, жебы одержал ласку от е. ц. вел.

«И о том просити е. цар. вел., пана нашего мил., жебы товариству нашему волно (сбиратися) из всѣх городов бѣлорусских—так Могилева яко и инших. А войти б не зборояли до боку нашего заедно из нами купити ся на всргов и недругов е. цар. вел.»

Другого дня на се дано царські резолюціі: визначено приставом до Василя Золотаренка звісного вже нам стольника Кикина; про похід Івану Золотаренкові обіцяно указ на пізніше; до Старо-Вихівців написано царську грамоту з закликом до підданства; Максимові Филиповичу дано привилей на с. Ушню²⁾. До Могилівського воеводи післано з Кикиним наказ перевести в Могилеві й Могилівським повіті вабор всякого военно-служебного люду до Золотаренкового війська, оповістити по містечках і селах, щоб усякі служили люди в Могилева й Могилівського уїзду йшли до наказного гетьмана, записуватися у нього (до війська) та йти з ним на службу³⁾. Коли притім була думка очистити повіт від усяких схильних до козацтва елементів. то Золотаренкові було дуже на руку се уповаженне забирати до свого війська місцевий люд, і він потім просив царського потвердження могилівському воеводі, щоб він не забороняв «ніякому охочому йти до козацького війська»⁴⁾. Про число сього війська доносив він цареві 26 н. с. червня, що переглянувши своїх козаків, нарачував 20 тисяч активних і 6 тис. «хорих»⁵⁾.

Одночасно з наказом про пабор Золотаренкові дано наказ: забезпечивши облогу Ст. Вихова з усім військом і братом Василем іти на Свислоч під Менськ і над польськими й литовськими людьми промишляти «скільки милосердний бог поможе»⁶⁾.

Для Золотаренка й його війська почалася таким чином серія далеких походів: за походом на Свислоч похід під Вильну і трохи потім під Городню і Новгород. далі під Ковну. А тим часом в його неприсутности Москва поспробувала здобути Ст. Вихів своїми силами: туди післано Трубенкого з великим військом і з грамотою до Вихівців—щоб піддалися па царське імя. Але сей номер не пройшов і каторжний «курник» не хотів слухати й царських листів так само як не слухав гетьманських—тримався далі, після зимового наступу Радивиля набравши надії, що порату-

¹⁾ Проханне до самого Лопухина, очевидно.

²⁾ Тамже с. 695—6.   ³⁾ Тамже с. 707—8.

⁴⁾ Тамже с. 788.   ⁵⁾ Тамже с. 712.

⁶⁾ XIV с. 705—грамоти з 13 (23) червня.

нок раніш чи пізніш таки йому прийде. Коли наступило фактичне замирення з Поляками в осені, Золотаренко, очевидно, вернувся на свою займанщину і разом з Трубецьким обложив Ст. Бихів—але з цього часу не маємо ближчих звісток про нього. З одної одписки Трубецького з-під С. Бихова десь 7 н. с. листопаду, довідуємось, що козаки з полковниками тоді розійшлися «по домам», а під Ст. Биховим лишилося тільки 500 козаків, вибраних з різних полків, під начальством Золотаренка, але зимувати вони там не збиралися в такім малім числі¹⁾. На се московський штаб дав наказ Золотаренкові полишити Ст. Бихів і відійти до Нового-Бихова, і відти «промишляти», коли б Старобихівська залога виходила «в загоны»²⁾. Але Золотаренко, здається, цього наказу не виконав, бо смерть настигла його таки під Ст. Биховим: про се розповідає «Самовидець» що запам'ятав страшні обставини його похорону:—Іван Золотаренко, повернувши од в. п. гел. з Литви, підійшов з військом козацьким під Бихів Старий, і там оний в обложенню держав, де на коню підчас потреби оного на герцу пострілено в ногу з мушкета, од котрої ноги і помер під Биховом». І тут дуже інтересний, з інших джерел невідомий факт—бунту війську, що змусив старшину звести військо до дому: «И там по смерти його, як тіло попроваджено до Ніжина, в скором часі забунтовалося козацтво: на своїх старших чернь повстала була, хочачи стаїти побити. Але старшина скупившия многих з черни вистивала—бо чернь напавши на вози купецькі з горілками, оних рабуючи позапывалася. На котрих (на чернь) напавши старшина вистивала, а провідців повішави. І так уже не можучи держати більше Бихова за (тим) непослушнством, і оний узяти не можучи, відступили на Україну, зіставивши там з військом полковника Нечая—котрі там стояли і коло тамошнього повіту Могилівського і коло інших городів, аж по самий Гомель, бо тільки один Бихів Ляхам голдував»³⁾.

Далі Самовидець оповідає, яка біда трапилася на похороні: «бо сам там був і набрався страху несамого». Оповідання се належить до найбільш яскравих і літературних місць його літописи, і з огляду на його інтересні побутові подробиці, не можна його тут поминути; я навожу його в модернізованій парафразі.

Тое тіло зіставало весь Филипів піст в Ніжині в церкві, а на останнім тижні попроваджено його до Корсуня. Перед святами туди його припровадивши, поставили в церков св. Николая за містом не ховаючи—а хочачи межі святами з тріумфом провадити відтіля в город до церкви Рождества Христового, збудованої від того ж Золотаренка. І так в самий день Рождества Христового в тій церкві св. Николая, де те тіло лежало на прибранім катафалку, священники ніжинські з протопопом своїм Максимом, ігуменом і дяконами двома—усіх дев'ять персон, зіставивши хіжам Рождества так хвалебний, пішли собором одправувати службу божу до Св. Николая, де те тіло лежало. На той собор і дивовисько, а не так задля побоженства, множество народу зібралося, і по інших церквах вислухавши набоженства, в ту церкву натискалося. А церква велика була, (але) зав'язна, і тільки одні двері мала, а служба божа одправувалася забавно (довго), з музикою співана. Уже скінчивши боженствену службу, як уже «Вуди імя господие» співали, ігумен ніжинський Діонісій, хочачи йти давати дару, звичаєм чернечим хотів узяти на голову підкапок, котрий зіставав у скарбниці або коморці, котрая була прибудована в олтарі на правім боці, маючи

¹⁾ Акты Моск. госуд. II, с. 447.   ²⁾ Тамже с. 449.

³⁾ С. 41—я модернізував фонетику і морфологію цього тексту, і переставив подекуди слова, для лекшого читання.

собі склепешпе з олтаря. І так одчинивши двері бачить, що стіна загорілася. Зараз ставши на царських вратах священник тої церкви крикне на нарід: «Про-бі! церква горить!» І так той нарід потиснувся до дверей і двері затлумили (зачинили)—так що сам ніхто не міг вийти з церкви—аж кожного витягали. А тая скарбниця загорілася з неосторожності витрікуша (падамаря), що там свічки клав на полиці не загасивши добре—бо я сам на те дивився в тій скарбниці, коли ще огонь не розширився був. Але, знати, що то особливий гнів божий був, що в скорім часі від такої малої річи аса церква занялася і в однім згоріла квадрансі, так що люде не міг вийти, і згоріло в тій церкві людей живих 430 з наддячею, і два священники, рілні брати, в усіх апаратах як служили—що на кілька тисяч коштували. І так замість радісного празника мало хто знайшовся в тім місті, щоб не оплакував своїх приятелів, що в такім скорім часі страшною смертю погинули. Хто отця, хто матку, хто сына, брата, сестру, доньку. Хто може вивісти такий жаль, який там стався за малий час—так що все місто смерділо від того трупу паленого! І як той огонь погас, узяв той труп недогорілий Івана Золотаренка брат його в деір свій, на ново, в нову домовину поклав і за своїм уподобаннем відправував похорон. зробивши катафалк у (церкві) Рождства Христового. Але й там двічі загоралося—доки скінчили той похорон¹⁾.

Я сказав, що для Козаччини-старшини й її політики, се була болюча втрата. Іван Золотаренко підчас сеї білоруської війни виявив неабиякі здібности стратега і політика і вийшов на друге місце по гетьмані, поруч Виговського. Обсадивши полковництво ніжинське і стародубське своїми братами, він твердо тримав Сіверщину в своїх руках: титул «сіверського гетьмана» що він носив, поруч титулу гетьмана наказного мало цілком реальне значінне, Сіверщина в його руках фактично відокремилася в осібне політичне, адміністративне поняття²⁾. Підлягаючи загальним директивам і розпорядженням «гетьмана запорозького», вона стояла під безпосереднім правлінням свого «сіверського гетьмана», і хоч у наведеним вище листі Хмельницького до Золотаренка виглядає бажання трохи збити пихи своему пишному швагрові, то фактично видимо гетьман дуже мало мішався в його розпорядження і в тилу

¹⁾ Сю історію розповідає по своєму Єрлич: «Року божого 1656 в Корсуню на Україні велике чудо-диво показалось. Там мешкав і здох (!) полковник назвиском Золотаренко, швагер Хмельницького. По якімсь часі його ховано, і на похороні був сам Хмель і інших розбійників полковників немало. Але як почали відправляти церемонію і службу божу, тоді піднявся огонь як стовп з олтаря, обхопив усіх, що були при богослуженню і попалив; згоріло тих розбійників більше 400 в стиску. Церков також згоріла разом з тілом, але Хмельницький бувши господарем в домі небіжчика, свого швагра, на той час вийшов був з церкви, щоб зробити якісь розпорядження. Дуже тому люде дивувались—а справді так сталось. Як і те також, що грім ударив на гробовець Тимошка, сына Хмельницького, того що оженився був з донькою господаря волоського: ударив у склепінне і кости того розбійника розкидав».

Правдоподібно, ся пригода з Золотаренком послужила вихідним моментом для ріжних таких страшних історій: за пригодою з гробовцем Тимоше пішло оповіданне про пригуду на похороні старого Хмельницького, розповіджену у Єйіоловського: «Коли ховали його в Суботіві, в церкві ним фундованій, з волі божої огонь від свічок, шб стояли наколо тіла, раптом обхопив катафалок, на котрім стояла труна з тілом, і спалив не тільки тіло, і деревляну церкву, але й усіх попів і людей немало, які були там: так від сильного вітру розгорівся, що все то в попів обернув» (с. 109).

²⁾ Див. вище лист Забіли ст. 1087.

і на фронті, і не раз нарікав на те, що дуже мало знає що там діється. Москва може не без задньої думки підтримати і поглибити сю окремішність з свого боку, лівпо підносила престиж «свого наказного гетьмана»—трактуючи його уряд не як хвилеве випадкове доручення, а як певний тривкий інститут—другого хоч і нижчого рангом гетьмана (не тільки: «ти, гетьман наказний, але навіть просто «ти, наш гетьман»—звичайна титулчтура в її зносинах з Золотаренком). Що кілька місяців закликувано його до царської кватири, «бачити царські очі»; і тут йому не тільки віддавано всякі гонори, але приймано безпосереднє від нього петиції, на його прохання видавано царські надання, і т. д. В сім таки могла бути задня думка, і хто знає, що б з сього могло вийти, коли б сьому сіверському гетьманові судилося пережити запорозького і він не дістав би по нім булави: міг вийти фактичний поділ України не на сьог бічну й тогочічну, як потім вийшло, а на Сіверщину і на Україну властиву, полудневу.

Але незалежно від сих небезпечних можливостей в будучині, треба признати, що в данім моменті й обставинах, наказний гетьман сіверський досить талановито, тактично й імпульсивно репрезентував Козаччину на північному фронті. Він виробив до себе довіре і поважання в московських кругах. За ним признавали заслуги, вважали лояльним і цінним васалем, з котрим треба рахуватися. Приладившись до московських вимог він не жалувал етикетальних фраз, віроповіданчих компліментів, але вів свою політику доволі твердо, згідно з правилом: *fortit in re, suaviter in modo*. Не спішив використовувати ті московські накази, що йшли в супереч його плянам. і використовував кожду нагоду, щоб проводити й закріпляти свої досягнення. Його наступник Іван Нечай видимо не мав здібностей і такту свого попередника. і зараз же ввійшов в гострий конфлікт з моголівським воеводою¹⁾. Не відчував

¹⁾ В польських справах 1655 р. (№ 7 л. 202) знайшовся цікавий лист Нечая до моголівського воеводи з 15 грудня ст. ст., ще перед призначенням його полковником Білоруським: він титулує в нім себе «полковником чауським і новобіхівським». Він пише:

«Як скором почувъ о высланом от твоей честности до Чаусъ воеводѣ, зараз всѣ sprawy мнѣ злеconeыe покинувши днем и ночью спѣшытем ся на спотыканье. Бо Чаусы мѣсто моего полковництва, належало мнѣ, бѣдному старшому такъ знаменитыхъ людей честно стрѣсти и поклонитись; аже-м не могль заспѣти, отжаловати не могу.

«Прето прошу чест. твоей: чесо ради приѣзджал твой наместникъ до мене? Альбо мѣста заѣаджать? Разумѣйте, мѣста не попущу, ажъ вѣдомость одержу от его мил. п. гетмана. Есть у грамотъ у мене от его цар. вел., же я полковникъ чауський

«Естьли указъ от его цар. вел., абы нас козаковъ не было ту треба—же по мѣстах, мѣстечках, селах, деревнях козаковъ оборочасъ в подданье,—я не токмо с Чаусъ, але и з Нового Быхова с козаками и с пушками, з гарматою уступлю. А иначей хочъ чест. твоя сто тысячъ войска на мене приведи, не вступлю до смерти. Я го указу старшихъ дѣлаю—бо и тепер много маю грамот от его мил. п. гетмана наказного войска его цар. вел. Запор., вѣрного слуги и зычливого подданого его цар. вел., абымъ якъ нацѣ удше козаковъ зо всѣхъ тутейшихъ городовъ збирал противко ворогомъ и недругомъ его цар. вел. Прето и по указу его козаковъ збираю, и мѣст не попущу—бо козакъ без мѣста не жиет. Килька тысячъ в Новом Быховѣ с тутейныхъ городовъ хлѣбъ мают, котори на услужѣ его цар. вел. по осудагском указѣ моего милостивого зстают. Если прето мѣста заезджае, то и нас козаковъ не треба. Лучше бы намъ по працахъ дома зоставать. Але на указ его цар. вел. не токмо служить вѣрне, але и умерти готови зостаем.

очевидно того, що бракувало йому престижу і впливу, який виробив собі його попередник, а з другої сторони—що обставини для козацьких плянів на Білоруси погіршилися значно з моментом коли наступило фактичне перемир'я, з кінцем осені, і Москва набрала надій закріпити за собою ціле в. кн. Литовське дипломатичною дорогою—вибором царя, чи його наслідника великим князем литовським. Відносно стабілізувались і козаки стали непотрібні; скориставши з смерті Золотаренка їх стали притомно виправдовувати з Білоруської території. Коли б Золотаренко був живий, мабуть багато пішло б інакше.

Вернуся на хвилю до подій на головнім фронті.

Повертаючи чи повернувши з походу гетьман вислав до царя посольство з відомостями і трофеями. На жаль, досі його акти не викриті; дещо довідемося з актів посольства Лариона Лопухина, що було відгомонам вістей привезених від гетьмана. Висилаючи Лопухина цар доручає йому порушити деякі справи, переказані «сього року» через білоцерківського полковника Семена Половця¹⁾: що воевода Тишкевич присяг цареві на вірність, що міщанам львівським і камінецьким посилалися листи, намовляючи їх не піддаватися нікому крім царя; що гетьман прохав заборонити Донським козакам, щоб не нападали на Крим, поскільки хан житиме в згоді з Запорозьким військом. Все се виразно вказує, що Половця послано зараз же по поході, і те що післано білоцерківського полковника може натякати, що посилалося посольство з Білої Церкви, зараз у повороті. Але поза згаданим в посольстві Лопухина я підсю хвилю на жаль, нічого більше про це сказати не можу. Крім уже наведеного в посольстві Лопухина згадується ще, що гетьман просив у царя московського війська на весну, коли б звідки небудь неприятелі почали наступати на Україну. Зрештою побачимо те все далі в звітженню Лопухина.

Можливо, що се було тоді ж, як посилалося до царя Половця з товаришами, в середніх днях грудня н. с.,—Бутурлін з своїм штабом був уже в Білій Церкві і займався виготовленням реляцій цареві, що мали відвести «сеунчі» від всіх трьох армій, разом з трофеями, бранцями і всіми іншими доказами вірної і успішної служби. Серед сих занять застав його Іван Виговський присланий від гетьмана довідатися, чи нема царських директив Запорозькому війську. Бутурлін в своїй реляції описує так свою розмову (я передаю мову Виговського в першій особі):

«За царським указом ходили ми воювати з царським військом Корону Польську—аж до самої Висли ріки. Як тепер цар звелить що до тих городів, що здобуло (заступили) царське військо? Чи стояти нам з військом Запорозьким при своїх городах, чи йти на неприятеля?»

«Що бачноу розсудкови чест. твоей подавши и себе зычливого слугу чест. твоей якъ напильнѣ преподѣю. С Чаусѣ. 15 декабря 1655. Честности твоей моего милостивого пана и доудрѣтя нанизпый слуга Іван Нечай, полковник войска его цар. вел. Запорозкого чаускый и новобыховскый». (Оригінал, на двох піваркушах, на обороті адреса).

День смерті Івана Золотаренка незвісний. Чи називає ще його тут Нечай як живого, чи се згадка про небіжчика або мова про котрогось з його наступників—не ясно.

¹⁾ «В нынешнем во 164-ом году как присылал к цар. вел. он, гетман посланцев своих—белоцерковского полковника Семена Половца»—акти посольства Лопухина, Сибир. пр. ст. 1467 л. 49.

«Стало нам відомо, що Великополяне від шведського короля відступили, також і Мазовецьке воеводство. У нього гетьманом Конешпольский, що був хорунжим коронним, і з ним мало що польського війська; шведський король післав його на Великополян. Ракоцій прислав до гетьманів—С. Потоцького і Лянкоропського, щоб його вибрали польським королем, а зате обіцяє прислати військо і підняти турецького султана, Мунтян і Волохів щоб боронити Польщу від Шведів. Хочуть іти на наші городи. Нехай би цар дав нам супроти сього свій наказ; гетьман про всі ці справи написав уже цареві.

«Воевода чернигівський Тишкевич писав гетьманові і мині, що князь Бог. Радивил хотів би бути в підданстві цареві; мабуть і до царя послав своїх посланців. Богато й інших сенаторів хочуть бути підданими царськими, а під шведським королем бути не хочуть; про се будемо мати скоро (докладніші) вісти і тоді напишемо великому государеві»¹⁾.

Таким чином з козацької сторони підчеркувалась повна лояльність до царя. Замиренне з Татарами тут наче б то нічого не змінило—хоч може й не випадково було, що відносин до Криму, Порти й Яна-Казіміра Виговський не доторкнувся. Гетьман і військо заявляли свою готовність іти за наказами царя, і наче то бажали московської помочи проти Ракоція та його союзників (хоча в дійсності саме тепер менше ніж коли небудь, з огляду на політичну ситуацію, старшина козацька бажала бачити московське військо на Україні—щоб мати вільну руку). На жаль не маємо листів і посольств гетьмана до царя з сих місяців—вони може б нам дещо сказали більше, тим часом мусимо довольнитися сею декларацією Виговського.

В сім аспекті лояльності Козаччини—може не без впливу сеї ж декларації, вилагодив Вутурлин свою реляцію цареві про кампанію, з тим щоб вислати її з сеунщиками. Ми її більше менше знаємо. Вона представляла вислід кампанії можливо оптимістично: широко описувала успіхи війська, піддання на царське імя, вичисляла трофеї, підчеркувала погодженість у всіх операціях гетьмана з воеводами, цілком обминала історію львівської облоги, щоб не входити в неприємні моменти її. Виразно підкреслювано, що в переговорах з ханом воеводи ніякої участі не брали: їх історію воевода описував устами учасника судді Зарудного, не додаючи до того нічого. Осібна реляція вигорожувала воеводу від якої небудь участі в львівській контрибуції: що він відмовився від тої частини, яку йому давав гетьман. Інша описувала найбільш ефектний епізод—здобуття Люблина і в нім сеї дорогоціної святощі—частини святого хреста²⁾. Правдоподібно всі ці реляції, включно з протоко-

¹⁾ Білгород. ст. 382 с. 315.

²⁾ Реляції ці заховалися в актах Білгородського столу в стовбці 382 в досить фрагментарнім вигляді. Головна реляція на л. 328—339, не має початку. Починається словами: «на звороті поміта: «164 года генваря в 5 день снесена с верху». Кінчиться поясненням, хто посилається «сеунчом» і обіцянку прислати згодом решту язиків і трофеїв.

Крім неї 4 менші: л. 331—про львівську контрибуцію (вище с. 1129) має звичайний початок (титулятуру), але ніяких пояснень, коли і як її післано.

На л. 315—6: про приїзд Виговського до Білої Церкви.

На л. 317—22 про погром гетьманів під Городком і похід на Люблин. в кінці про посилку того ж сеунча, що при головній реляції «декабря в 8 день», і московська поміта «164 г. декабря в 26 день».

На л. 323—7 оповідання Зарудного про переговори з ханом (вище с. 1143).

На л. 340—358 оповідання бранців взятих під Городком.

лом останньої розмови з Виговським, що посвідчувала нормальні і льоляльпі відношення на Україні, Бутурлин вислав до Москви 31 в. с. грудня, разом з різними сенсаційними трофеями: бунчуком польського гетьмана, польським ротмістром Вжещом, тим часом як дорогоцінний хрест пішов до Москви з особою урочистою помією і прибув туди півтора місяці пізніше ¹⁾.

В офіційних Дворцових Розрядах читаємо, що 26 с. с. грудня пригнали сеунщики: від В. В. Бутурлина Ів. Бутурлін, від Г. Ромодановського Потемкин, від А. Бутурлина Арт. Матвеев з повідомленням про погром С. Потоцького (під Горолком). здобутте Ляблена і в нім чесного хреста і піддане цареві м. Уханів (воеводи Тишкевича). Государ велів вислати на зустріч В. В. Бутурлину з тов. стольника Пушкина з своїм жалуванням й милостивими словами: про здороге спитати. Але «В. В. Бутурлина в дорозі не стало», тоді государ велів послати до його товаришів: Г. Ромодановського і А. Бутурлина, стяпчих Ширина і Л. Рожкова ²⁾.

Але перше ніж приїхали сі сеунщики з реляціями і трофеями, в Москві отримані були відомости, які представляли в зовсім иншій світлі історію кампанії, поступованне воеводів, замирненне з ханом і т. и. Про се, на жаль, не маємо иншої відомости крім того, що розповів нам наш приятель Павло Алепський, бувши тоді в Москві ³⁾. Він цілком вірно означає, що другого дня Різдва цар одержав відомости про кампанію: того дня дійсно приїхав сеунч від Бутурлина, як видно з приказної поміти на одній з реляцій; але ті поголоски про сю кампанію, що Павло оповідає далі, походили очевидно не стільки від сеунців, скільки поприходили до Москви иншими дорогами. Він оповідає, що коли Бутурлин з Хмелем обложили Камінець і привели його до крайнього стану, Камінчане відпросилися від них, післявши малого хлопця з листом такого змісту: «Ми не будемо воювати з вами, воюйте наперед з королем, коли його забете і здобудете його столицю, тоді й ми піддамося вам без війни»,—на тім і присягли. А Стефан воевода прислав Бутурлину великі дари в грошах і припасах. Він і Хмель відступили від Камінця і пішли на Львів, і тут мешканці так само відпросилися, піднесли великі дарунки і гроші, і ті відступили від міста. Підчас походу вони здобули 28 замків і городів, в тім числі Люблин—мурований город з трьома замками; коли московське військо здобуло два замки, мешканці заплатили велику контрибуцію, але московський воевода зажадав, щоб йому видали ще чудотворний кусень «чесного хреста», що там переховувався; Люблинці затаїли його і не хотіли видавати—бо свого часу не видали навіть папі, що давав їм за нього 400 тисяч червонців; але страхом смерти воевода добився видачі, і тоді вони всім містом, з процесією, з слізми і риданнями відпровадили сей дорогоцінний скарб до московського стану.

Далі Павло оповідає про погром польських гетьманів і забранне в полон Павла Потоцького, привезеного до Москви—мішає все се до купи, а докладніше спинається на замирненню з ханом. Хан спізнився на поміч до польських гетьманів, і коли нарешті рушив, за наляганнями Ляхів, пішов через землю козаків, з сильною руїною. Тоді Хмель і Бутурлин напали на нього і трьохденна битва закінчилася їх перемогою: хан просив згоди і обіцяв бути з ними заодно против їх неприятели; видав Бутурлинового родича, що його був захопив у дорозі до Москви, а собі випросив у Хмеля

¹⁾ Дата—4 лютого с.с. у Павла алепського IV с. 140.

²⁾ Дворец. Разряди, доповн. III тому ст. 19.

³⁾ Кн. IV с. 114—6 і 140.

1500 козаків, щоб провели його до Волощини—дав на те кілька мурз у застав, і козаки його провели: він через Волощину пішов до Криму.

«Коли про се дійшли відомости до царя, він дуже нагнівався на Бутурлина і післав наказ щоб йому відрубали голову за три його зради: перше—що він брав хабарі від тих міст і замків; друге—що здобувши міста, він їх попустошив, а не затримав у своїй владі; третє—що він замирився з ханом. Коли Бутурлин приїхавши до Києва довідався про царський гнів, він випив отрути і вмер. Пустили чутку, що він помер з волі божої, і його слуги, обрядивши його московським звичаєм, положили його до труни, щоб відвезти до Москви і поховати. Але цар, почувши про се, дуже гніваючися на Бутурлина велів спалити його тіло в дорозі. Але з огляду на дорогий скарб (чесний хрест), ним здобутий, послухав прохань патріарха і велів його привезти: його привезли й поховали в Чудовім монастирі».

Ми припадом знаємо докладну дату смерті Бутурлина: його товариші прийшовши з ним до Києва (знаємо й день приходу—20 н. с. грудня¹⁾, себто два дні пізніше після того як вислано сеунч з Білої Церкви) з арматою, військовими кейнотами і всякими трофеями, доносили цареві, що «декабря против 21-го числа (за новим стилем під 31 грудня) в ночи боярина и дворецкого и воеводи Василья Васильевича въ Кієвѣ не стало», і вони заборані від неприятеля гармати, числом 12, і 3 литаври відбиті під Городком згідно з його волею виправили другого дня до Москви²⁾. Таким чином перше ніж у Москві отримано його реляції, і відібрано які небудь відомости від його сеунщиків, цар уже «опалився» на нього, кажучи московським терміном, на підставі інших дорогами одержаних відомостей, і се так вразило «боярина і дворецького» що він покінчив з собою.

Порівнюючи оповідання Павла з реляціями Бутурлина, набираю такого вражіння, що складаючи свої реляції в Білій Церкві 17—18 н. с. грудня, Бутурлин уже знав в загальних рисах всі обвинувачення які против нього піддесено, і його реляції писались як апольогії против них (напр. те що він не взяв нічого з львівської контрибуції, що він не брав ніякої участі в переговорах з ханом і под.). Але тоді ще він не знав, яке вражінне сі обвинувачення зробили на царя—вісти про опалу прийшли видко згодом, і спонукали його зробити собі кінець. Нікаво же одмітити, що не вважаючи на всі бажання пигородити себе, Бутурлин в своїх реляціях не робить сього коштом гетьмана і козаків; тільки в реляції про львівську контрибуцію (вище с. 1129) можна бачити деякий ухил в сей бік. Ріжче поставив сі закиди потім одип з менших воеводів, окольничий Федір Бутурлин, підчас посольства до Хмельницького в 1657 р., як ми бачили, і тоді гетьман на сі закиди відновів різко, що він би міг розповісти про більші зривки, що собі поробили тоді на власну руку декотрі воеводи, але він не хоче їх обвинувачувати³⁾. Се мабуть і була причина, чому В. Бутурлин не ціпав гетьмана і полковників, а навпаки—підчеркував їх повну льольність: він не хотів викликати гетьмана на які небудь резеляції з його «стороні, мабуть мав справді нечисті руки, як се йому закинули перед царем.

¹⁾ Се реляція (київська, очевидна), про корогви принесені з походу і прийняті в Києві—отримана в Москві 15(25) лютого—Акты Москов. госуд. II с. 483. ²⁾ Там же с. 477.

³⁾ «Мы вѣдаемъ, которые сами себѣ корысть получили больши того, только мы ихъ передъ царскимъ величествомъ не удаемъ». Малор. 5833/22 Акты III с. 577, але тут замість «корысть» надр.-«честь».

В кожнім разі сей факт мусів зробити сильпе вражінне в українських кругах і психологічні наслідки його мабуть відбилися і на розвою політики. Се ж був той самий величний представник царя, що два роки тому приводив козацьку Україну під царську руку, і так суворо і невблаганно підтримував престиж царя перед його новими підданцями. В очах війська він був замісником царя, відблиском його суворого і нелюдського маєстату. В пізніших зносинах він сам собою став посередником в усяких зносинах з царським урядом: до протекції його звертались в усяких клопотаннях. І от такий великий чоловік, так недавно звеличений самим царем за його заслуги в приведенні України під владу Москви і безсумнівно дуже заслужений на сім пункті, так легко тратить усе і марно кінчить життя самогубством, не заслуживши у царя ніже доброго слова ¹⁾. Яке серйозне memento! Яка трагічна острогога! Коли такий фінал стрічає в сій Москві своїх рідних—чого можна було сподіватися її новоприбулим приймакам? В поняттях того часу все те що закидалося Бутурлипу не було нічим страшним, нічим великим. Коли за се треба було накладати на себе руки, по правді не багато доброго можна було сподіватись від такої Москви!

Над усім сим козацька старшина мала нагоду подумати поговорити до схочу під свіжим вражіннем—на новорічних зборах у гетьмана в Чигрині. Сього року вони випали особливо людно і урочисто, тому що звязані були з родинним святом: гетьман видавав доньку за Данила Виговського. Було багато старшини, багато послів ²⁾ і всяких інтересованих ріжними справами людей. Було людно і гамірно. Про се маємо таке оповідання митрополита, записане і відіслане цареві київськими воеводами—вони почули від нього все се, коли прийшли по благословенне, по повероті його до Києва 29 н. с. січня (передаю в першій особі):

«Іздав я по своїх маєстностях, а з маєностей до Чигрина, і бачився з гетьманом; проживав у Чигрині тиждень, тому що у гетьмана було весілля: віддавав доньку за Данила Виговського, і я їх вінчав. Приїздив при мені до гетьмана від п. Радзевйовского гонець з Варшави: Миколай Савостьянович, з тим що шведський король пішов на пруського князя, що йому не піддався.

«Ще приїхав при мені післанець від гетьмана корунного Яна (!) Потоцкого, його родич п. Тиша ³⁾: пише він, Потоцкий гетьманові, що стоїть з коронним військом від

¹⁾ Заховався брүльон царської похвальної грамоти за здобутте Любчина, на жаль без дня—«генваря в д...»: Цар-милостиво похваляє» Андрія Бутурлина на підставі відомости привезеної сеунчом, дуже сухо і коротко. Про В. Бутурлина тут згадано без пояснення, що він уже небіжчик—мабуть перед отриманням вісти про його смерть. Згадана вище реляція його товаришів про його смерть була отримана в Москві 17 с.с. січня.

В Дв. Розрядах під 29 квітня: до црського столу були закликані воеводи, між кн. Г. Ромодановский і А. Бутурлин, і одержали від царя шуби, кубки. Збільшення грошевого жлудвання. Того ж дня Г. Ромодновский був повишений з стольників на окольничого і призначений до Білгорода, стерегти границю від Татар, а А. Бутурлин дістав посіду київского воеводи на місце Ф. Волконского (Доп. с. 36).

²⁾ Післанець що приїздив від гетьмана до короля при кінці лютого (висланий від гетьмана в перших днях того ж місяця), оповідав, що коли він виїздив з Чигрина, було у гетьмана пять послів: шведський, московський, від хана, від Ракоція і від господаря мунтянського—листи де-Нойера с. 97.

³⁾ Що за Тиша? чи не воевода Тишкевич в такій первісній формі його призвища?

Львова за 7 миль під Сокалем (Соколиным) і шведському королю вони не піддаються, тому що віп лютеранин («нѣмецъ»), і від нього чиняться великі утиски і шкоди. А що з Варшави підо Львів іде багато Шведів, то Потоцкий просить гетьмана (Хмельницького) триматися з ним і прислати йому війська на поміч, щоб оборонити Львів ¹⁾—бо вони, коронне військо, стоять за польського короля, як давніше. А польський король має бути у цесаря, але певного про се я не чуз.

«Приїхали при мені ще до Чигрина послы кримського хана в тій справі: коли хан пішов нинішньої осени на козацькі городи, в його неприсутности Запорозькі козаки багато в Криму повоювали, і немало в полон забрали—(хан просить) щоб гетьман велів тих бранців розшукати й йому повернути, і бути з ним в згоді.

«Приїздили при мені також послы мунтянські й волоські (заявляючи), що вони польському й шведському королеві ні трохи не помагають, а хочуть бути в згоді з гетьманом.

«Гетьман шведського гонця Миколая відправив до Варшави, а з чим—того він докладно не знає. Коронному послові Тиші сказав, що коли Шведи підуть підо Львів, він дасть коронному війську (поміч)—трех полковників з військом; але полковникам і козакам такого наказу (від Хмельницького) не було, і мабуть гетьман їх так і не пошле, а того посла п. Тишу затримає у себе, поки до чогось прийде у коронного війська з шведським королем.

«Кримських послів гетьман відправив і своїх послів з ними послав ²⁾—з тим що коли хан сам не піде на царські і козацькі городи, і Орди не буде посилати, то гетьман рад бути з ним у згоді; а коли буде воювати—то гетьман буде писати до царя, щоб післав на Крим своє військо і Калмиків, а гетьман пішле своїх козаків. А що до полону забраного козаками в Криму, в тім гетьман їм відмовив: мовляв се сталося через власну ханову неправду: приходив він на козацькі городи війною, багато козаків побив, за сю війну і обиду (грубость) козаки в Криму воювали і полон забрали—віддати того полону не можна.

«Волохам і Мунтянам гетьман велів написати, щоб вони польському і шведському королеві і султанові турецькому ні в чім не помагали, в такім разі він їх радо охоронятиме. А турецьких послів, що прийшли раніш, гетьман відправив до мого приїзду, а з чим, того не знаю» ³⁾.

Не більше того розповів воеводам і чернігівський владика Зосима, що жив у Печерськїм монастирі (ї їздив з митрополитом), і воеводський вістун, що їздив до Чигрина і відті повернувся кілька день пізніш ⁴⁾.

Таким чином зміст нарад старшини зістається для нас в сих оповіданнях закритим: дещо можемо зміркувати тільки з ріжних дипломатичних документів. Але наперед наведу оповідання далеке місцем і очевидно легендарно забарвлене, але все таки небезінтересне: те що чув про сю нараду турецький полоненик, хрещений козацький Татарин Філька Новокрещенов, як його називає московський протокол: оден із московських та українських невільників, що попереднього року збунтувавшись заволоділи турецькою каторгою на «Білїм» (Середземнім) морі. Він з Італії повертав в

¹⁾ «Чтобъ он, гетман, был с ними в миру, и прислал к ним людей в помощь, с кѣмъ им Львов город оберегать».

²⁾ Судячи з дальше поданих дат, митрополит се міг говорити тільки наперед—що там гетьман зробить: постановив післати своїх послів з тим і тим.

³⁾ Сівського столу ст. 152 л. 440—406. ⁴⁾ Тамже.

в червні-липні 1656 р. через Україну на Московщину ¹⁾ і в Павлочці розказував йому полковник Золотаренко (!), що тої весни (я думаю, що се мова власне про сей січневий з'їзд) з'їздилися до Чигирна, до гетьмана з усіх козацьких городів полковники, сотники і козаки, і на тім з'їзді була у гетьмана рада з полковниками, сотниками і всіми козаками. Гетьман розповів війську, що хан з своїми послами прислав йому листа намовляючи його з усім військом «бути за ним, ханом». Гетьман питає військо, котрому государеві вони хочуть служити? коли хочуть служити вел. государеві (московському)—прийдеться їм ходити в личаках (лаптях) та онуках. А коли хочуть служити ханові, будуть носити гарну одягу (платьє цвѣтное), ходитимуть у саф'яних чоботях, їздитимуть добрими кіннями. Тільки жінок і дітей не буде де їм захистити: коли підуть з ханом на війну, вел. государ московський або король польський за той час велять козацьких жінок і дітей витяти, а доми їх до щенту зруйнувати. На се козацькі полковники і сотники і всі запорозькі козаки гетьманові говорили: «хоч би нам прийшлося і в личаках та онуках ходити, хочемо служити великому государеві московському, і всі за нього помремо!»

«І ще казав йому полковник Золотаренко, що в війську козацьким є багато бідних козаків, і сі козаки дуже нарікають на гетьмана, що вони, живучи дома, дуже збідніли і голодують; від царя жалювання не мають, нікуди їх вел. государ не посилає (на своїй службѣ быть не укажетъ). (Тому) нинішньої весни багато бідних козаків хотіло разом з Кримцями йти війною на царську Україну: на велику силу тих козаків затримав гетьман, але каже, що далі в'їп не годен загамувати й утримати своє військо. Та й по всіх козацьких горахах. полковники, сотники, козаки й мішани говорять таке саме» ²⁾.

Серед легендарно-літературних покрає цього оповідання не тяжко вхопити конкретне: нарада над політичною ситуацією, витвореною подіями останніх літ, труднощі вибору між звязком з Московією—тяжким для витримання і страшним для зірвання, і відновленим союзом з Кримом, перспективи відносин з Туреччиною та її вимогами, ситуація між Яном Казимиром і його конкурентом—шведським королем.

Дещо з тодішніх настроїв віддає отсей інтимний лист роменського писаря до роменського сотника (правдоподібно брата): «Мой ласковий пане сотнику войска Запор. роменський! За вшелякие аффекты и добротинность, за хлѣбъ за суль велице в. м. л. полякувавши. новини которые чуюм и маем с Чигирна ознаймую в. м. л.:

¹⁾ Акты Московск. госуд. II ч. 922.

²⁾ Перед тим, в Журавні, маєстности Сапіги чув Новокрещенов від урядника Сопіжиного таке: З богатых міст пишуть козаки Запорізького війська, що вони під царською рукою бути не хочуть, тільки за королем і тими великими панами як давніш—тільки щоб ті великі пани лишили їм повні вільности; і так вони (пани?) сподіваються, що й гетьман козацький буде по давньому за королем. І з козацьких городів—завважає далі Новокрещенов—возять усяке збіже до Польщі безнастанно, а коли б козаки не возили, то в Польщі давно з голоду повмирали б. І у всім козаки що на тім (правім?) боці Дніпра, добра жичать Польщі, і всякі вісти Полякам пишуть; а ті козаки що на сім боці, добра жичать вел. государеві. А руських царських людей і полоненників Поляки не жалують, убивають, тому й Новокрещенов, бувши в Польщі, називав себе «Черкашином», а коли б назвався «Русским», то його б убили. З Шведами Поляки всякими способами хочуть замиритися, з тим щоб потім воювати Московську державу (с. 550).

«Же пословъ лядских королевских Казымерових — нѣякогос(ь) Любовицкого з гнѣвом его мл. панъ гетманъ великим отправил. А ипшие ляхи за Тишкевичом—меновите Лянцькоронский що был гетманом, и Чернецкий и з иншими пулковъники и ротмистрами зо всѣм з коругвями своими, с товариствомъ. що всѣхъ большей трохсот коний, приехавши пану гетманови поклонилися и поприсягли. Которих панъ гетманъ ласкаве принявши вказал им хлѣбъ—то есть станоеиско гдесъ за Нежином, бо вже нѣгде им подѣт(ь)ся.

«Шведский зас(ь) король—покгана мать его—Люблин который нам был присяг. взьемъ взяд и добыл. Замустья теж достаючи чотири штурми там стратил. А идет просто ку Львову добувать—бо тамъ у Ильвове, поведають, есть Казимер король наский(!). А тие ляхи що Шведови поподавались—хоружий коронный—дано с Полши знать пану гетману же хвалатся ку нам ити: маестностей своих отшукувать. Зачим и приказ такой пану полк., жебы ся готовили в войско, бо и сего року не будем выж (?) порошновать.

«Киселевая воеводина киевская приехала до Носувки на свою маестность: панъ гетманъ юй отдалъ.

«Отец епископ львовский и иншие паны в сусѣди до нас просят ся—бо Шведа боячи ся тут юж ласки ищут.

«Тое в. мл. ознаймую. А кгди будем еще чого годного до ознаймения мати, не занехаю. А при том отдаюся в ласку в. мл.—з Миргорода 15 марта 1656 г. В. мл. всего добра жич. приятель и слуга Иоан Василович писарь¹⁾.

Лист писаний геть пізніш—але безсумнівно має дещо і з рефлексів чигринської ради. Яскраво і цінно виступає тут цілком промовчана в оповіданні митрополита проблема Західної України, що тимчасом була одним з головніших питань сього моменту. Її не можна було поставити явно. На прилученне до Козацької України західніх земель: Волини, Галичини, Поділля, Побужа з Люблином включно, не згодився б ніхто з контрагентів: ні Москва, ні Польща, ні Румунська ліга (Ракоцій з своїми союзниками-господарями), і навіть шведський король отягався з рішучою згодою, і тим зі шкодою для себе ускладняв свої відносини з козацькою республікою. Те слово, що повинно було бути сказаним, і навіть уважалось сказаним: Українська держава під шведським протекторатом²⁾, в дійсності ще висіло в повітрі. Тим більше приходилось думати якби провести сю справу фуксом, використовуючи ситуацію: конкуренцію стількох політичних сил. Духовенство, і міщанство великих міст, було самим серйозним способом заінтересоване об'єднанням українських земель, і се не випадково, що і київські єрархи, і західне-українські владики зачастили на чигринський двір, але проблема приєднання західної України стрічалася з серйозними політичними і соціальними труднощами.

¹⁾ На обороті: «Моему ласкавому пану Коньдрату Василовичу сотникови войска Запор. Роменскому отдать кармильцу моему». Оригінал в Сибир. прик. ст. 1467 л. 112 (документ сей випросив собі від адресата Лопухин підчас свого посольства до гетьмана, нагородивши його за се парюю соболів: завдяки тому лист зберігся в актах посольства).

²⁾ З листу судії вховського в Ельблонга 19 січня: «Хмельницькому (обіцяно) три воеводства українні (себо тільки Східної України) з титулом князя Руси—васала короля (шведського)». Теки Нарушевича 148 с. 3 (помилкою під 1655 роком).

Момент був взагалі незвичайно відповідальний, повний напруження. Рідко коли державна українська думка працювала так свідомо і виразно в українських верхах. Можливостей, комбінацій було багато—і тим трудніше було вибрати. А поки мудрі години козацької верхівки пріли над сими комбінаціями, «чернь» наскучивши безконечною війною, походами, подільськими і татарськими наступами, мобілізаціями, безконечними бездобицними постоями на границях, тікала за межі козацької республіки. І тим часом як політичні пляни покликали до нових операцій на заході,—Хмельницький мусів думати над карними експедиціями за московську границю, щоб вирубати і випалити тамешні слободи і завернути назад до полків козаків-дезертирів, що туди повтікали (розмови Виговського з Лопухиним, зараз їх подам). В сім була трагедія сих державницьких плянів, але на жаль—на сю тему не знаходимо бажано багатих матеріялів, і тому приходиться займатися сучасною високою політикою—для котрої зісталися деякі відомости, тим часом як для фундаментальних процесів, соціальних та економічних. Їх раз-у-раз бракує.

Почну з білоруської справи, що безсумнівно дебатувалася на січневім з'їзді, але на жаль відома нам не стільки з самих актів, скільки з їх пізніших відгомонів—в інструкції Лопухина та і інших згадках.

Лопухину наказано було говорити гетьманові: 2 (12) лютого до могилівського воеводи кн. Івана Репнина приїхав від гетьмана козак Олекса Вовницький і привіз листа воеводи, щоб він з Могилівського уїзду козаків не вислав; також копію гетьманського універсала до полковників і сотників козацьких, щоб вони не піддавалися під суд могилівського воеводи. Універсал був адресований могилівському полковникові, при нім реєстр міст, в котрих жити козакам, в нім Могилів був приписаний до Ніжинського полку, а крім нього ще Чичерськ, Кричів, Радомисль, Рясна, Гори і Гірки, Чересів і Новий Бихів. Гетьман з сього приводу пояснив, що він дійсно наказав Нечаєві відати всіх хто записаний в козаки в Могилівському повіті, з титулом могилівського полковника.

В додатковій інструкції Лопухину було наказано звернути увагу гетьмана, що в листі до могилівського воеводи Нечай титулує себе полковником білоруським, могилівським, гомельським і чаусівським і запевняє, що гетьман йому доручив на Білій Русі «панувати і рядити». На се гетьман заявив, що він велів Нечаєві писатися могилівським полковником, а коли він називає себе паном Білої Русі і дозволяє собі такі самовільства, як то пише на нього могилівський воевода, то за се він буде скараний на горло—як що се потвердить слідство. доручене полковникові Антонові Ждановичу ¹⁾.

Жданович підчас сього слідства, що велось в травні т. р., питався Нечая, чи мав він від гетьмана наказ над Білою Русю «панувати та рядити», і писатися полковником білоруським, могилівським і гомельським? Нечай відповів, що він писався так як його гетьман називає в універсалі й листах—а саме полковником білоруським. На доказ показав універсал, і слідчі констатували, що хоч в нім не було написано нічого про панування на Білій Русі, але Нечай був дійсно названий полковником білоруським ²⁾.

¹⁾ Звідомлення Лопухина нижче.

²⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 522 і 259.

Універсал сей заховався в копії гетьманської канцелярії. Але він говорить не багато:

«Богдан Хмельницький гетман з войском его царского величества Запорозким. Ознаймуем тым писаннем нашим кождому кому бы тилко того потреба было ведати: паном полковником, сотником, есаулом, атаманом и всему товариству войска его цар. величества Запорозкого, старшине и черни, а особливе сотником и козаком на Билой Руси знайдучимсе, и ратным также его цар. вел. вшелякое кондиции людем. Иж видячи ми пана Ивана Нечая нам и всему войску нашему е. цар. вел. Запорозкому жичливого и в дилех рыцерских ваятого ¹⁾, от боку нашого асылаем на полковництво в Вьдлу Русь—до Могилева, Чаусов, Новобыхова и Гомля и иных мест и мястечек и сел там се знайдучих. Абы там застаючи на пограничу постерегал, якобы той полк впаде был захований для далшов послуги е. цар. вел., также нам и всему войску е. цар. вел. Запорозкому напротивко розных неприятелей. Котрый без перешкоды вшелякое тым полком (міг) снасть споряжати и от неприятелей пилно се стеречи, якобы с похвалою войска е. ц. в. Запорозкого найлшей могло быть, томуж пану Иванови Нечаєви, полковникови нашему белорускому позволяем кождого з козаків там востаючих доброго миловати, а злого карати. А хто бы за оказанем того универсалу нашего был спречный и в том полковництве важилсе чинить якую найменшую кривду и перешкоду преречоному пану Нечаєви,—то ми кождого такового за вьятьем ведомости срокто без фолжки на горле карати будем, не чинечи иначе. Дат з Чигирина януария дня 29 року 1656-го ²⁾».

Очевидно сказане тут доповнялося иншимн інструкціями, писаними і устними—тим що говорилось на раді і після ради.

Так на запитанне Ждановича, як се він смів виганяти московських салдатів з залог Могилівського повіту і ставити на їх місце козаків, Нечай показав йому пнший універсал гетьмана, де дійсно наказано було Нечаєві держати свої залоги там де держав Золотаренко.—«Так я за гетьманским наказом і зробив: присланих з Москви на залоги салдатів велів вивести, а поставив свою залогу—козаків ³⁾». Що до обсягу сього полку—Його показує скарга, подана сотниками Нечаєвого полку на ріжні кривди від могилівського воеводи—супроти його жалів на шкоди від козаків; тут виступають три сотники могилівські, сотник чауський, горський, заболотський, бо(го)родицький, акулінський, городенський, свято-озерський, слизький, уланівський, рогозинський, білявицький, чириківський, вербіжський, пропойський, заозерський, чичерський, межевський і смолинський, разом з 19 сотників. Вони називають себе «сотниками війска Запорозкого полку Вілоруського»,—або «полку Нечаєвого, полковника чичерського, чауського, чириківського й інших городів: могилівського, мстиславського, горського, пропойського та інших» ⁴⁾.

Як бачимо справа була серйозна, потягала за собою далекоюяглі наслідки. Обговорювалась очевидно в звязку з смертю Золотаренка, але трактувалась в аспекті нових претенсій царя на Білорусь і в. к. Литовське, замирення з Поляками і відновлення *status quo*; була одним з пунктів січьевої ради, і старшина рішила козаччини білоруської, всупреч московським розпорядженням не ліквідувати, а навики—оформити білоруську займанщину можливо твердо і дати їй розміри можливо ши-

¹⁾ Досвідченого.

²⁾ Сборник Київ. Комісії т. I с. 28, текст справлено за оригіналом.

³⁾ Тамже с. 522. ⁴⁾ Тамже с. 540—1.

рокі. Тим часом як Іван Золотаренко був наказним гетьманом—комендантом над сіверськими козаками на білоруським фронті, Нечаєві дано білоруське полковництво як постійний, зверхній, білоруський уряд, так би сказати—білоруське намісництво. Перед тим, як ми бачили, він титудував себе полковником чаусівським і новобихівським, тепер центром його аспірацій стає Могилів. Сі претензії на Могилівщину—крім участі в її окупації, коринилися мабуть і в тім також, що Поклонського—головного актора піддання Могилева гетьман уважав своїм присяжником, і з тим як ліквідувався Могилівський полк Поклонського, він вважав потрібним взяти безпосереднє під свій реймент його округ, а при тім надати своєму представникові широкі директиви поширення на білоруській території. Але справа ставилась очевидно ширше—про перехід під козацький протекторат Білоруси взагалі. Вище, в розмові Виговського з Вутурдином ми бачили обережну згадку про бажанне Богуслава Радивиła перейти під протекцію ніби то царя, а властиво гетьмана, як побачимо далі. Свідомо йшлося напереріз московським бажанням, творився конфлікт, що довгий час викликав потім обопільне роздраження. Але так само на переріз московським намірам старшина йшла і в лілім раді питань заграничної політики.

Вище я процитував соймову ухвалу 1659 р., що признавала прихід хана на Україну в поміч королеві за перелом в тяжкій ситуації Польщі. Справді, листи хана після замирення з козаками під Озірною і їх згоди підтримувати короля розіслані коронним гетьманам і ріжним маґнатам, з оповіщенням про твердий намір Орди з козаками підтримати Яна-Казимира на польським троні й допомогти йому в боротьбі з Карлом-Густавом, а всіх відступників тяжко покарати, зробили сильне психологічне вражіння і на короля і на військо і на ріжних маґнатів-спекулянтів. Вони вплинули на рішення Яна-Казимира вернутися назад до Польщі, на ухвалу гетьманів і війська—відступити від Карла-Густава і підтримати Яна-Казимира, на ріжні маґнатсько-шляхетські конфедерації, що стали завязуватися на користь Яна-Казимира в ріжних частинах Мало-Польщі й Русі, слабше обсаджених шведським військом. Протягом другої половини грудня і першої половини січня стався дійсний перелом на користь Яна-Казимира, завдяки між иншим—сим поголоском про прихильне становище для нього козацького війська. Ян-Казимир, завдячивши свого часу свій вибір постанові козацького війська, ще раз завдячав йому свою корону—сим разом менше заслужено, бо в сім часі в 1655—6 р.р. ніякої особливої охоти його бачити на польським престолі у козаків рішучо не було ¹⁾).

18 грудня Ян-Казимир з невеликим військовим супроводом, без розголосу, майже потайки рушив з Шлезька до Польщі, і помаленьку став посуватися до Львова—ближче до хана і козаків. Поспішав, щоб застати хана,—так писав про нього Ракоцієві його постійний кореспондент ²⁾—але поспішав досить повільно, і поки доступив границі Польщі—се було в перших днях січня, хана давно вже не було на Русі. Хоч обіцяв він Яскульському чекати короля на Покуту до половини грудня ³⁾, але забрався мабуть уже в перших днях грудня, і 10 січня н. с. коли Ян-Казимир ще був тільки в Коросні, хан був уже в Вахчисараю ⁴⁾. Лишив невеличку частину

¹⁾ Про ситуацію в Польщі в сей мент—у Кубалі, *Wojna Szwewska* с. 180 дд.

²⁾ *Transsylvania II* с. 33. ³⁾ Вище с. 1145.

⁴⁾ Дата повороту хана—31 грудня с. с. в звідомленнях московського посольства, Крим. справи кн. 37 с. 146.

Орди з нуреддіном, обіцяв на весну прийти на перший поклик, теперішній свій відхід виправдував недостаткою паші для коней, і тим що король не прибув на час. Прихильникам Яна - Казимира і йому самому приходилося маскувати ріжними способами сей неприємний факт ¹⁾. До Криму зараз же поїхав з грішми королівський посол Іван Шумович чи Шумовський, підчаший холмський,—викликати хана до нового походу, а тим часом треба було спішити якось без його посередництва привести до кінця порозумінне з козаками. Розпускалися поголоски про їх енергійну участь в операціях королівської партії ²⁾. Прихильники королеви, залюбки розробляли тему про її зручні маневри, якими зміла вона позискати собі гетьманову дружину і гетьмана своїми листами і подарунками. Але втаємниченим було звісно, що в дійсности козацька старшина не йде далі приємних слів, провадить одночасно якісь небезпечні переговори з Карлом-Густавом, що робить їй дуже привабливі обіцянки, і відносини зістаються в високій мірі непевними. Треба було спішити з ясним і твердим договором.

Любовіцький, що був у Хмельницького, підчас його походу з-під Львова ³⁾, пише, мовляв, Хмельницький і Виговський переказували через нього до короля, що вони готові йому бути послухними, і при його участі готові вести переговори з комісарами Річипосполитої, в Кам'інці або у Львові, аби тільки король був при тім. До приходу короля гетьман не може дати воєнної помочи коронним гетьманам і мусить наперед персонально порозумітися з королем щодо своєї персональної безпечности. Посол, що буде їхати до хана, треба щоб їхав через Чигрин і мав доручення до гетьмана, а гетьман з писарем обов'язуються викликати Орду згідно з записаним договором (з ханом очевидно). Треба щоб сей посол привіз одного листа до гетьмана і черни спільно, «написаний так як диктує нинішній нещасливий час», себто в дуже ласкавих і запобігливих тонах. Так само до обозного, суддів і полковників. Випадало б разом з тим післати послів і до московського царя—віддати йому честь ⁴⁾.

Крім того Виговський, каже Любовіцький, наказував йому звернути бачну увагу на посольство Радзейовского, що з дня на день очікується з иншим товаришем від шведського короля. «Кілька тижнів тому—каже Любовіцький—мені самому довелося бачити листа, присланого від Радзейовского через Себастьяновича. Я боюсь, що він незадовго

¹⁾ Голінський напр. записує такі поголоски—на (початку) року: «Татари Москву побили на голову, забрали весь московський обоз, 80 тис. возів, відіслали сю здобич і в'язнів до своєї Татарської землі, тому не швидко прибули до короля—чекали більшої Орди». Під 24 січня: «Король рушив з Ланцута до Прусії на короля шведського, маючи при собі козаків Запорозьких». «Татари повернули назад на зимівлю, бо не мали досить паші для коней і живности для себе».

²⁾ Див. вище с. 1140—2 і попередню примітку; далі Голінський записує: «Хмельницький з козаками обіцяли королеві вірну службу Річипосполитій, а те інші козаки спротивилися тому»—с. 81

³⁾ Не зовсім ясно, коли саме поїхав від нього—Кубаля думав, що хан післав його до короля зараз же з-під Озірної, але з слів Грондского, що він тут цитує (очевидно с. 255, а не 285 як стоїть у його друку), сього властиво не видно.

⁴⁾ *Contenta instruktiey daney przez imp. Lubowickiego oretanus od imp. pisarza wojska Zaporozkiego ad informationem totius Reipae et ordinum regni powiedziane*, Ркп. Оссол. 1905 л. 61, Кубаля здогадувався, що ці Contenta списав з уст Любовіцького котрийсь з королівських післанців, як він лежав хорий у Львові. в кінці листопада і в грудні. Але кінцеві—може додаткові приписки сеї інструкції мають дату 1 лютого.

приїде до Запорізького війська, щоб скласти угоду: має їхати з Люблина на Львів. Тому треба стерегти міста Львова, бо під той час як козаки його держали в облозі, підкоморій львівський п. Ожга без відома губернатора, міщан і зібраних там обивателів потайки післав свого челядника з листом до Радзівейовського—мабуть завязуючи переговори про передачу міста. І се також не вважає безпечним писар війська Запорізького, що на Високім Замку (львівським) стоїть залогою піхота п. писаря польного (Сапіги)—бо він тримається партії шведського короля: коли б вона не піддала міста, як би (Шведи) наступали на місто».

Дістаючи такі вѣсти, король на Різдво, ще не вступивши в границі Польщі вислав Хмельницькому свої розпорядження щодо висилки козацького війська разом з Татарами, в поміч польському війську, і вичікував його кілька тижнів в Ланцуті, в місяці січні ¹⁾. Не дочекавши вибрався до Львова, згідно з тими бажаннями Хмельницького що переказував йому Любовіцький, і визначив комісарів на переговори з військом: польного гетьмана Лянцкоронського і воєводу Тишкевича, а Любовіцькому доручив наново їхати до козаків, що нібито в числі 20 тис. стояли в Шаргороді, чекаючи назад Орду (очевидно се мав бути той козацький корпус, що супроводив хана з-під Озірної до Галича і в поголосках польської партії виріс до 20 тисяч): король міркував, що без його грамоти вони не схочуть іти до Польщі ²⁾.

Інструкція комісарам «акомодована відповідно до обставин з першої інструкції» при участі соймових делегатів які знайшлися в квартирі ³⁾, має дату в «Ланцуті 26 січня». Комісарам насамперед твердо наказувалося не вести переговори на власну руку, а тільки за спільним порозумінням. Ніяким чином не втягати в переговори Москву, трактувати тільки з самими козаками, маючи на увазі, що головним завданням являється відірвати козаків від Москви і посварити з нею, щоб як найкраще звязати з Татарами ⁴⁾. В переговорах з старшиною насамперед довідатися, чого б вона хотіла, і з того міркувати, якими засобами забезпечити згоду. Показати конституцію попереднього сойму на доказ того, що король і Річп. ще перед шведською війною бажали тривкого замирення, і дійсно його хочуть.

Для такого замирення пропонується як перший пункт—обостороння амнестія: забути, не мститися; пали ніяким чином не мають карати своїх підданих за те що сталося. Грецька релігія має користуватися давніми правами («в чім здавна була, в тім аби й тепер зіставалась») — не нарушаючи в нічм інтересів католицької релігії. Коли не можна без того обійтись—згодитися на реституцію церков, монастирів, ігуменій, архимандрій, владицтв і митрополій, які здавна, перед унією належали релігії грецькій, і новішими часами були надані їй фундоваці. Але не касувати унів і не вдаватися в переговори на сю тему, а в «ближчих краях» взагалі старатися щось виторгувати (на пункті

¹⁾ Lettres c. 49, 56.

²⁾ Лист короля до прімаса 4 лютого у Темберского с. 337; тут комісарами названо тільки Лянцкоронського і Тишкевича (теж і у Нойера, с. 79), хоча в протоколі вони виступають нарівні з Любовіцьким і Зацвіліховским. Час побуту короля в Ланцуті Кубаля означає на підставі актів з 16 по 29 січня.

³⁾ підписали каштелян смоленський Волович і каштелян галицький Цетнер, в неprisутности інших соймових депутатів, тому що не можна було їх повідомити нашивку.

⁴⁾ Так недавно ще головним завданням польської дипломатії було—посварити козаків з Татарами!

маєтностей). Для католицької ж релігії добиватися пильно, щоб вона в «тамтих краях» (в козацькій Україні) вернула собі те становище, в якому була перед війною. Коли ж Запорізьке військо не хотіло б мати в Київським воеводстві декотрих монахів ¹⁾, або й й вовсім ніяких ²⁾, тоді випробувавши всі способи, коли б не вдалось їх переконати.— задля доброї згоди пристати й на се, але з таким застереженням, що надані тим монахам маєтності мали б перейти не до осіб грецької віри, а до римської ³⁾.

Судячи з слів миргородського писаря, Любовіцький вибрався з королівським дорученням на Україну знову; розуміється—ніякого козацького корпусу на Поділля не знайшов і мусів калатати до Чигирина. Приїздили й інші посланці від комісарів. від кор. гетьмана і самого короля (звістки митрополита, того ж писаря й інші)—але докладніших відомостей про те, як їх приймано, досі не маємо (те що розповідає писарь, се далекі і фантастичні відгомони). Найцінніший документ для польсько-українських відносин сього часу се лист Виговського Гродзцікому 1 лютого—мабуть оден з тих листів, що привіз королеві до Львова «грецький священник» присланий від Хмельницького. Де-Нойер записує, що він привіз листи від самого гетьмана, де той писав, що він готов іти в похід (в поміч королеві) і чекає тільки Любовіцького, що має йому привезти близькі інструкції короля. Сього листа не маємо, тільки сей лист Виговського до Гродзцікого ⁴⁾, дуже цінний для пізнання ситуації, так що я подаю його майже вповні, тільки переставляю подекуди його уступи, бо уклад його в оригіналі місцями досить хаотичний:

«Листи королівські і в. милости п. Теодозій, міщанин львівський нам передав і ми з них переконалися про велику приязнь. П. Вайбузу мусіли ми трохи затримати з різних причин—між иншим і для того щоб він зібрав відомости про все, приглянувся тут пробуваючи, як з різних сторін трохи не щодня приходять сюди послі: з Угорщиня, з Волощини. від хана й. м.; думаю, що він докладно поінформує в. м. про все що йому було доручене. Також і п. Голуб, що був тут у нас в посольстві від пп. гетьманів коронних, зможе розповісти в. м. все що тут бачив і чув.

«Дуже задоволений був й. м. п. гетьман і всі полковники, довідавшися, що вып. дотримуєш свого слова, так як обіцяв коли ми (військо козацьке) ще стояли під Львовом, і надалше й. м. п. гетьман бажає, аби вып. при-тім же слові й обіцянці стояв і фортеці своєї нікому не піддавав.

«В справі приязни і братерства з ханом й. м., що гетьман і все військо прийняло, й стверджено його присягою,—то се не було для якоїсь иншої причини й не звертається против котроїсь сторони, тільки відновлено стару ухвалу: хто був і-буде війську Запорозькому неприятеlem, той і ханові й. м., і без ради його мил. п. гетьмана хан й. м. нікуди не рушить і з військом своїм. тільки туди піде, куди військо Запорозьке рушить.

«А що згадуєш в. м. про короля й. м. Казимира—аби його посадити на столі,—то ж ми не маємо ніякої певної умови. У всіх справах дали ми відповідь королеві й. м. черев п. Любовіцького—і в листах і усно, і сподіваємося репліки на кожну справу

¹⁾ Розуміються очевидно єзуїти.

²⁾ Тут неароуміле: род unią mieć nie chciało.

³⁾ Сборник кiev. арх. ком. 1 с. 25.

⁴⁾ Оригінал в крак. архіві Чорторийських ркп. 394 л. 99, копія—з архива Станіслава-Августа» (мабуть з сього ж самого оригіналу) в Теках Нарушевича 151 с. 29; витяги, з деякими незазначеними пропусками подав Кубала III с. 442.

від короля Й. м., але до цього часу не маємо ніякої відомости, і п. Любовіцький не так (поступив) як обіцяв був. коли досі зістається у Львові. (Супроти того трудно рушити військо не поставивши нічого певного і фактичного. так щоб на потягні часи було добре: ні військо ні п. гетьман не дадуть себе намовити ¹⁾, не постановивши чогось певного і статочного. Треба щоб ми знали. на чім хочуть стати панове коронні й інші стани і на чім станемо ми, і в. м. пан, як уважний і визначний кавалер, високого розуму чоловік, пробуваючи там між ріжними станами, духовними і світськими, звольте всім дати знати. Бо духовні захочуть так, а шляхта инак. а поспільство теж инакше. Аж постановите щось певне—тоді звольте дати знати про все Й. м. п. гетьманові і війську і мині теж оповістіть. Там же і п. п. гетьмани коронні—не трудно (вам) з ними порозумітиса в усіх справах.

«Щодо Шведів не думаємо. аби вони против умови мали пустошити на сім боці Висли і далі посувати свою армію—хіба за підущеннем тих панів що попередавалися на шведську сторону, стали б пускати загоны ²⁾».

І далі знову: «Тепер послати військо—річ дуже трудна, з ріжних причин, сам можеш то в. м. зміркувати високим розумом своїм, що як тепер іще зісталось трохи бідної. пограбованої шляхти й інших станів, то (при новім поході) мусіло б усе до решти бути забране, і вони лишилися би без усякої живности. Коли б щось могло бути, то хіба весна покаже, а тепер, зимою, військо мусить відпочивати. Військо ж наше завсіди готове, не треба йому довго готуватись».

Потім в примітці: «Дійшла нас відомість, що п. п. Сопіги й Литва піддалися королеві Й. м. шведському і розсилають універсали до Сіверських городів. Думаю, що там у лісах і багнах трудно буде ходити панам литовським. Але вже коли в. м. будете когось піддаватись, принаймні дайте нам знати».

Я зазначив уже цікаве освітленне, яке дає сей лист епізодів під Озірною. Ні натяку на якийсь погром чи пониження козацтва! Відновлено тільки старий союз козаків з Татарами, які обіцяли бути солідарними, і нічого не починати без порозуміння з козацьким гетьманом. Ані мови про те, щоб сей договір обов'язував до чого небудь козаків супроти короля: се діло дальшого договору їх з королем, і властиво з станами Річчиполитої. Вільш того, Виговський дає зрозуміти, що се буде не легка справа: військо козацьке поставити серйозні домагання і не задоволиться чим небудь. В відносінах до Шведів знову нагадується про договір їх з козаками, що на Україну вони не підуть. Західня Україна по Вислу зістається, значить, у сфері інтересів козацького війська, і всі заходи козацької дипломатії, щоб Львів та інші Західне-українські міста не піддавалися Шведам — що проступають в попередніх розмовах Виговського з Любовіцьким і в сім листі до Гродзіцького, очевидно, мають забезпечити її для козаків. Вважаючи шведську сторону сильнішою, козацькі дипломати бажали, щоб до часу остаточного порозуміння з Шведами й Поляками Західня Україна зіставалася в слабих польських руках, з котрих козакам буде легше одержати її, збройною силою чи договором. Зміна в шансах польських і шведських, що заходила саме в сім часі, не представлялася їм ясною: вони не відчували, що шведська партія в Польщі вже програє безповоротно.

¹⁾ uwiesć—властиво піддурити.

²⁾ місце в оригіналі не читке, в копії Наруш. спрощене: просто czynie mieli.

Про зносини з Кримом маємо такі відомості. Московське посольство в Кримі 30 н. с. січня довідалося від своїх товмачів, що попереднього дня приїхало до Бахчи-сараю козацьке посольство: уманський сотник Михайло Махаринський й осавул полтавський Михайло Адрієв з товаришами, всього 6 чоловіка: товмачі їх стріли на дорозі, ідучи з Бахчи-сараю й розпитували про посольство. Козаки пояснили, що приїхали з гетьманським листом в справі полоненників: аби хан видав на Україну українських полоненників які єсть у Кримі—«бо сього року ¹⁾ гетьман з ханом договорилися на тім, що хан пустить їх полон з Кримі, а козаки не будуть ходити на Крим; коли ж хан полону їх з Кримі не пустить, той договір не договір, і мир не мир». Московські посли їм переказали через тих товмачів, що в попередніх місяцях Татари, Євреї й Вірмени приводили до них на викуп багато полоненників з Запорозьких Черкасів, і вони просили, щоб їх цар викупив, і на їх донесення цар велів їх «из полонсково терпѣнья окупити», «вида их, черкаскую, к себѣ службу и прямое радѣнье». За сим указом посли переказували до хана через «розмѣнного князя Маметшу Сулешова», щоб він дав їм тих полоненників на окуп. Але Маметша відповів, що не годиться дати їх на окуп, бо хан хоче віддати гетьманові Б. Хмельницькому без грошей. Москалі се дають до відомості козацьким послам, аби вони знали таку царську ласку. а ханові нехай скажуть, що коли яких полоненників він не схоче пустити на Запоріжжє, нехай прише на викуп московським послам, «чтоб им (полоненникам) живучи в неволе не замучитца». Товмачі се все переказали козацьким послам, і ті дякували за таку царську ласку, обіцяли то все розповісти гетьманові, а послам—дати знати про свою розмову з ханом.—але продовження сеї історії в звітженню їх не знаходимо ²⁾.

Своїм змістом дуже підходить до сього всього лист гетьмана до калги-султана, що добув польський посол Шумовський; він має дату 22 січня, і коли б припустити що се дата за новим календарем. то він підходить би до часу приходу Махаринського:

«Ясневельможний пане султане калго, паш великомилостивий пане і приятелю! Доброго здоровля, втіхи й успіху бажаємо в. султанській милости! Відомо то в. милости. як ми не тепер тільки, але й перед тим дотримували ціло своєї присяги, отже й тепер знову заприсягши на братерство, ми дотримуємо в цілости сю присягу, і наші наступники її вічно дотримуватимуть. Покинувши під сю хвилю Україну (?) ми розписали універсали наші на Запоріжжє. на Кодаци й скрізь, аби знали наші про заприсяжене брацтво й не давали найменшої приводу, тримаючися того, що з нашої сторони не даватиметься причин. Тільки з своєї сторони звольте в. м. пильно на те вважати, аби до розірвання братерства не давалося найменшого приводу; особливо Ногайців, що звикли чинити зачіпки, звольте в. м. стримувати. Бо й се даємо знати в. м., нашому милостивому панові. що й тепер—як хан вертав з військом назад, Татари впали до полку Браславського й порабували міста, людей в неволю забрали і силу шкоди нарobili—самому в. м. даємо се на розсуд, чи се річ слухна? Всіх Татар що були на Україні в полоні, ми веліли зібрати разом, і вони негайно, нітрохи не затримуючи, будуть звільнені. Так і в. м. звольте з своєї сторони пустити на волю всіх козаків тих що сеї зими, за тої війни забрані були в неволю.—взаім увільнити. і Ногайцям заборонити, аби вони козаків не брали—

¹⁾ «нынѣшняго лѣта»—але мова очевидно про наш 1655-ий.

²⁾ Кримські справи 1655 р. кн. 37 л. 237—240.

як то вони звикли чинити. До хана й. м. посилаємо своїх післанців при післанцях в. м.— вони про все ширше в. м. розкажуть»¹⁾.

При кінці січня у гетьмана було кримське посольство Тохтамиш-аги: під Бахчисараєм 11 лютого н. с., він догонив повертаючи польського посла Шумовського, і той у своїй реляції записав дещо про сю зустріч. Запрохавши до себе і взявши для сеї розмови тільки товмача, старався розвідати, «куди йдуть наміри Хмельницького». «Підлявши добре міцнішого напитку—або горілки, сказав мені, що Хмельницький не хоче звіртатися на короля—аж буде мати з Польщі формальне²⁾ посольство або листи. Розповів також, що шведський посол і тепер у нього єсть, тільки мешкає не в Чигрині, а в Суботові. Нарешті показав мені листи Хмельницького—до кого їх віз³⁾, і я при тім інформувався, коло кого мені ходити в тім що дотикає Хмельницького: він має багато прихильників, але як бачу—горнеться до тих що були в фаворі у небіжчика хана, а за нинішнього в тім багато змінилося». Далі оповідає Шумовський, як йому вдалося добути копії листів, привезених Тохтамиш-агою, і навіть якусь картку, писану грецькою мовою, що пняий Тохтамиш згубив з кешені. Завдяки сим заходам нашого землячка, маємо сі листи.

Хмельницький писав ханові, 31 січня н. с.: «Найясніший милостивий царю кримський, наш великомилостивий пане! Доброго здоровля і щасливого панування в. цар. милости жичемо і поклон наш віддаємо. З писання в. цар. милости і з (слів) Тохтамиш-аги, післанця в. цар. м., довідалися ми, що до в. ц. м. приходили польські послы, аби в. ц. м. дав їм поратунок на Шведів. Вони й до нас присилають послів по ратунок, але ми відписали, що трудно нам давати поміч, коли вони ще не поставили з нами ніяких пактів заприсяжених і слупних. При тім бачимо, що багато панів польських по ріжних місцях роз'їхалося, і дуже вони поріжнилися. Тому чекаємо певніших відомостей і без військової ради помочи дати не обіцяємо. Про се ми доручили Тохтамиш-азі розповісти перед в. ц. м., аби в. ц. м. все було відомо, і просимо в. ц. м. нас повідомити, коли Поляки пришлють з чимсь до в. ц. м. Щодо (полону)⁴⁾—то хоч його забрано ще перед присягою, трохи скорше, але дотримуючися з нашої сторони заприсяженого братерства ми розіслали скрізь, щоб їх зібрано до купи, і скільки знайдеться, всіх обіцяємо вернути, также і всіх в'язнів на війні забраних ми випустимо згідно з словом нашим, а в. ц. м. зволь наказати звільнити всіх козаків наших, що їх в нинішній війні попало в неволю». Потім прохання і обіцянки як найчастішої обопільної інформації і довіря—не давати віри ніяким «фальшивим удаванням»,—«а все, як бачимо, весна покаже»⁵⁾.

Виговський в окремії пидулці—мабуть до візира, крім ріжних спеціальних подробиць (про панцир якогось Мурат-султана, що просили вернути) повторяє, що помочи Полякам дати неможна, тому що вони самі поріжнилися, і нікому помагати. Король писав

¹⁾ Осол. 227 л. 11, при реляції Шумовського. перед листом Хмельницького до хана з 31 січня, що очевидно датований новим стилем. Коли припустити, що лист до калги був датований старим стилем, то був би писаний другого дня по листі до хана, але в такім разі було б дивно, що в листі до хана про бранців згадано тільки принагідно. Тому правдоподібнішим здається мені, що лист до калги належить до посольства Махаринського, що спеціально займався бранцями.

²⁾ de data. ³⁾ Себто самі тільки адреси.

⁴⁾ В копії тут прогалина. ⁵⁾ Тамже л. 11 об.

і до козаків про поміч, але сам і досі пробуває в царській землі, нема його в Польщі— «якби був, ми б знали». Гетьмани сприяглися не піддаватись Шведам, але війська мають мало, «а з нами нічого ґрунтовнішого не становлять», і т. ин.

Се характеристично, що ці погляди гетьмана і його писаря зробили на хана і його візира неабияке вражіння. Коли Шумовський на першій авдієнці у візира по різних околичних балачках підійшов до головного: що Ян-Казимир хоче посередництва хана для порозуміння з козаками, «що король й. м. запевняє через хана й. м. Хмельницького і все військо Запорозьке в своїй ласці»,—візир недвозначно відіслав його з тим насамперед до козацьких послів. І хан також всякі розмови про поміч королеві відложив на пізніше, і не дав Шумовському нової авдієнці, видимо чекаючи, щоб він порозумівся з козаками. Нарешті прислав одного з своїх повірників Сулейман-агу з такою декларацією: Хмельницький прислав до хана з такою заявою: «Я буду вірним королеві польському, але нехай король приїде під Камінець, і хан також, і я також приїду, там короля перепрошу з полковниками і отримаю його ласку, і ти, хане, своєю повагою у короля й. м. допоможеш мені в тім,—інакше не довіряю». «Я Сулейман-азі—зазначає при тім Шумовський—відповів на то так: «Бував еси сам послом, знаєш який обовязок посла: кожний то трактує, що йому доручать; я будучих намірів короля й. м. знати не можу (бо питав мене від хана, чи король то зробить)—але так поговорім з собою. Король має війну шведську і московську, якже йому йти під Камінець, коли має неприятеля дома? Коли дасть біг, вибе одного ¹⁾, певно з'єднає свої війська з ханом і з Хмельницьким і піде на північ мститися за свої кривди спільним нашим неприятелям; бо коли б вибавши Шведів, король його милость назад уступився, шляхта й військо стратили б серце, а неприятель узяв би гору». Сказав мені на се: «Правду кажеш, але вони ²⁾ не хочуть вірити; нехай би король так зробив ³⁾, бо як не буде того, то стратимо їх. Хан мене на те послав, аби ти подав спосіб, як би хан міг через свого посла дати слушну надію Хмельницькому на уконтентування і утвердження». Я на то рік: «В інструкції того не маю, але от що: нехай Хмельницький дасть в застав королеві свого сина, а король й. м. дасть йому свій застав».

Шумовський каже, що сей спосіб сподобався Сулейман-азі, а потім візирів й самому ханові, але коли Шумовський другого дня потім пішов до візира, знаючи, що хан уже висилає нового посла до Хмельницького—Піріс-агу, і спитав—з чим він їде, візир сказав: «Аби нам цілком перетягнути Хмельницького на сторону короля».—«Я сказав: «Просіть також: коли Хмельницький хоче бачити знаки ласки королівської, нехай же він і себе покаже,—нехай пішли своїх послів до короля; нехай шведського посла відошле до короля й. м. (Казимира); нехай з заграничними неприятелями короля й. м. практик не чинить,—тоді покаже себе вірним. Я прошу, аби послів хана й. м. було то доручене».—Відповів мені: «Все те зробимо, що кажеш». Говорили при тім про шведське панування, яке воно тяжке і нікому не дотримує (слова),—аби візир про се написав Хмельницькому, і він то написав—бо я дістав копії тих листів, що ці слали до нього». Коли ж по сім—«по різних раціях про і contra почав я знову просити у візира скорої підмоги, на се дав він мені таку відповідь: Війську звелимо готуватись, а після відомости від Хмельницького ⁴⁾ дамо тобі у всім докладнішу відправу. Я йому на се сказав: «А коли від Хмельницького прийде щось противне—не схоче

¹⁾ Карла, очевидно. ²⁾ Козаки, очевидно. ³⁾ Як вони хочуть.

⁴⁾ Яку мав привезти Піріс-ага, очевидно.

він бути добрим, чи то має псувати нашу приязнь?» Він відповів: «Воже боронь, ми хочемо тільки поінформуватися про його інтенції». Я тим зовсім не був задоволений: бо й не було чим, і попросив авдієнці у хана—як то він обіцяв, а виходачи обіцяв (візиреві) від короля й. м. 2000 червоних, аби охотніше ходив коло всього: сказав йому, що давно вже мав йому се сказати,—«Але відложив до дальшої розмови з тобою».

Візир одначе авдієнцію відкладав, і Шумовський вистарався її через інших близьких ханові людей, і коли знов, по ріжних сторонніх «діскурсах», заявив ханові, що така декларація, мовляв «помочи від хана бути не може, поки не буде відомости від Хмельницького», його незадоволяє—і просив иншої, переконуючи всякими аргументами, які тоді біда підсувала,—хан відповів: «Не буде в тім шкоди королеві й. м.». Я йому рік так: «Коли б така небезпека була на в. ханську м., як тепер на короля й. м., і в. ханська м. допоминався помочи від короля, а той дав би таку декларацію: «Дам, але аж порозуміюся з Хмельницьким»,—щоб в. ханська м. тоді подумав про приязнь короля й. м.? Таке тепер подумав собі і король й. м., пан мій».—Хан сказав: «Правду кажеш! щож тоді зробити?» Я сказав: «Чи буде Хмельницький злий, чи добрий, а королеві й. м. військо післати. Коли буде злий, то коли король й. м. ослабить тепер шведські сили, то се буде добре і королеві і в. ханській м.—бо Хмельницький буде лагідніший ¹⁾. Коли він буде добрий, а королеві й. м. з Шведами поведеться—то буде спільне добро всіх трьох».

Хан нібито погодився з сим, обіцяв на повню в місяці березні ставитися під Камінцем, і обмінювся присягою з послом, але як побачимо далі, в своїм листі, післанім з Піріс-агою, він все ставив в залежність від згоди козацького гетьмана.

Шумовський далі переказує свої розмови з козацьким посольством—Махаринського й тов., що були тоді в Бахчисарі: «Козацькі послы двічі були у мене; показував я їм ті пункти в інструкції що належить до їх заповнення, і вони були дуже з того задоволені. Написав я через них листа до Виговського. Посла Хмельницького звуть Михайло Махарженський—король й. м. зна його: був у вязниці. Він міні говорив: Будемо вірні, тільки нехай королики не правлять ²⁾, і багато ще иншого. Але я бажав би публичну справу так поставити, щоб не фундуватися на ширости Хмельницького, а коли Шведи будуть податні на згоду, то вчинити згоду, бо як на довго піде, то наприкряться вашій землі війська Татарські».

В листі до Хмельницького, що повіз від хана Піріс-ага (а Шумовський післав його копію королеві), хан повідомляв, що в справі звільнення невільників з обох сторін він договорився з послами, згідно з тим як було постановлено «на контрактах» (під Озірною)—«і тепер неприятели ваші й наші будуть з того смутитись, а приятелі ваші будуть веселитись—ми який афект до вас маємо, явно то богові!» Якусь частину невільників він і послав з Піріс-агою. Послав з ним також листи королівські принесені Шумовским і просив висловитися з того приводу. «Просить у нас помочи, також у вас—але ми не дали відповіді, поки не довідаємося про ваші замисли; ви тепер їх через послів своїх переказали: Коли король від нас помочи схоче, нехай до нас і вдається!» Зрештою поручав у всім переговорити з Піріс-агою.

Візир у своїм листі радив козакам підтримати Яна-Казимира і приготувати для того на весну військо. Відкликався до тої благодати, що король їм обіцяв у своїм листі

¹⁾ Tanszy: властиво дешевий—менше вимагатиме.

²⁾ Będziem wiernymi, tylko niech krolikowie nie rządzą.

до хана, що він переслав Хмельницькому, і радив триматися старих приятелів. «Як що думаєте, що можете так жити без пана—то майте на увазі, що се не можливо, аби вам так щастє завсіди служило. Добра річ мати приятелів, ніж неприятелів, і котрі вами давніше рядили, нехай і тепер рядять. Бог свідком, що не для себе, тільки задля вас самих то все робимо—щоб то вам було на добре. Про нас байдуже—ми свої голови охоронимо: знаєте самі що у нас жодних богацтв нема; нині в Криму сидимо, але коли сила наступить, то й деінде знайдемо собі мешканне нашими шаблями. Тому зробіть то для вас ¹⁾ і для короля пана вашого: вирятуйте його разом з нами від неприятелів: коли се зробите, зробите богові службу, і буде ваша слава по всіх землях, що не кидаєте свого пана в біді» ²⁾.

Від шведського короля отримано листи підчас новорічного з'їзду, 12 н. с. січня, але вони мабуть давали не багато: се були тільки вістуні посольства, задуманого ще в листопаді, коли Данило виложив королеві проєкти гетьмана,—але без кінця довго відкладаного. Трудно судити, не маючи головного—інструкцій послам і протоколів устних переговорів—але можна думати, що тут грала певну, а може й головну роль нездійсненість—в очах короля і його дорадників (між іншими мабуть і Радзейовського)—козацького постулату: признати козакам Західню Україну. Данило сидів без діла в Варшаві, чекаючи заповідженого шведського посольства, що мало з ним їхати, і даремно докучав усім пригадками про свою відправу.

З 6 і 8 грудня (н. с.) маємо листи Радзейовського, що мав їхати з тим же посольством: він писав гетьману і Виговському з Торуня, що пруські справи затримали вислдку посольства, і він жалує, що його побаченне з ними відкладається,—тим часом виїздить сам Данило з листами, «щоб не нудився». При тім Радзейовский згадує чутки про битву з Татарами—де козаків побито; він не хоче сьому вірити,—значить про козацько-татарське замирення ще не було вістей в квартирі Карла.

14 грудня (ст. ст.?) Карло дав наказ своєму канцлерові, щоб Данила спішно виправити до гетьмана і наділити його коштами, бо се посольство має велику вагу. 26 грудня (н. с.?) Данило нагадує королеві, що він все таки дурно сидить далі без відправи, хоч уже дав знати Хмельницькому про свою місію; питає короля, чи відбудеться се посольство, чи змінив свій замір. Три дні пізніше пише, що вже дістав від канцлера наказ на виїзд і вибирається до гетьмана через Московщину: сю предовгу дорогу сподівається зробити в 12 днях і своєчасно виконати дорученне, чекає тільки щоб повернулися «його козаки» (тієї козакі)—очевидно вислані з ним від Хмельницького. Він післав їх по вісти до Люблина і Львова, бажаючи прислужитися ними королеві ³⁾.

З 17 грудня (с. с.) маємо лист Данила до Золотаренка з Варшави—він засвідчує велику прихильність Карла до війська Запорізького: «Пив король шведський здоровле пана гетьмана, і ваше здоровле і всього війська Запорізького, бажаючи вам всього доброго,—годиться, щоб ми йому за ту прихильність відслужили». Хвалить при тім його післанця Петровича за добре виконанне доручення: «король його добре прийняв і добре відправив» ⁴⁾.

¹⁾ Написано невиразно. ²⁾ Ркп. Осол. 227 л. 10.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 110.

⁴⁾ Оригінал, писаний польського мовою (писар на нім теж підписався—якийсь Блановский) в «Подлинн. малорос. актах» ч. 66, москов. переклад—Акты

Непевність дат і рахування за новим і старим календарем, котрого здебільшого неможна докладно розрізнити, не дає змоги добре з'орієнтуватися в уривках сього листування, що ми тепер маємо. Можна думати, що справді—як здогадувався Кубаля¹⁾—вісті про замирення козаців не тільки з ханом, але і з Яном-Казимиром, поширювані в тім часі Казимировими прихильниками, сполошили Карла, і змусили його до скорішої виправи Данила. Але ми не маємо його листів післаних тоді до Чигрина—може нам дати деяке поняття тільки відповідь Виговського:

«З листу в. кор. м., переданого мені 3 січня я вирозумів з великою радістю незвичайну ласку в. к. м. до мене, за котру я щоденно буду старатися служити в. к. м. на добро в. к. м., котрого вірно бажаю. Тепер повідомляю в. к. м. про вічне брацтво що зложив найясніший хан кримський з найясн. нашим гетьманом війська Запорізького: воно запряжене з обох сторін і буде навки тверде і певне. Про заповіджепе посольство всеч. ігумена Данила до найясн. гетьмана і всього війська Зап. він вислухав з великою приємністю, ми чекаємо його щасливого приходу і рішили через нього про все ширше повідомити в. кор. м.» і т. д. Чигрин, 11 січня²⁾.

Судячи з сей відповіді, можна міркувати що в листах Карла—післаних на повідомлення про посольство Данила, не було нічого більше крім звичайних компліментів—се була властиво тільки вірча грамота для нього.

З листів писаних того самого дня до Радзейовского, від гетьмана і Виговського, довідуємося, що сі листи королівські разом з листами Радзейовского віз той самий пан Зайонц, що приїздив перед тим з листами Радзейовского до козацького табору під Львовом 3 н. с. листопада. Захорівши в дорозі Зайонц зістався в Гоці, а листи післав з своїм швагром Юрием Себастьяновичом, і тому вдалося добитися до Чигрина—згадує про нього митрополит³⁾. В своїх листі гетьман відповідає на вісті Радзейовского про шведські успіхи, на його перепросини, що йому досі не вдалося доїхати до гетьмана, і на побажання з'їхатися для переговорів десь на Волині. Він не дивується тим перешкодам, що стали на заваді приїздові Радзейовского, бо сам якраз перебув трудну кампанію і тепер вернув з військом на спочинок на Україну. З огляду на се було б трудно вислати військо наново на Волинь, для того щоб там з'їхатися з Радзейовским, тим більше що все страшно випустошили козацькі й чужі війська. Коли ж би Радзейовский зібрався на побачення з гетьманом, треба йому їхати на Україну, але гетьман просить його завчасу докладно зазначити місце і час, і де він хотів би з'їхатися, щоб можливо забезпечити йому дорогу. Те саме повторив Виговський, дещо розвиваючи: гетьман зістанеться в Чигрині всю зиму, бо що дня повно ріжних посольств: хан від часу останнього договору «мало не щодня трактує в ріжних справах через своїх

Ю. З. Р. XIV с. 893—4; Данило підписаний на нім: Daniel Grek poseł miłosciwego papa naszego wielkiego hetmana Smielnickiego woyska Zaporowskiego; так гетьман в тексті зветься: miłosciwuy pap nasz.

¹⁾ *Wojna Szwecka* с. 297—8, сих кілька сторін, 297—304, се майже все що присвятив українським справам покійний історик в сій книзі, продовжуючи їх виклад поданий в III книзі *Szkiców*.

²⁾ Оригінал в бібл. Чортгорийських ркп. 402 л. 95, надруковано у Кубалі оп. с. 477. Він підносить сю подробицю, що в адресі Карла нема титулу короля польського.

³⁾ Више с. 1163.

послів, і з інших сторін різні послы». А наскільки тепер трудно куди небудь рушитися за Україну, дізнав сам Себастьянович у своїй подорожі ¹⁾.

Судячи з того, що оригінали всіх цих листів опинилися в польських руках, можна думати, що до рук Карла і Радзейовского вони не дійшли, і не посунули справ шведсько-українського порозуміння. Сам Данило мандрував дуже довго—доїхав до Чигрина тільки в березні. Таким чином кілька місяців не було фактичного зв'язку і порозуміння між обома сторонами, і се мусіло бентежити і козаків і самого Карла: він мусів тривожитися ширеними в Польщі й за кордоном вістями про тісне порозуміння Яна-Казимира з Хмельницьким; козацький штаб мусів нервуватися тим що у них з Карлом немає ніякого порозуміння і пляну ні супроти Яна-Казимира з його партією, ні супроти Ракочія з його плянами на Галичину. Не дістаючи ніяких вістей про місію Данила ні відповідей від гетьмана, Карло слав листи за листами, але без належного зв'язку вони здебільшого гинули на дорозі. Так польські делегати подали потім у Вильні московській делегації лист Карла до Хмельницького, писаний 11 (21) лютого, скоро після побіди Шведів над Поляками під Голлобом (недалеко Висли в Люблинським воев.), що сталося 18 н. с. лютого. Повідомляючи про сю побіду, Карло висловляє тверду надію, що не вважаючи на перерву в дипломатичних зносинах гетьман і військо Запорізьке не піддаються на намови Яна-Казимира і його прихильників, щоб козаки помогли їм против Шведів—так як запевняли нас в твоїй ширій вірности й доброжичливости твої посланники (очевидно ще осінні!)—аби ми не мали сумнівів в тім, що завсіди будеш з нами в ширім порозумінню, не піддаючися на ніякі фальшиві обіцянки Казимира, тому що Поляки ніколи не стоять у своїм слові». Против союза козаків з Татарами й іншими сусідами в спільнім інтересі козаків і Шведів, король не має нічого—остерігає тільки щодо Поляків та їх зрадливости, і просить солідарно триматися, поки можна буде у всім докладно порозумітися через посольство: просить забезпечити козацькими силами дорогу тим послам, що він хоче післати, скоро тільки наблизиться ²⁾.

Десять день пізніше посилає він нового листа, ще раз повідомляючи про побіду під Голлобом, про своє наближення до земель козацьких—що дасть змогу вислати нарешті посольство і зложити формальний договір з Козацьким військом ³⁾. Сим разом вислав він звісного нам Грондского; що за посередництвом свого одновірця Юрия Немирича перейшов уже на сторону шведську. Зміст листу й інструкції Грондский переказує у своїй історії. По перше, Карло-Густав наказував, щоб гетьман з військом не мали сумнівів в прихильности короля до козаків через те що він досі не зложив з ними формального договору: початок йому був уже положений ⁴⁾, але потім не було ніякої можливости продовжити сеї справи бо всю зиму король був зайнятий в Прусії; але все таки—треба сказати—в січні вислано абата атенського о. Данила—тільки королеві невідомо, чи він дійшов чи ні?

По друге—тому що королеві невідомі побажання козаків, і він не знає, яку дати інструкцію комісарам, нехай через сього посла і письменно і устно виложить свої дома-

¹⁾ Памятники Київ. ком. III, ч. 37—8, з оригіналів збірки Онацевича.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 373, московський переклад в Актах Ю. З. Р. III с. 517. Дата: 11 лютого під Влостовцями.

³⁾ Московський переклад з датою 22 лютого в «Польських справах»—«Сборник» Київ. Комісії I с. 30—1.

⁴⁾ Мабуть треба розуміти переговори під Камінцем.

гання, і визначають місце і час для комісії: скоро тільки побажання козаків будуть королеві відомі, він ні в чім їм не відмовить.

По третє—оповісти про успіхи в Пруссії і останню перемогу під Голломбом; король, з огляду на ці успіхи, не думає щоб йому знадобилася поміч козаків цього літа, тим більше що проблискує деяка надія замирення з Поляками без брявкоту зброї. На випадок коли б ся надія короля завела, він зібрав таке сильне військо, що готов звести бій з усіма силами Поляків з надією на перемогу. Але коли б потреба того вимагала, і він звернувся б (до гетьмана), нехай козаки не відмовляються прийти йому в поміч—але не перше ніж він їх покличе.

При тім—побажання всього доброго ¹⁾.

Здержливий фінал сих записок до кооперації поясняє Грондский тим, що в околицях Люблина Карло побачив такі страшні сліди торішнього козацько-московського спустошення, що заявив—мабуть для заспокоєння своїх союзників Поляків, що він ніколи більше не покличе їх (козаків чи козаків і Москалів?) до помочи на війні, хочби навіть хтось йому довів непохитними аргументами, що він за помічю їх напевно заволодіє всім королівством Польським ²⁾. Тим не менше вислав Грондского, забезпечуючи собі їх поміч против Поляків.

Ще кілька днів пізніше, 28 лютого, вислав Карло листи до Хмельницького і Виговського з Седлєк. Неуспіхи останніх днів (недала облога Замостя, і загальне погіршення шведської ситуації в Польщі) очевидно відбилися на сій нервовості кореспонденції, і на змісті сих останніх листів. В тій копії що ми маємо Карло згадує, що він недавно писав уже листи гетьманові в двох копіях, різними дорогами, але не будучи певним чи вони дійдуть, пише ще окремо до Виговського, «як головного дорадника гетьмана і війська». Він просить його впливати на них в сприятливім для Карла напрямі: його бо листи і посольства свідчать, як він до серця приймає інтереси козаків, не відділяючи їх від своїх, *salutis pntuae nostrae vestraeque*—«бажаючи спільного добра—нашого і вашого». Радить ніяк не піддаватися на порожні обіцянки Яна-Казимира і не відступати від своїх спасених намірів. Вказує на відступство Потоцького, Лянцкоронського, і новіше—Конецпольського, як докази непевности Поляків. Пригадує, що Хмельницький свого часу остерігав його—не йти віри Конецпольському, і сподівається, що він тепер скористає з нагоди помститися за старі кривди, завдані йому сим Конецпольським ³⁾.

Се те що ми маємо з шведської сторони. Про переговори ведені в Чигрині з Данилом і Грондским на жаль не маємо ніяких подробиць. Можемо тільки констатувати, що Данило все таки випередив Грондского, бодай на кілька днів: 16 березня (мабуть с. с.) гетьман уже пише до Ракоція, просячи помагати Данилові, як послові шведського короля, перейти через його край і дістатися до Карла-Густава ⁴⁾. З травня (н. с.) Радзейовский доносить Карлові-Густавові, що він довідався з якихось перехоплених листів (може реляцій польських комісарів), що Данило, «колишній посол Хмельниць-

¹⁾ *Historia belli cosacco-polonici* с. 268. Грондский не вказує дати цього посольства, але дає зрозуміти, що вислано його з-під Люблина, себто коло 20-го лютого н. с.; сьому відповідають згадки інструкції про останню битву під Голломбом (18 лютого), і загальний оптимістичний тон її; але що про сю битву згадувалось тільки між иншим, я думаю, що лист 22 лютого був висланий перед тим.

²⁾ Тамже с. 267.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 45 і 46.

⁴⁾ *Monumenta Hungariae* XXIII с. 330.

кого», дуже зручно попрацював для короля в Чигрині, і козаки—очевидно не без його впливу—без сумніву протягнуть і взагалі провалять комісію з польськими уповноваженими, що була призначена на 1 травня ¹⁾). Сам Данило тим часом безпорадно сидів, даремно піклуючися знайти собі дорогу до Карла-Густава, старався передати йому через різні оказії бодай деякі відомости про те що йому вдалося досягнути у козаків. Маємо оден з сих листів його, з 7 червня: він пише, що все свідчить про щирю прихильність гетьмана до Карла-Густава і хоч Ян-Казимир трохи не щодня кличе його (до себе в поміч), цілком неймовірно, щоб Запорозьке військо виступило против шведського короля. Але треба поспішати вислати туди посольство, бо як оповідають приїзжі козаки (ті очевидно, що приїздили до Ракоція) і Хмельницький і Виговський нетерпеливляться, що та заповіджена і в листах і устно, через Данила, шведська місія все таки ніяк не з'являється ²⁾).

Очевидно, Грондский: з'явився в Чигрині кілька день по виїзді Данила: з дня 22 березня маємо листа від гетьмана до Карла-Густава, написаний у відповідь на два його листи привезені Грондским. Гетьман дуже тепло дякує королеві за виявлену, чи властиво поки що тільки висловлену приязнь. В титулі він вперше дозволяє собі потитулувати шведського короля «приятелем»—«Найясніший королю шведський, наш шановний приятелю»,—без усяких «панів» і т. д. Гетьман висловлює надію, що «під сприятливими зірками ся приязнь, що тепер тільки завязується в листю, доспіє в розкішні овочі обопільного афекту», і обіцяє королеві повсякчас готову до послуг любов. виправдується, що досі також не вислав своїх послів для порозуміння в певних справах і уложення формального договору—почасти через незнання, де король пробуває, почасті через несприятливі обставини, недостачу поживи, часті напади ворогів і т. и. Все се навіть не дає змоги визначити місця для з'їзду комісарів: «аж засвітить пожадане літо», тоді довідавшись про місце пробутку короля і вибравши найбільше свобідне і придатне місце, гетьман вишле послів для договору—аби тільки щасливо того дочекати ³⁾).

Було щось конкретніше переказано через Грондского словами, а лист умисно постилізовано так загально з огляду на можливости перехоплення сього писання Полякам? Було б начебто дивно, що через півроку після першого порозуміння під Камінцем, в обставинах трудних, які притьмом вимагали від обох сторін широго порозуміння і кооперації, козацька сторона не виступила отверто і явно з своїми домаганнями і оберталася в сфері загальних компліментів, пропозицій помочи і сподівань тіснішого зближення, які висловлялися в листах. Але уважно придивляючися інструкціям шведського посольства, що нарешті було виряджене в жовтні 1656 р.—Карловим наказам його послам, щоб вони дали козакам виговорити насамперед свої побажання, досі незвісні шведському королеві, крім того що говорилося за козаків в польських політичних кругах і загальних міркувань,—набираємо того переконання, що так воно мабуть і було. Хоч козаки й похвалялися, ще з осені 1655 р., нібито у них єсть твердий і виразний договір з Шведами щодо розмежування їх інтересів, в дійсности до самої осені 1656 року ніяких побажань в сім напрямі не було поставлено з їх сторони.—взагалі нічого конкретнішого понад побажання спільної акції против Яна-Казимира і його партії та заховання можливо непорушними політичних звязків козаків з московським царем.

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 49.   ²⁾ Архив Ю. З. Р. III, IV ч. 51.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III, VI ч. 48.

Як се могло статись? Мабуть тому, що поки Карло-Густав зіставався претендентом на ціле неподільне королівство Польське і спирався на польських магнатів—серед котрих до останньої хвилі був і персональний ворог гетьмана—Конєцпольський, старшини могло здаватися, що рано ще виїздити з якими небудь постулятами, які могли нарушити життєві інтереси сих панів. Треба було дати дозріти сій українсько-шведській приязни, що поки що «тільки завязувалася в листю». А з боку шведського короля було може простим незнанням, а не ігноруванням, коли він в тім часі, договорюючися з Ракоцієм, заявляв готовість відступити йому землю Львівську і Галицьку з Покутем і з прилеглими до Ракоцієвих володінь частями Поділля і Сянїччини, вимовляючи собі решту Сянїччини, землі Перемиську, Белзьку і Холмську¹⁾. Можливо, що й не підозрівав він, що тим завдає болючий удар козацьким плянам єдиної України.

Ракоцій в сім часі також шукав зближення з козащиною. Силкування Яна-Казимира і його партії—знайти порятунк у цїсаря, включно до пропозиції йому корони польської в дідичне володінне (ухвала і заходи Казимирових сенаторів з серпня—листопаду), мусїли Ракоція в високій мірі затривожити. Об'єднання австрійських земель з польськими в руках архи-католицької династїї—се була б смертельна небезпека Семигородові. Правда, цїсар отягався, ніяк не хотючи втручуватися в війну з Шведами. Правда, знайшлася група магнатів, яка супроти неохоти цїсаря висунула плян посадити на польськїм троні самого Ракоція, як спів-регента Яна-Казимирового, або щоб Ян-Казимир адоптував його сина на свого наслідника на польськїм троні. В грудні 1655 р. Ракоцій вислав до Любовлі свого канцлера до сеї групи прихильників, щоб ближче познайомитися з їх плянами. Але неприязнь виявлена до сих плянів Яном-Казимиром ще більше його вразила, і замість брати сю корону з рук магнатів під ріжними умовами, які здавалися йому прикрими й обидними, він наміряється використати тяжку ситуацію Польщі, щоб здобути там своїй династїї що вдасться зброєю, а не дипломатїєю,—без усяких умов і застережень.

От у таких обставинах він робить заходи, щоб забезпечити собі союз і поміч козаків на випадок операцій в Польщі. Формально він досі вважався союзником Яна-Казимира, але після невеликої помочи против козаків у Жванецькій кампанї він в р. 1654 і 1655 тримався нейтральности, послаючися на свої клопоти в Валахїї. Свої зносини з Хмельницьким, як ми вже бачили—робив під покривкою посередництва в інтересах Польщі: мовляв своїми зносинами і впливами хоче привести козаків до послуху королеві. Деякі його прихильники в Польщі й тепер, за сею традицією, звертались до нього як до посередника. Вельпопольський, каштелян войницький, повідомляючи про місію Тшкєвича, висловлює побажанне, щоб Ракоцій і з свого боку післяв кого небудь до Хмельницького, не тільки, щоб привязати його до Ракоція, але й впливати через нього на Яна Казимира в інтересах лїсидентів!²⁾

Але тепер се Ракоцієві менше ніж коли небудь було в голові. Навпаки, його мусїли непокоїти вїсти про те, що за посередництвом хана Казимирові вдалося знову взяти козаків собі на послуги. В інтересах Семигороду Козаччини треба було дати нову точку опори против Польщі, щоб затримати в опозиції. З другої сторони останній похід козаць-

¹⁾ Transsylvania II с. 137 (передр. в Архиві Ю. З. Р. III. VI с. 117).

²⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 318.

ких і московських військ під Львів і Галич давав серйозну пригадку: старатися відвести козаків від Москви, щоб вона не посунулася в сусідство Дунаю, а для цього знов таки треба було дати їм нові засоби і нових союзників против Польщі. Не без значіння була мабуть також і смерть головного Ракоцієвого союзника в Річпосполитій—невінчаного короля Литви Радвила, що вробив собі кінець в останніх днях 1655 року: тепер козацький гетьман лишився найбільшою й властиво єдиною могутньою проти-католицькою силою в Річпосполитій. Всі ці міркування мусіли привести Ракоція до постанови—з позиції нейтральної супроти козаків перейти на позицію приятельську і союзну.

З сими завданнями вислає він—десь при кінці 1655 р. свого нотарія Стефана Луца, що не раз їздив в сю дорогу. Подробиць про сю його місію не маємо—перед нами тільки його «аскурація» виставлена «в стариннім руським городі Чигрині» (in vetusta Russorum civitate Czeherin). Дату дає лист гетьмана до Ракоція, висланий з сим Луцем—9 лютого 1655 (не знати якого стилю). В своїй аскурації Луц заявляє, що його пан Ракоцій, вислав його «до найяснішого панства» (illustrem dominationem)—«до пана гетьмана, і до всього війська панів козаків Запорізьких для оформлення і закріплення вічної й незмінної його приязни». Хоча гетьман і військо не мають сумніву щодо сеї приязни його світлости (Ракоція), але для тіснішого союзу (чи звязку), аби не лишилося місця ніяким подоврінням, Луц «від імени його світлости» присягає (fide mea mediante) за Ракоція на те, що поскільки гетьман і військо додержатъ приязни його світлости і його союзникові господареві (молдавському), так і Ракоцій¹⁾ ніякому неприятелеві їх не помагатиме ні військом ні грошима, і не уложитъ з ним ніякого союзу. Луц під присягою обіцяє, що Ракоцій виставить від свого імени таку декларацію²⁾. Гетьман відправляючи його 9 (19) лютого, перепрошує Ракоція, що різні пильні справи не дають йому змоги вислати разом з Луцем своїх послів: але він готов підтримувати приязні відносини, як годиться між християнами, і як тільки упорається з своїми справами, так вишле своїх послів. «щоб постановити про все, що буде треба»³⁾.

Се була дуже здержлива відповідь, і значіння сеї здержливости пояснив Ракоцієві воввода Стефан на підставі відомостей привезених з гетьманського двору його послом Чоголем. У нього були з гетьманом розмови на тему відносин Ракоція до Польщі, гетьман доволі ясно натякнув, що Ракоцієві годилося б вести політику більш виразну. «Хоча Чоголь не мав від нас доручення говорити на сю тему, але йому довелось почути від гетьмана, мовляв він має відомости, що Поляки хваляться і відтворюються козакам, що Ракоцій має їм помагати против Козаків. Так гетьман сказав з сього приводу, що тому не вірять, бо Ракоцій не така людина, яка б вела дволичну політику. Коли б він не вважав гетьмана за свого прятеля і не хотів би підтримувати приязних, добросусідських відносин, пощо б він так часто прислав до нього свого чоловіка⁴⁾. На се Чоголь сказав:

¹⁾ Тут в друкованій копії очевидно дещо пропущено, але зміст ясний.

²⁾ Transsylvania II с. 68. ³⁾ Monumenta Hungariae hist., XXIII, с. 313.

⁴⁾ З сих слів можна б міркувати, що Луц в ті часі приїздив кілька разів. В Monum. Hung. ч. 198 і 199 видані ще два листи післані з Луцем від гетьмана і Виговського, з датою 22 березня 1656 р. Гетьман, подібно як в листі 9 лютого запевняє Ракоція в своїй приязни і обіцяє прислати послів як тільки повернуться його люде, вислані на Запоріжжє і на інші місця. Виговський повторяє сі виправдання, хвалиться при тім, що се він привів до приязних відносин між гетьманом і Ракоцієм і буде далі в тім напрямі працювати. Але дата здається мені підозрілою: між 9 лютим і 22 березнем невже Луц встиг би поїхати до Ракоція і вернутися до Чигрина?

«Ворони боже, аби ми мали підняти зброю против в. мил. ! навпаки, ми радо поможемо в. мил., коли б у в. мил. вийшли якісь конфлікти з Татарами». Гетьман на се сказав «Дай боже, і ви не будете жалувати, коли мені допоможете». Але іншим разом Чоголеві доводилося чути від гетьмана, що похвалки Поляків Ракоціевою поміттю викликають в нім певну тривогу; він побоюється, що Ракоцій не ширій супроти нього, і коли козаки будуть триматися в союзі з Татарами, Ракоцій не буде йому приятелем, а з тим і на обох воеводів він не може спуститися, бо вони залежні від Ракоція і мусять його слухати.

«Говорив він також—піше далі Стефан,—що коли в. м. (Ракоцій) широ бажав би приятних відносин, то прислав би якусь поважнішу людину, і тоді й він, гетьман, міг би спокійніше спуститися на добру волю Ракоція і на добросусідські відносини до нього». І далі додає від себе, перепрошуючи за сю одвертість: «Про п. Луца ніхто не може сказати нічого лихого, або що він не був би вірогідданий в. милости, або не пильний в службі. Але що він низького походження, і любить напиться, ми теж бажали б щоб в. м. післали туди поважнішу людину. Ми тоді післали б також і від обох Волоських князівств якусь визначну людину, і так могло б прийти до договору з вашим послом, і гетьман міг би бути певним приятни в. милости. Побачив в. м., що як він з в. м. договір заключить, і буде з сеї сторони спокійний, він себе покаже й Татарам»¹⁾.

Воевода заповідає Ракоцієві при тім скорий приїзд посла від гетьмана, але радить не тратити далі часу на такі чисто етикетальні пересилки, а вислати серйозне посольство для уложення твердого договору, щоб запобігти можливому козацько-татарському добуцницькому рейдові. «Знає в. м.—Татари як ті собаки, а й козак іде радо на здобич, тому ми б радили: нехай в. м. поспе до його милости великого («головного») посла, а ми з ним вирядимо свого боярина—але з тим щоб він був вповні залежним від вашого посла і його слухав, і на чім ваш посол договориться з й. мил. (гетьманом), на то погодиться і наш чоловік».

Ракоцій поставився до сих острогов з повною увагою, він зараз же поділився з матірью одержаними від Стефана відомостями²⁾, а Стефанові виписав великого листа, виясняючи свою приятну позицію супроти козаків: 19 (29) березня він вислав до воеводи свого післанця з листами до гетьмана і Виговського і сподівається, що воевода спішно виправить сі листи на Україну; в них він висловив бажання орієнтувати свою політику згідно з політикою гетьмана: хто йому приятель—шведський король, Ян-Казимир чи цар, того буде триматися і Ракоцій. З тих листів, сподівається він, гетьман переконається наскільки безпідставні всі похвалки Поляків, що Ракоцій їх союзник. *Verba volant—scripta manent*, слова летять, а писання лишаються—сі листи повинні гетьманові доказати й упевнити в ширій приятни Ракоція. За його порадою воевода мунтянський післав до гетьмана також і свого посла (Удріште) з запевненням своєї приятни. Пораду Стефана щодо висилки великих послів, він, Ракоцій також виконає, чекає тільки доброї нагоди, а тим часом просить запевнити гетьмана в його приятни—що йому нічого не загрожувє з його сторони і з боку обох воеводів: всі вони як християнські князі хочуть жити в згоді з козаками, як своїми християнськими сусідами, так як не піддалися на заклик Татар і Поляків в попереднім році, і т. д.

¹⁾ Monumenta ХХІІІ с. 347—8, лист з 8 дня 28 березня.

²⁾ Лист 2 квітня—Trans. II с. 95, він орієнтує в часі вислання листу до воеводи Стефана, тамже с. 81, бо сей не має дати—а був висланий мабуть скоро після листу до матери.

Гетьман і сим разом свого посла не післав—з дня (14) квітня заховалиє листи його і Виговського до воеводи Стефана і до Ракоція, що були мабуть відповіддю на ті листи 19 березня. З листу до Стефана довідуємось, що післанець Стефана привіз листа від Ракоція, такого власне етикетального змісту, як розумів се Стефан. Гетьман користає з сеї нагоди щоб сказати кілька чемних слів Стефанові («ми ніколи не пропускали нагоди запевнити вашу вельможність і готовість вам служити, всяко стараючись раз завязану до в. в. приязнь оновляти як частійшою кореспонденцією, тому користуємось з сеї нагоди, щоб посвідчити нашу братську приязнь до в. в. і побажати»—і т. д.). В коротких словах переказує свою відповідь Ракоцієві і повторяє свої запевнення, що як тільки повернуться його люде вислані до Московщини і до Криму, так він пішле посольство до Ракоція; перед тим не може сього зробити: повернуться послы вислані до ріжних країв, на підставі їх реляцій треба добре обдумати ситуацію, і тоді будуть вислані нові посольства до ріжних країв для скріплення приязних відносин. Гетьман певен, що Ракоцій не буде нетерпеливитися сею проволокою і допускати якісь підозріння щодо відносин гетьмана до нього ¹⁾).

Се становить зміст і листу до Ракоція, досить короткого і етикетального, але притім доволі змістовного з політичного погляду—хоча і не в напрямі усталення якихось конкретніших відносин до Ракоція. Гетьман дякує Ракоцієві, що він не підтримав хана в його горішнім поході против козаків (очевидно сей доказ приязни, за браком чогось конкретнішого, пригадав Ракоцій у своїм листі). Повторяє свою обіцянку прислати посольство, як тільки повернуться його люде, розіслані до ріжних країв? Висловлює свої припущення: раз заключену приязнь підтримувати і ніколи не забувати,—так раз заприсягши приязнь з царем і з ханом гетьман не має заміру давати які небудь приводи до їх порушення, і сподівається що сі договори будуть щиро заховувані його наступниками.—«І а те аби могли боротися против кожного хто без даного з нашої сторони приводу повставатиме на знищення нашої свободи» ²⁾).

За той час приїхав до Ракоція Данило Калугер, разом з випадковим своїм товаришем подорожі Самійлом Грондским; хоча на Семигород вони їхали тільки щоб безпечніш дістатися до Карла-Густава, але їх подоріж служила також для скріплення нової шведсько-українсько-дунайської ліги, що стала тепер зарисовуватись—особливо коли обом послам против сподівання прийшлося потовкитись у гостині на дворі Ракоція і Стефана досить довгий час за неможливістю безпечно поїхати до шведського табору.

Серед ріжних несподіванок, що виявилися останніми часами в актах московського Сибирського приказу, знайшлася реляція гетьманові від Данила—що йому довелось за той час почути від Ракоція в українських справах ³⁾). На початку квітня н. с. він був

¹⁾ Тамже с 355—6.

²⁾ Лист сей заховався тільки в мадярським перекладі—там же с. 354; його стилізацію я уточнює за поміччю листу гетьмана до Стефана, що переказує його зміст.

³⁾ Сибир. ст. 1636 листи 615—667, поперекидувані, початок на л. 622 з помітою: «сказали, что писал тот лист чернец Данил». Зміст і дата, згадка про «посланника Самойла, который будучи у тебя, благодѣтеля моего, со мною через Волоскую землю шол», не лишають сумніву, що се дійсно лист черця Данила. Міститься він між актами посольства Скоробогатого, і очевидно був післаний цареві з ним між іншими документами.

у воеводи Стефана: 6 квітня Стефан повідомляв Ракоція про його приїзд ¹⁾. Вийшовши з Яс разом з Грондским 8 квітня він 22 приїхав до «Білгороду» (Alba Julia, Фейервар, Карльсбург тодішня столиця Семигороду) і другого дня був запрошений до столу Ракоція. Тут багато говорилося на адресу гетьмана: Ракоцій запевняв у своїй приязни і жичливості Запорозькому війську і бажанні йому всяко помагати («оберетати»). «І говорив мені таке: «Як хан з тобою (гетьманом) зійшовсь і замиривсь—присягши на братство, повернувшись з війни написав мені (з докором), що я йому не поміг воювати козаків. Я йому відписав, що нарушити присягу і козаків воювати не хочу, бо живу з ними в приязни. Хан на се відказав, щоб я йому конче прислав 30 (тис. очевидно) ефимків, инакше конче прийде на мене війною. Ракоцій на те сказав: Коли б твого війська й Орди було і в четверо більше, раз я з козаками в брацтві й любови живу, я про тебе не добаю і грошей не посилаю.

«Післав знов хан (се оповідає Ракоцій) свого великого посла до цїсаря, аби разом з його військом післав своє в поміч Янові-Казимирові против шведського короля. А з Польщі прийшли такі вісти, нібито Поляки побили війсьцо шведського короля, так що він мусів уступитися до Прусії—але тому не треба дуже вірити.

«А Поляки по всім королівстві й по инших державах таку вість поширили, що в. м., добродій мій (гетьман) ідеш конче з усім військом Запорізьким і з Татарами в поміч Янові-Казимирові й воюватимеш шведського короля. Шведський король тим дуже затривоживсь і засмутивсь тою звісткою й уступився, і (Ракоцій?) дивувався, невже б в. мил. не додержав вірности й слова шведському королеві?»

«Цїсар писав (Ракоцієві), що московський цар прислав до нього послів, закликаючи його до помочи Янові-Казимирові, і сам обіцявся з своїм військом Запорізьким воювати шведського короля, але він (Ракоцій) не вірить тому, щоб (Москва і козаки) помагали Казимирові.

«А по землі Краківській великі розбої ²⁾, так що ні угорські, ні шведські послї не можуть пройти: послї Ракоцієві уже кілька тижнів пересиджують у шведського короля через сі великі розбої. Тому і нас король угорський (Ракоцій) затримав у себе, казав: «Не смію вас пустити, аби вас не побили, а тим часом пошлю розвідати, що там діється—аби дорога була добра і безпечна.» «Тому досі живу на Угорщині—через небезпечну дорогу» (каже Данило).

«А що король угорський говорить, все потверджує присягою страшною і непопушною. Просьть, щоб в. м. був йому приятелем, а він тобі під клятвою обіцяє свою приязнь: «Хто буде приятелем й. м. панові гетьманові, тому і я буду приятелем, а хто неприятелем, тому і я неприятель». Має прислати до тебе свого великого посла для заприсяження вічної згоди. І то ще наказував тобі переказати, аби ти жадним чином не вірив Полякам, бо вони велику зраду замишляють і хочуть війсьцо Запорозьке знищити. А папа римський антихрист присяг з усіма своїми папешниками воювати нашу православну віру і всі свої скарби на те оберне, щоб її викоринити; лютрів і кальвінів також хочуть нищити, так мінї угорський король говорив своїми устами.

«І то ще казав: Поляки підробили військову печать, з написом як на військовій печатці, і підпис руки вашої милости і так розписують всюди листи по-руськи, іменем

¹⁾ Transsylvania II. с. 83.

²⁾ Мова про селянське повстання, підняте прихильниками Казимира против шведських залог і їх прихильників-дісидентів.

вашої мил., і універсали розсилають з такою заявою, що в. мил. помагатимеш з Татарами Янові-Казимирові, і тими універсалами налякали шведського короля.

«Татарам теж не у всім треба вірити бо вони щось хочуть почати потайки з Ляхами, щоб військо Запорізьке підвести й обманути.

«Господар волоський також кілька разів писав до Яна-Казимира і послів своїх посилав, повідомляючи, що в. м. і все військо Запорізьке дуже прихильні й жичливі Янові-Казимирові і помагатимуть йому на шведського короля—з чого Ян-Казимир дуже тішаться. В переїзді моїм через Волоську землю господар післав зо мною свого боярина до шведського короля прохаючи у нього такої приязни, яку він має до в. мил.

«Позавчора угорський король знову покликав мене до себе і сказав; се певно, що папа присяг Ляхам, помагати, дати велике військо хоч би й усі скарби на то витратити, аби лютрів і кальвінів знищити, а потім і Україну¹⁾. Від Яна-Казимира угорський король сподівається великого посла і сам міні казав, що він його скаже замкнути в костелі, щоб той посол про нього не знав, а випитавши все, дасть йому відповідь в справах, в котрих той посол прийде. І так сказав перед нами: «Знаю, з чим той посол прийде: два пункти—щоб я грошей позичив і на королівстві у них був. Грошей не повичу й корони їх не хочу—досить моєї».

Ірондський в своїй історії записав, що він розповідав на дворі Ракоція (по тім як той прийняв його в свою службу) з своєї першої подорожі про козаків. Розповів йому як відзивався про його (Ракоцієві) пропозиції Виговський. Йшла мова про поворот Ірондського; Виговський радив йому вертати не тудю як він прийшов, а через Семигород; але Ірондський боявся, вважаючи Ракоція великим приятелем Поляків. Тоді Виговський показав йому кілька листів Ракоція з проханнями твердого, постійного союзу з козаками і сказав: «От як він того бажав! але нам не подобається лучити свою зброю з воємком вихованим за пічку. Не можемо цілком відкидати (його пропозицій), мусимо йому також чечно відповідати. Але з того бачиш: коли він так шукєє нашої приязни, то як наш п. гетьман тебе йому зарекомендує, цілком безпечно зможеш іти через його землю. Він ніколи не посміє чимсь прогрішитися супроти нас, бо знає: ще не загоїлася рана задана п. гетьманові, що його син Тиміш згинув від Ракоцієвих людей, і він за се понесе кару!»²⁾.

Тим часом гетьман, по тім листуванню, здобувся нарешті на посольство до Ракоція, з тим і поїхав не більше не менше як пізніший гетьман Іван Вруховецький, в тих часах оден з гетьманських дворян без якої небудь військової ранги. Висилаючи його гетьман писав Ракоцієві 10 квітня (ст. с. очевидно): «Світліший князю Семигороду, пане і приятелю наш прешановний! Що висилка послів до в. світлости до сього часу протяглася, сталося се з тої причини, що ми чекали відомостей з сусідніх держав. Як тільки послали наші з тими відомостями повернули, зараз визначили ми товариша нашого військового³⁾ для продовження заключеної між нами приязни. І фактично його тепер посилаємо, для засвідчення незмінної нашої приязни до в. світлости і для переговорів згідно з попередніми обіцянками, даними на письмі⁴⁾. З попередніх листів ми виrozumіли, що в. світлість мали се бажанне розпочати і такби сказати—виведену

¹⁾ «А потомъ розными умыслами и Украину»

²⁾ Historia belli cosacco-polonici с. 365—6.

³⁾ comilitonem exercitus nostri.

⁴⁾ iuxta literarum promissumque jam conductum; стиль досить плутаний і в виразах своїх не дуже справний.

вже з фундаментів приязнь нашу дальше будувати твердо. Тому думаю, що в світлість у всім дасть віру послові нашому», і т. д. ¹⁾

На жаль дуже мало знаємо про сю місію і її зміст: в листуванні Ракоція тільки короткі згадки, що це посольство було у нього в кінці мая і в початках червня. Воно досить неприємним для нього способом збіглося з польським посольством—Пражмовського і Сільницького, що приїхали договорюватися про поміч від Ракоція проти Шведів—а до певної міри і против козаків. Заставши у Ракоція Давиїла разом з Грондским, послі всяко старалися в вивідатися про зміст переговорів, і тим більше були заінтересовані, коли приїхало нове козацьке посольство (Бруховецького). З розмов з Ракоцієвим канцлером Пражмовский, дуже проворний дипломат, встиг довідатися, що хан свою поміч Янові-Казимирові ставить в залежність від того, щоб Хмельницький післав також поміч від себе: тільки в таких разі хан рушить Орду до Польщі на Шведів. З другого боку канцлер давав зрозуміти, що позиція Хмельницького супроти Польщі далі зістається неприязною: «Хмельницький нічого не попускає з своєї ворожнечі до нашої батьківщини, цілком відданий шведській стороні і навіть самих Татар хоче перетягнути на сю сторону» ²⁾. Тому Пражмовский став просити Ракоція, щоб він скористав з нового козацького посольства і попосередничив між козаками і Польщею. З приводу привезених з Польщі відомостей, він просив Ракоція дозволити йому приїхати до замку Радног, де закваторовано Бруховецького, і Ракоцій виїхав туди на переговори: просив не відправляти козацького посольства не давши йому змоги побачитися з ним і поговорити, і очевидно покладав надії, що перевівши конференцію в трійку—в Ракоцієм і Бруховецьким, потрапить посунути наперед справу порозуміння.

Але Ракоцій, ведучи подвійну гру: приятеля Польщі і кандидата на польську корону в зносінах з Польщею і союзника Шведів і козаків—в зносінах з Карлом-Густавом і Хмельницьким, розуміється не мав ніякої охоти зводити польських і козацьких послів до спільної розмови. Переговори з Бруховецьким—скільки можна судити з загального ходу українсько-семигородської політики—очевидно зводилося головню до в'яснення способів переведення формального союзу—шведсько-семигородсько-української ліги. Безсумнівно, Бруховецький привіз принципіальну згоду гетьмана і вимогу—прислати для сього відповідне посольство, і Ракоцій з свого боку дав також на се згоду. Заховалась його картка до одного з визначніших його дорадників і представників Франца Шебеші, що недавно був посланий до Карла-Густава, а тепер Ракоцій рішив прислати його до Чигрина.—вона писала безпосередне по конференції з Бруховецьким, дня 3 червня. Ракоцій повідомляє його про приїзд козацького посла, про свій намір вислати Шебеші на переговори до гетьмана і просить його прибути негайно, не пізніш 11 або 12, очевидно—щоб їхати разом з Бруховецьким ³⁾. Але одержавши від Пражмов-

¹⁾ Чигрин 10 квітня, підп.: *Serenissimae vestrae celsitudinis amicus intimus obsequiis que paratus Bohdan Chmelnicky m. p. dux generalis cohort. Zaporoviensium—Monum. Hungariae XXIII c. 361.* ²⁾ Жерела XII с. 387.

³⁾ Отся картка: «Доброго здоровля від Господа-бога! В важний справі, з секретними дорученнями мусимо вас вислати до козаків. Послі їх сьогодні у нас. Ми радо заощадили б вам сеї дороги, але не можучи в сій справі на нікого так спуститися як на вас, просимо зараз приїхати і 11 або 12 неодмінно тут бути. Тим послужите Батьківщині, Богові і нам. Ваша праця буде нагороджена і на нашу приязнь ви можете рахувати. Звідси мусите негайно ж виїхати. Радног, 3 червня 1655. Поміта Шебеші «Принесено 6 червня», *Monum. Hungariae XXIII c. 374.*

ського вгаданого листа, Ракоцій поспішив відправити Бруховецького зарааже, щоб уникнути непримних балачок. 12 червня він писав Празмовському: «Запорізьке посольство вважаємо нешкідливим для інших, і для нас нічим не підозрілим. Але заводити з теперішніми послами які небудь переговори про відновлення їх попередньої належності до Річпосполитої—яка ціль? Вони нас про се не прохали, і ваша всеч. так само не має уповаження до переговорів (з польської сторони) як і я. Радо був би одначе затримав відправу послів вашої всеч., але запізно одержав вашого листа: уже по тім як дав їм відповідь і визначив час їх від'їзду—чого вони пильно домагались. Ми ж як пропонували наше посередництво для замирення—ще коли ся ворожнеча не розвинулася так сильно,—так і тепер будемо про се старатись, коли нас про се попросять в відповідній формі. Тільки се лихо треба з коренем вирвати, аби воно ще більше не розрослося—бо ніколи твердо не поєднуються душі, розпалені релігійними образами. І їх (козаків) ніщо так не турбує як порушення свободи релігії. А коли ви, вельм. панове, не даєте свободи нашій релігії¹⁾, то нема правдоподібности, щоб дали й їм, хоч бог не дає нікому влади над розумом і сумлінням людей, котрих серця він оден читає, і обмежувати свободу душ в релігії се значить розпускати союз королівства» і т. д.²⁾.

Празмовський міг на се висловити тільки жаль, що він не сподівався такого скорого від'їзду козацьких послів, і побажання, щоб Ракоцій, як приятель Польщі, далі старався коло поєднання козаків з Польщею. При тім. розуміється, заперечував козацькі заяви, нібито вони повстають против Польщі задля релігії: козаки вживають її тільки за привід для своїх своєвільств, і своїми інтригами і лукавством розбивають згоду, підіймаючи против Польщі то одного неприятеля до другого, так що не лишається ні часу ні місця для якого небудь трівого замирення³⁾.

Разом з Бруховецьким поїхали Ракоцієві послы до московського царя: Юрий Рац і Данило Тевіш: переасекурувати Семигород з огляду на можливе польсько-московське порозумінне очевидно⁴⁾. Вони мали їхати на Чигрин. з тим щоб гетьман справив його до царя. Бруховецький одначе спинився в дорозі, щоб почекаати Шебеші. а Рац і Тевіш поїхали просто і на кілька день випередили їх в Чигрині. Історію місці Шебеші я відкладаю до наступного розділу, а тепер ще принотую листи гетьмана і Виговського до Ракоція з 18 травня—з приводу листів від нього, принесених знову якимсь післанцем воєводи Стефана. Гетьман і писар повторяли запевнення своїх бажань оформити приятні відносини обох держав—останнє посольство (Бруховецького) має тому служити доказом; висловляли подяку за приятні відносини до післанця шведського короля, що повертався від гетьмана через Семигород (не знати, мова про Данила чи про Ірондского), і просили справити його якимись безпечними дорогами до гетьмана. коли б він їхав з новими дорученнями, і т. д.⁵⁾. Згадую се для повноти огляду.

¹⁾ Ракоцій говорить про становище дісидентів в Польщі—саме в переговорах з Празмовским дебатувалось се питанне, що син Ракоція на те щоб бути проголошеним наступником Яна-Казимира, мусів би перемінити своє кальвіністство на католицистство.

²⁾ Transsylvania II с. 91.   ³⁾ Тамже с. 92—3.

⁴⁾ Вірчий лист її інструкції Рацові і Тевішові з датою 12 червня в Transsylvania с. 97.

⁵⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 368.

Все се, як бачимо, кидає деяке світло і на ті обставини, в яких український уряд вів свої переговори з Яном-Казимиром про польсько-український *modus vivendi*.

Ситуація була дуже інтересна. Король польський, що приїхав 9 лютого до Львова, аби звідси трактувати з Хмельницьким ¹⁾, і його шведський конкурент, що йшов з півночі також під Львів, аби звязатися безпосереднє з козаками і устави з ними спільний плян і порозуміннє, протягали руки до Козаччини. Весняне бездоріжжє стримало похід Карла на Україну і від Томашова, в початках березня, він повернув на захід, над Сян, під Ярослав і Перемишль. Облога сих міст, в середніх днях березня, скінчилася цілком нещасливо для Шведів, і з кінцем місяця Карло-Ґустав мусів вступитися з Українських земель. Нерозважно відсунув він поміч козаків в сей критичний момент—переказавши через Ірондского, що аж покличе їх, тоді нехай приходять: власне в сім менті козаки могли рішучо заважити в його боротьбі з Яном-Казимиром. Але гетьман не пхався йому в поміч, покладаючись на розбиттє польських сил і вважаючи себе спадкоємцем польського короля на Русі.

На жаль відомості наші про його переговори з Яном-Казимиром в сей мент дуже фрагментарні, і лишають чимало неясного.

Як знаємо, ще перед приїздом до Львова король вислав до козаків Любовіцкого, і доручив вести формальні переговори з гетьманом Лянцкоронському і Тишкевичу ²⁾. Вельпольський 11 лютого писав Ракоцієві, що Тишкевич уже поїхав до Хмельницького для остаточного оформлення договору (*ad firmanda pacta*) ³⁾.

Московський співак Лешковський, що їздив до Києва і пробув там до 19 н. с. лютого, оповідав, що чув там: приїздили до Чигрина послы від короля—просити помочи на Шведів, пробули там чималий час і мабуть уже їх відправлено; був також посол від гетьмана Потоцкого, але ніяких подробиць про їх місію Лешковський не чув ⁴⁾. Кубала думає, що тут мова про Любовіцкого, але Любовіцкий мабуть був пізніше. В наведеним вище листі миргородського писаря в 15 (25) березня згадується, що він був у гетьмана і той його «з гнівом відправив» ⁵⁾, далі розповідається про приїзд Лянцкоронського, Тишкевича і Чарнецкого (!)—щоб вступити на службу гетьманові. Очевидно про місію Лянцкоронського і Тишкевича щось чули—але у гетьмана тоді був мабуть тільки Любовіцкий і Пісочинський.

Заховався паспорт сього останнього, в формі гетьманського універсалу, виданого в Чигрині 9 марця (очевидно с. с.),—нова копія, але в нічім не підозрла:

«Богдан Хмельницькій гетман з войском Запорозким—панам полковником, осаулом, сотником, атаманом и всему товариству войск наших Запорозких, старшинѣ и черни, также атаманом городовым, войтом, бурьмистром и вшелякой кондиции людем, и каждому кому-би тилки сее наше писанє показанє было, доносим до вѣдомости. Иж бывши у нас п. Ян Песочинский, который от нас, здавши одправу, назад поворочает, пилно теди ващпей жадає, абисте оному во всем вѣру давши, всюди доброволне так там идучого яко знов з чымколвѣк назад до нас поворочающего пропушчали, не задаючи оному ни

¹⁾ Голінський записує: «Король Ян-Казимир мешкав у Львові для трактатів з козаками, хочачи привести Хмельницького до послушенства Короні Польській» (с. 813). Ітінерарій Яна-Казимира за лютий-квітень, коли він жив у Львові (з перервами)—у Кубалі *Wojna Szwecka* с. 476.

²⁾ Вище с. 1171. ³⁾ *Monumenta* XXIII с. 318.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 508.

⁵⁾ Вище с. 1166.

в чем найменшої трудности. Которий кеди будет чего у вышпей жадати, также оному жеби сте не заборозжали—не чивячи иначей для ласки нашею»¹⁾.

З одної одписки сівського воеводи довідуємося, що 7 н. с. квітня через Сівськ їхали до царя посланці від гетьмана: Демян Якименко і Василь Клименко (Якимов і Климентьев), вони казали воеводі, що Ян-Казимир прислав до гетьмана послів: Тишкевича і Потоцького вони переказували бажання короля бути під високою рукою царя і зложити йому присягу: з семи вістями гетьман вислов отсих посланців²⁾. Я не знайшов інших звісток про се посольство, і згадую тут про нього задля сеї звістки про приїзд Тишкевича. Потоцький лишився в Чигрині довше, щоб розвідатися про брата, відвезеного до Москви: його застав у Чигрині Лопухин, але Тишкевича вже не було.

В листах де-Нуйе маємо такі відомости з королівської квартири:

Хмельницький прислав писану присягу, що він прийде до Львова; посилав ще (в додатку до попереднього корпусу, що стояв ніби то на Поділлі) 6 тис. війська, а весною прийде з рештою війська (лист 10 лютого, відомости з кінця січня).

В лютім приїзав до короля, до Львова згаданий уже посланець (мабуть Теодосій Томкович, висланий від гетьмана в перших днях лютого ст. ст.), з повідомленням, що він уже готов до походу, чекає тільки Любовіцького з інструкціями (лист 2 березня).

До королеви прийшли листи від короля з 16 і 18 березня: «до нас ідуть козаки і Татари».

21 березня король одержав у Львові відомість від П. Потоцького, старости камінецького, що Виговський веде від Хмельницького 15 тис. козаків і 10 тис. Татар; Потоцький остерігає своїми універсалами шляху на Руси, аби звезла свої родини й майно до замків з огляду на перехід сих військ³⁾.

Перед виїздом зі Львова, в 10-х днях квітня король одержав відомости, що Татари вже під Камінцем, 30 тисяч їх іде наперед, хан за ними з усіма силами, ріжні добровольці збираються йти з ним в надії на здобич на Поморю і Ливонії, ріжні козаки в надії на грабіж теж прилучилися до Татар на конях⁴⁾.

З Замостя пишуть в тім же часі про успіхи на Литві: здобуто Несвиж, збираються здобувати Слуцьк, сподіваються помочи Хмельницького⁵⁾.

Вісти з червня: Татари не рішались віддалятися від Криму, боячись, щоб козаки не впали тим часом туди і не пограбували; тепер Хмельницький нарешті рішився послати своє військо в поміч королеві: 6 тис. козаків вже в поході, за ними піде він сам з усім військом⁶⁾.

Десять день пізніше (лист з Ченстохова, 3 липня): «Татари йдуть напевно, вони боялись, щоб козаки підчас їх неприсутности не пішли грабувати Крим, бо між ними були деякі непорозуміння: Татари викликали розділ між козаками, велика частина їх піднялася против Хмельницького і забрала у нього 150 гармат. Тепер обидві партії прислали послів до короля з покорою і благаннями ласки. Татари, що запалили сей огонь, підтримують його далі й йдуть нам помагати—але ми відкликали своє прохання, бо маємо досить сили й без них. Щоб показати свою добру волю, вони посилають 15—20 тис., замість 80-ти, що мали прийти»⁷⁾.

¹⁾ З рукоп. бібл. Красінських видав проф. Крипякевич в Записках львівських т. 147 с. 74

²⁾ Книги польського двора, кн. 86, 1656, аркуші не нумеровані.

³⁾ Lettres с. 79, 97, 121, 126, 139. ⁴⁾ Тамже с. 166. ⁵⁾ Тамже с. 167.

⁶⁾ Тамже с. 166. ⁷⁾ Тамже с. 167.

Сам король так викладав історію своїх переговорів з козацьким гетьманом, висилаючи Шумовського до Криму вдруге, при кінці квітня:

Король з Річпосполитою, покладаючись на інтервенцію хапа, що Хмельницький виконає озиряпські умови: буде вірним королеві і від Москви відстане, «насамперед своїми листами обіслав уродж. гетьмана війська Запорізького, ур. Виговського і всіх полковників, висловлюючи втіху з того, що він (гетьман) відновив давнішу приязнь з ханом та прирік бути вірним королеві. З огляду на се король обіщав йому і всьому війську свою панську ласку. Далі —бажаючи всьому світові показати свою природжену вибачливість до своїх підданих, король вислав комісарів визначених Річпосполитою на попереднім соймі: воеводу чернігівського Тишкевича, стольника ціханівського Любовіцького, і войського винницького Зацвіліховського і вони туди їздили, з повним уповаженням уложити договір (рокој) між королем і Річпосполитою та військом Запорізьким. такий щоб задоволити гетьмана, старшину, все військо Запорізьке, а навіть і чернь ¹⁾. Призначив був король до тої комісії і вельм. воеводу руського, польного гетьмана (Лянцкороньського), але він чекав відомости від інших комісарів. чи прийде до трактатів.

«Сі комісари були прийняті у ур. гетьмана війська Запорозького і віддавши йому листи від короля й. м. нагадували йому, що треба як найскорше приступити до договору ²⁾, а тим часом щоб 10 тисяч війська було післано в поміч королеві, а на весну щоб уся козацька сила готовилась до походу, і порозумівшись з ханом, щоб гетьман з ними спішно рушив туди, де буде найбільше потрібно.

«На се ур. гетьман війська Запорозького відповів, що зараз він ніякого війська післати не може, тому що ще трави нема, і край голодний, а на респті—поки не буде договору, не може дати і війська. А договору не може тепер уложити тому що полковників усіх не було—бо Дніпр пускав і води були великі: він їх скличе до себе доперва на Великдень, і порадившись з ними, доперва тоді зложить договір ³⁾. Хоч міг зараз сказати його комісарам, щоб вони затрималися, аби зараз по раді покінчити з сею справою. він то відложив, сказавши, що про час і місце комісії дасть знати; в листах обіщав королеві і Річпосполитій ширю складати сей договір, котрого цілком ширю бажать король і Річпосполита: коли б (король) навіть і найбільшу побіду здобув над неприятелем, не відстане від сього наміру.

«Від посла свого Піріс-аги, що був під той час в Чигрині, хан й. м. може довідатися, як йому не дозволили бачитися з нашими послами, а нашим послам з ним—з того можна легко зробити висновки» ⁴⁾).

Оповідання нібито докладне, категоричне і ясне, але в дійсности—стараючися представити ситуацію можливо яскраво з становища польського, воно не тримається хронології, і викладає факти сумарично без належної послідовности. Воно дуже інтересне як оборотна сторона тих всіх оптимістичних вістей про покірність Запорізького війська королеві, готовість йому служити і воювати Шведів, що так старано поширювалися з двору Яна-Казимира на всі сторони, але для фактичної історії зносин користуватись сим оповіданням треба так само обережно. В сумарнім образку разом зведені,

¹⁾ а на ostatek у czerni.

²⁾ przystąpić do ułożenia rokoju—тут і далі вживається се слово не так в значінню замирення, як договору.

³⁾ rokoju stanie.

⁴⁾ Жерела XII с. 375—6.

очевидно, ріжні стадії переговорів—з кінця лютого і початку березня, коли Піріс-ага сидів у Хмельницького в Чигрині, і з кінця березня, коли топилися сніги і стояли великі води, і гетьман перекладав терміни комісії, відправляючи з нічим комісарів.

З першої стадії, коли мова йшла головню про військову поміч, а про комісію говорилося тільки «загально», маємо листи гетьмана і Виговського до короля з датою 7 березня, вислані з якимсь Сокольским, королівським післанцем. Гетьман писав коротко.—«Найясніший і т. д. Лист в. кор. мил., з домаганнем кількох тисяч людей, був би негайно виконаний, коли б не стали на перешкоді і весняні труднощі для походу і звичай ради обозової ¹⁾. Обіслав я найближчих полковників, щоб подали свою гадку. Неприятель ²⁾ завинив, бо згідно з обіцянкю своєю не мав переносити своєї зброї, але коли переступив, повинен вступитися, згідно з договором. Але треба почекати, поки оповіщу полковників своїм універсалом, щоб почути їх раду. Покаже себе вірність і покірність, що покрили були военні розрухи—лиш трохи потерпіти у бога, котрому ми нашу захитану вітчину і безпеність в. м. поручаємо».

Виговський повторяв теж саме, тільки більше многословно, розмішуючи запевненнями в своїй готовости служити.—«Скорому до послуг не треба давати острів (пришпорювати): вирозумівши бажанне в. кор. м., п. гетьман війська Запорозького зараз велів розіслати універсали до ближчих полковників, щоб не дати причин до замішання. Не вважай, в. к. м., тої малої проволоки якоюсь нежичливостю п. гетьмана—бо такий уже з давніх часів повівся в війську звичай—нічого старшому не починати без посполитої наради. За себе обіцяю в. к. м. не дати сону очам моїм, поки висловленого в листі бажання не докінчу позитивним вислідом, і за пана гетьмана з військом прирікаю, що він не пустить неприятелєві в. к. м. безкарно того його зухвалого виступу—як що він не відступить від свого наміру і буде за Вислу загаятися з своїми хоругвами. Потреба в. кор. м. навіть і зараз би мала щасливі наслідки—тільки весняна розтіч і неприсутність старшини стала на перешкоді, і мусімо трохи загаятися. Інші справи, (з окрема) те що в. м. к. доручив комісарам, сподіваємось полагодити устно, а дещо і післанець в. к. м. Сокольский устно перекаже ³⁾».

В сих листах найбільш інтересне для нас—се обережне висування тези, що землі на схід від Висли, себто Західня Україна, лежать в сфері інтересів і протекції козаків. Від посилки військової помочи Полякам гетьман і його канцлер явно відкараскуються, про комісію говорять загально. Комісарів при гетьмані не видно, тільки якийсь королівський післанець, отой Сокольский.

З вище зацитованого листа Радзейовского до Карла, писаного 3 травня, знаємо, що був такий мент, коли термін і місце комісії були уставлені твердо: в Білій Церкві 1 травня ⁴⁾; се мусіло статися не пізніш початків березня, і в наведеним листі Виговського про комісію говоритьс я справді як про щось уже уставлене і само собою зрозуміле: козаки дали на неї згоду. Радзейовский сподівався—покладаючи се на шведські переговори, що сей термін буде відложений, і з комісії не вийде нічого—се й справди-

¹⁾ mos consilii castrensis—лист гетьмана маємо тільки в латинським перекладі в хроніці Темберского с. 342.

²⁾ Розуміти шведського короля—що він обіцяв не переносити зброї за Вислу (див. вище).

³⁾ З оригіналу швед. держ. архиву видано в Архиві Ю. З. Р. III. VI ч. 47, латинський переклад у Темберского с. 342.

⁴⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 116.

лося, але в момент задокументований листами гетьмана і Виговського 9 березня, про комісію говорилось як про щось прийняте—тільки говорилось загально не входячи в деталі. Мова йшла головню про військову поміч. Натискав король і хан. Відправивши при кінці лютого Шумовського з своїми послами, і всякими приємними обіцянками ¹⁾, хан і його візир, очевидно стали намовляти Хмельницького до сього походу, призначеного на другу половину березня (на повню). Під Камінцем мали зійтися війська татарські, козацькі й польські,—маємо сліди листів, котрими хан нагадував сей термін Полякам ²⁾, очевидно теж саме писалося до козаків.

Але все воно виглядає скорше на маркування ханської вірности слову та великої жичливости королеві, ніж на дійсний рух. Хоч чуємо, що Менлі-герай уже рушив з передовими полками, і хан уже рухається—тільки щодня виглядає вістей від Хмельницького ³⁾, але властиво справа вже була пересуджена неприхильною поставою Хмельницького. Він проти ханських покликів до походу висунув жадання нової видачі бранців—котрих Татари не виконували, нарікав на татарські, особливо ногайські ексцеси, і навіть узявся до розправи з котримись ногайськими улусами. На випадок яких небудь неприязних виступів Орди грозив новим морським походом, московськими Калмиками і т. д. Очевидно, не тільки вигорював себе, але й татарському походові на Україну й на Шведів хотів запобігти, і супроти того хан і його візир так старанн о визначали крок на місці в своїм листуванню з королем, в дійсности не маючи ніякої особливої охоти рухатися в таку недогідну пору під безпекою нового конфлікту з гетьманом.

За недостачею листування з березня й квітня, мусимо помагати собі для вияснення ситуації дещо пізнішими відомостями, що заховалися в реляціях московських послів в Криму і кидають ретроспективне світло на попереднє. Але треба в таким разі вернутися до згаданої вище інструкції Шумовському в друге його посольство до хана—писаної 26 квітня у Львові, складеної очевидно під впливом останніх вістей від комісарів, що гетьман зняв визначений термін для комісії і полишив то собі—визначити їй час і місце пізніше ⁴⁾. Супроти того посольство Шумовського має головним завданням привести хана до можливо енергійної інтервенції у козацького гетьмана, щоб він твердо замирився з королем, себто адожив ясний і певний договір про ті умови, на яких козаки будуть служити королеві.

Починається від подяки ханові, що він таки посилає (отже її ще нема !) частину Орди проти Шведів і через своїх послів нахиляє військо Запорізьке до «постановлення спокою» (договору) з королем. Вдячно пригадуються заходи хана під Озірною, далі йде наведена вище історія ухляляння Хмельницького від договору. «Посол має вказати ханові і його візирові, що в тім ангажована честь хана, аби за його інтервен-

¹⁾ З автографів бібл. Чорторійських видрукував листа хана і візира Кубаля в примітках—с. 479—480.

²⁾ *Peresti (essentailia)* польського коронного архиву—їх наводить Кубаля, тамже с. 480—1.

³⁾ Зміст листу Шумовського з 22 березня, в тих же рефестах, справи турецькі ч. 16.

⁴⁾ Радзєйовский в листі писанім 3 травня говорить про термін комісії 1 травня в Білій Церкві, але король, даючи інструкцію Шумовському 26 квітня, мав очевидно відомости свіжіші—що вже термін сей знято.

цією постановлений був мир (договір)—як був початий під Зборовим. Під Жванцем король теж не вирікався миру з козаками, як то удають—нібито ті панове, що трактували з візирем під Камінцем, не хотіли трактувати з козаками: навпаки, через візира вони трактували про мир з козаками».

Треба вяснити ханові, що замирення з козаками (властиво приборкання їх під владу короля) користне для Криму, «бо як би вони взяли гору і утворили окрему державу (rotensuа osobna), то стали б тяжкі й Ордам Татарським». Коли козаки не будуть приведені до послуху королеві, не багато скористає з їх приятни й хан, «бо хоч війна для згоди, а згода для війни, але мир з кожним народом певніший, коли оден другого змусить». Козаків, значить, треба доконче приборкати, а не покладатися на добровільні союзи з ними.

Небезпечні перспективи: Москва, за помічу козаків опанувавши в. кн. Литовське, може схотіти використати Шведську війну і поновити операції в в. кн. Литовським, і тоді треба буде звернути проти неї литовське військо, що тепер оперує против Шведів. Або може схотіти звязатися з Шведами против Польщі. В обох можливостях конче потрібне замирення Польщі з козаками. Після сього замирення хан з козаками з усею силою—лишивши яких кільканадцять тисяч Орди королеві пішов би з усім військом козацьким на Москву, там узяв б велику здобич, відтяг Москву і козаків від Литви і не дав би козакам змоги сполучитися з Шведами; треба тільки з тим поспішатись.

Щоб перекопати гетьмана й козаків, нехай хан їм виявить, що як вони були причиною (тих усіх бід Річпосполитої), звязавшись з Москвою проти короля і Річпосполитої—хоч не мали до того ніякого поводу, бо король готов був дотримати їм мир (договір умовлений під Жванцем)—так вони з обовязку і совісти обовязані вернути Річпосполитій її утрати, в. кн. Литовське. А сього не можна нічим иншим осягнути краще, ніж тим що військо Запорозьке швидко вдарить з ханом на Москву. Нехай хан прише королеві кільканадцять тисяч Орди, а гетьман 10 тис. козаків, і самі з усіма иншими силами йдуть на Москву; коли б королеві пощастило упоратися з Шведами, він з усіма силами пішов би на Москву також. Коли сього не буде, король мусить замиритися з Москвою—не для того щоб занехати союз з ханом, ані з неохоти до миру (договору) з козаками, тільки для того щоб мати вільні руки против Шведів.

З тих усіх мотивів—треба показати ханові—важно замиритися з козаками як найскорше, а ханові треба постаратися, щоб вони не ставили королеві неслухних вимог. Коли супроти того всього гетьман вимагатиме від короля і Річпосполитої «неподобних річей», явно тим покаже, що він не цінить приятни хана, ні ласки короля і Річпосполитої, що пиро бажають миру.

«Коли б хан й. м. спостеріг, що ур. гетьман військо Запорозького хоче вчинити собі на Україні удільну державу («панство»), або вимагатиме для договору («покою») якихось инших неподобних кондицій, або не віддаватиме панам і шляхті маєтностей,—повинен хан й. м. пильнувати, щоб не придбати собі на Україні сильного сусіда, а приводити справи до того, щоб козаки були в послуху королеві і Річпосполитій, а Україна в володінню (posessyū) панів—що кому належить. Кінець кінцем (як останній засіб) нехай би того способу зажив хан й. м.: рушив сам особою своєю з усіма ордами, приступив під козацьку границю і добивався від них тих двох річей: договору з королем й. м. і Річпосполитою при комісарах королівських і походу против Москви.

«І ще єсть останній спосіб. Тому що всі чисто полковники, козаки і чернь, як то доходить до відома короля й. м., тягнуть до згоди, їх можна було б до неї привести,

а коли б противився ур. гетьман війська Запорізького, то нехай би хан й. м. добився щоб. вони того пожаданого миру не відкидали і до нього вели свої інтенції, і ханові помогли в тій війні з Москвою (против волі гетьмана, чи скинувши, чи вбивши його,—інструкція недоговорює). Бо присяга зложена Москві ур. гетьманом не може вязати війська Запорізького. бо він першим підданством обовязаний для короля й Річпосполитої, котрим не раз поясгав, і полковники й чернь ніколи б не пристали на з'єднання з Москвою.—тільки видумав то ур. гетьман з ур. Виговським, нібито ми не хотли з ними трактувати підчас трактатів під Камінцем (і тим привів до присяги Москві). Ніби то ми послів їх відсунули, листів у них не прийняли, нечемними словами зневажили і до шабель на їх послів поривались: на самого вельможного канцлера се складають. що він був першою причиною того, не тільки інші комісарі». Тим часом візир памятає. як приязно і щиро ставились до козаків підчас тих переговорів—се треба візирові пригадати.

«І то також треба зручно показати, що ханові як монархові годиться мати діло з монархом, себто з королем. а нового сусіда нема по що собі робити, такого що хоче узурпувати собі більше ніж йому належить. Справедливого і слухного уконтентування треба і ур. гетьманові війська Запорізького і ур. Виговському і всій старшині, сього не вирікається ні король ні Річпосполита, і до того часу се вже б і сталося, коли б не протягав того сам ур. гетьман війська Зап.»¹⁾

Шумовский вбрався з сею місією доволі скоро: в середині травня він був уже у хана²⁾. Але поставити хана і його візира на точку поглядів інтересів Яна-Казимира, як той наївно собі бажав, розуміється не було так легко! Одинок річ, котрої вдалось йому добитися—се присилки домічного татарського корпусу, що в липні ставився під Варшавою і брав участь в годосній, нещасливій для Поляків битві 28—30 липня. Більшого нічого хан не міг зробити супроти неприхильної постави козацького війська, а й за сей виступ воно його досить болючо укарало, підстерігши Татар, коли вони вертали з здобичею і сильно їх погромивши³⁾.

16 н. с. травня оповідали Татари приставу московського посольства: «Приїхав нині Субан-ага, що їздив від хана до гетьмана Б. Хмельницького; спочатку по приїзді була йому у гетьмана честь, хоч говорив йому гетьман: «Чому козацького полону не привів?» А потім як пішов від гетьмана до свого двору, приїхав до гетьмана посол з Москви, стали (ханському послові) малу честь показувати, і гетьман йому говорив і ханові велів переказати: «Коли хан козацького полону не верне, то вертай собі до Криму; а коли хан піде війною (сам) або пішле когось на козаків війною, то я до бою готов». А приїздив Субан-ага з тим щоб узяти у Хмельницького Кримців-бранців. І при нім писар Хмельницького велів козакам воювати ногайські улуси Уракових мурз, що

¹⁾ Жерела XII ч. 470. з оригіналу коронного архиву, копія в Осол. 227 л. 38.

²⁾ Де Нуайє писав про се: «Коли Татари покинули нас, щоб відвезти до дому здобич забрану в Пруссії, козаки напали на них при повороті, відібрали всю здобич, постинали всіх Татар, яких запопали, і всіх бранців Шведів, примовляючи їм, що вони піддані безсовісного короля (prince sans foi), а Поляків і Прусаків пустили—с. 277.

³⁾ Московські посли приїхавши до хана 14 н. с. травня, вже застали його, а закінчилася місія Шумовського 2 червня н. с., того дня хан відправив його—Крим. справи 1655 р. кн. 39 л. 42.

кочували на козацькій стороні; Хмельницький то спинив, але Уракові Татари стали перевозитися з козацької сторони на кримську»¹⁾.

«7 (17) травня були у хана послы гетьмана Б. Хмельницького—полковник і писар²⁾, говорили ханові, аби згідно з договором віддав з Криму весь козацький полон, а хан давав з свого полону тільки чотирьох. Казав послам, що віддав би весь полон, і велів був калзі, нуреддінові, беям і мурзам усім, кримським і улусним, і (простим) Татарам, щоб віддавали, але вони не послухали, не віддали: кажуть, що здобували той полон своїми головами й віддати не можуть, без того полону пропадуть з голоду. Полковник і писар ханові казали, що за те що хан не віддає полону, у нього з гетьманом виходить неприязнь, і тих 4 чоловіка не взяли. На те хан сказав: Коли гетьман з ним посвариться, він сам піде війною, або людей своїх пішле на козаків. Послы відповіли: Коли хан піде на козаків війною, гетьман на бій готов. З тим і поїхали з Бахчисараю 8 (18) травня» (л. 18).

«15 (25) травня прийшла ханові вість, що Запорозькі козаки Б. Хмельницького Ногайських Татар Уракових улусів за Дніпром на козацькій стороні витяли і в полон забрали більше 5 тисяч, захопили їх майно, стада, коней і худобу. Другого дня зібралися до хана на раду: калга, нуреддін, беї (князі), мурзи кримські і ногайські—з улусів. Тривала та рада три дні, калга і нуреддін у хана ті три дні й ночували. Улусні мурзи говорили на раді, щоб хан за них обстав: пішов на козаків війною сам, або султанів з військом післав, але царевичі, князі й мурзи так рішили, що сього літа війною з Криму ні ханові, ні султанам, ні Орді не ходити нікуди, а бути в Криму, а улусним людям—своїх улусів стерегти. А коли б улусні ногайські мурзи пішли війною, і на війні їх побили, або без них Калмики чи інші люди їх улуси погромили,—хан їм не pomoже нічим, самі будуть винні.

«А як була ся рада у хана, прийшла ханові вість, що під Гаурським пристановищем з'явилися на морі струги, явно военні—чи донських козаків чи запорізьких, напевно не знати. Хан, калга і нуреддін зараз послали одного з султанів з військом для охорони, і до інших морських пристановищ розіслали мурз з людьми.

«Великий страх мають кримські люде від козаків і Калмиків» (41).

«Польських³⁾ послів—пана Шумовского з товаришами хан відправив 23 (с. с. травня); сам хан королеві в поміч не піде, калгу і нуреддіна, кримських беїв і мурз не пішле; пішле мабуть улусних Татар з-під Білгорода» (л. 42).

«3 (13) червня приїхали від козаків послы, три чоловіки, і кримський Татарин, що їздив до гетьмана з його послами, віддуцненни з Криму 7 (17). Привезли ханові листа від гетьмана, і говорили ханові: Нехай хан живе з Хмельницьким у приязни і в спокою, на його військо не йде, і не посилає, і Хмельницький його теж не воюватиме; козаків своїх, що були на Дону, він відті відкликав, а король старший з королем новим (Ян-Казимир з Карлом) нехай собі б'ються» (47—8).

¹⁾ Московські послы по приїзді почули, що Орда готується до походу, в поміч Янові-Казимирові на шведського короля: коні вигодовані і люди на поготові, «а ногайські мурзи Уракові кочують з улусними своїми людьми за Дніпром на козацькій стороні, тому що хан з гетьманом у брацтві і згоді»—кн. 39 л. 34.

²⁾ Московські послы застали їх в Криму, але не бачили й їх імен не подають; приставу що був при козацьких послых хан заборонив під карою смерті не давати їм бачитися з польськими послами. Тамже л. 39.

³⁾ В москов. оригіналі: литовські.

Ясно, що в таких обставинах і при таких настроях хан пітрошки не міг допомогти королеві своїми впливами у Хмельницького. Вони були дуже малі, і Хмельницький зовсім не рахувався з ними, без церемонії відкладаючи комісію. Рудавський про це дає таке оповідання, без застережень повторене не тільки в старій праці Костомарова, але і в новій книзі Кубалі¹⁾:

«Почав король пробувати й Хмельницького нахилити до згоди, і той не відмовився від переговорів про згоду—аби лиш були на користь всієї Русі. Додав, що на все погодиться, аби лише Річпосполита через своїх будучих комісарів проголосила Руський нарід вільним, як десять літ тому проголосив Голандців король гішпанський. Остовпів король від такого грецького лукавства (гаесум іngenium) Хмельницького, тим не менше велить воеводі руському Ляцкороньському спішно їхати до Чигрина і всякими способами притягти Хмельницького на польську сторону. Але на марно пішли всі зусилля воеводи—бо Хмельницький думав тільки про знищення Польщі. Коли він 1 травня дістався до Чигрина і другого дня виложив причини свого приїзду, побачив Хмельницького вороже настроєним; він все толкував в злу сторону і підозрівав, що воевода приїхав на те тільки аби вивідати секрети Хмельницького і його потайні заміри та відкрити їх московському цареві. Не зважи, чи то присутній шведський посол піддав йому такі підозріння, чи самому Хмельницькому се спало на думку, тільки постановив відразу збентежити воеводу такими докорами і прибити неприготованого. Але щоб не виглядало, що він з місця відкидає всякі переговори, просить наперед виложити способи замирення, що йому доручили в Польщі. Воевода повів справу обережно: нічого більше не хоче від Хмельницького тільки воєнного союзу проти шведського короля, нічого не згадуючи про Москву. Але на сю пропозицію воеводи Хмельницький зпочатку став сміятися, далі впав у гнів. «Що за божевідле останнє вашого короля і вашого сенату! Просити в союз проти Швелів козаків, котрих так недавно, минулого року ви хотіли знищити до одного битвою під Ставищами? Тепер ви, не згадуючи навіть про договір, хочете гратися козацькою кров'ю? Сі чудові вояки, що так відважно давали вам відсіч, мають падати жертвами ваших забіганок! Досить глумитися з відважних людей. Я сам досить глупо вів справу, занадто довіряючи Полякам, завсіди віроломним. Жалую, що свого часу пішов з Потоким на його фальшиві переговори про замирення. Але вимагали того обставини; разом робив я уступки старому гетьманові, котрого досить вимучив у татарських кайданах; робив для короля, про котрого думав инакше, ніж він себе в дійсності показав. Тепер нехай знає Польща, що я більше трактувати не буду инакше як на користь цілої Русі,—себто щоб Поляки признали Русинів свободними, шанували їх як приятелів і сусідів, а не вважали за своїх підданих і невільників. Щоб шляхта виріклася навки всяких претенсій, коли які має. Бо згода і Поляк разом на Русі жити не можуть».

«Се не стільки з жалем, скільки з погрозою говорив Хмельницький. Воевода мовчав, і скоро поїхав з Чигрина нічого не зробивши—удаючи нібито скоро приїде знову» (243-4).

Хоч се оповідання користується довірем в науці²⁾, воно очевидно являється літературною інвенцією автора. З королівського експозе (в інструкції Шумовського)

¹⁾ Богдан Хмельницький, вид. Лит. фонда с. 611. *Wojna Szwecka* с. 303.

²⁾ За Кубалею без усякого застереження приймав се оповідання Рудавського і Липинський («Україна на переломі» с. 43—4).

видно, що Лянцкоронський доти не їздив до Хмельницького, вичікуючи вислідів місії Тишкевича і Любовіцького. В 20-х же днях квітня король уже знав, що комісію відложено на неозначений час, і по сім Лянцкоронському менше ніж коли небудь було поводів забиватися до Чигрина. Але дещо в сім образку Рудавського інтересне—починаючи від дати 1 травня—сього терміну комісарського з'їзду в Білій Церкві, що ми знаємо від Радзейовського. Далі ся ідея інтересів «всєї Руси», так підчеркнута в оповіданню: ми повинні її звязати з проблемою приєднання Західньої України, що дійсно в сім часі ставалося в гетьманським осередку. Нарешті увявлення задушевних мрій гетьмана і війська: повного визволення України від Польщі, від соціальних претенсій шляхти, від суприматії Корони. Все се влучено так добре як рідко.

В межичасі приїхав нарешті Лопухин. Виряжати йому почали мабуть зараз же по відправі Половця: вірний лист йому виставлено ще 7 (17) лютого. Але почали, видко, напливати різні матеріали—що також хотілось поручити висвітлити славному дишльоматові. Наказ послам виготовлено 10 н. с. березня, і на перший плян висунулася в нім справа Нечая: видима річ, одержана від могилівського воеводи одписка про вмшання гетьмана в справу виводу козаків з Могилівського повіту неабияк схвильовала уряд. Потім до неї прилучилися ще інші відомости про козацькі непорядки на білоруським фронті; знову пройшло 10 день в підбиранню матеріалу перше ніж Лопухин виїхав з Москви (19 березня н. с.), а наздогін йому ще посилали все нові та нові доручення щодо Білоруси й інших справ¹⁾.

31 н. с. березня Лопухин з своїм товаришом дяком Кузьминим були на українській границі, а 5 квітня приїхали до Чигрина. За дві версти від міста стрів їх Юрко Хмельниченко й Іван Виговський, полковники й осаули з 200 козаками і зсівши з коней питалися про здоровля. Приїхавши на квартиру посла зажадали скорої авдієнції, і на другий день вона вже була їм визначена—гетьман сповістив про се Лопухина через осаула Гр. Ковалевського, і він же другого дня, 6 квітня привів коней для послів і провів їх на гетьманський двір, а там їх стріли «коло коней» Виговський, суддя, осаул Мисько з коваками, а гетьман «стрів у сніях». Війшовши до світлиці, після звичайних церемоній Лопухин переказав царське доручення. Воно починалося від звісного вже нам листа гетьмана до могилівського воеводи, щоб він не виводив козаків з Могилівського повіту, а військо щоб не піддавалося під суд воеводів (вище с. 1167). Цар, висловляв велике здивованне, що гетьман без відома царя приписав Могилів до Ніжинського полку, і настановив тут осібною полковника могилівського: «Самому тобі, гетьмане, відомо, що Могилів здався на імя царського величества, і царські московські люде сиділи в нім в облозі, голод і всяку нужу терпли, а не козацьке військо. А хоч би й козаки добули Могилів, то без царського указу приписувати його до Ніжинського полку не годилось». В Могилеві стоїть московська залога, села тутешні роздані на прогодованне воевод і війська, а також могилівській шляхті, що присягла цареві.—«Тому ц. вел. і велів вивести козаків з Могилівського уїзду, а бути там царським ратним людам, дворянам, дітям боярським» і т. д.

Далі зверталася увага гетьмана на непорядки, що сталися в козацькій займанщині в момент смерти Золотаренка. Цар велів йому лишити в Новім Вихові на зиму «для

¹⁾ Акти посольства в Сибир. приказі ст. 1467.

береження города и уѣзду» кого небудь з старшини, і Золотаренко полишив був в Н. Вихові полковника Івана Дорошенка, доручивши йому тримати далі в б'юкаді Старий Бихів, з огляду що там уже показався великий недостаток в поживі. Тим часом Дорошенко невідомо з яких причин не мавши ніяких вістей про неприятеля, не давши знати моголівському воеводі, покинув Н. Бихів, лишивши в нім великі запаси, а сам став в Чаусах—хоч Чауси належать до Моголівського уѣзду і записані до царських дворцових сіл (а не до козацької території). Скориставши з сього старобихівська залога налетіла на Новий Бихів, погромили мішан, захопили запаси і тим поправила своє становище в С. Бихові—а то вже були близькі до того щоб піддатися з недостатків. Отже Дорошенко «чунил кабы измѣною»—почувши про великі недостатки Старобиховців, полишив в Н. Вихові запаси, і Старобихівці, мавши змогу захопити їх «в осаде укрѣпились».

А вийшовши до Чаусів, Дорошенко з своїми козаками почав докучати шляхті і всякого чину людям в Мстиславським повіті, котрі піддалися цареві. Козаки з Кричева і Чаусів «по присылке полковника Ивана Нечая» нападають на шляхетські маєтності і на царських салдатів, б'ють, грабують і чинять «всякое разоренье», так що шляхта і люде тікають на всі боки. В селі Жиливлі напали вони на майора московської служби Ст. Пятюкрута: як він туді приїхав з 10 салдатами, другого дня прийшли дві хоругви козацькі з Чаусів, нобиля того майора й його салдатів, забрали зброю, побили й пограбили селян, і т. д.

«За присилкою» ж Нечая до Мстиславського, Борисівського, Оршанського й інших уїздів приїздять козаки з Чаусів та інших місць, б'ють і грабують салдатів і «пріязжі станиці», що посилаються з Вильна до царя. Б'ють і грабують місцевих селян. «а декотрі пристають до них (козаків) для воровства, і вони їх приймають, а ті селяне наводять їх на інші осади, грабують і побивають¹⁾, і багато місць спустіло від такої руйни». Про се цар писав до гетьмана з Путивльцем Іваном-Тонкого, а після того 30 (с. с.) січня прийшли з Чаусів козаки Гнат Слизький та Іван Коношенський до села Романова Кописького уїзду, зруйнували, селян били й мучили, жінок і дітей брали на муки і забрали з собою до Чаусів. Заповідали, що прийдуть і під Копиць, і справді прийшло в тім часі під Копиць багато кінного й пішого люду, стали на передмістю (на посаді), почали бити й грабувати людей, а жінок і дітей забирали в полон. Стояли під городом два дні, до города приступали. Воевода дав знати до Моголева, звідти прийшло військо, питали тих людей, чи вони люде литовські чи Запорізькі Черкаси? Коли Черкаси—то нехай би такого лиха не чинили, а тих хто завів таке воровство, нехай би скарали смертю, а самі вертали до Нового Бихова. Люде ті відповіли, що вони Лисовчики, підполковник Федір Константинович (Константинов) з товаришами, і дали бій царському війську. Але коли розпитано взятих в неволю, виявилось, що се було Запорізькі Черкаси, а не Лисовчики: «Лисовский полк» присяг цареві, і в нім підполковника Константиновича не бувало, видно, що се з козацького (Черкаського) війська, тільки назвав себе Лисовчиком.

Поки в тих краях був наказний гетьман Золотаренко при нім такого воровства не бувало, а коли й виникла яка небудь сварка, то він зараз чинив слідство і управу

¹⁾ «А иные мужики приставают для воровства к нимъ и они их приимают, и тѣ мужики наводят на иные жилые места и грабят и побивают и многие мѣста от того их разоренья запустѣли» л. 31—2.

давав, а цар. вел. служив вірно, які вісти відки небудь бували—він царським воеводам доносив зчаста ¹⁾).

В місяці лютім писали цареві воеводи смоленські, що міщане (посадські люде) і селяне з уїздів Гір і Гірок скаржилися на свою братью мужиків, що попроставали знову до козаків (Черкасів): ті козаки двори їм руйнують, самих їх бьють і мучать, так що й проходу від тих козаків не стало, навіть на торг до них ніхто не сміє їхати.

Також з Могилева писали воеводи, що на ті села, де вони розквартирували царських офіцерів, наїздять козаки, села нищать і селян рубають, майно забирають. І як воеводи посилали до козаків, щоб вони виходили геть, козаки їх не послухали, з Могилівського повіту не пішли, а воеводських посильщиків бьють, грабують, вьжуть і сажать до комір. Воеводи посилали в тій справі до Чаусів, до полковника Корнія, але Корній козаків не стримує.

Також ті козаки, що приїздять в ріжних справах до Могилева, воеводів не слухають, до приказної ізби приходять з великим шумом, з погрозами, могилівських міщан бунтують й приводять їх «в сумнѣньє» ²⁾).

А 23 (с. с.) лютого був лист від смоленських воевод, що писав їм з Малих Горок капітан Мещеринов: приїхали 1 лютого з Чаусів до Горок два сотники козацькі, щоб набирати мужиків у козаки, а приїхавши торг в місті знищили, селян мучили і грабували. Ті що позаписувалися в козаки наново, їздять по селах і селян мучать, шаблями бьють. Селян, що не хочуть іти з козаками—таких забирають з собою силоміць. Таких «ворів» Мещеринів ухопив трьох і прислав до Смоленська. Сотник Олекса Боярський з козаками хотів його самого вбити. А полковники з Чаусів пишуть, що ті козаки їздять без їх відому.

В уїздах Оршанських і Горських, в Колишськїм, в Дубровенськїм, в Мстиславськїм козаки теж приходять, селян бьють, грабують і палять, так що від того козацького нищення ті повіти спустїли, а государевим людам з городів проїхати не можна.

Нехай же гетьман пішле відповідних людей до Могилева, до Чаусів і до инших городів і велить вивести відти до козацьких городів полковника Нечая і Корнія, сотників і всіх козаків, і надалі ні Могилева, ні Чаусів ні всіх вищевичислених го-

¹⁾ В інструкції після того: Нехай же гетьман звелить вивести всіх Черкасів з Могилівського уїзду; Чичерськ, Кричів, Радомисль, Рясну, Гори і Горки і Чересів цар. вел. велів відати своїм воеводам в Смоленську і Могилеві. Івана Дорошенка і сотників нехай він забере до себе і за таку явну зраду, що покіннув город без наказу, нехай велить Дорошника скарати на смерть; в Новім Бихові цар велів бути своїм ратним людам. Іванові Нечасві нехай також накаже вийти з козаками з Могилівського повіту, Чаусів і з усіх вищеназваних міст до козацьких городів, без всякого спротивлення. А за те, що він, Нечай, послав людей для воровства до царських городів, нехай гетьман учинить з ним згідно з військовим правом—що йому за таке воровство належить. Федора Константиновича нехай також велить приставити до себе і перевівши слідство, накаже скарати на смерть без всякого милосердя, аби инші не важились «так воровати и смуги чинити».

²⁾ В інструкції потім: Нехай же гетьман за таке воровство звелить учинити з полк. Корнієм і козакам згідно з військовим правом, і дасть сувору заборону, щоб козаки не приймали до себе «деревенских мужиков» для воровства, не чинили государевим людам ніяких кривд, а всіх козаків щоб вислано з Могилівського повіту негайно.

Сі частинні накази посла в промові своїй потім зібрали разом.

родів не приписує до Ніжинського полку і нікому не дозволяє писатися могилівським полковником, тому що тими городами цар велів завідувати воеводам смоленським і могилівським. З тими післанцями, що гетьман пішле, посли від себе пішлють (для контролю) свого стрілецького сотника Микиту Сивцова ¹⁾. Івана Дорошенка за його явну зраду, що він город кинув без указу, нехай гетьман велить скарати на смерть Федора Копстантиновича за його вчинки нехай теж велить розшукати і скарати на смерть без милосердя. З Нечаєм і Корнієм за те що вони насилали козаків на городи й уїзди, нехай накаже поступити згідно з військовим правом, що вони заслужили, аби й інші не квалілись «так воровати і смути чинити» між царським військом. Про се нехай гетьман видасть сувору заборону: щоб козаки до себе «для воровства» селян («деревенских мужиков») не приймали, кривд царським людям ніяких не чинили, і щоб усіх козаків з Могилева і з повіту виведено негайно (с. 120—133).

«На се гетьман сказав: «Були про се прислані грамоти вел. государя до Поклонського й Золотаренка: велено прибирати козаків хто схоче в Могилеві і Чаусах і по інших городах, на тій підставі охочі люде позаписувалися в козаки, живуть вони по тих городах, мають свої доми і вивести їх відти до козацьких городів ніяк не можна. Козаків Ніжинського полку, що полишилися на залагах в Могилеві в Чаусах і по

¹⁾ По сім в інструкції стояло: «Да и о том гетману говорить, чтоб он велѣл заказ учинить крепкой, чтоб Черкасы деревенских мужиков на подготавливали и в Черкасское войско не принимали, а которые ныне мужики к Черкасам пристали, и тѣм бы велѣли жить в деревнях на пашне по прежнему». В своїй промові посли се тільки частинно висловили гетьманові судячи з їх звідомлення (див. нижче). Потім в інструкції читається такий інтересний наказ, послами не використаний: «А будет гетьман или полковники учнут говорить: Вѣдомо им учинилось, что Запорожскихъ Черкас трех человекъ из Горок Малых воевода взяв отослал в Смоленскъ, а в Смоленске их пытали, а у них такой безчестной казни по ихъ обычаю не бывает,—Лариону Дмитриевичу и дяку Тимофѣю говорити: «Из Горок Малых воевода в Смоленскъ послал воровских пашенных деревенских мужиков, а не прямых (справжніх) Запорожского Войска Черкас. Потому что тѣ мужики приставали к воровским козакам и многое воровство чинили. И что им в Смоленске учинено, того не вѣдомо» (л. 70).

Як раз було добре відомо, тільки в тім ніяково було признаватись! В актах посольства маємо одписку смоленського воеводи, що дала привід до сеї інструкції. Воевода писав, що капитан Мещеринов прислав йому трьох арештованих козаків, з тих «новоприбраних», що то грабували селян в його районі, «і ми тих трьох Черкасів веліли розпитати, на що їх сотники збирали, чому вони ворують і куди збираються іти. Ті козаки назвали себе козаками з Гірок Малих: Федька Іванів, Єрошка Лаврів і Тараско Терент'їв. На допиті сказали, що до Гірок Малих приїздили козацькі сотники і їх збирали, а на що збирали, і куди мали йти, того вони не знають. У Гірках вони торгу не розбивали, селян по селах не грабували, з козаками не їздили—але козаки беруть силоміць (з собою) тих селян, які з ними йти не хочуть. Ми після допиту тих приведених козаків веліли мучити (пытати) і вони на муках сказали те саме» (тамже л. 81).

Тут небезінтересний образок сього вільного і невільного козачення: козаки приїздять на села, закликають селян і вони волею і неволею опиняються в козацьких рядах і мусять брати участь в їх заїздах.

Друге інтересне—ся свідомість московських людей, що у козаків муки не практикуються.

инших містах, або людей не оселих («которые безсемейные») — тих накажу ¹⁾ вивести. Але якби почати під теперішню пору виводити в козацькі городи козаків оселих («которые живут домами»), то в війську піднялось би велике невдоволення, і можна з того сподіватися великої біди.

«Іванові Нечаяві велів я тими козаками завідувати і моголівським полковником писатись тому що над тими козаками (місцевими, вписаними на підставі царського розпорядження) полковника не було (по скільки оселих козаків вивести не можна, нема раці лишити їх без полковника).

«Про Ів. Дорошенка вже ми чули і перед сим царським наказом, що він покинув Н. Бихів, і я велів тримати його в кайданах в Ніжині до царського наказу; тепер, після царського наказу звелю його скарати горлом. Федора Константиновича не знаю, велю розшукати, і коли доведуть на нього в слідстві те «воровство» — я велю з ними зробити так як з Дорошенком, згідно з наказом вел. государя.

«Про Івана Нечая і Корнія полковника і про тих козаків що наїздили «для воровства», государевих людей били в грабували, а полковники їх в тім не стримували ²⁾, пішло для того умисно і коли ті воровства потвердяться, я Ів. Нечая й Корнієві і козакам учиню відповідно до їх вини чога вони будуть варті.

«А про те кого на те слідство післати, і про полковника Ів. Нечая — щоб його козаків з Могилева і Чаусів вивести і надалі йому полковником не бути, — про се я поговорю з суддями, полковниками й осавулами: як вони постановлять, про се вам відомо вчиню». (л. 134—5).

На се послі сказали: «Поклонському і Золотаренкові велено було ³⁾ прибирати козаків тому що тоді був неприятель, а тепер неприятеля ніде нема; в Могилеві і по інших містах велено бути воеводам і з ними ратним людям, а уїзди тих городів роздано для прогодовання воевним людям і шляхті, що приїздять до великого государя, щоб йому служити і бути під його високою рукою. Тому козакам в Могилеві, Чаусах і по інших городах бути нема по що». А гетьман на се:

«Неприятель великого государя і всіх нас польський король стоїть тепер з військом у Львові, і з ним у вел. государя ніякого договору нема. А тепер ще наступає другий неприятель — шведський король. Коли тепер тих козаків з їх господарством зруйнувати — се пронесеться по всім війську Запорізьким, і я побоююся від козаків усяких заворушень — бо у нас люде відьні!» ⁴⁾.

І далі він казав ще (каже Лопухин): «Великий государ, польський король і шведський король всі хочуть мене і козаків мати при собі ⁵⁾. Нехай же вел. государ буде ласкав — тих козаків, що мають у Могилеві та в Чаусах господарства ⁶⁾, тепер вивести не велить, аби від них не було якогось заворушення (шатости). Бо далі се не втіче:

¹⁾ Тут і далі гетьманову мову перевожу на першу особу.

²⁾ Московську стилізацію, що ті козаки приходили «по присылке» Нечая, гетьман таким чином мовчки відкидає.

³⁾ Нагадую, що в сім московським етикетальним стилю «велеть» значить і «наказувати» і «дозволяти» — як собі хто хоче розуміти.

⁴⁾ «И только нынѣ тѣх козаков разорить з домами, и то вѣдомо будет во всем войске Запорожском, и он, гетман, от казакав опасаетца всякой шатости, потому что у нихъ люди вольные».

⁵⁾ «Первой де великий государ наш, е. ц. в., да польской и свѣйской короли — а всѣ его гетмана, и Черкас хотят чтоб ему быть при нихъ».

⁶⁾ «Живут домами».

як служба скінчиться, тоді можна буде розвести ¹⁾. А тепер на Юра буде рада—як їм іти на неприятеля, і про се він чекає наказу від вел. государя».

На сей натяк на польські та шведські залицяння послі розуміється нагадали гетьманові, що він зложив присягу на вірність цареві і повинен стояти в тім міцно,—аби «на прелестные письма польского и свѣйского королей не уклонялся и никаким прелестным письмам не вѣрил, также бы и полковников и ясаулов и сотников и Черкас подтверждал, чтоб они помня православную вѣру и свое обещание в. г. нашему служили вѣрно». Гетьман на се сказав: «Я тому й кажу се, що просявсь (быв чолем) з усім військом Запорізьким до вел. государя і дали ми віру (присягли) бути під його високою рукою, і тепер служу вірно (і боюсь), щоб не вчинити в козаках якогось бунту (смуты)». Але послі пбчали його переконувати, що вони краще знають ситуацію! «Смути в війську бояться нема чого, і нема з чого їй бути, бо в Могилеві, Чаусах та інших згаданих міснях козацького війська ніколи не було. Здобув ті г-роди вел. гос. своєю особою (!), піддавались і присягали з тих городів люде вел. государеві (не гетьманові себто), і потім як приходили під Могилів гетьмани Радивил та Гонсевский, сиділи в Могилеві в облозі ратні люде цар. вел. І тепер цар. вел. велів в Могилеві й по інших городах бути своїм воеводам і ратним людам, в Могилеві і в Чаусах поставити своїм государеві двори. Козакам тут бути нема чого, а коли якісь міщане і селяне позаписувалися в козаки, ті мають бути по давньому—хто в яких людах був перед тим. А коли якісь козаки з інших городів поженилися з міщанками й селянками, ті мають іти до своїх старих місць, хто звідки прийшов. Незадоволення і розруха (сумнѣнья и шатости) в війську нема чого бути».

Гетьман стримався від дальшої полеміки і здержливо відповів: «Я вам говорю як обцяв ²⁾—що знаю, а ви то передайте вел. государеві, щоб було йому відомо».

Далі в інструкції Лопухину передбачалися два пункти, котрих йому в розмові з гетьманом торкнутись не довелось. Перший дотикав загадкової смерті звісного нам сотника Івана Петровича. «Коли б Б. Хмельницький, або котрийсь полковник запитав про сотника козацького війська Івана Петровича, що був післяний від боярина кн. Ол. Трубецкого і товаришів до шведського короля і бувши у нього в Торуні в повороті був убитий в Троцьким повіті, разом з своїм хорунжим Климом, і всі листи його забрані, і вони стали б просити, щоб вел. государ велів розшукати про се вбивство,—в таким разі Ларивонові (Лопухину) і дяку Тимофієві говорити так: Про се убийство сотникова цар. в-ву не відомо; мабуть убили його і хорунжого в дорозі в якій небудь зваді непослушні ц. в-ву польські або литовські люде. Коли ж виявиться, що вбили їх царські піддані, цар винних не помилує» (л. 35—6).

Судячи з сеї стилізації, інцидент сей був добре відомий московському урядові, так само як торгування козацьких бранців, і він почував себе в тім так само ніяково; але українська сторона не хотіла процесуватись і не порушила сих інцидентів.

Друга справа більш привіційальна:

Лопухину доручено було порушити перед гетьманом питання про заведення московських воевод в головніших містах України, переказану свого часу через Матвеева; в наказі Лопухину продиктована була така промова до гетьмана:

¹⁾ «Тогда можно разобрать».

²⁾ «Я де то говорю вам по своему обещанию»—з обов'язку вірної служби.

«Як минулого, 163 року (1655) був післаний до нього, гетьмана Б. Хмельницького, А. Матвеев, говорив той йому: Стало відомо царському величеству, що в запорозьких городах і уіздах чиняться жилецьким людям від наїзду таких же своєвільних людей ¹⁾ великі утиски і кривди. Тому добре було б, щоб по Запорозьких городах були царські воеводи: як будуть по Запорозьких городах царські воеводи, вони будуть жилецьких городів захищати, в обиду нікому не дадуть і суд над ними будуть добре судити ²⁾. Гетьман (тоді) говорив, що під ту пору царським воеводам по Запорозьких городах бути не можна було,—тому що на Запорозькі городи наступив неприятель. і військо з тих городів іде з ним на неприятеля і ніякої розправи воеводи чинити б не могли; а як дасть біг—удасться над неприятелями здобути перемогу,—тоді він дасть знати царському величеству. Так як тепер за ласкою божою і царського величества щастем неприятелів на них (козаків) ніде не чути,—без воевод у козацьких городах бути не годиться ³⁾. Та й перед тим про се говорилося, і положено було на волю цар. величества. Отже цар бажає тепер, щоб по головних козацьких городах були царські воеводи для всякого захисту їх; а прав і вільностей їх ті воеводи нарушати в нічим не будуть» ⁴⁾.

В звідомленню Лопухина, в протоколі переговорів з гетьманом сього пункту не залишилося: чи вийнято його, чи Лопухин вважаючи на мало приємний тон взятий гетьманом в тих переговорах не вважав тактовним порушувати таку дражливу тему? Се друге здається мені правдоподібнішим, поскільки і в пізніших актах ми не знаходимо згадок про таку розмову.

Натомість посли порушили інші доручені інструкцією справи—те що гетьман писав цареві і переказував через свого посла Сем. Половця на повороті з походу.—Повідомляв він царя, що чернігівський воевода Криштоф (Тишкевич) підчас походу на Галичину присяг цареві й обіцяв жити на Україні і з собою інших Поляків привести —так от де той Тишкевич, чи приїхав він на Україну, привіз з собою урядників і слуг і шляхту? збирається приїхати до Москви вдарити чолом цареві? можна сподіватися від нього вірної служби?

Гетьман не без вдоволення відповів, що приклад Тишкевича показує, як взагалі мало можна вірити Полякам: присяг він цареві перед Потемкиним і Д. Виговським, і потім знову вернувся в службу королеві і приїздив від нього послом.

Далі—просив тоді гетьман, щоб на випадок весняного наступу неприятелів на Україну цар не лишив її без помочи; так от коли справді є небезпека від неприятеля, нехай гетьман негайно царя оповістить докладно, звідки він тої небезпеки сподівається; військо московське на Україні стоїть (без московської помочи вона не буде).

Гетьман відповів, що він про се вже докладно написав з своїм післанцем сотником Демком (л. 141).

¹⁾ Як тих, що своєволили з запорозької сторони над білоруською людиною—про що Лопухин мав говорити перед тим. Пор. звідомлення Матвеева вище с. 1033.

²⁾ «жилецких всяких людей учнуть оберегать, а в обиду нікому не дадуть и розправу учнуть чинить добрую».

³⁾ «и без воевод в черкаских городѣхъ быть непригоже».

⁴⁾ «И ныне о томъ цар. вел. изволенъе есть, чтоб в черкаских знатных городѣхъ быть е. ц. в. воеводам: для всякого их обереженья; а тѣ воеводы прав и вольностей их нарушивать ничем не учнут».—л. 48.

Через тих же послів гетьман просив царя, щоб він стримав Донців від походів на Крим, поскільки Орда буде зіставатися в добрих відносинах з Запорізьким військом—так от цар се його прохання виконав, спішно вислав наказ Донцям, щоб вони на море не ходили і з Азовцями і Кримцями не зачпались¹⁾.

Гетьман подякував за се, і пояснив, що коли Орда не буде вірна своїй присязі і чим небудь порушить договір, то він, гетьман, їй тої неправди не потерпить, буде просити у царя нового указу, і з дозволу царя поведе з Ордою війну і полем і морем,—аби тільки упоратися з Польщею. А договір з ханом став на тім, що хан буде нейтральним в польсько-українських відносинах: «не чинитиме помочи польському королеві на гетьмана ані гетьманові на польського короля». «Хан має вишукати в Криму полон литовський (себто бранців з України) і пустити його в государеві черкаські гори, а гетьман пустить кримський полон, який у них есть» (141—2).

Через те ж посольство гетьман дав був знати цареві, що він послав до Львова, до Камінця Подільського і до інших міст листи з обіцянкою всяких вільностей від царя і заховання їх старих прав,—аби тільки вони не піддавались нікому крім цар. вел. Цар похваляє гетьмана за таку «службу и радень», але й перепитує: чи гетьман таки справді послав такі листи до Львова і Камінця? коли послав—що про се мислять в Камінці і Львові? Нехай гетьман і полковники далі се роблять, як вірні слуги царські: нехай пишуть туди, щоб вони шукали ласки царської, піддалися під царську руку і присягу аложили. А цар їм ласку свою покаже—не нарушить ні віри їх, ні прав і вільностей.

Гетьман відповів: «Я і тепер для того посилаю під Камінець полковника Гоголя і з ним козаків тисячі три, або й більше. Переказую з ним до Камінця, щоб вони піддалися під високу руку й. цар. вел.—а що в тім у Камінці постановлять («придумают»), полковник Гоголь мині дасть знати, а я напишу й. цар. вел. А полковникові тому велів я без наказу від Камінця не відходити» (143).

В секретній розмові, «на одині» гетьманові поставлено питання: Дорогою Лопухин довідався від купецьких людей²⁾, що в козацькі городи приїздили для торгівлі міщане з Слуцька, в козацьких городах їх затримано, а далі випущено назад до Слуцька; так от нехай гетьман пояснить, як се їх пустили до козацьких городів, чому затримали і назад випустили—хто саме випустив.

Гетьман відповів ухильчиво, не бажаючи пускатися в деталі. «Були у нас з Слуцька купці з товарами, коли розпродались—велів я їх випустити—бо торговим людям у нас затримки не буває ніколи. А зброї, пороху й олива продавати не велено, се я заборонив суворо по всіх городах» (л. 145).

Далі, з різних міст Брянського, Карачівського, Рильського й Путивльського уїзду били чолом цареві дворяне й діти боярські, що як були вони в царській службі, в литовських походах 1654 і 1655 р. р., за той час багато людей їх і селян повтікало в козацькі городи: до Новгородка Сіверського, Почепи й Стародуба. Тепер приходячи відти вони нападають на оселі своїх поміщиків, розбивають, грабують, жінок і дітей

¹⁾ В наказі послам по сім запитанне про турецьке посольство, що приходило до гетьмана ще торішнім літом—«от которого еще ни единые рѣчи не слышали»: нехай би гетьман пояснив, з чим воно приходило і з чим його відправлено (л. 52). Лопухин сього питання гетьманові не поставив, мабуть вдовольнявся неофіціальними розвідами.

²⁾ Се була фікція: в такій формі наказано Лопухину се питання з Москви.

по хатах завалюють колодами, а людей і селян з усім добром вивозять з собою в козацькі городи; багато з жалібників чисто зруйнувалися від того. Нехай гетьман видасть суворий наказ, щоб ніхто не приймав боярських людей і селян, аби не виникло пограничних сварок, і царські служили люди щоб не руйнувались; коли воеводи пограничних городів будуть писати про таких втікачів, нехай їх видають.

Гетьман обіцяв про се написати по городах, але вказав, що і з козацької сторони йдуть люде за границю: «Багато козаків пішло від нас до царських городів, селяться над Пслем і на инших ріках, на те від нас заборони нема, бо люде у нас вільні»¹⁾.

Очевидно, московським жаданням, щоб їх утікачів не приймали на Україні, він хотів протиставити свої жалі на те, що царські воеводи приймають утікачів з України. Зараз далі, в розмовах Виговського з Портомоиним, післанцем Лопухина, побачимо, як глибоко сиділи в його печінках сі слободи над Пслем. В згаданню се закрито наведеною фразою гетьмана, що військо не може закривати границі для своїх виходців. Можливо, що гетьман сказав П, але хіба між иншими, і не в ній була сила²⁾; виглядає, що дяки, списуючи—протокол, використали П, щоб затушувати дійсний зміст слів гетьмана.

Посли, мовляв, відповіли на се гетьманові: «Черкасы люди служилые, вольные, а не крепосные: от ково хто и збежит, и по указу ц. в-ва по сыску и по крепостям отдают их тѣм людям, у кого хто жил». Гетьман зрозумів викрут і не став розвивати сеї теми, а послы перейшли до політичних подій, свого часу переказаних через гетьманських послів (С. Половця очевидно).

Стефан воевода обіцяв був прислати своїх послів до царя, але не прислав досі тому, що хан з Ордою вийшов був; так от цар переказує гетьманові, щоб він не затримуючи пропустив до нього тих Стефанових послів, як тільки він їх вишле.

Гетьман відповів, що він тих Стефанових послів сподівається хутко, і як тільки вони прийдуть, він їх зараз виправить до царя (дійсно, вони прибули ще перед вїздом Лопухина з Чигрина, як то зараз побачимо).

На запитанне послів про відносини між Семигородом, Волощиною і Валахією, і чи можна сподіватись від них помочи польському королеві, гетьман відповів: «Венгерський, волоський і мунтянський (володарі) досі між собою в приязни, і непорозумінь між ними ніяких нема. Волоський і мунтянський польському королеві не помагатимуть, і готового війська у них нема. Ракоцій збирає військо не мале, але кому буде помагати, незнати. У мене були послы його, але того не сказали, кому вони будуть помагати; я тепер посилаю своїх послів на Угорщину, щоб довідатися певно, на що у них військо зібране, і кому вони будуть помагати; як довідаюсь певно, напишу й. цар. в-ву» (л. 146).

На запитання послів, чи були послы від польського короля, і які відомості про нього, гетьман і писар відповіли, що послы від короля були, принесли короткого листа, а устно переказували від нього, щоб козаки помогли йому на шведського короля, а неправди його (Яна-Казимира) не памятали, що їм злого вчинив: і так їх уже бог

¹⁾ «Многие де Черкасы з женами и з детьми пошли от них в госудавы украинные городы и селяцта на рекѣ на Пслѣ и по иным рекам, а от них де о том заказу нѣт, потому что у них люди вольные» (с. 145).

²⁾ Може бути, що він сказав щось таке: Від війська заборона на вихід нема, бо у нас люде вільні, але пощо воеводи їх приймають і дозволяють їм селитись на царських землях?

покарав». «А що ви (Хм. і Виг.) з військом козацьким від нас відійшли, в тім теж доведеться каятись: поки Хм. і Виг. живі, доти цар козаків не буде неволити, а по вашій смерті прийде на козаків велика неволя». На се ми відписали з послами, і словами переказали: Єсть у короля арцибіскупи, біскупи і сенатори, котрих він слушає, чого вони забажать,—нехай вони йому й помагають у всім. «Я—сказав гетьман—дав йому життя замість смерти під Зборовим—як він у мене в руках був, а він те все забув; а тепер ми і все військо Запорізьке під високою рукою й. цар. вел., на чім дали душі свої (присягли), будемо стояти ми і потомки наші на віки недоступно, і без волі царської на нікого не підемо. Коли йому чогось треба, нехай посилає своїх послів або післанців до вел. государя: коли Шведи їх не пропустять, нехай посилає до мене, а я привівши їх відправлю до вел. государя з провідниками» (л. 147—8).

Посли як звичайно сказали, що цареві відома їх вірна служба, і він їх похваляє; нехай служать і далі так же вірно, а на прелестні листи польського короля чи інших людей нехай не піддаються, і ті листи які прийшли від Яна-Казимира і Карла-Густава, з архим. Данилом чи з іншими послами, нехай передадуть через цих цареві¹⁾. Гетьман відповів, що він написав цареві з сотником Демком все що писали йому король польський і шведський, і тепер передасть і оригінали грамот королівських і султанських. Що до вістей, то Ян-Казимир тепер у Львові, з ним гетьман Потоцький, а війська у короля конного і пішого з 15 тис. Чарнецький з кварцяним військом стоїть за Львовом, від венгерської границі, війська у нього було з 10 тис., на сирній неділі був у нього бій з Шведами, Шведи його побили. «Шведський король писав до мене з старцем Данилом, запевняючи в приятні, і я йому так же відписав, а крім того більше у мене нікого від нього не бувало, і листів не приходило»²⁾.

Посли сказали, що царські люде бачили після того якогось післанця від шведського короля в Ніжині. Гетьман і писар то заперечили: «Крім того у нас від шведського короля не було нікого. А бачили хіба Німця, що приїздив із Слущька від шведського губернатора, щоб ми козаків з-під Слущька вивели і дали їм³⁾ хліба. Але ми їм того відмовили: без цар. волі того учинити не сміємо» (л. 150).

Нарешті остання справа, записана в сих «розговорах» посольським звідомленням—з приводу одписки путивльського воеводи.—Він звертав увагу царського уряду, що з козацьких городів приїздять до Путивля шинкарі й шинкарки й привозять в великих масах горілку: возів по 20, 30 і більше; ставши під містом (около посаду) продають горілку путивльським людям всякого стану і тим підтинають доходи царського «кружечного двора». Воеводи їх «відсилали» від міста, але ті шинкарі й шинкарки не слухають, від міста не йдуть, а до більш рішучих заходів—гнати їх силоміць («в большую неволю»), рубати бочки, а навіть писати гетьманові про сей непослух—воеводи не сміють. З сього приводу на здогін за Лопухиним вислано наказ: говорити гетьманові, щоб він дав по козацьких городах сувору заборону, під карою смерти, аби з козацьких городів шинкарі й шинкарки до Путивля й інших місць з продажним

¹⁾ Про листи шведського короля «прислані з архим. Данилом і з іншими післанцями», щоб гетьман їх видав, був додатковий наказ царя, післаний Лопухину наздогін 13 (23) березня—л. 78.

²⁾ «Писал к нему, гетману, с Данилом старцом о приятні, и он писал к нему против тогожь, а опрнчь того от свѣйского короля никто у него не бывал и ни о чем к нему не писал».

³⁾ Себто шведській залозі в Слущьку, очевидно.

корчемним вином не їздили, бо від тої продажі виходить великий недобір по царських кружечних дворах.

Гетьман на се відповів, що він уже раніш писав про се путивльському воеводі, щоб він велів тих шинкарів і шинкарок займати і до вязниці сажати, вино забирати на государя (конфіскувати), а гетьманові про се аби писав: гетьман пришле від себе відповідних людей, щоб тих шинкарів покарати. Тепер він з Лопухипим напише воеводі знову ¹⁾.

На сім закінчилася перша авдієнція, 6 н. с. квітня. Другого дня Лопухин післав свого піддячого Портомоина до гетьмана і до писаря, щоб нагадати їм про висилку наслідство до Могилева казацького делегата разом з московським сотником Сивцовим—аби дали знати, кого саме посилають, а їх, послів, щоб відправили скоро. На се Виговський сказав, що гетьман виїхав до Суботова, побуде там до 1 (11), як повернеться, то негайно оповістять, хто поїде з Сивцовим, і затримки в відправі посольства також не буде.

Того ж дня, 7 и. с. квітня прийшов до послів Ян Потоцкий, щоб розпитатися про свого брата Павла, взятого в полон в Чорткові минулого року,—чув що він в Москві? Посли потвердили, що він в Москві, забажав з сином і з челяддю перейти на православну віру, і тішитися царською ласкою. Спитали Яна, з чим він приїхав: чи мав листа до гетьмана від короля і які небудь доручення? Ян Потоцкий відповів, що приїхав тільки щоб розвідатися про брата: від короля мав тільки рекомендаційний лист, і ніяких доручень. Тепер хотів би переслати з послами листа братові. Посли намовляли його піти за прикладом брата—їхати на царську службу до Москви, але Ян не згодився, сказав, що він з ласки царя до його брата тішиться, але сам їхати зараз не може. В день від'їзду послів він приніс два листи: оден до брата, другий до його слуг ²⁾ і сказав, що буде у гетьмана в Чигрині чекати відповіді від брата (154—6).

1 (11) квітня гетьман прислав до послів осавула Ковалевського, закликав їх до себе «для государева дѣла». Посли зараз же пішли, і гетьман повідомив їх, що до Могилева, Чаусів та інших городів посилається колишній київський полковник Антін Жданович. Представив їм його і при них дав йому наказ: полковника Дорошенка за зраду, що Н. Вихів кинув—скарлати горлом. Федорові Константиновичу, коли розшукують, зробити те саме. Над Ів. Нечаєм і над Корнієм перевести слідство: чи посилали вони козаків до государевих городів і уїздів? били козаки государевих людей і грабували, а вони того не розслідили? Відповідно до того поступити з тими полковниками згідно з військовим правом, а з Могилева і з Чаусів їх в кожному разі вислати до казацьких городів. З козаків, що тепер в залогах в Могилеві, Чаусах та інших містах, одиноких вислати всіх до гетьмана у військо, і в тих городах більше їм не бути; тихже козаків, що мають там доми,—зараз їх виводити не можна, бо з того вийде в війську великий заколот (сму́та), і гетьман побоюється від козаків з того приводу великої біди («всякого дурна»).

Посли знову стали намовляти гетьмана, щоб велів вивести всіх козаків без виїмку, «аби тим не навести на себе гніву й. цар. вел-ва». Але гетьман не подався, відповів: «В тій й. цар. в-ва воля, ви мої слова донесіть й. ц. в.ву, але жонатих козаків тепер вивести не можна, бо я від козаків у війську боюсь великої біди («всякого дурна»).

¹⁾ л. 74—6 і 152.

²⁾ Вар.: від слуги його (Я. Потоцкого).

Потім гетьман і писар повідомили послів, що до Чигрина приїхав з Луцька владика Діонисій Балабан, каже, що втік від лядського гонення ¹⁾, а довідавшись про посольство царське просив Виговського дати йому змогу побачитися з послами.

Тогож дня послы бачилися з ним; розпитували про його подорож і про польські новини. Балабан розповів, що він виїхав з Луцька на сирній неділі ²⁾, в Луцьку тепер польний гетьман Лянжкоронський, з ним тільки луцька шляхта, небогато; король у Львові, з ним ковного й пішого війська 15 тисяч. Вибрався Балабан з Луцька через «велике изгонение від Ляхів», хоче з Чигрина їхати до митрополита до Києва, щоб той писав до царя, аби він пожалував його, єпископа, і шляхту і міщан луцьких—прийняв їх під свою руку. В такім разі він поїде назад до Луцька і візьме у шляхти, міщан і всяких людей запись за їх руками (підписами), що вони бють чолом цареві, і сю запись за своїм підписом пішле цареві.

Послы почали йому радити, щоб зараз виладив про се листа цареві, з своїм підписом, а вони його відвезуть цареві. Але Балабан відрік, що без відома митрополита він сього не може зробити: розповівши митрополитові він потім вишле до царя своїх старців (160—1).

Виговський приходивши з Балабаном розповів про приїзд волоського посольства: того самого дня приїхав митрополит Гедеон та логофет Ненон і з ними всяких людей 33 душі, післані в посольстві до царя; вони переказували через Виговського бажання бачити царських послів. Послы прийняли митрополита й логофета, але розмова нічого інтересного не дала. Після них прийшов іще коморник воеводи Стефана Лляш, Лопухин його частував і дарив, для більшої одвертости, і коморник розповів, що воевода Стефан вислав своїх послів до царя просити, щоб цар велів йому з усею Волоською землею бути під його рукою, «также как и гетману Б. Хмельницкому» (162—8).

Другого дня, 12 н. с. квітня Лопухин з Кузьминим мали прощальну авдієнцію у гетьмана. Дістали від нього купу документів: 3 листи від султана, оден від хана, оден від Яна-Казимира, оден від Карла-Густава і два від його канцлера, лист Ракоція і воеводи Стефана. Того ж дня виїхали з Чигрина; проважав їх Виговський, осавул і козаки до того міста де їх стрічали.

В дорозі, коли вже були в Лубнях, 14 н. с. квітня Лопухин з тов. стріли царського гінця, що доручав їм звернути увагу на новий вибрик Нечая. оповіщений цареві згаданим вище листом могилівського воеводи Рєпина: коли воевода розіслав своїх салдатів по селах Могилівського повіту для їх охорони, Нечай тих салдатів повиганяв, а поставив своїх козаків, а місцевим селянам велів в ніч не слухати московських воеводів ³⁾. Міщан висланих з Могилева в повіті на закуплю конопляного прядива, під охороною салдатів. Нечаєві козаки з Чаусів побили і відібрали від них гроші, а коли воевода написав

¹⁾ «Сказывал им, что он избегает от гонения Ляхов».

²⁾ Від 26 лютого до 5 березня н. ст.

³⁾ «Посылали де они из Могилева для обереганья города и уѣзду в села и деревни на залогу салдат, и полковникъ де Иван Нечай из Могилевского уѣзду из сел и из деревень тѣхъ салдат з залогы выслав, и въ их мѣсто велѣл быть на залогѣ Черкасом. И Могилевского уѣзду крестьяном слушать их ни в чем не велѣл»—царська грамота Лопухину і Кузьмину 22 с. с. березня—тажже с. 83. Лопухин і Кузьмин в своїм звідомленні останню фразу доповнюють, очевидно правильно: «и Могилевского повѣту крестьяном слушать воевод ни в чѣм не велѣл» (тажже л. 164).

у сій справі до самого Нечая, домагаючися розслідування і суду, Нечай слідства і суду не вчинив, а прислав листа, де посилався на те, що гетьман велів йому на Білоруси «панувати і уряжати» (панувати і рядити) і називав себе полковником білоруським, могилівським, гомельським і чауським¹⁾. Лопухину велено звернути увагу гетьмана, що се написано «воровски» (нелюдяно супроти царя): «панування» в перекладі на руську мову значить «государствование», а на всій Великій і Малій і Білій Русі государствує і пишеться (сим титулом) цар, тому Нечай не може присвояти собі «панування на Білорусі», та і могилівським полковником писатись йому не годиться, бо в Могилеві поставлені від царя воеводи і ратні люде, Нечаєві до Могилева і до Могилівського повіту нема діла; а що він пише, «на ссору» (щоб посварити царя з гетьманом) ніби гетьман настановив його могилівським полковником і велів йому панувати над Білою Русью—цар тому не вірить, з огляду на безсумнівну вірність гетьмана, і жадає суворої кари на Нечая за таке його многе воровство, а в кожнім разі—не призначати його нікуди полковником. Тим більше коли стало відомо, що він «католик римської віри», а таких іновірців не можна призначати на такі уряди, бо від них ніякого добра не буде. тільки замішання²⁾.

¹⁾ «Иванъ (Нечай) в томъ расправы не учинилъ, и прислалъ к нимъ листъ, а в томъ листу написано, что полковничество Могилевское гетманъ Богданъ Хмельницкой далъ ему Ивану, и тамъ он хочеть (останні три слова зачеркнені і натомість написано: «і велѣл ему над Бѣлою Русью») пановать и уряжать. Да он же пишетца полковником белорускимъ, могилевскимъ, гомельскимъ, чаушскимъ».

²⁾ «И как к вам ся паша грамота придет, а вы—аж бог дастъ—у гетьмана у Б. Хм. будете, і вы б гетману говорили о томъ ево Иванове воровстве накрепко. А что онъ, Иванъ Нечай пишетца в листу своемъ белорускимъ и могилевскимъ и иныхъ мѣстъ полковникомъ, и хочет в Могилеве пановать—а панование рускимъ языкомъ именуется государствованье,—и то онъ пишет воровски. А ему было такимъ (зачеркнено: непристойнымъ) именованьемъ писатись не годилось, потому что (зачеркнено: на Бѣлой Росіи) на всей Великой Малой и Бѣлой Росіи по милости божей государствуем и пишемся государемъ мы, великий государь. А в Могилеве оставлены наши ц. в-ва столнникъ и воеводи и ратные люди, а ему, Ивану «до Могилева и дѣла нѣтъ». (Дальше дописано в сій чернетці між рядками: «А что он в писмѣ своем на ссору шшет, что будто онъ, гетьман учинил его могилевскимъ полковником и пановать ему велѣл над Бѣлою Русью, и мы в. государь таким ево ссорам не вѣримъ, а почитаем ево, гетмана себѣ вѣрнымъ слугою, для того, что онъ наше государские милости для вѣры христианские много лѣтъ искал, и учинился под нашею царского вел. высокою рукою в подданстве и вѣру нам вел. государю (зачеркнено: учинил не имѣя никакихъ невольныхъ причин) дал вольне. А мы в. государь приняли ихъ под нашу царского вел. высокую руку от гонения неприятельскаго на вѣру христианскую, ио борону им на гонителей вѣры христианские учинили нашею ц. в-ва персоною многими ратьми, а не ищючи от нихъ корысти. І впрядь нашу ц. в-ва милость и жалованье и от неприятелей оборону яко единовѣрнымъ благочестивымъ христианом усердно тщемся имѣти, а ни на какие ссоры слухи нашими не внимаем).

«И гетман бы Б. Хм. велѣл тому полковнику Ів. Нечаю за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря иным не повадно было такое самовольство чинить. І велѣл (бы) он, гетманъ его, Ивана и иных полковниковъ и Черкас из Могилевского уѣзду и из Чаус и иныхъ мѣстъ выслать себѣ в Черкасские города вскорѣ, і впрядь бы ему, Ивану за его воровство полковником ни в которыхъ городѣхъ быть не велѣл».

Лопухин не вважав потрібним вертатися назад з сею справою, і так багато обговорюваною, і дорученою спеціальної слідчій комісії, тому вислав з нею до Читрина піддячого Якова Портомоина. 15 н. с. Портомоин був уже у гетьмана і переказав йому се все. «І гетьман сказав: «Я йому велів писатися полковником моголивівським, а що він писав себе паном над Білою Руссю, і царські гроші від міщан відібрав і їх бив,—сього я не знаю; коли він називає себе паном Білої Русі, царські гроші забрав і бив міщан,—про се буде наказано полковникові Антонові Ждановичу, котрого я посилаю до Могилева і Чаусів з сотником Микитою Сивцовим—вислати відти козаків. За такий його злочин (воровство) я велю його скарати на смерть, а царські гроші, які у кого він заграбив, велю від нього відібрати і віддати воеводам до Могилева».

Але до сього гетьман додав свої жалі: 3 (13) квітня від Нечая приїхав його писар Яків з скаргами на моголивівських воевод, що вони козаків кривдять і бють, всіх козаків порозганяли, в моголивівській в'язниці тримають під сю хвилю козаків зо 100 або й більше; се він також наказує розслідити Ждановичеві (л. 166—7).

Вечері того ж дня, після авдієнції у гетьмана Портомоин бачився з Виговським і той велів йому переказати Лопухину: приїхали з Волощини козацькі вістуні й розповіли, що на Угорщині (в Семигороді) збирається велике військо, в поміч шведському королеві, а думають там (в Семигороді), що й Орда буде разом з Угорщиною йому помагати. Тому гетьман посилає своїх послів до волоського і мунтянського (господаря) і до венгерського (князя) та до кримського хана—пише їм про приязнь і брацтво, але щоб Венгри і Кримці шведському королеві не помагали ¹⁾, а посланцям своїм велів розвідувати про все, і коли б хан з своєю Ордою, на спілку з Венграми став помагати шведському королеві, нехай би цар велів своїм воеводам стати на пограничу («на українє») з військом від Білгорода: коли б Орда з'єднавшись з Венграми пішла на поміч шведському королеві,—нехай царське військо з України (московської) йде на Крим. Коли від вістунів буде цілком певна відомість, що Венгри й хан з Ордою будуть помагати шведському королеві, то гетьман зараз піде з військом під Камінець Подільський, щоб Венгри й Шведи Камінцем не заволоділи—бо вони (козаки) за Камінець билися багато! Тим часом, за тими вістями післали вони (гетьман, з старшиною) в полк Ніжинський, Переяславський і в інші до полковників: веліли їм з усіми людьми зараз іти за Дніпро і збиратися на Росаві. А полтавському полковникові велено для охорони від Татар бути якийсь час дома на поготові.

«І ще Ів. Виговський сказав: «Як гетьман збереться з військом на Росаві, звелить полковникам з обозом іти в степі і надслухаючися, де неприятель. А сам гетьман з невеликим військом хоче звернутися на Україну (московську) на козаків, що порозходилися з козацьких городів та оселилися понад Пслом: хоче тих козаків половину вирубати, а решту взяти з собою: з того йому ще прибуде військо—тисяч з десять або й більше» ²⁾.

«Да про него ж, Івана вѣдомо учинилось, что он католикъ римское вѣры, и такому иновѣрцу в том уряде быть не годятца, потому что от него опричь сооры добра никакова не будетъ»—л. 84—7.

¹⁾ Дійсно з 14 н. с. квітня маємо листи гетьмана до воеводи Стефана і до Ракоція, вище с. 1186.

²⁾ «Как де гетман на Росаве с войскам соберетца и велит полковникам своим ис обозы итти в степь послыша гдѣ неприятель. А он де, гетман с неболь-

З Москви тим часом «резвые гонцы» оден за другим веали ще нові накази Лопухину і Кузьмину, але вони вже не вастали їх на Україні. Лопухин і Кузьмин уважали зайвим посылати їх гетьманові, і сі накази лишилися тільки документами відносин на Білоруси і московських настроїв з їх приводу.

5 н. с. квітня одержано в Москві нову скаргу смоленського воеводи Бориса Репнина на нельояльну поведінку і вирази Нечая. 12 (22) березня, згідно з царським наказом послав Репнин з «капитаном салдацького строю Єфимом Козинським» листа Нечаєві, домагаючись, щоб виведено було решту козаків з залог в Мстиславським, Горським, Дубровенським, Шкловським і Копиським уїздах. Сі козаки, живучи в тих уїздах, селян бють, «грабують і всяко нищать», тому був уже раніш даний наказ від царя, щоб їх відти вислати на службу до Нового Бихова, і багато їх уже вислали, «а декотрі указу не послушали, далі в тих уїздах живуть і селян кривдять, а також і нові ватаги прибувають¹⁾ і також селян грабують. Супроти того Репнин післав ото Нечаєві листа, аби він дав суворий наказ, щоб козаки з тих уїздів до решти вийшли до Нового Бихова, і нові козаки туди не приїздили, а котрі б приїздили і селян кривдили, тих згідно з попереднім царським наказом вислати. (20 (30) той капитан повернувся з своєї місії від Нечая і дав таке звідомлення. Прийняв його Нечай як годиться: вислав на зустріч своїх козаків, чоловіка з 50, і зараз прийняв його, грамоту велів тут же прочитати, а вислухавши сказав:

«Піше мені воевода, щоб я відіслав козаків з сіл до Нового Бихова. Але ж ми Новий Бихів зруйнували і спалили, прийти мені туди з людьми—дітсья нема де, пити-їсти нема чого. Коли козаки по селах стоять і у мужиків поживу беруть, так мині крім того прогудуватися нема й чим! Ми ні государевого жалування ні місячного корму не маємо. А государеві люде з городів і сіл козаків побивають: з того війська козацького вбито з тисячу чоловіка. В Могилеві воевода Ів. Репнин мого війська козаків з дворів усіх повигаяв».

«А далі сказав: «Добре огонь гасить, доки полумя не розпалається, а як огонь розпалається, тоді гасити тяжко! А тому могилівському воеводі вистрихнемо ми перший жарт!»²⁾.

Капитан почав його опам'ятувати, пагадуючи присягу цареві і т. д., а Нечай на те відказав: «Пошукає бог тої крові на винному, хто те діло починає! від одного пропадає тьма тисяч». А далі почав говорити: «Я про всі свої шкоди писав до великомогого³⁾ нашого гетьмана В. Хмельницького—якої шкоди нам наробили, а князь Іван мені що за воевода? я чекаю указу від великомогого гетьмана В. Хмельницького».

«На те щоб із Чаусів і з інших городів і сіл вислати козаків, до мене ані государевої грамоти не бувало, ані від гетьмана наказу нема, а як буде до мене госу-

---

щими людьми хочет поворотитца на украину к казакам, которые из Черкасских городов розошлись и поселились по Пслу, и тѣх козаковъ хочет де онъ половину высечь, а достальных взять с собою. И тутъ де война еще прибудеть тысячь з десять и больше».—л. 169.

¹⁾ «а иные собрався приезжают вновь».

²⁾ «Добро де огонь в ту пору тушить, покамѣста поломя не распалаецца, а как де огонь распалаецца, и в ту де пору тушить тяжело. А тому де мы могилевскому воеводе учиним первую штуку».

³⁾ Так в ориг. тут і нижче: «великомогого», може вельможного.

дарева грамота і від пана гетьмана В. Хмельницького, ми готові йти куди скаже гусдар і гетьман В. Хмельницький. А що козаки по селах на залагах—то війську Запорозькому перед усім треба ситим быть! вони тим ситі, що добудуть!»

Потім Нечай запросив капітана на обід, і тут як «порозпились», почали пити і на здорове цареві, боярам, гетьманові й усьому війську Запорозькому, а потім котрийсь сотник козацький підійшов з чаркою до капітана і каже: «Випємо на здорове польському королеві!»¹⁾ Капітан почав відмовлятися: «Служу я разом з вами вел. государеві, ви самі знаєте, що польський король нашому государеві ворог». «Тоді всі козацькі сотники на нього накричали, і був гвалт, але Нечай їх заспокоїв, і по сім розійшлися». А як капітан вернувся до дому з того обіду, хутко Нечай приїхав до нього на квартиру з своїми сотниками. Капітан почав їх частувати, а при тій нагоді почав розпитувати одного сотника, так щоб полковник не чув, чи бувають в них в Чаусах послі і з яких країв. Сотник розповів, що був шведський посол і вони його пропустили до гетьмана, але з чим він приходив, сотник не сказав. А сам Нечай розповів, що прийшли були до них з Чаусів Ляхів сім хоругв, і він їх відправив до гетьмана, а наш пан-гетьман В. Хм. їх пожалував, дав маєтності». А відправляючи капітана так сказав: «Нема чого вам подарувати»—подивився на шаблю й додав: «Одна тільки шабля у мене». На се капітан відповів: «Волочимось і з своїми шаблями, дякуємо за твоє жалуванне»²⁾. З тим його Нечай і відправив, велівши провезти, і сотники проважали його верст за десять³⁾.

Одержавши сю одписку воеводи, і переслану ним реляцію капітана, московський уряд дуже нею схвилювався, і того ж дня 5 н. с. квітня, щоб ще застати Лопухина і Кузьмина у гетьмана, пустив їм спільного листа такого змісту: «Одержавши сього листа (очевидно з одпискою смоленського воеводи і звідомленням капітана, що опинились через се в актах посольства Лопухина), як будете говорити у гетьмана В. Хм. про наші справи, розвідайте і розгляньтесь всякими способами, чи вірний нам гетьман і полковники, чи нема в нім і в війську Запорозькому якоїсь непевности, і коли есть—то з чого вона пішла: з якоїсь причини чи з чийсь прелестної посланки. А що довідається, напишіть то нам зараз нашвидку, з тимже післанцем, що приїде з сею нашою грамотою, і велить йому їхати в день і в ночи. В «разговорах» з гетьманом доручається розповісти йому все те що доніс Репнин, при чім интересне освітленне дане сьому матеріялові урядом: Нечай нічого не зробив, чого від нього домагався В. Репнин,—а налившиися п'яний говорив ріжні непристойні слова—нібито від наших царських людей Черкасам чиняться обиди і убийства (зачеркнено: і побито Черкас нібито з тисячу чоловіка). Се він видумує «на ссору», з усього його діла видно, що він Лях, а не благочестивий християнин. Говорив з погрозою: «Добре було б огонь гасити, поки полумя не розпадеться, а від одного пропаде тьма тисяч». На могилівського стольника відгрожувався великою бідою. (Зачеркнено: «і того смоленського післанця сотники, що були з Нечаем, примушували пити за здорове нашого ворога, польського короля, і лаляли його», післанця

¹⁾ «выпьем де про польского короля здоровье».

²⁾ «Дарить де мнѣ вас нѣчем, и взгляня де на саблю: Вод де одна у меня сабля. И он де Еуфимъ ему сказалъ: Волочимся и с своими саблями, на твоём де жалованье челом бьем».

³⁾ Одписка воеводи Ю. Репнина в Сибир. пр. 1467 л. 89—90, оповідання кап. С. Козинського л. 91—95.

себно). Нехайби гетьман того полковника і сотників (зачерк.: що в його полку, за таке їх лихе воровство велів скарати смертю без милосердя, аби від таких ворів і мятежників не сталося якогось лиха) велів перемінити і ніякого уряду займати їм не давав, а за «сорные рѣчи» поступив з ними згідно з військовим правом, що йому належить»¹⁾).

Не встигли вислати сього наказу з супровідним листом до путивського воеводи, що переслав його Лопухину «тогчас наскоро, с рѣзвым гонпом», як другого дня 6 н. с. квітня наспіла інша серія скарг моголівського воеводи, вислана перед тим, але десь затримана в дорозі. 11 (21) березня він доносив, що того дня одержав він відомість від звісного вже нам капітана Мешерінова з Гір і Гірок, що туди 8 (18) березня прийшов з Чаусів сотник Чеовський (1), з сотнею козаків, і до них стали приставати охочі люде з міщан і селян, і разом з ними вони селян грабують і уїзд руйнують, так що міщане і селяне тікають, а на 14 (24) чекають приїзду до Гір самого Нечая.

15 (25) березня приведено до Смоленська двох чоловіка «шипів» (бандитів або розвідчиків), захоплених в с. Зверовичах. Було їх всіх до 300, вони забрали в селі збіже і майно, і пішли до Чаусів, а сих трьох з них зверовицький вїїт з селянами зловив, з усею волостою пустившись за ними наздогін, і відставив до уряду. На допиті сі бранці сказали, що вони козаки Нечаєвого полку з Чаусів, післав їх Нечай 300 чоловіка: 100 кінних і 200 піших з сотником Жуковським на села по збіже, а майна ніякого брати у селян не велів, і вони тільки годувались («кормились»), а селян не грабували. Тільки в дорозі сотник Жуковський з своєю сотнею пограбували якогось московського чоловіка, взявц коня, а чи брали якісь річі, того не знають. Потім Жуковський пішов під Мстиславль, а в суботу 15 (25) березня Нечай велів йому бути в Чаусах.

Тогож 15 (25) одержано в Смоленську нового рапорта від Мешерінова: 14 (24) з'явився той же Жуковський в Горах і Горках, з нововисланими козаками, вони розбивають по дорогах, бють і грабують міщан і селян, так що вони розбігаються.

16 (26) привезено до Смоленська побитих салдатів з Шкловської волости: вони проважали арештантів зо Шклова до Смоленська, але на дорозі по сей бік Зверович наїхали на них козаки, трох салдатів забили, двох тяжко порубали, а шість невідомо де пропали. Супроти того воевода вислав до сих загрожених місць, для охорони людности, роту салдатів і сотню тамбовських козаків, наказавши старшині з свого боку козаків не зачіпати і до бою приводу не давати²⁾).

З сього приводу другого дня, 7 н. с. квітня спішно виславо другого наказу Лопухину і Кузьмину; маючи його в чернетці, з поправками самого Алмаза Іванова, першого з думних дяків, можемо добре уявити собі рефлекси сих вістей в урядових кругах і їх плякову позицію супроти гетьмана (я тому подаю його текст з зазначенням цікавих поправок і з покороченням нецінної фразеології. «Як почнете говорити з Б. Хм. в наших справах (зачерк.: гетьман почне, натомісьц надписано в горі) і помітите в гетьмані Б. Хм. (зачрк. і в Черкасах) якісь шатости, і він почне говорити вам задорні річі: мовляв писав йому полковник І. Нечай³⁾, що від наших людей чиняться обиди і смертні убійства, з городів їх висилають, і таких прикростей

¹⁾ Сибир пр. 1467 л. 96—7, поправки на чернетці, як бачимо, дають нам змогу краще вїйти в психологію уряду: первісний різкий тон потім помякшили.

²⁾ Тамже л. 99—104. ³⁾ Сі слова про Нечая дописані.

ім терпіти не можна,—то ви розговорюйте ¹⁾ гетьмана всякими способами. Нехай сьмятає православну християнську віру ²⁾, свою обіцянку і клятву (зач.: за непорочною Христовою заповіддю) і нашу государську превелику ласку; нехай стоїть при своїй обіцянці твердо, як почав нам служити вірно, так і далі того нехай тримається. А на смутні, воровські писання і слова нехай не піддається, і не вірить. Відмовляйте його від шатости всякими способами ³⁾. Во за полк. Нечаєм виявилось багато воровства, як то було написано в наказі вам, а потім і в грамоті нашій ⁴⁾, і се він закриваючи своє воровство пише вигадки на наших людей ⁵⁾.

Далі розповідається зміст одержаного 26 березня від В. Рєпнина листа Нечая, де він скаржиться, що багато козаків побито і пограблено і пропало без вісти, і подає реєстр таких безвістних—очевидно складаючи се на московських людей. З сього приводу Лопухину доручається звернути увагу гетьмана, що в самім же реєстрі Нечая значиться, що сі козаки пропали в під'їздах під Ст. Вихів, під Слупцьк та інші не-приятельські городи, інші їздили по здобич і провіянт, вони могли зникнути від польських чи шведських людей, «нема на кім того питати». Царські люде козаків не чіпали, одначе для певности, з огляду на сей Нечаїь лист, цар вислав певного дворянина, щоб розслідити сю справу, і коли дійсно виявиться, що царські люде робили щось лихе козакам, вони понесуть відповідну кару. Але з свого боку Лопухин повинен вирепитувати гетьманові всі ті козацькі експедиції описані в останніх донесеннях Рєпнина: наїзд на Зверовичі, вчинки сотника Жуковського і т. д. Нехай гетьман велить зараз же вивести козаків з Могилівщини до рєшти, а Нечая укарає за військовим правом і надалі ніякого уряду йому не дає ⁶⁾.

Лопухин одержав сі останні накази вже виїхавши з України і відвіз їх назад до Москви.

З наведених вище оповідань Виговського перед Портомоновим вирисовується перед нами перспектива козацького збору і разом з тим великої ради, що збереться на Росаві коло св. Юра, себто в перших днях травня н. с., і вирішить питання біжучої політики: відносини до Польщі, Москви, шведського короля, Ракоція, хана, питання звязані з проблемою Західньої України і Білоруської займанщини, пляни лютої боротьби з дезертирством, з виходами за московську границю і т. д. На превеликий жаль не маємо ніяких відомостей про сі наради й повзяті ухвали—але не помилилося, коли в тих напрямках, якими пішли сі справи після ради, будемо бачити результати її директив—вислід становища, занятого на сій раді більшістю старшини.

В відносинах до Польщі рада очевидно заняла цілком негати́вне становище і дала різкі директиви сьому урядові в сім напрямі. Так приходить ся думати, порівнюючи приязні тони супроти Яна-Казимира і його партії, що лунали в українсько-польських зносинах всю зиму, з відпорною позицією супроти всяких проєктів відновлення старих державних звязків, взятою гетьманським урядом після ради. Вона дуже різко відбивається від приязної позиції занятої до Польщі Москвою, але очевидно—не могла бути взята тільки з духу опозиції московській політиці. Дещо можна було б зложити на той факт, що уряд Яна-Казимира в сім часі перестав бути такою фікцією

¹⁾ В розумінню: заспокойте. ²⁾ Про віру дописано. ³⁾ Сю фразу дописано.

⁴⁾ Се про грамоту (додаткову) дописано. ⁵⁾ Дописано.

⁶⁾ Тамже л. 105—8.

якою став був в осені. Тоді козацький уряд міг тішити себе надією, що під фірмою Яна-Казимира він зможе фактично правити в колишніх провінціях Річпосполитої (в Західній Україні з-окрема). Тепер політична сила Річпосполитої очевидно відроджувалась, і треба було рахуватися з відновленням її претензій на Україну.

Але ще більше треба, очевидно, покласти на рахунок змін у взаєминах різних течій серед самого козацтва (головно старшини, очевидно): над течіями угодовими, компромісними, шляхетськими взяли перевагу напрями, групи й верстви більш радикального і непримиренного настрою щодо старого шляхетського режиму. Приходиться думати, що ті течії, які вступали в таку різку й тверду боротьбу після смерті Богдана, звели між собою герць уже на росавський раді: в формах більше лагідних і парламентарних, ніж потім, але все таки досить рішучих, і дали на якийсь час перевагу твердому і непримиреному курсові супроти шляхетської Річпосполитої.

Можна мати поважні сумніви в своєчасності такого курсу в тодішніх обставинах. В той мент, коли Польща шукала компромісу з Москвою, а одночасно і з козаками, а козацькі політики вже свідомі були своїх принципіальних розходжень з московською політикою і московським режимом, для них мабуть корисніше було балаясувати між Москвою і Польщею і виторговувати певні політичні концесії і від Москви і від Польщі. Мабуть тільки сею дорогою могло бути здобуте поширення козацької території на Захід і Північ, що було основним політичним завданням моменту для козацьких політиків. Тільки сею дорогою могли вони поставити запору забганкам московського централізму на Україні.

Рішучо ж відвертаючись від Польщі і відкликаючись до православних почувань московського царя як свого єдиного протектора, вони тим самим віддавали себе з руками і ногами на ласку московського уряду. Вони можна сказати—провокували його на всякі політичні експерименти над Україною.

Правда, у них був в запасі Карло, був Ракоцій—але позиція Ракоція була дуже хистка супроти Польщі (точніш—супроти магнатів-прихильників), а з Карлом Москва була вже в стані війни, і всяке приятелювання, договори, чи навіть зносини з ним, Москва вважала актом нельояльності (не кажучи, що відносини самого війська до Ракоція і Карла і погодження їх претензій іще не дійшли до кінця). Балаясувати і провадити політичний авкціон між Швецією і Москвою було далеко тяжче, ніж між Москвою і Польщею. Момент коли Москва і Польща, претендуючи на протекторат над козащиною, стояли між собою в відносинах формально-приятельних, а инколи доходили до фактичного порозуміння й союзу—був далеко сприятливіший, виїмково-сприятливим для політики авкціону.

Але очевидно—сі моменти в козацьких кругах приймалися не в аспекті відносин зовнішніх, а далеко більше—відносин внутрішніх. Політика залицянь з Польщею і відновлення політичного звязку з нею трактувалася серед козацтва як програма партії—назв'ї її шляхетсько-старшинською чи польською, і сею політику поборювали її противники як партійно-шляхетську. Побіда над нею мала означати перемогу елементів демократичних над панськими—так можна міркувати оцінюючи сей поворот в світлі пізніших явищ.

Гетьман і його канцлер мусіли рахуватися з сею перемогою і прийняти директиви непримиренців. Вони дали сям непримиренцям переконатись самим в неможливості московської політики, що хоче рішати з Польщею долю України, не питаючи козаків. Тактику дискредитації московської політики, поведenu в другій половині року

гетьманом і його писарем—їх заходи коло виявлення «московської зради»—треба оцінювати також не тільки в аспекті відносин закордонних, але як аргументацію проти політики домашніх непримиренців.

Але в даний момент гетьман і писар виконали директиви непримиренців, винесені на росавській раді. Причепившись до якогось посольства, гетьман зірвав переговори з Річпосполитою після ради—десь в середніх днях травня. Про се довідуємось з лементного листу Тишкевича до гетьмана козацького, писаного 25 травня (н. с. очевидно) з Крутка; на жаль він захований в дуже драгивім московським перекладі, що місцями цілком загубив значінне поодиноких фраз, так що ми тільки дуже загально можемо перекладати його зміст. Проте повний крах польсько-українських переговорів констатує він все таки виразно, і тим інтересний.—

Ясневельможний, милостивий пане гетьмане війська Запорізького, мій многомилостивий пане і брате! ¹⁾ По тім як післанці мої повернулися від в. м., м. м. п. ²⁾, я теж повертаю до Войславич, мешкавши перед тим в Крутку. Що в. м. із військом Запорізьким, прихилившись на той з'їзд, що король й. м. і Річпосполита хотіли через нас, добрих приятелів в. м., урядити на обосторонне добро—і в. милости з військом Запорізьким і Річпосполитою, тепер його в проволоку зволив (пустити)—тому нехай буде бог суддею! Всяка жичливість ³⁾ показана і показується вашим милостям від короля й. м., і тепер уже дарма винуватити Річпосполиту: щиро вона хотіла погодитися з в. м., і хоче,—але в. м. силоміць відкидаєте ласку божу і приязнь короля і Річпосполитою! Що ж робить? Перед богом неба й землі свідчимось, що щиро, вірно й правдиво й очоче старались ми про згоду і спокій—що міг статися твердо. Ваші ж милости бажаєте якогось неспокою—бо ті справи, що в листі до короля і до мене в. м. написані—недорічні! Що послі не повернулися, то й з'їзду не треба?! Хто хоче бути вірним підданам королеві й Річпосполитій, може і без тих посольств бути! 300 літ військо Запорізьке було в опіці королів, панів своїх, не вимовляючися посольствами, але тепер нещасливі часи то принесли, що коли хтось згоди не хоче, посольством вимовляється. Нехай мене бог скарає, коли я в тім завинив, але самий жаль і добро всього християнства велить мені писати до в. м., як до певного приятеля і брата. Нехай би кров християнська більше не розливалася і не тішилися тою нашою незгодою чужі народи. На респті—бійтеся й суду божого! Живши на світі не жити, івши хліб дати його людям—річ добра. Так і Август імператор говорив: «Бувши на світі не бути» ⁴⁾. А дух святий через мудреця рече: «При всіх достатках, хочби й монархом всього світа бувши, морем і землею володівши, се ніщо коли душу свою запропастити». Тому в Войславичах ще почекаю дальшого рішення в. мил.» Далі оповідаються перемоги Поляків над Шведами, посередництво цісаря для замирення Польщі з Москвою, жичливість хана до короля і т. д. ⁵⁾

¹⁾ Такої титулятури від польського воеводи наш гетьман ще досі не сподобався!

²⁾ Далі я пропускаю тих «моїх милостивих панів», котрими вщерть переповнений лист.

³⁾ Се місце в перекладі попсоване.

⁴⁾ Признаюсь, що значінне сих афоризмів міні самому не дуже ясне.

⁵⁾ Сибир. прк. ст. 1636 л. 598—601, в актах посольства Скоробогатого (видно лист був з ним пересланий цареві); дата: «дан с Крутка на выезде мая 15 дня 1656-го».

Таким чином приводом для зірвання переговорів Хмельницький виставив неприїзд якогось посольства. Яке се посольство? Мабуть з польської сторони. Насувається гадка, що може се був як-раз неприїзд Лянцкоронського: гетьман заявив образу, що головний комісар не приїхав до нього. Але настоювати на сім згоді, розуміється—не буду.

В відносинах до шведського короля і Ракоція український уряд продовжує лінію «прихильно вижидачою» політики. В тиждень по св. Юрії гетьман пише листа до Ракоція і веводи Стефана, дякує за прихильність показану його посланцеві до шведського короля (мабуть Данилові), решту переказує устно через Стефанового посла, з котрим сей лист посилається.

Пізніший лист до швед. короля, 3 липня може дати повятте про загублені листи Хм. з травня і червня.

В відносинах українсько-московських небезіntересно насамперед відзначити ситуацію на церковній діяльнці—позицію московського патріярхату супроти київського митрополита. 10 (20) травня 1656 патр. Никон виписав йому благословенну грамоту—чорновик її, з інтєресними виправками заховався в актах пізнішого процесу патр. Никона ¹⁾; я подаю сей текст в скороченню, але з зазначенням цікавіших виправок. «Б. м. великий государ Никон всеї Великої, Малої і Білої Руси патріярх—любому в Духу синові Сильвестрові Косову, митрополитові київському, галицькому (зачерк.: екзархові св. трону константинопольського) мир божий і наше благословенне. Безнастанно маючи в гадках Христову заповідь любови, схотіли ми написати тобі, улюбленче, аби ти заховуючи заповіді евангельські показував відповідну (зач.: синовську) любов і нам (зач.: пастирєві твому), та зчаста (зач.: знаючи як ми тебе щиро любимо як сина нашого в Духу і бажаємо знати про добре життє твоє) сповіщав нас про твоє здоровє. Про нас же знай, що ми з ласки божої здорові і маємо добру надію на будучє. Щодо тебе бажаємо, аби завсїди молився за здоровє в. государя нашого (зач.: користно полагаджував всі його справи, які там у вас) і підтримував відповідну приязнь з київськими воеводами й. ц. в. (зач.: згідно з повеліннями й. ц. в-ва). Бо воля ц. в-ва має добре виконуватися скрізь, всім християнам на втіху—тож і ти (зач.: улюблений в Духу сину) щиро, добре і безтурботно (немятежне) її виконуй. Будь здоров» і т. д.

Конкретне в сім етикетальнім писанню, як бачимо—порада згідного пожиття з київськими воеводами і пильного виконання царських бажань без яких небудь заперечєдь. В стилізації звертають на себе увагу повичеркувані вирази, які могли б виглядати занадто фамілярно і занадто нагадувати на залежність («синівство») митрополита від московського патріярха. Никон підчеркував свою зверхність над українською церквою в своїм титулі, вичеркував екзарший титул митрополита, що нагадував його залежність від царгородського патріярха, але не вважав потрібним дуже налягати на підрядне становище митрополита супроти себе, як московського патріярха (вичеркнено вираз: пастир). Відносини невиразні, переходові, їх різче оформленне як супроти гетьмана так і супроти митрополита відкладалось на пізніше. Смерть гетьмана і митрополита в наступнім році дала для того добру нагоду.

В тія часі перемінено київських воеводів. На місце кн. Ф. Волконского 29 квітня в. с. київське воеводство дано окольничому Андрію Бутурліну, що ходив з гетьманом

¹⁾ Видав її відти Макарій в XII томі своєї праці, ст. 103.

в походи 1654 і 1655 рр., а в товариші йому придано дяка Василя Герасимова, на місце Андрія Немирова. Дано їм при тім наказ, з датою 1/11 травня—він заховався в повнім тексті і відкриває різні небезітересні подробиці з практики сеї московської експозитури¹⁾.

Починається з поучень, як належить прийняти від попередників фортецю, залогу, припаси—все списати і прислати се звідомленне до Розрядного приказу. Далі інструкція щодо заховання обережности і безпечности: держати варту, висилати вістунів на розвідку; на випадок облоги наказати людям мати в фортеці хати, комори і всякій припас, але без левних вістей про неприятеля людей до фортеці не збивати, щоб не мучити їх непотрібно тіснотою і не приводити до шкід і утрат.

«Пильнувати гостро, щоб городські люде²⁾ жили в городі і в острозі згідно з давнішими царськими наказами; без дозволу царського виселятись не дозволити. Городи для ярини і токи для збіжа тримати не близько від городу і острогу, щоб від них не було якоїсь шкоди городові. Пильнувати, щоб у Києві в місті («на посаді») і по селах в Київським уїзді не було ніякого розбою, злодійства, шинкування, ні розпусти («блядни»), ні гри («зерні»), ані якогось іншого «воровства». А хто буде розбивати, красти, шинкувати, промишляти розпустою, грою, тютюном—таких брати на допит, і коли будуть на них докази, брати на муку» і т. д. (125).

«Завести об'їздчиків, щоб об'їздили безнастанно вдень і вночі вулиці й провулки, аби в Києві в городі й острозі в гарячі дні люди не палили в хатах ні в лазнях і пізно з світлом не сиділи. Для печення хліба і варення страви веліти ставити печі в городі і місті, не близько від забудовавъ, обгородивши їх від вітру, щоб від огню в Києві було безпечно. А по дворах, в будовах веліти тримати літом бочки з водою на випадок пожежі» (126).

«Коли приїздять до Києва якісь люди з городів московських, українних чи сіверських до своїх свояків або для якогось промислу, вони повинні заявитися в приказній ізбі, а не заявившись аби ніхто ні в Києві ні в слободах у нікого не жив. Тих приїзжих і прихожих людей записувати до книги поіменно: імена, по батьку і призвищу, звідки, до кого і в якій справі приїхав. Тих хто їх знає («знатців») кликати і ставити з ними на-віч, розпитувати; а у кого таких знатців не буде, тих допитувати докладно, роздавати на поруки, під записи, на випадок воровства і зради. А у кого поручників не знайдеться, таких тримати в тюрмі до закінчення слідства—аби (таким чином) не приходили до Києва і Київського уїзду з Литовської сторони і з городів боярські холопи, злодії, розбійники та інші воровські люди» (129).

«А заставним головам (начальникам застав) наказувати пильно, щоб поза їх заставами і вартами ніхто з-за границі не приходив і не прокрадався ніяким чином. Бо коли недбалством тих голов і вартових пройде або переїде за границю який небудь зрадник, будуть вони в великій опалі від государя, понесуть велику кару без ніякого помилування. Також пильнувати гостро, щоб до Києва і до Київського уїзду і до інших, Сіверських городів з Литовської сторони ніякі люди на розвідку не приходили» (130).

¹⁾ Видано його в Актах Ю. З. Р. XV с. 117.

²⁾ Мова про московських людей, що жили в московській фортеці й «острові» при ній.

Коли придуть до Києва купці з Черкаських городів для торгівлі, дозволити їм торгувати всякими товарами на Гостиннім дворі, за попереднім царським наказом. Тільки вином (горілкою) і тютюном торгувати не дозволити, завертати вино і тютюн назад, і попережати, щоб з вином і тютюном на продаж більше не прийшли, бо як придуть знов, тоді їм бочки порубають і тютюн попалять. Але якогось безчестя, грабіжу або чогось лихого з ними не робити. А в Києві всяким людям оповістити гостру заборону, аби від литовських людей ніхто не купував вина і тютюну, ні дурно не брав¹⁾.

В питанню білоруським гетьманський уряд взяв тактику саботажу, не доводячи до гострого конфлікту, але й не спішаючи здавати своїх позицій. Антін Жданович з московським сотником Сивцовим занялися старанною перевіркою обосторонніх обвинувачень. Почали від Ніжина як полкового міста; розшукали Івана Дорошенка і зробили йому допит—як се він зважився кинути на призволяще Новий Бихів? Дорошенко виправдувався тим, що йому дав такий наказ Василь Золотаренко, заступаючи небіжчика брата (до призначення Нечая): він прислав йому устного наказу через ніжинського сотника Михайла Бердичівського, щоб він кинув артилерію й запаси і вертав з військом. Дав при тім зрозуміти, що приводом до такого наказу послужили вісти про бунт в козацьким війську (вище, с. 1156 наведені в оповіданню Самовидця). Зазначив, що властиво не було ніяких причин відступати—«військо не бунтувало, готове було стояти, запасу всякого було досить і було що їсти, але велено відступати»; Дорошенко вже на власну руку, з великою бідою вивіз артилерію. Се потвердив Бердичівський й інші старшини, що були при тім як Золотаренко давав свій наказ: Петро Забіла, Григор. Кобилицький та інші. Жданович признав Дорошенка в нічім неповинним—«так сказав: мені безвинного карати нема що, чоловік він правий». Одначе всетаки лишив Дорошенка в вязниці, поки гетьман порішить сю справу за зібраними відомостями²⁾.

Слідство з приводу Федора Константиновича дало небезітересний побутовий образок. Константинович пояснив, що він був давніше в лядській службі в Литві, а потім перейшов до Запорозького війська з 6 хоругвами і пішов через Копись до гетьмана Хмельницького. Коли він в Кописі став на передмісттю, запросив його до себе тутешній московський воевода Толочинюв, а підчас тої гостини прийшов лист від могилів-

¹⁾ Тамже ст. 132—3.

В звязку з сим з московського посольського [приказу дано новому воеводі «образцові письма»—форми зносин з українськими урядами.

До гетьмана писати, по царським титулі: «воеводы А. В. Бутурліна с товарищи великого государя, е. ц. в. войска Запорожского гетману Б. Хм. со всѣм войском Запорожским от Господа Бога здоровья желаем»—«потом писати дѣло».

Полковникам та «иным начальным людем государевых черкасских городов»: «его цар. величества полковнику или иному какому начальному человеку—имярек».

Попереднім воеводам дано було инакшу форму:

«Его царского величества отчины—вел. княжества Киевского бояря й воеводы царского величества войск Запорожских приятелю нашему—другу гетману Б. Хм. любительное поздравление».—Акты ЮЗР. III. 543—4.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 519 і 526—7: тут два паралельні протоколи, оден списаний Ждановичом, а другий Сивцовим, здебільшого вони згоджуються в головнім, розходячися в ріжних деталях.

ського воеводи Решнина, і в нім наказ Константиновичу їхати до царя до Москви. На се Константинович відповів, що він їде не до царя, а до гетьмана, а гетьман як скоче, то може від себе відіслати його до царя. Та після сеї гостини напало на нього московське військо і з ним козацький сотник Василь Дрозд, або Дроздович, і Константинович, мовляв, бився з ними більш боронячися від їх збройного нападу, а людей копийських не чіпав. Дрозд же доволі образиво представляв, як він припадково в дорозі бувши заночував у Кописі і рано хотів виїздити, коли побачили людей, що тікають до міста з сіл: биті, криваві, ранені й мучені, і воевода місцевий його затримав: «Почекай, давай спитаємо, що се за люде і хто їх бив». За тими людьми прийшли під місто 6 хоругв Константиновича і Дрозд їх питає. «Хто вони і які люде? чи государеві, чи війська Запорозького? відки й куди йдете? чи маєте грамоту від цар. величества чи від й. м. пана гетьмана». Але Константинович на се сказав: «На що вам грамота? Я вам таку грамоту покажу, що дехто і з замку не вийде. Яке вам діло, куди я йду і де я був?» З сім почав наступати на місто і бити людей. Воевода запросив його до замку і став частувати і старався його в м'яких словах опам'ятати, щоб він не бив царських підданих. Але Константинович на воеводу тільки «фукнув» і пішов до свого табору, а другого дня почав знову наступати на місто, так що воевода мусів попросити салдатів з міст інших, і прийшло до справжнього бою. Константинович відбивавсь і відійшов оборонною рукою, а підчас слідства виступає в Борзні, очевидно—в складі Ніжинського полку. Жданович вислухавши тут його свідчення, очевидно признав їх за вдоволяючі й лишив Константиновича на волі¹⁾:

Прийшовши до Чаусів 19 н. с. травня, Жданович оповістив про свою місію по сусідніх містах, де стояли козаки, щоб усі хто має якусь скаргу, приходили до нього, і скликав всю старшину і товариство. Вони зачевняли, що ніяких насильств за ними нема, навпаки—вони гостро забороняють своїм людям всякі насильства і кривди; за те на жадання Ждановича подали довгі реєстри кривд від московських людей; се забрані коні, вози, гроші, одежа, зарубані, спалені, замучені чоловіки й жінки²⁾.

22 н. с. перевів Жданович дощ над самим Нечаєм що до його титулу; више я наводив се, що Нечай показав універсал і листи гетьмана, де його титуловано полковником білоруським, і Жданович тільки на будуче заборонив йому вживати сього титулу, а за попередне не наложив ніякої кари—підчеркує Сивцов.

¹⁾ Там же с. 520—1, 527—8.

²⁾ Акты ЮЗР III с. 522, 528—9, 532—54

Ось дещо для приклада: на дім сотника Улянівського Іє. Сонцев наслав салдатів і забрав його жінку до вязниці, без усякої причини. Іншим разом наслав 30 салдатів і ті робили що хотіли: взяли 50 коней, 40 корів, на 40 кіп одежі, 15 чоловіка і не відомо де поділи. У сотника рогозинського взято 10 козаків—не відомо де поділись, 40 мушкетів, 10 коней, панцир, 18 шабель, 80 рублів грошима, 4 казанки. Самого сотника хотіли спалити в лазні. В селі Селдлуках 18 чоловіка зарізано ножами, 4 жінок огнем припалювали і замучили на смерть, двох недорослих дівчат знасильовали і вони лежать смертельно хорі. Коней забрала, 24 ями вибрали. Декого забрали в полон і їх потім викупали. В с. Березівці вимучили 60 кіп грошей, 2 чоловіки зарубали, 2 мучили. В с. Алешні двох зарубали на смерть. В Хотольні відрубали козакові руку і спалили двори. В м. Зимниці стяли 2 мужиків; в другий 4 чоловіки і 4 жінки, 2 спалили і село теж, і т. д. (с. 536—7). З поміт в Малор. справах кол. архиву загр. справ, 1656 № 9 видко, що сі акти привів до Москви Сивцов.

В справі заміни московських залог козацькими Жданович прийняв оправдання Нечая, що він тим чином тільки відновляв залоги Золотаренка. Не ясно, чи Золотаренко вивів був їх на московське жаланне, а Нечай відновив. Чи Золотаренко не виконав московського наказу з 26 с. с. травня, і московські воеводи скористалися з смерті Золотаренка і виводу козацьких залог за правління його брата під впливами поголоски про бунт серед козаків, і поставили московські залоги, а Нечаєві було доручено поставити козацькі залоги скрізь де вони стояли за Івана Золотаренка. Се друге здається мені правдоподібнішим. В кождім разі Жданович прийняв до відома, що Нечай виконував тут гетьманський наказ, але велів повиводити козацькі залоги з Могилева і Могилівського повіту, і з інших повітів включно з Чаусами. Одначе все дальше показує, що се розпорядження про вивід робилося більше для московських слухів, як для козацьких.

Приноровлюючись до московських норів, для сатисфакції московських воеводів, Жданович велів забити кіями на смерть кількох чоловіка з приводу московських скарг на розбії і грабїжі. Запитав Нечая, чи се з його наказу чи відомістю, чи з відома й наказу його сотників козаки нападають на місцевих людей, на царських післанців, на московські залоги, місцевих селян намовляють до себе приставати і т. д. Нечай відповів, що він павпаки суворо, під карою смерті, забороняє робити які небудь насильства, а салдатів не бито, тільки виведено з залог і заступлено козаками. Тоді Жданович розіслав козаків на місця скарг—разшукувати тих, що робили ті грабїжі і насильства; і другого дня приведено до нього 12 чоловіка, що з ріжних полків пішли на розбїї: жиди по лісах і рабували. Жданович допитував, з чийого наказу вони розбивали? чи не наказав їм того Нечай або його сотники? Сі бандити заперечили: «Не наказував нам того ні пан Нечай ні сотники Нечаєвого полку, і ніхто з них не знав про той розбїї і шарпанину нашу—навіть про нас самих ніхто не знав і не відав, що ми тут зібралися з ріжних місць полку Ніжинського, Миргородського, Полтавського і вибравши з-поміж себе старших тим займалися». Жданович велів двох старших з них, з Ніжинського полку повісити і «на останнім ступню шибениці» коли їм уже мотузка на шию кляли ще раз запитав їх, при Сивкові: чи Нечай або котрий сотник знав про їх учинки або їм наказував? Відповіли, що не знав і не наказував ніхто, і ні пан Нечай і ніхто инший нічого не знав. Повісивши їх Жданович велів рещту їх товаришів, 10 чоловіка, бити в два кії нещадно «так що вони ледви чи житимуть потім».

В справі відібрання царських грошей від могилівських міщан Нечай пояснив, що він тих самовільників розшукав, відібрав у них усе заграблене, а самих провинників засудив був на кару смерті, але міщане і салдати, що від них потерпіли, не хотіли, щоб за них людей вішали: заявили, що вони з ними помирилися і видали їм на те посвідку на письмі. Приїхавши під Могилів, Жданович з Нечаєм кликали до себе воеводів, аби вони приїхали або когось прислали, щоб вислухали всіх тих що поз'їздилися з жалями на московських людей, а хто має жаль на козаків—нехай теж їде й свідчить. Але воевода відказав, що самому йому їхати не личить, а післати нікого не має, до козаків же претенсій ніхто не має, і конець кінцем запросив приїхати до нього. Супроти того Жданович з Нечаєм 20 в. с. травня поїхали до воеводи, але тут знову стали випоминати Нечаєві, що він не пошукав винних в відібранню царських грошей. Нечай повторив те що говорив Ждановичу: що він винних відшукав і засудив був на смерть, але ж самі жалібники випросили їх від смерті і дали їм на те посвідку; се

посвідчили самі салдати. Тоді воевода почав на жалібників кричати: «Що ж ви скурві сини, скаржитесь тепер на полковника, коли помирились?» І велів їх арештувати, але Жданович з своєї сторони виявив не меншу гаянтність супроти воевод: не вважаючи, що справа була вже начебто ліквідована, він трьом учасникам проголосив кару за військовим правом—велів бити киями нещадно.

По сім іще кілька день трівав суд на обидві сторони: в скаргах на козаків і на московських людей. Двох сотників Жданович велів арештувати супроти обвинувачевь поставлених їм, а третього, Жуковського—за те що допускав в своїй сотні своєвільства, до убийств включно,—засудив на смерть, і потім стяго йому голову прилюдно на майдані.

В закінченне, 30 н. с. травня, скликано козацьку раду і на ній оголошено наказ: всім козакам українським, з полку Ніжинського і Чернігівського вийти з Могилева і Могилівського повіту, і з інших своїх давніших осель, згідно з волею гетьмана. Полковника Нечая Жданович признав неповинним в піднесених против нього закидах: у всіх справах він себе облівав. Додатково поставлено раді запитанне: чи правда, що Нечай католицької віри, як се йому закидають? На се всі зібрані однодушно відповіли, що се неправда: він віри православної християнської¹⁾.

Таким чином, московській стороні дано всяку можливу сатисфакцію—але фактично Могилівську козацьчину не зліквідовано. Гетьманський уряд мабуть сподівався, що цар задоволиться показаними йому знаками льяольности, і Нечай, віддавши на кару кілька підрядних людей, як побачимо—далі повним ходом повів поширенне Козацьчини. Але сі надії були даремні, і царський уряд далі настоював на новий ліквідації білоруської козацьчини, викликаючи тим сильне роздраженне Козацтва і особливо старшин.

В иншій сфері розходжень з московським урядом—в справі еміграції за московський кордон, напруженне теж розійшлося без конфлікту—але ролі були відмінні: гетьман хвилювався, московський уряд тихо саботував і проводив свою лінію, яка підтинала живу базу гетьманщини самим безпардонним способом.

Я мав нагоду торкатися сеї теми: розбіжности на сім пункті московської і української політики і того значіння яке відплив людности з Козацької України за московський кордон мав на розвій козацької політики, на висліді боротьби. Паралельна робота, що ведеться на сім полі одним з моїх співробітників¹⁾, звільняє мене від потреби детально обслідувати се питання в рамках сеї книги, і я обмежусь кількома загальними вказівками щодо сеї теми.

Ми бачили вище, що московський уряд, коли ще не зважився на боротьбу з Польшею, як форму розвизання конфлікту Козацьчини з шляхетською Річечополитогою пропонував виселенне козацького війська на московську територію, тільки подальше від польської границі, щоб не було пограничних суперечок. Мав при тім на оці, річ очевидна, також і при тім розпорошенне сеї еміграції, щоб компактне військо не стало якоюсь небезпечною силою в самих внутрішніх відносинах Московського царства.

---

*) В. Юркевич, Заселение Слобідської України в часах Хмельниччини: праця ся зачитана частями в засіданнях Науково-досл. Катедри Історії України в Києві, має в році 1930 вийти в «Студіях до Історії України», видаваних тою ж катедрою.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 523—5, 530—1.

Такі приготованя для прийому масової української колонізації, за досвідами еміграції 1638 року, московський уряд почав робити вже підчас кампанії 1649 року: козаків жонатих і семьянистих велено відсилати невеликими партіями на службу в українні города «від кримської сторони», одиноких справляти на Дін, а «від литовської сторони» нікого не лишати, щоб не було «ссорь», і самим переселенцям—небезпеки від Поляків¹⁾. Тоді такої еміграції не піднялось, але московський уряд сподівався її після берестецького погрому, і на перші донесення про нього, на запитання пограничних воеводів, як їм поступати на випадок масової еміграції, він поновив попереднє розпорядженнє: розсилати емігрантів на життє невеличкими партіями, а коли б приходили «большими людьми», висилати їх на Волгу до Симбирська й інших городів, а в ближчих до польської границі не лишати—«для ссорь»²⁾. Так і поступали з тими переселенцями, які посунули за московський кордон в 1652 р., коли жовніри з'явилися на лежах в задніпрянських полках, і людність втратила віру в можливість відборонитися від польської шляхти під гетьманським рейментом, або не хотіла далі витримувати сеї тяжкої і малонадійної боротьби³⁾. Так і самому гетьманові запропонували тоді, замість приймати його під царську руку разом з Україною—вийти з військом на московську територію і поселитися на Дону в сусідстві Донського війська⁴⁾.

Але гетьман сам не хотів виходити з України, і кривим оком дивився на утечу людности, особливо козацької що повинна була витримувати боротьбу за визволення від Польщі⁵⁾. В очах його і війська, се були зрадники і дезертири⁶⁾. Скільки можна було—їх не випускали, переслідували і за кордоном, конфіскували їх майно, яке вони полишали в межах Козацької України, і самих їх били й грабували, коли вони з'являлися на старих місцях, щоб забрати свої «остаточные животы». «У нас тепер така ухвала всього війська Запорізького»—оповідав оден пасічник за московським кордоном—«коли хто з нашої братії—козаків підуть на царське імя, таких велено рубати»⁷⁾. І дійсно, коли може не рубали, то били й грабували щиро, а заразом гетьман надокучав і пограничним воеводам і самому цареві своїми пригадками, щоб вони його людей за границю не перепускали, в службу не приймали і т. д. Се листуваннє з тих років досі відоме мало, але воно відчувається в принагідно висловлюваних згадках пізнішого часу, що українських емігрантів без гетьманового дозволу приймати не можна⁸⁾.

¹⁾ Розпорядженнє уряду, отримане в Путивлі 9 липня с. с. 1649 року, переказує в такім вигляді путивльський воевода в своїй одписці—Малор. приказу стовб. 5816/5 л. 147, у Юркевича.

²⁾ Див. вище с. 314. ³⁾ Вище с. 414—5. ⁴⁾ Вище с. 416—7.

⁵⁾ Пор. наведену вище (с. 415) вістку з України з весни 1652 р., як то Хмельницький пише погрози цареві, за те що той приймає під свою протекцію «своєвольних хлопів з України і з-під Смоленська».

⁶⁾ В Білгород. стовбцях зберігся напр. такий епізод з лютого 1651 р., коли оден емігрант з Зінькова Тишко Донець звернувся до пограничного воеводи з проханнєм видати йому перепустку на Дін: слідом з'явилися зіньківські козаки, вислані наздогін за ним від місцевого отамана, з листом до воеводи, щоб він втримав того Донця з товаришами, бо вони «гетьманові Б. Хм. зрадили»: втікли коли в їх краю війна і хан стоїть з усею Ордою—ст. 298, у Юркевича. ⁷⁾ Тамже.

⁸⁾ Пор. вище епізод з Сулимівцями, ст. 929.

Одначе фактично сей принцип ще додержувався, особливо з того моменту як принципово було рішено таки прийняти Україну під царську руку і відпав таким чином мотив «сорь» з Польщею за переселенців. Переселенців уже не розсилають примусово по дальших містах, не велять мандрувати на Донець тощо, а дозволяють селитися при границі, а се притягає все більші маси емігрантів: можна завчасу собі вибрати догідне місце для господарства в сусідстві границі і помаленьку, непомітно перенестися. Во виходити за московську границю на промисли й уходи полкова старшина і сам гетьманський уряд не тільки не забороняли, а навіть добивалися від московських воеводів як найбільшої свободи в сім напрямі для своїх полчан. Часові виходи на пасіки й уходи гетьманців за московський кордон сильно зросли в сих роках, і дуже улекшували еміграцію, даючи можливість легкого переходу на багаті, родючі і досить безпечні землі. Ся можливість видимо деморалізує військо, особливо східні, приграничні полки: при кожнім конфлікті, і просто в моментах утоми від безконечних походів і безнастанних мобілізацій незадоволені елементи не тільки самі виходили, а й розвивали неприємну і шкідливу для інтересів визвольної боротьби агітацію против старшини і гетьманського уряду. Ми бачили се в наведеном вище (953) листуванню з осені 1654 року: гетьман нарікав, що багато козаків тікає за московський кордон не вислуживши своєї служби, себто дезертує серед походу, при тім бунтують і роблять замішання в війську. Доходить до кривавих конфліктів, виникають цілі повстання і потім коли таке повстання не вдається, всі причетні тікають за царський кордон.

Так треба розуміти сі явища—в листах гетьмана ледво зачіплені не дуже виразними натяками.

Шкода для гетьманського режиму була подвійна: утікала жива людська сила, козацькі контингенти, і zarazом під самою границею осідали елементи ворожі старшині і гетьманові, заінтересовані в тім, щоб зірвати кордон. При кожній пробі повстання против гетьманського осередку, чи против старшини, сі приграничні емігранти могли дати дуже небезпечні контингенти. Ся ситуація яскраво виявила себе по смерті Богдана, ставши одним з головних моментів руїни української державности, і вона зовсім ясно давала себе відчувати вже в явищах сих. Гетьманський осередок хвилювався 1655–6 років, й настоював, щоб царські воеводи не приймали сих своєвольників: завертали назад, або на місці побивали, а майно забирали «на государя» (не аби яка проба матеріально заінтересувати пограничну адміністрацію!). Просив царя дати в тім напрямі як найбільш рішучі директиви пограничним воеводам. Московський уряд принципово признавав його погляд за правильний, і иноді, як то ми вже бачили, давав такі директиви своїй адміністрації: ніяких «вольних людей» з України не приймати, а відсилати назад «в Черкаські городи» (вище, с. 929). Але на практиці сей принцип не витримувався ніскільки. Східня границя Гетьманщини швидко обростала сею дезертирською, своєвольною кольонізацією, Гетьманщина діставала новий фронт против гетьманський. Гетьман і його окруженне нервувалися бачучи, що їх відклики до московської адміністрації й самого царя зістаються безрезультатними. Вони поривалися перейти слідом за тими бунтівниками, що тікали «на слободи»—вирізати й випалити їх оселі, силоміць повернути на Україну сей дезертирський елемент і відстрашити від нових експериментів в сім напрямі. Те що здійснилося потім в осені 1658 року і послужило стимулом для гадяцького уніонного акту, не раз ставилось уже перед тим як чергове завдання—і як от ми бачимо, такий плян був повторений і може навіть

здійснений до певної міри, тільки в невеликих розмірах, весною 1656 року, в зв'язку з повстанням піднятим емігрантами під проводом якогось Григорія Неблядина, що перейшов з повстанцями границю Гетьманщини, аби тут збирати охотника, і тим дав гетьманцям привід перейти й собі границю, щоб погромити бунтівників на московській території.

Але перше ніж перейти до цього високо симптоматичного епізоду, я мушу ще повернутися до осіннього листування в справі еміграції. Я навів лист гетьмана до пувильського воеводи, з проханням помогти йому знищити козацьке своєвільство, спеціально розігнати тих уходників, що збиралися на торських промислах: там очевидно збирався особливо небезпечний елемент, і туди подалися учасники останніх бунтів, глухо згаданих гетьманом. Такі листи були, видима річ, розіслані до різних пограничних воеводів. Заховалась царська відповідь з дня 30 с.с. вересня на описку білгородського воеводи В. В. Шереметева, що сповіщав про лист від гетьмана «з табору під Лозовою» такого ж, очевидно, змісту: щоб своєвільників не приймали і спеціально з Торських уходів вигнали на Україну. Заразом Шереметев подавав відомості про нових пересельців на слободи: на Цареборисове городище прийшло з 50 козацьких родин з Кобиляк і Кремінчука і селяться коло старого городища; з Торських озер—де їх зібралось тисяч 2—3, або й більше, теж багато хочуть оселитися під тимже городищем і післали по жінок і дітей до Черкаських городів. Але Шереметев тих торських козаків не хоче приймати, тільки тих 50 нововизжих родин—заходиться коло наділення сих нововизжих землею і хлібною дачею, також тих що за царською згодою («указом») оселилися між річками Харковою і Лопиною (пізніший Харків, що саме того року згадується вперше). А до торських козаків він післав свого чоловіка—сказати їм щоб ішли в полк до В. Хмельницького». Цар у своїй відповіді похвалив сі розпорядження Шереметева і товаришів. «Ви се зробили добре, що таке їм переказали, не хотючи «соры» між вашими людьми і Черкасами». «Тепер одержавши сю грамоту, напишіть гетьманові В. Хм., що тим Черкасам які прийшли на Тор варити сіль, ви посилали листи і переказували, щоб вони вертались до тебе, гетьмана, до (своїх) городів, а на будуче їх приймати не велево. Щодо українських городів—ви писали до воеводів і приказних людей, щоб вони не приймали і не оселювали на віки ні Черкасів ні яких небудь інших людей, які б прийшли з полків від гетьмана В. Хмельницького, ні з Тору ні з інших городів перед сим нашим указом,—велли то кріпко заборонити. На Тор і до Чугува Черкасам написали, щоб вони з Тору і з Чугува ішли в черкаські городи до гетьмана В. Хм. Також написали від себе (приказним людям?), щоб вони післали свого жильця на Тор і наказали їм вертатися до гетьмана, а надалі їх там приймати заборонено. А котрі Черкаси селитимуться в Чугуєві і на Цареборисовім городищу, тим грошового і хлібного жалування від царя не буде»¹⁾.

Розуміється, Шереметев такого листа гетьманові написав і він міг служити за відповідь на переслане через Ждановича прохання до царя, щоб він розписав до пограничних воеводів накази, аби не приймали емігрантів і назад гонили (вище с. 953). Але гострі очі гетьманської канцелярії мусіли ясно добачити, що се не більше як одписка про око: замість розігнати емігрантів і оружною рукою приставити їх на границю, посилати їм такі делікатні поради та попередження, що їм не буде царського

¹⁾ Сівського стовб. 158 л. 237—у Юркевича; стилізація листу не визначається прозорістю, я старавсь переказати його можливо ясно.

жалування в нових слободах. І дійсно, наступний 1655 рік фактично пройшов в дуже жвавій роботі над реєстрацією нових емігрантських осад Слобідщини, наділенням їх землею, призначенням воєводів до новозаснованих міст (Харкова, Сумів, Охтирки й ин.), з директивою—далі «осажувати Черкасів вел. государеві»¹⁾. Московський уряд рішучо зійшов з попереднього ухильчивого становища і постановив не оглядаючись на прохання гетьмана вести повним ходом колонізацію своєї території українським емігрантським матеріалом, що показувався таким цінним і догідним на практиці. Попередні побоювання воєвничих і своєвільних нахилів сеї людности очевидно розвіялись, й інтерес «государства» взяв гору над усякими сентиментами супроти васал-гетьмана. А може—прилучились і макіявелівські мотиви—ослабити його і взагалі Гетьманщину сим відливом живої людської сили під безпосереднє завідування царської бюрократії, по тім як виявились розходження в політиці Гетьманщини з пляями московського уряду (вже підчас львівської кампанії 1655—6 року і ще більше—в осені і зимові 1656—7).

Як реагував гетьман і його окруження на таку еґоїстичну, некоректну супроти нових підданих політику царя? Протестували, просили, переконували, чи переконавшись в неможливості змінити її, замовчали, затаївши обиду і гнів у серці? Не розпоряджаю листуванням на сю тему з 1655 року, але весною 1656, з приводу якогось повстання, піднятого против гетьмана під проводом отого Григорія Неблядина емігрантами, що пішли були на Дін, гетьман рішився вчинити карну експедицію за московську границю, аби знищити ті дезертирські своєвільні слободи, що приманювали до себе все нових емігрантів, і заразом служили зборищем всякого ворожого гетьманові і Гетьманщині елементу. Про се, як ми бачили, Виговський оповідав московському посланцеві 5 (15) квітня в Чигрині—що потім як збереться військо на Росаві, гетьман хоче відти йти на закордонні слободи що поосідали над Пслом (ст. 1213). Два місяці пізніше ми справді бачимо гетьмана з його штабом при самій московській границі: відти висилає він в посольстві до Москви Скоробогатого, 7 с. с. червня. З того видко, що свого пляну йти вибивати козаків з слобід на Пслі він таки не лишив. Слободи над Пслем, до котрих він вибирався—се територія пізнішого Сумського полку, Гадяч найближче до них полкове місто. Очевидно, росавська рада, чи збори старшини, що мала там зібратися, апробували плян розгрому слобід, і гетьман щось зробив в задуманому напрямі, але що саме, зістається досі невідоме: я не знайшов в сучаснім листуванню ніякої вказівки на се.

Можливо, що «великі бунти», згадані в гетьманських листі, висланім з Гадяча, могли стояти в звязку з сею карною експедицією. Гетьман велів Скоробогатому пояснити цареві, що від Донських козаків пішли були великі бунти: якийсь Грицько Неблядин зібрав пляницю і своєвільників, проголосив себе полковником і хотів битися з гетьманом, вийшов на гетьманську територію і скликав тут охотників, запевняючи людей, що має на те царську грамоту—людей збирати і гетьмана воювати. З скупих посянень зроблених гетьманом в його наказі Скоробогатому, можемо міркувати, що гаслом бунту була—охорона козацьких вільностей. Хмельницький їх не пильнує, не хоронить, і сей Грицько нібито з царського наказу збирав козаків, щоб його скинути. Гетьман велів тих своєвільників розгромити, самого Грицька й інших провідників повстання увязнати—до царського указу, і гетьман через своїх послів виправдується перед

¹⁾ Про се у Юркевича, ор. с.

царем в сих репресіях над людьми, що мабуть називали себе військом Донським, гетьману запорозькому невідладним. Мовляв грізна небезпека повстання до того примусила його, гетьмана, до цього кроку, бо як би було тих своєвільників лишити на свободі і дати їм зібратися в більшім числі, виникла б на Україні велика усобица,—бунтівники так відгрожуваляся: «Тепер ви горюю, а на літо ми вас воювати будем». Гетьман нагадує московському урядові повстання Остриянинових козаків у Чугуіві, що скінчилося убійством гетьмана і поворотом бунтівників назад під Польщу: на його думку з повстання Грицька могло вийти що небудь подібне. Се змусило його до експедиції за московську границу. Грицька погромлено—але справу не доведено до кінця, судячи з того, що гетьман в обережних виразах піддає цареві під увагу потребу добити сих своєвільників на московській території¹⁾.

Взагалі короткі й побіжні згадки гетьмана—що полишає своему послові дати потрібні пояснення усно, лишають багато неясного в сім цікавім епізоді. Рух розвивувсь очевидно за межами козацької України, на Слобідщині, під проводом людей, що втікали з України на Дін. Вони перейшли козацьку границу («вшедши тут», каже гетьман), але громалячи їх гетьманці очевидно перейшли московську границу—інакше ми не зрозуміємо тих перепросин, котрими гетьман обставляє свій виступ. Довести до кінця свою боротьбу з «своевільниками» гетьман не наважився—може тому, що вони відступили в глибину Слобідщини. Він рахується з можливістю, що сі недобитки повстання будуть обмовляти його перед царем, готовитимуть новий виступ і т. д.

Мав він і його прибічники на увазі сей рух, коли Виговський розповідав Портомошу, 15 квітня н. с., про плян карної експедиції на Слобідщину, і ся експедиція мала на меті підняти сей небезпечний рух? Чи навпаки, виступ Грицька врізався не-

¹⁾ В листі до царя: «И то тебѣ великому государю, вашему царскому величеству извещаемъ, что великие бунты всчались было от донских, а полковником у них был Гришка Неблядинъ, которой многих бражников и своевольниковъ собрал было, хотя на нас рать поднять, ис чего—сохрани боже—всѣхъ неприятели наши (б) тѣшилися. И мы велѣли тѣхъ своевольниковъ розгромить, а то для того, что указу от вашего царского величества не имѣл ничего, и он был неповинен войска собирати. Которыхъ (бранців-своевольників?)мы задержали до указу вашего царского величества,—но сохрани боже, ежели б больши тѣхъ своевольниковъ собралось ,то бы огонь великій загорѣлся,—что они такъ говорили, что «ныне вы тѣшитесь, а мы на лѣто вас воевати будем».

В інструкції Скоробогатому:

«Бити челом о том его ц. в-во, чтоб о том не прогневался, что в своевольниковъ тѣхъ донских казаковъ, которые вшедши тут на охотника,—а ништо доброй не пошол, только своевольники, и много их собралось было, а старшина у них был Гришка Неблядин, который сказался, что бутто е. ц. в-ва в том повеленье было и что е. ц. в-во велѣл нас воевать. И мы не видя указу е. ц. в-ва, только своевольников без вѣдома в. ц. в-ва собранных, для чего велѣли есмь тѣхъ своевольников сносить. А если б гдѣ тѣ своевольники объявились и про нас недобро говорили, чтоб е. ц. в-во не вѣрил. Понеже мы будучи под е. ц. в-ва крѣпкою рукою прилѣжно остерегати вольности будем и остерегаем. Понеже они хотѣли такую своеволю вчать, какая была в Чюгуеве. А указу на то е. ц. в-ва не было ни через посланца ни через письмо. Надобно бы такихъ своевольников и там казнить—и то под высокое разсуждение е. ц. в-во подаем».—Сибир. прик. ст. 1636 л. 592 і 596, див. нижче.

сподіваним інцидентом в сю ситуацію і змусив гетьмана, замість наступу на закордонні слободи подумати про самоохорону? Поки що я не маю відповіді на се питання.

Але годиться зазначити, що поголоска про якусь внутрішню боротьбу серед Козаччини пішла тоді широко, тільки в дуже неясних формах, як звичайно. Уже 8 н. с. червня австрійський агент пише з польського табору: «Пускають такі чутки, що за Дніпром козаки збунтувались против Хмельницького і виставили иншого—наказного гетьмана але треба чекати потвердження певности сього»¹⁾. Потвердження приходили, хоч в досить відмінних формах.

Так Радзейовский в листі з 22 н. с. червня переказує Карлові-Густавові сю поголоску в такій редакції, що Хмельницький попав у ворожнечу з подковником Богунем (Вонпа), тому що той тримається польської партії і хотів Хмельницького також привести до того,—відгомони старих чуток, що Богун не схотів присягати цареві²⁾. Акакія, французький агент, що перебував тоді у польським таборі під Варшавою, доносить в депеші 25 червня, що між козаками розділ, і вони шукають порозуміння з королем³⁾. Голіньський записує під місяцем липнем вісти з Волини, з Дубна, що Задніпрявські козаки обрали собі гетьманом Вдовиченка (знову!) і він жодним чином не хоче Хмельницького пускати за Дніпро і тягне за згоду з Польщею⁴⁾.

Під сими чутками може лежати дещо про сей слобідський рух, зовсім реальний як бачимо—хоч все се промайнуло так швидко, що скептики справді могли зістатися при переконанню, що все се була тільки польська вигадка.

В кожному разі епізод незвичайно інтересний і глибоко симптоматичний. В такій критичний момент, коли йшла мова про об'єднання Української землі і широку експансію Козаччини, як її провідного державно-творчого елементу, великому гетьманові приходилося думати про забезпеченне тилу, про криваву боротьбу против дезертирства, про повстання, що грозили його скинути з провідного становища.

Історикам публицистам лишаємо для обміркування, хто тут був більш винен. Чи козацькі маси, що лишаючи на міліні своїх провідників-політиків і дипломатів, в такій критичній хвилі мандрували собі далі від походів, війн і рад, щоб господарити на дозвіллі: закладати хутори, стави, пасіки, ставити меди і варити горілки та на прохолоді з-далека смакувати думи про епохальну боротьбу за визволення? Чи сі козацькі верхи, що ширяючи розумом по політичних констеляціях забували про той народний ґрунт, що не витримував сеї високої політики під їх ногами? В кожному разі епізод сей віднині буде характерним проявом великої історичної української трагедії навіть в тих неясних обрисах, що тут я принотував.

¹⁾ Жерела XII с. 391.

²⁾ Архив ЮЗР. III VI с. 122.

³⁾ Les Cosaques divisés entr'eux recherchent à l'envie la protection polonaise. Теки Люкаса в Осол. 2973, л. 76.

⁴⁾ Осол. 189 с. 829.

ХІ.

«МОСКОВСЬКА ЗРАДА» І НОВА ЛІГА

(літо 1656—весна 1657).

Непремирне становище козацтва супроти Польщі і тривога з приводу московсько-польського замирення; посольства Скоробогатого і Гапоненка (червень-липень). «Московська зрада». Польські присилки, Д. Балабан з королівським листом. Виленська комісія (серпень-жовтень) і наради старшини з приводу польсько-московського замирення в вересні-жовтні і листопаді-грудні. Посольства Кикина і Фомина, лист Хмельницького цареві з Фоминим; український уряд не признає замирення з Польщею. Білоруська справа і козацька експансія на півночі. Зносини з шведським королем, липнева місія Данила і жовтневий проект договору. Переговори з Ракоцієм, вересневий договір і воєнна конвенція. Плани прилучення Західньої України, експедиція Ждановича. Посольство Абрама Лопухина. Погольство Велінга; непорозуміння що до Західньої України. Заходи в Царгороді і Криму. Польські посольства. Австрійське посередництво, місія Парчевіча, її звітження. Посольство Кикина, царські докори і побажання з приводу спілки з Ракоцієм. Посольство Капусти. Відправа Парчевіча і Бєньовського; поголоски про в. кн. Руське.

Після того як військо Запорізьке на весняній раді признало для себе неможливим порозуміння з Польською Короною і небажаними—всіякі переговори з нею, з тим більшою підозріливістю і неприхильністю мусіло воно ставитися до мирних переговорів, що розвивалися між Польщею і Московією. За більш неофіційними балачками, що ще з кінцем 1655 року завязались між ріжними урядовцями і достойниками Москви і Польщі (докладніше—в. кн. Литовського) в р. 1656 пішли вже повні офіційні переговори—облекшені посередництвом Австрії. При всіх своїх обережностях і побоюваннях, щоб не заплутатися в нову війну, віденський двір не відмовився посередничити між Московією і Польщею, і в осені 1655 р. приїхали до Москви в сій справі цісарські послы Алегреті і Льорбах, і цар прийняв посередництво цісаря. В квітні 1656 р. приїхав посол Яна-Казимира Галінський і одержав принципіальну згоду на замирення. Цар і його дорадники охоче прихилили ухо до польських метикувань про перспективи вибору московського царя королем польським і мирного об'єднання обох монархів сею дорогою, і навіть авансом взяли на себе ролю захистників польсько-литовських володінь від шведських претенсій. В травні 1656 р. зірвали дипломатичні відносини з шведським королем і вислали військо в його володіння при Финській затоці, накликавши таким чином на себе довгу, тяжку і клопотливу війну. На той же травень були назначені мирові переговори з Польщею при посередництві австрійських послів. Але через опізнення мандатів термін пересунуено на 1 серпня, і місцем переговорів визначено Вильну¹⁾.

¹⁾ Перший з'їзд делегатів стався 22 н. с. серпня; закінчилися переговори 4 н. с. листопада. Докладне звітження московської делегації міститься в кн. 88 і 89 «Книг Польського Двора» московського посольського приказу;

В середніх днях н. с. червня 1656 р. гетьман дістав про се офіційльне повідомлення від царя. Царської грамоти не маємо—знаємо про неї тільки з гетьманського листу, висланого з сього приводу з тодішньої гетьманської кватири в Гадячу, з особним післанцем «Чигиринцем Іваном Скоробогатим», як він називається в московських актах. З ним поїхав підписок Виговського Остап Федькович (Федоров), Лубенець Степан Вербицький і з ними 10 чоловіка козаків.

Гетьман дякував цареві за превелику ласку, яку йому розповіли його післанці (про се посольство гетьманське нічого більше не знаємо). Цар прислав з ними грамоту, повідомляючи про посередництво римського цісаря в справі замирення з Польщею, і разом з сим гінця, що віз повідомлення від царя Яну-Казимиrowi про посольський з'їзд: очевидно, гетьманові доручалось переправити сього гінця до Яна-Казимира. Гетьман повідомляє царя, що він того гінця негайно вислав до короля, але в обережній формі нагадує що його, гетьмана, також не годилось би поминути в сій справі: «Просимо в. ц. в., щоб і нам було відомо, де і на яким місці буде відправлятися той з'їзд¹⁾. Бо з Лядських сторін приходять багато православних, через великі обиди, які вони приймають від неприятелів в. ц. вел. і наших, і розповідають також, що Ляхи далі заходяться против нас, на віру і церкву православну, продовжуючи свої давніші нечестиві замисли. Розіслали багато езуїтів і ксьондзів своїх по всіх краях римської віри, до королів і князів: шукають у них помочи против нас, а нас і віру православну і церкву обіцюють викоринити. Також інших заграничних неприятелів підіймають против нас: одного послали до Ракоція семигородського князя, прохаючи грошей і війська на Шведів, а його, Ракоція, обіцяють взяти на королівство по смерті Яна-Казимира, або дати городи в застав. Інше (посольство) післали до турецького султана, обіцюючи щорічну данину, аби лише прислав з інших земель на нас поміч. Знову ж двох послів—одного до римського цісаря, другого до римського папи післали прохаючи помочи війском. А папа римський писав до Яна-Казимира і панів-рад, щоб яко мога з в. ц. вел. мирилися, а потім, вигнавши Шведа, всіма силами хочуть узятися до нас і православної віри. Тепер знову післали Ромашкевича, Вірменина, до хана кримського, щоб ішов з війском на Шведів, а потім хочуть обернути військо на Україну в цар. величества. Отже ти, вел. государю, єдиний поборник православної віри і церкви, видячи такі лукавства сих наших неприятелів, нас у варугу иновірцям не давай, але в ласці своїй і вільностях неодмінно заховуй!».

Далі гетьман подає до відому царя про той бунт, що підняв був Грицько Неблядин—вище се було наведене (с. 1230), а з рештою відкликається до устних доручень давих Скоробогату і Федьковичу²⁾.

за ними досить докладно оповів сі переговори Соловьев, 11, с. 1699 дд. За польськими матеріялами описує їх Кубаля, *Wojna brandenburska*, розд. II—*Traktat Wilenski*; головно використовує ркп. Чорторійських 2113, що містить матеріял в копіях; оригінали кореспонденції в ркп. тойж бібліотеки ч. 386. Матеріяли австрійської делегації використав Валевский (*Walewski Historia wyzwolenia Polski*), I, 1866, ст. 300. Спеціальна праця: Gawlik, *Projekt unii rosyjsko-polskiej*.

¹⁾ Виразніше прохання, щоб на з'їзд допущено козацьких представників—в п. 7 інструкції Скоробогату і тов.—див. далі.

²⁾ Акты посольства Скоробогатога в Сибир. прик. ст. 1636, лист гетьмана л. 589—592, «дан в Гадяче юня 7 дня 1656 г.» (московський переклад).

Наказ даний їм, був поданий «в посольском шатре», і заховався в актах, в московським перекладі:

«Поклон від нас—Б. Хм., гетьмана й. ц. в. Запорізького віддати й. ц. в., також від усього війська Запорізького; титул весь говорити до й. ц. в. за звичаєм.

Пункт 1-й про з'їзд лядський: бити чолом й. ц. в. щоб нам об'явив, де, на яким місці і як скоро буде відправлятися. Тому що Ляхи намовляють різні чужі землі, а найбільше кримського хана, і без нього не хочуть і з'їзду робити,—доки хан не дасть згоди. Про се посилаємо лист Криштопа Тишкевича, бувшого чернігівського воєводи, для переконання й. ц. в.¹⁾

2. Яка секретна рада була у панів-рад лядських при Яні-Казимірі, що вони між собою постановили і як папа римський писав до кор. Казимира: щоб мирилися на чім-будь, тому що все то може бути в ніщо, і як різних сторонніх панів на нас затягають—про все те посилаємо відомість, принесену достойним православним чоловіком і подану на письмі: як вони тепер задумують нас пізніше звоювати, тільки б у силу зібратися²⁾.

3. Післали Ляхи і до Ракоція, князя семигородського, щоб їм помагав грошима і військом проти Шведів, а Ляхи мають його взяти на королівство, як тільки король помре, а поки до того прийде—тепер же відступають йому частину земель, про се свідчить відомість³⁾.

4. Післали посла до турецького султана, аби велів Татарам іти в поміч Ляхам—обіцяють всякі дарунки, аби яким будь чином привести султана до того щоб їм на нас поміг⁴⁾. Похваляються, що Шведів уже погромили, а упоравшись хоч трохи з Шведами, хочуть обернутися на царя і на нас—готові й миритися з Шведами.

5. Ромашкевича Вірменина, надливши шляхецтвом, післали до кримського хана з великими дарунками, щоб їм поміг; так Татарам кажуть: коли нам не дасте помочи, то цар з козаками вас у Криму звоює, а коли дасте нам поміч тепер зараз, ми вам потім помагатимемо против усіх ваших ворогів.

¹⁾ Се лист Тишкевича з 25 травня, наведений вище, с. 1219, в нім Тишкевич сповіщав гетьмана, що цар дав згоду на посередництво в замирненню «царя християнського», і король визначив на з'їзд своїх представників: воєводу руського Лянцкоронського і маршалка в. кн. Литовського Паца, «тільки від хана й. мил. тепер ся справа залежить: король й. м. не хоче укріпляти миру з царем московським без згоди хана, і до нього післано в сій справі».

²⁾ Не зовсім ясно, що то був за «достойний чоловік». Між листами пересланими з Скоробогатим є «вѣстовое письмо», з такою припискою: «Писал Володка Львовской». Тут оповідається, що Поляки ширять фальшиві чутки про свої перемоги над Шведами, аби ними переняти на свій бік козаків; сам канцлер кор. говорить, що Поляки хочуть тільки замиритися на час, аби потім відомстити своїм ворогам. Тимчасом вони підбивають на козаків Ракоція і Татар. Там же л. 608—11. дуже лихий московський переклад.

³⁾ Долучена звісна нам уже реляція Данила, з семи осторогами Ракоція про замисли Поляків, папи і т. ин. —вище с. 1187.

⁴⁾ Як ілюстрацію гетьман долучив листа посла до султана, В. Беньовського, писаного з дороги, з Сілістрії, 10 травня, до канцлера кор.: він описує прихильність нового сілістрійського баші—на перевірку виявилось, що се шляхтич з Польщі, років 20 тому взятий в полон на Мерлі: Беньовський переказує його вісти: що Венеціане теж роблять заходи на віденським дворі, щоб цар поміг Полякам.

6. Бити чолом е. ц. в., аби не гнівався за тих своєвільників, Донських козаків, що вийшли сюди по охотника, а ніхто добрий не пішов, тільки своєвільники. Богато їх зібралось, а старшим був у них Грицько Неблядин: він казав, що від й. ц. в. був на те наказ, і й. ц. в. велів нас воювати. Ми не бачучи указу й. ц. в., тільки своєвільників, без указу й. ц. в. зібраних, веліли тих своєвільників громити. А коли б ті своєвільники десь показались і про нас недобре говорили, нехай й. ц. в. не вірять! Бо ми будучи під кришкою рукою в. ц. в. пильно охороняємо вільності і будемо охороняти, а ті хотіли таку своєволю підняти, яка в Чугуві була. А указу й. ц. в. на те не було ні через післанців ні через письмо. Таких своєвільників треба б і там ¹⁾ карати—се ми подаємо на високий розсуд й. ц. в.

7. Ляхи як звикли лукавством ходити, так і тепер у тих своїх хитрощах не перестают. Ждемо указу й. ц. в.—чи йти нам на них з військом? А як той з'їзд буде, нехай й. ц. в. сповістить, щоб нам і своїх туди післати—до боку й. ц. величства.

8. Про хана кримськього коли б спитали, чи має йти Ляхам у поміч, сказати, що ще не рушився і нікого не посилав; а як тільки пішле, або сам рушиться, негайно дамо знати.

9. Бити чолом й. ц. в., аби про все через тих же наших післанців нас повідомив і указ свій дав (593—7).

Окремим листом Виговський просив Лопухина мати ласкаву увагу для сього посольства і посприяти йому, щоб цар його ласкаво прийняв і «без забави одпустити рачив» ²⁾.

Тим часом поки Скоробогатий їздив, від царя прибув стольник В. П. Кикин з інформацією про з'їзд з австрійськими і польськими послами,—котрої бажав собі гетьман. Самой грамоти досі не маємо—мабуть було там висловлено бажання, щоб гетьман прислав від себе матеріяли і конкретні пункти, котрі треба мати на увазі при переговорах. Гетьманська канцелярія проворно взялась до виготовлення матеріялу. Про се довідуємося з листа гетьмана до царя, з Чигрина 26 липня с. с. (5 серпня н. с.); маємо її в московськїм перекладі, в актах посольства сотника Романа Гапоненка з тов., що повезли сього листа і всякий матеріял на з'їзд. Подаю з нього що інтересніше:

«Згідно з наказом в. ц. в., в грамоті присланій з стольником В. П. Кикиним, на з'їзд до Вильни, столичного міста в. ц. величства вел. князівства Литовського до великих і повномочних послів в. цар. вел. посилаємо з війська в. цар. в. Запорозького посланників наших Романа ³⁾ Гапоненка з товаришами, на з'їзд з польськими послами. Тільки як у попередніх листах так і тепер тебе, вел. гос., покiрно просимо, аби згідно з своєю побожною вдачею боронив благочестиву віру, православні церкви і весь православний наріц Російський, що не мають нікого над тебе, єдиного під сонцем православного царя,—аби його в неприязельські руки не віддавав, а під своєю великою і кришкою рукою держав...

Все се віддаючи під милостивий розсуд в. ц. в., просимо наказати своїм великим послам, аби тим нашим післанцям на з'їзді любов свою показали, а як той з'їзд з Яном королем польським скінчиться,—нас ласкаво сповісти. Тільки Ляхи будуть всякі

¹⁾ На московській території. Оригінальний текст сього пункту вище с. 1230.

²⁾ Автограф в «Подлинных малор. грамотах» ч. 68/69; дата: «з Гадяча 8 липня».

³⁾ В перекладі помилкою: Германа.

неправди вишукувати, аби той з'їзд протягти: щоб замиритися на час (тільки), тому що не мають ніякої сили.

«А тих посланників наших не посилаємо до столиці в. кн. Литовського, а просто до в. цар. вел., на те аби вони взяли указ від в. ц. в., як мають на з'їзді справуватися¹⁾».

Останні слова знов таки означали прохання, щоб Гапоненко з тов. дістали від царя мандати на з'їзд, як повноправні учасники; але царський уряд знову пустив се прохання повз уха—викликавши тим велике незадоволення гетьмана і старшини.

В наказі Гапоненку з тов. (що заховався в московськiм перекладі, трохи подертiм, так що має подекуди прогалини) гетьман після звичайних поклонів, наказував віддати боярам адресовані до них листи і просити прочитати їх перед царем—«аби нас з ласки своєї не випустив». Далі наступають такі пункти²⁾.

Військо, піддавшися цареві, як оборонцеві православної віри, все на його покладає, і послы мають триматись того указу, якого від нього одержать³⁾.

«Просити й. ц. в., щоб то було доручено його послам на комісію, на випадок коли б приходило до згоди, а границя не була показана згідно з (володіннями) давніх князів руських. В такiм разі щоб владитва, архимандритства, ігуменства, церкви, також усі села й маєтності, з давніх часів надані, а уніятами, панами, ксьондзами та иншими людьми забрані, аби були повернені зараз—не відкладаючи з сойму на сойм, як то давніше бувало. Хоч би навіть кількадесять літ вони їх держали, силоміць відібравши. Просити великих послів, щоб про се ґрунтовно порозумілися з нашими (псланцями).

«Унію—тому, що вона—богові всемогущому образу, аби негайно скрізь викоренено, не вимовляючись ніякими привилеями від королів. Нехай віддадуть православним церкви і монастирі з маєтностями: ксьондзи чи інші особи на підставі привилеїв чи инших прав нехай не відмовляються і не протягають.

«Православним щоб вільно було мати всяке набоженство, з святими тайнами в процесії ходити, мертвих провозати з святошами згідно з старим звичаєм грецьким, скрізь де тільки православні проживають. А то тепер «невірні Жиди» більше вільности мали ніж православні—служби свої відправляли, а православні не мають ніякої свободи.

«Щоб з священників світських, в містах і селах королівських, княжих і панських, не бралося податків ні підвод, а мали вони такі вільности як давніше, і щоб належали до суду єпископського, а не світського.

«Завели були давніше панове-ради, щоб православній шляхті не давано ніякого начальства, гідности ні уряду, а по містах осіб руських православних до магістрату, вїйтівств і бурмістрств не допускано, а то для того, щоб православна шляхта задля начальства і урядів свою віру кидала і приймаючи віру римську до урядів поривалася і тим способом православних людей меншало.—Надалі щоб всякому православному шляхтичеві давалися начальства, уряди земські й інші, а по містах православні міщане щоб допускалися до магістрату. А де шляхта щось випросила під православними, духовними чи світськими,—щоб то все було уневажнено.

¹⁾ Картки в стовбці помішані, упорядковані членами нашої експедиції: л. 637—8, 643, 649, 636, 648 теперішньої нумерації.

²⁾ І тут картки перебиті: 664, 667, 663, 669, 662, 659; порядок останніх статей я дещо змінив, бо він очевидно цілком випадковий.

³⁾ Пункт має прогалини, тому я переказую його загальною.

«Король і пани-рада мають присягти, що вони на військо Запорозьке війною не підуть і інших заграничних народів на нього підіймати не будуть, і ніяким чином війську шкоди не будуть чинити.

«А коли б Ян-Казимир не схотів помиритися так, як бажає й. ц. в., тоді просити й. ц. вел. дати нам негайно знати, а ми з військом готові.

«Тепер Ян Казимир прислав Діонісія Балабана, православного луцького владику, запрошуючи до переговорів ¹⁾, але ми з ними ніяких з'їздів робити не хочемо, бо покладаючися на бога і ласку й. ц. в. сподіваємося, що ніякої шкоди не потерпимо».

Далі йдуть принагідні вісти. Донські козаки ходили на Азов, але там їх погромлено, і після того Татари прийшли на р. Тор і немало нарobili шкоди. Татари пішли в поміч Ляхам і тепер мають бути під Люблином. Згадано дещо про боротьбу за Варшаву, і переслано копію умов її капітуляції.

З пересланих листів заховалися лише деякі: лист Яна-Казимира присланий з Діонісієм Балабаном, й деякі інші, менш важні. З рекомендаційних листів післаних до бояр маємо лист гетьмана до Морозова, змісту не інтересного.

Подібні остороги против переговорів з Поляками як отсе до царя, гетьман послав на всі приступні йому адреси. Заховалось напр. таке його писання до нового Київського воеводи Андрія Вутурлина. Повідомляючи про свій приїзд, літом того року він просив гетьмана надсилати йому всякі вісти. 13 (23) липня гетьман вислав йому такого листа з побажанням всякого добра на новім уряді і з такими вістями:

«Сими днями (онамеднишнього дня) приведено до нас язика зловленого під Камінцем Подільським, він нам сказав, що повз Камінець пройшло 40 тис. Орди в поміч Ляхам. З того міркуємо, що коли тепер Ляхам пощастить і вони Шведа вигонять, то всі сили свої разом з Ордою обернуть на нас. Також прислав до нас Ракоцій, король венгерський, боярина свого Себеш-Ференца і сповіщає, що Ляхи прислали до нього, прохаючи війська і грошей—обіцяли взяти собі за короля його самого або його сина, а він нас через посла свого просить, аби ми з ним у приязни жили. Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів ²⁾, волимо мати собі приятелів ніж неприятелів, щоб уже християнство могло в цілости пробувати. Тому посла того з приязнею відправили, просячи венгерського короля (тільки про те), щоб він ніякої помочи Ляхам не давав і в нічім їм не вірив. Маємо також відомість, що 10 дня місяця августа має бути з'їзд у Вильні, і не знати що на тім з'їзді буде. Відомо, які то Ляхи—які вони лукаві: доки Шведа вигонять, будуть той з'їзд проволікати, а потім—як щасте послужить, вони подавньому будуть свій замисел сповняти; добре б було, щоб й. ц. в. в нічім (їм) не вірив. Чули ми, військові люде й. ц. в. й з Шведами вже зачали війну (задор учинили)—бо зна, як то воно далі піде» ³⁾.

Московський уряд старався пускати сі остороги повз вуха. Відправляючи Скоробогатого цар в загальних виразах запевняв гетьмана, що буде і далі заступати православну віру і православних християн. Похваляв його за прислані вісти й листи і на-

¹⁾ Слово вирвано, але зміст мусить бути такий.

²⁾ Тут переклад якийсь неясний: «И мы видя дѣло непристойное к тому напрасно всѣ земли на себя гневить».

³⁾ Сибир. ст. 1564 л. 5—8; під кінець листу мова про сінокос і риболовті в Київі: воевода, видно, скаржився, що наказаний полковник не давав київській залозі місця на сінокос і риболовство, гетьман обіцяє дати прихильне розпорядженне. Дата: «в Чигрині 13 липня 1656».

казував передати з Кикиним автентичні реляції Данила, що видимо заітересували московських політиків: очевидно, вони сподівалися дещо з того використати в переговорах з Поляками. Про час і місце сих переговорів цар, мовляв, ще перед приїздом Скоробогатого написав з Кикиним і не вважає потрібним повторити ¹⁾. Прислані з Гапоненком побажання цар почасти сам безпосереднє передав до уваги своїх представників на виленським з'їзді, почасти,—те що вважав менше важним лишав гетьманським послам реферувати і боронити самим—скільки їм удасться ²⁾. В сій справі писав 13 (23) вересня своїм виленським представникам: «Писав до нас гетьман запорізький Б. Хмельницький і прислав своїх післанців: Романа Агафонов з товаришами, а з ними статті для мирного договору. Ми вислухавши ті статті веліли виписати з них, на чім маєте твердо стояти при мирнім договорі—вони послаються вам з сею грамотою; а з иншим, що належить до мирного договору, веліли післати до вас самих запорізьких післанців. З статтями післаними з сею нашою грамотою поступайте згідно з (сим) нашим указом; а що до статтів написаних у запорізьких післанців в їх наказі понад се—ви договориютеся з польськими комісарами, наскільки можн а буде прийти з ними до порозуміння» ³⁾.

«Статті» доручені представникам як необхідні, се пять наведених вище пунктів про церковні справи. Инше, написане в наказі, як бачимо, царський уряд доручав своїм представникам підтримувати постільки, поскільки се не могло б перешкодити договору. Правда, в наказі послам тільки церковні справи і були конкретизовані докладніш, про політичні гарантії говорилось загально—що Річсполита має обіцяти повне невмішування в українські справи («ніякої шкоди війську не чинити») — див. вище, і царський уряд, очевидно, не хотів себе звязувати тим, як се козацькі послы будуть розвивати перед польськими комісарами.

Таким чином принципіальний протест українського уряду против замирення з Польщею був з'їгнорований царем—він уважав можливим вийти тільки в конкретні церковні справи, вказані йому гетьманом. З свого боку український уряд, як бачимо—в делікатних виразах висловивши своє переконання про неможливість усталення згідного пожиття з Річсполитою, наче б то ввійшов у скромну ролю консультанта—не виразно настоюючи на участі своїх представників у сих переговорах. За старою традицією відкопав старі постулати, що ставилися на всяких переговорах з польськими парламентаріями—оборони православної церкви, православної шляхти, міщан і т. д., і подав їх для памяти царському урядові. Формально взявши, все наче б то було зовсім гладко і обосторонньо льояльно. Але в дійсности козацька старшина була глибоко обурена тим, що Москва не вважаючи на всі остороги з її боку пішла таки на замирення з Польщею—тим часом як Україна різко зазначила свою непримирену ситуацію супроти неї. Заховуючи далі етикетальні форми супроти свого московського протектора: стараючись не давати з своєї сторони ніяких приводів до розриву, вона в дійсности до глибини душі була обурена, що сей протектор не вважаючи на її протести береться без її участі розпоряджатися долею України, і торгує з польськими панами гозацькими головами, що здались на його ласку. З тих звідомлень, які проскочили

¹⁾ Акти посольства Скоробогатого, Сибир. Прик. 1636 л. 627, 639—641.

²⁾ «Книги польського двора» № 87 л. 179—186.

³⁾ «А которые статьи у запорожских посланцов написаны в наказе опроч того, и о тѣх статьях с польскими комисары по тому ж договор чинили, на чом с ними утвердитца мочно»—л. 181—2.

в московських джерелах про ради старшини, скликані в вересні і грудні для обміркування сих подій, і з деяких пізніших відзивів козацьких (правда теж досить рідких) бачимо ясно, що в козацьких кругах сей оборот московської політики вважався формальною зрадою, віроломством з боку царя чи його уряду, бо приймаючи Україну під свою протекцію він обов'язався, устами своїх повноважних представників, боронити Україну і нікому не видати, а тепер фактично видавав її польським панам-магнатам, гонячися за їх голосами на виборах на польське королівство. Найбільш виразно було се висловлене в пізнішій (1658 р.) маніфесті українського уряду, котрим він оповіщав європейські держави про свій розрив з Москвою:

«Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в князя московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого свободу нашу, здобуту зброєю з помічю божою і стільки разів назад повернену жертвою крові. Засипане обіцянками і пререченнями в князя московського наше військо перше виступило на підбивання йому Литви—під проводом нашого полковника ніжинського Золотаренка. Ми сподівалися, що з огляду на спільність віри і наше добровільне підданне, в князь московський буде справедливим, прихильним і ласкавим до нас, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а навпаки—приможатиме їх більше і більше, згідно з обіцянками своїми. Але здурили нас ті надії! Міністри і вельможі московські намовили того пречестного, всепобожного і найласкавішого володаря, що зараз першого ж року як завелися переговори між Поляками і Москвою, разом з тим рішено придавити і поневолити нас, з огляду на надії на польське королівство. Москалі пообіцяли Полякам, що з наказу вел. князя нарушимо нашу присягу Шведам і будемо їх воювати, а замисел їх був той, щоб занявши нас війною з Шведам, легше нас придавити і поневолити. Б. Хмельницький з канцлером нашим ніяк не хотіли на се пристати і всякими доводами переконували вел. князя через Вас. Петр. Кикина, аби війни з Шведами в Ливонії не починав. Ми мали в руках копію згаданого наказу, цілком певну,—але думали, що се був тільки лукавий замисел міністрів, інтрига вельмож, що хотіли підлеститися своєму государеві, а сам ласкавий государ і святійший патріарх не дадуть згоди на таке злодійство¹⁾»,—тому далі хотіли нашою вірністю перемогти московські замисли. Але війна розпочата в Ливонії з світл. королем Швеції, нашим союзником і приятелем, без усякої причини—тому тільки, що світл. король шведський війшов в союз з нами,—була першим явним документом сього злочину. Шведський король, відтягнений сею діверсією, не міг прийти в поміч нашим плямам. Послові нашому до нього, Грекові Данилові Олівембергові (з Оливної Гори) двічі відмовлено переїзду через Московію, і се змусило нашого гетьмана вислати його до Люблина з військом, котрим провадив тоді Данило Виговський, зять гетьмана, а надалі щільно слідити за московськими інтригами. Підозріння збільшилася також будова нової фортеці в нашій київській столиці і залога з кількох тисяч московського війська, поставлена там: навіть Поляки, при всім нашим тодішнім поневоленню, не вимагали того від нас, а Москва пускалася на таке, в своїм бажанню мати нас своїми союзниками поневоли. А найбільше проречисті свідочтва їх замислів мали ми на Білій Русі—як вони там майже 200 родин шляхетських, що добровільно перейшли на московську сторону, силою і лукавством переселили на Москвіщину. Міщан моголівських та інших мешканців Білої Русі, з городів і сіл, понад 12 тисяч вивели

¹⁾ huic sceleri. Архив Ю. З. Р. III. VI с. 363. Розбивка в тексті моя.

на заслання в Московські пустині, а на їх місце привели кольопії московські. Поминаю переговори їх про те щоб Старий Вихів й інші наддніпрянські місця були передані в їх руки—аби весь Дніпро був обсаджений їх залогами», і т. д.

Сей пізніший о два роки маніфест безсумніву вірно віддає вражінне і настрої старшини в сих часах. Стримуючись від яких небудь різких виступів перед царем, щоб не давати приводу до конфлікту і розриву, старшина самим різким способом засуджувала сю поведінку і вважала себе звільненою, через сю зраду, з усяких обовязків супроти царя. Вважала, що має тепер цілком вільну руку в міжнародній політиці,—але ще не тратила надію заховати в цілости свій военний союз з Москвою, що був для неї головно цінним. Різно відмежовуючися від відновлення, в тій чи иншій формі давніх звязків з Річечуполитою, против нової польсько-московсько-татарської ліги, що фактично зарисовувалася в сей мент перед її очима, вона паралельно з польсько-австрійсько-московськими переговорами в Вильні оформлювала свою власну нову лігу, що мала складатися з України, Семигороду, Дунайських князівств і Швеції.

Польська сторона не переставала і в сім часі атакувати Хмельницького пропозиціями замирення і відновлення старих відносин. В той час як Тишкевич висловляв свої жалі Хмельницькому з того приводу, що доручена йому комісія з військом Запорізьким зійшла на ніщо, летіли листи до гетьмана і його писаря від иншого сенатора—одного з найповажніших і близьких дворові—воеводи Яна Лещинського. З доручення двору чи в порозумінню з ним¹⁾ він наново, ігноруючи всі розчарування, дізнані попередніми парламентаріями вдаряв в оптимістичні тони і як людина «з найдалших кінців Польщі», не замішана в ніякі сварки і рахунки з козацтвом, пробував нового порозуміння, виходячи з ясно заявлених мовляв добрих побажань гетьмана. Старався посягти недовіре до шведського короля і розвести з ним гетьмана; нагадував старі приятні мовляв настрої, апелював до памяти старого посередника Кисіля, і т. д. Заявляв готовість приїхати на переговори не вважаючи на слабе здорове, що його затримало у Львові. Висловлював надію, що ся нова комісія, до котрої його визначено, дасть уже щось певне і невідмінне, і т. д.²⁾

Чи була не се яка відповідь з козацької сторони, з його листування не видно³⁾. Але не сталося, видко, нічого й такого, що знеохотило б його до дальшої кореспонденції, як далі побачимо.

Потім король скористав з тої нагоди, що післанець Хмельницького приводив до його табору під Варшавою царського гінця, висланого з повідомленням про прийняте австрійське посередництво і визначені переговори. Відізвався до гетьмана і війська Запорізького пригадкою про свою готовість вступити з ними в переговори для

¹⁾ Висилаючи свої листи до гетьмана і Виговського 14 травня, Лещинський повідомляв другого дня королеву: «розпочинаю кореспонденцію з Хмельницьким», ркп. 384 с. 373, як нижче. Див. про сей епізод у Кубалі Wojna Szwecka с. 481—2.

²⁾ Чортор. 384 с. 433. і 477.

³⁾ В своїм листі з січня 1657 р. (див. нижче) він згадує тільки про охоту «до генерального покою», заявлену гетьманом «через своїх послів у Варшаві» що мабуть означає не більше, як ту присилку від гетьмана, до котрої зараз переходжу.

складання договору, а посередником для цього дуже влучно взяв православного владика луцького Балабана, що перед тим уже, весною, їздив до Хмельницького— начеб то з жалями на кривди православним, і очевидно—встиг завязати добрі відносини в війську. Король писав гетьманові: «Урожоний, нам приємно милій! ¹⁾». Гонець царя московського, післаний з вашим післанцем, застав нас під Варшавою, і ми його прийнявши з належною і звичайною пристойністю так і відправили. Показує то бог на здивування світу, як всі держави заходяться ратувати Річпосполиту (очевидно натяк на царське посередництво, далі евакуацію Шведами Варшави). Але хоч би біг звеселив нас ще більшими побідами над тим неприятелем, се не одмінить нашої охоти до ґрунтовної згоди з військом Запорізьким: *«аби-сь тільки захотів вповні до того приложитися —ми ж тобі бажаємо доброго здоровля. Дано в таборі під Варшавою в місяці червні»* (день пропущено) ²⁾.

Гетьман відіслав сього листа цареві—ілюстрував ним двоєдушність Яна-Казимира, що шукаючи мовляв широго порозуміння з царем, одночасно пропонував сепаратне порозумінне гетьманові й переманював його під свою владу,—і заразом непримирене становище війська Запорізького, що не хоче ніякого порозуміння з Польщею, віяких переговорів з Яном-Казимиром.

Висліди посольства Діонісія Балабана були дійсно дуже не втішні, бо в результаті Ян-Казимир наказує своїм комісарам у Бильні, листом з 18 серпня, нещадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповаженими:

«Не без великого здивовання то мусить бути у нас, бо ніколи ми того не сподівались—що хоч ми пропонували йому (Хмельницькому) нашу ласку і згоду, він не кидає завязятих практик проти нас, і веде зносини з князем семигородським Ракочим і заприсягається з ним—як то нас остерігають з певного джерела. Така була й давніша його поведінка—як ми з ханом кримським договорювалися, а він відступив від заприсяженого союзу з Татарами, а пошукав протекції цар. величества. Так от і тепер—передбачаючи близький договір наш з царем й. м., хилиться до нового протектора, складаючи новий союз, мабуть не тільки против нашої держави, але й против царя й. м. Маємо також нехибну відомість від тих, що то на свої очі бачили—що козацькі послы тепер в таборі шведського короля. Ніколи не можемо припустити, щоб се діялося за відомістю й цар. вел., і коли козаки продовжують свої відносини з ним, ми вважаємо потрібним повідомити про се вас і то вам пильно доручити: поскаржитись і ґрунтовно остерігти (царя) від такої поведінки—оскільки се звязане з безпечністю і тривкістю вічної згоди. Ми широ хочемо згоди з й цар. вел., і хоч шведський король дуже нас намовляє, і пан де-Люмбр, посол французького короля був у нас—і знову завтра його сподіваємось—з ріжними аргументами, щоб ми вийшли в згоду з Шведами і сполучені сили наші обернули на державу й цар. вел.,—ми більше цінимо трівку приязнь з й. цар. вел. і вище ставимо її від шведської. Ми певні,

¹⁾ «Урожденный приятно наш любимый»—переклад польського: «urodzony nam urzejmie miły», звичайна інтуляція листів короля до своїх значніших підданих. Переклад дуже лихий із ріжними прогалинами, я переповідаю його загално.

²⁾ Сибир. приказ 1636 л. 661 і 658, під перекладом приписка: «А по сказке гетманских посланцев—что тот лист привез от короля к гетману лутцкой владыка Дионисей Балабан».

що ми в ній не помилилися, особливо як цар накаже пильнувати всяких неприязних заходів Хмельницького і їх силою і повагою своєю відверне і стримає. Кримський хан теж його пильнує, а нам обіцяв, що як би Хмельницький пішов за лінію ¹⁾, він зараз вийде на Україну і не допустить ніяких операцій против нас і Річчосполитою ²⁾. А хто зна, чи шведський король, порозумівшись через Ракоція з Хмельницьким, не задуме й диверсії—походу на державу й. ц. в. Тому наказуємо вам пильно: ті замисли шведського короля и згадані інтриги Ракоція з Хмельницьким подати до відома й. ц. в., маючи на увазі у всім ґрунтовне заспокоєнне між нами і Річчосполитою (з одної сторони) і й цар. вел. (з другої ³⁾).

Се була тактика Поляків протягом цілого року, відколи тільки почалися перші балачки про можливість замирення з Москвою. При кожній нагоді вони гуділи в московські вуха, що козаки цареві не вірні, що вони ведуть свою власну політичну лінію і при першій нагоді відступлять від царя. Показували московським представникам, з відповідними коментаріями, козацьке листування, розповідали правду і неправду, про зносини з Шведами, з Турками, з ханом—против Москви і т. д. З другої сторони так само не переставали повторяти козакам, що Москва їх здурить, не додержить своїх обіцянок, не полишить ніяких прав, перетворить на своїх безгласних невільників, холопів таких як її власні прирочені піддані. Почасти ми вже се бачили, не одно можна б додати на доповненне.

Лихареву, висланому ще в осени 1655 р. на переговори з Радивилом і Гонсевским оден з приставлених до нього шляхтичів розповів, що кілька Німців утікло з царського війська до литовського; і додав до того, що й сам Хмельницький хоче вернутися до короля, а инший шляхтич завважив: «Хоч би малий упадок прийшов на царських людей, зараз козаки на вас же повстануть».

Лихарев відтяв їм: «З Хмельницьким ніколи вам не погодитися, се ви неправду кажете» ⁴⁾.

В розриві Москви з Шведами, що стався весною 1656 р., чималу ролю відіграли листи шведського короля до гетьмана запорозького і наказного, почасти переловлені Поляками і передані московським боярам на доказ того, що шведський король переманює козаків з «під московського царя в підданство до себе, почасти переслані самими адресатами. Московські представники подали їх як доказ недоброчливой поведінки Шведів; шведські представники доводили, що переклади листів зроблені не вірно. В дійсности, мовляв, шведський король договорювався з козаками для спільної акції проти Яна-Казимира, і то ініціатива сих переговорів вийшла від козацької сторони: козаки просять підтримати їх против польського короля, а шведський король зовсім не робить ніяких заходів, щоб перетягнути їх під свою зверхність, і навіть до пропозицій военной помочи ставиться дуже здержливо. Тим не менше Москва взяла се за оден з приводів до війни з Шведами—не вважаючи на те, що старшина дуже не хотіла сеї війни, всяко старалась її відвести, і було зовсім ясно, що ся війна дуже поглибить розбіжність московської й української політики.

¹⁾ Розуміти демаркаційну лінію, що ділила козацьку Україну від тої, що лишилася під королем.

²⁾ nie dopusci szeryc się iakiey przeciwko nam i Rzptej zawziętosci.

³⁾ Оригінал в ркп. Чортгор. 386 с. 35 (се листування з виленськими комісарами в оригіналах); копія—Теки Нарушевича 149 с. 289.

⁴⁾ Книги польського двору N 85 л. 20.

Підчас виленських переговорів польські депутати іменем короля остерігали Москву, що Хмельницький веде переговори з Карлом-Густавом і Ракоцієм, тому що боїться кари за свої діла, коли у царя з королем польським піде до замирення, тому хоче відстати від царя. Козаки беруть участь в акції Ракоція і Карла проти вибору царя на польське королівство—бо вони бояться пімсти від Поляків. Шведський король заходиться об'єднати їх в противумосковській лізі як людей «шатких». Вояре на се відповіли, що цілком певні вірности козаків¹⁾. Їм в том оповідали ріжні річи австрійські делегати.

Показано боярам листа від цісарського резидента при польським королі—очевидно інспірованого з польської сторони,—в нім подано такі остереження: «Замітна річ що Хмельницький, побачивши, що Поляки приходять до сили, а Шведів скрізь побивають, теж пише до кор. й. м.—обіцяє йому служити против усіх його неприятелів. Що то за чоловік: то Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством (воровством) уміє повернутися як «вітряниця» на кожний вітер. Та й се не дивно—бо з молодости своєї навчився таких штук у єзуїтів»²⁾. Два тижні пізніше ті ж цісарські послы розповіли, що Хмельницький помер, а на його місце вибрано писаря—прихильника римської віри, і не відомо який тепер оборот візьмуть справи³⁾.

Підчас переговорів царського післанця, Артамона Матвеева з Іонсевским в осени 1656 р. Іонсевский звертав увагу на зносини Хмельницького з Карлом-Густавом і з Ракоцієм: Хмельницький присяг перед послами Ракоція, що в усім буде чинити його волю, і агент Хмельницького чернець (Данило) безнастанно їздить до Карла-Густава; думка у них одна—посадити на польським престолі Карла-Густава (тим часом як Матвеев намовляв Іонсевского і пробував закупити його грошима, щоб він підтримував кандидатуру на польське королівство коли не самого царя то його царевича)⁴⁾.

З другої сторони—цікаві такі інструкції від польського уряду польським комісарам на виленським з'їзді: «Король й. м. велів мені пильно доручити вам доходити приязни козацької—тому що козаки там присутні». Се пише 5 жовтня Іонсевский Пачові⁵⁾. А в «категоричній резолюції» короля і сенаторів з того ж дня читаємо: «Козаків всякими способами задоволити, хоч би навіть їм виділити щось удільне за Дніпром—про се пильною поштою пошлеться інструкція—написана для переговорів з козаками»⁶⁾. На жаль сеї спеціальної інструкції (як що вона дійсно була післана) ми не маємо; в ранішому листі короля, 3 жовтня маємо загальну директиву—за посередництвом царя «заспокоїти козаків» чи за зборівськими, хоч за білоцерківськими пактами, а гарантії їм самим лишити сформулювати, як вони будуть за краще вважати⁷⁾.

Але і з наведених директив можемо зрозуміти, які забіги робилися коло козацьких послів у Вильні. Як їх з одної сторони старалися привернути до Польщі всякими

¹⁾ Звідомленне Одоєвского—Книги польського двору № 38 л. 332 дд.

²⁾ Звідомленне Одоєвского з виленських переговорів під днем 30 с. с. серпня—Книги польського двору N 88 л. 561.

³⁾ Звідомленне Одоєвского л. 280.

⁴⁾ У Соловйова с. 1705.

⁵⁾ Теки Нарушевича 148 с. 453.

⁶⁾ Надруковані у Кубалі Wojna brandenburska с. 397—8—шифрований текст і його розв'язка.

⁷⁾ Тамже с. 396.

обіцянками (заразом і грошовими аргументами очевидно). А з другого боку—можливо підозріливо і ворожо настроювали до московської сторони: до її торгування козаками як московським інвентарем, без волі і відома козацького війська, до московських плянів поневолення України і перетворення в прості московські провінції, і т. д.

Коли б козацькі послы були допущені до нарад виленської комісії, се мабуть розсіяло б багато з сих підозрінь, і усунуло б той ґрунт, на яким вони розвивалися—через сю неофіціальну, образливу для козаків ролю: недопущених до переговорів консультантів. Формально, Москва займала в козацьким питанню позицію ясну й тверду, і козацькі послы—коли б могли бути її свідками і контрольниками, могли б бути вдоволені. Московський уряд стояв на тім, що козацьке військо з своєю територією піддалося під протекцію царя, се факт над котрим царське правительство не допускає ніяких дискусій. Проектована границя—до Буга—не мала нічого дати Польщі з козацьких займаншин. В «великим наказі» своїм послам цар передбачав можливість, що Поляки виступлять з докорами Москві за те, що вона вмшалося в польсько-українські відносини, недодержавши трактату—«Як підчас безкоролівя піддані королівські і запорізькі козаки збунтувались і покликали в поміч спільного неприятеля християн кримського хана, почали з Поляками воювати і державу їх руйнувати, а від царя були присилки з покликами щоб вони перейшли на царський бік відмовляючи їх від королівського підданства, і Запорізькі козаки (після того) почали ще гірше бунтуватись і державу Польську нищити, а цар прийняв їх під свою руку з багатьма городами, і се дуже знищило Польську державу».—В таким разі царські послы мали розповісти всю історію московсько-українських зносин, почавши від початків козацького повстання 1648 р.—мовляв московський уряд старався розвести козаків з Ордою і привести до замирення з королем,—але польський уряд унеможлиблював сю льояльну політику своїми насильствами над православною вірою, невиконаннем даних в сій справі обіцянок (у Зборівським трактаті) і т. д. Король порушив свою присягу, козаки стали вільними від яких небудь обовязків супроти нього, і цар кінєць кінєцем прийнявши їх під свою руку, нічим свого договора з Польщею не порушив і т. д.¹⁾ Тут все було закрите—нема про що говорити. В тайній інструкції послам наказувалось домагатися непорушности православної віри згідно з козацькими вимогами, жадати границі по Буг ріку, коли можна—добиватися також, щоб король обязався Запорізькому війську і його старшині за все що сталося ніяк не мстити і «ніяких воєнних діл з ним не вчинати»²⁾. Одначе—ніяк не доводити до розриву переговорів, і в крайнім разі непогоджені питання переносити на рішення найближчого сойму³⁾,—От се й був би той пункт, котрий би козацькі послы, обізнані з польськими практиками, мабуть оспорили б самим серйозним способом московську тактику: замирення і переговори тільки були польською штукаю, щоб припинити воєнні операції до кращих обставин, не давши ніяких серйозних уступок і гарантій.

На вступних засіданнях до такої принципіальної дискусії не прийшло. Московська сторона виступала з обвинуваченнями Польщі за її правонарушення, що викликали війну, і жадали всього в. кн. Литовського і покриття воєнних витрат; польська сто-

¹⁾ Справи польського двору кн. 87 л. 45—59.

²⁾ Тамже с. 131 і 141. ³⁾ Тамже с. 131—2.

рона протиставила жаданне звороту всього завойованого і покриття шкод і витрат польських. Цісарські посередники радили московським делегатам не бути занадто вибагливими, щоб Поляки не мусіли з біді миритися з Шведами. Московська сторона як розв'язку висунула проект вибору царя королем польським — наступником Яна-Казимира, і польська делегація досить сприятливо поставилась до нього, вірно вгадавши, що се зробить московську сторону податливішою в інших вимогах. Натомість австрійська була дуже неприємно вражена — бо польське наслідство було запропоноване цареві і ним остаточно не відхилене; вона готова була розірвати переговори, але Поляки і Москалі того не хотіли, рішили вести переговори далі, хочби й без посередників, і от тут, по сих вступних переговорах виринуло — в перших днях нов. ст. вересня українське питання. 4 жовтня московські делегати подали польським таку писану пропозицію: В царську сторону Біла Русь від Динабурга на Березину до Борисова, відти на Свислоч на Припеть. Інші землі в. кн. Литовського зістануться за царем на 20 літ, в покриттє понесених парем видатків. Мала Русь, Волинь і Поділле цареві на віки. «Кюрол. величество не має на вічні часи вступатися в ту Малу Русь, Поділле і Волинь, в замки і уїзди, де тепер цар. вел. війська Запорізького люде — та Біла Русь (мб. Мала), Волинь і Поділле до Московської держави цар. вел-ву по ріку Буг на віки. До Корони Польської за рікою Бугом ¹⁾ тої Малої Руси, Волини й Поділля замків і уїздів ні жилих ні пустих не займати ні засідати, ні военных людей з свого панства, ні наємних, ні з чужих земель, ні явно, ні потай за ріку Буг не посилати. Гетьманові Б. Хмельницькому, писареві, полковникам теперішнім і наступним, які будуть за постановленнем цар. вел., ні всякого стану людем війська Запорізького не мстити ані жадних военных справ з ними не зачинати, ні жадного лиха їм не хотіти» ²⁾.

Польські делегати сі пропозиції відкинули і заявили, що вони готові відновити старі границі, початків XVII віку: віддати Москві Смоленськ і Сіверські городи, з тим щоб Москва відступилася від козаків і України, і цар постарався помирити Поляків з козаками. На се бояре відповіли, що козаки цареві присягли і відступитися від них цар не може, і нічого дсброго з того б не вишло: не будуть ні вашими ні нашими, — коли цар від них відступиться, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшись з ними стануть воювати і Москву і Польщу. Коли ж Польша і Москва об'єднаються під пануванням московського царя, то й козаки будуть з ними разом ³⁾.

Діскусія не розвинулася, бо від царя прийшла інструкція — перед усім дохдити осенної конвенції проти Шведів; але в актах польської делегації лишилися цікаві концепти відповіді «О Україні» — дещо з них вийшло потім в проекти договору. ми побачимо їх далі, а тепер наведемо ті що зісталися тільки «концептами»:

«Козаки Запорозькі через союз царя з Кюроною Польською не можуть бути відірвані від Річипосполитої, але з огляду, що в нинішнім замішанню Річипосполитої вони зложили цареві присягу, і цар присяг їх не випускати з своєї протекції, то цар їх матиме в своїй протекції. Але як тільки буде коронований на королівство польське і в. кн. Литовське, так (козаки) зараз з'єднуються в одно панство з Річ-

¹⁾ Себто на схід від Буга.

²⁾ Ркп. Чорторійських 2113 с. 121.

³⁾ Московське звідомлення кн. 88 л. 242 дд; звідомлення польське у Кубалі с. 43.

посполитою і вічно належатимуть до Річипосполитої підданством і послушенством. Тепер же по договорі і виборі царя на королівство вони ніяких утисків, зачіпок, наїздів, прикрстей і утисків людям і панствам Корони Польської і в. кн. Литовського не будуть чинити, а навпаки — за порозумінням короля з царем козаки Запорозькі будуть повинні ставати на кожного неприятеля Річипосполитої — бо ж він заразом ворог і царя й м. — і відправлятимуть воєнну послугу де буде потрібно. А король ні сим козакам ні потомкам їх за попередні провини не допустить ніяких кривд ні претензій ні помсти: прийме їх до ласки і у всіх вільностях, привілеях і свободах заховає, і ще до більших, але слухних допустити обіцяє. Для ґрунтовнішого заспокоєння король і цар вишлють своїх комісарів, порозумівшись між собою і з козаками про час і місце, і ті комісари всі труднощі й претензії Річипосполитої й козаків заспокоять, так щоб і Річипосполита була певна їх вірности, і обивателі коронні і в. кн. Литовського по маєтках своїх, в ріжних воеводствах, між козаками могли безпечно мешкати і господарити. Для того або вимежують козакам певний уділ ¹⁾ або ґрунтовно загарантують безпечність обивателів коронних і литовських між козаками ²⁾.

Інший «концепт» («третій») мотивує і становить справу трохи инакше: «Що до України — з огляду що козаки не заспокоєні ще Річипосполитою в своїх претензіях, вона зараз повернена (до Польщі) бути не може, — аби відступивши від царя не шукали собі иншої протекції, і при теперішній комісії нема нікого з повновастю до трактування ні від самого гетьмана В. Хмельницького ні від війська Запорізького. Тому нехай уже цар вел. — коли приходить до братерської згоди і вічного спокою з Королівством Польським, візьме на себе посередництво і в відносінах з козаками, з пегожності своєї запобігаючи дальшому розливанню християнської крові. Аби і Річипосполита була помирена з тим військом, завсіди їй потрібним; і військо Запорізьке в своїх протензіях як найпристойніше було задоволене, і обивателі коронні повернувши до домів і маєтностей своїх, безпечно в них мешкали — хоча б (прийшлося) виділити також якусь частину Запорізькому війську. А що тепер козаки Запорізькі піддалися під владу царя вел., то має він їм наказати, аби поки з ними не буде уложена згода і порозуміння, вони вийшли б з тих країв, що не містяться в визначеній їм лінії і не бороили обивателям Річипосполитої повороту до їх власних домів» ³⁾.

Два наступні концепти, з котрими стрінемося далі, повторюючи ті ж мотиви і гадки, вносять деякі нові конкретні риси. Так що до лінії козацької поясняється що се має бути лінія В і л о ц е р к і в с ь к а. «Україна з послушенством козаків Запорізьких, яко піддана Річипосполитої» має вернутися до Річипосполитої не після коронації, а вже після елекції царя, і т. д. ⁴⁾.

Перше ніж щось з тих «концептів» попадало на комісарський стіл, гадки і проекти в них виложені широко ходили наоколо і доносилися до козацьких делегатів, що сиділи бездільно коло комісарів і не допущені до офіційних нарад з тим більшою увагою і підозрілістю прислухалися до всяких чуток і вигадок, котрими годувала їх і одна і друга сторона, по можности ворожо настроюючи на противників. Ті плани

¹⁾ wczynią albo wdział pewny kozakom zamierzyszwy.

²⁾ «Drugi Koncept» — ркп. 2113 с. 165; те що названо тут концептом першим і перша половина другого — се проекти полагодження церковної схизми.

³⁾ Тамже с. 166. ⁴⁾ с. 169—171.

що містилися в польських концептах не могли не настроювати їх трівожно. Бути поверненими до Польщі після вибору царя на Польське королівство, а тим часом зараз же вернутися на польську службу на умовах Білоцерківського трактату, опорожнити всі позиції поза білоцерківською лінією, пустити на Україну шляхту — це була перспектива як найгірша. А при тій заінтересованню, яке виявляли московські делегати в елекції царя, можна було справді побоюватися з їх боку яких небудь необережних концесій, а потім московського натиску на військо в напрямі козацького «послушества» Полякам. Без сумніву, в таких напрямі інформували гетьмана козацькі післанці, а коли інформація з яких небудь причин переривалась, розтривожена уява демальовувала одержані відомости ще більше песимістичними можливостями. В сім напрямі козацька верхівка працювала навіть не без певної тенденції, добуваючи з песимістичних настроїв козацтва диктаторські уповаження для себе: шукати всяких спосібів щоб забезпечитися від таких прикрих можливостей — системою нових союзів, договорів, воєнних конвенцій то що.

На жаль до нас тільки з третіх рук, в обставові не дуже то певній долетіли відомости про наради, які відбувались у гетьмана в осени сього року в звязку з сею трівожною ситуацією. В жовтні воеводу київського Андр. Бутурлина затрівожила відомість, що у гетьмана відбулася велика рада, «сойм з полковниками і всею старшиною»¹⁾, як він висловився, доносячи цареві, і після того сойму гетьман велів бути готовими усім полковникам і сотникам. Бутурлин всяко старався щось розвідати про той «сойм», але ніхто йому не хотів нічого сказати, тільки київський наказний полковник Василь Дворецький, що заступав Яненка-Хмельницького, «за більшою клятвою» розповів дещо, запевнюючи собі московську ласку. На запитання воеводи, «наєдинь тайнымъ обычаемъ», «не часть ли въ гетьманѣ и писарѣ какіє штатости, и нѣтъ ли у у нихъ какихъ дурныхъ умысловъ, и о чемъ у него былъ сеймъ, и для чего всему войску велѣлъ быти готовымъ», сказав він:

«Боїться гетьман царського гніву, і дуже трівожиться за своїх післанців, післанних від козаків на комісію: досі не вернулись вони, і так думають, що їх затримано, а котрі козаки приїздили (з Вильна чи з Білоруси), кажуть, що їх розіслано (до вязниць). З того вони (гетьман і військо) міркують, що цар на них гнівається,— думають, що він їх велів віддати назад польському королеві, і воювати їх. Гетьман і писар з того трівожаться пеготів, і боячись такого, гетьман послав своїх послів до Ракоція венгарського, до господаря молдавського і до мунтянського і до кримського хана, намовляючи до союзу. З тих усіх країв були у гетьмана послы і зложили з ним договір: коли хто небудь на нього буде наступати, всім йому помагати і всім разом триматись — на тім зложили між собою присягу і обмінялися листами». (На візирець тих листів Дворецький передав Бутурлину український переклад договірної записи Ракоція з 7 вересня).

Потім, 12 н. с. листопада батько Виговського Остафій, прихавши з Гоголева до Києва, загостив до Бутурлина і «гораздо напившись» розповів дещо на ту ж тему «Гетьман і писар боїться царського гніву і дуже трівожаться, щоб не заволоділи ними Ляхи по давньому. В тій справі збрали сойм, і на соймі всі полковники, оса-

¹⁾ «Въ нынѣшнемъ во 165 году октября въ 2 день вѣдомо намъ учинилось, что у гетьмана Б. Хм. въ Чигиринѣ съ полковники и со всіми начальными людьми былъ сеймъ»—Акты ЮЗР III с. 551.

вули і сотники зложили присягу: «хто б на них не наступив, всім за одно против того стояти. Тим що у царя з польським королем тепер порозумінне, гетьман, писар і все військо Запорізьке дуже незадоволені («добру оскорбляються») і Поляків бояться: кажуть, що їм вірити не можна — хоч і помиряться, присяги не дедержать»¹⁾.

Правдоподібно, головною темою сих нарад, що дійсно могли відбутися при кінці вересня, була апробата нової ліги України і Семигороду з його союзниками: господарем молдавським і мунтянським; в сій лізі мав бути також шведський король з своїми союзниками — бранденбурзьким курфирстом і литовськими дисидентами. Трівсжні відомости з виленської комісії мали послужити оправданнем формування нової ліги, котра мала обстати за військом Запорізьким против якого небудь наступу.— Хочби навіть то було московське військо, коли царський уряд дійсно, згідно з польськими побажаннями, взяв би на себе обовязок посередничати між Річпосполитсю і козацьким військом і в потребі — оружною силою, чи її загрозою став би приводити козаків до «послушенства» королеві.

Виленські переговори розуміється до того не привели. Польські делегати не допускали елекції царя инакше як під умовою, що він поверне Польщі Україну і Білорусь (особливо Білорусь), а цар не хотів купувати елекції за таку дорогу ціну. Офіційний керівник польської дипломатії був противником союзу з Москвою, стояв за замирення з Швецією. Одна і друга сторона не хотіли йти на рішучі уступки і за краще вважали пустити справу в проволочку, в надії, що за той час удасться побороти головного неприятеля — Шведа, з котрим прагнули замиритися одні й другі. Замирившись з Шведом сподівалися мати кращі шанси в трактатах з Польщею. Тому замість договору скінчилось на перемир'ю, прийнятому в перших днях листопаду: розв'язання питання відложено на сойм, а до того часу припинялися всякі всенні операції між польською і московською стороною, включаючи в то і військо Запорізьке (спеціально згадано Ст. Бихів, що мав бути звільнений від воєнних операцій). Тимчасом обидві сторони мали спільно воювати шведського короля і його союзника — князя бранденбурзького, вільно перепускати через окуповані місця війська для операцій против них, і в сепаратні договори з ними не входитьи²⁾.

Царським воеводам і Хмельницькому московське посольство вислало зараз же повідомлення про замирення і припинення воєнних операцій. Правдоподібно, се повідомлення було вислане до гетьмана з козацькими послами, але крім нього вони привезли до Чигрина і те також, що одержали з польської сторони. Се був польський проєкт договору: він був відкинений московською стороною, як московський—польською³⁾, але без сумніву був прийнятий до повної уваги українським урядом, одна-

¹⁾ Тамже с. 553.

²⁾ Тексти заяв польської і московської делегації, з датою 3 листопада за нов. календарем—24 жовтня ст. ст., видані у Кубалі дод. 5 і 6. Делегації обмінялися ними того ж дня—звідомл. Одоєвского кн. 88 с. 493—6. Другого дня був прощальний обід у польських комісарів; третього, 5 н. с. листопаду у московських бояр, що роздали багаті дарунки польським комісарам і австрійським послам—тамже л. 497—9.

³⁾ Московський проєкт надрукований в Собр. госуд. грамот и договоров IV ч. I, привезений Лопухиним польський проєкт в Актах ЮЗР. VIII с. 395 дд. В розмові з Лопухиним гетьман говорив легковажно про «грамотки» прислані від «приятелів» з Польщі—«як нає царські послы віддають польському королеві» (тамже с. 292) й гетьман, мовляв, їм не вірить. Може бути, що се

ково—чи послі його привезли як проєкт, чи як затверджений текст тайного договору Москви з Польщею (се теж зовсім не виключене!). Тому я вважаю потрібним навести все важніше з нього і з реляції польської делегації, мабуть також привезеної козацьким посольством—бо се пояснить нам вражіння і настрої козацької старшини, коли вона обговорювала сі результати виленської комісії.

Сі тексти одержав потім в Чигрині, в місяці січні московський посол Абрам Лопухин, не відомо від кого.

Почнемо від заголовку, він цікавий: «Статьи с Москвою поста(но)вленные, а потом до пришлого сойму—будет показетца Ръчипосполитой (коли Річпосполита буде вважати то за потрібне) на совершение (затвержденне) отложенные».

Перші пункти трактують справу вибору царя польським королем «на тім же будучім соймі», з тим щоб се не перешкоджало спокійному нануванню нинішнього короля до його смерті, і цар до справ Річпосполитої за його життя не втручався, аж доки по його смерті, на конвокації зложить присягу на *роста conventa*, і потім буде коронований.

Пункти 4, 6 і 7 присвячені релігії. Перший з'обов'язує царя тримати «віру святу католицьку в її свободах і розмноженню», а права і вільности грецького закону «по звичаю»; другий—що відповідає домаганню скасованню унії в московським проєкти постановляє, що після елекції московського царя «оба монархи» порадившись з «своіми духовними», приложать пильне старання, щоб привести до давньої згоди, яка цвіла в церкві божій за апостолів і ними була лишена наступниками, себто до поєднання церков в тім роді як се плянувалося ще за Петра Могили.

Пункти 9 і 10 дають два варіанти або концепти «про Україну»¹⁾.

«Україна як член Річпосполитої нашої хоч під сі часи, попавши в замішанне через козаків, піддалася під пануванне царя, і він (цар) прийняв (козаків) під свою протекцію²⁾, але як з віків приналежна провінція не має бути одірвана від Річпосполитої при такім³⁾ звязку Корони Польської і в. кн. Литовського з панством Московським через елекцію царя на королівство. Цар й. м. після елекції, в першім же році по своїм виборі, порозумівшись з королем й. м., зложить комісію для заспокоєння гетьмана запорізького і всіх козаків в їх претензіях, та задоволення їх. Комісарі короля й. м. і царя—як вибраного короля, з'їдуться на ту комісію з гетьманом і з козаками

мова як раз про сі пункти? Але так легковажно відзивався про них гетьман очевидно тільки «з політики». В пізнішій маніфесті Виговського до заграничних держав, навпаки говорить про них як «безсумнівні копії» постанов комісії (Архив III. VI с. 363—пор. вище с. 1239). Пункти про поєднання церков, про Україну і козаків, і польське звітommєнне про закінченне комісії містяться також в кн. 25 Польських справ 1656 р. разом з актами московської делегації (не пагіновані). В латинським перекладі з польського вони знайшлися в австрійським державнім архіві, перекоплені у якогось «шведського вояка»—Жерела XII с. 409; в заголовку копії се названо «протоколом трактату відбутого і заключеного при посередництві легатів cesарських у Вильні 3 листопаду» Як бачимо, все показує на велику сенсаційність і поширеність сих пунктів.

¹⁾ Вони відповідають 4 і 5-му концептові ркп. Чорторійських № 2113; перекладаючи я маю на думці не тільки московський переклад, а й польський оригінал; те що московський текст додає проти польського або упускає, подаю в скобках.

²⁾ В польським тексті: *protectia*, в москов.: под свою оборону.

³⁾ Розумій: вище описанім.

і залагодять і замирять все, що досі давало труднощі ¹⁾),—хоч би прийшлося їм визначити певний уділ з огляду на зачіпки ²⁾). Король і Річсполита навіки пробачать їм і потомкам їх всі попередні провини і ніяк не будуть мститися, а навпаки приймуть до ласки своєї,—заховають при правах, привілеях і вільностях, і до ще більших допустять, оскільки се буде слушно, та забезпечать їх найгрунтовніше. А протектором постанов тих буде цар—щоб їх з ніякої сторони не нарушали. Поки ж здійсняться та комісія, обивателям Корони і в. кн. Литовського має бути вільний поворот до маєтностей своїх і безпечне мешкання в домах своїх між козаками по різних воеводствах. Козаки ж запорізькі щоб не тільки не робили випадів за лінію визначену Білоцерківськими пактами і в Корони та в. кн. Литовським не чинили ніяких зачіпок і утисків, але були готові на воєнну послугу як цареві так і Річсполитій против кожного неприятеля, де того спільна потреба буде вимагати.

При тім очевидно—приписка: «Сеї пункт про козаків беремо на той же елекційний сойм, на рішення Річсполитої, а царські комісари беруть на рішення царя. Не брали б ми того пункту про козаків на сойм, але що царські делегати не мали наказу від царя в сій справі, прийшлося таки відложити».

Потім новий варіант: (Щоб не розривати уже ухвалених пунктів) ⁷⁾ союзу Річсполитої нашої з панством Московським, тим що ми (допоминаючися загранич на війні провінцій) ³⁾ жадали повернення України, здавна приналежної до Корони Польської з послушенством ⁴⁾ козаків Запорозьких, яко підданих Річсполитої нашої,—після щасливої елекції царя й. м. на королівство польське, як він виступить посередником в справі козаків,—Тому що повномочні послы царські не мали на привернення її царської волі і наказу,—Сю справу ми комісари королівські беремо на сойм, до станив Річсполитої, а шп. послы царські до цар. вел. однесуть, і так ми то відкляли. А тим часом—до ґрунтового заспокоєння сеї справи через великих послів—козаки Запорозькі, зістаючися під протекцією царя й. м., не повинні чинити обивателям коронним і литовським ніяких кривд, шкід, наїздів і зачіпок, випадаючи за лінію, і на спільного неприятеля Річсполитої і царя й. м. мусять бути готові й нести службу воєнну».

Дальші пункти говорили про спільні операції против шведського короля, включно до відзискання від нього шведського королівства і прилучення до Річсполитої, і про інші, менше для нас важні справи.

В реляції про закінчення комісії між иншим згадувалося, що по закінченню перемир'я розіслано універсали, «славлячи радісну згоду», «і козаків відправлено до Хмельницького, аби він оповістив козаків, щоб не було ніде зачіпок, і прийняв до відома замирєння та був готов на послуги цареві і Річсполитій, де буде потрібно» ⁵⁾).

Очевидно, таку грамоту привезли до Чигрина козацькі післанці. Іже вражінне зробило се все між козаками, оповідав тойже Остафій Виговський московським послам в секретній розмові в своїм Гоголеві, в червні 1657 р.

«Як минулого року цар. вел. великі послы договорювалися з Поляками про згоду, на той договір Б. Хмельницький і все військо за царським наказом посилали своїх післанців. Коли вони, ті післанці вернулися до війська, Б. Хмельницький

¹⁾ trudno—помішку чинило. ²⁾ Роз.: щоб обминути зачіпки.

³⁾ Сих слів нема в москов. тексті.

⁴⁾ posłuszenstwem, послушаніємъ.

⁵⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 400.

писар і полковники розпитували, на чім став договір у царських послів з лядськими комісарами і чи правильно поступали Ляхи з царськими послами. Тоді посланці припавши до ніг гетьмана й обливаючися сльозами говорили: «Пропало тепер військо Запорізьке в Малій Росії! немає нам нізвідки комочи і не маємо де голови свої прихилити. На чім домовилися царські послы з лядськими комісарами, про те нам зовсім нічого не відомо: царські послы не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пускали нас до польського шатра, але й здалека не допускали до шатрових пілок—чисто як псів до церкви божої. А Ляхи напевно, під сумліннем сказали, що царські послы з лядськими комісарами в комісії вчинили згоду за Полянвським договором, і нам, війську Запорізькому з усею Малою Росією бути знову в королівській стороні, у Ляхів, неприятелів Христа святого. А коли військо Запорізьке і вся Мала Русь в послушенстві у Ляхів не буде, то цар. вел. буде помагати Ляхам своїм військом і разом з ними битиме військо Запорізьке». Полковники дуже затрівожилися, що щось таке над ними сталось. А гетьман як божевільний що розум стратив¹⁾ закричав такі слова: «Вже, діти, тим не журіться! Я вже знаю, що робити: треба відступити від руки царської, а підемо туди, куди бог поведить: не тощо під християнського пана, але хоч і під бісурмана». Так розпалився, як не годиться християнинові, і зараз усіх полковників велів кликати на сойм.

«Син мій писар, на самоті, ухопивши гетьмана за ноги став говорити: «Гетьмане, не можна того робити з-опалу. Треба послати до цар. вел., розвідати докладно, як то сталось, за які вчинки то зроблено? А присяга діло велике, нарушити і зломити її неможливо, сам бог за те буде мстити!» І до полковників, що були тоді при гетьмані забігав і з плачем їм говорив, щоб того не робити—високої царської руки не відлучатися, щоб по всьому світу не прославитися зрадниками і кривоприсяжниками. Але гетьман мого сына не послухав: просто відрік, що за таке цареве милосерде ніяк не можна вам бути під його рукою.

«Як полковники стали з'їздитися²⁾, сини мої Іван і Данило ще такі їх намовляли, щоб того не робити: не відлучатися від високої руки цар. вел. Вчинили над тим раду і на тій раді полковники гетьманові в тім просто відмовили, що того ніяк не можна зробити, щоб вони і все військо Запорізьке і всі православні християне, духовного і світського стану люде, після такої великої клятви і присяги відступили від царської руки і шукали собі иншого государя і на весь світ прославилися зрадниками. Ми так думаємо, що се справа неможлива, аби цар. вел., показавши своє велике милосерде над усіма нами, православними християнами, і визволивши нас з рук неприятелів своїм страшним мечем, віддав би назад в руки поганцям, неприятелям, ворогам християнства». Гетьман не хотів, щоб Військо Запорізьке і Мала Росія далі були під царською рукою, і ледви в тім убогали його мій син писар і полковники.

«А Ляхи безнастанно прислали своїх послів, намовляючи щоб гетьман і все військо послали своїх послів до короля, поки ще не затверджено пакти з послами цар. вел.—щоб пригорнулися³⁾ до короля, і він би їм у всіх винах пробачив; бо коли тепер не випросять у нього пробачення, то Поляки з'єднавшись з царським військом,

¹⁾ «Яко шалений которой ума уступився заволап и молвил».

²⁾ В ориг.: «поѣхали», мабуть в значінню—стали з'їздитися, як я то переклав.

³⁾ В друкованім: «прихохолились».

всіх як зрадників вирубають. І полковники радилися з гетьманом, що робити, коли справді може у царських послів дійшло з Поляками до договору?

«Тим часом Ракоцій венгерський безнастанно прислав послів, намовляючи гетьмана, щоб він поміг йому на Поляків, доки у них крила не відросли. Гетьман був тому рад і вислав своїх послів до Ракоція, щоб домовитися про союз, приятель і з'єднання (війська) на неприятелів. Послав також послів до господаря молдавського і мунтянського, щоб з'єднатися в союзі й братстві. Вони тому були раді й присягли на союз, приятель і братство: хто буде неприятель військові Запорізькому, той неприятель і Ракоцію і господареві молдавському і мунтянському, а хто Ракоцієві і мунтянському та молдавському господареві буде неприятелем, той неприятель і війську Запорізькому, і їм одним другого не видавати: військом помагати і разом стояти. Потвердили то записами.

«А все се гетьман зробив тому, що думав, нібито цар справді віддав нас назад Ляхам і тим затрівожився: побоювся, щоб Ляхи не обійшли ¹⁾ якимсь чином (Москву) і не привели до союзу на знищення війська Запорізького і всіх православних в Малій Росії сухих» ²⁾.

В сім оповіданню, розуміється, багато тенденційного: старий Виговський хоче висунути перед московськими послами льояльність своєї родини і зложити всі підозріння «шатости» на старого гетьмана. Се стояло в звязку з виборчою агітацією за булаву, що йшла в тім часі з огляду на безвихідну хворобу Богдана. В дійсности гетьман мабуть ніяк не хотів нарушити воєнного союзу з Москвою, і ледви чи заявляв свідоме і тверде бажання цілком з нею зірвати.

З другої сторони — в словах старого Виговського єсть бажання виправдати офіційну політику старшинського осередку—союз з Ракоцієм і участь Запорізького війська в його поході на Польщу: пояснити се певними помилками допущеними московською дипломатією,—що вона не допустила козацьких послів до переговорів з Поляками, і под.

Але се не підлягає сумніву—незалежно від того в якій мірі старшина і військо вірило в те, що Москва вийшла з Польщею в договір що до України і козаків ³⁾—що військо і особливо старшина були незвичайно подраженні тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против льояльності до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошановання прав війська—що цар розпоряджався Козаками і Українцями взагалі, наче своєю худобою—«немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна остоорога против московської невірности, московської зради супроти козацтва і України. Звичайно сей вираз заступається иншими, мякшими висловами—наприклад в вище наведеній промові гетьмана,

¹⁾ «не прельстили».

²⁾ Акты ЮЗР. III с. 555—7.

³⁾ В пізнішій маніфесті Виговського до заграничних держав про вищенаведені пункти говориться як про безсумнівні ухвали виленської комісії: «ми мали безсумнівну копію згаданої комісії», так само як се значиться на віденській копії».

як її переказує московським послам Ост. Виговський, говориться про «немилосерде» царя до України. Але се безсумнівно, що так власне як злочинна зрада (вираз злочин, *scelus mi* бачили в цитованім вище маніфесті, с. 1239) була усвідомлена і кваліфікована ся московська поведінка в українських кругах.

Відомости про такі неприємні настрої і жалі дійшли до Москви очевидно вже з початком грудня. На-жаль, до нас не заховалися звідомлення царських післанців висланих до гетьмана в'осени, для провідування українських вістей. 30 с. с. вересня (10 жовтня) вислано звісного нам спеціаліста в українських справах стольника В. П. Кикина. Йому доручено відвезти гетьманові й Виговському невеличкі дарунки (кожному одного сорока соболів ціною в 80 руб.). Мав при тім повідомити гетьмана про успіхи царського війська в Інфлянтах, против шведського війська. Головно ж повинен був розвідати про зносини гетьмана з королем польським і шведським, з Ракоцієм і господарями, з турецьким султаном і кримським ханом: чи були послы, в яких справах і з чим відпущені ¹⁾. Час коли Кикин був у Чигрині і дістав відправу знаємо з листу Виговського до думного дяка Лопухина, післаного з Кикиним 16 н. с. листопаду. В пізнішій наказі Кикину згадується й його розмова з Виговським, що він мав тоді, в листопаді. З приводу очевидно балачок про війну царя з Шведами і її причини, Виговський висловляв, з усякою, звичайною для нього обережністю побажання, щоб цар краще не вірив і не мирився з королем польським, а відновив приязні відносини з королем шведським. Брався написати сам до шведського короля, коли б цар не мав нічого против того, і повідомити його, коли б з боку шведського короля виявилась охота до відновлення добрих відносин ²⁾.

В пізнішій виписці з посольського звідомлення Кикина цитується ще розмова його з Виговським про границі з Польщею, що відбулась очевидно в сей же приїзд:

«Говорив в розмовах писар Іван Виговський: від початку границя у вел. князів руських з королями польськими була по саму Вислу і угорську границю ³⁾. А як був договір у гетьмана Б. Хм. з королем під Зборовим, положено границю Малої Росії по сам Бар—від Дністра ⁴⁾ на Винницю, від Винниці вище Паволочи на Полонне до Словечни, від Словечни до Дніпра і від Дніпра на Чернігів і Ніжин. До Малої Руси що за вел. государем, до Поділля і Волини—де залоги війська Запорізького ⁵⁾, польський король на вічні часи не має претендувати ні на міста ні на повіти. Сі частини: Мала Росія, Волинь і Поділля по ріку Буг мають во віки належати до Московської держави. А за рікою Бугом городів і повітів Малої Росії, Волини і Поділля, заселених і порожніх, де були раніш городи, Корона Польська нехай не займає, не засідає і війська свого—польського чи наємного—туди не посилає. Гетьманові, писареві і полковникам, нинішнім і напотім будучим ⁶⁾, і всякого чину людям війська Запорізького нехай вони не мстят, ніякої війни не починають і ніякого лиха їм не замишляють.

«Коли ж би польські комісари не погодилися на сі пункти і уперто стояли при Камінці Поліській і Берестю Литовським, то нехай послы великого государя говорять про границі Зборівського договору. Коли ж польські комісари і на границях Зборівського договору не захочуть миритись, і будуть на тім твердо стояти, то послы вел. госу-

¹⁾ Царський наказ в Кикинських паперах—Симбирский сборник ч. 19.

²⁾ Симбирский сборник, с. 55, про сей наказ Кикину далі, с. 1349.

³⁾ «По самую Вислу и по границу венгерскую». ⁴⁾ Помилкою: Днепр.

⁵⁾ Розуміється, скрізь пишеться «великого государя войска Запорожского».

⁶⁾ «и впредь до указу цар. вел. будучимъ».

даря в самій останній мірі нехай постановляють договір на тім, які городи і землі завойовані до Малої Росії і ними володіють (фактично) гетьман і військо Запорізьке,—щоб ті міста, повіті і землі на віки зісталися по стороні цар. величества, при Малій Росії, і положити границі на ті міста, де стоять залоги війська Запорізького¹⁾.

Місяць пізніш, був у гетьмана звісний нам дяк Іван Фомин. Ні наказу, пі звідомлення його не маємо, тільки лист гетьмана, післаний з ним до царя 19 н. с. грудня і згадку в пізнішм наказі Кикину про наведену в його звідомлення розмову гетьмана з Фоминим. З того бачимо, що Фомин мав повідомити гетьмана про осягнені в Вильні успіхи: згоду на вибір царя королем польським. Гетьман поставився дуже скептично до сих обіцянок: він радив цареві не вірити польським обіцянкам і замість переговорів здати справу на козаків: він, гетьман, може рушити на Польщу 300 тис. війська «і без усяких польських договорів посадити царя на польським престолі»²⁾.

В листі до царя він писав: «Зволив еси ласкаво повідомити нас своєю грамотою, що ваші великі послы на з'їзді з королівськими комісарами зложили договір про вибір тебе на Корону Польську і в. кн. Литовського, а для докінчення свого діла маеш післати послів на сойм. Ми—Б. Хм. гетьман з військом Запорізьким, як вірні слуги в. ц. в. дуже тішимся тим договором про твій вибір на королівство польське і в. кн. Литовське—заключеним і записами підкріпленим. Тільки ж ми, як вірні слуги в. ц. в., остерігаємо перед неправдами і хитрощами лядськими—що вони того договору ніколи не дотримують. Так як давніше не схотіли дати повного задоволення (исправленья) за людей обвинувачених в безчестю в. ц. в-ва, тільки від сойму до сойму кільканадцять літ одволікали, а ніякого задоволення не чинили, хоч то було застережено присягою і конституцією—карати таких преступників. Особливо показується явна неправда лядська перед богом і перед в. ц. в-м., що вони здавна воюють на віру православну і ніколи їй зичливими бути не можуть. Тепер же той договір на те вони заключили, щоб трохи передихнути і договоритися з султаном турецьким, з Татарами й иншими державами, та знову воювати з в. ц. в.

«Бо якби Ляхи по правді обирали в. ц. в., на що б вони посилали воеводу познанського і каштеляна войницького в посольстві до цісаря римського, запрошуючи на королівство його рідного брата Леопольда? Сі послы 12 октобра стали в Відні, столиці цісарській—саме при закінченню виленської комісії³⁾. А перед тим посилали Празмювського до Ракоція з короною, скипетром і яблуком (державою—одним з знаків королівської влади) і запрохували його на королівство. Се все явно свідчить про лядську неправду—що вони того договору (виленського) не додержать! Хто зна, чи й на соймї всі стани приймуть той договір. З огляду на ту вишеописану неправду лядську ми Ляхам жодним чином вірити не можемо. Бо знаємо певно, що вони нашому православному народові не доброжачиві. От і тепер Субан-казі ага, ходивши в поміч Ляхам з Татарами, повертаючи назад набрав у полон і неволю ногайську людей, найбільше православних—тому що Ляхи не мали чим платити Татарам і дозволили брати в заплату християн і всяких людей нашої східньої віри. З тих причин віри Ляхам з нашої

¹⁾ Польські справи, стовбець 1657 р. № 28 л. 231.

²⁾ Тамже.

³⁾ Ян Лещинський і Ян Вельпольський дійсно були тоді в Відні, в справі формального союзу Польщі з Австрією; рівнобіжно з сими переговорами Леопольдові дійсно кілька разів пропонувалося стати наслідником Яна-Казимира. Про сі переговори ще нижче.

сторони бути не може, і ми тобі даємо знати про всі їх хитрі замисли—як вони на в. ц. вел. підбивають султана турецького і хана кримського.

«А що в. ц. вел. зволив нас сповістити про город Юрьів ливонський, що він тобі піддався, ми з того тішимося, і бажаємо, щоб не тільки неприятельські городи, але і всі сусідні королі і пани тобі поклонилися. А що написано в иншій грамоті, з тимже дяком Іваном Фоминим про козаків Чауського полку, що вони минулого року ¹⁾ мучили шляхту і всяких людей в повіті Шкловським, Копиським та инших,—то ми в тій справі послали в Білоруський край Антона Ждановича, суддю військового, і він велів уже винних постигати або повшати: слідство про те все Антін посилав в. ц. в. з Микитою Селивестровим ²⁾ і Петром козаком, але того козака вернули з Смоленська. Що до Бихова—то до нас приїздили послі з Бихова і піддавалися під високу і кріпку руку в. ц. в., а тепер як Биховляне почули про виленський договір, вони вже й не схотіли піддаватися під руку в. ц. вел., так говорили: «Пощо нам нового государя шукати? волимо старого держатись». Для такої їх неправди я під карою смерти заборонив довозити поживу до міста. І з того видко лядське лукавство: всього кідька шляхтичів у Бихові, а як хитро поступають,—а що ж ті найвищі особи лядські промишляють про тебе і всіх православних?

«Тому ще раз тебе, єдиного під сонцем православного царя благаємо: не давай православного народу в наругу, що обережно приготовляють йому Ляхи! А що до Нечая—то ми йому написали, щоб двір у Могилеві ставити залишив; а лист його до магістрату—де він про се пише, не наказуючи і не просячи дозволу магістрату—що б не було йому в тім перешкоди,—ми сей лист прочитали, і не бачимо в тім кривди (магістратові), коли ся будова нікому не перешкоджає ³⁾.

«Даємо до відома в. ц. в., що король шведський війшов у союз з Ракоцієм, з Іданськом, з князем бранденбурзьким, з князем саксонським і з иншими євангеликами. А від молдавського воеводи маємо відомість, що (Карло-Густав) Ляхів під Торунем погромив ⁴⁾.

Як бачимо при всій здержливості і захованню прийнятих компліментів, обминаячи які небудь докори на адресу царя і його бояр, гетьман так виразно як тільки міг заявляв, що військо Запорізьке замиренья з Ляхами не приймає і не перестане їх трактувати як неприятеля. На жаль, не маємо звідомлення Фомина, де могли міститися дуже інтересні розмови з гетьманом і старшиною—більше експансивні й менш здержливі, ніж ся грамота. При всій здержливості вона вповні потверджує негативне становище гетьмана і старшини, схарактеризоване Ост. Виговським. Гетьман і його прибічники поглибляли його з свого боку, щоб оправдати політику союзів з иншими державами, що мала забезпечити Україні Козацькій змогу вести свою політику незалежно і в супереч політиці московській і робити натиски на Москву в бажанім для себе напрямі.

Відомости про се очевидно дійшли до Москви ще перед поворотом Фомина—від Кикина чи якогось иншого вістуня. Се видно з наказу даного Абрамові Лопухину виправленому з Москви 28 н. с. грудня. За привід до того взято висилку послів на сойм в справі вибору царя на королівство: цар уважає потрібним запитати у гетьмана його гадки про пограничну лінію між Черкаськими городами і Короною, і за-

¹⁾ Розумій той рік що скінчився 1-м вересня 1656.

²⁾ Сивцовим, московським сотником.

³⁾ Фраза неясна: «гдѣ пишеть не указывая и не прося маистрату чтоб вольно дом поставитъ, и то есть ли не будет помѣшкою, а в том никакие кривды не видимъ».

⁴⁾ Малор. приказу ст. 5844/33 л. 31, дата: «в Чигрині 9 декабрія літа 1656»

пропонувати, щоб він вирядив при московських послах від козацького війська «людей знатних і умних». Але видно, що після того як Лопухина вислано, прийшли вісти про настрої у гетьмана і старшини власно такі, як оповідав Ост. Виговський, і в додатковим наказі висланим Лопухину паздогін йому наказано:

«Будучи у гетьмана всяко говорити йому, що вел. государ вислав його (Лопухина) до гетьмана і всього війська, жалуючи і вірячи (на знак ласки і довіря), і наказав говорити: Вел. государ вислав своїх великих послів па сойм за проханням короля і всеї Річпосполитої. Коли король і Річпосполита у всім задовольят царя, буде згода на мир. Коли в чім небудь він не буде задоволений—ніякої згоди не буде, і цар за церкви божі і за них—православних християн (Українців) зараз пішле на короля бояр і воеводів з великим військом—нехай гетьман з військом Запорізьким будуть також готові. А про те щоб цар мав віддати військом Запорізьке в королівську сторону, нехай вони тим не трівожаться ані в голову собі не беруть: се якийсь ворог бога і православних християн їм то вбиває в голову, нехай вони тому не вірять! Як послы царські з'їздилися з послами польськими, то на першім з'їзді королівські послы одного разу заговорили були про се; але царські послы закричали, що вони про таке й чути не хочуть: відмовили королівським послам і з шатра були пішлп геть. Тоді королівські послы сказали: «Коли цар на се не годиться, то вони більше про се не будуть говорити», і після того таки й не говорили.

«Коли б гетьман став щось говорити сердито,—тоді йому треба відповідати «легенько»—що се він говорить непристойно. Іншим разом прийти до нього умисно й сказати: «Говорив ти такі слова—а тобі треба пам'ятати, на що ти присяг вел. государеві, (як присяг) так і служи з всім військом Запорізьким. Та й знаю, що служитимеш вірно й на далі, і служба твоя вел. государеві нашому відома по всіх сідніх державах (християнських) і поганських. А що ти такі слова говориш при людях. то се тобі ж сором, коли спам'ятаеш твою присягу і царську велику ласку до тебе. Твое ж товариство, що чує, тебе ж осудить. Я того вел. государеві не донесу, а коли поза мною стане відомо, вел. государ буде на тебе гніватися».

«А говорити про се вважаючи на слова гетьмана, так щоб його до решти не розсердити: коли він буде говорити дуже сердито, перестати і більше не говорити. І взагалі коли гетьман буде гніватися, то того (подиктованого вище) не казати йому».

«Коли гетьман стане говорити про своїх післанців, що їх великі послы до шатра не пускали, а коли вийшли, то їх висилали,—в таких разі йому говорити: «Се посередники, цісарські послы, того домагались, аби з обох сторін окрім великих послів не було нікого: ні царських стольників і дворян, ні твоїх послів, ні королівських дворян: твої послы виходили з стольниками і дворянами царськими, а не висилано їх ніколи. А які були розмови між великими послами, царські послы то об'являли твоїм послам. А тепер пішли люди значних і добрих—вони все будуть знати».

Доручено було заспокоїти гетьмана також у справі білоруської окупації (Чауського полку)—«говорити про все відповідно до того як буде говорити гетьман».

«Але більш усього і з найбільшими запевняннями (накріпко) говорити, щоб вони не трівожилися, що від них відступиться (цар).

«А про лінію не говорити багато: щоб вони не говорили (про границю) по Бугріку, про те багато не говорити і їм не перечити»¹⁾.

¹⁾ Акты ЮЗР. VIII с. 287—8.

Але перечитись не мав охоти ні гетьман ні старшина. Вони вже рішили не оглядаючись більше на царя полагодити свої справи в Польщі на власну руку, за поміччю Ракоція і Карла-Густава.

Як бачимо, московський уряд нарешті відчув, наскільки серйозним джерелом розходжень стали справи Білоруської Козаччини, і як його безоглядна ліквідаційна політика будить все нові й нові ускладнення і псує настрої стрічаючися з плянами поширення козаччини на півночі. Друга половина 1656 року з сього погляду пройшла дуже неспокійно.

Коли після заспокоюючої реляції Ждановича, одержаної в царській квартирі 2 (13) червня стали приходити вісти про те, що козаччина на Білоруси держаться і Нечай далі веде свою лінію, се видимо дуже схвилювало царських дорадників. Жданович писав, що він розслідив усі жалі на козаків, пограблене велів повернути, винних покарав; козакам, зібравши на раду, вичитав гетьманського листа і словесно пояснив, що всі козаки мають вийти з Могилева, Чаусів й інших міст та їх уїздів і вернутися до своїх місць, а в Чаусах можуть зістатися тільки жонаті, старі козаки, що мають свої дома; а за яке небудь воровство заповів їм сувору кару включно до горла. Тим часом «вел. государеві відомо стало, що Нечай тільки з декотрих городів і міст вивів козаків, а по інших вони й далі лежать, і прибирають собі козаків, і ті мужики воруять ще гірше». 10 червня одержано одписку минського воеводи Федора Арсеньєва, що до Минського повіту прийшло багато людей під корогвами, побивають на смерть шляхту, їх людей і селян, забирають коней, всяку худобу і збіже, мучать селян всякими муками, містечка і села палять. Воевода послав своїх райтарів—спитати їх, що вони за люде, з чийого наказу прийшли і так поступають; ті відповіли, що се наказний полковник Нечаєвого Филिमона полку Филимон Бутко з товаришами—присланий від Нечая до Минського повіту: велів Нечай за царським указом писати в козаки шляхту і мужиків, а котрі не схочуть—записувати їх силоміць. З інших городів і уїздів приходить такі ж відомости про воровство і насильства. Нечай прислав листа (тимже Бутковим козакам—як виходить з тексту), щоб вони йшли за Березину, і там також записували силою в козаки шляхту і мішан; котрих мужиків своїх, що стали бити і грабувати шляхту, шляхта половила і припроводила до Минська воеводі, ті мужики на допиті сказали воеводі, що вони шляхту бють і грабують з наказу того ж наказного полковника Нечаєвого Филимона, а Филимон своїм козакам і уїздним людям поясняє, що він то все робить за царським наказом. Нарешті 12 (22) червня царська квартира одержала такі відомости, що Нечай—всупереч наказам гетьмана і Ждановича, далі пише себе полковником білоруським та інших городів—«приписує собі городи в титул», і далі тримає козацькі залоги «невідомо по що» в Чаусах, в Горах і Горках, в Барзилівським вїтвстві і по інших уїздах, і ті козаки й мужики їздять по селах, шляхту і уїздних людей грабують і на смерть побивають, а Чауси, Гори і Гірки й інші міста і села називають своїми козацькими, не відомо на якій підставі.

З сього приводу спішно вислано до Нечая дяка Григорія Богданова, щоб зажадати від нього твердого виконання попередніх наказів. Нечай повинен був вийти з Білоруси і вивести козаків до решти, а всіх винних в воровстві тяжко покарати, включно до кари смерті¹⁾.

¹⁾ Звідомлення Богданова, з котрого про все се довідуюємось, заховалося в Малорос. Приказі, стовбець 5830/19. Судячи з того, що 14 (24) червня Богда-

14 (24) черв. він був уже в Чаусах, але Нечая не застав: той поїхав до Могилева до нового воєводи Хованського, настановленого на місце Рєпнина, з котрим Нечай так завзято воював. Маємо листа Нечая до Хованського з 13 (23) червня, з ріжними етикетальними висловами, в відповідь на висловлені воєводою бажання побачення ²⁾ і слідом очевидно Нечай до нього виїхав, для усталення приязніших відносин. Богданов велів чауському вїтові зараз по нього післати. Тим часом над'їхав Скоробогатий з товаришами, що їхали в посольстві від гетьмана до царя; вони приходили до Богданова і розпитували, куди їм їхати до царської ставки, і при сій нагоді розвїдували про причини сеї посилки до Нечая. Богданов пояснив, що Нечай з Білоруси не виїшов, приймає в козаки ріжне гультяйство, розсилає їх по городах і селах на залоги і велить силоміць записувати в козаки шляхту і мужиків, а котрі не згоджуються—тих каже бити і грабувати, себе ж далі називає і пише полковником білоруським. «Переїздячи через Мстиславський уїзд чув я від богатюх шляхтичів і мужиків, що козаки Нечаєвого полку приходять до них на села, наказують, щоб усі були козаками, а коли не послухають, Нечай їх усіх пове, а на царських любій гетьман Б. Хм. шле йому козацьке військо. Що ж коли справді Нечай, лякаючи селян, щоб вони його слухали і писалися в козаки, вдумує на гетьмана такі лихі і непристойні слова—чого гетьман і не думає? І не знати на що!» ³⁾.

«І се вам даю знати—говорив Богданов—Нечай держить при собі в Чаусах бунтівників, що в усяких справах йому притакують і його покривають: вїта Омелька Шаравару, райцю Матвія Мацька, міщанина Корнія Дра(ла),—тепер сього Корнія настановив він козацьким сотником. Сі бунтівники намовляють його на всяке лихо, у всім притакують і його покривають, а вел. гусударєві від них нема ніякої служби, тільки всяке лихо і воровство. Тому ц. в-во прислав мене сказати, щоб він, Нечай гультяїв до себе в козаки не прибирав, «шишевать» і мужиків грабувати заборонив, на заставах їх не ставив—тому що від них іде велика ссора і смута». Білоруським полковником щоб не називав себе і не писав, і з Чаусів виїхав геть.

Скоробогатий з товаришами вислухавши се не стали перечитись. Вони сказали: «По дорозі до Чаусів ми чули багато жалів на Нечая від мужиків, але ми тому мало вірили. Аж тепер почувши такі слова від тебе, всьому віримо, і як будемо у гетьмана, все йому розповімо, а як гетьман про се довідається, певно Нечая з козаками в Чаусах не буде».

Розмова ся велась 18 (28) червня, і того ж дня повернувся Нечай; Богданов з ним бачився і переказав свою місію. Але за той час 15 (25) червня, як виходить з слів Нечая—він бачився, мабуть у Могилеві ж таки, з иншим царським висланцем стольником Леонтьєвим, що мав аналогічне доручення в звязку з попередньою слідчою комісією: перевести слідство з приводу обоїлїнних жалів—козаків і на козаків. З розмов з ним і з новим воєводою Хованським Нечай набрав видимо такого враження, що справа його не стоїть зле. На його устні жалі на царських людей Леонтьєв зажадав

нов був уже в Чаусах, можна думати, що останні інструкції й звідомлення—як отсі відомости 12 (22) червня, були йому післані з царської ставки наздогін—бо того самого дня царська квартира виїшла з Смоленська.

²⁾ Листування Нечая з актїв Малор. Приказа в Сборнику Київ. Археограф. Комісії I с. 60 і далі.

³⁾ Сю частину промови я перевів з третьої особи на першу, як вона ведеться даліше.

від нього, мовляв за царським указом, повного перепису козаків—де і скільки їх в яких городах і селах, і кому яка кривда сталася. А Хованский в розмові з Нечаєм висловився так, що він до козацьких справ мішатися не буде, і де якісь мужики записані в козаки, йому до них діла нема ¹⁾).

Наслідком таких заяв і розмову Нечая, очевидно з'явилась надія, спираючись на ці заяви, протиставити їх попереднім категоричним жаданням ліквідації білоруської ксзаччини як нове слово московського уряду. Його листи зібрані слідчими—Леонтьєвим і Богдановим, дають зрозуміти, що він сподівався викрутитись від сих жадань, зістатись на своїм уряді білоруського полковника ²⁾, а висилаючи свої залогініби то для охорони людности від вояцьких кривд, фактично козачити міщан і козаків, організувати козацьку управу і поширювати козацьку територію. В московських актах заховаались напр. такі його універсали:

«Всім взагалі і кожному зокрема, кому то потреба знати: й. м. панам князям, стольникам і воеводам, полковникам і полуполковникам і ратним людям й. ц. в-ва всякого чину, панам сотникам, асаулам, отаманам і всьому товариству війська й. ц. в-ва Запорізького до відома подаю, що я від боку мого посилаю до села Жаливля товариша мого—на ймя Якуба Харитоновича, аби він пильнував, щоб бідним селянам не було кривди. Тому прошу пильно ласки в. м., аби згаданому моему товаришеві в усім вірили, а сам готовість мою до послуг ласці в. м. пильно поручаю. Писано в Чаусах 11 юня 1656 р. В. м. жичливий на все добро приятель, радий служити, Ів. Нечай полковник війська й. ц. в-ва Запорізького» ³⁾).

«Всім в-обець и кождому зособна, кому о том ведати буде потреба, ихъ милостямъ паномъ княземъ и воеводамъ, полковникомъ и полуполковникомъ и ратнымъ людемъ зшеляго чыну его цар. вел. и сотникомъ, асауломъ, атаманамъ и всему товариству войска его цар. вел. Запороскому,—доношу до ведомости, ижъ посылаю товариша моего, на име Андрея Петровича Качаповского, для зревидованя свовольныхъ людей и для залогъ по розныхъ селахъ будущыхъ, од котрыхъ бы убогимъ хрестьяномъ кривда была, абы справедливость з нихъ учынили, моцю моею, а каждого свовольного и непослушного абы звезавшы до мене одсылал, под ласкою моею и под срокгимъ каранемъ. Который кожъдый, своеволю чынячый од мене на горло буде караный. Писан у Чаусахъ дня 14 юня року 1656. Пры которымъ посылаю товариство мое розное. Вашимъ мылостямъ всего добра жычливый, прыятель и радъ служить Иванъ Нечай, полковникъ войска его цар. вел. Запороского».

Далі приписано иншою рукою: «По росказаню его мл. пана полковника и даня універсалу овому на сотництво дня 14 юня, а подписал руку по его веленью Николай Козловский, писар полковника Нечая,—што есть то самый от пана полковника лист даный на залогу и на сотництво» ⁴⁾).

От з сього приводу й вийшла розмова між Богдановим і Нечаєм. Богданов нагадав йому місію Лопухина, що мала метою ліквідувати білоруську козаччину—для

¹⁾ Цит. стовбець л. 17—8, див. нижче.

²⁾ Про се зараз далі—розмови з Богдановим.

³⁾ Малор. прик. 5831/20 л. 38, «список», тому я дав в перекладі.

⁴⁾ Оригінал на аркушику розміром трохи більший за чвертку паперу, поруч з підписом Нечая невелика овальна печатка, на білім воску під паперовою кустодією—тамже л. 39, а на л. 40 московський «список».

сього була вислана комісія Ждановича і Сивцова, яка нібито всі справи полагодила, а тепер цар дістає відомости—наведені вище—що Нечай далі утримує і навіть ширить свої залоги, силоміць записує людей в козацтво, титулує себе білоруським полковником, а його люде називають козацькими городами Чауси, Гори і Горки і т. д. Цар наказує Нечаєві суворо укарати всіх винних в яких небудь самовільствах, а на далі вивести козаків з Чаусівського полку, самому вийти і ліквідувати тутешню козащину до останку.

Нечай сказав Богданову: «Що ти мене раптом взявся лякати і велиш негайно відси виїздити? Годі! Хіба не знаєш, який мені тепер указ й. ц. в-ва? З Чаусів їхати мені не велено. А що кажеш, ніби то я пишусь білоруським полковником, так після від'їзду полковника Антона на мині того не покажеться!».

Коли Богданов попрохав у Нечая того царського указу, Нечай пояснив, що грамоти про се їн від царя не отримав, але стольник Леонтєв устно переказав йому царський указ, щоб він, Нечай, переписав всіх козаків, скільки їх в котрім місці й по селах, і кому була чинена яка пубудь шкода від воеводів і царських ратних людей, і ту роспись йому подав. «А воевода моголівський кн. І. Хованський сказав так: «Котрі мужики Моголівського повіту написані в козаки, мині до них діла нема, я в ніякі справи їх мішатись не хочу». Тому я (Нечай) по тих місцях, де мужиків запишу в козаки, поставлю козацькі залоги, для розправних діл. А досі, потім як полковник Антін поїхав, я козацьких залог нікуди не посилав, і з усіх городів, міст і сіл козаків вивів ¹⁾.

Богданов сказав: «А я знаю, що козаки твого полку чинили грабїж і убійства всякого чину ратним людем й. ц. в-ва, також шляхті і мужикам, всяко їх нищили, і такий був слух, що то все велике лихо, воровство і бунти чиняться з твого наказу! Б. Хм. прислав для слідства полк. Антона і про се писав ц. в-ву, а ц. в-во прислав стольника Леонтєва, щоб він з ними разом про се докладно розслідив: які козаки були в Моголіві і в Чаусах на службі, і які обиди були посадським і уїздним людем від ратних государевих людей. Але полк. Антін виїхав перед його приїздом, тому Леонтєву велено в усяких обидних ділах²⁾ переводити слідство одному. Се може бути, що він велів тобі принести роспись козаків, яким стались обиди—тих що були з України ³⁾ і тепер за царським указом всі виїхали на Україну з полк. Антоном, тому що їм тут без служби не було що робити ні жити, і ц. в-во велів без них і без їх чолобиття розслідити, коли кому з них сталась якась обида ³⁾. Але щоб стольник велів писати в козаки мужиків в городах і селах Моголівського, Мстиславського й інших уїздів і подати йому розпись їх—се ти видумуєш, стольник тобі того не казав, я певен, бо такого указу від ц. в-ва не бувало. Він ⁴⁾ мішан і мужиків козаками називати і в козаки писати не велів, тому що в тутешніх городах козаків не має бути: мають бути по всіх тих городах воеводи і з ними ратні люде й. ц. в.: райтари і салдати, і ти в ніяких тутешніх городах нікого в козаки не запишуй і на залоги не посилай! А що ти вирікаєшся, нібито після від'їзду полк. Антона полковником білоруським не писався

¹⁾ «Козаки со всѣх городов и мѣсть и сел и деревень сведены»—л. 19.

²⁾ «которые были с Украины»—с. 22.

³⁾ Я покорожую тут многословний московський текст, перевівши його в першу особу.

⁴⁾ Цар чи стольник Леонтєв? з тексту може бути одно й друге, але зміст з того не міняється.

і в ніякім місті без царського указу козакам на заставах бути не велів, і того ніде на письмі покажеться, то я тобі то докажу мисьмом—що ти білоруським полковником пишешся і нові залози розсилаеш».

«І виговоривши се з більшим вычетом (докором), показав йому листи за його підписом і печаткою: всі ті листи писані в місяці червні, в останніх днях, після від'їзду полк. Анто́на ¹⁾. Нечай подивившись на листи, став говорити податніш, а відмовлявся тим, нібито писали се його писарі без його відому, а він того не знає.

На се Богданов йому сказав: «Як тобі не соромно таке говорити? Коли б ти того не знав, не було б на тих листах твого підпису і печатки! Ні, ти більше в Чаусах не мепкай, видь і всіх козаків які лишилися, з собою забери, бо незадовго придуть до Чаусів государеві ратні люде: райтари і салдати. Ти більшої опали п. в-ва на себе не стягай, бо як не поїдеш тепер зараз, то ц. в-во напише про твій непослух до гетьмана, і то тобі душно не пройде!»

Нечай відповів: «Я царському указові в нічім не противлюся й виїхав би й зараз—але післав до ц. в-ва брата свого з королівськими листами: везли їх до Бихова, а я їх перейняв і велів подати ц. в-ву. Також наказав йому бити чолом, щоб ц. в-во надо мною милосерде своє показав: не велів вірити нічому, що на мене наговорено, без усякої вини, і висилати мене з Чаусів щоб не велів також. Коли ж від ц. в-ва прийде з братом моїм такий указ, щоб я з Чаусів виїхав, я зараз відду». «І дуже прохав мене»—додає Богданов ²⁾—«щоб я віддав йому ті листи, де він писав себе полковником білоруським і козаків посилав на застави—давав їм універсали. Але я йому відмовив, що тих листів йому віддати не можна—нехай ту вину покриває своєю службою: нехай козаків на заставах ніде не держить, мужиків в козаки не пише і з Чаусів виде. Нечай на се став говорити: «Ніде в жадних городах ні в селах ніяких залог від мого полку ні козаків нема, а ті козаки що називають себе козаками мого полку чи інших полків, то люде Лісовского і Юндзила: воруять, а на мене всяку неславу пускають». Я йому сказав: «Напиши те що мині говориш в листі до ц. в-ва: що з твого полку ніде залог козацьких ні козаків нема, а воруять люде Лісовского і Юндзилового полку, називаючи себе козаками твого полку. Думаю, що ц. в-во звелить їх половити і повішати, аби таким ворам не кортіло вибіхуватись і воровати». Нечай відповів, що все напише в своїм листі до ц. в-ва—щоб тим козакам, які називатимуть себе козаками Нечаєвого полку, не вірили, і кого на заставах зловлять над тим воля ц. в-ва».

«Коли Нечай дав мині на одпуску такого листа, до й. ц. в-ва, я йому сказав: «Ти пишеш ц. в-ву, що в жоднім місті нема козаків твого полку ні козацьких залог. Ц. в-во пошле по всіх городах свій указ воеводам і приказним людем, щоб коли зловлять кого небудь на залозі і він буде себе називати козаком твого полку, тому не вірили і вчинили йому кару смерті. Отже коли той козак був на заставі з твого наказу, буде той гріх на твоїй душі, що через тебе скарано його на смерть».

«Нечай на се сказав: «Коли в котрім городі або селі знайдеться такий, що буде називати себе козаком мого полку, і у нього буде мій полковницький універсал, нехай государ велить скарати не тільки того козака, але й мене самого без усякого милосердя!» (л. 25).

¹⁾ Дійсно на листах своїх до могилівського воеводи з 13 (23) червня (згаданих вище) і з 17 червня, що заховалися в актах Малор. Приказу, Нечай титулує себе полковником білоруським.

²⁾ В третій особі—я заміняю II на першу.

«Я взявши листа, поїхав до государя—пише далі Богданов—і як був я в Горах і Гірках ¹⁾),—тутешній таки міщанин Андроник Качанівський записує силою в козаки міщан з Гір і Гірок і мужиків з уїзду. Я його покликав і кажу: «За чим наказом ти тут на залозі стоїш і силою записуєш в козаки міщан і людей з уїзду? в яким чину був ти перед тим і де жив?» І той мині розповів, що він з сього ж міста міщанин, але не хотівши бути міщанином був спочатку козаком в полку Поклонського і у Нечая, а тепер їздив до Нечая і просив дати йому сотництво. Нечай сотництво дав і велів бути сотником в Горах і Гірках, видав недавно і універсала на сотництво і на залогу ²⁾)—після від'їзду полковника Антона. За сим універсалом набирає він до своєї сотні козаків і на залозі живе. Я йому сказав: «Я за указом ц. в-ва їздив до Нечая—возив йому государську грамоту і наказ: самому виїхати з Чаусів, про се йому в грамоті писано і я йому словесно говорив, щоб він сам з Чаусів виїхав і козаків з залогою забрав. А Нечай сказав, що його козаки за указом ц. в-ва вже всі з залог забрані, і ніде козаків нема, а різні мужики звуть себе козаками без його відому, «воровством». Тому ти за таке воровство варт великої і суворой карі».

Богданов велів арештувати сього сотника його ж козакам, але він утік. Місцеві міщане розповіли Богданову, що за слідства Ждановича сього Качанівського заковано в кайдани й засуджено на смерть за різні провини, не відомо як він від того викрутився і тепер приїхавши сотником від Нечая обтяжає їх різними тягарями, силою записує в козаки і каже, що то все з государевого наказу. Вони через те запустили свої промисли і хазяйство, і питаються, чи надалі їм слухатися, коли Нечай пришле їм якогось нового сотника, і знову зведить їм писатися в козаки або давати якісь побори? Він же посилається на царський наказ! Нехай би пар заборонив козакам до них в'їздити, а дав їм якогось порядного воеводу, такого щоб порядок завів і від козаків боронив.

Богданов їх потішав, що цар їх без «начального чоловіка» не лишить, порадив займатися своїми промислами і в козаки себе записувати не давати—і на тім кінчиться його звітмовленне, принаймні в тій копії яку маємо.

Нечай, позбувшись Богданова, енергійно заходився поправляти свою репутацію у царя—постаравшись для того, видимо, придбати прихильність нового могилівського воеводи. Своє посольство до царя з братом Юрком, згадуване в розмовах з Богдановим, так як висладе вже, він в дійсности виправив тільки 24 с. с. червня—з Могилева, мабуть за порозумінням з Хованським, а може й з Леонтьєвим. Постарався як найбільше назбирати для царя приємних московському урядові новин і «прелестних листів». В листі своїм описував, як то розставив застави «війська полку мого» на різних дорогах, щоб польське військо не прийшло на ратунок Старого Бихова, переняв він листи що йшли до бихівської залози і міста від короля і від гетьмана литовського, з похвалами за витривалість, обіцянками помочи і т. д. Зрозумівши з того листування і з свідчень захоплених бранців, що на ратунок Бихова має йти польський полк, Нечай порозумівся з могилівським воеводою що до оборони, і сповіщає царя, що вирушає з своїм полком против неприятеля разом з воеводою, а листи послав цареві з братом своїм і з своїм «підручним сотником над усею шляхтою» Іваном Кошанським. При сій okazji просить потвердити сьому Кошанському його масток—видати йому гра-

¹⁾ «в Горах Больших і в Горах Малых».

²⁾ Се той, очевидно, універсал, що подав я вище на с. 1259.

моту, «аби мав з чого служити», і прохає для себе царського приповідного листу на організацію панцирної хоругви в 120 чоловіка (очевидно замість вербовання козаків, що йому було заборонено). Обов'язується утримувати се військо з доходів самих Чаусів і двох війтівств Пулківського і Благовицького, не чіпаючи могилівських маєтків («уряду могилівського»). При тім підчеркує, що взагалі він і давніше нічим не руйнував могилівських маєтків, обмежуючися згаданими двома війтівствами, і все на нього з ненависти наклепав попередній воевода Репнин: Нечай сподівається, що його вірна служба цареві «як олій на воді явиться» в супереч сим наклепам; які були в його полку своєвільства, він за них карав, до смертної кари включно, а йому самому ніхто ніякого проступку не доведе—він готов на се стати на суд царський. У всім же просить царських наказів, як має поступати»¹⁾.

Другий лист з Чаусів, три дні пізніше—се лірика свідчення своєї служби, вірності, послухності, прохання довіри і ласки і т. д.—«на каждом мѣсцѣ кров нещадно розливать готов зостаю, со всяким опасным стяжаніем понуждаюсь, яко прежде и инѣчи всяко вѣроу и правдоу в. цар. вел. служить.—Лишь за правдою шестует ненависть: богом вся быша и вся суть, на него увесь уповаю, на пресвѣтлое лице в. цар. вел. взываючи: Приклони милостивое ухо, в. цар. вел., ко исправленію нездобія моего!» При тім реляція, як виконано царський наказ: «Коло Минська, Борисова и иных мѣст и уездов жадных залог козацких немає, и не толко²⁾ в дальних краях, але и близ Чаус всѣх звѣвши пан Антон Жданович украинских людей з собою побралъ. А тут толко тѣн, которіи давно поженили ся в своих домах зостают. А я сам в килку коней зостаю на сроем хлѣбѣ до указу в. цар. вел. Есть не мало полку Лисовского, полку Юндзилова³⁾ и иных шляхты новоприбылых безчинных людей, которіи с Нечасвыми не бывають безчинни дѣлаючи, а они мене, а я их и в очи не знаю. Гдѣ сам отвѣт дати в невинности моеи (очевидно пропушено: готов) до пресвѣтлого маестату в. ц. вел. низко до земли упадаючи» і т. д.⁴⁾.

Третій лист менш цікавий, можливо—післаний наздогін, 1 (11) липня. Нечай повідомляв, що прийняв від Богданова прислану йому царську грамоту і буде пильно виконувати дані йому накази—але при тім заносить скаргу на сю високу особу, що вона допустилася ріжних насильств над його козаками: забрала у них коней і зброю, била їх і мучила, хоч се козаки старі й заслужені, ранені в царській службі і т. д.

Місяць пізніш, з 3 (13) серпня Нечай сповіщав царя про свої досягнення⁵⁾. Сповняючи царський наказ, він щільно окружив Ст. Вихів заставами свого полку, щоб не допустити ні помочи ні припасів. Розіслав на се весь свій полк, 15 (25) липня перейняв польський караван, що йшов Березиною, а відти хотів р. Другтю пройти до Старого Вихова. Було в нім 26 берлинів («суден»), і 43 човни («лотки») з ріжним запасами, і все се козаки захопили, людей що було при них потопили і порубали; «также жидов с возами многих порубили». Сам Нечай на спілку з воеводою Хованским веде облогу Ст. Вихова

¹⁾ З Могилева 24 июня 1656—Сборникъ Киѣв. Ком. с. 64—5.

²⁾ В друк. «такого»

³⁾ Надруковано: «Наудзилова».

⁴⁾ Стор. 65—6, лист писаний цікавою мішаниною українського і московського канцелярійного стилю, на жаль не всюди можна спуститися на вірність передачі. Підпись: «В. цар. величества, пана а пана моего милостивого найпадший слуга и подножок Иван Нечай наказный полковник в. ц. вел.»

⁵⁾ Тамже с. 68—70.

з міста передаються різні люде, але місто тримається «в високій городости». За те Нечай має приємність переслати цареві шляхтича Юрія Тихоновича, що добровільно передався на царське ім'я. Він добре знає замисли короля польського і всеї Річипосполитої і що там діється—Нечай посилає його з своїм листом цареві для інформації.

При сім оправдується від обвинувачень Репнина, нібито він приймає до себе московських дезертирів—салдатів: з приказу йому прислано реєстр таких утікачів що пробувають в Чаусах, з наказом, щоб їх видано, але він таких дезертирів не приймає—«присягаюсь, що ані одного не знаю; хліба й для себе мало маємо, не то щоб утікачів годувати»¹⁾.

Але присипляючи таким чином увагу московського уряду Нечай не спускав з ока своїх завдань—поставлених собі з власної ініціативи, чи диктованих гетьманським урядом. Він не переставав скріпляти козацькі контінгенти й поширювати козацьку територію. В серпні напр. доносив борисівський воевода: першого серпня с. р. прийшов до Борисівського уїзду сотник Нечаєвого полку Мурашко з козаками і забрав у селян їх добро—одежу, збіже, коней і худобу, в богатих селах. 2 серпня відт села Борка приставив до збірні трьох людей, з тих козаків, що приходили на їх село, і на допиті вияснилось, що се місцеві селяне: оден з села Лукомля Борисівського уїзду, а два з села Пийгосів Минського уїзду—пристали сього літа до сотника Мурашка, і взагалі в різних уїздах багато людей пристає до козаків. До Борисівського повіту приходило такого люду чоловіка до 500, по збіже і коней, і від їх поборів селяне розбігаються, так що не можна зібрати корму для царського війська. В додатку воевода додає реєстр «сіл і деревень» свого уїзду, де побували козаки, числом 22²⁾.

На се Нечаєві післано таку грамоту від царя «с нежинським полковником Романом Ракушиным», 14 (24) вересня³⁾. «Писано тобі нераз, щоб ти козаків з Борисова й інших городів⁴⁾ вивів, а ті мужики, що записалися в козаки аби були далі на тяглих жеребях, і надалі мужиків в козаки щоб не записували, тільки щоб старі козаки були далі козаками. На проговорданне дано тобі нашого жалування корм Чауси і два вїтївства, з тим щоб до інших міст козаків ти ні по що не посилав». Наступає переказ борисівської воеводської реляції, і потім потвердження наказу: залози вивести, приписаних в козаки мужиків повернути в попередній стан і більше не приписувати, а сотника Мурашка, за те що він без відома Нечая⁵⁾ воруге—скарати згідно з козацьким правом.

З приказних поміток видно, що сі грамоти до Нечая і борисівського воеводи писалися в звязку з «приїздом і одпуском Чаркасів Івана Нечая», в посольстві був славний Роман Ракушка, сидів у царськїм таборі під Ригою мабуть довгенько⁶⁾ і

¹⁾ Царські грамоти про сих дезертирів з 13 липня і 3 серпня с. с.—Малорос. пр. 5831/20 л. 59 і 89.

²⁾ Малорос. Приказу 58312/0 л. 94.

³⁾ Тамже чорновик, сильно виправлений, я позначаю цікавіші виправки, загалом же скорочую і спрощую канцелярійний стиль.

⁴⁾ Зачерки: «которые близко Чаус».

⁵⁾ Се застереженне «без твоего вѣдома» в чорновнику було повторено аж тричі, але потім повичеркувано і полишено тільки в однім, першїм місці.

⁶⁾ Міркую з того що на грамоті борисівському воеводі, що має сю поміту: «Приїздъ и отпускъ Иванових Черкас Нечая», стоїть дата 7 вересня (л. 102), а на грамоті Нечаєві—14 вересня (з тою помітою: «Послана с нѣжинским полковником с Романом Ракушиным того ж числа»—л. 99).

за підмогою всяких свідчень Нечаєвої служби і воєнних успіхів очевидно переломив настрої царської кватири на його користь. Можливо, що видано було не одну тільки сю грамоту, а цілу серію, і в певних, обмежених, що правда формах, білоруську козащину признано знов так як проєктував то гетманський уряд, і навіть більше того: всіх взагалі старих козаків лишити на місці¹⁾, і про вивід їх і вихід самого Нечая з Чаусів вже нема мови.

Білоруська козащина була признана знову, була санкціонована; шкода, що не знаємо ніяких подробиць з сих переговорів Ракушки з дяками в таборі під Ригою: чи заважили тут служби Нечая, чи дипломатичні здібности його посла, чи вплинула загальна політична ситуація,—але гострий момент пройшов щасливо, і навіть нові конфлікти Нечая з воеводами і їх скарги не зіпсували ситуації.

Історію свого посварення з новим могилівським воеводою, кп. Хованским вилочив Нечай в своїм листі до царя 2 (12) січня 1657 р., потверджуючи свій виклад свідченнями московського дезертира, що перебув у Стар. Бихові його облогу і потім утік до Нечаєвого війська:

«Хоч я не мав ніякого указу від в. цар. вел. ані від вірного слуги в. цар. вел. гетьмана війська Зап., але з повинности й зичливости моєї стояв я під Старим Биховим 6 тижнів і за спільною радою з могилівським воеводою кн. Ів. Ан. Хованским вчинили ми приступ: я з Чаусівським полком до одної половини города, а кн. Ів. Хованский з своїм полком до другої, приступали ми одночасно і мали все робити за спільною умовою, щоб заволодіти Биховим. І так я з своїм полком перші пожертвували своїм здоровем на імя в. цар. вел. і богом даного государя Олексія Олексієвича (яслідника), впали на бихівські вали, заволоділи ними, дві корогви бихівські на валу взяли. А кн. Ів. Хованский не тільки що не сповнив договору, а навіть і окрику не схотів учинити з своєї сторони, і так уся сила бихівська звернулася на Чаусівський полк і відбила його від валів: кількасот товаришів мого полку побито, інших поранено, або й живих забрано. Побачивши таку несприятливість кн. Ів. А. Хованского я щоб не тратити більше товариства—підданих в. цар. вел., відступив від Ст. Бихова, бо й запасів не стало мині й усьому полкові—я ж тільки з двох війтівств маю проговоранне, і козаки не маючи запасу, не могли більше стояти під Биховим. Бо що каже кп. Хованский, нібито я володію Кричевим і Нов. Биховим,—того не бувало. Кричевим володіє пан полковник ніжинський, а в Нов. Бихові стоять люде в. цар. вел. А кн. Хованский, маючи великі доходи і запаси, відступив від Ст. Бихова і закомився: всі свої запаси за гроші продав обложенцям бихівським, і так зразу запоміг Бихів всякими запасами. Та й більше того: за його недбалством купці з Могилева возили запаси до Бихова, і в тім виявили його лиху службу в. цар. вел. Тепер же, за наказом від й. м. п. гетьмана військ Запорізьких я поставив сильні залоги і до Бихова ніяких запасів возити не пропускаю.

«А що кн. Хованский мене обвинувачує, ніби то я писав недоброзичливі листи до Бихова²⁾, того він ніколи не доведе, бо се неправда. Неправда й то, нібито я ставив двір з кривою могилівських міщан: я купив собі двір в Чаусах, і хотів поставити в Могилеві (перевезти?), в місці коло Св. Спаса, за призволеннем о. Методія, намісника спаського—на його приїзди; але що кн. Хованский не дозволив мені ставити того

1) »А которые старые козаки, и тѣм велено быть в козаках по прежнему».

2) Очевидно з намовами, щоб Биховляне не піддавалися Москві.

двору не тільки в місті, але й на посаді, на другій стороні Дніпра, я не протривлячись його волі дав тому спокій і до сього часу двору того не ставив—покладаячись на щедрю ласку в. цар. вел., що мене, слугу твого («холопа свого») не забудеш і ущедрш.

«Щодо обид ріжним людям в. цар. вел-ва, то від кого б не прийшло письмо, або хочби й словесна скарга, я над тими своєсвільниками («ворами»), що своєволили (воровали) чинив управу: сім чоловіка за ріжні злочини—одних велів повісити, інших розстріляти, а за менші випи і своєволю чинив кару козацьким правом, так що (ми) всі козаки з усякими людьми в. цар. вел. пробуємо в згоді й спокою і нікому ніяких мук і знищення не діється. Тільки ріжна шляхта, що повиліздила на імя в. цар. вел., називаючи себе козаками мого полку, за Німаном, коло Минська й по ріжних інших місцях оден на одного наізжають, майно грабують, але я того не знаю і до Чауського полку їх не приймаю. Не від Черкасів, а від шляхти всяка шкода діється—а козаків без вини обвинувачують¹⁾».

Дезертир Іван Малов, приставлений від Нечая разом з сім листом, бувши в Ст. Бихові від Купала до місяця грудня («за тиждень перед св. Миколою з Бихова вийшов) розповів, що дійсно Нечай з Хованским приступили під Ст. Бихів скоро після його переходу. і Нечай став був приступати під місто, але невдатно, і Бихівці його відбили. Простояв шість тижнів і відступив, з причин йому, Малову, невідомих. Після того Хованский стояв під Биховим 11 тижнів, але приступів не робив, тільки нераз прислав закликаючи до піддання. «А такого що бихівські обложєнці (сидільці) писали до гетьмана Б. Хмельницького, аби город прийняв він, гетьман,—такого він не чув». Після того Хованский відступив від міста, приходив під Бихів Нечай, за наказом гетьмана, з усім своїм полком, «щоб прийняти місто», але Бихівці його до міста з полком не пустили, а сказали щоб їхав до міста з 50—60 людьми; він з такими малими людьми їхати не схотів і вернувся до Чаусів. В місті був великий недостаток припасів, так що їли котів, собак і шкіру з худоби, але потім як царське військо відійшло, стали возити до Бихова всяку поживу і з Могилева, і з Переяслава, і з Ніжина²⁾».

Сі пояснення Нечая були прийняті царським урядом: йому прислано царську грамоту «з милостивим словом за службу». «Жалуючи його» (в знак ласки) цар подавав до відома Нечая, що Ян-Казимир не виконав даних обіцянок—не зложив сойму щоб перевести вибір царя на польське королівство, тому цар готується до війни з ним і Нечаєві велить бути готовим, а тим часом про всякі неприятельські замисли зчаста писати³⁾. Хованського з Могилева забрали, може власне за сі непо-розуміння з Нечаєм, Лопухину велли заспокоїти гетьмана, що з поведінки Нечая цар задоволений. Але наступник Хованського Іван Бутурлін незадовго подав урядові цілий ряд фактів, які московські керманичі не вважали потрібним пройти мовчанкою. Нечай—доносив він—згаєє царські залоги і на їх місце ставить козацькі, пильнує закорітисся в самім Могилеві, його сотники переводять селян в козаки, навіть сьломідь, тим приводять до повного упадку шляхту, що піддалася цареві, витавяють з маєтностей і побивають, а «відлучаючи селян від рілі, привели до такого голоду, що давно вже не чувано—люде їдять не то що всяку нечистоту, а й групи людські,

¹⁾ Акты ЮЗР. III с. 589—90.

²⁾ Тамже с. 591—2.

³⁾ Тамже л. 593, дата: з Москви 22 с. с. січня.

і все се відстрашує Поляків на Литві піддаватися під царську руку, глядячи на таке», і т. д. Не маю сих донесень його* в оригінальнім тексті, тільки те що доручено було потім окольничому Федорові Бутурлину говорити з сього приводу гетьманові і заховалося в його посольським звідомленні ¹⁾.

25 с.с. березня переказували воеводі суддя моголівський і городничий, що їм доніс улянівський війт: черкаський сотник Яцько Васьковський ²⁾ пописав селян його війтства в козаки, роздав їм засівки і порожні землі, иншим селянам також каже писатися в козаки, а коли в козаки не запишуться, то їм орати ріллі не дозволить. Два дні потім почув він від одного боярського сина, як козаки та міщане говорять, мовляв на моголівське передмісте Лупулово прийдуть на мешканне козаки і буде у них тут другий Моголів. Воевода покликав до себе магістрат і міщан, щоб провірити сі чутки, і війт, бурмистри, райці, лавники і все поспільство potwierдили: чули вони від моголівських міщан, що бували в Чаусах—говорять козаки: «Будемо ми жити з вами поблизу, на Лупулові». Декотрі козаки збираються жити на Лупулові, а декотрі вже й живуть—насилством («вселившись»), і так говорять, що буде у них на Лупулові другий Моголів—а з того буде моголівським мешканцям тіснота і упадок. В самім Моголеві—казали війти й бурмістри—жшве в Меншім Валу козацький сотник Іван Мишків, а на Лупулові сотник Чорномаз—з корогвою і козаками. А таке від сотників діється самовільство і селянам знищенне, що пишуть їх в козаки силоміць, а котрі не хочуть, тим ріллі орати не дають.

А 28 березня (с.с.) одержав воевода листа від Нечая: домагається він, щоб воевода велів вивести з Дашкова прапорщика і салдатів, що стоять там залогою, а коли воевода їх не виведе, то Нечай вижене їх відти силоміць: приїде і громитиме і битиме як неприятелів.

Нечай, що стрівся з московськими послами під Чигрином 12 н. с. червня, виправдувався, що се мусить бути якась мистифікація: він ще до березня місяця виїхав з Чаусів до гетьмана, і 28 березня його в Чаусах не було, «хіба хтось написав за очі воровски»; він просить визначити слідство в сих справах, а сам повернувши до Чаусів розслідить всякі кривди, які без нього сталися царським людям, покарає згідно з військовим правом, а хто буде того варт, то й повісити звелить. З Лупулова козаків виведе і на будуче заборонить їм там будуватися. Селян після того як цар заборонив писати в козаки, таки й не дозволяє. Що б він робив против царського указу? він у всім послушний царській волі, як вірний підданий, і як обіцяв так хоче й до смерти служити великому государеві. «І клявся на тім і виїнявши шаблю говорив: «Коли я не щиро і не всею правдою служу великому государеві, дай господи міні сю шаблю відіти на своїй ши!» (558).

Неважаючи на сі заповнення, посли таки переказали гетьманові, згідно з своїм наказом, всі ті моголівські претензії на Нечая і його козаків. Гетьман з очевидною досадою завважив, що під сю хвилю, коли Турки й Татари стоять замахнувшись шаблею над Україною, трудно йому зайнятися тими моголівськими сварками. Трудно йому припустити, що Нечай міг так поступати: грозитися громити царських людей і битися з ними як з неприятелями. Але як промиле воєнна безпека, він вишле «людей гід-

¹⁾ Акты ЮЗР. III с. 576—9, тамже на с. 557—8 уривки розмови послів з самим Нечаем, котрого вони стріли під Чигрином, як він вертався від гетьмана.

²⁾ В друк. Войсковский.

них і уважних» на розслідування цих справ, і з винними велить поступити згідно з військовим правом, навіть і на горло карати—«щоб у всім було згідно з царським указом і нашими правами». На Лупулові селитися козакам буде заборовено, і під смертною карою на будуче буде заказано, щоб не робилося ніяких кривд і зачіпок. Про вчинки Нечая буде переведене слідство, і коли б щось за ним знайшлося—поступлять з ним «по войсковому праву» (579).

Кульмінаційним пунктом цих білоруських напружень стало те, що Старий Вихів піддався козакам, а не московському війську,—на імя гетьмана. Переговори з сього приводу потягнуться потім на довго, вже по смерті гетьмана, і ми ще будемо мати нагоду про се почути. Перші розмови на сю тему для нас пропали, і навіть докладна дата і обстановка сеї події не відома: коли і як саме піддалися Вихівці. В листі своїм до уряду 13 (23) березня гетьман сповіщав про се царя: «доносимо в. ц. в. також і се, що Бихівляне, бачучи велику біду від війська в. ц. вел. полку Чауського, тому що запасу поживи не мали, присягли на імя в. ц. вел. і піддалися, і вже там тепер козаки і повік (Бихівляне) мають бути при війську Запорізьким в. ц. вел-ва¹⁾. Сею фразеологією про царське імя гетьман хотів можливо ослабити неприємне для царського уряду вражіння від цих недопустимих з становища московської політики фактів, що козацьке військо примусило Ст. Вихів піддатися на імя війська Запорозького і обсадило його козацькою залогою.

Історія ліквідації цих фактів ще перед нами, але тим часом і наведеного тут стане щоб зміркувати, яка сила напружень, нервовости, тертя залягала в цих білоруських відносинах, особливо до моменту, коли паралельно з програмою приєднання Західнеукраїнських земель «по Вислу», з осені 1655 р., ясно і виразно стала перспектива консолідації й вирівняння білоруського фронту. Переводячи сі пляни приходилось їх затаювати, маскувати і ріжними льояльними мотивами прибирати супроти змагань московського уряду—прилучати всякі нові провінції польсько-литовські безпосередне на царське імя, як провінції московські і завчасу перетинати всякі «поползновения» українського уряду взяти що небудь з них під козацьку руку, під гетьманський реймент. Гетьманський уряд старався можливо непомітно здійснити свої пляни, обминаючи конфлікти з царем, не доводячи до обгострень. Через се ми так мало знаємо про сі пляни. Але кінець кінцем навіть ті фрагменти, які можна було досі назбирати, дають про них досить ясне поняття.

Першим кроком в сім напрямі можна вважати описану вище експедицію рікою Припеттю, в осені 1655 р. Я висловив тоді обережний здогад, що ініціатива її могла належати козакам, а московське військо тільки чіпилось їх; факти, котрі тут наведу, схиляють мене до гадки, що так воно мабуть було—що се була козацька розвідка, доручена київському полковнику Яненкові. Слідом, зимою широкі доручення і уповаження в сім напрямі були дані Нечаяві, як ми бачили.

Під літо 1656 р. гетьман вислав на Білорусь чималий козацький корпус під проводом віжинського полковника Гуляницького і переяславського Тетері. Що вони мали робить там, зістається неясним, бо знаємо про се тільки з чернеток царських грамот до цих полковників, 12 (22) липня: цар довідався, що вони за царським указом і за розпорядженням гетьмана «ідуть з своїми полками» в похід на царську службу

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 599

і прийшли до Гомля; цар похваляє їх за таку ревну службу, але велить не йти до нього в похід, а побути в Гомлі та інших сумежних черкаських (!) городах до дальшого наказу ¹⁾. Судячи з такої резолюції приходить думати, що царської ініціативи в сім поході було мало або й зовсім ні; козацьке військо на Білорусі йому в сеймент було на Поляків не потрібне, на Шведів би не пішло; гетьман міг формально причепитись до якогось небудь раніш висловленого царського бажання, а мати на увазі свої власні пляни: розширення козацької займанщини, підтримку шведських операцій—або протекторат над Слуцьким князівством Радивилів.

Се було тоді питання дя. По тім як не стало Януша Радивиля (в останніх днях грудня 1655 р.) династія Радивилів звернулася по протекцію до гетьмана як старшого свояка, швагра покойного Януша і прирощеного протектора його вдови, старшої сестри домни Роксанди. Очевидно, в сій справі приїзд до нього служебник Радивилів Стефанович: про сей його приїзд знайшлася одписка київського воеводи,—з мая 1656 р., на жаль—в дуже дефектній формі. Воеводи стало відомо, що до Київа приїхав з Слуцька якийсь Литвин; викликавши в сій справі до себе наказного полковника Дворецького і віята Самковського, воевода зробив їм закид, що вони досі його про се не повідомили. Ті розповіли, що се шляхтич Стефанович з двома челядниками, їде до гетьмана Хмельницького з листом Богуслава Радивиля, з того приводу, що гетьман просив був царя, аби він прийняв під свою руку Слуцьке князівство Радивилів: «писал Буслав Радивил к гетьману, что гетьман писал к вел. государю, чтоб в. ц. вел. велѣл пожаловать ево Буслава Радивиля из городом Слуцком принять под свою высокую руку и Слуцек от свѣйского короля оборонить» ²⁾. Виходить з того, що се було не перше посольство в сій справі—котру полковник і віят устилізували відповідно для московських слухів. На щасте маємо звідомлення самого Стефановича Бог. Радивилові—дуже коротке, без дати—але все таки дещо вено додає до сеї воеводської звістки (я думаю, що се звідомлення з сеї таки місії Стефановича) ³⁾.

¹⁾ Малороссийского приказа ст. 5831/20 л. 60—лист Гуляницькому, з помітою: «А к переясловскому полковнику к Павлу Тетере гдрева грамота послана такова ж слово в слово, какова послана к полковнику к Григорю Гуляницькому с Василем Борода(вченком). І друга: «Приїзд ко гдрю Запорожских Черкась». В грамоті Нечаєві того ж 12 (22), з приводу його жалів на Богданова: «По нашему ц. в-ва указу посланы наши ц. в. двѣ грамоты с посланцы твоими: с Василем Бородавченком с товарищи, одна к нѣжинскому полковнику к Гр. Гуляницькому, а другая грамота к переяславскому полковнику к Павлу Тетере—и ты б тѣ наши грамоты взяв у них і послаѣт тотчас к полковникам к Гр. Гул. і к П. Тет. с нарочными посланцы»—тамже л. 55.

²⁾ Білгород. ст. ст. 386 л. 249—251, одписка без дат, одинока повна дата—що Стефанович має виїхати з Київа до гетьмана 2 квітня ст. ст., а приїхав до Київа очевидно десь скоро по 20-ім, себто в перших днях травня н. с.

³⁾ Архив ЮЗР. III. VI с. 190, одинока подробиця, що може ближче орієнтувати в часі написання сього звідомлення, се згадка, що Ракоцій зложив уже присягу на союз—Се можна було сказати Шебеші після посольства; коли Стефанович, приїхавши до Чигрина, скажім, при кінці травня, говорив з гетьманом в початках червня, він міг щось таке почути від гетьмана з деяким прибільшенням. Коли ж думати, що мова про присягу Ракоція в вересні, тоді треба прийняти, що повернувши з своєї весняної подорожі до гетьмана, Стефанович був знову висланий до нього в тій же справі літом, і звідомлення писане з сеї літньої подорожі, бо з тексту не видно, щоб Стефанович тоді довго присидів в Чигрині.

«Згідно з наказом і волею в. високошти я віддав листи адресовані п. гетьманові і п. канцлерові,—спеціально листа найяснішого короля шведського до власних рук п. гетьмана. Один і другий приймали їх вдячно і наважам офірують свої щирі послуги в. високошти і хочуть незмінно підтримувати заключену приязнь, просять тільки аби й кор. вел. і ваша високість завжди щиро до них ставились—а нехай бог карає і нещасте постигне тих які будуть з ними поступати инакше. Я на се відповів, що і король шведський і в. високість готові присягою потвердити, що не лицемірно, а щиро поступають і поступатимуть з ними. Потім (гетьман) покликав мене до себе в ночі і кілька годин говорив зо мною в присутности самого тільки п. Виговського. Головно се велів переказати в. високошти. Перше—аби король шведський не давав спокою королеві польському, але настоював на повному його усуненню. Друге—аби король прислав когось з своїх і зазначив, що він відступає їм¹⁾—а вони обіцяють йому, чого він забажає. Листа гетьманського до короля переслано в. високошти: оба вони дуже мені то наказували і просили, щоб я в. високошти віддав його до рук, але що се було неможливо, то я порадившись з доктором в. високошти і пастором копильської церкви, як людьми в. високошти найвірнішими, передав його через Волесковицького, покладаючися на бога, що він дійде до в. високошти. П. гетьман наказував мені таїтися з тим листом від случького коменданта—бо він їм підозрливий, і таки признаюсь—не варт довіря; коли б ніяк не міг передати сього листа в. високошти, просили мене аби я спалив його.

«Сказав я п. гетьманові, що наші бажання й інтереси спільні з їхніми. Він дуже зрадів з тих слів і сказав буквально так: «Отже коли об'єднаємось, підуть справи добре, добьемося, що знову розцвіте слава божа, і церкви забрані у вас і вас будуть повернені! Бог поблагословить нас, і крім Бога не будемо нікого більше потребувати. Тепер уже маємо по нашій стороні князя Ракоція—присяг нам союз; воєвода молдавський і мунтянський і хан татарський через своїх послів поновили і потвердили свою приязнь». Се в моїй присутности. Але так я зрозумів, що (гетьман) зістанеться при Москві—поки заключить твердий союз з королем шведським—або польський король буде усунений. Універсали про незайманність Случького князівства мині дав, прийняв се князівство цілком у свою протекцію і заявив, що захистить його від кожного неприятеля—призначив уже на се два полки—Київський і Білоцерківський. Наказав мині, щоб негайно сповіщав його, коли б якийсь неприятель загрожував, і обіцяв що кожному дасть відсіч, ані на Москалів не буде дивитись. Взагалі свідчили вашій високошти як найкращі почуття і п. гетьман і п. канцлер і кілька разів повторяли прохання, щоб до них були щирі».

Наведу кілька звісток, в котрих справді можна дсбачати опіку козацького уряду над князівством Случьким.

В червні доносили київські воєводи цареві, мовляв стало їм відомо, що з Київа, Переяслава й інших Задніпрянських городів до литовських городів: до Случька й інших возять збіжже, мясо, рибу й інші запаси водою й сухопуть. Київські міщане дадять великий караван з Київа Дніпром—з 50 байдаків (судов) з збіжжем і з ріжним товаром. Воєводи звертали увагу полковника Павла Яненка, війта і бурмистрів,—питали, чи се з їх відома київські купці возять збіжге й інші товари до Случька

¹⁾ quid ad ipsas praesiarı (praestare?) velit, місце зіпсоване, перекладаю на здогад.

й до інших литовських городів. Війт з товаришами пояснили, що дійсно київські люди возять збіже до Слуцька, також до Петрикова, Давид-городка і Кажан-городка, а з Слуцька приїздять туди торговці, закупають збіже і возять до Слуцька, а діється се за відомом полковника. Полковник на запитанне воеводів відповів, що був на то гетьманський наказ: велено пускати з Київа людей з збіжем, а куди вони їздять, він того добре не знає. Тоді воеводи в тій справі звернулись до гетьмана, і гетьман і Виговський відписали, що після їх листу гетьман писав до Київа і до інших міст заборони, щоб не пускали людей зі збіжем до литовських городів¹⁾. Але чи були видані такі заборони, зостається сумнівним, бо кілька місяців потім воеводи доносять, що експорт худоби і всякого товару в районі Припети іде далі як попереду, козацькі залоги Київського полку що стоять на заставах їх не спляють, полковничий уряд тих торгових людей не стримує, а гетьман на пригадки воеводі нічого не відповідає²⁾. Хоча тут може бути загальне розходження в фіскальній політиці гетьманського і царського уряду, проте можна додати і спеціальну протекцію Слуцького князівства з боку гетьмана і пограничного київського полковника, котрому взагалі була доручена охорона інтересів Слуцьких маєностей Радивилів. Дещо говорить в сім напрямі інша звістка, до котрої тепер переходжу.

Підчас виленських переговорів, в вересні того року оповідав московським боярам случський купець Мартин Федорович. В Слуцьку стояла шведська залога, потім вийшла і скоро потім приїхав до Слуцька від Б. Хмельницького полковник Яненко—що його тепер звать «Залога Слуцький», з ним 6 хоругв кінних і 3 піші, козаки розложилися також по сусідніх селах. Міщане при Яненку цілували хреста на вірність цареві. Потім приїздили Шведи, але довідавшись, що в Слуцьку стоять козаки, поїхали назад.

Підкоморій Якуб Кунцевич при тім пояснив боярам, що шведська залога чинила кривди случським міщанам, тому Богуслав Радивил вислав її з Слуцька і написав до Хмельницького, щоб він прийняв на себе охорону Слуцька й інших маєностей Радивилів, і Хмельницький прислав свою залогу.

Бояре зацікавились сим оповіданням і писали на звіди до Слуцька свого чоловіка з листом до Яненка. Післанець 11 (21) вересня повернувся і розповів, що козаків у Слуцьку нема, а тільки «Німці»; його звели до шведського коменданта, одночасно був у того ж коменданта післанець від Хмельницького, сотник Ісай,—з чим він приїздив, післанець не міг довідатися. Комендант показував Ісаєві привезеного тим післанцем листа до Яненка—бо ніяких козаків ні Яненка нема. Ісай просив коменданта, щоб він того московського післанця пустив не затримуючи, і дав післанцеві півзолото на страву. Але його затримали на кілька днів під арештом і пустили після того як поїхав той Ісай³⁾.

Зостається неясним, чи дійсно так були безпідставні оповідання купця Мартина, як виходило б з донесень московського післанця. Я думав, що оповідання зого Мартина, potwierжені Кунцевичем, мабуть не видумки. В кожному разі про козацький протекторат над Слуцьким князівством говорилося тоді багато; польний гетьман литовський

¹⁾ Білгород. ст. 386 л. 367.

²⁾ Тамже л. 783, без дати—але результатом сеї одписки було поясненне царського уряду з 17 грудня, що з огляду на перемирє з Польщею транспортів стримувати не треба, і гетьманові про се не писати—тамже с. 685.

³⁾ Книги польського двору москов. польського фонду, кн. 88 л. 547—9 і 598—9 (звідомленнє місці Одеського).

Гонсевский в грудні (12 с. с.) оповідав Матвееву—що приїздив від царя схилити його аби на соймї підтримував кандидатуру царя на польське королівство: «Гетьман Б. Хм. посилає до Слуцька урядникові Б. Радивилові—велить йому називати Слуцьк своїм гетьманським—аби його ніхто не вищив; і пересилки від Б. Хм. беззастанно ідуть на Слуцьк—посилає тудою до шведського короля, кажуть, що іздить від Хмельницького чернец»¹⁾.

Нарешті ще оден документ, цілком безсумнівний—се клопотанне гетьмана перед царем за Янушеву вдову, сестру його невістки, за її маєтності в Виленським воеводстві, що попали в московські руки й були роздані ріжним литовським панам, що поклонилися цареві. В березні 1657 р. він передав з В. Кикиним таку «чолобитню»: «Милосердна вдача в. ц. в. явна всьому світові, і я знаю, що хто лише під ноги милосердя в. в. припадає, тільки задоволений щедротою в. в. відходить. В сім і я і всі ми, вірні й зичливі слуги в. в., нераз переконалися, бо за кого тільки заступний і чолобитний лист до в. в. писали, завсіди не зачепіть знаходили двері милосердя в. ц. в. Тому певні, що і сею чолобитною грамотою нашою знайдемо у в. ц. в. незачинені двері. Бо хто ж після бога може бути найвищим заступником сиротам і вдовам в государствах в. ц. в. як не ви—єдиний під сонцем православний государ і цар? Тому і ту зруйновану вдову княгиню Радиволову зволь в. ц. в. прийняти під милостиві свої государські крила—пам'ятаючи службу її батька, колишнього воєводи Молдавської землі Василя, і своїми грамотами зволь повернути її маєтності, недавно випрошені у в. ц. в. маршалком литовським п. Завишею: Орле, Заблудів, Любеч, Кейдани (і т. д.), а також королівщини: Бистрицю, Сейни (й т. ин.). А крім того благаємо й просимо в. ц. в. послати указа до своїх виленських воєводів, щоб вони вищеназвані маєтності віддали в володінне тій зруйнованій вдові. Біг милосердний нагородить ту щедроту в. ц. в. довголітнім і щасливим панованнем і побідою над ворогами—котрої ми в. ц. в. широ бажаємо на всіх неприятелів»²⁾.

Тепер от цікаво одмітити, що по тім як гетьман прийняв під свій протекторат Слуцьке князівство, Козаччина—може й не без порозуміння з Радивилами, в інтересах забезпечення їх володінь від московських претензій, стала охоплювати їх з півночі своїми займанщинами. Початок положив ще Золотаренко, з поріччя Сожи й Дніпра силкуючися поширити своє володінне в поріччях Березини і Свислочи. Тепер, літом 1656 р. очевидно не випадково чуємо скарги про козацьке бушванне в Борисівським повіті, на середній Березині, і в Миським повіті—на горішній Птичи. А з кінцем року піднялася буча з приводу козацької експансії в Новгородським воеводстві, в безпосереднім сусідстві Копиля і Несвижа. Нечай, що правда заявляв, що він і козаки тут ні причім і бється між собою сама шляхта називаючи себе його козаками. Але в самих тих писанях, котрі він мусів видавати на домагання польської шляхти (правдоподібно підтриманої в своїх претензіях також і московською адміністрацією—з огляду на перемирє), знайдемо доволі ясні вказівки, що Козаччина в дійсности не була непричетною до сього руху. Так: на Різдво депутація новгородської шляхти

¹⁾ Тамже кн. 90 л. 57.

²⁾ Акты ЮЗР. III. с. 599 (легенда невірна), дата: в Чигрині 13 марта.

добула від Нечая такі два документи, вписані до книг гродських Новгородського воєводства ¹⁾:

«Іван Нечай, полковник є. ц. в-ва війська Запорозкого, всім в-обец, а особьливе паном сотникомъ, осауломъ, атаманомъ и всему товариству в пулку моемъ знайдучымъ ся до ведомости доношу, ижъ зашла ²⁾ овъде скарга од ихъ млтстей пановъ обывателей воєводства Новгородского, же разные свовольники подъ тытуломъ войска Запорозкого а пулку моего купы свовольные за Немномъ на розныхъ мєстьцахъ збираютъ и незносные кривды людемъ невиннымъ чинять—черезъ которыхъ свовольниковъ войско Запорозкое великую неславу поносятъ. Зачымъ з владзы ураду моего даю моцъ и позволяю таковыхъ свовольниковъ яко неприятелєвъ зноситъ(ь), а людей пулку моего упоминаю и подъ срокгимъ каранємъ розказую, абы нихтѣо не важыль ся наймнейшее кривды чинитъ(ь) ихъ млтстямъ паномъ обывателемъ воєводства Новгородского, подъ срокгимъ на горде войсковымъ каранємъ. А для лепшого важности тотъ мой универсалъ выдалемъ,—писанъ у Чаусахъ дня двадцатъ четвертого декабра року 1656».

А далі такі «пункти», списані вже польською мовою й підписані рукою Нечая і ствержені його печатю (подаю їх в дещо систематичнішим вигляді—в оригіналі вони списані, як то кажуть, «на коліні»):

«Відповідь на прохання і. м. панів обывателів воєводства Новгородского, занєсені через п. Лядинского, дана від мене Івана Нечая полковника війська й. ц. в. Запорозкого. Перше—на жаданне і. м. п. обывателів висилаю сотника мого полку п. Івана Миткевича і з нимъ трьохъ товариства ³⁾, а саме: пана Бушму, пана Форощу і пана Самійла Круковського, що мають там справуватись згідно з інформацією від мене даною. Друге—пану Станішевському ⁴⁾ визначаю час і місце—12 лютого в Чаусах. Третє—наказавъ я вчинити справедливість усімъ покривдженнямъ, де що покажеться—пильнуючи, щобъ усе відповідало слухности, в тімъ й. м. п. Міржевському і п. Дибовському дати справедливість на винних. Четверте—всімъ панамъ сотникамъ і товариству мого полку заборонити під горломъ, абы не важилися (посилати) жаднихъ чат і людей не затягали. Пяте—всімъ панамъ шляхті і всякого стану людемъ має бути вільний переїзд—чи до маєтностей своїхъ чи хто куди хоче з усякими товарами. Шосте—всякі купи, які б де небудь були підъ титуломъ війска Запорозкого, а полку моего—взявши людей від п. Мурашки з поміччю воєводства Новгородского зносити і суворо карати, хочби й на горло. Сьоме—коли б кому не досить було з тої справедливости, тоді термінъ і. м. п. обывателямъ дня 22 лютого за старимъ календаремъ, і я сам обіцяю чинити справедливість якъ надъ п. Станішевскимъ, так і надъ иншими. Восьме—доходити справедливости у п. обывателів за забитого козака мого полку. Девяте—тихъ козаківъ що з Цехановичомъ забрано до Несвижа, допевнятися щобъ їхъ визволено, і тоді

¹⁾ Акты изд. виленскою комиссиею, т. 34 ч. 81 і 83. Другий документ без дати, але що був внесений до книгъ разом з першим, тимъ самимъ Самійломъ Лядинскимъ, що згадується в пунктахъ Нечая якъ представникъ новгородської шляхти, то можна прийняти за певно, що «пункти» дані були разом з универсаломъ, того самого дня, або в тихъ же дняхъ.

²⁾ В друк.: зошла.

³⁾ trzech towarzysztwa.

⁴⁾ З дальшихъ слівъ видко, що Станішевский був обжалований шляхтою, себто був однимъ з шляхтичів, що пристав до Нечаєвої Козаччини і наприкрився новгородській шляхті.

зараз їх карати відповідно до вчинків, хоч би й горлом, тільки допитатись, за що і з якої причини їх забрано до вязниці. Дев'яте і останнє—з людьми й. цар. м., з усіми обивателями воев. Новгородського і з тими що прибувають з різних країв жити в згоді й любови братерській, не даючи ніякої оказії до неприяни, при тім послуги свої й. м. п. обивателям воев. Новгор. офірувати і на взаєм просити зичливости для війська Запорізького, запевняючи лицарським словом, що від війська Запорізького найменшої оказії до незгоди не буде подано—аби тільки самі і. м. були терпеливі і жадної оказії до неприяни не подавали».

З сих резолюцій ясно видко, що фактично Козаччина доволі розгоспадарилася в Новгородськім воеводстві. Єсть там сотник Мурашка з козацькими силами; «сотники і товариство» затягають людей в козацтво; якихось козаків поарештовано на території воеводства і забрано до Несвижа; від козаків шляхті трудно стало їздити навіть з власних мастків, возити товари і т. д., і Нечай кінець кінцем не обіцяє ні вивести козаків, ні посилати їх туди, а тільки—пильнувати згідливого пожиття всіх трьох сторін: польської, московської і козацької.

Се був момент після воєнної конвенції України з Семигородом і волоцькими князівствами (а фактично і з Шведами) і постанови про висилку козацького корпусу, під проводом Ждановича, до Польщі для її розділу між союзниками—при чім усю східню частину «до Висли» хотів забрати козацький уряд, і питання засвоєння й обсадження козацьким військом сих земель стало особливо актуальним. Приєднання Західне-українських земель, обсадження бузької й дніпровської дороги на північ для стику з пруськими й шведськими володіннями, поширення Сіверської козащини на північ і північний захід (формування Стародубського і «Білоруського» полку) все се поставило на черзі різні стратегічні, організаційні й адміністраційні питання. В звязку з ними мабуть ото й їздив Нечай до Чигрина в лютім 1657 р. Не ясно, чи в сей мент йому вже нарешті вдалося взяти до своїх рук сей каторжний «курник»—Старий Бихів, що паралізував сю козацьку експанзію. 9 (19) березня в листі до львівського магістрату гетьман уже ставив ім перед очі «бихівську фортуна», і в момент виїзду Нечая капітуляція могла вже статись—або бути річчю передрішеною. Може бути що Нечай хотів саме порадитися з гетьманом і писарем що до форми сеї капітуляції: пізніше Выговський підчеркував, що Бихівці присягли на те, що «ніколи тої фортеці кому иншому не піддадуть, але по-вік при війську Запорізькому оную заховати мають»¹⁾, і се власне та формула, яка була висунена гетьманським урядом для сеї козацької експансії в той мент. Висилаючи Ждановича на захід, гетьман розіслав такого універсала: «Б. Хмельницький гетьманъ з войскомъ є. ц. в. Запорозскимъ—всемъ в-ообщъ и каждому з-особна, кому о томъ ведати належить, вселякого стану и коньдыщныи людемъ, кому тулко сеє наше показано будетъ писанье, до ведомости доносимъ, ижъ мы посылаючи войска наши Запорозские, жебы ся злучили з войсками князя є. м. семиградского и тамъ шлы где онымъ указано, tedy упевняемъ ласкою нашою, же хтоколы-векъ горнути се маеть до войска Запорозского, абы пайменьшее крывды не мѣлъ ни од кого, и означоный высланный наместникъ нашъ того постерегати маеть, жебы ни-кому утяженья не було, хто пры ласце нашої и войску Запорозскомъ zostаватъ) будеть. Спротивныхъ тежъ и войску Запорозскому не зычливыхъ и не прѣличныхъ (!) ро-

¹⁾ Ркп. Чортирийських 3776 — у Липинського, Україна на переломі с. 319.

сказали смо громить.—Счо иначей не маєть быть над росказаніе наше. Данъ в Чигиринъ 31 декабря 1656 ¹⁾).

Як бачимо, разом з операційним корпусом Ждановича розсилалися гетьманські намістники, що мали приводити місцеву людність під владу і зверхність гетьмана. Як видно з пізніших документів, вони мали заміняти собою польських управителів—воеводів і старост, переймаючи на себе їх функції, охороняти людність від військової і всякої іншої своєволі і підтримувати лад і порядок. Така ж акція, очевидно, мусіла розвинутиись і в північних, білоруських аннексах, в зв'язку з загальними завданнями нової українсько-шведсько-семигородської ліги. Козаччина пширювала свою територію, закріплювала її своїми залогами, волею і неволею переводила місцеву боєздатну людність в козацтво, приводила під свій протекторат шляхту і міста і при першій нагоді готовилася виколштити відси Москву з її претенсіями так само як і Польщу, і перетворити все в замкнене козацьке володінне, оперте о Карпати і Балтик, звязане з новими союзними державами—Швецією і Прусією. Одержавши відомість про підданне Старого Быхова Запорізькому війську український уряд видав такий цікавий універсал—недавно віддадений І. П. Крипякевичем:

«Богданъ Хмѣльницкій гетманъ з войскомъ его царского велич. Запорозскимъ. Всѣмъ вобецъ и каждому з-особна, кому о томъ вѣдати належить, меновите п. пувковникомъ, асавуломъ, сотником, атаманомъ и всей старшинѣ и черни Войска Запорозкого и вшелякого стану свѣцкого в местах, местечкахъ преложнымъ людемъ доносимъ до вѣдомости тымъ нашимъ писанемъ, и кому толко показано будетъ: іхъ з волѣ божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателѣ Старого Быхова цале и вѣрне поддали се под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же вѣгды южъ вѣдкому иншому тоей фортеци не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати мают. Видечи мы южъ их ширую вѣрность, позволили смо купцомъ и мешаномъ киевскимъ—поневажъ портъ сотворил се—вгору люб самымъ ити, люб своих факторовъ посылат(ь) до Быхова и где колвекъ залогі нашѣ зстают, а вшелякими легкумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может. Пилно теды жадаем и приказуемъ, жебы без вшелякого задержаня и гамоваяя всюди пропусчано так самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговых и подачок абы у нихъ не витягано, ведлугъ давныхъ привилесев от королей наданихъ. А хто спротивнии был волѣ нашой и дороги тоеє имъ зборовял и мыто витягал, таковий кождый за найменшою скаргою сроког от нас караный будетъ,—иначей не чинечи. Дан в Чигиринѣ 15 марта 1657 Богданъ Хмелбницкий рука власна ²⁾).

Судячи з того, що знаємо, київська громада не мала часу порушити сю справу з власної ініціативи. Гетьманський уряд властиво давав їй від себе дорученне зв'язатись організацією торговельного зв'язку з Ст. Быховом, і через Ст. Быхів з усею окупованою країною Горішнього Дніпра,—використовуючи, очевидно, тутешні торговельні шляхи до Балтійського моря. Коли се ми зіставимо з попередніми відомостями про торговельні зв'язки з Слущком, з тим що ми чули про шведські пляни бузького і горішне-дніпровського торговельного зв'язку, з плянами торгу чорноморського (плян торговельного договору з Туреччиною, хронольогічно й річево зв'язаний з сими швед-

¹⁾ Акты изд. вилен. ком. т. 34 ч. 82.

²⁾ Записки тов. Шевченка 147 с. 75, з оригіналу, також у замітці того ж Крипякевича «Вольний порт у Старім Быхові», Науковий Збірник за рік 1929 (коментар).

ськими плянами—котрих в обох випадках головним інспіратором був очевидно Немирич)—перед нами вирисується доволі ясно загальний образ (бідний деталями, але безсумнівний в головнім) сеї нової козацької експансії та її увязки з новою лігою.

Що з сього приводу балакалось, які перспективи українсько-московського конфлікту, війни і завоювань висувались перед очима козацької старшини, польської і української шляхти і міщанства на тлі сих плянів об'єднання українських і білоруських земель і утворення великої Українсько-білоруської держави, до певної міри можуть ілюструвати дві справи з приводу «зрадницьких балачок» про пляни Хмельницького. Перша виникла в обстанові конфлікту з Нечаєм літом 1656 р.

В серпні доніс цареві шкловський воевода Яковлев про непевні річі, що говорив про гетьмана й військо сотник Нечаєвог полку Котел полковникові Самійлові Тихоновецькому. Бувши разом у Яковлева спитав сей Котел Тихоновецького: «Куди їдеш?» Тихоновецький відповів: «Іду до государя в полк». Котел на се сказав йому: «Чекай, я тебе остережу в одній справі»¹⁾. Потім зійшовши з ним знову, викликав його з хати на подвір'є й сказав: «Ніяк не думай їхати до государя! Государь пішов до Пскова, а король польський замирився з Шведом, і козаки зістаються при королі: послаи цесаря християнського і богатьох королів помирили з козаками короля (польського очевидно), а котрі люде повніздили (з Польщі) на государеве імя, тих усіх будуть стинати»²⁾. Тоді зараз покажеться, яке то військо прийде на государя—козаків, польського короля й інших королів—що ні здумати ні зміркувати!» Козак Филип, що з ним приїхав, а був війтом у Переймі, також сказав Тихоновецькому: «Я тебе за твій хліб і сіль остерегаю: не їдь до государя в полки! Той козак Бородавка, що їде з моім шурином від Хмельницького в двадцяти конях нібито в посольстві до государя,—їде не для посольства, а на те щоб провідати, скільки війська з государем, і де він стоїть. А що потім буде, сам побачиш». І додав: «Для бога, стережись того!»

Тихоновецький не надумав нічого кращого, як офіційально переказати воеводі всі сі, дуже неясні, повні недоговорень натяки (я старавсь їх переказати можливо зрозуміло). Воевода списав офіційальний протокол³⁾ і переслав цареві. Котла посадив під варту, Филип утік до Чаусів. Царський уряд був видимо збентежений такою дурною пригодою, з котрою незнати було що робити. Котла наказано відставити «тайним обычаем ночью» під Старий Бихів до Хованського, щоб той передав його Нечаєві, запевнивши при тім, що цар зовсім не вірить сим наклепам на Хмельницького, нібито він змовляється з польським королем на царя. Виписано окрему грамоту такого змісту до Нечає і до гетьмана—Хованський мав її переслати Нечаєві з своїм дворянином, що мав відставити Котла до гетьмана, а Филипа Нечає мав постаратись відшукати і теж відставити до гетьмана. Цар докладно описував в своїй грамоті весь інцидент, запевняв гетьмана, що ні трохи не вірить сим балачкам, і наказував йому «сучинить Котлу

¹⁾ «Дай мне сроку—постерегу тебе в одной мѣре».

²⁾ В сім очевидно й остога: Тихоновецький, видима річ, належав до тих, що «перейшли на царське імя», тому Котел і Филип й остерегали його, щоб не їхав до царського війська: Поляки з козаками діставши до рук таких «перелѣжих», будуть їх стинати.

³⁾ Створець Малоросійського приказу ч. 5831/20, л. 61—3, оригінал, підпис Тихоновецького по польськи.

и Филипу наказаніє по своим правам, чтоб иным не повадно было такихъ воровскихъ смутныхъ и затѣйныхъ речей говорить»¹⁾.

Гетьман відповів на се таким листом: «Писав еси, твоє цар. вел., в своїй царській грамоті до нас про Івана Котла і Филипа, буцімто вони, а головно Іван Котел говорив перед Самуїлом Тихоновецьким у Шклові непристойні речі—нібито ми з усім військом Запорізьким з королем польським маємо помиритись і від твоєї високої і крішкої руки відступити. Ми ж з всім військом тв. цар. вел. Запорізьким і з усім православним народом Російським як раз присягли тобі єдиному православному на землі цареві вірно служити, так від тебе відступати ніколи не мислимо й не хочемо. А твоє цар. вел. покійно просимо: пустим словам і фальшивому наклепові не зволь вірити! Бо є багато таких, що такими порожніми словами й невірними вістками хочуть тільки прислужитися тв. цар. вел. Того Івана за його неправду полковник Нечай післав був до нас, і він був би від нас суворо покараний, але в дорозі, в Гомлі, він помер, сповідавшись і запричастившись—як ми мали відомість. Филипа веліли ми привести до нас, і він також дістає відповідну кару. Твоє ж цар. вел. ще раз просимо, низько чолом бючи: не вірь неправедним і маловірним словам про нас—бо ми з усім православним... (кінця нема)²⁾.

Друга аналогічна справа виникла літом 1657 року. Смоленський шляхтич Яків Оловенецький, що називав себе Нечасвим братом-в-перших, розповів в червні смоленському воеводі такі зрадницькі балачки Нечасвого сотника Гаврила Дериглаза. Провівши з Смоленська до Борисова боярина Вас. Б. Шереметева, повертав він з сим сотником і в дорозі підчас почастинку почав той Оловенецькому радити, щоб переїхав з Смоленська до Чаусів. На запитання Оловенецького чому він уважає се за краще Дериглаз сказав: «Хіба не знаєш, що Хмельницький з'єднався з Турками, Кримцями, Шведами, Ракоцієм, Волохами, Мунтянами і з коронним військом, хочуть посадити на польським королівстві Ракоція, а потім підуть війною на цареві городи—аж до Москви; а що цар жалує козаків соболями, тим їх не удобрить!» Оловенецький почав доводити, що Смоленськ не легко здобути—там багато війська і армати; Дериглаз на се відповів, що козаки Смоленськ обминуть і підуть на Москву ельнинською та рославською дорогою, тоді ті городи що лишається в тилу однаково попадуть під їх руку; а похід буде скоро «перед Петровим днем»³⁾.

Як бачимо, се було доволі близьке повторення торішніх острогов Котла. Одно й друге конкретизувалося в порадах «переїзжій шляхті» краще бути під зверхністю гетьмана ніж царя. Оловенецький, роблячи свій донос воеводам, взявся поїхати до Нечая і розвідатися що єсть під тим—користаючи з свого свояцтва з Нечасем. Але що там довідавсь, і чи повернув з сеї розвідки, лишається невідомим.

Військова конвенція Козаччини з шведським королем все не виходила з того фактичного стану, якого набрала в 1655 р. під Камінцем, і перетворенне її в формальний союз, що так бажала старшина, все не давалось. Причиною були всетаки мабуть

¹⁾ Царські грамоти до Хованського, Нечая і Хмельницького з днів 15 і 16 с. с. серпня, «Жоканауза, в Инфлянтех», брульони тамже с. 64—77.

²⁾ Видано в Сборнику киев. ком. I с. 71, з поміткою, що приведено сього листа від Хованського з-під Старого Бихова октобра 2 (друга цифра вирвана).

³⁾ Польські справи 1657 року ст. I, нунум.

найбільше ті ілюзії, що Карло-Ґустав далі мав щодо польського королівства. Боявся уступками козакам ослабити свою позицію у польських магнатів; боявся козацькими спустошеннями викликати невдоволення у Поляків. Можливо що до сього прилучались і впливи Радзейовского, котрого Карло-Ґустав скоро по тім, при кінці року, формально обвинувачував, що він йому зіпсував відносини з козаками. А при тім грали ролю—хоч і другорядну—технічні труднощі звязку з козаками. Данило висланий від гетьмана з пропозиціями військової помочи ще в місяці барезні, застряг у Ракоція, не можучи собі знайти дорогу до Шведів—ні через Турецько-татарські землі, ні на Краків (де стояла шведська залога). В червні він кінєць кінцем повернув назад до гетьмана з листами і вістями від Ракоція ¹⁾ і тільки при кінці липня н. с. вивабрався від гетьмана з новою місією до Карла-Ґустава ²⁾. Сим разом він добився до нього і мав авдієнцію 29 н. с. серпня в Закрочимі під Варшавою. Листи привезені ним (маємо лист гетьмана до короля і другий до Радзейовского, з датою 13 липня, в Чигрині), не містили в собі нічого конкретного. Гетьман жалувався «панові і шановному приятелеві своєму», що вже двічі висилав свої листи, але вони не дійшли до короля, і сим разом очевидно він пише дуже здержливо, рахуючися з такою ж можливістю. Тільки потверджує свою приязнь і запевняє, що не вважаючи па часті заклики шведських неприятелів (можливий натяк на Москву, на Польшу, на хана) він з боку свого війська не допустить нікому ніякого ворожого виступу против Шведів. Так треба розуміти сі досить загальною постилізовані, але не безінтересні для нас фрази: «З поучень самої природи і з прирощених правил поведінки засвоїли ми собі: нікого не кривдити, а навпаки—з тими що добре до нас ставляться на-взаводи йти в приязні ³⁾».

¹⁾ «Отець Даниїл за порадою князя поїхав назад, а Грондский лишився тут до сього часу; після того той Даниїл знову був посланий від козаків і пробував проїхати через Полісе»—писали Карлові його послы з Семигороду в початках вересня (Transsylvania II. 164—Архив VI, III с. 137). Сю подоріж від Ракоція Данило зробив очевидно під іменем Андрія: ясно, що се він під іменем Андрія Грека пише з Яс Ракоцієві 18 червня, що не може проїхати до Чигрина, через татарський похід, і буде в Ясах чекати послів Ракоція до царя, щоб їхати разом, тим часом просить Ракоція сповістити гетьмана, коли єсть якась можливість через Краків, або іншою дорогою—Monumenta с. 380. Він підписаний тут: *legatus zarogoviensis Andreas Graecos*. Хоч шведські послы думали, що Данило і через Полісе не пробився і мусів вертати, але він очевидно тудою проїхав таки під Варшаву—де його бачимо при кінці серпня у Карла.

²⁾ Дата сього другого виїзду очевидно 13 (23) липня: 12 липня Данило пише Ракоцієві з Чигрина, що гетьман посилає його до шведського короля «через Литву, а саме через Підляше» (підписаний *Andreas Grecos-Daniel Grec. Xeniensis*, мабуть *Atheniensis*—*Monumenta* с. 406), а 13-м липня датовані листи гетьмана до Карла-Ґустава і Радзейовского, Архив III. VI с. 124—6. В Жерелах XII с. 392 лист до Радзейовского має дату 15 липня, але се копія Лізолі, а на оригіналі швед. держ. арх. стоїть 13 липня. Непевно виглядає також дата 1 серпня регести листу воеводи Стефана до Радзейовского, де він повідомляє його, що користаючи з подорожі Данила до Карла-Ґустава, посилає йому також листа від себе—тамже с. 393.

³⁾ *Ex naturae ipsius magisterio et innato nostro ergo unumquemque praecepto didicimus: neminem laedere, sed reciproco cum bone nobis fauentibus contendere studio...* Стиль листу не дуже правильний, а видає текстів в і сім томі не дуже поправне, так що на нього покладається не можна.

Тому ясно видівши добрі відносини в. кор. в. до нас, ми вже двічі з отвертих грудей висилали листи до в. кор. м., але нещасте так хотіло, що против нашого і вашого бажання вони до рук ваших не дійшли, бо можливости частіших зносин з обох сторін були перетяті тою ж нещасливою долею, і се не якомусь недбальству нашому чи неприязни треба полічити, тільки тій завистній і неприязній долі. Тому тільки потверджуємо нашу приязнь з в. кор. мил. і виразно заявляємо, що ми нікому не дамо помочи—котрої у нас так часто домагаються, ні з війском нашим на нікого не наступимо з офензивою, тільки боронитимемо з божою помічю по силам нашим нашу віру, свободу і границі наші. Коли б про нас пронеслася яка небудь неприязна поголоска, ніби то ми против в. кор. вел. хочемо піднести зброю, нехай в. кор. мил. їй не вірить, як фальшивій. Бо ми — як то свідить про нас все попереднє (букв.: обличчє минулого часу) не трубимо в военну трубу, коли нас не зачіпають...¹⁾

З шведської сторони маємо такі листи—теж ледви чи донесені до рук гетьмана: Карло-Густав 30 червня с. с. з-під Варшави повідомляє гетьмана про новий договір свій з курфїрстом бранденбурзьким, котрим він забезпечив собі його военну поміч²⁾. Висловлює надію, що сей союз не буде неприємний гетьманові і війську Запорізькому—«бо так нас поінформовано, що між попередниками курфїрста і гетьманом і народом Запорізьким³⁾ завсіди були добрі відносини». Король вичікує курфїрста з війском⁴⁾, і висловлює бажання—в виразах досить загальних:

«З ріжних доказів ми переконалися, що ваша світлість і весь нарід Запорізький має такі ж як і ми жалі за безбожно порушені договори і присягу (з боку Яна-Казимира очевидно) і з того виникає обопільний звязок, який так би сказати—примушує нас до обопільної оборони і убезпечення. Тому вичікуючи нагоди для посланки до вашої світлості наших міністрів, ми отсим даємо вам знати, що нічого більше не бажаємо, як скорше мати змогу з вами порозуміватись і вести спільні операції для спільної нашої мети. Коли ж такі бажання і вашої світлості—просимо як скорше з свого боку подумати про можливість з'їзду наших міністрів, про час і місце, а також і про те, яким би чином в. кн. московський і хан татарський могли б бути позискані для наших спільних завдань⁵⁾».

Французький агент Авогур, що пробував при Карлі, повідомляє свій уряд 29 червня (н. с.), що Фрізендорф, колишній шведський посол в Португалії, вже дістав дорученнє їхати до козаків, відти до Семигороду і до Царгороду, і нема сумніву, що пропозиція розділу Польщі буде поновлена і може прийти до здійснення, коли тому не перешкодить порозуміннє між обома королями» (Карлом і Казимиром)⁶⁾. Але все се

¹⁾ Архив ЮЗР. III. VI с. 124 початок: Serenissime rex Sueciae, domine et amice nobis obseverandissime! дата Czihirini die 13 iulii 1656 iuxta vet. calend. Той самий зміст, в короткій і простій формі повторяє польський лист до Радзєйовського—тамже с. 126.

²⁾ Мова про договір в Марієнбургу 26 н. с. червня, котрим Карло відступав «великому курфїрстові» Великопольщу, в заміну за військову поміч проти Яна-Казимира; найближчим стратегічним завданням сього воєнного союзу було забезпечити собі Варшаву, котру облягали війська Яна-Казимира, і 1 липня н. с. вона їм піддалася.

³⁾ duces gentemque Zaporovianam.

⁴⁾ Курфїрст прийшов під Варшаву, до Закрочиму тільки 27 липня н. с., і Карло був дуже обурений такою проволокою.

⁵⁾ Архив ЮЗР. III. VI с. 123.

⁶⁾ Виписки Люкаса з французьких депеш—Осол. 2973 л. 60 об.

ще були тільки балачки. В своїм посланію до державної ради з дня 17 (27) липня Карло-Густав висовує ще тільки загальні міркування про потребу тіснішого звязку з Козаччиною і просить раду висловитися з сього приводу:

«В будущині в сих краях козаки мусять бути нашою головною підтримкою. Тому при замирненню з Поляками маємо замір взяти інтереси козаків під свою протекцію. До трактатів між Поляками і Росіянами вони не включені, тому треба постаратися розвести їх з Москвою: се було б немалою користю для нас, бо сили козаків для нас можуть бути важніші ніж приязнь Поляків. Ми вважаємо потрібним порозумітися про се з вами і просимо дати негайно свої гадки»¹⁾).

В такім власне духу—підбурюючи Запорізьке військо проти Москви, написав в тих же днях, повторюючи в копії свій попередній лист, з 30 с. с. червня, Карло-Густав гетьманові. Повідомляючи про свій розрив з Москвою і розпочату нею війну в Лівонії, він підноси́в, що приводом до того послужили зносини Карла з Золотаренком—так наче військо Запорізьке позбавлене всякого права собою розпоряджатися.—

«Між ріжними причинами (розриву) в. кн. московський закидає нам зносини з недавно помершим гетьманом війська Запорізького Золотаренком—ніби то ми його хотіли відвести від вірности²⁾ в. кн. московському. З того й інших мотивів можна бачити, яких маловажних причин ухопився він для розриву. Ми ж знали, що між в. кн. московським і народом Запорізьким зайшов певний договір—але такий, що полишав свободу вашого народу цілою і непорушною. Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть в. кн. московського, вийти в листування з вашою світлістю й іншими особами з Запорізького народу—не на те щоб відтягнути нарід ваш від союзу з Москвою³⁾, але щоб одушевити против сніського ворога—короля і Річипосполитої Польської, обєднавши наші пляни і зброю.

«Коли вашому народові—теж як нам тепер—не вважаючи на найкращі ваші заміри і вірну послугу сталась би якась кривда від Московського народу, про се в своїм часі треба буде нам подумати—про способи (як тому запобігти). А що до Поляків, то як поперед ми заявляли⁴⁾, так і тепер повторяємо: чи прийдеться нам вести війну далі, чи закінчити сей конфлікт якимсь договором,—ми завсіди будемо пильнувати, щоб свобода вашого народу була застережена непорушно. Тому і сим листом ми хотіли побудити вашу світлість повідомити нас про заміри свої і всього народу Запорізького: коли вашій св-и лежить на серці устави́ти тісніше порозуміння з нами й прийти до обоїльного союзу⁵⁾, то просимо приспішити се діло висилкою своїх комісарів»⁶⁾).

Три дні пізніш, з приходом курфюрста, розпочалися голосні бої під Варшавою (28—30 липня н. ст.), що закінчилися відступом польського війська. Карло-Густав 27 липня (6 серпня н. ст.), знову поси́лаючи гетьманові копії попередніх листів, з 30 червня і 15 липня, описує сю битву і передбачаючи, що Казимир з своїми прибічниками після сеї невдачі знову почнуть забігати коло Запорізького війська, щоб перетягти його на свій бік,—остерігає гетьмана від яких небудь сепаратних кроків.

¹⁾ Архив ЮЗР. III. VI с. 128.

²⁾ devotione.

³⁾ Muscorum unione.

⁴⁾ Тут *chammum* мабу́ть помилка.

⁵⁾ *mutuam societatem*.

⁶⁾ Архив III. VI с. 127, дата Новодвор, 15 липня (ст. ст.)

Радить приспішити з дипломатичною конференцією, щоб уставити спільну лінію супроти Польщі і уложити трітій військовий союз обох держав, України і Швеції.—

«Наскільки можна довіряти їх ободянкам, навіть заприсяженим, нарід Запорізький се знає, і ми про се з певних доказів переконались. Коли для безпечности нас обох—народу Запорізького і нас треба буде подбати, щоб Поляки прийняли справедливі умови і свято заховали сей договір,—то се безперечно можна буде забезпечити тільки воєнним союзом і вічним звязком Швеції з народом Запорізьким. Коли Запорізький нарід прихилляється до такого пляну—нехай в світлість подбає як найскорше повідомити нас про се і вказати час і місце, де наші уповноважені з обох сторін могли вигідно з'їхатися. Бо територіяльні віддалення, що нас розділяють від України, і подорожування через місця заняті в. кн. московським і Поляками, настільки небезпечні для наших, що се відіймає майже всяку можливість висилання від нас.

Далі Карло просить у гетьмана інтервенції в татарських справах. Поява значного татарського війська під Варшавою, де воно брало участь у згаданих боях 28—30 липня, була, мовляв, повною несподіванкою для Шведів, які не дали ніякого приводу для такого воєнного виступу, після того як хан свого часу через своїх послів заявив про свої добрі бажання. Карло потім, уже досить давно вислав був свого посла до хана, але небезпечні дороги і недостача в людях обізнаних з татарською мовою утрудняють сі зносини ¹⁾.

Сумні передчуття і смі разом не обманули Карла: з актів польської делегації висланої на виленський з'їзд довідуємося, що сей лист попав у польські руки, і з ним разом—лист Радзейовського до гетьмана, досить інтересний судячи з того змісту, що був присланий виленській делегації. Подавши дневник битви під Варшавою, Радзейовський намовляв гетьмана триматися шведського короля, аргументуючи се такими раціями: «Від шведського короля йому нічого боїтись не треба, через саме віддаленне місць, через котре шведський король не може сягнути так як інші пограничні з Україною монархи; з другої сторони—шведський король завсіди може його ратувати війною, бо легко її може почати з тими, котрі б хотіли воювати (Хмельницького) на Україні». При тім радив Хмельницькому, щоб він прислав йому, Радзейовському, повновласть на переговори з Поляками,—очевидно на виленську комісію ¹⁾.

Чи були ще листи від Карла, не знати. Нарешті при кінці серпня приїхав Данило з листами від Хмельницького і від молдавського господаря з ріжкими устними пропозиціями. Шведи були незвичайно раді з його приходу—бо вже на підставі сповіщення від Ракоція, що козацьке військо рушає їм в поміч робили шумні заяви—устами самого канцлера—про козацьку підтримку. Але тут стався неприємний інцидент—оповідає про нього австрійський посол Франц Лізоля, що пробував при королівській квартирі. Патер Данил—каже він—заявив, що він свої доручення може виложити не инакше як в присутности Радзейовського, бо йому наказано нічого не робити без порозуміння з Радзейовським і без його відому. Дуже се було неприємно королеві і канцлерові, бо вони вже втратили довіре до Радзейовського. Але нічого робить, мусіли його покликати, і в його присутности Данило передав листа гетьмана і його запевнення приязни і бажання тіснішого союзу. Козаки—казав він—не ставлять

¹⁾ Архив III. VI с. 129, московська копія в Сборнику кiev. комисіі I с. 32.

²⁾ Na ostatek radzi Chmielnickiem aby na traktaty polskie swoje in personam iego to iest Radziejowskiego posłał plenipotentie—лист з 23 серпня, невідомо від кого і кому, ркп. Чортор. 386 л. 127.

собі завдань понад охорону своєї свободи і безпеки, против нікого не мають ворожих плянів—на нікого не збираються нападати. Всякі підозріння, що розсвітаються про них, невірні: Поляки і Москалі не раз підбивали їх виступити против Шведів, але вони на се не годились. Коли ж шведський король хоче вийти з ним в союз, то гетьман бажав би, щоб ся міся була доручена Радзейовському, бо з ними би вони радо трактували. Се знов була неприємна для короля подробиця, але щоб не утрудняти справи, він доручив своему канцлерові разом з Радзейовским вести дальші переговори з Данилом ¹⁾.

Так оповідає Лізоля, зі слів якихось «приятелів»—мабуть самого таки Радзейовського ²⁾, що носився тоді з плянами перейти в царську службу і мабуть у звязку з сим так старався переконати Лізолю про незвичайні свої впливи у козаків. Тому сі подробиці про ролю Радзейовского належить брати з обережністю, і мати на увазі, що в слідстві над Радзейовским, що велось потім, ні Данило, ні інші свідки не згадали таких подробиць. Що до самого Данилового посольства, то в актах шведського державного архиву, на жаль, заховалась тільки вступна частина протоколу сеї аудієнції з 19 (29) серпня ³⁾—тої самої очевидно, що її розповідали Лізолі, і ся частина дає небагато конкретного. Після привитань посол передав листа і заявив, що його принципал ⁴⁾ і всі козаки дуже хочуть добрих відносин з королем і далі бажать прийти в тісний союз з ним. Се можна б було зробити через легацію, з сповіщенням про приязнь корол. вел.—він тим би скрпив відданість козаків.

«Задовго до теперішньої війни з Польщею Хмельницький і козаки бажали вийти в тісний союз з королевою і кілька разів посилали його, о. Данила, до неї і короля з такими заявами, і з сеї (шведської) сторони його заповняли в таких же бажаннях». Але обіцянка—прислати посольство для переговорів про союз все відкладається, і се починає викликати невдоволенне і підозріння: козаки можуть знеохотитися і перейти на противну сторону. Вислаючи тепер Данила військо постановило чекати 10 тижнів і з них 5 уже пройшло. Данил просить як найскорше відправити його і коли можна—пслати з ним і посольство: воно мало б повний успіх. І тепер військо пропонує свою поміч: на перший раз 20 або 30 тис. війська, а на весну 100 або й більше.

Король відповів, що він знає сі приязні настрої і бажання козацького війська і вже рішив пслати послів з потрібною повновастю і інструкцією—хотів би тільки почути від посла, які власне наміри війська, для чого шукає воно союзу і якої сатисфакції бажает за свою военну поміч.

Та тут уривається протокол, і ми не знаємо, які пояснення дав Данило на сі питання. Можемо здогадуватися, що не були вони дуже конкретні—бо в інструкції королівським послам, даній в початках жовтня, 5 тижнів пізніше, як зараз побачимо, сим послам доручається на місці виміркувати заміри і бажання козацького уряду і відповідно до них поступати. Очевидно, від Данила довідались небагато.

Деякі вказівки могли тимчасом дати відомости від послів що пробували у Ракоція. Вони розвідували про договір зложений між семигородським князем і козацьким військом і довідалися про формулу козацьких домагань: *Totam Russiam Rubram usque*

¹⁾ Денеші Лізолі, Archiv т. 70 с. 199—200.

²⁾ На се натякає факт, що у Лізолі в руках опинилася й копія листу гетьмана до Радзейовского.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 60

⁴⁾ Тут Данил виразно виступает, як агент гетьмана.

ad Vistulam, «Червона Русь по Вислу»,—взамін козаки обіцяли Ракоцієві протягом 14 днів від одержання від нього заклику стати йому до помочи ¹⁾).

З огляду, що висланий до Семигороду радник Готард Велинг був на місці і вже встиг у загальних рисах ознайомитися з козацькими справами, Карло-Густав рішив доручити йому виїхати з Семигороду до Чигрина, щоб бути товаришом другому послові, що мав виїхати разом з Данилом на Тикоцин—мабуть через Слупське князівство; се була певно та сама дорога «через Полісе», котрою Даниїл приїхав і мав вертати назад. Та ця справа пішла знову в проволоку—між иншим через інтриги Радзейовского. Стратиги впливи і ласку у Карла-Густава, він хотів тепер вишлести на козацькій справі, запевняючи, мовляв має у козаків таку репутацію, що без нього у короля з ними нічого не вийде; коли його не вишлють послом самого, або не візьмуть від нього інструкцій і рекомендацій, не буде ладу. Чіплявся з тим Фрізендорфа, що був призначений до сього посольства. Чіпався о. Даниїла—то радив йому кинути шведську акцію й їхати з ним до цісаря, бо мовляв шведська справа програє безповоротно; то обмовляв його перед Шведами як людину не варту ніякого довіря. То нерешті грозив написати гетьманові про розпустне життя Давила (між иншим—що він нагуляв собі «французьку хробобу»)—так що той його безперечно повісить, коли він вернеться. Заразом вів зносини з Поляками і цісарськими послами, викриваючи їм що знав ²⁾).

Історія ся скінчилась кінець кінцем арештованнєм Радзейовского за те що він замість помагати в козацькій справі, по зрадницьки псував її своїми інтригами. Було йому поставлено в вину, що він минулого року знеохотив козаків своїм листом—радячи їм вийти з Польщі і не пустошити її, і так образив гетьмана невластивою формою своїх листів, що той в останнє посольство переказував через о. Даниїла: «Нехай на будуче пише до нас відповідно до наших заслуг і гідности, а не з своєї фантазії ³⁾». Закидали йому, що він величався своєю репутацією у козаків в формах образливих для самого короля—мовляв підучив післанця Хмельницького говорити прилюдно, що козаки більше шанують Радзейовского ніж Карла-Густава, і Хмельницький одного разу сказав, що Радзейовский надів Карлові на голову корону польську, але може і зняти коли схоче ⁴⁾. Що він похвалився перед королівським радником, мовляв знає спосіб, як

¹⁾ Архив III. VI с. 138, Transsylvania II с. 160, 166.

²⁾ 21 н. с. жовтня московському послові Нестерову пристав передав від Яна-Казимира лист, привезений того дня з обозу шведського короля, «від польського шляхтича, що служить при шведським королі—начебо зрадник, але у всім сприяє польському королеві». Очевидно се мова про Радзейовского. Лист заховався в звіттовленню Нестерева, в дуже лихим московським перекладі. Тому я наведу з нього дещо в свободнім, а не буквальнім перекладі. «Козацький посол присланий до шведського короля буде скоро відправлений з великими дарунками і з дорученням перекликати козаків до шведського короля. З ним послається послом від шведського короля Фрізендорф з дарунками для Хмельницького і до його близького чоловіка, говоритиме про союз; дає швед. король Хмельницькому нові воеводства в Короні, обіцяє без порозуміння з ним не миритися з польським королем, а Хмельницького просить бути посередником у кримського хана, щоб Татар з Польщі завернути до Криму... Поїдуть сі послы до Хмельницького на Тикоцин, а як не можна буде їхати на Тикоцин, поїдуть через Поморську землю на Шлезк».—Польські справи 1656 р., стовб. 30, нунумерований.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 215.

⁴⁾ Там же с. 198.

можна знищити Хмельницького і весь нарід козацький обернути в неволю, і королеві то відкрє¹⁾ і т. п.

Між колишнім магнатом і козацьким агентом ішли такі приємні діяльогі, запро-токольовані підчас слідства:

«Коли в жовтні Єронім Радзейовский був хорий в Брунсберку»,—оповідав Данило,— я його відвідав і вийшовши до кімнати привитався. Перше його слово було: «Поїдеш зо мною до Любека!». Я відповів: «Що я б робив з тобою в Любеку?» Він відказав: «Коли не хочеш іхати зо мною до Любека, іди до чорта!» Потім додав: «Я хотів тебе взяти з собою до цісаря і постаратися, щоб ти дістав великі дарунки, а ти відмовляєшся від сих дарунків і гонорів—іти до чорта!» Я був дуже загніваний тим і вийшов з кімнати з такими словами: «Я хрещений християнин, іди ти до чорта з твоім родом!» Післав по мене езуїтів, і ті мене пильно просили, щоб я вернувся до кімнати. Вийшов я вдруге—він мене обіймав, цілував, перепрошував, приговорював: «Я тебе вважаю за батька і брата, а ти не хочеш слухати моєї поради! Чи не бачиш, що всі Шведи пропали, відколи перестали зо мною радитися, а поки слухали моєї ради—все їм ішло добре! Тепер мені треба себе ратувати—сховатися в якомусь безпечному місці». Щоб краще вивідати його гадки, я сказав: «Ми поїдемо до цісаря і будем вести переговори про козаків?» Відповів мені: «Уже все мною зроблене: маю у себе листи від цісаря і щоденну кореспонденцію від його резидента». Зміркувавши се, я сказав: «Пане, не маю від гетьмана наказу трактувати з цісарем, тільки з світл. королем шведським, тому не можу іхати з тобою до Любека», і з тим пішов з його кімнати²⁾.

Пляни Радзейовского стояли в звязку з проектом цісарської місії до гетьмана, до котрої далі перейдемо, але йому не вдалось узяти в ній участь. Арештований в грудні він лишився в вязниці до самої смерти Карла-Густава, що не міг йому пробачити його інтригі.

Тим часом замість радника Фрізендорфа визначено в посольство на Україну державного секретаря Якоба Тернешільда, він мав іхати разом з Данилом на Тикоцин. 5 жовтня н. с. вироблено інструкцію для його посольства, а кілька девь пізніше проєкт договору з козаками. Одну копію вислано до Семигороду Велінгові, що мав іхати як найскорше до Чигрина і самому робити справу, коли б Тернешільд не поспів на час.—«Во путь через Підляше дуже небезпечна і переїзд тудю на Україну сумнівний, так що сю спільну дорогу нашого посла з козацьким висланцем може стрінути різні провлоки»³⁾. Інструкція зачеркнена широко і дає богаго інтересного для сучасної політичної ситуації, так що мусимо їй приглянутися—хоча безпосереднього практичного значення вона ї не мала.

Насамперед послам доручалося висловити всяке признанне для приязни і доброзичливости гетьмана і війська для Шведів, спеціально для тих острогов від польських інтригі, що були передані через о. Диниїла. Король шведський мав їх на увазі в своїх відосинах до Поляків і протягом усеї війни не погоджувався на ніякі польські про-

¹⁾ Тамже с. 183.

²⁾ Тамже с. 214.

³⁾ Transsylvania II с. 177=Архив с. 171.

позиції, що мали бути на шкоду козацтва і навіть на повне знищення його,— хоч як Поляки силкувалися його на се подвигнути. Спеціально мали послати докладно розповісти, що діялося торішньої осені під Краковом, і взагалі предоставити ворожі замисли Поляків на козаків¹⁾. Не зовсім ясно, які саме ворожі Козаччини моменти з минулої осені розумів тут король—правдоподібно те, що його пробували тоді звернути на козаків, підчас їх походу на Галиччину.

З другої сторони король, приновлюючися до бажання гетьмана, переказаного тодіж через Давида²⁾, шукав усяких способів для пристойного порозуміння з московським царем—хоч кінець кінцем всі ці зусилля були даремні. Взагалі весь час старався мати неприятелів козацтва своїми неприятелями, а приятелів—своїми приятелями, і власне для сього висилає тепер своїх послів, щоб обсудити з гетьманом ситуацію, плани і наміри козацького уряду, прийти до певних рішень в обопільних інтересах і на сій підставі уложити твердий формальний союз на будуще.

В сих розмовах про Польщу і Москву послати будуть мати змогу зміркувати плани і бажання Хмельницького. Коли він виявить бажання тіснішого зближення з Швецією і готовість вийти в воєнний союз, тоді послати повинні постаратись вплинути на нього, щоб він визволився від яких небудь звязків з неприятелями Шведів і орієнтувався виключно на шведського короля: готов був підтримувати його против всіх неприятелів, теперішніх і будучих, користуючися на взаєм шведською підтримкою в усіх своїх справах.

«В таких інтенціях треба козаків намовляти, щоб вони утворили цілком самостійну державу від нікого незалежну, в союзі з шведським королем і під його протекцією (*protectitium foedus*), до чого мають послужити такі кондиції:

«Козаки зараз вишлють в поміч королеві 30 тис. війська, більше чи менше, для виконання завдань, які дасть їм король.

«Сам Хмельницький з усім військом сеї зими чи весни піде в Польщу або на Московщину, відповідно до того як порозуміється з королем.

«Се помічне військо не вимагатиме платні й утримуватиме себе війною, але буде заховувати воєнну дисципліну (*krigzordre*).

«Підчас сеї війни Хмельницький і козацьке військо без порозуміння з королем не будуть починати ніякої війни, яка б вимагала помочи короля і Швеції.

«Без згоди короля вони не повинні входити в ніякі договори ні перемирря з його неприятелями.

«Всякі непорозуміння з козаками мають наладжуватися через послів і їх зручність (лиши ошатичною дорогою, а не зброєю).

«З свого боку король може прийняти на себе такі зобовязання:

«Він не буде підтримувати ні помагати неприятелям козаків, але навпаки—буде їх поборювати, а козаків боронити.

«З своїми ворогами, на котрих йому козаки помагатимуть, він без згоди козаків не замириється, і в договорах—особливо з Польщею буде мати на увазі їх інтереси.

«Для (дипломатичних) зносин з народами, що лежать між краями королівськими й козацькими, буде полишена свобідна комунікація.

«Для торговельних зносин земля козацька має бути відкрита королеві, а коли

¹⁾ Архив III. VI с. 141—2, переклад с. 154—5.

²⁾ Вище с. 917.

козаки того самого зажадають, так само їм мають бути відкриті володіння королівські¹⁾.

«Коли б в сих пунктах прийшло до згоди, послы мають ближче вяснити спільну політику України і Швеції що до Польщі й Москви: сі дві сторони мають головне значінне.

«Коли козаки хочуть вийти з складу Польщі (сoppote Poloniae) і утворити свобідну державу (fry statum) без якої небудь залежности від неї (sine dependentia), на території трьох воеводств—Київського, Чернігівського і Браславського, то се можна забезпечити при шведсько-українським союзі на вищевказаних умовах. Але треба застерігти, що король зможе гарантувати їм се абсолютно тільки в таким разі, коли за поміччу козаків опанує Польщу. Коли опанувати Польщу не вдається, король обіцяє при договорі з Польщею вжити всіх заходів, щоб добитися для козаків незалежности. Всякі пакти з Польщею мусять укладатися за порозумінням з козаками, на таких кондиціях, які будуть ухвалені козаками і Шведами.

«Коли козаки не хочуть відділятися від Польщі, а бажають зістатися її частиною (membum), то таке їх бажанне мусить бути прийняте під увагу і король приложить всі старання, щоб добути бажані для них взаємовідносини з Польщею, які тільки можна буде від Поляків добути.

«При тім прийдеться орієнтуватися інструкцією, що дала торік Річпосполита своему послові до козаків, та документами інших посольств. Найтяжчою справою при тім буде, коли козаки зажадають, щоб шляхта була видалена з сих трьох воеводств. Послы повинні обминати се питання і не пускаючися в суперечки загально триматися формули, що як король добує Польщу зброєю, то віддасть сі воеводства козакам (в повну волю). Коли ж буде укладатися трактат в таких умовах, що можна буде забезпечити інтереси і Шведів і козаків, то король буде дбати про інтереси козаків, як вище вже сказано. Козаки ж з свого боку повинні всіми силами помагати Шведам приборкати Поляків і не входити з ними ні в союз ні в перемире без волі короля.

«Але козаки мусять повернути дідичні маєтности тим польським шляхтичам які весь час стояли по стороні шведського короля в нинішній війні, особливо князь Богуслав Радвил і генерал-майор Немирич: таких людей небогато і вони можуть бути користні козакам; послы повинні сього добиватися, а в крайнім разі мусять переконати Хмельницького, щоб поміг сим людям дістати собі компенсацію в інших місцях.

«Коли Хмельницький буде настоювати, щоб шведський король згодом коронувався на польського короля, то послы обережно мають висувати всі труднощі з тим звязані і переконувати його, що коли Польщу змусять до вищевисловлених кондицій, тоді король й козаки, маючи свобідну комунікацію між собою, зможуть керувати нею по своїй волі (не роблячи Карла-Густава формальним королем польським). Коли ж не можна буде їх в тім переконати, то послы мусять поставити справу так, що сього самі козаки мусять добитись; коли ж їм се не вдається, то се не може нарушити союзу (що Карло не стає польським королем)²⁾.

«В відносінах до Москви королеві незвичайно важно, щоб козаки оружно виступили против неї. Послы повинні докладно вяснити Хмельницькому всю безпідставність і безправність війни, початої царем в порозумінню з Поляками (подаються

¹⁾ Архив с. 143—переклад с. 156.

²⁾ Архив с. 144—5, переклад 157—8.

деякі фактичні пояснення для вжитку послів). Коли б Хмельницький став доводити, що Москва таки мала деякі поводи до війни, то треба оправдати короля і вказати на далеко більші несправедливості з московської сторони—на котрі шведський король не реагував, щоб не робити розриву, небажаного козакам.

«В сих розмовах, або при иншій нагоді послы мусять ясно представити козакам, що нинішньою війною вел. князь московський виявляє замисли (ззначені) в іменах його титула: «Волини, Поділля, Білої Руси і многих инших земель східних, західних і північних отчич і дідич»^{*)}. Він тим заявляє претензії на землі які ніколи не належали в. кн. Московському: на Володимир (Волинський), Твер, Новгород, Псков, Смоленськ, Київ і Галич й инші—на котрі ніоден з предків його не підносив претензій. З того козаки легко можуть зміркувати, що згрожує їм,—коли вони не постараються розбити його замислів: вони повинні взяти під увагу, що в. князь включив між свої титули і їх країну. Сей аргумент треба розвинути докладніш і пояснити Хмельницькому, чому Москва шукає порозуміння з Поляками, і Поляки воліють союз з Москвою ніж з Швецією—тому що Москва, роблячи собі пляни на Польщу і Литву, задумує через Поляків підбити собі козаків і позбавити свободи. Бо вони (Москалі) не зносять її ні у себе ні у сусідів. А Поляки, порозумівшися з Москвою, сподіваються підбити собі Шведів і козаків, потішаючи себе, що пізніше знайдуть спосіб упоратися і з Москвою.

«Сими і подібними аргументами, близькими козакам, треба підбити Хмельницького на Москву. До річи нагадати йому, як о. Даниїл ще в перший приїзд до Стокгольму говорив, що Хмельницький радіший був би союзові з Швецією, ніж з Москвою, а потім у Варшаві виразно пропонував королеві козацьку поміч проти Москви; взяти для сього копії сих переговорів. Вказати, яку вигоду можуть мати козаки в такій війні: Хмельницький зможе поширити свою владу на більшу територію, визволити Київ і всі свої землі від московських залог, і зможе мати найкраще сполучення з Швецією через Смоленськ—заволодівши сим трактом з ріжними городами в сій стороні.

«В сумі—послы мають яко мога старатися привести козаків до акції проти Москви. Але коли б кінець кінцем—чого трудно сподіватися—вони не рішилися йти на повний розрив навіть у власних інтересах, послы мають попрацювати над тим, щоб Хмельницький післав корол. вел. на службу значну скількість козаків. А в крайности—щоб він не допустив з боку козаків помочи Москві против короля, а навпаки—діверсією в Польщі звільнив його від польської війни. Король наказує послам особливо постаратися коло сього, щоб добре розвідати всі замисли козаків, аби прихилити їх на королівську сторону, та вяснити всі розходження між Москвою і козаками, щоб використати їх для переговорів.

«Нарешті, коли б Хмельницький захотів посередничати, щоб припинити війну з Москвою,—послы повинні вяснити йому, які великі кривди задано королеві і Швеції, і що король має змогу як з сеї сторони (від Литви), так і від Фінляндії боротися з Москвою і обернути на неї зброю підняту против нього. Одначе в своїм довірю до Хмельницького і козаків король радо прийме їх посередництво, коли б сею дорогою можна було добитися справедливої сатисфакції. Але послы мусять уважати, чи се посередництво не пропонується тільки для того аби ухилитися від помочи; в таким разі

^{*)} В мотивації розриву з Швецією, так само як перед тим з Польщею, немалу ролю відіграли нові титули прибрані царем в останніх роках, під час війни з Польщею, що маніфестували претензії царя на ріжні землі Річипосполитої.

з усякою честю трактуючи про посередництво вказати Хмельницькому, що найкращий ефект дало б, коли б він виступив збройно і в разі потреби силою змусив Москву до гідного порозуміння»¹⁾.

Коли в сих конференціях виясняться прихильні настрої, тоді в довірчих розмовах з Хмельницьким, Виговським та іншими відповідними особами посли мають їм дати знати, що за посередництвом козаків король хотів би вийти в приязні відносини з їх союзниками: Молдавією, Валахією, Семигородом і Татарами. Супроти порозуміння козаків з Семигородом посли повинні зазначити повне вдовolenне короля. Що до обіцянки Ракоцієві польських провінцій посли повинні заспокоїти козаків—коли б вони виявляли в тім якесь незадоволення, що сі переговори ще не закінчені (не стають на дорозі козацьким плянам на Західню Україну). Молдавію і Валахію важно використати в тім напрямі, щоб вони закрили свої границі для Татар і відтяли Полякам їх поміч; треба щоб Хмельницький вислав туди Даниїла в ролі козацького посла з листами шведського короля до обох господарів, і в таким разі посли мають дати Даниїлові секретні інструкції від себе. Так само і в відносинах до Орди: чи Хмельницький не післав би свого післанця з листом Карла-Густава, аби вплинути на хана, щоб він прислав свого уповаженого до Чигрина для переговорів з шведськими послами в присутности гетьмана? Взагалі чи не схотів би взяти на себе посередництво в сих відносинах, щоб відвернути надалі поміч від Татар Полякам, а як можна—то підбити їх до походу на Московщину? Для сього можна обіцяти ханові 50 до 100 тисяч талярів, і було б дуже добре коли б Хмельницький згодився виплатити послам сю суму під королівський вексель платний у краківських банкірів²⁾.

Але першим ділом посли все таки мають постаратися, щоб гетьман зараз же рушив ближче до шведського війська, або пішов хоч би невеликий козацький корпус, навіть 8—10 тисяч, аби тільки маніфестувати перед неприятелем свою спільну акцію і забезпечити зносини. Навпаки—всяким плянам замиренья з Поляками треба запобігти.

«Розвідати, чи не можна б було прихилити Хмельницького на шведський бік, допомагаючи забезпечити владу над козаками його потомству. Або виявити прихильність короля—коли б се було користо—до суджесі Виговського. Або не торкатися сих питань».

«Розвідати, наскільки ті чи інші особи між козацьким урядом можуть бути користні чи шкідливі для інтересів короля. Виявити всяку чемність для Виговського й інших відповідно їх урядові й становищу. Коли б мова йшла про Радзейовського—запевнити незмінну прихильність до нього короля, поскільки се може бути козакам приємно, і т. д.»³⁾.

Лізоля додає до сього, що посли мали передати Хмельницькому дорогоцінні «гемми» з скарбниці шведської королеви—гетьманові вартости 6 тис. червоних, писареві—4 тисяч⁴⁾.

Проект договору виготовлений при тім для посольства властиво формулював тільки ті побажання що містилися в інструкції. «Обопільний союз, тверда і постійна приязнь між й. вел. королем шведським і світл. п. гетьмана, котрим (союзом) вони

¹⁾ Архив с. 146—9, переклад с. 159—162.

²⁾ Краків ще був в шведській окупації.

³⁾ Архив с. 152—3, переклад с. 165—6.

⁴⁾ Жерела XII с. 396, дописка до листу.

обов'язувалися до обоюдної любови, зичливости, помочи і воєнного союзу против усіх неприятелів, які виступатимуть безпосередне чи посередне», мав своєю першою метою поборювати всі заходи до підтримки польського короля і до захитання нинішньої ліги України з Москвою.

На підставі сього союзного договору, зараз по його затвердженню гетьман мав післати в поміч королеві 20 тис. козаків, а коли б сього не вистачало,—негайно, за простим повідомленнем мав би післати більше, а навіть і всіма своїми силами помагати королеві. Се військо не буде доставати плати, але буде утримуватися «з воєного доходу», одначе з захованнем «пристойних воєнних законів». Потім був пункт, що гетьман підчас сеї війни і по її закінченню не може починати війни без порозуміння з шведським королем, коли рахує на його поміч, ані не може укладати згоду чи перемирє без його згоди. Сей пункт потім вичеркнено.

Тепер пункт в справі Москви—дуже здержливо постилізований (пам'ятаючи давніші бажання гетьмана, король очевидно не знає, чи може в якій небудь мірі рахувати на його поміч проти Москви): «Гетьман вважаючи на великі кривди завдані королеві від Москви обіцяє не тільки листами упоминати її, аби відстала від своїх намірів і всі нанесені шкоди нагородила ¹⁾, але коли вона того не послухає, то сполучивши своє військо з королівським на неї наступити і примусити її до замирення на справедливих умовах».

З свого боку король обіцяє всяко дбати про те, щоб гетьман і все військо Запорізьке користувалося давньою свободою, предківську релігію заховувало свобідно і без усяких труднощів. Ніяким ворогам козаків не помагати, але противстати і по змозі примушувати їх до справедливих умов (в чорновику було ще: по можности нищити), а військо Запорізьке завсіди охороняти і помагати йому у всім, що може служити його добру.

Тої війни, в котрій гетьман буде активно помагати королеві, король обіцяє не закінчувати доти, доки гетьман і військо Запорізьке не дістануть повної сатисфакції. Коли б королеві не вдалося опанувати Польщі вповні й прийшлося кінчати справу договором, король всяко подбає, щоб військо Запорізьке осягнуло повну свободу (*libertate absoluta gaudere possit*), без якої небудь залежности (*sine ulla dependentia*), і в ніякі трактати на шкоду війська Запорізького не віде (в першій начерку було ще сильніше: «в ніякі договори з Поляками без затвердження війська Запорізького не віде»).

Нарешті кінцевий пункт, найбільше інтересний, що значно конкретніше ніж вищенаведені інструкції ставить питання про претензії війська на Західню Україну:

«Коли світл. пан гетьман окрім тих великих земель і володінь, котрими володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші части Руси, й. кор. вел. не має против сього нічого, і навіть про ті, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє приложити всі старання, щоб приятельськи без якої небудь образи і без нарушення присяги налагодити сю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання п. гетьмана задоволити ²⁾».

Інакше сказати, король обіцяв взяти назад свої обіцянки Ракоцієві що до Західньої України і подбати, щоб постулат Хмельницького: «Вся Русь до Висли»—був виконаний.

¹⁾ Тут кінчилася перша редакція в чорновику, дальше дописано потім.

²⁾ Архив III. VI с. 167—170.

Але маємо кілька варіантів формулювання союзних відносин України і Швеції¹⁾. На жаль вони не мають дати і заховалися тільки в московським, не всюди зрозумілим перекладі, зробленим з копії привезеної з Польщі Ієвлевим. Одержав він їх в початках травня 1657 року, і невідомо коли і як дістали їх Поляки. Чи се були додаткові інструкції до проекту договору даного Велінгові і були передані Полякам якимсь польським конфідентом, чи посилалися наздогін і попали до польських рук, чи походять іще з пізніших часів—не можна нічого певного вгадати з їх змісту²⁾.

«Просити Хмельницького, аби сказав, якого тятуду і влади собі бажає, і договоровається на одно з трьох, вивідавши наперед, в чім він бажає згоди і прихильности короля:

«Чи разом з Короною Польською хоче він піддатися під протекторат короля з своїми козаками, зістаючися при старих правах і вільностях—тільки справивши їх і задовольши кривди, так щоб вони (гетьман і козаки) пробували в належнім стані?

«Чи згодиться він на васальне право, обіцявши кор. вел. і державі його поміч військом і всім потрібним?»³⁾.

«Тоді вяснити користи, що матимуть козаки з того коли вийдуть у союз і об'єднаються з королем шведським—бо від Поляків вони ніколи не можуть сподіватися якоїсь безпечности, а з'єднавшись з Шведами вони можуть так натиснути на Поляків, що ті б ніякої шкоди не могли їм робити: через Шведів козаки були б забезпечені від насильств шляхти. Навзаєм козаки мали б помагати шведському королеві й наступникам його, щоб корона Польська ніяким чином, ніяким війнами не могла відірватися від корол. вел. і Шведської держави.

«Про границі договоровається з Хмельницьким також на котрусь з трьох: Коли Хмельницький захоче окремої («судільної») держави—чи йому більші чи менші границі мають бути? Тут треба з ними умовитися, якої границі він хоче з Москвою. Як має йти границя з кор. вел. в Польщі, в Литві й на Руси, і що зістається (з Польських земель) за Москвою.

«А неодмінно мусить бути договір на тім, що

«Хмельницький згідно з своєю обіцянкою має забороняти Татарам входу до Польської і Литовської границь: щоб вони не переходили через Дніпро, Дністер і Бог на шкоду корол. вел. і Короні Польській.

¹⁾ Сборник Київської Археографічної Комісії I с. 107.

²⁾ Соловьев, що коротко переказав зміст сих проектів, не вказуючи джерела, в X томі (стер. вид. с. 1714), і Каманин що видав тексти їх разом з статейним списком Ієвлева в Сборнику I і дав потім коментарій до нього в т. II (Договори Б. Хмельницького с. 104), клали їх на рік 1656, не мотивуючи ближче своєї гадки. Липинський висловив такі здогади, що ся інструкція була післана від Карла Велінгові перед тим як була виготовлена інструкція Тернешільдової, і Велінг тримався сеї інструкції не маючи ще Тернешільдової, тому викликав незадоволенне гетьмана і Виговського (Україна на переломі с. 270—1). Але більш того що Велінг сього тексту не дістав—бо перехопили його Поляки.

³⁾ Очевидно сі три можливости треба розуміти так:

а) Хмельницький з військом Зап. готов зіставитися далі в складі Польської держави і разом з нею перейти під владу шведського короля, забезпечивши певні привілеїї козацькій верстві; б) він хоче бути васалем шведського короля непосредне, нерахуючися в складі Польщі; в) він хоче мати цілком окрему державу.

«Коли корол. вел. і Шведська держава будуть захоплені війною, Хмельницький за проханням кор. вел. і Шведської держави має послати в поміч 40 тис. війська як в границях польських і литовських так і поза ними. Має тримати їх в службі своїм коштом 3 місяці, а по 3 місяцях вони мають служити далі, тільки годувати їх мають уже з скарбу кор. вел. як і инше військо, а плати їм не давати. Коли ж Хмельницький не схоче давати стільки людей, можна з ним умовитися і на менше число—20 тис., і не обов'язувати його посылати на далекі держави, а тільки на сусідні з Швецією. Коли ж у кор. вел. протягнеться війна з Подьською короною і з иншими сусідами, Хмельницький повинен тримати 40 тисяч на поміч против якого небудь неприятеля.

«Повинні також козаки пообіцяти не входити в союзні в договори з якою небудь державою без відому і волі й. кор. вел. і його наступників, ані не мати приятини з якими небудь сторонніми монархами на шкоду його, його держави і приналежних йому земель. Треба також щоб Хмельницький і козаки пообіцали без волі і дозволу шведського короля не починати ні з ким війни—щоб кор. вел. не попасти через те в якусь нову несподівану війну¹⁾. Коли кор. вел. замириться з котрим небудь сусіднім монархом, сей договір лишається незмінним. А Хмельницький і козаки повинні віркітись всяких пактів і договорів з королем Казимиром й иншими монархами, таких що могли б бути шкідливі для шведського короля і до нього приналежних.

«Коли ж Хмельницький занадто звязався з Москвою своїми обіцянками (і не може з нею розірвати), то має він всякими способами привести Москву до того, щоб вона не претендувала більше ніж по Березину, а рента Литви щоб лишлася кор. вел. і державі Шведській. Також що по той бік Березни, на Україні і на Волини, щоб Москва не мала до того ніякого дла, і поза уділом Хмельницького все щоб належало королеві і короні шведській.

«Хмельницький повинен дозволити перевозити через свою землю всякі товари, і щоб король міг брати мито з усяких товарів—але можна четверту частину його поступити Хмельницькому. Для кращого торговельного промислу випросити для короля окремі землі при тих трьох ріках: Дніпрі, Богу і Дністрі: щоб там ставити магазини і привилеями як найкраще забезпечити ті місця—щоб Хмельницький і козаки не чіпали їх, ні тих людей, що там жили б і туди приїздили.

«Хоче також король вибрати собі місця над Дніпром придатні для будови фортець і городів, щоб заборонити приступ Татарам. На се королеві потрібна відповідна місцевість над Дніпром, на кілька миль, на будову такої фортеці. Козаки неповинні позволяти тим селянам, що на тих місцях тепер живуть, відти тікати і до козаків переселятись: таких утікачів козаки повинні назад віддавати, або дозволити королеві їх розшукувати. Також козаки неповинні в тій місцевості ставити своїх домів. Мають вони боронити її від всякого неприятельського насильства і всякої небезпеки, і не забороняти королеві посылати до неї на поміч своє військо через козацькі краї і битися там з своїм неприятелем. Місця сі, що й. кор. вел. хоче для себе при р. Дніпрі, лежать при р. Тетереві, від її початку до устя з прилеглою територією²⁾ на 12 миль по обох сторонах. В иншім місці король хоче ставити городи і фортеці там де Татари переправляються через Дніпро—для сього король хоче острова з прилежною територією на 4 милі по обох сторонах Дніпра. Добре було б якби можна

¹⁾ Я тут і далі переставляю деякі фрази для більш льогічного порядку і кращого зрозуміння.

²⁾ Тут і далі не зовсім ясний вираз: у'вад, у'вади.

було видлучити для нього і город Київ з такою ж територією як вище зазначено, але коли того не можна буде досягнути, то можна й лишити.

«Коли королеві трапляться післати своїх послів до Татар, чи до Москви чи до Турків, або до інших країв, Хмельницький має дати їм вільний переїзд і дати охорону, також забезпечити їм поживу і підводи.

«Королівські грамоти у всіх мають бути шановані.

«В вірі нікому не має бути утиску, особливо євангеликам: для них по всяких містах мають ставитися церкви ¹⁾).

«Коли Хмельницький захоче окремої держави ²⁾, то мусить до вище зазначених пунктів додати спеціальні договірні вимоги. Король же з своєї сторони обіцяє по можності своїй підтримувати його, Хмельницького, в такім стані і владі, і боронити від лядського насильства, так щоб йому не треба було нічого боїтись. Вірі грецькій король рад сприяти, так щоб ті місця де є віра грецька, ні в чім не терпіли обмеження в давніх правах і звичаях, а навпаки—щоб через нинішні договори права грецької віри були примножені і поправлені.

«Також вільно буде Хмельницькому завести у себе Республіку Козацьку — як буде собі вважати: дати їй певні права і закони, за котрими могли б козаки жити, а наступники Хмельницького—правити ³⁾).

«В границях його (держави) має лишитися тільки воеводство Київське, а Чернягівське треба відступити Москві. А коли б Хмельницький не хотів на се пристати, можна йому відступити частину Браสลавського воеводства до Богу, а від Винниці до Браслава піде границя польська. А як і на те не пристане і доконче захоче границі по Ямпіль,—можна йому й те відступити, тільки з тим щоб за королем лишилося право на свободну торгівлю, і місця для будови городів і фортець над Дністром і Богом так само як і над Дніпром, і мито з товарів—з котрого Хмельницькому можна відступити четвертину, або й половину.

«Коли й кор. в. на пильне прохання Хмельницького згодиться дати йому поміч і оборону, Хмельницький тому королівському війську, яким король йому помагатиме, має давати всякі запаси і страву своїм коштом, і всякі видатки зроблені королем через ту поміч козаки мають йому нагородити.

«Кораблям і човнам королівським на Дніпрі і за Дніпром ніяких перешкод не чинити—козаки скрізь мають їм давати вільну дорогу і позволяти купувати запаси.

«Коли король схоче наняти козаків за гроші в свою службу, козакам щоб було вільно найматися в королівську службу. Але з козаків визначених від Хмельницького на службу ніхто без його відомости не може йти в королівську службу.

¹⁾ Треба розуміти так, що досі подані загальні умови мають бути в договорі при всякій формі державного ладу в козацькій державі; вони мають нумерацію від 1 до 6, але настільки нелогічну, що я її пропустив.

Далі наступають постанови спеціальні, відповідно до того чи буде самостійна чи васальна козацька держава, чи тільки привілейована козацька верства в Польській чи Шведській державі.

²⁾ «Удільным быть» в значінню самостійної держави, в противстваленню до васальства, котрого умови обговорюються нижче.

³⁾ «Такоже Хмельницькому волно будет постановить у себя Рѣчь Посполитую Козацкую, как ему надобно будет, и чтоб он им подлинныя права і уложенья дал, по которым им, козакам, жить и как наследникам его, Хмельникого властвовать» с. 111.

«Коли Хмельницький скаче бути васалем (голдовником) шведського короля¹⁾, то заховуються всі вище (на початку) подані статті²⁾».

«Має бути відступлене йому Київське воеводство, має він писатися князем київським і чернігівським і гетьманом війська Запорізького і владу мати в своїй землі— в своїх шляхетських маєтках, в суді й управі тих країв, що йому й козакам будуть дані й потвержені від кор. вел. діличним правом—так щоб він на свою користь обернув маєтки в сій землі, наділяв тими маєтками служебних людей своїх, відповідно їх гідності і службам, і всякі приходи вибирав давнім звичаєм.

«Духовний чин має бути в усім по давньому: поставленне митрополита й інші справи мають бути в волі королівській.

«Коли Хмельницький захоче, щоб його васальне володінне було діличним, треба щоб він зложив послушенство королеві й прийняв свій лен³⁾, як курфюрст бранденбурзький і герцог курляндський складали королеві польському. Потім всякий раз за наказом королівським щоб готов був ствердити своє послушенство присягою королеві і наслідникам шведської корони, і то не тільки своєю, але й (присягою) виборних уповажених людей від повітів. (І не тільки послушенство але й обовязок) значнішої данини на оборову того князівства і на потреби королівські. З доходів половина має йти на Хмельницького, а половина на короля.

«Коли в державі Шведській не стане короля і піchnуть вибирати нового, земля Запорізька має новому королеві подарувати 30 тис. золотих. Також щоб не забували піднести скільки можна, коли королівські сини будуть женитись, а доньки виходити заміж. Також новий князь запорізький, настаючи на місце помершого має піднести королеві шведському 30 тис. золотих.

«Також договоритися з Хмельницьким, які закопи він своїм підданам дати хоче, як далеко сягатиме його влада, які права і вільности заведе, як він себе і кожного в володіннях і привилеях скаче забезпечити, а яких привилеїв захочуть реєстрові козаки.—все то Хмельницький наперед у себе має перевести, а потім прислати на затвердження й. кор. вел.—аби честь королівська в нічім не була применшена.

«Коли ж Хмельницький не захоче прийняти державу Запорізьких козаків⁴⁾ як діличний князь, то запропонувати, щоб держава («стать») і військо Запорізьке вибирали зпоміж себе 4-х осіб на князівство Київське і державу Запорізьку, і з тих 4-х осіб кор. вел. вибирав одного, щоб він як князь володів як у цивільних так і у воєнних справах, і так правив як вище описано про васальне володінне.

«Рад би був король, щоб усі маєтності того князівства були розділені й розписані—щоб їх роздати козакам, котрих служба визначна («явна»), себто визначнішої старшині, щоб вони разом з князем правили б і були його сенаторами. Треба щоб їх було 12 для правління державою. На прожиток їм треба дати шляхетські маєтки, і відділити також на князя, на його утриманне. Але то буде в волі Хмельницького, чи він скаче роздати своїм службовим людям маєтності в діличне володінне, чи в доживотне, і яку службу з тих маєтностей визначити. Одначе всякі уряди, які у них будуть, не повинні даватися в діличне володінне.

1) Починається друга евентуальність: васальної козацької держави.

2) «во всем стоятъ противъ первыхъ 6 статей» ті що вичислені у нас на ст. 1290—2.

3) «голдовную честь принялъ».

4) «статьъ запорожскихъ».

«Селянам, які тепер у нього в підданстві, було б добре щоб Хмельницький¹⁾ наказав жити в своїх домах²⁾, і платити йому й старшині грошеву дань, щоб рілля не лежало порожнем.

«Але в усім тим покладати на волю Хмельницького. Коли б він твердо став на тім, що в тих повітах що будуть у його володінню він має розпоряджатися всіма маєтками, навіть духовними,—і в тім йому поступитись. Тільки щоб київський митрополит не мав призначатись і настановлятись без волі королівської.

«А що козаки через сей наш договір стали вільними людьми³⁾, то надалі вони з своїм князем неповинні мішатися до справ Польської держави, а вдоволятися тим, що їх князь постановить, і не претендувати на вільні голоси⁴⁾. Мають зіставатися вільною й окремою державою під охороною й зверхністю⁴⁾ короля шведського і польського і держав Шведської і Польської, помагаючи корол. вел. і державі його на всяких неприятелів. Також і князь їх згідно з своєю обіцянкою повинен буде ходити на службу королеві з вище зазначеним числом козаків і бути в війську під начальством короля.

«Невільно буде князеві й козакам збільшати число укріплених городів, на шкоду кор. вел.—все вони мають робити за відомом і волею корол. вел.

«Привилеї надані кому небудь від князя, не матимуть сили, доки не потверджені кор. вел.

«Гроші у них мають бути як у Польщі.

«Апеляція в судових справах має бути, як давніше бувала. Надалі буде апеляція до князя, а коли там справа не закінчиться—до короля.

«Князів своїх відставляти воеводство Київське і військо Запорізьке не матимуть права: се право належатиме тільки королеві. Коли підані схочуть обжалувати князя за порушення прав і законів їх, вони можуть скаржитися кор. вел. і покликати його на королівський суд, і король винесе постанову як розсудить. Може він також і незалежно від війська Запорізького і підданих князевих відставити князя волею своєю королівською і визначити йому кару, коли князь стане нарушати договір з корол. вел.».

Як бачимо, все се писалося в аспекті претенсій і надій Карла-Ґустава бути королем польським і мати зверхність над військом Запорізьким не тільки на підставі нового договору з військом Запорізьким, але і за старими традиціями зверхности над ними Корони Польської, що мала перейти до Карла-Ґустава, як польського короля. Тому його проекти васального Київського князівства так близько сходилися з проектом в. кн. Руського, що одночасно висувано як останній спосіб розв'язання справи з польського боку.

Але все се тим часом зісталося в сфері побажань. Данило з Тернешільдом не виїхали вчас. Данило сидів без діла в Пруссії, і гетьманський уряд не знав що думати про се: маємо з 21 н. с. січня лист Данила до короля з Ельбінґу, він сповіщає його, що

¹⁾ Мабуть у тім значінню, щоб їх не витягано на військову службу.

²⁾ Звільнені від польської зверхности.

³⁾ Участь у соймі. ⁴⁾ «но оставатца имъ какъ волному и удѣльному статусу подъ обороною и голдемъ королей и господарствъ свѣйскихъ и полскихъ». Себто королів шведських, що будуть одночасно й королями польськими і правитимуть державою Шведською й Польською.

з України прийшли до Королевця (Кенігсберга) купці з 100 возами товарів і з наказом від гетьмана і від писаря переказати Данилові їх велике здивованнє, що він не вертає і вістей не дає. Данило просить Карла-Густава щоб він своїм листом оправдав перед гетьманом сю неакуратність і висловив гетьманові свої бажання ¹⁾. Очевидно, Данило не дістав відправи від короля ні можливости повороту, і з ним сидів без відправи і королівський посол. Скінчилося се тим, що Данило перестав себе вважати агентом Хмельницького і перейшов у службу шведського короля—в пізнішій інструкції своему послові король згадує, що Данило за згодою Хмельницького вийшов з його служби і перейшов на службу шведську ²⁾.

Тим часом 14. (24) листопаду гетьман писав королеві з Чигрина:

«За весь час відколи ми вислали о. Даниїла і досі, ми не одержали ніяких листів від вашого вел., але тепер, коли ми вийшли в договір з князем семигородським, ми сподіваємось легко мати зносини з в. вел. От і сього листа, з засвідченням нашої незмінної приязни ми посилаємо через володіння згаданого князя і просимо оповістити нам щасливі успіхи в. вел. в поборюванню неприятелів і все инше що дотикає нашого добра. Бо і ми підчас усеї сеї війни з Поляками, яку вели й ведемо досі з сим віроломним неприятелем, ніякої помочи не давали неприятелям вашим, шануючи приязнь в. вел. Виявили б її в. вел. через нашого посла—коли б переїзд не був такий небезпечний. Тому просимо в. вел. про все нас повідомити» ³⁾.

Але слідом, очевидно, прийшов лист через Семигород, і гетьманська канцелярія відповіла напуштим листом, складеним ще більш кулявою латиною, ніж яку пускала канцелярія шведська, так що можемо тільки в приближеннї віддати зміст сього досить важного посланія, що висловляло бажаннє гетьманського уряду устави між Україною і Швецією такі союзні відносини, які вже усталилися з Ракоцієм і обома господарями:

«Не иншим способом може закоріюватися приязнь і виростати в твердий звязок, як обопільною вірністю і незмінною постійністю. Богато в останніх роках мали ми доказів приязни світлійшої Христини, засвідченої богатяма листами, але вони легко могли ослабнути і забутися, приспані довгим мовчаннєм. Але коли одержуючи часті листи в. вел., які оживляють їх і старі задатки підіймають до справнього звязку, ми не тільки що почуваємо себе з'обовязаними до взаїмности, але совість, неодмінний свідок понуджує нас до висловлення і великої подяки. Так прийнявши і сі письменні засвідчення приязни в. вел. з належною вдячністю, ми і з свого боку відповідаємо нашою покірною прихильністю, обіцюючи виявити її всякими послугами в. вел. і бажуючи в. вел. постійних успіхів. Що довгий час ми з свого боку не давали знати про наші справи і наміри, сподіваємось—в. вел. не буде тому дивуватися, довідавшись від подавця сього листу, як се сталося через неможливість свобідного переїзду. Але при сій нагоді заявляємо: ми з самого початку як тільки підняли зброю на Поляків за віру й вільність ³⁾, так і далі триваємо в сих намірах против усіх хто силою хотів би

¹⁾ Архив III. IV с. 192.

²⁾ Тамже с. 266, див. нижче; в березні бачимо Данила в Марієнбургу, тамже с. 214.

³⁾ Архив III. VI с. 178, дата Czyhirini 14 novembris 1656 vett, титулятура як у попереднім: *Serenissime rex Svecorum, domine et amice nobis observandissime*. на листі поміта про одержаннє 7 лютого 1657.

⁴⁾ Властиво «для розмноження віри і вільности», *pro aucta fide ex libertate*.

їздити на шнях наших ¹⁾—покладаємось на Бога, що він нас від їх насильств і наступів захистить. А в. вел. як обіцяли ми неудару приязнь і любов, так постановили й трівати в ній постійно—що й доказуємо не подаючи ніякої помочи жадним неприятелям (вашим), неважаючи на часті їх прохання, і не маючи при тім інших мотивів крім того щоб догодити тим в. вел. і дістати в нагороду непохитну вашу приязнь. З приводу шасливих успіхів в. вел. щиро повдоровляємо і даліше такого ж щастя зичимо. Собі ж найбільше бажаємо—просимо се в. вел. прийняти до відома—таким же звязком (союзом) звязатися з в. вел. як звязалися ми тепер з світл. воеводами обох Молдавії і з світл. князем Трансильванії. Се наше бажанне радо ми б і здійснили, щоб тільки як скорше відкрився свобідний приступ (комунікація). Бо досі така була в тім тіснота, що за виїмком одного листа, пересланого нам через світл. князя трансильванського, ми нічого не могли ні одержати ні вислати ²⁾.

Скільки тих гетьманських листів, що стали посилатись через Семигород, дійшло до Карла-Густава, лишається невідомим. З шведської сторони маємо згадку шведського посла в Семигороді Штерібаха, що він одержав три рази копії листів від Карла-Густава до Хмельницького—з 2 і 9 грудня (ст. ст. очевидно), і кінець кінцем передав одну з тих копій «козацькому генералові Антонові», щоб той переслав гетьманові,—а дві інші післав з гінцями Ракоція ³⁾. Але 22.XII поїхав нарешті до гетьмана Велінг ⁴⁾, щоб про все розговоритися на місці.

З Семигородом справа йшла скорше ⁵⁾. Місія Шебеші значно посунула переговори, і в вересні союз вважавсь уже формально заключеним, так що шведський ко-

¹⁾ Contra quosuis qui nostris inequitare violenter cupierint cervicibus, очевидно розуміються Поляки й Москалі.

²⁾ Конструкція в оригіналі неправильна, але не хочу її радикально виправляти, щоб не розминутися зі змістом. Архив III. VI с. 180—181, dabantur Czychyrini die 16 novembris vet. styl. a. 1656, на обороті адреса: Serenissimo Carolo Gustauo, Dei gr. Suecorum, Gott. Vand-que regi etc., domino et amico nobis observandissimo.

³⁾ Transsylvania II с. 272. ⁴⁾ Тамже с. 259.

⁵⁾ Я приложив не мало старання, щоб докладніш представити історію українсько-семигородського союзу і спільної кампанії в Польщі, але не міг дійти бажаної новноти. Дечого не вдалося дістати, особливо з публікацій мадярських; переклади з мадярської мови, що робились на моє замовлення місцевими мадярами, не вдались зовсім, а й замовлені професійним перекладчиком у Відні, не завсіди точні; поміг мені їх уточнити проф. будапештинського університету А. Домановский, котрому за се складаю щирю подяку. Таким чином в нинішній праці використано чимало матеріялу, який досі поминався. Праці двох галицьких дослідників: К. Заклинського: Зношення козаків з Шведами і князем Юрієм Ракоцим II (Справозданіє львівської академ. гімназії за р. 1882/3, тілки початок) і С. Зарицького Stosunki księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakoczego II do Rzeczypospolitej polskiej w czasie wojny swedzkiej od r. 1655 do 1660 (Sprawozdanie gimn. w Kolomyi za r. 1889 і 1890) не використовували малярських текстів, так само як і новіша праця Кубалі—Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 і 1657. Бажано було б, щоб сей епізод був оброблений ще монографічно, за поміччю мадярських бібліотек і архивів. Я не міг сього зробити в рамках сеї праці.

роль, вийшовши в союз з Ракоцієм, міг уважати й себе до певної міри союзником гетьмана, хоча й посереднім,—тому що гетьман і Ракоцій присягли собі навзаєм мати одніх приятелів і ворогів.

Паспорт Шебеші до Чигрина був виставлений слідом по виїзді Бруховецького, 16 червня, але над інструкцією приходилось подумати. Хоч 20-го списано й доручено йому і повновласть і інструкцію, одначе різні гадки приходили далі й далі, і до інструкції додавались все нові додатки.

Повновласть написано латинською мовою; в ній значилось, що її подавець Франц Шебеші з Болгарфальви, міністр семигородського князя, людина гідна такого високого доручення, аби оформити від кількох літ завязану і засвідчену обосторонніми дружніми послугами приязнь між князем семигородським і гетьманом Б. Хмельницьким, полковниками і всім військом Запорізьким. Так рішили обидві сторони—сю приязнь двох народів, вихованців Марса ¹⁾, закріпити урочистими договорними актами, в прийнятій для того формі. Князь семигородський дає для сього Шебешеві цілковиту повновласть трактувати з згаданими представниками війська про приязнь, союз і добро обох народів—Трансільванського і Запорізького ²⁾, згідно з даною йому інструкцією, уложити договір і підписати його. Князь своїм словом прирікає, що все постановлене і підписане його міністром для закріплення приязни він прийме і не заперечить ніяким чином, безпосередне чи посередне, і коли треба того буде—потвердить договір «в найбільш автентичній формі» зложений Шебеші договір ³⁾.

В інструкції Шебеші наказувалось, догонивши козацького посла (Бруховецького) разом з ним їхати до гетьмана. Приїхавши привитати гетьмана, Виговського, полковників та інших визначних осіб і передати їм листи (на жаль вони до нас не заховались); запевнити їх в приязни князя і всяко старатися придбати їх приязнь і прихильність. Пояснити їм, що хоче між ними і князем взагалі і від довшого часу існують приязні відносини—закаламучені тільки на якийсь час в 1653 році—не з вини князя, і потім знову відновлені,—але князь хотів би їх закріпити і перетворити сей фактичний союз в цілком формальний, стверджений всіма прийнятими для того урочистими обрядностями. Щоб гетьман потвердив його своїм «дипльомом» і присягою своєю і своїх визначніших старшин, за формулою яка для сього посилається, і по сім вислав своє посольство до князя, й тоді князь потвердить своїм дипльомом обіцянку заховувати приязнь з гетьманом.

«Коли б зайшла мова про форму сього з'обовязання, і вони б стали домагатися щоб так як вони не тільки своїм писанням, але і своєю присягою стверджують свої з'обовязання, щоб так і ми не тільки своїм писанням, але і своєю присягою потвердили нашу приязнь,—можете на се їм відповісти, що ми абсолютний володар, при божій допомозі ніщо крім смерті не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть инакше: захованне гетьманства або зміна його за-

¹⁾ quae tamen (amicitia) ex nostro et ipsorumque Illustrissimi Ducis et Exercitus Zaporoviensis consensu arctiori vinculo per solitam pactorum conventorum solennitatem astringenda e hos duos Martis alumnos populos ritu solemnium, per firman pactorum et foedaris societatem coalescere ex utriusque gentis bono visum est. Стиль дуже не граматичний, але й коректа не всюди бездоганна.

²⁾ de amicitia et societate utriusque Nationis Transylvanicae et Zaporoviensis bono.

³⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 384.

дежить від свободної волі підвладних і гетьман не має персональної влади ¹⁾). По третє— у них такий звичай, що вони присягають, і то не сам тільки гетьман, в нашім же краю і у інших християнських володарів видається тільки диплом з відкликом до слова володаря». «Але коли вони самі сього питання не порушать, ви від себе до того не давайте приводу, аби вони до сього не причіпились. Відразу жадайте забезпечення («асекурації») від них, а про наше буде час говорити потім—коли придуть їх посли щоб одержати асекурацію від нас. Зрештою можете посилатися на те, що гетьман як у власній справі так і на справах інших (осіб або держав) мав можливість пересвідчитись, що Угри взагалі, а особливо ми (Ракоцій) будучи після бога їх зверхником, свято і непорушно заховуємо дані приречення не тільки ті що скріплені нашим підписом і печаттю, але й видані нашими підвладними».

«Союз і приязнь між нами має тільки на те служити, аби з обох сторін була та певність, що вони ніколи, при ніякій нагоді, на нічий наказ ні против нас персонально ні против наших наступників ані против наших союзників—сусідів, себто против Молдавії й Валах і їх воеводів, не виступлять ворожо. ні помочи против нас нікому не дадуть, ні перелугастя через свій край наших неприятелів,—таке саме запевнення готові и ми їм дати».

«Але що в будучині, коли Польща трохи поправиться, може статись, що там зараз почнуться релігійні переслідування,—поставте їм питання, яке б становище вони завняли в таким разі: коли б дісиденти в Польщі, підпали релігійним нагілкам, чи хотіли б вони за пих обстати, чи ні? Але коли б вони хотіли б в тій справі якоїсь постанови, відкличтеся до того, що вони мусять сю справу доручити своїм послам, і ми з ними договоримось. Бо ся справа дотикає також і інших осіб, а ми тепер трактуємо тільки в нашій власній справі. Але ви постарайтесь привести до того, щоб вони з нами зложили умову обосторонньої помочи і на випадок релігійних нагінок у Польщі».

«Коли б зайшла мова про те, чи ми більше схиляємося в шведську чи польську сторону—чи ми будемо помагати котрій небудь стороні,—відповідайте, що ми досі не були виразними неприятелями Польщі, але з Шведами приязнь перейшла на нас іще з наших предків, і тепер вона стоїть. Що ж до помочи, то скажіть, що шведський король досі не жадав від нас помочи, тільки приязни, а польський король дуже настирливо домагається помочи і против козаків і против Шведів, і тепер у нас їхній посол в сій справі. Але ми досі не дали ніякої обіцянки—наперед хотіли забезпечити собі приязнь гетьмана».

«Думаємо, що вони наперед будуть старатись вивідати, до котрої сторони ми схиляємось. Але ви старайтесь довідатись, до котрої сторони прихилиються вони—до Шведів чи до Поляків, і чи мають намір помагати котрій небудь стороні. Також як стоїть справа з їх обов'язками супроти московського (царя) і з їх союзом з Татарами. Чи вони збираються сього року на війну чи ні, і чи московський (цар) рушає куди небудь сього року».

Се основна інструкція, датована 20 червня, до неї додано на окремім листку ще такі завваження, подиктовані побоюваннями, щоб якось передчасно не відкрити карт і не прорешевити свого політичного престижу.

¹⁾ az hetmansagnak allatasa, változtatasa függ az allatok levöknek szabadasagokbol; egyebarant is az directio maganos hatalmaban az hetmanoknak nincsen—386.

Не бажаючи відкрити своїх думок що до Польщі—бо вони ще й у нього самого не викристалізувались, Ракоцій уважав потрібним тим часом грати й перед гетьманом ролю прихильника польсько-українського замирення, і велів Шебеші говорити про його бажання послужити посередником в сім замиренню.

«Як з початку ми мали відразу від кровопролиття між християнами, так і тепер ми рекомендували б (козакам) замиритися з Поляками—без шкоди для московського (царя), з котрим гетьман має союз, і без шкоди для шведського (короля), з котрим ми стоїмо в приязних відносинах, тим менше—без згоди на релігійні утиски, против котрих ми протестуємо так само рішучо, з огляду на дисидентів, як і його мил. (гетьман). Старайтеся по можности намовити, щоб він здався на наше посередництво, під сказаними умовами. Коли б вони тепер на се не годились, то все ж таки—з огляду що кожда війна мусить кінчатися замиренням,—хоч тоді як будуть братися до переговорів про згоду, нехай вони се роблять не через инше посередництво, тільки наше. Говоріть про се з гетьманом і з иншими, з ким треба, і по можности старайтеся одержати се в писаній формі».

Дальше йдуть остероги—не давати «асекурації» Ракоція, не одержавши асекурації з козацької сторони: коли б не можна було обмінятися сими «асекураціями» на місці, нехай Шебеші се відложить до приїзду козацького посольства до Ракоція: воно одержить асекурацію від Ракоція на авдієнці у його, передавши йому козацькі грамоти. Наступний лист до певної міри пояснює сю незвичайну обережність, а навіть боязкість, щоб козацькі дипломати, не давши відповідних гарантій, якось не видурили документів семигородської сторони—як се мовляв сталося в козацьких переговорах з молдавським господарем. «Вважайте в кожному випадку на нашу гідність», кінчиться додаткова інструкція ¹⁾.

Три дні пізніш наздогін нішли сі нові завваження ²⁾. «Ми післали наші приречення («асекурацію»), але будьте дуже обережні з сею справою, аби не вийшло так, що вони наші візьмуть, а своїх не дадуть—так як зробили з воеводою Стефаном: він зложив присягу персонально перед послом гетьмана, а той потім обіцяної присяги не вчинив».

Політичні новини, одержані останніми днями і переказані Шабешеві в сім листі, до певної міри пояснюють сі побоювання: «Зловлено татарського шпіона, і він розповів, що се вже рішена справа: Татари і козаки зйдуться в Польщі, щоб напасти на нас. Ми можемо допускати такий намір, але сам оден хан (без козаків) не посміє (на нас напасти),—сумніваємось, щоб він се мав зробити». Тому—«дуже вважайте, які їх наміри (гетьмана і війська)—чи вони справді хочуть нашого союзу, чи тільки удають, і коли хан виступить против нас, чи вони (козаки) не зроблять того ж? кому вони властиво сприяють?»

«Коли б під час подорожі вам довелось від козаків почути, що вони готові присягнути на тім, що не будуть нашими ворогами, повідоміть нас про се».

«Заждайте від воеводи (Стефана) чоловіка, через котрого ви могли б повідомити нас, коли б вам прийшлося затриматися довше».

Гетьманові і його людям належить переказати останні відомости, що справи Яна Казимира дуже лихі, і Поляки ледви чи утримаються власними силами. Французи,

¹⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 388—9.

²⁾ Тамже, с. 390.

Шведи, Англіїці, Бранденбуржці в союзі. Я думаю, що при сім розумілося як то користно до гетьмана звязатися з сею лігою через Ракоція. Про посередництво Ракоція в замиренню з Польщею вже нема мови.

Нарешті технічні вказівки: «Начерк листу для гетьмана зроблено латинською мовою, титул треба перемінити і додати формули присяги». Мова про текст договору, що має підписати гетьман. Як побачимо далі, через сі формальности, котрим Ракоцій надавав занадто багато значіння, справа пішла в проволоку.

Шебеші догонив Бруховецького 23 червня, разом приїхали до Яс 4 липня. затрималися два дні у воеводи, 6 липня вихали і 10 були на козацькій границі в Рашкові. Полковник Зеленський стрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і прийняв його обідом. Пробыли у нього два дні, вихавши 12-го зробили пристанок на попільцях «Пішанці»—було місто, але Татари спалили, обїдали в полі; «почавши від Рашкова все спустошено, через сю пустиню йде татарська дорога; боляко і небезпечно—записує в своїм дневнику Шебеші ¹⁾. 14-го були в Умані, у полковника Ханенка; 17-го вечером в Орловці у «військового судії, дуже поважної людини, другого дня у нього ж обїдали, а на вечері поспіли до Смілої—«нею володіє молодший брат Виговського; довгий міст через ріку, але саме болото, біжучої води навіть не видко». Другого дня були в Чигрині. Гетьмана застали, на другий день (20 липня) він прийняв Шебеші, і запросив до обїду, але переговорів очевидно не було. Наступна записка під 23-м: обїд у Виговського, після обїду туди ж прийшов гетьман. 25-го обїд у Бруховецького, другого дня нарешті Шебеші «посольство у гетьмана відправив і мав з ним переговори». Потім під 29 відправа; гетьман посилає з Шебеші до Ракоція осавула Ковалевського і «Поляка» Грушу; того ж дня й вихали, другого дня були знову в Смілій «в місті Данила», 3-го серпня в Умані, 7-го в Рашкові і т. д.

На жаль, нічого понад такі подорожні одмітки не лишив нам Шебеші з своїх чигринських розмов. Мусимо звернутися до офіціальних актів посольства та деяких побічних відомостей, щоб виробити собі деякі поняття про хід і зміст переговорів.

Перед усім в актах його маємо *summa legationis*, латинською мовою, з датою 26 липня: очевидно копія змісту посольства, поданого ним на переговорах з гетьманом. Вона складається з 4-х пунктів скомпонованих Шебеші почасти з основної, почасти з додаткової інструкції, одержаної від князя. Хоч зміст їх нічого нового не дає понад те, що ми в тих інструкціях прочитали, про те інтересно бачити, що становило тему переговорів:

«1. Як з самого початку князь ²⁾ відмовляв від проливання християнської крові і радив вашим вельможностям замиритися з Поляками на добрих умовах, так і тепер бажає би сього, аби тільки се могло статися з користю для Москви, з котрою у вельможностей ваших союз, без шкоди для Шведів, з котрими у нас приязнь ³⁾, і без релігійних репресій, котрими князь смутиться однаково з вашими вельможностями.

2. Тому що кожній війні кінець згода, князь бажає, щоб ся згода сталася за його посередництвом—коли нарешті вельм. ваші її собі забажаєте.

¹⁾ Тамже с. 378.

²⁾ *celisissimus princeps*—так скріз для Ракоція, *dominationes vestrae* або *magnificae dominationes*—для української сторони.

³⁾ Тут і подекуди нижче в тексті дещо упущене (се ж чернетки), але що зміст ніяким сумнівам не підлягає, сі дефекти виправляю в перекладі без спеціальних застережень.

3. Хоча приязнь між князем і в. вельм. з того часу як відновилася, з обох сторін заховувалася, але щоб вона була з обох сторін певна і був формальний союз між князем і вельм. в., бажає князь, аби вельможн. ваші забезпечили П дипломом вашим, з присягою пана гетьмана, полковників і старшин. «Форма» (текст) асекурації і присяги у мене в руках. З свого боку князь—пан мій—як тільки ви пришлете до нього своїх послів, дасть свій диплом або асекураційний лист і забезпечить в. вельмож-востям, що буде заховувати приязнь і прихильність до в. вельм.

4. Коли Поляки, прийшовши до сили ¹⁾, стали б утискати громадян що не шд-лягають папі, себто лютеран або евангеліків та інших, яких паписти звуть дісцен-тами,—чи в. вельм. не мали б охоти таких громадян боронити і захищати і своєю зброєю від Поляків-папистів?» ²⁾.

«Форма диплому» подана гетьманові така: «Ми Б. Хм., найвищий гетьман, полковники і т. д. іменем нашим і всіх Козаків Запорізьких даємо знати всім: бачивши безсумнівні докази щирої приязни до нас князя Ю. Ракоція (титул), ми запевняємо (assecuramus) його вірою нашою християнською, що ми ніколи ні з якого приводу, ні за чим будь наказом або жаданнем не будемо неприязнями ні самому князеві, ні його наступникам, ні його державі і підвласним народам, ані його сусідам-союзникам, а саме мепканцям і воеводам обох Волощин: Молдавії й Валахії—доки вони непохитно заховуватимуть приязнь і союз заключений з князем. Не підіймемо зброї ні за плату, ні за яким небудь иным приводом, безпосередне чи посередне, ні помочи не дамо, ні воєків наймати чи набирати не дозволимо, ні переходу через землі наші не попустимо неприязням їх, коли такі покажуться. На їх шкоду ніяких кореспонденцій, договорів ні змов (collusiones) не будемо чинити, навпаки—коли такі до відомости нашої дійдуть, ми завчасу дамо їм знати. У всім ширі приязнь і вірність договорам з князем і його наступниками, з його підданими і союзниками свято заховаємо і подбаємо про захованне нашими підданими» ³⁾.

Не маємо сеї асекурації так як вона була підписана гетьманом і старшиною; але судячи з того що з цього приводу дискусії не чути, і асекурація Ракоція обертається приблизно в таких же межах, можна думати, що текст запропонований Ракоцієм був українською стороною прийнятий. Але він непотрібно викликав питання що до процедури потвердження—що з української сторони союз буде потверджений і грамотою і присягою—не тільки гетьмана, але і старшини, а з сторони Ракоція тільки його «асекурацією», і т. под. Гетьман з старшиною рішучо повстали против такої нерівності, домогалися, щоб обидві сторони трактувались однаково, і на сім ґрунті потім вийшли непорозуміння й жалі. Призначили-зараз же послів—генер. осавуда Івана Ковалевського й Івана Грушу—шляхтича польської едукації,—що з тої причини попав у днешнику Шебеші в Поляки. В листі до Ракоція переданим з ними—писаним дуже пишним, але не дуже зрозумілим і ясним латинським стилем, гетьман висловляв велике вдоволення, своє і «всього Російського світу» (universo Russiano orbi) з посольства Шебеші, підчеркував свої старання як найкраще його прийняти, і свої надії, що дотеперішні відносини з Ракоцієм тепер уже скоро принесуть «найкращі овочи приязни», і т. д. ⁴⁾

¹⁾ Буквально: діставши деякий перепочинок.

²⁾ Monumenta XXIII с. 415—6.

³⁾ Тамже с. 417.

⁴⁾ Transsylvania II с. 106, дата 18 (28) липня.

В «суммі леґації», що мала служити відповіддю на «сумму леґації» Шебеші і призначалась на те щоб бути дорученою Ракоціві ¹⁾, на 4 пункти Шебеші давались такі відповіді, теж у 4-х пунктах:

«1. З приводу того, що світл. князь Трансильванії жалує тепер, як і раніше сим жалем поводився що до проливання християнської крові, то се відомо всьому світові всіми устами проголошено, що з нашої сторони не було Полякам зроблено ніяких зачіпок ані дано ніяких причин до ворожнечі й кровопролиття. Ми як перед тим було вірно піддані королям польським і непорушно заховували присягу їм, так і тепер готові її заховувати. Але Поляки зважилися погвалтувати найдавніші наші свободи, кілька разів пролили невинну кров християнську в землях українських ²⁾, церкви наші позабирали в багатьох містах і віддали уніятам, а нарешті й зовсім віру нашу викоринити задумали й забажали. Тому ми в нічім неповинні і свобідні від якої небудь вини, бога в поміч покликавши, стали в обороні нашої святої віри і предківських привилеїв. Такщо богові навичому і всьому світові явно, що все що сталося, не з нашої вини і причини сталося.

«Але що світл. князь бажає згоди, то і ми її не відмовляємось—аби тільки вона була не без користи цар. величеству і без шкоди для шведської сторони. Що до цар. вел.—Поляки мають з ними вийти в договір 10 серпня в Вильні, і ми уважно чекаємо результатів сеї комбінації. А що до того щоб не було шкоди шведському королеві—мабуть сам світл. король шведський посвідчить, як і тепер те має переконанье, що з нашої сторони він не має і не терпить ніяких кривд і ми йому не бажасмо ніякого лиха, і самі (від нього) нічого лихого не мали. Тільки ж бачивши власними очима польські лукавства—як вони підіймають різні народи на загибель нашу, мусіли ми піддатись під опіку цар. величества і цілковито йому віддатись.

2. Се правда непохитна, що кожної війни не инший край, межа і кінець як згода і мир. Коли б він мусів статись між нами і Поляками, нехай світл. князь буде посередником. Але військо Запорізьке і ясновельм. пан гетьман ³⁾ з ним разом держать в памяти, що Поляки вже не раз згоду, навіть присягою затверджену порушували й руйнували, і ніколи не поводилися щиро з ясновельм. гетьманом і військом Запорізьким, навпаки—вимишляють різні способи на наше знищення, міста українські до щенту кілька разів нищили й руйнували. Як з такими невірними людьми можна становити згоду? Яснов. п. гетьман завсіди бажав і тепер бажає мати з свого боку посередником світл. князя; та коли ті (Поляки) не сприяють згоді й єднанню ⁴⁾—трудна справа. Але як вони захочуть замиренья без усякого лицемірства, ми без сумніву запросимо світл. князя бути арбітром і посередником з нашої сторони.

3. Як з першого року розпочатої (з Поляками) війни ми засвідчили світл. князеві нашу приязнь, так непорушно дотримували її всі ці роки, і тепер готові заховувати її в попереднім стані, на старих основах. Але треба просити світл. князя, щоб

¹⁾ «Grosorum Ioannis Kowalowski asauli generalis exercituum et Ioannis Hrusza, a nobis, Bohdano Chmielnicki generali duce cum exercitu imperatoriae mtis Zaporoviensi («Я. цар. вел. Запорозького» ad serenissimum Transylvaniae principem legatorum, legationis summa et compendium», з датою (видавця ?) 29 липня—тамже с. 107.

²⁾ in oris Ukrainensibus.

³⁾ ilmus dominus campiductor—в паралель serenissimus princeps.

⁴⁾ concordiae unionique.

він памятаючи таку щирю нашу прихильність, для певнішого заховання сеї приязни зволив зложити присягу в присутности названих послів наших, за спеціальною формою, котру ми передаємо через послів, виражену письмом. Ми ж істою клятвою і щирим сумлінням обов'язалися перед послами світл. князя, що тут у нас тепер пробувають ¹⁾, що як тільки світл. князь вчинить присягу перед делегованими нами особами, так ми також—як тільки світл. князь прише назад своїх послів—не відмовимось і не виречимось зложити таку саму присягу в їх присутности, за формою яка нам буде дана від світл. князя. Сим же разом, за ріжними заняттями і справами дорученими нам від цар. вел., ми не мали змоги, в таких трудних обставинах скликати полковників і всю старшину війська Запорізького ²⁾ і негайно вчинити присягу.

4. Добре се нам відомо і цілком ясно, що як віра наша так і та що заховується в володіннях світл. князя Полякам неависна і противна. Тому якби Поляки замислили якісь утиски чи тісноту тим людям що тримаються нашої віри, або тим що держать ту віру яку ісповідує світл. князь,—ми спільно і однодушно з світл. князем обов'язуємось боронити таких людей і щиро противстати (їх утискам)».

Виговський додав листа від себе, дякуючи за ласкаві слова прислани з Бруховецьким і запевняючи в своїм бажанню з свого боку сприяти як скоршому заключенню союзу—«аби такі побожні і християнські наміри не терпіли проволоки, але як найскоршим вінчалися успіхом, і весь світ дивувався нашому союзові і шанував його» ³⁾.

Менш приємні річі написав воевода Стефан, на підставі того, що довідався від Шебеші, Ковалевського і Груші в їх переїзді, 13 серпня:

«Вчора вечером приїхав п. Фр. Шебеші з послами п. гетьмана, сьогодні рано з'явився він у нас з тими козацькими послами. Їх два, оден зветься Ковалевський, він бере участь у всіх нарадах і секретах гетьмана, другий—писар⁴⁾ гетьмана, дуже освічений і розумний чоловік, а Ковалевський фальшивий і лукавий. Як ми довідалися, п. Шебеші не багато міг осягнути в сій справі: на поставлені в милостю пункти і жадання козацтво ⁵⁾ не хотіло погодитись; гетьман і Виговський зложили присягу, але інші полковники і старшина Запорізького війська не хотіли: хочуть наперед мати присягу в милости і вашого краю, потім в. м. пришлете їх послів з своїми послами і тоді вони зложать присягу, так як в. мил. бажає, инакше ні. Вони сказали ще, мовляв гетьман вислав їх з такою інструкцією: довідатись у нас, чи в. мил. і ваші радники на се згодяться і чи зроблять так як вони собі того бажать: коли ми їм того не пообіцяємо, то вони зовсім не поїдуть до в. м., а вернуться назад. Ми всяко їх умовляли; говорили, що у князів і королів нема такого звичаю, щоб вони персонально складали присягу, і з огляду що в. м. абсолютний монарх (*absolutus dominus*), вони можуть покладатись на те що в. м. стверджує своїм княжим словом (*sub verbo principali*). Але вони таки на се не пристали і сказали, що князі міняються, і союз не може стояти, коли він не асекурований землею ⁶⁾. Наше переконання таке, що коли в. м. не покінчите з ними тепер, то пізніш буде ще тяжче з ними договоритися, бо вони сказали б, що пізніш вони вже не дадуть згоди, коли в. м. тепер з ними не покінчить так як вони собі бажать. Ми набрали також такого переконання, що вони хотіли б включити у договір

¹⁾ Розуміється посольство Шебеші.

²⁾ *totius praefecturae exercitus Zaporoviensis*.

³⁾ *Monum. Hung. XXIII c. 412—3*.

⁴⁾ *piszrja*. ⁵⁾ *az kazaksag*.

⁶⁾ *hanem az orszagtól is kell venni assecuratoriat*.

(такий пункт), що коли їм треба буде, в. м. повинні будете дати їм поміч на Поляків, і ми також, або Волоські князівства—бо вони згоди з Польщею не хочуть ніколи. По приїзді п. Шебеші в. м. зможе з ним все се докладніше обговорити. Бог поблагословив в. м. високим розумом і в. м. не потрібує нашої ради, але ми все таки хочемо завважити, що було б краще якби з ними покінчити тепер, аби не було запізно. Во коли в. м. покінчите з ними, тоді бісурмени ¹⁾ не зможуть уже грозити ними в. милости, а скорше в. м. зможете грозити ними иншим ²⁾.

До Семигороду Шебеші з Ковалевським приїхали 20 серпня. Але заздалегідь одержавши відомість про поворот Шебеші Ракоцій вислав йому наказ лишити козаків в Nagomszok—де вже дано наказ їх відповідно прийняти, а самому приїхати до Клязвенбургу, щоб здати князеві звітлення ³⁾. Шебеші пробув у нього три дні, і відправлений з інструкціями що до дальших переговорів з козацькими послами. Для сього визначено Фейервар, в перших днях вересня ⁴⁾. Момент був незвичайно серйозний, з огляду що саме йшли переговори з послами Карла-Густава, і між иншим трактувались питання увязки обох сторін з козаками і задоволення їх претензій при сподіванім поділі Польщі.

Карло-Густав вислав сих послів: Генриха-Целестина Штернбаха і Іотарда Велінта ще в травні, але через всякі непевности і перешкоди в дорозі вони тільки 17 н. с. серпня дісталися до Семигороду. Перед їх приїздом, 8 серпня Ракоцій відправив Празмовського, переславши з ним різні компліменти Янові-Казимирові, і приготувався слухати пропозиції шведські й козацькі. Привезеного Штернбахом листа від Карла-Густава до Хмельницького зараз вислано спішним післанцем, і 7 вересня (мабуть старого стилю) Хмельницький дякував Ракоцієві за яку прислугу і просив передати його відповідь Карлові-Густавові через тихже послів, чи яких небудь післанців семигородських ⁵⁾.

Таким чином утворився перший конкретний стик, на ґрунті переговорів про союз українсько-семигородсько-шведський,—реальний завязок сеї нової ліги, хоч її оформленню самим серйозним способом перешкоджала неясність, недоговореність і непогодженість політичних плянів, особливо в претензіях на польські володіння. Відносини козаків до Ракоція не могли представлятися ясно Карлові супроти неясного становища Ракоція до Польщі, в своїй інструкції з 8 (18) травня, висилаючи послів до Ракоція, він доручав їм вяснити відносини його з козаками: чи нема між ними якихось непорозумінь, чи конкуренції, коли єсть—в чім вона полягає і звідки походить? чи Ракоцій має охоту шукати порозуміння з козаками, чи не привяв би в сім посеред-

¹⁾ mas poganyok—інші погане, себто Татари й Турки.

²⁾ Transsylvania с. 109—приписка, мадярською мовою, з датою видавця 14 серпня 1656 р.

³⁾ Сіляді представляв собі так, що се остороги воєводи Стефана против Ковалевського спонукали Ракоція викликати і вислухати наперед Шебеші, перше ніж побачитися з Ковалевським (II ч. 19). Але ж цидула воєводи датована 13 серпня, а записка Ракоція до Шебеші—15 серпня (Monum. ч. 244); очевидно Ракоцій викликав Шебеші незалежно—мабуть з огляду на присутність шведських послів.

⁴⁾ Дневник Шебеші с. 279, коментар у Сіляді II с. 19

⁵⁾ Transsylvania II с. 113—4.

ництва Карла-Густава? Посли повинні були всяко в'ясняти Ракоцієві, що се лежить в його інтересах, так само як і в інтересах шведського короля, щоб козаки можливо еманципувались і політично, і в своїй орієнтації від впливів і залежності «від сусідніх більших держав», себто Польщі і Московщини ¹⁾. З другої сторони на випадок яких небудь конфліктів інтересів послы повинні були заспокоїти Ракоція, що Карло-Густав не зв'язаний ще ніяким договором з козаками, і має цілком свободні руки в укладанню своїх умов з Ракоцієм.

18 серпня відбулася перша аудієнція шведських послів у Ракоція. Вони переказали пропозиції Карла-Густава за його інструкцією 8 (18) травня. Карло-Густав пропонував союз, що мав включати союзників обох сторін—претендентів на польські землі,—воєнну конвенцію (*conjunctio armorum*) супроти Польщі. Він пропонував поділити Польщу задержуючи для себе і для свого союзника, бранденбурзького курфюрста всі північні провінції, а Ракоцієві пропонуючи карпатське підгір'є. Відчуваючи в сім можливість розходжень, послы на пункті поділу обмежились загальними фразами не р'яшаючись деталізувати пропозицій свого пана і напир'аючи на те, що всякі такі розходження і неясности можна буде в'яснити потім, дорогою додаткових порозумінь обох потентатів, а зараз важно прийняти принцип союзу і спільних воєнних операцій. Ракоцій висловив бажання, щоб послы сконкретизували свої пропозиції на письмі, що вони й зробили—в можливо загальній формі ²⁾. Тоді він зажадав деталізації—спеціально щодо тих земель, як, Карло-Густав хоче лишити собі й своему союзникові курфюрстові, а які відступає йому. Штернбах і Велінг старались се уточнити, на підставі інструкції 18 травня і додаткових деректив даних 2 (12) серпня в Радомі, коли Карло-Густав, відчуваючи погіршення свого становища, вважав потрібним зробити ще де які уступки Ракоцієві, аби захопити його до воєнного союзу ³⁾. Але Ракоцієві все те що вони йому пропонували, здавалось смішно малим. В травневій інструкції Карло-Густав призначав йому Спіш, землю Галицьку і Львівську і сусідню частину Поділля—та й то ще не зразу, а торгуючися в залежності зід запитів Ракоція. В серпневій він дозволив своїм послам згодитися в потребі на уступку землі Сянської, Перемиської і Велької. Що до титулу, котрий мав би при тім прийняти Ракоцій, послы полишаючи се його волі, від себе мали рекомендувати йому титул великого князя галицького ⁴⁾. Ракоцій заявив рішучо, що се його не вдоволяє. Він не має причини починати війну. Поляки йому пропонують королівську корону, він може стати володарем Польщі не пробуючи воєнного шастя («не віддаючи на суд божий», як він висловлявся). Тільки в інтересах євангелицької віри готов він помогти Карлові, але ніяк не може зріктися польської корони, і з нею претендує на всі польські провінції, з виїмком шведського і пруського пограпича, занятого шведськими і пруськими військами,—він їх готов лишити Шлеції і Бранденбургіві, але з тим щоб вони з свого боку помогли йому своїми

¹⁾ *Hac occasione ostendant primo, quod principis etiam intersit, ut Kossakorum animi et potentia a vicinis majoribus statim separentur, ne coalitio illa illi et aliis detrimento sit.* Transsylvania II с. 138.

²⁾ Transsylvania II с. 149—реляція Штернбаха і Велінга про аудієнцію, 11 (21) серпня; Monumenta XXIII ч. 259—їх пропозиції.

³⁾ Реляція Штернбаха і Велінга з 8 н. с. вересень—Trans. II с. 155.

⁴⁾ *de titulo et caractere dicant ablegati esse in optione principis eligere quecumque characterem velit, sed ablegatos existimare, titulum et qualitatem magni ducis Haliciae illi hac ratione conventiissime posse dari*—Trans. с. 141, pop. 137 і 156.

військами затримати і закріпити за собою решту польських земель. Так напр. хоч Краків має відійти до Ракоція, Шведи повинні там далі тримати свою залогу для охорони і т. д.

В таким напрямі дано шведським послам категоричну відповідь 2 вересня н. ст., від Кемєня і канцлера Мікеша, що були делеговані до переговорів ¹⁾. Чи шведський король хоче за собою лишити титул польського короля? в таким разі Ракоцій не буде претендувати на сей титул, але нікому іншому він його не попустить. Собі він хоче взяти всю Велику і Малу Польщу, крім Ливонії, польської Пруссії і деяких земель пограничних з володіннями курфюрста. Литва зістається під знаком запитання—до ближчих переговорів з Москвою,—що з тих земель треба буде відступити їй. На всю ж Русь-Україну претендує Ракоцій для себе, очевидно—бажаючи з титулу польського короля мати зверхні права навіть над Козацькою територією.—«Воеводство Київське, Брацлавське, Белзьке, Волинь з Поліссем, вся Русь з землями Сянїцькою, Перемиською Галицькою і Холмською, все Поділле з Покутем в сусідстві Марамароського князівства Трансильванії, Україна по сей і по той бїк Дніпра—згідно з договором, який буде уставлений з козаками». Можна думати, що Ракоцій тішив себе надією, що йому вдасться війти в старі права польських королів супроти козацького війська: признавши за ними його станові права зробити гетьмана своїм підвладним, військовим функціонером, і т. д.

Сі переговори велися вже не в Колошварі (Клявзенбургі), а в Фейерварі—туди з кінцем серпня виїхав Ракоцій на переговори з козацьким посольством, забравши з собою й шведських послів—Штернбаха і Велінга. Переконавшись з звідомлення Шебеші, що козаки дійсно шукають порозуміння і союзу з Семигородом, бажають з ним іти проти Яна-Казимира, і не мають заміру входити в які небудь змови з Татарами против Семигороду чи Волоських господарів, Ракоцій очевидно хотів кинути своє порозумінне з козаками як серйозну карту в переговорах з Шведами. Хотів змусити Карла-Густава цінити союз з Семигородом тим більше, що він улещував переведенне союзу Швеції з козаками, утворенне великої балтійсько-чорноморсько-дунайської ліги, котра могла б бути звернена і против польсько-австрійської спілки, і против турецько-татарської системи, і против всяких інших можливих небезпек. Переговори пішли паралельно, і Ракоцій використовував з одної сторони против шведських партнерів се що він випередив їх в договорі з козаками, а супроти козаків—що він фактично держав в своїх руках їх зносини з Шведами і ставав так як би посередником в їх порозумінню з Карлом-Густавом ²⁾. Се в данім моменті дійсно дало Ракоцієві певні користи, хоч в дальшій розвою подій його спекуляції, занадто велика жадність і дволичність суворо над ним помстилася.

З шведських реляцій знаємо дещо про сю стадію переговорів; їх короткі звістки в делкій мірі доповнюються текстами документів і пізнішими згадками в чигринських переговорах з сього приводу в місяці жовтні.

Штернбах і Велінг в своїй реляції 8 вересня пишуть, що 1 вересня козацькі послы приїхали (до Фейервара), другого дня мали офіційальну аудієнцію і подали свою пропозицію—очевидно ту *summa legationis*, що ми вже бачили вище. Але крім цієї

¹⁾ Transsylvania II с. 161.

²⁾ На Брульоні записки для шведських послів, писані рукою Кемєня, з датою 21 серпня, поміта: «13 вересня 1656, мадярські концепти переговорів, що велися з Шведами і козаками». Transsyiv. с. 153.

офіційної декларації про готовість гетьмана вийти в формальний союз пепідтримування ніяких виразних плянів против котрого небудь з союзників, мовляв ішла мова також про военну конвенцію: козаки обіцяли на кожне жаданне Ракоція поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він їм вкаже; за се зажадали собі «всю Русь до Висли»¹⁾. Так очевидно оповідали їм, Шведам, Кемевь і Мікеш, додаючи, що сей договір не буде ні в чім суперечити інтересам шведського короля, і шведські послы вважали для сього потрібним як найскорше перевести формальний союз з козаками, щоб змусити Ракоція бути скромнішим у своїх вимогах.

В листі 9 вересня переказують вони amicis colloquim з Ракоцієм; Ракоцій заявив, що як тільки король згодиться на його бажання—щоб йому відступлено Підляше і побереже Буга, і право на Краків з салінами і з усіми їх прибутками, так він зараз переведе фактичне сполучення війська, виславши свої сили через Марамарош до Галичини, і козаки також візьмуть участь в сій кампанії: договір з ними заціпний і відпорний вже заклучено і присяжено²⁾, козаки готові розірвати з Москвою—мають для того причини, і Татари до того їх підбивають³⁾.

Доносячи 2 (12) вересня про відправу козацького посольства, Штернбах і Велінг дають знати королеві, що козаки одержали «таку відправу як собі бажали», себто що їх бажання задоволено: вони обовязалися князеві, що на кожне його жаданне вони протягом 14 день рушать у похід, і коли Татари або Москва не вчинять їм перешкод, то рушить все військо Запорозьке, і сам Хмельницький власною особою⁴⁾.

Офіційльні акти маємо такі:

«Ассекурація» Ракоція з дня 7 вересня: «Ми, Ю. Ракоцій (титул) разом з «династами і магнатами нашого королівства даємо знати і заявляємо під вірою і присягою, що після того як бог всемогутний привів до щасливого skutku наші заміри щодо заклучення приятни з ясновельм. гетьманом і всім військом Запорозьким і нас учинив між собою нерозлучними, ми від сього часу обовязані будемо запобігати всякій шкоді Війська. Ніяких фалпій (інтриг) з иншими державами на його шкоду ні самі ні через якісь небудь підставні особи замишляти не будемо і ніякими гриванами не дамо себе звести на такі замисли, маючи перед очима страх бога триєдного. Навпаки, коли б хто небудь схотів воювати гетьмана і військо, його наступників і підвладних, ми самі й наступники наші обовязані будемо негайно, як тільки отримаємо відомости про якісь врожі замисли, їх (гетьмана і т. д.) оповістити, остерігти й спільними силами тих ворогів совістно відбивати. Хто тільки хочби найменшим учинком показав себе ворогом нашого присяжника (союзника), ми тому також покажемо неприязнь, і матимемо спільних ворогів і приятелів (з військом Запорозьким). А коли б від яких небудь сусідніх держав, з яких небудь претензій задана була яканебудь кривда ясновельм. гетьманові і Війську Зап. або наступникам його, і ми були оповіщені про се, ми самі, достойники і радники держави нашої будемо обовязані зараз обоз рушити, поміч післати, поживу і всякий потрібний для війни припас давати і так спільно відганяти від спільних границь наших всяких неприятелів. Особливо коли б хто небудь

¹⁾ totam Russiam Rubram usque ad Vistulam.—Transsylvania II с. 159, вививки також в Архиві Ю. З. Р. III. VI ч. 138.

²⁾ die alliance zwischen ihm und den Cossaken offensive et defensive rechtigb auch iuramento confirmiret; dieselbe wolten seinenthalben mit dem Moscoviter brechen.

³⁾ Transsylvania II с. 164. ⁴⁾ Тамже с. 166.

хотів наложити руку на їх православну віру, котру вони з предків своїх¹⁾ тримають і заховують. Кожного такого—хоч би то був наш кривний, ані не вважаючи на спорідненне ні на давнішу приязнь, хоч би найліпша²⁾ була,—нашим і наших наступників обов'язком буде насамперед відраджувати від таких його намірів, далі напимнути, а коли б він далі уперто трівав в затверділости серця свого—зброєю на його наступати. З підданих наших коли б котрийсь став чинити зачепки з пограничними людьми війська Запорозького, і з того могла б вирости якась негода і порушення заприсяженого брацтва,—всіх таких після переведення старанного слідства з боку старшини городів і пограничних залог наших, ми допилюємо, щоб їх було покарано, запобігаючи дальшим замішанням і внутрішнім пожарам—бо се перша і певна загибель держав—навіть і найсильніших. Взагалі які б не виникали непорозуміння, ми їм завчасу запобігатимемо і пильнуватимемо того, щоб з них не виростало ніякої шкоди для спільного добра. Ні в яких навіть найдрібніших справах нашого союзу³⁾ ми між собою не розійдемося, пильно, з нашими наступниками і всією старшиною⁴⁾ нашої держави, будемо заховувати договорені умови союзу і нашим мешканцям накажемо заховувати їх ціло і непорушно. А щоб все се мало повну силу, ми прикликавши до цього всіх належних до пильновання держави нашої достойників, радників і урядників, сю присяжну запись⁵⁾ веліли ствердити підписом нашої руки на вічну левність і пам'ять⁶⁾.

Се те що потім і вважалося союзним актом; український переклад переданий московським воеводам від Вас. Дворецького має наголовок: «Примѣръ князати седмигородского з е. м. л. гетьманом всѣмъ войском Запорожским вѣчно постановленное, также съ господаремъ волоскимъ и мулянским»⁷⁾, і такий сам заголовок стояв на тексті переданім Бутурлинові літом 1657 року; тексти сі мають туж дату 7 вересня. Крім нього були виставлені тоді ж іще два акти, переховані в семигородським держ. архіві, але не ввати, чи вони були передані коли небудь гетьманові в дійсности.

Оден—се присяжна запись Ракоція: «Ю. Ракоцій (титул) потверджуємо присягою в імя бога триедного, що договір заключений між нами і яснов. п. гетьманом і всім військом Зап., потверджений підписом нашої руки і завіщенням печати, ми в усім свято і непорушно будемо заховувати і підданих наших виконувати заставимо, і наступників наших до сього ж обов'яземо—доки згадані панове: гетьман і військо і його старшина теперішня і наступна з свого боку сього договору будуть триматись і його заховувати»⁸⁾.

Другий—се асекурація згаданих радників і достойників семигородських. Вони посвідчують, що договір їх князя з гетьманом стався за їх відомом і згодою, і вони його

¹⁾ avits, у Рудаवского: sanctoe.

²⁾ optimae, у Руд. aut habitae.

³⁾ foederatae amicitiae.

⁴⁾ magnatibus. ⁵⁾ Scriptum juramentum.

⁶⁾ Офіційна копія видана в Transsylvania II с. 110—1, з датою 7 вересня 1656, без місця, має поміту: «Копія диплому даного яснов. гетьманові і війську Запор.» З ни згоджуються тексти Дворецького і Бутурліна—се свідчить, що в такім тексті, з датою 7 вересня сю асекурацію одержав український уряд; місце видання в сих українських текстах: Альба Юлія, Фейервар. Текст Рудавского (с. 325) коротший, з датою 20 листопада Albae Colosmonasteriensis.

⁷⁾ Акты ЮЗР. III с. 546, москов. переклад в XI т. с. 691 (тут з р. 1657).

⁸⁾ Monum. Hungariae hist. XXIII с. 450.

підписують і скріплюють своїми печатками і обов'язуються за себе і своїх наступників у всіх його заховувати непорушно, поскільки заховуватимуть його гетьман і військо»¹⁾).

В звідомленню Уйлакія побачимо зараз згадку, що сих актів козакам не передано тоді, і не знати, чи передано й потім. Ракоцій витримував супроти козаків тенденцію висшости, в гадках своїх вважаючи їх будучими підданими своїми як короля польського і не хотів ніяк ставати на одну дошку з ними. Він хотів, щоб крім анальогічної асекурації, яку він давав їм, вони присягли на якісь детальні «кондиції». Текст їх не заховався, і ми не можемо судити, чи ці кондиції мали забезпечити його інтереси в задуманій польській кампанії, чи гарантували йому якісь зверхницькі права над козацьким військом, виходячи з колишніх прерогатив польських королів²⁾. В кожному разі старшина козацька дуже гостро відчула в них зазіхання на самостійність козацького війська, і здається що ці «кондиції» зістались незаприсяженими.

Все що ми знаємо про се, знаємо з звідомлення Ракоцієв.о посла Ласлава Уйлакія, що поїхав з Ковалевським і Грушею для остаточного оформлення договору. Ракоцій мав намір післати з ними знову Шебеші, і ще 5 вересня післав йому наказ ладитися до нової подорожі до козаків, але Шебеші захворів³⁾, пришлося його замінити кимсь иншим, і замінено отсим Уйлакієм. Заховалась його реляція з сеї місії, з 19 жовтня, настільки цікава, що я її наведу в цілості.

«Згідно з наказом в. м. діставсь я до Чигрина і з'явився у гетьмана. 11 жовтня передав йому листа в. м., переказав йому в. князю ласку і передав дарунок, так само його синові від імени нашого молодого пана, далі п. Виговському і всій громаді (universitas). Гетьман наказав про всі доручення в. м. переговорити другого дня з п. Виговським. Отже 12 жовтня я мав розмову з п. Виговським і п. Тетерею в присутності инших осіб. Сказав їм, що ми хочемо зложити присягу на пункти що маємо з собою. На се вони насамперед зажадали, щоб ми їм показали «диплом». Я їм показав, вони перечитали і сказали: Коли в дипломі нема тих умов, чому князь домагається такого від нас? Ми сказали: Тому що ви визначені від гетьмана і всього Запорозького війська, маєте від них уповноваженне до договору з князем і мусите на тім стояти, на що присягнете йому. Тоді вони сказали, щоб ми показали їм ті кондиції, що їх посла, за печатю і за підписом подали в. мил. Ми відповіли, що ми їх з собою не маємо. «Що ж князь жадає щось такого від нас? Ми му-

¹⁾ Transsylvania II с. 112—3.

²⁾ В паперах Ракоція заховалась анонімна записка якогось дорадника—запитаного в справах нової ліги. Він пише тут: «Щодо кон'юнкції з козаками, то вони будуть підвладні тому, кому належатиме королівство польське. Доти, милостивий пане, треба їх тримати при собі, годуючи ласкавими словами, а там час научить в. м., як з ними поступати, в залежности від того, чи переможе Поляк чи Швед». На записці помітка руки Ракоція: «Козацькі справи—згода ради старшини, козацька повновласть, 20 березня 1656». Monumenta XXIII с. 470. Перед тим, літом, своєю висланцеві до московського царя Ю. Рацові Ракоцій між иншим доручав довідатися, чи Москва трактує козаків як своїх підданих (sibdotos), чи як союзників (baratjokot, вл. приятелів-побратимів,—слов. брат.)

³⁾ Monumenta XXIII с. 261, приписка Шебеші: «Через колік не міг я сього наказу сповнити, бо лежав хорий».

симо відкласти нашу присягу на кондичі до того часу, як зберуться судії й полковники, і тоді побачимо, що його робити».

«Коли ми потім, 14 жовтня обговорювали сю справу у Виговського, вони сказали: «Мусите показати, на які пункти присяг князь». Ми показали їм диплом. Вони сказали: «Ми всі, гетьман і полковники, готові також на таке присягти». Привесли формуляр, писаний рукою п. Кемея Яноша (і запитали) чи пункти згадані п. Кемеєм єсть у нас з печаттю і підписом (князя)? Ми сказали, що присяги, підписаної і припечатаної в. мил. у нас нема, тільки диплом. Вони сказали тоді: «Князь не може від нас жадати більшого, ніж сам зробив! Ми не хочемо брати ярма на наші шиї! Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван та Мунтян, ми з доброї волі та з приязни хочемо мати з ним союз, і не давали нашим послам наказу, щоб вони присягали на такі кондичі!».

«Сей безсовісний обманець Ковалевський сказав перед гетьманом, що він не присягав (на кондичі), тільки Груша зробив се, щоб приподобитися в. милости, аби в. м. дали йому воеводство, коли бог pomoже в. м. заволодіти польським королівством. Так брехав він і перед полковниками, і як би не було при тім Виговського, вони його били б; не знати що тепер буде з тим небораком через брехню тої безсовісної людини. Вони (полковники) не повірили їм (Ков. і Груші) ні трохи і далі сумнівались аби в. м. не дали ні їм ні нам до рук тих кондичей».

«15 і 16 вони збиралися всі в домі п. Виговського і радилися, що мають робити. Як я то з певністю довідався, полковники переконали гетьмана, що вони не мають присягати, тільки ми—вони дадуть нам на руки листи, і щоб ми з ними верталися, з чим прийшли. Але п. Виговський був иншої гадки і намовив гетьмана щоб післати до нас послів—що й зроблено. 17 жовтня вони прислали до нас на квартиру п. Виговського в кількома полковниками й иншою старшиною, і вони не сідаючи категорично заявили: «Скажіть нам, хочете нашої приязни чи ні? Гетьман не хоче більше протягати з сею справою, часу занадто мало, він не може довше затримувати полковників». Стоючи перед такою великою справою, ми стали просити, аби й. м. (гетьман) почекав поки ми порозуміємося з в. мил. Але (Виговський) на се відповів, що ні гетьман ні полковники довше не чекатимуть; «коли ви не хочете, можете зараз узяти ваші листи й вертати так як сюди приїхали». Нарешті я прохав Виговського, щоб вони почекали до другого дня, і вони за натиском Виговського ледве на се згодилися».

«Ми зараз обговорили з п. Удриштем, що нам робити в сій справі; з огляду що се було б з великою шкодою нашого мил. пана, коли б ми відкинули їх добру волю (до заключення союзу); він (Удр.) порадив, щоб ми вислухали їх присягу, коли вони приймуть диплом такий, як в. милости. Я відповів, що так воно й мусить бути, бо коли вони (полковники?) роз'їдуться не договорившись, з нашою справою нічого не буде, і бог зна що з того може вийти. Во, мил. пане, ми побачили, що як ми відкинемо тепер їх добру волю і не вислухаємо їх присяги, ми зробимо їх ворогами вашої мил. і вашого краю. Тим часом (гетьман) три дні перед нами відправив з нічим Ногайського Татарина Хельмер-бега, що приїхав з тим, щоб гетьман дав їм кілька тисяч пішого війська, аби йти разом на Семигород; кажуть, що вже в весни хан домагається від них приречення. Тому 18 жовтня ми вислухали присягу вчинену їх звичаєм—на Біблії і хресті. Гетьман і вища старшина і всі зібрані присягли, що вони видадуть цілком такий самий диплом, як дав в. милость».

«Коли ми були самі одні в домку п. Виговського, він нас на бога прохав, щоб ми не зробили шкоди нашому панові, і так говорив під присягою: «Аби бог так був ласкав

до мене і дав міні щастя, як я бажаю добра в. м.»—і я маю те вражінне, що він хоче шире служити вам. Тепер же він покликав мене до себе і сказав, що з Запоріжжя сьогодні вечером приїхав козак з таким писаннєм, що Татари рушили в сі сторони з великою силою; 15 тис. Запорожців пішли против них, щоб спинити сей похід, а (гетьман) сьогодні вислав до хапа листа питаючись, чого він властиво хоче? Коли він іде в поміч Полякам на Шведів, то він зараз піде против нього і буде битись,—бо Шведи його приятелі. Коли він іде на семигородського князя—то сей теж йому добрий приятель, і він сього теж не допустить. Заразом розіслав він універсали, щоб полковники були на поготові йти з ним у поле.

«Від Москви вони здається не бояться нічого, так міні казав сам п. Виговський. Одначе казав він і таке, що ходять чутки, мовляв вони (Москва) замирилися з Поляками. Але (козаки) мають там своїх послів і чекають від них відомости, чи сталася згода (у Москви з Поляками) і їх союз (з Московою) розірваний. Що сі послі напишуть, гетьман спішно, вдень і вночі дасть знати в. мил., так само і про всякі інші справи.

«Що до війська—скільки тисяч міг би гетьман дати в. мил., про се говорив я з полковником браславським, що тепер буде в Рашкові. Також уманський полковник¹⁾—що разом зо мною був в домі п. Виговського, одержав приказ (йти в поле); він приїхав сьогодні. і зараз же зложив присягу. Третій (що одержав наказ) се Рац Ференц: він має наемного війська коло 2 тис., як міні казали. Принаймні так міні сказав Виговський, що вони готові в кожній хвилі, як тільки в. м. дасть наказ,—15 тисяч, з добрими гарматами і всім военним приладом. Крім того гетьман наказав щоб до Камінця не пускали ніякого провіанту. Прохає також в. м. не давати довозити до Польщі ні провіанту, ні военного припасу: пороху, салітри, олива і всякого иншого такого матеріялу. Чутки такі, що Поляки збираються під Сокалем, в. м. мабуть буде мати про се відомости з Марамарошу.

«Я думую, що Виговський сам звернеться листом до в. м. і тоді в. м. зможе легше знайти рішенне що до пунктів. Груша також писатиме до в. м., щоб оправдатись. Ми пробудемо тут ще 2 дні, але будемо спішитися по змозі!..

Приписка: «Дипльом підписаний і припечатаний радою (тапас) і достойниками (семигородськими) не був показуваний. Про даний до моїх рук лист в польських справах вони не згадували. Як буде з Татарами, про се вони дадуть знати в. мил. Коли се буде бажано, гетьман власною особою ставиться до в. м.»²⁾

Лист Груші дійсно маємо, він досить інтересний:

«Світліший княже, пане і пане мій великомиловистий! Инакшу ніж я сподівався нагороду одержала моя праця від яснов. п. гетьмана. Через неправдивий донос мого товариша я не тільки що не одержав ніякої подяки за понесені трудн, але й більше того: кілька разів на зборах старшини величали мене зрадником! Бо коли кондиції запропоновані від в. вис. були взяті під розвагу і були признані тяжкими і прикрими, і невідповідними для братської спілки³⁾, він (товариш) не тільки їх вирікся—мовляв не були йому показані в такім змісті,—але й набрехав, ніби то я без його відомости в змові з в. вис. прийняв і ствердив таке що не було користне Військові, але подобалося в. вис. Коротко оповідаю се в. вис., і хоч туга заступає мені очі, але розум наказує з проханнєм простертися до ніг в. вис. і благаю, щоб в. вис. своїм авто-

¹⁾ В друк.: urnani pulkownik. ²⁾ Monum. Hung. XXIII с. 485—9.

³⁾ inconvenientes fraternitatis.

ритетним листом оправдав мене від такого явного наклепу. Коли ослгну се, вічно буду служити в. вис. всіми силами і в усею ширістю. Віддаючись високій ласці, бажаю довгих і щасливих літ і т. д. В Чигрині, 20 жовтня 656»¹⁾.

Хто іздив сим часом від гетьмана до Ракоція, не знаємо; не чути нічого ближше і про переговори. Можем одмити тільки те, що чули шведські послы. У козаків були деякі труднощі щодо заключеної з князем конвенції, і вихід в похід дещо затримався; але порозумінне осягнуто, присягу вложено, і козаки з 15 тис., обидва воеводи—молдавський і волоський в 6 тис. і сам князь з 20 тис. мають стати на польській границі зараз по Різді—якщо тільки не зайде яка небудь непереможна перешкода²⁾.

З Ракоцієвого листування довідуємось, що відповідь гетьмана на посольство Уйлакі прийшла 19 листопаду: гетьман повідомив Ракоція, що він визначив трьох полковників в поміч йому, і коли не буде яких небудь перешкод з боку Татар або Москви, він сам готов піти в похід—коли Ракоцій сього бажає³⁾. Ракоцій зараз же вислав свого гінця Гентера, наказавши йому як найспішніше їхати до Чигрина, щоб уставити термін сполучення війська. Заховалася власноручна записка Кемєня того ж дня 19 листопада, де він на запитання князя висловляв свою гадку щодо терміну спільного походу; він рахував, що при швидкій їзді Гентер може обернутись до 16 грудня, і підготовивши до того часу угорське військо, Ракоцій міг би поспіти на мармароські проходи до Галичини на 6 січня, не раніш, і очевидно—відповідно до того мав визначити речінці сполучення гетьманові і обом господарям, волоському і мунтянському⁴⁾. Вслід за Гентером Ракоцій вислав одного з визначніших своїх достойників Стефана Хорвата, щоб він допильнував висилки козацького війська⁵⁾. Самого гетьмана Ракоцій не хоче турбувати, щоб він ішов у похід, але обіцяних 15 тис. в поміч він повинен вислати, в напрямі на Львів, з тим, щоб вони помогли Ракоцієві дістатися туди через Мармароські проходи, на випадок коли б Поляки захотіли йому загородити сю дорогу. З другої сторони, Хорват мав умовитися з гетьманом що до того, як забезпечити операції від татарської диверсії. Ракоцій передбачав, що гетьман може домогатися, аби для охорони сеї сторони прислано було також семигородське військо, і Хорват мав обережно викрутитися від таких домагань та зложити се завданне на гетьмана і господарів. Третій пункт—забезпечити Ракоцієвих прихильників у Польщі від яких небудь неприємностей з козацької сторони; Хорват мусів вияснити гетьманові, що Ракоцієві треба взагалі притягти до себе Поляків—між ними й тепер є багато прихильних йому, і він сподівається, що його пляни опановання Польщі не викличуть там опозиції. Як орієнтаційний речінець для сполучення Хорват мав вказати, що коло 23 грудня Ракоцій буде «на мармароській дорозі»—не знати чи Ракоцій умисно прискорив термін против того як йому вирахував Кемєнь, чи тут крім того треба рахуватися з ріжницями старого і нового стилю.

Про результат місії довідуємося дещо з листу Хорвата до всевори Стефана з Чигрина 31 грудня. Гетьман не знав, коли війська мають зійтись, тепер він дав суворого наказу всім своїм силам, щоб на день 8 січня були під Білою Церквою, відти на 12 або 13 січня їх частина має бути під Камільцем, і на той же час

¹⁾ Тамже с. 489; підпись: Ioannes Hrusza de Meskuny, останнє явно попсоване

²⁾ Transsylvania II с. 190. уривок також в Архиві ЮЗР. III. VI с. 182.

³⁾ Transsylvania II с. 127.   ⁴⁾ Тамже с. 126.

⁵⁾ Інструкція Хорватові 20 листопада, тамже с. 127.

мають ставитися на Дністер сили молдавські і мунтянські для спільних операцій ¹⁾.

Порозуміння досягнене у козаків з Ракоцієм, оформлення договору і воєнного плану на наступний рік пришпорило також заключення шведсько-семигородського договору і переговори шведсько-українські. Шведські послы вважали некорисним далі протягати переговори; король з свого боку наказував їм спішитися з договором, зробивши уступки в спірних пунктах, щоб як найкорше повести спільні операції в Польщі ²⁾. Слідом по приїзді Уйлакя з відомостями про останнє оформлення договору з козаками шведські послы заявили Ракоцієві свою згоду приступити до складання договору, і 6 н. с. грудня текст його був обома сторонами прийнятий і підписаний. Головною метою договору поставлено спільну боротьбу против Яна-Казимира, щоб вигнати його з Польщі і поділити його владіння. Питання про дальшу долю польської корони в договорі промовчано, очевидно тому що послы не мали в сій справі формального уповноваження від свого короля. Справу про побереже Буга і Підляше відложено до дальшого порозуміння, так само про уділ козаків в польській спадщині: «Й. корол. вел. крім згаданих провінцій, застережених для себе і згаданих князів (курфюрста і Богусл. Радвила), застерігає також для Козаків Запорозьких Україну і що понад то можна було б їм відступити. Але й. високість (Ракоцій), не бажаючи чим небудь перешкодити союзові з ними, ані їх володінням, всетаки вважає, що всяка більша уступка повад Україну буде шкідити його будучому становищу в Польщі. Тому й. вис. застерігає собі претензії до цілости (до всієї Польщі крім виділеного для шведського короля і його союзників) і протестує (против більших уступок козакам), доки в сім пункті не прийде до порозуміння між королем і ним, і так само послы й. кор. вел. застерігають й. вел-ву його претензії» ³⁾.

Се вшувало мало доброго на півніше, але Ракоцій легковажив се собі, рішившись здобути зброєю польську корону. Війна була не популярна; ближча родина Ракоція: мати, жінка, теща—Польки з роду, всякі радники і достойники католицької віри відмовляли його як могли, й духовенство голосно, з проповідниць виступало против задуманої війни ⁴⁾. Старий приятель Ракоція і свояк Любомірський прислав свого родича Станіславского намовляючи ратувати Польщу від шведського короля, як своє будуче володіння. Але Ракоцій затаївся і не хотів відступати. 19 грудня повернув від козаків його післанець (котрийсь товариш Хорвата) з повідомленням, що козаки мобілізуються, 30 тисяч їх визначено в поміч Ракоцієві, і гетьман не загається походом. «Скоро почуємо дивні річи», пише його посол ⁵⁾. Велінг виїхав 22-го до Чигрина, оформлювати союзний договір. В останніх днях грудня мав прибути відти посол—мабуть теж з повідомленням про козацький похід ⁶⁾; ніби то на 5 січня козаки обіцяли свій прихід ⁷⁾—мабуть старого стилю—як що взагалі був визначений такий термін. Поздоровляючи Карла-Густава з новим роком, Ракоцій заповів йому, що на день 22 січня буде в Стрию, на території Польщі, а дня 31 грудня видав маніфест до

¹⁾ Monumenta Hist. aevi turco-hungarici ser. I tom. 6 с. 439.

²⁾ Transsylvania II с. 188 д. д.

³⁾ Текст договору тамже с. 193 дл. (пункт 6 про козаків).

⁴⁾ Реляція шведських послів про настрої в момент підписання договору—Trans. II с. 197. ⁵⁾ Архив Ю. З. Р. III VI. ч. 191.

⁶⁾ Transsylvania II с. 259. ⁷⁾ Тамже с. 260.

мешканців Річшполитої, обіцяючи скорий прихід, щоб за помічю свого війська привести до ладу Польську Корону, котру йому, мовляв, піднесли коронні стани ¹⁾. На день 6 січня він визначив свій візд в похід, і дійсно сеї дати дотримав, хоча козацький посол, що вже був у нього тоді, настоював, щоб Ракоцій почекав козаків і без них не вступав на територію Польщі: вони мовляв не були повідомлені, що похід буде такий спішний. Шведський посол Штерпбах, що лишався на дворі Ракоція і мав часті зносини з козацьким послом через його брата і писаря, не без приємности добачав тут можливість якоїсь «емуляції» між гетьманом і Ракоцієм і з натиском приготував козацькі заяви, що вони прагнуть вийти в тісніший союз з Швецією ²⁾.

З української сторони немає якоїсь декларації, яка б мотивувала сей політичний крок. Правда, маємо пізніші пояснення Ждановича, дані ним царському посланцеві Желябужському в серпні 1657 р. Але чигаючи їх треба пам'ятати, що говорилося се після повного провалу кампанії, компромітації Ракоція, смерти Хмельницького, повного засуду всієї сеї політичної афери з боку царського уряду і козацьких мас. Невважаючи на се, всетаки в сих оповіданнях лишається дещо, що мотивує сей політичний крок гетьманського уряду рисами реальними і психологічно-важними для моменту заключення сеї військової козвенції.

Вислухавши царську заяву, що його похід з Ракоцієм і шведським королем на Польщу і здобутте Люблина й Берестя (котрі Москва вважала своїми) противились бажанням царя, Жданович говорив Желябужському:

«Чув я давно, що государ на мене за те гнівається. Але я з шведським королем не входив у спілку (не соединялся) і на війну до Ракоція пішов не своєю волею. Післав мене Б. Хмельницький з військом. Велів мені зійтися з Ракоцієм і наказав мені під смертною карою в усім слухатися Ракоція і ні в чим його волі не противитись. Коли я зійшовся з Ракоцієм, а до Ракоція під Сендомиром прийшов шведський король, мені з огляду на гетьманський наказ таки не можна було відступити від Ракоція. Я посилав про се до гетьмана (чи вести операції з Шведами), і від Шведа з Польщі їздили послы; гетьман мині написав, щоб я був з Ракоцієм не відлучаючись, волі його не протививсь і робив що він скаже, а про Шведа нічого не згадав—я маю сей лист. А Ракоцій пішов разом з Шведом під Бересте, і мені не можна було відступити від Ракоція,—я пішов з ними (під Бересте) і Бересте піддалося Ракоцієві, на третім тижні після Великодня. По сім Ракоцій, лишивши в Берестю свою залогоу, на шестім тижні після Великодня пішов з шведським королем на Варшаву—і я з ними ходив. З-під Варшави шведський король пішов до свого краю лишивши з Ракоцієм во три тисячі війська, а всього мав з собою тис. 12—пішов спішно тому, що його землю став воювати данський король. А Люблина ніхто й не брав: Швед і близько до Люблина не приходив».

На запитаннє Желябужского, який договір був з Ракоцієм, і як ділилися здобутими горадами й добичею, «которые города на Запорожское войско достались и кои Ракоць» і які відносини шведського короля до царя, Жданович відповідав: «Мені гетьман не велів приймати (принимать) города і залогоми осаджувати, та й Ракоцій тільки в Берестю лишив залогоу, а більше ніде не лишав, скрізь брав тільки окуп з міст

¹⁾ Transsylvania II с. 129. ²⁾ Тамже с. 260.

і городів (замків), а мені (з того) на військо не давав. А піддалися були йому такі городи: Самбір, Перемишль, Галич, Тарнів, Ланцут ¹⁾—з усіх він брав гроші, а скільки з котрого, того я не знаю. З шведським королем разом доводилось мені бувати у Ракоція часто, і я чував від нього, що він хотів би замиритися з нашим государем, говорив так: «Гетьман Б. Хм. взявся мене помирить з государем, і я чекаю, що він мені напише, а коли не помарить він, я поведу зносини иншою стороною», а через кого поведе зносини, того не сказав».

Желябужский спитав: коли гетьман не велів переймати городів і брати добичу, то яка ж була мета сього походу—«чого гетьман шукав, посилаючи тебе до Ракоція, і що велів тобі добувати в Польщі?» Жданович на се відповів: «Я думав, що государеві відомо, пощо мене післано і що я мав добувати Ракоцієві, а коли государеві се досі невідомо, то я тепер все відкрию, бо тоді ми поневолі мусли переступити ²⁾ присягу і боячися гетьмана не відкривали його гадок государеві. Послав мене гетьман воювати Польщу і добувати Ракоцієві королівство. Бо гетьман і Ракоцій сприялися між собою, що Ракоцій доступить королівство і буде в союзі з гетьманом, з Волохами і Мунтянами, а від государя він (гетьман) хотів відступити. Сі його замисли знали ми, полковники, а військо не знало. А як те військо, що було зо мною, довідалось, що ми добуваємо для Ракоція королівство, так військо хотіло мене вбити ³⁾, а потім пішло від мене, так казали: «Ми під Ракоцієм не будемо ⁴⁾, і короля нам непотрібно, єсть у нас государ!».

На запитання, що привело гетьмана до такого пляну, і як се ніхто з полковників не відкрив цареві гетьманських замислів, Жданович сказав: «Ніхто не міг суперечити гетьманові, а хто б посмів, не був би жив ⁵⁾ Ми з Павлом Яненком і Павлом Тетерею говорили, щоб потайки повідомити государя, але не посміли. А гетьман видумував ⁶⁾ нам таке: «Приїхали з Вильни наші післанці, що були при великих послах цар. вел-ва, і сказали, що Польща й Литва піддалися государеві—щоб бути під його рукою, з тим щоб король до смерти володів усім як досі володів, і права їм і вільности їх були по давньому. А нас віддано назад під владу лядську ⁷⁾, і нам добра нема що чекати! Давніше, коли ми ще не наприкрилися так Ляхам ⁸⁾, і тоді нам була (від них) наруга і гонення, а тепер нас до кінця винищать!» А видумавши такі річі, почав (гетьман) зносини з Ракоцієм, з Волохами і з Мунтянами, щоб їм зложитися разом. Тепер всі полковники на мене нарікають і всю вину складають, аби на мені се окопилось—начебто я своєю волею ходив. А у мене є гетьманські листи. Та й хто б мене з війська послухав, якби я своєю волею пішов?» ⁹⁾.

Тут найбільше цінне—се підчеркненне причинного звязку нової ліги з московсько-польським порозумінням у Вильні—гетьман, мовляв, рішив розірвати з Москвою,

¹⁾ Назви Самбора і Ланцута вгадує в сих зіпсованих словах: Сенгурк, Пивчюг (с. 1262).

²⁾ «порудили»—се мабуть польське *porzucili*, в московській передачі «порютили».

³⁾ «и войском всѣм за то мене хотѣли убить».

⁴⁾ «нам при Ракоцѣ не бывать»...

⁵⁾ «а хто б и молвил, и тот бы жив не был». ⁶⁾ «нам вмѣшал такую рѣчь».

⁷⁾ «отдали попрежнему во «владѣнне Ляхам»

⁸⁾ «коли мы Ляхами и не таковы грубы были».

⁹⁾ Акти посольства Желябужского, Рус. Истор. Библ. VIII с. 1260—5.

спираючися на нових союзників, коли цар згодився віддати Україну Польщі. Що при тім Ждановичу не було дано ніяких вказівок щодо поділу польських провінцій і обсади певних територій козацькими залогами, сього ніяк не можна брати буквально, судячи з того як шведські послы у Ракоція докладно були поінформовані щодо козацьких жадань земель по Вислу¹⁾, як потім підчеркував сей пункт Виговський в розмовах з Велінгом в січні і з Шебеші в червні 1657 р.

Гетьман, як ми бачили вище, в момент коли Жданович виходив в свій похід («яж мы посылаючи войска наши Запорозские жебы ся злучили з войсками князя е. м. семигородского»), широко оповіщав всякого стану людей тих територій, куди Жданович виряжався, щоб вони «горнулись до війська Запорозького», і «зоставали при нім». Давав їм знати, що на сі території висилаються спеціальні «намістники» для охорони безпечности и порядку на сих територіях, а з пізнішого листування, знаємо, що з тим звязано було і розпоженне козацьких залог, що мали забезпечувати той порядок і боронити людність від насильств війська—чи польського, чи венгерського, чи козацького. Уже з перших місяців 1657 р. ми маємо вказівки, як поволі крок за кроком воеводства Волинське, Подільське, Берестейське (Пришетьське Поліссє) обсаджувалися такими залогами і гетьманськими намістниками, не без участі і самого Ждановича, так що наведену вище його заяву треба вважати або за просту неправду, виреченне всупереч фактам, або за формалістичну витівку, побудовану на тім, що козацькі залоги посилялися мовляв на власне бажанне місцевих дідичів, шляхти, а самому Ждановичу гетьман не велів здобувати міст на власну руку и обсаджувати залогами на імя Запорозького війська²⁾.

Се правда, що гетьманський уряд фактично продовжував тактику прийняту ним підчас галицької експедиції 1655 р.—давати вигляд нібито річ іде про фактичний протекторат козацький—оборону шляхти і міст від руїн і небезпек, а не про зміну правно-політичного терміну. Незвичайно цікаве з сього погляду і характеристичне листування гетьмана з одним з визначніших таких клієнтів Запорозького війська—князем Степаном Святополк-Четвертинським з перших місяців Ждановичевої експедиції. Старий князь пише 7 с. с. січня гетьманові з Нової Четвертні: «За присланне універсаліє м. м. п. панів рицарства війська Запорізького на охорону худіб моїх волинських я віддав покляти Найвищому панові, що він добре настроїв до мене серце в. м., пана, а що в. м. маєш відомости про мій домок, який веду від давніх князів руських,—за се я покірно дякую в. м. Одначе ті універсали їх м. м. панів війська Запорізького ваги не мали і я мусів всетаки наказати, щоб дали хліб такий, як їх м. забажують, тим полкам що стоять у Турові, і до Висоцька, де був й. м. п. Зарудний. Будучи певен, що їх м-и вчинили се без розпорядження в. м., м. м. п., мушу вдатися до в. м., м. м. п.—думаю, що з милостивої ласки своєї накажеш суворо, аби більше не вимагали і не мучили убогих моїх підданих і мене в старости моїй—за відмінно неспостійної фортуни зіпхненого з широких волостей бідного Русина—слуги в. м., м. м. п. Пильно прошу за себе самого, і за сина мого, пана мінського, котрому маєтности по відбирали—про се він сам ширше пише—прошу: зволь подати руку підупалому. Як то звикли великі і славні гетьмани, яким і ти еси, в. м. п. м.,—побіду (над неприяте-

¹⁾ Вище с. 1307.

²⁾ «Мнѣ гетман городов принимать не велѣл и залогъ пометывать» Рус. Ист. Библ. VIII с. 1262.

лями) здобувати, а тим що кланяється їм—милосерде показати. Вповні покладаюся на милостиву ласку в. м., що ми то отримаємо, і за се до віку мого одслужувати обов'язуючись служби мої поручаю», і т. д. ¹⁾

Гетьман відповів на се 17 (27) січня: «Світліший княже, м. п. підкоморію браславський, мій милостивий пане і приятелю! Хоч і неприємно самих себе хвалити, але коли правда, то й похвалити себе можна, що нам ніщо инше так голови не клопоче, аби поламавши старі яра на синах Східньої Церкви потішити саму сю Матір Нашу милою свободою і гідністю! Досить вона стогнала, стільки літ осідлаюк бувши своїми гонителями. Досить наплакалась зазнавши стільки прикростей; час осушити від сліз її очі, намочені руїною церков божих! А супроти того, що і в. князя мил. з шановною своєю фамілією, як рідний син, вірно помагав тій Матери в її болях і смутках, ми маємо особливу увагу до маєтків в. кн. м.—аби принаймні забезпечити їх від клопотів з нашої сторони—бачучи, що досить уже пограбували й знищили їх інші руки.—Тому веліли ми видати нові універсали, ще суворіші від попередніх—заповідаючи кару на горлі тим, які б не вважаючи на вдруге повторену волю нашу сміли піднести гвалтовну руку і видумати які небудь побори в худобах в. кн. м. Але й без того не будуть вони такі своєвольні й вигадливі—бо окремо наказали ми п. полковникові київському (Ждановичу себто), щоб поближших козаків з свого полку, що стоять на залогах, стримав від дальших насильств» ²⁾.

Отже як бачимо—залоги розставлялися з полку Ждановича від самого початку його операцій, ним самим—хоч може організація нової української адміністрації була доручена не стільки йому як Самійлові Богдановичу Зарудному, котрого старий Четвертинський в своїм листі до Виговського з того ж дня 7 (17) січня, просячи його поклопотатися перед гетьманом, називає «стражником»—такби сказати воєнним губернатором фронтового поясу, охоронцем ладу і порядку. Може на сім треба і положити наголос в вище наведеній заяві: а йому, Жданович, гетьман не велів займати міст і обсаджувати залогами. Але з пинського листування, котре будемо розглядати далі, побачимо, що й сам Жданович безпосереднє займався оформленням нових відносин. Він твердо натискав на шляхту окупованих країв, щоб вона з ролі прийнятих під козацьку протекцію обивателів Річпосполитої переходила на становище підданих нової Української Держави і приймаючи на себе підданчі обов'язки супроти неї ліквідувала свої відносини до Річпосполитої ³⁾.

В сім власне полягала тактика гетьманського уряду в західно-українській акції сього року 1656—7. Коли ми візьмемо під увагу з одної сторони тількищо наведене листування Степана Святополк-Четвертинського з гетьманом і Виговським з одної сторони, а славу «субмісію» пинської шляхти—котрою доведеться нам зайнятися далі—з другого боку, ми побачимо вихідний і конечний момент сеї тактичної операції. Починаючи з свідчень приязни й ласки для шляхти і міст, в тім роді як гетьманські листи

¹⁾ Чортор. ркп. 2446 л. 23, з помітою: «Копія листу третім разом писаного до Хм., у Липинського Z dziejów Ukrainy с. 559—60, з деякими пропусками. З того ж дня тамже—лист до Виговського, з подякою за його «причину» перед гетьманом про універсали і з жалаями, що вони «ваги не мали, і убогі піддані—котрих тільки тинь зістається після знищення,—мусіли давати хліб який їм наказано, і до Висоцька до й. м. п. стражника Зарудного відвозити, і ще потім часто наприкрюяться», л. 17.

²⁾ Тамже л. 24, у Липинського с. 561.

³⁾ Універсал Ждановича з 14 травня і пинського маршалка з 18 травня—Акти изд. вилен. ком. т. 34 ч. 92 і 93—нижче.

місту Львову з місяця березня 1657—розсилані без сумніву в більше й менше аналогічних формах на адреси різних міст і діпнітарів, котрі ніби то сею ласкою до нічого й не обов'язуються, бо диктується вона ніби то моральними мотивами: інтересами руської віри, національними руськими традиціями, інтересами християнства тощо,—гетьманський уряд ріжними моментами чисто практичного характера—охорони свого добробуту і безпечности, визволення від контрибуцій козацьких, угорських, польських, московських і т. д.—змушував їх шукати далі й далі «ласки війська Запорізького». А вадля її придбання мусіли вони переходити все в реальнішу й формальнішу залежність від нього: обов'язуватися признавати над собою тільки владу Запорозького війська і нікого більше, не шукати і не мати інших протекторів, вирікатися від всякої залежности від Річпосполитої й її короля, від участі в її державнім життю—в соймуванні, посполитім рушенню тощо, розривати всякі звязки, кровні, релігійні й політичні, котрі їх з ким небудь звязували. Крок за зроком західне-українська територія все тісніше звязується з Українською державою. Зв'язок декларується ріжними «субмісіями» а закріплюється козацькою залогою. В пізнішій листуванні ми стрічаємо сі залогі «почавши від Полонного—в Константинові, Заславі, Межибожу, Острозі, Гощі, Степани, Межиричі, Корці»; організується фактично новий Волинський полк, на чолі котрого стоїть Тарновський, що резидує в Межиричі—в Корецьких маєтках—тепер Самуєля Лещинського, спадкоємця кн. Корецького ¹⁾. На північ його новий полк Турово-пинський, в Припєтських Поліссях. Старий Подільський полк, що давнїш обмежався Побережєм Могилівським, тепер старається ширитись на ціле Подільське воеводство. Підчас переговорів з Беньовским, в квітні місяці гетьманський уряд очевидно вимовив се собі, що сі нові козацькі займанщини мають зіставатися в фактичним козацьким володінню до остаточного урегулювання відносин. Все се виглядає на вповні плянову акцію, аналогічну з білоруською, начеркнену в осени, в зв'язку з експедицією Ждановича—плян прилучення західне-українських і південно-білоруських земель, так як формулював се опшмянський староста Ад. Сакович в листі до Матеева: «Прислав Хмельницький до Пинська, що йде туди з військом—нехай піддаються: він воює не для царя, ні для Шведа, ні для Ракоція, а на військо Запорізьке» ²⁾.

Не маємо докладніших відомостей, як і коли козаки рушили в поміч Ракоцієві. Ів. Виговський казав московському послові Лопухину, що Антін Жданович поїхав з Ракоцієвими послами «після Миколиного дня», і з ним мають іти полки: Київський, Переяславський і Білоцерківський: мають сходитися під Білою Церквою ³⁾. Старий же Виговський, Остафій, оповідав потім іншому послові, Вутурлинові, що Ждановича виправлено в січні: велів йому гетьман зійшовшися з військом Ракоція і обох господарів іти на польські городи і їх воювати і засідати ⁴⁾. Судячи з того, що Лопухин підчас своєї подорожі, в першій половині січня н. с. бачив сих козаків, як вони доперва йшли на схід під Білу Церкву ⁵⁾ виходить, що похід стався не в грудні, а в січні, і козаки дещо спізналися в порівнанню з Ракоцієм. При тій «емуляції» яка дійсно істнувала між козацькими претензіями «на всі городи аж до Висли, де жили руські

¹⁾ Лист Беньовського 27 січня 1658—Памятники киев. ком. III с. 265, наведений буде пізніш.

²⁾ Польські справи 1657 р. N 1, нenum.

³⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 394. ⁴⁾ Акты III с. 557. ⁵⁾ Акты VIII с. 393.

люде благочестиві й церкви були» і планами Ракоція на всю Польщу, з виїмком окопованого шведським королем і курфюрстом, розуміється Ракоцієві не мав ніякої охоти чекати приходу козаків. Навпаки, він спішив як найскорше завісити свої корогви на спірних землях, може й старався використати в сім напрямі неприсутність козаків.

Крім реєстрових козаків (Ів. Виговський, як бачимо, говорить про три полки) ішли охотники під проводом таких втажжів як Рац Ференц (вище с. 1311) то що. Козаки—участники походу, розпитувані потім Кикиним говорили, що взагалі гетьман казав іти в сей похід «охотникам, хто схоче», без плати, «добувачи на себе»¹⁾. Уйлакі називає військо Раца наємним, платним, протиставляючи його реєстровим полкам. Далі в оповіданню про кампанію ми побачимо такі охотничі взтаги, які стояли тільки в посередній залежності від Ждановича; правдоподібно вони робили і в приготуванні чимало замішки, і потім ще більше в самих походах своїм цілком одвертим, ні чим не стриманим добичництвом.

Здається довгий час козацьке військо простояло під Баром, і тут вийшла якась затримка. Де-Нуайе пише: «Цар, довідавшись, що козаки зібралися під Баром, аби іслати 20 тисяч війська князеві трансильванському, остеріг Хмельницького, щоб він не посилав війська кому небудь в поміч на польського короля, коли не хоче аби (цар) негайно іслав сильну армію на Україну. А Татари, ще проворніші, довідавшись, що козаки зібрані під Баром призначаються против Польщі, напали і погромили Уманський полк, 60 тис. війська, і загрозили, що вони спустошать і випалять Україну, коли Хмельницький піде яку небудь поміч против Польщі, так що він мусів іслати до князя трансильванського і вимовитися від походу. Воеводи молдавський і мунтянський, почувши се і злякавшись татарських погроз, теж відмовилися іслати обіцяні Ракоцієві 20 тис. війська. Його універсали ислані до польської шляхти, що зібралася в Перемишлі, щоб їх вислухати, були подерті нею в присутности його ісланця—хоч вони були складені в можливо улесливих виразах. Тоді князь—бачучи що його заходи приймаються так неприязно, і вся шляхта великопольська і малопольська збирається щоб сполучитися з військом вел. маршалка, спинився на семигородській границі і щоб замаскувати затримку свого походу скликав свій сойм»²⁾.

Сюди ж очевидно належить дещо з того, що оповідає про сей похід семигородський літописець Кравс. Він каже, що Ракоцієві ислав до Хмельницького Стефана Хорвата з тим, щоб він змобілізував тих 40 тис. козаків, що йому обіцяно було для походу на Польщу, і неодмінно на день 24 січня привіз їх до Хусту, куди він, Ракоцієві, на той час намірився прибути з усею своєю армією. Але що в поході самого Ракоція зайшли різні труднощі, він іслав Хорватові наказ, щоб замість Хусту він прийшов на той день, 24 січня до Стрия і там чекав його приходу. Хмельницький виправив Хорвата з 40 тис., і він зробив уже чималу частину дороги в напрямі польської границі, а що впали на той час великі сніги, то козаки кинули вози і взяли санки (на «транспорт»). Але тут пішли теплі дощі й вітри, сніг стопився, і не можна було йти далі. Заразом були в великій тривозі з огляду на Поляків, підійшовши до них так близько. Мусіли заложити табор і іслати по вози, а за той час пильно стеріглись. (Бо у козаків—поясняє при тім Кравс—такий звичай на війні, що кожен ілучи на коні має припряжений маленький візок з провіантом, і в поход сі вози йдуть з двох боків, а в середині піше військо, і в потребі сі вози служать їм на шанці, сими возами вони дуже сильні,

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 806. ²⁾ Лист з 4 лютого, с. 296.

і про них кажуть, що нема на світі війська (чи народу) зручнішого в закладанню панців як козаки—се було видно в Молдаві в 1653 р. ¹⁾). Отже коли вийшли у них сі труднощі, прийняли вони се за злий знак для війни, і було з того приводу багато нарікань,—бо з одної сторони князь не міг іти з причини великих снігів, а козаки—тому що снігу не стало. Але коли нарешті вози прийшли, козаки прибули на призначене місце до Стрия, а не заставши тут князя згідно з його пляном, стали дуже сваритися з своїм комісаром Хорватом і з калаузами, і в друге впали в тривогу, що хан глибоко зайшов до польського краю, Поляки можуть на них напасти і всіх перебити. Зчасто вони грозилися Хорватові смертю, а той слав одного післанця за другим до князя, описуючи йому стан річей і небезпеку. Князь з огляду на се йшов день і ніч, не вважаючи на великі морози, і заразом слав одні листи за другими, заповідаючи свій приїзд. Але козаки не давали себе заспокоїти, через той страх перед Поляками; обвинувачували Хорвата в обманстві, щодня збирались йому втяти голову і тривожилися далі—аж як 3 лютого князь прибув до Стрия, се козацьке незадоволенне утихло. Два чи три дні радяли вони раду, що їм робити далі в таких обставинах, і урадили закликати сусідні городи й замки, щоб їм піддалися, і поставити в них залоги (с. 256).

В сім оповіданні—багато недокладностей, не вважаючи на зверхні прикмети ніби то точности. Хорвата вислано до Хмельницького не 3 грудня, а два тижні раніш ²⁾). Цілком наймовірно, щоб Ракоцій визначив Хуст місцем сполучення, а навіть Стрий для сього мало правдоподібний. В околиці Стрия козаків при кінці січня зовсім не чути, хоч уже 2 лютого Ракоцій був там; вони зішлись з Ракоцієм в околицях Перемишля коло 20 лютого; в листах Ракоція й відомостях шведського посла висланих з Ракоцієвої квартири з дороги до Стрия нема ніякого натяку на козацьке військо денебудь по близу: воно з'явилось під Львовом мабуть не раніш 10 лютого і пішло відси просто під Перемишль, щоб зійтися з Ракоцієм. Та й у інструкції Хорватові Ракоцій дає козацькому війську директиву на Львів, як ми бачили.

Не свідчить про добру інформованість Кравса і те що він цілком ігнорує Ждановича, як офіційного провідника козацького війська, протиставляючи козацькому загалові Хорвата. Але в сих історіях про неуязки Ракоцієвого пляну з фактичним маршом, перешкоди в поході, нарікання козаків і їх сварки з Хорватом мабуть лежить щось реальне.

Кравс оповідає ще цілком анекдотичну історію про татарського посла, що приїхав до Ракоція перед виїздом його в похід з домаганням окуну за прихильну нейтральність; Ракоцій мовляв по пляному його образив і тим дорешти зіпсув відносини (с. 244).

Фактично Ракоцій вирушив в похід 6 січня, визначивши на 14 січня збір армії в Мармароші, щоб іти з нею на Стрий ³⁾). В Вишкові визначив сесію сойму, дуже коротку, щоб перевести потрібні ухвали ⁴⁾). Тут же прийняв московського посла Волкова, що їхав з царської ставки до гетьмана, і відти з гетьманськими людьми до Семгороду. Цар переказував Ракоцієві свої бажання, щоб він не помагав ні шведському королеві ні Татарам, а підтримував далі приязні відносини з гетьманом, як царським підданим, і через нього давав знати цареві про всякі новини ⁵⁾). Ракоцій відповів етикетальним ли-

¹⁾ В друкованому хибно 1654.

²⁾ Кубаля (с. 134) не називаючи Кравса приймає його дати і вважає дату інструкції виданої в Transsylvania за хибну, але для сього нема ніякої підстави.

³⁾ Transsylvania II с. 260.

⁴⁾ Monumenta comitialia Transsylvaniae XI с. 245.

⁵⁾ Акти посольства—Жерела XII с. 397.

стом, обіцяючи завсіди сприяти цареві, свої ж відносини до Шведів пояснив у відповіді на «статті» Волкова так: против царя мовляв він не має спільки з Шведами ні з Татарами ні з Поляками, але старої приятни з Шведами розірвати не може; з гетьманом вложив і заприсяг союз, і до царя буде ставитися прихильно, доки з його боку буде бачити «добру волю»¹⁾.

В своїм звідомленню Волков, пише, що під той час був у Ракоція посол козацький «суддя війська Запорізького»²⁾, з ним два товариші і третій пісар; Ракоцій подарував послові оксамітну фerezеку на соболях, а товаришам по 50 талярів; він «призивав князя на польське королівство», так само посол польський—очевидно післанець Любомірського Станіславський; в однім і в другім випадку так їх посольство очевидно об'ясняли Ракоцієві люде. «Всі послі обіцяли воювати на царя з військом шведським, польським, венгерським, волоським і мунтянським»; козаки з Татарами нападуть з своєї сторони.

Оповідали Волкову, як поділили Польщу—що дістають Шведи і Прусія; Богуслав Радивил буде удільним князем на Підляшу. Але що дістануть козаки—нема мови.

Про се записує деякі балачки Штернбах в своїй реляції з Ракоцієвої квартири 28 січня. «З розмов з деякими радниками (Ракоція) я так зрозумів, що з огляду, що Хмельницький має одного сина, а Виговський і інші провідники (duces) не прагнуть влади, Хмельницькому треба дати частину Білоруси з титулом князя, полковникам певні маєтності в державі, а рядовому козацтву—його старі свободи»³⁾. «Не можу напевно твердити, додає він, що се плян князя, але ясно, що се не «приватна гадка того що мені се говорив». Про які небудь конкретні домагання козацькі він не міг довідатися. «Чи отець Даниїл мав який небудь мандат домагатися яких небудь земель, в. кор. в. дуже справедливо сумнівались, бо досі він не робив ніякої згадки про збільшене земель тих, якими він (очев. гетьман) заволодів, тільки—кажуть—домагався, щоб не було перешкод в користуванню старою свободою»⁴⁾. Натомісць чув таке оповідання про прощальний обід козацького посла, що відбувся «не так давно». «Побачивши княгиню дуже засмучену, так до неї вромовляв: «Не потрібуєш журитися від'їздом князя! ми його так попровадимо нашим військом, що хутко зможемо приватити тебе як королеву в самій Польщі, в королівській столиці!»

Про Хмельницького Штернбах чув від посла, що він зліг від тяжкої хвороби. Хан прислав до нього инше посольство—що розуміли очевидно як знак політичного

¹⁾ Тамже с. 405, дата 17 січня в таборі під Виском.

²⁾ В друкованім «Данило судья війська Запорозьського», але Данило може се Данило Калугер, прилетений сюди через непорозумінне. Що послував справді суддя Самійло Богданович, потвердженням може служити звістка Гродьского, що на початку 1657 р. іменем старшини чи війська (nomine universitatis) зложили присягу в Самош-Уйварі Самійло Богданович, генеральний суддя й Іван Ковалевський, генеральний осавул, а Хмельницький і старшина присягли перед Хорватом і Топошем (с. 359). Зараз потім бачимо Богдановича-Зарудного на Волини, учасником окупації—вище с. 1316—7

³⁾ Quod vero Cosacorum satisfactionem attinet, ex discursu cum aliquo consiliariorum habito intellexi: Cum Chm. prolem masculinam unam habeat et Wiovskyus caeterique duces nullum imperium affectent, debere Chmielniceo dari partem Albae Russiae sub nomine ducis, caeteris legionariis s(ive) ducibus singulis tantummodo pro rata, et cuiusvis conditionis reliquis gregariis pristinam libertatem.—Trans. II с. 264, теж в Архиві ЮЗР. III. VI ч. 264. ⁴⁾ Тамже.

наближення. Союз заключений з Ракоцієм не зменшив ні трохи бажання козаків вийти в союз з Шведами, се свідчив посол через свого свояка і писаря, що бували у Штерпбаха, і він набрав з розмов з ними такого переконання, що коли б Ракоцій не додержав союзу з Шведами і вийшов в згоду з Казимиром против Карла-Густава (як то дійсно Ракоцій потім пробував)—то козаки готові звернути свою зброю против самого Ракоція. Але союз їх з Москвою триває далі—як то показує факт, що гетьман дав через московського посла свої листи до Ракоція—«коли се не припадково сталось тому що саме тоді їхав»¹⁾).

Мабуть з сим гетьманським посольством звязана нова «асекурація» Ракоція на випадок коли дістанеться на польське королівство (копія без дати, видана без пояснення її походження, з гіпотетичним означенням, січень 1657 р.—що дійсно правдоподібно):

Ми Юрій Ракоцій і т. д. даємо знати для памяти—що хоч ми як князь Трансильванії вже зложили тверду і постійну конфедерацію з й. м. В. Хм. і всім військом Зап., і на се обі сторони обмінюлися певними дипломатами, але що з ласки божої і його таємного призначення, а помічю вищезгаданого війська Запор. і його гетьмана та заповненої їх зброї маємо ми бути вибрані на трон польський. тому нашим словом княжим і вірою пашою християнською асекуруємо вищезазваного гетьмана і всі шановні стани (*vitezlo rendeket*), що ми в сій новій гідности полишимо їх і потвердим в усіх їх імунітетах, свободах і в володіннях (*hataroknak birdolamiban*), і наших підданих то захувати примусимо. Згідно з договорами учиненими з Казимиром, королем польським і Польською республікою, або так як підчас нашої інавгурації (*tempore inaugurationis nostrae*) буде у нас умовлено з ними що до їх становища—з тим щоб вони нам і вашим наступникам згідно з вимогами кождочасного стану річей виявляли вірність, послух, а ми їм як і иншим привалезним нашої держави урочисто прирікаємо, силою сеї нашої асекурації нашу повну прихильність»²⁾).

Була ся асекурація переслана з Сам. Богдаповичом гетьманові чи ні, вона в кожному разі лишається дуже цікавим документом—ілюстрацією того, як уявляв собі Ракоцій роллю козаків в тій Польщі, котрою він мріяв правити.

Відправивши московського посла, Ракоцій рушив в похід через гори, стараючись поспіти на визначений ним термія до Стрия, але тут зайшли ті стихійні перешкоди, коротко згадані Кравсом, а більш мальовничо описані у Грондского, що був свідком і учасником сього походу. Спочатку впали великі дощі й вилили ріки, так що ледво можна було знайти місце для табору. Потім раптом впали великі сніги і потисли тяжкі морози. Дороги стали непрохідні. Але Ракоцій велів зігнати людей, платив війську за роботу при відкиданню снігів, і не вважаючи на такі, здавалось—непоборні перешкоди, на початок лютого наспів на границю Польщі. А ще перед тим, наперед себе післав спочатку відділ війська під проводом Вакоша, аби зайняти гірські прооди і Стрий, як ключ до них, «на випадок коли б прийшлося чекати козаків», а далі свого ментора Кеменія, придавши йому своїх польських прихильників Косаковского і Грондского—робити серед шляхти настрій на користь Ракоція, мовляв самими Поляками покликаного короля, протектора і спасителя Польщі від чужоземного завоювання і внутрішньої усобиці.

Листи до матери, писані з сього походу дають кілька цінних подробиць до загального образу даного сими мемуаристами. 21 січня Ракоцій пише в таборі під Прислопом, описуючи тяжкий перехід через сей перевал.—«Не чоловік наш неприятель, але

¹⁾ Transsylvania II с. 264—5.   ²⁾ Тамже с. 131—2.

сам бог против нас! Неприятлива погода так знищила нашу транспортну худобу, що ледви одного (вола) можна знайти, який би міг потягнути якийсь тягар. Води вилилися через сі жахливі дощі, Секлери застрягли за Тисою... Не можемо описати, які клопоти маємо—бажали б уже скорше якоїсь почесної смерті. Воїмось, що коли якесь нещасте трапиться з Козаками (до приходу Ракоція), вони будуть думати, що ми се зробили навмисно (спізнались), і ми стратимо всяке довіре... Військо Бакошове стало під Бескидом, пана Кеменя рано виправляємо з тисячею драгонів, маючи на гадці три можливості: перша—коли Козацтво прийде і там не буде неприятеля, який міг би дати відсіч, Кемень з козаками звяжеться, а ми підем без армати—бо ми були змушені провіянт і армату пустити на Мукачівську дорогу. Коли Поляки будуть до нас прихилитись, він мусить підтримати їх прихильність. Трете—коли він стріне неприятеля такого, що на людське міркування він міг би його перемогти, він мусів би вдарити на нього. Коли ж перехід покажеться неможливим, і Козацтво не прийде, відправимо військo до дому, піхоту й наемне військо розложимо на квартирі, а самі подамося до Ечеду і будемо чекати божої ласки і кращої погоди», і т. д. ¹⁾.

Але всі труднощі перебуто, і 31 січня Ракоцій пише з Сколього, з Галицької границі: «Вчора ми прийшли до Сколього, не вважаючи на тяжку дорогу, й мирно здорові. Вози лишилися, вони прийдуть за нами, але що найменше тиждень ми не бачили нашого провіянту і утримувалися виключно з мукачівських припасів. Сьогодні йдемо звідси до Синевідська, завтра до Стрия і як дасть біг—сполучимося з козаками: вони дають нам знати, що за три-чотири дні прийдуть сюди. Панові Кеменію принесено відомість, що Чарнецький з 8 хоругвами хотів дати битву під Самбором, але з ним в битву не вступали, а з 500 німецької піхоти Остророга знищено; 100 чоловіка з 2 корогвами й старшиною післано сюди. Під Перемишль на 8 лютого скликано шляхту. В Львівській околиці шляхта піддається, і в Перемиській землі багато зложило присягу, але чи додержать, біг зна. Тих що зберуться під Перемишлем ми з божою поміччю розгонимо, пошлемо туди наших людей з Стрия. Аби лише прийшли козаки, ми не будемо гаятися і потягнемо під Краків...» ²⁾.

Так от, як бачимо, Кравс помиляється, представляючи, що козаки чекали Ракоція в Стрию—навіпаки він чекав їх тут, щоб іти разом на Краків. Вони запізналися—дуже правдоподібно, що їх затримала в дорозі відлига, як то представляє Кравс. В кожному разі протягом яких двох тижнів Ракоцій був оден паном ситуації в Галичині і міг тут на власну руку уставляти відносини, так як собі бажав, цілком ігноруючи козаків і пригтовляючи їм таке місце в майбутній Польщі, яке визначив їм Ян Казимир своїми договорами. З становища козацької політики се була непростима стратегічна помилка—отсе оцізнення Ждановича до Галичини. Правда, що доля посміялася кінець кінцем з мрій Ракоція так само як і з їх планів.

Саме в розпалі козацької мобілізації до походу на Польщу мало приємним свідком її з'явився згаданий Абрам Лопухин ³⁾. Висланий з дорученням лагодити козацьке невдоволення з московського порозуміння з Поляками, він цілком несподівано для себе і для московського уряду наскочив в дорозі на похід козацьких полків під

¹⁾ Transsylvania II с. 351—2. .) Тамже с. 353.

²⁾ Акти посольства в Актах Ю. З. Р. VIII с. 385 дд.—на жаль в копії сильно знищеної.

Вілу Церкву, на війну з Польщею. Цікаво, що київські воеводи, очевидно, не мали про се ніякого поняття; маючи своїм обов'язком слідити за тим що діялось на Україні вони фактично жили тільки тим, що припадком попадало до їх «с'єажей избы», і всі їх інформації мали наскрізь випадковий характер. Московські післанці мали з сього погляду більше можливостей, і Лопухин певно не пропустив нагоди розпитатися про мету сеї мобілізації. Але те що він довідався в дорозі, для нас пропало, й лишилося тільки дещо з того, що він говорив і чув про се в Чигрині.

Він приїхав туди на Голодну Кутю, 15 н. с. січня. Стривав його генеральний осавул Іван Ковалевський, і того ж дня гетьман—загода попереджений про його приїзд, дав йому першу аудієнцію. Лопухин передав царського листа (тексту не маємо), дарунки гетьманові—доволі скромні: два сорока соболів; призначене для Виговського видано «нишним часом», секретно. Всякі розмови гетьман відложив на пізніше; з огляду на піст і кутю, очевидно, не просив до обіду.

«Розговори» велись на другій аудієнції, по Йордапі, 17 н. с. Посла приймав тільки гетьман з писарем. Лопухин пасамперед переказав «милостиву похвалу» від царя за присланий з Кикиним текст договору з Ракоцієм і воеводами молдавським і волоським: цар не висловлювався против сього договору, навпаки—висловляв побажання, щоб гетьман далі підтримував зносини з Ракоцієм і воеводами та сповіщав царя, що вони будуть писати. Під сю хвилю жадав від гетьмана писаної реляції про хана і його політику, також про відносини між Ракоцієм і воеводами, і кого вони будуть підтримувати (очевидно в Польщі), і як саме—чи військом чи грошима?

Гетьман пообіцяв давати інформації; про хала оповів, що той ладиться до походу на весну, але невідомо куди саме. Між Ракоцієм і воеводами відносини добрі. Пізніше Лопухин розпитував гетьмана за посольство Волкова, що поїхав через Україну до Ракоція: коли його гетьман відправив і чи не чув про його дальшу долю.

Далі темою розмови були відносини до Польщі: цар запевняв, що він замириться з Польщею тільки в такому разі, коли Поляки виконають всі бажання царя, і не може бути мови проте, аби цар від України відступився—Лопухин говорив згідно з даним йому наказом, наведеним вище (с. 1256) про висилку козацьких послів на сойм разом з московськими, наведенням вище (с. 1256) про виленську комісію. Гетьман відповідав незвичайно стримано, замкнувся що називається. Послів на сойм «людей добрих і знатних», обіцяв вислати, але на запитаннє—кого саме, відповів, що мусить про се порадитися з старшиною. В справі границі здавався на волю государя—йому мовляв відомо, де межа козацьких городів з коронними ¹⁾. На виправданнє свого скептицизму в справі виленських переговорів завважив, що король не раз уже присягав і козакам і цареві, та ніколи не дотримав присяги. На се Лопухин відповів доволі довгою, але мало переконуючою реплікою, що цар покладається на бога—що той покарає його неприятелів, коли вони присяги не дотримав, і він їм в таким разі вірити більше не буде.

Гетьман тоді сказав: «Прислали нам приятелі з Польщі листи, як то кн. Одоевський з товаришами в своїм посольстві поступалися нами, військом Запорізьким, польському королеві перед його комісарами. Але ми тим листам не віримо: віримо тому, що вел. государ переказує до нас через тебе і у всім на нього покладаємось ²⁾». В відпо-

¹⁾ Текст звітлення в сім місці неясний.

²⁾ Копія в сям місці сильно потерпіла, і текст не дуже ясний, але в головнім зміст не викликає сумнівів—Акты ЮЗР. VIII с. 392.

відь на нові запевнення посла, гетьман і писар встали і повторили свою декларацію довіри цареві, з побажаннями йому всяких успіхів над ворогами (не наводжу її, бо передава вона в шаблонних канцелярських виразах московських, які не лишили ніякого оригінального кольориту).

Розмова поновилася другого дня, 18. н. с., і гетьман з писарем знову наказували Лопухину заповнити царя в їх повній лояльності. По сих заповненнях Лопухин став розпитувати гетьмана і писаря про козацький похід, що він спостеріг у дорозі: «Як я їхав козацькими (черкаськими) городами, і з багатьох городів і місточок ідуть козаки, а як я їх питаю, куди йдуть, відповідали: «Йдемо на службу під Білу Церкву».

Попереднього дня—зазначає в звідомленню. Лопухин, він зібрав деякі відомости (від Виговського очевидно, ім'я пропало)—сказав йому, що попереднього року були шведські послы, пробули три дні і були відправлені, але гетьман з ними своїх послів не посилав; потім були послы венгерські, волоські й мунтянські, і волоських та мунтянських відправлено скоро, а венгерські (Ракоцієві), видно, зіставалися довше і з ними «після Миколиного дня» (18 грудня) поїхав Антін Жданович, а з Ждановичем мають іти полки: Київський ¹⁾, Переяславський і Білоцерківський—мають сходитися під Білою Церквою, і там же мають зібратися «охотники». Тепер на сю тему Лопухин хотів дістати офіційні пояснення від гетьмана. Але гетьман і писар не відрили дійсної мети походу, а заслонилися пограничними зачіпками з Поляками:

«15 грудня ²⁾ стало нам відомо, що Ляхи напали на городи Чернівці і Калюс ³⁾, вирубали людей і майно забрали, і ми післали полковника київського Антона Ждановича з полком (Київським очевидно), та ще полк Білоцерківський і Переяславський, і багато охотників пішло, і ми їм веліли стати в козацьких городах на границі від Ляхів, і коли Ляхи їх зачеплять і будуть пустошити козацькі городи, він (Антін) буде з Ляхами битись; а збирати Антонові веліли ми всі полки під Білою Церквою».

При тім гетьман в такім світлі представив похід Ракоція на Польщу—виразно відділивши його від експедиції Ждановича. Ракоцій змовившись з воеводою молдавським і мунтянським пішов на Яна-Казимира; 22 січня (с. с.) вони мають зійтися з Лягами (прихильниками Ракоція). Робить се Ракоцій в порозумінню з шведським королем, своїм союзником і свояком; коронний маршалок Любомірський просив Ракоція не чіпати його маєтностей, обіцяв йому за се віддячити. А Ян-Казимир тепер в Іданську, і шведський король пішов на Іданськ. Ян-Казимир веде переговори з царем про замирення, а сам післав ксьондза до султана, перебравши за черця (православного очевидно)—буде він намовляти султана, щоб наступив за козаків, обіцяє йому за те Ян-Казимир вічну данину. «Ми післали на Волощину щоб про все се розвідати, і як дістанемо відомости, зараз пришлемо з умисним післанцем вел. государеві».

Додав ще про пісаря: він виступає посередником перед царем, а сам беззастанно допомагає Янові-Казимирові.

Писар пригадає, що гетьманські послы ті що були в Вильні—«Григорій Гинмар ⁴⁾

¹⁾ Се ім'я пропало, але його можна зміркувати з розмови 18 січня, с. 393.

²⁾ ім'я місяця пропало, але очевидно, що се грудень.

³⁾ Були може названі ще якісь містечка, але се місце зіпсоване; замість Калюса в друкованім Кальник, але судячи з листу гетьмана (нижче), треба думати, що се Калюс. «Чернець» мб. Чернівці.

⁴⁾ так надруковано, але викликає сумніви.

з товаришами», не одержали від московських уповажених ніякого звітлення про ухвали комісії коли їх відправляли до гетьмана; те що гетьман внає про всі ухвали, знає з листів отриманих з Польщі від приятелів—і тепер Виговський пересилає їх цареві ¹⁾.

В сепаратній розмові Виговський оповів Лопухину, що Ракоцій доручив йому намовляти гетьмана виступити посередником між царем і шведським королем, щоб їх помирити; Виговський просить дати се знати цареві, коли б була на те нагода. Також переказує йому дещо про Старий Бихів.

Другого дня, 19 н. с., гетьман відправив Лопухина з грамотою до царя; в ній повторяв запевнення своєї вірності й готовости служити, а далі подавав такі відомости:

Султан турецький велів усім ордам бути готовими на війну. Козацькі посли повернулися з Криму, теж привезли відомість, що вже третій наказ вийшов від хана, аби всі орди були готові, тільки не знати, куди мають іти; «дехто каже, що похваляються йти на тугешні українні, і на інші пограничні волости», тому цар мусить показати велику обережність на пограничу, бо звичайно Татари де-інде чутку пускають, а де-інде бють.

«Ляхи своїх старих хитроців і неправд не хочуть лишити: уже після з'їзду (виленського), випавши з Камінця вирубали город Калюс ²⁾ і на інших місцях. коло Бару не мало християн побили. А тепер знову в Пинським повіті монастирі пошарили, православного архимандрита лещинського отця Йосифа замалим не вбили, а ченців його таки всіх побили на смерть, тільки сам він ледви втік, за помічю божою. Також по інших місцях чинять християнам (православним) різні кривди, і нашу православну віру зневажають. І ми видівши такі їх неправди вже почали збирати військо до пограничних людей: кільком полкам веліли рупитися против них» ³⁾.

Все се робить таке вражіння, що поставивши на карту спільний з Ракоцієм похід на Польщу, гетьман і його однопумці старалися притишити всякі можливі непорозуміння і розходження з Москвою, щоб не сполошити сього пляну.

Сі настрої відбилися мабуть і на незвичайно здержливим прийняттям, яке стрідо так довго проєктоване, так довго сподіване посольство шведського короля. В двадцятих днях січня добився до Чигрина його післанець, Том Іаршовен з листом не знати котрим: він не захвався, але судячи з відповіді гетьмана не містив нічого більшого над попередні запевнення, що Карло-Густав має велике бажання вийти з формальний союз з козаками, і при першій можливості його посольство з'явиться у гетьмана. Але на той же час наспів з Семигороду і Іотард Велінг, як повномочний посол для договору ⁴⁾, і скоро помітив, що український уряд під сю хвилию зовсім не хоче виходити в формальний союз, хоч і не жалує запевнень приязни. Виговський поспішив виправити Іаршовена з нічого не значущим листом гетьмана: не згадуючи про приїзд Велінга, гетьман запевняв Карла-Густава, що проволоки з посольством, через неможливість переїзду, нічого не зміняють в приязних настроях: український уряд твердо стоїть в своїх обі-

¹⁾ Ся частина звітлення знищена до непізнання, я приблизно реставрую зміст, наскільки можна його відгадати.

²⁾ Надрук.: На Люоз.

³⁾ Акты VIII с. 392—5.

⁴⁾ Вийхав від Ракоція 22. XII.—Trans. II с. 259.

цянках і додержити їх до моменту, коли явиться можливість формального договору. Тома Гарсона (так), дворянина королівського, радо прийнято і негайно відправлено, щоб його місія не потерпіла якоїсь шкоди; коли явиться можливість безпечнішого приїзду і від'їзду для королівських послів, вони також як найскорше будуть відправлені. «Взагалі в. к. в. не буде мати ніяких причин скаржитися на яку небудь змінність з нашої сторони—бо ми самі не любимо ніяких непевних людей (непостійної вірності), в. к. в. знайде в нас щирість відповідну мужам, що цінять своє честне ім'я»¹⁾.

Тільки виправивши сього післанця, 28 січня, Виговський вийшов в переговори з Велінгом. Але побачивши, що до козацьких претензій на Зіхідню Україну він не має точних і ясних позитивних директив від свого короля, Виговський взяв се на раду, і рада старшини ухвалила стриматися від союзного трактату, поки шведський король не дасть виразної згоди признати за козаками право на західні землі і на все, що вони в сій війні здобули (розумій в Західній Україні і на Вілорус).

Сам Велін так се описує в реляції королеві:

«Того самого дня (по приїзді)²⁾ я зараз же привитав п. писаря Виговського і він просив у мене короткої розмови перед авдієнцією. Я з повною готовістю на се погодився, заявивши, що маю виразний наказ вийти з ним як з високим міністром в цілком довірчій зносини. Але за кілька годин він мене перепросив, що не може з мною побачитися, тому що зайшли важні справи і не дають йому сеї змоги. Другого дня по тім визначив мені авдієнцію гетьман і обмінявшись чемностями (sigalien) запросив мене до столу, як се у них прийнято. При сій обіді було спомянуто з похвалами ім'я й діла в. кор. вел. Але що гетьман живе просто і мізерно, так що в тім же покою де він дає авдієнцію він їсть, спить і всю свою фамілію при собі має³⁾, я не мав змоги виложити своє, і тільки в загальних виразах запевнив прихильність в. кор. вел. і щире бажання оберегати інтереси Запорізького війська і все що може служити забезпеченню сеї держави⁴⁾.

«Те саме висловив і гетьман—що він присяг богіві ніколи від сеї приязни не відступити, та просить і остерігає в. кор. в. не давати себе переконати брехливим Полякам і не входити з ними в ніякі союзи. Кілька разів пр тім гостро закликав, щоб їх бог знищив і викоринив. А я запевнив, що в. к. в. ніколи ні в гадці не мали сього, тим менше не вийдете в довірчій відносини і трактати з таким кривоприсяжним народом, і се йому було приємно і мило.

«Другого дня я чотирма наворотами просив у Виговського розмови, але він кожного разу відмовляв ріжними вимівками, і я зрозумів, що він се на-те робить, аби

¹⁾ Архив III. VI с. 375—6, підпис: Serenissimae maiestetis vestrae regiae amicus intimus obsequisque paratus Bohdan Chmielnicki dux Cohor. Zaporovianaе. Лист очевидно також попав в польські руки і був переданий Москві, бо опинився в актах Посольського Приказу. Мабуть се про нього оповідав гетьманові Бутурлін, що 17 лютого (с. с.) зловлено післанця шведського короля, що їхав від Хмельницького з його листом до короля на Слущк, і приведено його до литовського гетьмана Сопіги до Береста—так Сопіга оповідав московському післанцеві. Акты Ю. З. Р. III. с. 572.

²⁾ День його приїзду до Чигрина Кубаля виводить на 26 січня н. с. (с. 190) але мені здається, що приїхав він трохи скорше: 22—24-го.

³⁾ Weil aber der Feldherr sehr privat und schlecht lebet, auch in derselben Stuben da er Audience giebet, isset, schlaffet und seine ganze Familie um sich leidet...

⁴⁾ und wass zur Conservation ihres Statss erreichen könnte.

я з тим Скотом (Гаршовеном), присланим з листом від в. к. м., не міг повідомити в. в., що хоч вони й бажають добрих відносин і приязни, але входить в альянси або в твердий союз до сього часу ще не рішилися—як я то поволі виміркував. Через те вони дуже приспішили виїзд того Скота Тома Гаршовена, а міні виразно дали зрозуміти, що мені нічого не треба писати при сій нагоді до в. вел., чому я й покорився і не став далі наставати¹⁾.

«По двох днях він (Виговський) запросив мене на переговори, і я ні трохи не загаявся, зараз ставився, наговорив йому компліментів, привитав від в. вел., обіцяв усю ласку—бо мовляв ваше величство певні, що він візьме до серця сю спільну справу і зробить все що може послужити широму союзові й приязни. Виговський відповів коротко, що завсіди був вірним слугою і приятелем в. вел., і ви можете бути певні, що таким лишиться до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком шире виложив доручене мені від в. вел.—бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як в. вел. завсіди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязни яку вони підтримували з Короною Шведською, але і з огляду на ту довірочну кореспонденцію, яку вони вели весь час з в. вел. В. вел.-во тримаючи в своїй протекції їх інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати сі старі приязні відносини, але й заключити більш формальний союз, тим більше, що обставини складаються так що для обох держав (beyder stats) він дуже потрібний.

«Виложивши все се широко, згідно з інструкцією, я закінчив чемним проханням, щоб вони мені дали відповідь на сі два пункти: Чи можуть вони для підтримання і поглиблення старої приязни вийти в ближчий союз і альянс? Чи на підставі такого союзу скотили б вони зараз підлати в. вел. поміч против спільних ворогів обох держав?

«Я умисно поставив сі запитання, тому що тут прийнято, що їх питають категорично і вони почувують себе обов'язаними так відповідати, і я за тими відповідями хотів покерувати свої переговори. І я дстав відповідь, що вони постановили післати з визначніших своїх старшин двох до в. кор. вел. і заключити такий договір. Не думали вони, що в. в. потрібна поміч; але коли б вона була потрібна, то вони не тільки з 1000²⁾, але і з усіми силами готові стати до послуг в. в. Тепер вони післали 40 тисяч семигородському—князеві не силою нового союзу з ним, але тому, що довідалися про союз його з в. вел., і тому ся їх поміч має послужити так же в. вел., як і князеві семигородському.

«Хоч мене ся відповідь здивувала, я подякував приязно і запевнив, що в. вел. буде приємно мати змогу устно відкрити свої гадки таким високим особам.

«Що до помочи пояснив я, що мусіли в. в. винести протягом сих двох років, на собі одним двигаючи весь тягар війни і виручаючи тим приятелів сусідів; висловив здивованне, що тим відкладається сей союз, тим часом як вони самі його бажали. Тут писар перебив мені мову запитанням, чи маю я повновласть? Я відповів, що без такої повновласти я не став би й говорити, і взяв її навіть з собою. Вони перечитали і перепросили, бо не знали, чи я в не присутності Торншільда маю ті самі права. Писар зараз велів її перекласти на свою руську мову³⁾ і обіцяв про все поінформувати гетьмана і лише потім повідомити.

¹⁾ Одначе листа з Гаршовеном Велінґ мабуть таки передав—того самого, з 17 (27), що згадує на початку своєї реляції.

²⁾ Очевидно помилка, не знати чи має бути 30 тис., так як стояло в інструкції (вище с. 1285) чи инша цифра.

³⁾ in ihre Reusische Sprache—с. 204.

«Помітивши, що вони не дають мені приводу до дальших питань, я використав се що вони сказали про непотрібність помочи і вияснив їм, як в. в. були несправедливо ображені Московитами і понесли великі шкоди, і що б вийшло для них (козаків), коли б вони сидючи тихо пустили се повз себе. Канцлер схвилювався сими представленнями, виявив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з в. вел., закликав і писанням своїм хотів доказати, що приложити всі зусилля аби відвести (царя) від його намірів. Той не тільки не відчував сього, але був невдоволений на козаків за те що вони йому не помагають против в. корол. величества. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з Шведами) як він собі то уявляв, і затрівожившись, що (козаки) теж можуть против нього виступити,—він (цар) незадовога перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана ¹⁾ з виправданнями за те, що він учинив перемире з Поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з в. кор. вел. Наказав упіминнути в. князя, щоб він постарався, аби війна з в. кор. в. була як найскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) в. величества приятель, і доки буде живий, нічого не почне против в. величества.

«Другого дня спитав мене оден міщанин, скільки мені треба буде коней під вози—бо гетьман йому наказав про се подбати. Я зараз післав до канцлера, щоб довідатися, як я се маю розуміти. Той зараз попросив мене до себе і виправдував сього чоловіка, що він се зробив з обережності, аби чогось не забракло.

«Але при тім пояснив мені, що з приводу моєї пропозиції була рада, і на ній ухвалено, не вступати в ніякі трактати, доки в. кор. вел. не признає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де грецька віра була і мова (іхня) ще існує—до Висли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при винішній нагоді того що було ними втрачено і несправедливо у них забрано ²⁾.

«Коли б я мав (таку декларацію) за рукою і печаттю в. кор. вел., то можна було б легко покінчити з союзом, тим більш, що у них нема звичаю робити довгі переговори. А з того побачив, що до ніяких реальних договорів не прийде, доки сі краї, на які вони претендують, не будуть за ними признані. Тому взявся виробляти проєкт договору, почасти на те щоб вивідати, в чім вони погоджуються з в. вел., а в чім розходяться; почасти—щоб до певної міри задоволити їх в їх претензіях. Коли я передав його канцлерові, знову відбулася рада, і третього дня її ухвала була мені переказана через канцлера в присутности багатьох старшин («офіцерів»). Вони дуже дякували за щирю приязнь, яку весь час в. вел. виявляли, охороняючи їх інтереси

¹⁾ Очевидно мова про посольство Лопухина; цікаво порівняти його звідолення з переговорами з гетьманом з інформацією Виговського.

²⁾ es wehre dan dass ew. konigl. mtt. ihnen cedirte das jus totius Ukrainae Antiquae, vel Roxolaniae—da der Griegische glaube gewesen und die sprache noch ist—biss an die Weixel, damit sie dasselbe behielten, wass sie mit ihrem schwerdt gewonnen, und verlachtet werden würden, wen sie nit vindicirten bey itziger gelegenheit, wass die ihrigen verlohren und ihnen mit unrecht ist genommen worden—с. 205. Се місце, взагалі дуже інтересне, між иншим показує, що в сім часі, під впливом відродженої національної і політичної свідомости, поняття «України» починало вже набирати того національного означення всієї етнографічної української території, якого воно набрало цілком виразно аж в наших часах.

й державу, і обіцяли завсіди покірно виконувати волю в. вел. Що до тіснішого зв'язку й союзу, то хоч вони й дуже хочуть вийти в такий союз, але під сю пору не може се статись. (По перше)—тому що полковники ¹⁾ всього Запорізького війська, без згоди котрих се не може статись, про се ще не повідомлені; за кілька годин дано буде наказ, щоб вони за кілька тижнів зібралися і щось певне в сій справі постановили. По друге—з князем семигородським і з обома волоськими князями уложено союз, і їм також треба дати знати про се (проектований союз з Швецією). По третє—вони ще не мають гарантії від в. кор. вел., якої сатисфакції і нагороди мають сподіватися з сеї війни. Тому вони просять в. вел. з усею приязню відкрити їм остаточні інтенції і категоричні резолюції що до сеї польської війни, а вони за кілька день те саме зроблять через своїх послів до в. кор. вел.

«Тим часом альянс завязаний з кор. Христиною і короною Шведською далі зіставатиметься в силі, і в. вел. можете вповні слутитися на їх слова та ні трохи не сумніватися що до їх постійности. Для кращого запевнення в. в-ва. гетьман не тільки збирається сам вийти в поле з першою травною, щоб знищити спільних ворогів, але хоче закликати й вел. князя (московського), щоб він стримався від яких небудь ворожих кроків против в. кор. вел., а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в противнім разі він ²⁾ пошукзе інших способів. Свому полковникові Антошеві він уже дав наказ, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь Московити, трактувати їх як неприятелів. Післяв також до Отманської Порти і до татарського хана, сповіщаючи їх, що він вийшов у тіснішу приязнь з в. кор. в-вом., з князем семигородським і з обома волоськими князями, і просить їх (султана і хана) нічого против них не починати, бо инакше буде змушений виступити против них.

«Хоч я широко відповідав на се все, вони не хотіли відступити від сих постанов і навіть зробили мені закид, що мабуть я порозумівся з Московитами, коли так дуже їм оповую і протестую. Тому мусів покоритись і заспокоїтись на тім, і без протестів пуститися в дорогу назад» ³⁾.

Так оповідав Велінґ у своїй реляції королеві. Але Виговський Лілієкроні, що приїздив продовжувати зачаті Велінґом переговори, зовсім инакше пояснив причину такого несподіваного закінчення Велінґової місії, і се пояснення повторив потім історіограф Карла-Густава Пуфендорф. Він пише що козаки були ображені тим, що Велінґ став торгуватися з ними за ті землі, на які вони заявляли претензії; силкувався лишити за королем Львів, Камінець і Поділля до Бару, тим часом як козаки домагалися всеї Червоної Руси до Висли. «Вони резонно питали: пощо Шведам сі широкі області, котрих козаки добиваються від Польщі в сатисфакцію, і як вони їх думають обороняти». Велінґ в'їдливо відтяв Хмельницькому, а коли Виговський хотів побачити його інструкцію, чи дійсно йому доручено ставити сі величезні жадання, він подер її перед ним. Хмельницький через те не схотів вести з ним переговори і заявив, що пошле послів до самого короля» ⁴⁾.

Я навів се оповідання Пуфендорфа, бо воно мені здається правдоподібнішим ніж як се місце розшифроване в виданню реляції Лілієкроні Молчановського. Там сказано,

¹⁾ Велінґ пише—*hauptmann, hauptleute*.

²⁾ «Гетьмана» Велінґ в своїй реляції пише з великої літери як пануючу особу, хоч у друкованім не витримано сеї правописи.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 201—7, лист без дати і місця написання.

⁴⁾ *De rebus a Carolo Gustavo gestis*, с. 273.

що Велінґ викликав невдоволення при першій же розмові з Виговським, заявивши, що король претендує на городи по Бар. і він, Велінґ питав козаків, пощо вони хочуть багато земель від Польщі, і як вони їх будуть боронити ¹⁾. Ціком ясно, що Пуфендорф далеко правдоподібніше розуміє ситуацію, вкладаючи таке запитання в уста козаків.

Місія Велінґа таким чином розбилася на справі приєднання до козацької України західних земель до р. Прили, українських і білоруських, «де була грецька віра».

Тому що Велінґ приїхав з Семигороду, козацький «канцлер» й інша старшина могли підозрівати, я сказав би—мали підставу підозрівати, що се Ракоцій настроїв його так, що він став торгуватися у козаків за Галичину і Поділля, що в даних обставинах—се було зовсім ясно—не мали ніякої вартости для шведського короля. Ними інтересувався Ракоцій, і з ним на пункті сих земель у козаків не все було ясно, як виявилось слідом. Відти підозріння, що Ракоцій тут щось інтригує і звязав Карла, а ще більше Велінґа на пункті козацьких претензій на Західню Україну. Пізніше, після краху Ракоція, гетьман і писар се досить ясно дали зрозуміти Лілієкрону. Коли він добивався, щоб приступлено було до складання формального договору, вони відповідали, що наперед треба порозумітися з королем і з Ракоцієм в справі границь тих володінь, які вони хотіли одержати, і зазначали, що вони вважають свої інтереси нарушеними договором Карла з Ракоцієм. Даремно Лілієкрона старався їх розговорити, посилаючись на свою інструкцію,—гетьман і писар і інша старшина посилалися на реляції Антона, скаржилися на поведінку Ракоція і висловляли переконання, що в тім пункті він спирається на якусь конвенцію з шведським королем.—«Кн. Ракоцій договорився з в. кор. в-вом. на некористь поширення і укріплення їх свободи», формулював Карлові їх позицію Лілієкрона ²⁾. Се очевидно виявилось і в переговорах з Велінґом, в недовіру до його поведінки і бажанню перевірити, чи єсть у нього се в інструкції, чи він персонально працює для Ракоція. Чи при тім дійсно дійшло до такої різкої і не дуже правдоподібної сцени, що Велінґ подер королівську інструкцію на очах у Виговського, інша річ. Може бути що Лілієкрона «ризав» свого попередника. Але в кожному разі довіре до Велінґа пропало, гетьман і писар не схотіли з ним трактувати.

Лист гетьмана, висланий з Велінґом до шведського короля, досі невідомий; маємо тільки лист до Ракоція, що мав Велінґ відвезти, вертаючи назад через Семигород; він має дату 26 с. с. січня (5 лютого)—се мабуть день відправи Велінґа. Гетьман згадує про принесеного Велінґом листа від Ракоція, з намовою вийти в союз з шведським королем (як то зробив сам Ракоцій). Гетьман запевняє в своїй охоті до сього—се він засвідчив листом до короля, дорученим Велінґові. Тому що шведський король не передав через Велінґа конкретних умов договору, гетьман хоче в короткім часі вислати до короля своїх послів ³⁾. Очевидно, що такий більше менше лист пішов і до короля.

В посольстві до Карла-Густава вислано Дорошенка, але і сим разом йому не пошастило. Виговський оповідав потім Бутурлину, що «козак Дорошенко», післяний від гетьмана з листом до шведського короля, не міг проїхати, тому що Ляхи в різних місцях стояли в значній скількості (в скопѣ) і він вернувся з тим листом назад ⁴⁾.

¹⁾ Переклад Молчановського на с. 295—6.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 309, переклад на с. 315.

³⁾ Архив III. VI с. 193.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 572.

Тому що посланця названо по імені, я думаю, що се був не простий гонець, а повномочний посол—що се було те гетьманське посольство, пообіцяне королеві через Велінга. Думаю, що воно було послане доволі скоро після від'їзду Велінга, але не могло добитися до короля і вернулося з нічим.

Карло-Густав тим часом хвилювався не дістаючи від Велінга ніяких відомостей про висліді його місії. Як довідуємося з його листу з 20 с. с. лютого ¹⁾, він 9 (19) після Велінгові пригадку через Кенігсберг, копію другого дня через Семигород, а 2 н. с. березня пише йому знову наказ—не упускати нічого задля скоршого виконання даного доручення. «Коли у гетьмана Хмельницького і всього Запорізького війська се лежить на серці, щоб предківську віру, свободу і нову державу ²⁾ від польських кривд не тільки під сю хвилю, але і в будуччині від усяких напасників захистити і становище держави своєї улпшити і утвердити, нехай вони зрозуміють, що саме нинішній час придатний на се. В збройнім союзі з нами і з князем трансильванським вони можуть виступити з справедливою пімстою проти ворогів своїх, стільки разів віроломних, і відібрати їм всяку можливість шкودити на будуще. Щоб здійснити сей спасеній плян, дуже важно, щоб ти використав усяку нагоду, аби усунути всякі розходження які існують між згаданим князем (Трансильвані) ³⁾ і козаками і могли б зашкодити спільній справі, та вплинув на них, щоб вони мали на увазі свою користь в сій спільній справі. Бо коли вони (козаки) дадуть відвести себе від сеї спілки яким небудь обставинам: або звяжуться з Поляками, за порадою наших неприятелів ⁴⁾—так як Москалі в вилеських умовах до того змагають, щоб їх кінець кінцем привести до послуху Полякам,—або вповні покораються Москалям,—ти мусиш їм представити, як мало безпечности вони в тім можуть сподіватись для себе. Бо ж вони не можуть нічого доброго чекати від зближення (Москви з Польщею). Мати над собою паном сильного московського царя було б для них также небезпечно як і польського короля. Вони не можуть подбати про свої інтереси краще як захистивши свободу своєї держави за помічку зброї нашої і трансильванської, так щоб не мати якогось небезпечного пана над собою і не терпіти більше кривди в тих політичних і церковних справах, котрі вони собі поїравили (буквально: назад собі вернули).

«Для сього вони повинні забезпечити себе не тільки від Поляків, але і від Москви, так щоб не треба було згодом берегтись з її сторони того самого (що козаки терпіли від Поляків). Тому се лежить в інтересах їх держави (Status), щоб московський цар мав обмежені сили (могатис impetū viribus gaudeat) і не протягав своїх жадних рук далі, ніж то йому належить і добро сусідніх народів дозволяє, а користувався своєю владою спокійно, не викликаючи їх невдоволення.

«Коли ж він і далі не перестане пас напастувати війною, гетьман Хмельницький повинен пошукати нагоди витолкувати йому, що йому треба добре обрахуватися з перспективами сеї війни, розпочатої ним (царем) без усякої справедливої причини, бо коли він буде її продовжувати, то може наклікати на себе велику небезпеку, підпавши на себе ріжні народи».

Далі наказує постаратись у гетьмана, коли козаки підтримують ще зносини з Та-

¹⁾ Архив III. VI с. 208.

²⁾ novum statum.

³⁾ Можливи, що се натяк на непогодженне претензій козаків і Ракоція на українські провінції Польщі.

⁴⁾ Розуміється мабуть австрійське посередництво.

тарами, щоб він відплив на хана, аби той не воював Шведів в інтересах Польщі, а краще звернувся против Москви, як свого природженого ворога ¹⁾.

Чи зловили дехтобудь сі листи Велінга, не відомо; але вертати назад до гетьмана по одержаній відправі він, розуміється, не мав чого, і по його повороті, не дїждавши ся козацького посольства, Карло-Густав вислав у квітні Данила, уже як свого агента, з новим послом—своїм камергером Лізієкроною, особою більш поважною і певною ніж Велінг.

Тим часом гетьмана атакувала рядом посольств польська сторона—безпосередне своїми власними і через різних своїх посередників. Чи переривалися взагалі вони хоч на мент, не можемо судити, бо не можемо покладатись на повноту наших відомостей; але ясно, що відомости про наступ козаків разом з Ракоцієм розворушили наново польські круги і дали притоку до довгого ряду дипломатичних кроків в козацький бік.

Звісний нам «континуатор переговорів» воєвода Ян Лещинський при кінці січня вислав нове посланіє до Виговського, виправдуючися з довгої перерви в кореспонденції—вимовлявся своїм здоров'єм, що вимагало заграничного лікування, і надїями на те що виленська комісія полагодить також і козацьку справу. Приймаючи вісти про козацьку поміч вислану Ракоцієві за симптом того, що козаки не почувають себе задоволеними, він пропонував свої послуги гетьманові і війську Запорізькому ²⁾.

Королева задумала повторити торішній експеримент, що проголошений був таким чудодійним: вислала свого персонального післанця до Чигрина, мабуть не так до гетьмана, як до його дружини. Подробиць не знаємо, але з згадки цісарського посла, що посол королеви був у Чигрині перед приїздом цісарців, себто в місяці лютім, і потім приїхав у друге разом з послом від короля, вже за побуту австрійського посольства ³⁾, треба думати, що сей королевин післанець, Слоневський, був прийнятий чемно. Тому й був потім приданий до офіційальної місії (Беньовского), в надїї що се зможе улєкшити її роботу. Мабуть гетьманський двір знову не пожалував висловів незвичайної утіхи з такого вияву ласки і уваги з боку королеви.

Офіційну місію доручено писарєві луцькому Станиславі Беньовському, особистому знайомому Виговських і Тетері що придбав репутацію зручного дипломата і зробив швидку карєру на сих переговорах з козаками.

Формально йому наказано вяснити гетьманові, що Ракоцієві не мав ніяких оправданих причин зачинати війну з Польщею, і військо Запорізьке не повинно йому помагати. Але головним ділом йому доручено було шукати порозуміння, чи то «успокоєння» як висловляється інструкція, з гетьманом і старшиною, на основах соймової ухвали 1655 року.

«Працювати треба в двох напрямках. Перше—вбити з голови Хмельницькому і війську Запорізькому, що ті їх маневри і переходи від протекції одного (монарха) до другого, ніби то здаються доцільним для заховання окремішности ⁴⁾, але в дійсности се тільки тїнь і видимість.

¹⁾ Архив с. 207—9.

²⁾ Лист з 31 січня, в копіяріі Лещинського, Чортор. 388—витяг у Кубалі Wojna brandenburska с. 360—1.

³⁾ Реляція Маріяновича с. 544, як нижче.

⁴⁾ *te jego procedery—czodząc od iednego do drugiego protektyi—zadają sie bydz pro tunc dobre, ze go conservant separatim.*

«Спочатку мав союз з Татарами, але прийшло до того, що ті воліли погодитися з королем і Річпосполитою, а від нього відступити. І торішньої угоди вони з ним ніколи б не вчинили, якби не прийшло гаряче писання від короля до хана—аби він перетягнув Хмельницького в наш бік.

«Пішов Хмельницький до Москви—але чи й та не жалує також згоди з ними? Нехай Хмельницький уважає, як його Москва трактує, коли не хотіла його послів допустити до наших послів у Билні. Коли Москвитянин через відірвання провінцій претендує на Україну, чи можна думати, що він не взяв би козаків у ярмо, як би одержав (Україну)? Тільки того ніколи не буде!¹⁾

«Нарешті бере Хмельницький останню протекцію—Ракоція, на такий випадок коли б ми помирилися з Москвою. Але нехай поміркує, що Ракоцій міг би мати успіх над нами тільки зразу, поки ми не замирилися з іншими сторонами. Але чи може він видерти від Москвитина і у Шведів, що ті забрали? Виходить, що не може! А здобувши (лише) кілька воеводств, мусів би він шукати фортуни на Україні, а значить—сідлати козаків. Бо без України не маючи ані Вликопольщі, ні Прусії, ні Литви він не міг би боронитись. Значить—руїна козакам!

«Чи ж не краще порозумітися з справжнім палом, себто королем і Річпосполитою, що мають право (до козаків) і обідпати (на ново) се тіло? Не для уданого тільки спокою і не для фортуни—але щоб триматися трівко і на вік, коли даються їм ширі, найкращі умови—як то Річпосполита поступила їм у своїй інструкції, що має під печатю Річпосполитої п. воевода чернігівський²⁾, і в. м. то читав еси. Як пчола в квітках мід, так він може в тім знайти ґрунтовне заспокоєння і задоволення війська Запорозького, коли поставиться розважно і розумно.

«Взагалі всю увагу звернути треба на те, аби показати йому (Хмельницькому), що з ніким він не може домовитися краще й ґрунтовніше, як з королем і Річ., бо по замиренню з ними лекше піде з всіми іншими.

«Насамперед—Шведи вже серйозно заходяться коло замирення. Коли б прийшло на замирення з ними на справедливих і почесних умовах, а з козаками теж стала згода.—тоді Москва, що має тепер (тільки) перемире до сойму, побачивши, що ми і з Шведами погодилися, і з козаками,—мусіла б сама шукати згоди з нами. Тоді й ми замириємося з ними не інакше як на справедливих умовах, і замиривши Річпосп. з усіх сторін в нічім не порушимо вільної елекції³⁾.

«А коли Хмельницькому так дуже лежить на серці приязнь з Ракоцієм, чи не краще мати її в спокою і лишити все инше на волю божу? Бо коли його веде до того союзу даремний страх, що ми замирившись з іншими державами обернемо нашу зброю на козаків—то сього нема в замірах Річпосполитої і короля. Навпаки, і нам і Хмельницькому з козаками почесніше і корисніше саме тепер замиритися!

«Взагалі все вести до того, щоб він (Хмельницький) запевнився в ласці короля і Річпосполитої і з нами замиривсь, а помочи против нас нікому не давав—бо князь семгородський не має ніяких причин до війни, як видно з наведеного вище».

¹⁾ Дивна нелюгідність! Польський уряд страшиє козаків, що Москва поневолить їх, коли дістане Україну, і додає що того ніколи не буде. Значить не може бути й замирення Москви з Польщею, і козакам нічого не загрожує.

²⁾ Розуміються умови ухвалені соймом 1655 р.—вище с. 1093.

³⁾ Натяк на московські домагання, щоб московського царя примусово вибрано на польського короля.

Важно, аби се замирення з козаками наступило до сойму, що має трактувати питання про вибір царя на польського короля. Сойм міг би тоді з легким серцем відкинути московські жадання, що зводяться до альтернативи: або відступлення України, або вибір царя на польський престіл. А перше значить поневолення козаків, друге—поневолення всіх мешканців Річипосполитої. Козаки повинні допомогти Полякам відкинути й одно й друге.

Коли Хмельницький почуває себе звязаним даною цареві присягою, нехай при наймні зістанеться нейтральним: нехай не допомагає Полякам на Москву, ні Москві на Поляків. Союз свій з Ракоцієм нехай трактує як союз дефензивний—бо Ракоцій не має причини до зачіпної війни. З Шведами також може бути згода, але передумова для того всього—замирення з козаками ¹⁾.

Все се виглядає, розуміється, дуже наївно. Аргументувати Хмельницькому, що він повинен допомогти Річипосполитій поратися з своїми неприятелями,—коли вся політика козацька зміряла власне до того, щоб можливо заплутати Польщу в заграничні війни. Настоявати на тім, щоб військо Запорізьке як найскорше хапалося умов запропонованих соймовою комісією 1655 р.—коли протягом півроку, що минуло з того часу, військо ні разу не заявило, що сі умови його вдоволяють. Домагатися щоб замирення сталось іще перед найближчим сеймом—аби поставити московську дипломатію в можливо некорисне становище, тим часом як тільки соймова конституція могла дати якусь певність новому договору козаків з Польщею—як би вони вже таки на неї злакомилися!

За всім тим не можу погодитися з пок. Кубалею, ніби то посольство Беньовского мало тільки маніфестаційне значіння: «показати цареві, Порті й ханові, що Польща бажає згоди з козаками», а реальних виглядів на успіх в тім часі не мало ніяких ²⁾.

Справу трактовано серйозно, бо обставини дійсно більш ніж коли небудь змушували Польщу бажати замирення з козаками за всяку ціну. Завданням Беньовского було перед усім, як показує інструкція—пошукати доріг до настроїв старшини: викликати в ній бажання порозуміння, відновити колишні звязки і нахили в польський бік. Як волинський шляхтич і земський писар він дійсно дуже добре знався на козацькій старшині, на її шляхетських елементах спеціально, і знайшов до них дорогу. Визнався в дуже сприятливій ситуації, котру витворили московські претензії, боротьба партій за спадщину великого гетьмана, страх перед небезпекою будущего. Як побачимо далі (і се признає Кубала), сам Беньовский дуже оптимістично оцінював результати свого посольства, і так само двір, і дійсно—моральні успіхи його були значні, хоч

¹⁾ Інструкція без дати і без початку, з актів метрики що була в московському архіві заграничних справ, в Жерелах XII с. 420; час виясняється змістом і обставинами подорожі Беньовского—се місяць січень 1657 р. очевидно. В збірнику листів кн. Четвертинських, Чортор. № 2446, ст. 47 єсть лист Беньовского до старости луцького, «Ідучи в посольстві до Хмельницького», теж без дати: Беньовский сповіщає його, що вернувшись з Жорнова, одержав наказ від короля на се посольство, виданий мабуть іще перед тим як прийшла вість про наступ Ракоція. Мабуть се треба розуміти про час перед тим як Ракоцій перейшов границю Польщі, себто перед серединою січня. Беньовский каже, що вислав уже перед собою Адама Радліньского «з гончими листами», і сам за ним слідом поспішає до Хмельницького.

²⁾ Wojna brandenburska s. 193 i 199.

ми, на жаль, і не маємо якогось фактичного звідомлення з його переговорів і розмов, без сумніву дуже цікавих.

Одночасно польський двір заходився зробити натиск на козачину в сім напрямі через її союзників і протекторів—кримського хана і отоманський дивап. До Криму приблизно одночасно з Беньовским вислано звісного нам агента Ромашкевича. Йому доручалось повідомити хана про успіхи Поляків в війні з Шведами і про результати виденської комісії: уложено перемире, але до згоди не можна було прийти через всякі вимоги Москви, бо цар жадає або відступлення частини Литви і цілої України— або польської корони для себе. Такі високі претензії піддає йому союз з козаками. Доконче потрібно відвести козаків від сього союзу, щоб збити Москві її пиху або приборкати її зброєю, і нема на те іншого способу, тільки щоб хан, як протектор і союзник козацький, котрому козаки завдячують, «що тільки мають щастя», примусив їх до того, щоб вони задоволилися Зборівськими пактами і замирилися з Поляками на сих умовах, подиктованих покійним ханом і нині ще живим візирем. Поляки широкі прагнуть згоди з козаками, вони навіть готові ще більше позволити Хмельницькому і Виговському—аби тільки була щира згода, шляхта вернулася на Україну, пани мешкали в свої маєтностях. «Тоді б хан й м. скоро б погодився з козаками, а ми заспокоїли Москву».

«Але Москва так удає, що ніхто не може замирити козаків з нами, тільки вона, бо вони сприсяглися оден одного не відступати. А се противне повазі хана й м., бо козаки завдячують всі свої успіхи покійному ханові

«І то треба сказати, що шляхта в. кн. Литовського, і та що має маєтности на Україні, з огляду що козаки з Москвою тримають ті маєтности, може повірити за певненням Москви, що (тільки) вона може повернути їй маєтности на Україні. Тому стане на соїм натискати, щоб ми доконче помирилися з Москвою» (себто вибрали царя королем польським).

«Тому хан мусить або відвести козаків від Москви, або принаймні добитись від них нейтральности, а тоді Поляки—особливо якби ще замирилися з Шведами, дали б собі раду з Москвою».

На думку короля для сього могли б бути такі способи:

Оден—се щоб хан і Отоманська Порта вислали послів до Хмельницького і загрозили йому, як що він далі схоче триматися з Москвою против Поляків.

Другий—рекомендований королеві самим ханом—щоб Поляки замирилися з Шведами, а хан добивсь у султана наказу обом господарям, щоб вони разом з частиною Орди пішли на Москву, коли Поляки підуть туди походом. Друга б частина Орди тим часом сама чи з господарями «стала над козаками», щоб вони не сміли вийти з дому—ні Поляків воювати ні Москві помагати.

На Ракоція також добитись від султана наказу, щоб він не помагав ні Шведам, ні козакам, ні Москві против Поляків. А хан щоб на всяк випадок ладився на весну в похід.

Тим способом Польща і Крим могли б зломити своїх ворогів.

До сього було потім надзогія додано ще інструкції. Ракоцій таки вибирається походом на Польщу, в союзі з козаками і господарями. Тому треба, щоб пограничні баші наступили на їх краї, а хан щоб став зараз з Ордою над козаками, і коли б вони хотіли рушити на Польщу, щоб Татари воювали Україну. Іншу частину Орди нехай хан виправить на Семигород і на оба господарства ¹⁾.

¹⁾ Жерела XII с. 428, з коронного архиву, без кінця і без дати.

Такі самі побажання виправлено безпосереднє до султана, з звісним нам стражником коронним Мар. Яскульским ¹⁾. Він мав насамперед рішучо заперечити те що говорили в Царгороді попередньому послові Бевъовскому: що Поляки своїми насильствами привели козаків до того, що вони піддалися («присягу вчинили») Отоманській Порті. Дійсною причиною їх повстань було те що король в інтересах Порти забороняв козакам ходити на море. Хоча хан старався замирити козаків з Польщею, і Поляки широго бажали, козаки ухилялись від сього замирення і піддалися Москві. А тепер коли й Москва йде на замирення з Польщею, Хмельницький укладає нову лігу з обома господарями, з князем семигородським і з королем шведським. Король просить отоманський уряд вглянути в сю ситуацію і своїми впливами і силами розбити сю лігу—небезпечно не тільки для Польщі, але й для Порти. Бо коли притиснена стількома ворогами Польща буде примушена сповнити домагання царя і вибере його своїм королем, чи се користо буде для Порти мати такого сильного сусіда грецької віри, маючи під своїм пануванням стільки Греків (взагалі православних), котрі б тоді потягли під пановання московського царя? Порта не тільки з огляду на свій договір з Польщею, що порушується тепер виступом її васалів, але і з огляду на власний інтерес мусить розірвати згадану лігу. Вона повинна написати до Хмельницького і порадити йому замиритися з Польщею, тому що Порті напевно відомо, як широго бажає король польський і Річпосполита жити в згоді з козаками. Вона повинна стримати князя семигородського і господарів від війни з Польщею. Найкраще се може зробити через хана і башів сілестрійського і будинського (буда-пештського)—нехай їм се доручить. Найкраще буде як хан з башами спільно одною частиною Орди звяжуть козаків, а другою нападуть на князя семигородського (і господарів), якби він пішов на Польщу.

«Однак король і Річпосполита не бажають ніякої офеңзиви ні против князя семигородського ні против Хмельницького ні господарів. Хочуть тільки оборони від їх нападу—аби вони не перешкождали заспокоєнню Річпосполитої і не давали причини до нової війни. Коли ні козаки ні згадані «коллигати» не будуть мішатись (до війни з Шведами і Москвою), Річпосполита за поміччю божою і приязнею Порти і хана зможе прийти до замирення з ними. Князеві семигородському теж може бути користнішим тримати приязнь з королем і Річп., ніж з ким иншим. І Хмельницькому нічого не може бути безпечніше як жити в згоді з тими, що найкраще можуть дотримати з ними згоди—себто з королем і Річп.»

Післало також агентів до господарів, і до царя. Інструкція послові до царя, підкоморію холмському Бонковскому датована 20 січня, але говорить про наступ Ракоція з козаками на Польщу ще не як про факт, а тільки як можливість. Посилаються перехоплені реляції шведських послів, висланих на двір Ракоція, аби переконати царя, що шведський король «зпрактикував Ракоція з козаками против панства й. к. м. (Польщі) і против царя, аби покладаючися на отоманську могутність Ракоцій воював з нами. На се Ракоцій і Хмельницький зложили собі обов'язково присягу і коли не зимою ще, то певно на весну стануть з своїми військами в землях й. кор. м.» З огляду, що на виленських переговорах московська сторона гарантувала Польщі спокій також і з боку

¹⁾ Жерела XII с. 422, звідти ж, теж без дати. Тамже на с. 441 відомости від королевої, що Яскульського виправлено 7 лютого; але інструкцію зложено без сумніву раніш.

козаків, цар повинен тепер скоро післати своїх послів і розірвати такі замисли проти Польщі. А коли б Хмельницький і козаки від сих замислів не відступили, нехай цар велить своїм військам на них наступати, «як на неприятелів своїх і наших»¹⁾.

Одночасно виступив перед Хмельницьким посередником в інтересах Польщі і цісарський двір²⁾.

Ще в початках шведської війни він затрівожився можливістю порозуміння Шведів з козаками і радив польському дворові зробити все можливе для замирення з Козаччиною. За найкраще вважав він поновити для сього посольство до Хмельницького від венецької республіки, так заінтересованої козацькою поміччю. Але польський двір тоді стрів сі пляни неприхильно³⁾. Потім, коли з польських переговорів з козаками не виходило нічого, Ян-Казимир, навпаки, став просити цісаря взяти на себе посередництво у козаків, щоб замирити їх з Польщею, або принаймні вплинути на них, щоб вони вірно дотримали трактатів з королем⁴⁾. Заразом цісарський посол при шведській квартирі, Лізоля, під впливом своїх розмов з Радзейовским, теж став радити цісарському дворові пошукати безпосередніх звязків з козаками. Радзейовский, незадоволений з поведінки шведського короля, як ми знаємо, роздумував над переходом з шведських хлібів на австрійські, і між иншим розписував Лізолі, яке значінне надає шведський король помочи козаків, і який то має у них вплив він, Радзейовский. Козаки, мовляв, тільки йому вірять, і не хочуть инакше трактувати з шведським королем, як тільки через нього⁵⁾. Під вражінням сих розмов Лізоля писав цісареві при кінці вересня:

«Коли в. цісар. вел. задумаєть щось почати против Шведів, нема на те нічого кориснішого на мій погляд, як привязати козаків безпосередне до себе. Тим способом не тільки випередимо союз Шведів з Хмельницьким, але і самих Шведів без всякого труду візьмемо під свої впливи, і Поляків в. ціс. в-во будете тримати в залежності від себе, щоб вони здобувши нашою зброєю свободу, не задумали, потім змінити при общинні умови. Тим способом в. ціс. вел. триматимете в страху Турків і у всіх противників викликатимете повагу, і взагалі в усяких випадках буде незвичайно користь мати козаків готових виконати всяке дорученне. І се не здається мені трудним, коли в. ціс. в-во рішите сим зайнятись. Бо обставини диктують се козакам—знайти собі якусь

¹⁾ Жерела XII с. 434, звідти ж.

²⁾ Про сей епізод в цитованій студії Пеячевича: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Marianopol, в Archiv fur österreichische Geschichte m. 59, 1880. Пеячевич, історик-аматор, вивчаючи історію свого роду, надивав сього Парчевича, що походив з того ж роду, зібрав про нього документальний матеріял і написав біографію; в додатках видав між иншим акти посольства Парчевича до Чигрина.

Новіша праця д-ра М. Кордуби: Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, в львівських Записках т. 84, 1908. Недрукований матеріял, використаний в сій студії, він видав потім в XII Жерел.

Кілька сторін присвячених йому у Кубалі (Wojna brandenburska, 194—5) не додають до того нічого.

³⁾ Жерела XII с. 351.

⁴⁾ Про се згадав цісарський радник Вальдероде, коли в цісарській раді обговорювано пропозицію Лізолі—пошукати звязку з козаками, в середині вересня 1656 р.—Жерела XII с. 395. ⁵⁾ Див. вище с. 1283.

нову опору, коли вони відступили від Москви і бояться сього ярма, а не довіряють польській шляхті. Татари їм ворожі, і Туркам піддаються вони не з охоти, а тільки тому що не мають иншої надії. Тому не лишається їм нічого иншого як тільки пристати до в. ціс. вел. або до шведського короля. Але вони вже побачили безсильність Шведів—як вони підупали, і мусять при тім боятися, що можуть сим союзом накликати на себе зброю московську, польську, татарську. Коли ж звляжуться з в. ціс. в-м. їм нема чого боятися; навпаки—з усіх боків вони будуть забезпечені.

«Здається мені, що коли комбінацію має в руках Радзейовский, і він може додати сим справам успіху, коли схочемо прив'язати його до себе. Тим способом виграємо у шведського короля останній шанс, що лишається ще йому в союзі з козаками»¹⁾.

Під впливом сих ото розмов підмовляв Радзейовский Данила Калугера разом з ним виїхати до Німеччини, на службу цісареві, щоб відвести гетьмана від Карла-Густава і зв'язати з цісарем. Але Данило за краще вважав триматися Карла-Густава, а Радзейовский кінець кінцем дістався під ключ.

В Відні тим часом поради Лізолі знайшли сприятливий послух. Плян прив'язати до себе козаків подобався. Цісарські міністри, міркували, що Хмельницький як схизматик не має причини триматися неодмінно кальвінів (Ракоція) чи лютеран (Шведів)—однаково йому бути в союзі з ними чи з католиками. Але було розходження на пункті: чи вести переговори з козаками безпосередне, чи краще відводити їх від Шведів через Поляків і Москалів, а не через своїх поснів, щоб не вийти в конфлікт з Шведами? ²⁾. Кінець кінцем рішено повести зносини з козаками безпосередне і самостійно, тільки за відомом польського короля: підшукати відповідну особу, зібрати відомости про попередні переговори з Хмельницьким, в'яснити, які титули треба звичати в зносинах з ним і т. и. Таку ухвалу прийнято 9 жовтня ³⁾. З тим справа готова була піти в традиційну австрійську бюрократичну проволочку. Але вісти про союз козаків з Ракоцієм, формування нової ліги шведсько-семигородсько-козацької, пляни П наступу на Польщу, що стали приходити слідом все в гострішій формі, не дозволяли П заспати. В середині жовтня послав цісарський резидент при польським королі Фраіптайн відомість про листи шведських резидентів у Семигороді, перехоплені Поляками. Згадує, що вісти про союз Ракоція з козаками на Поляків potwierджуються з дня на день все більше і більше ⁴⁾.

Все се лякало не тільки Поляків, непокоїло також і австрійських політиків, і тому нашвидку розшукано «підхожу людину» для сього посольства—в особі «угорського канцлера», єпископа Юрія Селепчені, і 3 листопаду цісарські міністри відбули з ним секретну конференцію в справі посольства ⁵⁾. Ухвалено було показати пункти посольства польським послам, щоб цілком погодити його з польськими інтересами. Лізолі доручити притягти до сеї справи Радзейовского, щоб він ужив своїх впливів, аби відвести козаків від шведського короля і всяких инших неприятелів Польщі, а помирити з Польщею. Головним же завданням місії до Хмельницького поставлено: вийти в довіре у нього і довідатись про його бажання—обцявши йому всяку дискрецію в сій справі. А що за відомостями цісарського двору се розбивається на достачі

¹⁾ Дешпі Лізолі, Archiv für össter. Geschichte т. 70 с. 201—2, депеша а 27 вересня.

²⁾ Жерела XII с. 395. ³⁾ Тамже с. 406. ⁴⁾ Тамже с. 407.

⁵⁾ Протокол II в Жерелах XII ч. 499.

довіря з боку Хмельницького і козацького війська до польського уряду, то заявити йому, що сим разом гарантію і поруку за договір візьме на себе сам цар.

Польські делегати дали, очевидно, повну згоду (пізніш, коли передано польському канцлерові посольську інструкцію в останній редакції, він висловив тільки побажання, щоб Хмельницького титуловано не *illustris*, а просто *generosus*, і то «гетьманом короля польського»¹⁾). Польський двір навіть настоював на царським посередництві. В політичній конвенції уложеній у Відні польськими послами з царськими уповаженими 1 грудня між иншим містилась обіцянка з боку царя як мога скорше і зручніш повести справу приведення гетьмана і війська козацького до послуху королеві²⁾.

Але Селепченія тим часом прийшлося вислати до Ракоція, як найбільш підхожого чоловіка, щоб якось стримати його від походу на Польщу, і на його місце кінець кінцем надумали взяти нашого довголітнього приятеля Петра Парчевича. За той час, після своєї болгарської місії 1650 р. він висидів собі у Римі титул архієпископа марціанопольського *in partibus infidelium* і уряд адміністратора католицьких церков Молдавії. А побувавши в сій своїй єпархії і заваривши нову інтервенціонистську кашу, приїхав в осени 1656 р. до царя з новою місією—від ріжних більш і менш апокрифічних церковних і світських нотаблів балканських: з проханнями помочи, протекції, інтвервенції і т. д. Цісар мішатися в сі справи не хотів, Парчевич сидів без діла в Відні, просячи підмоги, і тут раптом надумали післати його замість Селепченія на Україну, тому що він похвалився знанням «козацької мови» «і їхати па Україну не дуже йому було з дороги»³⁾.

10 січня виставлено йому віроючі грамоти—одну на переговори з Хмельницьким, другу на переговори з Хмельницьким і старшиною (можливо на випадок, як би Хмельницький тим часом таки помер—що говорилося ще з літа). Дано інструкцію на трактати, дуже бідну змістом—вона містила властиво парафразу звісного вже нам протоколу наради цісарських міністрів про місію до козаків 3 листопаду⁴⁾. В товариші і секретарі придано йому боснійського прокуратора Христофора Маріяновича. Самому Парчевичу надано титул цісарського радника, видано йому па руки дарунки для гетьмана—більше ніж скромні (срібний золочений кубок і 3 малі годинники—мабуть для членів його родини), і ще скромну суму на видатки самого посольства—600 червоних або тисячу талярів⁵⁾, і він набравши собі службу, 15 чоловіка, убравши їх в зимову одежу і узброївши карабинами, накупивши купу ріжної галянтерії на дрібні дарунки (ножів, бритв, ножиць, зеркалаць, рукавиць і т. н.), 17 січня вирушив у свою подорож. Ріжні цікаві побутові подробиці, заховані в поданих ним реляціях і в звідомленню його секретаря, змушують нас спинитися на деталях сеї подорожі—не позбавлених також і політичного інтересу.

Серед холодної зими, трудною дорогою через Карпати, що так далася в знаки кілька тижнів перед тим армії Ракоція, що марширувала в напрямі на Стрий, Парчевич з своєю службою з тяжкою бідою передостався до Ярослава дня 8 лютого і вислав

¹⁾ Тамже ч. 522—3.

²⁾ Жерела XII ч. 503—виривок із протоколу.

³⁾ weiln er der Cossäkichen Sprach khundtig undt solches ihme sonstn etwa nit gor zu weith aussn Weeg gewest—Archiv 59 с. 567. Парчевич був з Болгарією і знав болгарську мову—вона, видно, й пішла за «козацьку».

⁴⁾ Документи його місії, зібрані Парчевичом—ч. 22, 32.

⁵⁾ Тамже ч. 34.

відти свою реляцію цісареві (ч. 37). Думав їхати відси на Львів, але ярославські єзуїти запевнили його, що се неможливо: під Львовом стоїть Кемель з Ракоцієвим військом і дороги непроїзжі, саме приїхав відти оден єзуїт, і його погромили в дорозі, забрали коней і все що з ним було. Коронний маршалок Любомірський, що прийняв тут Парчевича, вислав на його прохавне одного з своїх людей провирити се, і той потвердив, що проїзду нема, і Любомірський радив з ним разом вертати назад, тим більше, що знову пішли чутки, що Хмельницький помер. Але Парчевич рішив кінець кінцем їхати далі, минаючи Львів, на Сокаль, і згодив собі в провідники якогось єзуїта, «дуже обізнаного в дніпрянських краях», перебравши його за священника і пообіцявши привезти до своєї молдавської резиденції¹⁾.

Дорога з Ярослава на Сокаль—північним краєм Української землі, що тепер козаки заходилися прилучити до своєї держави, описані в звідомленню місці фарбами незвичайно темними; розуміється Парчевич і Маріянович мали всі причини представляти свою місію дуже тяжкою, бо мусіли випрошувати у цісарської комори покриття по .есених видатків, виплати пороблених позичок, і под. ²⁾. Але все таки в сих описах багато реального, що говорить нам про перепетії війни, спустошення, татарські загони і т. д. Спеціально ся північна країна, Ярослав-Сокаль, була ареною козацьких і московських рейдів підчас походу на Галичину 1655 року, і очевидно не встигла загоїти сих спустошень, а тепер на вість про новий похід Ракоція і козаків тутешня людність заворушилася, ховаючись хто куди міг.

«На всі сторони бачили ми убогу людність в утечі серед такої тяжкої зими—неща, ні жінки з дітьми і худобою тікали в ліси й на навищі шпилі, щоб там якось сховатись. Ледви проїхали ми три милі, і вже нам не хотіли давати ні коней ні возів, боячись козацького війська. Приставши в однім убогім і цілком спустошеном селі ми заблукані в одчаю ходили від хати до хати, просячи щоб хто небудь став нам за провідника в дальшій дорозі, але не могли знайти живої душі і нарешті пустилися на волю божу без провідника або комісара. З кіньми ж і возами була незвичайна трудність. Коли щось і знаходили, то мусіли платити в-тричі. Хліб і мясо незвичайно дорогі і навіть рідкі. Сорок миль—самі пугі оселі, зрівняні з землею; лежать людські трупи, голови скрізь повшані при дорозі на деревах віднілися по обох боках. Тому що не лишилося иншого способу, мусіли ми брати коней силою і так ішли далі, поки не дісталися до одного воеводи, недалеко від Сокальського замку—у нього ми лишили тих забраких коней і просили, щоб він замість них дав нам инших, бо ж ідемо в справах миру для добра Польської Корони» (542).

(В рахунку: «0 7 годині в ночі прийшли до Ольвиці, за нових коней і двом провідникам дали 20 зол. Відти йшли вдень і вночі і ледви дісталися до Субалки, де було багато польського війська, тут заночували у одного єврея і заплатили за коней 7 зол. і 20 гр., а за сніданне без обіду 3 зол. Звідти їхали в великій небезпеці від буйних вояків, що трохи нас не вбили вночі; ранісінько виїхали нанявши нових коней

¹⁾ Документи Парчевича с. 527, 541, 553.

²⁾ Як я сказав уже, Парчевич дістав на дорогу тільки тисячу таларів, а рахунок подав на 12 тисяч; рахунок сей (ч. 51) досить цікавий різними подробицями, що подекуди сходяться з звідомленнем посольства (ч. 49), а подекуди його доповнюють (одно й друге писав мабуть секретар Парчевича Маріянович). Ми будемо користати з одного і другого, але мусимо мати на увазі, що спеціально цифри рахунку мабуть писані «з запросом».

і проїхавши 6 добрих миль ледви дістались до Белза, де застали воеводу і він затримавши на сніданне, власними кіньми приставив нас до Сокала» (554).

«Приїхали ми о півночі, але жадним чином нас не хотіли пустити, бо думали, що ми Ракоціві. Нарешті вислали до нас двох офіціалістів ми показали наші паспорти і нас пустили—таких замерзалих від страшного холоду, що ледви могли говорити. З огляду на людей воеводи, що були з нами, обійшлися з нами людяно, але коней і воза дістали ми тільки за свої гроші, за велику ціну, і що далі то в більшому страху ми їхали, боячися Ракоцієвих воєнків, що чинили скрізь такі убійства й грабіжи. Отже рішили манівцями та обходами посуватись наперед, і потім як я видав свої 100 червоних, що взяв з дому, мусіли ми тут робити позички у Вірмен, щоб дійшло до 6 тисяч гульденів.

І так їхали ми 7 день, поки доїхали до Дубна, на перший день посту, і там княгиня—вдова Домініка (Заславського) показала нам більше людяности, ніж інші Поляки—дала нам коней, вози і все потрібне до Тайкурів і Гоці¹⁾.

(В рахунку: В Дубні мешкаючи під замком в місті в єврейським заїзді видали за 5 день 56 гульд.; ледво мали хліб, а мяса зовсім ні, але при такій дорожнечі, купуючи провіант (profiout) на дальшу дорогу—хліб і сушену рибу, мусіли видати 20 гульд., і архієпископ (Парчевич) перед виїздом пожичив у Дубні у одного Вірменина тисячу фльоринів. Відти приїхали до села Глинська²⁾, другого дня до замку Тайкури, і там переночували в великій небезпечі від козаків. Відти виїхали під конвоюм (confoy) 20 їздців, котрим дали 20 фльор., аж до місточка Гоці—відти вернули коней княгині.)

«Наявши в Гоці за гроші коней і воза, так само великими обходами—боячися Москалів і козаків—і таки мусіли боєтись, бо вони як хижі вовки бушували в тих сторонах, шукаючи здобичі,—ми пройшли 20 миль до міста Корця. Там ледви за свої гроші—як і в інших місцях—могли дістати вози й коней, так боялись усі розбихаків, що бушували там. Відти—наложивши цілих 30 миль обходу, через спустошені Татарями місця пройшовши 50 миль, перетерпіваючи згагу, голод, мороз страшний, прийшли ми до спустошеного місточка³⁾, де не знайшли живої людини. Рушили далі—і мусіли переночувати в полі під деревом, а раннім ранком пустившись далі приїхали до козацького города Брусилова».

(В рахунку: «Проїхавши—від Гоці—добрих 8 миль до Корця, заплатили за коні 14 фльор., за сніданья, обіди і конвой—20, їздцям—308 фльор. З Корця конвою 205 (?) осіб; взято коней, 75 миль, все без перерви порожні місця, спустошені Татарами і козаками, де не то що людини, а й собаки не можна було побачити, тільки трупи і кости людські. Їхалося в такім холоді і по таких порожніх місцях, по великих просторах, що з рушниць мусіли добувати вогонь, і так ночували. За коней мусіли дати за всі миль 300 фльор.; проводило нас—поки ми перейшли сі порожні місця—70 їздців, і ми їм мусіли заплатити в порожнім місточку (Коростисеві) 208 фльор.⁴⁾, і за нанятих коней 100 фльор. Відти раннім ранком виїхали до мі-

¹⁾ В звідомленню Kakusna, а рахунку Kusczia.

²⁾ Кпіп, імення взагалі сильно потерпіли від копіювання.

³⁾ Kerstus, Kerstuth, мабуть Коростисів.

⁴⁾ Тут не зовсім ясно: *soluere debuimus cum tanta difficultate nolentes a nobis accipere*—с. 555.

сточка Брусилова; відти коні і провідники пішли назад, але ми ледви тільки хліба могли дістати»¹⁾.

«З Брусилова їхали ми до Дідини (Дідівщини), за коней і новим провідникам 10 фл. за сніданне і обід при тій дорожні—20 фл. З Дідини ранісінько виїхали і доїхали до міста Фастова, за нанятих коней і конвоєві виплатили 18 фл., за сніданне і обід 6. Відти їхали цілий зимовий день й ледви на ніч дісталися до Білої Церкви, заплатили за коней і конвой 50 фл., за страву людям 6. А місто се метрополія Руси ²⁾. Пожичили ми ту від одного Вірменина тисячу фл.

«З Білої Церкви з іншими кіньми і конвоєм поспіли на ніч до Сіяяви; за конвой 30, їздцям 34 фл. Звідти поїхали тими ж кіньми, бо інших не могли дістати. і мусіли їм дати 13 фл., а конвоєві до ночі 30 фл.; за сніданне і обід 8 фл. Далі на інших конях і з конвоєм проїхали 8 миль ³⁾ і заплатили за коней і конвой 20 фл. і за сніданне і обід 6 фл. 10 гр.

«25 лютого приїхали до місточка Zenika і дали 15 флоринів. Виїхавши відти доїхали до снідання до одного села і коні не могли ніяк іти далі; заплатили за них 5 фл. 10 гр., за сніданне і обід 4 фл. 19 гр. і взявши інших коней на ніч до Богуслава; заплатили за коней і конвой 49 фл., за сніданне і обід 6 фл. 10 гр. Відти рано рушили і доїхали до місточка Gradicha ⁴⁾, і там на сніданне 5 фл. 10 гр., а звідти пізно вночі прийшли до Корсуня—за коней 10 фл., конвоєві 17. В сім місті позичили у одного Верменина тисячу фл., а конвоєві, що мав провести нас до безпечніших місць—300 козакам, що мали проважати нас з огляду на велику небезпеку, дали ми 305 фл. За сніданне і обід 9 фл., за новонаятих коней 30 фл. і за сніданне і обід 9 фл.

«Відти дуже рано, нанявши інших коней, і взявши сотника з 250 козаками їхали цілий день; нічого не ївши на ніч приїхали до місточка Мліва ⁵⁾; мусіли дати (козакам) разом з кіньми 90 фл. і за обід 5. Відти проїхали далі 7 миль, нанявши коней і конвой аж до ночі. мусіли дати за коней 9 фл. і конвоєві—30 фл., кінним козакам 20 фл., на страву 7 фл. 10 гр. Відти виїхавши приїхали до місточка Капитанки—за коней і конвойним козакам 50 фл. Відти на ніч доїхали до Медведівки—за коней 8 фл., за страву 7 фл. Потім до місточка Суботова—за коней і конвой 30 фл. і за страву 4, і відти приїхали до Чигрина—резиденції гетьмана Хмельницького, першого марта 1657 року».

На жаль, свій побут в Чигрині, що вони там чули й бачили, Парчевич і Маріянович розповіли далеко не так докладно, як свої подорожні пригоди і видатки. А мали б що розповісти, бо гетьман затримав їх майже 2 місяці. Парчевич, що правда, розхорувався і здебільшого дежав дома—але Маріянович ходив зчаста до гетьмана і до іншої старшини, і та їх зчаста відвідувала. В рахунках читаємо: «На грецький великдень (5 н. с. квітня) приходила вся челядь (familia) гетьмана Хмельницького по крашанку (pro rubro ovo), як то у них звичай: коли не дати тягнуть чоловіка силоміць і кидають у воду або болото, не вважаючи ні скільки на обсбу. Дали ми їм за

¹⁾ Дальша подоріж описана з звітмоленню дуже коротко, тому продовжую за рахунком, а з звітмолення додаю, що цікавіше.

²⁾ Звідки се? Мабуть з назви.

³⁾ Oppidum Kuchihna—в звітмоленню Ractuam, виглядає на Rakitnu, але після Сіяяви? чи перемішано порядок нічлігів?

⁴⁾ Хіба Нехворощь Бо ж Городище де!

⁵⁾ Mioiuillan.

крашанку всім 100 фл. Радникам гетьмана числом 12, що нас відвідували: кожного разу як вони приходили, мусіли ми кожного приймати як найкраще і показувати всяку честь, кожного разу се коштувало 5 фл. 10 гр., були вони у нас 20 разів, видали ми фл. 110. Полковники (tribuni miliciae discus), числом 26, відвідували нас одинцем—на кожну гостину видавали ми 6 фл. 10 гр., а всього на сей трапезент, з відповідною почесною видали ми 160 фл. і 10 гр. В канцелярії за відправу заплатили 30 фл. і 3 гр. Хірургів і лікарям підчас недуги архієпископа 93 фл., і т. д.»

Про приїзд до Чигрина Маріянович оповідає: «Під'їздячи до Чигрина, звичайної резиденції гетьмана, упевнилися ми, що він ще живий. За наказом його канцлера нам приготовлено помешкання, в тіснім заїзді, і все инше яко тако уряджено. Другого дня рано прийшов до нашого помешкання сам канцлер з кількома радниками, привітав нас з честью і поздоровив з приїздом. Всечесніший наш (Парчевич) показав йому грамоту його вел.; прочитавши він сказав, що добре вирозумів, і зараз удався до гетьмана Хмельницького, що був за милю відти в Суботіві, щоб повідомити його про наш приїзд. Але тільки по 6 днях покликано нас на авдієнцію до Суботова. В дорозі стрів нас ватажок (dux), Капуста на імя, привітав нас з повагою і проїхав з нами до палати (palatium) гетьмана. Тут нас заведено до господи, холодної, і ми тут трохи відпочили, тоді прийшли до нас двоє гетьманських радників і знову привітали нас з честью іменем гетьмана. Тим часом приладжено було воза, застеленого перськими коврами, і ним завезено нас до гетьманської палати. Велике число війська з рушницями стояло наоколо неї і канцлер провів (через сей шпалер) нас до гетьмана, що лежав у ліжку. Всечесніший наш, хоч досить утомлений і змучений хоробою, одначе дуже гарно промовив до нього ¹⁾.

«Світлий і вельможний пане, гетьмане славного і воевничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердинанд III, з божої ласки імператор римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця, законний, найвищий і августійший голова, обіймаючи своєю любовю всіх заслужених, здавна пізнав славі вчинки твоєї світлості і прийняв твою світлість у свої батьківські почуття, а нині через мене, свого посла, засвідчує твоїй світлості батьківську приязнь і ласку.

«Знаючи обєднувати духи славних мужів—раніш поріжнених, але згодом нерозлучно обєднаних про всяке людське добро і примноженне своєї чести, бажає він в своїй приязні і доброті, що все се залагло свобідно, трівко і щиро в духу твоєї світлості—можу се посвідчити від усього серця.

«Відкриваю се слово батьківської любови святого цісарського маєстату, пана мого найласкавішого перед світлою і велеліпною твоєю вельможністю, і перед вельможними і славними совітниками, що становлять сю славу і воевничу республіку.

«Всіх разом і кожного окремо обіймаючи звязком моєї братської любови, передаю під глибоку обраду вашу, славі мужі, побажання його цісарського величства, мого наймилостивішого пана».

По сій напуштістї, але цілком беззмістовпій, як можна бачити з мого приблизного перекладу, промови—з котрої не знаю вже що зробив козацький перекладчик, посол передав гетьманові цісарського листа.

¹⁾ Промова ся, передана Парчевичом до актів цісарського архіву, видана в тій же збірці під ч. 38; я тільки перекладаю приблизно сю напуштісту риторику—небезінтересну все таки для пізнання тодішніх відносин.

«Гетьман піднявшись на ліжку прийняв його, поцідував, приложив до чола і потім сказав: «Я негідний слуга приймаю листа й. ц. і корол. величества, найвишого монарха світу, котрому негоден обмити його святі ноги, тим менше цілувати». Сказавши ці слова просив архієпископа сісти, а тим часом принести страви—бо був час снідати. Сидячи за одним столом з ним ми снідали, і під час сього сніданку велів він наповнити медом кубок до верху і закликав своїх радників випити здоровле царського величества і всього австрійського дому. Всі радо се прийняли і оден за другим випили до дна. Приємно розмовляли з нами підчас снідання і по скінченню його дуже чемно відпровадили нас аж до нашого помешкання».

«Під той час поз'їздилося до гетьмана ¹⁾ сила послів: від Шведів і Ракоція по двічі, від Турків двічі, від Татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви оден: перед нашим приїздом від'їхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий наплив (гетьман) відправив нас пізніше ніж хотів. Тому що архієпископ був звязаний хворобою, я кілька раз мав приватні розмови в наших справах з начальником штабу ²⁾, і навіть з самим гетьманом козацьким; але той мене завсіди відсилав до свого писаря (канцлера)—як йому сподобається те що ми з собою говоримо,—і той дуже все похваляв. Одначе як сам гетьман, так і канцлер повторяли, що гетьман не може відповісти на листи його вел. ані порішити (порушених ними) справ без інших полковників, радників і сотників свого війська—поки їх збере і відправить вицезгаданих послів» ³⁾.

Бідні царські, очевидно, прийняли за чисту монету приємні для них запевнення, що відповідь на листи такого голови всього християнства, яким вони уявляли царя, а гетьман з старшиною їм у тім притакували,—зовсім не те що відправа якого небудь иншого посольства, і вимагає особливого обміркування. Гетьман же з писарем затримавши їх майже на три місяці, зручно використовували се сенсаційне, але в ґрунті річі мало актуальне посольство, щоб шахувати ним всякі натиски на козацький уряд, щоб він відстав від против-польських операцій шведських та семигородських ⁴⁾.

Гетьман вислав до Царгорода тільки що згаданого Лавріна Капусту, щоб зашахувати польські посольства до султана і хана. Посол мав між иншим розповісти, що до гетьмана прибули послы від царя і польського короля, і підтримуючи себе навзаєм в переговорах з гетьманом, намовляють його приступити до против-турецької ліги і воювати турецькі краї. Але гетьман не тільки не піддався на їх намови, а велів їх зараз же арештувати, як ворогів султана—козацького протектора, і коли собі султан того бажає—готов зараз же прислати їх голови до Царгорода. Так доносив царський

¹⁾ Се місце Пейачевич хибно переклав: «Повернувшись (з авдієнції у гетьмана) до свого заїзду (послы) застали послів з багатьох инших держав...», і за сим перекладом пішов Кубаля: «Вернувши на свою квартиру, Парцевич застав у себе—як пише, послів шведських, двох Ракоцієвих і т. д. (Wojna brand. с. 194). В дійсности Маріянович вичисляє з яких держав приїздили до гетьмана послы підчас як вони жили в Чигрині, деякі по скільки разів.

²⁾ Contre duse—се відповідало б наказному гетьманові, але може бути й військовий осавул.

³⁾ Archiv—59 с. 544, продовженне про квітневу раду і відправу перекажу далі.

⁴⁾ Се влучно висвітлив Кордуба в своїй розвідці, згаданій вище.

• резидент в Царгороді, Ренігер, після офіційної авдієнції козацького посольства у султана ¹⁾). Я далі ще повернуся до сього посольства. Тепер тільки хочу пояснити, що хоч у царській інструкції Парчевичу нічого не доручалося в сій справі, і в звітномленню царському дворові про се нічого не згадується, він і Маріянович, очевидно, вели з гетьманом і його канцлером балачки на сю тему, коли не з ініціативи царського і польського двору ²⁾, то венецького уряду. Я вище висловив здогад, що Парчевич фактично працював мабуть весь сей час для венецького уряду, уряджуючи від часу до часу маніфестації і відклики балканських християн до різних європейських дворів, і тепер виїжджаючи з Відня на Україну мав конференцію з венецьким послом і обіцяв послужити інтересам Венеції. Представити гетьманові, які корисні обставини мають тепер козаки для того щоб напасти морем на Турецькі землі і збогатитися там здобичею. Туреччина не може противставити їм ніяких сил під сю хвилю, а Польща також не буде нічого против сього мати, бо—поясняв венецький посол Парчевичеві— на випадок замирення нема для неї нічого зручнішого як замішати козаків—наряд неспокойний ³⁾—в війну з Туреччиною ⁴⁾. Сю обіцянку Парчевич з Маріяновичом сповнили і дали тим влучну зброю гетьманові і против царського двору і прогив польського.

Царському послові, що приїхав в середині березня з новими поясненнями і задоволеннями від царя на тему польсько-московських переговорів: що Москва не думає віддавати України Полякам, і військо Зап. повинне з'являтися спокійним і в ніякім разі не пристає до Ракоція і Шведів,—гетьман теж передав документи привезені Парчевичом і Беньовским. Представив їх місцю можливо яскравою ілюстрацією фальшивої політики польського двору, що дурить Москву приязними заявами і обіцянками не маючи ніякого заміру їх сповнити і здійснити, і удокументував се тими листами.

На жаль в нашім розпорядженню все ще дуже мало таких матеріалів, які б безпосередне походили з сього цікавого моменту української політики, що дійшла була верхів своїх державних і національних аспірацій, а найбільше—верхів тих дипломатичних хитрощів, що у всіх часах і у всіх народів важалися верхом державного мистецтва політичної зручності, і виявила незвичайну енергію і хист—часом політичний, а часом політиканський. Найцікавішим документальним відзеркаленням дипломатії гетьманського уряду в сім моменті вістається його лист до царя, висланий в 20-х днях березня н. с. з царським послом, стольником Василем Кикиним. Сей звісний уже нам спеціаліст в українських справах був знову посланий від царя в місяці лютім, потім як повернувся від гетьмана Абрам Лопухин і привіз від нього листа і копії вилєнських статей, присланих гетьманові з Польщі.

В родиннім архіві Кикина заховалася простора інструкція дана послові 17 (?7) лютого—вона добре знайомить з завданнями сеї місії ⁵⁾. Насамперед мав він побачитися в Києві з митрополитом і поговорити з ним з приводу його розмов, що він мав 18 (28) січня з київським воеводою А. В. Бутурлиним і його товаришами. Митрополит згадав про пункти вилєнської комісії прислані йому від гетьмана (очевидно ті самі, що гетьман дав Лопухину); з приводу висловленого там з польської сторони наміру старатися

¹⁾ Жерела XII с. 479—480.

²⁾ Допустимо, що Беньовский також вів розмови на сю класичну тему, і Парчевич чи Маріянович його підтримував.

³⁾ *natione trassa ma inquiete.* ⁴⁾ Жерела с. XII 433—4.

⁵⁾ Симбирский Сборникъ, папери Кикиных ч. 19, ст. 48 дд.

про поєднання церков, митрополит висловив побоювання своє і всього духовенства, щоб Ляхи не повели тепер ще більшого натиску на православну віру і не винищили її на Україні¹⁾. Кикин мав заявити йому царським іменем, що цар дивується, як се митрополит, будши розумною людиною, і знаючи як Поляки, будучи людьми непевними, завсіди сіяли сварки, може вірити таким річам, що цар дасть на се згоду. Адже цар тільки задля православної віри і прийняв Україну під свою руку, і найбільше про те і дбає, щоб розширити православну віру, а унію викоринити. На Виленським з'їзді царські послы домагалися знищення уніі не тільки в в. кн. Литовським, але і в Короні, і таке домагання подали на письмі. А про військо Запорізьке і всю Малоросію заявили рішучо, що вона ніколи не може бути відлучена від Московського царства. Для переконання посилається з послом копія пунктів присланих від польських комісарів царським послам, відповіді царських послів і дещо з протоколів²⁾—нехай митрополит перечитає і порівняє з тим що було йому прислане від гетьмана: там багато написано умисно щоб порізнити з Москвою («многое на ссору»). Нехай же митрополит і надалі таким «ссорним письмам» не вірить, і напише се гетьманові, писареві і полковникам. Бо цар хоче їх тримати у всяких вільностях «без всякого умалення» і вони можуть бути цілком певні царської ласки.

Гетьману Кикин мав сказати на самоті, після офіційної передачі царського листу: те що гетьман написав у своїм листі, переданім з Лопухиним—його заперечення в вірності цареві Запорізького війська і самого гетьмана і його намір післяти кілька полків на польську границю для охорони України від польських нападів—цар езе «милостиво похваляє». Але вислане гетьманом військо повинно стояти на поготові, а на польське військо не наступати, щоб не дати з царської сторони причини до порушення виленського договору. В Бильні царські послы договорилися з польськими комісарами про те щоб царя обрано на королівство Польське і в. кн. Литовське. Умовлено було, що сеї зими, в грудні або січні, король збере сойм, а перед соймом прише до царя свого гінця, щоб цар прислав на сойм своїх великих послів. Ян-Казимир сього договору не виконав: сойму не скликав ні своєї грамоти про скликанне сойму цареві не прислав. Коли він в скорім часі сього не виправить, цар йому того довго терпіти не буде: велить своєму війську готувитись, і прише тоді гетьманові свого указа. Тим часом про ті всі польські зачіпки і насильства над православною вірою, що гетьман виписав у своїм листі до царя, цар вислав до короля умисного гінця. Коли ж будуть які небудь нові зачіпки (задори), гетьман повинен боронити українські міста і зчаста давати цареві звідомлення (але очевидно за вищесказаним)—якої небудь зачіпної війни з Поляками не вчинати.

Про Виленську комісію гетьман і писар писали до київського воеводи Бутурлина: прислали копію виленських пактів, прислану їм від Поляків, і висловляли тривогу, що цар хоче її повернути до Польської Корони. Цар порівняв сю копію з автентичними актами і переконався, що в гетьманській копії багато написано невірно, подописувані такі річі, котрих не говорилось. Він дуже дивується, що гетьман і військо Запорізьке, користуючися великою ласкою царя³⁾, при тім вірають таким «смутним

¹⁾ «Митрополит и все духовенство видя такіе ляцкіе пункты, зѣло оскорбляются и опасаются чтобъ вѣра христіанская в Малороссіи до конца не оскудѣла. и Ляхи б на кровопролитіе христіанское больше прежняго не устремились».

²⁾ «и каковы меж ими записи писаны».

³⁾ «живуть въ е. ц. вел. большой милости».

письмам». Цар повідомляє гетьмана, що коли на виленських переговорах комісари зговорили були про те щоб цар відмовився від Малої Росії і війська Запорізького, то царські послы на те дуже різко («з большим вычетом») їм відповіли і хотіли навіть їхати геть. Кикин мав показати гетьманові копії автентичних текстів і нагадати, як то він сам бувало цареві писав, що Поляки люде неправдиві і вірити їм в ні чім не можна,— нехай же і гетьман ніяким їх «ссорным письмам» не вірить.

«Та ще гетьманові ¹⁾ й Іванові Виговському говорити: «Стало також відомо й. ц. в. що ти, гетьмане ²⁾, з'єднався против Поляків з Ракоцієм, щоб разом над Поляками промишляти і посадити на Короні Польській Ракоція, і вел. госуд. дуже дивується, яким чином починається таке діло?

«Ще як ви били чолом в підданство й. ц. в. і зчаста прислалали до нього, й. ц. в. пожалував вас і прийняв під свою високу руку. Задля православної віри, а не для користи,—бо тих доходів, що перед тим збиралися на королів польських і панів. цар. вел. не велів на себе збирати: всім тим володієш ти, гетьмане! Одначе й. ц. в. стоїть за вас більше ніж за своїх прирждених одновірних християн і держить вас своїм милостивим жалуванню згідно з своїм словом. Ви ж з клятвою обіцяли йому служити і у всім добра хотіти, і вам то треба памятати і поза ц. в.-м нікого на Корону Польську не хотіти! Коли ви Ракоцієві дали слово, що вчините його королем польським, якого добра ви в тім собі шукаєте? Ракоцій вам не одвоірець, чужовірець; якого добра він вам буде бажати? Та треба вам і перед богом за неправду свою страх мати! Бог в правді помагає, а за неправду від бога кари посилаються!

«Тобі, гетьмане, і всьому війську Запорізькому добре відомо, з писання царських послів, що король Ян-Казимир і пани-рада добровільно згодилися вибрати на королівство Польське і в. кн. Литовське вел. государя нашого. Коли він буде обраним на Корону Польську государем, тоді все буде під його державою, і військо Запорізьке житиме в спокою, без усякого страху від ворогів. Ти, гетьмане, сам мушиш всяко старатися, щоб на Польському королівстві був наш вел. государ, тому що він государ благочестивий християнський» (і далі ся гадка многословно ще раз повторяється).

«Коли ж би гетьман сказав, що у нього з Ракоцієм договір, і вони записями укріпились на тім, що оден за другого стоятиме і не видасть, і за тим договором гетьман післав з свого боку кілька полків, Ракоцій також, волоський і мунтянський государ мали також прислати військо, і тепер ті війська зійшлися і пішли на польського короля, і ніяк того не можна перемінити,—Василь (Кикин) має йому говорити: «Коли ти вже то й зробиш ³⁾, всетаки попамятай сам і все військо Запорізьке велику ласку, цар. вел. і присягу свою: вірно йому служіть і широ добра бажайте, і бога моліть, щоб господь нашого государя вивів на Корону Польську і в. кн. Литовське, і ті держави прилучив до Московського государства. Покажи тим свою вірну службу і прихильність: коли вже вчинив договір з Ракоцієм і військо з обох сторін зійшлися

¹⁾ В друкованім сього «и» бракує, так що виходить: «Гетьману ж Івану Виговському» с. 53.

²⁾ Для кращого зрозуміння обертаю в другу особу переказане в інструкції в третій.

³⁾ «Хотя онъ то и учинилъ—только б он, гетман и все войско попамятавали»... Укорочую многословну і через те не дуже ясно на перший погляд фразу, і знов такий для ясности держу в другій особі переказану в звідомленню в третій.

і пішли на польського короля, то все що вони в тім поході заберуть у польського короля—визначні коронні городи, чи то по обох боках Висли, чи при угорській границі,—нехай тим володіє наш вел. государ. І щоб він був на Короні Польській і в. кн. Литовським, а ви—одновірні православні християни—з усім військом Запорізьким і з усею Малою Росією будете у цар. вел. під одним володінням на віки. Аби чуючи таке об'єднання всі православні народи тішилися, а неприятелям християнства був би страх».

Мав посол нагадати, як свого часу (в листопаді минулого року) гетьман говорив дякові Фомину: «Нехай государ буде на своїм пренайвищим престолі Великої, Малої і Білої Росії в Москві, а мене з військом Запорізьким пошле на своїх неприятелів—Ляхів: буде у мене війська тисяч з 300, і я сам оден упораюся з польським королем і з Ляхами, все згідно з волею царською учиню, і буде цар государем над Коруною Польською і в. кн. Литовським разом з Московським государством. От тепер, гетьмане, поступи так як говорив тоді Фомину: промишляй над Поляками і приводи до того, щоб Корона Польська з в. кн. Литовським була під царською рукою разом з Московським государством. То благочестивій вірі було б на вічну похвалу,—і як перед тим під владою польського короля, в лядській неволі багато людей від утисків і насильства прикладалося до латинської віри, і благочестивих меншало, а римська віра через уніяцтво примножилась, так у царським підданстві примножилась би православна віра».

Виговському посол мав нагадати, що він говорив Кикину в попередній його приїзд в місяці грудні про замирення з Шведами: коли то цареві не буде в гнів, гетьман міг би написати до шведського короля, вказати його неправди перед царем і порушення договору. З того виявилися б шведські настрої: чи відписав би король гетьманові, чи став би просити посередництва для замирення з царем? А гетьманові й війську було б дуже користо відновити попередню згоду між царем і шведським королем. Бо що польський король і Річпосполита шукає замирення з царем, то все лукавство, і присяги вони свої не додержать: папа римський однаково їх від клятви розрешить. Так попереднього разу говорив Виговський; так от сим разом Кикин має йому сказати, що сю пропозицію цар похваляє: нехай гетьман напише від себе шведському королеві, виписе його неправди перед царем і порадить йому в тих неправдах «справитись». На се Виговському посилається з посольського приказу виказ неправд шведського короля, щоб він їх виписав в тім листі: нехай перепише «білоруським письмом» (переложить їх собі на українське), а оригінал поверне.

Посол має розвідатись про політичну ситуацію в Польщі і відносини з Кримом. Добре довідатися, чи козацьке військо вже зійшлося з семигородським, молдавським і мунтянським, і де саме; що діється у них з польським військом, чи послав Ракочій військо Карлови-Густавові, і на що саме (проти Поляків чи проти Москви).

«Та ще государеві стало відомо, що гетьман дуже хорий,—тому Ілчуи черкаськими городами посол має розвідуватися пильно у всяких людей, яково йому, і чи єсть його хоробі полекша. Коли ж би сказали, що гетьман помер,—провідувати, кого хоче вибрати військо Запорізьке: чи писаря Ів. Виговського, чи когось иншого, чи мають післати до государя і бити чолом, кого ім государь призначить бути гетьманом ¹⁾, і чи нема між козаками якоїсь невірности ²⁾».

¹⁾ «или о гетманѣ хотят послать битъ челом, кого им государь пожалует—велит учинить гетманом».

²⁾ В друк.: «шалости».

Інструкція, як бачимо, дуже інтересна. З одної сторони, московський уряд ніколи не брав ще такого прикрого тону в відносинах до гетьмана, закидаючи йому нелью яльність, порушення присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сюзерена самовільний союз з Ракоцієм і підтримку його претензій на польську корону против інтересів царя. З другого боку цар давав гетьманові згоду на операції проти Польщі під умовою, щоб усі там забрані землі належали цареві. Се настільки ж трудно було здійснити (вимогати то від Ракоція, щоб він зрікся своїх здобутків у Польщі, які ї йому вдалось осягнути), наскільки розминалось і з плянами українського уряду—прилучити західні українські землі до своєї території. На превеликий жаль, посольське звітommлення Кикина не заховалося, або не віднайшлось¹⁾, і ми тільки з вищезгаданого листу гетьмана можемо міркувати, як поставився їн і український уряд взагалі до сього царського «виговору» і до царських побажань. (Се було в 20-х днях березня с. с.

14 березня н. с. Кикин був у Києві у митрополита²⁾, другого дня виїхав до гетьмана, так що мусів стати в Чигрині перед 20 березня, а 23 дістав відправу назад з таким листом гетьмана:

«Утішається весь православний нарід російський³⁾, що ви, вел. государ, в. ц. в., до нас зводили прислати ваше милостиве слово, і за се ми, як вірні слуги і піддані, довголітнього панування на в. ц. в. престолі і над усіми ворогами побіди широко бажаємо.

«Ми ж бачучи неправди лядські—що вони ріжними способами против нас промишляють і багато шкоди ї убийства наробили, зчаста нападаючи з Камінця ї інших місць, поставили були на пограничу кілька тисяч війська для охорони пограничних городів. А потім напевно довідалися, що Ляхи підіймають ріжні землі на вас, вел. государя, і па нас: післали попереду до кримського хана Мислішевського, а тепер Ромашкевича, намовляючи його на війну з нами, і ми поміркували, що се вони витягають їх чи на ваші (московські) городи, чи на тутешні. Тому веліли війську їти туди, де вони б могли здобити тих неприятелів нашої віри—Ляхів. В той же час рушивсь на них і Ракоцій за свої кривди. Ми ж те військо посилали не в поміч Ракоцієві, щоб його настановити королем польським, тільки щоб воно шастем в. цар. вел. і помічю божою громило неприятелів наших де їх надібають.

«В грамоті в. ц. в. теж написано про се, що з польської сторони не дотримуються договори, постановлені в стольнім городі вашого в. кн. Литовського Вильні повномочними послами вашими і польськими комісарами про вибір ваш на Корону Польську і в. кн. Литовське. Ні грамоти від короля польського про скликанне сойму не прислано ні сойму не скликано. Ми вас в попередніх наших листах остерігали від тих хитроців лядських: що вони з в. цар. вел. поступають лукаво, а не по правді, і того договору ніколи не виконають,—тепер же в. цар. величеству вже самим ділом ясно стало, що вони договору свого виконати не хочуть. Та не тільки се, але ще ї посла свого, Станислава Казимира Веньовського, секретаря свого, король польський прислав до нас з тим щоб відлучити від високої і міцної руки в. цар. вел.—щоб ми з Ляхами по дав-

¹⁾ Були б дуже інтересні його відомости про те, що говорилося на Україні з приводу недуги гетьмана і всякі міркування звязані з перспективою його смерти.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 595.

³⁾ Розумій—український («руський»).

ньому були в згоді і в сполуді. Але ми того ніколи не то що не зробимо, але й думати про те не хочемо, щоб відступити від в. цар. вел. єдиного православного царя.

«Той посол (Беньовский) каже, що пункти уложені на виленській комісії ніколи не будуть здійснені. Каже, що та комісія зложена була з бідн—щоб в. цар. вел. з військом не наступав, а вони того й не думали, щоб в. цар. вел. вибрати чи коронувати на Корону Польську і в. кн. Литовського.

«Також від римського цісаря прибув посол: архиєпискуп марціанопольський, з тим щоб нас намовляти, аби ми були під королем польським, обіцяючи нам більші против попереднього вільности і права, яких тільки забажаємо, і з тим щоб на Україні шляхти вже не було.

«Через такі лукавства і неправди людські—що вони все роблять на зневагу православної віри і на безчесте вам, вел. государеві,—ми виправили на них частину війська Запорізького, щоб не дати їм часу зібрати сили і ще кого небудь иншого на літо на пас напустити.

«Пункти ж (виленські), скоро тільки прийшли до нас від Ляхів, ми зараз післали воеводи, А. В. Бутурліну, як вірні слуги і піддані,—бо добре зрозуміли, що се пункти фальшиві, прислані щоб посварити (з царем). А (пункти) прислані від в. цар. вел. з стольником В. П. Кикиним, скоро ми тільки прочитали, зрозуміли, що то пункти справжні. А все се робиться з польської сторони на сварку—щоб нас з усім військом Запорізьким і всім народом православним відлучити від високої і міцної руки в. ц. вел.

«Тому ми з усім військом і всім народом російським православним просимо і молимо, аби в. ц. в. не вірили таким людським і всяким иншим (вигадкам), котрими б нас перед в. ц. в. обріхувано, але заховували нас і надалі при ласці государській, правах і вільностях наших. Бо весь світ і всі иновірці тішилися би й раділи, коли б—не дай того боже—від вас якась неласка показалася на військо Запорізьке, як то різні лукаві люде хитро промишляють, щоб нас відлучити від ласки й жалювання в. ц. вел.—чого їм боже не поможи!

«То також в. ц. вел. даємо знати, що Биховляне, бачучи велику біду тісноту від війська в. ц. вел. полку Чаусівського—що запасного хліба не мали, присягу вчинили і піддалися: уже козаки там, і (Биховляне) вічно мають бути при війську в. ц. вел.

«До короля шведського напишемо про його неправди, щоб він з в. ц. вел. не воювався.

«В. цар. вел. заносимо жалі наші, що Путивльці і Камінчани чинять багато кривд пограничним людям: смиренно просимо зробити з ними що треба. Про інші справи словесно дасть знати вірний слуга в. ц. в. В. П. Кикин»¹⁾.

Таким чином гетьман рішучо відрікся участі в операціях Ракоція, заявивши, що козацький похід на польські землі не стоїть в ніякім звязку з походом Ракоція, а має на меті відімести Ляхам за обиди, що від них терплять козаки, і перешкодити дальшому зброєнню їх против козаків і против Москви. Царя він також намовляв, хоч і в не досить ясных виразах, вважати перемире нарушеним і відновити против Поляків воєнні операції. В відножинах до Шведів, навпаки, в обережних виразах пропонує своє посередництво для припинення війни—в пізніших своїх заявах він сам розшифрує сю пропозицію, зроблену з нагоди посольства Кикина.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 597—9, дата: в Чигрині 13 марта.

Крім сеї відповіді на царське посольство гетьман вислав з козаками кілька листів меншої ваги до царя і до різних його достойників. Осібним листом він прохав царя за вдову Януша Радвила, в риторичних виразах відкликуючися до його доброти і милосердя, котре, мовляв, ніколи ще досі не лишало даремними гетьманових прохань ¹⁾; а вище згадував про зміст сього прохання, тому не буду повторювати. З листів висланих до різних московських маїнатів маємо писанне гетьмана до думного дяка Ларіона Лопухина ²⁾. Путивльському воеводі Зюзину, дякуючи за присланий листовний привіт, гетьман пише про ті кривди пограпичних людей, що він згадав у листі до царя— з реєстрем їх послав до Зюзина якогось Мартина Яцковського «для подысканія справедливости», а від себе спеціально згадував убиство козака з своєї «власної маєтности» Пшецівця ³⁾.

Другого дня одержавши вісти від Ждановича, гетьман післав Кикину наздогін сю звістку, удаючи, ніби то вважає так само приємною для царя як і для козаків сі новини, що військо їх перейшло Сянок, наступає на Краків, і Поляки не мають з чим їм протистати:

«По від'їзді в. милости принесено нам листа від Антона Ждановича, що його з частиною війська послали ми против неприятеля. Лист писаний в таборі під Переворськом 24 лютого, об'являє нам, що все йде добре: про Ляхів мало де чути більше військо, все геть порозбігалося. Тільки з Чарпещким за Краковом небагато, але й ті не сміють стати до бою. Військо (козацьке) з-під Переворська рушивши пішло аж під Краків, і де б не почуло якесь військо лядське в зборі, підуть на них, аби неприятелі не розпростералися. А ми яку відомість дали будемо мати, не загаємося післати й. ц. вел.» ⁴⁾.

Похід козаків за Вислу, на Краків гетьман представляв таким чином самостійним ділом козаків—превентивною війною, що мала запобігти наступові Поляків на Україну, і цілком відмовчувався від царських бажань, щоб козацьке військо на імя царя і для нього робило свої здобутки в Польщі.

Перше настільки виразно розминалося з відомостями, які приходили з польської сторони, що невірність гетьманських заяв ставала цілком ясною. Поскільки ж гетьман вів операції в Польщі на власну руку, чому ж він відмовчувався від царського бажання, щоб усе що він там здобуде, було цареве? Се не могло не викликати все більшого роздражнення в Москві, і попихало московський уряд до все ріжчих виступів против гетьмана, до самостійних виступів на Україні, обрахованих на дискредитацію гетьманського правління, і робило неминучим конфлікт і розрив, що старшина хотіла обминути.

¹⁾ Тамже, с. 599—600, та ж дата. В заголовку помилково, що се проханне за вдову Лупула.

²⁾ Подлинные грамоты Малор. приказу ч. 73.

³⁾ «И о том тебѣ, приятеливи нашему, ознаймуємо, же многіе козаки и мещане какъ з Веприка и многихъ городовъ ускаржаючн се, же там в. Пѣщани (†) ваши люде их грабят и на смерть убивают, — где уже теперь з власное маєтности мое Пшешувец козака на смерть забыли и многихъ позабирали.—Сівського столу ст. 152 л. 111, оригінал. Кілька день перед тим, 8 березня с. с. гетьман післав Зюзину листа в справі прикростей од «людей Каменських»: забирають коней, одержу, сокири, «и онѣ заграбивши по десяти зол., по двадцати выдирают»—там же л. 113, теж оригінал.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 600—1, дата: 14 березня (московський переклад, подаю його в скороченню).

Се прослідимо ми далі. Тепер я хотів звернути увагу на ту інтерпретацію польсько-українських відносин, що давалася в сім листі. В московсько-польських зносинах спинілось на московським виступі, згаданім в інструкції Кикинові: цар вислав до Польщі свого післанця, щоб выяснити польському урядові порушення виленських постанов допущене в справі вибору царя на королівство польське, і разом випімнути ті «задори», що робляться від Поляків на українській границі. Звідомленне сього посольства, дуже докладне й интересне, до нас дійшло і було нещодавно видане ¹⁾. В царській грамоті, що повіз сей царський післанець, Климент Ієвлев в перших днях березня н. е., цар вичисляв всі ті польські кривди, що ризначав гетьман в листі своїм, післанім з Лопухиним—напади на Калюс і околиці Бару, знищення монастирів, побивання ченців, і т. д. Але коли Ієвлев звернувся з сими закидами до тих дігнітарів, котрих має нагоду побачити в дорозі—були то маршалок в. кн. Литовського Завіша, гетьман Сапіга, референдарій Бжостовский—ті заявили йому рішучо, що се козацький гетьман видумує умисно, щоб сварити царя з королем. «Хоче бути собі паном», сприсягся з Ракоцієм і післав йому в поміч козацьке військо. Ієвлев, відповідно до московських інструкцій спочатку пробував се заперечити: «Се не можливо, щоб гетьман мав післати своїх людей Ракоцієві без відомости цар. величества». Але маршалок не се відповів: «Я се знаю напевно, і тоби кажу: гетьман Хмельницький присяг Ракоцієві угорському і хоче цар. величеству зрадити» ²⁾. Референдарій заявив: «У Вильні у нас був договір з послами цар. вел., щоб військо стримати і ні з котрої сторони не чинити зачіпок і війська не посилати: тепер же нам стало відомо, що гетьман Хмельницький післав своїх людей на польські міста, і вони на ріжних місцях села попалили, шляхту порубали, а тепер ідуть разом на Бересте і на Підляше. Отже ми дуже тому дивуємось, як се воно так чиниться, тим часом як гетьман Хмельницький і все військо його Запорізьке піддані цар. величества». На се Ієвлев відповів, уже більш ухильчиво: «Мені про се пема у кого довідатись, тільки від вас то чую, а вважаю, що се неможливе, аби гетьман післав своїх людей села палити і шляхту рубати без відом. і наказу цар. вел.—великий же государ того йому не позволить. Ви говорите, що гетьман присяг Ракоцієві, а вел. государеві правди (присяги) не додержав, і ти сам говорив, що гетьман Хмельницький хоче напасти на Малу Русь, самі можете міркувати, що на таке не було цар. величества наказу» ³⁾.

Се говорилося в квітні, в Москві ж дня 3 квітня н. ст. польський післанець Бонковський подав до польського приказу таку записку: «Одержавши нового листа від й. кор. вел., котрим мені дає дорученне до й. цар. в-ва, бю чолом, щоб мене прийнято й вислухано, щоб договориться в такій справі: Дає знати й. кор. в., що він 9 лютого з Іданська вийшов не давши себе ніякими теплими словами намовити до яких небудь договорів з Шведами,—покладаючися на замирення, відложено з комісії до найближчого сойму. Дає знати також, що Ракоцій уже вийшов до панства й. кор. вел., взявши присягу від Хмельницького і козаків, і йде щоб з ними сполучитись. А мати неприятелем ⁴⁾, обіцяли вони не тільки короля, але й царя, і Хмельницький так писав козакам: «Коли Ляхи миряться з Москвою, мұшу я шукати собі

¹⁾ «Сборникъ» київ. арх. комісії, т. I (1911), ст. 72 дд.—посольство Климента Ієвлева, 19 с. с. лютого 1657 р.

²⁾ Ст. 76, розмова 6 и 7 квітня н. с.

³⁾ Розмова 16 н. с. квітня, с. 81—2.

⁴⁾ «такую нелюбов обещали».

иншого пана, і воювати як одного так і другого»¹⁾. Безсумнівно в тім же союзі—се напевно запевняє й. кор. вел.—також і оба господарі, волоський і молдавський, й їх війська з Ракоцієм. Тому й. кор. вел. лишивши військо против Шведів, пішов против Ракоція. Належить се тепер сусідській і братській приязни й. цар. веліч. до корол. величства: своїм військом відірвати Хмельницького, так щоб він не міг сполучитися з Ракоцієм; а як тільки полагодиться справа з сими людьми, тоді знову обернути все військо вротив Шведа, і він за божою поміччю не перемаже!»²⁾.

Перейдемо до інших дипломатичних кроків українського уряду. До посольства Капусти до Царгороду маємо листа таки самого гетьмана, писаного в березні, але без дня (в копії, що заховалася в шведським державним архіві):

«Вже давніше постановили ми післати нашого посла до Отоманської Порти, щоб засвідчити нашу стару приязнь до неї, щирю вірність і службу. Але в сих сторонах мали ми багато неприятелів, треба було з ними воювати і не могли ми післати свого чоловіка. Тому я хотів би, щоб був еси певний нашої вірности і постійности супроти найяснішого пана, як досі так і надалі. Також зайшло, що ми зложили новий союз і постійну приязнь з найясн. ханом кримським, в котрій згідно з сим договором постійно будемо пробувати. Через те виправили ми нашого посла отамана³⁾ Лаврина Капусту до Отоманської Порти, до непобідимого царя турецького, нашого найвищого пана, щоб засвідчити йому нашу покору, підданство і вірність». Далі прохання подбати, щоб посла відправили назад не затримуючи і т. д.⁴⁾.

Конкретніше могло бути в листі до візира, найбільш реальне доручено виложити устно.

Посольство приїхало до Царгороду 29 квітня, 3 травня мало авдієнцію у візира і по всяких свідченнях вірности і підданства подало йому до відома, що козаки й князь семигородський змушені були виступити против Польщі, очевидно змушені до того неможливою поведінкою польського уряду і магнатів: козаки пішли в поміч Ракоцієві в числі 40 тисяч⁵⁾.

На спілку з семигородським і шведським послом, що прибули скоро потім, і з агентами обох господарів Капуста з товаришами мали завдання паралізувати обвинувачення на Ракоція за непослух і самовільство. Їх піднесено з боку Польщі, Австрії, а головню хана, котрого підтримували також приграничні баші, тим часом як посол французький і англійський тримали сторону шведського короля. В яким напрямі вели оборону свого виступу против Польщі наші союзники, довідуємося дещо з реляцій австрійського агента. Я вище говорив уже про се: проти польсько-австрійських інсинуацій, що козаки злигавшись з Москвою готують православну революцію на Балканах, гетьманський уряд висунув против Польщі й Австрії обвинувачення в організації протитурецької ліги і підбиванню козаків до морських походів на Турецькі землі⁶⁾.

В середині травня Капуста захворів, і замість нього на авдієнції у султана був

¹⁾ Розуміти: польського короля і московського царя.

²⁾ Польські справи 1657 р. стовбець 11, без нумерації.

³⁾ В латин. копії: certae militiae commendantem.

⁴⁾ Архів Ю. З. Р. III. VI ч. 89, заголовок: «Копія листу, що писав Б. Хмельницький наміснику яничарському, рекомендуючи йому свого посла».

⁵⁾ Реляція Ренігера з Царгороду 7 травня—короткий зміст в Жерелах XII ч. 560.

⁶⁾ Див. вище с. 1343.

оден з його товаришів. Як доносив Ренігер на підставі зібраних відомостей,—він говорив на тій аудієнції султанові й иншим, «з намови семигородського князя й инших», що від цесаря і польського короля прийшли до гетьмана Хмельницького два послы, щоб намовити козаків до ліги і війни против Отом. Порти. Але (козаки) їх не послужали, а зараз всадили до арешту, і коли султан звелить, то гетьмань скаже їм відрубати голови і прислати до Царгороду».

Семигородський посол поясняв диванові, що Ракоцій підняв війну проти Польщі саме для того, аби на спілку з шведським королем, добрим приятелем Порти, не дати московському цареві заволодіти Польщею. Як би не його похід, московський цар уже б був досі заволодів усею Польщею й почав війну з Портою. Всі чотири православні патріархи, а особливо антиохійський (що саме сидів тоді в Валахії, вертаючися з Москви до дому), благають царя, щоб він змилювався над християнами Порти і поміг їм відновити грецьку імперію, і якби тільки він з'явився, зараз би піднялася Молдава. Валахія, Албанія, Тракія і Македонія разом з Греками ¹⁾.

Козаки таким чином опинилися в подвійнім оскарженню—з боку своїх приятелів і своїх союзників, як православні підданці чи союзники московського царя; але се їм пошкодило менше ніж царгородському патріархові, що наслідком сих балачок був повішений серед міста на страх православним підданям Порти. Хмельницькому за відомостями Ренігера відписали, що поскільки він зістається в приязни з ханом, Порта буде його мати в своїй опіці і напише ханові, щоб він з Хмельницьким порозумівся,—тільки аби козаки не пускали чайок на Чорне Море ²⁾.

Про свою приязнь з ханом Хмельницький, як ми бачили, заявив у своїх листах, і се потвердив також і хан через свого агу, що приїхав до Царгороду, в тім часі. коло 10 червня ³⁾. Обидві сторони дійсно робили все можливе, щоб обминути оружний конфлікт, в високій мірі не бажаний і одній і другій стороні, але політична ситуація непереможно пхала до нього.

На жаль, наші відомости про кримсько-українські відносини в сих місцях дуже бідні, і се шкода, тому що вони мали в розвою подій велике значінне. В осені хан з гетьманом обмінювались етикетальними, доволі холодними посольствами; кримський гонець, повернувши від гетьмана в середині жовтня, оповідав, що Хмельницький зістається з ханом у приязни, але честь йому, гонцеві, була невелика, московських же послів, що під той час приїхали до гетьмана, приймав він з великою честю. «з ними пив і їв», а ханському гонцеві і бачити його не довелось ⁴⁾. Потім прийшла відомість, що Запорозці відогнали Ногайцям коней, штук з 500; калга-султан послав за тими Запорозями погоню, і цюгона привела 4 козаків: з них калга прислав двох ханові а двох післав до гетьмана з своїм післанцем—довідатися, чи то сталося з волі гетьмана, чи козаки зробили то «собою воровски» ⁵⁾. Згодом сталась справа ще серйозніша, коли козаки підстерігли Татар, як вони вертали з шведської кампанії чимало: побили під Галичом і на инших місцях, відібрали здобич і полов—так писав зі Львова 9 листопада якийсь кармеліт ⁶⁾. Приязні відносини між обома дворами—чигринським і бахчисарайським від того не потерпіли,—але довіря в ширість сеї приязни не було ні з одної ні з другої сторони.

¹⁾ Реляція Ренігера з 12 червня—Жерела XII с. 479—80.

²⁾ Ренігер тамже с. 482. ³⁾ Тамже с. 483.

⁴⁾ Кримські справи кн. 39 р. 1655 л. 61. ⁵⁾ Тамже л. 63.

⁶⁾ Жерела XVI с. 221.

Черговим завданням козацької дипломатії, і козацької стратегії заразом, було тепер—не допустити хана до оружної підтримки Польщі против Ракоція і козацького корпусу Ждановича. Як Польща заходила всіма способами підняти хана, щоб він зв'язав козаків і що найменше—зробив їх нейтральними в кампанії з Ракоцієм, так Козаччині треба було за всяку ціну затримати Крим і Порту в нейтральній позиції і не дати їм вдарити в тил сеї нової дніпровсько-дунайської ліги: Козакам, Волохам, Семигородцям. Посольство вислане до хана в березні, приблизно одночасно з посольством Капусти до Царгороду, мало очевидно дорученне розвинути тахішм зусиль в сім напрямі. А далі післано сильну козацьку залогу на Дніпрові перевози, щоб загородити дорогу Татарам на Правобічну Україну, на Дунайські й Семигородські землі, в тил Ракоцієві й Ждановичу. Як побачимо далі, зусилля сі тільки припізнали виступ Орди, а не стримали її. Тим не менше сі заходи для відвернення ханської інтервенції дуже інтересні і характеристичні для ситуації і для політичної техніки українського уряду.

На жаль, знаємо тільки те, що заховалося в звідємленню московських послів Жукова і Пашина, що були тоді в Криму ¹⁾. Тут читаємо насамперед згадку про приїзд козацьких послів від гетьмана 2(12) квітня ²⁾, і потім їх авдєнцію у ханського «ближнього чоловіка» Сефер-казі:

«4 апріля (с. с.) приїхав на становище товмач Абдул і розповідав послам: «Як я був у ближнього чоловіка, були при мені послы Б. Хмельницького, 5 чоловіка, і я став за Татарами і ближній чоловік мене не бачив. Як вийшли козаки, він їх питає: «Єсть якийсь приказ від великого гетьмана Б. Хмельницького?» Козаки сказали: «Прислав нас великий гетьман Б. Хмельницький до милого брата Магмет-герая з тим, щоб був він з ним у братській приязни і любови по давнішому. Як у нього була війна з неприятелем польським королем і з усею його землею, тоді Магмет-герей гетьмана з усім військом Запорізьким боронив, з польським та литовським військом разом бився і в усім заступав самого його і військо від неприятелів. Від початку Магмет-герей учинив з гетьманом брацтво і приязнь, і жодна держава не помагала (гетьманові) і не боронила ні в чім, не облишив тільки цар Магмет-герей. вчинив приязнь і любов вічну, і за його охороною і обороною гетьман з усім військом Запорізьким живуть тепер в тишині і спокою. І тепер присилає великий гетьман з тим, щоб Магмет-герей далі був із ним у старій приязни і разом стояв против неприятелів, що тепер на нього наступають».

«На се Сефер-казі відповів, що тепер великий гетьман віддався у вічне холопство московському государеві, якже тепер Магмет-герасві за нього стояти? Не може він його у всім захищати!

«На се козаки сказали: «Від того часу як гетьман упросився в підданство великому государеві і до нинішнього часу (від великого государя) нам ніякої помочи ні охорони нема» ³⁾. Потім додали: що великий гетьман мав написати братові своему Магмет-герасві, то написано в його приятельським листі. Повадто нічого не говорили і пішли геть з палати, і я пішов з ними, і ближній чоловік мене не бачив, тожу що в палаті було багато людей».

¹⁾ Так у кн. 40; в паралельнім тексті в стовбці 11 квітня 3.

²⁾ Кримські справи 1656 кн. 40 л. 225, 335, 362, теж в стовбці 11 року 1656 л. 458, 534.

³⁾ «Никакіє им помочи і заступы и обереганья нѣтъ».

До козаків приставлено капіджеїв, і згодом старший вад капіджеями Мустафа-аґа вийшов з палати і побачивши Абдула велів сказати московським послам, що їм ханським словом заборонено які небудь зносити з козацькими послами. Коли хто небудь буде говорити, буде арештований¹⁾.

В тім часі приїхали також польські послы—прохати у хана помочи «на Можары» (на «Угрів») Ракоція і 10 (20) квітня московські послы вислали того ж Абдула до Бахчисарая розвідати про обидва посольства: козацьке і польське. Того ж дня Абдул вернувся з такими вістями. Бачився він з козаками, що привезли листа від Хмельницького і мав з ними довгу розмову. Сказав їм, що царським послам сґало відомо, як тепер Хмельницький з військом Запорізьким піддається в підданство ханові, і з тим своїх послів прислав—свого часу так впрошувався в підданство цареві, а тепер виявляє таку «непостійність і не твердість». Козацькі послы то рішучо заперечили, і пояснили, що гетьман запобігає тільки, аби хан не напав на царські українні городи і особливо на козацькі—бо царські городи дальші від Криму, а козацькі близькі, «і козаки безнастанно ходять Дніпром за звірем і рибою», отже треба бути з Татарами в приязни щоб не було між ними «ссори». Згадали при тім, і се, до них приходили чутки про замирення царя з польським королем вічним миром—«тільки ще певної відомости не було». Товмач вишитувався, коли їм буде відправа, і радив по відправі побачитися і московськими послами. Козаки сказали, що відправи сподіваються після 12—20, з з московськими послами вони самі раді були б побачитися, але думають, що їм того не позволять²⁾.

Кілька день потім, після відправи, очевидно, таке казав московським послам звісний нам князь Маметша: «Що ви раз-у-раз говорите про Б. Хмельницького і про козаків, що вони в підданстві у вашого государя? Хан завсіди вам говорив, що Б. Хмельницький і козаки за вел. государем ще не утвердились, і тепер їде до Магмет-ґерая царя від Б. Хмельницького писар його Ів. Виговський, з тим що він з усім військом Запорізьким хоче бути в підданстві у кримського царя; як приїде, самі побачите».

На се послы відповіли: «Се всі доохрестні держави знають, і сам Магмет-ґерай також, що Б. Хмельницький і всі Черкаси піддалися нашому вел. государеві в вічне холопство, і Б. Хмельницький служить йому незрадливо і в ні чім нема за ним шатости. Як Ів. Виговський до Криму приїде, тому повіримо; а то ви, ближні люди, давно вже говорите, що Б. Хмельницький хоче бути в підданстві у кримського царя, тільки тому вірити не можна: він не подумає, щоб кудись іти від такого милосердного і благочестивого государя» і т. д. Маметша нічого на се не відповів і більше про се не заговорював³⁾.

Про саму відправу маємо тільки пізніші міркування того ж товмача з приводу того, що говорять між собою бранці: хан їде війною на Волохів і Мадярів, а також, підступом—і на Запорізьких козаків. На те він відправив козацьких гонців до Хмельницького з честю та з дарами, щоб вони не сподівалися його походу; а волоських та мадярських післанців він велів пограбити і арештувати—там і тепер сидять. Хан насамперед їде на козаків і знищить дорешти, а потім на Волохів і Мадярів. Турецький

¹⁾ Крим. справи 1656 р. кн. 40 л. 352 дд., теж в стовб. 11.

²⁾ Книга 40 л. 251—3.

³⁾ Стовбець 11 л. 533—9.

цар посилає йому в поміч 8 башів морем і суходолом, і з ними 80 тис. війська: стоять уже в Білгороді і чекають, щоб хан перейшов Дніпро ¹⁾).

Се дійсно вповні правдоподібно, що хан на облесні заяви козацькі відповідав гоїними запевненнями прияти, тільки щоб приспати увагу до своєї експедиції на Україну, котру задумував згідно з польськими проханнями. Але козацький уряд приймав його запевнення також з усякою обережністю, і гетьман не тільки держав на Дніпрі сильну залозу, щоб стримати Орду від переходу, але одночасно організував морські походи і напади на кочовища, щоб знеохотити Татар до походу. Правда, ми маємо про се доволі побіжні згадки і мусимо в повній мірі рахуватися з можливістю, що прихильники політики так би сказати—українофільської умисно поширювали й роздмухували алярні чутки про козацькі напади, можливість спустошення Криму, повстання невірників і т. д. Такі прихильники в Криму безсумнівно були далі, і підтримувалися з козацької сторони. Але безсумнівно дещо під тими вістями було й реальне, і воно в загальнім висліді дуже затримало татарський виступ на польським театрі війни. Мушу де що з того тут навести.

Так український бранець Олекса Кушнір, що жив у Маметші, розповідав московським послам в день виходу хана з Бахчисарая на війну 14 (24) травня, що вертаючи з Бахчисарая він стрів багато ногайських Татар. Вони вели на продаж невірників, і ті невірники оповідали, що весь Ногай прикочував до Перекопу, тому що «Черкаси» в останню зимову путь побили багато Татар, погромили їх улуси, і хто жив лишився, прикочували під Перекоп. Казали також, що над Дніпром стоїть козацьке військо, чекають хана—щоб не перепустити його через Дніпро, а коли схоче силою перейти, будуть битись. Далі Олексі стрілося двоє Татар—гоїни до хана від Дніпра з звісткою, що козацьке військо над Дніпром, не перепустило через Дніпро Ширин-бея, що пішов з частиною Орди перед ханом.

Інший український бранець «Белорусець Сенька» оповідав, що чув з розмов Маметші з дітьми: «Сьогодні прислав до хана гінца Ширин-бей з листом; пише, що козаки стоять над Дніпром і не хочуть перепустити його мурз і Татар, як хан звелить? А я знаю, що хан піде до Дніпра і відти пішли до Б. Хмельницького і до козаків своїх послів «обманом», ніби то в прияти: сповіщатиме їх, що йде на Волохів і на Мадяр, а як перейде Дніпро, тоді своє зробить» ²⁾).

Сам Маметша оповідав московським послам, що хан не доходячи до Перекопа мав раду з мурзами, куди йти на війну, і тут почали говорити одверто, що треба йти на Московську державу. Мовляв московський цар в союзі з багатьма державами, і з ними та з Зап. козаками як захоче може напасти на Крим і знищити. Тому краще на нього напасти, ніж чекати війни на себе. І хан посилав до козаків, щоб ішли з ним на царські городи, а ті начебто відповіли, що підуть, коли хан перейде до них за Дніпро. Мовляв «нашою стороною краще і царські городи ближчі», а хан кликав їх щоб вони перейшли до нього, і так ще не договорились. А на Волохів йти не можна, бо козаки за Дніпро не перепустять ³⁾).

В середині червня люде оповідали, що козаки збили і перекинули назад Ширин-беєву орду, а хан стоїть на Дніпрі, і просить у козаків, щоб перепустили за ріку,

¹⁾ Тамже л. 381—2.

²⁾ «тогда де свое дѣло у царя будет»—книга 40 л. 383—4.

³⁾ Стовбець 11 під 2 червня.

годиться дати заставу. Козаки хочуть 50 мурз у заставу, і хан радиться над сим з мурзами¹⁾. Одночасно розійшлися чутки, що на морі з'явилися Донські козаки, до них вийшло багато Запорозьких, «без дозволу Хмельницького»²⁾. Далі, що козаки висадилися на беріг між Кафою і Керчу, палять села, забирають худобу, побивають людей. Потім—що вони виходили на беріг на устя Альми, і т. д.³⁾.

Невільники говорили, що вони чекають тільки певного потвердження, що козаки облджили хана—тоді зараз повстануть, знищать Крим, вирубають всіх Татар, жінок і дітей, а знищивши Крим підуть на Дніпро до козаків, і т. д.⁴⁾.

Все се в сумі спаралізувало операції Орди на яких півтора місяця, як побачимо далі, і коли б Ракоцій, Карло-Густав і Жданович зручно використали сей час, вони б могли за сеї проволоки досягнути великі успіхи і може навіть дійсно «знищилиб» Польщу.

В відносінах до Польщі гетьман перед Москвою маркував повну непримиреність, як ми бачили, і наступ козацького війська під проводом Ждановича в глибину Польщі надавав сій декларації повного переконання.

В козацьких кругах з приємністю відзначали побідоносні походи Ждановичевого корпусу по Польщі й Литві: погром Ланцута, марш під Краків, здобутте Берестя, потім Варшави⁵⁾. Козацький протекторат ширивсь і поглиблювався на Волині, в сусіжній Поділлі і Поліссю. В березні гетьман виправив до Львова свого фінансового агента Теодосія Тьмковича «в ріжних військових і приватних справах», фактично для того щоб відновити старі пляни протекторату Запорізького війська над західне-українським міщанством і шляхтою.

Але при тим, відповідно раніш узятому курсові супроти Яна Казимира і його партії, становище гетьмана і старшини не було цілком негативним, так що оптимістичне звідомненяє зложеноє Беньовским королеві з своєї місії не було безпідставним, як я то зазначив уже вище. Без сумніву—йому вдалося вже в сій подорожі завязати звязки того компромісу, що вилився потім в змінених формах в Гадяцькій унії. Але одною з його передумов—прийнятих Беньовским—було також признание польською стороною тої козацької експансії—заведення фактичного козацького протекторату в ріжних ділянках Західньої України, так як його було досягнуто в сім часі.

¹⁾ Стоб. 11 л. 105, 108. ²⁾ Вісти 12 квітня кн. 40 л. 363.

³⁾ Вісти з 26 червня і 1 липня кн. 40 л. 416. ⁴⁾ Тамже 414—5.

⁵⁾ «Самовидець» описує в своїй літописи: козаки «потягши Подгорям на Самбор, там злучилися з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими и пустошили Польшу аж по самыя Прусы, бо и Варшаву узяли были; барзо тогда великое спустошеня стало Полщи, бо начавши от зимы немал цѣлое лѣто там пустошили».

4 квітня с. с. київський мак. полковник В. Дворецький показував воеводі Бутурліну лист Виговського до Яненка Хмельницького, «що наказний гетьман Антін Жданович з козаками город Ланцут узяли і військо коронного гетьмана Потоцкого під амостем розбили; шведська залога вийшла з Кракова і зійшлася з Ракоцієм. А шведського війська гетьман Дуглас, кн. Богуслав Радивил і з ним 30 тис. шведського війська ідуть на литовський город Бересте й інші литовські городи».

«А від київських міщан та інших київських людей нам (воеводі) стало відомо, що від шведського короля буде присилка до гетьмана, писаря і всього війська Запор. з грошима—щоб їх тим запевнити і до спілки привести» (обнадежить и с собою соединить за одно)—Білгород ст. ст. 386 л. 906—8.

Витримавши Веньовського і Парчевича до закінчення старшинської ради, що зібралася на провідній неділі і протяглася цілий тиждень, вирішаючи цілий ряд кардинальних питань внутрішньої політики—між иншим наступство по старім гетьмані, що ладився до смерті ¹⁾,—гетьманський уряд очевидно взяв від старшини певні принципиальні директиви і для відносин українсько-польських в сім аспекті.

В той мент, в 20-х днях квітня мусіло йому бути ясно, що акція Ракоція не розвивається так успішно як можна було собі бажати ²⁾. Його кандидатура на польське королівство не стрічала спочуття; ніяка впливова магнатська клієнтела не ставала при нім.

Можна було передбачити, що він вернеться до попередньої політики—шукатиме порозуміння з Яном-Казимиром і з магнатами, щоб здійснити дещо з своїх амбітних плянів в Польщі—особливо маючи на увазі воєнну інтервенцію австрійську, що ладилася обтяти крила його кампанії.

З другої сторони—питання розмежування козацьких, семигородських і шведських інтересів в землях Річипосполитої лишилися невиясненими. Тил цілої акції зіставався незабезпеченим збоку Орди й Туреччини; порозуміння тут не було осягнене. Відносини з Московією були досить непевні. В сих обставинах пляни приєднання Зах. України і Білоруси, очевидно, не можна було переводити силою козацької зброї на перебіг з керівними сферами Річипосполитої. Ясно, що треба було вертати до тої компромісової політики, яка шукала можливостей привести і закріпити в фактичній володінні козацьчини сі краї, формально не відриваючи їх від Річипосполитої. В тім, бачу, лежав завязок Гадяцької унії—хоч у дальшій переведенню ся власне сторона відпала, коли прийшлося переводити її під знаком повного розриву з Московією. Веньовський, очевидно, встиг досить влучно вхопити сей нерв справи і почав її зручно розмотувати.

На жаль не маємо ніякого звідомлення з сеї його місії—тільки деякі листи передані з ним: від гетьмана до короля, від Виговського до канцлера. Але Маріянович у своїм звідомленні коротенько описав відправу свого посольства, а тому що гетьман відправляв їх одного дня, і виїхали оба посольства разом, відправа австрійського посольства кидає деяке світло на становище заняте гетьманським урядом до всеї польсько-католицької ліги. Через те я пічну від його оповідання.

Після того як рада закінчилась, Юрка вибрано і проголошено гетьманом (так представляє справу Маріянович—далі ми до сього повернемо) і скінчилися трьохденні пири з сього приводу, австрійське посольство звернулося до Виговського з проханням, щоб його також відправлено, коли відправлено инших послів. Виговський переказав се прохання гетьманові, і той другого дня рано покликав до себе Маріяновича.

«Дуже чемно (ruhig) виправдувався, що нас так довго затримав. Хотів нас як найскорше відправити, коли б ті перешкоди, що я вище описав, не перепинили того—як ми то собі могли пізнати і побачити. «З усіх сил старавсь я (казав гетьман), щоб вас—такого монарха послів, відправити гідно, з повною резолюцією, як до свого патрона і посередника. Ми його св. величність, і нікого иншого взяли собі за патрона і посередника і бажаємо, щоб він залагодив сю довголітню ворожнечу між нами: скінчив і заспокоїв її без нашої шкоди і кривди, аби кров християнська більше не проливалась. Що він в сій справі між нами постановить, ми обцяємо того триматись,

¹⁾ Про сю раду і вибір, а властиво—дисігнацію, наміченне на гетьманство Юрка Хмельниченка буде мова далі.

²⁾ Огляд кампанії нижче—бо головні події припадають на травень—липень.

і виразно заявляємо, що коли котра небудь сторона дозволить собі порушити ласкаву постанову Й. вел., то Й. ціс. вел. разом з покривдженою стороною може повстати і укарати сторону, що не додержала пунктів постанови. Далі ми від усього серця обіцяємо на будуче вірно служити Й. вел. ціс. і австрійському домові і мати його приятелів за своїх приятелів, неприятелів за своїх неприятелів, і против котрого б з них його вел. схогів,—ми против такого неприятеля не то що з 100, але як треба було—і з 200 тисячами повстати і битися будемо завсіди готові. Про се все ми докладніше повідомимо Й. в. через спеціального нашого посла. А наше козацьке військо—тих 40 тисяч, що ми післали в поміч Ракоцієві, ми з огляду на вставленне і ласкаву намову Й. вел. зараз нашим листом відкличемо». «Вони», додає від себе Маріянович—«отримавши того листа, справді повернули—з великою здобичею і нагребленим добром».

«28 квітня гетьман переслав через свого канцлера листа з відповіддю до помешкання архієпископа і переказав своє прощання в гарних виразах. Сам архієпископ через лихий стан свого здоров'я власною особою попроситися з ним не міг, але я його іменем і своїм висловив йому наше поважання і попросився. Після сього гетьман покликав свого сина і в моїй присутності сказав йому: «Сине мій Юрку! вважай аби справувався добре! Маєш над собою ласкавого пана царя римського, котрого ми взяли собі за посередника і патрона, постарайся йому послужити, а він, як ласкавий пан, у всякій потребі тобі .. мо..е!» І з тими словами, заплакавши простяг мені руку, і сина свого, і по .. г..ословив нашу дорогу».

Далі Маріянович оповідає, що по сім прощання вони того ж дня виїхали, разом з польськими послами: від короля польського і королеви, але їхали разом тільки один день бо польські послы, побоюючися, щоб їм чого небудь не сталося від козаків, поспішали в день і в ночі, так що загубили вісім коней в дорозі. Парчевич же через свою недугу не міг так спішити, і в Білій-Церкві трохи їх козаки не побили, а в Брусиліві догнали козаки від гетьмана і показали його наказ: разом з польським послом привести назад. Відвели їх до Фастова, і тутешній суддя (мабуть сотник) велів їм чекати від гетьмана дозволу на дальшу дорогу. Маріянович пустився до полковника, до Білої Церкви, щоб вяснити причину сеї затримки, але той повторив те саме—що має від гетьмана наказ затримати їх до дальшого розпорядження гетьмана. Та тут прилетів з Фастова до Маріяновича гонець, що архієпископ помирає; кинувся він до нього, щоб не пропали там папери—але тим часом йому покращало, і довідавшись, що тим часом приїхав до Київа на весілля Виговський, Маріянович полетів до нього—добиватися вяснення. Виговський вислухавши виявив здивованне, бо мовляв гетьман звелів затримати не їх, а польського посла,—«Тому що після вашого виїзду хтось приніс фальшиву вість, ніби то королівські вояки вирубали козаків ¹⁾ і король післав до Татар свого посла, щоб підіймати їх на козаків; але що й одно й друге не потвердилося, як ми переконалися—як і не припускали того,—то ви можете їхати куди хочете і коли хочете». Після сього одержавши від Виговського козаків для охорони, царські послы хоч і з значним спізненим, але зате безпечно переїхали до Дубна через усі пустині і розбої—«я як би їх при собі не мали, то хоч би й сто душ у собі, смерти б не минули».

Так розповідає в своїм звідомленню Маріянович. Проф. др. Кордуба підозріливо ставиться до його звідомлення, тому що він занадто висуває свою особу, закриваючи

¹⁾ «Після того як козаків допущено свобідно до Київа, тут їх вояки Й. кор. вел. побили»—або Київ згадано помилкою, або помилено щось з самим фактом, бо Поляки не могли пускати чи не пускати казаків до Київа.

нею особу самого посла Парчевича, і старається можливо оптимістично представити результати посольства, тим часом лист гетьмана до царя далеко не містить тих приємностей, які Маріянович вкладає в уста гетьманові. Шумпа і напушиста реторика листу поза компліментами цісареві за його піклованне про добро християнського світу і його послові за його пильне й зручне виконуванне доручення, зводиться до обіцянки гетьмана—не приймати иншого посередництва крім цісаревого, і не слухати инших порад крім його, «та й то ще поскільки, се не буде шкодити безпечности і цілости нашої держави». Поза тим гетьман покладається на усне звітномленне посла, що він докладно перекаже все йому доручене ¹⁾. Але се не значить, щоб в устній розмові гетьман не сказав чогось більшого—чого не хотів «довіряти паперові»: за сказане усно не неслося такої відповідальности, і вповні можливо, що те що переказує з його слів Маріянович, не відбігало дуже значно від дійсности... Писати ж було не дуже безпечно: хто зна, в чії руки міг замандрувати сей лист—як мандрували ті листи, що призначалися гетьманові, а навіть і одержувалися ним.

Що наговорив гетьман і писар усно Беньовському того ж самого дня, ми не знаємо, хоч се було б дуже інтересно почути. В листі ж від гетьмана до короля, що Беньовський повіз, теж більше було фразеології, ніж конкретного змісту, але не бракувало і досить виразних натяків на можливість порозуміння і договору—того до говор , що Беньовський справді таки й здійснив трохи згодом, але вже по смерті гетьмана.

«Найясніший, милостивий королю, пане наш велико-милостивий! Довгий би треба було вчипити коментар, хотівши виписати по порядку наші заслуги і жичливости до пскійних попередників в. кор. мил. Але декотрі і жалко пригадувати, бо довгі й прикрі, а инші за давністю випали людям з памяти. То поминувши їх потішимося тільки свіжими і в. кор. м. добре відомими. Головне те що нас ніяка оказія не заставала лінивими на прикази в. кор. м.—аж поки якісь намови злих людей, нагодувавши нас несмаками, відсунули й від ласки в. кор. мил. Навпаки, настільки чуді були ми панські прикази, що сповняли їх як найвірніше вистерігаючися в своїй службі й найменшої догани. Але хоч як ми старалися уцукрувати нашу покірність і охоту—завсіді знаходилися брехливі язики, щоб зробити їх гіркими для в. кор. м. Така була фабрика Ахітофелова, що хоч ми аж незносними ставали, наприкряючися з нашими послугами, все таки вважалися невартими ласки!

«Але тепер, коли в. кор. м. зволиш нас обсилати листом своїм панським через п. Беньовського, а в нім заявляєш свою ласку, і вигладжуєш наші провини, коли які були, ми покірно за се дякуємо в. кор. м. панові нашому мил. і вдячно приймаючи, будемо старатися, щоб і в. к. м. був навзаєм і з нас задоволений. Для сього з повиних довірем розмовляли ми з п. Беньовским в справах й му від в. кор. м. доручених, всяко міркуючи, щоб і маєстат в. кор. мил. не попав у поневірку, і наші свободи не пішли в упадок. Коли побажанпя в. кор. м. не прийшли до повного здійснення,—причини тому розповідь п. Беньовський, і виложить порядок річей трактованих з нами. Як чоловік правої віри і доброго досвіду, думаємо, зробить він се добре. і за ту свою службу заробить собі то, що й закінчений буде той акт, коли бог дасть, не ким иншим, а ним таки—чого і ми б бажали!» ²⁾.

¹⁾ Акти посольства ч. 39.

²⁾ Памятники III ч. 40, дата: «З Чигрина 18 квітня», старого стилю.

Від Виговського маємо в одному збірнику копію листа до короля з дагою 7 квітня ¹⁾. Кубала поправляв її на 18 квітня—як на листі гетьмана; може не конче се було саме 18 квітня, але ясно, що писалося при відправі Беньовського. Писар—кандидат на булаву починає з висвідчень своїх персональних заслуг і афектів—повторюючи більше менше фрази гетьманського листу складеного очевидно ним же—тільки в приложенню до своєї особи. «Поруч свіжих услуг міг би я засвідчити і показати давнішу свою жичливість до попередників в. кор. м.—як би прийшлося презентувати не тільки довгий ряд відважних учинків—зовнішніх і людськими очима видимих, але проходити довгу драбину (drabowac) внутрішніх ²⁾ афектів до вітчизни, котрим тільки сам біг свідком. Але всі минулі річи—тільки німі тіни, не що инше як нагробники побілені (гроби повалені). Тому волю я пописуватися свіжою жичливістю, котрої досконало надивились очі посла в. кор. м. п. Беньовського. Бо я певен, що як чуло відправляв він функцію вложену на нього—все пускаючи в рух, так сеї ж своєї енергії уже він і залицяючи перед в. к. м. мою прирощену цноту для вітчизни. А та хоч і заслонена хмарами обопільного роздору—одначе ні в чім не зменшилася по нинішній час. Тому як тільки дійшли до мене, через його руки, листи в. к. м., обіцяючи, що всяка ворожнеча буде забута і прийде знову ласка панська,—я не тільки прийняв їх вдячними руками, але взявся й здійснити волю в. к. м., з такою пильністю, яка б була гідна намірів в. к. м. Сам посол посвідчить, що я не дав тоді спочинку змислам моїм, поки не довів бажання в. к. м. до кінця—хоч може і не цілком годящого, але все таки доброго. Через се й п. Беньовському прийшлося довго тут посидіти, хоч він і досить старався приспішити справу,—почекати поки скликано полковників для спільної наради, аби вони однодушно ухвалили те, чого вимагала від нас ласка в. к. м. Але вся ся справа полишена устній реляції п. Беньовського при особистім привітанню в. кор. милости: він розповість всі наші трактати в сій справі і в своїй нравості не замовчить і «спільної нашої жичливости до в. к. м. Тому бажав би я, щоб своєю оборотністю він і закінчив сей акт—бо його бог надлив особливою здібністю до таких справ, і я добре знаючи гумори наші не думаю, щоб хтось инший був до того спосібніший. Тому і бажаю його (для закінчення переговорів)—аби з зміною осіб не приходилось їм за кожним разом знайомитися з тутешніми звичаями і до них привичаюватися, а тоді доперва приступати до порученої їм справи—на що треба було б не одної розмови (pop unius congressus)».

В короткім листі післанім з Беньовским до канцлера Виговський також хвалився, що сильно попрацював («попотів») коло залагодження «того оплаканого внутрішнього замішання», і висловляв надію, що Беньовський потрапить відповідно представити його заслуги «в перетворенню» («метаморфозі») зайатрених і упертих діференційна добро обох сторін ³⁾.

Все се розуміється інтересні риси для ситуації і для дальшої політики Виговського, але особливо важні вказівки, що справа усталення нового *modus vivendi* з Польщею була обговорена вже тоді на раді старшини, уявта в якусь формулу—проект договору, односторонно ухвалений полковниками, і Беньовському треба було тільки одержати спеціальні уповаження для його завершення.

В своїй реляції висланій королеві з дороги, він очевидно дав дуже оптимістичну оцінку досягнутих результатів і прихильних настроїв гетьманських кругів, і з особливою по-

¹⁾ Виданий в додатках до *Wojny Brandenb.* с. 435, текст де дуже справний.

²⁾ *zewnętrznuch*—похибка, або фразеологія того часу. ³⁾ *Памятники ч. 39.*

хвалою відзивався про жичливість Виговського. Так що Ян-Казимир лоспішив вислати Виговському свого листа, висловлюючи признання і надії, що його «хвальні і всьому християнству приємні замисли стануть в непорушній твердості»¹⁾.

Царський посол Лізоля, бачившись з Беньовским в королівській квартирі, в день його приїзду, 3 червня, переказує так його вражіння. Хмельницький і козаки не бажать нічого більше як замиріння з Поляками. Вони ображені, що Москалі не допустили їх послів до участі в переговорах у Вильні. Згодилися на царське посередництво і умови пропонували досить добрі: годяться вернути частину України²⁾.

Нарешті записки Голінського знайомлять з тим, що говорилося про конкретний зміст сього нового договору. «Посла від Хмельницького кілька день тому відправлено, і з ним п. Беньовского післано наново: дано згоду, чого вимагав (Хмельницький)—аби Україна була осібним князівством³⁾, і було в ній тільки два воеводи: київський і чернігівський, і урядники мають бути так як у Литві. Каже: «Хоч я присяг цареві московському, що не буду воювати против Ракоція і короля шведського, та нехай король й. м. дасть гетьманську булаву війська Запорізького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав, то зараз по повороті п. Беньовського пішле на поміч військо, скільки буде потрібно». Бо воно вже готове. Тому тепер згаданий Беньовский спішно їде, і можна скоро сподіватися того війська на поміч. Розважаючи перший пункт—що до присяги Хмельницького, що він значить,—здається мені, що Москва задоволиться Литовським панством, не шукаючи Польського королівства. і відти не можна сподіватися помочи»⁴⁾.

Збираючи разом сі натяки листів і сі чутки, можна міркувати, що той пачерк угоди, чи нової польсько-української унії, дійсно щось говорив уже про будуче велике князівство Руське, організоване на взірць в. кн. Литовського, з такими ж міністрами («урядниками»), але зложено тільки з двох воеводств: Київського і Чернігівського, а Браславське старшина нібито годилася вернути (реституція частини України, згадана Лізолею).

Інтересне, ще раз повторюю, що сей початок договору, як кажє Виговський, було продискутовано і ухвалено на великодній раді полковників, до котрої далі вернемось.

Але з тої ж ради вийшли нові, як найгарячіші представлення цареві про потребу воєнних операцій против Польщі як непримиреного неприятеля. Значить се, що на сій весняній раді 1657 р. взяли перевагу течії угодові для Польщі над течіями непримиреними, що панували на раді торішній, а становиче сунротив Москви обгострилось? Чи старшина рішила політикувати на два фронти і дурити рівно одних і других? Відповідь на се питання постаремось дати нижче.

¹⁾ Лист з Данкова, 28 травня н. с., в лихім московським перекладі з оригінала передано до Москви через Кикина—Акты Ю. З. Р. VIII с. 815.

²⁾ *aliquam partem Ucrainae restituendam exhibent*—Жерела XII с. 475.

³⁾ *Aby Ukraina było księstwo udzielne i w niey nie było tylko dwóch wojewodów: kijowsky a czerniechowsky, urzędniczy mają bydz tak iako u w Litwie.*

⁴⁾ Голінський, як бачимо, наплутав. Очевидно поголоски треба реституувати так, що Хмельницький, мовляв, звязаний з Москвою і мусить помагати їй против Польщі, тому не може помагати Польщі против її теперішніх неприятелів: Шведів і Семигороду; але його син може помогти Полякам против них; з Литви ж не можна чекати помочи, бо там буде війна з Москвою.

Чи приїздив з Беньовским якийсь козацький посол—як кажє Голінський, з інших джерел не відко.

КІНЕЦЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

Недуга Хмельницького і справа наступства. Приготування до вибору. Повстання на Запорізькій. Рада на провідній неділі. Вибір Юрка Хмельниченка; дума про нього. Смерть митрополита. Посольство Ф. Коробки до царя. Царські грамоти до гетьмана. Польські оскарження на Хмельницького; вісти привезені Шумовским і Тевлевцм; посилка Желябузского і Матвеева. Кампанія Ракоція - Ждановича в Польщі (лютий—квітень). Місія до гетьмана Лілієкрони: інструкції дані йому і королівська декларація 10 (20) квітня. Марш угорсько-козацько-шведського війська на Бересте. Здобування Люблина і капітуляція Береста 13 (23) травня, розпорядження Ждановича. Субмісія пинської шляхти і одержана нею гетьманська асекурація; депутація шляхти волинської. Початок данської війни, Карло-Густав відступає на північ; марш Ракоція під Варшаву і козацькі протести; шведське військо кидає Ракоція. Місія Бутурліна і зібрані ним відомости. Звідомлення Лілієкрони, Данила і Шебеші; невдоволення з Ракоцієвої поведінки, гетьман відкликає Ждановича. Угоді настрої старшини супроти Польщі, друга місія Бенъовского. Місія Богдановича і Тетері до Москви. Татарський наступ на Україну і оборонні заходи гетьмана, його листування с Ромодановским. Марш Ждановича і Ракоція на схід, нагінка польської кінноти, козаки кидають Ракоція; капітуляція під Чорним Островом, бунт в війську Ждановича і Юрка Хмельниченка. Місія Желябузского і його атімація. Смерть Богдана; з відзивів і мтенд про його.

Хмельницький доживав свої останні дні. Ще весною 1656 року був він сильно хорий, так що не зміг прийняти царського післанця, як то було на своїм місці згадано¹⁾. Чутки про його хоробу і смерть пролетіли літом того року; вони скоро були здементовані²⁾ але повновилися з початком нового року³⁾.

Зимою гетьман розхорувався, очевидно, настільки, що близька смерть його вважалася всіми неминучою. Післанець, що приїхав від Хмельницького до табору Ракоція при кінці січня, оповідав, що гетьман лежить в тяжкій хоробі⁴⁾.

В зв'язку з сим дебатувалося на всі боки і в різних напрямках питання про наступство. Чи буде добиватись булави Виговський, чи будуть висунені інші кандидатури?

¹⁾ Сборник Київ. Арх. Ком. I с. 40.

²⁾ В листі де-Нуайе 10 вересня 1656: «Нажуть, що Хмельницький помер в день богородиці в серпні» (с. 242). В депеші нунція Відоні з польської кватери, 20 вересня, говорення з приводу повороту королівського післанця від Хмельницького — «і так відпадає чутка, що пішла була про його смерть» (Жерела XVI с. 220). Австрійський агент Крашштайн з Польщі: «Про смерть Хмельницького, згадану недавно, звідусіль суперечні чутки: посол короля, недавно висланий, приніс вість, що він лишив його живого і здорового» (Жерела XII с. 396).

³⁾ Цісарським послам оповідали в Галичині в лютому за певне, що гетьман помер; тільки приїхавши під Чигрин, вони упевнилися, що він живий — акти місці Парчевича (с. 527, 541, 543).

⁴⁾ Transsylvania II с. 265 = Архив II, VI с. 195.

В початках червня 1656 р. Лізоля пише з Казимирової квартири, що Виговський залицяється до Казимира, обіцяючи йому всяку поміч в присилці козацького війська, аби тільки король підтримав його кандидатуру на гетьманство по смерті Хмельницького ¹⁾.

Карло-Густав в інструкції своїм послам до Хмельницького, в початках жовтня, наказує їм виміркувати, чи не можна придбати прихильність Хмельницького, обіцяючи підтримувати його пляни дідачного гетьманства, себто забезпечення по ним гетьманства його синові? Чи навпаки—обіцяти підтримку Виговському? Чи краще зовсім не мішатися до сеї справи? ²⁾.

В сих обставинах велика рада, визначена па провідну неділю мусіла стати ареною стрічі ріжнорідних політичних, соціальних і партійних, чп групових течій, і їх сутичка мала визначити напрям українському життю на дальший час.

Се мусіло звязуватися з питанням наступства па гетьманстві так: Коли буде гетьманом Виговський, він продовжуватиме той політичний курс, що вівся ним уже в останніх роках: орієнтація на Західню Україну, на П міщанство і шляхту, компроміс з польським урядом, лавіруванне між Москвою і її противниками. Вибравши Юрія можна буде організувати регентство з інших людей і дати політиці інший напрямок. Який саме—на сім пункті могли бути ріжні гадки і пляни, але в відміну від ситуації з гетьманом Виговським важно було, що тут були можливості якого небудь иншого курсу—не тільки звязаного з тою чи иншою групою правлячої старшини, але і з перелачею влади й впливу в инші руки.

Воевода київський А. В. Бутурлин доносив цареві в середині квітня: «2 (12) квітня казав нам київський полковник Пзвло Яненко Хмельницький, що гетьман велів йому і з усіх городів полковникам і всякій старшині, також війтам і бурмістрам прибувати до Чигрина. Буде після провідної неділі ¹⁾ рада у гетьмана в Чигрині: чи далі їм бути під царською рукою, чи в послушенстві у Ракоція ²⁾, коли він на польській короні укріпиться, чи під иншим чимсь володінцем. Ми говорили Яненкові, щоб вони в правді стояли і гетьмана укріпляли, і від твоєї високої руки повік не відступали. А Яненко нам сказав, що вони ніколи б від твоєї руки не відступили, але бояться того: як був тепер у гетьмана посол цісаря християпського архиєпискуп з товаришами горорили їм, що коли козаки не сполучаться з польським королем по давньому, прийде на них твоє, царське військо, а з другого боку цісар і папа, військо польське й литовське—буде козакам тоді біда! Отже, коли ти великий государ, звелиш боронити їх, козаків, від Ляхів та инших їхніх неприятелів, то вони від твоєї руки не відступлять. Але того щоб Поляки мали ними по давньому володіти, вони й чути не хочуть.

«Отже коли ухвалять бути по давньому під твоєю рукою, тоді Пзвло з полковниками з сіверських городів згідно з гетьманським наказом піде під литовські городи: під Бересте й Пииськ й инші—ті що тобі не піддалися, аби їх під твою руку підвести. А нам (воеводам) дати їм салдатів» ³⁾.

¹⁾ Secretarius Chmielnizkii promissus facit regi Poloniae speciosissima quoad Cosacorum auxilia, dummodo rex Poloniae ipsi successionem asscuret generalatus in Cosacis post mortem Chmielnizkii. Жерела XII с. 390.

²⁾ Архив Ю.З.Р. III. VI с. 153, переклад с. 166, див. вище с.

³⁾ «после світлые недели. ²⁾ «под Ракоциным послушанем».

⁴⁾ Тут кілька слів пропало.

«А ігуменія Ми(хай)лівського дівочого монастиря Олександра—писаря Івана Виговського рідна тітка, й різні київські мішане оповідали, що на Запоріжжю збирається багато казаків-своєвільників: хочуть іти на Чигирин, на гетьмана, на писаря, на полковників, і на всяку иншу старшину, щоб пограбувати і побити за те що вони з усіх городів, з оранд, і з сіл збирають собі великі доходи і з того багатіють, а козакам нічого не дають¹⁾. Гетьман і писар посилають на Запоріжжє старшину: з Київського полку Скочка, і з инших полків таких козаків, від котрих сподіваються правди і собі помочи, на залогу до Кодака—там приготовлено велику армату і припас до неї. А хто у тих самовільників старшиною, то їм невідомо».

Далі новини—наведені вже вище—про козацькі операції в Польщі. Чутки про присилку грошей від шведського короля, що набирають специфічного значення в зв'язку з вище сказаним, і потім такі воеводські міркування: «При такій козацькій непевності (шатости) і нестійності, остерігаючися тих козаків своєвільників і того наказного гетьмана, що пішов з військом до Ракоція, без прибавки війська в Київі бути не можна; а як буде прибавка твого війська хоч трохи, тоді й козаки і всяке инше військо буде остерігатись, а твоїм людям і мішанам київським та инших городів буде безпечно».

«А коли гетьман напише за (присилку) твого війська, або Яненко стане просити (дати йому) твоїх людей в похід на Литовські городи, чи йому давати?»²⁾

Як бачимо, паралельно з мобілізацією старшини і суспільних верхів проголошеною гетьманом, для розв'язання з їх становища найбільш актуальних питань біжучої політики, між ними і в зв'язку з ними—справи наступства на гетьманстві, заворушилися також і козацькі низи, наміряючися дати генеральний бій сим верхам під гаслом поборювання старшинської господарки і спеціально—неплатення козацького війська, всупереч обіцянкам. А московський уряд, розжалений на гетьмана за його непослух—за союз з Швецією й Семигородом проти Польщі, всупереч московським плянам і рахункам, почувши про се роздвоєння в війську,—як зараз побачимо, постановив використати се внутрішнє замішання, щоб підкопати гетьманський уряд і змусити його до капітуляції, поставивши перед лицем козацького бунту. Для того заходився підогрівати сей рух з свого боку на сім економічним ґрунті—демагогічною агітацією з приводу неплатення війська.

На превеликий жаль ми не маємо докладніших відомостей про те як пройшла та квітнева, на провідній неділі рада. Одиноке оповідання—дуже сумарне—маємо в звітці Маріяновича. Він каже, що потім як зібралися полковники і старшина (*tribuni et consiliarii*), гетьман цілий тиждень держав з ними раду про заграничні справи (гуг він згадує пропозиції зроблені цесарем) і про вибір на гетьманство його сина. Коли його «вибрано і проголошено»³⁾, гетьман задав треденний богатий пир.

¹⁾ «Хотятъ приходить в Ч(иги)рин на гетьмана, на писаря и на (пол)ковников и на иных начальных (лю)дей... розграбить и побить за то, что он, гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всѣх городов, с ранд и с сел и з деревень емлют себѣ поборы больше и тѣм самим они (бога)тѣют, а им, козакам ничего не дают».

²⁾ Білгород. ст. ст. 386 л. 905—908.

³⁾ *postquam electus et publicatus fuisset*—акти мiсiї Парчевича, *Archiv für oest. Geschichte* с. 545.

з музиками і сальвами гарматними і рушничними, «до нестями», і на сім справа скінчи лася. Судячи з того, що після роз'їзду старшини Маріянович попросив відправи, і досить скоро її дїстав—дня 28 квітня, можна вирахувати—відтягнувши яких 4—5 днів на пир і роз'їзд, що рада відбулася в днях 15—21 н. с. квітня; сьому відповідає від'їзд київського полковника з Київа до Чигирина 13 квітня.

Гучний фінал ради, описаний Маріяновичем, покривав правдоподібно найбільш довірочну частину—підсумованне результатів нарад в тісних гуртках довірених людей, що протяглося мабуть досить довго по повній раді. Справ було багато, можливо що під кінець паспіла вість і про смерть митрополита, що вмер десь у тім часі.

Про наступство на гетьманстві сам гетьман так писав цареві в черговій реляції (з Коробкою, зарзв нижче): «Почуваючи себе недобре я за згодою всіх полковників доручив гетьманство синові моему Юриєві», і просив царя держати його в своїй ласці. Пояснюючи се в устних розьовах, Коробка казав, що гетьман через свою старість і недугу здав гетьманство на сина свого, за радою полковників і всього війська; тепер йому 14 літ. і хоч булаву йому гетьманську дали, але влади він ніякої мати не буде, доки живий його батько: всім володітиме і гетьманом титулуватиметься і писатиметься (далі) його батько. І далі додав, що гетьман і військо, всі від малого до великого бажать, аби до Київа приїхав патріарх Никон і там би поблагословив митрополита на митрополію, а гетьманового сина не гетьманство.

Але коли царські послы в місяці червні на підставі того, що чули в дорозі: що гетьман здав гетьманство на свого сина і гетьманом став Юрій,—зажадали, щоб Юрій зложив цареві присягу як гетьман—«чтоб ему, гетману Юрью, вел. государю быти в подданствѣ»,—старий гетьман на се не погодився. «Вачите ви самі, що я тепер у великій недузї і при старости, тому я поговорив з полковниками щоб вони спїмнули мою службу, промисел і старання і вибрали на гетьманство запорізьке після моєї смерти сина мого Юрия. Але поки я живий буду, гетьманство і всяке старшинство тримаю при собі; а як після моєї смерти стане гетьманом Юрій, він зложить присягу на вірну службу цар. величеству»¹⁾).

Звідомленне переказує слова гетьмана по московськи, і точність їх може бути тільки приблизна: «по смерти б моей обрали на заповрожское гетманство сына моево Юрья». Се може зрозуміти і так що старий гетьман висловив бажання, аби полковники пообіцяли йому після його смерти вибрати гетьманом сина, так що його тоді ж таки вибрано, з тим, щоб в урядуванне він вступив тільки по смерти батька.

З того що говорили люде Бутурлин так інформував царя: «У гетьмана про те, що він за старістю здає гетьманство сьому синові Юриєві, військовій ради не було, тільки приїздили полковники, на його заклик, і то не всі, і гетьман з ними говорив, що як настане його смерть, то аби вони вибрали гетьманом його сина, памятаючи його військовий промисел і щире піклуванне. Полковники сказали, що памятають його військовий промисел і щире піклуванне і виберуть його сина. Але з смертю гетьмана та обіцянка стратить силу»²⁾—все буде в волі твоєї, вел. государя: кому звелишь бути гетьманом над військом Запорізьким, той і буде. А тепер усяку розправу чинять, в чолобитних і всяких писаннях пишуть гетьманом Богдана, а сина його ніде і в ніяких писаннях гетьманом не пишуть».

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 579.

²⁾ «Будет тому слову и отъѣна»—Акты XI с. 684.

З другої сторони не тільки Маріянович, але так само і Лілієкрона—оден і другий з слів козацьких достойників, яких вони бачили в Чигрині, говорять про те, що Юрія на раді «вибрано і проголошено гетьманом»¹⁾. Оден і другий уживають тих самих виразів, хоч Маріянович чув се зараз після ради, а Лілієкрона два місяці пізніше: мабуть се була тзєрдо уставлена офіційна формула для сього факту, що повторялася в тих самих виразах²⁾.

Виходить так, що на московську адресу й гетьман й інша старшина вважали потрібним зменшувати рішучий характер вибору гетьманського наступника, мабуть побоюючися, щоб Москва не схотіла оспорювати його, і тому характеризували його як фактичну десігнацію, визначенне Юрія на сю посаду. На інші ж адреси—де не треба було такої обережності, говорили про вибір як цілком формальний і рішучий, дефінітивний. Так се застав московський післанець Желябужский.

А як інформовано про сю подію широкі українські маси, можна бачити до певної міри з звісної думи про вибір Хмельниченка, що до недавніх часів служила й історикам з джерело для оповідаць про сю подію. Як деякі інші думи про Хмельниччину, вона має виразні позначки офіційної інспірації. Але не кажучи вже про деякі сліди інтелігентської руки, чи впливу на тих текстах що маємо (іх тільки всього два!)*).

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI. с. 295.

²⁾ Липинський в своїй останній праці пробуючи довести, що Хмельницький хотів абсолютної монархічної влади, з династичними правами (Україна на переломі с. 117 дд.), против сих виразів висуває стилізацію листу Карла Густава до гетьмана 6 серпня, де він поздоровляє його з приводу п р о г о л о ш е н н я Юрія гетьманам (ab universa Milicia Zaporoviana declaratum esse Natmanum, Архив III. VI с. 329).

Липинський вважає потрібним підкреслити се «всупереч поширеним хибним поглядам на сю справу», що тут мова не про вибір, а проголошення (с. 272), і в проханню гетьмана, щоб патр. Никон поблагословив Юрія на гетьманстві, добачає не більше не менше як бажанне «оцим благословенством—однаковим як для гетьмана, так і для царя зрівняти українську владу гетьманську з московською владою царською». Висловляється навіть так, що Хмельницький «під кінець свого життя добивавсь усіми силами» сього патріяршого благословенства для сина.

Се, як бачимо, досить натягнуто, бо крім сього—досить побіжно висловленого побажання, переказаного через Коробку, більше ми не стрічаємося з такою мрією старого гетьмана, не кажучи вже, що благословенне патріярше зовсім не те що коронація на царство. «Посуд з св. миром» привезений антиохійським патріярхом в дарунку Хмелеві (вище с. 987) зовсім не означав, що се миро призначалось на коронацію гетьмана—як припускає Липинський тому що мовляв «іначе патріярхові не було чого його самому святити і з собою везти» (с. 118). Щорічне варенне мира підчас великого посту якраз було функцією патріярха, і Паїсій віз миро на дарунку і роздавав прт всякій нагоді зовсім не для коронаційних цілей, а тому що миром в православній церкві мається кожн християнин при хрещенню. Тому не тільки цареві, але й патр. Никоніві і московським боярам Паїсій роздає «посуди з миром» «старим», звареним раніш і «новим»—тим що він зварив по дорозі в Молдавії великим постом 1654 р. (кн. III ст. 10 і 31). Теорію гетьманського монархізму розвинену Липинським в останній праці і викриту ним у Хмельницького від самих початків його гетьманства взагалі вважаю невдалим винаходом, навіяним політичними тенденціями останніх літ.

^{*)} Один опублікований Цертелєвим—Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, передрукований в II збірнику Максимовича, і звідти

в них виступають виразно і старі наверстовання на прототипі, що мають пояснити зміни на гетьманстві—чому Юрась не став наступником батька на гетьманстві і булава фактично перейшла до Виговського, і як се так Юрась пізніше все таки настав на гетьманстві. Приблизно виступають такі верстви:

Хмельницький з Виговським (Луговським) скликають раду і гетьман пропонує вибрати йому наступника. Варіант Шута вносить подробицю, котрої не бачимо в варіанті Цертелєва—що рада відкладалася дуже довго, і була скликана мабуть не для виборів, а для походу, і тільки наслідком педуги Хмельницького на ній поставлено справу вибору.

Текст Цертелєва:

Зажурилася Хмельницького сідая голова.
Що при йому ні сотників ні полковників нема:
Час приходить умирати
Нікому поради ¹⁾ дати.
Покликне він на Івана Луговського,
писаря військового:
Іван Луговський писар військовий
Скоріше біжи да листи пиши,
Щоб сотники полковники до мене
прибували,
Хоч мало пораду давали.
То Іван Луговський, писар військовий,
листи писав,
До всіх розсилав.
То сотники, полковники, як їх прочитали,
усе покидали
До гетьмана Хмельницького скорій
прибували ²⁾.

Текст Метлинського:

Ей зажуриться, заклопочеться Хмельницького старая голова
Що при йому ні сотників ні полковників нема;
Тільки пробував при йому Іван Луговський,
Писар військовий, козак лейстровий.
Тоді вони од своїх рук листи писали ³⁾.
По городах по полкових, по сотенних розсилали,
А до козаків у листах приписували:
Ей козаки, діти, друзі, прошу вас,
добре дбайте,
Борошно зсипайте, до Загребельної
могили прибувайте,
Мене, Хмельницького к собі на пораду
ожидайте!

Оттоді ж то козаки добре дбали,
борошно зсипали,
До Загребельної могили прибували
Воскресення Христового дожидали —
Хмельницького в вічі не видали.

у Антоновича і Драгоманова. Другий опублікував Метлинський, Южнорускія народныя пїсни, з зазначенням, що записано сей текст від Андрія Шута, себто в 1850-х р. р., тим часом як тексти Цертелєва походять з другого десятиліття ХІХ в.—див. К. Грушевської Укр. Нар. Думи, (вступної розвідки с. 20 і 53). Але старша запись, як показує дальше порівняння—явно фрагментарна. Тому, очевидно, і Антонович-Драгоманов поставили на першій місці текст Метлинського.

¹⁾ В друкованім параді.

²⁾ Тут недорічна вставка—антиципація фрази що належить до дальшого: «стали у раді як малі діти», я її поминаю і реставрую фразу.

³⁾ Образ вичікування гетьмана в паралельнім тексті Метлинського виглядає як *locus communis* і не належить до первісної редакції думи: гетьман же скликав козаків до резиденції. Але козацький поклін гетьманові мабуть належить до початкової редакції.

Вознесення Христового дожидали—
 Хмельницького в вічі не видали.
 Духа-Тройця дожидали—
 Хмельницького в вічі не видали.
 Петра й Павла дожидали —
 Хмельницького в вічі не видали.
 Іллі—пророка дожидали —
 Хмельницького в вічі не видали.
 Тоді ж козаки стали у раді як малі
 діти:

«Хвалився нам гетьман Хмельницький
 Батьо-Зінов Богдану Чигиринський,
 У городі Суботові Спаса Преображення
 ярмалок закликати...»

Тоді на те козаки добре дбали, до
 города Суботова прибували,
 Хмельницького стрічали,
 Штики у суходіл стромляли, шлики
 з себе скидали,
 Хмельницькому низький поклон по-
 силали.

Пане гетьмане Хмельницький,
 Батьо-Зінов наш Чигиринський
 На що ти нас потребуєш?

То гетьман добре їй приймає, словами
 промовляє:

Панове молодці, добре ви дбайте,
 Гетьмана собі настановляйте!

Бо я стар болю,
 Більше гетьманом не здолю.

Тоді на то Хмельницький стиха сло-
 вами промовляє:

Ей козаки, діти, друзі, прошу я вас
 добре дбайти

Собі гетьмана настановляйте.

Вже ж я час од часу хорю,
 Міждо вами гетьмановати не здолюю,
 То велю я вам междо собою, коза-
 ками ¹⁾ на гетьманство обирати.

Чи нема междо вами котрого козака
 старинного,

Отамана курінного? ²⁾

Буде междо вами гетьмановати,
 Вам козацькі порядки давати.

Тоді то козаки стиха словами
 промовляли:

«Пане гетьмане Хмельницький,
 Батьо-Зінов наш чигиринський?
 Не можем ми самі міждо собою
 козаками гетьмана обібрати,
 А жолаєм од вашої милости послухати ³⁾».

Оттогді ж то Хмельницький стиха
 словами промовляє:

Ей козаки, діти, друзі, прошу я вас
 —добре дбайте!

¹⁾ В друк. козака.

²⁾ Сі два рядки в записи Метлицького стоять вище, після слів: Собі геть-
 мана настановляйте; я їх переставив, бо думаю, що вони належать сюди.

³⁾ Сі десять рядків в тій чи иншій формі мусіли бути в первісній редакції.

Єсть у мене Іван Луговський,
Котрий у мене дванадцять літ за джурю
пробував,
Всі мої козацькі звичаї познав —
Буде междо вами козаками гетьмано-
вати
Буде вам козацькі порядки давати ¹⁾.
Тогді то козаки стиха словами про-
мовляли:

Паце гетьмане Хмельницький,
Батю-Зінов наш чигиринський!
Не хочемо ми Івана Луговського!
Іван Луговський близько Ляхів,
мостивих паців живе,
Буде з Ляхами, мостивими панами
накладати
Буде нас козаків за невіщо мати.
Тогді то Хмельницький стиха словами
промовляе:

Коли хочете, панове, Антона Волочая
київського

Або Грицька Костиря миргородського,
Або Филона Чичая кропивянського,
Або Мартина Пушкаря полтавського?²⁾
То козаки тее зачували, смутно себе
мали

Тяжко здихали, словами промовляли:
«Не треба нам Антона Волочая київ-
ського

Ні Гртцька Костиря миргородського
Ні Филона Чичая кропивянського
Ні Мартина Пушкаря полтавського
А хочем ми сина твого Юруся молодого
Козака лестрового!»

«Він, панове молодці, молодий розум
має,

Звичаїв козацьких не знає!»

«Ей, козаки, діти, друзі
Коли ви не хочете Луговського—єсть
у мене Павло Тетеренко.
«Не хочем ми Павла Тетеренка!»
«Дак скажіте, говорить, кого ви жо-
ласте.

«Ми кажуть, жолаєм Евраха ³⁾ Хмель-
ниченка⁴⁾». «Ще ж, каже, мосму Евраху
Хмельниченку тільки всього дванад-
цять літ от роду, він возрастом малий,
розумом не дійшлий».—Будемо, гово-

¹⁾ Рекомендація з боку Хмельницького Виговського як першого кандидата теж логічно майже необхідна. Але характеристика, дана козаками йому, надихана пізнішою агітацією проти нього і належить мабуть до третьої верстви—тої редакції, що описувала реституцію Юрася.

²⁾ Сей реєстр імен завсіди здавався мені крайне сумнівним, і викликав підозрінне, що сей текст не був записаний самим Цертелевим (що в підроблюванню чи прикрашуванню дум цілком непомічений), а дістався до його рук уже в препарованім виді. Антін Волочай—се очевидна пара до Филона Чичая. Чичай (Чичилей-Джалалій) може бути автентичним, як автентичний мабуть Грицько Костир. В пари їм мабуть додані препараторами Антін Волочай і Мартин Пушкар: Антін Жданович і Пушкар особи історично більш відомі, і їх скорше могли додати аматори другого десятиліття ХІХ в. Грицько Костир Миргородський—дуже характеристична комбінація «наказного гетьмана Костирського» з «Грицьком миргородським» (Лісницьким): аматор би сього не втяв. Але першим іменем повинно було б бути імя Виговського, як у тексті Метлинського (припускаю, що Шутові його не вложили в уста).

³⁾ Еврах—Евграх, замість Юрася.

⁴⁾ Ся частина—прозаїчне переповідженне, як показують вставки «каже», «говорять». Тому нема чого й розбивати її на вірші.

«Будем ми старих людей біля його держати,	рять попліч його дванадцять парсон скликати,
Будуть вони його научати, будем його добре поважати,	Будуть його добрим ділом наушати,
Тебе, батька нашого гетьмана вспо- минати!»	Буде междо нами козаками гетьманова ти
Тое Хмельницький тее зачував, вели- кую радість собі мав,	Нам порядки давати.
Сідою головою поклін отдавав, сльози проливав.	Єврася Хмельниченка на гетьманство настановляли
	Тогді із різних пісаль погрімали, Хмельниченка гетьманом поздоровляли!

Се те що—з певними можливими відмінами становило первісну думу про вибір Юрія. Я вважаю її офіційною інформаційною песою, реляцією пушеною в маси для відповідного її освідомлення, як наведені вище думи про похід на Волощину і очищення України від польського війська. Дивитись на наведену частину як на вступ до історії вибора Виговського або реституції Юрія я не вважаю можливим: структурно вона самостійна і очевидно творила самостійну цілість, на котру потім були наверстовані такі самі офіційні «роз'яснення» пізніших урядів:

а) про те як Юрася утратив гетьманство, переступивши батьківський тестамент—редакція інспірована урядом Виговського, і

б) про те як Юрася реституовано після скинення Виговського—інспірація противників Виговського.

Сі наверстовання заховалися далеко слабше ¹⁾ особливо друге (тільки в тексті Цертелева). Основна ж думка все таки доводі ясно виступає в сих двох варіянтах, що доповнюють себе навзаєм. Її мета цілком ясна: довести, що вибір Хмельниченка стався на жаданне самого війська, яке відкинуло всіх інших старих заслужених кандидатів, пропонованих гетьманом (між ними на першім місці мусить стояти очевидно Виговський). Вибрано Юрія цілком дефінітивно і проголошено, і батько здав на нього гетьманство. Далі побачимо, що на Чигиринським дворі в червні-липні вважали Юрася цілком правим гетьманом—тільки після смерті Хмельницького партія Виговського постаралась поставити під сумнів сей вибір і використавши невдалі початки Юрасевого проводу в війську, відсунула його й перевела вибори свого кандидата.

До різних кліспотів сього моменту прибуло ще опорожненне митрополичої столиці: помер митрополит Сильвестр ²⁾. Тимчасове заступство гетьман дав славнму потім Лазареві Барановичу, що саме починав тоді свою політичну діяльність, недавно висвячений на місце відомого нам еп. Зосими чернігівського ³⁾, і розіслав листи до духовенства

¹⁾ Я розгляну їх далі і в наступнім томі.

²⁾ Дату смерті Косова дає Величко, каже, що він помер «на седмицѣ мироносицѣ з вовторка на середу, априля пятого-надцять» (нов. вид. с. 157); середя неділі мироносицѣ дійсно припадає на 15 (25) квітня, але в літературі повелася дата 13 (23) квітня, не знаю яким чином.

³⁾ 8 (18) березня 1657 р. Лазар Баранович бувши ректором братської колегії висвятився в єпископи в Ясах—святив його митрополит сучавський Гедеон з двома єпископами, на підставі рекомендаційних грамот митр. Сильвестра, гетьмана і писаря Виговського, після вибору «мирным и благоизволенным духовного и мирского чину совѣтом» (ставельні грамоти надрукована в статті А. Страдомського: Лазар Баранович, Ж. М. Н. П. 1852 р. VIII с. 95). Приїхавши до

місцевого і закордонного, зпрошуючи на вибори нового митрополита, на певний на се визначений термін ¹⁾. Царя і московського патріярха, видимо, про се не повідомлявано; гетьман, висилаючи в перших днях травня свого посла до Москви не згадав смерти митрополита—хоча повинен би був уже мати про неї всти, тільки мабуть додатковим наказом, післяним наздогін ²⁾ наказав висловити побажання, щоб московський патріярх приїхав до Київа поблагословити гетьманича на гетьманство, а нового митрополита посвятити: очевидно, потім як він буде вибраний на митрополію. Але про участь патріярха в самих виборах, чи обсадженню митрополії, він нічого не згадав. Супроти того інтересу, який потім московський уряд виявив до сеї справи, дивно вражає, що в сім менті, зараз по смерті митрополита, ні гетьман ні царський уряд не порушили сього питання.

Ейнгорн на тій підставі, що в офіціальнім наказі Коробці про се мови не було, висловив здогад, що се не гетьман, а Вигівський велів заговорити про митрополита—аби прихилити до себе патр. Никона. Але ж бо взагалі про приїзд патріярха не було мови ні в наказі ні в граматі!

Харлампович з огляду на се скваліфікував заяву Коробки як неофіційну порожню балачку, якій в Москві не надали спочатку ніякого значіння, хоча Коробка мовляв—коли навіть і не мав офіціального доручення на таку заяву, «не вдумав від себе того, що сказав», бо були такі елементи на Україні, які бажали приїзду патріярха і підпорядкування йому української церкви (Харлампович посилається на балачки в Путівлі двох духовних осіб, що їхали зі Львова, і оповідали 8 (18) липня, що їм казало київське духовенство—Баранович, Гізель і софійський намісник: з собою вони хочуть післяти проханне Никонові аби він благословив і посвятити митро-

Київа Баранович встиг іше отримати благословенну грамоту Косова; вона датована 12 (22) квітня, митрополит в ній каже, що на опорожнену з смертю Зосими єпископію чернігівську він вишукав «мужа благочестива и всякими от бога добродѣтельными нравы и цѣломудрієм украшена, во иночествѣ жити от юности совершеннѣ воспитана, господина отца Лазаря Барановича, ректора кievского, св. православнѣй церкви многа благо содѣлавша». Грамота надрукована в Чернігівськ. Губ. Вѣдомостях 1854 № 3. Дослідників немало інтригувала ся обставина, що Косів—нібито не маючи нічого против промоції Барановича, не посвятити його сам у Київі, а вислав до Ясів; толкують се звичайно тим, що Косів мабуть уже був такий хорий, що не міг сам посвятити.

¹⁾ Про се мова буде в наступнім томі, тут відзначаю тільки, що про заходи гетьмана коло вибору нового митрополита говорить фрагментарна (без початку) одписка київського воеводи, писана скоро по смерті Хмельницького—Акты Ю. З. Р. IV с. 7. З тексту видно що воеводі розповідав се Баранович—що від небіжчика гетьмана були листи до закордонного духовенства, щоб воно приїздило на вибори нового митрополита. З того що Баранович в сих розмовах виступає як замістник митрополита, з усякою правдоподібністю можна міркувати—як то загално й приймають—що він був визначений на сю позицію за життя Хмельницького і з його доручення вів підготовку до виборів нового митрополита. Але можливо що перші грамоти з запросинами закордонного духовенства були розіслані від імени гетьмана, як то чув від Барановича київський воевода—хоча взагалі в розмові Барановича з воеводою іє переказує її воевода—прозирає бажання Барановича можливо вигородити себе з того всього що робилося в сій справі: спеціально з ігнорування московського уряду і патріярха в справі вибору нового митрополита.

²⁾ Бо в тексті наказу, переданого Коробкою в посольським приказі, сього пункту теж нема.

полита кого вони виберуть ¹⁾). Никон пізніш писав патріярхові Діонісієві, що цар кілька разів намовляв його, аби він висвятив київського митрополита, але він, Никон, мовляв на се не погоджувався не хочачи нарушати прав царгородського патріярха ²⁾).

В листі, що повіз Коробка з товаришами (був з ним писар Василь і два козаки) гетьман давав цареві таке звітлення з ситуації під датою 23 с. с. квітня:

«Зістаючися вірними слугами в. цар. в., пильнуємо ми одержувати всякі відомости про неприятельські замисли, особливо про султана турецького і кримського хана: що вони задумують на православє наше і пограничні городи в. цар. вел. Дає нам і господар молдавський знати, що султан, змовившись з Фердинандом III, цісарем римським, і з Ляхами—котрі вже всі краї своїми видумками здурили,—збирає велике військо на християн і велів уже будувати нашвидку міст на Дунаї. Частину хоче обернути на Мунтян і Волохів, частину на Угрів, а частину на пограничні городи в. ц. в. Хан також готов з усіми орлами своїми—не знаємо тільки, де хоче вдарити і на які городи йти. А то не з якої иншої причини тільки з намови лядської: як перше пересварили православних російських князів, і пресвітілі їх сідалища в ніщо обернули,—так і тепер ті одступники Ляхи ні про инше не дбають, тільки щоб православіє знищити—що й в. ц. в. сам еси дознавав. Тепер бачучи сю від бога призначену останню погибель, вони в. ц. в. коряться,—але в серцях їх яд зміїв, отрутою наповнений, бо покораючися в. ц. в. послають вони своїх послів до турецького султана і просять його воювати християн, а за сю поміч обіцяють йому всі українні городи вашого ц. вел., почавши від Камінця Подільського. Маємо таку відомість від господаря молдавського і тебе, вел. гос., про сі неприятельські умисли сповіщаємо. Просимо тим одступникам Ляхам найменшої віри не давати—бо вони не щиро в. цар. вел. коряться!

«Але більшої неприязни ніколи не чувано, як те що той же господар наш дав знати: що султан турецький, не наситившись крові християнської, в сам день благовіщення пославши мучителів своїх, велів святійшого патріярха, коли він з архієпископами і кліром в церкві літургію відправляв, від престолу взяти і на вічне посміховище і безчестє всьому православному християнству перед дверми церковними в усім убранню святительським повісити. Також і святійшого Паїсія патріярха єрусалимського з митрополитами післав узяти, замисляючи й на тім таке ж мучительство своє сповнити—тільки він, побачивши таке мучительство, з столиці своєї утік. І все се сталося за порадою лядською! В листі господаря молдавського багато без числа написано про таке мучительство султана турецького—посидаємо з сим листом Федора Коробку ³⁾ посла

¹⁾ Малорос. вліяніє с. 173.

²⁾ Лист Никона до Діонісія в Записках Отд. слав. и рус. археології т. II с. 817, міркування про се у Карпова, Макарія т. XII с. 536 і Харламповича с. 172. Припускають, що таке бажання цар висловляв уже по смерті Косова, але Никон не хотів йти на се, щоб не порушити прав царгородського патріярха; але се розуміється тільки здогади.

³⁾ Дійсно Коробка привіз з собою листа господаря Стефана до царя з 15 квітня, в нім оповідались сі історії про обох неприятелів, але про те що се сталося за нарадою лядською, в нім нема, тільки далі господар пише, що Турки «за наученнем Ляхів» збирають велике військо, бо Ляхи кличуть їх до себе в поміч і обіцяють за те піддати під поганську руку турецьку багато країв християнських.

нашого і просимо його не гаючи до нас відпустити, та милостивого указа свого скоро прислати, щоб нам з огляду на сю бісурменську лють завчасу військо зібрати—ми таки й веліли до Дністра сходитись.

«Думаємо, ще й те в. цар. вел. відомо, що Фердинанд III цісар римський прислав до нас Петра Парцевича архиєпискупа марціянополітанського, намовляючи нас бути в вічній згоді з Ляхами. І король польський Ян Казимир прислав свого посла Казимира Беньовського, великожондцу луцького, намовляючи до згоди. Але ми знаючи їх давні хитрощі відписали, що ми ніякої згоди з ними не будемо мати по вік.

«І про се також тебе, вел. гос., сповіщаємо, що почувачи себе недобре, я за згодою всіх полковників доручив гетьманство синові моему Юриєві Хмельницькому, і за нього низько чолом бючи прошу, аби в. ц. в. ласкав до нього був і в неодмінній ласці своїй тримав. А все інше посланець наш устно в. ц. в. оповість¹⁾».

Наказ даний від гетьмана Коробка теж подав до приказу, і він заховався в московським перекладі²⁾. Віддавши гетьманського листа, Коробка мав розповісти про турецькі приготування: баші сілістрійському наказано готовитися на Мунтян і Волохів, з тим, що як вони підуть з ним воювати Україну, то дати їм спокій, як ні то випалити і випустити обидві землиці—тим їм загрозити. Будимський баша має йти на Венгрієв—щоб вони також помагали Туркам на нас. Все тому, що Фердинанд і Ляхи взялися помирити Турків з Венеціанами і вже вислали до Венеції послів, щоб вона на який час дала Туреччині спокій.

«Ті ж Ляхи двічі посілали до султана, оскаржуючи святійших патріархів: константинопольського, ерусалимського й антиохійського: мовляв вони писали цареві, щоб він ішов війною на султана, а до нас—щоб ми з моря нападали на Турків, і з се вселенського патріарха мучительськи страчено, а до інших післано, щоб їх ухопити.

«Хан кілька разів посілав до Стамбулу, щоб султан поміг Ляхам, і сам збирається йти Ляхам у поміч, тому що як цар. вел. з нами, військом Запорізьким. Ляхів ізвоює, го вже—мовляв—нема куди війська обернути, тільки на султана.

«Фердинанд III цісар умовився з Ляхами, то і він з своїм військом буде їм помагати.

«Гетьман литовський Павло Сапіга прислав до нас—гетьмана Хмельницького і всього війська Запорізького питаючи, при кім стоїть військо Запорізьке? Ми зрозумівши їх лукаву гадку відповіли, що коли раз присягли цар. величеству, то й ми самі по вік наш і наступники наші будемо під рукою ц. вел.

«Нехай же міркує цар. вел., як то Поляки починають. Правдиво ніколи не поступають: тут протягають³⁾, а інші краї підмовляють, щоб нас воювали. Коли ж Литва має піддаватись цар. вел.⁴⁾—бити чолом щоб нас цар. вел. повідомив, на яких умовах.

«Про се також має наш посол дуже прохати, щоб цар. вел. нам відкрив усе, як рішуть з Ляхами і Литвою, і чи буде воювати з Шведами чи ні? Бо Ляхи тут проволкають, а гордою своєю думкою відпочивши, ріжними хитрощами готують на нас

¹⁾ Малоросійського приказу ст. 5832/26 л. 1, також 35. Дата: з Чигрина 23 квітня. ²⁾ Тамже л. 8—12.

³⁾ З вибором царя на королівство.

⁴⁾ Себто коли цар жадає, щоб козаки Литви не воювали—як то було в плані старшини (похід на Бересте й Пинськ).

війну: Турків і Татар підіймають. Мусимо знати цар. величества замисли і рішення, щоб мати певність, кому відсіч давати.

«Коли питають про короля Казимира, має посол наш сказати, що був у Ченстохові, а тепер збирається виїздити на Шлезьк¹⁾».

«Коли питають про Ракоція, сказати, що він під Краковом. І се також дати знати, що коли Турки стануть переправлятися через Дунай, і Татар рушать, ми будемо збирати військо Запорізьке нашвидку до Дністра щоб запобігти небезпеці».

В устних розпитах в посольським приказі 14 (24) травня Коробка з товаришами сказали: «Як їх гетьман відправляв, були чутки, що полковник Антін Жданович з Венграми і Шведами зійшовся, і був у них з Поляками великий бій в Польщі на Підгіррі в Ланцуті. Війська у Антона тисяч з 50, все охотник. Тепер сі козаки що з Антоном, з Венграми і Шведами, стоять під Краковом; Антін не вернувся і від гетьмана йому наказу про поворот не післано.

«Вважаючи на турецькі й кримські вісти гетьман велів просити царської ласки—присилки війська, щоб не чекаючи їх приходу завчасу промишляти проти них. Волохи і Мунтяне будуть з гетьманом разом стояти проти Турків, і всі хочуть бути під рукою цар. вел.

«Гетьманство свое гетьман за старістю і недугою здав за радою полковників і всього війська сину своєму Юрисві. Тепер йому 16 років. А булаву йому гетьманську хоч дали, але влади він ніякої мати не буде, доки живий буде його батько: всім володітиме і гетьманом називатись і писатись буде його батько, В. Хмельницький.

«Пять тижнів тому післав гетьман до Криму двох синів Коробки та Скоробогатка, з тим щоб хан не нарушав союзу (дружби). Чекали їх назад скоро. А від козаків (Черкас) Татарам усяка зачіпка²⁾. З товарами до козаків Татари їздять. А хан іще в Криму, нікуди не вийшов.

«А що були збунтувалися козаки на Запоріжжю, то гетьман велів вхопити у них трьох провідників—полковників, і розстріляти—тим бунт і припинено³⁾».

«Як що турецьке військо і наступить на Волоську і Мунтянську землю і на козаків, то полковник Антін задля сього з Польщі вертатись не буде, а далі промишлятиме над Поляками. А на турецький прихід готувить гетьман нове військо: має сходитися над Дністром в Могилеві, а переправа на Дністрі 10 верстов вище Могилева, а друга під Хотином. А Турки без мостів Дністра не перейдуть».

«А у Венгрів, Волохів і Мунтян з козаками на тім твердий договір, щоб проти Турків і Поляків стояти разом, скільки їх сили стане. Війська Запорізького зібрано буде тисяч зо 100, і зброї у них багато. Але як турецьке військо піде, то на сам перед піде на венгерського (князя): туди їм ближче і зручніше; а на Волохів, Мунтян і козаків турецьке військо перед венгерським (князем) ніяк не піде».

¹⁾ Король приїхав до Ченстохови при кінці лютого і з 4 березня мав тут конференцію з сенаторами (на ній між иншим віддав маршалкові Любомірському гетьманство польне, опорожнене з смертю Лянцкоронського), потім вернувся до Данкова—замку на шлезькій границі, де проживав в сих роках.

²⁾ «А зачѣпка де Татарам всякая бывает от них Черкасы; неясно, як се розуміти: чи козаки зачіпають Татар, щоб утримати від походу, чи навпаки—роблять їм ріжну вигоду, щоб вони цінили приятні, союзні відносини.

³⁾ «А что де было в Запорожье взбунтовались Черкасы, и гетьман де велѣл взять у них начальных людей 3-х человек полковников и велѣл их расстрѣлять». Згадка про се в звідомленню Лілієкрони—див. нижче.

«Як турецьке військо почне перевозитись через Дунай, гетьман зараз напише цареві, а тепер він велів просити, щоб цар дав їм указ, що мають робити з Турками й Поляками. З тих початків, як Турки вбили царгородського патріярха, Волохи і Мунтяне чекають собі від Турків великої руїни.

«А гетьман і все військо, всі від малого до великого бажають того, щоб святіший Никон патріярх московський зволив приїхати до Києва і там поблагословити митрополита на митрополію, а гетьманового сина на гетьманство. Всі вони будуть раді патріяршому приїздові»¹⁾.

Крім того посли передали в приказі польського листа, від підчашого подільського, до якогось пана Дерского, післаного кудись на полудне від коронного гетьмана. Згадуються в нім Турки, сподіванки цісарського війська, помочи від царя і т. и. В сумі мало цінний лист сей мав служити ілюстрацією острого гетьмана.

18 (28) травня посли були на відправі у царя в селі Покровському, «в передней» дано їм дарунки: самому Коробці один сорок соболів за 40 карб., камка куфтир і грошима 20 карб., писареві Василеві і двом козакам по 2 пари соболів і суку аглицькому, челядникові в половину²⁾.

Гетьманський уряд хотів очевидно сим посольством, реляціями й інформаціями заспокоїти московський двір, зводячи все до необхідної самоохорони України перед польським лукавством і небезпечними замислами і рекомендуючи таку ж обережність московському урядові. Але сей не прийняв гетьманських коментарів і не вважав їх правдивими і достатніми. Ще перед виїздом з Чигрина Коробки і тов., дня 19 (29) квітня цар вислав до гетьмана своїх послів: окольничого Федора Бутурлина й дяка Василя Михайлова, мабуть не так під вражіннем листу і вістей привезених В. П. Кикиним, скільки тих відомостей про нову козацьку лігу з Ракоцієм і Карлом-Густавом, що йому постачали Поляки через своїх послів і через московських аґентів, що пробували обробляти різних впливових магнатів на користь царської кандидатури на польське королівство. Не маємо грамоти висланої з Бутурлиним до гетьмана і про даний послам наказ можемо судити тільки з того, що вони говорили гетьманові і Виговському. Се ми далі побачимо, тут тільки констатуємо, що через таких поважних і авторитетних послів уряд робив рішучу спробу опам'ятати гетьмана і старшину і завернути їх з злочинної дороги: вказати на недопустимість такої поведінки, що гетьман без волі царя і всупереч його інтересам входить в союзи і підтримує Ракоція і Карла-Густава. Ті заявляють претензії на Польщу, пустошать її, розбирають її землі й прилучують до своїх держав, тим часом як цар вважає її своєю і гетьман як вірний царський підданий не повинен мати в Польщі інших завдань як тільки сприяти її переходові під царську руку. Посли повинні були нагадати гетьманові всі добродійства, які він і військо і вся Україна бачили від царя, і відкликатися ще раз і в останне до його сумління—щоб потім перейти до репресій, коли б він сих нап'мнень не послухав.

Тому і на посольство Коробки і всі, зроблені через нього аванси московським амбіціям і плянам (чого варта була сама пропозиція, щоб московський патріярх приїхав до Києва—прийняти фактично в свою владу київську митрополію!) цар відповідає здержливо і сухо³⁾.

¹⁾ Тамже л. 13—7.   ²⁾ Тамже л. 53—7.

³⁾ Акти посольства Коробки—Малорос. приказу ст. 5832/21 л. 24—34.

Коротко переказавши лист гетьмана, цар, що правда похваляє гетьмана і військо «за службу і обережність». Далі переходячи до звістки гетьмана, що він передав (вручив) гетьманство синові, висловляє побажання: «вам гетьманові, бачивши нашу ласку і жалуванне, (годиться) синові своєму Юрисві наказати, аби він нам, вел. государеві, служив вірно і правдою, так як ви, гетьмане, служите. А ми видячи його вірну службу і в цілости заховану присягу, триматимемо його в нашім жалуванні». Але до гетьманських алармів з приводу турецької небезпеки цар ставиться з очевидним скептицизмом. Коли буде справді певна відомість, що турецьке військо перевозиться через Дунай і хоче перейти також і Дністер і наступити на Україну—нехай гетьман спішно повідомить царя. А до турецького баші або взагалі кому буде те військо доручене нехай пішле запитання, з якої річи вони йдуть на Україну, не мавши ніякої кривди ні зачіпки? Як козаки були під польськими королями, тоді за їх наказом ходили бувало на море, під Царгород і над кримськими людьми промишляли, і з того багато людей в Запорізькім війську збагачувалось. Але по тім як козаки перейшли під царську руку, на море не вийшов ні оден човен—бо така була царська воля, а гетьманова і війська Запорізького вірна служба (послушність) цареві. Бо у царя з султаном до свого часу була тільки приязнь і ніяких неприязних пригод. Коли ж Турки не послухають сеї пригадки і таки будуть наступати, військо Запорізьке нехай боронить переходу, і за Дністер ніяк не перепускає.

Нарешті на запитання гетьмана про дальші наміри царя дається ухильчива відповідь: «Коли котрийсь непрягель захоче помиритися на всій нашій волі, щиро, а не лукавством,—ми на мир згодимось». Ніяких своїх намірів цар гетьманові відкривати не хоче, і дає розуміти недостачу обопільного довіря, се доволі ясно йому показується.

Два тижні потім новим матеріалом против гетьмана начиняв московських політиків польський посол Ян Шумовський, присланий з новими оправданнями недодержання виленської умови з польської сторони із проханнями, щоб цар підтримав Польщу і Яна Казимира в сім критичнім моменті ¹⁾. Після авдієнції у царя дня 1 (11) червня йому визначено розмову в приказі з боярами, і тут мжл иншим він поновив сю королівську претензію, що всупереч виленській умові Хмельницький післав своє військо Ракоцієві, аби з ним разом воювати Польщу. Король просить, щоб цар післав йому наказ, аби він своє військо від Ракоція забрав і Польщі не воював, а коли він такого наказу не послухає, щоб цар післав військо на нього, Хмельницького. На се бояре виречитували те що свого часу написав Хмельницький: виленську умову нарушили самі Поляки, напавши з Камінця вирубали «царського величества Малой Россіи город Калюз, а коло Пинська багато монастирів попалили, людей чернечого і світського стану повбивали». Тому гетьман «бачучи таку несправність з королівської сторони, післав кілька полків на охорону України». Але тепер уже післано йому від царя указ, щоб він від Ракоція відстав і на королівську землю не наступав. Тоді посол спитав, чи цар вірить Хмельницькому—«вѣрен ли ц. в.—у Хмельницкой». Йому відповіли, що «гетьман царський підданий і служить вел. государеві вірно». На те Шумовський показав їм листа Великіа писаного з Чигрина 28 с. с. січня, що понав в польські руки, і був присланий Шумовському в дорозі, на демаскування Хмельницького. Шумовський звернув увагу бояр на те

¹⁾ Виславо його ухвалою ценстоховської конференції—див. реляцію Лізопі, с. 253, і звідомлення Ієвлева с. 93; Кубаля не знав сеї другої звістки, гому імя посла лишилося йому невідоме—с. 110—111.

місце в листі, де Велінг сповіщає Карла-Густава, що на вступній авдієнції гетьман «ясно заявив, що він в своїм слові (шведському королеві) стоїть твердо», і доказав се, піславши військо Ракоцієві («которые с Ракоцею хотят соединитца, и может быть, что уже ныне в Польше есть»¹⁾).

Кілька день потім привіз свої матеріали про козацький прихід в поміч Ракоцієві і зносини з козаками Шведів звісний уже нам Ієвлев з своєї місії до Польщі. Що йому наговорили по дорозі в Литві, я вже згадував. В королівській квартирі, в Данкові, в перших днях травня, польські комісари з виленського з'їзду—воєвода площкий і підканцлер Нарушевич, забігаючи дорогу московським докорам в недодержанню умови, так само висунули—з одного боку бездіяльність Москви проти Шведів, з другого—наступ козків з Ракоцієм на Польщу. Ієвлев повторив виправдування Хмельницького про Калюс і Пипськ, але комісари заявили, що в Малой Росії нема й города такого «Калюзан», «а що гетьман скаржитись цар. вел., мовляв вчинили задор польські люде, так се було поневоли: нікому на хочеться вбитому бути, а козаки Хмельницького роблять нам великі шкоди: рубають і палять всуперек договорі, руйнівати стали безстанно, самі не розуміємо на що се, і який у них умисел. Та і з того знати неправду Хмельницького супроти цар. вел.: присяг він кн. Ракоцієві і полковників своїх Антона і Богуна прислав з військом до Ракоція: 12 тис. козацького війська з Ракоцієм. А що Хмельницький пише про монастирі, що їх попадено і всякі злости почипено, того не було нічого: гетьман Хмельницький писав до цар. вел. про пан а Тукальського, котрого брат був архимандритом; як п. Тукальський помер, архимандрит забрав у його вдови, а своєї невістки, все майно до монастиря. Потім оженився з тою його невісткою п. Юдицький, і наїхавши забрав у монастиря майно своєї жінки. Про се Хмельницький прислав²⁾ підкоморія до гетьмана Сапіги, щоб їх розсудив, і їм визначено суд в Бересті, але вони не ставились—помирились, а крім сього більше не було нічого. Про військо шведське і Ракоцієве комісари дали такі відомості: шведського війська в королем 7 тис. з Ракоцієм 20 тис., Хмельницького війська 12 тис., від курфїрста пруського 2 тис., всі війська з шведським королем холять усі разом, не кожде окремо³⁾.

Іншим разом підканцлер Нарушевич сказав послові:

«Сьогодні 26 квітня⁴⁾ приведено козаків, що були з полковником Антоном; спіймано їх у під'їзді під Краковом. Король велів розпитати, і вони на допиті призналися, що Хмельницький дійсно послав їх до Ракоція, а цар. вел. він хоче зрадити так само, як зрадив королеві. Нехай цар знає, що замисли його-недобрі; се він, підканцлер, говорить з королівського наказу.

«З Камінця Подільського приїхав п. Жук, каже, що полковник Хмельницького Зеленецький прийшов з військом, а за ним і сам Хмельницький збирався незадовго прийти під Камінець. Король посилає до нього п. Веньовського, щоб він під Камінець не йшов і полковникові свому велів відступити»⁵⁾.

Того ж дня пристав приніс послові листи, писані німецькою і латинською мовою і привезені королеві з шведського табору, з усякими відомостями: король посилає їх до відома цареві. Звідомленне не поясняє, що було в тих листах; правдоподібно були там

¹⁾ Польські справи 1657 р. ст. 12, нenum.

²⁾ Друк.: писалъ.

³⁾ Сборник Киев. Ком. I. с. 94—6.

⁴⁾ В друкованім помилково: мая.

⁵⁾ Тамжэ с. 99—100.

шведські проекти умови з Хмельницьким наведені вище (с. 1290)—привезені Ієвлевим з сеї місії, і мабуть різні реліції польських конфідентів, які мали компромітувати в очах царя Хмельницького і козаків.

В дорозі Ієвлев здіявав післанця, що їхав з вістями від литовського гетьмана до короля. Він розповів, що військо шведське, семигородське і козацьке стоїть під Берестем, і сьогодні - завтра Бересте мусить піддатись, бо нема чим боронигись. Шведський король прислав свого трубача до литовського гетьмана, закликаючи його до калігуляції; той випросив собі 6 день на обміркуванне: чекає ще помочи від царя. Се було під Такоціном коло 20 н. с. травня ¹⁾.

Під впливом таких алярмів з польської сторони царський уряд відповів на посольство Коробки, ще перед поворотом Ієвлева і перед розговорами з Шумовским—поставою приступити до рішучіших кроків против акції Ракоція і козаків. 9 червня вислано царського дворянина Івана Желябужского до табору Ракоція і Ждановича з імперативними представленнями в сій справі ²⁾. Супроти труднощів сеї дороги Желябужский повинен був насамперед удатися до Чаусів, до Нечая, там розвідатися, де тепер пробуває корпус Ждановича, добитися до його, а від нього до Ракоція і передати царські грамоти щоб звернути їх з походу. В грамоті Ракоцієві 28 с. с. травня цар нагадував його обіцянки переказані через його післа Раца і потім через царського післанця Волкова: мовляв Ракоцій обіцяв тоді поступати згідно з бажаннями московського царя, у всім сприяти, не звязуватися против нього ні з Шведами, ні з Поляками, ні з Татарами і т. д. Нагадуючи се цар витикав Ракоцієві теперішні нельюальні вчинки: союз з шведським королем, наступ на Польщу і спеціально на землі які вже присягли цареві—насамперед на Люблин, а далі на Бересте—тим часом як вел. кн. Литовське через гетьмана Сапігу піддалося під царську руку. З огляду на се цар ультимативно жадає від Ракоція, щоб він—коли хоче зістатися в приязні з царем, зараз би відстав від шведського короля і вийшов з Литви ³⁾. Подібну ж грамоту написано Ждановичеві безпосередне, минаючи гетьмана. Цар пояснив, навязуючи до відповіді гетьманові, даної Коробці, що він готов миритися з тим, хто пошукає з ним згоди «на всій царській волі, правдою, а не лестью». Але шведський король такої широї охоти не виявив, переговори ним завязані виявили тільки лукавство Шведів, тому Ждановичу треба від них відстати. Нехай облишить городи в. кн. Литовського (повторяється те саме, що Люблин уже перед тим присяг цареві—се козакам мусить бути добре відоме, а в. кн. Литовське теж піддалося Москві)—нехай повертає до гетьмана, котрому цар про се також написав ⁴⁾.

Головне одначе в сій місії—се ті санкції, чи репресії, що мав Желябужский вжити на те, щоб змусити українську сторону до послуху царським наказом. З звіттовлення Желябужского відчуваємо ясно, що він не діставши від Нечая маршрута до Ждановича

¹⁾ амже с. 105.

²⁾ Акти посольства видано в 8 томі Рус. Истор. Библиотеки, 1884 р.

³⁾ Русская Истор. Библиотека т. VIII, с. 1276.

⁴⁾ Тамже с. 1257: «І тобі, полковникові Антонові, згадати собі дану перед богом обіцянку, як ви нам з військом Запорізьким перед евангелією обіцялись, від неприятеля нашого, шведського короля відстати, на городи і міста в. кн. Литовського не наступати, ніякої руїни не чинити, а йти назад до гетьмана Б. Хмельницького з усім військом, що при тобі. А гетьманові Б. Хм. про се написано також».

навпростець, а справлений кружною дорогою на Ніжин і Київ ¹⁾, підчас своєї довгої подорожі козацькою Україною займався агітацією против самовільної і нельояльної супроти царя політики гетьмана і старшини, і наводив тих людей, з котрими мав нагоду говорити, на такі гадки, що їм краще було б бути під управою царських воеводів, бо від гетьманського і козацького правління їм діються самі тільки кривди ²⁾. Не маючи наказу Желябужского не можемо напевно сказати, в якій мірі вірно виконував він свій наказ і чи не прикладав чогось з власної пильности; але що в наказі було щось в сім напрямі: ширити відомість що гетьман і старшина післали військо в поміч Ракоцієві против волі і бажання царського і війна з Поляками ведеться своєвільно,—в тім не може бути сумніву. Заяви козаків й інших ставів людей, що вони против царської волі воювати не хочут, гетьманського правління не зносять і бажать царських воеводів, в таких небувалім перед тим богацтві записані Желябужским, явно були сировоквані

¹⁾ Виїхавши з Москви 1 (11) червня Желябужский 16 (26) доїхав до Чаусів і давши знати Нечаєві про свій приїзд, дістав від нього записку, через сотника Михайла Крюковського, прибути з царською грамотою на другий день. Прочитавши грамоту Нечай сказав: «Велів государ, щоб я післав з тобою провідників до полковника Антона Ждановича, але ми й самі не знаємо, де він тепер з Ракоцієм. З-під Берестя вони пішли давно: писав Антін гетьманові, що Бересте піддалося і вони пішли під Замостє і під Львів, тому більше 3 тижнів. Відси їхати тобі до них Польщею не можна, бо там воюють Шведи й люде з інших країв, і мої провідники тебе через Польщу проважати не можуть, та й не знати де шукати Ракоція й Антона. Треба вам їхати на городи й міста з нашими козацькими залогамі—на Ніжин, а їдучи розпитувати, які відомости про Ракоція і Антона, де вони—і з того міркуватимеш, як до них доїхати» (с. 1238).

Доїхавши за сею порадою до Стародуба, Желябужский 24 с. с. червня розпитував тутешнього наказного полковника Ів. Голенецького і писаря, і вони йому сказали, що за їх відомостями, властиво чутками, гетьман велів Антонові йти під Камінець Подільський «против турецьких і кримських людей». «Наші полковники з військом давно пішли: збираються на Ташликах і зібравшись теж підуть під Камінець. Ракоцій, Мунтяне й Волохи теж туди підуть: разом з нашим військом стоятимуть против турецьких і кримських людей» (1239).

²⁾ Стародубського віята Желябужский питає: «Чи відомо вам, з якої причини Антін пішов з військом до Ракоція і пощо воюють спільно з шведськими людьми?» Війт сказав: «Ми думали, що пішли вони з царського наказу, а тепер від торгових людей чуємо, що Ракоцій воює Польщу, бажачи стати королем у Польщі, а козацьке військо помагає йому, щоб він був королем, і ми самі не знаємо, як се розуміти: козаки присягли государеві, а служать Ракоцієві й йому добувають королівство. Ми ж чули, що Польща хотіла бути під государевою рукою, а тепер до нас безнастанно приходять листи від гетьмана Б. Хмельницького з наказами, щоб городи укріпляти і запаси запасати; ми вже купили пороху-270 пудів і більше купити не годні, а від кого кріпимось, не знаємо. Присягали государеві, а володіє нами гетьман, і ми вже від їх володіння загубаємо («си нині ми от их волѣнья в конец погубаємо»—«их» се очевидно про козаків, старшину). Чекаємо як милости від царя—його воеводів («а ожидаем де милости мы от государя воевод»). Коли ж сеї милости не буде, і воеводів він нам не пришле, то ми від гетьманського володіння пропадемо до решти, а і государеві від нього добра не буде» (с. 1240).

Безсумнівно, такі незвичайні балачки були викликані, наведені з боку Желябужского, так само як і записані ним оповідання кївського протопопа (с. 1255): «Козаки з Антонового полку їдуть до дому і так говорять про Антона: «Хочуть нас поморити! Шукав (Антін) королівства Ракоцієві, а завів його в такі

Його розпитами і коментаріями. Пізніше Виговський виразно казав царському посланцеві, що бунти проти старшини почалися в війську від агітації Желябужского ¹⁾). А він їх не робив би, коли б не мав якоїсь інструкції на се; се певно. Очевидно царський уряд, маючи відомости про недугу гетьмана—що дні його пораховані, більше не вважав потрібним з ним рахуватися, і рішив повести агітацію против гетьманського правління, котрої досі собі не дозволяв. Самовільний виступ гетьмана, його союз з Ракоцієм і Карлом і війна з Казимиром, давали певне моральне оправдання сій агітації: цар виступав против гетьманського й старшинського самовільства не порушуючи мовляв своїх обов'язків перед військом.

До гетьмана з сим делікатним дорученням—вимагати ліквідації нової ліги післано Артамона Матвеева, що був в Чигрині при кінці червня і на початку липня, як довідуємося з одного гетьманського листу ²⁾). Актів сього посольства досі не відшукано, і не знати в яких тонах: більше різких чи більше м'яких доручено було Матвееву вести сі переговори. Рівняючи згадку гетьмана про се посольство з оповіданням Шебеші, що в тім часі був в Чигрині, приходиться думати, що записка його про приїзд «ще двох московських послів» під 24 червня н. с. належить до посольства Матвеева—хоч се дивно виглядає, що звідомленне Бутурлина, сягаючи по день 28 червня (того тільки дня Бутурлин мав відправу у гетьмана), не згадує про приїзд другого посольства. В своїх записках Шебеші багато місця уділяє тому, що йому довелося почути про сі посольства. Але конкретного в тім мало, бо крім того, що в сих оповіданнях очевидно мішаються звістки про «перше» і «друге» посольство (Бутурлина і Матвеева), найбільшу роль грають тут загальні характеристики українсько-московських відносин, що перепліталися з оповіданнями про останні московські посольства, а конкретно могли й не

місця що й сам попав у неволю. Ми з ним ходили, думаючи, що то за государевим указом, а як довідалися, до се Антін здобуває королівство Ракоцієві, ми від Антона роз'їхалися. І тут у війську козаки говорять: «Без государевого указу на війну не підемо».

Ніякого оповіщення в Антоновім війську, що се похід своєвольний, не могло бути зроблено. Мусимо вважати всі такі інсинуації за результати агітації Желябужского. Він записував відгомони того, що сам пускав, прибільшуючи і роздмухуючи те що йому було потрібно.

Поведінка Желябужского взагалі була настільки незвичайна і підозрілива, що викликала глузування. Стародубський писар Михайло, проважаючи його з міста сказав йому: «Чого ти ідеш до Ракоція нашими городами, а не навпростець?» Желябужский відповів: «Іду тому, що Ракоцій на війні, де його довідуєся, туди й іду». Писар на се відказав: «А ми думаємо, що ти сею дорогою ідеш не для Ракоція, а рахуєш козацьке військо і оглядаєш городи, наскільки вони забезпечені. І туди ідеш на те, щоб військо зрахувати. А там з самим тільки Антоном війська 350 тисяч». Желябужский став сваритись: «Що ти, писарю, говориш неподібні річи. На що б вел. государеві в своїй державі посилати потайки рахувати військо і доглядати городових укріплень? Як йому буде потрібна перепись козацького війська і городових укріплень, він пішле не потайки—військо переписати і укріплення оглянути. Пошто ти се говориш?» А той сказав: «А се говорю жартуючи з тобою» («с тобою издѣваешься»)—с. 1240—1.

¹⁾ «Первые бунты зачались в войскѣ от посланца цар. вел. от Ивана Желябовского, как послан был к Ракоцѣ»—Акты Ю. З. Р. IV с. 126.

²⁾ Акты Ю. З. Р. с. 713—сей лист гетьмана наводимо нижче; пор. XI с. 758—листи Виговського до Матвеева.

виступати в розсвах сих послів—скажім отсі докори гетьманові, що він не хоче поїхати персонально до царя на переговори, і т. под.

Коли постаратись видлучити все те, що може конкретніше характеризувати місію Матвеева, то тут розуміється головне місце займає московське жадання, щоб гетьман розірвав свій самочинний союз з шведським королем і Ракоцієм. З свого боку Москва запевняла, що Полякам проти гетьмана вона помочи не подасть, навпаки—на випадок польського наступу пограничний корпус царського війська буде в його розпорядженню як проти Татар так і проти Поляків. З шведським королем цар готов миритися і приймає посередництво гетьмана. Могло щось говоритися на тему білоруських конфліктів—про Старий Вихів тощо. Кінець кінцем все се те ж, що доручене було перед тим Бутурліну, але з особливим підчеркуванням ударного завдання—розірвання нової ліги. Порушувались мабуть і інші питання, які не попали під увагу Шебеші—як напр. наступство молодого Хмельницького, обсада митрополичого престолу і т. д. Розмови велись очевидно в тонах лагідних. Решту далі побачимо.

Головне що виступає потім як конкретне досягнення сих останніх переговорів—се ліквідація війни в Польщі і відкликання козацького війська під Камінець—для охони України від татарських пустошень і турецьких зазіхань на Поділлі (в звязку р балачками про турецькі претенсії на Камінець).

Кампанія в Польщі-Литві в сім часі—в травні-червні—пішла так хаотично і безрезультатно, що справді нічого мудрішого не можна було вдумати як тільки чим скорше її припинити. Всі ілюзії, які хто небудь міг мати що до її перспектив, в сім часі вже розвіялися безповоротно.

Початки виглядали сприятливіше. Грондский, що був учасником кампанії—висланий від Ракоція з Кеменем разом з другим ще шляхтичем, Казановским щоб робити настрій між шляхтою, пише що се йому вдалося: галицька шляхта мовляв обіцяла держати нейтральність супроти Ракоцієвого походу і провіянтувати його військо, коли він не буде змушувати щоб йому присягали, і запевнить їй безпечність і незайманість. Ракоцій, каже він, прибувши до Сивевідська, дуже тішився з таких приязних відносин між його військом і місцевою шляхтою. В Стрию в перших днях лютого він видав нові відозви до шляхти і військових польських, закликаючи їх вступати до його війська, обіцяючи недоторканість усім, хто йому піддається, а Кеменя з тими ж Грондским і Казановским—додавши їм ще Станіславского, хоружого галицького, що пристав до нього, він відправив під Львів—прихилити Львовян на свій бік ¹⁾. Вони повезли з собою листи Ракоція до шляхти зібраної у Львові і до львівського магістрату—з закликом прилучити свої зусилля до Ракоцієвих заходів «коло відродження Річипосполитої», усталення в ній ладу і спокою. З лютого Кемень з компанією стали під Львовом і Станіславский взяв на себе ролю посередника, використовуючи свої знайомості і зязки ²⁾.

¹⁾ Охоронний лист Станіславському з датою 2 лютого, в Стрию, й обіжник до польських вояків з датою 4 лютого тамже—ркп. Осолін. 3568 л. 56—7, листи до львівської шляхти і міщан з дня 2 лютого—Осол. 2346—про них нижче.

²⁾ Листування м. Львова з часів Ракоцієвого наступу зібрав звісний нам райця львівський Кушевич для задуманої, але не докінченої історії його, збірка переходується в бібл. Осолінських під ч. 2346, дещо з того видано в VI «Жерел».

Грондський—котрого жінка пробувала тоді у Львові, привів до малого з'їзду представників обох сторін на львівським передмістю. Але і шляхта, а ще більше магістрат поставились дуже ухильчиво, не хочучи нічим підтримувати претенсій Ракоція, і тільки дбали, щоб тим часом забезпечити свою околицю від руйнації. На докори Ракоція, що вони досі не зазначили свого становища, вони виправдувалися, що досі не знали нічого про його пляни і наміри і просять лишити їх на нейтральній позиції щоб приставши до нього не накликати репресій з боку Яна-Казимира і його союзників—Москалів. Так писала більш опортуністично настроєна шляхта, магістрат же ще більш безоглядно маніфестував свою вірність Яну-Казимирові, і в такому тоні відписав 6 лютого. До Ракоцієвої квартири були вислані делегати на переговори від шляхти і магістрату, просячи відвести військо від міста і лишити його в покою. Вони привезли від Ракоція умови перемиря: Львів мав відкрити вільний приступ до себе уповаженим від Ракоція особам, також семгородським купцям і негодіятам, а противників Ракоція нічим не спомогати, їх війська до міста не приймати і т. д. ¹⁾ На се' вислано знову ухильчиві відповіді, з датою 16 лютого. між инш. шляхта просила вибачення за спізнену відповідь, виправдуючися тим, що переїзд дорогами став небезпечним через козацькі насильства (ob diversas insolentias Kozakorum)—їх напади на шляхетські і церковні маєтки ²⁾; саме в тім часі. 10—12. вони проходили повз Львів, і 12—13 зійшлися під Стриєм з Ракоцієм ³⁾. Тому що Ракоцієві хотілось кинути всі сили на Краків і він не міг відділити більшого війська для облоги Львова, йому прийшлося вдоволитися сею чемною фразеологією і відповісти рівно ж чемними фразами—висловами надій що Львовяне своєю поведінкою оправдають показану їм ласку—відведенне війська від міста і т. д. ⁴⁾. Військо ж зводилося тому, що було потрібне для походу на Краків і лишати його далі в такій ізолюваній позиції було небезпечно: король польський і гетьмани старалися підтримати свою східну базу, і Ракоцієві слати сюди військо або лишати під можливий удар невеликий відділ було нерозумно.

¹⁾ Ясно, що се проєкт декларації; Кубаля думає, що делегати її підписали (Wojna Brandenburska с. 142); але се безпідставно, взяти хочби реляцію Ожгі, одного з депутатів, що їздили до Ракоція, про результати подорожі, в копіярії Четвертинського, Чортор. 2446 л. 30: «Вернули ми минулого вторка в ночи (з 13 під 14 н. с. лютого) від кн. Ракоція—вдячно нас приймав, приятель офірував, щоб для своєї безпеки війська в тил (не посилати); такі кондиції подав (додаюгься особно); їх м. Львовяне приймати не хочуть, і звідти велика турбація між їх м-ми. Ми пригадували слова сказані при прощанню гетьманом Ракоція: «Коли сі кондиції не будуть підписані, прийдеться послам инакше пити, і прийдеться потім инакші кондиції давати». Попрощавшись Ракоцій вівторок рушив під Краків з усім військом, має його разом 30000, козаків 20000, волоського й мунтянського—при нас і минали».

²⁾ Се проєкт листу, замість нього вислано инший, але текст сей має всю вагу для ситуації. Жерела VI с. 225.

³⁾ 7 лютого козаків ще не було під Львовом; п. Ляхович, що їздив до львівських єзуїтів з якимись дорученнями від кн. Четвертинського і поїхав зі Львова вечером в середу 7 лютого, коли збирались висилати депутацію до Ракоція, висловляється так: «Львів в страху, а коли б і нам не дісталось того, як прийде до нього (Ракоція) козацьке військо (kozackie posilki), котрих він сподівається» (Чортор. 2446 л. 27). А 13 лютого Ракоцій рушив зпід Стрия під Краків, вже ввійшовши в стичність з козацьким військом—як бачимо з листу Ожгі, вище.

⁴⁾ Листи Ракоція і Кеменя з Торків під Перемишлем 22 лютого—в збірці Кушевича надруковані в VI т. Жерел. с. 226.

Яких небудь заходів коло приведення Львова і тутешнього краю в залежність від козацького війська з боку Ждановича або Зарудного досі незвісно. Гетьман поспробував своїх впливів. 9 (19) березня вислав він до Львова свого фінансового агента Тодоса Томковича з листами до магістрату від себе і від Виговського. Гетьман і писар радили львівській громаді не вповати на теперішню ситуацію і не забувати показаної свого часу науки, інакше сказавши: не легковажити собі патронату Запорізького війська (для прикладу нагадували Старий Бихів, що як тримався, а такі мусів піддатися козакам):

«Не зрікаємось раз обіцяної вам приязни»—писав гетьман—«навіпаки. тим певніше її тримаємо, що маємо зчаста відомости про добру охоту ваших милостів до нас. Бо такі й справді годяться, щоб за зичливу прихильність, показану в обставинах небезпечних і дійсно таки відстражданих, і за заслону від явної загибелі ті що приймають добродійство відплачували найширшою вдячністю тим що їм те добродійство показали. Нагадуємо і вам, аби памятали пашу приязнь і не давали себе звести ніякими аплявзами щастя і його оборотами: відміни як у місяця, так і у фортуни часті, а ви майте перед очима, що ми пильнуємо цілости вашого міста завсіді, і запобігаємо тому, щоб в. м. не терпіли ніяких інфестаций від чат і від головного війська нашого. На се ми звернули увагу і недавно висл. лого полковника Антона, аби так військо своє стримував, аби найменшої кривди в. м. не сталось не тільки від війська Запорізького, але і від війська князя Ракоція, з котрим сполучені наші гадки і наша сила ¹⁾. Тому радив би зчаста приглядатись нашій охоті до вас і мати на увазі Бихівську фортуна. Але як рівняти простий і грубий нарід з людьми полірованими й освіченими! ²⁾. Ми про вас інакшої гадки і певні, що ви зставатиметесь в однаковій мірі зичливості до нас. А про наш невігаслий афект до вас доручили ми розповісти вам п. Теодозію, слугі й екзакторіві нашому. Бажаючи і т. д.» ³⁾.

Виговський теж нагадував колишні послуги і радив не покладатись на змінливу фортуна. Застерігався, що не думав, аби такі статочні й мудрі люде як львівські магістратські дали себе провадити як малих дітей,—але все таки вважав потрібним пригадати їм потребу обережності і розваги,—а з рештою відсилав до устних представлень Томковича.

Було таких листів мабуть і більше—до Львов'ян і до інших міст. Кушевич заховав листа Виговського писаного до нього приватно, 10 (20) березня. Просив «показати приятельське серце тому Теодозію, що їде в справах наших військових і в деяких приватних» і передати через нього якийсь дзигарок відданий у Львові для направи—«коли вже вийшов з рук ремісничих» ⁴⁾. Охоронний лист для Львова, котрим мав Томкович похвалитись перед магістратом, виглядав так:

«Богдан Хмельницький гетман з войском й. ц. пресв. в. Запорозким—ознаймуємо тим писанем нашим кождому кому о тим в'їдати належить, а меновите пану Антонови наказному нашому і при ним будучим полковником, осавулом, сотником, атаманом і задогам по містах будучим: старшим і черни войска нашого Запорозкого і всему нашому товариству.—Иж якосмы през першоє постановене року прешлого мисто Львов зо всіми обивателями взяли в свою оборону, об'їцуючи їх—поки бы вирне и ведлуг слова ку нам пререченого ся заховывали, од вшеляких так своего яко и обцых войска

¹⁾ z którym sie umyśły i potęga zjednoczyła.

²⁾ Грубий нарід—се старобихівська залога, очевидно, а ludzie polerowani geniique illustrioris—се львівські магістратські.

³⁾ Видано в додатках Кубалі Wojna brandenb. s. 430

⁴⁾ Осол. 23 16 л. 239 і 379, виривки у Кубалі с. 342 і 430.

нафздов заступати так і тепер сурово приказуєм. абы ся жаден так з пѣших яко и фздных не важил набѣгати, любо произдом якимkolwiek способом ани в домах шарпал. Але овшем абы ся з людьми миста Львова як з власными нашими обходили, до вшелякого гандлю и купецтва (не) чинячи перешкоды.—Иначеј гдыбы хто мал з ними поступовать над выразное наше розказане, и тое было до нас донесено,—сурово таковый кождый без фольги и одпущу карану будет ведлуг заслуги и учинку своего—бы теж и на горло»¹⁾.

16 квітня магістрат сповіщав про приїзд Томковича з сими листами кор. гетьмана і Чарнецького—свого воеводу, але на жаль нічого не знаємо про зміст устних розмов, що відкривали властиву мету його місії. Ясно, що козацький гетьман поновляв через Томковича свої попередні заходи коло утворення козацького протекторату над галицькими містами; було б надзвичайно інтересно почути щось з його пропозицій, побачити ті форми, які пропонувалися з козацької сторони. На жаль нема нічого—за те результат ясний: нічого більше понад чемні фрази Томкович в тодішніх обставинах не міг зі Львова привезти. Козацьке військо було далеко і не могло з свого боку зробити ніякого особливого впливу на настрої львівських батьків міста.

Ми вже знаємо, що Ракоцій тільки й чекав козацького війська, щоб рушити на Краків. Се важно було для його престижу: заволодіти старою столицею Польщі, резиденцією Семигородця Баторія, прийняти її з рук Шведів і показати тим, що він, а не Карло являється наступником Казимира. Надавав він сьому також і велике економічне значінне, хочаби заволодіти краківськими салінами і нагромадженими в них запасами соли. Уперто він торгувався за них з Карлом при складанні союзного трактату і тепер як найскорше хотів вступити в фактичне володінне ними. Тим більше, що шведська залога Кракова, обложена польським військом, з свого боку кликала Ракоція як скорше прибувати в поміч, бо більше як шість тижнів на могла триматись²⁾. Все се змушувало Ракоція спішитися яко мога на захід. Коли козаки Антона в середніх днях лютого з'явилися в околицях Львова і звязалися з його стрийською квартирою, він рушив зі Стрия на Самбір, покликавши і Кеменя з його відділами, щоб іти разом на Краків, а поперед себе вістником приходу вислав відділ кінноти під проводу Фр. Ішана³⁾.

Під Самбором одначе вийшла неприємна пригода, котру учасник походу Грондский представляє критичним моментом кампанії. Досі мовляв все йшло як найкраще. Руське возвідство було з обох сторін признано фактично нейтральним, уставлено добрі відносини з шляхтою і міщанством Галиччини (важну, ролу в сих переговорах Грондский приписує собі і очевидно старасться представити її в можливо найкращому світлі). «Але не довго так ішло бо козаки і помічні полки волоські прийшовши до табору почали все перевертати догори ногами, а початком тому послужила пригода під Самбором». Коли мовляв Ракоцій зближившись під Самбір запропонував місцевій шляхті і міщанству замирення на таких же умовах як се сталось у Львові, і вони «обома руками ухопилися за сю пропозицію», підчас приготовань до сих переговорів, в припадковій сутичці вбито брата Януша Кеменя Бальгазара. Хоча пригода сталася властиво з його власної вини, угорське військо було незвичайно тим уражене і домагалося кривавої пімсти на Самборянах.

¹⁾ У Кубалі дод. 23, с. 429; в виправленій формі видав Антонович—Сборник летописей с. 265. Я не йшов так далеко в виправці, але все таки мусів справляти спольщену транскрипцію Кушевича.

²⁾ Лист Штернбаха з стрийської квартири 3 (13) лютого—се остання дата побуту Ракоція під Стриєм. Transsylyv. 11 с. 268.

³⁾ Грондский с. 187.

Ракоцій же не хотів псувати відносин з-за цього інциденту, в котрім Самборяне властиво не були винні, і зложив з ними все таки замиренне, на лівівських умовах. Се страшенно обурило військо, почались крики, що Ракоцій дбає тільки про те, щоб приподобатися Полякам, а угорську кров цинить гірше собачої, водить своїх Угрів як псів на шурку не даючи їм ніякої свободи, і т. д. 1).

За сим пішла доволі неприємна для Угрів сутичка з Поляками на Сяні під Перемишлем. Гетьман Потоцький громадив військо під Ярославом, і Ракоцій, маючи вже при собі козаків і Волохів 2) хотів викликати його на рішучу битву. Але Поляки побачивши перевагу Ракоція, ухилились від бою відступивши долі Сяном на північ, і Ракоцій не став гонити за ним. Під Перемишлем лишив Кеменя договоритися з перемиською шляхтою і міщанами щодо нейтральности (договір про се зложено з ними 3 березня—в першім пункті його Перемишляне обов'язувалися не мститися після війни ні Уграм, ні козакам, ні Волохам, ні иншим учасникам її) 3). А сам Ракоцій з своїми союзниками в 20-х числах лютого став під Перемишлем і Ярославом, лагодячи похід на захід.

Він так писав про се Карлові 27 лютого з Ярослава: «Чекаючи козаків я мусів якийсь час лишитися в Стрию, тепер я зійшовся з ними за милу за Перемишлем, прийшов сюди і якнайскорше піду в середину Польщі — працюватиму в спільних наших інтересах. Чутка про мій прихід, як свідчить лист п. маршалка до велм. п. Вірца (коменданта краківської залоги) звільнила Краків від неприятельського війська, я дуже з того тішусь і сподіваюсь, що за божою поміччю так же успішно піде мині і з польським військом» 4).

Ситуацію тодішню досить добре малює шведський резидент при Ракоцію Штернбах, в реляції свому королеві «з Семигородського табору між Ярославом і Перемишлем 12 (22) лютого». «Хмельницький, як я зрозумів з його листів 2 січня і 10 лютого, мавши нагоду бачити і читати їх в автографах, головню того прагне, щоб в. кор. вел. не мирилися з Поляками як спільним ворогом. Але бажає, щоб було замиренне і з Москвою, і прохає князя (Ракоція) посередничати в сій справі у в. вел. Князь сього також, здається, бажає серйозно, між иншим з тих мотивів, що коли замиритися з Москвою, то вона може стримати Татар від помочи Польщі. Він боїться сеї помочи, бо Поляки дуже прохають хана, а Порта дає на се згоду, і тепер в дорозі турецький посол,—присланий до князя з тим щоб намовами і погрозами відкликати його з Польщі. Князь лоручив своїм урядникам полишеним в Семигороді щоб повели його обводними дорогами, аби він не скорше доїхав до нього як у Кракові. Во князь так думає, що при трудних обставинах Туреччини вона не виступить гrotив нього, коли йому пощастить (у Польщі). Тому було б спільним інтересем щоб в. вел. прислали частину війська на сполученне, аби в потрєбі боронити власні землі і помагати спільним плянам.

«На мій скромний погляд князь занадто боязкий, і при нинішнім (великім) числі війська всетаки не рішається ризкувати, тому все покладає на сполученне з Шведами. Думає, що як прийде до Польщі, так магнати, особливо приграничні, між ними Любомирський, стрінуть його по приятельськи для того він поведився з усіма ласкаво. Але тепер він уже бачить, що все йде инакше, і ніхто тої ласки не приймає, крім окремих од ниць, котрим загрожували шкоди від війська; тому він так і клопочеться про збільшенне сил.

1) Грондский с. 395—6.

2) Їх згадує договір з Перемишлянами, зараз нижче.

3) Текст договору в Ос. 3568 л. 90.

4) Transsylvania II с. 274.

«11 (21) лютого, наближаючися до Перемишля, мали ми відомість, що Любомірський кинув Краків, налякавшись наближення князя, але разом були вказівки, що тойже Любомірський, Потоцький, Чарнецький й інші мають стягатися над Сяном. Відбулася рада з начальниками Козаків і Волохів, в моїй присутности, і одводушно рішено всіми силами йти на ворога, як що він дасть нагоду з ним зійтись. Отже такий уложили порядок, що князь з своєю кіннотою вестиме праве крило, козаки ліве, піше військо з арматами в середині, і обоз буде так уряджений, щоб і він в потреби міг послужити; Волохам же, що з своєю кватирою були далеко, наказано поспішати за військом. Війська князя я нарахував на 18 тисяч кінних і 5 тис. піших, крім самого князя провадить ними Кемень Янош і Бакош Іабор. Козаків в лавах, з самопалами ¹⁾ 20 тис.; челядь їх полишено в обозі—число її не мале, вона має рушниці і не менше здатна до бою як і інші. Волохів рахувалося на 6 тис. Коли передві полки стали над Сяном й почали гарці, неприятель відійшов—було його коло 3 тисяч. Найблизший день покаже, чи сі відомости бранців були вірні, чи того напливу ворогів треба ще сподіватися.

«Коли я зрозумів, що князь кинувши Перемишль хоче йти просто на Краків і хоче зараз заволодіти містом, а може й прибутками від соли.—я став стримувати його доказуючи що туди спішити нема чого, а треба приступити до Ланцута, де засів з військом Любомірський, а головне військо післати на Литву. Але нічого я не міг добитись. Мушу сказати що нестae гармат для мурів—вони мають бути привезені до Кракова з Патаку і з інших угорських замків. Але головно нестae проводу (conspішш) і було б в спільнім інтересі, щоб в. в. прислали кілька полків з генералом, що поміг би сим операціям своїм розумом» ²⁾.

Проводу, пляну, політичного розуму дійсно бракувало очевидно і Ракоцієві, і його генералам і нашому Ждановичу,—та не виявив його й Карло-Густав у своїх операціях у Польщі.

З становища українських плянів було великою дурницею, що козацьке військо замість виконувати свою функцію патронату над Західне-українськими землями і прихилати на свій бік місцеву шляхту, міщан і селянство, намісто того лишило сі краї на призволяще і пустилося з Ракоцієм на Краківське Підгірє, що не могло нічого дати крім здобичи. Ракоцій мабуть спирався на букві конвенції, котрою гетьман обіцяв дати в його розпорядження своє військо. Але се власне й була політична помилка Хмельницького чи Виговського, що вони взяли на себе обовязок помагати Ракоцієві, не застерігши собі права рішати про стратегічні і політичні пляни акції і таким чином позбавили себе ініціативи в такий одвічальвий момент. Не забезпечивши своїх політичних інтересів, вони потім тільки «заднім числом» нарікали, що Ракоцій робив на власну руку не радячися і не питаючи їх, і тому йому не варто більше помагати.

Розуміється, могли б багато значити персональні впливи Ждановича, якби се був чоловік з політичною головою—хочби такою яку показав Ів. Золотаренко на Білоруси; але у Ждановича не видко політичного зрозуміння моменту, і в його пізніших жалях на Ракоція (правда звисних нам тільки з переказів Шебеші і Лілієкрової) трудно розібрати, чи жалівся він на те, що Ракоцій не дозволив козакам добичничати в Польщі на власну руку, чи на те, що він накидав їм стратегічні пляни для них неінтересні.

¹⁾ in acie stantium et samopaliis utentium.

²⁾ Transsylvania II с. 272—3, передр. в Архиві ЮЗР. III. VI с. 210—2.

Добичництво було й так загато. Не тільки козаки й Волохи, нічим на зінтересовані в поході на Краків, крім здобичи, але й власне військо Ракоція захопилося шарпаниною, не дбаючи про стратегічні пляни, послух і дисципліну.

Обидва війська поводитись наче в неприятельськiм краю, цілком забуваючи, що сей край, сих людей малось на увазі приеднати, прилучити, привязати до себе. Вояки і ватажки добичникували, а напакуювавши вози здобичею, запрудивши обоз худобою і возами, поривались додому, щоб відставити сю здобич поки час. Угри, Волохи, Козаки, рядовики і старшина не робили в тім ріжниці. Голінський в своїх записках, уболіваючи над спустошенням краківських костелів, палат і т. д., заразом присвячує доволі сильні вирази і подвигам війська по містечках і селах.—«Козаки що при кн. Ракоцію великі мордерства чинять над людьми: над капланами, шляхтою і посполитим людом, білими головами (жінками) і малолітками—стинають, мучать, палять куди тільки прийдуть: містечка і села коло Ланцута, Перемишля, Переворска, Ярослава, Веча, Закличина і т. д.»

«Козаки і Волохи з Венграми з військом кн. Ракоція впали на Підгірє і чинили по селах великі шкоди і мордерства над людьми і дітьми малими, нікому не фольгуючи: палили двори і села, костели грабували, кляштор в Щижичу вирубали і попустошили. капланів порубали. Містечко Горлиці спалили і людей вистинали: боронились люде добре, міщане і хлопи, нарубали немало того гультьяйства, але пережожено їх».

«Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого коло 2 тисяч; пограбили Скавину і помучили міщан, дивні муки задаючи їм: ксьондзові плебанові скавинському руки й ноги повтинали, голову крутили й вертіли (питаючи) за гроші і срібло. Також і по інших містцях чинили, задаючи тяжкі муки, палячи вози, двори і містечка, а людей мордуючи і костели луцлячи. Нове Місто спалено, Жабно і багато інших»¹⁾.

Семигородський хроніст Кравс, описуючи облогу Ланцута—маєтку Любомірского, на дорозі з Перемишля до Кракова, малює також в дуже темних фарбах поведінку Ракоцієвих вояків. «Семигородці, Козаки, Молдавани і Волохи чинили великі шкоди, палили все що надбали, не жалували, а забивали дітей у коликсах, безчестили жінок, нищили шляхетські двори, церкви й монастирі, забирали всякі церковні прикраси, знущалися з попів і ченців, викопували з могил мерців, шукаючи дорогоцінними речей: просівали порох зотлілих трупів, шукаючи перел і виробляли ріжні інші вчинки, яких тут і часу не стане вичисляти»²⁾.

Прототипом сих понурих малюнків був очевидно маніфест самого Любомірского, що пускаючися в свій рейд на Угорщину в тилу Ракоцієвого війська, вперед виправдував свої грабунки тим що зазнав від Ракоція: мовляв в маєтках його родини Ракоцієве військо спалило 300 сіл і багато міст, не жалуючи ні людського ні божого: церкви безчестило, грабувало й палило. як худобу побивало людей, дивними і несчисленими тортурами і муками забивало християн—одних сажало на рожен і так пекли, інших варено в цебрах у пиві, інших кидано в огонь, помастивши смолою і дегтем і так убивано, не жалувано ні стати, ні літ, ні стану: дітей ухопивши за ніжку до мурів розбивали, жебракам і прошкакам вибирали очі, обтинали вуха, відрубали руки—так що навіть шведський неприятель жалував і дорікав за се князеві»³⁾.

¹⁾ Ст. 984, 986.

²⁾ Fontes rerum austriacarum. Scriptores III с. 261.

³⁾ Маніфест Любомірского поданий у Кравса ж таки, с. 277

В дійсності се було ні трохи не гірше того, що робило литовське військо в околицях Києва, а польське на Браสลівщині в 1655 р. ¹⁾, але розуміється так само як ті подвиги не послужили уставленню добрих взаємовідносин між військом і тубільцями, так і сі нові не помагали стати твердою ногою в Малопольщі і в Галичині ні Уграм ні Козаччині. А крім того шкідливо відбивалися на дисципліні війська, що стало трактувати все з становища добичництва, ухилялося від боїв і риску, заводило між собою сварки за здобич і провіант і виходило з послугу свому начальству, доходячи до чистих бунтів против нього. А з боку місцевої людности все більше розгоралася ненависть і завзяте против сих наїздників. Коли були у них якісь прихильники, між православними і дісидентами, і всякими соціально покривдженими елементами, сих елементів вони не використовували й вони не відважались виступати з своєю підтримкою. Зате дуже енергійно проявляли себе елементи консервативні. Против наїзду велась завзята партизанська війна, наїздників нищили всякими під'їздами. А тим часом за кордоном в поміч Польщі збрóлася Австрія, сподівалися з часу на час Татарської орди, а против Швеції підіймалася Данія заохочувана намовама і обіцянками її ворогів: Польщі, Москви, Голандії.

Розуміється, не треба спускати з очей, що наші відомости походять з української периферії та з земель не-українських, де козацькі ватажки не мали спеціальних організаційних чи анексійних завдань. Ракоцій різав свої пляни на королівство польське, але се нібито була його справа, Козаччина ж могла добичничати не журячись його інтересами. Могла навіть підчеркувати сю безоглядність, сю безжалісність супроти людности, се военне печло в контраст тим територіям, які вона брала в свій протекторат і повинна була поводитись можливо лагідно і толерантно. Дещо з особливо гарячих нарікань може походити з тих місць, де козаки вважали потрібним нагнати жару елементам неподатним, неприхильним козащині, щоб переконати їх в необхідности піддатися. Могли бути й такі міркування, що чим більше Ракоція збере жару на свою голову, тим більше буде змушений дбати о козацьку ласку і попускати з своїх претенсій—переконавшись, що не має в межах Польщі иншої сильнішої опори крім Козацтва і Руси. Слідом в епіводі пинським побачимо Ждановича в сій ролі—охоронця інтересів тих що віддалися під протекцію козацького гетьмана ²⁾, а тим часом принотуємо дещо з листування старого Четвертинського з місяця лютого, коли ватаги Ждановича разом з Ракоцієвими бушували в Малопольщі. Четвертинський повідомляє луцького владика Діонісія Балабана, що хоче завчасу, поки ще не прийшло польське вісько, спровадити для охорони своїх маєтностей козацьку залогоу, і питається його ради. Балабан боїться, щоб таким завчасним кроком не зіпсути

¹⁾ Кубаля, не рахуючися з походженням сих явно перебільшених описів так пише в своїй книзі: «Семигородці, Козаки, Волохи—а перед усім Козаки з сатанинською жорстокістю палили все по дорозі, не жалуючи невольці», і т. д., повторюючи від себе, як історичну правду те що писалось на те щоб оправдати такі ж свої власні грабунки на Угорщині. Треба мати на увазі, що центр ваги сих описів лежить очевидно не в немовлятах і тих неймовірних муках описаних маніфестом Любомірского, а в профанації католицьких церков, в знущаннях з ксьондзів і монахів, що в значній мірі могли мати характер Релігійної ворожнечі, конфесійної пімсти з боку православних козаків і кальвіністів-Угрів, а з польської сторони такі факти—може бути зовсім не масового характера, роздувалися до гіперболічних і цілком казкових розмірів. Історик не може повторяти таких перебільшень тогочасних агітаційних листків, обрхованих на те щоб оправдати свої власні ексцеси.

²⁾ Універсал виданий під Берестем 14 (24) травня, див. нижче.

«репутацію» і не стягнути тим гіршої біди з боку польського війська, що йде на Волинь під проводом Дмитра Вишневецького. Радить князеві тримати «при боці Автономів» свого чоловіка, щоб той йому дав ввати, коли буде відповідний момент, і тоді й його, владку, повідомити—«аби й я міг забезпечити охорону здоров'я й субстанції моєї, бо хоч випросив собі універсали (у гетьмана), бувши у нього з доручення Річипосполитої, але на самі універсали, без залоги і сам пан гетьман запорізький не радить спускатись». Четвертинський висилає 9 (19) «Довитого» листа до Дм. Вишневецького, з рішучим жаданням, аби він не ставив в його маєтностях польського війська, і одночасно, 10 (20) висилає своїх людей до Ждановича з таким проханням: «Велику ласку показав нам ясновельм. й. м. п. гетьман добродій наш, що не тільки наказав видати універсали на охорону худіб наших, але й особливого листа зволив написати до в. м., м. м. п., щоб і нам самим безпечними бути. Посилаю його в. м., м. м. п., більш того—прошу, аби сь був ласкав на нас і залогу прислав. Про се устно будуть просити мої післанці, а в. м. зволь бути до них ласкав—за що я з силами моїми в. м. відслужувати буду...¹⁾».

Так діялося в запллі, в сфері козацької анексації. Тут не було місця здобичництву, самі противники козаків признають, що козацтво поводилось moderate. Але в тім що тактика в запллі не була погоджена з тактикою фронту, лежала безсумнівно велика хиба, яка не загаялась за себе помститись.

Коли вже стало ясно, що прихід Ракоція не викликав в Польщі ніякого сприятливого руху і про проголошення його королем Польщі самими Поляками-дисидентами і людьми прихильними йому—нема чого сподіватись, навпаки—його напад викликав тільки загальне роздражнення, обгострив ситуацію і для нього і для Шведів, і справа може рішатися тільки зброєю, Карло-Густав в середині березня рушив з Пруссії свої залоги. Ракоцієве військо за той час товклося на Підгіррю—з невеликим успіхом облягало Перемишль, Ярослав, Ланцут; під Замостем погромило військо Потоцького, так що сам він ледво втік, стративши коня, як хвалився Карлові Ракоцій²⁾. Сам він рушив на Краків, з його приходом комендант шведської залоги, що сиділа в краківському замку з осені 1655 р., вивів її на сполученне з шведською армією, а на її місце Ракоцій поставив свою, і таким чином нібито закріпивши за собою Підгірре рушив на зустріч Карлові, що йшов горі Вислою. В середині квітня оба війська зійшлися недалеко Сендомира.

Але прибувши на територію війни, шведський король—як оповідає його історіограф Пуфендорф³⁾, був дуже прикро вражений неорганізованістю Ракоцієвого наступу. Приїхавши 9 в. с. квітня до Ракова—славного колись соцініяньського гнізда, він наскочив тут, каже Пуфендорф, на неприбрані козацькі трупи—сліди нещасливого козацького набігу, що стався два тижні тому: 400 їх було, і вирубано їх до ноги, трупи лежали на вулицях, і незносно смерділи. Другого дня прийшли до Іваниск—де був визначений ночліг, але за кілька днів перед тим козаки розграбували се містечко і здебільшого спалили, так що ночувати прийшлося по сусідніх селах. З'їхавшись того самого дня з Рако-

¹⁾ Ркп. Чортор. 2446 л. 23, 25, 29, виривки у Липинського *Z dziejów Ukrainy* с. 564.

²⁾ *Transsylvania* с. 276, пор. вище.

³⁾ *Samuelis de Pufendorf, De rebus a Carolo Gustavo gestis* с. 254—тут день за днем оповідається ітнерарій Карла.

цієк, що приїхав привітати Карла з тисячею угорського й козацького війська, Карло-Густав звернув його увагу на неможливість такої ситуації, і другого дня почалися в сій справі наради, що протяглися на кілька день. Карло-Густав вказував, що против такої значної мілітарної сили, яку становили разом зібрані війська Ракоція, Ждановича і його, Поляки очевидно не рішаються виступити. Супроти того цілком недоцільно сидіти в сих місцях «цілком спустошених недисциплінованим козацтвом»¹⁾, а треба шукати способу задати рішучий удар польській стороні. Карло-Густав для-сього радив перейти за Вислу і вдарити на Замостє, Люблин, Берестє. Під Люблином, казали, купчаться польське військо, і там його можна погромити; але особливо цінним пунктом здавалось Карлові Берестє—туди можна підвозити провіант з Литви, Мазовша, України, «можна буде викликати більше полків з України, а з Прусії тим часом наспіє тяжка артилерія».

«Але крім того він радив Ракоцеві привичаїти військо до дисципліни, аби запаси провіанту не марнувалися нашвидку через таке своєвільство і між самим військом не виникало з сього непорозумінь і ворожнечі. Привичаїти своє військо, щоб воно переймало шведські порядки в строю, в веденню бою, в закладанню табору. Бо не міг королєві в високій мірі не подобатися нелад Ракоцевого війська, що він давніше чув, а тепер і на очі побачив. Доходило до того, що коли військо наступало лавою, а на полі десь показався заяць або инша дичина, то не тільки начальники, але цілі хоругви і полки, кинувши всякий порядок, кидалися за звірятем, так що часом 40,50 і більше хоругов гонило за заяцем».

По закінченню сих нарад привітав короля Жданович, «окружало його дуже скромне товариство, тим не менше король дуже привітно його прийняв і щедро обдарував». Визначними ватажками козаків крім самого Ждановича називаються у Пуфендорфа «якийсь Сулейман, з роду Турок, але знайомий з мовою латинською й иншими і досить тонкий в манерах; далі Ференц Трас—з роду Тракієць, магометанської віри, проворний і визначний вояк; нарешті скарбник військовий Крицький, чоловік ініціативний і хитрий».

Відомости сі очевидно фантастичні. Так про того Ференца розповідає в сучасних своїх записках Янчинський, що був він родом «з українського міста Гуманя», Мартин Каліновський уманський дідич узяв його до свого пішого війська, потім пізнавши його хист і проворність зробив своїм обозним наглядачем (*custodem rheadac suae*), «і хоч був він Русин (*Russita*), прозвав його угорським іменем—«наче б він був Франціском». Під Батогом, по смерті Калиновського, пристав він до козацького війська і скоро дістав уряд сотника (*legionis questorem*). В Варшаві, за рекомендацією Ждановича настановлений був від Ракоція над п'ятитисячним відділом війська»²⁾. Загальне тодішне число війська угорсько-козацького і шведського Пуфендорф означає на 60 тис. і з вдовolenнем підносить, що хоч Шведи з Прусаками разом становили в нім незначну скількість, але за весь час що вони були разом з Ракоцевим військом, ті ніколи не насміялись далеко віддалятися, і хоч Карло домагався, щоб вони не наближались до його війська ближче як на 5—6 миль—щоб його вояки не переймали угорських звичок до білого хліба, вина тощо,—але Ракоцій ніяк на се не годився, покликаючися на можливість несподіваного нападу неприятеля.

У сих обставинах—розглянувшись в військах угорських, волоських і козацьких, обміркувавши всебічно ситуацію, дочекавшись повороту Велинта і вислухавши історію

¹⁾ *locis per Cosacos disciplinae nescios plane vastatis.*

²⁾ Осолін ркп. 627 с. 301—2.

Його невдалих заходів у Хмельницького, Карло-Густав постановив вислати нове посольство до козацького війська, щоб пішовши на зустріч всім його бажанням, напевно дійти союзу і порозуміння. Пропустивши стільки добрих нагод для утворення міцного зв'язку Швеції з Україною і кооперації шведських сил з козацькими, що під таким зручним керівництвом, яке міг їм дати Карло-Густав, могли дійсно показати себе і стати таким сильним мілітарним і політичним фактором в тодішній ситуації, як тільки можна собі уявити,—Карло-Густав знову захвилювався і заспішився з шведсько-українським союзом. Істинно—в дванадцяті годипу, коли час його побуту на території Річипосполитої був уже порахований, і данська загроза з хвилини на хвилину мала його відси відкликати. Чи не рахувався він з тим, чи навпаки—саме рахуючися з перспективою кинути на якийсь час, як йому думалося, польський терен війни, щоб завчасу зломити роги Данії,—він хотів забезпечити собі в Польщі певного і цінного союзника в козацькій війську, яке нарешті починав відповідно цінити? Се трудно, розуміється, рішити; але серйозніше трактування справи сим разом ясне.

Після невдалої спроби з Велінгом доручено справи королівському камергерові, Густавові Лілієкрону. Посольську повновасть виставлено йому 6 (16) квітня в Завихості на Вислі, де стояв Карло, чекаючи поки побудують тут моста через Вислу; 10 (20) квітня датована присяжна грамота Карла, що Лілієкрону мав повезти гетьманові. Ту ж дату має велика, незвичайно детально розроблена інструкція; але зареєстрована вона тільки під днем 15 (25)—се показує як уважно її вироблювано¹⁾. Нам треба пильно приглянутись до сього матеріялу, дуже цінного—не тільки для пізнання шведської політики (се ще було б для нас менше важим, бо реального значіння вона вже не мала),—але цілої тодішньої політичної ситуації.

Лілієкрону мав виїхати з Ракоцієвими людьми на Угорщину, там з'їхатися з Шебеші і з Данилом, що їхав сим разом уже з титулом шведського резидента при молдавським дворі: разом мали їхати до молдавського господаря, далі до гетьмана і до хана з ріжними делікатними дипломатичними дорученнями,—потім назад і знову через Чигрин. Молдавському господареві Лілієкрону мав переказати міркування про потребу далі продовжувати фактичні союзні відносини, що виникли через союз Швеції з Семигородом—союзником обох господарів. Оформленням і укріпленням сього союзу завятысь мав Данило, що свого часу привіз королеві вісти про приязні настрої Яського двору; Лілієкрону ж треба було тільки помочи господаря в своїй подорожі на Україну і до Криму, інформацій про відносини кримські, кримсько-українські, кримсько-московські і т. д.

Діставшись до гетьмана мав він, ігноруючи Велінгове фіяско, поставити справу так, що переговори ведені Велінгом спинилися на тім, по перше, що гетьман без ради старшини і без порозуміння з своїми союзниками не міг приступити до формального союзу, по друге—він хотів мати королівську декларацію що до задоволення вимог козацького війська поставлених ним у сій війні. Тому король посилав тепер з Лілієкровою провізоричну свою декларацію, уповажнюючи його присягнути на Євангелії «на душу короля», що поскільки гетьман і військо Запорізьке не будуть претендувати ні нарушати тих земель, які собі Швеція застерігла в Польщі,—постільки й король і його наступники

¹⁾ Всі ці документи видав Молчановський з швед. держ. архиву в Архиві ЮЗР. III т. VI ч. 92—4; інструкція має такий заголовок: «Меморіал вірному підданому і камергерові Я. к. в. Густавові Лілієкрону з Гальстаду, котрою він має регулюватися в місці до генерала Хмельницького і кримського хана».

не будуть ні претендувати ні оспорювати тих провінцій і воєводств, які гетьман і військо хочуть одержати в Польщі «як сатисфакцію»¹⁾. З свого боку приймаючи сю декларацію гетьман мав би дати одночасно таку саму декларацію королеві від себе. Щодо обміркування умов союзного договору з старшиною, король сподівається, що воно вже пройшло, і з союзниками справа теж полагоджена; посольство ж, обіцяне гетьманом королеві, досі не прибуло,—тому Лілієкрона має просити гетьмана сим разом порішити з ним справу негайно і відправити як найскорше до Криму. Наказувалось йому також обійтися з усякою чемністю з Виговським: йому посилався окремий лист від короля, і Лілієкрона мав до того щедро доложити всяких компліментів на тему його високого авторитету, впливів і заслуг.

Виясняючи становище справ в данім моменті, треба було наладити те, що свого часу переказувалось нераз: мовляв король у своїх відносинах до Польщі йшов за інформаціями, поданими від гетьмана через Данила, і ніколи не згоджувався на польські пропозиції на шкоду Козацтва, тим менше на повне його знищення, хоч як клопоталися коло сього Поляки. Останні пропозиції мирних переговорів на тім і розбилися, що король шведський не згоджувався вести переговори сепаратно, без своїх союзників, і настоював на тім, щоб комісари від козаків також були допущені до переговорів й отримали охоронні листи: Поляки не годилися на се, і король тоді відкинув переговори²⁾ і постановив відновити воєнні операції з усею енергією. Тепер зійшовшися з семигородським і козацьким військом він хоче привести Поляків до повної капітуляції на тих умовах, які їм будуть поставлені (§ 1—8).

Для сього Карло і Ракоцій потрібують більших козацьких сил. Незалежно від армії Ждановича королеві треба ще 20—30 тис. козаків—щоб вони прийшли під Бересте для сполучення з шведським військом, в розпорядженне шведського короля і відповідно його інструкціям наступали чи то на Поляків чи то на Москву, утримуючи себе власним промислом—але заховуючи відповідний порядок і дисципліну (§ 13). Для сього, очевидно, з одної сторони між шведським королем і козацьким військом мусить бути уложений постійний союз, приблизно на взірць того проекту, що мав показати їм Лілієкрона (§ 12). Карло минулого грудня уложив воєнний союз з Ракоцієм, відступаючи йому частину польських земель, але без шкоди козацьких інтересів (§ 17). Тепер він хоче вийти в безпосередню спілку з господарем молдавським і волоським, головно для звязку і впливу на Татарську Орду: для того визначив своїм резидентом при господарі молдавським Данила, після того як гетьман звільнив його з своєї служби і дав дозвіл вступити до служби королеві. Звязки з Татарами, Молдаванами і Волохами, союзниками козаків, мають послужити доповненням до союзу шведського короля з гетьманом і військом Запорізьким (§ 18).

З другого боку передумовою сього союзу має бути коли не повний розрив, то можливе ослаблення звязків козацького війська з Московою. «З огляду що для корол. вел. незвичайно важно, аби Хмельницький і козаки були в ворожих відносинах з Московою, Лілієкрона мусить в сім напрямі вести переговори, але з незвичайною обережністю, слідячи за настроєм Хмельницького що до Москви. Найлекше можна прихилити його до війни з Росією переконавши, яка велика небезпека загрожує йому і всім козакам з того.

¹⁾ Текст декларації тамже ч. 93.

²⁾ Очевидно, се підчеркується з огляду на виленький інцидент—що Москва і Поляки не допустили до трактатів козацьких представників, а шведський король зробив з сього питання, бути чи не бути переговорам.

щз Росіяне стають панами всеї Польщі, згідно з виденським договором, а козаки мають бути приборкани й поневолені. Річ відома, що Москва не зносить вільного народу і хоч прийняла (козаків) під свою зверхність з мотивів спільности віри, але се не перешкоджає їй змовлятися против них» (§ 9). Лілієкроні, як перед тим Велінгові ¹⁾, доручалось звернути увагу гетьмана на небезпечні московські пляни, що виявляються в царських титулах—що він претендує на козацьку територію, на Поділля і Галичину, на Білу Русь і т. д., і на всю небезпечність останнього замирення Москви з Польщею. «Москва, в гадках своїх проквітнувши вже всю Литву і Польщу, думає через з'єднання з Поляками приборкати козаків і позбавити свободи, котрої вона не зносить ні в сусідстві ні в самих своїх землях. Поляки сподіваються наперед погодившись з Москвою, потім приборкати Шведів і козаків, залутавши Швецію в тяжку війну з Росією і її союзниками, а потім сповнивши сей плян вони знайдуть спосіб відцепитися і від Москви» ²⁾. «Король з персональної доповіді Велінга, так і з власного листу гетьмана до кн. Ракоція, з приємністю довідався, що коли в. князь (моск.) не піде за порадою даною йому гетьманом: не замиритися з королем, не поверне йому захоплених городів, не нагородить зробленої шкоди,—то гетьман готов його змусити до того силою і вважатиме своїм неприятелем». Послові доручалось підтримати такі настрої вказуючи, що козаки матимуть змогу збогатитися сею не тяжкою і не довгою війною, позбутися московських залог і коли схочуть мати стик з Швецією, можуть забрати Смоленськ з кількома містами в сім напрямі. Коли ж гетьман ніяк не схоче розривати з Москвою, нехай не дає помочи Москві, а з усіма силами йде на Польщу разом з Ракоцієм, щоб зняти з Шведів польську війну, а Татар постарается напустити на Москву. Його посередництва, коли б він брався мирити короля шведського з царем, не треба відкидати, але Лілієкроні повинен вважати, щоб не дали гетьманові викрутитися сим посередництвом від воєнної помочи (§ 10—11).

Коли б зайшла мова про Радзейовського, посол мав пояснити як викрилася його зрада—його зносили з ворогами Швеції, що примусили короля його арештувати. Треба також остерігти гетьмана перед цісарською інтригою—перед приїздом посольства Парчевича (що давно вже сидів у Чигрині). Лілієкроні доручалося всяко паралізувати його заходи коло розбиття союзу України з Ракоцієм. З Данилом, хоч він уже рахувався в шведській службі і мав підтримувати шведські інтереси, Лілієкроні наказувалося також поводитися з певною обережністю: очевидно Карло не почував повного довіря до многостороннього Грека.

Покінчивши українські справи Лілієкроні мав їхати до Криму з семигородським послом і з післанцем Хмельницького—коли б він згодився з ними післати свого чоловіка. В Криму Лілієкроні треба старатися напустити Орду на Москву, щоб паралізувати її операції против Шведів, а найважні розвести з Поляками і відновити її союз з козаками проти Польщі. Перспектива об'єднання Польщі з Москвою під владою царя повинна настрашити Татар і звернути їх на Москву. При тім виникали одначе такі перспективи: може хан не схоче виступити проти польського короля, щоб не стрітити харачу, отримуваного з Польщі, або зажадає виплати несплаченого за останні роки харачу від спадкоємців польського короля: Карла, Ракоція і гетьмана. В таких разі Ліліє-

¹⁾ Тут інструкція Лілієкроні багато повторяє буквально з попередньої інструкції Велінгові.

²⁾ Пор. вище інструкцію Велінгові.

крона мав вяснити ханові, що з Яна-Казимира хан нічого не дістане бо він фактично лишився без королівства, його спадкоємці платити за старі роки зараз теж не можуть: їх паї в польських землях ще не вяснились. Коли ж Польща прийде до ладу, кожен з них буде правильно платити Татарам, скільки на кого припаде відповідно одержаній частині (*ratione portionis obtentae*). Притім ханові і його міністрам мали бути виплачені різні грошові суми—Лілієкрони, як перед тим Веліягу доручалось вистаратись у гетьмана поруку, щоб добути ті гроші можна було на його імя на місці.

Загалом нова інструкція в українських справах здебільшого йшла слідами попередньої даної Велінгові, додаючи тільки різні штрихи і розвиваючи деякі подробиці відповідно змінам принесеним сим півроком, що минув з того часу ¹⁾. Видаємо, ясного уявлення того, що саме забажає гетьман як свою пайку в розділі Польщі і як конкретно він собі уявляє свої відносини до Швеції, Польщі і Москви, Карло-Густав і його міністри не мали й тепер—хоч мали змогу дещо довідатися від Ждановича і його товаришів, поскільки хотіли. До певної міри вони були звязані договором з Ракоцієм, де все що виходило за межі шведських претенсій (по Варшаву і Підляше, в загальних рисах), признавалося за Ракоцієм, і те що мало бути звідси викраєне козакам понад Україну в тіснішім розумінню, могло бути викраєне тільки за окремим порозумінням шведського короля з Ракоцієм ²⁾. Висилаючи Лілієкрону Карло такого порозуміння з Ракоцієм не перевів, в інструкції йому і Ракоцієвому посліві не знаходимо яких небудь поучень на сей випадок. В згаданій декларації, що мав заприсягти Лілієкрона іменем короля, як я вже сказав, Карло-Густав загалом тільки обіцяв в нічім не перечати претенсіям, які заявить гетьман і військо для себе. Се був важкий недогляд—чи знов таки вимушена уступка претенсіям неповздержного в своїх апетитах Ракоція, що серйозно загрожували твердому порозумінню з козаками.

Від Ракоція їхав разом з Лілієкровою Франц Шешеші. Мав наказ підтримувати у Хмельницького і у хана доручення дані шведським королем: кримським справам інструкція надає особливу увагу. Хмельницькому Шешеші повинен був вяснити, що Ракоцій не настає на нього аби він розривав свій союз з Москвою, тільки хоче, щоб він не помагав їй проти Карла ні против Ракоція і всяко запобігав татарському наступові, відтягаючи увагу морськими і сухопутними нападами. На випадок якби против обох господарів піднялись якісь повстання (в звязку з їх союзом з Ракоцієм і участю в польській кампанії, очевидно), гетьман повинен помагати їм в трудних обставинах. В своїх справах Ракоцій доручав нагадати гетьманові його давнішу обіцянку—прислати тих Німців що їх має в своїй службі—як найкорше переправити їх до Семигороду: вони діставатимуть тут таку ж плату і гонор, як инше німецьке військо семигородське ³⁾.

Поки виправлялися сі посольства, нисались інструкції і т. д., в сих же днях військо переходило за Вислу, мостом спеціально для сього побудованим під Завихостом. Перейшовши попробували захопити Замостє. Писав до Замойского листи Немирич, покладаючись на давну знайомість з ним і намовляючи до піддання—але обібрав тільки дуже різку

¹⁾ Новою була частина додана для переговорів з ханом.

²⁾ *Transsylvania* с. 192—3.

³⁾ Угорський текст в *Monum. Hungariae hist.* XXIII с. 516, латинський переклад з швед. держ. архиву в Архиві Ю. З. Р. III. VI с. 261.

і мало почесну відповідь ¹⁾. Писав і Ракоцій—так само безуспішно ²⁾. Послушно піддався натомість 6 днів, наполоханий Люблин—як ми бачили, се в особливу вину потім ставив цар козацькому війську, що воно змусило піддатися Ракоцієві місто, яке в 1655 р. присягло було цареві. В місті була пошість, і тому його скоро покинули ³⁾. Почувши від козацьких під'їздів, що війська Потоцького і Сопіги стали за Венгровим під Луковим, спішно кинулись туди, щоб їх розгромити, але довідалися, що Поляки пішли на Буг. Карло-Густав затрівожився, що вони можуть піти на Прусію, досять слабо обсаджено його залогами, і погонив за ними загоняючися в район Прип'яті ⁴⁾. Погоня тривала більше тижня і дужче стомила військо. Кінець кінцем післано частину козацького війська, Угрів і Шведів наздогін під Варшаву, а король з Ракоцієм стали під Венгровим. Та прийшли нові вісти, що неприятель громадиться під Берестем, щоб дочекатися тут московської й татарської підмоги. Спішно рушили туди—але знову не застали: Потоцький рушив під Сандомир, Сопіга з литовським військом вступився під Камінець Литовський. Тактика польська полягала в затягуванні кампанії йбереженню війська в надії, що шведське й угорське військо не витримає довгої війни і розлізеться—що дійсно йому загрожувало. Не потрапивши підняти дисципліну у своїх союзників, король хотів відцепитися від Ракоція й пропонував, що або він буде добувати Бересте, а Ракоцій нехай іде за Сопігою, або навпаки. Але Ракоцій боявся відлучатися від шведського війська і настоював щоб разом здобувати Бересте, тим більше, що про Сопігу прийшли вісти, ніби він кинув Камінець і відступив на Случку ⁵⁾.

Коли приступили до Берестя, залога попала передмістя, і приготувалась нібито до облоги, але як Шведи й Угри й собі стали ладитися до облоги, стягнули артилерію і почали канонаду, залога витримувати наступ не рішлась і зараз заявила охоту до переговорів, а далі і до капітуляції. Другого дня, 17 травня місто піддалось. Переговори разом з шведськими генералами від Немирич, вони потривали кілька днів. Ка-

¹⁾ Biblioteka Warszawska 1860 II. с. 359—360.

²⁾ У Рудавського с. 333 і в Жерелах XII ч. 555—6 (тут тільки замість Замойського названо Любомірського).

³⁾ Пуфендорф с. 258. ⁴⁾ Янчинський, сам бувши тоді в районі цих операцій, описує сю погоню за польським військом на початку квітня н. с. *Coniunctis copiis insequi polonum exercitum caeperunt, exercitus autem polonus Casimiria Belzicos, tam Lublinum, deinde Lukoviam, praeterca Mederecum, Medereco Bialam, deinceps Brestam, tandem Kobrynum, deinde Lubomliam, ad extremum Sokalium pervenit. Acriter hostis persequabatur nostros Ratnum usque. Accidit ea exercitus polonici persecutio primis aprilis*—р. 288.

⁵⁾ Пуфендорф с. 259, Гордона Tagebuch I с. 137. Лист Ракоція до матери 4 травня, Буг під Городком: «Ві второк був тиждень тому—ми лишили наші вози і піхоту з королем, а самі з драконами тільки, легкими гарматами і пішим військом пішли на неприятеля. Робили великі марші, не тільки днями, але й ночами, але всі зусилля були даремні—ми його не догнали. Козаки й Волохи пішли одною дорогою, ми з королем другою, підійшли з королем (до неприятеля) на 3 милі, кількасот наших їздців навіть ударили на їх задні полки, багато литовського війська побили і забрали в полон; але властиве військо вже перед тим дійшло до фортеці на литовській границі—до Берестя, що хоч лежить уже в Литві, але віддалене від нас (тільки) на 12 польських миль. Чекаємо нашої піхоти і возів,—поки вони надійдуть; коли (неприятель) буде чекати, то ми нападемо—навіть скорше ніж прийде піхота»—Mogun. XXIV с. 518.

пітуляцію остаточно підписано 23 травня ¹⁾. Карло доручив охорону міста Ракоціві; шведський генерал Дальберг дав інструкції щодо кращого укріплення замку, на чолі залоги з 2 тис. вояків поставлено «генерал-майора» Немирича ²⁾.

Бересте було важним стратегічним і комунікаційним центром. Карло-Густав цілком правильно оцінював його значіння, як ми бачили. Коли б він і курфюрст з своєї сторони, Ракоцій з своєї—так як то собі козаки бажали, помогли їм там закріпитись, а за собою, тверезо оцінивши ситуацію, подбали закріпити пограничні землі: Карло-Густав і курфюрст прибалтійські, Ракоцій—карпатське Підгір'я, Москва—Білорусь. Польща була б обкарнана й не могла б прийти назад до сили. Але фактично йшло якраз навпаки. Москва вважала в. кн. Литовське своїм набутком і жадала від козаків, щоб вони відси вступились. Ракоцій претендував на цілу Малопольщу й Русь. Карло-Густав також не міг положити межі своїм претенсіям. І так замість того, щоб здобутте Берестя стало твердим етапом в розвою акції нової ліги, її скріплення і поширення,—як се дійсно могло бути, як би окупаційні війська подбали навіть тільки про кращу організацію, запровадженню, навязанню відносин з людністю, — се здобутте в дійсности стало тільки останнім промінням успіху перед нечуваним крахом.

Але, очевидно, се в тім менті не відчувалося, принаймні можемо се сказати про українські круги, про штаб Ждановича, про гетьманський осередок. Того надриву, що залягав в семигородсько-шведській спілці, вони в сій хвилі видимо не відчували, а навпаки—покладаючись на неї стояли в кульмінаційнім пункті своїх заходів коло будови нової Української держави. Жданович не знає—чи з власної ініціативи, чи за директивами гетьманського уряду, настоює над перетворенням козацького патронату над західними землями в більш реальну, оформлену і регламентовану залежність, дійсну владу Запорізького війська над сими землями. 14 травня «с табору с-под Берестя Литовского» видає він свій охоронний універсал для Пинського повіту: «Ангтонъ Ждановичъ, наместникъ его милости пна гетмана войскъ Запорозскихъ, всѣмъ в-олец и кождому з-особна, кому о томъ ведати належить, меновите паномъ полковъникомъ, асавуломъ, сотъникомъ, отаманомъ и всему товариству войска Запорозского до вѣдомости доносимъ.—Ижъ зближившы ся мы з войсками княжати его милости семигородского ку повѣту Пинскому, а маючы от обывателей того жъ возводства достаточную информацію, ижъ его милость панъ гетьманъ под протекцію свою ихъ всѣхъ принявши и залогу для лепшого безпеченства имъ придать рачылъ, во всѣмъ до тыхъ же универсаловъ его милости пана гетьмана стосуочы ся сурово приказую, абы жаденъ с товариства нашего так в тягненью чатами и подездами шляхте воеводства Пинского жадное наименьшее кривды задавать не важылъ ся, обавляючы ся срокового каранья войскового. А ежели бы таковыя свавольники легце себе сесь нашъ универсалъ поважи тыш онымъ чынили, теды таковыя за даньемъ намъ вѣдомости сурово на горьде карани будуть. В чем и повьторе всѣхъ васъ напоминаемъ подь лаською нашою и срогимъ караньемъ войсковымъ ³⁾.

Одночасно поставив він одначе пинській шляхті якісь ультимативні жадання, коли вона хоче користуватися з опіки війська Запорозького. Про се довідемося з універсалу

¹⁾ Дата Пуфендорфа; Кубаля відзначає як дату Гордона—26 травня, але у нього її нема.

²⁾ Пуфендорф с. 260. Янчинський с. 289. Urkunden VIII с. 169, реляція Вальдека з 22 травня.

³⁾ Акты изд. виленською коммиссиею т. XXXIV ч. 92.

маршалка і хорунжого Пинського повіту, що скликають шляхту до Пинська на нараду в інтересах своїх і своїх родин, на день 23 травня, «без усякої одволоки—бо ледво упрошили ми п. полковника київського, що він до того терміну згодився почекаати»¹⁾.

Очевидно результатом цих нарад була депутація до Чигрина сього самого маршалка Лукаша Єльського і стольника пинського Адама Спитка—Вжеского, що в Чигрині 20 червня зложили гетьманові свою субмісію й одержали від гетьмана «асекурацію» своїх прав.

«Присяга І. м. панів обивателів пинських, віддана гетьманові Богданові Хмельницькому, р. 1657.

«В імя найсвятішої трійці, отця, сина і духа святого. Аминь.

«Великі війни попускаються на держави з двояким наслідком: або щоб по малім (кровропритттю) принести спокій на довгі людські (віки)—або для повного знищення і викорінення, на випадок коли завзявшись не схаменуться. Такого попущення дізнало і кн. Литовське, і через вороже бушування ріжних військ ледво вирятувалося з повного і жалісного знищення—мабуть даючи заплату за гріхи свої. Повітові Пинському теж не мала частина тої кари мусила дістатися в тім пожарі...²⁾. Але за порадою висланих з поміж себе шановних людей, щоб утікти видимої і близької вже божої кари, таку намовили ми приязнь, й. м. п. гетьманом запорізьким і всім військам—котру ми за присягаємо в таких словах:

«Ми, урядники Пинського повіту—Лукаш Єльський маршалок і Адам Спитек-Вжеский стольник—як вислані послі іменем своїм і всеї братії повіту нашого присягаємось богові в трійці єдиному, найсвятішій діві і всім святым, згідно з обрядом і вірою нашою, через апостолів нам переданою і визнаною: Все в чім ми іменем всеї братії і за її дорученням договорилися з й. м. п. гетьманом військ Запорізьких в справі вічної і нерозривної приязни,—те ми самі і ті іменем котрих ми се постановляємо, все дотримаємо в усіх належних до тої приязни кондиціях і пунктах, і потомки наші будуть обовязані дотримувати, силою присяги, тепер нами даної.

«Обіцяємо, що не будемо ніколи думати про якусь зраду і розірвання звязку нашого з військом Запорізьким, ані потайки не підійматимемо на нього сторонніх неприятелів, ані факцій ніяких не будемо чинити на його шкоду. Навпаки на всяких неприятелів того війська ми будемо повинні стати, не вимовляючись ніякою близькістю й своацтвом—хочби то були й найближчі нам люде. Іменем всеї братії обовязуємось своєчасно давати знати про всякі неприязні наміри, які будуть відомі на нашім пограничу, остерігати про все що могло б заноситись на шкоду У к р а ї н и і всього війська і в нічім не ухибити приятельській вірности.

«Одностаино з військом н а ш и м Запорізьким ми і пдтомки наші будемо боронити віру православну грецьку так само як і римську, свободи і границі наші спідльні, коли який небудь неприятель мав би на них наступати.

«Старшинства, гідности і начальства як земські так і військові мають залежати від й. м. п. гетьмана запорізького і з рук його одержуватись³⁾, з тим одначе, що для всіх урядів, які заміщались здавна вибором, зістається вибір свободний всім обивателям Пинського повіту, а після вибору має проситись конфірмація у й. м. Уряди і власти вій-

¹⁾ Тамже ч. 93, дата—в Пинську 18 травня.

²⁾ Очевидно прогалина.

³⁾ В ориг. стягнена форма: z rąk... dependere.

ськові будуть належати тільки до нього, і коли буде в тім потреба, ми чекатимемо наказу від нього або від того кого він схоче настановити над нашими військовими урядами, і баз його відомости ніхто не може проголошувати війни, ані не може нападати на які небудь краї без його дозволу.

«Через нього ж, (будучи) при війську Запорізьким ми маємо признавати себе в вічнім підданстві цареві й. м., і в нічим не помагати його неприятелям, ні радою ні якими небудь підмогами, явними чи потайним

«Взагалі, наскільки й. м. п. гетьман заховав нас при давніх, наданих від королів польських правах, прерогативах, вільностях, судах і зверхностях, в нічим не нарушаючи їх ваги, і відібрав тільки королівщини приналежні до Пинського староства, недавно роздані, і не порушив навіть ленних і доживотних надань, наданих здавна, тільки поставив умову, що доживоття по смерті особи, яка має на нього право, мають бути прилучені до Пинського староства,—то і ми і потомки наші будемо заховувати до п. гетьмана теперішнього і наступного, і до всього війська Запорізького таку саму вірну приязнь і зичливість, як до попередніх панів наших,—в щастю і нещастю обопільно, на вічні часи, не піддаючись на лукаві чужі намови. Навпаки—коли б ми (довідались) про когось в сусідстві, в краях Польських чи Литовських, що вони уперто не хочуть горнутись до приязни й сполучення з й. м. п. гетьманом і всім військом Запорізьким,—ми обцяємо відводити їх від тої упертости нашою намовою, і взагалі пильнувати всього, що належить до обопільної приязни.

«У всім ми повинні залежати тільки від й. м. п. гетьмана запорізького—теперішнього і наступного, і не присвоювати собі ніяких урядів без його волі: не видумувати собі соймиків для нарад ні збирати хоругв без окремого сповіщення й. м. п. гетьмана—хіба в наглім і гарячим випадку.

«Унію й инші чужі віри, обом сторонам неприязні й противні, ми повинні викорінювати одностайно з усею братією, не даючи місця і принади в своїм повіті такій заразі душ християнських. Але, коли б хтось з духовних ¹⁾ перепросив належного ²⁾ київського митрополита і одержав від нього свідоцтво покути за відступство і за нього гаряче прохало духовенство, такий має право на панську увагу й. м. п. гетьмана.

«Нарешті—всі взагалі обовязки приязни, хоч би й не названі тут, ми обов'язані обопільно виконувати вічно.

«Так нам боже поможи і невинна мука Христова ³⁾.

«А по виконанню присяги їх м. п. п. послі—й. м. п. Лукаш Єльський маршалок і п. Адам Спитек-Бжеский стольник Пинського повіту з тими братами, що при них, для ґрунтовнішого скріплення підписалися при печатах своїх власними руками, обцяючи, що теж саме без одволоки зроблять всі і. м. обивателі пинські.

«Діялось у Чигрині 20 червня 1657 р.» ⁴⁾.

Гетьман відповів на се такою асекурацією, «письмом польським»:

«В ім'я боже! Амінь. На вічну пам'ять сеї справи.

¹⁾ Розум.: пинських уніятів.

²⁾ Себто православного.

³⁾ Формула присяги.

⁴⁾ Ркп. Чортор. 2446 л. 75, видруковано у Липинського *Z dziejow* с. 514, укр. переклад—«Україна на переломі» с. 11; в сім перекладі Липинський перекладає скрізь слово *przujazni* словом «союз», думаю що се не зовсім правильно, тому вжив слова «приязнь».

«Ми Богдан Хмельницький, генеральний гетьман військ й. ц. м. Запорізьких, об'являємо всім кому то потреба знати, тим листом, ствердженим присягою нашою і всього війська:

«Предвічна премудрість, вказуючи дороги спільного пожиття, заборонила віддачувати алом за добро, приязних наказала приймати приятельським серцем, вказавши для сього відповідне порівняння—що то не добре аби хтось за рибу змію, за хліб камінь й інші злі річі відбирав за добрі вчинки. Коли ж найвищий творець і правитель підсонечного світу учив таких способів поведження з людьми і за найпевнішу уставу щирости і приязни обопільної фундавав віддавання добрим за добре, то й нікому ласкою його сотвореному не годиться поводитися з ближнім своїм инакше, коли не хоче уникнути божої карі і людського суду за ухилення від спасенної дороги. Тому й ми—не відступаючи від здавна уставлених звичаїв—коли бог ласкаво прихилив волю й серця повіту Пинського до сполучення з нами—ми приятельсько й вдячно прийняли присланих від них на запевненне вічної приязни послів—достойників пинських: й. м. п. Лукаша Бельського маршалка і й. м. Адама Спитка-Бжеского стольника, обговорили і усталили обовязки відповідні для такої приязни.

«Забезпечили ми їх цілком безсумнівно, на совість нашу, що пі самі не будемо поводитися з ними по неприятельськи, ані війська окремого, крім особливих залог, призначених для безпечности, на їх маєтности не посилатимемо, і нікого чужого на їх погібьлі не будемо підшукати, ні ми самі не через яких небудь намовлених людей. Навпаки, коли б хто небудь хотів їм шкодити і з військом війшов до їх краю та пустошив мечем і огнем їх маєтности, чи то з ненависти за те що вони війшли з нами в приязнь і сполученне ¹⁾, чи з иншої причини завзявшись,—ми обцяємо боронити і помагати їм, хочби навіть усім військом нрийшлося нам відганяти тих неприятелів, хочби то були й близькі наші, коли б вони не послушали наших намов і їх не лишили (в спокою).

«В обрядах римської віри, з котрою вони до нас пристають, ми і наступники наші ²⁾ з усім військом Запорізьким ні трохи перешкоджати їм не будемо, нікого не будемо примушувати до віри православної грецької, ні фундашів на костели не будемо нищити й зносити—ні давних ні нових, коли тільки не утворені вони з маєтностей видертих від православних церков і не з кривдою убогих православних. Чужі ж секти й унію, як приводи до великого лиха, ми постановляємо викорінити спільними силами—не загорюджуючи одначе приступу до ласки нашої, колиб котрийсь з духовних, прийшовши до пізнання правди, віддавши послушенство належному київському митрополитові й учинивши правду покуту, мав за собою гарячі рекомендації й прохання духовних наших.

В прерогативах, свободах і судах належних їх станові забезпечуємо їм уживання і відправляванне таке як було за королів, вимагаючи тільки одного—щоб скороченням правної процедури загорожено убогій шляхті дорогу до убоження через надмірні пені.

«Дигнітарства, гідности й почести так земські як і військові, які досі мають надані від короля польського їх м. пп. обивателі Пинського повіту, зістануться при кожнім до

¹⁾ Dla uczynienia z nami.

²⁾ Липинський підчеркує, що в присяжнім тексті Єльського і Бжеского говориться про hetmana teraz i napotem będącego, а в тексті гетьманським ту з potomkami nazwumi; він добачає в тім дві різні концепції; мовляв гетьман говорить про діячну владу гетьманів, шляхта—про наступство гетьманів вільною елекцією (Укра на с. 249). Але «z potomkami» в тодішній фразеології—може значити й «з наступниками».

віку. Коли ж за присудом божим котрийсь з урядників, котрих вони звикли здавнього звичаю через елекцію настановляти, уступить з світу сього, можуть перевести вільну елекцію на місце помершого згідно з звичаєм але конфірмацію вибраного ми полишаємо собі. Іншими ж старшинствами, що належать нашій волі і виборові, ми будемо розпоряджатися, беручи під увагу заслужених, за рекомендацією вашого старости пинського.

«Військові ж уряди всякі, які тепер або потім будуть існувати, запевняємо в повній владі, полишаючи полковників, який на той час буде, свобідне призначування ротмістрів і поручників. Одначе всі вони без нашого наказу не повинні заповідати війни ані входить в приязнь з ким небудь на ново без спеціального нашого дозволу.

«Маєтности дідичні в повітах Пинським, Мозирським і Турівським і в інших трактах (округах) всім хто зложить присягу вірности полишаємо вільно вживати з усіми приходами. Також ленні права з давніх королівських надань за кожним зістануться вповні—се ми асекуємо їм за себе і за потомків наших з військом Запорізьким. Тільки королівщини приналежні до староства Пинського й інші—з котрих приход має нам іти, виключені будуть з їх уживання. Доживотні ж надання повинні служити кожному (державцеві) до його смерті, а по смерті свого посесора повернутися до нашої диспозиції.

«Богослуження, процесії звичайні відправи, дітей шляхетських свобідна наука, духовних римських всяке пошанованне залишити при них вповні ми й потомки наші з військом Запорізьким прирікаємо словом християнським, в нічім не чинячи хочби найменшої уйми чи перешкоди їх вихованню¹⁾.

«Загалом в усіх інших вільностях належних обов'язуємось не чинити ніякої кривди, аби се тільки не були якісь нововидумані, на те щоб нас здурити. Також всякі кондиції, що належать до приязни обіцяємо дотримувати статечно і беремо на себе potwierдити се через наших послів присягою—обов'язуючи нею самих себе і потомків своїх з усім військом Запорізьким від сього часу мати спільних приятелів і неприятелів і вічно й непорушно зіставатися в приязни. А сподіваємось, що й і. м. обивателі пинські вповні дотримають таких же кондицій, як обов'язали своє сумління, кожен з-особна своєю присягою. А щоб все се було важніше і ґрунтовніше, ми те наше забезпечення²⁾ підписуємо власною рукою при печаті військовій. Діялося в Чигрині 28 юня за старим календарем р. б. 1657. Богдан Хмельницький гетьман війська й. ц. в. Запорізького»³⁾.

Документи незвичайно важні—хоча практичне значіння їх було мінімальне, бо в життє се пинська конституція майже не вийшла⁴⁾. Як побачимо далі, діяльність пинської депутації була зараз же опротестована льяольними супроти Польщі елементами, які спішили на тім збити собі якийсь політичний капітал, і мало хто зістався при козаках: гетьманський намісник Груша з козацькою залогою мусіли вийти з повіту слі-

¹⁾ swiczeniu. ²⁾ ubezpieczenie.

³⁾ Видано з актів уніяських митрополитів, з копії вписаної до книг міських київських 7 липня ст. ст. в Памятниках київ. ком. III ч. 43, з ркп. Чорторійських 2105 у Липинського *Z dziejów Ukrainy* с. 517, переклад в «Україні на переломі» с. 14.

⁴⁾ На се показове значіння пинської хартії (тоді відома була тільки гетьманська грамота) вперше, здається мені, було вказане в моїй ювілейній статті 1898 р.: «Хмельницький і Хмельниччина» (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. 24). Ширшу аналізу дав потім Липинський публікуючи присягну грамоту пинських делегатів в 1912 р. (*Z dziejów Ukrainy*), і ще ширше обговорив в своїй «Україні на переломі». Але в сій останній праці він занадто нагнув свою аналізу

дом по тім як ся конституція стала відома. Але документи цінні тим, що яскраво, а що особливо важно—безсумнівно документально, в двох паралельних обосторонніх актах показують нам, в якім напрямі працювала політична думка українського осередка в сім кульмінаційнім її моменті. Як уявляв собі гетьман і його найближчі дорадники політичну конституцію нової, соборної Української держави, котру збирались вони будувати за поміччю нової ліги. Як мислили собі увязку старої козацької України з її непокозаченими провінціями ¹⁾.

(Основна вага сеї конституції лежить в тім, що гетьман з військом має зайняти в конституції сих провінцій те місце, яке досі в ній належало королеві й Річпосполитій. В однім пункті пинської присяжної записки, що правда, говориться, що через гетьмана Пинський повіт входить в підданство також московському цареві, але се чисто тактична подробиця, котрою гетьманський уряд очевидно хотів на всяк випадок ослабити в очах московських політиків нельояльність своєї акції супроти московської опінії, що всі здобутки поза Козацькою Україною мусять бути під непосредньою владою царя. Нові провінції Війська тільки через Військо і гетьмана рахуються під зверхністю царя—поскільки Військо Запорізьке се «військо й. ц. вел.», як се зазначає гетьман в тім розумінню, що Пинська шляхта, як і Запорізьке Військо повинні, мовляв орієнтуватися на московську політику і не підтримувати неприятелів царя. Та знаємо як свобідно брав собі сей обовязок сам гетьман! Фактично в політичнім устрою козацьких провінцій, так само як і в життю козацького війська царській владі не лишалося ніякого місця ²⁾).

Шляхетській верстві гарантуються її клясові права і повна станова автономія, в межах як признавались польською конституцією; але те місце, яке в її житті належало королеві, повинен був тепер зайняти гетьман ³⁾: він затверджує шляхетських урядників, він признає старосту, котрому належать певні адміністраційні і поліційні компетенції і карне судівництво над усею людністю, в тім і над шляхтою повіту. До гетьмана належить вся військова справа—начальство над тими військовими частинами, в котрих служитиме шляхта. Він збирає податки з шляхетських маєтків і розпоряджує всіми доходами з повіту, також з королівщин, які лежать в межах повіту. По аналогії повинні були мислитись такі самі відносини до міських громад і до ерархії обох обрядів, грецького й римського; гетьман мусів уявлятися «подавцею хлібів духовних» для обох церков, зверхником міських республік, арбітром їх справ.

Звязки з Польською державою цілком розривались. Се не висловлялося різко декларативно, але давалося цілком ясно знати, всею сумою нових норм життя. «Король» був тільки минувиною. Участь в соймах Річпосполитої припинялась. Пинська шляхта обовязувалася триматися з «нашим Запорізьким військом» против усіх його неприятелів в усіх конфліктах, хоч би й «против найближчих нам людей, не вимовляючися ніякою

до концепції гетьманської аристократичної монархії, котру розвиває в сій своїй книзі.

¹⁾ Липинський справедливо завважив, що в обох документах не говориться виразно, кому саме складається присяга. Очевидно, «війську Запорізькому», може з додатком слів «Його цар. вел.», як протитулував себе гетьман. Додаток чисто декоративний,—але сю присягу самому тільки війську, нікому більше, теж видко не хотіли дуже підчеркувати.

²⁾ Я через се не вважаю відповідним термін «союза» для тих відносин, що утворюються сими актами між козацьким військом і Пинськими повітом. Річпосполита не була федеративною республікою, а відносини до війська Запорізького повторяли відносини до Річпосполитої.

близькістю й своцтвом». Пинський повіт став складовою частиною «України», як виразно називається сей новий державний організм в однім з пунктів пинської присяжної записи¹⁾; «військо Запорізьке» заступає старе повятте «Річпосполитою».

Питання, чи було се явище відокремлене і виімкове—чи навпаки се були загальні нарисы і директиви нових відновин? В записках Шебеші побачимо, що так уявляли собі протекторат Козаччини над Литвою (ст. 1439): козацькі залогы і козцька зверхність.

В самім тексті гетьманської грамоти Пинському повітові ми знаходимо вказівки, що такі норми призначаються не тільки для нього, але і для Турівського й Мозирського (себто цілого Припєтського Полісся), і для «иных трактів», де зложать «присягу вірности» Запорізькому війську.

З пізнішого часу, з кінця 1659 р., заховалась протестація пинського войского Гедройца «на обывателів повіту Турівського і Давидгородського, як на шляхту тамошню так і міщан і піданих», за те що вони, а спеціально шляхта «забувши свою шляхетську «вокацію» і зложивши присягу Хмельницькому, не малий час у всім допомагали ріжним полковникам, що присилялися від нього—почавши від Івана Яхименка потім Зарудному, Дворецькому, Конст. Віговському, а після нього, потім як учинено згоду (Гадяцьку), прилучилися до Кургана, що сплюндрував місто Пинськ». «Іздили (до них) їм помагали і до всього злого приводили против короля і всеї вітчизни—вся їх хоругв, що приборала була собі за ротмистра пана Яна Ущановского, (спорудила) значок і котли, й їздила по цілїм повіті, розпоряжалась і кривди чинила якї хотїла»²⁾.

В збірнику бібл. Чорторийських, що містить грамоту Хмельницького, за нею йде текст присяги затитулований зпочатку як текст (рота) присяги п. Сурина, військового житомирського, а потім сей заголовок змінено на загальний: «рота присяги виконаної перед п. гетьманом війська Запорізького». Текст такий (скорочений з повного тексту пинської присяжної записи): «Я NN присягаю Богові Всемогучому і т. д., що все умовлене з п. гетьманом війська Зап. нослами повіту Пинського і Мозирського про вічну й нерозривну приязнь в усіх пунктах і належних до приязни кондичіях повинен буду дотримати я сам і потомки мої як обовязані присягою, виконаною мною тепер. Обіцяю не мислити ні про зраду ні про розірванне нашого звязку з військом Запорізьким, ні підбивати ніяких неприятелів потайки, ні факцій робити на шкоду війська Запорізького. Навпаки, я повинен стати против всякого неприятеля війська Запорізького, хочби й против найближчих нам людей, не вимовляючися ні близькістю, ні своцтвом, і всякі обовязк обопільної приязни, хочби й не зазначені тут, мушу конче виконати й заховати»³⁾.

Вповні правдоподібно, що одночасно з тим як Жданович насїдав на пинську шляхту, щоб вона через своїх делегатів упорядкувала свої відносини до гетьмана і війська, так само оброблялася шляхта і міські громади інших «трактів» Західної України і мусли висилати до Чигрина свої делегації, складати свої «субмісії» Запорізькому війську.

Маємо такий лист шляхти Полудневої Волині висланий до гетьмана її делегатами 7 червня (мб. нового стилю)⁴⁾.

«Ясновельможний мил. пане гетьмане війська Зап., наш великомлостивий пане і брате! З поворотом від в. м., н. м. п., й м. п. Беньовский приніс утішну новину, що

¹⁾ cokolwiekby na uszkodzenie Ukrainie i wszystkich wojnska sciagać sia miało.) Акты Вилен. Ком. XXXIV с. 138.

²⁾ Видано у Липинського, Z dziejów с. 520.

⁴⁾ Виданий тамже с. 560, копія його (рпк. Чортор. 2446 л. 64) має очевидні пропуски, які я заповняю приблизно, в дужках.

воеводство наше Волинське має бути цілком (патроноване) від війська в. м. л., нашого мил. пана, і щоб, ми всі обивателі (своїх післанців послали) аби заховати в цілості життє своє з жінками й дітьми і своє майно. Що до способу спускаємось цілком на ласку в. м. нашого мил. пана і брата і покійно просимо гострих універсалів до наших міст головних предківських: Луцька, Володимира, Олики й інших, що вже цілком конають знищені грабунками ріжних народів, а також листів до їх м. п. п. полковників — ш. Антона, Горкуші й інших, що за наказом в мил. н. м. п. пробувають в краях наших Руських або будуть повертати. Подаш нам, як наш мил. пан., свою руку, бо вже дійсно тонемо! Так звикли дійсно великі гетьмани—як ти, наш мил. пане, дарувати спокій тим що їх просять, і ми певні того будучи, просимо його у тебе, н. м. п., а ми сю милостиву ласку по вік наш і сини наші в віках потонних обов'язуємось відслужувати. Се прохання наше вносимо через брата нашого й. м. п. Зелінського, підчасного городенського, і при тім служби наші в ласку в. м., н. м. п. віддаємо. В Олиці, 7 червня 1657».

Се були часи коли повага нової ліги стояла ще високо, і мабуть багато шляхти і міст і «ріжного стану людей» «горнулося до війська Запорізького», згідно з рецептами, які давали їм окупаційні козацькі війська—поки місяць липень не приніс раптового і рішучого краху сих алексійських нлянів.

Початок катастрофи зробив Карло-Густав, постановивши потайки вимкнутися з сеї кампанії, аби задати швидкий і несподіваний удар Данії, що йдучи за намовами й обіцянками Голяндії, Австрії, Польщі й Москви, рішила почати війну з Швецією, щоб вернути собі провінції, забрані Шведами. Вся надія сеї коаліції була на те, що Шведи занадто глибоко угрузли в війну з Польщею й Москвою, і не зможуть вискочити з сього театру війни, щоб перекинути своє військо на данський фронт. Але Карло-Густав рішив зробити власне се коли слідом по капітуляції Берестя довідався, що Данія перервала переговори, дала проголосила війну і почала воєнні операції против шведських володінь в Німеччині. Не відкриваючи своїх намірів союзникам, він відступив від Берестя і став лагодити переправу за Вислу. Помалу витягав своє військо, мовляв для оборони Прусії, лишаючи з Ракоцієм тільки невеличку частину під проводом фельдмаршала Штейнбока, а за неї хотів суто нагородити себе вербованнем охотника в союзних військах, особливо між козаками, доручивши се своєму резидентові при Ракоцію Штернбахові. Було се дуже нечесне як на союзника поступання. Може бути, Карло-Густав не вважав потрібним бути совісливим супроти Ракоція, дещо знаючи, або тільки підозріваючи про його секретні зносини з двором Яна-Казимира в справі замирення,—але загалом він був повним цінником в політиці, так що нема потреби шукати для сього року яких небудь спеціальних оправдань.

Союзники—курфірст з одної сторони, Ракоцій з другої дуже скоро відчувли непевність його поведінки. Курфірст рішив зараз же вийти з ліги, рішучо відмовився від пропозиції Карла-Густава —обсадити своїм військом Бересте, повним кроком повів давніш уже розпочаті переговори з Яном-Казимиром і закінчив їх (в-місяці вересні) дуже корисним для себе союзом з Польщею против Швеції. Ракоцій не здобувся на такий зручний вольт; він плакався, нарікав, просив, благав, кидався на всі боки і повільно котівся похлюю площею до своєї політичної загибелі.

Шведський резидент Штернбах доносив Карлові з Берестя, 12 (22) травня:

«Розділ армій князь видимо відчув особливо сильно, так що в розмові на сю тему очі йому почали плакати, коли він доводив, що в його військах (Volkern) се викличе непевність. Причини, з яких в. вел. вважає потрібним особисто вдатися до Прусії, відомі тільки вам, але становище тутешніх країн і польської армії звісні вам обом—він підчеркує сі чутки у Львові й Любліні, що Казимір з 6 тис. йде до Любліна щоб сполучитися насамперед з Потоцьким, а потім з Татарами—про котрих у Львові говорять, що вони вже в Молдавії..»

«Далі, майже жалуючися, вказав він мені, як багато Волохів відступило від його армії, щоб іти з в. вел. Я назвав се вигадкою: він міг щонебудь чути про козацьку пропозицію, з того у нього з'явилася гадка про Волохів. Я пояснив бажання в. вел. щодо козацького охотника. Він зараз відказав, що й козаки без його спеціального дозволу не можуть сього робити, і вони так і сказали йому, коли він їм се пропонував. Я на се вяснив йому повну можливість сього—бо ж вони нічим не зв'язані люде; згадав, що я вже взяв від них слово. Він на се нічого іншого не міг сказати, тільки повторив двічі: «Нехай й. вел. сього не робить!» Зараз потім були у нього козацькі офіцери, але чи буда про се мова, се я сьогодні розвідаю. Мене ж як я вертався вчора, стрів Тракс Ференц і з власної ініціативи заявив своє бажання служити в. вел. Отже я лишаю власному судові в. вел., чи далі продовжувати се, не вважаючи на незадоволення князя, а сам всемірно стою за те, щоб в. вел. від сього не відступали. По-перше—аби князь не взяв собі в голову, що він може у всім зв'язати в. вел. По друге—аби в. вел. могли далі вести зносини з іншими тутешніми козаками і обережно відділивши їх від Угрів тримати при собі. По третє—на козаків можна більше покладатися» (бо тим часом між Волохами виявився підозрілий рух на користь фамілії Басарабів ¹⁾).

В сій справі маємо лист самого Ракоція до Карла-Густава, з 20 травня. Дуже перепрошуючи за се «молестованне», він звертав його увагу, що немало люду з молдавського війська завербовано шведськими вербовщиками і відійшло до шведського табору. Висловляв переконання, що се сталось без відома Карла-Густава; підозрівав, що офіцери молдавські тільки покриваються сим наміром переходу до шведського війська, а в дійсности «за своїм звичаєм» хочуть пуститися на добичництво, або дезертувати, бо між ними багато таких, що раніш служили в Польщі. Просив короля повернути їх до Ракоцієвого табору і більше не приймати, бо инакше й інші готові піти тимже шляхом, і в війську може вибухнути бунт, в першій лінії против офіцерів—що того побоюються вже ²⁾).

Король відписав, що він дійсно нічого не знає про вербованне Волохів і Молдаван, не давав ніяких доручень переманювати кого небудь з союзної армії, і коли йому дадуть специфікацію таких завербованих, то він готов дати всяку сатисфакцію князеві. Але що до людей свободних від військової присяги—він на вважає можливим відмовлятися від їх послуг, що вони йому пропонують, розуміється—за порозумінням з їх старшиною і з князем ³⁾. З приводу сього Штернбах мав нову розмову з Ракоцієм; той заявив, що він не забороняє королеві перебрати в свою службу кілька тисяч козаків-охотників ⁴⁾, але «Франца Сербина» ⁵⁾ він не хотів би відпускати, бо той має до нього

¹⁾ Transsylvania II с. 287—9.

²⁾ Transsylvania II с. 293, дата 20 травня; Кубаля перекладає се на 30 н. ст. (с 159), але для сього нема ніякої підстави, лист датований травнем, а 30 в Берестю Ракоція же не було. ³⁾ Тамже с. 291. ⁴⁾ ex voluntariis Cosakis.

⁵⁾ Franciscum Servium. Очевидно той же «Ференц Тракс».

спеціальні зобов'язання—«що не потверджується», завважає в своїй реляції Штернбах. «Крім того він також хотів би й для себе кілька сотень таких (охотників), але на се не дано згоди; тим часом коли кор. вел-ву вільно се, не повинно бути відмовлено і князеві» (мова мабуть про вербовання до Ракоцієвого війська козацького охотника, з тих самочинних «козацьких» банд, що потворилися підчас походу при війську Ждановича).

«Я тим часом,—пише далі Штернбах—«післав свого чоловіка, щоб він зареєстрував їх на підставі умови і пішов з ними до армії вашого вел., але князь все се припинив».

«Ті козаки, що були в Кракові з ген. Вірцом і післані від нього рззєм з іншими д експедицію на Ченстохову і свавільно втікши прийшли сюди через Люблин, оповідають, що король ще під Ченстоховою; вони дещо затрималися в Люблині, бо неповалік люде бачили 12 польських хоругов»—додає він ¹⁾. Вказівка на козацькі ватаги, що відставши від головного війська волочилися з Шведами—чи з ким небудь іншим.

Як бачимо, козацьке військо і так не дуже трималося купи, а сі торги за козацькі голови, сі вербунки й обіцянки нових здобичливих походів ще більше розложили його. Жданович, очевидно, не міг відповісти завданням, і ріжна охотницька збиранина з своїми ватажками-авантюристами все більше зганяла його на другий плян. Козаки, Угри, Волохи навзаводи ходили на здобичу в сусідні околиці, полюючи на шляхту, що з своїм добром крилася по лісах і болотах. «Погинула нечисленна сила польської шляхти—вже ніякі ліси ні болота не можуть її охоронити від множества козаків та інших вояків; вчора 25 кінних з нашого війська більше як сотню визначнішої шляхти надбали в лісі, майже всіх порубали і корогву здобули», доносить курф'єрстові його резидент при Карлі 24 травня ²⁾.

Коли виявилось, що Ракоцій ніяк не хоче відставати від Карла—боїться сам лишитися в Берестю під небезпекою татарського й московського наступу і буде йти за шведським військом за Буг, під Варшаву,—козацьке військо рішуче виступило против нього. Дійсно, відриватися від Берестя з становища українських плянів було недопустимим. Треба було навпаки приложити всі старання, щоб закріпитися тут, випросити нові контингенти від гетьмана, звязатися з Пинщиною, з Слуцьким князівством, з Нечаєвими козаками, з прихильними елементами Волині. Відхід шведського короля і Ракоція розв'язував Ждановичеві руки в сім напрямі. Підтримуючи звязок з ними, підсилюючи по змозі їх операції, він очевидно повинен був свою роботу повести в вище сказанім напрямі, виконуючи стратегічний козацький плян, або—коли вважав безнадійним його здійснення, повинен був відступити на Україну. З джерел наших не видно, чи робив він скільки небудь ясн і свідомі проби, чи бодай представлення в сім напрямі, але ясно, що кінець кінцем на самостійну акцію він не здобувся і тим запалавист справу. Пуфендорф каже, що козаки не хотіли переходити за Нарев, щоб їх не навели на конфлікт з московським військом («боялися, щоб їх часом не повели на Москалів, вважаючи се недопустимим, з огляду на союз з ними»), але Ракоцій вислав до них Немирича і Штернбаха, вони заспокоїли козаків з сього погляду, і ті згодилися йти з Ракоцієм ³⁾. Се було початком катастрофи.

Кілька подробиць з сього критичного моменту знаходимо в листі Ракоція до короля з 27 травня н. ст. Виправдуючи своє спізнєння, він поясняв, що козаки поставили «не-

¹⁾ Тамже с. 297—8, реляція з 25 травня.

²⁾ Urkunden VIII с. 172. ³⁾ Пуфендорф с. 262.

дорічне і цілком несвоєчасне жаданнє, щоб їм вертатися до дому, під якимись благовидними мотивами; я ніяк не міг того допустити, але вчора (себото 26 травня) провідники війська вимовили то собі, щоб відіслати на Україну значну частину возів, обтяжених великою здобичею (що таки й справді було), і з ними якусь частину війська. З тої причини я сьогодні міг тільки трохи посунути свій табор в напрямі до в. в-ва поза Янов—звідки вони хочуть послати сі вози. А що ген.-майор Немирич при нагоді сеї відправи козацьких возів хоче їхати в своїх справах на Україну до п. Хмельницького, то коли в. вел. схоче доручити йому які небудь переговори там, прошу се зробити, але так щоб з того не було проволаки»¹⁾.

В дійсности справа не була поладжена, і тиждень пізніше, в ночи на 3 червня Ракоцій сповіщає короля, що «несподівано серед козаків виник новий бунт (гебеШо), вони не схотіли слухатися своєї старшини і йти за табором моїм, а стали ладитися до повороту. О годині 12 по полудні гетьман (Жданович), бувши в 3 милях від мого табору, дав мені про се знати і я вислав до них Целестина (Шгернбаха) і Немирича; в сій хвилині вони повідомили мене, що мають надію їх перекопати; я посилаю до них, щоб вони йшли за мною з вибраними людьми»²⁾.

На сім кореспонденція на сю тему вривається; як розвязано справу, докладно невідомо. Козаки пішли з Ракоцієм під Варшаву, яка частина саме—не ясно; що їх зісталося в Берестю, що пішло на Україну—не відомо так само.

Ракоцій не доторкнув Карла, що викликавши його з Стенбоком під Варшаву, прогнїв польського війська, сам спішно вийшов з Польщі в середніх днях червня, щоб зайнятися операціями против Даниї. Закриваючи очі на небезпечне становище, в яке він ставив себе і Ждановича, Ракоцій наввипередки з Стенбоком заходилися коло здобуття Варшави; 19 червня місто піддалося і всі учасники—Угри й козаки, Волохи й Шведи регулярно занялися її грабуванням³⁾. Ракоцієві приємно було думати, що от уже обидві столиці Польщі—Краків і Варшава в його руках. Але се була остання, дуже ілюзорна утіха. Стенбок мав уже наказ від свого короля кинути Ракоція і поспішати до головного війська, і 21 червня Шгернбах повідомив про се Ракоція. Ракоцій, почувши се зробив йому істеричну сцену, нарікаючи, що Шведи його спровокували на таку небезпечну авантюру і тепер так ганебно його покидають. Мовляв сидів він спокійно дома, Поляки, Цісар, Москва, Татари запобігали його, щоб він звязався з ними против Шведів, але він «во славу божу і з любови до шведського короля» (яко протектора евангелицтва) зістався в союзі з ним, пустився задля нього в такий тяжкий зимовий похід, а тепер, коли неприятели зібрав свої сили, і австрійський сукурсе уже приступає. його кидають на погибель, против точного змісту догвору, і т. д. Коли ж Шгернбах стоїчно витримав сю істеріку, запевняючи, що король зовсім не думає покидати Ракоція і зібравши нову армію вернеться до Польщі та з новими силами поведе боротьбу против Яна-Казимира, почав Ракоцій благодіти Стенбока, щоб він принаймні ще на кілька днів зістався при нім, щоб замаскувати відступ і не допустити до якого небудь небезпечного вибуху в війську.

¹⁾ Transsylvania II e. 299, дата: в таборі під болонями (ad Ionie) 27 травня.

²⁾ cum selectioribus, тамже с. 303, дата: in castris ad Grod 3 junii hora noctis 12, поміта шведської квартири: 27 травня (ст. ст.).

³⁾ «Козаки чисто розграбили місто. Рядовики-Шведи теж посвоєволили в місті, і Ракоцій за се робив закиди, але Стенбок відповідав, що він з Варшавянами не входив в ніякі умови і вважає їх за неприятелів, найбільше тому що пофередня їх невірність зробила йому ненависним се місто»—Пуфендорф с. 262.

Бо як вони побачать, що Шведи їх кидають, то не тільки козаки теж покинуть його зараз, але й Угри можуть підняти повстання.

Становище Ракоція в тім менті дійсно було розпучливе; він загнався на сам край авантюри, з котрої йому тепер не було повороту. В тім моменті він ще не знав, що саме в тій хвилі коли його військо грабувало Варшаву, його колишній приятель Любомірський—котрого він так небезпечно роздразнив грабуванням його Ланцутської маєстности,—на чолі ріжної жадної здобичи збираними вступив на Угорщину і віддає йому з лихвою, грабуючи його маєтки і всю країну, викликаючи загальне обурення против Ракоція за накликану ним біду. Але й те що він мав перед очима, приводило його до відчаю. З одної сторони він і його повірники киулися шукати порозуміння з Яном-Казимиром і його двором, щоб забезпечити собі свобідний поворот до дому, з другого—благали Стенбока замаскувати їх відступ перед власним табором. Але Стенбок, на конференції 22 червня рішучо відмовився йти з Ракоцієм, щоб не бути відтятим від головної шведської армії. Кінець кінцем згодився провести Ракоцієве військо півтори милі горі Вислою і потім непомітно відлучитись, так щоб Ракоцієве військо того не помітило. З тим Ракоцієм того ж дня 22 червня вирушив с-під Варшави Вислою, шукаючи безпечнішої дороги додому на Угорщину.

Оповідання бранців захоплених в переддень капітуляції Варшави, 18 червня, небезітересно характеризують стан козацького і Ракоцієвого війська в сім моменті ¹⁾.

«Іван Бошина з полку Ференца Сербина, козак родом з Самгородка на Україні (оповів): козацького війська 6 тисяч, гетьманом (General) Антін київський, Богун за обозного (General Quartiermeister) і заразом командує полком; звичайні полковники: Ференц Сербин—заразом комендант сторожі (General Wachtmeister), полковник Сулименко, полковник білоцерківський—котрого імени не знає. Має ще гетьман Антін полковника над яничарами—котрих одначе тільки 50, але його післав до Хмельницького послом з Берестя, в 150 коней, і тих яничарів відіслав з ним, бо трудно було з ними—не було чим платити. Чули вже, що цісарське військо прийшло до Польщі, і коли се так—думають, що ім (Ракоцієвим себто) буде зле. Поки стояли на другім боці Висли, карано їх коли вони палили; тепер їх за се не карають, тому палять. Сподівається, що Варшаву збудуть. Послав їх (козаків) сам Хмельницький, але всі козаки вже під Берестем хотгли вертати до дому, тільки Ракоцієм їх затримав, навіть грозився, що буде їх бити як ворогів».

Інший бранець, Молдаванин, між иншим сказав: Зловлено їх 18-го, коли їх післано на звіди, партію з 300 чоловіка, всуміш Молдаван і козаків. Молдаван і Волохи разом тільки 4 тис., всі кінні; що дня багато х умирає від якоїсь невідомої, але заразливої хвороби; не мають соли ні хліба, живляться тільки мясом, і взагалі провільниту не довсзять правильно, а хто того більше вїздить, градає лишок ипшим. Молдаване, Волохи і Козаки мають замір проводити Ракоція до Кракєва, але та покинуть, а коли б їх хотів затримувати силою, то воліють з ним битися, а не дати себе змусити йти далі. так вони собі урадили. Скільки тепер з ними самих Венгрів, того не можна певно знати—бо ведуть з собою силу волоцюг, награбованої худоби, коней і всякої всячини, і тим усім заставляються; може бути самих Венгрів тисяч 16. Під Таровим Ракоцієм відіслав до дому 15 возів під охороною. Козаків з Ракоцієм тепер 6 тис., їх гетьманом Антін; мають 6 гармат, але малі, на сяжень ²⁾ довгі.

¹⁾ Жерела XII с. 475.

²⁾ Klafter—скільки чоловік сягає обома руками.

Така була ситуація, коли в середині червня, майже в однім часі прибуло до Чигрина—ще не знаючи тих рішучих змін, які сталися на польським театрі війни—з одної сторони московський посол Бутурлін, щоб натискати на гетьмана і військо, аби розірвали з Шведами, а з другої—шведський посол Лідієкрона з семигородським Шебеші—навпаки старатись про діяльну поміч від козацького війська, про тісніший, формальний союз з Швецією, і т. д. Гетьманський двір став ареною незвичайно цікавого дипломатичного турніру, що правда—властиво в своїх підставах вже пережитого, перейденого тими подіями, що пройшли в тім часі на театрі війни, але дуже цікавого ідеологічно. Москва пильнувала, використовуючи критичну ситуацію—хоробу гетьмана, смерть митрополита, боротьбу партій,—на те щоб тісніше звязати Україну своїми центральстичними плянами. Навпаки шведська дипломатія апелювала до свободнолюбних поривів, до потягів до державної самостійности, лякала авторитаричними замахами Москви, її нетерпимістю до свободи і т. и., щоб підсилити окремішність України і змусити її зайняти самостійне політичне становище.

Бутурлін з дяком Михайловим приїхали до гетьманської резиденції 13 н. с. червня¹⁾, але вже перед тим, в дорозі мали дуже цікаву розмову з Остафієм Виговським, батьком писаря. Посли їхали (може навмисне) через Гоголів (Оглав), де мешкав Остафій, він урядив їм тут парадну стрічу, з духовенством вийшов на зустріч, потім запросив до церкви, відти на обід. Крім самого Остафія були його сини Данило і Константин, виглядає се на умисно підготовлений з'їзд чи з ініціативи Бутурліна, що міг мати охоту розмовитися «по душам» з такими довіреними людьми, чи правдоподібніше—з ініціативи родини Виговських, що мали охоту через сих послів приготувити сприятливий ґрунт для кандидатури на гетьманство для свого Івана. На жаль, послы очевидно не все написали з тих секретних розмов до свого звідомлення, були мабуть і такі річі, якими не було чого хвалитися перед царем, а крім того і в звідомленню в сім місці прогалина.

В звідомленню записано, що послы поставили питання про поміч Ракоцієві від козацького війська: як се гетьман без відома царя взявся помагати Ракоцієві здобувати польську корону, призначену цареві, і як козаки собі уявляють будучі відносини з Польщею, коли б Ракоцієві вдалося дістатися на королівство: яка тоді буде границя війська Запорізького? На се Остафій росповів ото що ми чули вище (с. 1250—2) про тривогу і підозріння, викликані у гетьмана і в війську виленським договором, про крайне роздраженне гетьмана, його намір відірватися від царя, союз з Ракоцієм і посилку до нього Ждановича; тепер продовжую по поданім вище. «Полковника Антона Ждановича післано з військом Запорізьким сього року в місяці січні. Наказано йому сполучившись з військом Ракоція венгерського, з мунтянським і волоським іти на польські городи і ті городи воювати і засідати; а умова у гетьмана з Ракоцієм така: городи по Вислу ріку, в котрих жили руські люде благочестиві й церкви були, мають належати до городів війська Запорізького. А гетьман сильно ошалів і від хороби на всіх гнівається: краще б і не жити, аби його не бачити, або від нього утікти. Син мій, писар так мині казав, що гетьманському злодійству і неправді ніяким чином догодити неможна—«Коли б. каже, не ти та не мати, то я б від жалю сердечного давно б утік чи до

¹⁾ Йх звідомлення, дуже інтересне, писане дуже докладно, на жаль не заховалося в цілости; початок його надруковано в Актах Ю.З.Р. III с. 354 дд., д. історичн., з иншого списку тамже т. XI с. 81 дд., але все таки багато бракує.

цар. величства чи до іншої держави. Для вірної служби цареві Іван і оженився тепер—на шляхтянці благочестивої віри, доньці Богдана Стеткевича—у сих Стеткевичів маєтности в Оршанським повіті, вони на своїх грунтах Кутейнський монастир побудували. А другий син Константин оженився з дочкою Івана Мещерського. Хочуть бити чолом цар. вел., щоб їх пожалував—дав їм маєтности як інші шляхти». На тім запис уривається (557).

13 н. с. червня Бутурлин і Михайлов приїхали під Чигрин. Не доїздячи верств 10 стрічав їх миргородський полковник Лісницький з козаками. Привитавшись розповів, що дістав від гетьмана наказ: іти наказним гетьманом з усім військом Запорізьким против кримського хана, щоб не пустити його до пограничних городів царських і війська Запорізького. Тепер стоїть ¹⁾ за 10 верст від Чигрина і збирає військо, а хан перейшов Дніпро під Очаковим і стоїть недалеко. «А тепер до нас прийшла така чутка, що цар. вел. не знати за які вини гнів свій положив на нас, підданих своїх: хоче послати на нас своє військо—нас воювати. Одначе ми лишили своїх жінок і дітей без усякої охорони. Коли впаде на нас меч його цар. вел., ми підложимо свої іменем гетьмана меч не противлячись—нехай буде у всім воля вел. государь нашого!».

Посли на такі неприємні слова відповіли: «То вам хтось говорив зрадливо (воровски), на ссору. Вел. государь держить вас, своїх підданих в своїй ласці і жалюванню, і ви йому служите, против неприятелів його стійте, а воровским смутным словам ніяким не вірте! Служба ваша у цар. вел. забвенна не буде». І так поклонившись собі роз'їхались.

Потім за п'ять верст перед Чигрином стріли послів гетьманчій Юрій, писар Виговський і осавул Ковалевський, з ними козаків чоловіка з 200. Гетьманчій, писар, осавул зайшли з коней, окольничий і дяк вийшли з ридванів і гетьманчій привитав їх іменем гетьмана і перепросив, що сам не міг виїхати, бо дуже хорий. Привитавшись сіли всі на коней—посли і старшина, і так їхали разом, аж до господи призначеної послам. Згодом прийшов писар іменем гетьмана спитати про здоров'я, і посли просили через нього гетьмана, щоб визначив їм скору авдієнцію. Другого дня рано прийшов осавул Ковалевський і з ним козаки привели двох коней в уборі; осавул сказав: «Добродій наш гетьман велить вам їхати до нього». І так поїхали. На гетьманським дворі в сінях стрів їх писар і сказав: «Не майте за зле—гетьман дежить хорий і сам ніяк стрінуги вас не міг». Війшовши до кімнати, помолившись богам і гетьманові вклонившись «то обичаю», посли «за наказом» спитали про здоров'я гетьмана, писаря, полковників, обозного, осавулів, сотників і всієї старшини, всього війська і всіх православних християн і передали гетьманові грамоту, котру прийнявши, гетьман «чолом ударит», питав про здоров'я царське і засвідчав підданчі афекти: «Дай господи вел. государеві многолітне здоров'я, побіду і одолінне на неприятеля. Щоб покарати не тільки иновірців-еретиків, але і самого бісурмена турецького султана, а ми його вірні піддані раді за його наказом битись і кров проливати» ²⁾.

Тоді Бутурлин роздав дарунки і об'явив царський наказ: щоб гетьман вислухав послів у царських справах. На се гетьман сказав: «Слухати мені сьогодні государських справ ніяк не можна, бо постигла мене недуга велика, вам самим відома, і я ті царські великі справи велю вислухати писареві військовому». Але посли настоювали, що їм

¹⁾ Гетьман чи гетьманчій? з тексту не ясно.

²⁾ Промови записані в авдієнню то в першій то в третій особі, я перевозжу в першу для одностайности де можна.

наказано говорити з самим гетьманом, а не з писарем, і їм від царського наказу ніяк не можна відступити.

«Але гетьман говорив, що в такій його великій нинішній недугі про господарські справи говорити і відповідати ніяк не можна. Та й усе що буде йому говорено, (однаково) не буде утаєне від писаря».

«Окольнічий і дяк сказали: «Відмовлятися тобі ніякими замислами не годиться, а треба слухати указу і повеління вел. государя без всякої суперечки». Але гетьман відказав: «Я указу і повеління вел. государя у всім слухати повинен, але тепер за недугою про государеві справи говорити не могу; як дасть бог, буде мені від хвороби легше, я вам дам знати». І велів писареві просити окольнічого і дяка до столу на обід. Окольнічий і дяк відказали: «За ласкою цар. вел. готові у нас обіди на господі, будемо їсти у себе». На се гетьман сказав: «За ласки цар. вел. всі що бували до мене прислані від цар. вел., в моім дому їли—для ласкавости царського до мене і всього війська—і за многолітне здоровле государське чашу пили. І вам годиться также вчинити—щоб мні не було в тім сумніві при такій недугі; а коли не вчините, то здаватиметься мні, що то ніби цар. вел. веласка до мене».

Тоді окольнічий і дяк лишлись на обід; сиділи з ними і частували: гетьманова жінка Ганна, гетьманова донька—жінка Данила Виговського, писар і осавул, а гетьман за столом сидіти не зміг, лежав на постелі. «А як було в пів стола, велів собі налити срібний кубок і піднявшись з постелі, велів себе тримати і так пив чашу за многолітне здоровле государеве», приказуючи на здоровле і на побіди цареві і його родині, патріярхові, боярам і т. д. «А випивши за государеве здоровле чашу, більше стояти не зміг, і підчас усього обіду лежав на постелі. А після обіду окольнічого і дяка проважали до господи писар і осавул, а за ними з гетьманського двору принесли венгерського і волоського вина, і писар з осавулом говорили: «Прислав нас гетьман просити і частувати, а ви то гетьманові за зле не майте, що за своєю хоробою ніякої вигоди вам учинити не міг». І так дочастувавши пішли до дому ¹⁾.

Другого дня, 15 н. с. червня посла вирядили свого чоловіка до Виговського—добитися розмови з гетьманом і відповіді в доручених їм «великих росударських справах». Виговський пішов питати гетьмана і прийшовши до послів сказав, що гетьман велів переказати: «Постигла мене недуга конечна, і хоч мні самому дуже б треба вислухати государських справ, але за недугою ніяким чином того не можна вчинити—не майте мні того за зле». Посли повторяли, що їх виправлено було спішно, і гетьман повинен їх вислухати і дати відповідь негайно; але Виговський відповів тільки, що як гетьманові стане лекше в його хоробі, він їх попросить до себе в государських справах. Тоді посла почастували його і приступили до випитування від нього, що їм було наказано. Відкликавшись до його православної віри і присяги, пообіцявши велику милость царську і т. д. пост вили йому питання: «Для чого шведський король, Ракоцій, і господарі волоський і мунтянський війшли в союз з гетьманом, і про що вони між собою зедуть зносини?»

«І писар дивлячись на ікону Спасову, перехрестившись і великі клятви підносячи говорив: Гетьман і все військо государеві слуги і піддані правдиві, без усякої шатости. А що гетьман в'їшов у союз (соединился) з шведським королем, Ракоцієм, Мунтянами і Волох ми, і завели м ж собою приятель і любов, то не для чого иншого як тільки на

¹⁾ Акты III с. 558—561.

славу і честь царського имени. Се правда, що пішли такі балачки, нібито вел. государ велів з Поляками робити згоду згідно з Полянівським договором—щоб Запорізьке військо належало як давніш—до Корони Польської, і гетьман і все військо з того засмутились. А Поляки дуже були зрадли тоді, що вел. государ велів учинити з ними договір і дати спокій: почали лукаво хитрувати і забігати до всяких держав: до турецького султана, хана, цісаря, шведського короля, до венгерського і до інших, щоб вони на спілку з ними воювали і руйнували військо Запорізьке і всіх православних християн Малої Росії. Отже гетьман подумав: коди навіть вел. государ і не велів віддати нас Полякам по давньому до Корони Польської, нехай всетаки Ляхи з сусідніми державами не сполучаються і на нашу руїну з військом своїм в союзі не входять. Після до Ракоція венгерського, до господарів волоського і мунтянського—договорюватися про любов і приязнь і про союз на неприятеля, і Ракоцій і господарі тому зрадли, зложили умову з гетьманом про приязнь, любов і брацтво, і присягу вчинили на те щоб бути з нами в братській приязни, любові і спілці. Се ми зробили цар. вел. на вічну славу, що такі шановні володарі вчинилися в приязни і брацтві з нами, а на царських неприятелів у спілці. І полк. А. Жданович з військом пішов на Поляків не на те, щоб Ракоція посадити на Короні Польській, а тільки щоб спільні неприятелі Поляки не звязувалися приязню й підданством з сусідніми монархами та нас не воювали і не руйнували».

Посли не прийняли сього пояснення. Вони заявили, що дуже дивуються, як се гетьман і військо мають зносити і спілку (соединенє) з неприятелем царським шведським королем, і всяку охоту до помочи переносять на шведського короля і Ракоція: царське військо Запорізьке чинить поміч неприятелям царським без царської волі і повеління. Нагадували присягу зложену на послушенство цареві і докоряли за її порушення.—«Тепер ви то робите забувши страх божий і вашу обіцянку: всяку добру поміч чините неприятелеві цар. вел., а Корону Польську, на котру обрано вел. государя, руйнуєте, грабуєте і кров християнську проливаєте; церквам православної віри і людям православним в Короні Польській сущим від кальвинів діється велика руїна і безчестє, так що й слухати страшно. Вважайте, щоб вам не стягнути на себе такими неправдами гніва божого», і т. д. ¹⁾.

Звідомленне в сім місці має знову прогалину, і ми не знаємо, що на се відповів писар, і що далі говорили послы. Стаємо свідками нової розмови, котру мали з послами гетьманич і писар 19 червня; трьох днів бракує, і можемо собі уявити, міркуючи з попереднього, що всі сі дні послы штурмували Виговського домаганнями розмови з гетьманом, нарешті на жаданне гетьмана конкретизували питання («статьє»), на які мали дістати його відповідь. Розмова відбувається, як сказано, з гетьманичом і писарем, очевидно висланими від гетьмана. Початку бракує. Гетьманич і писар кажуть, що на перший пункт—очевидно про підтримку Ракоцієві в його претензіях на польську корону—гетьман відповідь приготував і питає, що далі ще мають послы його питати. На се послы відповіли, що поки вони не покінчать з першою статтею, вони не можуть переходити до дальшого. Тоді гетьманич і писар пішли знову до гетьмана і повернувши писар дав таку відповідь:

«Всі ті пункти, що ви говорили, написані були в царській грамоті до гетьмана, а гетьман як перед тим писав вел. государеві про лукаві замисли лядські, так і тепер ведів сказати всю правду.

¹⁾ Тамже с. 563—4.

«Цісар римський, як давній ненавистель благочестивої віри, намовляв нас бути під королем польським. І таке ж говорили (цісарські просли), щоб гетьман і військо, відставши від царя, жили під цісарством (зверхністю цісаря) окремою землею, так як живуть різні графи і свободні князі під владою його; обіцяли великі вільності і великими дарунками звабляли. Але гетьман і всі ми не можемо ні думати того, щоб зломивши присягу відлучитися від царської руки і бути в підданстві у иновірців.

«З Ракоцієм венгерському нас зовсім не було такої умови, щоб збивши Поляків посадити на королівстві Ракоція. Як що Ракоцій де небудь почне писати себе королем польським, гетьман з військом будуть з ним битися, не жалуючи своїх голів. Се Ляхи помагають Ракоцієві дістатись на королівство польське: канцлер Кюрицінський, гетьман польний Любомірський й инша шляхта, що мають маєтности коло угорської границі, і нам се відомо певно, що Любомірський й инша шляхта, взявши корону і державу польського короля, відвезли то Ракоцієві, аби він був королем польським і їх своїми силами обороняв. А гетьман і військо ввійшли в союз з Ракоцієм й иншими тільки на те аби вони не з'єдналися з Поляками»,—іде буквально повторення того, що говорив Виговський послам 15 червня, і потім таке закінчення: «А против неприятелів царських: польського короля і Поляків гетьман і військо за указом царським готові битись і кров проливати. Ми жичимо того¹⁾ щоб вел. государ володів короною, також як і в. кн. Литовським²⁾. Тепер Ляхи стягають війська свої під Камінець Под., і Татари прийшли Ляхам у поміч: всі орди стоять по обох боках Дніпра недалеко Чигрина. Турки з сілістрійським башою й иншими теж ідуть на нас і переправляються через Дунай. Тому гетьман велів війську рушитися против Татар—неприятелів божих, що разом з Ляхами пильнують церкву божу знищити і віру християнську викоринити. Треба насамперед тих поганців Татар викоринити, а потім і на инших ворогів царських рушитися—на Ляхів»³⁾.

Посли знову почали твердити: як се зложивши присягу цареві, козаки підтримують шведського короля і Ракоція, грабують Польщу і підтримують кальвинів і еретиків? «За наказом» нагадали слова гетьманські, сказані Фомину, і повторили те що з сього приводу було доручено говорити Кикину: гетьман повинен приложити всі старання, щоб на коруні Польській і в. кн. Литовським був цар, в інтересах розмноження православної віри. В інтересах її цар же й прийняв під свою руку Запорізьке військо, зібрав великі сили і сам персонально ходив на війну, «а в городи Малої Росії⁴⁾, для оборони твоєї і всього війська Запорізького не раз посилав своїх воеводів з великим військом. Вони билися з коронними гетьманами й Кримськими Татарами й визволили військо Запорізьке своїм твердим стоянням, а цар. величество від тих походів поніс превеликі видатки». З сього приводу зроблено такий характерний екскурс в історію (скорочую його фразеологію де вона не має вартости)—

«Як минулого року 162 (1654) прислав гетьман і військо в потребах військових своїх послів С. Богдановича і П. Тетерю, вони на розговорі у кн. Трубецького з товаришами з наказу гетьманового і військового говорили, щоб цар. вел. велів бути своїм воеводам в великих містах Малої Росії: в Києві, Чернигові, Переяславі, Ніжині, а по

¹⁾ «и зычимъ того, абы»... дяк старався записати автентичні слова.

²⁾ Завоюваннем себто, а не вибором.

³⁾ Тамже с. 564—5.

⁴⁾ «в свои, великого государя Малыя росіи войска Запорозкаго городы». Складна формула.

інших містах щоб воевод не було, а всякі доходи з городів Малої Росії щоб збирали ваші люде, а зібравши передавали царським воеводам і приказним людам. Во коли дохід на царя вбиратимуть свої люде козаки, то хоч декому й здаватиметься тяжко, то не будуть досадувати, тому що збиратимуть згідно з їх правами. А переписати всі доходи і обрахувати нехай цар доручить якійсь своїй людині. Одначе вел. государ, прийнявши гетьмана, військо і всю Малу Русь під свою руку, велів з городів Малої Росії бути своїм воеводам тільки в Києві. В інших городах воеводів і досі нема, а доходів ніяких ні в однім городі, опріч дрібних доходів київських, вел. государ до своєї казни не збирав, і всі доходи з тих городів збирає гетьман на себе. Таке милостиве жалювання треба памятати Вел. государ держить вас під своєю рукою для самої тільки православної віри, а не для користи. І чи ж годиться вам вести зносини з неприятелем цар. вел. і без царської волі з ним заходити в спілку? Треба і вам царського неприятеля мати за свого неприятеля—як правдивим православним християнам, звязаним союзом Христової любови¹⁾.

Вислухавши таку предіку гетьманич і писар сказали, що вони все се перекажуть гетьманові й принесуть його відповідь, і повернувши від гетьмана сказали: «Гетьман і військо бажає і зичить, щоб на Короні Польській був й. цар. вел., і щоб вона була прилучена до Російської держави також як і в. кн. Литовське. То також бажаємо бачити, щоб король польський у ніг цар. вел. смиренно просив милосердя і був його підданим, і щоб Господь підняв християн над усіми невірними. А з Шведами у нас приязні зносини здавна—ще як була королевою шведською Христина. Знаючи, що Ляхи наміряються на нас натиснути, ми з ними не мирились, вичікуючи, щоб Шведи натисли на них війною в своїх інтересах²⁾.

«А такого запису у нас не було, щоб помагати шведському королеві і Ракоцієві здобути польську корону. Тільки знаючи, що вони, лукаві Ляхи, підняли на нас різні держави, і бачучи самі, як Турки вже через Дунай переходять, а Татари зближаючися до них ідуть обома сторонами Дніпра,—ми шукали собі союзників, щоб дати відсіч неприятелям царським і нашим, і викориняти до останку тих злочитрих Ляхів та їх помічників Татар³⁾.

Іншими словами, гетьман обстоював своє право на самостійну дипломатію. У козаці» давні приязні відносини з Шведами, і вони хочуть їх заховати незалежно від того, чи цар воює з ними чи мириться. Цареві вони бажають всяких успіхів в Польщі: чи польським королем стати, чи польського короля взяти під ноги і зробити своїм васалем. Але для себе твердо знають одно: Ляхи проти України лукаво мислять, наступ готують, і Українці повинні против них шукати союзників де можуть, не оглядаючися на московську політику. При всій нібито лояльності і доброзичливості, в відповіді гетьмана звучало явне легковаженне московської дипломатії, тим часом як Москва вимагала, щоб він докладно тримався московської політичної лінії. Цар хоче бути королем польським, Ракоцій і Карло-Густав ідуть на переріз сим плянам, гетьман повинен з ними приставати, а всю енергію повинен звернути на те, щоб допомогти цареві опанувати Корону і в. кн. Литовське, як то він обіцяв перед Фоминим.

¹⁾ Тамже с. 566—7.

²⁾ Се місце відповіді гетьмана особливо лихо перекладене в московським відомленню. Загальний зміст досить ясний, і відповідно до того я постарався реставрувати і сю фразу.

³⁾ Акты III с. 568.

Тому вислухавши відповідь гетьмана, посли рішуче зажадали розмови з ним сам на сам. Писар пішов і приніс відповідь: «Гетьман просить до себе». Прийшовши до гетьмана посли в доволі різких тонах—судячи з їх звідомлення, повторили йому те що говорили писареві (я скорочую фразеологію, яка затемнює хід гадок, і упрощую їх виклад):

«Присягли ви, гетьман і військо, бути в повнім послуху цар. вел. і в усім йому добра шукати, а замість того помагате Ракоціві. А тепер не знати як—ще гірше робитись: ви поєдналися з неприятелем царським, королем шведським, і з його військами, і за помічю козацького війська Карло-Густав зловув багато міст в Короні Польській і прилучив до Шведського королівства. Ти, гетьмане, велів полковникові А. Ждановичу помагати шведському королеві без волі царської і переступив присягу. А вам годилося, памятаючи віру православну і премногу ласку цар. вел., дбати про те, щоб цареві бути на Короні Польській і в. кн. Литовським, щоб ті держави прилучилися до Московської, і всі православні народи тішилися, бачучи послушність вашу і всеї Малої Росії цареві, а не спілку з кальвинами»¹⁾.

«На се гетьман сердито відповів: «Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз (дружба) і приязнь і згода давня: тому більше шести літ, ще як ми не були в підданстві під царською високою рукою. І Шведи люде правдиві, всякий союз і приязнь —на що слово дали—додержують. А царське величство зо мною і всім військом немилосердно поступив²⁾: помирившись з Поляками хотів був нас віддати в руки Полякам. Тепер же до нас дійшла чутка, що цар. вел. післав з Вільна на поміч Ляхам, а против нас і шведського короля та Ракоція 20 тисяч війська. А ми, як іще в підданстві не були, цар. величеству служили і добра хотіли: кримського хана умовляли і на царські пограничні городи не допускали вже 9 літ—а вони (Татари) були вже й порозумілися з Ляхами на знищення Російської держави³⁾. Таке зробив я в послугу царському величеству. І тепер ми від царської високої руки не відступаемо, і як вірні піддані йдемо на неприятелів цар. вел.—бісурменів. Хоч би в нинішній недуді моїй постигла мене смерть! На те веземо й труну з собою.

«А судді Самійлові і полковникові Тетері я не казав, і в гаджі того у мене не було, щоб цар. вел. велів бути своїм воеводам в більших містах: в Чернигові, Переяславі й Ніжині, і щоб збираючи доходи віддавано царським воеводам. Бувши на трактатах з ближнім боярином цар. вел. В. В. Бутурлиним з тов. ми тільки умовилися, щоб воеводи були в самім Києві—на те (тільки) щоб сусідні володарі бачили їх підданство під високу руку цар. вел., що в стародавній столиці вел. князів російських царські воеводи.

«А доходи в Малій Росії невеликі: що й пришлють з котрого небудь міста, все розкхитється на корм послам і післанцям з ріжних держав та на всякі військові потреби.

¹⁾ Тамже с. 568—9. Дальше я подаю промову гетьмана можливо близько до Бутурлинового звідомлення, тільки переводячи з третьої особи на першу.

²⁾ «Над ним, гетьманом і надо всім войском Запорожским учинул было немилосердіе свое»—з контексту ясно, що ці слова вжито для чемнішого виразу замість того щоб сказати виразно, що цар слово зломив (зрадив) і договору не додержав.

³⁾ Тут гетьман очевидно розумів головню подію 1650 року—як він не пристав до походу на Москву і відвернув Орду, справивши замість Москви на Молдаву.

«А віри християнської я ніколи не руйную! Бували зі мною в спільці й бісурмени: кримський хан і всі Татари, але мене слухались, кров свою проливали за моїм повелінням за церкви божі й віру православну.

«Вел. государ у всім має волю, яко монарх великий. Але мені то дивно, що йому бояре нічого доброго не порадять: ще Короною Польською не заволоділи, і згоди до кінця не привели, а з другим панством—з Шведським війну почали. А шведський король так міцно договорився—з усіми курфїрстами, графами і вільними князями, щоб йому помагали воювати з цісарем римським, і 16 земель до союзу з собою привів. Як би я не звязався союзною приязнею з Шведами, то Поляки з усіми тими, що тепер зі мною у згоді: з Шведами, з Ракоцієм, з Волохами, з Мутянями, з Кримськими Татарами напевно всіх нас, царських підданих в Малій Росії вирубали б, випалили і спустошили. Хочби цар і хотів боронити, але його військо так скоро на поміч би не поспіло, а ми всі марно б згнули, і Російській державі царській теж було б не весело»¹⁾.

Посли на се відповіли (московське многословіє можливо скорочую—тим більше що воно здебільшого повторює те що вже говорилося писареві й гетьманичеві): «Гетьмане, стид тобі було говорити такі непристойні слова! Годилось тобі пам'ятати бога і присягу та милість царську і поміч від нього, та йому добра шукати. А тепер за помічю війська Запорізького, за твоїм наказом шведський король і Ракоцій забрали багато міст Польської Корони; неказанне багатство пошарпавши, прилучили їх до своєї держави. Ви неприятеливі царському помагате і Корону Польську—на котру вибрано його цар. вел., руйнуєте, грабуєте, кров християнську проливаєте, а церквам нашим православним від кальвінів Шведів і Венгрів руїна чиниться велика, так що страшно й слухати. Треба вам пам'ятати милосердя царського вел., як він задля православної віри, за вашим чолобиттем і сльозним риданням прийняв під свою руку і з неприятеливіх рук визволив. А як цар. вел. на неприятеливіх ваших—Польських і Литовських людей паступив, військом своїм побив і зруйнував, і Поляки через його перемогу стали безсильні,—підчас упадку їх на грабованне та на шарпаннуну знайшлося у вас приятеливіх багато. Поки неприятеливі ваші польські й литовські були страшні та сильні, то ніхто не помагав вашому визволенню, тільки й. цар. вел., і як вам було від неприятеливіх тісно, тоді й ти, гетьмане, говорив з послами й ц. в-ва лагідніше (пословнїе), а тепер говориш зе великою пихою, не знати як²⁾. Сам памятаеш, як я приходив з великим військом в поміч вам і в оборону від неприятеливіх ваших—Поляків і Татар: тоді ти був дуже покїрний і до нас виявляв велику любов³⁾. Годиться одержу мінати, а слово неодмінно (держати).

«Шведського короля против царського величества неправди і договору нарушення тобі добре відомі; таких великих неправд не тільки вел. государеві нашому, помазаникові божому, терпіти не можна, але й ти, простий чоловік (!) не стерпів би, якби тобі хто такі прикрости поробив.

«Твоя служба й цар. вел. відома і ніколи забута не буде, вел. государ держить тебе в своїй милости, великій чести, і надалі ти будь певен милости й. цар. вел., але непристойну гордість відложи! Щоб вас від своєї високої руки відложити і віддати в під-

¹⁾ Акты III с. 569—540.

²⁾ «говориш с большими: пыхами невѣдомо по какой мѣрѣ».

³⁾ «был добръ низок и к нам держал любовь свою большую».

данство польському королеві, того й. ц. в. і в гадці не було. І се не можливе, що й. ц. в. велів послати на вас з Вильни 20 тис. війська: се хтось говорив, щоб посварити—тобі тому вірити не треба: царське величство вас, своїх одвоіріців, православних християн, держить в своїй ласці».

Гетьман видимо втомлений довгою розмовою відповів лагідніш:

«Я цар. вел. вірний підданий і від царської високої руки ніколи не відступлю. Цар. в-ва милость і оборону памятаємо—як боронили нас на Држиполи, і за се ми цар. в-ву також готові служити і голів своїх на жалувати. Але тепер треба тому дати спокій. Роздумавши все, дамо вам відповідь иншим часом, від тяжкої хвороби що впала на мене я страждаю і більше говорити не можу, від болю що мені докучає»¹⁾.

Велів застелити стіл і просив послів поїсти що бог дав. З кімнати вийшла дружина гетьмана Ганна і донька Катерина, що за Данилом Виговським, сіли за стіл разом²⁾ і частували послів. Сидів при столі також гетьманич Юрий, писар Ів. Виговський і гетьманів зять Данило. Після обіду послі поїхали—проважали їх до господи писар та осавул Ів. Ковалевський³⁾.

Другого дня, 20 червня прийшов до Бутурлина писар і сказав: «Гетьман велів вам сказати «Добридень», спитати про ваше здоровле, а в чім вам вчора вигоди не було, за але не майте, бо гетьман був дуже хорий—тільки тим і порадувався, що ви у нього в домі хліб їли. А що в тяжкій своїй хворобі говорив з серцем (запальчиво), то йому пробачте: він у недугі своїй на всіх гнівається, такий має норів, на всіх нас свариться за малу дрібницю, так що й підійти не можна. Та ще велів вам сказати: Як сього року приїздив стольник В. Кикин, я з наказу гетьмана говорив: коли вел. государеві не буде в гнів, гетьман пішле від себе до швед. короля і в листі нагадає йому неправди перед цар. вел. і нарушенне договору, і з того що той відпише, виявляться його гадки—чп буде він просити згоди з цар., вел. а вам його гадки треба знати.—То стольник про се чи доніс цар. вел-ву?»

Послі відповіли, що Кикин се цареві довіс, і коли гетьман про се королеві писав, нехай він їм тепер про се розповість: кого послав, які вісти його післанці привезли, коли король відписав—нехай їм грамоту віддасть; а які були з шведської сторони порушення договору, тому у них єсть реєстр (очевидно на той випадок, як гетьман буде про се писати до шведського короля). У московського ж уряду такі відомости про зносини гетьмана з Шведами (вже наведені нами више): гетьман Павло Сапіга говорив стольникові Нестерову, що у гетьмана Хмельницького були послі шведського короля, і 17 лютого такий післанець їхав через Слуцьк до Прусії, і його литовські люде зловили і привезли до Сапіги до Берестя з листом Хмельницького: там гетьман запевняв короля в своїх добрих почуттях—чекає мовляв шведських великих послів, щоб з ними договоритись. Ті шведські великі послі, мовляли Бутурлин і Вас. Михайлов, з слів Сапіги чи що, були виправлені ще в листопаді, мали їхати Поморем, землею цісарською, угорською, мутянською й волоською, але досі їх не було, загалляся в дорозі, але гетьман їх скоро мабуть сподівається?

Сим єхидним завважаннем послі хотіли виявити, наскільки вони добре поінформовані—можуть слідити і слідають за всіма нельояльними зносинами гетьманського

1) «трудности ради належашіє на мнѣ». Яка шкода, що все се в перекладі.

2) На московські поняття річ не пристойна.

3) Акты ЮЗР III с. 570—1.

двору з шведським. Говорилося в переддень приїзду до Чигрина Лілієкрони, і Виговський з свого боку, а московські послы з свого, ведучи сю розмову очевидно мали на гадці сей завтрашній приїзд. Отже Виговський на се оповідання відповів:

«Гетьман послав до шведського короля з листом козака Дорошенка, але він не міг проїхати, бо в кількох місцях Ляхи були в великім числі, тому він вернувся. А тепер гетьманові й нам стало відомо, що йдуть від шведського короля його радники (думные люди) і скоро мають бути в Чигрині. А що Сапіга казав, ніби гетьман в листі підкріплює ув'язнення своє¹, то казав се на ссору: в листі того не було, а написано було про стару приязнь, як ще за королеви Христини були зносини, щоб з двох сторін посподу воювати короля і Ляхів і всю Річпосполиту».

Послы ще раз покликали Виговського до щирої служби цареві, щоб заповнити собі ласку царську, і на сей многозначний заклик до сугубої відвертості він відповів такою характеристичною заявою:

«Я великому государеві вірний підданий, служу всею душею, гетьмана і полковників укріплюючи відвоюю від усякої шатости. На знак своєї щирої служби я тепер женився з донькою Богдана Стеткевича, у котрого на ґрунтах в Орші побудовані Кутеїнські монастирі. Хочу просити милости вел. государя, щоб дав мені й жінці моїй маєтності її батька Богдана, за стародавніми привілеями, а я вел. государеві вірний підданий до кінця життя мого: як зачав служити і працювати, так працювати невідступно. Іншій шляхті, яка цар. в-ву й не служила. була така царська милість і жалювання: й. цар. вел. велів їм володіти маєтностями за королівськими привілеями».

Се було досить виразна ціна писаревої служби, але послы, не мавши в сій справі виразної директиви, не пішли далі загальних заповінь, що цар за всяку заслугу милостиво жадує, а натомість доручили писареві вистаратися у гетьмана нову авдієнцію, аби він вислухав інші справи, а на те що було йому сказано в першій розмові, «учинив відповідь совершенну». Писар «відклонившися звичайно» пішов з тим до гетьмана ¹⁾.

Тим часом другого дня, 21 н. с. червня, «послѣ обѣда в вечернях» приїхав до гетьмана післанець від шведського посла і зараз же був прийнятий у дворі гетьмана, і з ним повнесено дарунки гетьманові: оправне сідло, чепрак і меч (колчер)—як довідалися московські послы. Оповідали їм гетьманські челядники, що зього післанця вислав перед собою великий шведський посол, що стоїть в 6 милях від Чигрина. Гетьман вислухав його промову лежучи, велів подарки прийняти і зараз його відправив. Другого дня приїхали самі послы: від шведського короля і від Ракоція (їхали вісім тижнів!) Стрічав їх за дві верстви від Чигрина писар і осавул. Шведський посол був зараз же у гетьмана, а після нього посол Ракоція, але не їли у гетьмана (московські послы очевидно пильно слідять за сими подробицями—кого з більшою често прийняв гетьман: їх чи тих).

Московські послы розпитували у челядників, з чим ті послы приїхали, що говорили гетьманові, і що той оповідав. Челядники казали, що були тільки етикетальні фрази (о отданім поклону и о поздравленіи), і не відомо, з чим приїхав шведський посол, а Ракоцій з-часта послів присилає—«щоб іменуватись йому королем польським».

¹⁾ Тамже с. 571—3.

Тоді Вутурлин і дяк послали до підписків гетьманської канцелярії: до Остафія Федковича і Захара Миськовича, довідатися що було на авдієнції і що є в листах? Обіцяли за те царську милость і дали наперед по 2 пари соболів. Підписки сказали, що Ракоцій прислав з тим, щоб йому іменуватись королем польським і венгерським. Воевода волоський і мунтянський нагадують гетьманові, щоб їх охоронив від наступу турецького і татарського: вислав напротив свої війська, щоб не допустити до землі Волоської і Мунтянської, не дати зруйнувати. А з чим прийшов шведський посол, того ніяк довідатися не можна: при гетьмані він нічого не говорив, а з писарем розмовляв сам на сам, промов не записувано, товмача не було: говорив з писарем латинською мовою.

Вутурлин і Василь Михайлів попросили прийти самого писаря, і спитали про все: «Объяви подлинно». Писар сказав: що від Карла-Густава приїхав його підскарбій Лілієкрона, з вірчим листом. На переговори гетьман відіслав його до нього, писаря. Писареві Лілієкрона сказав, що Карло-Густав прислав його для приязни і любови з гетьманом і військом Запорізьким: побачивши промисел, мужність і перемогу Запорізького війська над Поляками захотів він бути й собі «в приязни, дружбі і любови з гетьманом і з усім військом Запорізьким»¹⁾.

Другого дня, 23 н. с. червня, прийшов осавул Ковалевський, приведено з ним гетьманських коней і запрошено до гетьмана на розмову. На ганжу стрів Виговський і завів до гетьмана. Очевидно, він сим разом приймав на ногах. Посли «поклоновились звичайно», і гетьман говорив:

«Я певен, що не тільки я, але ніхто в Малій Росії не має заміру відступити від царської високої руки²⁾, і ми просимо вас донести наше прохання—щоб цар. вел. не вірив, коли хтось нас невинно удаватиме (наговорюватиме). А що ми війшли в товариство з Шведом і з Ракоцієм не попередивши царя, і цар. вел. за се на нас (гнівається)³⁾, то зробили ми се страху ради—тому що Ляхи задаючи фантазії великі⁴⁾, під клятвою мовили (нам) власне так, що цар. вел. вернув нас Ляхам. Також і для того, щоб Ляхи не з'єдналися з Шведами і з Ракоцієм на знищення наше. А того щоб вони⁵⁾ заволоділи Корonoю Польською, ми ніколи не жичили і не жичимо,—тільки аби й. цар. вел. вчинив мир і згоду з Шведом. Думаємо, що Швед буде до мирного договору прихильний, а коли не буде годитись, знайдемо на нього инший спосіб. Тепер же треба розпочати з Ляхами справу до кінця привести, так щоб всею силою з обох сторін: з одної царське військо, а з другої шведське били Ляхів, аби їх до кінця викоринити і з заграничними державами з'єднатися не дозволити. Бо ми то знаємо добре: хоч вони на словах вибирали цар. вел. на Корону Польську, а ділом той вибір ніколи б не стався. Се вони тільки задумали своїм лукавим вимислом на заспокоєнне, поки житиме Казимир: вони б увійшли в змову з заграничними державами і знову виступили б против. Сей їх лукавий замисел саме свідoctво виявляє—листи писані до турецького пісаря, що я післяв цар. вел. з своїми послами, з Фед. Коробкою»⁶⁾.

¹⁾ Тамже с. 573—5.

²⁾ Дяк старався передати сю промову з заховаєм виразів гетьмана, але вийшло місцями незнати що: так тут «Трактую певне, иж есмь я и ин никто живущий в М. Россіі... Але зміст ясний.

³⁾ Слова сього нема в тексті, але потреба його ясна.

⁴⁾ Розуміти—подаючи цареві надії на Польське королівство.

⁵⁾ Карло і Ракоцій.

⁶⁾ Акты Ю. З. Р. III. с. 575.

Очевидно слова гетьмана й інших осіб, яких їм довелося чути, перед усім писаря, кінець кінцем переконали Бутурлина і дяка, що гетьман не має заміру піддержувати претенсію Ракоція на польську корону, а ставить своїм завданням повне знищення Річпосполитої і поділ її між сусідами (се ми далі побачимо з їх реляції). Протип такого непримиреного становища гетьмана супроти Поляків почали вони йому пригадувати похід 1655 р.—як тоді сам гетьман тримався того погляду, що польських горюлів не треба нищити, а вдовольнитись їх покірою і підданством—так було під Львовом, під Люблимом: гетьман вдовольнявся окупом, підданством і стримував московських воевод від кровопролиття¹⁾. А тепер ще діється? Шляхту, що присягала цареві й одержала від нього привілеї, Нечаяві козаки руйнують і з маєтностей виганяють, селян від рілля відводять (записуючи в козаки), і тим привели до голоду, а бачучи таке інші Поляки на Литві бояться піддаватись цареві. На виленській комісії польські комісари заявили охоту вибрати царя польським королем, аби тільки він не нарушав їх прав і вільностей, на відбирав маєтностей,—«і ти, гетьмане, тоді віддавав все те на волю государську». «А тепер говорив еси Кикину і Фомину: «Коли навіть цар вел помириться з польським королем, я з ним в згоді не буду—або ми їх знищимо, або самі пропадемо!» З того видко, що твої слова стали нечестиві і змінні! Давніше під Гусятином говорив ти так, що «не тільки Поляки, але й Татари, Жиди якби піддавалися під царську руку, чому їх не прийняти?» Хоч би й сам король піддався, аби його радо прийняли під царську руку—і в приклад ти давав шведського короля, бо нічим не кривдив тих, що йому піддавалися. А тепер Поляки ж самі бажують бути під царською рукою. І який же тобі прибуток з того (що ти їх не вважаючи на те нищиш?). Від вашого гонення і тісноти Поляки піддадуться шведському королеві і Ракоцієві, та й тільки!»

Гетьман поясняв, що в Гусятині і Львові він жалував не Поляків, а православну людність. До Нечая будуть післані листи, щоб він не чинив ніяких кривд шляхті, що піддалася від царську руку, і дав їй волю їздити для купна-продажі і для всяких потреб в городи війська Запорізького. А хто їй якісь кривди й обиди задав над тими буде слідство і кара по військовоу праву без усякого милосердя. «Але просимо царського милосердя, щоб і царські воеводи і всякі начальні воеводи на Білоруси не чинили кривд і обид шляхті, що живе в городах війська Запорізького»—себто тій що піддалася під протекторат і присуд козацький.

Посли на се відповіли реестром насильств, погроз і неправильностей з боку самого Нечая і його сотників, обжалованих могилівським воеводоу Іваном Бутурлиним: сотники мовляв силоміць переводять селян у козацтво, грозять, що инакше де дозвелять їм землю орати, похваляються в конкуренцію старому Могилеву утворити новий Могилев козацький у Лупулові—що дуже тривожить могилівських утчан і т. д. Посли домагались, щоб гетьман зробив край тому всьому.

Гетьман просив з тими дрібними справами почекати до свобіднішого часу:

«Тепер неприятели наші, Турки й Татари, стоять над нами замахнувшись шаблею: хочуть нашу кров розливати і нас руйнувати. Ляхи збирають посполите рушення під Камінець, чекаючи на поміч собі Турків і Татар, щоб нас руйнувати. Ми взявши бога в поміч ідемо против них, щоб дати відсіч, не допускаючи Турків і Татар до горо-

¹⁾ Сі виводи були вже подані вище, с. 1103, як і відповіді на них гетьмана і я тут їх не повторюю.

дів на руїну нашу. І от як будемо—бог дасть—у війську ¹⁾, пішлемо людей гідних і уважних, велівши їм все те розслідити і хто в чім буде винен, звелимо їх покарати по військовому праву без милосердя—інших і на горло, щоб у всім згідно з царським наказом і нашими правами негайно зробили порядок. Про полковника Нечая не думаю, аби міг говорити такі слова: що буде громити царських людей і битися з ними як з неприятелями; одначе велю і то розслідити і після слідства розпоряжуся по військовому праву. А на Лупулові жити (козакам) заборонимо, і надалі під карою смерти закажемо чинити які небудь кривди чи зачіпки ²⁾.

Далі послі поставили жаданне, щоб гетьманич Юрій зложив присягу цареві з огляду на вибір. Путивльські торгові люде, бувши на Україні, оповідали своєму воеводі про сей намір гетьмана: буде рада, і на тій раді гетьман хоче зложити гетьманство і просити військо, щоб вибрало гетьманом його сина, а самим послам їхавши довелось чути від усяких людей війська Запорізького, що рада відбулася і гетьман здав гетьманство на сина, «і тепер гетьманом всього війська Запорізького став той син Юрій».—«Ти б, гетьмане, звелів своєму синові зложити при нас обіцянку перед святою Євангелією, що государеві нашому, цариці і царевичу буде в підданстві во-віки нерухомо, служитиме і добра хотітиме—як і ти перед Євангелією свою обіцянку вчинив». Але гетьман відмовився, як ми вже знаємо ³⁾, тим що за його життя гетьманська влада при нім, і Юрій як стане гетьманом по його смерті, тоді й присягу вчинить.

Потім, маючи на увазі царського листа, одержаного мабуть в дорозі, послі порушили справу оселення стрільців у Києві: цар велів їм жити в Києві з сім'ями, і для того треба дати їм місця під садиби і ґрунти під рілля,—аби вони на несподіваний неприязельський напад завжди були готові; але полковник і вїт київський без гетьманського наказу ґрунтів не дають, і стрільці з сім'ями живуть в шалашах. «Ти, гетьмане, пишеш цар. вел. про злі замисли турецькі, польські і кримські, що мають прийти на царські городи війною, а коли ратним людем не дадуть ґрунтів під двори і під рілля, то ви ж самі наведете руїну на місто. Стрільці без дворів у Києві жити не будуть, розійдуться, а коли щось станеться з Київом через недостачу «осадних людей», се буде з вашої вини. Тепер мешканців у Києві мало, і вопи часто виїзять, а стрільці житимуть постійно, і від неприязельських нападів буде безпечно. Тому, гетьмане, написав би ти київському полковникові скоро, щоб він негайно велів дати ґрунти стрільцям під садиби і рілля».

На се гетьман відповів ухильчиво: «В Києві мені давно не доводилося бути, але від тих, що у них під город забрано ґрунти, і досі клопіт і плач великий. Трудно селити на чужих ґрунтах: тим ломиться право».

Писар же і осавул заговорили «лумно»:

«Як же се можна зробити: відібрати власні стародавні ґрунти, надавані святій соборній церкві від великих князів руських і королів польських, або хочби й власні доми й ґрунти козацькі і міщанські та дати під садиби стрільцям? Тим наведемо на себе люту біду! Ляхи відібрали були у гетьмана стародавню його маєтність Суботове, і за сю кривду досі летється кров—аби й нам на себе не навести такого ж! В Києві можна

¹⁾ Вираз неясний: чи тоді як військо збереться в похід, чи після походу; з змісту друге здавалось би правдоподібнішим.

²⁾ Акты III с. 576—8. ³⁾ Вище с. 1568.

й без московських стрільців обійтись, а такою малою кількістю від неприятеля не оборонитись!».

«І відмовили рішучо, що давати ґрунти під садиби і рідлю ніяк не можна».

Посли відповідали теж досить різко: «Чи се пристойна річ, щоб указ цар. вел. про стрільців і салдатів не був виконаний? Воеводи бувають з людей поважних, думних (з царської думи), для їх чести й оборони, і на випадок несподіваного неприятельського нападу при них бувають великі відділи кінного і пішого війська. Тепер, коли станеться якась халепка над Київом і воеводами, се не буде на славу царського імені. І тому не можемо надивуватись, як се стрільці й салдати вже другий рік як приїхали до Києва за царським указом, а й досі не мають де голів своїх приклонити: блукають з жінками й малими дітьми між дворами, терплять мороз, дощ і слоту, спеку і порохи, і з того помирає їх багато: не то що дивитись на них жажливо, але й чути страшно, що таке немилосерде діється. Ти, гетьмане, зараз би повинен дати їм ґрунти, нічим не відмовляючись. А вам, писарю й осавуле, приставити до гетьманських слів не годиться: так роблять тільки негідні люде, а ви робите царському ділу «розвратъ», забувши його ласку до вас! В домах своїх ви не тільки своїм челядникам покої ставите, але й псам буди, коням стайні, худобі хліви—а військові царські, в службі й. вел. не мають де голови прихилити? Бога побійтеся. Сорому не маєте! Чи то ваша любов до одновірців—православних?»

Гетьман сказав, що подумає про се й дасть знати через Виговського й Ковалевського ¹⁾.

Посли вернулися ще раз до непорозумінь козацької старшини з воеводами на Білорусі. Козаки ставлять свої залоги в воеводських повітах, де сидять царські воеводи; силоміць записують міщан і селян в козаки, виганяють шляхту з покозачених маєтностей, б'ються з царськими людьми і под. Pokозачені люде говорять «смутные рѣчи»—нібито вибрали вони на польське королівство Ракоція, а про самого гетьмана цареві стало відомо: «Говориш ти, що вел. государ до тебе і всього війська Запорізького милостивий, а бояре вас буцім ненавидять, ширу твою службу цареві не доносять і не об'являють. Так се тобі хтось сказав про бояр, на ссору²⁾ не правдиво: боярам цар. вел. тебе ненавидіти нема чого, вся служба твоя і вел. государеві і боярам його відома, нічого від вел. государя не затаєно. Ти, гетьмане, таким воровським смутним словам не вірь!» ²⁾.

Гетьман потвердив свою підданчу вірність і обіцяв вислати на Білорусь «чоловіка уважного і годного», щоб припинити на далі конфлікти між козацькою і воеводською адміністрацією ³⁾.

На кінець прийшли ще жалі дворян і боярських дітей Брянського, Карачівського, Рильського і Путявльського повітів на їх підданих, що повтікали на козацьку територію до Новгородка-Сіверського, Почапа, Стародуба—підчас коли сі поміщики були в походах на Білорусі в 1654 і 1655, і тепер приходять та їх садиби грабують, побивають їх родини, а селян і хлопів забирають з собою «в черкаські городы», полковники їх не розшукують і не видають. Гетьман обіцяв видати нові накази. На тім авдієнція скінчилась.

¹⁾ Акты III с. 579—80. ²⁾ Тамже с. 582. ³⁾ В друкованім (583. I) тут єсть прогалина—II доповнює текст статейного списку в Малор. пр. ст. 5833/22 л. 84: «а которые будут самовольники без его, гетманскова росказанья в воеводства и волости цар. в-ва въезжают и меж царскими людьми...»

Другого дня знову прийшов Виговський і говорив послам: «Не майте за зле, що вчорашнього дня не приніс я вам гетьманської відповіді про київських стрільців: велів гетьман бути у мене на розговорі шведському послові, а мені наказав добре розвідатись у нього, яка гадка шведського короля про мир: прочитати йому всі причини дані з боку шведського короля до порушення договору, та намовляти, щоб він свої несправди перед цар. вел. виправив, а як не виправить і з царем не порозуміється про мир і згоду, то гетьман і військо Запорізьке будуть йому неприятелями. Шведський посол вислухавши ті королівські неправди, завагався, розуміючи їх справедливність. А колиб вел. государ вважав за добре, щоб ми післали свого посла до шведського короля, щоб припинити війну, ми і то зробимо. Бо знаємо, що шведський король поєднався з ріжними володарями і королями».

В справі київських стрільців гетьман післав до Києва товариша Ів. Волевача, щоб підшукати для них ґрунти під садби і ріллю, і що він напише, з того можна буде обміркувати. Але послі не задоволилися сим і вичитали дуже гостру науку за те що на вчорашній авдієнці писар і осавул «говорили розвратно и шумно», так що викликали сумнів що до своєї вірної служби. Нині ти клявся, що вірно служиш вел. государеві, а вчора говориш на всякий розврат і непристойні слова видумуєш. Писар просив на нього не сердитися, бо він говорив так з гетьманського наказу, против гетьманського наказу инакше говорити йому було неможна,—«а більш ус-ого перешкоджає в тім осавул Ів. Ковалевський—дуже суперечиться в тім зі мною перед гетьманом; може б йому якийсь дарунок дати, щоб у тім не чинив перешкоди».

Послі домагалися закінчення своїх переговорів—щоб гетьман на всі пункти дав відповідь на письмі й відправив їх не затримуючи. Писар обіцяв то гетьманові переказати ¹⁾.

Наступного, 25 н. с. червня Виговський прийшов і повідомив, що гетьман велів приготувати листа цареві і відправити послів, а відповідей на письмі дати не може, бо такого звичаю нема: «Що гетьман говорив з вами в господарських справах, ви то вел. государеві передасте і без листу». Послі настоювали, щоб таки дано їм ті писані відповіді, аби гетьман потім від своїх слів не відрікався: Те що говорено гетьманові, він позабуває, а як буде «отвѣтное писмо и ему рѣчей своих отгнѣвить будет нельзя». Намовляли також писаря, щоб він видав їм листи шісаря, шведського короля, Ракоція, хана, господарів, і всякі вісті. Писар обіцяв—«хоч би прийшлося від гетьмана й постраждати», і того ж дня приніс 9 листів в оригіналах і кілька копій, між ними вірчі листи Парчевича, Лілієкрони, Шебеші й ин. і сказав такі вісті: король з посполитим рушенням іде під Камінець, з ним 18 тис. цісарського війська, і гетьмани коронні стягають військо. Гетьман велів Антонові Ждановичу йти також туди, шведське військо піде з ним також ²⁾.

Нарешті 28 червня н. с. після обіда прийшов Ковалевський, і запросив на відправу—«на отъѣздъ поеднатца», як се запише звідомлення,—«а лист до цар. вел. і віршук ваш зовсім готов».

Церемонія була дуже коротка. Гетьман взявши від писаря листа передав його Бутурліну з етикетальними вірнопідданчними фразами: «Ми його цар. вел. служити і всякого добра хотіти і против неприятеля стояти і битись і кров свою проливати, не жалуючи голови своєї готові, і від царської високої руки не відлучимось». Послі

¹⁾ Акты III с. 583—4. ²⁾ Акты XI с. 684—5.

приймавши листи поїхали до дому, провозжав їх Ковалевський, а згодом прийшов Виговський—з прощальними дарунками від гетьмана—по коневі окольничому, його синові й дякові, і грошима окольничому на 20 рублів, а дякові на 13. Потім ще підписок Федікович приніс від Виговського два листи «вістові», і посли поїхали. Проважали їх Виговський і осавул Мисько верст з 5, «і поклонившись звичайно і попрощавшись, поїхали назад»¹⁾.

Листа гетьманського до царя, післаного з Вутурлиним, не маємо. Відомости Вутурлинової реляції доповнюються з одної сторони його реляціями, післаними цареві підчас посольства (в посольським звідомленню захавалось їх три)²⁾, з другої—звідомленнями Лілієкрони, Шебеші і Данила, що пробували у Чигрині в тім же часі³⁾. Починаю з тих реляцій. Політична ситуація, за відомостями зібраними послами, в середині й другій половині червня н. с. представлялася так:

Від Ждановича давно не було вістей, мабуть він під Пинськом або під Берестем. Стоять з ним війська: мунтянське, волоське, шведське і семигородське, бють і громлять неприятели царських Поляків: вони з усіх городів тікають, ніде не приймають битви. Корупне військо втікало до Замостя, до Камінця Подільського, до Львова, під Сокаль і на Волинь; під Сокалем стоїть невелике військо з гетьманами коронними, а литовський гетьман утік за Німан, не давши бою під Берестем, і тепер там, в Берестю залога Ракоцієва. Відомости про пляни союзників дані підписками і ріжною старшиною (знатні люди) потверджували те, що розповів батько писаря. Ждановича виправлено в січні (с. с.) з таким дорученням: зійшовшись з Ракоцієм і з військом мунтянським і волоським іти на польські городи, сі городи воювати і займати (засїдати). Договір з Ракоцієм на тім: городи по Вислу, де жили благочестиві руські люде і (православні) церкви були, мають бути прилучені до козацьких городів⁴⁾. Волоський господар прислав 6 тис., мунтянський 3 тис., під умовою що військо Запорізьке і Ракоцій за те буде їх боронити від кожного неприятеля: коли наступлять на них Турки або Татари, Запорізьке військо і Ракоцій будуть з ними разом стояти і їм помагати; а на коронні городи оба господарі ніяких претензій не мають.

Шведський король довідавшись про сей похід і пляни Ракоція на Польське королівство (хочет быти на корунѣ Польской королею), прислав до гетьмана своїх післанців⁵⁾, прохаючи щоб городів де стоять шведські залоги союзники не зачіпали й не воювали, а він сам з військом бранденбурського курфїрста буде разом з козаками воювати польські городи. На плян Ракоція—стати польським королем шведський король не погоджується, і сам таких претензій не має, а стоїть за те, щоб Польщу як державу скасувати («снести б Коруна вся»), а польські володіння поділити «за промысл войсковой», як воєну здобич—котрі землі кому зручні (кому гдѣ сручїе). Гетьман пристав на сей плян повної ліквідації Польщі⁶⁾ і поділ її земель—«чтоб Коруна

¹⁾ Акты XI с. 685—8.   ²⁾ Акты III 584 і X с. 681 і 682.

³⁾ Звідомлення Лілієкрони з 12 с. с. червня і Данила з 15 в Архиві Ю.З.Р. III VI с. 287 дд. Дневник Шебеші в Monumenta Hungariae XXIII с. 517.

⁴⁾ «Городом твоего цар. вел. войска Запорожскаго». III. 585. Се те що казав і Остафій Виговський.

⁵⁾ Розуміються післанці, що приїздили перед Лілієкровою.

⁶⁾ «А учинити так чтоб Коруна Польская у Ракоцы у Свейского в титулах не именовалась: так бы учинить, будто коруна Польская и не бывала».

Польская рознести»: як знищать польські сили до останку і по всіх городах поставлять свої залоги, тоді гетьман, шведський король і Ракоцій поділять між собою городи—«котрі городи кому будуть зручніші». Але Ракоцій на се не погоджується, «щоб Корона перестала іменуватись», хоче бути на королівстві польським, іменуватися королем польським і венгерським. Кінець кінцем шведський король се віддає цілком на волю гетьмана ¹⁾.

Досі союзні війська повоювали Велику й Малу Польщу і городи забрали по Бересте Литовське, де поставили залогу Ракоція. Польське і Литовське військо, як сказано, розбіглося, але королеві, що пробуває на шлезькій границі, цісар уже прислав 6 тис. війська, і можна сподіватись іще більшого. В Камінці Подільським польське військо чекає в поміч собі Турків, Кримців і Ногайців.

Хан і вуреддін уже виступили на поміч Полякам і стоять від Чигрина тільки в 20 милях. До гетьмана хан прислав післанців з повідомленням, що султан велить йому йти війною на Волохів, Мунтян і Венгрів, воювати їх і в полон забирати, за те що пішли на Поляків без дозволу султана. Хан кличе гетьмана йти з ним «по прежній своїй дружбі»—воювати разом, а коли не піде, хан має наказ іти на нього самого ²⁾.

Султан велів також баші сілестрійському й іншим з великим військом іти на Волохів і на Семигород, і вони тепер переправляються через Дунай.

Гетьман переказував ханові через його післанців, щоб він на Волохів і Венгрів не йшов і вертався назад, гетьман на Мунтян, Волохів і Венгрів іти з ним не може, бо має запряжену приязнь і союз з ними. «Коли ви підете на них, великий государ пішле на вас своїх воевод з великим військом, і Донським та Запорізьким козакам накаже воювати Крим, все ваша кочовище зруйнувати, жінок і дітей забрати в полон, а я з Ракоцієм, з Волохами й Мунтянами, і шведський король також будемо против вас разом стояти і битись, та й не тільки против вас, але й против турецького султана будемо битися разом» ³⁾.

Як вище сказано було, гетьман і старшина встигли в значній мірі переконати московських послів, що польське обвинувачення, ніби вони підтримують претензії Ракоція на польську корону,—несправедливі, козаки йому в тім не помагають, а ведуть разом з ними і з шведським королем превентивну війну з Поляками, запобігаючи кампанії на знищення України, що вони замишляють спільно з цісарем, султаном, ханом. Союз козаків з Ракоцієм, з господарями і з королем шведським мав на меті придбання союзників для війни з Польщею, а ще більше—запобігав можливому союзові Польщі з ними: притягав їх до ліги антипольської, перспективами польської спадщини, щоб не дати Полякам змоги взяти їх в орбіту своєї ліги, зверненої против України тільки в першій лінії, а в дальшій пляні небезпечної також і Москві. Тому рішучо відмовляючись від плянів Ракоція на польську корону, гетьман і старшина настоювали на дальшій участі в против-польській кампанії, спільно з Ракоцієм і Карлом-Густавом, ставлячи своїм завданням прилучення до козацької території православних країв до Висли. Коли раніш гетьман на бажання Москви обіцяв відкликати Ракоція, тепер про се не було вже мови. Натомість просив Москву помагати йому військом против Татар і Турків.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. с. III 585—6.

²⁾ Порівняти лист хана з-під Шаргороду, нижче с. 131.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 586—7.

З дневника Шебеші знаємо, що Лілієкрона з'їхався з ним у Феєрварі 14 травня; там же був і Данило Калугер—котрого Шебеші далі зве «козацьким послом». 6 червня вони були у молдавського воеводи ¹⁾ і 9 переїхали за Прут—де заночували в полі, «маючи страх одночасно перед Поляками і Татарами». 11 переїхали Дністер під Сорокою, і другого дня під Жабокричом, в «Бучманськім лісі» ²⁾ ледви не наскочили на татарську чату, 200 чоловіка, тільки щасливим випадком проїхали іншою дорогою. В Баланівці стріли Зеленського з його військом і після сього вже їхали безпечно. 18 приїхали до Суботова, а 20 до Чигрина.

Лілієкрона в своїй реляції поясняє, що з Суботова вислали вони до Чигрина наперед Данила. Але його прийняли тут зо всім не ласкаво і протримавши кілька днів, дали йому таку відповідь: коли нове посольство не привозить нічого иншого понад те з чим приїздив Велінг, то гетьман не має що з ним говорити. Не знаючи, що там наговорив Велінг, Данило і Лілієкрона не могли нічого иншого зробити, як показати Виговському всі документи дані їм від короля—з котрих видно було, що Карло-Густав принципіально готов прийняти всі жадання Запорізького війська. Тоді настрої змінились, Лілієкроні післамо запросини, щоб приїздив, і Виговський виїхавши за півмилі на зустріч, привітав його іменем гетьмана і переказав, як йому приємна зичливість і незмінна приязнь шведського короля ³⁾.

Неважаючи на присутність московських послів, Шведів з помпою впроваджено до Чигрина, і вони мали те переконання, що се було зроблено умисно, аби Москва побачила на власні очі, як козаки цінять приязнь і союз з шведським королем. Лілієкрона говорить, що так Виговський поясняв йому присутність московських послів в Чигрині—мовляв гетьман хотів, аби Москва побачила сю честь, зроблену Шведам, а Данило в своїй реляції дає таке пояснення від себе ⁴⁾.

Приїхавши до Чигрина Лілієкрона попросив авдієнці у гетьмана і «полковник Ковалевський» справив його з тим до Виговського. Лілієкрона передав Виговському лист короля «з відповідними компліментами», Виговський попросив показати йому вірчого листа, і по сім направив його до гетьмана, попередивши, що з огляду на недугу гетьмана його не треба томити довгими промовами. Тому Лілієкрона, передавши королівського листа, лише в коротких словах запевнив приязнь свого короля і його бажання підтримувати старе приятельство Шведів з військом Запорізьким. Гетьман відповів через «канцлера», запевняючи, що на нічию вірність і слово він не може так покластися, як на шведського короля, і тому нічого більше не бажає як захвати на завсіди таку надійну приязнь. Він тішиться, що парешті прибув посол уповажений до вчинення формального союзу, і доручає канцлерові обговорити сю справу і довести до кінця.

«Все се відбувалося в присутности сина Хмельницького. Знаючи, що все військо Запорізьке вибрало і проголосило його гетьманом, і його батько за своєю недугою здав на нього весь регімент, я погратулював йому іменем в. кор. вел., додавши відповідні

¹⁾ 18 (28) травня воевода Стефан писав гетьманові—дякуючи за прихильні обіцянки всякої помоци против Татар, переказані недавно через воеводиного писаря: «Посилаємо листа від отця Данила, посла й. м. короля шведського,—його самого щоденно чекаємо, разом з иншими шведськими послами, заповідженими до Криму—як з того ж листа в. м. вирозуміти рачиш».—Акты Ю. З. Р. XI с. 726.

²⁾ az bucsmáni erdön—може Кучманський?

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 287, переклад с. 294. ⁴⁾ Там же с. 301.

компліменти, і се було дуже приємно його батькові—він заявив, що власне хоче сповістити про се в. вел. і приятельськи попросити, щоб в. вел. після його сметри зіставлялися в щирій приятності й прихильности до його сина¹⁾.

В розмові з Виговським Лілієкрона перед усім довідався, чому так нещасливо пішли переговори Велінга—я вище наводив се оповідання. Лілієкрона очевидно постарався все зробити, щоб загладити неприємне вражіння від розмов з Велінгом, на се давала йому змогу звісна нам декларація Карла-Ґустава, де той обіцяв не заперечувати ніяких претензій козаків на польські землі, поскільки вони не дотикали тих північних провінцій, які він застерігав для Швеції—а козацькі претензії дійсно не дотикали їх (хіба може щось трохи на Підляшю).

Таким чином сей пункт міг бути полагоджений—коли б не лишалося неясности що до претензій Ракоція: шведський король супроти них займав більше менше таку саму позицію не вмшання, як і супроти претензій козацьких, і полишав їм самим розмежуватися в Малопольщі і на Русі. Перед Данилом—каже Лілієкрона, «вони» (се могло значити Виговського і Ковалевського) заявляли одверто, що хочуть одержати всі землі до Висли²⁾. Той факт що шведський король, чи його послы не виявляли бажання явно і рішучо підтримати сі козацькі домагання, розхолоджував козацьку сторону до союзу з Шведами і стримував переговори—поки не прийшов повний крах Ракоція, що звів його цілком зі сцени і розв'язав руки шведському королеві.

З другої сторони, побачивши в інструкції Лілієкрона доручення розвести козаків з Москвою, Виговський в першій же розмові дав йому ясно зрозуміти, що про повний розрив козаків з Москвою не може бути мови. Мовляв, коли Турки і Татари замишляють наступ на козаків, їм треба підтримувати з Москвою приятні відносини; але се не може перешкодити союзові з Швецією: козаки будуть посередничати і вести до замирення Москви з Шведами, і мають всяку надію на полагодження: мовляв, московські послы дали тверду обіцянку, що цар не буде помагати Полякам, і гетьман і його канцлер сподіваються, що їм удасться стримати Москву від неприятельських операцій в шведських провінціях. Лілієкрону нічого не лишалось більше, як згодитися, згідно з даною йому інструкцією, на козацьке посередництво—тим більше що Данило запевняв, нібито йому з козацької сторони було сказано, що коли Москва не припинить своїх ворожих операцій в шведських землях, гетьман сам об'явить себе неприятелем Москви і піде на Московські землі з своїм військом. Тому Лілієкрона заявив, що король радо приймає посередництво гетьмана—охотніше ніж кого небудь иншого, і зараз було рішено, що разом з московськими послами гетьман пішле листа цареві, намовляючи його до згоди. До Карла ж Ґустава поїде Ковалевський і повезе гетьманську декларацію в відповідь на його декларацію—себто буде формально заключений союз, скоро тільки порішені будуть ріжні деталі. Такими були—розмежування претензій на польські землі, военна поміч королеві з козацької сторони, і т. д. Як тільки вясниться, що з боку Татар нічого не загрожує, так гетьман зараз же збере в поміч королеві 20 тисяч козаків. Але тепер ситуація критична: хан персонально виступив в похід з 60 тис. Орди і стоїть над Дністром, де гетьман поставив свою залого, щоб не пустити Татар на своїх союзників: обох господарів і Ракоція. Хан прислав післанця—намовляти гетьмана, щоб він не тільки перепустив Орду, але й своє військо

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 288 (пер. 294—5).

²⁾ Тамже с. 290 (пер. с. 297).

прилучив до неї, щоб громити волоські землі й Семитород. Гетьман на се відповів, що він не може нарушити союзу й присяги сим своїм союзникам, і коли хан нападе на них, то се буде кінець приязни його з гетьманом, бо гетьман обіцяв боронити їх від усяких нападів. Кілька днів тому він післав свого чоловіка до татарського табору, щоб докладно розвідатися про їх наміри і від того будуть залежати козацькі приготування і операції. Лілієкрона ж і послам Ракоція і господарів нема що й думати їхати до хана. Підчас походу хан взагалі не приймає ніяких посольств—послів відправляють до його столиці і вони там мусять чекати його повороту, майже в ролі бранців. І так уже хан затримав попередніх послів Ракоція і господаря молдавського і віддав під варту.

Тому Шебеші й посол молдавського господаря рішили вертатися назад, Лілієкрона ж рішив чекати закінчення переговорів. Гетьман подав йому надію, що йому ще може вдатися вплинути на хана і інтересах шведського короля. Так Лілієкрона доносив своєму королеві 12 (22) червня ¹⁾.

Взагалі перші вражіння Лілієкрони були досить оптимістичні. Приїзд шведських послів і їх запевнення, що шведський король вповні готов підтримати пляни і наміри козацького війська,—в сім менті коли ще невідомо було, що він властиво вийшов уже з гри,—очевидно підніс настрої в гетьманській квартирі. І гетьман і його канцлер не жалували різних приємних перспектив, обіцянок і запевнень на шведську адресу. В постскриптумі до своєї першої реляції, зложеної в день приїзду, Лілієкрона описує, як після офіціальних переговорів, під вечір («після обіду») «секретар Хмельницького» ще раз попросив його до канцлера, бо гетьман велів себе перенести туди, щоб побалакати з послом в кругу старшини. Наговорив йому різних приємних слів, випив кубок за здоровле короля, сказав, що того дня приїхав другий московський післанець, з дорученням відтягти гетьмана від короля, обіцяючи йому великі гроші, коли він схоче обернути своє військо проти Шведів ²⁾. Але гетьман, мовляв, відповів, що даремні сі заходи: він занадто цінить приязнь шведського короля, і посол може повідомити свого «вел. князя» (царя), що гетьман не тільки зістається вірним приятелем шведського короля, але як і раніше говорив і писав: коли вел. князь не дасть королеві сатисфакції за починені шкоди і не замириться, то гетьман з ними не буде далі підтримувати приязни: він хоче бути приятелем приятелям шведського короля і ворогом його ворогам. Кімната була повна старшини і козаків, завважає Лілієкрона, і гетьман кілька разів повторив се прилюдно. Тільки зараз, поки нема відповіді від Татар, він не може рішитись на що небудь, завважив гетьман. Але військо стоїть на поготові і може однаково скоро валати на Москву як і на Татар; гетьман хоче тільки знати, де тепер пробуває король, і що діється в його армії ³⁾.

Діялися в ній під сю пору річі дуже сумні, як ми бачили вище, і як би гетьманові було звісно, де обертався король, він мабуть говорив би инакше з його послами.

¹⁾ Тамже с. 291 (пер. 297—8). Шебеші в своїм дневнику відзначає тільки: «22 (червня) був у гетьмана Хмельницького. 12 липня були на обіді у канцлера Виговського, разом з шведським послом. 8 вкрадено у мене 200 таларів, обшиту хутром шапку і ланцюг від кінського убору».

²⁾ Данило також доносить, що за першим московським послом приїхав другий. Але з повідомлення Бутурлина не видно, щоб тоді приїхав хто небудь з Москви. Хіба якийсь незначний гінець, не так від царя, як від котрогось з пограничних воеводів. ³⁾ Архив III. VI с. 293 (пер. 300).

Але вісти про вихід шведського війська ще не дійшли до Чигрина. А навпаки Лілієкроні казали, що Жданович у своїх реляціях дуже хвалив шведську армію: ласкаві відносини короля до нього і всього війська, приятні відносини між шведськими воюками і козаками, і сі відомости робили дуже приємний настрій на чигринським дворі. На Ракоція ж, казали Лілієкроні, Жданович дуже нарікав,—мі сі нарікання вже знаємо; Лілієкрона каже, що вони викликали у гетьмана невдоволенне против Ракоція, і се потверджує й Шебеші.

Данило Калугер крім доручень шведського короля привіз гетьманові також листа від бранденбурського курфїрста—не знати чи за відомом шведського короля чи на власну руку. Бранденбурський курфїрст в сім часі ще вважався союзником Шведів. Весь час зручно маневруючи між Яном-Казимиром і Карлом-Густавом і в залежности від обставин трактуючи то з одним то з другим, він при кінці попереднього року, по довгих торгах добився від шведського короля згоди на свої суверенні права в Пруссії. Се була його головна мета, яку поставив він собі, використовуючи суперництво Яна-Казимира і Карла-Густава. Осягнувши її договором в Лабіеві (Labiau) 20 листопаду, курфїрст завів переговори з Яном-Казимиром (за посередництвом Лізолі) і в січні 1657 р. запропонував замирення під умовою, що Польща признає йому те, що признав шведський король: суверенність його влади в Пруссії і скасування васальної залежности від польського короля з титулу сього володіння. Коли одначе прийшли відомости про наступ на Польщу Ракоція з козаками, курфїрст перервав сі переговори, і очевидно став і собі шукати звязків з козаками, щоб увійти в нову лігу. Про се знаходимо згадку в листі гетьмана, висланім з Данилом Калугером—його недавно знайдено в пруськім державнім архіві, і поки що він являється єдиним документом сих зносин ¹⁾.

«Наясніший електоре Св. Римської імперії, пане і приятелю найшановніший. Ніхто не може мати сумніву, що як найсмачніша присмака нам коштує, коли замісце розкішного обїду дістаємо від когось свідoctва приятни і щирої прихильности. Во се привілеція приятни, що вона не робить уїми навіть і кільком контраїентам, коли рівно розділює між ними гонори і вигоди. Тому так уганяють за нею і здобувають всякими заходами—особливо приятнь правдиву і щиру. Ми від вашого електорського в-ва вже й раніш мали гоїні запросини до приятни, але ще більше відданими і прихильними до в. вел. зробив еси нас, коли й нинішнім (писаннем) нас до того повудити не занехав. Як нам се було приємне і учинне,—нехай і в. вел. переконається з того, яких нас матиме готових до послуг, на кожне навіть незначне дорученне чи заклик. Віддавши таким чином подяку за пропоновану останнім листом приятнь, свідчимо нашу безсумнівну любов в. вел. і обїцяємо добровільно і невимушено не облишати в. вел. в ніякій потребі, а показати і неприятелям в. вел., яких прихильників в. вел. в нас має. Нехай буде певен (в. вел.), що се приреченне наше буде сповнене вірно, бо Нація Наша ²⁾ тим способом звикла здобувати собі приятнь, коли тільки переконується, що друга сторона не прийме їх невдячно. У всім покладаємось на докладне оповіданне пана Данила: він усе потрібне ширше оповість і не проміне нічого з нашої

¹⁾ Факсімїле сього листа видав Д. Олянич в збірнику «Хліборобська Україна» кн. пята. Латинський стиль ориґіналу дуже складний і заплутаний, я стався вложити його зміст можливо ясно.

²⁾ Natio Nostra—з великими літерами.

готовності. Ми ж поручаючись покійно ширій ласці в. вел., благаємо у всеблагото Господа міцного здоровля в. в-ву і щасливих літ. Дано в Чигрині 21 червня 1657 р. В. елєктор. величности зичливий приятель, до послуг готовий Б. Хмельницький гетьман війська Запорізького».

Коли сей лист писався, 1 н. с. липня, «великий курфїрст», вважаючи на вихід-шведського короля з Польщі на війну з Данією, відновив переговори з польським королем, бажаючи своєчасно «вийти з гри»—як йому радили його польські кореспонденти, і в серпні, скоро після смерти гетьмана, був готовий начерк трактату, котрим курфїрст, за ціну звільнення з васальства, обіцював уже Польщі військову поміч против Швеції. Можливо, що від Беньовського гетьман мав відомости про можливість такої зміни; але політичний звязок з курфїрстом через те не тратив ваги в очах його і старшини.

Гетьман виправляв з сим листом Данила—мабуть разом з послами обох господарів і з своїм посольством до Царгороду—про се довідуємося з листу гетьмана до воеводи Щербаня, з 18 (28) липня ¹⁾. Гетьман повідомляє, що він все військо скликав до табору, для охорони від Татар, вислав свого посла до хана, і що він довідається про його наміри, на підставі того уложить дальший плян; висловлює надію, що хан послухає його порад і занехає ворожі пляни против його союзників. Зрештою про все, що довідається про Орду, і які вісти будуть з Царгороду, обіцяє повідомити. Лист держаний взагалі в тоні спільної боротьби в інтересах православної віри против мусульманського світу.

Переходимо до відомостей Шебеші.

Сим разом маємо від нього чимало. Крім цитованого вище дневника його подорожі заховалася його реляція, вислана князеві в останніх днях червня н. с., і потім кілька записок з його довгого чигринського побуту—від 20 червня до 16 серпня н. с.; вони писані здебільшого без днів і не приведені до ладу ²⁾, містять всяку всячину, що доводилось Шебеші чути—на жаль часто без зазначення, від кого саме і коли. Се зменшує їх вагу, хоча ясно, що сі вісти і розмови походять головно від Виговського. В кожнім разі вони інтересні, як відбитте того, що говорилося тоді в Чигрині,—хоча б для «дипломатичного вжитку», а дещо таки й незвичайно інтересне, так що я вибираю все інтересніше, дещо систематизуючи сі розкидані звістки, підбираючи матеріял разом, пропускаючи деякі незрозумілі місця. Записки мають характер сирового неупорядкованого матеріялу. Подекуди фрази недокінчені, або записані на стільки «для себе», що їх не можна зрозуміти. Надаючи велику вагу своєму матеріялові, досі не заведеного до нашого історичного обігу—хоч опубліковано його вже більш як півстоліття, я крім перекладу спорядженого виденським спеціалістом-перекладчиком, звернувся до відомого мадярського історика проф. Домановського, щоб він доручив якому небудь будапештському спеціалістові зробити другий переклад для контролю, що він і зробив ласково, сам його провірив і виправив. За всім тим дещо таки лишається неясним.

Починаю від звідомлення Шебеші ³⁾. «Прибувши разом з шведським послом до гетьмана,—пише він Ракоцієві—я передав йому вашого листа і пункти згідно з інструк-

¹⁾ Monumenta Hung. XXIII с. 307.

²⁾ Сіляді видав їх з паперів Шебеші що переходять в архіві гр. Vicsay в Гедерварі під загальним заголовком «чигринських записок з 20 червня до 16 серпня» в Monum. XXIII с. 531 дд. Далі я цитую просто сторінки сього видання. ³⁾ Monumenta XXIII ч. 310.

цією ¹⁾. Він не згодився, щоб ми їхали до хана, бо він має велике завязтте на наші три краї і всі сили збирає на їх знищення. Від воеводів вчора вечером прийшли листи ²⁾, що три їх калараші заковані в кайдани, і ваш гонець Крачон. Воевода писав ханові про прихід послів від шведського короля і від в. м.—але той заткнув уха і нічого не хотів слухати. Він сам вийшов, перейшов уже за Дніпро, його посол був у гетьмана і всяко обробляв його, щоб він розірвав союз з в. м. і йшов з ним пустошити наші три краї. Його милість гетьман післав на се свого посла з короткими словами: коли хан хоче бути з ним у згоді, нехай не йде на його союзників, інакше гетьман розірве з ним згоду і буде його неприятелем; козаки в зборі, коли хан рушиться, він піде за ним і дасть йому бій. Під Камінець він також післав 20 тис., дорога (Татарам) буде відтята, так щоб вони не могли сполучитися з Поляками. Гетьман чекає тільки свого посла (щоб знати), як залявися хан: чи хоче зістатися в добрих відносинах, чи ні. Тоді гетьман хоч хорий, сам віде до війська.

«Московський посол також тут; нема що боляться, аби вони дали поміч Полякам. П. Барчай написав мені, що Турки хочуть на новий місяць зайняти Гне ³⁾; тіга темешварського баші казав його чоловікові, що той чекає лише кінця байрама. Вашій м-и не пошкодить посунутися з військом під Камінець, щоб післати поміч (туди), бо війська тут досять. Гетьман обіцяв поміч, але Турків більше, і вони можуть наробити в краю великої шкоди.

«Антін—тамошній козацький генерал дуже нарікав на в. м., що ви його про ніщо не повідомляєте, а Угри убивають і грабують (козаків) де западуть. Гетьман був також дуже ображений, що вже давно не має від вас ніяких відомостей про те що діється.

«Велінг (свого часу) розповів йому, що в. м. вимагає Камінця, Львова і Бару; по довгих запевнюваннях він заспокоївся, що такого жадання в. м. не доручали. Він викликав Данила з Суботова—і насамперед спитався, чи ми маємо такі доручення. Той присяг, що ні. Інакше він би з нами й не говорив і зараз би відіслав назад.

«Писав Антін також, що в. м. не пускаєш його на Поляків—бо вони б їх вибили, і що в. м. веде з Поляками переговори.

¹⁾ Сі пункти, *summa legationis*, як тоді говорилося, се мабуть те що Сіляді видав тамже під ч. 313, означивши їх «серединою липня», але се означенне годиться тільки для приписок, дописаних рукою Шебеші, основний текст мабуть належить до першої авдієнції, або завчасу був приготований для подачі. Пунктів п'ять: 1. Що думає гетьман про посольство до хана, чи воно можливе? 2. Зміст посольства до хана, як воно було доручено в інструкції. 3. Коли гетьман ухваляє се посольство, просити його щоб післав свого посла разом з ними і поручився за гроші, призначені для хана. 4. До того приводити гетьмана, щоб він далі заховаючи свій союз з Москвою не помагав їй ні против нас ні против шведського короля—«боронь боже аби ми мали домагатися від нього розірвання свого союзу, але коли б щось таке трапилось, чого належить сподіватися від приятни і союзу з ясновельможним гетьманом?» 5. На випадок наступу Татар чи Турків на князівства, щоб гетьман згідно з своєю обіцянкою постарався «положити всякі перешкоди як на морі так і на землі». Приписано до сього пригадку в справі німецьких вояків, що гетьман обіцяв прислати Ракоцієві давніш, і далі конспект: що говорити—з Виговським мабуть, з приводу вістей про наступ Турків на Семигород.

²⁾ На сій підставі можна б сю реляцію датувати 25 червнем—маючи на увазі замітку про приїзд посла від мунтянського господаря під 24 червня.

³⁾ Желб в Арадськiм комітаті, на зах. границі Семигороду.

«Московське посольство полягає в тім, що цар запевнив гетьмана, що він Полякам не допоможе,—посол присягається, що поміч не буде післана.

«П. Виговський обіцяє постаратись, щоб Татари Полякам не дали помочи. Він оповідає, що Поляки пообіцяли Туркам Камінець, але (козаки) сього міста Туркам не попустять, а заберуть собі.

«Тих Німців, що гетьман писав, він не може післати, бо вони стоять під одною фортецею в Литві» (зараз побачимо, що се мова про Старий Вихів).

В записках Шебеші знаходимо сей самий матеріал, що він виложив в своїй реляції, але з деякими небезінтересними додатками і відмінами.

«Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 копей»— починається перша записка, мова очевидно про посольство Бутурлина. Пункти такі: 1. Чи гетьман бажає замирепня (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритись і нагородити шкоди вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо коли вони не замиряться, (гетьман) разом з Татарами й Турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі города і фортеці Старого Вихова, в Білоруси, що піддався гетьманові; але гетьман відказав що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів—тому що його здобули козаки.

«Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулував московського цисаря *Moskoviae dux*.

«На границі Московії й України (Окраїна) стоїть на поготові 75 тис. московського війська; московський цисар полишає гетьманові вести їх, куди хоче.

«Від хана тут часті послы, і тепер чекають якогось мурзу. З одного боку хочуть вони обмінятися присягою з молодим гетьманом і відновити з ним договір, з другого— плянують похід против обох волоських князівств і Семигороду. Гетьман відповів: «Як ви хочете йти на волоські князівства й на Семигород, коли вони ретельно платять цисареві данину і заховують вірність? Як би не заплатили, я б пішов з вами на них. А може ви тому на них гніваєтеся, що вони на моїх ворогів виступили і мині поміч дали? Але ж, сі краї в приязні зо мною, я з ними зложив союз, і вважайте: коли ви хочете рушити (на них), я наступатиму на вас морем і сухопуттю, я піду за вами, куди ви ні підете— чи на сі три князівства, чи підете в поміч Полякам, я послю війсьکو на Крим і велю забирати ваших жінок і дітей. Вважайте, чи ви в тих трьох краях добудете більше?

«Виговський сказав, що за Дніпром 15 тис. козаків, мають наказ іти на Крим, коли б (хан) вирушив. Казав також, що московський (цар) не дасть помочи Полякам ні на шведського короля ні на князів.

«Гетьман хоче воювати також з Т. (Турками), просить у шведського царя 5 тис. Шведів, а сам дає 10 тис., аби тільки оповістити се людям. Він посилає до шведського короля свого посла Ковалевського. Розвідувався також, чи (Шведи) не могли б прийти (на Турків) морем з Швеції й Англії.

«Виговський сказав, що Поляки пообіцяли Туркам Камінець, аби лишь їм помogli. Вся їх надія в Татарах була і тепер єсть, але козаки їх затримують. А про Камінець Виговський казав, що він їм самим (козакам) буде належати, і вони його не попустять нікому» (531—2).

«Антін, козацький генерал¹⁾, що тепер з нашим князем, прислав гетьманові

¹⁾ az kozak generalis.

скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По перше, що Угри але з ними поведуться, вбили 300; де вони стрічають їх в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх (козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з сього приводу): «Коли вони так поведуться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі побіди, і воно поборолло всі труднощі¹⁾. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 тис. козаків і всі Семигородці за один день будуть знищені».

«Другим пунктом написав він, що (Ракоцій) не дає козакам волі в Польщі, так якби держав (Поляків) в своїй протекції (patrocinium).

«Написав також, що князь веде переговори з Поляками і з Москвою, і гетьман тим дуже засмутився, і так висловився, що вже не знає, чи (Ракоцій) йому приятель чи зрадник? мабуть хоче для себе завоювати Польщу?

«З приводу того що Бересте занято (Уграми) сказав: «Як се вони (Угри) взяли? що по сей бік Висли, то належить нам, і я не попустию того нікому». Ключ від Львова він теж узяв собі(!)

«Він має сумніви що до князя, чи не для себе (одного) хоче він завоювати (осцираге) Польщу. Але шведський посол заперечив: кожен дістане свою пайку, і для себе її здобуває.

«Не напише нам жодного листа, як там з нашим військом, і воно теж не знає, чого він хоче»²⁾ (с. 532—3).

«В розмові з Виговським почув я, що Антін написав, мовляв князь його має за ніщо, в ніяких справах з ним не радиться. Антін не знає зовсім, чого він хоче. Не знає, чи він (Ракоцій) для себе окупє той край, і куди хоче обернутись. Про ніщо не має відомости.

«Дивиться на нас, не як на союзників, але так як на молдавського й мунтянського воеводу—але там він господарів призначає, а нас він не визволив з жодної неволі. Коли він вважає нас за приятелів, добре; коли ні—то ми не для того війну вели, щоб другим щось здобувати, тільки собі!

«Антін не може навіть листа написати—йому взагалі заборонено щонебудь писати.

«Не може гетьманові писати!»

«Як часто (Ракоцій) посилав листи до молдавського воеводи, а до гетьмана ні разу. Не написав, як стоять справи і що він задумє. Все робить з власної голови, так наче все через нього сталося! Тепер шведський король пішов до Пруссії³⁾; наші люде не знають, до чого воно йде. Сам (Ракоцій) лишився—а не повідомляє нас про свої заміри, і нашим людам⁴⁾ не дає знати, аби ми могли повідомити гетьмана в усяких справах.

«Про поділ Польщі—гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Висли. Шведський король—Пруссію, Литву, Польщу по той бік Бугу і дві милі за Варшаву. Нарешті князь—Краків і все що по сей бік Бугу (на захід від Бугу) до Варшави—так що Польща має зникнути цілком (533—4).

«В одній розмові з шведським послом Виговський згадав, що йому говорив московський посол: що шведський король і семигородський князь хочуть Польщу для себе завоювати, а вас від того виключити. «Краще вам воювати спільно з нами, ми нею поділимось між собою». Казав також, що хто б не володів Польщею, хто б не

¹⁾ Властиво—воно було більше подібне.

²⁾ Очевидно—слова гетьмана про Ракоція, пор. зараз ниже.

³⁾ Отже розмова пізніша. ⁴⁾ Тим, що з Ждановичом, очевидно

панував у ній, вони хочуть затримати за собою Польщу по Вислу, і її нікому не попустять» (539).

«Татарського посла гетьман відправив з такою відповіддю: Нехай хан ясно скаже, чи він йому приятель чи ні, бо коли вони (Татари) підуть на ті три краї, з котрими гетьман має союз, і хоче сей союз заховати, то як Татари щось пічнуть з тими країнами, то він буде неприятелем Татарам. Се мусить бути тим показано: коли хан хоче держати союз з козаками, мусить від нього прихати посол з головних мура, щоб обговорити ці справи. Коли посла не буде, се буде знак, що згоду з козаками розірвано. Гетьман буде чекати; він не хоче давати приводу до розірвання союзу, але чекає рішення від хана» (533).

«Від шведського посла зажадали повновласти: спитали його, чи є у нього уповаження на те щоб гетьман вів переговори з Москвою про згоду. Посол відповів, що такого уповаження не має, але гетьман, будучи в приязни з ними (з обома сторонами чи з Москвою?) повинен, посередничати: король готов замиритися на сприятливіх умовах. Але з огляду що він повновласти не має, сказано йому, що гетьман не буде з ним про се трактувати.

«Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє Шведам, ніж Москві. В присутности сина він сказав: «Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союзу з шведським королем» (533)¹⁾.

«Велінг так відправив був посольство від шведського короля, ніби то наш пан (Ракоцій) доручив йому жадати від гетьмана Львів, Камінець і Бар. Гетьман тим був дуже заклопотаний. Виговський спитав, чи єсть то в його інструкції? Той заперечив, мовляв се тільки наш пан жадає. Мав при собі 300 червоних і показав їх, і з того приводу говорено, що се князь дав йому за се. Виговський зажадав, аби той показав йому інструкцію, що її держав в руці, сягнув щоб вирвати у нього з рук, але Велінг подер її і сказав, що того нема в інструкції шведського короля, того устно зажадав семигородський князь. На се Виговський відрік: «Коли ти посол шведського короля, як же ти ведеш чужу справу; семигородський князь має досять людей щоб полагоджувати свої справи, він може післати на переговори свого посла!» Гетьман був тим так схвильований, що й тепер, як ми приїхали, він викликав з Суботова Данила і спитав його, чи у нас така сама інструкція—бо коли така сама, то він з нами не говоритиме, і ми мусимо вертатись. (Данило) заручив своєю головою, що такої інструкції у нас нема, і тоді (гетьман) велів нас закликати.

«А Велінг, як його частували, випив за здорове гетьмана фляшку вина, і випивши розгриз шклянний кубок і з'їв—скоро з того й помер.

«Якби вони віддали Камінець і Львів, аж до Бару, ми були б іще в ближчій сусідстві ніж перед тим, бо відти тільки 20 миль до них». «Але ми не на те вели війну, щоб віддавати їх комусь іншому! ми здобули їх нашою зброєю без чужої помочи» (535)²⁾.

«Про Німців, що гетьман обіцяв був прислати нашому панові в службу, відповідь була така, що він їх не може прислати, бо вони на Литві облягають фортецю. Зветься вона Старий Вихів. Вони, мовляв, мусять пильнувати, щоб дати відсіч, коли

¹⁾ Тут записка: Про ці справи написав я 22 (червня) панові банові.

²⁾ В виданню ці дві фрази виглядають як одна цілість. Друге виразно взято з козацьких уст. А перша виглядає як міркування самого Шебеші.

московський (цар) стане помагати Полякам,—треба обережності скрізь. Але се не правда, бо ті Німці в Суботові ¹⁾.

«Сю фортецю (Старий Вихів) Москалі разом з козаками облягали більше трьох років, богато при тім згнуло, нарешті козацький полковник відправив Москалів кажучи, що він здобуде сю фортецю сам, на свого пана, і вийшов в переговори з обложеними, намовляючи їх краще піддатися козакам, ніж Москалям, і ті піддалися козакам, і вони тою фортецею володіють тепер» (533—4).

«Хан і чути не хоче, щоб шведський та угорський посол до нього мав їхати, казали: нехай не їдуть, їх нам не треба. Трьох каларашів (волоських гінців) забили в кайдани, і нашого також (535).

«Про те що нам неможна їхати до Татар, була у них рада, і коли ми пішли на розмову до Виговського, ішла там балачка з гетьманом його радників, що най не можна їхати, бо се була б для них образа, коли б нас там взяли до вязниці а вони (Татари) вже вийшли в похід, і їх натура звісна—нічого від них не добитись, вона міцно тримаються свого, і не треба їх ще більше розпалювати: коли бачуть, що їх бояться, вони тим твердіш тримаються. Коли б наш посол був би там, і мусів вести там переговори, певна річ—від нього ждали б дарунків і він мусів би з тим вертатись; але як побачать вони що другі сильніці від них, і вони з ними не можуть мірятися, тоді вони самі пришлють просити згоди, без усяких дарунків (535).

«Другий пункт. Тишкевич і інші писали нам ²⁾, що 20 тис. Москви пішло ім (Полякам) у поміч; такі відомости вони теж мали; але в московській столиці піднялося велике невдоволенне ³⁾—домагалися щоб Полякам ніякої помочи на гетьмана не давано і союзу з ними (козаками) не розривано, і тоді московський цар написав (з ставки), присягаючись, що він ніякої помочи не давав і не дасть. Теперішній московський посол присягається, що Полякам не дається ніякої помочи. Коли б була дана, то козакі виступили б против них (Москви), бо за договором вони мусять виступити взагалі против кожного неприятеля їх союзників: шведського короля, князя і обох волоських господарів: хто против них зброю підійме, вони з усею силою дадуть тим одсіч.

«Що до помочи ⁴⁾, то він сказав, що одна тисяча козаків нічого не поможе; він побачить, що його робити; без Татар (поки з Татарами не вияснено) він нічого не пічне. «Бо коли ми пошлемо ту тисячу козаків, зараз скажуть: «Диви, козаки нарушили договір!» Як наш посол повернеться від хана, будемо знати, чи буде війна чи згода; коли хан підійме зброю, мусимо воювати з Татарами, і Турок буде нашим неприятелем, тоді ми будемо змушені боротися з ним і пошлемо в поміч не тисячу, а 10 тисяч».

«Питав Виговський чоловіка, що прийшов з табору (очевидно Ждановича), чи там чули, що хан уже рушився, і що Турки їдуть на Семигород і обидва Волоські князівства. Той відповів, що такі чутки були під Замостем, що Татари рушають і Козаки також, і не знати було з ким козаки мають битися: з Татарами, з Москвою чи з Шве-

¹⁾ В сім місці не дуже ясна записка: «Через Ковалівського переказав я гетьманові, яку відповідь дано що до помочи» (534).

²⁾ Кому се нам? виходило б, що послам.

³⁾ Villongas—суперечки, бунт.

⁴⁾ Мова про козацький відділ, котрого просив Шебеші, щоб гетьман післав для охорони семигородських границь від Турків при їх сподіванім наступі на Єне.

дами—міркували над сим. Я завважив, що і наш пан не має відомостей про їх наміри» (536—7).

Наступає кілька записок, надписаних числами 25, 24, знов 24 і 28, але я вище вже висловив сумніви щодо дати приїзду посольства Матвеева; взагалі в цих цифрах щось недобре (див. вище), і їх не можна приймати за певні дати.

«24. Знову приїхали два московські послы, зміст їх посольства такий, що (гетьман) мусить розірвати свій союз з шведським королем і князем семигородським і мусить іти разом з ним на Волоські князівства, потім на Семигород, завоювати їх і потім звернутися на Поляків. Гетьман відповів, що він сього союзу не розірве, бо шведський король дотримує дану присягу, а він, гетьман, не обіцяв своїм союзникам помочи против Москви. Сказав також, що ті 60 тис. війська, що стоять на литовській границі для помочи Польщі, коли підуть, то не вернуться» (537¹).

Під 25 приїзд польського посла і звістка про Лупула, що він обіцяє козакам великі гроші, аби вони йому помогли дістати Семигородське князівство. Потім, під 24—приїзд посла з Валахії—тепер у гетьмана два московські послы, посол польський, шведського короля, семигородського князя і обох воеводів; був і татарський, але вже поїхав»²).

«Гетьман сказав, що не пустить нас до хана: мусить попередю зложити договір, тоді наше посольство подасть йому свої пропозиції, коли піде на се. то добре, коли ні... (недокінчено, 537).

«Московський (цар) хоче, щоб козацький (гетьман) був йому підвладний (subjugalis) і робив що йому цар звелить; гетьман має там своїх людей, ті сповіщають його про все. Він так відписав цареві: я піддався не на те щоб робити що ти скажеш. Дай но краще мені своє військо в руки, аби я міг робити з ним що зможу. Я з польським королем уже перед тим бився, щоб вернути свободу міні й козакам, аби вони не були хлопами, але носили козацьке імя, як давніше» (538).

«Московського посла відправив з тим, щоб військо (московське) рушило зараз і прийшло (на Україну): він додасть їм козаків, що будуть їм за провідників» (538).

«Сеї зими збунтувалось було на гетьмана яки 1000 козаків. Він велів тих бунтівників взяти на реєстр (registralta) і вислав з Запоріжжя в бій, а Татарів попередив, щоб вони були готові і всіх їх побили: він хотів їх знищити, тому що вони бунтувались против нього. Татарі їх всіх окружили. Коли б ся інтрига (praktikat) стала відома, було б гетьманові лихо з військом (köztök).

«(Тепер) Запорізькі козаки всі пішли на море, тільки діти лишилися дома.

«Він (гетьман) боїться Запорізьких козаків, тому, що вони бунтуються, а тут оселих не боїться, бо коли котрийсь піде против нього, зараз велить його привести і вбити. Тому сі не відважуються виступати, тільки ті другі» (538).

«Минулої осени запросив був Виговський гетьмана до нового монастиря (мб. своєї фундації) на празник. Як гетьман там наївся, пішов і ліг. Оден калугер підніс свій кубок на здорове Виговському, щоб був гетьманом. Гетьман збудився, велів сідлати коней, приїхав з 30 козаками і напавши на Виговського, витягнув уже на половину свою шаблю примовляючи: «Хочеш бути гетьманом!» Поїхали оба до Чигрина. геть-

¹) Фра а доволі неясна, я її упростив; сама погроза досить виразна

²) Сі послы перераховуються двічі, в різних комбінаціях під 25, потім під 24, і так що польський посол вичислений під 24, тим часом приїзд його записаний під 25 (с. 537). Я звів сі дві згадки до одного реєстру

ман зліз з коня в господі Виговського, і почали там сваритися. Виговський переказав, щоб прийшли його салдати. Прийшло їх щось 14. Виговський поплакував перед гетьманом, а сам поглядав через двері, чи нема там кого, і вже тоді набрався духу, як побачив своїх людей. Гетьман сів на коня і поїхав до дому. Ковалевський також був тоді в монастирі на обіді, і гетьман велів його шукати від хати до хати, щоб убити, за те що він був тоді там» (541).

Під 28: «Привели язика. Гетьман написав Запорізьким козакам, щоб вони не йшли (на море), доки він їм не скаже—він їм дасть знати. Ті відповіли, що тутешні козаки досить збогатились, а вони вже давно не мали здобичи, і пішли. Вони мають 400 човнів, а як з'єднаються з Донцями, матимуть ще більше.

«Запорозці зловили язика. Взяли на муки 4 яничарів і 2 Татар, і ті оповідали, що Турки й Татари йдуть разом на козаків, хоч і кажуть, ніби то йдуть на Семигород. Але іншим разом казали трохи инакше: що вони підуть перше на Семигород і на обидва Волоські князівства, а потім на козаків. Антонові гетьман написав, щоб ішов з козацьким військом під Камінець і здобував його» (538).

«Виговський говорячи з другим московським послом, сварилися про те, як се без відому царя зложено союз з Шведами і семигородським князем, і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман в своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма (iga) визволив. «Коли хочете, захочутье приязнь, і жийте з нами по доброму, коли ні—будемо боротися і наведемо ва вас Татар, Шведів, Угрів. На се Москаль сказав зпочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський на се одрік: «Ви хочете тільки городів, а про християнство не дбаєте. Як перше нам церкви забирано—і ви не кращі від Євреїв! ріжниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (pogánság).

«Першому послові Виговський ше сказав, що коли вони пришлють поміч, то вона мусить іти під Камінець.

«Говорив ше московський посол, аби шведського посла і семигородського віддано їм до рук, аби відвести до московського царя. Виговський відповів: «Як нам се зробити? Се наші приятелі, вони прийшли помагати нам воювати Поляків». Хотів також знати (московський посол), з якими інструкціями ми прийшли, і які переговори вели» (539).

«Казав (Хмельницький очевидно), що він додержує присяги кожному союзникові. До Литви посилає 50 тис. війська, відти підуть козаки деінде (розум. мабуть—на Польщу).

«Говорив шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Москвою, ніж з Шведами, і коли йому вдасться замиритися з Татарами, то він таки розірве союз з Москвою, візьме Татар і справить на них (на Москву). «Чекають з чим повернуться їх козацький посол від Турків: чи Порта добре до них построена. Але Татари вже розірвали союз, вибивши без усякої причини тисячу козаків» (539—40).

На окремім листку без дати, мабуть коло 1 липня: «Приїхали послы з Литви, від Сапіги і від маршалка—ніддаються гетьманові; коли гетьман буде стояти по московській стороні, вони також, коли гетьман буде триматися Шведів, вони також будуть по його стороні. Гетьман відповів їм, що кожного хто йому піддасться, він прийме в свою протекцію, тільки мусять прийняти до своїх фортець козацькі залози. «Коли мені хтось простягає одну руку, я простягаю обидві, але мусит бути до мене з щирим серцем».

«Надавно, коли московський посол став перед гетьманом, а той лежав на ліжку, посол зажадав, щоб гетьман устав і прийняв царського листа стоячи. Гетьман відпо-

вів, що він уже не встає й перед богом, не тільки перед ним. Посольство було таке, що коли гетьман хоче, цар замириться з Шведом, і чого він хоче, того буде хотіти й цар.

«Польський посол, що їхав з інструкцією до Порти, попав (в козацькі руки), листи переслано цареві; в них стояло, що Поляки тільки з бід на якийсь час війшли в союз з Московією, але не будуть триматись сього союзу.

«Гетьман не хоче кликати московського війська в поміч на хана, аби (цар) потім не казав, що Татар прогнано з його поміччю, і не жадав за се частини його землі. Його і Запорізького війська буде досить, щоб приборкати Татар.

«Гетьманові прислано язика, що хан стоїть на місці і тільки мура післав на Молдавію. Гетьман післав туди також своє військо, аби воно било їх (Татар) разом з молдавським, мунтянським і семигородським. Направляє перевози. а Запорізьким козакам велів напасти на Крим» (540).

«Юрко Рац прислав свого поручника — спитати Виговського, куди йому йти ¹⁾. Той відповів—нехай іде до дому; потім сказав, що туди він його не пускає, але коли хоче йти до Шведів, то добре, бо се наші приятелі, а до Семигороду і до Турків він його не пускає, бо сам жалуватиме, коли піде туди».

На кінці: «2 липня. 30 семенів князя втікли й прийшли разом з семенами Виговського, з поручником Миколаєм.

«Чув я, що Москаль казав: коли вони з ним не підуть на Семигород, він піде на них самих» (541).

На иншій листку (писано десь 14 липня):

«В місті Кременчуку, що недалеко Запоріжжя, пробували вчинити повстання на гетьмана, і він велів звести до Суботова гармати і порох. Повстали тому, що гетьман віддав Татарам назад табуні, що (козаки) забрали у Татар.

«Молодший брат Ланти (?) піднявся на гетьмана з 600 чоловіка і зруйнував йому два міста, тому що минулої весни побито Татар і гетьман велів розстріляти Ланту. Його наказний в 1000 коней гонився за ним, розгромив, але той втік до Московської землі. Се було тиждень тому, 7 липня (541).

«12 липня ми разом з шведським послом були на обіді у Виговського ²⁾. Черновицький паркалаб написав, нібито Поляки мають 80 тис. війська і здобули Варшаву. Пощо пише фальшиві вісти, коли не знає певно і не бачив очима вірогідної людини? Я сказав, що напишу про се воєводі.

«Шведському послові Виговський сказав, що з Туреччини пишуть, мовляв походу на три князівства не буде, але в обозі язик оповідав, що хан наперед попробує щастя з козаками, і коли побачить, що може їх перемогти, тоді Поляки спустошать три князівства і віддадуть Камінець Туркам.

«Мені сказав, що гетьман журиться, що післав сю поміч (Ракоцієві), бо не знає, чого вони хочуть: не дістає ніяких відомостей. Скільки ворогів? Коли б він знав, не давав би помочи. 6 липня він післав Запорізцям листа, що вони можуть іти чи морем чи сухопутть. Сухопутть також.

«Старий козак, Вишня на ймя, казав, що князь покликав до себе Татар, хоче напасти на козаків. Виговський питав семена, що прийшов з обозу, чи справді Угри хочуть напасти на козаків і побити? Козаки мусіли 4 дні сидіти в окремій таборі,

¹⁾ Фраза не зовсім ясна. ²⁾ Так і в дневнику: «12 липня ми з шведським послом були у канцлера Виговського»—с. 518.

а князь мав дати наказ, щоб військо його було на поготові, щоб на них напасти. Але шведський король не дав згоди, і тоді князь велів спитати Антона, нащо вони стали окремим табором. Антін відповів: «Бо ми чули, що ти хочеш напасти на нас. Коли маєш замисли, то гляди!».

«Козаки мовляв узяли Замость і Антін прислав сюди 600 Німців, що там були; мають прийти до гетьмана і матимуть у нього ласку. Семени, що прийшли з обозу, хвалили приятну поведінку Шведів—що вони щирі, а Угрів ляjali—мовляв фальшиві.

«Німці, що прийшли до Кракова в поміч (Казимирові)¹⁾ писали шведському капітанові Вірцові, щоб він передав їм се місто на добрих умовах—бо ж він тепер воює не з Поляками, а з Німцями. «Ми против вас не маємо нічого, тільки на Угрів—тому що вони були піддані царські і збунтувались, і збунтували козаків проти Польської корони: ми до них доберемось, хочби в пеклі були, то й звідти витягнемо» (542).

«27 липня прийшов козацький посол, що був посланий до хана; відправлено його з Царгороду. Тому що оба воеводи послали ханові в дарунку 40 тисяч телят, підозрівають, що вони нарушили договір, і навели Татар на них (козаків)

«Посла відправлено з дарунками; хан заявив: «Гетьман мій приятель, я йду мирити козаків з Поляками. Як буду вертатись, він виїде під Корсунь, я буду йти туди, ми там зійдємось і заклачимо вічну приятель.

«Про всеводи говорив Вяговський також шведському послові.

«Посол оповідав іще, що молдавський воевода написав князеві, що вони повинні йти сюди—бо хан рушає з усею силою» (544).

Що говорилося в зв'язку з смертю гетьмана, відкладаю на потім.

Найбільш яскраво в сих відомостях Шебеші виступає розуміється те що найбільш його интересовало—се незадоволення гетьмана, старшини й війська з поведінки Ракоція і спільної кампанії против Польщі: Жданович і його козаки нарікали, що Ракоцій тримає їх при собі не даючи їм ніякої волі собою розпоряджати. Він не радився в нічому з Ждановичем і не дозволяв йому нічого робити на власну руку. Він не ділився ні з ним ні з гетьманом своїми плянами, його політика в Польщі зіставлялася неясною, гетьман і військо були непевні що до своєї пайки в польських землях. При тім козаки ображались на Ракоцієвих Угрів за зневажливу поведінку, жалувались, що вони їх грабують і побивають, де тільки можуть.

На се жалівся гетьман обом воеводам, мабуть з згаданим вище посольством кінця червня. «Молдавський воевода пише про жалі гетьмана, на нашого пана, що він не поводитья з козаками з належною пошаною», писав Шебеші до Чигрина оден з семигородських регентів Акош Барчай, доручаючи йому збивати такі обвинувачення.—«Се неправда, наш милост. пан не такий нерозумний, аби він з таким хоробрим військом і з самим гетьманом не поведився з належною пошаною, ви мусите боронити нашого мил. пана від таких закидів»²⁾. В листі 18 (28) липня воевода Стефан так відповідав на сі жалі гетьмана: «Я також—видить то бог, з великим жезлем прийняв се, що довідався з листу в. м., м. м. п., що й. м. князь семигородський поступає против договору з й. м. п. Антоном, намісником в. м.; я того по ні: не сподівався, та й думаю,

¹⁾ Мова мабуть про помічний австрійський корпус Гапфельда.

²⁾ Monum. Hung. XXXIII ч. 312, лист Барчая з 14 липня, отриманий в Чигрині 30 липня.

що таки дане в милости слово він додержить вірно—бо й я не загаюся добре порадити йому з сього боку, аби він більше не писав таких листів, що без усякої причини нарушають братську любов і приятельський союз»¹⁾. На жаль, докладніших відомостей про сей зухвалий лист Ракоція не маємо. Павло Алепський в своїх записках переказує те що доводилось йому чути про се в двірських кругах Валахії—але се дуже загальні відомости. Ракоцій показав себе дуже гордовитим і переступив межі справедливости. Він постував в польській землі незвичайно немилосердно, поруйнував багато церков і монастирів, а на Хмеля похвалявся і ганьбив такими словами: «От я вже заволодів Валахією і Молдавією, вони в моїх руках, Угорщина—се моя батьківщина, а тепер я завоював Польщу і зайняв їх столицю; лишається мені тільки підбити сього хлопа Хмеля». Почав потайки побивати його козаків, щоб зменшити їх силу. Хмель довідався про се й дуже розгнівався на нього; післав до хана і намовляв його іти й воювати Ракоція, щоб віддати його до рук Хмеля. І осягнув се, бо Турки й Татари, почувши про сей похід на Польщу, піднятий без їх згоди, дуже розгнівалися; пішли поголоски, що сім королів змовилися й підуть походом на Волощину в велик пост і тут була велика тривога аж до Зелених Свят—коли прийшла відомість, що хан вийшов в похід і буде йти сими краями²⁾.

Мабуть відомости про вихід Карла-Густава з Польщі, привезені Беньовским були останньою краплею, що довершила гнів гетьмана на Ракоція зате, що він не приготував його до такого несподіваного обороту справи, і тому в записках Шебеші так настирливо повторюється нота жалів гетьмана і Виговського, що Ракоцій не інформував їх про ніщо і держав в повній невідомости про стан річей на польській театрі війни—а тим часом підняв своєю акцією Турків і Татар, що сунули тепер не тільки на Дунайські князівства, а й на Україну. Гетьман післав наказ Ждаповичу кинути Польщу й рушити під Камінець. Не маємо докладнішої дати сього наказу; в записках Шебеші вона виступає під 28 червня. Желябужский почув про нього 4 липня в Стародубі (Нечай 27 червня ще не знав про сей наказ), дата Шебеші мабуть недалеко спізнється за фактом—він занадто був важний для нього, і гетьманський осередок не мав причини його затаювати.

Видаючи сей наказ гетьман з одної сторони сповняв домагання царя і заспокоював халаську сторону. Противставляв козацьку силу всяким грабівничим плянам Орди. Ішов на зустріч невдоволенню, що все більше підіймалося серед козаків Ждановича і в війську взагалі. Але се був серйозний удар по козацьких плянах на Західню Україну і Білорусь, майже резігнація з них. Ще з більшою силою ніж перед тим, гетьманський уряд мусів тепер узяти курс на замирненне з Яном-Казимиром: з огляду на вихід з Польщі Карла, очевидний крах Ракоцієвих плянів і неясности в відносинах до нього, грозу татарського наступу і т. д.

Місії Беньовского щастило незвичайно. Він попав в відповідний момент, приїхавши в Чигрин саме на се похмілля від Ракоцієвої кампанії і очевидно потрапив взяти відповідний тон. Супроти вище сказаного за точку приложення його дипломатії треба розуміти західне-українську проблему, до котрої він видимо вмів зручно підійти і знайти їй конкретне оформленне. Потім проблема відсунулась, але оформленне зісталося і як то буває—само по інерції добилось своєї реалізації: ефектної, хоч і ефемерної—в Гадяцьким акті унії.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 728.

²⁾ Переклад Муркоса кн. V с. 21.

В відповідь на своє звідомлення з першої чигринської місії Беньовский одержав від короля широку повновласть на переведення договору з військом Запорізьким на тих доволі значних уступках, що були ухвалені соймом 1656 року, і лягли потім основою Гадяцької унії. Інструкція датована 13 червнем н. с. ¹⁾ і списана очевидно так щоб бути показаною Хмельницькому і Виговському (що виступає в с м моменті виразно як актуальний шеф козацької політики). Вона являлась таким чином одною з тих відповідальних політичних декларацій, котрих таку спору серію маємо з тих часів:

«Поздоровити іменем й. кор. мил. щирим батьківським афектом уродженого гетьмана ²⁾, з усім військом Запорізьким.

«(Пояснити йому), що й. кор. м. вважає для себе найбільшим щастем, будучи з божого провидіння королем польським, мати змогу за ласкою божою об'єднати в одно поріженні члени Річпосполитої. До того він і на початку свого панування прикладав старання, і тепер так само—бажаючи, аби та пожадана година зблизилась як найскорше. А бажаючи привести до кінця визначену на останнім соймі, за згодою всіх станів комісію з уродженим гетьманом війська Запорізького, знову висилає того ж уродженого Беньовського, секретаря і посла свого, для продовження сеї справи, покладаючи надії на ласку божу. Як вона настроїла щиро й. к. м. і всіх станів Рчп. до сеї одности, так ачеї милосердною опікою своєю надхне любовію до власної вітчизни та одности і ур. гетьмана та війська Запорізьке.

«При тім запевняє перед богом й. к. м., що він сам і всі стани Рчп. бажають ретельної, правдивої й ніколи не відкличної одности з ур. гетьманом і всім військом Запорізьким. Все що з обох сторін сталося за гріхи вони віддають то справедливості божій і на вік закопують непамятю, покликуючи найвищого суддю на свідка сеї правдивої і ретельної щирости з своєї сторони. А щоб ур. гетьман і все військо Запорізьке тим більше пізнало сю щирість й. к. м. Річпосполитої, він за радою сенаторів дає згаданому Беньовському повновласть приступити до переговорів з ур. гетьманом і військом Запорізьким, так щоб приніс й. кор. м. умову здатну загасити внутрішн.й домовий пожегар, через задоволення війська Запорізького і Річпосполитої. А й. к. м. обіцяє за себ: і всі стани Рчп., що вони слухним річам перечити не будуть, а триматимуть все постановлене. Бо сподіваються, що ур. гетьман і все військо не схоче зневажити доброї охоти короля і станів Рчп., а забезпечивши в цілости се пожадане об'єднання сполучить силу війська Запорізького з силою війська Річпосполитої, а спільної вітчизни. Все се доручається зручності посла—виконати сю справу як найкраще і найскорше, з задоволенням обох сторін.

«Але має він пильнувати як найуважніше, щоб сі щирі пропозиції короля гетьманові і війську Запорізькому не скінчились ніяким обманством ³⁾. Бо то річ певна, що Порта з Татарами збираються приборкати князя семигородського, господарів молдавського і волоського і нарешті й самих козаків. У Москві Хмельницький не має вже ніякого довіря, се явно показується: поминувши багато інших причин вистає одна: його сполучення з Ракоцієм і Шведами. Не має довіря і у Порти—тому що стільки

¹⁾ Ся дата стоїть в заголовку видання сеї інструкції в *Памятниках* Київ. ком. III. с. 242; в тексті її нема, мабуть була в заголовку; але вона вповні правдоподібна.

²⁾ Титул дуже скромний, як бачимо.

³⁾ Тут еліпса—пропущена посередня гадка, в тім роді: се обманство самому Хмельницькому не вийшло б на добре.

ра ів її піддавався, а без її відома звязався з Москвою, і тепер збільшив сили васалів Отоманської Порти: Ракоція, господарів волоського і мунтянського.

«Доказом того, що (гетьман) широко хоче замиритися з королем і Рчп. буде се, коли по приїзді посла він не гаючись нітрохи буде справу кінчати: обговорить умови і приступить до їх списування, підписання і печатання обома сторонами. Коли він уже відкликав козацьке військо (від Ракоцієвого війська) і схоче прислати королеві проти Шведів десяток тисяч добрих і комонних козаків, а другу частину козаків оберне з ханом на Угорщину—сам зіставшись для обережности на Україні (се будуть докази доброї волі Хм. і війська).

«Коли ж почне вигадувати якісь проволоки, то се буде або на те щоб подивитись, як нам справи підуть, або на те щоб тим часом післати до Москви і посварити її з нами, а нахилити до згоди з Шведами, або щоб і до Порти та до хана післати листи, що король (йому) пише—(на доказ) що вже згода з ним роби вся, аби тим двернути небезпеку, що насувається на нього від Порти і протягти час. Тому доручається розмислові посла вести справи так, аби короля і Рчп. не здурено. Та се й не буде (тяжко)¹⁾, бо послові дається лист і до хана; ханський посол і сам хан вложать свій авторитет у сю справу, і ханському послові буде легко підшепнути, чи мають (Татари) сподучити свою зброю (з козацькою) чи поступати (з козаками) як з ворогами. Сього ми собі не бажаємо—хочемо згоди, але поки згода не стане як слід, не можемо не забезпечувати себе. Бо турецькі сили звикли швидко вертатися з поля, і не треба щоб нас і їх обдурено.

«Тому вся вага в тім, щоб скоро скінчити, намовити, списати, відписати. Оден оригінал нехай зістанеться там, а п. посол щоб мав два оригінали: оден при собі, а другий нехай пошле з певною okazією до Дубна, а відти до короля й. м.—бо okazії бувають часті. А по щасливім закінченню договору треба послові добитися, щоб козацькі послы виїхали з тим договором сюди, щоб зараз, при них же його потвердити, і через руки п. посла передати, аби він там урочисто його передав, і потім з частиною війська Запорізького прибув на послугу королеві і Рчп.

«Найбільше пильнувати того, щб не дали знати Москві, поки те все не скінчиться. Бо дуже важно при угоді з Москвою, щоб нам було можна лекше з нею договоритися, ставши знову одним державним тілом. По закінченню переговорів можуть дати знати, що вони повернули до послушенства й. кр. м. і хочуть всі свої зусилля звернути на те, аби між короною Польською і короною Московською була згода. Ракоція теж можуть упімнути, аби вернувся і війну залишив. Порту і хана візьмуть за серце, коли будуть в послушности королеві і Річипосполитій».

Одержавши се доручення Беньовский поспішив зібратися в нову дорогу, але вважав потрібним попередити Хмельницького і Виговського, запитуючи як вони ставляться до сеї місії, і чи може він рахувати на її успішне виконання супроти ріжних поголосок про ворожі пляни і настрої козацького війська чи уряду. Можливо, що на знак своєї повної щирости—цілком відкритої гри з його сторони, він тодіж переслав їм сю інструкцію; мені се здається дуже правдоподібним: інструкція, як я вже зазначив написана саме так, щоб вона не виявляла нічого небезпечного, чого не можна було виявити, а тимчасом мала характер нібито дуже довірочний, такщо показуючи її наперед посол робив нібито дуже яскравий жест інтимности. В кожнім разі, в тій чи иншій

¹⁾ Слово пропушене, я доповнюю се з змісту.

формі такі вияви щирого, інтимного довіря Бенъовский гетьманові і його канцлерові дав, і з їх сторони дістав запевнення їх повної прихильності і бажання довести згоду до кінця. Хмельницький писав йому 9 (19) липня:

«Всякі публичні справи найкраще поступають, де обидві сторони приятельсько довіряють одна одній, і найспішніше відправляють їх, коли приступаючи відгопять від себе всякі страхи. Бо неможливий там успіх в піднятому ділі, коли органи надвоє дліяться, і голова задумує одно, а серце хотіло б чим иншим занятись. Тому в. м., маючи призначення на розмову з нами, не повинен давати місця у себе людським балачкам, бо їх діло тільки сіяти повітряні чутки, повинен звертись давній нашій приязни— і з помічю божою безпечно пуститися в намірену дорогу, в тій певности, що з нашої сторони не дізнаеш ні жодної перешкоди ні затримання, але по достаточній розмові в речах потрібних здорово й безпечно повернеш до домашніх порогів. Притім щільно поручаю себе ласці ваш. мосьць пана—цілком зичливий приятель і слуга Б. Хмельницький.»

Виговський долучив до того запевнення особливої своєї приязни: «Великомилостивий мій пане і брате! Не звик я в словах своїх не статкувати—особливо тим кому обов'язався приязнею. А маючи в пам'яті вияви приязни в. м. і обіцянку братерства, я завсіди йому сприяю. Тому ніщо не може утруднити в. м. дорогу, на котру заявив еси охоту й. кор. милости. Навпаки, коли за моєю порадою пустишся в сю дорогу, то достаточо з п. гетьманом розмовиши і без всякої перешкоди повернеш ціло до вітчизни». Намовляючи не вірити ніяким байкам і як скорше пуститися в сю подорож, запевняє його: «Добре погостиш і швидко будеш відправлений—не так як удають лихі люде, що не бажають нам доброї репутації»¹⁾.

Желябужский записує в своїм звідомленню, що 12 (22) липня до Корсуня при ним прийшов польський гонець, і розповів, що він на імя Миколай Грибовский, їздив від Стан. Беньовского, з Дубна, до гетьмана, повідомити, що їде до нього від короля. Був в дорозі 7 день, самого гетьмана не бачив, бо лежить хорий. Приймав його Виговський і велів переказати послові, щоб їхав не гаючись²⁾. Очевидно він саме й віз тільки що процитовані листи гетьмана і нисаря Бенъовскому, з запросинами до скоршого приїзду.

Але виславши Бенъовскому заклик як найскорше прибувати, гетьман з писарем поступили собі власне так як припускав король: другого ж дня вони вислали з Павлом Тетерею такого листа цареві:

«Заховуючи вірність підданства тобі, вел. гос., з усім військом Запорізьким, і обіцявши подавати всякі відомости про неприятелів православної віри ми даємо до відома вісти³⁾ одержані слідом по від'їзді голови і полковника стрілецького Артамона Сергієвича (Матвєєва):

¹⁾ Видані в додатках до Кубаліної *Wojna Brandenburska* с. 437 з ркп. *Ософінських*.

²⁾ Звідомленне Желябужского в Рус. Истор. библи. VIII с. 1247—8. Грибовский нібито казав: «а ныне де тому осмой день» як його післав Бенъовский з Дубна; але се мабуть треба розуміти так, що Грибовский приїхав з Дубна до Чигрина на восьмий день, себто Бенъовский вислав його 11 або 12 липня н. с. Заїхати з Дубна до Чигрина і поспіти з Чигрина до Корсуня на 8-й день ніяк не можна було: на дорогу з Дубна до Чигрина лишається 4—5 днів.

³⁾ Ся фраза в оригіналі (себто москов. перекладі) еліптична—Акты Ю. З. Р. XI с. 713.

«Хан своєю особою перейшов Дніпро і Бог ¹⁾, (пішов) на Рашків, з військом Кримським і з Великим і Малим Ногаєм, більше дбаючи про гроші ніж про присягу.

«Що до шведського короля: хоч ми й знаємо його великі неправди против в. цар. вел., але він бажає згоди; коли буде воля в. цар. вел. на згоду, і одержимо указ в. цар. вел., ми пошлемо до нього умисного післанця, щоб вивідати його наміри.

«Про Антона, що був указ в. ц. в., то ми йому веліли з військом відступити і під Камінець іти; швидко сподіваємось від нього вісти.

«Турок мав прислати поміч Татарам, але Венеціане взяли у нього два городи, і він виправив на них візира з усею силою, так що пема надії аби він міг прислати Татариніви якусь поміч. А що король Казимир посилає до нас знову Казимира Беньовського ²⁾, і він до нас їде в посольстві, то що попереду ми їм (Полякам) говорили, то й тепер скажемо, як приїде Беньовский: як вони і всі пани Корони Польської на Корону Польську і в. кн. Литовське тебе в. г-ря, вибрали, так того нехай не переміняють і неодмінно держать. А ми як вірні піддані того щиро зичимо в. цар. вел., як госуда-реві православному, єдиному під сонцем,—аби в. ц. в. прийняв Корону Польську під свою царську руку. А що Поляки пишуть нам, нібито Леопольд, вибраний на цесаря римського, післав їм 20 чи 30 тис. війська, і більше того має прислати, то ми тому віри не йемо і покладаємося на бога, що за його ласкою, а в. ц. в. щастєм всі неприятелі і віроломці будуть посоромлені. Але якщо ми нинішнього року не запобіжимо їх лихим замислам, то на другий рік вони конче ³⁾ піднімуть на нас самого Турка, тому що ми не вчинили їх волі. Ми післали відомість окольничому кн. Гр. Гр. Ромодановському, що Татари з'єдналися з Поляками і задумують поруйнувати всі українні городи, чого їм боже не поможи. Бо коли б україну ⁴⁾ поруйнували, то й до иншого б додумались! Тому ми й післали до кн. Г. Г. Ромодановского, щоб згідно з указом ц. вел. поміг нам військом на спільних неприятелів православної віри і разом з нами давав відсіч неприятелям, за віру православну і гідність в. цар. вел.

«З червня, як кримський хан свої загони розпустив, полковник браславський. піславши свій під'їзд. щасливо погромив під'їзд татарський. язиків добув і нам прислав; ми одного з них посилаємо до в. ц. вел.—звели його розпитати. А ми як від нього, так і від инших, що тут собі лишили, (з того, що вони говорили) зрозуміли, що хан нам великий неприятель. Так писав нам і господар волоський, що хан післав до Поляків Дедеш-агу і всяко стараються помиритися ⁵⁾ з шведським королем і Ракоцієм. А Поляки зрозумівши, що Шведи і Ракоцій не хочуть відступити від ліги ⁶⁾, післали до Константинополя і до хана великі гроші, щоб з ними війшов у спілку. Тож той бісурменин з Черкасами, з Ордою Білогородською, Очаківською й Буджацькою пришов на городи в. ц. в. ⁷⁾—до Браславського полку, недалеко Рашкова став обозом і розпустив загони скрізь під городи і села Браславського полку; задумав таке чого йому боже не поможи: городи руйнувати і православних людей в полон забирати. Тепер прийшла свіжа відомість від браславського полковника, що Ямпіль й інші городи

¹⁾ В друк.: «Дністр и Буг, може розуміти й так: перейшов Бог і Дністер під Рашковим, але се менш правдоподібно.

²⁾ Беньовский мав подвійне ім'я: Станислав-Казимир.

³⁾ «Кончее» ⁴⁾ Мабуть в розумінню пограничних городів.

⁵⁾ Мабуть треба розуміти: помирити Поляків з шведським королем і Ракоцієм

⁶⁾ В пер.: «миру того не отлучны». ⁷⁾ Козацькі себто.

в'їтато, передові загопи пішли сим і тим боком Дністра просто під Камінець і сполучилися з Замойським, старостою камінецьким, а сам хан з ордами стоїть в Браславським повіті, чекаючи більшого польського війська. Доти там стоятиме, аж прийде король польський і гетьман (коронний): післав з тим до Поляків Дедеш-агу—кликати короля, аби прибував як найскорше.

«Отже ми бачучи такі їх неправди (раніше) вже скупили частину війська на Ташлику, велівши йти в поміч Браславському полкові полкам Уманському, Полтавському. Подністряньському і полкам пішим. А тепер діставши відомість, що Поляки з Татарами зійшлися вже, веліли йти всьому війську—воювати кривоприсяжника кримського хапа і Поляків, аби той неприятель городів не пустошив і людей в полон не брав. На Запоріжжє ж післали сьмо наказ, аби воювали Крим. І тебе вел. гусударя прохаємо: вели війську Донському, Астраханському, Казанському, щоб разом з Запорізьким військом воювали Крим, стелючи всіх неприятелів під ноги в. цар. в-ва. З сим от спішно послаємо Павла Івановича Тетерю, щоб він всякі відомости устно в . ц. в.-ву переказав: зволь його ласкаво вислухати і у всім повірити, і військом своїм нас скоро спомогти»¹⁾.

Крім листу до царя посла повезли купу листів до різних впливових осіб: до Морозова, Мідославського, Алмаза Іванова—від гетьмана і Виговського, до Ф. Бутурліна, Лар. Лопухина і Арт. Матвеева—від Виговського²⁾. В сих листах, як звичайно, просилося ласкавої уваги до справ переказаних через Тетерю. Підчеркувано прохання військової помочи, аби Поляки сполучившись з Татарами, не знищили України,—як пустошили наші городи на Дріжишолі», і взявши сього року гору над козаками, на другий рік не підняли й Турка. Але просячи ласкавого клопотання перед царем, розуміли очевидно й інші справи, писані й неписані, переказані через Тетерю.

На ілюстрацію воєнної безпеки і потреби військової помочи, гетьман долучив листи молдавського господаря з відомостями про кримські приготування (лист 18 травня)³⁾, потім про перехоплених вістунів, що їздили для порозуміння від хана до Камінця, і навзаєм з Камінця до хана—що під ту пору стояв коло Маяків на Телигулі, «чекаючи посла від Поляків, і останнього слова від в. м. м. п.» (Хмельницького) і відповідь від баші (сілістрійського) про поміч від нього» (лист з 13 червня). Тон сих вістей не був тривожний: баша, мовляв, не має ніякого війська, не більше 300 чоловіка, а Татари зловивши козацького язика і почувши від нього, що на війну з Татарами збирається таке велике військо, аж «землі тяжко»⁴⁾, так тим збентежилися, що ради собі не можуть дати. Але листи полковника надністряньського Гоголя з Озаринець 29 с. с. червня і браславського Зеленського з Браслава з того ж дня свідчили, що Орда розвиває наступ і може з дня на день відтяти козацькому війську приступ до Камінця—де громадилося польське військо.

Гоголь доносив, що Поляків все прибуває, а татарські загопи вже почали крутитися коло надністряньських козацьких городків. Невеликий загон в 200 коней козакам удалось погромити, але відомости захопленого в полон язика, очевидно, були мало втішні, і Гоголь, посылаючи його гетьманові для інформації, пильно просив помочи для

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 713—5, московський переклад, фразеологію його покорочую. ²⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 751—8.

³⁾ Тамже с. 725—6.

⁴⁾ Звісний епічний вираз з українських величальних пісень (тепер колядок).

дальшої боротьби або інструкції, чи держатися далі—«бо будучи тільки в двох городках з моїм полком на пограниччю, не маю нізвідки помочи»¹⁾).

Зеленський давав знати, що з огляду на наступ Орди на Побережжя і на свої невеликі сили він мусів відступити до Браслава, і звязок з надністрянськими городками вже страчений—«до Рашкова нема дороги», і може не без звязку з сим упадком козацької влади й престижу почалися тут бунти «мужицькі», на котрі нарікає в своїм листі Зеленський: «хочуть бути старшими над полковників, вибирають самі собі сотників» і промишляють на те собі якісь листи—мабуть у гетьмана, ігноруючи полковника,—«хоч то не їх уряд, і всюди до полковників се належить—сотників вибирати»²⁾).

Цидулки долучені до сього листу дещо ослабляли тривожний тон сих відомостей. В Камінці на перевірку не виявлялося ніяких нових контингентів. Татари пустили чутки, ніби то Калмики «поклонилися» ханові, так що від них не загрожує більше ніяка небезпека; але виявилось, що се була чиста містіфікація, споруджена мабуть на те, щоб підняти настрої серед татарських мас—аби вони не турбувалися за свої родини і господарства в Криму: за калмицького посла вбрали якогось свого Татарипа і стріляли з гармат на потіху «аби світ чув і бачив як їм щастить»³⁾).

На устних розмовах з дяками в Москві Тетеря і товариші дали такі інформації про ситуацію в момент їх виїзду.

Тетеря перед виїздом був разом з «гетьманським сином» у війську висланім против Кримців; тоді воно стояло між Уманню і Корсунем, в нім зівстався гетьманич Юрій. Між Корсунем і Браславом, під Баланівкою стояв подковник Зеленський; він послав на Кримців під'їзди, і його козаки багато Кримців побили й забрали в полон. Але довідавшись про його малі сили Кримці кінець кінцем обложили його під Баланівкою, а на головне військо, де був гетьманич, воли не пішли. В дорозі вирубали два містечка: Ямпіль на Дністрі і Косницю. Сам хан пішов па Браслав, і гетьманич почувши про се теж рушив туди. Мабуть прийшло у них до бою. Про те що Кримці мали зійтися з Поляками, були поголоски, але чи зійшлися вони справді—не знати. Турецьке військо прийшло було на Дунай, і збудовано для нього міст, але коли прийшли відомости, що Венетціане-вийшли на Біле море, Турки міст знищили і пішли назад. У Поляків нема ніде великого війська: з королем на шлезькій границі 3—4 тисячі, Чарнецький ходить з невеликим військом по Волині, «тікаючи від Ракоцієвого війська». Але тепер як Ракоцій і Жданович вийшли з Польщі, польське військо зможе зібратися в більших розмірах⁴⁾).

Розглянувши привезені листи і обміркувавши дані інформації дяки повідомили гетьманських послів, що царське військо буде послано—але при тім поставили такі питання. По перше—чи се військо не буде терпіти недостатку в провіанті—бо з собою воно запасу взети не може.

По друге—чи послі знають певно, що козацьке військо зійшлося з Татарами? були у них бої? може вони хутко розійдуться? Бо треба вважати, щоб не трудити даремно царського війська!

На перше питання послі відповідали, що врожай на Україні добрий, царське військо не буде терпіти недостатку—треба тільки написати гетьманові (до дискусії, що з сього приводу розвинулася в Москві ми повернемося далі). Що до стратегічної

¹⁾ Тамже с. 759.

²⁾ Тамже с. 760. ³⁾ Тамже с. 740—2. ⁴⁾ Тамже с. 711—2.

обстанови поясняли: в момент виїзду було відомо, що татарське військо сходиться з козаками; про те як будуть розвиватися бої, гетьман обіцяв післяти наздогін скорого гінця, але досі гінця не було, і посли з того міркують, що від Татар «ще ніякої тісноти нема». 20 тисяч Запорізького війська рушило на Перекоп. Вони мали на меті сполучившись з Донськими козаками воювати кримські улуси—себто зробити діверсію ханському походів на Україну¹).

Крім сеї воєнної справи Тетеря мав порушити перед урядом ріжні инші:

«Гетьман бе чолом цар. в-ву.: він уже в старости, а кождей чоловік не безсмертний, і проживши стільки літ хотів би душу свою перед смертю очистити. Турбує його, що тепер війна ведеться зразу з кількома державами; всяка війна кінчиться згодою, і нехай цар. вел. не думає, що гетьман хоч згоди прагне, а шукає війни і кровопролиття. Ні, гетьман і сам турбується тим, щоб дати християнству спокій і замиритися хоч з одпою державою: хоч з польським, хоч з шведським королем.

«Велів також бити чолом, щоб вел. государ не памятав того, що він, гетьман, не прийняв був виленської комісії і мав що до неї сумніви, так наче б хотів (з Польщею) не згоди, а війни. Ні, гетьман комісії не приймав тільки тому, що Польки на з'їзді поводилися фальшиво, і (здавалось йому), що комісія неправдива, тому що богатєм доводилося чути від Ляхів такі слова, мовляв царське вел. відступив їх назад Коруні Пожьській. А тепер, переконавшись з царських грамот, що комісія не має в собі ніяких лихих замірів («комісія правдива»), і цар не має заміру віддалити (козаків) від своєї руки, Б. Хм. таким фальшивим, лядським словам уже не вірить і в усім покладається на царську волю. Чи схоче він замиритися з польським чи з шведським королем. (козаки) тому будуть раді і в нічім не противляться царській волі».

«Тепер польський король прислав до гетьмана гінця перед своїм послом: чи прийме його гетьман чи ні? Буде послом Беньовський. Коли гетьман Беньовського не прийме, більше король до гетьмана в тій справі нікого не пришле. Гетьман відправив гінця з тим, щоб Беньовський приїздив, і хутко його сподівається. А той гінець натякав, що король посилає Беньовського з тим: коли цар і гетьман згоди з ним не вчинять, то Полякам прийдеться піддатися турецькому султанові, а тоді хоч плач—прийдеться їм воювати з гетьманом і з військом Зап. А як не піддадуться бісурменам, а цар з ними не замириться, то вони—кажуть—замиряться з Шведом, поступивши йому Прусію і Іданськ. Через те гетьман і хотів просити царя, щоб з ким небудь замірився. А коли рішуть замиритися—з польським королем чи з шведським,—гетьман пішле і від себе значних людей послами, щоб згоду з цар. вел. вчинено, так як цар собі бажатиме»²).

На иншій конференції Тетеря з тов. ще до того додали: «Кримський хан післав через Молдаву до польського короля свого посла Дедеш-агу з 30 особами—оглянути його війська: коли у короля військо велике, хан хоче разом з ним ударити на царських підданих, а коли мале, то хан хоче вийти в союз з Шведами і Ракоцієм, знов таки щоб на них ударити. А причину дає таку, чому Москва в Вильні замилася з польським королем не порозумівшись з ханом? Та Московська держава і з-давна з ними (Татарами) в неприязні. Тому гетьман дуже наказував просити царської ласки, щоб цар велів ще

¹) Тамже с. 742—3.

²) Акты Ю. З. Р. XI с. 721—3.

до весни замиритися з котрим неюдь королем. Бо коли Поляки, поступивши Прусію і Гданськ замиряться з Шведами, та сполучившись з ханом напишуть до турецького султана, а султан дасть свій наказ Венграм, Волохам і Мунтянам—звельть ім зібравшись разом іти на царські (українські городи) і на царських підданих (козаків),—тоді буде у царя десять неприятелів»¹⁾.

Стараючися зрозуміти сі доволі таки плутані балачки²⁾, я уявляю собі провідні гадки гетьмана так. Перед усім, він виправдується перед царем з закидів зроблених йому Бутурлиним, що він має завязток на Ляхів і не хоче з ними миритися, хоч би державна рація то наказувала. Ні, він не має завязтку тим більше що й не годиться се йому, як людині старій, що готується до смерти. Він повторяє своє старе переконання, що не можна вести війну одночасно з Польщею і з Швецією, треба з котримсь помиритися—як з Польщею, то нехай і з Швецією. Але в останній формі він все таки піддає цареві думку, що треба б добре обрахуватися—чи не краще замиритися з Швецією, так як козакам сього хотілось. Потім—з ким би не велися переговори: чи з Поляками, чи з Шведами, треба щоб в комісії брали участь представники гетьманського уряду як повноправні члени, і треба сеї справи не відкладати—щоб за зиму довести договір до кінця. Нарешті—гетьман виговорює собі такби сказати—право прийняти Беньовського і вести з ним сепаратні переговори.

Крім того всього доручено Тетері купу персональних справ: мабуть не тільки те що заховалося в актах його посольства, а далеко більше. Іван Виговський післав з ним таку чолобитню цареві: «Будучи вірним підданим і т. д., чолом бо до лица землі, щоб в. вел. пожалував мене маєтностями, що держав пок. Богдан Стеткевич каштелян новгородський, а тепер належать його доньці, котру я волею божою, а твоім щастем (!) за жінку собі взяв». «Також за Костянтина брата мого і Павла Тетерю зятя мого до лица землі чолом бю, щоб їм згідно з окремою чолобитною ласку показав—а ту ласку я сам і вони з усім домом нашим весь вік живота свого отслужувать будуть готові... «І потім ще раз десятирицею чолом бю просячи всьому, що Павло Ів. Тетеря в. цар. в-ву подасть, істинно повірити і ласку свою в усіх проханнях показати»³⁾. На окремих листках маємо подані від Тетері реєстри: Дідичних маєтностей Стеткевичівських, щоб цар дав наказ всім своїм воеводам, аби вони ті маєтності передали в володінне пані Виговської, а коли б не хотів дати їх, аби дав взамін їх інші, а крім того «в наддачу попустошених дібр Стеткевичівських» містечко Кадин з присілками, в воеводстві Мстиславським—що належало Глібовичеві. Далі — реєстр маєтностей пана Івана Мещерина, тестя Костянтина Виговського—що просив собі сей Костянтин⁴⁾. Для себе самого Тетеря просив—перписати йому на пергаменті грамоту на міст. Смілу видану 1654 р., тому що вона зіпсувалася, як була закопана в землі⁵⁾, і т. д. Але що з приводу сього всього в Москві говорилося, відкладаю надалі—бо то вже було по смерті гетьмана, а тут я мав пояснити, з чим посольство було вислано, і тепер повертаю до ситуації перед Богдановою смертю.

¹⁾ Тамже с. 747.

²⁾ Я спростив стилізацію, доволі неясну і ухильливу: очевидно послі говорили «не просто», а дяки записуючи і стилізуючи на свій лад, зробили вислі ще більше неясним і незручним.

³⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 717.

⁴⁾ Тамже с. 719—720.   ⁵⁾ Тамже с. 770.

Можливості диверсій, козацькі застави і під'їзди, що стрічалися в поході ¹⁾, й перспективи дуже невірної боротьби з козаками настроювали дуже скептично хана і кримську старшину і змушували їх шукати всяких виходів з непримної ситуації, всяких способів порозуміння. Ми бачили з записок Шебеші, які жваві зносини велися про се між ханською ставкою і Чигрином. Лист хана писаний в Шаргороді в сам день виїзду Тетері до Москви і пересланий від гетьмана до Ромодановського, служить цікавою ілюстрацією сих заходів. Характеристичний самою своєю безграмотністю, він варт того щоб його навести в цілости. Але й зміст його цікавий: він говорить про часті посольства, про настирливі прохання до гетьмана, щоб він вийшов Татарам на зустріч на Кодиму і повторив добичливу прогульку на Молдаву, і виявляє велике небажанне татарської верхівки воювати з козаками замість такого здобичного рейду вкупі з ними:

«Милостивий пане гетьмане запорожскій, приятелю наш! Здоровья доброго зичимо вам, полковником и атаманомъ и всему войску Запорожскому. Мы пришедши з ордами нашими под Ачаков, послали-смо до вас посла нашего, то есть Салганаша, отъзваючись вам с приятельством никогда не разорваннымъ, и просили-смо, бы-сте были з войском своимъ вышли: под Кодемомъ мѣли-смо с собою мовить о речахъ, а о тьм теж просили-смо васъ, абы-сте намъ дапомогли компаниі на нашихъ неприятелей. Для лѣпшой вѣры хотѣли-смо вамъ дать заставу з людей наших, якую бысте хотѣли. На счо от вас ани жаден значный человекъ не пришол, ани тежъ вы з войскомъ своим. Любо бы-тте были не пришли, теды было выслать людей якихъ до нас значныхъ, абы-смо с собою розмовили-смо в правде. Прислали были-сте до нас одного человека блиского, которой до нас пришол недалеко ²⁾ Днестра. Мы до вас якъ много раз великихъ людей нашихъ посылали-смо, то есть акговъ? Вы теды сами не пришовши до розмовенья ся з нами, албо тежъ якого человека блиского своего не приславиши,—Теды орды наши мовили нам: «Вы есте папомъ нашимъ и поведаете намъ, ижъ присяга есть ваша с козаками ³⁾; а кды он з вами есть о приятельстве, чему черезъ цѣлыи рок стада наши забираютъ ⁴⁾, такъже й людей нашихъ в неволю берутъ, козаковъ своихъ не востегаютъ от своеволи? Тажъе послали есте до него, абы вышелъ с войскомъ своимъ противко вам до розмовенья, албо тежъ якихъ значныхъ людей выслать, штож? с того немашь ничего! Чи такое приятельство будет? Он самъ южъ давно тую присягу зломал! Мы якъ много доброты ему учинили-смо, а онъ запомгѣлъ, а тепер з нами ничего доброго не хочетъ учинить». Так мовили всѣ орды наши. Мы тут в тую сторону пришедши з ордами нашими заразом, почели всѣ орды наши мовити о вас, на счо ⁵⁾ мы имъ ничего не мовили, абы ⁶⁾ не вѣдали, гдѣ ся маемъ обернути з войсками нашими.

«Мы теды раду чинивши з бєями, мурзами, акъгами нашими, аби-смо се от вас жаднымъ способомъ не отлучились, гдыж з нас жаден от вас не отступил, а счо ⁵⁾ смо перед тымъ мыслили—бога взявци на помочъ южъ есмо пошли на нашихъ неприятелей.

«Мы все для вашего доброго працювали-смо. Нашого слова не слухали-сте, помочи намъ не дали-сте; чтош с тымъ чинить, богъ намъ самъ нехай допомагаєт. Одного просимъ, ежели тежъ воля ваша з нами зоставати в приятельстве, теды свавольныхъ повстегайте, и же зобравши добра и людей одошлѣте. Мы з вами, учинивши разъ присягу, чи тежъ вамъ шкода албо с Крыму албо с Очакова, албо з Белогорода од людей нашихъ?

¹⁾ Тетеря одначе щедро перебільшивъ розміри тихъ козацькихъ відділівъ, що послалися на Крим: вінъ говорить про 20 тисячъ, тимъ часомъ якъ гетьманъ у листі до Ромодановського каже, що з Запоріжжя на Кримъ ходило тільки 700 козаківъ.

²⁾ В копії: «не долека». ³⁾ казаками. ⁴⁾ збираютъ ⁵⁾ сча. ⁶⁾ Може, бо.

Вѣлаємо о том добре, же жадная не пришла шкода; з Ногаевъ такъ же. Але вы своєволи не повстегаете,—про то ж теперешнего часу повстегайте і на присяєе стойте. Тьлько вашьмость своєї стороны не розрывайте, мы своєї стороны—заховай боже! Прето ж повстегайте, абы-смо и мы скверчене од наших людей не слышали; а коли повстегнете, же нашим людям кривда не будет, то они не будут перед нами плакати ¹⁾.

«Дать под Шаргородом дня 20-го месяца июля року первоя (!) 1657-го. Вашьмости всего добра зычливый Магмет Кгирѣй.

«Число в том листу написано ведлухъ ляцкого календару».

«Припись под листом: Мости пане гетмане, вышли-смо з ордами нашими, которые дармо не вернутца, му-сять тут гдѣ добыватца коло ²⁾ вас» ³⁾.

Лист сей гетьман зараз же післав Ромодановскому, що стояв з військом при українській границі, і гетьман накликав його до походу на Україну, щоб задати страху Татарам. На прохання Ромодановського—подавати йому вѣсти про Татар, він писав йому перед тим 3 липня (23 червня с. с.): хан з усіми ордами в Очакові і притяг до Телегулу, стоїть з ордами на Телегулі, день ходу від Дністра. А нуреддін-султан вилав з частиною війська під Камінець, аби сходитися з Ляхами: як зійдуться, тоді хан рушить з усею потугою, і зійшовшися хочуть воювати українні городи й. ц. в. Ми ж видячи їх злі замисли, зібрали наше Запорізьке військо, а по язика післали на Дністер: скоро тільки дістанемо, зараз з того зміркуємо і просто на них підемо. Бо Ляхи писали і до сілістрійського баші, аби йшов ім у поміч з яничарами й арматою, і він таки рушився і йде ім в поміч. Також одержали ми відомість, що частина Ногаїв пішла горі понад Орелею до того місця, котре ти, друже наш, з військом й. ц. в. зберігаєш—тому остерігаємо, щоб на вас не приготованих ті погани не напали,—бо як вовки ходити звикли ті здрайці. Ми ж коли б велику навалу турецьку побачили, пішлем і до цар. вел. післанця нашого, щоб нам поміч дав, і до вас посилаємо». А в приписці: «По написанню листа прийшла свіжа відомість, що Татари прийшли з полоном і взяли 60 чоловіка: то вже значна зачіпка робиться» ⁴⁾.

В відповідь на листа Ромодановского, що він не має царського наказу, значить не може рушитися на Україну, гетьман переслав йому наведеного листа від хана, з таким коментарем: «Што єсьмо в прежней грамоте до тебе приятеля нашего писали, ознаймуючи, же ханъ крымской з ордами вышешви в полкъ Брянловский, городы украинные пустошат, казакоеъ стинает, и людей в полон берет,—тыє вѣсти истинные и подлинные суть. Бо посылали-смо посланника нашего Василя Бута, сотника хорольского ещче перед тым, покиль се не рушил самъ хан, до него, звѣдуючи его замыслов, для чего он присягу зломал, на городы украинные вышел с Крыма ⁵⁾. Теды ханъ крымский откозалъ посланцови нашему: «Для того з ордами вышел он с Крыму, же бы он ся з Ляхами зышол, а скоро злучим ся зараз со всею потугою ляцкою, крымскою и ногойскою, пойдёмъ просто на козаков». А то для того учинили и ходят воевать, же єсьмо з войском его царского величества Запорожским не хотѣли з ними

¹⁾ плакоти ²⁾ кола. ³⁾ Білгород. ст. 391 л. 70.

⁴⁾ Білгород. ст. 391 л. 84, оригінал—цікавий бажанням підписки—Українця яко мога приладитися під московський стиль і мову, з того виходить цікава мішанина української (канцелярської) і московської фразеології. Сим листом розпочинається серія таких повідомлень Хмельницького Ромодановскому, що йдуть до його смерті. (Саме з'явилися вони в 149 томі львівських «Записок»—надрукував їх І. П. Крип'якевич). ⁵⁾ Крылу.

и з Ляхами всевать, і помочи им давать, на кого они схотят пойти; зрозумѣвши мы добре зъ языков тотарскихъ и с повести посланника нашего о замыслах ихъ бусурманскихъ, взявши бога на помоч и счастьем е. ц. в., рупивши все войска е. ц. в. Запорожские с сыном нашимъ, в очи тому неприятелеви тое войско е. ц. в. Запорожское послали-смо. Которое войско южь до тых час ставши под Брясловлем и потребу с тымъ неприятелеми маот и бьютца, и по указу нашему Антон, которой в Польши з войском былъ, южь приподши подъ Хотѣвъ, идет такъ же в очи тымъ неприятелем. Просимъ тебя, приятеля нашего, какой указ от е. ц. в. мѣти будете, рачь намъ извѣстить, и того посланника нашего не баяя со всякими вестями, какіе у тебя, приятеля нашего, суть, вскоре отпустить. На Дон писали-смо до козаковъ Донскихъ, жебы Татаром покою не дали, але взявши бога на помоч, ихъ воевали, такъ же на Запороже указ от нас был, и южь хвала богу, же пошодши казаков з Зопорожа семсотъ, несчисленное множество Татаров позасталых і Татарокъ постинали і невольниковъ килько тысячей вызволиді. 1 повторе тебе, приятеля нашего просимъ о скорью на тую грамоту нашу отписи¹⁾.

Навівши ханьского листа, гетьман додае такой постскриптум: «Уважай же вашмосць тот лист, якая неправда бесерьянская: рекомо то хорошо пишут, а войну з нами хотят тсчить, п Ляхов взяли пять хоронгвей, и двѣ горматы с Каменца Подольского, а других Ляхов ождпают еще. С тые вѣсти вашмосць яко бы своим оком виделъ²⁾».

Два дні потім, 19 (29) липня віп писав тому ж Ромодановскому: «Подлинная и певная вѣсть пришла свѣжо, же Антон по указу его царьского величества (з войском) Запорожским, отлучивши ся од Ракоцога, тянет до войска, которое есьмо выправили тепер против ханови. Счо постерегши Ляхи, же Антон отлучил се, зараз с Татарами знявши се потребу маот с Ракоцьым, а бодай до сых час юж трактатов з Ляхами и с Татарами Ракоцьий не учинилъ і примире не взялъ. А скоро с собою всѣ тие три здоймут се, то всѣ силы нѣ где инде, только на городаы его царьского величества украинные обернут. Зачимъ тое ознаймивши, просим тебя, приятеля нашего, рачь с тыми е. ц. в. ратными людьми к нам на посилокъ поки еще татаре не обогнали поспешать се, жебы тие заобопильное неприятеле, Тотаре і Ляхи не утѣшились,—якож уповаем на милость божию і щастье его царьского величества, же не утѣшат се— только вашмосць прудко поспешай с тим войском. О Лытвѣ тую вѣдомость маем, же вся на Киев хочет итти и воевать, и Ляхи, которіе передались до Онтоня, всѣ поутекали знову до Ляхов. Такая то зрада ляцкая; якъ здавна звикли тепер явная их зрада псказалась. І повторе просим, рачь вашмосць с тым войском поспѣшать і намъ вѣдомость в прудкомъ часе, какой указмѣти будете, днем і нсчью давайте знать³⁾».

Три дні пізніш новий поклик: «По килкократ пишем до вас, друга і приятеля нашого, ознаймуючи, же хан з ордами, вийшовши і з Ляхами злучивши ся, всю свою поганскую потугу на городаы украинные обернуть конечно умыслили. Боже только имъ не дапоможе, якоже і надѣю маем, же тие погае потѣхи не отнесут,—вашмосць только рач се поспешать з ратными его царьского величества людьми, которых в области своей маеш, и як прудко вашмосць рачиш притегнуть в городаы украинные с тыми войсками, альбо нѣт, рачь нам ознаймить, жебысмо запевне вѣдали, ежели вашмосць до нас поспешит се. Бо южь Ляхи обудние і хитрие, маючи с собою Татаров, и князя

¹⁾ Тамже л. 67—9, дата: с Чигирина 17 дня месяца июля.

²⁾ Тамже л. 72. ³⁾ Тамже с. 63—5.

семиградцко бодай южь до сего часу не отшукали ¹⁾ і лес(т)ками своїми не ззели. А если зведут, то і тот намь неприятелем достанеть. Притом приязни вашмости пыльно подецаем се, а о одписи прудккі просим, ежели сподевать се вашмости. альбо нѣт* ²⁾.

І другого дня, 23 с. с.—за чотири дні до смерти гетьмана останній лист з сеї серії (московська копія, сильно русифікована в транскрипції, тому я подаю її в свобіднішій передачі): «По кількокрот пововляеть ся писанне наше до милости вашої, приятеля нашого, жадаючи, аби мил. в., друг і приятель наш, з ратними й. ц. в. людьми до нас на поміч поспішав напротивко ханові кримському і Ляхам во єдино совокупленно. Которий на нас і на всі городи наші й. ц. в. українні жестоко наступають, а все православіє—чого їм бог нехай всемогущий не допоможе—искоренити хочуть. () що повторе вельде просимо, аби есте м. в. к нам поспішав і до нас о поході своїм як найскорій днем і ночью знати давав. Жеби сми були запевне увідомлені, ежели ся маємо скоро мил. вашої сподівать—жебы-сьмо могли чим рихлій тих замислів поганських залобігать і над ними скільки бог милосердний помочи подасть, частем й. ц. вел-ва промисел учинить. О що й по-третє м. в. жадаючи, самих нас ласці приятельській як найпыльніш залацаю. Дан з Чигрина іюля дня 23-го року 1657» (л. 77—78).

Ромодановский не рушився на сі прохання: цар не давав наказу, беручи на витримку гетьманський уряд—щоб змусити його до повної ліквідації самочинних союзів з Карлом-Густавом і Ракоцієм і до різних уступок в сфері внутрішньої політики. В 20-х днях липня н. с. хан був під Камінцем і вичікував сполучення з польським військом, для операції против Ракоція і козаків, і негерпелився, що воно не надходить. З дня 27 н. с. маємо такий його характеристичний поклик до короля. «Переправивши ся через Волоську землю ми прийшли під Камінець з усею нашою силою і тут прийшла до нас відомість про неприятеля вашого Ракоція, що він стоїть під Збарожом і хоче пробитися до Старого Константинова. Тому я лишив тут усі тягари і спішно рушив просто—дай боже щось добре справити. Во ж я то все зробив для в. к. м., літу і приязнь з козаками розірвав і прийшов з усею своєю силою, аби знищити їх як неприятелів в. к. м. Але не маючи при собі нічого з війська в. к. м. ані ординанса, мусів спитись; одначе сподіваюсь, що з приходом вашого війська, за спільним і згідним заходом, справи ваші підуть сього року значно краще ніж торік. Тільки нам дуже сумно, що війська ваші досі до нас не прийшли—прикро нам, людям рицарським даремно тратити час. Зволь в. к. м. дбаліше і уважлівіше вести справи всього року: прислай як скорше до нас на сполученне все своє військо: кінне, піше і армату, бо я маю при собі війська більше ніж 100 тисяч, а стоючи на місці не могу їм настачити поживи. Отже чи маеш своєю особою перебувати, чи гетьманів післати,—нехай яко мога хутчіш поспішають з військом і арматою—як до бою, скільки того бути може. Ми як тільки можна старатимемось, аби щось добре справити сього року—аби в державі вашій як скорше зацвів спокій, і тоді ніякий неприятель не посміє против нас виступити. А як в. к. м., або гетьмани будуть лниво поступати і не поспішать з нами зійтися—тоді все піде в проволоку, і вдруге вже мені не легко буде йти в поміч в. к. м. з таким великим військом, з огляду на віддаленне тих місць і труди походні з наших країв» ³⁾.

¹⁾ Ошукали—здурили. ²⁾ Тамже л. 40.

³⁾ Переклад або скорше—скорочений парафраз ханський—з москов. архива видав Кордуба, Жерела XII с. 508, оригінал в Чортор. ркп. 609 л. 55, переклад тамже ркп. 612 л. 19.

Гетьман поставив сильну заставу з виборних козаків від усіх полків «на Ташликах» (Чорний і Плетений Ташлик від Синюхи до Інгула), під проводом наказного гетьмана Лісницького ¹⁾. Одночасно на Камінець велів іти Ждановичу—щоб розірвати сполучення Орди з Поляками; тільки той запізнівсь, загаявсь і не виконав сього доручення через бунт війська. В резерві наказав війську громадитися під Корсунем, виславши туди молодого гетьмана—свого сина (з ним був і Тетеря, поки не покликано його в посольство); військо стояло між Уманею і Корсунем ²⁾. А для диверсії вислав козаків з Запоріжжя на Перекоп, і одночасно організував морський похід на Азов і Крим. Подробиць маємо мало, і ефекти сих диверсій представляється різно. В вище наведеним листі до Ромодановського гетьман говорить про невеликий рейд 700 козаків, які витяли «несчисленне множество» Татар і визволили кілька тисяч невільників. Тетеря оповідав про вихід в похід на Перекоп 20 тис. козаків, що разом з Донцями мали громити Кримські улуси. Сим погромом поясняли потім, що хан спішнє вернувся до Криму, не важившись наступити на козаків; Данило Калугер, на підставі відомостей одержаних в Чигрині в осені, рахує, що козаки вивели тоді з Криму 7 тис. невільників і 100 тис. штук худоби, а в Азові вибили 4 тис. спагів і визволили 600 семигородських бранців, і т. д. ³⁾. Так чи инакше, охоронна організація переведена гетьманом взагалі себе оправдала: Орда в переході трохи зарвала пограничє—Хмельниченко рахував «12 городів», вибраних Татарами, за словами Желябужского ⁴⁾. Але від більшої руйни Україну охоронено, не вважаючи на бунт і непослух, що вбухли в війську в звязку з фіналом Рскоцієвого походу.

В сих днях рішалася доля Ракоція і тих козацьких плянів що були звязані з сею дунайською конфедерацією. Після того як Шведи покинули його 22 червня н. с. під Варшавою, Ракоцій почув себе цілком безпорадним—тим більше, що разом з сим одержав відомости про прихід австрійського війська в поміч Казимирові. Раптово, нервово, нетактовно відкриваючи свій безрадний настрій, кинувся він шукати порозуміння з Яном-Казимиром, щоб випросити собі безпечний поворот через польські землі до дому. А стрічаючи тут дуже стримані або й зовсім неприязні настрої (особливо шеф помічного австрійського корпусу гр. Гацфельд радив Казимирові не спускатися на пропозиції Ракоція, добачаючи в них тільки бажаннє вийти з трудного становища, тим часом як королева нібито стояла за те, щоб замирити Ракоція і використати против Шведів) Ракоцій робив різні обцянки що далі то щедрійші — але все даремно ⁵⁾. «Напротягу

¹⁾ 9 н. с. липня говорив Желябужскому ніжинський полковник: «За всіма вистяями (про те що хан іде під Камінець до Ляхів, а Турки громадяться на Дунаю) велено нам з усіх полків вислати всіх козаків до війська на Ташлики, і на турецьку границю полковники наші пішли, стоять при границі, а до Ракоція і Антона полковника гетьман писав, щоб ішли під Камінець проти Турків і Кримців»—Рус. ист. библ. VIII с. 1280, теж с. 1242—те що оповідав попереднього дня Поляк Таргоні: гетьман написав до Ракоція і Антона, щоб ішли під Камінець, «а від себе післяв військо з Григорієм миргородським і велів збиратися на Ташликах».

²⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 717.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 340—1. ⁴⁾ Рус. Ист. Библ. с. 1282.

⁵⁾ Перші пропозиції замирення, які маємо, походять з 21 червня—себто власне з того часу, коли стало певно, що Шведи покидають Ракоція—у Рудавского с. 338—9; листування в сій справі—Жерела XII с. 490 дд.

шести днів чотири рази прислав Ракоцій до короля просячи згоди», пише де-Нуайе; «в останніх пропозиціях було таке, що він опорожнить обидва міста, які він тримає в Польщі (мабуть Краків і Бересте), виплатить гроші нашому війську, віддасть нам частину свого війська і вийде в союз против шведського короля. Йому на се подали надії, але не залишили наступу на нього; він налякався і спаливши свій обоз перейшов під Сендомиром за Вислу; коли він довідався, що наши вже в Пинчові, і залага шведська і Ракоцієва піддалися,—Його похід став виглядати на просту втікачку»¹⁾.

Пуфендорф оповідає, що з шведської сторони, виводячи своє військо, лано було Ракоцієві пораду: з огляду на австрійське військо податися на схід, за Буг, щоб держати звязок з козаками, Семигородом, Волоськими князівствами і Портою; заложити свій табор під Львовом, а в потребі відступити до Пинська, маючи через Україну і Молдавію забезпечену дорогу до Семигороду, і з Семигороду атакувати далі Польщу²⁾. Се була рада не погана—тільки вимагала того, на що досі не спромігся ні Ракоцій ні сам Карло-Густав: повного погодження з козацькими бажаннями.

Ракоцій на се не спромігся. Він хотів киче дістатися до Кракова, щоб трактувати з Яном-Казимиром в ролі володаря його старої столиці і Підгірря, тому пішов горі Вислою—вичікуючи відповіді на свої пропозиції. Але нічого конкретного з сеї сторони на приходило, натомість різні обставини де далі—показували неможливість сього пляну. Австрійське військо ще стояло під Краковом, инше мало йти на Семигород. Різні добровільці-Поляки, що поприставали були до Ракоція, кидали його і переходили на сторону короля. З Семигороду приходили вісти про рейд Любомірского. Козаки рішучо відмовлялись йти далі й забирались до дому. Тим часом в сей мент се була найсильніша й найцінніша частина армії Ракоція; коли в початках кампанії польські політики відзивалися про корпус Ждановича легковажно, тепер вони підчеркують, що в війську Ракоція тільки й доброго, що козаки³⁾. Але вони вже й перед тим поривались відставити свою здобич до дому, як ми вже знаємо; тепер же не вважючи на всі вмовляння Ракоція в останніх днях червня, недалеко Сендомира стали на власну руку перевозитися за Вислу, щоб йти до дому. Супроти переговорів Ракоція з королем—що стали відомі козакам, їм дійсно небезпечно було зіставитися в глибині Польщі: Ракоцій міг віддати їх в розпорядження короля, польські війська могли їх обступити і винищити. Може бути, що вже прийшли якісь інструкції і від Хмельницького. Тоді Ракоцій—пе маючи ніяких певних шансів замирення з королем, побоявся лишатись без козаків над Вислою і рішив йти з ними.

¹⁾ Лист з Ченстохови 11 липня, с. 336—7; про листи Ракоція до різних достойників з пропозиціями замирення Жерела XII с. 495.

²⁾ De rebus a C. G. gesis с. 263—4. Кубала закидає сьому оповіданню, що того мовляв нема у Штернбаха (с. 348). Але Штернбахове представлення (нижче) посередне потверджує оповідання Пуфендорфа, а докладно нагадувати шведському королеві його власні поради не мав він рації.

³⁾ 12 квітня де-Нуайе пише про Ракоцієве військо: Ces prisonniers disent qu'il a trente mille hommes et vingt mille Kozaks, mais fort movaises gens et point aguerris ni armés (318). А 27 червня: Il y a une troupe de Kosakes avec lui, qui est tout ce qu'il y a de bon, qui n'a pas voulu obeir a Chmielnicki (334). І тиждень пізніше, 4 липня: qui sont les meilleures troupes de l'armee de Rakotzi (336). В своїх записках описує їх французький агент Терльон: гарна кавалерія, піхоти тільки два німецькі полки, артилерія на волах—I, 51, у Гомона с. 173.

От як описується ця ситуація в пізнішій реляції Штернбаха, що був в квартирі Ракоція: «Після того як армії (шведська й угорська) розсталися, поради в. кр. вел. злегковажено і князь ніби то йшов на Краків, але вагаючися в дорозі й тримаючися Висли. Я пильно радив йому поспішати, поки Австрійки не обружили міста: стати табором над Вислою і тоді в залежності від обставин або дати бій або відступити на угорську границю. Але його збентежений розум не приймав спасенних гадок, так наче його фатальна загибель і ганебний договір вже були неминучі. Отже йдучи за волею козаків, шолія шукали ми переправи через Вислу, а не знайшовши 20 (30) червня перейшли між Завихостом і Сендомиром з незвичайною швидкістю на лодках, човнах, парканах і всяких пливучих матеріялах—потім як три дні наперед перебігли до неприятели три волоські корутви Станіславского, а потім і сам Станіславский. Другого дня після переходу показалося кілька хоругв Литовського війська і звівши з нашими гарці пустилися навтіки і наповнили страхом свій табор; можна було їх усіх без труду погромити, коли б передля сторожа козацька не дала фальшивої звістки, що Литвини вже перейшли за Вислу. Ми ж як утікачі, ідучи в усім за розпорядженнями козаків, котрими провадив Немирич, пішли на Туробин повз Замостє, трудними переходами. Післали до Замойского трубача, домагаючися річей Немирича, зложених у попередніх часах, инакше грозилися спалити місто, але даремно. І так далі спішно йшли на Русь,—аж в двох милях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погоню Чарнецького¹⁾».

Сю коротку реляцію писану свідом по подіях, доповнимо деякими подробицями з хроніки Гроддского —учасника того ж походу. Він розповідає, як прийнято вісти про рейд Любомірского: Угри стали наставати на Ракоція, щоб як найскорше вернутись до дому, козаки ж почали хвилюватися, вимагаючи від нього, щоб їх не кидав так далеко від їхнього краю, а відпровадив до безпечніших місць, зате обіцяли відставивши здобич зараз вернутися ще з більшими силами. Але були й такі, що радили відложивши все инше спішити таки на порятунок Кракову. Інші радили навпаки не зачіпатися з Німцями, після того як так їх підвели Шведи, а відступити на Підгірє, за Самбір, розпустити шляхту, а наняти нове наємне військо. Серед сих суперечок і вагань, насамперед почали тікати польські хорутви, набрані Ракоцієм—зробив то й сам Станіславский, їх провідник. Далі козаки позбиравши човни, почали перевозити своїх за Вислу. Побачивши се Семигородці ще більше почали журитися, а деякі й грозити—що не прошаючися з князем підуть до дому. «І так взяла гору думка—лишити на волю божу Краків і Берестє і вертати тудою звідки прийшли. Стали думати як перейти Вислу, що було далеко тяжше при повороті, бо розлилась більше ніж в поході на Краків—тобі без труду її перейшли. Але помогли козаки: переправивши всіх своїх людей і тягарі, воли запропонували свою поміч і князеві. Одначе ся поміч коштувала дорого: по червоному за коня, за воза п'ять, а часом і більше. Тоді богато стали кидати до Висли худобу й иншу здобич забрану у Поляків, бачучи, що відвезти не можуть, а лишати ціло для перших хто прийде—здавалось завдатю прикро» (414).

Він додає, що сі річі, що плили Вислою, і ті відомости що приносили втікачі з Ракоцієвого табору, давали розуміти, як лихо стоять справи його війська. Се накликало ту атаку литовських хоругв, і з усіх сторін зіталися тепер ріжні відділи польського війська, щоб його добити. Сили були ще дуже великі, але цілком дезорґа-

¹⁾ Transsylvania II с. 316—7, реляція королеві 2 (12) серпня 1657 р.

візовані й деморалізовані. «Він має ще 30 тис. війська, але як я вже говорив се дуже мале військо» — писав де Нуайе з королівської квартири ¹⁾. «Козацький полковник Антін, що з Ракоцієм, не відступив від нього, доки не мав наказу від Хмельницького, а тепер між ним і Семигородцями відносини невірні, і сей козак ставить свій табор окремо. з своїми 7 або 8 тисячами—а се найкраще військо в армії Ракоція» ²⁾. «Воевода вилепський жене за ним з 5 тис. кінного війська, Полубельський з 3 тис., Чарнецький—перейшовши ріку в тім самім місці що й він,—з 5 чи 6 тис.; великий гетьман коронний з рештою своєї армії, котрої більшу частину дав вел. маршалкові (Любомірському) для нападу на Семигород. Крім того 6 тис. Татар—що прийшли до нас, і тепер в Коросні, йдуть на зустріч (Ракоцієві), а до великого маршалка післали курієрів, щоб він заступив переходи в горах, аби не перетяли йому відступ. Вчора вечером ми мали відомість, що всі оті війська сполучилися і прийшли до Лежайська, і відті до Семигородця не більше як 3 милі—сподіваємось, що вони його запопадуть» ³⁾.

Козаки повели Ракоція далі на північ, на Туробин і Замосте ⁴⁾. В Замостю, як ото ми вже чули від Штернбюха, були сховані річи Немирича, і він рішивши податися з козаками—хотів ті річи забрати. Заховалися листи в сій справі до Яна Замойського, від Ракоція і від Ждановича, що з свого боку просили за Немиричем і за ріжними людьми, що були в Замості ⁵⁾; видно простояли за тим кілька днів ⁶⁾—так що не так іще безоглядно тікали, як уявляли собі Поляки. Листи Ждановича варті того, щоб на них спинитися:

«Ясновельм. м. п. підчаший коронний, мій великомил. пане і приятелю! Наблизившись з Запорізьким військом до тих країв, і значю що в. м. п. тут у Замостю резидуеш, вважаю я за слушну річ засвідчити мою зичливість м. м. п., тому що військо Запор. досі зазнавало приязнь не тільки від пок. предків, але і від самого в. м. м. м.

¹⁾ Лист з 11 липня с. 337.

²⁾ Лист з 4 липня с. 336.

³⁾ Лист 11 липня, с. 337.

⁴⁾ В записках Янчиньського справа представляється так, мовляв сей напрям походу був подиктований Ракоцієві Сапігою. Не маючи ніякого уявлення про дійсні сили Сапіги, Ракоцій перебільшував їх, тому що Сапіга дуже зручно шарпав його своїми під'їздами. Жданович—виступив против Сапіги, ніби то щоб дати йому бій, але ся охота козацька не була щира; козаки зайняли такі позиції, що між військом казацьким і литовським були багнисті місця, і Сапіга почав наступати на Ракоція. Той щоб спекатись Сапіги, прийняв умови подиктовані йому, між ними головна була така, щоб він не приступив до Люблина, але тікав навпростець. Прийнявши сі умови, Ракоцій пішов повз Замосте, але вояки Замойського, височивши з Замостя, дались йому в знаки: 700 в полі положили, і багатьох бранців привели, котрих Замойський поставив на працю—сипати вал, і визначив їм платні по грошу. Ос. 627 с. 294.

Останнє не дуже годиться з листуванням Ракоція з Замойским (нижче).

⁵⁾ Ракоцій просив ще випустити жінку Олександра Чаплича (представника звисної української унітарської родини), що пробувала в таборі Ракоція, і се було сповнено.

⁶⁾ Лист Ракоція писаний «в таборі нашім коло Туробина 5 липня». перший лист Ждановича з того ж табору маб. 8-го (в копії помилково 28 inlii, але очевидно, що се 28 ст. ст. червня, бо відповідь Замойского Ждановичу 8 липня, як і відповідь Ракоцієві). Другий лист Ждановича «з табору...» (не докінчено) в копії датований 29 inlii, друга відповідь Замойского Ждановичу—10 inlii.

п. Будучи певен, що і тепер в. мил. не змінився в тім і не занегаєш відповісти своїм афектом на наш афект, особливо коли висловимо свої прохання в певній приватній справі й. м. п. Немирича, київського підкоморія, злавна зичливого Запорізькому війську—що й тепер, пробуваючи з нами статечно дбає про загальне добро ¹⁾. А саме просимо, аби в. м. велів видати без всякої проволоки рухомі річі й. м., що в певнім місці знаходяться в Замостві,—маючи на увазі, що за учинність в. м., якої зазнаємо в тій справі, як і в інших наших бажаннях (котрі я доручив устно оповісти подавцеві листа) ми і військо Запорізьке, й. м. князь семигородський й інші чужоземні війська, волоські й мунтянські віддячимося повною охороною маєтностей в. м. І тепер—чекаючи повороту подавця листу і не маючи сумніву, що в. м. вповні прихилився до нашого прохання,—ми суворо заборонили рицарству чинити спустошення в маєтностях в. м. При тім пильно поручаю ласці в. м. свої вірні послуги і себе самого.

Замойський відповів, що він «віншує собі» сеї памяти про прияньн його предків до Запорізького війська, що живе в нім—«чого й тепер має свіжий доказ з України», і дуже тішиться з прияньни виявленої в листі Ждановича—сподіваючися, що «приватний приятельський трактament», котрого Жданович недавніми часами зазнав у його домі (очевидно в 1653 р., коли Ждановича затримано в Польщі), підтримує в нім сю прияньн. Не може, при всім бажанню, виконати прохання Немирича, бо його депозит разом з иншими забрано ще торік до коронного скарбу «з відомих причин». Тим не менше сподівається, що не вважаючи на се його маєтности будуть таки охоронені від спустошення, бо відносили війська Запорізького певно залежатимуть не від сеї оказії, а від усеї традиційної прияньни дому Замойських—«за котру воно досі не добре платить, пустошачи мої маєтности».

На се Жданович відповів таким листом: «Коли б Запорізьке військо забуло прихильність попередників в. м., саме небо побудило б нас—особливо в теперішніх часах, коли инакше діється і в Річипосполитій і в війську нашім,—аби ми вважаючи на наступників, шукали б якогось спокою, при добрій згоді з обох сторін, аби сторонні неприятели не тішилися з дальшого кровопролиття. Коли я вчора відізвався з своєю прихильністю до в. м., вчинив то з обовязку і дбаючи про ласку в. м. на будуче—котру буду старатися по можливості компензувати своїми вірними послугами, пильнуючи охорони маєтностей в. м., і прошу в. м. тримати мене в усякій ласці. А при тім прохаю в. м., аби з огляду на зичливість війська Зап. на будуче,—велів в. м. пустити свобідно до нас тих козаків, що ще зістаються в'язнями, в тій певности, що Запорізьке військо не занегає відслужити се добродійство в. м.»

Мова йшла мабуть про тих козаків з посольства Ждановича, що ще зіставались інтерновані в Замостві, і Замойський поспішив сповнити се бажанне: він повідомив Ждановича, що які єсть козаки—бранці, він всіх їх висилає до козацького табору—знайшлося їх шість, де котрі не дуже здорові, але сподіваються витримати дорогу, і він їх пускає ²⁾.

Я кажу, що ся зупинка на кілька день Ракощівого війська під Туробиним, зроблена мабуть на бажанне Немирича, що взяв на себе—судячи з слів Штернбаха—провід у сім поході, показує, що ні козаки ні Угри ще не вважали сього становища критичним, і не тікали так безоглядно, як представляли собі Поляки. Але затримавшись

¹⁾ O pospolite stara sie dobro.

²⁾ Ркп. Осолн. 3568 л. 82—6.

коло Замостя, вони дали змогу польським передовим роз'їздам догонити їх обози і попали в дуже небезпечну ситуацію. 10 липня Замойський відписував на останній лист Ждановича, а другого дня, яких 50—60 кільом. відті, недалеко Магерова, на пересправі через р. Білу, передовий роз'їзд Чарнецького уже наїхав на обози Ракоція, що йшли без всякої обережності, вповаючи на повну безпечність,—як оповідає єзуїт Пікарський, капелан Чарнецького, що був в його поході. Сім епізодом він починає свою історію погрому Ракоція ¹⁾—цінне історичне джерело, хоч і написане сторонничи, з славовища Чарнецького, патрона і героя авторового.

Ґрондський підчеркує зміну пляну, що сталася під Замостєм. Він, і так само Кемень мовляв радили Ракоцієві йти на Бересте і взяти тамошню залогу: се скріпить його сили супроти польського наступу, дасть змогу звязатися з Хмельницьким і одержати від нього нове військо. Ракоцій носився з пляном—згадалим у Штербаха—«обмінати військо»: розпустити шляхту і набрати нові наємні контингенти. Ґрондський доводив, що небезпечно зближатися до Львова: козаки зараз їх покинуть. Семигородці й Волохи, наблизившись до своєї границі також, «навіть не попрощавшись», як найкорш: поїхали до дому. Коли сам Хмельницький не міг затримати козаків, коли стояв під Львовом, а прийшли вісти про Татар,—тим менше потрапить се князь. «А взявши напрям на Бересте, можна їх буде затримати при собі і в потребі дати їм битву; Полякам же не так легко буде за ними гонити в ті краї. Кемень похвалив сі гадки, додав, що й козаки так само йому радили, але потім напрям походу таки змінено—з північно-східного на полуднево-східний, замість на Городок, Славатичі й Городло на Бересте пішли на Лашівку, Магерів і Жовкву—«невідомо за чією порадою». Берестейську залогу полішено П долі; Ференц облішений з своїм полком під Варшавою, каже Янчинський, поліг під Равою в бою з Жероцьким, старостою бабійомским (303).

Виправдувано потім сю зміну знов таки плянами «обміну війська»: козаків відправлять, дістануть з Семигороду нові сили, що тепер стережуть границі, і т. под. А що до Татар, то заспокоювали себе, мовляв чутки про них непевні, і певно вони не прийдуть скорше, ніж наспіє семигородське військо. «Тим часом коли табор князя наближався до Жовкви, Чарнецький несподівано як блискавиця налетів від Кракова на козаків, що йшли без порядку за табором князя і сильно їх погромив. відбив значну частину здобичи разом з возами, і такого набрив страху, що потім уже йшли перед військом князя, і скільки разів нападали па них Поляки—ті що прийшли від Кракова, з Литви, і ті що повернули з маршалком з Угорщини,—під Глинянами і в інших місцях,—ніяк не можна було їх намовити, щоб дали відсіч Полякам, а тільки поспішали яко мога. Вачучи се й семигородська шляхта почала хвилюватись: за Тернополем раптом три тисячі їх покинули військо й пішли на Молдавію, а решта впала духом і вже думала не про битву, тільки про поворот» (419). Подібне розповідає і Янчинський. Під Тернополем, ниж: він, почали козаки трівожитись і відказувати, що Угри йдуть безпечно напереді, а їх лишать позаду, під польську зброю. Тоді їм сказано йти на пер-ду Угрів і так вони йшли спокійніше, аж до Борщівки. Тут побачивши гать між Богом і Вожком, вони вмить вийшли на неї і розкопали, так що Угри побачили перед собою і з боків воду, а з тилу польське військо. Тут Ракоцій побачив свою погибіль і відложивши свої горді пляни почав думати про замирення (297).

¹⁾ Видана в Biblioteka Ossolińskich, poczet nowy, т. IV, 1864.

Тепер продовжу почату вище випику з реляції Штернбаха.—«В двох милях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погоню Чарнецького: він напав на задні обози козацькі, що йшли без охорони; більше як тисячу козаків побито, післано їм у поміч Угрів, але неприятель уже встиг, незадовго перед тим, відступити з здобичею, і ми не думали гонити за ним, а раз почату утечу стали продовжувати тим проворніше, що Чарнецький що дня зачіпав обози, що йшли за військом, і не вважаючи на трудні переправи гонив (за нами) через Полтву до Глинян, далі на Гологори, Зборів, Озірну, Тернопіль. В Тернопільським замку заложився Подльодовський, висланий з 7 хоругвами на залогу і на коменданство до Камінця від Замойського—що одержав камінецьке старство недавно після смерти воеводи браславського (П. Потоцького); легко було його здобути, але ми навіть не пробували і скоріш відійшли ¹⁾. Венгри мавши кілька днів голодних, нарікали, що козаки ведуть їх через місця порожні і до Татарів близькі, і намовляли князя, аби йшов просто на Галич, або Святин, війшов до Молдавії й зайняв семигородські границі. Кричали «гатра», себто назад, і ждали повороту. Але князь, чинячи волю козаків, се повстанне приглушив твердими словами. Три тисячі Венгрів і Волохів все таки відійшло, а решта пішла за козаками—на Збараж і Ожовці аж до Межибожа» ²⁾.

Пікарський розмальовує сю шарпанину такими яскравими фарбами. Неприятель вважав себе цілком безпечним перейшовши Вислу—знаючи напевне, що тяжке австрійське військо не може за ними гонити, а головне військо Корони, щасливо побушувавши в володіннях Ракоція і видобувшись на Підгірє, не буде спішити виходити з Угорщини. Одначе воевода руський (Чарнецький) з добрим відділом литовським 11-го (липня) день і ніч гонячи догонив неприятеля під Магерівим—хоч той ішов в день і в ночі. Застав його п'яного і в неладі—тому що він був певний своєї безпечности. Богато їх побито в полях і селах, 30 живих приведево, а сотню, що заложилася на однім фільварку, покладаючись на свої гаківниці, знищив староста Данилович. Неприятельський табор збитий з кількох тисяч возів по переході через Магерівську переправу ³⁾, заходом старости Веселя, Жеґоцького й інших ротмістрів захоплено й знищено. «Могло наше військо того дня дістати як здобичу тих 4 міліони, котрих тепер (під Межибожем) допевнявся від Ракоція, але тим часом як вояки ганебно кидали битву для здобичи, неприятель зібрав свої сили, і легко відігнав наших, занятих добичництвом, на цілу милю. Потомство ледви чи повірить. яка величезна здобич була утрачена—але нехай подумає, що сього року вперше пограбована була Польща—чого не зазнала вона ні після Пилявецького ні по інших пограбах».

«Сам воевода з головним військом стояв за півмилі від сих потічок, і на першу відомість післав поміч, козаків відбито, і вони спішно пустилися знову під Жовкву в тамшні тяжкі болота. Побито того дня неприятеля по різних місцях 200; вони просили помочи у Антона і Ракоція, але страх помішав їм розум—спішили щоб пограбувати Жовкву і вимусити контрибуцію від Львовян.

¹⁾ Янчинський представляє навпаки Подльодовського приятелем Ракоція: Чарнецький мовляв мав намір потопити тут Ракоцієве військо в болоті, «але непоцтвний Подльодовський промостив йому дорогу через болото і дав змогу ціло втікти» (296).

²⁾ Transsylvania II с. 317. Оповідання Штернбаха про межибіжську капітуляцію відкладаю надалі. Коротші реляції про похід Ракоція і козаків з-під Сендомира в Жерелах XII с. 507 і 511—вони не точні.

³⁾ Магерів лежить на правім, східнім березі річки Білої.

«Воевода дав своєму війську тільки малий відпочинок, і за кілька годин догонив неприятеля на болоті. Неприятель з дивною і навіть неймовірною зручністю перейшов сі болота, але польське військо, в числі 5 тис. алякалось сеї страшної переправи, і відступивши стало чекати приходу воеводи. Тільки дві хоругви, саме коли я переїздив повз них, звели гарці з передовою сторожею неприятеля з перемирінним успіхом; нарешті відбито наших,—але третя хоругв, самого воеводи, розбила наступ неприятеля і погнала аж до того страшного болота: тут привитані огнем яничарів вони мусіли відступити, втративши кількох убитих і ранених. В поміч їм прийшла хоругв королівська, і нарешті вже при заході сонця наступив в боєвим порядку на неприятеля сам воевода з своїм гідним помічником п. Полубенським. Неприятеля прогнано, подекуди погромлено; він полишив поле, спішно відступивши на болота, і воевода вже в потемках відвів військо до Куликова ¹⁾, здобувши 9 неприятельських хоругв, значок Кемєвя і корогву самого Ракоція.

«В ночі неприятель утік, перелізши через ті тяжкі болота. Воевода ж на світанку поїхав на місце битви. Тут ясно була видна ганебна учта неприятеля і жалісна утрата такої величезної здобичі з Корони: порозсипуваний гарматний порох, разом з возами кілька гармат загрузених в болоті, 4 двірські вози Ракоція, нечислена сила волів, коней, овець, ридвани різного роду і майже 2 тис. возів». Очевидно цілий сей день і наступний «реєстрували» сю здобич—Пікарський «про се не згадує, тільки зазначає, що третього доперва дня (в попередніх днях очевидно нікого не можна було одігнати від згаданої реєстрації) староста Жеґоцький, висланий від воеводи, погнався за неприятелем і догонив його під Красним, попробував на нього ударити—але нещасливо. Пікарський каже, що «неприятель» був тоді в такій тіснині, в труднім, чя скорше—з неприступнім становищі, якого тільки можна побажати ворогові, і щоб його атакувати, треба було б щоб друге військо наступило під Глиняни. Чарнецький пустився писати листи до обох гетьманів польських—Потоцького і Любомірського, мавши відомість, що вони зійшлися під Самбором, але два дні не можна було дістати ніяких вістей про них (також не аби який порядок!), і тільки третього дня, цілком випадково знайшли їх біля Підгайців, і Чарнецький звернув свою дорогу в сім напрямі, щоб скорше з ними зійтися—бо його сили були ослабі, щоб атакувати неприятеля на власну руку. Тойже маючи перед собою свобідну дорогу, пробився за сі дні через болота, так що Чарнецький стратив всякий слід його. Шукали його під'їздами і не знаходили, і вже серед війська почалися нарікання і жадання повороту—бо коні були дуже зтомлені, і багато їх поздыхало,—коли принесено звістку до війська, що стояло тоді в Шулях ²⁾, що неприятель тільки в півтори милі відти Зараз у досвіта, поки неприятель не довідався, що польські сили зійшлися, військо рушило на нього. Вислана наперед кіннота захопила його на тяжкій переправі під Розвалинцями ³⁾, збила сторожу, розбили частину табору, захопила здобич. Неприятель потратив багато худоби, армат, возів, але розваливши греблі й залити сусідню рівнину водою, так утруднив Полякам наступ, що тільки з великою бідою вони перебули сю дорогу, і поки вони тут бросалися головні сили Ракоція були вже під Чорним Островом. Тут передова польська кіннота знов його заатакувала, забравши, мовляв рєнту здобичи і побивши чимало обозової челяди, але

¹⁾ На полудне від місця битви, в напрямі на Львів.

²⁾ Так виразно написано в рукописи, завважає видавець.

³⁾ Rozwalnice в друк., місцевість невідома також, очевидно в околиці Волочиск.

козаки кинувши вози, вже дісталися під Межибож, «що був уже останнім щаблем їх пригод».

Можливо різкими фарбами старається представити нельояльну поведінку козаків супроти Ракоція Грондский. «Коли Поляки з кожним днем все завязіше налягали на військо князя, особливо під Залізями (на лінії Броди-Тернопіль), і князь кілька разів посилав Грондского до козаків, аби хоч трошки дали відсіч—коли не хочуть битись, то щоб Поляки хоч не бачили їх утечі і з того не набирали духу, а княжі вояки щоб не впадали духом,—сі негідники не хотіли спинитися пі трохи. Козацький гетьман Антін таке переказав князеві: «Треба знати, що у козаків вдача тих собак, котрих привязують до возів: коли вони голодні, доти силкуються розірвати ремінь, доки не відчепляться, а тоді бігають туди й сюди, шукаючи чого б поїсти, а як притягнуть до воза шматок стерва, то вже хоч і не привязуй—не можна їх відігнати від воза. Така й козацька вдача. Поки голі й нічого не мають, то хоч би як хотів затримати їх в таборі, не затримаєш; на власну руку вибігають в найдальші околиці, щоб знайти яку небудь добычу. А як наповнять нею вози, тоді ніяк не наженеш їх до бою. Тільки й думають про те щоб відставити до дому що здобули. Так каже—й скажи князеві: Тепер уже не час битись, але рятуватися. Князь нічого кращого не зробить, як кинувши обози піде за нами і трохи підправить своє військо в наших сторонах, а тим часом за кілька день прийде сила наших молодців». Сказавши се рушив свій табор, що був положений на високих горбі, так що був добре видний і Полякам і Ракоцієвому війську»—себто одні й другі могли бачити, що казаки не тримають фронту з Ракоцієм.

Розуміється, не могло й бути инакше з тим як ся кампанія в очах козаків і їх старшини стала просто добычницьким рейдом—а вона неминучо мусіла стати з моментом, коли стало ясно, що Ракоцій використовує її виключно в своїх інтересах, не дбаючи про політичні плани козацького уряду, цілком ігноруючи або навіть свідомо їх мішаючи. Тепер мстилася над ним його вузько-еґоїстична, інтриганська політика. Козаки мали всі причини побоюватися, щоб він при теперішніх своїх заходах коло замирення з Поляками не видав їх—не заплатив їх головами за свобідний пропуск до дому.

Але тим більше було нарікань, жалів і підозрінь в Ракоцієвім таборі. По анальогії з своїми власними замислами козаків підозрівали, що вони ввійшли в порозумінне з польським табором, на погибіль Ракоцієвого. З сими поголосками знайомить нас Штернбах, описуючи сей же мсмент ¹⁾. Коли Венгри йшли під Межибж за козаками, 11 (21) липня 206 Поляків напали на обоз, що не мав з тилу ніякої сторожі. «Князь сам прилетів на поміч; довідавшись що сили Поляків збільшилися—бо прийшов Потопкий, Любомірський, Вишневецький (Дмитро) і Сапіга з кількома полками, він велів своїм стати лавою щоб дати відсіч. Але козаки—почуваючи себе в сусідстві України і не журячися князем, пішли з Немиричом просто з поля до дому. Не знати, чи виконували тим свою з-часта вже висловлювану погрозу, чи злякались, щоб їх не захочили Татари. Молдаване і Валахи теж повтікали з своїми ваґажками, навіть не попрощавшись з князем, а навіть і Венгри не дуже спішили на поміч, розійшовшись по городах і вимовляючися тим, що мовляв коні потомилися, і вони без них не можуть битись. Добрий князь не відважючися йти на бій з малим наємним військом, пішов на сей ганевний договір. Чи така вже доля була, чи наша вина, се тяжко рішити—бо

¹⁾ Transsylvania II с. 317, се продовженне реляції поданої вище

не можна заперечити, що коли б козаки стали б у лавах разом з Венграми, самі Венгри відбили б Поляків. Але щоб козаки мали порозумінне з Поляками—як потім се говорили польські гетьмани князеві, я сьому не вірю, а скорше думаю, що козаки порадили князеві таку дорогу на те, аби безпечніше в супроводі Венгрів дістатися на українську границю з своєю здобичею, а Немирич підтримував козаків, аби тим краще забезпечити у них свої інтереси; бо кажуть, що крім повернення своїх маєтків, він хотів оженитися з Тимошевою вдовою.

«А правдоподібніше, що князя видали свої ж таки. Бо як же так всі майже польські генерали пустилися на нас через такі величезні простори, в голодні краї, через незвичайно тяжкі переправи і напали на нас з таким малим військом—мали всього 55 хоругв? Що значать сі листи, котрими каштелян сендомирський ще під Варшавою обмінявся з канцлером (Ракоцієвим) Мікешом? Сі слуги, що Станіславський посилає до неприятеля? Се що самого Станіславського не завернули з утечі? Сі великі гармати закопані на очах війська, порох спалений і кноти разом з кулями покинені прилюдно, коли ще не було певности, що неприятель уже тут? Як се так число неприятельського війська замість 6 тис. було подано князеві і Венграм за 20 тис.? І на решті самий сей договір (під Чорним Островом), що його просили з нашої сторони через ґрубача, і заключено протягом кількох годин в повнім мовчанню, так що ніхто й не знав про нього крім канцлера (Мікеша) і генерала (Кеменя)? Я намовляв князя, щоб він відложив повне виконання договору до того моменту, коли наступить замирення між в. кор. мил. (Карлом) і Поляками, і щоб до того часу він затримав залоги в Кракові і Берестю—тим більше що Вірц без наказу в. в-ва Краків не здасть, а тим часом князь міг би довести до замирення між в. вел. і Москвою, притягнути Турків і дістати нові сили від Хмельницького і Волохів. Але здавалось мені, що він сам себе не був певний, знеохочений війною, і хотів як небудь замиритись, чи з ганьбою, чи з честю, виправдуючи сей ганебний факт тим, що всі союзники його покинули».

Перед московськими людьми—особливо перед Желябужским, що спеціально займався висвітленням сього епізоду,—відхід козацького війська від Ракоція, як ми вже бачили, пояснювано льояльними почуттями до царя: козаки мовляв довідалися, що похід сей вчинено без волі царя і в супереч його інтересам як претендента на польське королівство. Так поясняв се сам Жданович—мовляв козацьке війсьцо, довідавшись, що кампанія ведеться на те аби здобути польське королівство Ракоцієві, збунтувалось і хотіло Ждановича вбити, бо здобувати польського королівства Ракоцієзі й бути його підданими як польського короля козаки не хотіли і покинули не тільки Ракоція, а й Ждановича ¹⁾. Так поясняли й різні люде з війська, що їх розпитував Желябужский. Козак, що приїхав 5 липня до Корсуня від Ждановича з Погребища, оповідаючи, що козацьке війсьцо від Ракоція пішло все геть, так се поясняв: «Ми вже давно хотіли покинути Ракоція і піти геть, і від Антона пішли, побачивши, що він шукає королівства Ракоцієві: за се козаки хотіли навіть убити Антона» ²⁾. Але таке пояснення з'явилось мабуть потім—як стало відомо, що цар інкримінує сей похід гетьманові й війську. Відомість про се поширилася мабуть дуже вчасно: Жданович казав, що ще «за Вислою», себто перед переходом під Завихостом, казали йому козаки, що Желябужский шукає Ракоція і його, щоб перелати царські грамоти ³⁾. Але се царське

¹⁾ Вище с. 1315. ²⁾ Рус. Ист. Библ. VIII с. 1252.

³⁾ Тамже с. 1259—60.

невдоволення стало особливо дорічи, коли прийшов гетьманський наказ, щоб козаки йшли від Ракоція під Камінець на Татар, тим часом як їм треба було перед усім відвезти добичу до дому. Тут от і стався сей пароксизм небувалої льюальности, що давала привід зліквідувати не тільки накази Ракоція, але й Ждановича і Хмельницького, поскільки вони були не в лад козакам.

Подробиці капітуляції описує Пікарський, по гарячим слідам подій. Коли Чарнецький настав, щоб негайно наступати і не пускати з очей неприятеля, «доки не перейде Богу», і польське військо рушило на Черноострівські позиції,—в дорозі стрів його післанець Ракоція з заявою, що Ракоцій хоче закінчити війну і готов дати всяку сатисфакцію. Тоді Чарнецький, підозріваючи, що се робиться тільки, аби вигадати час для переходу за Бог, поставив умовою, щоб неприятельське військо не рушалось і чекало приходу Поляків для переговорів, а тим часом повів далі наступ бойовим порядком—не питаючи дозволу гетьмана. На нові посольства поставив умови капітуляції і дав двогодяний термін для її оформлення. Ждав 2-х мільйонної контрибуції для польського війська, харачу для хана, видачі всеї здобичи захопленої в Польщі, артилерії, корогв, брашнів, зрадників і т. д. Після коротких торгів того ж дня підписано трактат. Цифру контрибуції зменшено до 1200 тис.; про харач, на прохання Ракоція, в договорі промовчано. Він загально, не згадуючи поіменно, обов'язувався розірвати союзи і договори з усіма неприятелями Польщі, відновити союз з нею—помагати їй своїм військом. Поляки з свого боку гарантували Ракоцеві безпечний поворот до дому—тою дорогою, котру вони йому вкажуть, під охороною і доглядом визначених на то комісарів і частин війська ¹⁾.

Про козаків не згадувалося ні словом; вони вже вийшли з гри, покинувши військо Ракоція. Він уважав їх відступ останньою причиною сього провалу; маємо його лист матери з Чорного Острова 25 липня (н. с.):

«Шведська і козацька приязнь обманула. Козак примусив нас провозжати його аж до свого краю; ми згідно з своїм обов'язком билися з Поляками, а він усунувся. Перемога буда наша, богові слава,—але коли в суботу (се було 21 н. с.) прийшло все польське військо, а козаки нас підтримували тільки обіцянками, а на ділі зовсім ні,—вчинили ми перемире, тому що Поляки хотіли згоди. Се було в неділю, великі пани здебільшого були при тім.

«Навіть поганам треба вірити. коли вони присягають, присязі Шведів і козаків ми вірили як християнській. Але здобич псує козаків вони не могли дочекатися, щоб її відставити до дому. Але ми не думаємо, щоб вони з неї поживилися.

«Вчора ми порозумілися з польським військом; коли Татари не стадуть на перешкоді, ми підемо на Молдавію; коли перешкодять—будемо змушені вибрати иншу дорогу. Нам конче потрібно дістатися до якоїсь країни з хлібом—бо (тут) не тільки наше, але й польське військо живе вишнями; я не думаю, щоб у цілім нашім таборі знайшлося 20 мір муки. Одним словом, як ми вже переказували в м., перемогла нас не зброя неприятельська, тільки бог—сі тяжкі, погані дороги, шляхи котрих ми не знали—і ще до того козаки» ²⁾.

¹⁾ Договір з датою 22 липня, разом з присяжними грамотами обох сторін видані в Monumenta Hungariae XXIII ч. 314—6, сам договір такжє у Жерелах XII ч. 595.

²⁾ Monumenta Hung. XXIV ч. 604.

Пікарський записує те, що оповідали в польським таборі: «Негідники козаки не тільки до погібелі привели бідних Венгрів, ще й осмішили: «тікаючи їм греблю в Межибожі перекопали»¹⁾, тому Венгри просили потім, щоб їм дозволено було гонити за козаками». Відгомін сих балачок бачили ми вище також в оповіданню Янчиньського.

Але секретар Ракоція Конст. Шаум спромігся на об'єктивнішу оцінку ситуації: «Все ми могли б перебороти, коли б був добрий настрій між вояками; але більшість їх пішла по набору, а не наймом, вони були обтяжені здобичею, утомлені довгими походами, хотіли вернутися до дому і одногосно ждали згоди, якої небудь, хочби й ганебної, не хотіли піднести зброї на неприятеля, що стояв перед ними. Наші союзники—Шведи, Козаки, Валахи і Молдаване, тримались далеко більш рицарсько (much more galant) ніж ми. Але бачучи нашу малодушність і побоюючися, що ми можемо поєднатися з неприятелем против них,—мусіли кинути нас, тим більше що наші дійшли такого своєвільства (rebellion), що не слухали наказів князя і можна було сподіватися їх зради. Так біда примусила нас до договору, що безсумніву зістанеться нашим вічним соромом і нечестю»²⁾.

Поміг сей договір і вся капітуляція небогато. Тільки що спекалися Поляків і дістали пропуск до дому, як налетіли Татари—жадні свого уділу в здобичі, роздраженні тим, що Поляки без них покінчили з Ракоцієм. Як оповідає Ірондський, Любомірський й інші приятелі Ракоція—заінтересовані в тім, щоб він міг скоро і повно виплатити свою контрибуцію, відразу радили йому не гаятись ані одного дня, з огляду на Орду: лишити Полякам в грошах армату і обоз, а самому спішно і легко вертатись до дому. Але Ракоцій і його канцлер Мікеш запевняли, що Татар їм боятись нічого, не буде їх більше як 24 тисячі здатних до бою. Тоді Поляки ринули на Волинь, а угорське військо на Скалат і Тернопіль до дому. Але Любомірський слідом отримав відомість що хан наступає з величезним військом, якого ще не бачила Польща; він ще раз остеріг Ракоція і той кінець кінцем дав себе переконати: кинув під Скалатом своє військо, під проводом Кемеля, а сам з кількома сотками пустився навпростець до дому. Не встиг від'їхати мило, як дали йому польські комісари знати, що Орда вже приступає до скалатського табору. Львівські приятелі радили йому схоронитися на час сеї небезпеки до Львова, але Ірондський, оповідає, порадив йому не звирятися на польську гостинність, а вертатися на Стрий до своїх країв; він його послухав і щасливо дістався до дому. Військо його, тим часом атаковане Татарами, попробувало битись, але скоро стратило охоту. Кемень поїхав на переговори до хана, але опинився в ролі бранця, чи заставця, а полишене ним військо другого дня, 31 н. с. пістислося навтеки, і здебільшого попало в татарську неволю³⁾.

В автобіографічній зписці своїй Кемень випрвадує себе, що совсім не з тим виїздив з війська, аби його лишати—Татари зрадливо його затримали, а так само

¹⁾ Сю фразу записано по польськи серед латинського тексту.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III, VI с. 346.

³⁾ В збірці Кордуби (Жерела XII ч. 600) єсть коротке звідомлення Сефер-казі королеві «Татарське військо, обложивши неприятеля вашого Ракоція під замком Вишнівцем, три дні тримало в облозі, не даючи нікуди вихилитися, а четвертого дня, з усіх сторін прискочивши табор розірвали і взявши на шаблі, силу трупу постелили на місці, так що дуже мало живими втікло, і ті забрані до неволі, між котрими й Кімін Янош з усею старшиною».

вели себе зрадливо Поляки, спеціально Сапіга—не боронили від Татар, як сбіцали, а навпаки сами били його військо ¹⁾).

Хан після цього спішно відступив назад. Оповідали, що саме отримав наказ від султана, аби вийшов з Польщі й не мішався до польських справ; був се нібито наслідок запізненних відомостей про успіхи Ракоція в Польщі, одержаних в Царгороді: диван готов був помиритися з його походом на Польщу ²⁾. Але хан взагалі не жав чого гаятись: Орді треба було як скорше відпровадити здобич і бранців до Криму, і все питання було тільки в тім, щоб не стрінутися з козацькими чатами при повороті. Данилові Калугерові оповідали, що козаки будуть стерігті Татар при повороті ³⁾ і Лілієк-рона чув, що Запоріжці дійсно так їх придибали, «що з здобичею і власні трупы пелишили, більший був погром ніж здобич» ⁴⁾.

Тим часом козацький бунт з Ракоцієвого війська перекинувся і на Юрасеве, що стояло під Корсунем для охорони України від Татар. Оповідає про се Желябужский—котрого старшина вважала значним, коли не виключним виновником сих бунтів (вище с. 1383) і я думаю—вповні справедливо. Його оповідання про візити в Юрасеву квартиру дає кілька цікавих рис сеї ситуації, і я вважаю потрібним його переказати, бо взагалі мало що про се знаємо.

Приїхавши в Корсунь до війська, щоб шукати відти дороги під Камінець, до Ждановича і Ракоція, Желябужский довідався від наказного полковника Дмитра Трутина, що військо нинішнього дня, 9 (19) липня стоїть в Капустиній Долині. Другого дня приїхав він туди і не доїздячи війська пристав, а перед себе післав товмача—сказати полковникам, щоб вони дали знати йому, де Ракоцій, і прислали козаків, щоб провести. Товмач поїхав в становище Корсунського полку, до полковника Ів. Дубини, а той сказав, що про Ракоція певних вістей нема і проїхати до нього ніяк не можна, бо воюють Татари. Післав товмача з козаком-провідником «до гетьмана Юрія Хмельницького» (так його скрізь зве Желябужский, очевидно не в розумінню наказного, а вибраного на гетьмство). Стріли гетьмана, як їхав з становища, і він спитав хто їде від царя і до кого?—тоді післав з товмачем до Желябужского корсунського сотника. Сотник розпитав, чи не має Желябужский грамоти до гетьмана, і другого дня приїхав від гетьмана військовий осавул Іван Ковалевський. Він переказав Желябужскому від гетьмана: «Ракоцієві і Антонові було писано, щоб ішли до нас на поміч против Орди, але від них не було вісти, і не знати де вони: ані вісти добути про них не можна, ані кого післати, тому що вийшов хан з усею ордою, стоїть коло Камінця, а Татари воюють наші городи. А стало нам відомо, що Ракоцієву землю повоювали Ляхи, матір його в полон взяли; судячи з того думаємо, що Ракоцій пішов до дому—дорога йому туди через Волоську землю, але Волоську землю воюють

¹⁾ Автобіографія Кеменя: *Kemeny J. Erdelyi fejedelem öneleltirasa*, вид. Салай 1856 р., в додатку ся історія останнього погрома—с. 503—523, вона була зараз же прислана до Чигрина, в актах Малор. приказа 1657 № 10 л. 74—88 єсть московський переклад з таким заголовком: «Упадок войска Семигородского черес генерала Кимин Януша описан», з поясненням, що прислав його воевода А. В. Бутурли, одержавши від Виговського, «списана въ нынешнем во 166 году (1651) сентября в 14 день».

²⁾ Kubala, *Wojna brandenburska* с. 179. ³⁾ Архив Ю. З. Р. III.VIc.331.

⁴⁾ *Monum. Hung.* XXIII с. 568, лист до Шебеші з Чигрина 17 с. с. серпня.

Татари, справити тудю тебе до Ракоція неможна, не доїдеш ти до нього, вертайся до цар. вел-ва». Желябужський відрік, що не бувши у Ракоція ані діставши певних відомостей про нього, він вертати не може і просить проєсти його до Семигороду, коли думать, що він там. Ковалевський обіцяв се переказати гетьманові і того ж дня вернувся з його революцією: їхати Желябужському до Корсуня і чекати від гетьмана вісти,—як можна буде до Ракоція проїхати, гетьман його повідомить, а тим часом сповідає свого батька, аби він повідомив царя, що Желябужского затримав гетьман. Прислав трьох козаків, щоб провели його до Корсуня, але Желябужський лишився ночувати при війську і був свідком його виходу з табору: «11 (21) липня о четвертій годині гетьман Юрій Хмельницький пішов з Капустиної Долини, а Ів. Желябужський стояв, поки гетьман і полковники з усім військом пройшли. На рахунок було з ними війська тисяч з 20; перед гетьманом пішло 5 полків, а за військом обозу возів тисяч 35. А на становищу військо стає обозом, і коні ходять стадами. а не ставлять коней «у приколу» (на припоні) ¹⁾.

З 12 (22) і до 17 (27) Желябужський пробув у Корсуні збираючи від переїзжих вісти про Ракоція і Ждановича, про Поляків і Татар. Оповідали йому, що козаки Ракоція і Ждановича покинули ²⁾, Жданович в Погребиці, а Ракоція з Венграми Поляки обложили під Межибожем. 17 (27) приїхав товмач з Чигрина: старий гетьман потверджував, що до Ракоція проїхати не можна і вістей від нього нема. Тоді Желябужський рискнув на власний страх їхати до Ракоція під Межибіж і на третій день, 20 (30) липня наїхав військо Юрася, що йшов, значить, туди ж, під Межибіж, ратувати Ракоція ³⁾. Желябужський після свого товмача до Ковалевського, щоб сповістити про свій приїзд і просити гетьмана, щоб поміг йому доїхати до Межибожа. На се товмач приніс відповідь, що гетьман велить йому їхати за ним до становища на Наливайковім Броді. Желябужський проїхав на вказане місце, і гетьман закликав його до себе. Стрів його з полковниками перед шатром і питав про царське здорове, а коли вийшли до шатра, полковник миргородський Григорій (Лісницький) спитав його при гетьмані: «Чого ти приїхав вдруге без відомости від гетьмана? ⁴⁾ Не віриш гетьманові й нам? Якби можна було до Ракоція проїхати, ми б тебе повідомили!» Желябужський виправдувався тим, що він довідався від козаків—що Ракоцій під Межибожем. Лісницький відказав на се: «Був Ракоцій під Межибожем, три дні відсижувався від Ляхів в окопах, а як довідався, що йдуть Ляхам у поміч Татари, він Ляхам піддався—кажуть, що дав їм викуп. А на третій день по тім як він піддався, прийшли під Межибіж Татари, довідалися, що Ракоцій без них піддався Ляхам і пішли після Ляхів добувати його. А поки він сидів в окопі, від нас не було до нього проїзду, і тобі тепер до нього їхати не можна—бо він сам у неволі». Желябужський сказав, що все се відомости не певні («не подлинная вѣсть»), з ними йому до царя вертати не можна, і він просить проєсти його до Семигороду: коли Ракоцій

¹⁾ Рус. Ист. Библ. с. 1243—7. ²⁾ Див. вище с. 1464.

³⁾ В звідомленню Желябужского сказано, що наїхав він Юрася, «не доїхавъ Межибожа за тридцать за пять верстъ». Від Корсуня до Межибожа коло 350 верст, цілком неправдоподібно, щоб за два дні Желябужський заїхав кудись за Літин, і там догонив Юрася. Тут якась помилка, котрої не можу виправити і уточнити місце, де Желябужський надібав у друге козацьке військо.

⁴⁾ «Для чего приїхалъ вдругоряд не въ подворье съ гетманской вѣсти»—не зовсім ясно.

вийде з татарської неволі, він там його побачить, а не вийде—принаймні матиме про нього певні вісті. Лісницький на се сказав: «Гетьман велів прибути всім полковникам, що напереді з військом,—буде рада, куди гетьманові йти. Тоді гетьман розпитатється у тих полковників, що стоять поблизу волоської границі, чи можна тобі проїхати через Волоську землю, коли скажуть, що можна, тоді гетьман велить тебе провести, а ні—тоді дасть тобі знати».

Другого дня, 21 (31) прийшов Ковалевський і сказав: «Гетьман і всі полковники веліли тобі сказати: через Волощину йти тобі не можна: хан пішов на-легко за Ракоцієм, а кіш його стоїть на Волоським пограничу, під Хотиним. А від одного козака, що вийшов з неволі від Ляхів, стало гетьманові сьогодні відомо, що Орда догонила Ракоція під Гримайловим ¹⁾, і Ракоцій сидить в окопі, а Ляхи обстоюють Ракоція: не хочуть видавати Орді ²⁾, тільки взяти з нього викуп; а Орда готова і з Ляхами битись, коли вони будуть його боронити: хоче його скарб забрати, а самого до турецького царя відвезти. Через такі вісті гетьман переказує тобі, що проїхати тобі не можна і нема до кого: верай нині ж з війська до цар. в-ва, бо завтра рано гетьман іде з усім військом з становища—воювати Польщу» (1252—4).

Але Желябужский з війська не поїхав—став чекати вістей, а разом з собою, відому вже нам агітацію на тему самочинности гетьманської політики, і робив відповідний настрій між козаками. В своїм звідомленню він записує свою розмову з київським протопопом, що трапився на стану; я вище навів уже сю розмову: протопоп мовляв розповідав йому, що козаки з Антонового полку роз'їздяться нарікаючи на нього, що шукав Ракоцієві королівства, а довів його до неволі, і козаків трохи не поморив. «Ми ходили з ним, думаючи, що то за царським указом, а як довідалися, що Антін Ракоцієві королівства шукає, так і роз'їхалися від нього». «І тут козаки говорять», мовляв протопоп—«Ми без государевого указу на війну не підем» ³⁾

Желябужский, каже, спитав протопопа: «Де ж тепер Антін, і що з ним гетьман зробить за те що він без государевого указу Ракоцієві королівства шукав?» Протопоп сказав: «Тепер Антона взято до гетьмана, до Чигрина: чув я, що хоче його гетьман повісити за те, що Ракоція видав, а Антін виправдується тим, що військо від нього розійшлося» (1255).

Без результату такі балачки не зістались.

«Юля 22 (1 серпня н. с.) гетьман велів оповістити військо, щоб підіймалося. з стану: іде гетьман на війну в Польщу. Козаки ж з різних полків, в великім числі, прийшли до гетьманського становища й так почали говорити до гетьмана і полковників «Вислали ви нас против Орди—стерігти погранича ²⁾. Стоїмо вже довгий час, стояючи запаси поїли і заголодалися. А тепер кажете йти на війну в Польщу. А нам йти нема з чим, запасів нема. Та й без царського наказу йти не можна. Досить уже й зимового війська загубили. Як з Антоном послали, тоді казали, що за царським наказом; а як зійшлося се військо з Ракоцієм, Антін військо розгубив—Ракоцієві королівства добував. І тепер ідете не воювати, а короля шукати, Ракоція від Орди рятувати. А нам короля не треба, у нас єсть государь, котрому ми хрест цілували!»

¹⁾ Грималів коло Скалату.

²⁾ Виїзд Ракоція з табору стався так секретно, що саме військо його про се не знало.

³⁾ «оберегать государевы окраины».

«Осаули почали козаків від гетьманського стапу відбивати, щоб ішли в похід, а козаки всім військом на осаулів закричали: «Ви нас не бийте дурно, ми се всім військом говорили, що без царського наказу воювати Польщі не підемо. Ми цілували хрест цареві, а досі на вас служимо, ви нашими головами користь собі заробляєте. А ми тепер хочемо цареві служити, котрому хрест цілували. А вашу правду до царя ми побачили: поки вам було від Ляхів тісно, так ви тоді до царя прихилились, а як за царською обороною побачили простір і велике володінне та збогатилися, так хочете бути самовласними панами, і короля невірною обираєте. А нам крім царя, котрому ми хрест цілували, короля не треба, і звідси, з сього становища без царського наказу Польщі воювати не підем!».

«І з гетьманського стану прийшло багато козаків до становища Ів. Желябужського і так казали: «Їдеш ти до царського величства, оповідж усі наші кривди цареві, що ми від своєї старшини терпимо. А се ти й сам чуєш, що ми без царського наказу до Польщі не хочемо йти»¹⁾.

«Того ж дня прислав гетьман військового підписка Захарка і наказав, щоб ми їхали неспайно: «Ми й самі не знаємо що з нам буде: і Орда близько і Ляхи, і Ракоція стережесь: нуж відкупитись від Орди та на нас піде. А у нас у війську стала незгода (несоюз). Посилає тобі гетьман двех козаків, щоб ти їхав до Чигирини».

«Того дня їхало з війська богаро козаків і казали, що гетьман хоче йти на Білоцерківські поля—стояти там, стережучи від Татар, бо сподіваються, що Татари підуть з Польщі великим шляхом, повз Білу Церкву.

26 липня вчинилася в Вузівці тривога від Татар. А козаки які приїхали розповідали, що Татари Ракоцієве військо побили, а Ракоція з невеликою кількістю людей Ляхи з собою забрали. І сподіваються татарського нападу на козаків. За тими вістями Желябужский поїхав до Києва, тому що козацькі городи й містечка слабкі, не укріплені для облоги» (1258).

Очевидно, гетьман і старшини старались перемогти опозицію війська, але не опанували його, і значна частина його розійшлась. Чи се було причиною, що похід в Польщу занехано, чи стримали його вісти про Ракоція, що він капітулював і віддався в охорону Поляків. В кожнім разі помітна річ, що гетьман і старшина відчували небажаність Желябужського в війську під сей час, і той дійсно виявляє підозріливу цікавість до його настроїв, хоч мовляв не мав тоді вже іншої мети, як тільки завести царського листа Ракоцієві, або добути про нього «подлипні вісти». Але мав, очевидно, інструкцію використати сей інцидент для дискредитації гетьманського уряду.

Капітуляція Ракоція і бунти війська—того що відмовилось послуху Ждановичеві, щоб його боронити, і того, що збунтувалось против Юраєя і не хотіло йти в Польщу—ратувати Ракоція, були останніми прикростями, що переповнили чашу життя старого гетьмана. Лілієкрона в своїй реляції королеві, писаній в Чигрині другого дня по його смерті, зафіксував нам ту форму, в якій гетьман одержав відомости

¹⁾ «Їдеш ты къ царскому величеству, извѣсти наши всѣ нужи государю, какъ мы отъ старшинъ своихъ терпимъ. Да и то ты все слышишь, для чего мы без государева указа въ Польшу не идемъ»—с. 1257.

про сей погром ліги: 12 (22) Поляки напали на Ракоція на Богу між Межибожем і Виницею; Козаки, Молдавани і Валахи його покинули, і він мусів замиритися з Поляками: коздиці невідомі детально—кажуть, що Поляки забрали армату, обоз і припаси, Ракоцій відступив їм своє піше (наємне) військо, віддав бочку золота зараз, а дві бочки обіцяв дати на границі, і в застав лишив Кеменя і Шебеші (Миколу), а Поляки за те обіцяли відпровадити його безпечно до його границі, тільки Татари довідавшися про се, погонили за ними, щоб взяти й собі пайку в багатій здобичі, і тому Поляки мусіли з Ракоцієм разом сховатись у Львові. Невірність козаків супроти Ракоція—оповідає Лілієкрона—так вразила гетьмана, що він велів викликати Антоана й інших начальників козацького війська, що ходили з Ракоцієм, і скарати їх на смерть. Але він так схвилювався, що дістав удар, п'ять день пролежав без язика і шестого дня упокоївся. Тому сей останній смертний засуд не виконано в очікуванню нового гетьмана ¹⁾.

Останні часи бурхливого і турботного життя старого гетьмана були тяжкі. Прикований до ліжка довгою хворобою, свідомий близької смерті, він болізно переживав неуспіхи своєї політики, хитрі підкопи Москви, що зручно почала використовувати всі слабкі сторони його останніх розпоряджень, і ту складну боротьбу соціальних ґруп, політичних течій і персональних відносин, що стали розгорнутися коло питання наступства. Ми читали вище записки Шебеші про повстання на Запорожю; Лілієкрона в своїх листах згадує про напружені відносини і замішання на гетьманським дворі. «Такі прийшли часи, що все в замішанню й неладі», пише він ще 28 с. с. червня. «Гетьман дуже хорий, а канцлер, що вів всі давніші переговори, викликає сильні підозріння, що з смертю гетьмана поспробує захопити владу. Так уже зложилося дві партії, але після того як чотири важні особи потайки вбито з наказу гетьмана, стало трудно вести які не будь переговори» ²⁾. Те що Татари таки пройшли через Українські землі, пояснювано непорозуміннями і конкуренцією полковників; щоб її нейтралізувати, старий гетьман вислав до війська свого сина, але й його присутність не могла приглушити їх «несвоєчасних капризів», і се дало змогу неприятелеві подолати всі заходи гетьмана. Паралізований хворобою, він очевидно тільки злостився й надолужував свою безсильність отакими кривавими ексцесами, які отсе випадком записав наш шведський свідок.

До останніх моментів своєї свідомости гетьман силкувався утримати західнеукраїнську акцію. Виговський і старшина потім заявляли, що з їх сторони все було зроблено, щоб вирятувати Ракоція з біди: на місце Ждановичевого війська були послані нові сили, і тільки надмірна скороспішність Ракоція—що він нічого не чекаючи поспішив якбудь замиритися з Поляками, провалила справу, і козацьке військо вернулося до дому ³⁾. Очевидно, мова про ті полки, що стояли під Корсунем, під проводом Юрася: очевидно коли стало відомо, що Татари пішли на Ракоція, гетьман велів їм іти туди на ратунок, але Ракоцій поспішив капітуляцією і ся карта була бита безпово-

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 318—9 (переклад с. 320—1).

²⁾ Тамже с. 308 (переклад на с. 314).

³⁾ «Що до справи кн. трансильванського і погрому його війська козаки виправдуються дуже переконуючими доводами, що вони негайно післали йому поміч, але князь як найскорше зложив договір і союз з Поляками, тому козаки вернулись до дому»—лист Данила 8 (18) серпня, Архив Ю. З. Р. III. VI, с. 331.

ротно. В момент смерти гетьмана ще не могли передбачати, як сумно для Ракоція скінчиться ся кампанія: могли сподіватись, що він ще опанує ситуацію і зможе вести далі політику ліги; гетьман і старшина запевняли, що вони всяко його підтримають. В паперах Шебеші маємо з датою 7 серпня, себто другого дня по смерті гетьмана, декларацію—очевидно заготовлену ще за його життя і відкладану до момента, коли старий гетьман прийде до себе і можна її буде його іменем відчитати; коли він уперше прийшовши до себе, її відчитано, чи передано Шебеші як офіціальну декларацію гетьманського уряду ¹⁾. Вона починається заявою, що хоч за попустом божим, після того як від Ракоція відступили інші ²⁾—Станіславський, Волохи, Молдаване і Семигородці, відступило і «наше військо», але се не може нарушити приязни, союз зостається в силі, «а тих хто дав причину до сеї ганьби», військо готово покарати смертю. Воно приложить всі старання до того, щоб утримати Ракоція при владі, але якби се не вдалось, союз зістанеться в силі супроти наступника Ракоція, регентів і достойників землі. Військо обов'язується нести їм поміч против Турків, Татар і інших неприятеливі, які б нападали на Семигородські землі; визволити бранців забраних Татарами: висилати свої конвої для охорони семигородських послів, які будуть присилатись козаків, і т. д.

Старий гетьман і його окруженне до останнього менту твердо трималося нової ліги і зв'язаних з нею плянів приднання Західньої України, не вважаючи на всі директиви царя і агітацію, поведenu на сім ґрунті московською стороною против гетьманського уряду. Московська тактика мусіла їм бути ясна, але гетьман і його однодумці хотіли йти пробом против неї.

З другої сторони гетьман обстоював до кінця прийняту ним династичну комбінацію—передачу булави синові; так треба думати з огляду, що в момент смерті Богдана його син в старшинських кругах твердо вважався вибраним гетьманом, і Виговський зпочатку не вважає можливим піддавати сей факт якому небудь сумнівові. За проби захитати сей факт гетьман не вагався стинати голови старшині, як се ми чули від Лілієкрони. Самому Виговському се не раз грозило смертю; бачили ми оповідання Шебеші про такий епізод; на Україні розповідали, як розходився старий гетьман, довідавшись про агітацію, що велася в інтересах кандидатури Виговського в військо. Мовляв, Грицько Лісницький, післаний наказним гетьманом в військо з Юрасем, затримав у себе булаву і бунчук, бажаючи передати їх «свому приятелеві» Виговському, і Богдан довідавшись, що Лісницький мостить його на гетьманство («гетьманство прочит Грицько писарю»), велів привести до себе одного і другого. Лісницького хотів віддати на смерть, а Виговського звелів покласти ниць і приковати за руки ³⁾, і так держав його трохи не цілий день, поки у нього (Богдана) серце відійшло. А Виговський лежучи на землі весь час плакав, і нарешті гетьман йому вибачив. Очевидно, Юрась був післаний до війська, щоб привичаїти козаків до його проводу, але поведінка молодого геть-

¹⁾ *Oretenus dicenda magn. domino Fr. Szebesz coram il. principe (перед Ракоцієм), il. domino locumtente (або ero perentом) primatibus ae consiliariis (семигородськими) (ab) ill. d. campiductore, omnibus consiliariis, capitaneis tutaque cohorte Zaporoviana proposita—Monum. XXIII ч. 318; рукою Шебеші приписано (по мадярски): «Відповідь князеів від козацького гетьмана Виговського.*

²⁾ *praevia aliorum utpote Stanislavscii Valachorum. Moldavorum. Sielrumque recessione.*

³⁾ «А писаря перед собою велѣтъ росковать по рукам лицом к землѣ и держать его мало не цѣлой день»—Акты Ю. З. Р. VII с. 189, оповідання Михайла Стринджи в Москві в грудні 1657 року.

мана в війську не придбала йому авторитету, навпаки—очевидно дала приводи говорити про те, що до уряду він не доріс, не має послуху полковників і т. д., те що ми чуємо від Штернбаха вже 8 н. с. липня. А в думі про смерть Хмельницького сей виїзд Юрася до війська представлений в вигляді легкoduшної забави молодого гетьманича, котрим він переступив батьківський заповіт ¹⁾.

До гетьмана се мабуть доходило, міг він навіть почути дещо й про останній бунт війська: але він не відступав від наступства—тільки злостивсь і гнівався, і в такім пароксизмі розбила його апоплексія. Зрана 6 серпня (27 лютого с. ст.) він помер серед такої трудної ситуації.

«6 серпня рано помер козацький гетьман Хмельницький, а о вечірні почали дзвонити», записав у своїм дневнику Шебеші ²⁾.

«Пролежавши пять день без язика, шостого дня—27 липня (ст. ст.) упокоївся»—писав своєму королеві Лілієкрона другого дня, 28 с. с. липня ³⁾.

«Упокоївся гетьман минулого вторка, липня 27-го (ст. ст.) в пятій годині дня», писав Остафій Виговський Тетері ⁴⁾.

¹⁾ Оттоді Хмельницький як благословенне синові здав, так і в дом одправився, і сказав йому: Гляди ж, сину мій —

Як будеш немного Ташликом рікою гуляти,
На бубни на цуромки вигравати,
Так будеш отця живого заставати.
А як будеш много Ташликом рікою гуляти,
На бубни, на цуромки вигравати,
Так не будеш отця живого заставати.
Тоді ж Еврась, гетьман молодий
Ташликом рікою довго гуляв,
На бубни на суромки вигравав,
Додому приїжав
І отця живого не заставав —

І ся легкoduшна поведінка, очевидно в архетипі думи, була причиною, чому гетьманство обминуло Юрася.

До річи Антонович і Драгоманов, в своїх коментаріях до думи, вважали незрозумілим, звідки взялась така прогулька Юрася над Ташликом. Тепер, маючи відомости самого гетьмана й інших джерел, що військо в тім часі стояло між іншим і на Ташликах, для охорони України від Татар, ми можемо легко собі уявити, як Ташлик став місцем неfortunної поведінки Юрася в момент смерті батька, незалежно від того, чи в дійсности був Юрась в війську над Ташликом чи ні. Кінець кінцем військо приглянувшись гетьманичові, набрало такого мовляв, переконання, що на гетьмана він ніяк не здався:

Ей, Еврасю Хмельниченку, гетьмане молодий:
Не подобало б тобі над нами козаками гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені вимітати.

Можливо, що в сій строфі маємо ходячий віршик—римований апостроф¹⁾ про гетьманича, зложеной саме підчас його невдалого виступу в військовій квартирі, військового бунту против нього, і т. д. Дослід над думовим стилем²⁾ переведений К. М. Грушевською показав, що такі римовані крилаті словця відгравали важну роль в складанню дум на біжучі теми.

²⁾ Augustus 6 reggel hala meg az Kozak hetmann Chilminczki, vecsornyekor kezdenek harangozni—Monum. Hung. XXIII s. 518.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 319.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. XI с. 706.

«27 липня й. м. пан гетьман з сього світу зійшов»—офіційно повідомляв пугтивльського воеводу Виговський Іван ¹⁾.

Тільки шестого дня потім 12 серпня н. с. повернувся з табору молодий гетьман, «ми з Виговським, з шведським послом і з Немиричем виїздили йому на зустріч за милю», записує Шебеші (тамже).

Похорон визначено на чотири тижні від дня смерті—на день 25 ст. ст. серпня ²⁾—щоб могло з'явитися духовенство і старшина —урадити що до дальшого.

Як сучасний український голос, викликаний смертю великого гетьмана, особливо широко цитується думі в записи Цертелева:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували,
Козаки Хмельницького ховали,—
Батька свого оплакали ³⁾.

Але як справедливо було одмічено ⁴⁾, якраз не автентичні, народні твори, а складені в духу романтичного відродження підробки під народню поезію знаходили найвищу оцінку в літературі, і прочитована строфа таки більше підходить під хочаяку романтику другого десятиліття XIX віку, ніж під справжній думовий стиль.

Мотив голосіння козаків в псевдо-думі «Запорожської Старини», перероблений рукою Миколи Маркевича, також іще недавніми часами в праці Кубалі знайшов місце як сучасний голос ⁵⁾. Ідучи слідами українських романтиків 1830—1840 р. р. той же Кубаля дав також образок всенароднього похорону великого гетьмана в Суботіві, в тім же романтичним стилі ⁶⁾.

¹⁾ Тамже IV с. 3.

²⁾ «Понеділок—восьмий день від сьогодні—призначено на похорон яснов. гетьмана; нетерпеливо чекатиму, що вони задумують»—Лілієкрона до Шебеші 17 с. с. серпня, Monum. Hung. XXIII с. 566.

В записках самого Шебеші: «Похорон гетьмана відкладається, поки придуть відомости» (з тексту виходить що з Орди)—Monum. Hung. XXIII с. 543.

³⁾ Костомаров в своїй останній праці про українську нар. поезію підкреснув «поетичність і правдивість» сього опису (VIII с. 854), Буцинський без застережень цитує сю строфу як голос сучасності (с. 236), Кубаля наводить як голос «пізніших лірників» (Wojna Brandenburska с. 215).

⁴⁾ К. Грушевська, Укр. Нар. Думи I, передм. с. 101.

⁵⁾ Чи вже таки ти пане гетьмане, Хмельницький Богдане, Що ти хочеш нас зоставляти, Сиротою Вкраїну покидати, Ляхам-ворогам на позор давати. Чи вже дармо тая безчасна Україна	Сироти ми нещасні. Батьку, де ти ся подів. Хто думатиме про нас. Хто встереже від ворогів, Хто ратуватиме нас! Зайшло сонце наше. А ми лишилися на поталу.
---	--

Щоб міцна його воля
З-під кормиги людській (!) свободила.
Хто тепер пожене ворогів наши і бо-

Wojna Brandenburska с. 215, з цитатою на Маркевича

ронить нас від них

Померкло сонце наше,
Лишились ми ворогам на поталу.

Маркевич I. 3 7.

⁶⁾ «Супровід минувши Сторожову могилу, ішов поза Погибельними могилами, а на заході сонця вступив на велетенський міст, довгий на шість верст,

Поруч автентичних відомостей про похорон старого гетьмана в Суботівській церкві—до котрих на взір історії Золотаренкового похорону примішувалися легенди, що Суботівська церква так само згоріла підчас похорону Богдана, як корсунська з труною Золотаренка (вище с. 1157)—з'являється вже в сучасних авізах інший образ—похорону Хмельницького як традиційного козака в степу, без попів і дяків, серед самих козаків, що насипають над ним високу могилу. Так заповів сам Хмельницький—щоб поховали його в Суботіві, «без дзвонів і церковних церемоній», і висипали над ним високу могилу¹⁾.

В дальшій еволюції сеї легенди з'являється варіант, що Хмельницький помер під Замостем, облягаючи його разом з Шведами. «Замойські черці» поховали його «обрядом грецьким», а козаки поставили па могилі камяного хреста, з таким написом: «Тут спочиває красний воїн, Богдан Хмельницький, великої булави, бунчука і коругви польської гетьман, сили і слави козацької вождь (і) хранитель, і непоколебимий государ»²⁾.

Сеї образ оспіваний в Шутовім тексті думи про смерть Хмельницького, де сподучено два моменти, здається—окремі й самостійні. Юрась ховає батька «у Штоминнім дворі на високій горі», в Суботіві, очевидно. До сього додано «загальне місце»—похорону козака товаришами:

Тоді ж козаки штихами суходіл копали,
Шликама землю виносили,
Хмельницького похоронили,
Із ріжних пищаль подзвонили,
По Хмельницькому похорон счинили.

Се похорон в степу, серед війська, без церковного подзвіння—заступленого вистрілами з гармат, мабуть в неприсутності родини (може в казлу з мотивом, що Юрсія не було при смерті батька—легкодушно відлучився).

В збірці Грабянки записана історія—не знати звідки зачерпнена: «Достовірно оповідають декотрі, що Поляки не мігли усмирити Хмельницького іншими способами, надумали отруїти його смертельною трутвиною. А зробили так: одного великородного молодика підстроїли з тим, нібито він хоче оженитися з донькою Хмельницького, і той приїхав до Чигрина й удаючи таке засватав його доньку. Коли він від'їздив і Хмельницький його проважав, той почастував свого нареченого тестя за «доровле своєї панни—з пляшечки повної горілки з розпушеною трутвиною, не скоро смертель-

збудований на палях серед лісу, не впоперек, а вздовж багнистого допливу Тясмина. На нім і вдень не було безпечно, а поночі страх—бо в болотах і трясовисках гніздилися гади і нечисті сили...

«Від Спаської брами Чигринського замку вздовж цілої дороги палили смоляні бочки, наче на знак зближення Орди. Міст хитався і трявся (dygotał) під напором люду, гать сичала, палі дуднили й тріщали під панцирною кіннотою і величезним возом з тілом гетьмана. Йшли серед жалібних співів і голосінь плачок. Чорні хмари їх проважали, вітер дув за ними. Ліс шумів дивними голосами. Смолоскипи гасли. Коні кидалися. Перестрашені люди благають божого змишування, бо там у віддалі, з-під мосту щось стогне і коичить... То дзвони суботівські стогнали і кричали до небіжчика» (с. 215).

Історик ХХ століття почув себе у владі романтики попереднього століття.

¹⁾ Авіза з України Чортор. 2446 с. 52—збірки Герасимчука № 2.

²⁾ Чортор. 1880 ст. 95—тамже ч. 4.

ною. Сам наперед випив ніби з тої фляшки, але то була проста горілка і йому не пошкодила, а бідний Хмельницький стратив життя від такої проклятої приязни. Що то було все підстроне, доказало се, що той підстроний зять ніколи більше на Україні не показався» (с. 154).

Костомаров переказавши се оповідання в першій виданню без застережень ¹⁾, в пізнішій вказав його неправдоподібність—тому що дві доньки Хмельницького були вже замужні, а більше у нього не було, і додав таку характеристичну дописку: «Далеко правдоподібніше, що той повільно-смертельний яд, що зводив Богдана в могилу, принесено йому не з Польщі, а з Москви: се була та московська політика, що ламала всі його широкі плани знищення Річипосполитої, єднання і зросту Руси—ламала саме в хвили коли вони скорше ніж коли небудь могли здійснитися. Хмельницький бачив далекі перспективи—як свідчать різні його слова. Він передбачав, що Москва більш ніж всякі інші сусіди зіспеє розпочате ним діло і на довгі часи полишить Український нарід під ярмом католицтва і панства. До того ж грубіянське поводження московських людей з українськими—на котре йому звідусіль заносилися скарги; недовіре до нього самого московської старшини; недопущення українських комісарів до нарад Москви і Польщі про долю українського народу; незадоволення з Москви митрополита і значної частини православного духовенства—все се показувало йому, що об'єднання України з Московською державою не може обійтися без непорозумін і потрясень. Все се смутило гетьмана. Йому було за 60 років, пережив він багато ударів, але виленська умова з усіми звязаними з нею подробицями була ударом для нього найбільш погубельним» ²⁾.

У того ж Грабянки характеристика старого гетьмана інтересна як підсумок традиції про нього, як вона жила в другій половині XVII в.: «Муж істинно гідний гетьманського імені: сміливо підіймав він біди, добру раду знаходив в самих бідах; тіло його не утомлялось віякими трудами, добрий настрій не упадав під ніякими неприємностями. Рівно витривало зносив він і холод і спеку. Страву і питте вживав не зайвим лишком, а скільки лише природі було потрібно. Хіба як від справ і воєнних завять час вільний лишався, тоді трохи спочивав, і то не на дорогіцінних ліжках, а на такій постелі яка військовій людині випадає. І не клопотався вибирати для спання деь місце на самоті, але спав спокійно серед немалоого воєнного крику, ніскільки тим не журячися. Одежею від інших не ріжнявся ні трохи, тільки зброя на коні була трохи краща від інших. Часто бачили його вкритого воєнною свитою, як він спав між варто вими знемігнися від труду. Першим виходив на бій, останнім відходив.

«Міркуючи такі й інші тим подібні прикмети, чи дивуватись, що він став побідником і страхом Ляхів, коли ті віддавшись цілком цивільним (мірским) утіхам, занедбали зовсім військову справу і вправу. Тому не військо своє вони стратили, але якби Хмельницький їх потайки не жалував—всю б Польщу свою на віки погубили б» (с. 153).

Величко замість характеристики подав нібито надгробну промову, вигошошену на похороні Хмельницького його секретарем Самійлом Зоркою—в дійсности зложеноу ма-

¹⁾ Вид. 1859 р. т. II с. 537; до оповідання Грабянки Костомаров тут додав тільки: «Прийшов рік і непорозуміння з царем довершили упадок сил гетьмана». Потім він розвинув сю гадку—я цитую II далі.

²⁾ Останнього видання с. 621, перекладаючи я замінив одним «українським» терміном змінну термінологію автора («русский», «малорусский», «южноруский»).

буть самим таки Величком (судячи з характеристичних подібностей і в змісті і в фразеології сеї промови з історичним викладом самого Величка)¹⁾. Характеристики гетьмана вона не дає, майже не виходячи поза вичисляння його подвигів (битв), порівнювання з ріжними старинними і новими, історичними і мітологічними постатями—змістом взагалі дуже бідна, даючи тільки характеристичний взірець шкільної риторики.

Такі риторичні екзерциції дійсно складалися по школах і ходили по руках мабуть в невеликій кількості. Акад. Перетц в київським академічним підручнику 1693 р. між взірцями ріжних риторичних утворів знайшов кілька схем і взірців похвальних слів Хмельницькому, власне в формі похоронних промов—доволі анальоґічних з псевдо-Зорковою: порівнення Хмельницького з Леонідом, Ганібалем і Тамерланом, Збарзької облоги з Троянською, Пилявців з Каннами, і т. д., все се з дуже скромним накладом історичних відомостей із безмежною свободою в анальоґіях і порівненнях²⁾.

Тепер І. П. Кришакевич з пізлішого підручника (1729) опублікував латинські вірші продиктовані студентам як взірець риторичної ампліфікації: тема—«Б. Хм. прогнав з України пзнів-Ляхів» повторюється в двохстихах «синонімічно» на ріжні способи: Б. Хм. правдивий вождь вождів, патрон і оборонець Руської батьківщини, славний герой, Богдн—від бога даний, прост.й козак—добрий і мудрий провідник, істиний вихованець Марса, справжній Ахіль, вигнав Ляхів—пишних, немилосердних, безбожних тиранів, а до війни нездалих, прогнав з козацької руської землі за Вислу, навчив страху божого всіх папистів, і т. д.³⁾

В. І. Герасимчук включив до своєї збірки анальоґічну екзерцицію польську—порівнянне Хмельницького з Ганібалем, на взір «паралельних біографій» Плутарха, в формі епітафії: «Стий, подорожничче» і т. д. Як спільну рису анонімний автор висуває стару характеристичну Ганібала: вмючи перемогати, не вміти використовувати перемогу. Далі як спільну прикмету автор екзерциції вказує, що подібно як у Ганібала дивувалися хистові Хмельницького з таких ріжнородних елементів зложити дисципліновану армію і затримати її в послуху до кінця. Як відмінні від суворої повздержности Ганібала риси Хмельницького вказано його охоту до жінок (не тільки він Чапліньского жінку відібрав, але й останню свою дружину від якогось Филипа, за його життя); його піяченне, і навіть його побожність представлена пяною...⁴⁾

¹⁾ Кілька таких паралель вказав М. Н. Петровський в своїй студії про «Псевдо-діяріуш Сам. Зорки», в Записках іст.-філ. від. Академії, т. XVII, ст. 165—6. Липинський подав сю промову в збірці своїх *Z dziejów Ukrainy* с. 653; стримуючись від ближших коментарів, але в обережних виразах обороняючи її автентичність, на с. 664 він пише «Форма в котрій подає її Величко, не будить поважних сумнівів щодо автентичности,—могла вона справді бути сказана на похороні гетьмана»,—але цінніша мовляв як ілюстрація того пієтизму, з яким шляхта XVIII в., як Величко й ин., в по-мазепинських часах вишукувала і переховувала всякі подробиці щодо Богдана.

²⁾ Къ исторіи Києво-Могилянскої коллегіи—Чтенія в истор. Обществѣ Нестора XIV, I.

³⁾ Україна 1930, травень.

⁴⁾ Копії в теках Нарушевича 150 с. 385 і Ягялтонський бібл. 93 ч. 40, в збірці Герасимчука під ч. 3.

З польських письменників-сучасників найоб'єктивніш проявив себе Рудаевский, коротко згадавши смерть Б. Хм.—для нього «він вождь козаків, перший оборонець і местник руської свободи, а для Польщі бич» ¹⁾.

Часто цитують відзиви Коховского (не дуже точно, як звичайно ²⁾), з огляду на його тяжкий стиль—але вони не мають в собі нічого характеристичного. Він називає Хмельницького «ославленим гробокопателем спокою», «ліджигачем Криму, Москви, Семигороду й Турків против Польщі»; підчеркує, що як ціле життя був він ворогом П., так і при смерті без того не міг обійтись (248). Твардовский пускається в мітологічні образи: Їорґопи на вість про смерть Хмельницького заляскали в долоні й запалили смолокипи; підземний суддя Радамонт вийшов йому на зустріч перед пекельні ворота і обняв його дякуючи за нечисленні юрби душ посланих Богданом під землю (238).

Для українськи же літератів він зівстався провіденціальним мужем, виконавцем божих судів, патрон³⁾ і протектором України:

Діл предкоє своїх теплий подражатель,
древней козацкой славы соблюдатель,
свою на брани положити главу
готов за славу.

Добродітелями сими украшений,
божія к тому духа ісполнений,
горесть обратить нашу хотя в сладость,
печаль на радость.

О кто тя ліпо восхвалить, Богдане?
Кто толиких діл висоти достане?
Ми іже похвал достойна тя знаєм —
не увінчаєм.

В похвалах твоїх язык наш безділен,
ублажить бо тя достойно не силен.
Будеш развѣ ты возвеличен в небі,
яко есть требі...» ³⁾.

¹⁾ primus libertatis ruthenicae assertor et vindex, flagellum Poloniae—с. 391.

²⁾ У Кубалі більше навіть ніж свобідно.

³⁾ Собр. сочиненій Максимовича I с. 506 (кінцевий хор).

ХІІІ.

КІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ ЗАВВАЖЕНЬ.

Переглянувши детально документальний матеріал, мушу дати деякі загальні підсумки. Тим більше, що на протязі моєї наукової праці мені кілька разів доводилося давати загальну характеристику Хмельниччини, як у загальних курсах, так і в різних принагідних статтях ¹⁾, і тепер проробивши її на підставі більшого ніж коли нісбудь перед тим джерелового матеріалу, мушу я здати справу, в чім я стою при давніших моїх висновках, а в чім від них відступаю, або внесу якісь поправки, аби принаймні даю новішу редакцію своїм давнішим тезам.

Перше питання тут — наскільки Хмельниччина як епоха була суцільна, плянова, конструкційна?

Стара українська традиція розглядаючи її як вихідний момент, як базу, а далі — як савкцію пізнішого ладу Гетьманщини, що з неї мовляв зиріс, або як ту норму, котрою сей пізніший лад повинеп був нормуватися, схиль і була трактувати Хмельничину як щось монологічне, однопільне, утворене волею і замислом «батька вільности, героя Богдана», як його назвав Сковорода. В сім завсїди акцентувалася історична місія і значінне Богдана і його епохи — він «визволив» Україну з неволі, за поміччю Москви, і положив початок її «вільному життю» під ласкавою спікою Російського царства.

Момент конструкційний при тім відходив на другий плян, бо Україна під проводом Богдана боролася за свої старі права і за офіціальними виразами козацьких декларацій — «надані від святої памяти князів руських і королів польських». Вона не потребувала творити нових форм свого життя — вони лежали позаду, були вже дані.

---

¹⁾ Сі статті зібрані були в збірці моїй: «З політично го життя Старої України. Розвідки, статті, промови», 1918, але вона вийшла в моменті дуже несприятливим, і здається малопоширена. В ній передруковані були отсі статті: «Хмельницький і Хмельниччина», 1898, «250 літ Сполучення України з Москвою» 1904, «Богданові роковина» (250 літ смерті), 1907, «Мазепинство і Богданівство», 1912; не вийшла сюди брошюра про «Переяславську умову», 1917 р. Крім того Хмельниччині була присвячена популярна брошюра: «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (1909), а белетристичне освітлення її дав я в драматичних образах: «Хмельницький в Переяславі» (1915) і в кількох оповіданнях: «Ясновельможний Сват» (1897) «Стріча з Кривоносом» (191²), до певної міри належить сюди й «Вихрест Олександр» (1914)—хоч се переповідженне документального матеріалу. Загальні огляди розумію такі: «Очерк історії Українського народу» в кількох редакціях (1904, 1906, 1911 і «Ілюстриров. історія укр. народа» 1913), «Ілюстрована історія Українського народу» (1911 і пізн.), «Про старі часи на Україні» (1907 і пізн.), «Історія Українського народу» в вид. «Украинский народ в прошлом и настоящем» (т. I, 1916), «Українська історія для середніх шкіл» (1920).

На перший план при тім — згідно з традиційною політикою і українською і московською — висувалася боротьба за віру і церкву. Організація козацької держави, утворення нових соціальних відносин, нової української держави — се не трактувалось: або ігнорувалось або не помічалось — тому що Богданове діло розглядалось в аспекті визволення, реституції українського життя, поневоленого шляхетською, католицькою Польщею. Се життя рече було, кажучи дане, воно існувало перед тим і тільки визволялось. Вся увага зосереджувалася на тім визволенню, на боротьбі за вільність, що вів «Український нарід» «козако - руський» під проводом великого гетьмана, і при тім вільність релігійна — визволення з підрадянської, упослідженої ролі православних верств, завжди являлось найбільш конкретною і яскравою категорією цього визволення, його маніфестацією. Зненавиджена унія зникла, православна, церква стала пануючою; православні пани, протектори церкви православної, освіти і книжності заступили місце Ляхів — се ті здобутки, які найбільш реально мислились і підчеркувались тими соціальними верхами, що творили опінію, традицію.

Відповідно до того, чи аспект був більш церковний, чи більш шляхетський (козацько - старшинський), в сій боротьбі сторона церковна, релігійні утиски польських часів і православні триумфи і досягнення всупереч їм, — процітані української ерарахії під царською опікою, підчеркувались або більше або менше. Але в однім і в другім випадку визволення мислилося всенароднім. Боротьба йшла за визволення всього народу. Тільки в уявленні одних він боровся під проводом церкви, а козацчина була лицарями віри руської православної. У других руська віра була атрибутом козацького лицарства, а вага лежала в козацтві — в тім що козаки втілювали ідеали народні — свободи, рівноправності і т. д. і визволення віри входило в комплекс понять загального визволення. «Нарід Руський» мислився як нарід козацький — так як у Поляків нарід репрезентувала шляхта, і мислилася як нарід польський; без сумніву, українська старшина перейняла сей аспект в значній мірі від шляхти бо ж і вона була такою самою привілеюваною воєнно-служебною верствою і хотіла такою бути, і для неї кінець кінцем виходило на одно: або весь нарід боровся раз м з козаками, під їх проводом, або козаки боролися за весь нарід за його вільности.

Всенародня боротьба за визволення, і на чолі його Богдан, найкращий син Українського народу і найкращий репрезентант цього всенароднього характеру козацтва, всенародній герой, свободитель України, що віддав своє життя своєму завданню визволення, і так чи інакше його здійснив, — така традиційна концепція старшини, від неї потім перейнята українською інтелігенцією.

Визволення не було досягнене в повній мірі кількісно — що не цілу Україну, визволення якісно — що Богдан не зміг в повній мірі загарантувати свободу народстві, і вона підпала новим обмеженням з боку московської бюрократії. Се залежало чи від неприхильних обставин, чи від лукавства ворогів. Але в тім не було сумніву, що Богдан був борцем за весь нарід і се була всенародня боротьба. Український нарід під проводом козацтва, і свого героя Богдана боровся против польського насильства, против польського панства, католицької інтриги і т. д. В сім зміст доби — її суцільність.

Коли робилися завваження (з польської сторони насамперед, але із великоруської також), що кінець кінцем козацтво боролось не за всенародні інтереси, а за свої класові козацькі права, і Богдан був репрезентантом і провідником козацтва як класу, а не всього народу, се сприймалось як замах, як атентат на історичну роль і козацтва і Хмельницького, і на ідеологічний зміст української історії — історичну

ролю Українського народу. В відповідь на такі завваження Костомаров писав в 1860 рр.: «Треба розуміти не так, що козаки бунтувались і маскувались народними інтересами, а так що против польських панів - шляхти підіймався нарід, і ся опозиційна маса називала себе козаками». «Козацтво дійсно концентрувало в собі народню думку і життєві потреби народу, доки завданням народу було визволення від Польщі» (тільки потім стало розминатися з народніми бажаннями коли під проводом шляхти стало організуватися на польський взір)¹⁾. І пізніше в полеміці з Кулішем він заявляв: «Д-ій Куліш виступає проти істориків які вважали козаків за нарід взагалі — в противстваленню вищим класам, що відірвалися від народу. Але нігди правди діти, коли воно так і справді було. Козаки в юридичнім розумінню означали стан всенний, землеволоділчий, свобідний від податків і обовязків, які падали на не - козаків, мужиків або посполитих, але в поглядах народу «козак» значило свобідну людину, якою хотілося бути кожному. Але і як стан козаки були не малі числом, і завсіди грали ролю двигуна політичних інтересів своґо краю; тому Малоросія звалася козацьким краєм, а її нарід — народом козацьким»²⁾.

Найвиразніш поспробував схарактеризувати класову фізіономію Хмельницького пок. Буцинский: він трактував його як польського поміщика і кріпостника, капризом долі занесеного в ряди козацької демократії, але вірного шляхетським ідеалам під козацькими кюрогвами³⁾. Антонович в своїй рецензії підчеркнув перебільшення і голословности його характеристик, але в повній мірі признав теж класову фізіономію Богдана і його товаришів.

Дійсно Хмельницький не уявляв собі иншого громадського ладу поза тим в яким виріс і оден тільки й знав. Дійсно він хотів такого укладу, щоб позбувшись спольщеної шляхти і релігійного утиску — заховавши тільки залежність від короля, можна б було сотворити з козаччини, а особливо з старшини якусь своєрідну, нову, тубільну шляхту. Все се правда, але ці прикмети не залежали ні трохи від індивідуального характеру і персональних інтересів Богдана, а виявляють тільки слабу міру інтелектуального і громадського розвитку, що на жаль була прикметою всього українського народу того часу. За часів Хмельницького всі хоч трохи замітні свєєю ссеітою люде, добиваючись самостійности (самобитности) рєсзуміли під нею польські державні форми — тільки з національними елементами. Се залежало не від того, що польський устрій був добрий і корисний для Українського народу, а тому, що взірці кращого устрою не були відомі Українцям, (вони їх не бачили) ні у себе ні поза собою, а нарід Україн-

¹⁾ Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова с. 58 і 73.

²⁾ Монографія т. XIV нового вид. с. 624.

³⁾ «Не треба забувати, що Богдан одержав польське вихованне і жив так як жили польські пани на Україні. Завдяки польським порядкам, він мав багато землі й підданих («крестьян»), тому й інтереси його більше підходили до панських, ніж козацьких; гасло Козаччини: рівність і персональна свобода — виключало польське кріпацтво, котрим користувався і Б. Хм.» (с. 5). «Вражіння молодости, як говориться, лишаються на ціле життє, і Хм. не був виїмком: шляхетське вихованне відбилося на всій його пізнішій діяльності і привело до розходження між ним і народом що вибрав його своїм провідником» (с. 7). Ставши гетьманом Хм. далі лишився польським паном, що богацтво і персональну свєволю ставив вище королівських привілеґій. Ані в гадці не мав він нарушити цілість Річипосполитої, маючи до неї ширі сим-

ський не стояв на такому рівні розвитку, коли критикою і інтелектуальною роботою відкидаються вироблені історією форми й творяться краші. Правда, можна вказати, що в народніх масах видніє інстинкт — неясний потяг до поступовіших, демократичніших форм життя, — але ж на самих інстинкті, не усвідомленім культурсю, не здатнім ні сформуватися в виразні громадські норми, ані навіть сформулувати свої побажання, не може вирости ніяка політична форма громадського побуту. Серед товаришів Хмельницького і в часах безпосередне наступних серед козацької старшини було чимало людей таких, що стояли на демократичнім, народнім становищі, але всі вони були знищені — наслідком недостатньої громадської підготовки самого народу. Не знайшли ні виразні формули своїх побажань, ані вмівши згуртуватися для їх здійснення, вони або згинули в хаотичній, безплідній боротьбі, як М. Пушкар, або Ів. Попович, або ставали демагогами й експлуатували нарід для власної користи як Бруховецький. При неможливості спертися на некультурну масу, не дивидця, що більшість козацьких провідників іде лекшею і принаймні їм самим яснішою дорогою: дублюються автономії і засвоюють собі, з більшими чи меншими поправками єдиний їм відомий громадський лад — лад польський. З цього погляду Хмельницький був тільки одним з багатьох синів свого часу і своєї суспільности, і думаємо — не можна вважати його персональною винсю те, що було результатом культурної незривнености маси, на чолі котрої доля поставила його. Колиб можна було припустити в нім якісь надприродні здібности, такі щоб дали йому змогу зрозуміти або вимислити такі політичні ідеали, які ані снилися його окруженню, то він однаково не здійснив би нічого замітного для їх реалізації: лишився б одиноком і незрозумілим для сучасників, і не вийшов би на провідні позиції. Ми думаємо, що провідник кожного народнього руху тільки дає вираз тим переконанням, тому моральному капіталові, яким володіє маса, і він ні сам не може піти далі тої міри, в якій підготовлена маса, ні — тим менше — її не може повести»¹⁾.

Як бачимо, вигороджуючи Хмельницького від персональної відповідальности, в виразах можливо мягких, супроти грубих атак Вуцинского, Антонович все таки досить виразно відділяв Хмельницького і його товаришів, взявши їх за одну скобку, як компанію виховану в польських шляхетських ідеалах, від демократично настроєних народніх мас, і се був, можна сказати загальний погляд кльської школи, що працювала під рукою Антоновича. Наведу для його ілюстрації відзив початкующего тоді ще тільки Ор. Левицького, з його дисертації 1875 р.:

«Саме козацтво з його становою залежністю, з виключними правами і вільностями, одним словом таке яким ставилося в статтях Хмельницького, не відповідало народнім вимогам. Нарід любив козацтво, звязуючи з ним ідеї свободи і незалежности, але розумів його тільки як певне становище для всіх, а зовсім не виключний стан (сословіє). Нарід сам весь поголовно хотів стати козаками, але з ним в сім разі повторялася та сама сумна історія: коли тільки козакам удавалося, спираючися на народню масу зломити за її поміччю якісь некористи для них обставини зараз виявляли тенденцію замкнутися в окремім стані (сослові), захопити до своїх рук певні права — не допускаючи до участі в них народу і взагалі полишаючи свого вірного союзника його власній долі. Так було геть перед Хмельниччиною, так сталося і за його часу. Визволення України переве-

¹⁾ Київская Старина 1883, II с. 423—5; «южнорусску» термінологію я замінив на «українську», і децо менш важне для нашої теми пропустив.

дено з участю всього Українського народу і підчас боротьби з Польщею всі були рівними козаками, а як тільки боротьба пройшла, так для козаків складається реєстр. Всі хто ввійшли туди, становлять дуже шановну класу (сословіє), з широкими правами і привілеями, а хто не ввійшов — виключаються з козацького стану, позбавляються всіх зв'язаних з ним прав і мусять перейти до простого хліборобського стану «шполитих», а сьому станові на долю не випадає вже ніяких прав, крім персональної свсбоди, тільки самі зборязки... Нарід довго не хоче миритися з своїм становищем. З - початку терпить тільки тому, що ще ніхто серіозно не береться до пильнування відносин за нормою уставленою статтями Хмельницького. Проби його самого, зроблені для перевірки реєстрів і розм'ясування козаків і шполитих, викликали небезпечні рухи серед народу, і здається такі проби облишено. Але нарід зносив своє пониження дуже прикро, і кожен рух звернений против гетьмана і старшини міг знайти серед нього велике спочуття і підтримку»¹⁾.

В сім напрямі мусіла піти й дальша історична праця, з тим як соціально — історичний аналіз розвиваючися в сіх десятиліттях, на переломі XIX і XX ст. показував все яснїш, що козацтво було не тільки узбрєним українським народом, але також і соціальною верствою, з усіми прикметами й тенденціями її — з боротьбою за соціальні привілеї з іншими верствами, конкуренцією і змаганнями до провідної ролі. При тим ближче дослідженне соціальних відносин XVIII в. ще й розколювало сю соціальну верству на дві класові групи — на рядове козацтво і старшину, між якими теж виявлялася завзята соціально - економічна боротьба, суперечність клас влх чи групових інтересів.

Але з другого боку — наростав українсько - державницький аспект. В сім аспекті козацтво, чи навіть козацька старшина се було не просте «сословіє» Російської держави, що силкувалось як найбільше урвати й закрити за собою сціально - економічних вигід; ні, се була керівна державна верства, що в своїх власних інтересах, як верства командна, мусіла дбати про інтереси всієї держави як цілости, її національно - культурне і економічне добро, пильнувати добробути інших верств — підтримуючи свій престиж представниці загальних, всенародніх інтересів. Коли скажемо пск. Ол. М. Лазаревський висував егістично класову, експлуаторську політику старшини, то цілий ряд критиків його праць, і дослідників українського життя взагалі нагадували про потребу рахуватися і з культурно - національними, державницькими, патріотичними мотивами її діяльності. Сі критерії мусіли бути прикладені, очевидно, і до провідників Хмельниччини, і перед усім до самого Хмельницького. Як представники козацтва, як члени козацької старшинської верстви розуміли свою роллю? наскільки в своїй діяльності водилися вони своїми класовими інтересами — наскільки свідомо фундували українську аристократичну верству? Чи оглядалася і наскільки оглядалася при тим на інтереси всенародні, державні, політичні і незалежності і національної автономності українського народу? А з тим Хмельниччина — чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалася на протягу століть українській старшині, українській інтелігенції і навіть народнім масам? як формулувала се апокрифічна дума про смерть Хмельницького²⁾.

Тим і сталася по всьому світі страшенная козацькая сила,
що у всіх у вас, панове молодці, була воля й дума єдина.

¹⁾ Очерки внутренней истории Малороссии ст. 30—1.

²⁾ Запорожская Старина ч. II кн. I с. 42—3.

Ся популярна формула підроблена— але взяти автентичні думи про Хмельниччину, що вважалися, ще й досі вважаються витвором народньої творчости, виявляємо народнього історичного світогляду.

Іх ідеалізація Хмельниччини має під собою щось реально-історичне, чи се тільки «жорчаний хмель», як його атестував Куліш, апольогія канібальства, і вся Хмельниччина — оден руйнацький вибух темних соціальних сил, викликаний купкою (гобіт) авантюристів, котрім народні маси послужили тільки знаряддям, «гарматним мясом», обдуреним свсбодолюбними і демагогічними гаслами, а в результаті — руїна України, занепад культурного життя, тяжке поневоленне народніх мас сею самою старшиною — як представляли се різні польські письменники, в російській історіографії Вуцинський, а у нас Куліш і т. д.

Куліш навіть тоді як ще признавав козацьку верству вповні позитивним явищем з погляду національного і культурного — великою творчою і охорончою силою, для котрої добичництво було тільки засобом, а національний обовязек був метою і релігією ¹⁾, — до Хмельницького ставився несприятно, — ставив йому в рахунок, що він повернув Україну в пустиню, припинив успіхи культури й освіти, і т. д. В останній же періоді своєї творчости — роздратований тим, що українське громадянство рішучо відверталось від його зусиль розвінчати разом і Козаччину, і Хмельницького, і українську історіографію, що не одрікалася Козаччини, він, у своїм «Дзвоні» (1892) перейшов навіть шляхетських лихословів XVII в. — Єрлича і всіх йому подібних:

Богдане, зраднику і патріярху зради.
 Цураєшся й на тім, як на сім світі правди.
 На лоні в Сатани з Іудою єхидним
 Сидиш ти, псе, мов брат єхиди з братом рідним.
 Бо з-малку в Мокреського лукавити навчався,
 І єзуїтської зрадливости набрався.
 Вподобали тебе писаки єуєслові
 І їх читателі, буюки безголові.
 Що Польщу до-гори ногами й Русь поставив.
 По всіх шинках ножі та пожари прославив.
 Колиб еси до нас, пекельнику, вернувся,
 Увесь би мотлох знов по Русі стрепенувся.
 Гострили б скрізь ножі на громадян заможних,
 І славославили б тебе в піснях безбожних.

¹⁾ Див. аналізу сих поглядів Куліша в моїй статті про нього, в «Україні» 1927 кн. I с. 25 дд. Дивно подумати, рівняючи з пізнішими поглядами його на козацьку добу, що не хто, а він колись співав такі пісні організаційному хистові «Українського народу», себто Козаччині доби Хмельниччини і самому Хмельницькому: «І сей нарід вийшовши під проводом Хмельницького з невільничого стану, позбувшись своєї аристократії (дворянства) — себто кляси освіченої, знайомої з адміністрацією й політикою, в сей же мент утворив у себе своєрідне правительство, з судівництвом і розправою на всіх пунктах землі Української (Южнорусської), з поштовою комунікацією для розсилки адміністраційних розпоряджень, з мужами громадськими в кожному, хоч найменшій селі, з представниками станів для розрешення важних громадських справ і з верховним трибуналом, котрого президентом був вибраний гетьман, обмежений голосами генеральної старшини. Якби ми не пояснювали собі явне переродженне бунтливих рабів на однудушну суспільність, але воно показує наявність в українському народі вищих громадських (громадянських) понять». — Записки о Южной Руси, II с. 327, 1857.

А вчена Татарва, без домислу писаки,
 В імя народности, брехали б як собаки.
 Та вже не вернеться до нас лига година:
 Устала з попелів руїна—Україна.
 Москва нас підняла потужною рукою,—
 Пе знюхаються вже Паливоди з Ордою.
 На брехні ж Татарви ученої-сліпої
 Озвалася струна поезії святої.
 Як гайдамак — писак почесне міркування,
 Постає у віках градуших дивування:
 Що над таким добром письменство працювало,
 Правдивих земляків собаками цькувало!

Українські історики відповіли на сі інвективи устами Антоновича, кілька років пізніш, у 250-літє великого повстання:

«Зістаючись на історичнім ґрунті, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання мліонові маси і зроби в на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, широко віддана інтересам народу, з крайнім напруженієм духових і інтелектуальних сил — що довело його до перетому, вживаючи ти-рїшнього виразу, і прискорило кінець великого патріота».

Як бачимо питанняє розніплюється і ускладнюється. Нарід і владащє верхівка. Гетьман і його окруженнє. А далі — наскільки було суцільнє одно і друге — нарід і його старшинський осередок? Що представляла з себе та група старшини з Хмельницьким у центрі, що провадила повстаннем, війнами, дипломатією, державнєю роботою Хмельниччини? На скільки вона була єдинопільна? інтереси яких верств чи груп репрезентувала? наскільки виходила за межі сих групових інтересів і виявляла розуміннє загальнодержавних чи загально-національних інтересів? Наскільки в своїй політиці була незалежна від впливу інших груп чи клас — наскільки допускала їх до впливу чи поборювала, і наскільки сі інші групи, і які саме, виявляли бажаннє кермувати подїями і сею провідною групою? Якє становищє в ній було самого Хмельницького? наскільки виявляв він свою індивідуальність, і чи можна помітити певну єдностайність і послідовність в його індивідуальній політиці? як належить взагалі оцінювати його індивідуальність і його впливи?

Найзручніш може буде почати від кінця — від оцінки ролі й індивідуальности Хмельницького. Вплив його важиться дуже високо, але я не бачу щоб хто небудь постарався ближче оцінити його спецїфічну вагу наукавим, критичним аналізом. Новіша історїографія все ще зістається під владою традиції, для котрої Хмельниччина скуплялася в Богдані як ініціаторі і виконавці, першій причині і голєвнім акторі всього руху, його розумі й волі. «Другорядні діячі» дєби никнуть попри нього; кінець кінцем маємо короткі й побіжні реєстри важніших осіб з його окруженія ¹⁾, короткі характеристики, одну-дві монографії ²⁾, але всі сі «співробітники Богдана» по нинішній день губляться в про-

¹⁾ Головно в працях Липинського — в його монографії про Кричевського (Z dziejów Ukrainy с. 301 дд.) і в пізнішим обробленнє: «Україна на переломі» (с. 157); але він голєвно звертає увагу на осіб шляхетського походження.

²⁾ Властиво справжньою монографією може похвалитись тільки Кричевський (пера Липинського), і тільки почасті Виговський — в працях Герасимчука й ин.

міннях його слави. Досі приймається як аксіома, що ніхто з них навіть в приближенню не міг з ним зрівнятися, і взагалі українське громадянство не виставило людини, яка могла стати в рівень з ним — як то показують усі неваді зусилля його наступників ¹⁾.

Тим часом належить спитати себе, чи не в щасливім збігу обставин; в тім, що припадково саме Хмельницькому довелося першому зібрати нагромаджені і не порушені ще засоби революційної енергії, лежить в значній мірі причина всіх його успіхів: більше не дано було тим засобам відрости наново і акумулюватися, з тим і ніхто з його наступників не мав таких ресурсів, якими розпоряджав Богдан. Та ж обставина що йому першому довелося пустити в рух акумульовану енергію, дала йому престиж, популярність, авторитет, який мусіли цінити його однодумці й товариші; берігти його як носія цих вартостей, підтримувати його престиж і навіть легенду — в інтересах спільної справи, стримуватися від виразних виступів проти нього навіть т. ді. коли може чути за собою більш інтелектуальні сили і вважали свою тактику правильнішою. Я навів вище сей відзив Мик. Потоцького — такого досвідченого ворога Козащини, що стільки разів мірявся з нею в різних обставинах: «Чи у них одні Хмельницький? тисячами б їх рахувати треба, одного сьогодні стратять, на його місце виберуть иншого ще здібнішого й справнішого» (с. 105). Хотілось мені поставити сю фразу «спіграфію» сього тому як незвичайну високу оцінку революційної української маси — її безмежних інтелектуальних і моральних ресурсів. Але — признаюсь — я побоювався, щоб у сім не добачили якоїсь тенденції на пониженне репутації Хмельницького. Я не маю сього бажання, і зістаюся при переконанню, що Богдан був людиною високих здібностей, але я не хотів би, щоб його історичне «щастя» засліплало наші очі й не давало оцінити великих здібностей також і тих людей, що його окружали, але не мавши того «щастя», зісталися в тіни, хоч, може бути, деякими сторонами свого характеру стояли навіть вище від Богдана.

Переходячи історичні звістки про Виговського, Богуна, Ів. Золотаренка, Кричевського, Нгобабу, Кривоноса, Пободайла, Данила і Івана Нечав'я й ин., я питаю себе: чи ці люде не відіграли б свою історичну ролю не гірше, а може навіть краще від Богдана, коли б доля дала їм ті карти що випали Богданові? Велику історичну ролю відіграють не завсіди ті що мають найкращі для неї здібности. Богдан був безсумнівно великий чоловік, але в тих блискучих рядах, що його окружали, і в тих скромніших лавах Революційного Українського Народу, що проробив сю велику революцію чи не було здібніших і кращих кандидатів на фундаторів Української держави, на визволенне Української землі, на промованне української культури ніж Зиновій - Богдан Хмельницький? Се лишається невідомим, і можна тільки підчеркувати, що не сам оден Потоцький — що висловив сю думку найбільш яскраво, але взагалі сучасна Польща не вважала Богдана явищем в козацьких кругах єдиним, небувалим і неповторним, людиною для котрої нема порівняння серед інших представників козацтва. Навпаки, вічно говорила про його конкурентів, і завсіди рахувалася з тим, що на його місці може появиться ще більш небезпечний і безоглядний ворог шляхетської Річипосполитої.

¹⁾ Я сам, стаючи в обороні Хмельницького від спроб представити його диким руйніником, морально-підупалим ніяком і т. д., писав колись: «Найліпшою мірою може бути для нього порівнянне з пізнішими заступниками Козащини: ми не стрічаємо тут чоловіка, щоб хочби в приближенню дорівняв йому». «Хмельницький і Хмельниччина»—З політичного життя, с. 75).

Після атак на Хмельницького Куліша, Вуцінського, Равіти - Гавронського найбільшим пангіристом його виступив Кубаля в своїй історії Московської війни, 1910 р. Його похвальне слово Хмельницького було звернене спеціально против польських письменників, які продовжують хибну політику легковажння Хмельницького. Його талантів і їх переваги над польськими противниками. Кубаля вважав шкідливою думкою «легковажити пам'ять людини, з котрими ми не могли дати ради, коли були в силі, а її тепер ще нам з могли грозить»¹⁾. Згадавши, що чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем — цілком зрозуміло для тих часів, «коли сі два притягали до себе майже виключно увагу Заходу і Сходу Європи», — і підкресливши подібності в історичній ролі одного й другого — двох ворогів пануючої церкви, що в старих літах «одірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання і здобували успіхи, посміюючися з науки і досвідів найвправніших стратегів і політиків, створили сильні війська, і за їх поміччю майже одночасно здобули найвищу владу і затримали її до смерті, переказавши синам», — Кубаля підносить, що Хмельницький мав пуп тім перед собою задані я трудніші — тому викликає ще більше здивування.

«Територія його влади майже звідусіль мала відкриті границі. Не розпоряджав він як Кромвель вишколеною інтелігенцією і засобами старої і сільної держави; війна, фінанси, державне хазайство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все треба було сотворити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати в найдрібніші подробиці. А коли його військо не емрало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпитів і зручних агентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то се його персональна заслуга, котрої йому можна було позавидувати, і то не тільки у нас в Польщі!

«Була то людина з кожного погляду незвичайних розмірів, настільки переростала люди й навіть високо здібних, що переходила межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що вродився на володаря: вмів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля і залізна рука.

«Ся його рішучість сполучена з природженою проникливістю, вихованою і випробованою в тяжких переживаннях і незвичайних пригодах життя, псевляла йому в найкритичніших моментах захвати спокій і свєбідне орудування своїм розумом. Не тратив з очей мсти. Не було такої тяжкої ситуації, з котрою він не потрапив би вийти з користю для себе». «*Rebus in arduis audax et providus*» (в трудних обставинах відважний і передбачливий — вираз з Горация) — так схарактеризовано його в Польщі.

«Сей «dziki wrzawa opratrznościowy» (дикий прекажчик провидіння) не знав смисленя культурного життя, не звязував себе нічим. Здається, що не знав ні страху, ні докоїв сумління, і як Адам перед гріхопадінням не мав почуття д брого і злого.

«Невірність завтрішнього дня і небезпєка що його звідусіль окружала, була джерелом його дивної енергії і передбачливости. Через те така чуткість, обережність в виборі людей, уважливість для кожної зміни в відносинах. Звідти сі блискавичні відрухи кожного разу як він помічав нещирість і зраду. В неустанній боротьбі на життє і смерть він не знав спочинку ні половичности. Він не вагавсь, не відкладав: керуючись інстинктом самозахавання йшов лінією наймгшого спору туди де була користь і безпека. За-

¹⁾ Се виглядає, як відповідь на недавно перед тим випущені неузгарні напади на Хмельницького Равіти-Гавронського, необережно нагорожені премією Краківської академії, і правоподібно, що се мав на гадці Кубаля, пишучи сі слова.

гальний рух не підривав його, не перевертав, не ніс беззладною колодою, ні лишав корчом на міліні — не сгяг йому вище колів!»¹⁾.

«Підіймаючи повстання, міг на перших порах сподіватись, що прийдеться йому служити Татарам, так як служив Польщі. По перших несподіваних перемогах, коли чернь захопила королівщини і дідичні маєтки шляхти, повстала в його голові ксазп'яка держава, і він хотів розширити її границі на цілий простір Польської Русі, себто Київської митрополії. З того часу згода з Річпосполитою була неможлива... Навіть коли б дано йому все чого б він забажав, він не вірив би обіцянкам. Війною вибився — війни потрібував далі. З'єднався з Татарам, піддався Туркам, скупався в шляхетській крові — чого ж би міг сподіватись, якби козаки від нього відступили?»

«Просимпатії для вільної Річп-тої, почуття приналежності до неї — шкода й говорити.

«Прагнув — мовляли — відділитися від Польщі сухопутною границею, пустинею на 40 миль вшир, так щоб там ні міст ні сіл не було²⁾. Зложив собі історію про окреме походженне Ляхів та їх мандрівки³⁾ і цілий світ підбивав против них. «Ахерон би порушив»⁴⁾.

«З другого боку, ті держави, котрим він піддався, бажали використати його в своїх інтересах, і побоюючись його сил, старались на випадок зради ослабити його владу всякими способами. Він се відчував і під'южуючи одних против других, шукав опори для себе в неустанній війні.

«Головним його завданням було — затримати владу в своїх руках. Від того залежала його персональна безпечність. А се було звязане з дисципліною і з послухом війська Запорізького, і визагало багатьох заходів, хитрости й енергії. Козаки не розуміли потреби сильної влади. З ними можна було багато осягнути, але треба було до крови роздражити, або захопити багатою здобичею. Бувало, що задля малої причини не хотіли йти штурмом і тікали безглядно. А найгірше, що за найдорожче право вважали — всім радити в важних справах і постановляти. Побіди вважали своїми, а погроми ставили на рахунок провідників, котрого давнім звичаєм вибирали на час потреби, і трактували легко-важною назвою, даючи до зрозуміння, що мають досить таких людей, які потраплять добре проводити. Провідник не щасливий гинув при першій бунті, коли не видано його в руки справедливості, щоб отримати помилування: «Нехай твоя голова за всі наші голови! прощай наш сподарю!».

«Сю зухвалу і з природи своєї очоку до бунтів стихію легко можна було порушити якою небудь брехливою відомістю. Не трудно було там купити зрадника і доносчика. знайти людей готових убити гетьмана і підпалити Печерську Лавру.

«Хмельницький давнє бунти, що вибухали по кождім неуспіху: після Збаразької і Білоцерківської угоди, після Берест-йської катастрофи, підчас походу на Велопшину, на вісті про союз з Туреччиною, з Московою, з Ракошіем — вість про бунт його й добила...

¹⁾ Szkice III с. 7—8.

²⁾ Кубалє цитує тут Павла Алепського, але Павло говорить тільки, що середню частину Лядської держави гетьман спустошив і «обернув її на порожній степ, що став границею між ним і Ляхами на кілька днів дороги» (І с. 35). Кубалє дещо свободно поступив з сею звісткою. Таку пораду, кажуть, давав гетьманові хан — вище с. 688.

³⁾ Джерела сього Кубалє тут не цитує, здається мені, що й тут мав він на гадці оповідання Павла (І с. 6); але Павло зовсім не оповідає сього як погляду гетьмана.

⁴⁾ В розумінню — підняв би саме пекло проти Польщі.

«Про око все робилось за відомом полковників. Навіть чужоземних послів, аґентів, гонців приймав і відправляв він в їх присутности. Питав рада — але опозиції не зносив. «Всѣ встрѣшно гетману говорить ми не смѣли, а кто б и молвил, и тот бы жив не был» — говорив полковник Антін царському послові.

«В справах великої ваги скликав загальну раду черни, але як, де, кого запросити, а кого на той час на службу виправити, в тім була його голова. Говорив сам, а всі слухали, бо фірман коней не питає, куди має їхати. А хто був пише і гадки, того випрягав — аби за границю виносився.

«Аби не дражнити почуття козацької рівности і не будити зависти, до кінця життя м-шав у своїм дідичнім Суботові. Старшині теж не позволяв розширатись по замках можновладців, по богатих дворах шляхти. Вірмен і Євреї. Стояли пустками й чекали повороту власників» (9 - 10).

«Як всюди так і тут повний скарб, добре господарство й фінансова незалежність заповняли йому послух і повагу. Міг сказати про себе, що більш дає ніж бере. Бо побори на Україні не були ані великі ані прикрі. Тільки чужоземні купці платили більші податки від привезених і вивезених товарів. Зате здобич гетьмана була величезна. В чигринськім замку лежали в бочках дорожочінности і гроші — по смерті Хмельницького Виговський забрав мільон талярів зложених в льохах гадальких¹⁾.

«Всенні здібности оцінити трудно, бо в перших пяти роках він мусів приладжуватися до волі Татар і вони рішали в всенних справах. І не стільки він був щасливий в полі, як у трактатах заграничних. Всюди мав зручних аґентів і договорених приятелів. Знав до кого звернутись, кого просити й кому заплатити. Ну та й людина яка каже, що має 200 тис. війська і пропонує свої послуги, всюди бажана і добре обслужена.

«Рухливість його на сім полі викликає подив. Здається не було дня, щоб він не приймав заграничних послів, дипломатичних аґентів, курерів і післанців, або не виправляв своїх. На покритте заграничних зносин він і наложив податок на чужоземних купців. Кореспонденція його, як на таку початкуючу канцелярію, була величезна; विकриваються все нові й нові акти П. Важніші, здається, він сам і редагував.

«Може б і інший на його місці теж благав милосердя у короля, піддавався сусіднім монархам, теж приймав чужоземних послів, і старався викликати у них довіре, але так понижатись, ластитись, розгудюватися, грозить і лякати як Хмельницький мабуть ніхто б не потрапив. — А робив то все з таким розмахом, висловлявся з таким нестримним темпераментом, розпоряжав такими засобами драстичних жестів, був такий невичерпаний в виявах покори, гніву, жалю, зневаги, легковаження, що впливав психологічно і на своїх і на чужих. «Як хамелеон прибирав ріжні кольори». Був артистом в спорядженню патетичних сцен. Здавалось, ніби відслонював найглибші тайники своєї душі. А коли годував людей обцянками, вмів так ввійти в їх становище, відгадати їх бажання, викнути в їх потреби й інтереси, що викликав таке довіре, яке потім не могли викоринити навіть найсильніші докази його зради.

«Повно тої його політики в посольських реляціях, в листах його — немало колкочок і пільних квіток що ростут при дорозі. Цареві обіпював Литву, Польщу, Крим, Туреччину, цілий Словянський світ. «всіх православних під його високу руку — аби був оден пастир і одно стадо». «Батько мині на смертнім ложі наказував, аби вірно служив

¹⁾ Посилка на Роле, Кобіету, звістка більше ніж сумнівна.

цареві»... Сівш під кватирцю московського агента зі сліми в очах нарікав, що мусить піддатися султанові, коли цар не хоче його пожалувати (11 — 4).

«Ян Казимір був переконаний, що тільки Хмельницькому завдячує корону. Вірив і хотів вірити, що за його ж помічю заспокоїть Україну, розпочне війну з Турками, скрипить у Польщі королівську владу. Дарма, що кожного року нова зрада і нова війна: завсіди він готов був пробачити. Невважаючи на явне легковаження і глузування, не міг звільнитися від того дивного довірря — лишався під сугестією козака...

«Можна сказати, що значну частину успіхів в зносінах з заграничними державами Хмельницький завдячав своїм персональним виступам. Умів брехати і дурити приятелів і ворогів, чужих і своїх, великих і малих, до тої міри, що його помічник Вязовський — хоч обидва одними устами говорили, довірливо висловлює: «на гетьманове злодійство і неправду ніяким чином догодити не можна».

«На першій погляд не робив сильного враження, і трудно було відрізнити його з-поміж старшини. Сучасники описують його як чоловіка в старім віку, фізично сильного, з хитрим виразом, плечистого, похилого, лихо одягненого. Лице чорняве, з довгими обвислими вусами, поглед понурий. Виглядав як мокрий вовк, дивився з - під лоба, руки за спиною, великі пальці в кулаках.

«На гравюрі Гіндіуса 1651 р. бачимо його в параднім убранні, в гетьманській шинці з двома перами, глибоко насуненій на голову, в керей обшитій футром з багатими застіжками. Очі випуклі, брови піднесені уважним поглядом, ніс довгий, вуси козачким звичаєм продовжені підвусниками, обвислі, тверді, вищипані, рот гарний, на чолі дві зморшки гніву. Так виглядав коли приймав чужоземних послів, слухав рапорти полковників і видавав накази — невідкличні як бездушна необхідність.

«Але коли починав оповідати — а здається було се для нього потребою, бо був дотепний і висловний — оживав до неспання і легко захоплювався. Почуття — з початку удані — далі наслідком образного представлення, піднесеного голосу і жвавих рухів, набирали такого розмаху, що переходили в афекти — і нехай би хто йому тоді перечив! Швидко, з великою фантазією переносився в усякі можливі ситуації, творив навіть на пляні, лютував, грозив, глузував — з приятелів і неприятелів. Проймав морозом, коли зачинав плакати, скаржитися на людську нещирість, з жалем вичисляти свої кривди, зглядаючись на образ розп'ятого — наче кличучи шмсту від бога» (16 — 8).

Я навіть так багато з сеї характеристики, бо вважаю її дуже проникливою ¹⁾. Автор виявив не тільки бажання бути об'єктивним і відповідно оцінити цього ворога Старої Польщі, але на мій погляд, багато відчув у нім вірно. Сеї незрівняний темперамент, надзвичайна енергія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість гадки, нахил до гіперболізму. Незвичайний хист психологічного впливу, сугестії, з сильним ухилом до лицейства ²⁾. Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірно привязання до влади як догма життя. — Все се, на мое переконання, вхоплене дуже вірно. Богдан був дійсно прирощений вождь - правитель і політик - дипломат. Легко підіймав і рухав маси, вмів панувати над їх настроями — так само кривавим насильством, як і ласковим словом, покірним жестом; у вдачі його було щось необорно чарівне, що сугестувало йому людей

¹⁾ Кітцеві завваження, більш белетристичної характера (с. 19), я пропустив.

²⁾ Пор. мою характеристику Хмельницького як людини в VIII. II с. 163.

Се вірно. Але чи був се також політик в вищій значенню — будівничий соціальний і державний, організатор громадський і культурний? на віддалі, на довгі часи?

В сім напрямі поспробував розвинути характеристику Кубалі В. Липинський в своїй книзі «Україна на передомі». Він вважає Богдана великим державним генієм, якого не мала Україна «від часів занепаду нашої київської княжої могутньої Русі — і по сьогоднішній день». Він оден умів розв'язати історичні «смертельні протиріччя» українського соціального і культурного життя — її посереднє становище між Заходом і Сходом, між західною цивілізацією і східними умовами життя, між воевничим демократичним низом і хліборобською, аристократично-монархічною Україною, як вона уявляється авторові. На сильних підвалинах здвигнув Козацьку Українську державу, союзом з Москвою забезпечив її від претензій і впливів Польщі. Фундуючи козацьку аристократичну монархію під правлінням своєї династії, він під її заборолом охороняє від руйнівних впливів Азійської Москви західні елементи українського життя. Тільки на нещасте помирає, а за його «невдалих наслідників» — котрі за його життя одначе були незвичайно талановитими його помічниками, «небезпечні центробільні сили», ним знейтралізовані і обернені на будову Української держави, позбавлені внутрішнього українського регулятора, знову стерлися між собою, спалахнули великим пожарищем і спалили Україну війська Запорізького (131).

Я не буду тут входити в концепцію української хліборобської монархії, проєцировану автором з подій і відносин недавнього минулого в часи Хмельниччини і розташовану на її іменнях і датах, — до деяких інтерпретацій подій Хмельниччини я буду мати нагоду повернутися далі. Тут спинюсь загально на сій пробі представлення Хмельницького глибоким політиком — конструкторівством, який мовляв за глибоко — продуманою, одноцільною схемою пляново творить національно-політичну будову Козацької Української Держави. Питанне інтересне незалежно від публіцистичного чи політичного вжитку що з нього робиться.

Насамперед отся сама теза, поставлена вище — одноцільний політичний плян в Хмельниччині. Скільки небудь уважний і об'єктивний перегляд подій Хмельниччини промовляє проти неї. В першій році повстання Хмельницький, чи може треба всюди говорити точніш: Хмельницький і гурток його впливових радників, що направляли його діяльність, бо мабуть в питаннях політики він сильно підлягав впливам своїх радників — Хмельницький і К-о безоглядно відкинули всі ті можливості, котрих потім запопадливо, але даремно добивалися в 1655 — 7 рр. Вони могли тоді розвалити Польщу або зробити державний переворот, поставивши певні конституційні умови конвокаційному, чи елекційному сеймові. Приваїмні могли взяти Західну Україну — що їм лізла тоді до рук, ще не обезкровлена, сорозмірно сильна, не розчарована в козацькій р'ямі. Татари тоді ще не напрактикувалися в тактиці політикування на два фронти для утримання рівноваги між Україною і Польщею, як пізніше, і Тугайбей, що командував татарськими силами був вірним приятелем Богдана — як сам Богдан потім хвалився. Хмельницький і К-о в 1648 р. могли багато здійснити з того, що вони прагнули пізніше, але видно — в тім році вони не мали тих бажань і плянів, що в 1655 — 7 рр., не тільки підчас весняної, але й осінньої війни 1648 р. Сі війни, очевидно, велися в цілком іншій аспекті. І не тільки в 1648 — навіть в 1633 р. ми не бачимо сліду тих плянів які стали на черзі два роки пізніше: Хмельницький і К-о не виявляють ніякого інтересу до тих Західне-українських земель, котрими вони заінтересувалися так живо потім;

вони полишають їх немилосердному татарському знищенню, що в значній мір й обезцінило їх для пізніших плчнів гетьмана. Ми не бачимо підчас сеї довгої війни ніяких заходів на те щоб притягти на свій бік західне - українську шляхту і городи. Очевидно, альян 1655 — 7 рр. прийшли пізніше.

Я думаю, що весь 1648-й рік, підчас обох війн, весняної й осінньої Хмельницький стояв під впливами козацьких і шляхетських мальконтентів, тих що стали його товаришами, коли він утік на Низ в 1647 році, і тих, що влилися в його гурток з польської армії розгромленої під Камінним Затонем, Жовтими Водами і Корсунем. З їх участю складалися (я хотів сказати — під їх диктат писалися, але не хочу вживати виразів занадто різних, нижче читач побачить, чому саме такі вирази йшли мені на гадку), так Кажу — за їх порадою складалися постулати-мінімум вислані з - під Білої Церкви королеві: 12 тис. козацький реєстр і повернення церков православним ¹⁾. Вони б укладали й більш далекоюяжні побажання, котрі мали бути поставлені комісарам нового короля; ми їх не чули, і тому можемо тільки гіпотетично про них говорити, на підставі заяв на елекційнім с'їмі і ріжних балачок ²⁾. Військо Запорізьке мало підлягати тільки королеві; на козацьку територію не мало вступати коронне військо; коронні урядники і достойники, воеводи і старости на сій території або позбавлялися зовсім своєї влади або дуже обмежувалися в ній (козацьке «судільне панство», як се називали ³⁾); мабуть обмежено було б магнатськ: землеволодінне; в релігійній сфері — вже не оборона православної церкви від насильства, а повне скасування унії. Так можна приблизно уявляти собі домагання тодішньої компанії Хмельницького — в духу козацько-шляхетських побажань (перетворення «старинного козацтва» в своєрідну шляхту Козацької України) і шляхетсько-козацького монархізму (зміцненне влади короля супроти можновладців, безпосередній звязок з ним козацького війська, вже сильно насиченого — в його горішніх верствах — шляхетським мальконтентським елементом, епоха великих війн під королівським проводом, честь і місце відважним енергійним волякам — як в часах Ваторія або в часах Московської смуги).

Ясно сформулованих домагань сього менту не доведось почути, тому що на гурток Хмельницького, з його приїздом до Київа при кінці 1648 р. налягли нові впливи — київської інтелігенції, ерархії української і грецької, концепції визволення української церкви і східного християнства, — українська національна проблема в церковнім аспекті. На своїм місці я вияснив, чому я думаю, що досі Хмельницький здалека стояв від сих кругів, і ся ідеологія була для нього новою і чужою. Походженнем і вихованнем він був близько звязаний з тими «покривджними шляхтичами», що окружили його в перших стадіях його повстання ⁴⁾ і вибрали його своїм проводирем, а потім ще гоїно доповнилися суголосними елементами з виходом Богданового війська на волость. Син

¹⁾ Див. т. VIII. III с. 15. ²⁾ Див. тамже с. 114. ³⁾ Тамже сс. 11—12.

⁴⁾ Див. VIII. II с. 166 (Міхалов. с. 6, Памятники с. 196). Я вважаю правильною гадку Липинського (Україна на переломі с. 154—5), що тут треба розуміти шляхетських мальконтентів — ріжну шляхетську публіку подражену як не тою то іншою стороною режиму Річпосполитої. Він влучно вказує на паралельні звістки Кунакова — з оповідань, які він збирав у Польщі по гарячих слідах повстання: до Хмельницького, на Низ почали приїздити козаки, шляхта, «вольные люди» в великім числі, і саме шляхта найбільше напсвляла його до рішучої розправи з Річпосполитою, мовляв «такої нагоди нам більше не трапиться, тепер їх треба приборкати, доки вони не прийшли до себе» (Акты ЮЗР. III с. 281 і 404).

панського офіціаліста, що вважав себе шляхтичем, вихований мабуть на польськiм магнатськiм дворi, потiм в езуїтськiй колегiї, в такiм же шляхетськiм оточеннi, позбавлений «фортун» утвореної з панськoї ласки, вiн мислив тими ж категорiями, що й сi шляхетськi «неудачники», що його оточували i бiльш менш однаково реагував на сучаснi обставини i подiї повстання. Але нiщо не вказує на якi небудь звязки його з нацiонально i церковно настроєними кругами — котрoх Київ був тодi осередком ¹⁾, i тим рiзкий перелом настав в його гадках, илянах, тактицi, коли сей київськiй осередок проголосив його надiєю християнства, порiвняв з Мойсєєм, Макавеями, Костянтинoм Вел., i сим комплементарно притакувала не менша особа як вселенськiй патрiярх, називаючи його князем Руси, фундатором новi православної держави, пiдчеркуючи ту велику рoлю, яку може ся козацька держава вiдограти в боротьбi за визволення православного свiту. Пiд впливом задiшньох розмов на сi теми з патрiярхом, митрополитом, найвизначнiшими представниками київськoго церковного i ученoго свiту твориться нова полiтична програма, котру Богдан накидає своїм товаришам. «Перше я за свою шкоду i кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну вiру», формулував вiн сам сю полiтичну змiну. Формула буде мабуть вiрна, коли «свою шкоду i кривду» ми вiзьмемо не в чисто персональнiм розумiннi, а приложимо се до «кривди» тої верстви, з котрою зсолiдаризувався Богдан, пiдйiмаючи повстання, а «православну вiру» вiзьмемо в нацiональнiм аспектi — визволення православної Руси, по Львiв, по Холм i Галич. Богдан не хотiв уже нi говорити про чисто козацькi справи: реєстр, права козацькi. Метою ставив повну державну незалежнiсть України в її iсторичних границях, в сiм розумiннi очевидно називав себе «единовладцем i самодержцем руським» — не в значiннi монарха з необмеженою владою, як се iнтерпретує Липинськiй, а голови суверенної держави, в протиставленнi до торiшньoго рoялiзму — планами автономної козацькoї України в безпосереднiй владi короля. Доводилося йому инколи й тепер збиватися на сi рoялiстичнi ноти, але полiтика його цiлком ясно орієнтується на незалежну Україну.

Я таким чином рiшучо вiдкидаю погляд, що Хмельницькiй i його однодумцi в 1649 р. далi лишлись на ґрунтi козацькoї автономiї в рамках Рiчипосполитої так як стояли в р. 1648, i мовляв Зборiвськiй договiр дає нам вираз їх полiтичнiх програми ²⁾. Зборiвськiй договiр був їх капiтуляцiєю, продиктованою зрадою хана; вiн не виявляв нiякoї програми, се був тiльки примусовий виступ з безвихiдної позицiї, до котрого Хмельницькiй i його компанiя нави́ть не вважали можливим признатися перед вiй-

¹⁾ Див. т. VIII. III с. 129.

²⁾ На такiм становищi ще стоїть Липинськiй, для нього Зборiвськiй трактат се вияв полiтики козацькoго автономiзму в межах Рiчипосполитої («Зборiвськка умова єсть в розумiннi правно-державнiм першою спробою забезпечення українськiй нацiї в рамках польськoї державности: 1-о полiтичнoї автономiї на територiї козацькiй, i 2-о культурно-нацiональнiх прав в цiлій Рiчипосполитiй»—с. 19). На його погляд ся доба потяглась аж до Переяславськoї умови, що вперше проголосила повну полiтичну емансипацiю від Польщi— хоч уже безпосереднi наслiдки Зборiвськoї умови показали, що без радикальної змiни внутрiшньoго устрою Польськoї Рiчипосполитої, мiсця для козацькoї України в межах польськoї державности бути не може», а «державний органiзм Рiчипосполитої був уже ослабий на те, щоб таку радикальну реформу i таку засадничу змiну свого устрою перевести» (с. 20 i 22).

ськом, як то було, здається мені — досить ясно показано в попередній частині сеї праці ¹⁾. Козацько-шляхетська програма — мінімум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький. К^о до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького — але виявилися всі труднощі її переведення. Фіяско зборівське, далі берестецьке ясно показували, що Крим перестав бути козацьким союзником, а хоче бути арбітром в українсько-польських змаганнях і не допустить до повної емансипації України від Польщі. З другої сторони ясно виявлялася зневіра маси селянської і почасти — козацько-хлєборобської («черняків») до політики старшини. Ся маса маліла через спустошення й еміграцію, а то що з неї лишалося, ставало все менш охочим до підтримки українського уряду. Крива української революції безповоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись. Н безпечні повстання раз-у-раз ставлять грізне мemento перед очима Богдана, він не може обходитися без підручної татарської орди і німецької гвардії. Його гурток розгучливо шукає зовнішньої сили, яка б могла заступити місце зрадливої Орди в усякого рода стратегічних плянах — і скріпила б становище уряду супроти своїх мас. Москва, Порта, Євангелицька ліга з Ракоцієм і Радивилом на чолі (поки не вдається завязати ближчих звязків з Швецією і Брандсбургом) — мляво й безуспішно се йде. Порта не жалує чемностей і компліментів, але не може дати нічого реального. Москва зловіщо вичікує. Ракоцій і Радивил не рідкаються виступити відважно. Швеція ще безвладна під проводом свого старого канцлера.

Україна нидіє, розпоршує свої сили. В суперечних борсаннях українського уряду трудно вхопити яку небудь тактичну лінію. В сих скоках з одної орієнтації в другу я власне бачу доказ того, що Богдан досить легко підпадав впливам близьких людей; в сій затяжній кризі спиралися суперечні гадки різних близьких йому людей і він давав себе вести то в один бік, то в другий. Я думаю, що був тільки оден пункт, на котрім він не давав себе збити з орієнтації, яку йому давала його інтуїція — там де панував інстинкт самозаховання — себто заховання своєї влади. Тут Богдан був безоглядний і рішучий і не піддавався нікому. В політиці ж іу нього не було твердої лінії, і тому що в сім політичнім присмерку інстинкт не виручав і «по-псчи всі коти сірі», він так легко йшов то за одною орієнтацією то за другою.

Особливо се ясно показують його хитання між орієнтацією мусульманською й антимусульманською. Ходячі фрази того часу про спільний інтерес всього християнства і святий обовязок боротьби з мусульманським світом очевидно не перешкоджали йому бути повним індиферентистом в сих справах, і він був би твердим прихильником Отманської системи, якиби вона могла послужити для нього твердою політичною базою. Але в сей мент вона була нездатна на се — так само як і католицька, против мусульманська ліга. Тому Хм. виходить то на ту стежку то на сю, не жалує фразеології — але нічого конкретного на сих стежках не знаходить і тільки заплутує ситуацію своїми перескоками.

Не вносить в політику його ніякої послідовности і Переяславська умова — як се хоче довести Липинський. Я се говорив свого часу і тепер можу тільки повторити, що той мент Хмельницький і К^о зовсім не відчували епохального, фатального значіння його акту; для них се був цінний в даних обставинах мілітарний союз, ще оден в до-

¹⁾ VIII. III с. 220 дд.

даток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдавою. Цілком байдужо сипали вони обіцянками, аби тільки прискорити московську інтервенцію — зовсім не журячися тим, як то прийшлося би здійснювати ці обіцянки на практиці. 1653 рік був одним з найбільш похмурих на небозводі цієї компанії, й інтервенція Москви була незвичайно потрібна щоб перешлити се Море Теневагіш (море мряки). Слідом виявилось, що союз з нею веде за собою дуже серйозні недогоди у внутрішніх і зовнішніх відносинах і не дає змоги обійтися без помочи Татар — сеї тяжкої болячки української державної політики. Не можна згодитися навіть з поглядом Липинського, ніби то Переяславська угода морально еманципувала Україну від Польщі, і змусила Польків трактувати Україну як союзну політичну силу. Дрижипільська кампанія і спустошенне Браสลавщини Поляками і Татарами на спілку виявили ясно, як мало дає українсько-московський союз в обставинах утворених Переяславською угодою. Непорозуміння на білоруським фронті викрили політичні розбіжності між тенденціями українського і московського уряду. Віроломство Москви в справі української еміграції їх довершило. Стало очевидним, що Москва не може бути базою української політики.

Натомість розгром Польщі Карлом-Густавом літом 1655 р. здався нашим політикам початком нової епохи. Оживає стара програма — Української держави в межах руської віри, «де жили руські люде і церкви були», — але з сильними модифікаціями. Західні козацькі території за сей час страчено, знищено, випушено. Підступити тут з козацькою програмою було неможливо; тільки довгими і обережними заходами, обминаючи конфлікти з шляхтою, можна було б організувати козачину в тутешніх королівщинах, перетворених в державні маєтки Запорізького війська: Українська держава, хочаби прилучити ці землі, мусить шукати порозуміння з шляхтою й містами. Починається третя стадія Хмельниччини, незвичайно інтернаціональна. У неї широка, краще усвідомлена програма. Вона проводиться більш продумано й серйозно — рахуючи не на різних утікачів, авантюристів, а на елементи осілі на місцях, національно і громадсько настроєні. Але вона не кінчиться з смертю Богдана, навпаки — треба підчеркнути, що смерть його не робить в сій програмі ніякого перелому, ніяких змін, робота йде тими самими шляхами, викінчуючи почате за життя Богдана — тими самими руками, очевидно, що вели її за Богдана. Крах що її спіткав за Виговського, можна було передбачати в повній мірі і за життя Богдана: для неї так само бракувало твердих підстав тоді як і потім.

Таким чином з одної сторони Хмельниччина не становить чогось одноцільного, пройнятого одною думкою й одним пляном. З другої сторони — вона фактично не відмежована скільки небудь виразно від пізнішої доби, від часів Виговського. Уявлення, що часи слави, сили, політичної мудрости урвалися з смертю Богдана і наступило замішання, упадок, безглузде, усобиця — цілком невірні. Що смерть Богдана була шкодою, може навіть і великою для політичного престижу України і її внутрішньої рівновати — се певно. За Богданом був певний авторитет, традиція великих побід, «весни» української революції. «Тебя, какъ первую любовь, России сердце не забудет»¹⁾. Те що я говорив вище з приводу смерті Золотаренка, ще в більшій мірі треба сказати про Богдана. Але він вмер своєчасно для свого авторитету! Те що розгорнулось за Виговського, в повній мірі починалось уже за Богдана. Недавно оден з наших молодих дослідників М. Н. Петровський висловив гадку, що «Руйну» треба ра-

¹⁾ Вірші на смерть Мурсмцеб , першого голови Державнісї Думи.

хувати вже з Виговського¹⁾; се має рацію, але тоді треба сказати, що Руїна починалась уже за Хмельницького. Я сказав, що крива революції заломилася під Зборовим; з моменту коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усіх зобов'язань супроти гетьманського уряду — за його нельюальну лігу з Шведами і Ракоцієм. З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстання. Треба було знову стинати, давити, або ластитись і упокорятись; клеїти угоду з Беньовским, робити уступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина — але вона почалася за Хмельницького.

Не хочу зменшувати індивідуальности Хмельницького, ні трохи. Але хочу запобігти фалшивому і шкідливому в своїх наслідках для історичної перспективи поглядів, що се ніби то був титан між пітмеями, втілення державного розуму і державного будівництва, до котрого ніколи не могли підвестися його наступники. Мовляв за Хмельницького діялося щось таке, чого ні збагнути ні могли його помічники і епітони; що коли б він прожив ще довший час, ми б побачили Українську державу он яку — а не ту Руїну яка наступила.

Я в повній мірі признаю, що Хмельницький був великий чоловік — але його величчя не лежала в площині ні політичного ні державного будівництва Нової Європи. В нім занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників-кочовиків, фундаторів держав-Орд. З тою важною відміною, що для нього матеріалом, гарматним мясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас. Він зробив пусткою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії, чи своєї компанії в другій половині, але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України, поза межі досягнення його влади. В нім просто вражає ся марнотратність українським людським матеріалом в кампаніях і байдужість про заховання території. В нім цілком не видно елементарної державної економки, руки «державного» хазяїна Української землі, як колись говорилося. Справедливо завважив оден з дослідників²⁾, що Хмельницький все вів війну на українській території, ніколи не стараючись перенести її на несприятельську, навіть коли і мав на се змогу. Се була крайня неощадність — бо ж сі війни зв'язані були з мандрівками Орди і наступаючими польських військ — котрі Хм. і К⁰ так як би заманювали звичайно в глибину української тер-

¹⁾ До історії Руїни, Зап. ніжин. інституту VIII с. 12.

²⁾ «Умер Хмельницький саме тоді як розрухав основні стихії горожанського й домового ладу, а не забезпечив на будуче долю України, ні в її власнім внутрі ні в відношенню до сусідніх держав. Зістався тільки слід сеї безрезультатної довголітньої боротьби, веденої несамовитою пристрастю обольотної непевности, — такою фактично видається його політика позбавлена на перший погляд ясної мети і добірних способів і певного методу її осягнення. Через се пішли на ніщо величезні і грандіозні пориви народу. Їх прибив і звів до нікчемних результатів і гетьман сам, в своїх поглядах доволі консервативний, що не зовсім гаразд числився з народними постулятами ані з голосами радикальнішої старшини, та особливо, що ніколи не оперся на народі, не утворив в'організованої народньої платної армії, якаб завсіди стояла на гетьманській розказ,—до чого його не раз зивали. Через се не завдав ніколи своему смертельному ворогові рішучого удару, а противно — давав іно деморалізуюче оруже в руки до дальшого проливу крови. А ще прикрийший був наслідок цього факту, що питання воєнного щастя рішав на своїй власній землі, і через

торії, і тому страшенно нищили її, підтинаючи економічну і демографічну базу Козаччини. Це був метод скитських царів, що пропонували Дарієві шукати їх в безмежних українських степах. Хмельницький відновляє перед нами постать такого Великого Скита — але це не годиться на провідника європейської держави, а Україна XVII в. була все таки Європою, і хотіла нею бути, кожним суставом свого ества! Це була тактика козацьких війн кінця XVI і поч. XVII в. — але це вже не годилось для Козаччини доби Хмельницького, коли вона хотіла репрезентувати Українську державу!

Велика дезерція українських мас за кордон, глибоко неоправдана з політичного погляду, знаходить своє повне психологічне оправдання супроти такого відношення до них Хмельницького і К^о — такого державного господарства цієї компанії.

Політика Хмельниччини повна таких фатальних помилок, що ратуючи репутацію Хмельницького його адоратори мусять приймати, що це не була його сфера. Тут мовляв господарила його компанія, і розходження в її гадках спричиняли помилки і хаос. Я теж так і думаю, що Хмельницький мало керував політикою, і часто віддавав ініціативу своїй компанії. Людина розумна — а Хмельницькому розуму ніхто не одмовить, не могла робити таких неконсеквенцій в політиці, ведучи її на власну руку. Я думаю, що в другій половині Хмельниччини в ній далеко більше значила родина Виговських, ніж сам Хмельницький; повторюю — Вигівщина почалась уже за Хмельницького.

Від якого часу? Думаю, що велика інтимна близькість Виговського до Хмельницького і безграничне довіре до нього з боку Богдана почалися від 1651 р., від славної пригоди їх «в полоні» у хана; Хмельницький опинився тоді в цілком критичних обставинах, Виговський був одним товаришем його в тих пригодах, товаришем очевидно наскрізь щирим і вірним, і коли їм удалось вивинутися і стати на ноги, по деяких тертях, які нібито зайшли тоді між ними при замиренню з Поляками, Виговський став не то що правою рукою, а керівником політики Хмельницького. Поволі, не відразу, ддячи все таки впливи з іншими визначними товаришами гуртка — не тільки тому що треба було рахуватися з їх авторитетом, але й тому також, що індивідуальність Виговського взагалі була позбавлена тої стихійної безоглядности, якою визначався Богдан. Дослідник Вигівщини В. І. Герасимчук виявив охоту протиставити Богданові з його «великанським егоїзмом» і безоглядною активністю Виговського, як людину більш вироблену політично, більш послідовну і пранціпіальну, більшого політика, патріота і державного діяча - теоретика в протиставленню «фантастичному героєві діда». Це можливо навіть правдоподібно. Я б сказав, що Виговський це був політик-європеєць, тим часом як Богдан стихійна сила більш євразійського чи просто таки азійського характеру. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, а політиком був не великим, і поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро.

Що в 1648 р. козачина легкодушно пройшла повз тих можливостей в політиці супроти Польщі, котрих потім шукала так жадібно і даремно пізніш, це я відмітив, і це

се наносив таку рану своїй вітчизні, що її не гоїли навіть і найсвітліші побіди. Смілі побідники инакше робили і перед ним і по нім» — В. Герасимчук, Вигівщина і Гадацький трактат ст. 14 (Зап. Н. Тов. ім. Шевченка т. 87).

Я навів сю цитату як оден з скептичніших українських поглядів; дещо з нього придається нам ще далі.

занадто широко (хоч і не загально) признаний факт, так що на нім тут не треба спинятись

Що в політиці волоській була зроблена фатальна помилка — після того як господарство молдавське було повернене Лупулові, і Тиміш став фактичним співрегентом і треба було тільки закріпити такий корисний стан річей, а замість того розпочато війну з Валахією, спровоковано Ракоція, утворено тим польсько-дунайську лігу і тріскучо провадено справу — се ясно було вже й сучасникам (відзив Мирона Костина вище, с. 541).

Мізерність козацької політики супротив Москви була досить ясно схарактеризована вище, так що я теж не буду спинятися на всіх її недорічностях й фатальних помилках. Ніякого сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідoctво її убожства. Знову замість політики — дипломатія самої невисокої марки, яка пильнує тільки забити баки, заговорити противника на дану хвилю, щоб якось через сю хвилю перелізти. Дають обіцянки і навіть присяги цілком не задумуючись над їх виконанням, і дискредитують себе на кожнім кроці. І при тім помилки, помилки без числа — нічим не вимушені, котрі можуть бути витолковані тільки повною байдужістю до державних аспірацій Козаччини.

Досить пригадати собі сі депутатії українських станів до Москви по потвердження прав, поруч козацького посольства, — вислані за згодою і підтримкою козацького уряду. Або се клянчення козацького уряду у царя, щоб він наказав місцанам українських міст, аби не перешкождали козацьким уходникам в їх промислу на Низу (с. 807). Се були голоси минулого століття, якимсь чином прийняті і подані українським урядом новому протекторові в такий критичний момент! А ся готовність гетьманського уряду віддати під владу московського патріярха свою митрополію, в супереч рішучому небажанню самого духовенства — чого їна варта?

Формованне нової ліги, шведсько-семигородсько-дунайської, іде теж не багато краще — по всіх болючих попередніх досвідах.

Розуміється, становища самого Карла-Густава і Ракоція з їх претензіями на польську корону, творили великі труднощі в переведенню програми єдиної України, я се зазначив. Але з другої сторони, лінія взята українськими урядом — се знов таки дипломатованне, недоговорюванне, брак ясної платформи, виразно поставлених домагань, що творив ситуацію просто таки дурну. Карло-Густав протягом двох літ на різні способи повторює, що не знає, чого хочуть козаки, і се мабуть була правда. Не хотіли сказати правди, так наче боялись своїх власних плянів. Вважалися союзниками — без якого небудь договору. Всенний союз — без якої небудь координації акції.

Так і з Ракоцієм: гетьманський осередок нарікає, що він робить все без порозуміння, вони не знають, чого Ракоцій хоче. А вони йому поставили свої умови, сказали, чого вони хочуть і вимагають? Дали військо в безконтрольне і безоглядне розпорядженне, не поставили свого пляну — і потім нарікають, що контрагент не те робить, що їм би хотілось. Видимо, вся надія на обставини — мовляв самі так уложаться, що можна буде їх потихеньку використати, без декларацій і маніфестацій — або незаложно від зроблених декларацій.

Одночасно — яка незручна, нерозважна політика супроти Москви. Розривати з нею Хмельницький і К^о не хотіли, Москва їм була потрібна — хоч про запас! Тим часом мусіли ж розуміти, що підтримуючи Ракоцієві претензії на польську корону против претензії царя і входячи в формальний союз з шведським королем — в той мент

найбільш одіозним неприятелем Москви, вони ображають царя до живого. Правда, вони вважали, що Москва зрадила козакам, вийшовши в сепаратне порозуміння з Польщею. Але тоді, очевидно, одно з двох. Або супроти такої зрадницької поведінки Москви підчеркнути свою вірність договорам і вимагати поправи чи певної компенсації. Або — санкція: супроти твоєї невірності ми шукаємо собі гарантій на власну руку, беремо собі таких і таких союзників, ставимо собі такі й такі пляни. Коли того не хочеш — поправся, поступай з нами інакше! Але ні одного ні другого не було зроблено тоді з козацької сторони; на словах запевняли в вірності, лояльності і т. д. — і робили нельояльні кроки, закриваючи їх різними нічого не вартими, цілком прозорими витівками — втім роді, що Поляки спалили Калюс і Чернівці на Поділлі і под. Давали можливості ловити себе на явній брехні. Дали Москві можливість супроти таких брехливих союзників уважати себе свobodною від усяких союзних зобов'язань, від всякої вдячності за попередні послуги і заслуги.

Справді й бачимо, що московські казуїсти зараз же взялись до перегляду відносин до України, повитягали й поставили на чергу всі неприємні питання, приховані перед тим з огляду на неохоту до них гетьмана. Заапелювали на гетьманську й старшинську нельояльність до військових мас, розвели агітацію против старшини. Одним словом приготували *scrup d'état*, і не знати що б показали Хмельницькому і К^о — коли б смерть його не змінила ситуації і не відкрила нових доріг інтервенції.

Та скажім, що тут, в відносинах до інших держав трудно було домовитись тому що вони мислили старими історичними категоріями. Запорізьке військо було для них не державним суб'єктом, а збунтованим військом, козацька старшина — купею підозрілих індивідів, банітів і мальконтентів, збунтованих підданих законного монарха — польського короля.

Не свobodна була від такого ніякового почуття і сама старшина. Мусіло минути десятки літ, щоб признати таку свою роллю не з конфузом, а з гордою самосвідомістю — як се потім читаємо в передмові до праці Грабянки — мовляв «не точію сами славеноросійські монархи мужества своего страхом обносили вселенную, но и раби их за отечество собственных государей и за обиду Россіян могут и премоужнейших чуждих монарх силам вооружившись противостати». Купці сфціялістів, рукодайнних слуг магнатських або недоцінених служак королівського війська, що творили Богданів осередок, не легко було відразу всісти на такого високого коня і трактувати сих «монархів» за рівнорядні політичні сили. Худобахольське «падання до ніг», що так незносно смердить нам в кореспонденції з польськими магнатами і королем до самої смерти Богдана, свідчать про се.

Але візьмім таку сферу, де не треба було ніяких політичних апарансів, а все залежало від мілітарної енергії — сферу відносин козацько-татарських. Се ж безсумнівно найганебніша сторона Хмельниччини, і не дурно нарід проявив за них Хмельницького — нарід відчував се. З дивним заслпненням весь час і до смерти Хмельницький і К^о дивляться на Кримську Орду як свою двірську гвардію, якихось преторіянтів, а в дійсности зробили з них рішаючий чинник української політики. Добутком і кровю Українського народу вони вигодовують П — як се справедливо докоряли старшині козаки в своїм повстанню 1653 р. Вона, старшина скріпила і зміцнила сьго кримського кліща, що впився в живе українське тіло і став дивитися на українську людність як на підвладну провінцію (в 1653 — 4 рр., як ми бачили — хан формально пропонував Хмельницькому замість царя піддатися в підданство йому, і Татари рахували, що

ід часів соого повстання козацьке військо замість Річипосполитої пробувало під їх зверхністю). Коли, припустім, у Хмельницького і К^о могли ще бути які небудь ілюзії на пункті воєнного братства з Кримчаками в 1648 р., які могли бути ілюзії після Зборова, Берестечка, Жванця? Коли не раніш, то з літа 1654 р., коли Україна мала за собою Москву, і Польща була цілком розбита московським наступом, як було не знищити сю тяжку болячку? Пройти Крим здовж і поперек, винищити всі небезпечні елементи, поставити на чолі розгромленої, приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів і підручників, а не протекторів. Чи не було для сього сили? Коли міг Мих. Дорошенко з кількома тисячами ходити через Крим збройною рукою, не міг зробити сього Хмельницький з десятками тисяч? Не кажучи, що міг покликати до участі і Донців, і Калмиків, Черкесів і т. д.

Завдання було вповні здійсниме — а наскільки цінне? Як би таке приборканне Криму, визволення невільників, знищення тутешніх невільницьких торгів підняло авторитет гетьмана, престиж Запорізького війська і на Україні і в очах цілого світу — християнського і мусульманського? Натомість зівставши до кінця днів своїх на позиції запобігання кримської ласки, на зваводи з Річипосполитою, український уряд приготував жахливе спустошення Браสลавщини на поч. 1655 р. — сю ганебну пляму Хмельниччини. В 1656—7 рр. був цілком звязаний в своїй політичній акції непевністю Криму. А в останніх днях Богданового життя, коли він ніби то найбільше виманціпувався в своїй політиці, і спеціально супроти Москви хотів бути самостійним, він змушений був бити чолом за московською помічю супроти перспективи кримського наступу ¹⁾.

Так, в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно — не вважаючи що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів ні блискучих ідей. Пояснюю се собі, по перше, недостатчею ясного політичного плану, державної ідеї, політичного проводу — відсутністю хазяїна політики, так би сказати. Не був хазяїном Хмельницький, і не було взагалі хазяїна. Різні настрої й орієнтації стрічались і перехрещувались, боролись і наваєм нейтралізувались. Та кулка «бувших людей Річипосполитої», до котрої належав і сам гетьман і його найближчі товариші з повстання, що мали найбільший вплив на справу, — може найменше були здатні творити новий державний лад. Творити нове взагалі трудно; кола людини навіть здається, що вона творить нове, в дійсности вона найчастіше повторює вже їй знане — з деякими тільки змінами і поправками. Так, бачили ми, характеризував творчість старшини пок. Антонович і характеризував правильно. Сі ж бувші люде — колисьні жовніри, дрібні

¹⁾ На се доводиться чути завваження, що Татари були потрібні Хмельницькому як кіннота, тому що козацьке військо було властиво піше військо — хоч їздило на конях. Я нераз обмірковував се завваження, і все таки воно мене не переконує. По перше, в козацькім війську були також дуже добрі кавалерійські частини (напр. вище відзив Павла Алевського), і коли була в них потреба, гетманський штаб міг їх збільшити. По друге, як боївова кавалерія Татари були мало що варті, вони більше «галайкали», як зневажливо висловлялися Поляки, що мали дуже добру кавалерію. По третє, я ж; не кажу, що Хмельницький повинен був зріктися Татар: я кажу що він міг їх приборкати, взяти в руки, зробити залежними від себе замість бути залежним від них. Певні татарські контінгенти він таки їй держав на службі, на платі, незалежно від політики кримського уряду; се він міг зробити і з Ордою в цілости, при певній енергії, рішучости і свідомости сеї потреби. Та мабуть її саме й бракувало.

урядники, офіціалісти, дворяне панські ледви чи й мали замір творити по новому. Занадто вони були замариновані в соціальному, політичному і культурному укладі Річипосполитої — занадто пересякли ним, щоб навіть тоді коли б хотіли організувати щось несподібно до цього укладу, потрапили втікти від її шаблонів. Свідомо чи не свідомо ці люде з невдалою карєрою «синів коронних» жили під домінуючою ідеєю дати реванш всім тим хто викривив їх карієру в Річипосполитій Польській, на злість їм зайняти в ній почесне і впливове місце, або утворити нову «вільну Річипосполиту»¹⁾ на взір і подобу її ж. І ці свідомі й невідомі тенденції фатально відбивалися на шляхах і політиці «вільної Річипосполитої» козацької, котру диктувала українська революція. Се, думаю, була одна з серйозних причин багатьох «фальшивих кроків» козацької політики, почавши від білоцерківської декларації 1648 р. і до подій 1657 р.

Розуміється в повній мірі треба рахуватися з традиційною козацькою і взагалі українською тактикою: не висувати по можности нічого нового, настоювати нібито тільки на виконуванню старих норм відвічних прав і привілеїв козацького війська і народу Руського. Але всього сим не покриєш.

Затхлиною і мертвечиною віє на нас з декларацій гетьманського осередку всього сього десятиліття — з виїмком хіба деяких переяславських балачок 1649 р. записаних Мясковским. Ніякої свіжої, сміливої, нової думки, яка б відбивала в собі сей великий соціальний і національний переворот, пророблений українським народом за сей рік. Здебільшого дешевенькі латки на старі пережиті порядки Польської Річипосполитої, і майже нічого більше понад те. Се чиста історія Саула, що мовляв піп'їв шукати заблудящих ослят свого батька і надбав королівство. Хмельницький і К^о пустилися поправляти свої соціальні позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народними масами — міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східньої Европи. Проробили не помітно для себе, не хотючи тої революції, і цілком не здібні були порухуватися з її значіннем і наслідками.

Селянство в переважній масі скинуло з себе підданські тягарі; де не де тільки відбувало воно щось з «звиклого послушнства» — особливо в маєтках духовних, монастирських. Але даремно ми б шукали в деклараціях Хмельниччини бажання порухуватися з наявністю сеї нової визволеної селянської людности як соціальної верстви зафіксувати її права, дати гарантії її вільности і звязати її з новим ладом України. Весь час над сим визволеним селянством висіла перспектива повороту дідичів на свої пошлиця і відновлення старого підданства. Гетьманський осередок старався тільки знейтралізувати найбільш гострі кінці сього факту: домагався, щоб дідичі не приводили з собою війська і не робили кривавої розправи; висилаючи на ґрунт своїх офіціалістів вибирали їх по можности з «руського елемента», тощо. Але против повороту кріпацтва ніяких гарантії не було, і тому маси так стихійно і непочесно тікали з визволеної України «під московську неволю», не покладаючись на свій український уряд і бажючи відгородитися московським кордоном від перспектив старого підданства — чи то в формі повороту панів-утікачів, чи то претензій своїх домашніх

¹⁾ «Будет когдась от тых юнаков (властиво—лотриков, злодюжок) речпосполитая волная» — пророцтво вложено заднім числом в уста Баторія, у Грабянки с. 22.

кандидатів на дідичів. В. Липинський, що правда, в своїй останній праці представляє так нібито селянство нічого не мало против «звиклого послушенства», поскільки воно мало віддаватися людям, що несли службу в війську Запорізьким¹⁾. Але ледви чи кого переконає така іділія.

Але скажимо, що поняття свобідного селянства для тих часів було занадто радикальним, так що реальний факт його існування не міг влізти в старшинські голови і в них усвідомитись як щось дане і управлене до існування і консервування. Але ж так само не знайдемо ми в декляраціях і трактатах Хмельниччини і справи далеко більше ясної усвідомленої і всім західноєвропейським життям задокументованої — прав міст і міщанства! Дарма, що міщанство відіграло таку роль в українськїм відродженні XVI—XVII на памяти тих людей, що робили Хмельниччину! Воно було українськїм активом так недавно. Економічний добробут міст і культурний розвіт і політична роль впали саме під тягарем шляхетських привілеїв, під чоботом шляхетської старостинської і вїтївської юрисдикції. Міста дали величезні контингенти козацтву і старшині; безсумнівно не тільки квантитовно, кількісно, але і якісно — своєю інтелекцією, організаційною ініціативою й енергією вони відіграли величезну роль в формациї нового ладу. Але при тїм усім Козаччина навалилася на міське життя так безшардонно. Старшина виявила такі неприкриті бажання загорнути і в свої руки заховати все що встигли видерти від міщанської громади ліквідовані повстаннем елементи — старостинський уряд, дідичі, католицька церква. Гетьманський уряд так елементарно брався до експлоатації міського промислу і торгівлі індуктою і евектою,—

¹⁾ «Старшина війська Зап. — «что на услугах войсковых всегда обрѣтаются и хлѣба сами пахать не могутъ», кажучи словами переяславських статей, — одержує цей хлїб від селянства, від «пашенного крестьянина». Але одержує не так, як давня шляхта польської держави — за якісь ненависні для українського селянства свої окремі права, не на підставі чужої і незрозумілої тому селянству «панської Річпосполитої». Нова старшина українська дістає свій хлїб від селянства за реальний обов'язок служби Війську Запорізькому, служби українській державі. Ця держава не тільки Війську Запорізькому, але й селянству українському потрібна та необхідна, бо вона забезпечує його і від повороту старих зненавиджених маґнатів і захищає його від страшних татарських загонів. Повага для пової держави і потреба тієї держави роблять в очах селянства його повинности супроти слуг цієї держави законними й зрозумілими...

«Та сама стара, зненавиджена було шляхта, тепер підчас пактів переяславських одержала урочисту царську грамоту, а в ній підтвердження всіх своїх давніх прав і привілеїв. Під охороною влади гетьманської вона знову в своїх маєтках оселилась, знов «повинности звичайні» від селянства одержувати стала. Але селянство проти цього не протестує, бо це вже не шляхта старої й не потрібної Річпосполитої. Це тільки ті, що «служать у війську Запорізьким», — як виразно підкреслює грамота царська і як розуміє її становище український гетьман, під якого диктантом і на жадання якого ця грамота царська для шляхти була написана і видана» — «Україна на переломі» с. 136.

Так, дійсно гетьман і його окруженне бажали відродити і розвинути шляхетську верству на Україні, і не їх вина була, що ся верства не виявила життєздатности і фактично розплилася в козацкїй старшині. Але сказати, щоб селянство против сього не протестувало — се значить зїгнорувати всі відомости про повстання против гетьманського уряду, про масову еміґрацію, і ті протести проти претенсій шляхти війська Запорізького, які стають нам відомими після смерти Богдана, але в повній мірі ілюструють ситуацію і за його життя.

що міста першим ділом постарались забезпечити себе царськими привілеями від претенсій Війська.

Се була одна з найбільш небезпечних пунктів в будові гетьманської України, я вище відзначав се. В старій Польщі місто не було увязане з шляхетською земською організацією, експloatувалось шляхтою як внутрішня колонія, залежна тільки від монарха і тільки з ним звязана. В козацькій Україні вийшло ще гірше, бо через голову українського уряду міста звязалися з царським урядом і віддалися під його протекторат против яких небудь претенсій Козаччини і гетьманської влади.

Вийшло щось аналогічне з утечею селянства з Гетьманської України: селянство тікало за її кордон, міщанство тікало з-під влади гетьманського уряду. Записана Желябужским розмова з стародубським війтом на тему, що під гетьманським володінням міщанство до кінця загибає і пропаде до решти, коли цар не візьме міста під свою безпосередню управу, виявивши з-під влади гетьмана (вище ст. 1382) звучить як глибокий засуд над державно-організаційним убожеством Хмельницького і К^о — що виявляли свою нездібність в таким кардинальним для української держави і для самого Козацтва питанню. Розуміється, говорилось воно після відповідної московської підготовки і записувалось так як краще було для московського вжитку на будуче, але видимо таки говорилось! Поки-що рідше, потім частіше — як язики розвязались; але важно одмітити, що вжє говорилося за життя Богдана, як засудження його політики, а не в противстваленне його гнїняльної, всіх задовольняючої (як її представляє В. Липинський) державної концепції — недоугому партацтву його наступників.

Се тим більшє треба підчеркнути, що економічне становище міщанства все таки в дечім виграло: припинено було деякі побори польських часів, а завіданне московської адміністрації мало сим пільгам зробити кінець. Але невважаючи на се неувязка з новим ладом. Гетьманщина, очевидно, докучала настільки сильно, що вони, міщанські громади, готові були зріктись і пожертвувати ріжними вигодами свого нинішнього стану на те аби позбутися його недогід.

Розуміється, козацький устрій часів Хмельницького має чим імповувати. Я не раз підчеркував в попереднім викладі ту читкість, з якою козацька машина працювала під рукою Богдана. Се доказує великі таланти його як правителя отсих воєнних часів; сі таланти я йому признавав і тепер признаю в повній мірі. Але великої конструктивности не видно, що раз повторяю. Розуміється, час не був придатний для реформи адміністрації, судівництва, фінансів, з сим треба рахуватися як найбільше. «Перше жити, потім філософувати». Боротьба за існування, питання життя і смерти стояли занадто над душею, щоб можна було з спокійною головою віддаватися питанням конструкційним. Коли б Гетьманщина дістала якісь спокійніші часи, років на кількадесят; коли б їй дали змогу спокійно подумати над своїми порядками і справами в 1650-х роках, так як вона мала не те змогу хочби за часів Мазепи, — то бесумніву вона б значно змодифікувала свій полковий устрій, даний їй попередніми часами, з-перед Хмельниччини, і такийжє штабовий характер свого державного осередку. Але не мавши спокійного часу, щоб се зробити, вона й поїхала з ним у свою державну путь мало що його удосконаливши. Полковники зістались полковниками, прилучивши до того виморочні функції старостів — і то старостів не судових, кажучи польською термінологією, котрі на козацькій території майже не існували (тільки в Чернігівщині, від кінця 1630-х років) — а старостів - державців, з перевагою функцій поміщичьких над адміністраційними. Гетьманський осередок майже не виліз з функцій

штабу армії. Інші верстви зісталися не зв'язані конструкційно з козацьким устроєм як військовим; не утворено для того ні організаційних зв'язків ні спеціальних органів. Вони не чули над собою опіки Української держави як такої; вони уставляли відносини до Гетьманщини як війська. Відти такі шпари в державній організації України, в які почав залазити московський централізм і так скоро її розруйнував.

Розуміється ся державна організація відма нам щ; мало і недостатно, і рисується тільки в дуж; згальних зарисах (ясніше ми побачимо її в ретроспективних студіях, котрих іще не маємо). Але все ж можемо сказати, що в сім пункті доба Хмельницького показала себе дуж; слабо, і Хмельницький не проявив ні своєї індивідуальности ні тих державних талантів, які йому приписують деякі сучасні українські державники.

Нібито найбільш; ідеології, програмовости було в зсходах коло реституції національних прав — в тій стороні, яку так підчеркувала стара українська традиція. Хмельниччина або таки сам Хмельницький зробив кінець пониженню руського життя, руського імени, руської віри. Підніс наново захмарену руську славу, дав реванш її ворогам. «Польщу засмутив, Україну звеселив» — як співає дума про Молдавський похід. Але в ґрунті річи і тут — як мало будівництва, конструктивности, а як багато механічних повторень старих гасл релігійної боротьби XVI—XVII вв.! Яку переважну ролю грають тут чисто механічні методи: винищити латинські і єврейські біжниць, вигнати не то що духовних, але й самих ріжновірців і не пускати на Україну ні ксьондзів, ні монахів католицьких, ні жидів.

Відпали релігійні обмеження, які тяжіли на православних. Коли трактується питання про поворот козацької України в рамці Річпосполитої, застерігається право на уряді православної шляхти і православних міщан. Митрополитові і владикам місція в сенаті. Унія касується — традиційний постулат, що підтримується сліпо і ригористично, навіть там де се властиво перечить інтересам державної політики, викликає зайву опозицію і тертя (як напр. при усталенню відносин в нових провінціях — те що вище було сказано про Пинщину).

Механічне повторення старих, пережитих кличів — і знов нічого нового, ніякого будівництва у властивім значінню слова.

Нема будівничого руху і в культурі. Будування церков, потвердження володінь монастирям, додавання нових - більшого не бачимо. Ні в організації просвіти і школи, ні в літературі, ні в мистецтві ся доба не принесла нічого скільки небудь визначного (хіба що офіційні думи — реляції, для інформації громадянства, коли прийняти погляд висловлений мною вище). Розуміється, *inter arma silent musae*; не був се час сприятливий для «наук і мистецтв», і се зрозуміло, що десятиліття Хмельниччини не було розвіттом їх на Україні, а навіть хвилию застою. Я підношу сей момент тільки для цілости — для доповнення сказаного вищ; (що десятиліття Хмельниччини не було добю будівництва, не визначилася творчою і конструкційною ініціативою державного, гетьманського осередку на полі культурі—так же як у справах економіки, колонізації, господарства. Не відчувається дбзливої хазяйської руки, поза тим що виходить за безпосередні інтереси самого гетьманського осередка: заховання влади.

Та як і сподіватись його — при тій байдужости до найелементарніших підстав громадського життя, яку виявив керівний осередок Гетьманщини: в питаннях консервування людности і консервування території. Я вищ; вказав сі два найтяжчі моменти—занадбане і знищення західнього пограниччя і руїни марші татарської орди навіть через суто козацькі території. Правда, ми бачили ріжні охоронні заходи при

сих переходах: опорошення людности, накази збиратися і замикатися по містах підчас сих переходів. Але се палітиви, се латки на хибній і шкідливій в основі своїй політиці. Бунти 1653 року явно показали, як мало сі охоронні засоби помагали, як улися сі татарські спустошення козацькій масі— не кажучи про селянство і міщанство. Але Богдан на се не вважав — відповідав терором, потайним душенням помічених в бунтівництві, і вів далі свою лінію — консервацію влади, влади перед усім, оез піклування про людність і територію.

На крайній випадок він готов був сам кинути Україну. Серед тривожної атмосфери 1653 року, як ми чули, він збирався перенести свою резиденцію під московську границю — до Миргорода. З тих же мотивів мабуть випросив при підданстві цареві пограничну Гадацьку волость для свєї родини. В небезпеці, очевидно, перейшов би московську границю і пішов на московську територію як Остриянин або Дзіковський, аби тільки зберігти себе і свою компанію. В сій слабій увязці з територією відчувається той евразійський підклад — пережитки чи впливи кочовництва в Богдановій компанії, почасти і в Козаччині середини XVII в. взагалі, що я підчеркував вище. Коли таке тяжке, пригноблююче вражінне викликає дезертирство українських мас за московську границю за Хмельниччини і по ній, що на мільні лишало український державний корабель, підтинало боротьбу за самостійність, за соціальне й національне самоозначенне, — трудно судити за сю малодушність, короткозорість, невитривалість маси, коли не виявляли сих прикмет провідні старшинські верхи. Ні сам герой Богдан, котрого нам хочуть представити тим унікаумом державно-будівничих здібностей, якого ні перед тим ні потім не було, і котрий мовляв тільки тому що заскоро вмер, не міг викінчити монументальнєсі старшинсько-національнєсі української держави від фундаментів до шпилів. Мовляв, знав для сього способи — тільки забрав сей секрет з собою в могилу, не передавши ні синові ні недолугим наступникам.

З поданого вище просторого огляду його дєси і історії наступних літ, над котрими тепер працюю і сподіваюсь випустити в недовгім часі, мині здається — досить ясно впливає, як мало є підстав на те щоб противставляти се Богданове будівництво Руїні його наступників, солідарність і консолідацію всіх верств і течій України за Хмельниччини— пізніший розгічі, дезертирству і партизанству.

«Страшний вузол соціальних, економічних, культурних, цівілізаційних і політичних супротивностей», як називає се Липинський (с. 131) — лежав не розрублений, тим менше — не розв'язаний, навіть не ослаблений весь час Хмельниччини. Не зумів його розрубати ні Богдан — як твердять Липинський, висуваючи його як єдиного державного генія над усім осередком, — ні весь сей осередок разом, з усіми колізіями свєіх персональних і групових інтересів. «Смертельні протиріччя» між соціальними й економічними змаганнями мас, порушених провідниками повстання і цілою Козаччиною, з одної сторони, і між поміщицько-старшинськими тенденціями сих провідників і зверхньєсі козацькєсі верстви — з другого боку, не були вирівняні ні трішки.

Маси сподівались, що вони втічуть від Поляків і кріпацтва під проводом сих провідників революції, а сі провідники виграювали для себе панські ляткфунді на сій нібито визволеній землі. Починаючи від самого гетьмана з Гадацьким ключем, від Виговського, Зарудного, Тетєгі, Золотаренка — з їх більшими і меншими ляткфундіями, випрошеними у царя підчас торгів за державні права України, — із їх ваганнями, до котрої верстви їм корисніше приписатись: до шляхетської чи козацькєсі, — і до всякої іншєсі старшини, котра за їх прикладом і без прикладу кукобляла собі мєвтки і

маєточки. Збирала підданих і підсудків, пильно підтримувала традицію старого «послушенства», і громадила матеріал для нових розрухів—уже против свого провославного козацького панства. Конфлікти підданих і козаків з одомашненою шляхтою і «новими панамин»-старшиною безсумнівно треба розуміти в тих «убийствах», котрі ставить на рахунок українських емігрантів за московський кордон гетьман, жадаючи від московських воеводів, щоб вони тих українських утікачів стинали, вішали, конфіскували майно і т. и. Вони не набрали такого розголосу як погром маєтку Боклевського, швагра Виговського в р. 1658, розписаний найяскравішими фарбами заходами Виговського; Хмельницький не розписував сих ексцесів, що сталися у «Веприку і Гадачу» (Гадач — його власний маєток), але очевидно — ми маємо тут прецеденти тих пізніших розрухів, що так виразисто виступають перед нами трохи згодом.

В. Липинський хоче нас умовити, що за Хмельниччини українське селянство не жалувало своїх трудових повинностей, не жалувало всім кривавим потом запрацьованого хліба для теї шляхти, що присягою ствердила свою спільність з новою національною («православною») Українською державою і через те була наражена на пімсту Річпосполитої. «Во вона виконує корисний для селянства державний обовязок, бо вона перейняла рідну і зрозумілу цим масам селянським козацьку лицарську традицію. Давніше шляхта вимагала від селянства повинностей і хліба на підставі якихось законів, що вона сама для себе в своїх соймах установляла і сама ж силою своєї держави виконувати примушувала — це був у розумінню селянства акт односторонньої волі, акт самоволі, акт беззаконня. Тепер шляхта так само як і селянство кориться владі державній, владі гетьмановій, і ця рівність супроти символу держави, супроти особи монарха ¹⁾ робить законним і зрозумілим неоднаковий супроти теї держави лицарський обовязок шляхти і трудовий обовязок селянства» (с. 137).

Але се цілком неймовірні психологічні припущення; коли б було так, ми не побачили б сих противу-шляхетських і противу-старшанських виступів і бунтів, які пішли в рік по смерті Богдана.

Не погоджена була політика гетьманського осередку і з міщанством, ні з селянством. ні з козацькими масами ні навіть з духовенством, як показали Богданові наживування перед московськими агентами на нельояльність київської єрархії, як необережні його аванси московському патріярхатові. Скрізь світить розбіжність, відкриваючи широкі шпари стороннім мішанням, які підтинають в корені і державні і національні інтереси Гетьманщини. В останнім році життя гетьмана вже повним ходом іде московська і польська інтрига в тих напрямках, які потім розгоргуються підчас Вигівщини. Гетьман вмирає від апоплексії викликаной відомістю про бунт війська против його сина - гетьмана, против старшини, против усього гетьманського режиму, з благословення московського уряду, під царськими авспіцями. Ся смерть не була фатальним нещастем що перервало будівництво, тверду працю великого гетьмана — се був вияв теї страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився в повній мірі і переходив сили і можливости і гетьмана і його оточення. Для репутації гетьмана було щастем, що він відійшов в сей мент, і сей упадок Гетьманщини в пізнішій перспективі впав цілим тягарем на рахунок

¹⁾ Так трактує Липинський Богдана з становища своєї монархичної теорії. Для зрозумілости я подекуди переставив слова в сій цитаті, що визначається своєрідною, неприродною для української мови синтактичною конструкцією.

його епігонів. Продовження Богданового життя могло б дещо затримати темп сього розвалу. Але повна безрадність його самого супроти сього розвалу для нас цілком очевидна.

Повторяю, тим не хочу понизити Хмельницького. Все таки він лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважливішої епохи в життю нашого народу — найбільшої революції ним пережитої, — але і великим діячем, головним актором П. людяною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями.

Але сих здібностей не вистачало йому для розв'язання історичного вузла нашого життя — так як не стало і у його епігонів. Між ними теж були голови і правителі не абиякі. Виговський, Дорошенко, Мазепа се теж були не рядові люде, а в порівнянню з Богданом мали далеко трудніші обставини для своєї діяльності і своїх плянів. Він витратив українські ресурси за себе і за них і лишив їх без козирів (агутів). Се треба пам'ятати щоб не піднімати його на якусь недосяжну височінь над наступниками — так як і над тими сучасниками — товаришами не долі, которых я для прикладу назвав вище. Але ті ж фатальні труднощі які стояли на їх арені мав і він перед собою.

Передусім «нещасливу географію України» — котру вже Кубала одмітив як момент що незмірно утрудняв розв'язання проблем української революції в порівнянню з англійською: несприятливі географічні обставини, відсутність природних границь української території, відкриті фронти на всі боки — що стільки разів фатально підтиняли культурне, економічне, політичне життя України. Фронт польський, московський і татарсько-турецький не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві, приложити до нього засоби й енергію.

Тяжкі дефекти соціальної структури — як от недорозвиненість українського міста, слабосилість міської верстви, інтелектуальна і чисельна слабина інтелігенських верств, їх занепад через національну дезерцію.

Культурна відрваність України після того як виходили джерела її візантійської культури і вона через свою приналежність до східно-європейського культурного світу не знаходила опертя в якомсь новім культурнім циклі: ні в католицьким, ні в протестанським. Для одного і для другого являлась вона тільки «стороннім слухачем», а не вихованцем ні учасником їх культурної роботи, не могла органічно звязатися з культурним процесом, що переходив в однім чи в другім і кінець кінцем ішла з опізненням з усякими дефектами за нейгіршими й найбільш відсталими — як найлекшим до переймання: за католицькою реакцією сучасної Польщі. І т. д.

В таких несприятливих умовах трудно було досягти чогось великого і нам треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної маси так і її провідних елементів, що все таки і в таких безконечно несприятливих обставинах організувалось життя, творились якісь соціальні і культурні вартости, якась національна традиція. Річі кінєць кінцем звісні добре, які я повторюю тільки щоб ослабити тіни попереднього нарису. А підчеркнути ці тіни я мусів, щоб запобігти нездоровій ідеалізації доби й індивідуальности Хмельницького, що зчаста прокидається в останніх часах, і Хмельничину намагаються представити якимсь утраченим раєм українського життя — коли нібито цвіла Українська земля, повним ходом будувалася Українська держава, панувала в ній соціальна гармонія, і всі любувалися в своїм батьку гетьмані. Матеріали зібрані в сій книзі, думаю, проречисто показують, як далека була дійсність сеї доби від такої ідилії, і я хотів се підчеркнути в сих кінцевих змітках.

Ні ідилії, ні гармонії.

Український народ не пережив свого раю в часах Богдана — ні в инший добі своєї минуштини. Наші соціальні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами.

Але Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів. Ся кривава, руйнна, облита слізми і потом, хаотична і невдала в своїх досягненнях доба була і зістанеться великим і високим моментом українського життя, повним великого напруження і величних змагань.

«Писав нам в. мил. — мовляв нам, простим людям, не годиться до воеводів листів писати. Так ми тепер, за ласкою божою не прості, а рипцари війська Запорізького. За ласкою божою, доки його воля свята, у нас тут, у всім краю Сіверським нема ні воеводи, ні старости, ні судді, ні писаря. Аби був нам здоров пан Б. Хмельницький, гетьман усього війська Запорізького — так пан полковник у нас за воеводу, пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю». Я процитував вище (с. 472) сю горду заяву, яка підчеркувала ліквідацію старого шляхетського ладу. Її виголошує козак, член нової правлящої верстви, — сього не можна забувати ні на хвилю. Але не треба переочувати також і того, що в тріумфх козаччини партиціпували в якійсь мірі і ширші маси.

На хвилю, на недовгу хвилю «простим людям» довелось заглянути в сю безмірно привабну перспективу, в котрій зникли старі перегороджі привілеگی класових і природжених, і перед «простим чоловіком» простелилась можливість переходу в ряди «лицарства», промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, богатства і виховання.

Ся коротка чарівна хвиля зісталася на цілі віки провідною зорею українських мас, і за неї вони не переставали з піетизмом і навіть з ентузіазмом згадувати Козаччину, не вважаючи на ті всі ріки крови і сліз, звязаних з викликаними нею потрясеннями. В останнім рахунку, в деяких перспективах велике потрясенне викликане Хмельниччиною було для народу благодійне. Воно високо підняло «простих людей» над рівнем їх неволі й упослідження. Дало їм почути себе людьми — не простими, а повновартими. Оживила в їх думках невмирущий потяг до відискання свого людського стану не на коротку хвилю, а «навіки». Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя, се я не раз говорив. І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії ¹⁾.

Але сю свою книгу про Хмельницького я все таки хотів би посвятити не йому — вождеві, а творчим стражданням українських мас. Всім хто болів тілом і духом, напружував сили фізичні й інтелектуальні, лив свою кров і бився в тенетах ситуації, перетворюючи се велике потрясенне викликане «героєм Богданом» і його компанією в динаміку життя цілої України.

¹⁾ Міні пригадується напис на колишнім пам'ятнику Столипинові в Києві — цитата з його промови: «Вам нужны великія потрясенія — нам нужна Великая Россія». Українському народові були потрібні великі потрясенія.

ДОДАТКИ.

З «Польскихъ справъ» Московскаго Посольскаго Приказу (колишняго Архива Министерства Закордоннихъ Справ, тепер Московскаго Дрелехранилища)¹⁾.

1. Релігійна діскусія варшавська 1650 року²⁾.

Дѣянія мимошедшей справы варшавской на сеймѣ о поставленніи благочестія съ преосвященнымъ отцемъ митрополитомъ и съ духовными.

Выехавши ис Киева мѣца декабря в 2 день³⁾ и приѣхали в Варшаву мѣсяца генваря в 2 день⁴⁾. И какъ приѣхали, скоро от розныхъ пановъ рѣчи были о благочестіи до отца митрополита от ксонза бискупа гнѣзненскаго, и ксонза⁵⁾ бискупа вилнскаго, и пана канцлѣра⁶⁾ и пана восводы тропкаго и прочихъ.

В понедѣлокъ⁷⁾ по литургии митрополит киевскій совѣтъ сотворивъ съ духовными своими, и росказалъ имъ, для чего приѣхалъ. А было с нимъ духовныхъ: епш. лвовскій, нареченный епископъ витепскій, архимандритъ печерскій, архимандритъ жидичинскій, отецъ старшій виленскій, игуменъ купятицкій, и прочія. Которыя съѣхали ся съвѣщевались⁸⁾ о единномъ хотѣніи и воли съ митрополитомъ, и эсли бы митрополитъ инако хотѣлъ сотворити какъ обѣщалъ ся, надъ сіе что имѣлъ договариватис(ь) о разорешіи уни(и), то бы свидѣльствованъ отъ нихъ былъ какъ обѣщалис(ь).

Во вторникъ митрополитъ зъ духовными своими былъ у пана Киселя, восводы киевскаго, ему жъ совѣтъ свой открывши день той преиде.

В среду митрополитъ былъ у пана канцлѣра коруннаго, которой немощенъ в той часъ былъ, и приявъ ихъ честно обѣщалъ ся имъ, аще бы и при смерти былъ, казалъ бы себя нести до короля, и причипятис(ь), дабы дѣла наши были вскорѣ отпавлены, и чтобы король самъ ихъ видѣлъ поутру.

В четвертокъ⁹⁾ рано прислалъ панъ подкоморный корунный, даючи вѣсть митрополиту, что в десятомъ часу король повелѣлъ быти у себя. А какъ митрополитъ зъ духовными в десятомъ часу до замку приѣхалъ, тогда панъ подкоморный предъ остатнимъ покоемъ королевскимъ встрѣтилъ митрополита, и поздравивши ему провадилъ до короля со всѣми духовными, ихъ же было зъ 20. Король же стоячи при(и)малъ ихъ честно и такъ низко наклонилъ шапку, что перо едино, которыхъ имѣлъ два, изъ шапки выпало. Которое о(те)ць митрополитъ і (самъ король наклонилъ ся ажъ до земли)¹⁰⁾ поднялъ. Потомъ давалъ руку целоват(ь) митрополиту и всѣмъ духовнымъ, стоячи такъ долго открывши голову, дондеже вси целовали.

Здравствовалъ митрополитъ королю семи словесы вкратцѣ:

«Померче солнце въ очахъ нашихъ, егда блаженныя памяти пресвѣтлый король(ь) панъ, родный твой братъ, предъ тобою царствовавший, пзволениемъ бо-

¹⁾ Копіи виготовлені заходомъ В. Д. Юрневича, В. С. Свѣфимовскаго і Д. О. Кравцова.

²⁾ Польские Дела, столб. 1650 г., № 1-а, л. 295—Писано було в столбѣцъ, тепер розрѣзано на аркуші, письмо українське; писавъ очевидно Українець трохи знайомиий зъ московськимъ стилемъ, приспособляючи до московскаго розуміння, але зъ того вийшло багато неясностей. Для орієнтації полєкуди в нашихъ виданню дні засядань означено розгонистимъ письмомъ. Пор. текстъ сього тому, сс. 26—9.

³⁾ Нового стилю! ⁴⁾ В ориг. ксонза.

⁵⁾ В ориг. канцлєла. ⁶⁾ З сїчня н. с.

⁷⁾ Дописано. ⁸⁾ 6 сїчня н. с.

⁹⁾ Такъ значаться стїнки в оригіналі.

жім ¹⁾. По смерті его велія темность в нас бысть, егда богъ потоки кровавыя грѣх ради наших излити попустилъ. Твое жъ королевское величество удержати сия изволил, упокоивши яко князь мира бытием своим помѣшаный и непокойныя мысли воинов. А какъ блаженныя памяти крол(ь) Владислав четвертый, такъ и твоє королевское величество желаючи во днєх своих мира и тишины, егда будучи под Зборовом все греческое благочестіє, от коликих уже лѣт немѣющее покоя, на нынѣшнем сеиму упокоити обѣщавъ ся. За то вашему королевскому величеству поклоненіє и благодареніє аки вѣрныя и подданныя моля г(оспо)да бога, дабы на том престолѣ королевском долготїє и благополучнѣ королевствовати даровалъ». —

И прочая ему изрекль здравственная.

Кроль же ему отвѣщавъ тако: «За сию ко мнѣ приносимую вѣрность зѣло вас благодарю. Которую моею милостию исполняти должен буду, обѣщавая во всем на нынѣшнем сеймѣ волю вашу исполнити».

Потом отецъ митрополит предъ кромем вкратцѣ объявилъ вины приѣзда своего, прося дабы не откладывавъ вдаль.

Ему жъ кроль паки обѣщавъ, что на нынѣшнем сеймѣ неотложно упокоеніє будетъ. И тако митрополит отиде.

Того жъ дня митрополит былъ у ксендза бискупа виленскаго со отцемъ владыкою лвовѣским, прося о ходатайствѣ до короля, дабы егда той сеймѣ до совершения придетъ, в справах наших исполнило ся.

Того жъ бискупа просилъ, дабы спросилъ ксендза арцыбискупа лвовскаго, чѣмъ онъ власт(ь)имѣлъ в справах надъ подданными нашего владыки лвовскаго. Бискуп же виленскій послалъ скоро до арцыбискупа Львовскаго, а митрополиту велѣлъ быти у себя рано. А какъ спытаетъ у арцыбискупа лвовскаго, обѣщавъ ся ему сказат(ь).

В пятокъ же рано посылалъ бискуп виленскій пана Негребецкого, которому арцыбискупъ лвовскій отвѣждалъ, что права и грамотъ съ собою не имѣю, мене бо до сего времени никто жъ о томъ не пыталъ; а понежъ отецъ митрополит нынѣ хочетъ вѣдати и видѣти право мое, на будущемъ сеймѣ ²⁾ обѣщаю.

Того жъ дня посылалъ митрополит до пана канцлѣра прося, дабы справа нашихъ вещей въ откладъ не шла. Панъ же канцлѣръ удививъ ся о томъ, что до того часу не было совѣта, обѣщавъ на утро конечнѣ.

Того жъ дня присылалъ ксондзъ бискуп виленскій прося митрополита на утро к себѣ въ осмомъ часу на седѣніє со всѣми духовными.

В с у б о т у ³⁾ рано в восьмомъ часу паки ксондзъ бискуп Виленскій присылалъ дая знат(ь), что уже часъ сѣдѣнію. Митрополитъ же зъ духовными своими приѣхавъ до ксондза бискупа виленскаго, у него жъ засталъ пана воеводу киевскаго. Тамъ же ждали мало яко начал(ь)наго до той sprawy ксондза бискупа познанскаго, который егда приѣхалъ, а мы уже собралис(ь) купно—благочестивии униаты с нами. Изъ униатовъ же былъ ксондзъ первый Оранскій владыка пинскій, ксондзъ Злотый владыка смоленскій, ксондзъ Дубовскій, архимандритъ виленскій, ксондзъ Суша, ксондзъ Ложовитскій.

Тамъ же на томъ седѣніи почалася такая рѣчь.

Въ первыхъ напередъ панъ киевскій воевода началъ говорити: «Поставлене подъ Зборовомъ, имянно что до поставленія благочестія трои договоры, которыхъ испросили нуждею казаки, насъ отвсюду оступивши войскомъ.—Первый договоръ отъ казаковъ, чтобы ни единого костела римскаго и ни единого закона ихъ духовнаго в Кієвѣ и по всей Украинѣ не было. Уния дабы тотчасъ разорена была. Церкви и имѣнія церковнаа дабы отдано было. А для отбирания сихъ церквей, чтобы вражды не было отъ униатовъ, полковники казаки зъ дворяниномъ королевскимъ дабы отбирали. В Краковѣ, в Варшавѣ дабы церковь наша была.

¹⁾ Бранує дієслова.

²⁾ Прогалина

³⁾ 8 січня н. с.

А то все, потребовали, чтобы кроль с панами сенаторами и съ седѣнием по-слов(ь) козацких в предбудушем сеймѣ присягъ,—понеж о поставленіи благочестія в вѣнчаніи своего королевства не присягал.

Тоє постановлене панъ воевода киевский умысливши не допустил кроля до присяги—для испрошения козацкого, чтобы в Киевѣ не быти костелом и по Украинѣ. И взявши ту справу на себе, хотя казаковъ не допустити, по воли их написал и послал казакон. А поставление воеводы киевскаго таково умыслено, дабы в Киевѣ костелы были и законы их, которые суть издавна,—такожде и по Украинѣ; а сзутьи яко в Киевѣ так и по всей Украинѣ не были и не учили. А о униатах яко отцем митрополитом на будущем сеймѣ поставленно будет, общаєм сотворити. дабы каждый во своих волностях утѣшал ся.

То поставлене прили козаки, но размысливши ся сего не захотѣли, и просили подписания руки королевской и многих сенаторов на томъ сѣзде—такъ поправили.

Третіє поставлене от казаков поправленное разорил, дабы в Киевѣ костелы и законы, которые издавна были, а сзувиты ¹⁾ дабы в Киевѣ и по Украинѣ не были. А тѣ всѣ справы и поставленія дабы на будущем сеймѣ утверждены были.

Что все позволив кроль(ь) подписал. Подписало ся и сенаторовъ колико там было и урядниковъ розныхъ и пановъ немало. И кроль(ь) хотѣлъ присягнути, но я сущую предложивши вѣру козаком сие удержал.

Сие постановивши кроль(ь) ²⁾ отѣхал от ³⁾ Зборова с войском, а Хмел(ь)ницкий прияв такое обѣщаніе, возврати(л)ся на Украину с казаками, имѣя подписание, что по обѣщанію кроля уния разорена будет. Я хотя то как нибуд(ь) умирити, с великимъ страхом еще чрез текущую кров(ь) и заваленую трупами дорогу ѣхал на Украину; приѣхал там до мене и Хмел(ь)ницкий, и жили есмы три недѣли. Тщал ся и много совѣтовал дабы такое вождѣлніе тяжкое на Рѣчь Посполитую изволил отложить, а о разореніи унии не до конца настояти, и всяким ухищрением о томъ съ самым митрополитом и духовными размовляль. Обрѣл их удобных и готовыхъ ко своему совѣту, дабы запаленый огонь угасити и на будущий сеймъ отложить, а нынѣ так свирѣпо и нагло о том ся не домовляти. Но егда мнѣ пришло на сидѣнии съ митрополитом и казаками остатнее у Хмел(ь)ницкого умышленіе слышати, так ему рек, что я при обѣщаніи кроля стоячи не уступлю в том постановленіи о благочестіи, но дабы уния в концеѣ разорена была, писат(ь) до короля буду и всѣ вины извѣстити готовъ. Понеж я ему совѣтовал и разсуждал иж то тяжесть велика на вол(ь)ную Рѣчь Посполитую неволити кого какъ имат(ь) вѣрити, и как нам тяжело, что нас нехотящих неволят к вѣре своей, так и имъ тяжесть велика егда мы до нашей вѣры поневоляти хоцем. Повѣдал и то, что унию разорити есть то противно начал(ь)ству римскаго костела уже соединеную часть тѣла от него отсѣкати; и ест(ь) то противно римскаго папежа от послушенства его неволею отлучати. И колико могль имѣти реченія, совѣтовал дабы то предложеніе свое пременяли, но немного справил. Хмел(ь)ницкий на сие тако рек: добре ⁴⁾ неподобно дѣло и тяжело, егда не хотящих до вѣры своей кто притягаст и в вол(ь)номъ королевствѣ неволяти, какъ и хто хоцет вѣрити. Чего мы от колико лѣтъ до сих времен(ь) знаем. А бол(ь)ши же сего не хоцем быти тяжкими унитом. Да вѣрують они как хотят, понеж(е) королевское величество розныхъ вѣръ людей в своем королевствѣ имѣеть. Но да нам вся сокровища церковныя не унитом сотворенныя, одревле наши, насил(ь)ствоваем от нас отягтя да возвратят ся. А ты, отче митрополите, еси в тѣх наших рѣчах заданныхъ не будеш стоят(ь) на Ляхов, и аще бы инако помыслил наш совѣтъ пременить и на что новое изволити над нашу волю, то конечнѣ будеш в Днепрѣ. И ты, воевода, аще обѣщанія нам королевскаго вѣзкаго измѣною ⁵⁾, безчестнѣ згинешъ, а мы войною бити ся за свое готовы.

¹⁾ Написано було: «сзувиты», поправлено на: «сзувиты».

²⁾ Закреслено: «и Хмелъницкий». ³⁾ Поправка «з» на «от», чи навпаки.

⁴⁾ Слово «добре» приписано на боці перед словом «неподобно».

⁵⁾ Нема дієслова.

Воевода рек до панства: совѣтуйте о сем вси, как бы народ руский утолит(ь) и утѣшити; аще ли не так, почнется паки война. А я вам так совѣтую: или поступит(ь) костел римский какъ хочет, или как церковь грецкая, или какъ усовѣтует Реч(ь) Посполитая; аще по римску—было бы то церкви грецкой тяжесно, аще ли бы по грецку—то костелу безчестно. Моим обаче совѣтом, яко сенатор на те избранный и присяглый, поступит(ь) бы в том как хочет право и вол(ь)ность отчины нашей, дабы мир успокоенный был всему рускому народу. Если инако, то истинно глаголю как сенатор присяглый: толикими бедами утружденную отчину уморимъ, а в томъ как хотите совѣтуйте.

Ксондзъ бискуп познанский на то так отвѣчал: Потреба народ руски въскорѣ успокоити, а толиких многих справъ в сие малое время исправити невозможно; но совѣтую вам, дабы сие малое время отдали отчизнѣ на упокоеніе и установленіе мира и до бол(ь)шого совѣта с королем отложили.

Ксондзъ бискуп виленский також повѣдал: Впрям то великая и потребная справа о умиреніи народа рускаго смятеннаго великаго времени требует, а так скоро без размышлен(ь)я упокоити невозможно. И я вам совѣтую, да бысте до большаго совѣта съ королем отложили.

На сие воевода отвѣчал: Уж того отлагати немощно, ибо здравіе наше на нити. Еслибы мы не исполнивши обѣщаніе казаком роз(ь)вѣхали ся, то снова готовую подимем войну. Еще вооружена до сих временъ стоит Украина.

На сие ксонзъ виленский отвѣчал: если бы Русь озлобленную утѣшили и хотѣніе довол(ь)но духовным с митрополитом учинили, дабы ты, воевода, был краугол(ь)ным камнем соединяючи стѣны обеих странъ.

На то воевода рек: Христос Господь камен(ь) угол(ь)ный да соединит стѣны бюющия ся, а потом митрополита услышим совѣтъ.

Митрополит рекъ: Довол(ь)но воевода изрекъ, и хотѣніе Хмел(ь)ницкого и наше объяснил. И я с духовными о семъ кроля молим: ни о чем о ином, только что униты от давных лѣтъ наше отняли, то бы все нам возвратили, со всѣми церковными вещми, еще от Владимера Святого созданныя, також и прочая, что народу рускому належит благочестія, возвратили, какъ еще изперва по приятии крещенія от константинопольскаго патриарха имѣем и от насъ отнято, и потом от унятых все бы нам отданъ.

Лятскій ксонзъ бискуп познанский рекъ: Чему вы при королѣ Владиславѣ на коронации ¹⁾ о сих молчали, егда васъ раздѣлил со унятыми, кому чѣмъ владѣти, и отдѣленною частію только тѣшились? Для чего нынѣ всего просите—а сами тогда пред ним унятым призвали за их власное, а нынѣ своимъ называете?

На сие митрополит отвѣчал: Правда что тогда часть нѣкая дана нам, а мы мусили прияти яко подданые за неволю и тому радовали ся; но и то намъ не дано во одержаніе послѣ, а молили тогда прилѣжно, також яко и нынѣ своего потребуем.

На то ксонзъ Оранскій, владыка пинскій уныят отвѣчал, на мѣсте своего митрополита сидячи, которого в то время чортъ давил и бил. Явно се всѣм, панове мои, егда голова наша болит, то и всѣ члѣны дряхлуют; егда митрополит нашъ уж при смерти, и мы яко составы изнемогаем. Болит он не токмо тѣломъ, но и сердцем и душею, же в том сѣздѣ быти не может; умѣлъ бѣ он лутче вещь свою предложить ²⁾ и себя оборонити, выводил бы вѣру свою не от Владимера, но от Христа и Петра святого, на кото(ро)м костел основанный наш. Умѣлъ бы отвѣщавати паче мене, имѣючи бол(ь)шую вѣдомост(ь), что они не правой рѣчи договаривают. Ибо если мы за свое, а они також за свое почитаем, потреба тут кредложити ³⁾ и себя оборонити, выводит ли вѣру свою сему не помогает, а сим яще, что над надежду нашу поставленіе Хмел(ь)-

¹⁾ Слово «лятскій» приписано на боці перед словом «ксонзъ», а слово «на коронациі»—теж на боці перед словом «о сихъ».

²⁾ В оригиналі преложити.

яицского от нас вытягая оскорбляет, и совѣмъ наше владѣемое отнимает. А панъ Хмел(ь) постановленіе о благочестии положил тако: абы каждый с своих вол(ь)ностей радовал ся, то есть аки рекль: дабы христіяне и уніятове и римляне утѣшали ся. Почто ж сами хочете от своих вол(ь)ностей тѣшити ся, а у нас отлучаете волност(ь)? Добре прежде воевода повѣдал, что тут потреба аки нам волным в вол(ь)ной отчизнѣ принадлежит, а то неволя первая—вѣру нашу сносити, и от послушества римскаго нас и костел нашъ с козаками и добра наши насил(ь)ством хотят отнимати. Лучше бы на обнищалу ю Рѣчь нашу Посполитую смотрѣти, а такъ сурово на ню и на нас не наступовати. А то впрямъ вам отвѣщаемъ, что взяти того, чего желаете, у нас дѣло невозможно, ибо за гнѣвъ свой посягае на нас, что отнимаете, хотя и не ваше.

Ему ж воевода Кисел(ь) отвѣшал: Непотреба ту, мост. отче епискупе, выводити право, чьи бы то добра были и которой Руси належит. Я межи ими в том тщался и выговаривал еще на избирании кроля пана умершаго, что тая вся благодѣйства ¹⁾ Руси, не (в) унѣи еще будущей належит, ибо той Руси котора была, а не той которая еще не была, яко то вы унѣяци. А то что о святомъ Владимиру рекль еси, от которого не вѣру выводим, но вол(ь)ности от него данныя нам, о чем выше реч(ь) была.

На сіе отец митрополит: а понеже все благодѣяніе намъ, старой Руси, а не будущим еще уніятю принадлежать, дабы все намъ отдано было—просимъ.

На то ксонъ Злотый, владыка смоленскій уніят рекль: Яким правом хочете от нас отбрати: Промов или лѣвом, нос ест: миром или войною? Аще удержати вол(ь)ности не можем, то прежде нашу пременити жизнь, потом добра наши отняти имѣете.

На то от. митро.: Уж мы мовили о том дово(л)ьно, якої ²⁾ то Руси тое добро належит, и основание которой построено; а если нам—старой Руси належит, того мы и просим.

На то владыка пинскій: Развѣ нас заневолит(ь) кто может, до чего еще за королевским панованіем сего не приходит, и за божію помощію не придет; в то развѣ время все от нас отъято будет, когда кроля нашего не будет.

На то воевода: Я тут вижу, что все жестоко меж вами, однѣ ³⁾ хотят все взяти а другія ничего не хотят дати. Аще ли в том спорѣ будете стояти, згоды между вами и ни покою в Речи Посполитой не будет, инако поки война открыет ся. А си трудности яки суть кровавы, кто не терпѣл, тот не вѣдаст, мѣгъ яко немощному—дали ся знать.

На то кс. бискуп ⁴⁾ виленскій: Дабы не спирати ся много, но от обоих стран рассудити и между собою згожати ся, а такъ и мир будет; чтобы одна Рус(ь) была, взяти на разсужденіе, а вѣдаю—обѣ страны несут(ь) тяжкия дозгоды, егда изыщем ⁵⁾ права умершаго кроля.

На то отец митр.: Мы о тых правах не вси вѣдаем ани их примовати, ани над ними сидети можем сами. Треба о тым особно сеиму, чего нам неудобност(ь) времени возбраняет, бо о том о вѣре нашей и вашего костела много есть разсуждати.

На сіе кс. бискуп виленскій и ксонъ Словиковскій каноник краковскій: Не треба тут о уставах грецких и римских разсуждати, понеж едина вѣра и един богъ, и сейму другово отомъ ненадобет.

Потом воевода взяв тая постановленія и читати тихо начал: О исхожденіи Святаго Духа глаголет: Мы так вѣримъ, что Духъ Святыи Отцевскій и Сыновскій, и довольно ест(ь), а какъ походит—школьное о том дѣло, а не наше; О третьем мѣстѣ ⁶⁾, если тамъ огонь или иное терпѣніе, о том не треба спирати ся; тол(ь)ко что бол(ь)ше признаваем, что треба полезное сотворити церкви. О папе ж тако признаваем, что первый мѣстом, и что имѣл святыи Петръ, тѣмъ владѣет.

¹⁾ Бенефіціі.

²⁾ Приписано: которой

³⁾ В ориг. аднѣ.

⁴⁾ В ориг. бискуп.

⁵⁾ Себго чисталище.

Но мы, дабы для того от святого отца патриарха констан. хотѣли ся отторвати и от послушанія отпадати и от вѣры ся отлучати, которую мы единою приявши, и крещеніемъ святымъ посвятили ся ¹⁾. Аще бы мнѣ колико корон пол(ь)скихъ давано было, или под мечъ ити велѣно,—изволил бы погинути, нежели инако вѣрити; и аще бы на то вси позволили, я бы один остал. Нѣсть в нашей вѣре, как и сами знаете, никакой ереси, в том в чимъ разньствуемъ с вами, вси нас еретики с римлянами имянуют еретики, по что ж мы называли бы ся сами еретики?

Ксонзъ Словиковский: Мы вас еретики не называем, а ни единой ереси в вѣре вашей видимы. Великий споръ о похожденіи Св. Духа есть меж нами, но якъ восвода повѣдал, школ(ь)ная та вещь. И в том словеси токмо, а не вещью разньствуемъ. Греки глаголют: Causam, mi: principium Spiritus sancti; они per, mi, ex, etc.

Митрополит тосей розмовы зъ болѣзнію слушал, ани до единыхъ речей не приступал, ани позволял на сіе, говорил ²⁾: Мы не истязуемъ ани изязовати мыслим о вѣре, ани задаемъ ³⁾, какъ кто вѣрит, ани отвѣщаемъ. Если нас кто испытати хошет, какъ вѣримъ, уж не тайно всѣмъ сіе. Справил то С. Духъ, отцы святыми на вселенскихъ соборѣхъ; а адѣ в Варшавѣ неради истязанія, но умирения сеймъ поставленный. А если для того сеймъ, не истязуемъ вѣры, но что было церковное издавна, и нынѣ да будетъ отдано.

На то ксонзъ бискуп виленский: Аще нынѣ нелзѣ, но на будущій сеймъ отлагаемъ истязаніе о Дусѣ Святѣмъ. Понежъ сіе не ново, но всегда мы о томъ спор имѣли, и еще обѣщаемъ при судяхъ имѣти истязанія.

На сіе отецъ м.: Нигдѣ ж не писано дабы Духъ С. походил от сына.

Ксонзъ бискуп: Обрѣтаемъ на соборѣ Флоренскомъ.

Отецъ м.: Той не есть соборомъ, и не называемъ его правымъ.

Панъ восвода: Нетреба тутъ спиратися о вѣре, только тое постановленіе либо прияти либо отложити. Понежъ молимъ ся в церкви на всякъ день о соединеніи вѣры, а вышедши из церкви озгодѣ рещи не хошемъ, и либо за прошеніе наше дастъ богъ соединеніе, мы не приемлемъ.

На сіе митрополит: Не о соединении нынѣ з'ѣздѣ, но о добра намъ належащая; вѣры учити ся у васъ не помышляемъ; до истязанія такожде приступати не изволяемъ, и до конца если не одержимъ с ласки короля и васъ всѣхъ пановъ всего что наше, и о чемъ просимъ, не позволимъ ни на что, и ни единого согласія не хошемъ. Аще бо инако, не потреба уж и в Киевъ возвратити ся намъ, тамъ бы развѣ в Днепру напивати ся воды имѣли. С тѣмъ нас и козаки поневоли сюда послали.

Ксонзъ бискуп познанский: Дивная вещь, же святительству твоему тыхъ повелѣваютъ, которыя бы повелѣнія вашего слухати должны. Oves vocem pastoris audiunt; аще ли сут(ь) овцы святител(ь)ства твоего, имѣли бы слухати пастыря.

Митрополит: Долженъ бы и рабъ и подданный пана слухати, но нынѣ не слушаютъ, и намъ не токмо яко овцы, но яко подданныя паномъ своимъ повелѣваютъ.

Также и панъ восвода: егда бы, пане бискупе, встали Мазурове, еще бы с ними горшая была справа! Ярит ся всегда той, кто кого побѣдит, уж то истинно глаголю многожды, яко присяглый санатор, что будетъ война, и митрополитъ съ духовными будутъ в Днепру. А козаки снова закличутъ: ад арма ад арма, тоестъ до оружія, до оружія.

На что бискуп познанский: Почтожъ насъ в вол(ь)ной отчизнѣ изневоляютъ? Ей, либо насъ богъ казнил, но еще живетъ на небѣ, и не до конца разгнѣва ся на нас! А по козацку в Речи Посполитой и у короля пана того чего вы хоцете, получить вамъ невозможно.

¹⁾ Фраза не докінчена.

²⁾ В ориг.: горил.

³⁾ Пояснено: вопрошаемъ.

На что воевода: Не стою я здѣ ани по римску ниж по казацку, стою аки санатор присяглый, тоє глаголя: Кто не хошет смирити ся, сей виною будет войны новой! ты, отче митрополита хошеш все взяти, а уняты ничего не хотят дати; блажені хотяци мира, сотворите мир для бога.

На что от. митр: Уж я обѣщал ся до согласія приступити, но тол(ь)ко свое впрям просим, да учинят мои духовныя совѣт, аще ли со мною совѣт(ни).

На що епископ Лвовский православный; отець архимандрин печарский, отець игуменъ михайловский повѣдали: Мы со отцем митрополитомъ единой воли и хотѣнія; инако—аще бы отець митр., восхотѣл премѣнити предложеніе, а приступити к согласію их, мы свидѣтел(ь)ствуемъ на отца митр. Да идут панове униты или до костела римского, или куды хотят, а намъ от всѣхъ церквей со всѣмъ сокровищемъ отступят.

На что бискуп виленский: Вижу, здѣ вам уж не о благочестіи, но о держаніи панства идет! Тщета обаче рити ся, но на права и на вол(ь)ности Речи Посполитой поглядати!

Пан воевода: В великомъ спору идете. Имамъ страхъ здѣ страхомъ моимъ повѣдати, тяжестно бо кому будет, что возглаголю. Вы отцове униты аще будете в своемъ споре естоти, погубите отчизну не хотя ничего уступить для упокоенія всей Речи Посполитой. А ты, отче митрополито и вси духовныя, изволите вѣдати о семъ, открыю вамъ остатний совѣтъ. Уже на прощеніи с паномъ гетманомъ запороскимъ, совѣтуючи с нимъ о мирѣ, и онъ приказалъ наибол(ь)шее имѣти попеченіе о благочестіи и о разореніи уни—«А инако мы или паки до войны, или до короля пошлемъ просячи, абы намъ Зборовское постановленіе подтвердилъ, и милость свою о разореніи униі оказал. Прочая тебѣ, пане воеводу, вручаемъ, дабы покой совершенный и упокоеніе мира створил, во иномъ же самъ познаешъ какъ творити».

Отець митрополит не разсуждая гетманскаго приказанія стал притомъ неоступно, же мы о всемъ просим. На то ксодзъ бискуп познанскій съ гнѣвомъ повѣдал: В неволю бо толику нас не введете, а я до короля ѣду, и извѣщу тоє совѣтованіе. И такъ ничего не совершивше разѣхали ся.

В е д ѣ л ю ¹⁾ на службу божию приѣхалъ к намъ воевода и пан киовскій с прочими панами обывателями. По службѣ божіей сѣли ²⁾ з духовенствомъ панъ воевода и панъ киовскій, моля отца митрополита, что умыслил в той справѣ. На что отець митрополит отвѣщал, что азъ вчера предолжилъ предъ всѣми бискупами и пред(ва)ми сенаторами, же никако своего унитомъ не поущу, но zelo короля пана и васъ всѣхъ пановъ о сие просим.

На что воевода: «Преосвященный отче митрополите, и вы отцы честнии, не надѣйтесь на князя ни на сыны челоувѣческія, в нихъ же нѣсть спасенія, изыдетъ духъ его и возвратится в землю свою, в той день погибнутъ вся помышленія его. Нетреба благочестія нашего на силу козацкую полагаати, благочестіе бо когда оружіемъ встанетъ, оружіемъ и падетъ. Потреба при разсужденіи Речи Посполитой вся творити, и како пришла бы вещь(ь) до войны великой, побѣдили бы Поляки, мы бы згнули, побѣдили бы казаки, вы по старому бы слуги слугъ своихъ были бысте. Я такъ совѣтую: первѣе—дабы самы сеймъ не разрушили, за которымъ разрушеніемъ вол(ь)ности войска Запороскаго, которыхъ они еще утвержденныхъ не имѣють, а вправду у нихъ милость и вѣрность погубимъ, вѣдаемъ бо добре, какіе у нихъ нравы егда сеймъ ради нашего благочестія разрушитъ ся, то внезапную войну сотворимъ. и навѣки зломышленіе на благочестіе наше отъ Ляховъ будетъ; побѣдятъ ли Ляхи ино мы погибли, побѣдятъ казаки, мы по старому в служеніи имъ. А потомъ егда панства ани рядити ани удержати сами возмогутъ, достанемъ ся в чии третія руки. Втретіе, начнемъ о зборовскихъ правахъ, на которыхъ все стало, и изволимъ паки на сеймъ о разрушеніи униі, аще ли съѣздъ будетъ, но нынѣ ничего не получимъ, что смы взяли кровію, и паки будетъ война, и при комъ побѣда будетъ, той и право писати будетъ. И какъ то зло ест(ь) ни с чѣмъ отсюду

¹⁾ 9 січня н. с.   ²⁾ Сѣли написано двічі.

от'ѣхати, так ало (есть) споромъ своимъ сеймъ разрушити, и вол(ь)ности войску Запороскому не утвердити, и войну наглуу и страшную сотворити. Но лучше с потѣхою до краев своих и съ святым миром, и до войска Запорозскаго с вол(ь)ностями ѣхати, и до тѣх убогих християнъ с волею, которія в плененіи нынѣ живут.

«Опрочь всего что есть в Литвѣ обиды святой церкви чрез право умершаго короля, дабы сіе за универсалом нынѣшняго короля скоро привернено было, и правднй монастырь Лещъ зовомый дабы был отданый православнымъ; Купятицкій дабы был привращенный. в Смоленску дабы братьям нашим по хотѣніи их збыло.

«В Коронѣ ж церковь Любел(ь)ская, владыцтво Хелмское празднующее чтобы были отданы; владыцтво Премысльское дабы привращено, а Жыдычнѣ дабы был привращенъ до митрополіи; владыцтво Хелмское, Бельское, Красноставское, Премысльское дабы нам даны; токмо владыцтво Володимерское остане в Коронѣ, Лвовское же смятеніе дабы успокоено было. То аще бы мы сіе прияли, довольно бы нам; прочая на будущій сеймъ отлагаем. А егда будем в такой же власти, ино как умрет владыка, который униат, у которых в животѣ отбрат(ь) невозможно, то н силоу отняти возможно будет; и вскорѣ помощію божіею унія исчезнет, а благочестіе пропѣтет. Инако ж кто разумѣет, и речет. А коли сила наша ослабѣет. Удобно что и одержим—погибнетъ. Все бо идет за силоу; пшахом права и присягано нам, все сіе измѣну взяло. Что ни ест(ь) нынѣ одержати можем, сіе и примемъ, а покою сейму не разараймо, в том бо здравіе и погібел(ь) наша.

На сіе наши: Яко мы обѣщалис(ь), в том стояти будем и же на такой подѣл добръ наших сухих не попустим, но о всем договаривати ся будем. Не разрушим тѣмъ сейму ниж разорвем мир, что нашего довариваем ся; той бол(ь)ше рветъ сеймъ и покой, кто чужаго отдати не хочетъ.

«О утверженіи постаповленія под Зборовом, о волностях козацких не договариваем ся, ани прилагаем ся до того, но на их крѣпости и силѣ никто ж может основатис(ь). Мы нашу обиду предлагая упокоенія просим, на будущій сеймъ справ наших духовных не отлагаемъ, нынѣ вѣщше не съ смѣхомъ да отвѣщаютъ намъ панове и ксондзы.

«А при сем аще бы сами и над козацкое хотѣніе, которое корол(ь) обѣщаль, что противу сотворяли, сами бы есмь от них возвративши ся погібли, яко ты паве воевода их объявлене в Киевѣ слышал. Лучше нам ни с чим до Києва ѣхати, а так не наша вина будет, но тѣх которіи противу отвѣщают, нежели с тѣм что ани народу Рускаго, ани казаков увеселит, и что уж они приказали дабы смы инак не позволяли, о сем зело вас молим.

На что воевода: Неудоб взяти у короля, и Речи Посполитой не можем повелѣти. Мы просим, они не дают, неподобно бо просим; лучше просить, дабы и оиѣ позволили.

На то митрополит: Кто хочет, да приступает к согласію их, азъ же яко духовенство вчера глаголало противу мене, инако сотворит(ь) не могу.

Настоял многожды воевода о согласіи скором, но мы на разсужденіе взявши, уступихом во ину хранину, и тамъ на обѣ страны уговоривши так воеводѣ говорили: Любо и нам небезпечно и тщета церкви божіеи, и с неутѣшеніем тѣх, которіи в надеждѣ остоют королевской милости и Рѣчи Посполитой, обѣщаючи себѣ отданія всѣхъ добръ, которыми без правды уніаты владѣютъ,—но мы, смотрячи на трудности Речи Посполитой, дабы договором своимъ бол(ь)ши не трудити их, надѣяся себѣ болшей королевской милости, смотрящи и на высокую честь в той справѣ, и совѣтъ таков усовѣтовали, и вам изьясняем: дабы нам панове уніати посредство всѣхъ добръ, всѣхъ престолов, и всѣхъ церквей уступили, а сами дабы ся боле не множили. По их же скончаніи дабы намъ вси добра во владѣніи отданы были.

Слышав сіе воевода, с жалостію повѣдал: Всеу вижу мой и труд, всеу мое и тщаніе, вещи наклоненныя убрщаютъ ся в горшее, аз и руки умываю, и бол(ь)ши

истязоватис(ь) не хошу. Вы еще можете, сами справляйте. Подобно ли то, дабы ровная нам шляхта далась поддати нам в неволю? или на сіе изволити может ли кроль(ь), дабы привилея его от нас обезсечены быт(ь) могли? О неудобных вещах молим. Не лучше ли то до отобранія всѣх наших вещей не будучи досадными Речи Посполитой и королю, пождати мало. А по скончаніи живущих униатов, гдѣ-нибудь покажет ся умерый, дабы униатом не давано, но нам да будет возвращено, а инде и силою отимем, а так все свое обрящем. Или не говорих с послами козацкими о том, но егда им совѣтъ той предложу, который полагаю пред вами, чаю, что и онѣ на сіе изволят, на что вы не изволяете.

Призвано тогда послов козацких ы тому сидѣнию, которым воевода свой совѣтъ ухипренно с ыными розговоры объявил: о пол(ь)зѣ покоя, и не о пол(ь)зѣ войны.—«На что бы вы панове молодцы восхотѣли изволити либо нынѣ договариваючись всѣ добра от униатов хочете побрати, а волности свои и права зборовскіе имѣти не утверженые, сеймъ разрушит(ь), и паки непокой сотворивши отчизну воевать(ь)? Или обѣщаніе от короля такое имѣти, по смерти ж нынѣшних обладателей униатских всѣм добром их владѣти, и вол(ь)ности свои и права зборовскіе и покой имѣти утвержденный, и ни с чѣмъ отсюду от(ь)ѣхати, и сейму не разоряти. О чем мепя пан гетман просил, дабы прилѣжно о том тшал ся».

Отповѣдал нѣкто одинъ от казаковъ, Иванъ Крековенский ¹⁾: Пане воеводу, трудно нам насилством что взяти у короля и Рѣчи Посполитой. Любо повинни есмы договаривати ся обѣщанія под зборовского, что унны до конца разорена имѣла быти, и добра их возвращены нам; аж но нынѣ не все возвращают, лучше взяти чтонибудь, а по обѣщаніи вашем дабы по смерти нынѣшние унѣятв нам возвращало ся—нежели ничего не взяти, и сеймъ розорвати. Обаче ²⁾ и унѣятв не все в одно время от нас отобрали, но во многое время почасті, такожде и мы от них помалу отнимаючи будем отбирати.

Сіе слышав воевода порадовался. Тутъ еще спомнили архиепископію Полотцкую, которую владѣет Силава уният з митрополиею,—и тое обѣщав воевода извѣстити королю. И такъ розѣхали ся воевода и послы козацкія нацѣр до архиєпискупа.

В п о н е д ѣ л о к ³⁾. Послал митрополит до воеводы, дабы sprawy наши вдаль(ь) не протягалися, в то же воевода туждати ся обѣщав.

Во второк, в девятом часу заслыли панове и послы в хранинѣ санаторской чрез день и чрез ночь, аж в среду в девятом часу сеймъ скончавши, и короля благодаривши отгошли. В том дни митрополит был у ксенза архиепискупа гнѣздинского на обѣдѣ, у него ж о ходатайствѣ его просил до короля, он же архиб. обѣщав.

В чвартекъ кроль на лов за двѣ мили ѣхал, и погребаніе пана маршалка коронного было. Казанья казав ксенз Иванитцкый капоникъ лутцкый. Того ж дня митрополит с воеводою жалостнѣ розгаваривали о сконченіи сейму, о неутврженіи ⁴⁾ sprawy благочестія.

Того ж дня всю ночь(ь) отецъ нареченный витепскый туждал ся списуючи, чего домовляти ся имѣют.

В п я т о к ⁵⁾ рано воевода написал челобитную до короля от митрополита и духовенства: прислал до прочитанія и подпши отцу митрополиту.

Сушлика до короля:

«Приѣхали есмы адѣ на сеймъ повелѣніем и поставленіемъ вашей к. м., а потом и от гетмана и войско Запороского в той пут(ь) бол(ь)ши нужде нежели волею присысланы. Чего ради есмы приѣхали, явно в. к. м.—сіе по обѣщанію данном под зборовом войску Запороскому. Мы ж о том безвѣстны будучи, егда там ниж были, ниже видѣли, на что сам Богъ свидѣтелем есть, тако написано, что унѣя на том сеймѣ, такъ яко совѣтовано будет с митрополитом киевском и в ду-

¹⁾ Крековецкый. ²⁾ Пояснено: пожеж. ³⁾ 10 січня н. с.

⁴⁾ В орг. неутверженія.

⁵⁾ 14 січня н. с.

ховенством, имѣетъ быти разорена, и добра всѣ с церквами имѣютъ быть отданы. Но ужъ адѣ полторы недѣли ждемъ раяказанія в. к. м., а надѣхомъ ся, что на семъ сеймѣ все исполнитъ ся имѣло. Но не вѣмы чему в небреженіи сіе дѣло, что раа толко у бискупа виленского схожденіе имѣвили, а кто бы насъ слушал, ни единого не имѣли. Утѣшалъ насъ воевода кievский милостію в. к. отъ дня на денъ(ь), потомъ же сеймъ скончивъ, а мы ничтожъ получили. Нимѣтъ жъ безъ права безъ возвращенія добръ церковныхъ отъ ѣзжаемъ. Если, сохрани боже, за сіе, запалитъ ся огонь в козакахъ, мы предъ престоломъ божіимъ и в. к. м. о нашей невипности свидѣтельствуемъ.

«И сами чаемъ здравіе свое погубити за адѣшное бытіе и возвращеніе бездальное, зане намъ козаки Днепромъ грозятъ, такожъ и самому пану воеводѣ до Києва нѣпочто ѣхать.

«Дѣла тутъ ни единого блага видимъ, какъ отселѣ и с чѣмъ отъ ѣхатъ(ь) имамы. Далъ посредство панъ воевода именемъ вашей королевской милости, чтобы утѣшатъ(ь) тѣмъ. А мы такъ послани, чтобы мы или все одержали или ні с чѣмъ возвратили(ь). Мы жъ обачъ граждане отчизаны и вѣрные подданныя в. к. м., вѣдая, что имѣетъ быти отъ ѣзда нашего безъ постановленія,—главы наша и здравіе будетъ не безъ страху,—

«О трехъ рѣчей просимъ:

«Первая: Архиепископія празнующая ¹⁾ владычество Лутское, Хелмское, Премысльское, архимандричество Жидичинское, церковъ(ь) Любелъ(ь)ская, монастырь ²⁾ «оминату» Лешъ—дабы намъ отданы были, и привилена дабысмы имѣли.

«Другая прошенія наша: Понежъ постановленія ни единого имамы, и о семъ молимъ, дабы намъ правомъ сіе утверждено было, и что ни есть в тотъ часъ порожило было, то намъ за милость королевскую дабы привращено было, и что потомъ которое опоровнитъ ся отъ унятовъ, намъ же бы возвращено было, и дабы о томъ печатъ(ь) королевская дана намъ была для сущія правды.

«Третья: Дабы церкви вси, которыя в правахъ при королѣ блаженная памяти сунъ(ь) намъ даныя, отданы были—сирѣчь: в Вилни, в Смоленску, в Пинску, во Л(ь)вовѣ, и по иныхъ градѣхъ, которыя имамы в росписи написаны.

«Тѣ три изпрошенія егда за милости королевской примемъ, тѣмъ утѣшимъ народъ Рускій и войско Запороское, то и возвратимъ ся в Киевъ. А если того не одержимъ отъ милости королевской, яко тамо главы наша имѣемъ нести подъ мечъ, тако и адѣ в. к. м. права наша полагающыя и главы наша подъ ноги в. к. м. помѣтаемъ».

Того жъ дня в пятокъ королъ(ь) прислалъ к митрополиту пана Обуховича, писаря великаго княжества Литовского, довѣдующись, что имѣетъ ли ѣхати митрополитъ к Киеву, и велики удивляя ся, почто тако хочетъ скоро ѣхати в Киевъ. А самъ обѣщаваетъ милость митрополиту и попеченіе ³⁾ велие имѣя, «дабы васъ утѣшилъ». Во утрий день васъ проситъ до пана подканцлѣря литовского, такожъ зазывалъ князя маршалка литовского, воеводу Киселя. Тамъ же обѣщалъ волю ихъ сотворити и ходатайствомъ своимъ милость у короля обрѣсти. Отецъ митрополитъ благодаривши за сіе королевскую милость, на сидѣніи обѣщалъ ся быти, и в Варшавѣ хотъ(ь) и с трудностію мало время пребыти.

Того жъ дня отецъ митрополитъ былъ у князя Вишневецкаго на пиру, гдѣ коликонадесятъ сенаторовъ и много прочихъ пановъ было, которыхъ довольно и богато учреждено, а мусиюко королевскою и войсковою. Тамъ же князь Вишневецкій обѣщалъ ся надъ иныхъ и лучши всѣхъ милость свою к нимъ имѣти. Панъ канцлѣрь за здравіе отца митрополита такъ рекъ: За здравіе вашей честности, господина и пастыря, и за всѣ овцы твои пию и проч.—начавши отъ пана воеводы кievского до пана воеводы руского и проч. Таможъ князь(ь) Радивилъ гетманъ литовский, воевода троцкий, воевода смоленскій, панъ гнѣздинскій, панъ подканцлѣрьскій ксвондзъ именованный епископіи премысльскій и вси инии панове с великою

¹⁾ на боцѣ: порожнующая.

²⁾ В ориг.: попеченіе.

честію отца митрополита вси почитали, и были там до полунощи, потом от ѣхали. Князь (ъ) Вишневецкій имянно обѣщал ся отгу митрополиту и с клятвою во всем услужить, токмо дабы его просили; наипаче же козаком готовъ служит(ь)— «ѣ дому бо моего войско Запорозкое начаток свой взяло; дабы большее развострашеніе имѣло, должен аз о них попеченіе имѣти». Тамо ж канцлѣра на сидѣніе и ксондза арцыбискупа познанского во утро просил пріяти.

В с у б о т у ¹⁾ во осмом часу было сидѣніе у ксондза бискупа гнездненского, на котором был ксондз сам арцыбискупъ, бискуп познанскій, канцлѣръ коронный, подканцлѣрный, ксонжа канцлѣръ литовскій, воевода киевскій, воевода браславскій, отецъ митрополит съ духовными своими; а отецъ владыка лвовскій и архимандрит печарскій за немощ ²⁾ не были.

В первых на том сидѣніи рек ксондз арцыбискуп гнѣздненскій: Король панъ, хотя вскорѣ тшаніе о упокоеніи имѣти, а болый сего ради дабы и Речь Посполитая в страху не была, и дабы по обѣщаніи св(о)емъ подъ Зборовом войску Запорозкому довол(ь)но учиниль, и нам приказал у вас спросит(ь), чего у короля вы хотите.

Панъ воевода киевскій: уже бо имѣли разговор наши православнии съ униатами у бискупа виленскаго, гдѣ съ собою ни в чем не соглашались(ь). Я в то время и доселѣ приводя их к смиренію, люблю и отавсюдо боя ся, казаки бо мечем и водою грозивши к вам и нехотящаго мене выслали, яко сам отецъ митрополит все сіе вѣсть.

Отецъ митрополит: Приѣхал аз з духовными моими на нынешній сеймъ, частію яко званый посланьемъ от короля, частію жъ и нуждею от казаковъ изгвавъ, дабы ѣхал, и просиль обѣщанія у короля под Зборовомъ о разореніи униі. Не хотѣл бы аз сего обѣщанія и добръ намъ належащих, которыми униати владѣют, отискивати; но иж и без мене сіе под присягою боя ся, казаки бо мечем и водою грозивши к вам и нехотящаго мене выслали, яко сам отецъ митрополит все сіе вѣсть. «Какъ отецъ митрополит восхощет о разореніи униі, все сотворити обѣщамъ», сего ради и корол(ь), хотя обѣщаніе свое козаком исполнить, мене чрез писаніе свое призват(ь) изволил, и сего ради казаки мене и нехотяща выслали, дабы о разореніи униі обѣщаніе королевское одержал. А чего бы аз хотѣл и совѣтъ имѣл з духовными моими, на первом сидѣніи у ксондза бискупа виленскаго открыл, и днес(ь) о том же прошу, что нам вси добра, которыми униати владѣютъ, принадлежат, а так и о всѣ добра просим. Униі разрушатъ не мыслим, ани их в чем неправо вѣруют истязуем. Токмо о наше сущее, что они без всякаго права от насъ от'яли, до престола королевскаго о том припадаю молим. С тѣмъ нас и казаки виправили обѣщая нам сіе: «Или со всѣмъ что нам пристойт, или ни с чѣмъ к нам ѣдите; аще ли ж в том что нам есть негодно, согласитесь(ь), вѣдайте о том, что до Днепра вас конечнѣ попровадят». Полно бы уже, панове, и короля пана, и сеймов, и всего панства смущати, полно ж и намъ от униатов обиды терпѣти, а лучши бы смирити.

На сіе канцлир литовскій: Что ж вы за кривды терпите?

Отецъ митрополит объявляет вкратцѣ обиды свои и договоры:

«Блаженной памяти корол(ь) услуженіе таинствъ и дѣтемъ ученіе в благочестии живущим, а не убитомъ позволивъ присягою своєю утвердил. Но униати противно тому противились и не допустили вол(ь)наго имѣти служенія таинствъ и благочестей яко во Л(ь)вовѣ, в Люблинѣ, в Красном Ставѣ, в Билску, в Литвѣ, в Смоленску, в Витепску, в Кобрину и в прочих градѣх, гдѣ наши благочестивыя были,—за что наши тагалися и вол(ь)ность до насилія един на другою имѣли.

«Владыцтво Премысльское при нас навѣки было обѣщано стоять, по том у нас право от'ято; просим дабы было привращенно.

«Церкви муроват(ь) и созидат(ь) волно было наши ж в Яновѣ строити начала, они разрушили, в Сокалѣ муроват(ь) не дали. «Типографовъ за выпечатован(ь)емъ катехизмов наших злыми обложили, яко во Л(ь)вовѣ.

¹⁾ 15 сѣчня в. с.

²⁾ 3 ориг.: і за немощ.

Во Львовѣ, в Витепску, в Полотцку, в Вцл(ь)ни до судов гражданских не при-
емлют наших,—просим дабы двѣ части наших было, а унитов едина

«Братства имѣти не повелѣвают в Смоленску, в Брестю, в Бил(ь)ску и в про-
чих городах.

«Монастыри Святого Спаса, ст. Ануэрия и проч. ксондзъ Крупецкий вла-
дѣет, которые наши были. На Вилчу под Прешлем Пресвятой (1) Пречистой, въ
Мсциславѣ церквей не отдано, св. Троицы, св. Спаса, в Могилевѣ такжеже мона-
стырь Св. Спаса з доходами.

«В Вцлни трех церквей не дано: Воскресенія Христова, св. Иоанна и св.
Григориа на посадѣ.

«Также просимъ Вишневецкаго, дабы изговорил гетману литовскому, егда
будем тѣ отбирати церкви, чтобы там смятеня не было.

«Купятицкий монастырь дабы свободен был от присуду, и дабы вол(ь)но
было церковь строити в Пинску, повеж в сие смятеня сгорѣла. В стѣнах Смо-
ленских мѣсто св. Аврама. Под стѣнами Смоленскими церковь Бориса и Глѣба
не дано, на их же привилея имѣем от умершаго короля на вѣчныя времена.

А что оцает владыцтво Смоленское при ксондау Злотым до умертвія его,
архимандрію Смоленскую, которая имѣет церковь Благовѣщенія Святей Бого-
родицы в стѣнах Смоленских, с приходами ей належащими просим с привилеи.

«Крестъ знаменіе архіепископства отцу митрополиту заказано носити,
дабы был привращенный,—просим .

«Права на Святую Софію и на архимандрію Овруцкую, на манастыр Выду-
бицкий униты не отдают.

«В постановлении положено, дабы церквей русских от нравов греческих не
отлучаю, а пан Гарабурда в Литвѣ, церковь на костел, а приходы до ней нале-
жащія самъ емлет. В Острогу Святой Троицы с приходами на костел
обращена и езувитом отдана, такжеже Сураж тѣм же езувитом отдан.

«В земли Премысльской, Самборской, Кременецкой и в иных странах свя-
щенники яко подданы на панов работают,—дабы были свободенны от того.

«Суды духовныя, митрополитские и епископские дабы были сохранены по
дан(о)му праву от короля Августа в лѣто 1511-м (1) от Рождества.

В Билску униты такое право одержали, дабы кто не уннат, во граде не жил,
на за градом.

«В Орши ксондзъ официал наших не доущает до права.

«Тѣ обиды наши и тягости от унитов предложивши перед вами припадая
молим, дабы смы вся тая восприяли, а все бы то исполнено было, что король-
под Зборовом казаком обѣщал, и что они нами повелѣли справити, инако жъ му,
симв ѣхати ни с чѣм, Богом токмо засвидетельствовавши и вами всѣми, что мы
сохрані боже, нѣсмы виною злых».

На сие канцлѣръ: Сие ваше хотѣніе и козацкое, что вы единаго хотите, дабы
унія разорена была, а благочестіе умножено,—получати вам мощно.

«Договор козацкий о благочестіи.

«Унія которая от давных времен между нами враждует, и до смятенія между-
особнаго приводит, яко не единою за присланіемъ папежа чрез легата безчестна
была, что явно в судѣ; такжеже и умершей кроль хотѣл милость свою оказати
и унію разорити и от церкви отгнати и нашим с приходами церковными отдати,
они же хитростію умыслившие многоу послушав ся не отступили. И мы бол(ь)ше
не изтяуем, что от старост на что нашими православными строено недавно, то
бы нам отдаю и нынѣ»¹⁾.

С того договору канцлѣръ искушал, что козаки не изневоляют их всѣм чѣмъ
уннаты владѣют, но токмо что не от многих лѣтъ восхитили которые церкви,
тѣ бы возвратали ся, яко то: любельская, красновставская, сокальская и проч.
Которыя король отдати обѣщает, тщета вам больши договаривати ся—о всѣх

¹⁾ Слова «на что» и «недавно» дописані.

церквах с приходами, понеж и козаки не о всѣхъ просят; но взявши вол(ь)ю часть вѣкую церквей и доходов, без боязни от ѣдете на Украйну.

На сіе митрополит: Для чего их приѣздъ козацкий и с которым договоромъ,—аз вѣмъ. Унию от древнихъ временъ сказываютъ быти, была при¹⁾ Исидорѣ митрополите²⁾, который ж никакихъ церквей с приходами до унии не пригужал. А недавнимъ временемъ забраныя церкви и приходы ихъ, уже послѣ Сидора от давной унии, недавно за кол(ь)ко лѣтъ, за Потѣя и иныхъ, егда уж у насъ церкви с приходами отнято, о томъ то³⁾ козаки договариваютъ ся. А если бы о томъ козаки и не просили, но мы яко обиженныя имѣемъ адѣ плакати с плачемъ многимъ, чтобы намъ приврачено, которое наше есть.

На сіе канцлѣрь: Не потреба вамъ о томъ о всемъ много говорити, чего сами козаки не договаривали ся. Аме вы о всѣхъ приходахъ с церквами просите, своїми почтотоючи, которыми днесъ униаты владѣютъ, то потреба того судомъ доходити, если то вамъ, а не униято строено.

На то канцлѣрь коронный: Напрасно тутъ судитися, пе суда адѣ мѣсто, но любви. В любви со святительствомъ твоимъ по воле короля хошемъ вся сотворити. Уже есте просили короля и одержали за свое; нынѣ ж иншаго хоште, яко то о церквахъ назначены от умершаго короля и проч.—Зрив суплицѣ. Повелѣваетъ то все корол(ь), токмо архиепископии Полотпкин, что тамо лежатъ тѣло Иосафата, отдать не можетъ; а наипаче еще и архиепископъ нашъ живѣ тамъ, и проч.

На сіе митрополит: Той архиепископъ не власныи свои тамо держитъ приходы: и архиепископию и митрополичу.

На сіе канцлѣрь литовский: Съ правого держитъ привилія, а не справа людскаго.

На сіе канцлѣрь польский: Да будетъ впредь о той архие(пископии) испытаніе, нынѣ же иная своя хотѣнія изъявляютъ.

Отепѣ митр. челъ всѣ рядомъ хотѣнія с такимъ договоромъ: любо вамъ приходитъ хранити ся и не чаяти возвративши ся на Украйну живымъ быти, а народъ руский ожидаетъ насъ, чаячи яко полезное справим. И нынѣ же мы видѣчи Рѣчь Поспслитую⁴⁾ трудну откладаемъ о большихъ справахъ до инаго времени, надѣяся на милость королевскую. Нынѣ ж о сихъ просимъ:

1. Церкви во усталвенияхъ Владислава четвертаго назначенныя дабы были возвращены.

2. Вол(ь)ное ученіе о благочестіи и служеніе тайн, которыхъ во Л(ь)воѣ і в прочихъ градѣхъ не повелѣваютъ. Тамо ж с пресвятыми тайнами итти по улицы умершихъ нести с пѣвнемъ неволно etc.

Что панъ канцлѣрь велми поношаючи отвѣшал: Ихъ мы сами признаемъ быти тайны истинныи греческия, чесо ж ради ихъ не почитаемъ? Знаемъ мы то вси, что и богословы римския о сихъ свидѣтельствуютъ, что правы суть тайны греч. О нихъ же я прилѣжно испытывал и на рассуждение подавал, могутъ ли Греки спастися?—совершенно ми отвѣшали, что получаютъ спасения, токмо между нами такая ровница, яго между родною братнею, егда оба два единой матери, но обаче межъ себя такимъ и онакимъ⁵⁾ сыномъ называютъ ся. Єдина насъ породила першов(ь), матка наша, а мы яко братія, ты еретикъ, ты такой и проч. бранимъ ся. Но обаче сего ради не разрушается братцтво.

Молвивши о томъ много позволили на прошение митрополита:

3. О крестѣ—о немъ же противилъ ся канцлѣрь литовский, но самъ арцибискупъ и бискупы с прочими позволили до слова, что митрополиту по старому предъ собою носити.

4. Пустыя нынѣ вси церкви, и по смерти одержання униятскихъ дабы християномъ отданы были, и сіе позволили.

Домовляли ся тогда наши о смоленскихъ церквахъ, наипаче ж панъ Салтыкъ с вѣрою и плачемъ и проч. Былъ велми тому противный подканцлѣрь литовский

¹⁾ Приписано: «Нача(ль)наго унию». ²⁾ В ориг.: униа.

³⁾ Ориг.: тотомъ. ⁴⁾ В ориг.: рѣчь трудну посполитую.

⁵⁾ Пояснено: сынимъ.

глаголя, что король Жигимонтъ взял Смоленскъ мечем, вол(ь)но ему было яко побѣдителю хотя не уніятския церкви унитом отдати, или на костелы обратити.

На то митрополит: Не взял мечем Смоленска корол(ь), но от'искал, что Москва пленивши держала, от'искала яко суще свое. Сего ради и не хотѣл корол(ь) на право посягати тых и неволити, которых из неволи свободил, дабы им церкви отнимал, и вѣрити право заборонял. Но то справили униты своим злоумышленнѣмъ. Яко Полотскъ егда от'искала у Москвы всѣхъ при своихъ судах и вол(ь)ностях держал.

Спротивлял ся о сих много подканцлѣрий, инии ж ему санатарове возбраняли. Ту пан Салтыкъ с плачем просил: Или нам церкви отдайте, дабы мы имѣли в них вол(ь)нос набожество, или нам дайте вол(ь)ность, дабы мы с той золотой вол(ь)ности, гдѣ наша душа і совѣсть в неволи, пошли тамъ гдѣ волность душам нашим и вѣру имѣти можем. Любо когда корол(ь) взял Смоленскъ от Москвы, но с нами купно, и наши родители братия и сродники труждали ся в том с королем, что вышедши из неволи московской в неволю паки бол(ь)шую здѣ впасти.

На що подканцлѣрий: Лутше нам вас во отчизнѣ не имѣти нежели неподобная ваша хотѣнія исполнати, дабы есте церков(ь) в стѣнах Смоленских восприяли.

На что канцлѣръ отвѣщал з жалостію подканцлѣрови: Чего ради там не возбраняете мечетовъ Татаром, школ Жидом, а церкви имѣти возбраняете? Которая если бы здѣсь была, ходил бы к ней аки до костела. Потом же воевода киевскій с подканцлѣром за сіе, что мовил—лучше вас во отчизны не имѣти,—розбранил ся даже до зубов: Или мы, рече, перавни, не имѣемъ ли такой же части во отчизны, или неволно спол(ь)ных вол(ь)ностей употребляти?

По многом же свару, взяли от короля и архиепископию Полотскую, что все в том постановленіи из'явили, то и позволили митрополіи.

(По сім текст королівського привілея 12 січня—але з датою 20 січня!)

То право подано в Варшавѣ и в Люблинѣ до гроду. На том же сидѣнии отецъ митрополит за мѣсто в сенатѣ чрез сенаторов поблагодарил королю, а что сам немощио и убожеством отрицаючи ся толикой чести, на будущий сеймъ или наслѣдником своимъ то мѣсто сохраняет, нынѣ ж просил короля, дабы в трибуналѣ нашим духовным з духовными римскими мѣсто дати изволил, егда нам великии там обиды творят.

На сіе канцлѣръ рек: Нѣсть сіе во власти королевской, но всей Речи Посполитой, и вы пред сеймом, на будущихъ малыхъ сеймиках изволте сіе извѣстити паном гражданом, просячи дабы до счинения паном послмо на сеймъ вложено было, а панове послы от братии своей договариватись будутъ. Аз же объшаю по милости королевской, что сего не отречет.

Того ж дня по сидѣніи имѣлъ отецъ митрополит слышаніе, что корол(ь) его слушал з духовными его, тамож благодаря короля за даную милость его, и просячи дабы по скончаніи унитов уже не унитом церкви с приходами отданы были. Что король словом королевским общал. «А то и днес(ь) которому ты, отче митрополите, отдаешь епископию Мстиславскую, и я привилей с подписію отдаю». За что егда отецъ митрополит и отецъ нареченный мстиславскій поблагодарили короля, крол(ь) отвѣщал: «Живи, отче, долголтне, а за нас Господа бога моли». Потом целовали руку, и простивши ся от короля отошли, и от вѣхаль король на ловы. А мы еще недѣлю аж до недѣли будущей, для нескораго отправленія с канцеляріи жили, дондеже право сочинено.

Дня 20-го генваря отецъ митрополит выслал для отобраня церкви Любел(ь)ской отца Дениска архимандрита жыдычинскаго при пану Жидкѣвичу инстагаторе коронном, а подстаросте любельском. Который взявши 50 червонных от отца митрополита мзду от пана канцлѣра на отданіе той церкви, придал ему еще панъ канцлѣръ двух езуитов варшавских, дабы смятенія какогo езуиты любельскіе со студентами, и прочіи ксондзы не творили: придал ему и 50 драганов своих приказавши, дабы всякому кто бы смятеніе творил и отдати не хотѣл, хоти б ксондзъ, или езуита какий,—в лобъ стреляно.

22-го генваря приѣхавши до Люблина отецъ Дениско отобрал церкви за отдаaniem пана инстигатора мирно, ни единого обрѣте против-глаголюща,—униятъ бо предъ временемъ еще и съ ихъ исофатами писаными нагнано. Взялъ церковь только стѣны голые, понежъ униты внутрь церкви ничего не оставили.

25-го генваря отецъ митрополитъ приѣхал до Люблина рано, сталь в манастиръ освятивши воду, и покротивши ¹⁾ церковь, начали службу отправляти. Жилъ отецъ митрополитъ в Люблинѣ недѣли двѣ.

Перваго дня февраля отецъ архимандритъ жидичинскій заѣхалъ Жидичин мирно, Лозовитцкаго начальнаго въпровадилъ волно, понежъ уступовал. И прочая и прочая и прочая.

Quae vidimus et audimus haec scripsimus vobis; sunt et alia multa, quae si scribamus, nec ipsam arbitros (1) posse sufficere papirum.

Яже видѣхомъ и слышахомъ, сія написахомъ вамъ, суть и иная многа, яже аще бы писали, ниже самой бумага бы стало все исписовати.

II. Виленскій панегирикъ Хмельницькому ²⁾).

Полки войска его королевские милости Запорожскихъ казаковъ устроены и черезъ урожонаго Богдана Хмельнитцкаго до судовъ градскихъ киевскихъ суть воданы:

Федоръ Якубовичъ, полковникъ чигиринской—имѣеть войска 3.183 человека.

Яско Вороненко, полковникъ черкасской 2.986 человекъ.

Семенъ Савинъ, полковникъ каневской 3.170 человекъ.

Лукашъ Мозыря полковникъ корсунскій 3.473 человека.

Михайло Гришковичъ полковникъ белоозерскій 3.023 человека.

Иосифъ Глухъ полковникъ уманскій 2.082 человека.

Данило Нечаі полковникъ брясловскій 2.072 человекъ.

Іванъ Федоровъ полковникъ калницкій 2.460 человекъ.

Антонъ Ждановичъ полковникъ киевской 2.080 человекъ.

Федоръ Лебеда полковникъ переяславской 2.118 человекъ.

Филонъ Драйдало полковникъ кропивенскій 2.098 человекъ.

Тимошъ Носенъ полковникъ прилутцкій 1.958 человекъ.

Матвѣй Гладкой полковникъ миргородскій 3.258 человекъ.

Мартынъ Пушкаренко полковникъ ставской 2.983 человека.

Прокопъ Шумейко полковникъ нежинской 1.483 человека.

Мартынъ Небаба полковникъ черниговскій 1.296 человекъ.

Всѣхъ прибранныхъ молодцовъ числомъ 40.000 человекъ.—

Читателю, первые изволь прочитати вирши все, анежели вычитати число выборныхъ молодцовъ:

Сорокъ тысячъ Богданъ Хмельнитцкой войска устрояетъ,

Полно великую тяготу на себѣ двигаетъ.

Для тяготы однако за все упало

Самое войско что на себѣ тяготу двигало.

У Бога иго благо и бремя легкое,

Богданови знати тяготу—понеже бремя тяжкое.

И нынѣ Запорожское войско мужественно ставаетъ,

Понеже свое бремя ³⁾ Богданъ подставляетъ.

Людно войско Богданово—Господь единого имѣеть.

Тяжко Богдану—понеже сам войско двигаетъ.

Добрый подвигъ, добрый Господь, гетман се боить.

Воинство для боязни в цѣлости стоитъ.

¹⁾ В орг. порнописавши.

²⁾ Польские дела, стб. 143 (1650—1651), столпъ 2—московскій «списокъ», луже покладчивъ ванст. Див. в текстѣ с. 218—9.

³⁾ Мб. треба: рамя.

Не упадет ¹⁾ войско, стоит добре в справе,
 Где чужость гетманская подцрает яве.
 Когда под маестат королевский ниско упадет,
 Тяжчае же над королевскую тяготу Богдан имѣет ²⁾
 Король под Богдановым бремянем падати,
 Когда имѣлъ Богданову тяготу двигати.
 Богдан Хмельницкии Яна короля признавает,
 Король Казимер Богдана гетманом учиняет.
 Помаванникъ есть божий король, а Богдан есть даный
 От Бога ево думы, Богданомъ названный.
 На славу Владиславу произволилъ Богъ взяти,
 Не иного развеет Богъ Богдана имѣл дати.
 За едвоно двѣ краты Богъ надавает
 Когда гетмана Богдана Яну королю подавает.

Счастливый Богдан имѣет имя с короля Яна —
 Иоанна в имени своем Богдана.
 В Росийскомъ роде король есть наяснѣйши(м) паном.
 Когда двои денницы свѣтят: Богдан со Иванном.
 Богом Иоаннъ дерзалъ крещати,
 С Хмелнитцим Выховский в делахъ поступати.
 Не дивно, понеже Богдана Духъ Святый умудряет,
 Иоанна мудрости Богдан научает.
 Войско Запорожское Богдан устрояет,
 Гдѣ і Выговский Иоан вѣрно послугуетъ.
 Послугует и Богдан такъ что войско жити
 При волностях: в неволи не будут служити.
 Благодарность Богдану войско поволномъ дает ³⁾,
 Когда ево с страшныхъ работ Богданъ освобождает.
 Всвободил і в остольнымъ матку что маткою
 Сыномъ росийскимъ учинилася а не мачехою.
 Унея соединене обимет однако такъ подвоила ⁴⁾.
 Сыновъ была вырождковъ множество наплодила.
 Единому Богу вѣру Богданъ сохраняетъ
 Что он и другихъ сообщена не требуетъ.
 Общее добро Росийского народу
 Учинил Богдан что церквамъ стала свобода.
 Владычества, игуменства, к тому монастыри
 Архимаричи также живящие вѣры.
 Двѣ тѣ обители какъ есть тот устрояет
 Богдан издавна вольности ихъ сыскавъ подавает.
 При Владиславе права в Руси порчено,
 При Иоанне и Богдане права исправлено.
 Запорожскому войску вол(ь)ность до мешканья.
 Границы подлинныя даны для не ⁵⁾ замешанья.
 Полское и руское войско в спискахъ устроены.
 В покое б Хмелнитцкой гетманъ ⁶⁾ управливаны.
 Противу неприятеля есть силенъ въ бою,
 А чтоб не была чужбна, думал о покою.
 Росужденьемъ о здорье всякого самъ ценил,
 Свои и чужие—если хитрое—безчестил.

¹⁾ Тут очевидно помилково: Господь. ²⁾ Треба: маст.

³⁾ Мабуть: позволяет.

⁴⁾ Вірш безнадійно зісвоаванія, «соединение» очевидно пояснене:до чужель (гльоса).

⁵⁾ В ориг.: не для.

⁶⁾ Мабуть: Хмельницким гетманом.

И прилежаніе все однимъ словомъ можетъ назватися:
Понеже есть гетманъ—непотребно болши описывати

При именияхъ есть пристойность имения вписати
В список—на пришлые времена хвалу отдати.
Славнымъ предкамъ ненадобно ту освидетельствовати,
Толко дѣтемъ надобно то объявити,
Что в Російскомъ народе есть Хмельницкий Богдан гетманъ.
А писарь Выговский Иоанъ.
Дело Хмельнитцкихъ тем не зблудило,
Что ся в покою короля переменяло.
Такъ по рыцерску Богданъ услужуетъ,
Что за послуги булаву король ему дарует.
Черезъ Богдана даль войску король волности,
Такожъ Богданъ королю дался с поволности.
Дал ся в подданство—волность свободдаст,
Богданъ подданство поволное имѣет¹⁾.
В російскомъ роде польская булава,
В народе пол(ь)скомъ російская слава.
Когда король Казимиръ есть в Польше Иоанъ,
В Руси есть гетманъ Хмельнитцкий Богданъ.
Хмельнитцкие приняли когда ся крестили,
Приняли крещестъ за печат(ь) когда заслужили.
(Заслужили) Хмельнитцкихъ крестъ предковъ,
И тѣмъ подарокъ²⁾ которымъ крестятъ³⁾ Голубове.
Когда Хмельнитцкихъ подобный клейнотъ у Голубовъ,
Подобная умрети за вотчинную⁴⁾ любовь.
Возлюбленные матки вотчины⁵⁾ сынове
Хмельнитцкие всѣ с предковъ, такъ же Голубове.
Когда Абданкъ знак⁶⁾ справедливости⁷⁾ с поволностью в гербе.
Крестъ побѣда, крестъ похвала в небе.
Понеже то крестъ Хмельнитцкий в своемъ гербѣ маст,
Тою силою⁸⁾ при божиемъ крестѣ и свой крестъ двигати⁹⁾.
Креста митрополиту заказано было нести пред собою,
Ажъ имѣл свой крестъ Богданъ носити.
При Могиле Петре креста заслуженъ,
При Богдану в Руси суть¹⁰⁾ воздвиженъ.
Два клейноты розныхъ се тут в оку сияют,
Что из нихъ одинъ другому почестъ выстрают.
Однако имѣетъ Выговскихъ стрелу всегда знати,
Нижайший поклон Хмельнитцкихъ кресту отдавати.
Труды и печалованье два гербы стояли,
Сообщающимъ ся правду такъ устроили:
Абданкъ добрый крестъ тяготу знаменуетъ,
Прудко летящему¹¹⁾ во спомочъ приимуетъ.
Крестъ Хмельнитцкихъ придастъ Хмельнитцкимъ, которыхъ
Стрела имѣетъ себѣ за подпору.
Верви(в) отрокъ козакъ на дол крестъ тут образъ дасть,
Которымъ Богъ и тѣмъ Богданъ немного побѣждаст.
Крестъ в гербе, крестъ при сабле на знакъ побѣды имаетъ,
Дважды болши над иныхъ Богдане побѣждаст.

¹⁾ Мабуть: Богдана кроль подданство поволнос маст.

²⁾ Очевидно зам. клейнот. ³⁾ Треба: отциану.

⁴⁾ В ориг.: знали. ⁵⁾ Се очевидно гльоса.

⁶⁾ В ориг.: полусилою. ⁷⁾ Треба: двигает.

⁸⁾ «Су» з надстрочнимъ знаком. ⁹⁾ Мабуть: летящу стрѣлу.

За сильнейшую мочь в гербе Хмелнитцкимъ даны
 Крестъ Христовъ надежная абруя из упорных ¹⁾.
 Абданк ²⁾ повольность значит при кресте для брани
 Умрети Хмелнитцкихъ старожитности крестъ может пристойно.
 В гербе Хмелнитцкихъ крестъ ся воскресити водружает.
 В ыменье своемъ Богданъ имя от Бога имѣет.
 Доброго клейноту здорovia хранила
 Стрела в клейноте Выговскихъ пристойная спожила.
 Без лука в гербе стрела—знат(ь) лукъ в руках имѣет.
 Выговский за все знат(ь) из лука стреляет.
 Межъ планидами есть одна стрела в небе,
 Одна Выговскихъ стрела, какъ в небе в гербе.
 Мыслью какъ стрелою в небо стреляеш
 Из лука хотя небо божие Выговский измеряеш.
 В гербовымъ поле писма персями послугует.
 Стрела в дикое поле гротом залетает.
 Войско на похвалу полскому орлови,
 Орел в небе приданный есть Иоаннови.
 То і «начале бѣ Слово» та ся подписует
 Иоанъ Выговский гротом шванкъ рысует,
 Когда неприятел(ь) в цѣль попадши мѣрил,
 Знаком Абданкъ вначале стреливши не покривил.
 Иоане Выговский от Бога ли дана
 Дѣльность тебѣ такова или от Богдана?

Могъ бы хто разумѣти, что докончатца,
 Гдѣ толко самое дѣло починаетца—
 Счасливо востати ся или пановане короля Казимера
 В Рускомъ народе какъ за Владимира ³⁾.
 Тот двенадцатъ сынов имѣл, однако того(о) но имѣли
 Дѣти что ныне Хмелнитцки доказали.
 Сынов Владимеровыхъ Росия упала,
 С Хмелнитцкихъ—при Богдане на ноги постали.

III. Реляція з Царгороду, передана польськими комисарями московськимъ посламъ підчас львівськихъ переговорівъ 1653 року ⁴⁾.

Перевод с пол(ь)сково писма, каково писмо дали паны рада в отвѣте.
 Нашъ всегдашний волкъ прямо волка злѣйшии, чтоб уж коли нибуд(ь) на
 крюку или на колу был повис, многожды подтвержденную присягу свою ломит.
 И ныне послал Мерьюрия и с нимъ нѣсколько иных, которые марта 12-го дня
 пришли с великими дарами, помощи прося. И по многой на диване царской
 8-го дня апрѣля думѣ, есть ли дати казакамъ помощи,—една сторона не позво-
 ляла для того: «Ненадобно тѣхъ мужиковъ тѣшити, которые, какъ бы Поляковъ
 победили, прямо б силы собрав и обещания своего не додержали; что в такихъ
 людех, каковы суть казаки, нимало правды і вѣры нѣтъ; до того Поляки для
 нашего добра, которого по примирью бороили, терпят: что они казаков не пу-
 скали на море, на себя ту войну переняли. Для того достойно тѣмъ ребезлизантомъ
 добра не желати. А что бол(ь)ше—намъ самимъ то может шкодети вел(ь)ми: есть ли
 снесут Казаковъ Поляки, или с нами, какъ ни есть, случатца,—вся тягость войны
 такъ сильныхъ войскъ на нас обвалитца. Для того лутше намъ быти в томъ ни

¹⁾ Мабуть: на упорных. ²⁾ В ориг.: однако.

³⁾ Потімъ мабуть гльоса: «или при Владимире».

⁴⁾ Дѣла Польского двора 1653 г., кн. 84, л. 245—250: текстъ зрівняно з другою копією в стовбці № 4 тихъ же сирав. Про переговори див. вище, с. 632.

сими, ни тѣми, и не разоряти с ними укрепленых пактъ покою, имянно, что нам то не надобно чтоб они первие хотѣли укрепление мира сломати.

Другая ж половина противно совѣтовали, что недостойт монарху Турков-Отоманов ¹⁾ сзнову поддающихся казаков отдаляти, от которых землею и морем будет помочь против всяково отомансково неприятеля без протарей, наипаче с прибылью казнѣ и подданства много храбрых молотцов.—Есть ли победители будутъ Польшу возьмут, удобно будет потом казаков усмирить, а государству ²⁾ турецкому отоманскому великая прибыль прибудет не только с Польщи которою тотчасъ обещаетъ поддати, наскоро ³⁾ со всей Европѣи. Что о Поляках тѣх ненадобно жалѣти, что козакам на море загородили ⁴⁾, не здѣлали того от истиннаго сердца противу нам, но чтоб покою своему догажали, не хотя войны имѣти; что имъ покой былъ, который они в прохладах имѣли. Наипаче надобно явное неприяство с ними имѣти ж, убо знатно что нѣшто умышляют. Что естли суть бусурмани приятельми, что союзу мира разрѣшити не хотят, для чего ж непобедимым салтаном нашимъ чрез нѣсколько лѣтъ посла не посылаючи—гордяс(ь). Естли от хана крымского обиду разумѣють имѣти, что братство оружия приял с казаки прислати было посла. И такъ какъ при Салтан-Мурате Абаси і Кантемиры и иные были кажнены, такъ и татарский ханъ нынешний. Для того великое есть помышление, что у нихъ нѣкоторая хитрость противунам. а особна что их монарха есть брат родной прошлому, которой хотѣл премира сломати для того, чтоб не могль нас обижати, упредити ево надобно, что будетъ какъ помощь великую казакомъ дать Атаман непобедимы(й), и ненадобно того блюстися, во власти то Божей есть, хотя бы война казакомъ и нещастилась, однако нескоро всѣхъ татар победятъ, и нескоро присягу сломав отступятъ от него татарове далеко большии сильнѣйшии салтан нашъ которого чтоб хто победил, еще тот гаур не родился.

И на тот совѣтъ мать салтана цесаря молодого, будучи рускою, которая имѣетъ в Станболе брата Русина дебелого ⁵⁾, по наговору Греков заступаючи бѣя очаковскаго, тоѣ сторону держала. Помощь обещано дати—пашу Силистрѣйского господарей и хана татарского. И чтоб то дѣло в совершение привести, придано имъ единого капія-пашу, которой с ними ѣдетъ.

Многие вельми Турки того жалѣють, что явно пѣремирье взоруютъ Турки с Поляки і добра не надѣются. Имѣли наго разсужденіе, что первие жалующися на хана, бутто имъ прямо не хотѣл помогати, просили 20 тысячъ янычар, и какъ ѣмъ отказано, просили чтоб имъ дали Грековъ. Они то розмострили, начто они невооруженныхъ хотятъ вооружати. Однолично чтобъ какъ Поляковъ такъ и Турское государство оманули.

На остатокъ однолично на тое присягли казацкие послы, что всѣ будутъ бусурмане, и три изъ нихъ потурчилися, и обещалися всю Польшу не только поддати, но и скоро потурчити. Печальние ( ) неприятного Рускихъ народовъ кривоприсяжства вѣсти скорый принесетъ Меркурий. Посемъ и прочая. Дан в Станбуле апрѣля въ 7 день лѣта 1651-го ⁶⁾.

IV. Відповідь польского уряду московськимъ посламъ в українській справі, передана 9 серпня с. с. 1653 р. ⁷⁾.

1 - я статья о титлах (л. 581—599).

2 - я статья про черкаское дѣло (л. 599).

«Списокъ с отвѣтнаго письма слово в слово наяснѣйшого і вел. гос. Яна Казимира і т. д. великимъ и полн. посломъ —ответъ || про нижеимянованные дела и статьи; о которыхъ с нами, Корол. вел-ва паны рады і врадниками К. II. и В. К. Л.,—Цмр. Вел-ва вы, в. и п. послы говорили:

¹⁾ В ориг.: атаманов, атамансково і т. д. ²⁾ Государстве.

³⁾ Так, треба може: не скоро. ⁴⁾ Вар.: заборонили. ⁵⁾ Може: де белого, себ-то Білорусина.

⁶⁾ Так в обохъ копіяхъ: в горі г., з того могла вийти помилка—1651 замість 1653 р.

⁷⁾ Деся Польского двора 1653 кв. 84 л. 578—640 і стовбець № 4. Див. вище с. 638.

«Да нам же, кор. вел-ва паномъ раде і врадником К. П. і В. К. Л., вы ж, ц. в-ва в. и п. послы, говорили и на писмѣ подали, что в прошлом 156-м году, какъ государя нашего святое памяти Владислава четвертого, божие милостию короля польского і в. к. л. и иных, не стало, и учалося у нас бить с подданными нашими запорожскими Черкасы междоусобіе і война, і в то время присылалъ къ е. ц. в-ву Богданъ Хмельнитцкій, гетман войска Запорожского, и все войско Запорожское посланников своих многіжда, чтоб е. ц. в-во для (600) православные вѣры христіанские и святых божіих церквей, в которой будто они, Черкасы от пановъ рад і всей Р. П. К. П. і В. К. Л. гонение и утеснение мають, і будто они к вѣре римской неволены были,—над ними умило-сердился, и приняв их под свою¹⁾ высокую ц. в-ва руку. І вел. гос. вашъ е. ц. в-во, памятуя вѣчное докончанье, ихъ Черкас под свою ц. в-ва руку принять не изволилъ, но къ ему Богдану Хмельнитцкому посылалъ своего ц. в-ва посланника, чтоб они, Черкасы сослався с нами паны радами то междо(усобіе) успокоили; и к намъ паном раде вел. гос. вашъ е. п. в-во посылалъ же. А как наяснѣйши і вел. гос. нашъ, Янъ Казимер, бож. мил. кор. пол і в. кли-товский і иных, е. к. в-во, учинился на К. П. і на В. К. Л.,—и от ц. в-ва о том к Богдану Хмельнитцкому посылано, чтоб онъ, Хмельнитцкой со всѣм войскомъ по прежнему у е. к. (601) в-ва в послушеніи были и от бусурманъ отстали. Да в нынѣшнем же 161-м году к е. ц. в-ву присылалъ Богданъ Хмель-нитцкі; что с стороны е. к. в-ва по договором, на чом с ними черкасами мир былъ учиненъ под Зборовымъ и под Бѣлою Церковью, не исполнено: церквей божіихъ всѣхъ не отдано, а отданы знову в унѣю поворочено, і многіхъ крестьянъ греческого закону духовных і мирских замучено, і войска²⁾ на роворение искорененіи ихъ собраны. И чтоб е. ц. в-во милосердие над ними для православные вѣры христіанские поазалъ и за нихъ вступился и под свою ц. в-ва высокую руку принялъ. А будетъ их ц. в-во под свою ц. в-ва руку не примет, і они поневоле учинятца в подданстве салтана туретцкого или крымского хана, для того что і под Туркомъ живутъ многие христіане, а такового гонения не бываетъ от бусурманов, каково будто имъ, Черкасомъ от Поляков, і для того, что в К. П. і в В. К. Л. (602) богоубійцы Жида такова гонения і насилуванья в вѣре не мають, какъ оным Черкасом. И е. ц. в-во потомуж, ихъ черкас, по своей братцкой дружбе і любви, остерегая вѣчного докончанья под свою п. в-ва высокую руку принять не изволилъ, но посылалъ к Богдану Хмельнитцкому своего ц. в-ва стольника Якова Лихарева да подьячего Івана Фомина, чтоб онъ гетманъ і все войско того не помыслили і чтоб имъ в поддан-стве салтана туретцкого или хана крымского не учинитися, но чтоб по прежнему в послушеніи і в подданстве е. к. в-ва были. И на то гетманъ і все войско Запорожское говорили: а хочет е. ц. в-во, чтоб имъ быть у К. В-ва по прежнему быть в подданстве, і ц. бы в-во ихъ пожаловалъ і в нихъ вступился, і с к. в-вомт, К-ою П-ою и с В-и К. Л-м ихъ Черкас помирилъ. І вел. гос. нашъ³⁾, е. ц. в-во, для православные вѣры христіан (603) ские і для успокоения междоусобные брани і о розлитіи крови христіанские жалюя, на то изво-лилъ. А по братцкой дружбе і любви і по вѣчному докончанью лутчего е. к. в-ву иская, чтоб, междоусобіе і крови невинные успокоилися, і чтоб православных христіан в подданство бусурманом не отпустить,—указалъ вамъ своего ц. в-ва в. и п. посломъ в отвѣте с нами к. в-ва паны рады говорить о томъ, чтоб к. в-ва вамъ паном раде і врадником К. П. і В. К. Л.-вы ц. в-ва в. и п. послы об(ъ)явили, и подлинно о том говорили.

И на то отвѣтъ:

Вел. гос. нашему, е. к. в-ву, влюбительно то бысть дѣло вос-прятти, что В. Г. вашъ, Е. Ц. В-ю, остерегая вѣчного докончанья, і лутчего е. к. в-ву і всѣмъ е. к. в-ва господарствомъ. (604) желая, с вами н. в-ва в. и п.

¹⁾ В ориг.: своею.

²⁾ Ориг.: волно.

³⁾ Треба б: винъ.

послы прислать тое надобное остереганье, и что он же В. Г. вашъ, е. ц. в-во, в то вложитися изволилъ, хотя и тое разорение, меж властными е. к. в-ва подданными, с великою Е. К. В-ва государствъ нуждою учиненое, в тишину привести, и проступныхъ подданныхъ в прежнемъ должномъ послушаніи учинити.

И в. г. нашъ, е. к. в-во, видя в том такуюю брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва братцкую любовь и истинное и доброе хотѣние, потому ж е. ц. в-ву и е. ц. в-ва государствомъ лутчего искать и тово остерегати готов, чтобъ братцкая общая любовь и дружба множилася, и чтобъ межъ ими великими государями и ихъ государствамъ навеки миръ заставал, а всякие б. противные обиды отдалены б. были. И в. г. нашъ, е. к. в-во, такуюю къ е. ц. в-ву любовь исполнилъ в то время, какъ своего к. (605) в-ва посланника, уроженного Альбрехта Пражмвского къ е. ц. в-ву посылал, и какъ посылалъ своихъ к. ц-ва вел. и полн. пословъ—вельможного Станислава Витовского каштеляна сендомирского с товарищи, остерегая брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва, о зломъ помышленіи хана крымского, что онъ ханъ крымской, по подущеніи ребелизанта Хмельницкого, хотѣлъ в е. ц. в-ва государства итти войною. А для подлинное о томъ правды с тѣми жъ своего к. в-ва послами посылалъ е. к. в-во ханские грамоты И то Е. К. В-во по братцкой къ Е. Ц. В-ву дружбе учинил. И не токмо «такое» влое помышление хана крымского разтерзати, но и соединитися противко нему ханови общему неприятелю готовъ был.

Такую ж любовь братцкую і в нынѣшнемъ дѣле. которые е. ц. в-ва вы, в. и п. послы намъ к. в-ва паномъ раде і врадникомъ объявили, е. к. (606) в-во исполняя, тѣшитися в том, что в. г. вашъ е. ц. в-во высокоумнымъ разумомъ рассуждаетъ о томъ,—правда ли то удасть, будто вѣра греческому закону гонение терпитъ. И то онъ, крестопреступникъ, чинитъ с хитростью, покрывая свои злости строптивымъ уданемъ, и будетъ ли кто, возревъ в начало и точения тое войны, паче солнца яснѣйши былъ узрѣлъ, что в тую войну никакими мѣрами вѣра не вступается, и тая война вжо давно—еще за святые памяти наяснѣйшого і вел. гос. нашего Владислава четвертого, бож. мил. короля польского и в. кн. Литовского и иныхъ, которой на обираенье и на счастливомъ корунованье своемъ опасно около того ходил, чтобы всѣ ссоры греческому закону успокоены были,—учалася. И тая война не для вѣры, потому что вѣра николиже в ниякомъ гоненіи не была и не есть, но тая война учинилася с самыя истинные злости и неправды хлопские Хмельницкого и его друговъ, для того что ему Хмельницкому всегда запрещено и не позволено по вѣчному (607) докончаніи, с цесаремъ туретцкимъ учиненным, итти и ходити на море в государство Туретцкое, и на унятия того самовольства, с повелѣния всеѣ Рѣчи посполитые уставленъ былъ замокъ Кодакъ. И тотъ замокъ Кодакъ, какъ самовольную какую и твердоустую лошадъ и самовольниковъ на крѣпкомъ муштуку держал. И еще для того войну онъ ж Хмельницкій учалъ, што не позволяло и нельзѣ ему было во окрестныхъ государствахъ грабежов, лупов, обид и шкод чинити¹⁾, и что е. ц. в-ва государствомъ обид чинити гѣмочно было, бесъ чего ему Хмельницкому обойтися нельзя.

И для того, что войску Запорожскому самовольства не позволяно, и онъ Хмельницкій инанкихъ никакихъ вратъ грабежомъ, лупомъ и обидомъ отворити не возмогая, но постилая себѣ для тѣхъ луповъ путь домовыми причинами, и с гѣкоторыми е. к. в-ва государствъ обывательми зачѣпки чинячи, а обачивъ время потому, коли е. к. в-ва ратные люди порубежные от поганцов в тѣхъ мѣстехъ на сторожи (608) будучи (в) малой купе были,—и в тѣ поры онъ Хмельницкій; соединився с ханомъ Крымскимъ и со всѣми ордами на е. к. в-ва ратные люди убеспѣченые наступил. И оныхъ розгромилъ, гетманов в неволю поганскую подалъ. Кодакъ замокъ, которые имъ, Черкасомъ на перешкоде былъ на море к государствомъ Туретцкимъ—попсовали о в ни во что обернули.

¹⁾ Ориг.: чинии.

І в таких своих дѣлех злых, видя от всея Рѣчиисполитые противко нимъ, Черкасомъ войну, а на силы свои они Черкасы не уповаючи, чернь буютують, и будто для вѣры к себѣ призывають. А потом и къ е. ц. в-ву в року прошлом 1648 посылают с челобитием, чтоб е. ц. в-во ихъ, Черкас под свою е. ц. в-ва высокую руку приняти изволилъ. И о том ихъ челобитие е. ц. в-во в старону е. к. в-ва в то время не писалъ. А было б от в. г. вашего, е. ц. в-ва, такъ о прежнемъ его Хмельнитцкого челобитие е. к. в-ву і всей р. п. об(ъ)явлено, какъ вы, е. ц. в-ва в. и п. послы, ныне объявили, — и е. б. к. в-во, видя брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва, высокое среднитство, тому б всему мочно б было в совершение уже приведены быти, и нѣ было б такое многое пролитие крови христіянские. Не пошло б в полая такое множество людей греческого закону в руки бусурманские. Не пришло б было паном и шляхте до утраты таковых широких и достатных маестностей своих. Не мѣло бы Рѣчи Посполитой такие шкоды. Не пострадало б такъ многихъ сеѣ отчины сынов. которые б всему б христіянству на поганцов могли б услужитъ.

И будет ли о вѣру война учалася, и для чево ж они, Черкасы, не имѣя пред очима своима страха божия, способом поганскимъ бусурманским не токмо костелы, кляшторы ¹⁾, городы, дворы, села католицкые римские, но и церкви божии и монастыри греческого закону попалили и спленъдравали? И тѣ ж Черкасы олтари в костехах и церквах божиих бесчестили; пресвятую евхаристию ²⁾ топтали; килихи, кресты и иншее строение церковное насил(ь)ствомъ брали; грабили шляхту, не памятуя греческого закону своего, чернцов и попов побили и мучили. Напослѣдокъ, что и помыслити страшно, они ж, Черкасы усопшия людей из гробов добывали, над ними глумилися и нинхъ здирали. Иконы пресвятыя богородицы дѣвы и из избылія злупили и здирали. В самой единой архиепископії Львовскіи, которая взглядом широких е. к. в-ва государствъ невелико есть, скол(ь)ко сотъ костеловъ и церквей божиих попалили и поплендровали.

И тот же зрайца Хмельнитцкїи, какъ со всѣми ордами подступил был под тотъ город Львов, в которым мы, к. в-ва панове рада і врадники, с вами, е. ц. в-ва в. и п. послы, о дѣлех ныне говоримъ, попалили посады. И в тѣх посадах будущие костелы и церкви Божии попалив, город тотъ скол(ь)ко педель в облеженью имѣлъ. И в томъ городе будучие мешаня, видя такую свою нужду, ему Хмельнитцкому поневоли окуповалися, и к тому окупу, которого было на кол(ь)ко крот 100 тыс., какъ (611) пинезей не стало, строения церковные прикладалися ³⁾, и то все Хмельнитцкїи сребролюбивыми и ствокрадскими руками своими—кресты и иное строение церковное поганцомъ бусурманомъ поотдавал. И то он же зрайца чинил не на ⁴⁾ сохранения вѣры, но на глумления и сромоту вещей, Богу всемогущему посвященныхъ.

Онъ еж Хмельнитцкїи таковыми дурными делами своими неудоволен, для грабежу и лупов самовол(ь)но Волоские и Мултянские государства, идѣже есть одна токмо вѣра греческого закону, впадши таковыя ж злые дѣла и убійства какъ и в Польше пад священниками и чернцами чинилъ; строение и избыліе в церквах Божиих забиралъ. И таковых непристойных досад хотя они —государеве мултянские и нынешніи волошскїи Стѣван, которые с нимъ Хмельнитцкимъ въ единоравной вѣре суть,—над ницъ сомѣститися,—случася со княземъ седмигородцкимъ Ракоцым, и хотят общесъ его к. в-ва ратными людьми того неприятеля победжати. И там они государеве и князь Ракоцы хотят ити, идѣже е. к. в-во похочетъ, и идѣже его Хмельнитцкого (612) сыскати будет мочно.

Но хто исповѣсти может, что то лживая и неправдивая быть перед е. ц. в-вомъ его Хмельнитцкого повесть, чтоб тая война учалася будто для гонения греческие вѣры! Самъ тот израйца Хмельнитцкїи, который не токмо е. к. в-ву пану своему множижда, но и самому господу богу вѣры не додержал, и тую ж вѣру кромѣ

¹⁾ Ориг.: кляшкормы.

²⁾ Ориг.: евхаристию.

³⁾ Ориг.: присладалыся.

⁴⁾ Ориг.: но.

всякне причини, не памятуя крестного целованья сломил. И нынѣ он Хмельницький погруженъ в злости, не токмо от вѣры, которую от рождения своего на крещеніи восприял, но и от самого бога творца своего отступил, в то время какъ ся побусурманилъ. И того ево злого дѣла певные и истинные суть доводы. Показал е. к. в-во ему Хмельницкому ласку в ту пору какъ е. к. в-во коруновано, и послалъ е. к. в-во ему булаву ¹⁾ гетманскую и хоругов, и тѣ всѣ его Хмельницкого дѣла е. к. в-во приз своихъ к. в-ва комисаровъ ему отпустить обѣщаль. Но онъ, злый человекъ таковое (613) ласки и е. к. в-ва добродѣтельства немного в себѣ здержал, но вскорѣ потомъ от е. к. в-ва к нему Хмельницкому посланных гонцов одних в ничево поставилъ, других—яко то урожного Смяровского, доброг^о е. к. в-ва дворянина невинного человек^а он же Хмельницький позобивал, і вновь почалъ помѣстья и маетности шляхетские наезждати, вновь кров(ь) християнскую тиранско розливал. Но конецъ противко самому пану своему, помазанови божию, он же Хмельницький повстал, хана крымского со всѣми ордами под Збораш и под Зборов спровадил.

И в то время поганинъ ханъ,—видя злость хлопскую, гордую волю его Хмельницкого и под носѣ его е. к. в-ва нахилил, что он Хмельницький в ту пору милосердья и ласки у е. в. в-ва спрашати мусил. Никакихъ в то время с Хмельницким и с (в)ойскомъ Запорожскимъ не чинено договоровъ, но сам хан розсужая і видя неправду в томъ, чтоб подданный противъ пану своему мѣл повстати, і тому таковому е. к. в-ва дѣлу какъ нельзя быти (614) в нелюбви у всѣхъ монарховъ, вложился в то ханъ Крымскіи, і за нимъ Хмельницкимъ е. к. в-ва просилъ, чтоб е. к. в-во ему Хмельницкому і всему войску Запорожскому многие ихъ злости отпустилъ. І в то время он Хмельницький с каковымъ смиреніем і слезами при носех е. к. в-ва лежал! И тое его смиренне было волчье, а слезы были крокодиловы. Но е. к. в-во, милосердный государь, ему Хмельницкому ко своему К. В-ва маестатови приступити изволилъ. І в ту пору не было тамъ никакова прилѣрья, токмо было об(ъ)явление ласки и милосердья е. к. в-ва, і токмо было тамъ всѣмъ от е. к. в-ва Хмельницкому злостей і неправдъ забвение, і то естъ в соймовой напечатано констугуцые. И е. к. в-во, имѣя і ко подданнымъ своимъ милосердное сердце, не токмо о помщеніи не мыслилъ, но с великого милосердья своего клейномъ шляхетскимъ его Хмельницкого украсил, і старосту ему Чигиринское дал,—только б (615) он Хмельницький по прежнему в послушаніи у е. к. в-ва і у всѣхъ Рѣчи Посполитые учинился.

И тае таковое е. к. в-ва добродѣтельство не долго в серцы своемъ хлопскимъ он Хмельницький держал. Вновь возвратился к прежнимъ злымъ своимъ дѣлам, і всегда большую собѣ у е. к. в-ва нелюбовь і вражду дѣлая, зрады ²⁾ чинячи і Рѣч-посполитая к немалым і многимъ коштомъ приводячи,—для того что Рѣч-Посполитая многихъ ратныхъ людей збирает і ховаетъ; Не билъ челомъ он Хмельницький е. ц. в-ву, чтоб е. ц. в-во по первомъ челобитью его Хмельницкого под свою высокую ц. В-ва руку принятии не изволилъ, или о томъ Ц. В-ва не просилъ, чтоб Е. Ц. В-во вспоте вложилъ,—чтоб ему Хмельницкому разгнѣванный маестать е. к. в-ва молити было мочно. И то он для того не чинил, что бусурмановъ радою своею на государства е. ц. в-ва наводилъ для лупов и грабежов, чтоб с тѣхъ грабежов и лупов была хану Крымскому (616) заплата. Но он Хмельницький того ж хана Крымского со всѣми ордами ³⁾ спровадил ⁴⁾ под Берестечко. І в ту пору самъ Богъ справедливый на то над крестопреступникомъ объявилъ, что он видя только е. к. в-ва потугу, немало в трикратной битве погубивши людей, самъ с ханом і со всѣми ордами безстыдно с поля утекъ, і вспять не оглянувся аж в Крыме. И в то время он Хмельницький казаковъ и простое посольство в ребеллею през потути поганскую татарскую изневолилъ і оныхъ в таборе отбежал. І в то время всѣхъ людей в таборе будучихъ мочно было е. к. в-ву снести. И какъ с табору они казаки утекали, такъ ж мочно было е. к. в-ву на нихъ казаковъ наступить

¹⁾ В ориг.: бумагу.

²⁾ В ориг.: шардами.

³⁾ Ориг.: зправы.

⁴⁾ В ориг.: спровадил.

и всѣх выкоренити. Но какъ ¹⁾ потомъ ратные ²⁾ люди корунные и в. к. л. под Бѣлою Церковью были собралися, и тѣ е. к. в-ва ратные люди вновь их ребелизавтовъ окрестъ оточили, і в тотъ час он же злый ³⁾ человекъ къ прежнему своему (617) вымышленному притекъ смиренню,—вновь е. к. в-ва гетманы и комисары над нимъ милосердіе учинили, вновь он же крестъ целовал на послушание и на розорение дружбы з бусурманы, и недостоин себѣ быти многих щедрот ласки е. к. в-ва под зборовымъ объявленное почиталъ.

И какъ тое ж ласки под Берестечкомъ пострадал и тое велие милосердіе злостей его Хмельницкого еще не задержало. Но он, жестосердый человекъ никакие причины маючи до того, с ордами татарскими на е. к. в-ва часть ратныхъ людей, которые в купу под Батогомъ собраны не были, войною наступилъ, и тѣхъ всѣхъ ратныхъ людей, а с ними гетмана погубилъ. А над тѣми людьми, которые живо з битвы побраны были, подлуг воли своея тиранско глумилъ. А что большая,—николи же слыханая рѣчь—онъ Хмельницкіи людей в полон на овъчасъ от крыщовъ взятыхъ з дороги у нихъ Татаровъ, окупая тѣхъ людей тиранско мордовал и окрутно смертью при своихъ очахъ губити (618) велѣлъ, а имянно; людей в знатной фамиліи урожоныхъ и Рѣчи Посполитой добре заслужонныхъ. И какъ они крымцы от нѣкоторыхъ людей нашихъ, с ними, Крымцы ⁴⁾ в дружбе будучихъ, пытани были, для чего б ему Хмельницкому таковое тиранство чинити изволяли,—на то тѣмъ людямъ нашимъ Крымцы такой отвѣтъ дали: что коли б онъ Хмельницкіи будучи бусурманиномъ, по бусурманску — не по христіянску крестъ целовалъ, и на тотъ часъ оному б на такое тиранство они Крымцы не изволили; но коли он Хмельницкіи бусурманомъ будучи крестъ целовалъ по христіянски, і в тотъ часъ мы, Крымцы его Хмельницкого за крестопреступника не имѣли, и того ему тиранства чинити допущали. И был ли бы Хмельницкіи инаково учинилъ,—и сами б его крымцы на шабляхъ рознесли.

И с тѣхъ мѣръ какъ mocno вѣрити, что онъ о вѣру воюеть для того, что он такое множество людей греческого закону в руки бусурманские подал, и ихъ тысящами татаромъ гнати и брать позволить? И с тѣхъ побравныхъ людей нѣ каждый ся (619) возвратит во своя, потому что нѣ каждый мает ся чимъ окупити; и уже тамъ в неволе не токмо вѣры забудут, но от самого Бога отступят, а имянно женский чинъ, и тые дѣти, которые еще в суполномъ не суть разуме, и которые еще в вѣре не добре утвержены были. И такое множество тот жестоковѣйный и нерассудный человекъ людей христіянскихъ римское и греческое вѣры на души и на теле убилъ. І mocno ж му будетъ вѣрити, что онъ злый человекъ от (1) вѣру воюеть? 1 вел. гос. вашему, Е. Ц. В-ву, надобно б уважить,—достоин ли есть тот человекъ е. ц. в-ва улитования и милосердія? Достоин ли есть того високого, с которыми вы, Ц. В-ва в. и п. послы, приѣхали—средвидства ⁵⁾.

И ц. б в-ву высокимъ разумомъ своимъ разсудитъ то,—кому паче и множае повиненъ: брату ли своему е. к. в-ву, который такие великие от одного зрайцы вора тершитъ безчестья (620), такие великіи досады поноситъ, такихъ многоихъ, ратныхъ людей с немалымъ коштомъ Рѣчь Посполитая ховаетъ? Или тому зрайцы, который пана своего и Бога здрадилъ. Который не о вѣре, но противъ вѣры воюет, и который Евтропию всю погавству в подданство привести обещаетъ? И сему б и над е. ц. в-вомъ от поганцовъ бусурмановъ с соединенными гультяеми и ворами с поганы учинену быти mocno было!

Но по братской любви и дружбе е. к. в-во не возбраняетца приняти такового средвидства, которое б с славою и честью е. к. в-ва быти могло. І в томъ е. к. в-во быти (1) ц. в-ва от вас, великихъ и полномочныхъ пословъ, чтобъ вы, ц. в-ва в. и п. послы, грамоту от Хмельницкого е. ц. в-ву паданую ука-

¹⁾ В орг. «натъ».

²⁾ Орг.: «алме».

³⁾ В орг. «рытны».

⁴⁾ В орг. «крымца».

⁵⁾ Себто посередництва.

зали, чєво он Хмельницкїи в той грамоте требует, какъ ся упокоряетъ, и какими мѣрами милосердія (621) ищет. Поистинне бо не от подданого милосердія требующаго, но от пана проступному подданому, статья даваномъ быти подобаєть.

А что вы, ц. в-ва в. и п. послы, требуете от нас, к. в-ва панов рад і вранников, чтоб при показанїи ласки и милости тое, которую е. к. в-во имѣ, Черкасомъ под Зборовомъ учинил, они ж черкасы захованы были,—и о том уже мовить нельзя. Потому что тое всѣ что под Зборовымъ сталося, что для нихъ Черкасов под Бѣлюю Церковью учинено было,—уже тѣмъ Черкасы стратили :под Берестечкомъ ласку зборовскую, а под Ботогом—ласку белоцерковскую стратили. Для того что он Хмельницкїи, забыв милосердіе от е. к. в-ва ему Хмельницкому учиненого (!) с ханомъ и со всѣми ордами на маестат е. к. в-ва войною порывался, и что под Ботогомъ гетмана с-частью е. к. в-ва (622) ратныхъ людей снес противно крестному целованью, под Зборовомъ и под Бѣлюю Церковью учиненому.

А что вы, ц. в-ва в. и п. послы, видя и разсуждая неизглаголонныя злости і воровства того вереломного зрайца і всего войска Запорожского, отступуете всѣхъ нашихъ статей Зборовскихъ, а держитесь одное только статьи о вѣру греческого закону, и на то мы к. в-ва панове рада і вранники такъ вамъ, ц. в-ва в. и п. посломъ, отвѣщаем; Хоть в. гос. нашему, какъ монарсе и королю, е. к. в-ву, не должно и неповинно б было оправдатися о томъ, что въ е. к. в-ва государствахъ дѣтца, никому бо немочно єсть в чюжое государство государствовати и того истезати, что к нему не належит, потому что и е. к. в-во не испытует, что ся въ е. ц. ¹⁾ в-ва дѣтєть. Хоть е. к. в-ву подлинно вѣдомо (623) єсть, что въ е. ц. в-ва государствахъ одна была греческого закону прежде вѣра, а ныне многие люторями (!), кальвины и их зборы в государствахъ е. ц. в-ва знайдутца; но е. к. в-ву то не рупит(!), потому что е. к. в-во до того ничего не належит и никакими мѣрами в чюжое государства не вступается, а остерегаєть вѣчное докончанье. Но е. к. в-во по братцкой дружбе и любви къ е. ц. в-ву о томъ объявляєть, что е. к. в-во Черкасомъ под Зборовомъ того не обещаєть, что б только сама Русь в не унѣи будучья в господарствахъ е. к. в-ва заставати мѣла, но позволилъ обоєму дужовенству, чтоб о томъ меж собою помиралися. И какъ кого е. к. в-во засталъ, такъ кожного по правомъ и свободомъ его заставуєть.

И в ту пору какъ е. к. в-во государемъ стался, е. к. в-во однакова крестъ целовалъ тѣмъ всѣмъ, которые до того належат, к всѣмъ тое что имъ належит здержуєть, крестъ целовалъ всѣмъ обывателемъ греческого закону: в унѣи, и не в унѣи будучимъ ничего е. к. в-во не унял. Обоє сторонѣ потому ж застает какъ здавна были и какъ их к. в-во застал и какъ имъ крестъ целовати. И будет ли б на то е. к. в-во, чего ц. в-ва вы в. и п. послы требуете—изволилъ, и то б было противно пред се взятому хотѣнню е. ц. в-ва. Потому что е. ц. в-во по братцкой любви і в той мѣрѣ е. к. в-ва сумнѣне остерегаєть. И коли б е. к. в-во позволилъ на то, чтоб только тѣ, которые не суть в унѣи, заставали в государствахъ, не здержал бы е. к. в-во крестного целованья (625) тѣмъ, которые суть в унѣи с римскимъ костеломъ католицкимъ.

Не присягалъ е. к. в-во Жидом, которые по словесы вас, ц. в-ва в. и п. пословъ, у всѣхъ народовъ христіанскихъ в гнушанїи суть, и которыхъ е. к. в-ву з государствъ своихъ изгнати мочно и вольно. Не присягалъ и тѣмъ, которые Бога в Троице святой единого не признавають. Не присягалъ хлопомъ и простого стану людем, пад которыми людьми по правомъ К. П. і в. к. л. панове ихъ власть имѣють жития и смерти ихъ. Но е. к. в-во крестъ целовалъ народови шляхетцкому, и тѣмъ присягалъ, которые глас вольный имѣють обирати панов и королевъ своихъ. И меж обывательмы греческого закону много єсть шляхты, вранников и сенаторов, которым на соймахъ и соймахъ вольно

¹⁾ в ориг: к.

говорити. И они б шляхта (626) не стерпѣли б молчати, коли б какое гонение вѣры дѣялося. И до того ничево хлопомъ не належитъ и належати не мочно.

И с тѣхъ мѣр е. к. в-во жадиной сторонѣ никакие чинит кривды: что при унитгахъ было, и то при нихъ застаеъ и заставати будеть. А что при не унитгахъ, и то при нихъ заставати будеть. А будеть ли какая межъ ими учинитца ссора, и ту ссору права разсудит, и по тѣмъ правамъ всякъ при своемъ заставаеъся. И такъ с повелѣния е. к. в-ва, мы, к. (в-ва) панове рада і врадники К. П. и в. к. л., ц. в-ва вамъ, в. и п. посломъ, объявляемъ, что в великомъ то подивлене намъ, к. в-ва паномъ раде і врадникомъ, что вы, ц. в-ва в. послы, какъ сами вы ж ц. в-ва в. послы перед нами к. в-ва паны радами (627) и врадниками признали,—дерзнули сте въ е. к. в-ва государствахъ не по должности воей посолской привилея церковные, присягу е. к. в-ва и пакта с Рѣчью Посполитою постановленые, и иные права Р.П. служачия и спрытовати и разсмотряти. Из оныхъ доводити, будто какое вѣры греческого закону дѣется утѣсненья.

Но то все е. к. ѡ-во братцкою къ е. ц. в-ву покрывая дружбою и любовью, а к прежнимъ возвращаяся дѣломъ, какъ мы к. в-ва панове рада і врадники, ц. в-ва вас, в. и п. пословъ, пытали, маеъ ли какие средни ¹⁾ среднидства своего, и какими мѣрами ему к. в-ву крѣпко и безпечно б было, собрав такихъ многихъ ратныхъ людей, и на немалое пособие Рѣчь Посполитая вытягнувъ нынешнее время военной порѣ полезное (628) на сторону отставати?

И будеть ли на тые статьи и сродки онъ Хмельпитцкии не изволить е. ц. в-ву слова не здержитъ, и коли е. к. в-во тое все, что б е. к. в-ву помочно быть могло,—стратилъ за хитростями того злого чловѣка, и про тую таковую шкоду и страту изволит ли бы е. ц. в-во довати е. к. в-ву помощи на того вѣроломного неприятеля.

И на то нам, к. в-ва паномъ раде і врадникомъ К. П. і в. к. л., ц. в-ва вы, в. и п. послы, никакого отвѣту не дали. Но того у нас, к. в-ва панов рад і врадников, вы ж ц. в-ва в. и п. послы, истезали, что ц. в-ва вамъ, в. посломъ, вольно было ц. в-ва дворянина к Хмельницкому послать, дая знать о томъ, о чемъ с нами, к. в-ва паны рады і врадники, ц. в-ва, вы, в. и п. послы, говорили. А на то жадного обовяску и крѣпости намъ, к. в-ва паномъ раде и врадникомъ, вы ц. в-ва в. послы, дати не хотѣли, чтобъ дале намъ, к. в-ва паномъ раде и врадникомъ, в томъ чинить было надобно, коли б онъ ребелизантъ Хмельнитцкии на томъ, что (в) посреднидстве е. ц. в-ва обещал: е. к. в-ву вѣру и ц. в-ву слова, и е. к. в-ву вѣру не додержалъ. І в томъ тѣж е. к. в-во вы ц. в-ва в. и п. послы словомъ своимъ не задержовали, чтобъ е. к. в-во с радными людьми ²⁾ своими противно неприятелеви ити не мѣл.

Что мы, к. в-ва панове рада і врадники, до е. к. в-ва донесли и о томъ оповедели. И на то (ва)мъ ц. (630) в-ва в. и п. посломъ отвѣт чинимъ таковой: Что вел. государь нашъ, е. к. в-во, какъ и сперва такъ и тераз, любительно примуют брата своео в. г. вашего е. ц. в-ва братцкую в томъ дружбу и любовь. Пойдетъ с своими ратными людьми против неприятелеви. А для братцкой къ е. ц. в-ву дружбы, будеть ли они ребелизанты подданные по правде е. к. в-ву упокорятя ружие покладутъ, города отворотят, и жадного противного насильства е. к. в-ва чинити не будут, Польскихъ Черкасов на свое се помѣсья розведут,—і в тот часть е. к. в-во ихъ Черкасов ани ³⁾ забиятъ а никакие кривды ⁴⁾ чинити не велит; но какъ милосердый отецъ к милосердию своему ихъ Черкасов пригорнет, и о таковой своей к. в-ва воли е. к. в-ва выдати уневерсалы велит.

А с стороны посылания е. ц. в-ва дворянинъ от вас ц. в-ва, в. и п. пословъ к Хмельницкому, и то будеть ли е. к. в-ву доведетца учинити, чтобы то не было с умѣствомъ чести и достоинства е. к. в-ва, коли б в своимъ к. в-ва государстве от своего к. в-ва боку посломъ чуже земскимъ, хоть любимого брата своео

¹⁾ Себто середники, засоби.

²⁾ Людьми повторено.

³⁾ В орг.: а они. ⁴⁾ В орг.: кривцы

ц. в-ва гонца к подданому своему хлопцу здрайца послати изволил,—и о том к. в-ва мы панове рада і врадники е. к. в-ву объявимъ, Но какъ е. к. в-во любительво то восприял, что е. ц. в-во в то дѣло вложился, такъ и е. к. в-во того желяет, чтоб е. ц. в-во прежде сразуѣвъ его а Хмельницкого (632) повинование и смиренне, на какое се забирает,—про тое повиновенье е. к. в-ву вѣдомо учинил. Для того что тот здрайца не по правде но по хитрости смиряется. Потому что е. ц. в-во за средника, а туретцкого паря, присягу уже ему царю на подданство учиниз, принимает за гаступника. О семъ ц. в-во вамъ, в. п. п. посломъ, в отвѣте был Стапболы листъ оказаные і выпис(ь) з него даный, что (пе) токмо онъ самъ Хмельнитцкый, но полковники по слове его побусурманились и на подданство првсагнули на том, что все войско Запорожское в послушаннї паря туретцкого быти мает. И ныне он же Хмельнитцкї імѣя у себя посломъ турскихъ для взятъя от всего войска послушенство, в чемъ уже чернь постегла се (!), и большъ ему Хмельнитцкому не вѣрит. И для того тая ж чернь удается до е. к. в-ва (633) прося милости, чтоб она ж чернь не доставалась в неволю погавскую. И про то б вамъ ц. в-ва, в. и п. посломъ уважить, какою правдою тотъ ребелизантъ обходитъ се. А уважив ц. б в-ву донести, чтоб е. к. в-ва и е. ц. в-ва честь през такового выкрутного и строптивого неприятеля не была заведена.

А е. к. в-во по братцкой дружбе любительно примет то в. г. вашего, е. ц. в-ва средниство. Только б в. г. вашъ, е. ц. в-во, вѣдомо е. к. в-ву учинил о повиновенїи и смренїи войска Запорожского. И только б вел. гос. иашъ, е. к. в-во, от в. г. вашего е. ц. в-ва, былъ укреплен в томъ, что будет ли онъ Хмельнитцкї слова и крестного целованъя не издержит,—чтоб е. ц. в-во его Хмельнитцкого е. к. (634) в-ву конать допомоглъ, и какъ общего неприятеля со всѣми его другами победати обще съ е. к. в-вомъ изволилъ.

Не пререкает тому е. к. в-во, дабы вы, ц. в-ва в. и п. послы, ц. в-ва дворянина послали от себя к Хмельниццкому, якоже сте сами требовали. Либо не видит е. к. в-во дабы каково добро оттоле итти мѣло, ино хотя всему миру явити, якоже любовь братцкую ц. в-ва величает.

И того прошения ц. в-ва, которое через вас в. и п. послов за непокоривыми поддаными е. к. в-ва приносит не отменяет, и милость подданнымъ своимъ, аще ли по истинне смирясе, о чемъ уже перее реклося,—любви ради братцкой е. ц. в-ва сотворити хочет. Дабы и тому врагу Хмельнитцкому немочно было болше до ц. в-ва притекати и ложпо повѣдати, какъ бы вѣра греческая в государствах е. к. в-ва гонение терпѣло и еѣ ради кровь христьянская поливалася лѣтво. Того е. к. в-ва не требует и не зрить, с каковою бо то пользою было.

Ино сего не возбраняетъ, аще ли хочете ино се изволяетъ, дабысте ц. в-ва дворянина к реченному непокоривому врагу послали. І в то время е. к. в-во до е. ц. в-ва пошлетъ своего посланника с посланникомъ вашим, дабы е. ц. в-во сразуѣлъ, ащели воистинно тотъ ворогъ смиряетсяя и какими бы образы приняти хотѣлъ, умоляючи за такъ великие проступки свои к. в-во пана своего и каковы бы средниства имѣлъ ко утешенню дѣла того и каково бы извещение было мощно, когда вѣроломный непокоривецъ не восхошетъ стояти ходатойству ц. в-ва. И аще восхотѣвши якже к. в-ву вѣры, такожде и ц. в-ву слова не додержитъ.

А то все того ради к. в-во изволяет, дабы вы, в. в-ва в. и п. послы, без дѣла оттоле не от'езжали, до чого сте от ц. в-ва отзывалися, и дабы ся тот посланникъ коварствомъ и прельщенїемъ хитроумного Хмельнитцкого присмотрил. Но понеже ц. в-ва вы, в. и п. послы рассмотривши проступки того вора Хмельнитцкого, якоже прелести с умалениемъ до е. п. в-ва удался помовляючи, какъ бы вѣра греческая в государствахъ е. к. в-ва теспоту и скорбъ терпѣла, усмотривши и се, яко не о вѣре брань дѣетца, понеже тотъ же непокоривецъ не токмо костелы римские католические, но и церкви закону греческого и монастыри огнемъ палит и разоряет, тот же сосуды (637) и чаши, Богу освященные в руки поганом, христьяне во пленение такожде поганское предает, какъ се то широко и пристрашно

показано. И якоже многими краты крестного целования е. к. в-ву не додержалъ, а самъ себе обусурманить, и прелестне до ц. в-ва, дабы за нимъ ходатайствовалъ, удавшись,—Турчина за покровителя примуеъ. Оному жь на покорения и подданство през посланцов своихъ крестъ целует. И хана кромского на государство к. в-ва вводит. Что все разсмотривши, не достойнымъ его быти разумѣете гое милости е. ц. в-ва. И якожь посылати до него, такожде и в средидство вкладаться не хотите, зряще се извѣстно, яко не токмо к. в-ва, но и ц. в-ва ѣсть прельстителемъ і врагомъ. И обещаете снѣ все истинно явити е. ц. в-ву.

О чемъ (638) какъ е. к. в-во ничтоже рассуждаетъ, такожде и сего по любви братцкой е. ц. в-ва надѣется якоже противко тому к. в-ва и своего ц. в-ва врагови повстаеъ, и изъ(ъ)явится миру, яко гнушается прелесными и неповинуемыми паномъ своимъ подданными. Про што ц. в-во и вы в. и п. послы общего раді смирення и любви додержите того, что сте дней прошлыхъ на розговорахъ обещали: якоже е. ц. в-во отступитъ помылокъ в титлахъ, аще ли к. в-во милосердие над подданными своими сотворить. Понеже в тѣмъ волю е. к. в-ва познаваете, неупрекостоячи при семъ, дабы уния или соединение вѣры отнютъ искоренено было. И босему неудобно естъ быти и было бы то не по крестьяному целованью е. к. (639, в-ва, которой унитомъ и не унитомъ клялся естъ. И требовати сего, дабы унѣя, которая при греческомъ законѣ едину и не роздѣльную вѣру вселенскую каволическую церквою римскую маеъ—искоренена была, ничто же естъ иное, токмо требовати, дабы стародавняя греческая вѣра в государствахъ ц. в-ва искоренена была. Полеже е. к. в-во ничто же не отоймуеъ ни унитомъ, ни неунитомъ, и при семъ застають и зостанут, что повсегда имѣли. Повнемълите убо, аще прегнушающихъ речей требуете. И аще ли по статьямъ вѣчного докончанья а ще се естъ равная измѣна, которой за прописки в титлахъ насильно желаете, нидащи яко славе и чести монарховъ с честию божиею равно быти не мочно.

Что все аще вы, ц. в-ва в. и п. послы, ц. в-ву оповѣсте, дасть Господь Богъ и иные многие образы (640) на умирение того дѣла, и содѣлаеъ, како се дѣло безо всякого труда обоихъ вел. государей и государствъ совершенно будет.

Далі йдутъ: «Статья про прописки вновь сысканные» (лл. 640—643).

«Статья про обидные дела» (л. 643—645).

«Статья про заповедные товары» (л. 645—648).

В. Цар вивідае війну Польці, 31 с. с. грудня 1653 р.¹⁾

Милосердия ради милости Бога нашего, в них же посети нас востокъ свыше, воеже направити ноги паша на путь миренъ его убо Бога нашего, в Троице славимого милостию, Мы, (повний титул) брату нашему наясѣйшему і великому государю Яну Казимеру, бож. мил. (повний титул), и ин.: киевскому, волинскому, подольскому, смоленскому, подляшскому, черниговскому, полтцкому.

В вынешнем во 162 году писали к нам, в. г. к нашему ц. в., вы братъ нашъ, наясѣйший в. г., в. к. в., в грамоте своей з гонцом своим с Ондрѣемъ Казимеромъ Млоцким, подстолим ошмянскимъ, дворяниной покоевым в. к. в., что памятно вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., какъ мы, в. г. н. ц. в., на многихъ посолскихъ розговорахъ о пропискахъ с вашии, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны в нашемъ ц. в. имянованье і в титлахъ учиненные истязались. И какъ вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в., брацкую дружбу і любовь исполняя тѣхъ всѣхъ обвиненныхъ людей, выдав мангаты на сойме по правомъ коруны польские и великого княжества литовского и по проступкамъ ихъ судили, и нашему ц. в. в томъ будто довольно учинили. Также будто и с нашей ц. в. стороны в вашемъ, брата нашего, в. г., в. к. в., имянованье и титле прописки и безчестья учинены, і в томъ будто вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., по многимъ с нашими ц. в. бояры из думными людьми вашихъ,—брата нашего, в. г., в. к. в., великихъ пословъ и посланниковъ розго-

¹⁾ Польские дела, 1653, № 11 л. 92—112.

ворама̄ исполне̄нья не учинено. Но и паче ж в нынешнемъ въ 1653 году, какъ при-
сыланъ к вам, брату нашему, в. г., к вашему к. в. с нашею ц. в. грамотою нашъ
ц. в. гонецъ под'ячей Иванъ Внивантьевъ, а на той нашей ц. в. грамоте на подписи
к. в. к. в. имянованью—«брату нашему»—не написано. О которой прописке намъ
в. г., нашему царскому величеству, вы братъ нашъ в. г. в. к. в. не для того обя-
вляете, чтоб за то казни или наказанья хотѣли, но для того, чтоб и с нашей
ц. в. стороны такожъ прописки чиняца, которые б с обѣихъ сторон добрыми мѣрами
докопчены быть могли.

И мы в. г., н. ц. в., вам, брату нашему, в. г., в. к. в.,

В договорныхъ статьяхъ нашихъ ц. в. великихъ и полномочныхъ пословъ боя-
рина и намѣстника Нижнего Новгорода Григорья Гавриловича Пушкина
с товарищи с вашими, брата нашего, в. г., в. к. в., паны рады коруны Полские
і вел. кн-ва Литовского, прошого 158 году написано, что тѣхъ всѣхъ про нашу
ц. в. честь обвиненныхъ людей, которые в росписи от нихъ великихъ пословъ имъ
паномъ раде поданы, на соймъ позвать и на сойме (надп.: «по правомъ коруннымъ
і великого княжества литовского») і противъ констытуции 1637 году осудя і по
проступке і смертью, хто достоинъ казнити при нашихъ ц. в. послѣхъ или послан-
никахъ, которыхъ мы в. г. по обещанью вашею, брата нашего, в. г. в. к. в., гра-
мотою для обличенья виноватыхъ с прописными листами приплем.

І в прошломъ во 161 году, мы в. г. наше ц. в. по обещанью вашею, брата
нашего, в. г. в. к. в. грамотою, для совершенья тѣхъ дѣлъ посылали к вамъ,
брату нашему, в. г., къ Вашему к. в., на соймъ нашихъ царского величества
посланниковъ: дворянина и намѣстника боровского Офонася Осиповича Прон-
чищева да дьяка Алмаза Иванова, чтоб вы братъ нашъ, в. г., в. к. в., за безчестье
отца нашего блаж. пам. в. г. ц. і в. кн. Михаила Федоровича всеа Русіи само-
держца і многихъ государствъ т(осу)даря і обладателя і за наше, в. г., нашего
ц. в., безчестье по договору исправленье учинили. І вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в.
і паны рада і вся Рѣчь Посполитая на томъ сойме при нашихъ ц. в. посланникахъ надъ
тѣми обвинеными людьми по договору исправленья, казни і наказанья никому
не учинили. Да не токмо что надъ виновными казни не учинили, і на соймъ многихъ
тѣхъ виновныхъ людей, до которыхъ по договору дошли выipy смертныя, самихъ не
поставили, а ставились за нихъ наемныя ябедники і отговаривались (зач.: без-
дѣльемъ. надп.: «неправдою»)—чего было і слышать не годились. А по договору
надъ тѣми обвинеными людьми исправленье учинить было на сойме при тѣхъ
нашихъ ц. в. посланникахъ. И вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в., і паны рада на тотъ
соймъ тѣхъ виновныхъ людей поставить не велѣли для того что нехотя по дого-
вру исправленья учинить по прежнему. И тѣхъ нашихъ ц. в. посланниковъ,
не учиня при нихъ никакого исправленья, отпустили безъ дѣла.

И после того присылалъ к намъ, великому государю, к нашему ц. в., вы,
братъ нашъ, в. г., в. к. в. посланниковъ своихъ Альбрехта Пецлавского да Хриш-
топа Униховского, а с ними присылалъ с сойму на тѣхъ подданныхъ своихъ
за нашу государскую честь обвиненныхъ людей з декретомъ. І в томъ декрете
к прямому исправленью ничего не написано, і многие виновные люди от винъ
своихъ мимо всякыя правды учинены свободными. А на которыхъ на худыхъ
людей (зач.: «отъ четырехъ сотъ виновныхъ», надп.: «отъ многихъ») только на двенатцать
человекъ вина положена. І про тѣхъ в томъ же декрете таково базазорно напи-
сано: гдѣ онѣ і живы лі или померлі, про то имъ і самимъ невѣдомо. А ко-
торыя в лицахъ лутчіе люди: сенаторы і сенаторские дѣти, а вина до нихъ дошла
больши тѣхъ худыхъ і невѣдомыхъ людейъ вины, і тѣ учинены от винъ своихъ
свободными.

Да мы ж, в. г., н. ц. в., исполняя вѣчное докончанье і ожидая с вашей.
брата нашего, в. г., в. к. в., стороны исправленья, в прошломъ во 161 году
посылали к вам, брату нашему, в. г., к вашему к. в., нашихъ ц. в. великихъ і пол-
номочныхъ пословъ: боярина і намѣстника великопермского князя Бориса Алек-
сандровича Репнина Оболенского с товарищи, чтобъ Ваше к. в., памятуя вѣчное

докончанье и посольские договоры и соймовые уложения, констытуцию, велѣл в тѣхъ вышеимядованныхъ дѣлахъ исправленье учинить. І вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в. в томъ дѣле правды никакие не показали ж, а паны рада в отвѣтѣхъ нашимъ ц. в. великимъ посломъ говорили и называлі то дѣло, что оні говорили о нашей государской чести, малымъ дѣломъ и смеяся. И тѣмъ они отца нашего, бл. пам. в. г., его ц. в., и насъ, в. г. наше ц. в., обезчестили и поставили то великое дѣло ни во что. А которые листы писаны и после того намъ в. г., нашему ц. в., с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны, к нарушенью вѣчного докончанья з безчестьемъ, и тѣмъ виннымъ людямъ за ихъ вины по тому ж казни не учинено также, какъ и за прежние прописки. И не учиня ни в чемъ исправленья и поставя такое великое дѣло ни во что ж,—тѣхъ нашихъ ц. в. великихъ и полномочныхъ пословъ отпустили безъ дѣла.

Такъ же и иные многие неправды с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны, почины —противны вѣчному докончанью, о которыхъ подлинно объявляли тѣ наши ц. в. вышеимянованы великие и полномочные послы нашимъ брата нашего, в. г., в. к. в., в отвѣтѣхъ паномъ раде. А исправленья в томъ ни в чемъ не учинено ж.

Да мы ж в. г., наше ц. в. вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., объявляемъ, что и после отпуску тѣхъ нашихъ ц. в. великихъ и полномочныхъ пословъ в грамоте, какову прислали к намъ в. г., к нашему ц. в., вы братъ нашъ, в. г., в. к. в., с нашимъ ц. в. гонцомъ с под'ячимъ с Иваномъ Внифантьевымъ в нашихъ Ц. В. титлахъ не написано—«обдорскаго». И намъ в. г., нашему ц. в., то в великое подивленье, что с вашие брата нашего в. г., стороны не токмо что в прежнихъ пропискахъ исправленье учинено, но і вновь безпрестанное намъ, в. г., нашему ц. в., с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны в пропискахъ, не памятуя вѣчного докончанья, безчестье чинитца.

Да і в (зачерк.: «той же», надп.: «нынешней») вашей, брата нашего, в. г., в. к. в., грамоте написано к нашему ц. в. лицу непристойнымъ обычаемъ, будто мы в. г., наше ц. в. на многихъ посольскихъ договорахъ (попр. «разговорахъ») о пропискахъ (надп.: «учиненныхъ») истязались; и такъ написано безчестя насъ в. г. Мы, в. г., сами на посольскихъ розговорахъ не бываемъ, а говорят і договоры о всякихъ нашихъ государственныхъ дѣлахъ чинятъ наши ц. в. бояря и думные люди і великие послы и посланники с вашими, брата нашего, в. г., в. к. в., паны Рады Юруны Польские і в. к. лит. и с великими послы и с посланники. Да и увсѣхъ великихъ государей христьянскихъ и бусурманскихъ того не бываетъ, чтобъ сами великие государи на посольскихъ разговорахъ бывали. А какъ в той же вашей, брата нашего, в. г., в. к. в. грамоте дошло до вашего кор. в-ва имени, и тутъ написано, что о прошскахъ же, которые будто учинились с нашии ц. в. стороны, разговоры были с нашими ц. в. бояря и з думными людьми у вашихъ к. в. великихъ пословъ и поланниковъ, а не такъ что сами в. к. в. на посольскихъ разговорахъ были. И то знатно, что намъ, в. г., нашему ц. в., то написано безчестье с умыслу, а ваша, брата нашего, в. г., в. к. в., честь остережена.

И такие многие с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в. стороны неправедные дела, которые чинятца к нарушенью вѣчного докончанья, Богъ свыше зреть и мститель будетъ.

А гонца вашего к. в. Андрея Казимера Млотцкого мы, в. г., наше ц. в., пожаловавъ нашимъ ц. в. жалованьемъ всѣмъ отпустить к вамъ, брату нашему. в. г., к вашему к. в. не задержавъ.

Писанъ в государствия нашего дворѣ в царствующемъ граде Москвѣ лѣта отъ создания миру 7162-го декабря 31 дни.

Припись після тексту: «162 г. декабря въ 30 д. Сеѣ грамоты, государн. царь і великий князь Алексѣй Михайловичъ всеа Русіи і великий государь святышиі Никон, патріархъ московскій і всеа Русіи слушали в передней палате за столомъ. А праздновали в тотъ день Филиппу Митрополиту. А бояря и окольнічье і думные люди слушали всѣ в золотой палате того ж числа в столъ же. Писана

на середній бумажі с каймою и с фігури по прежнему. Подпись на загибке под печатью думного діяка Алмаза Іванова такъ же, какъ і в грамоте слово в слово. Печать под кустоднею. Писал Пимин Іванов. Справливали діакн думной Алмаз Іванов и Іван Патрекѣев грамоты и подписи сами и написано справчиво—л. 1і2.

Пам'ятна запись дякам і царська грамота у Вязьму введоді від 31/XII 1762 року про відпуск «в Литву» гонця Млоцького через Вязьму «за рубеж по прежнему обычаю» л.¹ л. 113—114.

ДОПОВНЕННЯ

Друквано сій ІХ том «Історії України-Руси» більш як два роки: перші глави віддано до друкарні в вересні 1928 року, а сі коректи ще читаемо в грудні 1930. Весь сей час шла неустана робота над вишукуванням і обробленням матеріалу про сю велику добу — як у нашій академічній лабораторії, так і поза нею. Багато з того своєчасно введено на відповідних місцях до тексту і приміток, але дещо прийшло вже по видрукованні, дещо з приготовлених доповнень з різних технічних причин непопало на своє місце. Я тут подам дещо з сих доповнень.

До ст. 60. Після того як перші глави були вже видруковані, дійшли до наших рук статті чеського орієнталіста Яна Рипки про листування Хмельницького з Портою, опублікованні в ювілейнім збірнику *Z dějin Východní Evropy a Slovanstva*, присвяченим Я. Відльові і виущеним на його ювілейне свято в листопаді 1928 р. *Z korespondence Vyske Porty z B. Chmelnickym* (346—370) і *Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit B. Chmelnicki* (с. 481—498). (Хоч німецька стаття мала служити за резюме чеської, але в дійсности чеська стаття має характер тимчасового комунікату, а німецька, в три рази більша, написана пізніше, являється основною публікацією).

Автор займався обслідуванням турецького копіярія університетської бібліотеки в Гетінгені, знайшов у нім копії 7-ти листів царгородського дивану до Б. Хмельницького з рр. 1650—5 і 3 листи до П. Дорошняка; з них опублікував в сих статтях лист султана з дня 12 шабана 1060 р. (10 серпня 1650 р.) — подаю його в скороченню:

«Кліпя височайшого листу, що має бути післаний від надішаха до т-перішнього козацького гетьмана.

«Пихо володарів народу Месії, вибраний з могутних між Назарєями, гетьмане війська Запорізького¹⁾. — Бугдане Хмельницький — дні твої нехай скінчаться щасливо!

«Одержавши і височайшого сього листа, аби ти знав, що писання вашє, писане до нас через одного з визначних ваших людей . . .²⁾ на заевідчення вашої пошани й щирости, за помічю божою і голови пророків Магомета дійшло до блажененого порогу і міцних воріт наших. Писанне се було переложено за османським звичаєм і принесено могутними нашими візирами і радниками на ступені нашого трону.

«Наш: височайш: і світохоплюоче знання проникло в зміст його і все вами подане до відомости війшло в свідомість нашого духу.

¹⁾ В оригіналі «Сарп-Камиш-Жовтня Очерет, як в туренько-татарській номенклатурі називається Запоріжжє. Про се Hammer, *Geschichte d. Osmanischen Reiches* V с. 578—80, Смирнов, *Крым. ханство* с. 549.

²⁾ Імя пропущено.

«Вже давніш давали ви знати, що війшли в добре порозумінне з його високістю ханом кримським Іслам-Гіраєм, щирим і вірним слугою нашого вічного порогу і трівкої дн-настії, і тим способом віддали деякі послуги мойй високій державі. Держали твердо на узді козаків і пильнували, щб у межах наших добрз захищ:них країв ніякій місц:воста не було ніяк:ї шкоди. (Тепер?) повідомили ви нас, що ви вірно і широко прагнет: бути підданцем наш:го могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою. А що наші височайші двері і блаженний цісарський пбріг отворені для ворога і для приятеля, коли вони заявляють бажанне вірно і широко служити, то і се ваше прс-ханне вислухано, і ми вас у підданство прийняли, а посол ваш, що потерся лицем до наш:го височайш:го стремени, відзначений кафтаном (qaftan).

«Про се поситається вам нинішне височайше писанне. Одержавши його (знайте), що поскітк: з усієї душі і щ:рого серця бажете заховувати своє підданство нашому мо-гутньому і щисливому дворові, ваше старанне не буде відхилене, а фальшивим відомо-стям ворогів ніяк:ї віри ні значіння не буде надаватись. Ви ж старайтеся однодушно і пильно виконувати підданські обовязки, аби мати імя і честь між иншими народами назарейськими».

Аналізуючи сю копію автор звертає увагу на дві обставини. По перш: — на сій копії значиться, що се проєкт листа, і хоч ніщо не показує, аби проєкт сей зівставя тільки проєктом, і нема на копії поміти про те, що лист зівставя не відісланим, як се буває в лях:их випадках, все таки нема повної певности, що сей лист був гетьманові післаний. По друге — хоча в збірнику листи йдуть в хронологічним порядку, лист сей стоїть після листів з версня і жвтня 1659 р. Се підсуває гадку, що в даті, може бути, зайшла помилка, і лист в дійсности належить до пізнішого часу. Але аналізуючи історію зписин Порти з Україною — головно за матеріалом Жерел т. XII (с. 494), автор кінець-кінцем вважає за правдоподібніше, що нинішній лист фактично був принесений гетьманові в липні 1650 р. посольством, що мало авдієнцію у нього 30 липня, і 12 Шабана — се «антс-дата», як він висловлюється: оригінал, мовляв, пішов з датою ранішою.

Розбираючи при тім, доволі побіжно, турецькі грамоти привезені Унковским, прсф. Рипка вписовляє такий свій погляд, що надрукований в Актах Ю. З. Р. VIII лист Бекташ-аги і «т. зв. III лист Мурад-баші» (себто властиво другий з листів Мурад-баші надрукований в Актах) належать до одного часу — до квтня або початку травня 1650 р. Потім Осман-ага привіз «т. зв. другий лист Мурад-баші» (себто перший його лист надрукований в Актах під № 2), і з ним разом инший лист Бекташ-аги, що до нас не дійшов. «Хм. відповів на се (листом виданим в Актах VIII) і нарешті післав своїх послів. При кінці липня прийшов у відповідь на се цісарський лист, що його Хм. прийняв з рук чауша Османа» (с. 484).

Єсть в сих словах деяка непослідовність; коли приймати, що лист султана 12 шабана було відповіддю на листа Хм—го, висланого після одержання листів Бекташ-аги і Мурад-баші при кінці липня, то він мусів бути привезений Х—му в осени, і тоді дійсно лист султана був писаний пізніш ніж 12 шабана. Але я думаю, що пересилки між Чиг-рином і Ціргородом були часті в тім часі, і коли лист 12 шабана був справді післаний, то він був відповіддю на якесь раніше посольство Хм—го. Слів його листу: «до тыхъ часъ писаньевъ нашихъ не посылали» не треба брати буквально, на букву перекладу неможна посилатись ніяк; і слова значать, що Хмельницький не послав послів останнім:я часами, тому що не мав під рукою «лутчих послів», але тепер ласка цісарська його о:мітлює, і він посилав кого може. Ся ласка султанська була переказана йому в листі

Векташ-ага, про султанський лист не згадується, і його посольство 30 липня не привезло очевидно, — як я то зазначив в тексті.

Стізити лист № 3 перед № 2, як то робить проф. Рипка, я не бачу причини, і його здогад, що Мурад-баша се Кара-Мурад-баша, великий візир від 31 травня до 7 серпня 1650, признаюсь, мені дивує, бо ж у листі № 2 Мурад-баша виразно називає себе очаківським бешем.

До ст. 135—7. В випуску за червень 1930 р. триніс Archiv Orientalni Чеськословенського орієнтального інституту в Празі другу студію проф. Рипки про кореспонденцію Порти з Хмельницьким (Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pfort mit Bohdan Chmelnyckij, ст. 262—283). Вона займається турецькими листами посольства з ребіу-ль-еввель 1061 р. в зв'язку з появою першої половини сього мого тому, власне отсих сторін 135—7. Автор спирається на сім курйозним епізоді¹⁾, що тільки тут туркольоги довідуються про видання султанської грамоти з ребіу-ль-еввель, і подає оригінальні турецькі тексти з сього посольства:

а) султанську грамоту з копії гетінгенського копіярія, згаданого вище.
б) грамоту вел. візиря Ахмеда до гетьмана—з оригінала Музея Чорторійських у Кражіві.

в) султанську грамоту до хана в сій справі—з гетінгенського копіярія.

Всі три в факсиміле, в сучасній транскрипції і в перекладі.

Копія султанської грамоти в гетінгенським копіярії (заитулована як «копія височайшого письма на а п и с а н о г о²⁾ до козацького гетьмана») не ріжниться від оригіналу виданого в Памятниках; та ж дата: «початок місяця ребіу-ль-еввель 1061». Проф. Рипка відзначає одну неточність в моім переказі сього листу на с. 135: султан посилає гетьману не «парадну одіж і шубу соболину», а одну тільки «парадну одіж». Неточности в сім місці має старий польський переклад і новіший—Гаммера, як показує проф. Рипка. В султанським листі мова не про дві річі—одіж і шубу, або кафтан, а про одну тільки «оксамитну одіж», і вираз оригіналу sakaşer означає не соболину шубу, як перекладав Гаммер, а оксамитну одіж (Ehrenkleid aus Brokat).

Лист вел. візиря дуже многостовний, переповнений етикетальною фразеологією, в скороченім перекладі виглядає так: «Приятелєві нашому, гетьманові війська Запорізького (Жовтого-Камішу—Сари-камыш) Богданові Хм., славі князів християнських (народу Мзсі), вибраному серед володарів Ісусових, правителєві державних справ громади назарейської, відзначеному повагою і гідністю (і. т. д.).

«Персилаючи сердечний привіт приятельськи подаю до відомости, що ваші дружні й покірні писання до могутнього падішаха, до вашого приятеля (себто візиря) і до всі старшини (Genralstab, sbaq aghalary) великої держави, з рук Осман чауша, випраделеного разом з вашими посланцями, по призначенню одержані й перекладені. Ви вєсловили в них вашу покору—пшште, що далі з усім військом Запорізьким (Сари-камыш) пробуваєте в вєпохитнім підданстві падішахові і тиштеся, що його величність—як свідчить пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писанне, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство (Knechtschaft).

¹⁾ Я торкнувся його і висловив міркування про потребу організації туркольоґічних українських студій в статєйці: З приводу льстування Б. Хмельницького з Портою, що вийшла в «Україні» в книжці за серпень 1930 р.

²⁾ Як бачимо, тут єсть ріжниця від стилізації титулу попередньої копії в 12 шабана (розуміється, я суджу тільки з перекладів проф. Рипки).

Далі висловили ви прохання, щоб ми (в. візир) і далі вставлялися за вами (перед султаном) як буд: до того нагода. Але, приятелю мій, і перед одержанням вашого листа, сей ваш приятель (в. візир) і вся старшина (Gep:ralstab) при кожній потребі поручала вашій величності вас і все ваше військо (клопоталися за вас). Короткий зміст ваших тепер одержаних листів також подано до стремени падішаха, і все що ви заявляли про вашу покору і приязнь і писали в справах вашого війська і про ваших ворогів—все се подано до відомости, з усякою старанністю, так що височайше, світ обхоплююче знання (султана) всі подробиці вашого становища обняло і обхопило.

«Крім того і вищезгаданий Осман чауш все устно йому від вас доручене подав до відома і пояснив.

«Згідно з вашим бажанням, висловленим в вашім покірнім листі, вислано від високого Султанства до його високости світлішого хана височайшого листа і в нім дано височайшу заохоту, щоб коли в таких обставинах був помічений якийсь рух против вас з боку Польщі, аби він в разі потреби поспішив вам в поміч з Татарським військом, що гонить ворогів, і приложив старання коло охорони від біди (від польської сторони). Також і від отсього вашого приятеля (в. візиря) написано (до хана) приятного листа такого ж змісту, і в нім виразно сказано, що буде даний (ханові) височайший наказ (ferman), аби він був готовий в потребі в поміч вам. Крім того післано такі ж накази і побудки (від в. візиря) до начальників і емірів в Аккермані й по інших тамешніх місцях, і в них дано їм до відома, що виданий буд: височайший наказ, аби вони були готові з усім своїм військом, щоб у потребі, за попереднім наказом поспішити всім у поміч вам. Так і знайте! Коротко—доки ви, згідно з вашою заявою будете в вірнім підданстві сій могутній Порті, певно будете тішитися спокоем у всіх випадках, під тіцню Султанства і охороною його величності.

«Писали ви в присланім покірнім листі, щоб не давано віри, коли б хтось прибув сюди з польської сторони і обрїхував вашу персону і фальшиво вас удавав. Але доки ви будете вірним слугою падішаха, і вашій послушности і лояльности не буде нічого бракувати, таким непотрібним словам не надаватиметься ніякого значення ні віри. Щодо сього будте покійні в своїм настрою і серці!

«А що тепер, як ви писали, відбуваються польські соймові і сенатські засідання, в котрих і ваш делегат присутній, то як тільки він вернеться, ви всі принесені ним відомости негайно сюди пришліть з своїми послами, як належить вашій вірности. Боже заплати вам за неї. Все чого ми сподіваємось від вас, нашого приятеля,—така вірність і правдивість, яку ви виявляєте.

«Пітім як ми представили і описали його величності передане вами, вашому щиро покірному і вірному підданству висловлено повне височайше довірре, і на сій підставі його вел. падішах звелів, щоб ваших післанців, скоро тільки вони прибудуть, не затримувано, і його слуга, вищезгаданий Осман чауш щоб вертав назад до вашого краю з устними виразами приязни. А щоб скріпити підставу вашої послушности і відновити одїж вашого щирого настрою, зволив він (султан) дарувати вам один з своїх особливо цінних парадних одягів, що з згаданим Османом чаушом і післано. Коли він прибуде, маєте ви з пошаною сю прислану вам дорогоцінну царську одїж стрїнути, прийняти і на себе взяти. А на доказ прихильности і відданости вашої сьому порогові щастя, згідно з вище сказаним, ваших послів не затримуйте, як вони прибудуть, але всі правдиві відомости, принесені ними з Польщі разом з іншими подробицями ваших справ спішіть на листі і сюди надіслати. А вам—як і іншим християнським володарям, дано

буде докладне довірне письмо від високого Султанстаа з ясно виложеними обов'язками і умовами».

Далі йде многословне потвердження, щоб усьому переказаному через Осман чауша, з окрема задоволенням в приязні гетьман і військо вповні вірили, і його назад з своїми посланцями відправили. «Куди ж би ваші послы, що мають сюди прийти, в момент приходу Османа-чауша вже були вислані, то прийнявши листи і усні відповіді, спільно вишліть його за вашими посланцями і дайте змогу їх догонити». Потім, приписки очевидно:

«Згідно з вашим писанням післано тверді побудки також (від в. візиря) воєводи молдавському. А Османові чаушові згідно з вашим проханням буде показана честь, се згайте певно! А тепер вам подаровано від султанської величності дорожочинну одіж. А сей ваш приятель (в. візир) дарує вам керекю (ker-ke, Mant.)—прийміть її ласкаво. Будьте певні, що за божою волею, поскільки ви будете вірні нашому падішахові, і далі буде вам велика ласка його! А поза тим—«мир тому, хто йде за правильним проведом». В благополучнім місті Бюстатинії, найменшій з слуг Ахмед-паша».

Як бачимо, лист дати не має і нема ніяких поміт ні на нім, ні на двох польських копіях, що переходять в тімже музеї Чарторийських. Проф. Рипка кладе його на ребіуль-еввель 1061 р., з різних міркувань,—найважливіш з них, що імя Ахмеда мали гри візирі з часів Б. Хмельницького: Ахмед Газар-паше 15. IX. 1647—7. VIII. 1648, Мелек Ахмед 5. VIII. 1650—21. VIII. 1651, Тархунджи Ахмед 19. VI. 1652—20. III. 1653. Сей останній скаржаться гетьману в листі 23 грудня 1652, що відколи настав він на уряді, не було від гетьмана послів, тому треба вибирати між літом 1649, часом Мелек Ахмед і першими місяцями 1653 р., з них на гадку автора найкраще підходить ребіуль-еввель 1061 р.

В сім цілком можна б було бути певним, якби мати текстуально польський переклад цього листу, що Будиński цитує (ст. 124—5) як «копію листа Меліт-Ахмета 1651 р.», за вязкою Кор. Метрики. кол. Арх. Иностран. Дел. Хоч переклад Будиńskiego значно відбігає від оригіналу, як його перекладає проф. Рипка, проте нема сумніву що це той сам лист, і коли він справді в тій вязці позначений 1651 роком, то певно, що він належить до посольства ребіуль-еввель 1061. За сим промовляє й те що в листі Ахмед-баші до гетьмана про вісти з польського союму говориться в подібних виразах як і в листі султана, до хана,—а ся «копія височайшого листа до татарського хана»—з гетингенського копіяря має докладну дату—початок ребіуль-еввель (10) 61. Починається компліментами ханові з його вірність і прихильність, далі підносяться його заслуги в приведенню до підданства Пурті кзаків: «Завдяки справедливості і повазі вашій ¹⁾ бунтливі ²⁾ козацькі ватаги вже давніше опам'яталися й переконалися, що найкраще для них бути в підданстві нашого порога. По повероті ж їх послів, що прийшли до нас в супроводі вашого чоловіка, прийшло отже на давню їх писання з зявлю підданства, і ясно видно, що вони з цілого серця обомі руками тримаються за нас (вл. з обрубцею нашої поважної сили). Ліжж ж наші в легься богато на приятеля і ворога, а особливо велить нам клопотатися про т.х, що удіються з приязню і під-

¹⁾ В тексті: «іль-хана», с. титул хана; говориться про нього в третій особі замість другої.

²⁾ «Звані ақ»—проф. Рипка поясняє, що тут гра слів— слова «ак» супротивний, непокірний і ак—бліий, назва ріки Богу (пор, у Смирнова с. 584)

данством до нашої держави і виявляють свою охоту нищити П ворогів. Тому й тобі ¹⁾ доконче треба взяти їх під свою оборону. З сим і посилається се поважне наше писання, аби нагадати слова віршу: «Початок обов'язує»²⁾, а сам щоб не бракувало ваших відомостей про Польщу, щоб збирались відомости про їх безсовісні рухи і згадана (козацька) ватага і наші границі ісламські були захищені (від Цяків). По отриманню (сього листу) треба щоб око і ухо ваш: завсіди було чуйне на польську сторону, і як одержат: відомости про їх сойм що тепер відбувається, уживте найкращіх засобів щоб відвернути шкду з їх сторони. А коли б вони мали вирухити против сих козаків щб з'явили себе підданими нашої високої держави, всяко постарайтеся, щоб побідні татарські дружини, як вітр швидкі, покарали їх більше ніж коли небудь. Во охорону томошніх границь від пимсти і лукавства нікчемних ворогів за помічю божою і чудми його прорк: ми доручаемо й лишземо вашому гострому розумові, відвазі й енергії. Наступає стилістичне закінчення.

До ст. 270—1. Два листи в справі перепуску козаків через московську територію видав недавно І. П. Крип'якевич, в львівських «Записках» т. 150 с. 88—9 з оригіналів Більгородського столу, ст. 323, л. 470 і 471. 23 травня ст. ст. «Іван Шхов» наясншого в. г-ря Яна Казимера, і. м. короля польского і т. д. «полковник наказный, высланный от его м. п. Мартина Нбабы, полкувника чернігівского», «на пограниче на Сивер на залог», пиш: з Пчеча воеводі брянському, кн. Великому Гагину, з козаком Іваном Бугаєм і тов., що посилаються «из Пчеча за рубиж для дѣла любовной милости мирного поселского договору и вѣчного доконченя из войског Запорозким: из его милостю Богданом Хмельницким гетманом и всѣм Колом Рѣцкерским». Просить його «ведле приказу в. г-ря», «е. цар. в-ва землею по рубѣжемь препустити до Рославля из вуйском». — «А ми в его царской землѣ найменшой кривды, на полушку не учиним хрестяну. И ц-торе просимо со всѣм войском препустѣти, и през того ж Івана во всем отписку дати козакум нашим, и отписку давшѣ, вцѣлѣ за рубижь отпустити до всего войска Запорозкого». З другого листа, писаного 26 травня ржж «из табору под Ишовим», той же «Шхов» відповідає воеводі на запитанне його, прислане йому тогож дня з введодськими післанцями, «як скоро має йти військо Запорізьке через рубиж уїздом Бранським». «Шхов» дякує за згоду, при тім очевидно висловлену, і обіцяє повідомити, як скоро одержить накіз до походу від гетьмана—котрого очевидно тепер зараз повідомить, що границя відчинена—коли мож: йти?—«Що мы со всѣм войском Запорозким едностайне за любовь такую буюм чолом, а вашѣм хрестяном порубѣзкимь мы жадной найменшой кривды не учинимь, бо у нас заказ есть велик из войска Запорозкого ссоры и задоры не велѣть чинит в его царской землѣ. Як мы схочем итит до Рославля, то я знат дам во город Бранскъ той ж годны, як узкз буд:т от государя нашего его милости пана Богдана Хмельницкого гетмана, из Войска Запорозкого».

До ст. 282. Реляції Мясковского королевичеві Каролеві-Фердинандові з-під Берестечка в оригіналах недавно дісталися до бібліотки Осолінських: року 1925 вона закупила вязку документів з колишнього архіву королевича, і в ній знайшлися 23 листи А. Мясковского, від 16 травня до 23 серпня, 11 листів Ремігія Пясцкогo регента коронної

¹⁾ Знов в третій особі—«ільханові».

²⁾ Проф. Рипка толкує так: як ханові належить ідея—привести козаків під охорону Порти. прищипити їм туркофільську політику. таку політику і далі він мусить вести.

жанцелярії (брата біскупа Півла, звісного історика) від 8 травня до 12 липня, і 3 листи Кришгаф Рупнєзкго, військово краківського від 31 травня до 12 червня. Там же 15 штук візвнє ріжних козацьких і татарських, ріжні листи і реєстри, все на 35 картках, мабуть перслані королевичеві при реляціях—на них написи: «від Масковского з-під Вєрєстєчка, дєрєчено в Уяздові» (резідєнція королевича). Про се тимчасове звідмєнєне Каз. Тишковского, кустоса бібліотеки, в видєвництві *Silva Regum*, 1928, ч. 10—12—зідбїтку він був ласказ прислати минї сього року (1930). Коли сі матерїяли будугь скатзльогєвані і станугь приступні для відеїдєувачів бібліотеки, треба буде на підставі сих оригіналів прїйти фактичну історію Вєрєстєйської кампанї і провїрити цїтєта, взїти з копїй сих реляцій і документів.

До ст. 386. Сїй текст ркп. Осол. виглядає як скрочєнєне ширшого тексту, що з копїі Кур. Мїтєрїя і кєл. Архива Иностраннє. Дєл опублїкував сього часу Буцінський в перекладі (ст. 123). Він не має нєдєрїзнєстєй ззначєних в тексті Осол. Буцінський датує сьвїй текст кїнцєм вєрєсєня, мїсця написання не ззначає. Але і «кїнєць вєрєсєня» дата не дуже підхожє, і кємплїмєнти нурєддїн-султановї за показану минї вїдбєгу в усіх битвах також не дуже підхождє до ситуаці. Не маючи тої копїі Кур. Мїтєрїя в повнїм тексті, трудно судїти, наскїльки вона певна, і кєли певна—чи належдєть до осєни 1651 р.

До ст. 414—5. Матєрїяли вїднайдєні В. Д. Юркєвичєм вєсєню 1930 р. в актах Приказного столу (стб. 281) дають можливїсть щє тїснїшє звязати масову ємїграцію української людностї з московську границу з рєзєкартированнєм польського вїйска за Днїпром. Стєтники Дзїкєвского, чи «Дзїкє» як він сам сєбє називає в чолобитній 24 березня с. с.: «Я Иванъ Дзика полковникъ чернѣговскій») розповїли в московськїм розрядї так: З чернигвськїм полковником Иваном Зїтковским (так!) прїйшли козаки і сєляне з Чєрнигова, Бєтурїна, Бєрєзни, Нїжина, Сєсєнїці, Нового Пїсочїна, Кєнотєпа, Бєхмєча, Ивангородцї и з сїд, щє до тих горєдїв належдєть, «тому щє наступили на них Поляки, а гєтьман Б. Хм. їх Пєлякєм вїдєзв, за них не стєїть і вїйска не збїрає, а городи Чєрнигв, Бєтурїн, Бєрєзнє, Нїжин, Сєсєнїцє, Пїсочїн, Кєнотєп, Бєхмєч, Ивангородцє з уїздами вїдстєпує Пєлякєм: вїд Пєрєяслава до Кєнотєпу, і тєпєр до тих горєдїв прїйшли Пєляки і козаки (Чєркасы), побивають уїздних людєй, а гєтьман Б. Хм. стєїть сєбє з кєзєкєми в Чєгрїні, як і пєрєд тєм» (с. 208—9). Першї вїдомєстї про прїхїд на московську зємлю масового ємїгрантє з Сївєрцїни путївльські вєводи вїслали царєві 25 лютєго (6 бєрєзєня н. с.): «Чєркасы пєрєходчикї» заявїли їм, щє козаки і сєляне в великїм числї пєрєїшли границу і стєять на р. Кєлевєни; на розпїти вони оповїдали, щє «бѣгаюг от изгнѣнія Пѣлякѣв» і йдугь під Сївєск на роботу в будах (л. 195—6). Матєрїял сєй будє вїкорїстанїй в праці В. Д. Юркєвича «Українська ємїграція на Схїд і засєлєнє Слобїдцїни за Б. Хмєльницькєго» (вона вїйдє: не в «Студїях» до історїї України, як проєктувалось, а окремою книгою, мабуть з кїнцєм 1930 року).

До ст. 429—30. В турєцькїй хронїці Наїми єсть звїстка про посольство вїд козакїв, щє сьвїм змїстєм дуже підхождє до плянїв вєсєнєної вїйни 1653 року. Під мїсєцєм рїбї-уль-ахїром 1063 г., щє вїдповїдає бєрєзєнєві 1653 р., він записує прїхїд чотирьох послїв вїд козакїв, щє вступили в пїдданство хановї; гєтьман повїдємляв султана, щє він з ханом збїраєтьсє походєм на Пєльщу і просїть прислати йому корєгву і барабан—на знак ухвали Пєртєю сього походу, і позволїти прї тїм зїйняти зємлї на границї Молдавї—прислати йому султанську грамоту на сє володїнє. Обмїркувавши сєю справу в диванї послїв покликєно на авдїєнцію, надїлено їм кафтєнами і обьявєно волю султана: гєтьмановї даєтьсє грамота, барабан і корєгва, але в Молдавїю вступати йому не дозволяєтьсє:

васальним володінням його грамота признає тільки землю де живуть козаки—Наїма II с. 386, у Гаммера Gesch. des Osman. Reich's вид. т. III с. 409. Смирнов, Крым. ханст. с. 549.

Віда тільки, що місяць березень не підходить до сеї звістки, ми сподівалися б, з огляду на українські відносини, місяця травня, або навіть поч. червня. Але ж осторога Порти козакам, щоб вони не вступали на молдавську територію може нам пояснити, чому гетьман і хан так здержливо обійшлися з Лупулом після Батозького погрому. Грамота післана гетьманові від султана в справі його претенсій на молдавське пограниччє—се мабуть те що лежало під поголосками, мовляв султан просив гетьмана завоювати йому Камінець (вищ: с. 444): грамота могла інтерпртуватися так що султан доручив Хмельницькому забрати від Польщі Пдністроє.

До ст. 461—3. Копію сеї реляції Потоцького (в німецькім перекладі) Йорга знайшов з датою 11 листопада 1652 р., і видав її уривок в Acte, с. 215—6; текст дуже близький до того, що в Th. Eur., але з помилками.

До ст. 474 і 484—5. Бізачіоні дуже докладно спiniaючись на пізніших заходах Лупулового конкурента Георгіца Стефана і його союзників коло союзу з Яном-Казимиром проти агресивних плянів Лупула, представляє так, що в їх руках було перехоплене листуванне Лупула з Хмельницьким, і на підставі його вони представили Янові-Казимирові, мовляв Лупул договорився з Хмельницьким відібрати від воеводи Матвія Валахію. а від Ракоція Семігород, з тим щоб Валахію взяв Тиміш, а Семігород син Лупула, і так в-чотирьох вони утворять сильну державу, una pot nte monarchia (с. 399).

До ст. 478. Вираз аноніма, що Тиміш перед весіллям «пив в вікні димну табаку»—бентежив попередніх істориків своєю нібито незвичайністю, але вповні відповідає фразеології того часу: Німці середини XVII в. про куренне тютюну висловлювалися власне так, що його «пють», а не «курять», як стали говорити потім. В німецькім тексті—soff Rauchtback; польський вираз виглядає як буквальний переклад такого виразу: хоча німецький текст, пересланий Адерсбахом був перекладом з польського, але в польськім обиході видимо перекладали німецький вираз.

До ст. 570. Оповідючи про похід Лупула против союзників, що закінчився його погромом під Тиргул-Фрумос, Бізачіоні, каж: що з ним було 2 тисячі козаків під проводом полк. Носача, і сі козаки майже всі погинули в битві, не хочючи тікати. Б. Хмельницький, почувши про сей погром і облогу Сучави, вислав на поміч 16 тисяч козаків. Стефан і його союзники, щоб не допустити сеї помочи, вислали військо на Україну і зруйнувалі Ямпіль. Але Тиміш такі прийшов на виручку теці з 12 тис. козаків і невеликою кількістю Татар (aliquanti Tartari).

До ст. 585—592. Бізачіоні, коротко згадавши про смерть Тимоша від гарматної кулі (с. 407) також розписується на тему нечуваної розпусти, що викликала загальну ненависть до нього. Уж: раніш, мовляв, підчас першого походу в поміч тестеві, Тиміш викликав серед людности велике невдоволенне своїми насильствами (insolente insupportabili), тепер же його смерть викликала серед обложених в Сучаві немэншу радість як і серед тих що її облягали. Бо сей розпустник безцестив усіх дівчат що були з його тещєю, так що в фортеці не лишилося майже ніодної не рушної його насильством і ненаситною розпущою. Коли тещ: хотіла його опамятати, він відповів, що незадовго він зробить з нею те сам., щ: і з иншима, б: знає певно, що його батько теж не марнує часу з його жінкою. Ож: не було тепер ока, яке б заплакало з причини його смерти, хоч він тепер терпів страшні муки, так щ:, можна думати, щ: перед смертю почув себе в пеклі, а мертвий так розпух, щ: ніщ: з одежі його тестя не можна було натягти на його тіло.

«Тому що в фортеці багато згнуло в тих приступах, і недостача припасів швидко зростала, між військом почало зростати велике непорозумінне і замішанне. Козаки по смерті Тимоша вибрали іншого провідника званого *Stępcicha* (Стєпча?), але сей вибір не зробив кінця замішанню, бо інші хотіли йти і віддатись під владу і опіку короля, проклявши час, коли Богдан вивів їх з послуху і з тривкого спокою; інші чекали, що фортеця піддасться Стефанові, одержавши від нього свободу йти куди схочуть, й інші пристануть на се. Але княгиня (жінка Лупула), довідавшись про такі наміри, кликала старшину і переконуючо просила не лишати її—показувала листи Хмельницького, що він обіцяє скору і безсумнівну поміч, і вираховувала, що ся поміч може прийти дуже скоро. Коли ж ті стояли на своїм—що вони не хочуть за той час загинути з голоду, а коли їм вже судилося згинути з руки неприятеля—хочуть згинути не жабраками, а відважними вояками, скінчилось на тім, що звернулась вона до вимовнішого посередника—золота, що й осягнув звичайний ефект: козаки згодилися зістатися поки надійде поміч від Богдана. А той справді виконав обцянку, виславши з полк. Богупом велике військо, щоб воно йшло до Сочави. Воно пішло, але почувши в дорозі про смерть Тимофія, все військо збунтувалось—казали, що вони охоче пішли ратувати сина свого гетьмана (*gępszale*), але коли се не вдалось, вони не хочуть битися за своїх сусідів тою зброєю, котрою билися за свою свободу: нема їм діла ні до Василя, ні до його доньки, що по відовівши може вернутися—бо не має нічого у козаків. Богун пробував їх загамувати, але його намовляння тільки гірше дражнили їх, і щоб не привести до ще гіршого розруху, він погодився за волею всіх вернути назад».

Розповівши останню пробу козаків пробитися з окопів—таку ефективну, але кінець кінцем невдалу, Бізачціоні оповідає про місію Маховського: він пробував намовити здатися на ласку короля княгиню, потім козаків—ті терпіли велику нужду, живилися шкірою здохлих коней, і вже хилилися до згоди, але княгиня вночі одержала листа від чоловіка, що запевняв її в скорій помочі, а той що привіз того листа запевняв, що Татари теж уже рушила в поміч. Але молдавські бояре, що сиділи в облозі з княгинею, бачучи таку пригоду, завязали переговори з воеводою Стефаном і договорилися про своє підданне; при тім і козаки заявили згоду вийти з своїх окопів, з тим щоб їм дали волю. Тоді мовляв і княгиня мусіла згодитися на капітуляцію.

В тім наступає оповідання про Конєцпольського і Сапігу, що бачили її в сей мент—як то широко розповів в своїй реляції Доні, і подаються умови капітуляції козаків. Б. додає, що коли їх після сього закликали йти до королівського табору, козаки відповіли, що капітуляція їх до сього не обов'язує, і через те Маховському робилися потім докори, що не вмів відповідно висталізувати того капітуляційного акту. Як д'янь виходу козаків подано 12 жовтня (с. 410).

До ст. 649. Серед актів 1669 року (Малор. Приказу стовбець № 5832/17) виявилися різні фрагменти справи Посольського Приказу про місію Бутурліна, а саме: начерк царського Указу—рід інструкції—котру далі подаю в цілости, рєстри соболиного фонду післаного для роздачі, накази воеводам щодо спішного пересилання вістей місії, чотири одписки Бутурліна з днів 25 грудня, 20, 22 і 26 січня, що відповідають стор. 191—9, 249—250. 262—5 і 265—8 друкованого статейного списку: зміст їх з невеликими відміннями (див. вище стор. 744) відповідає текстові друкованого звідомлення, але коротший і тому інтересу не має. Тутж: переклад гетьманового листа 21 с. с. грудня—надрукованого з іншої копії в Актах Х с. 198, листи гетьмана і Виговського з Корсуна 15 с. с. січня—згадані вище на с. 778, і лист Карач-бея, пересланий від гетьмана разом з семи листами, з помітою, що в Москві їх одержано 31 січня.

Начерк указу:

«Указал государь:

Хмельницкого посланника отпустить, а дать ему (зачеркнено: твоего, дописано своего) государева жалованья против прежних.

К Хмельницкому указал государь послать своего государева жалованья (зач.: шуба) о рзвю бархатъ золотой на соболях с ожрельем собольимъ, какъ дѣлается у огрзвѣ, 2 алыма (застѣжки) низных и спод кремѣ ожрелья въ 300 рублей. Соболей на 1500 руб.

Сыну его Тимофѣю соболей на 500 рублей.

Выговскому собольми на 500 ж рублей. Да Выговскому ж тайно собольми ж на 200 (зач.: 300) рублей». Далі рѣстр для инші старшині як у Х т., с. 141. Після сього:

«Писать в наказ. Приѣхав боярину итить в соборную церковь.

А ѣхать в Клев і к Хмельницкому от себя послать, чтоб приѣхал в Киевъ (зач.: В Клеве приводить...)

В больших городѣх приводить боярину с товарищи. А в иные города посылать стольникѣв и дворян.

О Крымском говорить Хмельницкому, чтоб Крымской с ним был, и от него не отступал. И Хмельницкой учеть буде за то иматца, что Крымской (зач.: И будет Хмельницкой учеть говорить, чтоб ц. в-во к нему Крымскому послал своих поминков) от него не отступит и на государева недруга станет с ним вмѣсте помогать,—і евоза то похвалить. (Зач.: А будет учеть) говорить, чтоб ц. в-во послал ево (!) и от себя на то угваривал, чтоб онъ от него, Хмельницкого не отступал, и поминки б к нему послал,—и боярину (зач.: и Василью) послать от себя.

А будет Крымской у Хмельницкого, и боярину (зач.: послать от себя к Крымскому) поговоря з гетманом і учинить смотря по тамшнему дѣлу.

(Зач.: о людех) О государевых ратных людех, гдѣ имъ (зач.: стоять) быть—договоритца с ним.

А будет король отступил, говорить о том, чтоб государевых ратных людей до весны въ их городы не посылать» (лл. 49 і 50).

Д) ст. 733. Пки що ми можемо констатувати, що весною 1654 р. ходили уперті чутки, що Богун не зложив присяги царви, і такого переконання кінець кінцем набрали і в Москві. З приводу листів писаних до Богуну з польської сторони цар наказував гетьманові привести його до присяги, тому «что он, полковник Иван съ тобою гетманомъ и съ иными товарищи съ полковники при нашем... бояринѣ при В. В. Бутурлинѣ съ товарищѣ у присяги не былъ» (Акты X с. 570, див. нижче с. 839). Можливо, що так воно і було. Богун до Переяслава не приѣхав, замість нього записали Івана Федоренка, а самого його привели до присяги пізніше, літом 1654 р. (коли і як зложив він присягу, се так і лишилось невідомим, але цілком правдоподібно, що без присяги його не лишили, як що він її не зложив своєчасно). Інше толкування було б те, що я дав у своїй статті надрукованій в «Докладах»: що все було одно незрозуміння: Богун не складав присяги першого дня, але зложив скоро по тім і його приписали під іменем Федоренка. В кожнім разі про те що Богун відмовлявся присягти царви, не говорить ні одно вірогідне джерело, хоч така версія здавна й досі друкється в літературі (пор. Липинського Україна на переломі с. 163).

Д) ст. 916. Невлачка студія про Дніла Грчка, або Дніла Калугера, як його називають, з'явилася по видрукванню сї частини праці: Пизас Феденко, З дипломатично і

діяльності Данила Грека—Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Науковий Збірник, том I під заг. ред. д-ра В. Симовича, 1929 (фактично з'явився в 1930). Не заглиблюючись особливо в деталі діяльності Данила, автор головно характеризує його як грецького, чи балканського патріота, що безповоротно звязав надії визволення своєї батьківщини з долею України і послідовно в усіх зовнішніх змінах служив інтересам Запорізького війська (тим автор пояснює неприхильний відзив Лілієкрони—що Данило служив інтересам не шведським, а українським, хоч рахувався ужє в шведській службі).

До ст. 1099. Проф. Рипка каже (с. 497), що ся грамота султана, датована у Костомарова місяцем вереснем (XIV с. 611—на якій підставі, Костомаров не поясняє, і не назвав би ближче того стовбця чи звязки архиву загран. справ, де він її знайшов, позбавив пізніших дослідників можливости перевірити його звістку)—в обслідуванім ним турецьким копіярі гетінгенського унів. (114—117) має дату «кінець рамазана 1065», себто в днях від 27 липня до 3 серпня 1655. Відомости зібрані у мене на ст. 1097—8 промовляють за те, що грамота була виставлена о який тиждень раніш, коло 18 липня, а принесена гетьманові в вересні.

До ст. 1110. П. Феденко в цитованій студії про Данила Грека (с. 445) ототожнює сього Івана Петровича з Іваном Тафларі, чи Тафларі; справа вимагає перевірки: дивно тоді було б, що в царських інструкціях, в справі його убийства (с. 1205) він зветься так, а не Тафларі, як звичайно.

До ст. 1134. Книжний український варіант «байки В. Хмельницького» одмітив І. П. Крип'якевич в книжці: «Иѳеика ієреполїтика или філософія нравочительная», в розділі: «Другъ примиренный» (I вид. 1512 р. л. 104)—Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. 68, «Варіант байки Хмельницького».

До ст. 1282. Шведський король був збентежений, що Данило Калугер, повернувши від гетьмана, завів мову, щоб Краків віддано казакам, аби легше їм було держати звязок з Шведами. Король в сім часі готов був віддати Ракоцієві все воеводство Руське і Белзьке—боявся тільки, щоб якомсь не образити козаків. Кракова теж добивався всіми силами Ракоцій, тому жадання Данила показалося неймовірним, і Карло-Густав доручив своїм послам Штернбаху і Велінгу делікатно вивідатися, в ніякім разі не виявляючи самої справи—чи Данило міг мати таке доручення від гетьмана, чи говорить від себе (лист 15 жовтня, Transsylvania II с. 179, виїмки в Архиві III. VI с. 171). Штернбах підтвердив сі сумніви короля—тажже с. 264.

До ст. 1432. Зацитований тут лист гетьмана до мунтянського воеводи з 18 (28) червня має в собі дещо цікаве, що варто одмітити. Насамперед титул гетьмана: Bogdanus Chelniczki Clementia divina generalis dux exercitum Zaporoziensium. Далі радість висловлену ним з природу присланих від воеводи відомостей про перемогу Венеціян над Турками: «Гішимося разом з вами і покладаємось на божу поміч і ласку, що дасть ще кращі успіхи, як можуть принести користи християнству і піднести православну віру». По повороті посла з Царгороду гетьман обіцяє зараз повідомити, з чим він поверне. «Ми ж викликавши все військо в поле, перед усім чекаємо певної відомости від кримського хана, через післаного туди посла, і як тільки її одержимо, скличемо тут раду і порадимося, що робити в потребі і (куди) рушити військо».—Monum. Hung. XXIII с. 529.

До ст. 1434 ряд. 5 зниж; Конспект Шебеш, що він мав говорити сприводу наступу турків на Семигород:

Підчас неприсутности нашого пана хочуть Турки конче завоювати Єне. Нехай пішлють якусь поміч, хочби навіть тільки тисячу козаків—аби тільки чутка про се пішла.

«З огляду що тіга темешварського баші виговорився перед моім чоловіком про їх намір захопити Єне, то союз заключений моім паном з гетьманом вимагав би, щоб було післано козаків, хочби 2 тис., аби то між люде пішло, поки прийде поміч з нашого війська. Бо вони (Турки) мають на поготові артилерію і припас і чекають тільки кінця байрама, на найближчий новий місяць рушать безумовно».

Наступають різні звістки з Ракоцієвої кватири, про погоню Поляків, потім:

«До Казимира прибув татарський посол, що хан не може прибути до нього, бо се дуже далеко, треба перейти великий степ, тому нехай (Поляки) зійдуться під Камінцем і там порозуміються. Союз з Поляками він (хан) захоче, і коли вони туди не можуть прийти, то баші зроблять диверсію на Семигород».

«І про се треба говорити з Виговським: коли Татари не зважаться розірвати з козаками—з огляду що у них єсть твердий намір обсадити Єне, що ми маємо думати, чи вони (козаки) нам допоможуть?» (Листок писаний рукою Ш.б:ші між його записками—Mohn Hung. XXIII ч. 313).

До ст. 1460. От се оповідання Янчівського: «Війська наші сходилися, з фронту наступав на неприятеля гетьман з Любомірським, праве крило шарпав Чарнецький. ліве Сапіга з Литовцями, а з тилу—казали—йде найясн. король. Так прийшли під Жюєкву. Тут (Ракоцій) поставив на переді Угрів, Валахів, Волохів, семенів, а заду козаків аби стерегли вози: було тих возів іще не мало, і він хотів їх перевезти через болота. Але Чарнецький, піславши 4 хоругви, примусив неприятеля спішно перейти болото, погубивши багато возів. Вони рушали відти на Куликів—де багністі луки, і козаки, покладаючись на се стали пілити між собою здобичу, але Чарнецький зараз вислав 4 хоругви й їх стурбував. Сі 4 хоругви вже мали побіду в руках, але козаки поправившись несподівано поновили наступ, і ті мусіли відступати. Чарнецький вислав в поміч ще 4, але й сполучившись разом вони неспроможні були витримати силу козацьку і їх розмах і почали мішатися, аж патер Ястремський, взуїт, крикнув до них, аби спам'ятали претківську відвагу і вдарили на неприятеля ще раз. Хтось з товаришів відізвався на се: «Слухаємо, отче!»—і обернувши корогви вони вдарили на неприятеля, відбили вози і траншеї, самих не то що заганяють в болото, але до схочу рубають, так що якби ніч не зайшла, вже думали піддаватись. Лишилися їм ще в дорозі до Глинян переходи через часті багна під Магеровим, і тут надбавши їх Чарнецький пустив на Ракоція всю силу яку лиш мав. Тут не можучи битись неприятель мізерно йшов під шаблю—бо утечі борошило непрохідне болото. Тільки ніч припинила наступ Полякам і дала ратунок неприятелеві».

«Так він добився до Тернополя, і тут Чарнецький сподівався затопити Ракоція в непролазнім болоті. Та поганий Подільдовський промовив йому стежку через багна і позволив відійти ціло. Але почалось невдоволення на Ракоція серед козаків: нарікали на свою кривду, що Угри йдуть собі безпечно передом, а їм кажуть іти позаду, і на них упаде польська зброя. Сказали їм іти перед угорськими корогвами, і вони йшли безпечно—доки не прийшли до Вошівки. Тут побачивши між Богом і Божком гать в мент її затопили і розкопали, і вода облила Угрів з фронту і з боків, а з тилу наступало на них польське військо. Побачивши таку б-звичайну неб-безпеку, Ракоцій зложив всяке завзяте і став думати про капітуляцію» (295—6).

ПОКАЖЧИК ОСІБ¹⁾

- Абаса, 1527.
 Абдул, товмач, 1356, 1357.
 Абрамович Павло, посол гетьманський, 570, 575, 609, 611, 612, 613, 642, 678, 724.
 Авогур, франц. посол при швед. королі, 1131, 1279.
 Ага-мурза, 1055.
 «Адъев» Степан, 929.
 Адель-мурза білгородський, 101.
 Адерсбах, пруський резидент при польським дворі, 83, 90, 140, 477, 551, 1546.
 Аділь-Герай, царевич, 920.
 Аджи-Мустафа, кримський посол, 175.
 Адріані Джовані Батіста, єзуїт, префект варшавської колегії, 142, 143.
 Аз-мурза, 1140, 1144.
 Азем-Магомет, візир турецький, 538, 1064, 1073.
 Азер-Казі-ага ханський, 306.
 Акакія, франц. агент в Польщі, 1231.
 Аксак Михайло, член Корсунської комісії, 419.—Ян, стольник київський, 1093.
 Аксаков К., історик, 210.
 Акундинов Тимофей, самозванець, 45, 57-59, 70, 99, 110-113, 117-121, 124-125, 128, 147, 154, 174, 210, 211 256.
 Аладьин Федір, путивлець, 415.
 Александренко, ватажок козацький, 346.
 Алегреті, австрійський посол до царя, 1232.
 Алевський Павло, див. Павло з Алепа.
 Алі-ага кримський, 206.
 Алім-Казі-Гірей, 1143.
 Алкан-мурза, бей перекопський, 205.
 Алмаз Іванов, думний дяк, 559, 610, 645, 688, 808, 801, 810, 813, 823, 1216, 1447, 1537, 1539.
 Алферьев, або Олферьев, Іван, окольничий, 649, 679, 688, 728, 742, 769 792, 848.
 Амирев Іван, піддячий, 912, 913, 924, 926.
 Андрієнко Роман, посол Хмельницького, 966, 1014, 1024, 1027.
 Андріїв Мих., осавул полтавський, 1174.
 Андрій, домініканин, київський біскуп 1127;—піп з Тишанова, 266;—козак, батько сотника єремівського, 469;—Грек,—він же Данило Калугер, 1278.
 Андріян, протопоп, 739.
 Андроник, боярин мультанський, 544—грек, 638.
 Андронівський Петро, митроп. слуга, 747.
 Андрушевич Петро, митрополит. слуга, 747.
 Андрушко з Жабна, 266.
 Анна, княжна київська, 1127.
 Антін, див. Жданович Антін.
 Антонів Марко, путивльський вістун, 57, 237, 350, 398, 411, 415.
 Антонович Володимир, історик, 93, 96, 184, 188, 189, 422, 716, 813, 1116, 1120, 1370, 1387, 1473, 1481, 1482, 1485.
 Анчевський, підстароста, 1123.
 Ардабьев, піддячий, 451, 460.
 Армадан-бей перекопський, 216.
 Арон, ігумен дисненський, 392, 404.
 Арсеній, піп, стрійтель Троїцько-Сергіївського монастиря, 119, 125, 389, 411;—чернець з Волощини, 921, 956, 1085.
 Арсеньев Федор, минський воєвода, 1257.
 Арслан-мурза кримський, 556.
 Артюшка «калмицький Татарин», 426.
 Асан, Татарин, 677.
 Асія-ага, посол кримський, 171.

¹⁾ Оба покажчики зложили мої співробітники К. О. Лазаревська і С. В. Шамрай, котрим складаю за се велику подяку.

- Асман чауш, посол турецький, 317, див. Осман-Чауш.
- Атанасій Пателарій, патріарх царгородський, 1004.—протопоп 771.
- Ательмайер, 779.
- Афанасій Федоров син, ніжинський міщанин, 17.
- Афанасів Андрій, Грек, мандрівник, 393.
- Афіноген, див. Крижановський.
- Ахмед Газар-паре, вел. візир, 1543.
- Ахмет-Казі, аталик 707;—мурза, 709;—султан, 386;—Мелек візир, 1541, 1543.
- Бабаєв Борис, сотник московський, 546.
- Багалій Д., акад., 414, 550, 866.
- Базилевич Вас., історик, 856.
- Байбузи, 102, 1172.
- Байзаклін баша, бунчучний ханський, 65.
- Байрактар, ханський післанець, 694.
- Бакош Габор, генерал Ракоція, 1322, 1323, 1389.
- Балабан Діонісій, владика холмський, потім луцький, 1009, 1211, 1232, 1237, 1241, 1391;—Юрій, староста тербовельський, 438, 1138, 1143, 1145;—полковник, 1014, 1045, 1069. Балабани, 92, 93.
- Бано (?), козац. начальн. Трипілля, 1003.
- Бангиш-Каменський Д., історик, 210, 282, 321, 333, 451, 665, 737, 752, 840, 946.
- Барабаш, полковник козацький, 403.
- Баран Худий, полковник черкаський, 367.
- Баранович Лазарь, владика, 1373, 1374.
- Барановський з Стариск, 593, 594.—полковник черкаський, 367.
- Бароній кард., історик, 164.
- Барчай Аюш, семигородський регент, 1433, 1441.
- Бартліньський Тібурцій, слуга Радивиля, 37.
- Басараба Матвій, воевода мунтянський, 33, 206, 483-485, 487, 507, 510, 512, 515, 518, 519, 521, 522, 529, 531, 541, 677, 901, 903, 905, 987.
- Басараби, династія валашська, 1407.
- Батир-ага, 693, 892.
- Батирша, перекопський князь, 557, 568, 693.
- Баторі: Софія, Ракоцієва дружина, 510;—Стефан, король польський, 216, 1387, 1492, 1501.
- Бахмет, Татарин, 1063.
- Бегановський Микола, хорунжий львівський, 779-781, 893, 894, 915.
- Бедлинський, слуга Вишневецького, 18.
- Белокуров С., історик, 113.
- Безштанько Павло, наказ. полковник чигиринський, 1137.
- Бей-мурза татарський, 318.
- Бек-мурза ханський, 216.
- Бекташ ага, 54, 60, 61, 82, 136, 386, 1540, 1541.
- Белфорд, англ. видавець, 967, 968, 993.
- Бердичівський Мих., ніжинський сотник, 1222.
- Березівський (Бжозовський) Максиміліян, каштелян київський, 27, 37—39, 145, 1093, 1096.
- Берсенок Юрка, 459.
- Бетег-ага, зять візира, 216.
- Беньовський Станіслав-Казимир, 780, 1093, 1096, 1232, 1234, 1318, 1333 1334-1337, 1346, 1350-1351, 1359-1365, 1376, 1380, 1405, 1432, 1442-1446, 1449, 1450, 1496.
- Бечинський Войцех, посол польський, 127, 145, 147, 163, 166, 167, 169, 171, 174, 212, 246, 265, 278, 707, 708, 710, 1097, 1098.
- Бжозовський див. Березівський.
- Бжостовський, референдарій, 213, 272, 276, 278, 283, 291—293, 306, 307, 326, 1353.
- Биковський, шляхтич, 1118.
- Бідльо Я., проф. істор., 901, 905, 1539.
- Бізацціони, італійський історик XVII в., 470, 486, 779, 1546, 1547.
- Білініцкии, польський вистовий, 551.
- Білошапка Матвій, гетьманський резидент, 216.
- Білгородець Корнило, отаман Донського війська, 58.
- Бістерфельд І., дворянин Ракоція, 253.
- Білобоцький, челядник, 439.
- Блановський, писар, 1178.
- Бобченко, Болоченко, 446.
- Бовницький Олекса, козак, 1165.
- Бовш, шляхтич, 1011.
- Бохам? козацький ватажок, 496.
- Богач Ілляш, полк. чигиринський, 328.
- Богаченко Ілляш, козак, 686, 687, 715, 721. — Мих., полк. паволоцький, 942, 948.
- Богдан, сотник козацький, 340, 341.—віт туровський, 1150.
- Богданов Григорій, піддячий, 19, 43 76, 80, 83, 90, 91, 99, 100, 110, 937, 938, 940, 941, 945, 947, 1257-1263, 1269.

- Богданів Софрон, переяславський оса-
вул, 691.
- Богданович Самійло, див. Зарудний.
- Богун Іван, полковник козацький, 139,
158, 181, 189, 195-200, 202, 241, 242,
272, 275, 277, 280, 292, 293, 296,
298, 320, 337, 341, 354, 355, 382, 383,
393, 492-496, 527, 544, 563, 567, 590,
612, 616, 688-691, 693, 698, 723, 729,
730, 735, 736, 749, 750, 767, 775,
832-834, 839, 840, 841, 871, 872, 873,
876, 878, 880, 882-884, 939, 1016, 1017,
1018, 1041-1043, 1046, 1053, 1055,
1059, 1061, 1076, 1104, 1231, 1380, 1410,
1486, 1523, 1546, 1547;—Тимофій, 730.
- Боглевський (або Боклевський), шлях-
тич, швагер Виговського, 949, 947,
1506.
- Болянський О., укр. вчений, 752.
- Боженцький Ян, львівський копїст,
1116.
- Боктамиш-ага, див. Тохтамиш-ага.
- Болеслави, королі польські, 327, 329,
330, 334.
- Болеваченко, див. Волеваченко.
- Болуг (!) гетьман, 496.
- Болховитинов Євгеній, митроп., 854.
- Бондзінський, шляхт., 1128.
- Бонковський, підкоморій холмський,
1337, 1353.
- Бonomі, інженір польських військ, 652.
- Борейко пан, 187.
- Борецький, Роман Степанович, слуга
архимандрита печерського, 747.
- Борковський, служебн. кн. Четвертин.,
214.
- Борис Володимирович, князь, 1008.
- Боршпольченко Федір, міщан. київ.,
332.
- Боровніцький, польськ. полк., 930.
- Бородавка, козак, 1276.
- Бородавченко Вас., козацький післа-
нець, 1269.
- Бородатий Ів., сотник буківський, 716.
- Борсук Ів., сотн., 963.
- Борош Янош, угорський агент, 5. 11,
253, 570, 1104, 1106, 1107
- Борятинський, післанець до гетьмана,
1102
- Босий Василь Івалов, брянський дво-
рянин, 634.
- Бошина Ів., козак, 1410.
- Бояринов (!) Матвій, сотник, 203.
- Боярський Олекса, сотник, 1202.
- Брагил Федір, див. Драгил.
- Бредихин Мартиніян, дяк, 609, 642,
643, 544, 661, 678-862, 685, 686, 694,
716-721, 723, 724, 726, 730, 733.
- Бромецький, див. Громека.
- Бруховецький Іван Мартинович, 766,
872, 1188-1190, 1297, 1300, 1303, 1482.
- Бугай гетьман, 391, 392.
- Бугай Іван; козак, 1544.
- Бугуш Микола, боярський син, 480,
513.
- Буйнак-царевич, 666.
- Булавка, мозирянин, 224.
- Бурий Василь, післанець путивльський,
318, 350.
- Бурлій Василь, син Кіндрата, 1080.—
(Бырляй) Кондрат, посол Хмельни-
цького, 473, 493, 499-501, 534, 545-
548, 552, 561, 564-569, 610, 611, 614,
966, 1079, 1080.
- Бут Василь, сотник Хорольський, 1452.
— Леонтій, осавул, 929.— Семен, посол
Хмельницького, 469.
- Бутенко Андрій, полк. канівський, 1029.
- Бутко Фплимон, накази. полковник Не-
часового полку, 1257.
- Бутримович Юрій, литовський писар, 34.
- Бутурлин Андрій Вас., стольник, 870,
918, 919, 937. 938, 940, 947— 949,
951-953, 955, 961, 1071-1019, 1024,
1028, 1042, 1090, 1102, 1125, 1138,
1161, 1163, 1169, 1220, 1222, 1237,
1247, 1351, 1359, 1366, 1368, 1467;—
Василь Вас., ближній боярин, 609,
649, 679, 685, 687, 690-694, 697, 698, 722,
725, 728-730, 732-754, 756-763, 769,
770, 778, 792, 797, 799, 801, 802,
810, 818, 823, 828, 835-837, 839, 840,
847, 848-850, 859, 862, 864, 871, 901,
919, 923, 926, 933, 935, 948, 952, 959,
960, 1028, 1069, 1072-1074, 1078-1081,
1084-1091, 1097, 1102, 1103, 1113,
1115, 1116, 1118, 1119, 1122, 1125,
1126, 1129, 1138, 1142, 1143, 1147, 1149,
1159-1163. 1417, 1419.—Іван, столь-
ник, 1138, 1140, 1141, 1143, 1145, 1146,
1149, 1161, 1266, 1422, 1547, 1548;—Фе-
дір В., окольничий, 883, 1025-1027,
1103, 1162, 1267, 1318, 1327, 1331, 1365,
1376, 1383, 1384, 1411, 1412, 1414,
1419, 1421-1423, 1425, 1426, 1430, 1434,
1447, 1450;—сівський воєвода. 875.
- Бушма, козак, 1273.
- Бущинський П., історик, 137, 807, 813.
1474, 1481, 4182, 1484, 1487, 1542, 1545
- Бялобоцький; челядн. Калиновского, 439.

- Вази**, шведська династія, 454.
- Валевский А.**, польськ. історик, 1233.
- Вальдек**, швед. офіцер, 1399.
- Вальдероде**, радник цісаря австр., 1328.
- Варлаам**, митрополит сучавський, 198.
- Василевич Іван**, писар миргородський, 1166;—**Теодосій**, архимандрит случський, 767, 855, 949, 950, 966, 1071, 1081, 1084-1087.
- Василь Македонянин**, імпер., 987, 1001;—**Данилович**, Сербин; посол гетьманський до Москви, 207, 212, 255;—**писар Ф. Коробки**, 1375, 1378;—**священик вишгородський**, 329;—**з Канева**, 277;—**перяславський товмач**, 549, 687;—**(Васько) з Чигрина**, хорунжий, 100, 106-108, 116, 117, 148;—**Васьковський Яцко**, сотник, 1267.
- Ватага Яків**, посланець молдавський, 517.
- Вдовиченко**, гетьман, 322, 421, 422, 1241.
- Велебневський**, козак, 960.
- Велі-ага**, 216.
- Велінг Готард**, шведський посол до Хм., 1105, 1232, 1283, 1284, 1290, 1296, 1304-1307, 1313, 1316, 1326-1328, 1330-1333, 1380, 1393, 1394, 1396, 1397, 1428, 1429, 1433, 1436, 1549.
- Велико-Гагин Данило Степанович**, кн., воевода брянський, 634, 1544.
- Величко Самійло**, літописець, 410, 413, 442, 448, 494, 586, 588, 601, 713, 767, 807, 871, 876, 884, 1044, 1141, 1373, 1476, 1477.—**Онопрій**, сотник биківський, 237.
- Венгжиновский Семен**, історик, 87, 473.
- Вербицький Венедикт**, слуга митрополита, 747;—**Степан**, 1233.
- Веремієнко Опанас**, наказн. полковн. стародуб., 874.
- Вертелецький**, сотник, 878.
- Веселий Франц**, палятин угорський, 510.
- Весель**, польськ. ротмістр., 1461.
- Вестерфельд Абрагам фон-**, маляр, 330, 331, 348.
- Вехтамиш-ага**, див. Тохтамиш-ага.
- Вешняк**, чигиринський полковник, 114, 1523.
- Вельопольский Ян**, каштелян войницький, 1183, 1191, 1254.
- Вжещ**, польськ. ротмістр., 1161.
- Виговський Данило**, полковн., 536, 539, 554, 566, 567, 723, 735, 743, 887, 926, 945—947, 1031, 1117, 1125, 1126, 1128, 1129, 1163, 1206, 1239, 1251, 1300, 1411, 1413, 1419;—**Іван**, писарь військовий 18, 19, 50, 53, 56, 63, 66, 86, 88, 89, 91, 103, 110, 113-115, 117, 120, 121, 125, 126, 137, 153, 156, 173, 206, 207, 214, 218, 219, 247, 248, 250, 251, 256, 272, 280, 281, 285, 286, 289-291, 294, 300, 308, 309, 314-320, 325, 848-355, 358, 366-369, 372, 379-382, 384, 388, 398-400, 418, 435-452, 454, 455, 459-461, 467-469, 472, 476-480, 485, 493, 500, 501, 521, 522, 532, 536, 537, 547, 549, 554-559, 564-569, 572, 575, 588, 609, 613-615, 617-619, 642, 656, 659, 663, 664, 678, 679, 683, 684, 688-690, 692-698, 709, 711, 715, 716-720, 722-726, 730, 731, 734, 736, 737, 740, 743, 744, 748, 750, 756, 758, 761, 763; 766, 767, 772, 774, 777-779, 781, 783, 784, 789, 794, 795, 813, 820, 828, 835-837, 840, 841, 847, 853-855, 857, 858, 873, 886, 887, 892, 897-900, 903, 904, 910, 912-915, 917, 919, 922-924, 926, 932, 933, 938, 940-943, 945-950, 952, 955, 959, 977, 1020, 1021, 1023, 1029, 1041, 1064, 1065, 1074, 1075, 1078-1081, 1085-1091, 1097, 1104-1106, 1117-1126, 1128, 1138, 1140, 1144, 1146, 1147, 1157, 1159-1161, 1167, 1169, 1170, 1172, 1173, 1175, 1177-1179, 1181, 1182, 1184-1186, 1188, 1190, 1192-1195, 1197, 1200, 1208-1211, 1213, 1217, 1229, 1230, 1233, 1235, 1240, 1251-1253, 1270, 1271, 1274, 1288, 1290, 1297, 1300, 1303, 1309-1311, 1316-1319, 1321, 1324-1331, 1333, 1336, 1348, 1349, 1357, 1360-1367, 1370, 1372-1374, 1378, 1383, 1386, 1389, 1395, 1411-1415, 1419-1421, 1424-1426, 1428-1430, 1432-1436, 1437-1445, 1447, 1450, 1467, 1471, 1472, 1474, 1485, 1486, 1489, 1490, 1495-1497, 1505-1507, 1524-1526, 1547, 1548, 1550;—**Катерина**, жінка Данила, дочка Б. Хмельницького, 1419;—**Костянтин**, брат Івана, 946, 947, 1405, 1411, 1412, 1450;—**Остафій**, батько Івана, 202, 735, 743, 946, 947, 1096, 1247, 1250, 1252, 1253, 1255, 1256, 1318, 1411, 1426, 1473;—**Федір**, 1091, 1096, 1097, 1104, 1117, 1119, 1132.
- Вижицький**, стольн. новгородський, 1036.
- Винницький Антоній**, владики, 865.
- Винюков**, піддячий, 910.
- Витошинський А.**, 5.

- Виторин, липовецький сотник, 320.
- Вичинський Іван, челядник Доморацького, 266.
- Вишневецькі, 34, 72, 140, 1020;— Дмитро (Байда), 428, 494, 586, 588;— Дмитро, родич Яреми, 1014, 1035-1038, 1069, 1392, 1463;— Михайло, король польський, 168;— Ярема (Єремія) князь, 13, 14, 16, 18, 20, 23, 29, 33, 64, 76-79, 140, 154, 157, 165, 168, 200, 235, 239, 257, 260, 272, 275, 284, 288, 294, 302, 320, 327, 334, 335, 337, 339, 343, 345, 350, 421, 453, 1004, 1116, 1118-20.—Вишневецького міста, 14, 16.
- Вишня, козак, 1441.
- Відоні Петро, нунцій, біскуп Льоді, 463, 1365.
- Війтенко Кіндрат, козак, 688.
- Вільчковський, поручик, 441, 442.
- ьміна Альберто, венецький посол, 46-53, 141, 142.
- Вінярський, шляхт., 773.
- Вісконті, польський резидент при цісарським дворі, 84, 577.
- Вітенберг, фельдмаршал шведський, 1108.
- Вітовський, сендомирський каштелян, 134, 139, 167, 174, 180, 215, 231, 232, 270, 313, 620, 639, 678, 1529.
- Вірц ген., шведськ. комендант Кракова, 1388, 1408, 1441, 1464.
- Вічай, граф угорський, 1432.
- Внушов, моск. післанець, 412, 563.
- Воейков, царський дворянин, 933, 934.
- Война-Оранський, владика пинський, 26. — шляхт., 448, 452, 1138, 1143.
- Войнаховський, польськ. ротмістр, 1052.
- Войнилович Габріель, полковн. польський і посол до хана, 411-413, 560, 692, 693, 707, 708.
- Войткович, шляхт., 1055.
- Войша, автор тогочасних листів, 291, 292.
- Волеваченко (Болеваченко), наказний чигиринський полковник, 81, 564, 566, 568, 1425.
- Волесковицкій, шляхт., 1270.
- Вольов, москов. посол до Семигороду, 1320, 1321, 1324, 1381.
- Волновський Кіндрат, ніжинський осавул, 632, 929
- Волконський Федір, кн. київський воєвода, 610, 650, 733, 761, 969, 1090, 1163, 1220;— Дмитро, кн. 1150-1152;—московський посол, 559.
- Волович, каштелян смоленський, 1171.
- Володимир Великий, князь київський, 138, 218, 259, 333, 474. 729, 736, 741, 745, 757, 807, 971, 1001, 1008, 1127, 1512, 1513, 1526.
- Володислав Варненчик, король польський, 958;—IV, король 27, 28, 29, 33, 49, 50, 230, 266, 299, 394, 403, 460, 503, 579, 620, 639, 645, 898, 906, 1510, 1512, 1521, 1524, 1528.
- «Володка Львовянин», 1234.
- Волосов Степан, московськ. післанець, 733.
- Волочай Антін, с. 1372, див. Жданович Антін.
- Волошин Сила, полковник brasлавський, 77.
- Волошинов, дяк думний, 350.
- Воляновський Томаш, слуга Потрцкогго, 107.
- Вонденко, ватажок, 494.
- Вонифатєв Іван, москов. гонець, 591, 620, 638, 656, 670-672, 1537, 1538.
- Ворожбилович Андрушко, козак, 266.
- Воронич, посол польський, 145-147, 153.
- Воронченко Степан, козак, 929;—Яско, полк. прилуцьк. 433, 471, 567, 731, 734, 948, 1018, 1019, 1523.
- Воропай, осавул, 325.
- Востоков. А., історик, 114.
- Войцеховський, польськ. полковник, 878.
- Гавратинський, шляхт., 183.
- Гавриіл, племінник воєводи молдавського, 480;—митрополит назаретський, 120, 207, 313, 466, 467, 902, 944;—єромонах полтавський, 413, 417, 425, 434;—старець, 861.
- Гаврилко, могилівець, 502.
- Гаврилов Іван, племінник волоського господаря, 445.
- Галецький Данило, бурм. київський, 746.
- Гаммер-Пурішталь, барон, 136, 521, 928, 944, 1539, 1541, 1546.
- Ганжа, ватажок, 63, 273, 277, 278.
- Ганнібаль картагенський 511, 1477.
- Гапоненко Роман, сотник, 1232, 1235, 1236, 1238.
- Гапонович Герасим, отам. чигиринський, 795.
- Гарабурда, шл. литов., 1520.
- Гарасько (Hagaszko), полк. переяслав. 215.
- Гарбарь Кузьма, гадяцький отамаан 204, 217.

- Гацфельд, австр. генерал, 1441, 1455.
 Гасан (або Асан), Татарин, 678.
 Гедеон, митроп. сучавський, 1211, 1373.
 Гезар, Татарин, 677.
 Геґтер, посол Ракоція, 1312.
 Герасимов Василь, дяк, 1221.
 Герасимчук Василь, істор., 5, 7, 267, 1475, 1477, 1485, 1497.
 Гермайзе Осип, іст., 55, 928.
 Гілфорд, гр., 967.
 Гиннар (!) Григорій, післанець Хмельн. у Вильні, 1325.
 Гиря Данило, нак. полковн. білоцерківський, 1011, 1127.
 Гладкий Матвій, полковник миргородський, 13, 16, 153, 154, 157, 158, 178, 188, 199, 203, 236, 242, 280, 292-294, 296, 309, 332, 354-356, 358, 366, 372, 410, 418-421, 490, 560, 1523.
 Глинський, шляхт., 952, 960.
 Гліб Володимирович, князь, 1008.
 Глібович, воєвода смоленський, 14, 352, 354, 355, 364, 366, 1450.
 Глух Йосип, полк. уманський, 198, 200, 309, 527, 543, 567, 568, 571. 688, 879, 1041, 1042, 1523.
 Гоголь, полковник наддністрянський, 1207, 1447.
 Гойский, 468, 472.
 Голенецький Ів., накази. полковник ніжинський, 1382.
 Головин М., дяк, 1072;—Петро, околн., 801, 823.
 Голуб, посол кор. гетьм. до Хмельницького, 1179.
 Гомер, 282, 387, 441.
 Гомон (Haumont), історик, 1131, 1456.
 Гондіус, гравер, 1490.
 Гонзага Марія, дружина кор. Володслава, 403.
 Горбацький Йосиф, коад'ютор митрополитий 860.
 Горечко, розбійник, 544.
 Горкуша (Оркуша) Филон, 222, 224, 247, 323-325, 329, 332, 728, 830, 834, 836, 840, 842, 878, 883, 902, 1406.
 Горський Войтех, старшина козацький, 165;—Юрій, воєвода мстиславський, 164.
 Грабаренко Остап, сотник лохвицький, 731.
 Грабянка Г., літописець 74, 75, 334, 414, 495, 509, 876, 884, 1015, 1047, 1141, 1475, 1476, 1499, 1501.
 Гребінка, сотн. білоцерк., 492.
 Гречка, опришок, 878.
 Грибовський Ів., київський шляхтич, 746;—Микола, польськ. гонень, 1445.
 Григоріів Олександр, сотник, 414;—Іван, посол господ. Стефана, 902;—Осип, осавул білоцерків., 1011.
 Григорій, ворник (дворецький, маршалок); 445;—князь київський 1127;—осавул, 119;—протопоп переяславський, 732, 734, 739, 749;—слуга Лупула, 514.
 Григорович Іван, писар, 929.
 Грило (?), полковн. лубенський, 1019.
 Грицько, уман. козак, 698.
 Гришко, ніженський міщанин, 17.
 Гришкович Мих., полк. білоцерківський 1523.
 Громадан бей очаківський (див. Ромдан), 136.
 Громека (Gromeski) Михайло, полковник білоцерківський, 354, 355, 366, 392, 401.
 Грумеца, капітан, 582.
 Грошенський (!), полк. уман., 493.
 Грунька, полковник козацький, 280.
 Груша, посол до Ракоція, 1300—1303. 1309-1312, 1403.
 Грушевська К. М., 1370, 1473, 1474.
 Грушевський М. С., ак., 734, 814, 868, 923, 1370, 1403, 1477, 1486.
 Грязной Борис, чернігівський поміщик, 18, 118.
 Губальд, див. Гувальд.
 Губяло, полковник козацький, 280.
 Гувальд, польськ. полковн., 292, 592, 668.
 Гулевич, ротм., 196-198, 568, 668.
 Гулус-Казі, товмач, 957.
 Гуляницький Григорій, полковник ніжинський, 420, 490, 927, 499, 1268, 1269;—Трохим 1026;—Іван, полковн. корсунський, 693, 734, 1026, 1029.
 Гунашевський Мих., підписок гетьм. канцелярії, 619, 743.
 Гундоров торжчанин, 459.
 Гуня, гетьман, 11.
 Гурма, Глґгор, 890.
 Гурмузікі Е., його Документи. 132, 145, 148, 481, 482, 486, 523, 532, 577, 581, 598.
 Гурський Гнат, слуга митрополит., 747.
 Гурій, старець київо-кирилівського монастиря, 137, 138, 205.
 Гават, каноник львівської, латин. капітули, 1122.
 Гавлік, польськ. істор., 1233.

- Гавронський-Равіта Ф., історик, 375, 438, 441, 495, 496, 667, 871, 877, 910, 1147, 1487.
- Галінський, гонець польський, 282—284, 1232.
- Гамоцький, посол швед. короля до Хм., 1122, 1130.
- Ганскопф, оберштерляйтмент, 326.
- Гаршовен Том, післан. шведськ. короля до Хм., 1326-1328.
- Гедройц, пинський війський, 1405.
- Гембіцький, краковський єпископ, 269, 270, 520.
- Генестий, Татарин, 666, 673, 674.
- Геч (Göcs) Павло, посол семигородський, 520, 252-254.
- Георгіца, див. Стефап воевода, логофет, 517.
- Гечинський (Длужевський), автор листа про битву під Батогом, 438.
- Гізель, ігумен. св. Микол. Пустин. м-ря, 854, 855, 857-859, 861, 863, 964, 1374.
- Гіжицький, королівський секретар, 234.
- Гловацький, слуга Потоцького, 242.
- Годобський Ф., підсуд. пинський, 1152.
- Голембіовського Л. теки, 409, 779.
- Голінський, райця казимирський, мемуарист, 17-19, 23, 30, 34, 44, 45, 53, 56, 63, 70, 85, 92, 98, 103, 180, 182, 184, 199, 200, 202, 213-216, 224, 229, 233, 234, 240, 248, 257-259, 262, 267-269, 282, 289, 311, 324, 328, 343, 379, 391, 411-413, 429, 436, 438-441, 453, 457, 461, 462, 481, 488, 509, 513, 544, 550, 551, 563, 571, 574, 578, 583, 590, 593, 597, 598, 613, 652, 662, 663, 667, 673, 675, 699, 705, 706, 774, 872, 887, 891, 916, 951, 1018, 1019, 1036, 1040, 1043, 1044, 1059, 1063, 1092, 1093, 1097, 1098, 1100, 1142, 1170, 1231, 1364, 1390.
- Гонсевський, стольник, пізн. гетьман польн. литовський, 224, 289, 308, 323-325, 327, 328, 330, 352, 354, 355, 366, 915, 1153, 1205, 1252, 1243, 1272.
- Гонсьоркевич, депутат Львовян до Хм., 1118, 1124.
- Горайський Збігнев, кашт. київ. 366.
- Гордон П., мемуарист, 1398, 1399.
- Граф, майор, 1024.
- Грабовський А., історик, 197, 202, 269, 280, 282-284, 291, 294, 295, 298, 300, 307, 309, 316, 319, 333-339, 341, 344-346, 349, 353-356, 361, 363, 369, 371, 375, 395, 401, 431, 443, 444, 446, 457, 887, 894.
- Гржібовський, ватажок, 265.
- Гродзіпкий Криштоф, коменд. Кодака, пізніш Львова, 1042, 1116, 1118, 1120, 1123-1125, 1131, 1139, 1144, 1147, 1148, 1172, 1173.
- Грондський Сам., іст., 394, 521, 714, 1132-1136, 1141, 1170, 1180-1182, 1186-1191, 1278, 1321, 1322, 1384, 1385, 1387, 1388, 1457, 1460, 1463, 1466.
- Гротус, рос. генерал, 1118.
- Гурский К., історик польський, 177, 243, 261, 282, 283, 420, 492, 870;—Войтїх, нобілітований козак, 157;—Гнат, слуга митроп. 747;—Станіслав, польськ. полковник, 951, 955, 959.
- Густав, король шведський, 72, 1122.
- Давид, німецьк. капітан, 1102.
- Давидів Гнат, 688.
- Давидка, міщанин з Орші, 459.
- Дальберг, швед. генерал, 1399.
- Даниїл, ігумен (XII в.), 967.
- Данило «гетьманичів» 1154;—глухівський сотенний писар, 426;—Грек, Данило Калугер, Олівеберг, 916, 917, 918, 966, 997, 1074, 1076-1081, 1105-1109, 1130, 1131, 1178-1182, 1186, 1187, 1189, 1190, 1209, 1220, 1232, 1234, 1238, 1239, 1243, 1278, 1279, 1281-1285, 1287, 1288, 1294, 1295, 1321, 1333, 1339, 1365, 1394-1396, 1426, 1428, 1429, 1431-1433, 1436, 1455, 1467, 1471, 1548, 1549, —сотн. понурницький, 932.
- Данилів, Данилович Василь, посол Хм., див. Василь Данилович.
- Данилович, польський шляхтич, 64, 412;—староста і ротмістр польськ., 1461.
- Данченко Лесью, сотник козацький, 203.
- Дарій, перський цар, 1497.
- Дашкевич, польськ. ротм., 1042.
- Дворецький Василь, накази. полк. київський, 691, 746, 1247, 1269, 1307, 1359, 1405.
- Дедеш-ага, 1100, 1446, 1447, 1449.
- Дедюля, див. Джалалий.
- Демко, осавул генеральн., див. Лисовець;—полковник козацький, 539;—сотн. післанець Хм. до царя, 1206, 1209.
- Денисів Влас, писар київ. магістрат., 746.
- Дениско, архимандр. жидичинський, 1522, 1523.

- Денисов Івашко. путивлець, 471.
 Денгоф, староста сокальський, 10, 275, 578, 580, 583, 585, 589, 652.
 Дербиш, пристав ханський, 205.
 Дериглаз Гаврило, сотник Нечаєвого полку, 1277.
 Дерський, шляхт., 1378.
 Дерубжинський Гаврило, митроп. слуга, 747.
 Джалалій (Джелалій, Джеджалій, Джеджеля, Дзедзюля, Ждалали, Жэнжеля, Чижелій), кропивенський полковник, 91, 92, 236, 239, 242, 247, 248, 262, 285, 286, 292-296, 307, 309, 351, 551, 567, 688, 698, 734, 735, 736, 743, 767, 1372, 1523.
 Джірадіні, австрійський агент у Варшаві, 438, 475.
 Джустиніані, венеціанський посол в Відні, 480, 487, 781.
 Дзбановський, польський бранець, 1089.
 Дзедзюль, див. Джалалій.
 Дзержаловський, полковник козацький, 280.
 Дзержек, староста жидичівський, 441, 444.
 Дзиковський (Дзіка, Дзік) Іван, полковник козацький, 414, 1049, 1505, пор. 102, 180, 1545.
 Дибовський, шл., 1273.
 Дялев, путивлець, 688, 689.
 Дилер, капичей крим. хана, 1100.
 Дименко Федорашко, полк. надністр., 948, 949.
 Дмитрій, стольник молдавський, 517.
 Дмитрашок, жовнір пол., 279.
 Динов, пан, 183.
 Дитиницький, полк. польськ., 879, 883.
 Дитятин, проф. 210.
 Дідушицьких бібліотека, 409.
 Дікул, спатарь молдавський, 513, 514, 541.
 Діонісій, ігум. ніжинський, 1156;— патр. царгород., 1375.
 Длугош, польськ. літоп., 1127.
 Длужевський, див. Гечинський.
 Дмитриев, стольник, 749, 924, 1154;— Федір, посол гетьманський до Москви, 207.
 Дмитрій, протопоп конотопський, 170.
 Дністрянський С., акад., 866.
 Добешовський Станіслав, реєнт львівський 1650 - х рр., 1116, 1123, 1125.
 Добрина, герой билін, 188.
 Довбуш, герой пісень, 184, 188.
 Долгоруков, кн. воевода брянський, 270;—Ю. О., кн., 1073.
 Домановський А., іст., 1296, 1432.
 Долговський Ониско, козак Черкаського полку, 552, 556.
 Домарадзкий Габр., польський шляхтич, 77, 266.
 Домбровський П., ловчий brasлавський, 1093.
 Доментіян, дякон, 662
 Донець Тишко, емігрант з Зінькова, 1226.
 Доні, королів. секретар, 142, 549-551, 556, 575, 578-580, 583-585, 590, 592, 595, 598, 599, 651, 652, 655, 656, 668, 671, 672, 676, 677, 983.
 Дорошенко Іван, полковник, 157, 165, 1201-1204, 1210, 1222;—Мих. 898, 1500;—Петро, пізніший гетьман, 165, 721, 782, 1102, 1331, 1420, 1507, 1539.
 Дохтуров, московський гонець, 404, 405.
 Драгила (Брагил) Федір, посол Хм., 106, 108.
 Драгоманов Михайло, іст., 93, 96, 184, 189, 304, 422, 716, 1132, 1370, 1473, 1549.
 Драло Корній, мішанин, 1258.
 Дрозд, полк., 601.
 Дядченко Семен, цехмістер, 850.
 Дяконов М., іст., 868
 Дяченко Ів., козак, 927.
 Дубина Ів., полк. курсунський, 1467;— Мисько, наказний гетьман (!) 1018.
 Дубовик Клим, козак, 1070, 1071.
 Дубовський, ксьондз, 1510.
 Дуглас, швед. генерал, 1131, 1359.
 Духонин Семен, слуга печерський, 747.
 Ейнгорн В., історик, 813, 852-854, 857, 861, 1374.
 Енгель І., історик, 521.
 Євскій, жилець, 734.
 Євфимій, густинський намісник, 535.
 Євфимовський В., історик, 5, 1509.
 Єльський Лукаш, маршалок пинський, 1151, 1152, 1400-1402;— полковник польський, 625.
 Єляков, московський посол, 175, 205.
 Ємйоловський, мемуарист, 437, 1104, 1115, 1157.
 Єремія, еромонах 1085;—патріарх царгородський, 1000.
 Єрлич Яким, мемуарист, 58, 78, 89, 159, 255, 296, 300, 328-330, 333, 348, 359, 365, 366, 373, 375, 433, 435, 438, 440, 441, 492, 493, 495, 548, 599, 674, 715, 768, 882, 887, 1104, 1115, 1127, 1128, 1141, 1147, 1157, 1484.

- Ермолин Яків, слуга печер., 747.
 Ермолич, королівський дворянин, 85, 99, 110-113.
 Ершов Анатолій, істор., 5.
 Єсько, або Ясько, товмач, 679, 681, 682, 683, 686;—черкаський полк., 660.
 Єфрем, макошинський ігумен 467, 469.
 Жабі ага білгородський, 429.
 Женжела, див. Джеджалій.
 Жданович Антін, полковник київський, 60, 116, 127, 132, 137, 146, 147, 150, 156, 215, 225, 323-325, 327, 329, 332, 348, 419, 420, 496, 551, 555, 556, 559, 561, 566, 567, 575, 580, 621, 629, 654, 656, 567, 698, 731, 855, 870, 885, 886, 887, 895, 949-953, 955, 1027, 1031, 1091, 1137, 1167, 1168, 1210, 1213, 1222-1225, 1228, 1232, 1255, 1256, 1260-1263, 1274, 1275, 1296, 1314-1320, 1323, 1325, 1330, 1352, 1356, 1359, 1365, 1372, 1377, 1380-1384, 1386, 1387, 1389, 1391-1393, 1395, 1397, 1399, 1405, 1406, 1408-1411, 1414, 1417, 1425, 1426, 1431, 1433-1435, 1437, 1439, 1441, 1442, 1446, 1448, 1453, 1455, 1456, 1458-1461, 1463-1465, 1467-1469, 1471, 1489, 1523.
 Ждалали, дів. Джелалій.
 Жегоцький, староста бабімоийський, 1460-1462.
 Жегун, посол гетьманський до Порти, 534.
 Желиборський Арсеній, влади́ка львів. 865, 1122.
 Желябужський, цар. післанець, 1314, 1315, 1365, 1369, 1381-1383, 1443, 1445, 1455, 1464, 1467, 1470, 1503.
 Жеребилов Дмитро, дяк, 634, 1062.
 Жигимонт, король польськ., 1522.
 Жидкевич, корон. інстигатор, 626, 1093, 1096, 1097, 1522.
 Жижемський, польськ. полк., 930, 1083.
 Житецький Павло, укр. учений, 301.
 Житкевич, писар Нечая, 183.
 Жолкевський, гетьман кор., 11, 358.
 Жук, шляхт., 1380.
 Жуков, моск. післанець до Криму, 1356.
 Жуков, комирицький драгун, 79.
 Жуковський, сотник, 1216, 1217, 1225.
 Жураковський Михайло, сотник, 426.
 Забабурин, полоняник, 285, 296, 297, 331, 526.
 Забіла Іван, син сотн. борзен., 1086;—Петро, сотн. борзенський, 930, 931, 936, 1012, 1086-1088, 1157, 1222;—беймен. 225-6.
 Заблоцький, шл., 749.
 Заборовський Семен, думний дяк, 1111.
 Забуський Семен, гетьман (номінальний), 51, 63, 165, 272, 273, 310, 319, Завистний, сотник в Бупі, 1015.
 Завіша Ероним, член Корсунської Комісії, 419;—маршалок литов., 1272, 1353.
 Загоровський, ротм., 100, 102, 106. 107, 146.
 Загорський Лука, митроп. слуга, 747;—шляхтич, посол. Радвила, 565.
 Зайонц, посол короля шведського до Хм., 1179.
 Заклинський К., істор., 1296.
 Заленський Самуїл, підचाший новгородський, 78.
 Залеский Миколай, шляхтич, 102, 196, 319.
 Залеский, уряди. Давидгородка, 1150.
 Залузький Василь, піп, 935.
 Замојські, 177, 180, 476;—Ян, 651, 1043, 1397, 1398, 1447, 1467-1461;—бібліотека, 656, 771.
 Зарадний Стефан, шляхтич, 102.
 Заремба Станіслав, київський біскуп, 164.
 Зарицький С., іст., 1296.
 Зарудний Іван, сотн.' уманський, 716, 1036-1039.—Самійло Богданович суддя генеральний, 41, 257, 280, 286, 290, 313-317, 372, 448, 464, 470, 471, 483, 488, 500, 501, 534, 546, 693, 735, 743, 753, 784 793, 795, 801, 810-812, 818, 821, 823 824 826-828, 830, 835, 839, 912, 913, 924, 927, 1117, 1143, 1144, 1160, 1316, 1317, 1321, 1322, 1365, 1386, 1405, 1415, 1417, 1505.
 Заруцький Григорій, посланець кн. Домініка, 122.
 Засецький Филон, поміщик дорогобужський, 220.
 Заславський Домінік, кн., воєвода краківський, 55, 59, 63, 65, 126, 148, 274, 275, 560, 561, 563, 951, 1036, 1342.
 Захаренко Кирило, післан. Хм., 1024.
 Захарко гетьм. підписок, 1470.
 Зацвіліховський Миколай, ротмістр, 240, 361, 379, 449, 456, 458, 461. 463, 470, 482, 487, 489, 503, 560, 628, 631, 1040, 1093, 1171, 1193.

- Зборовський, шляхт., 304.
 Збуйновський Лукаш, жовнір, 927.
 Здановський, економ Нового Торгу, 267-269.
 Зебжидовський, мечник коронний, 270-272.
 Зелененко, полк., 882, мб. Зеленський.
 Зеленський М., або Зеленецький, полк. браславський, 927, 1016, 1018, 1019, 1022, 1041, 1052, 1053, 1058, 1061, 1068-1076, 1077, 1089, 1300, 1380, 1428, 1447, 1448.
 Зеркальников Порфирій, купець, московський агент, 388, 398, 399.
 Зелінський, підчаший городенський, 1406.
 Злотий, смоленський владика, 26, 251, 1513, 1520.
 Зозуленко, ватажок козацький, 323.
 Золотаренко Василь, брат Івана, пізн. полков. ніжин., 931, 936, 964, 965, 1153-1155, 1222;—Іван, полковник ніжинський, 440, 442, 468, 469, 471, 562, 563, 690-692, 739, 748-750, 761, 811, 829, 870, 874, 875, 887, 908, 909, 924, 927, 929-938, 943, 945, 950, 961-965, 1022, 1024, 1028, 1052, 1058, 1061, 1082-1084, 1086-1088, 1091, 1102, 1110, 1111, 1152-1159, 1165, 1168, 1169, 1178, 1200, 1201, 1203, 1204, 1224, 1239, 1272, 1280, 1389, 1475, 1476, 1495, 1505;—Тиміш, 936.
 Золотинський Андрій, осавул., 929.
 Зорка Самійло 752, 754, 1476, 1477.
 Зосима Прокопович черниг. владика, 745, 855, 858, 1164, 1373, 1374;—післан. Шереметова, 1026.
 Зощенко, отаман жовнинський, 664.
 Зубрицький, гал. історик; 1116.
 Зюзин, путивл. воевода, 909, 953, 1352.
 Ібрагім-ага, турецький аташе, 543.
 Іван, піп білоцерківський, 561;—Гречин, див. Тафрацій;—легендар. князь ків., 1127;—перяслав. віят, 795;—посол Хмельницького 119;—хорунжий білоцерк., 214;—підскарб. гетьм., 723, 726;—Грек 893, 896;—бранець 543.
 Іваненко Гр., чигирин. козак, 1022.
 Іваніпкий, ксьондз, 1517.
 Іванов Михайло, Грек 79;—Пімен, писар 1539;—Пилип, сотник козацький 414, 566.
 Іванів Фед., міщанин, 1203.
 Іванович Іван, 795;—Павло, посол козацький, 137;—Яків товмач, 795.
 Іванчул, полковник браславський, 320.
 Ігнатів Федько, козак, 80, 81.
 Ієвлев Климент, рос. післан. до Польщі, 1290, 1353, 1365, 1379, 1380, 1381.
 Ілля Грек, 474.
 Ілляш, наказний полковник чигиринський, 114;—посол козацький, 548, 618;—коморник воев. Стефана 1211.
 Імре, капітан семигородський, 511, 512.
 Імельдеш, дворянин скарбника ханського, 498.
 Ісаевич, жовнір, посол Радивиля, 565.
 Ісай, сотн. козацький, 1271.
 Ісидор, митроп., 1521.
 Іслам-Герай, хан, 135, 175, 205, 245, 315, 375, 888, 896, 920, 941-942, 948, 956, 957, 1022, 1040, 1065, 1068, 1144, 1540.
 Іслам-мурза, 1143.
 Ісіхій, ігумен батуринський, 173.
 Іскра Іван, полковник полтавський, 114, 398-400, 413, 416, 417, 427.
 Ішпан Фр., полков. Ракоція, 1387.
 Йоаким Дау, патріарх антиохійський, 1000.
 Йона, ігумен крупецький, 17, 56.
 Йоїль, чернець кутеїнський, 1083.
 Йордакі, вестерник волоський, 532, 571.
 Йорґа (Jorga) М., історик, 90, 140, 477, 478, 485, 523, 524, 530, 533, 551, 578, 579, 584, 588, 672, 904, 905, 1546.
 Йосаф митрополит коринтський, 238, 239, 249, 251, 256.
 Йосафат, архієпископ полоцький, 29, 121.
 Йосиф Тризна, архимандрит печерський див. Тризна;—московський патріарх, 57;—архимандр. пинськ. м-ря, 1326.
 Кавацца Джіролямо, венецький посол, 53, 141, 142, 160, 230, 235, 385.
 Казановські, 406;—каштелян галицький, 284, 302, 403; Казановска-Радзєйовска, 406.
 Кази—Герай, калґа, 920.
 Калачинський Василь, служебник дому Роксанди, 601.
 Калиник, віят м. Ляхви, 1151.
 Каліновський Март., гетьман кор., 9, 10, 35, 69, 80, 83, 102, 129, 139, 146, 156, 164, 172, 175-180, 182-184, 189-201, 203, 204, 206, 229, 235-240, 242-244, 257-261, 274, 293, 337, 342, 348-351, 354, 357-360, 364, 366, 368-370, 374, 376, 380, 388, 390, 392-394, 396-400, 410-413, 419, 421, 430-434, 436-440, 442, 446, 448, 449, 451, 453, 456, 457,

- 481, 482, 560, 624, 977, 978, 1004, 1393;
—Самуель, обозний кор., 198, 236,
244, 411, 412, 698, 702, 1038;—старо-
ста браславський, 670.
- Калиньский, ротмістр, 78, 103, 274, 275,
656, 666.
- Камамет, Камамбет, Каммбет мурза
татарський, 217, 317, 360, 369, 398
666 673, 693, 709, 948, 1040, 1047,
1137, 1140.
- Каманин Ів., істор., 1290.
- Каменецький, шляхт. білоцерків. 1011.
- Камузат мурза, 1045.
- Канівець Грицько, козак, 131, 204.
- Кантемир, мурза, 1527.
- Каплан-мурза, 889.
- Капуста Лаврін, чигиринський отаман.
599, 609, 615, 617, 618, 643, 644, 648,
649, 660, 661, 679, 682, 685-689, 691,
733, 761, 1232, 1344, 1345, 1354, 1356.
- Капуч мурза, 1058.
- Караїмович Ілляш, козацький старши-
на, 403.
- Кара-Мурад—баша, вел. візир, 1541.
- Карач ага (Кураш-мурза), 169, 285
296, 315, 345, 351-353, 360, 364, 369,
455, 498, 557, 661, 698, 748, 1143.
- Карач-бей (Карас, Караш-бей), 446, 498,
681, 777, 900, 956, 957, 959, 1047, 1053,
1054, 1058, 1065, 1066, 1068, 1073,
1074, 1140, 1143, 1144, 1547.
- Караш, Татарин, 938.
- Каріазі Георгій, служебник домни Рок-
санди, 600.
- Карло-Густав, король шведський, 917,
918, 1079, 1108, 1110, 1115, 1124,
1129-1132, 1169, 1170, 1176, 1178-1183,
1186, 1189, 1191, 1194, 1198, 1209,
1211, 1218, 1231, 1243, 1255, 1257,
1278-1281, 1283, 1284, 1286, 1288,
1290, 1294-1296, 1304-1306, 1313, 1322,
1326, 1330-1333, 1339, 1349, 1359,
1365, 1366, 1369, 1378, 1380, 1383, 1387-
1389, 1392-1399, 1406-1409, 1416, 1417,
1421, 1427-1429, 1431, 1442, 1454,
1456, 1464, 1495, 1498, 1549.
- Кароль-Фердинанд, королевич, 306, 336,
877, 890, 1541.
- Карпов Г., історик, 610, 678, 729, 738,
743, 753-755, 764, 767, 782, 801, 810,
812, 813, 844, 845, 848, 849, 852, 855,
861, 911, 1098, 1375.
- Каспровська Ганка, козачка, 479.
- Каторжний Роман, посол козацький,
346, 347, 349, 361.
- Качановський Андрій (або Андронік)
Петрович, тов. Нечасового полку, 1259,
1262.
- Кашкевич Сава, староста з Давид-горо-
да, 1150.
- Кажмет мурза, 1055.
- Квятковський, історик польськ., 521.
- Кегіто Алкас, 897.
- Кедровський Ян, підчаший, 1151.
- Кезма Т., наук. співроб., 968, 985.
- Келембет (Келебет)-мурза, 553, 556,
749, 750.
- Келмамет-мурза, 942.
- Кельдибай, Татарин, 678.
- Кемень Янош, головний командор Рако-
ція, 253, 254, 510, 511, 513, 514, 523,
524, 526-528, 530, 590, 593, 594, 903,
1306, 1307, 1310, 1312, 1322, 1323,
1341, 1384, 1385, 1387-1389, 1460, 1462,
1464, 1466, 1467, 1471;—його брат, 1387.
- Кенарський Станислав, 1077.
- Керл ревізор королівський, 387.
- Кий, легендарний основополож. Ківа,
971.
- Кикин Василь, стольник, 744-746, 767-
769, 1115, 1232, 1235, 1238, 1239, 1253-
1255, 1272, 1319, 1324, 1346-1353,
1364, 1378, 1415, 1419, 1422.
- Кирило, полковник наказний козаць-
кий, 203;—чигиринський козак, 685;
—брянський пушкар, 387.
- Кирилович Григ., осавул браславськ.,
795.
- Кисіль Адам, воєвода київський, 9, 13,
15, 16, 18, 21, 23, 25-28, 30-40, 43, 46,
47, 55, 66, 67, 69, 71, 74-79, 105, 108,
110-113, 127, 132, 139, 145-151, 153,
155, 158-164, 169-172, 176, 178, 184,
188, 190-192, 293, 334, 340, 345, 347,
349, 350, 352, 354, 364, 366, 375, 376,
378, 381-385, 387, 389, 395-397, 400-
402, 405, 415, 418, 419, 430, 431, 472,
473, 482-484, 509, 561, 871, 885, 1012,
1033, 1093, 1240, 1509, 1513, 1518;—
його дружина, 1166;—Миколай, ста-
роста черкаський, 63, 66, 67, 71, 146,
151, 178, 195, 202, 231, 472.
- Кішка Януш, гетьман кн. Литовського,
219, 872.
- Кіндратенко, козак, 870.
- Кірим-ага, хан. післанець, 694.
- Кланевський (?), козацький посол, 227,
- Клим, хоружий, 1205.
- Клименко Василь, посол Хм. до царя,
1132.

- Климів Яків, суддя білоцерк., 1011.
 Климко, козак з Єсмани, 471.
 Климовський Лукаш, 172.
 Клим'яненко Василь, посол Хм., 966, 1054, 1064, 1066, 1073, 1074, 1078, 1079.
 Клиша Яцко, полк. білоцерк., 870, 921, 955, 956, 1028.
 Клодзінський, польський полковник, 578, 706, 707.
 Клочков, московський посол, 558.
 Ключевский В., істор., 760.
 Клявдіус, польськ. полковн., 841.
 Книгиницький Йов, ігумен Манявсько-го скита, 119.
 Кобилецький Григорій, наказний ніжинський полковник, 73, 936, 1222.
 Ковалевський Іван, писар Хмельн., пізн. осавул, 1021, 1117, 1123, 1200, 1210, 1300-1304, 1309, 1310, 1321, 1324, 1412, 1419, 1424-1426, 1428, 1429, 1434, 1437, 1439, 1467-1469.
 Коваленко, сотн. козацький, 1037, 1038.
 Кагальничану, видавець румунських хронік, 83, 480, 571, 290, 297, 600.
 Козачинський Микита, козак, 947.
 Козинський Єфим, капітан, 1214, 1215.
 Козлов, піддячий, 114.
 Козловський Микола, писар Нечаявого полку, 1259.
 Койтас-ага, 245.
 Коланченко, див. Янченко.
 Количев, рос. капітан, 952.
 Колонтай, служебник кн. Заславського 561, 563, 575.
 Комари-Стаховські, шляхет. рід, 1152.
 Коморовский, шл., 102, 106, 1014.
 Конажевський, підсудок камінецький, 474, 475, 493, 524.
 Кондратенко Богдан, посол Хмельн., 958, 959, 1020;—Герасим (Кондратович), 1049.
 Кондрацкий Ян, ротмістр, 75, 90, 198, 262, 445, 493, 494, 513, 548, 551, 577, 578, 580-585, 591, 592, 596, 598, 615, 616, 651, 653, 654, 670, 671, 706, 878.
 Конельський Федор, писар посольськ., 401, 409.
 Конецьпольські, 18, 292;—Станіслав, гетьман польний, 11, 20, 59, 63, 64, 66, 67, 71, 109, 116;—Олександр, хорунжий коронний, 72, 107, 167, 200, 202, 244, 259, 262, 279, 285, 288, 301, 446, 595, 637, 638, 702, 808, 811, 914, 915, 1014, 1024, 1038, 1160, 1181, 1183, 1547.
 Константин, спатар, 517.
 Кононів Петро, митропол. слуга, 747.
 Константи́нів Юрій, Грек, 921, 922, 956.
 Константинович Федір, полковник, 1201-1204, 1210, 1222, 1223.
 Конюшенський Ів., козак, 1201.
 Конюховський Кость, товариш Акудинова, 126.
 Копоть, білоцерк. шляхт., 1011.
 Коптевич Ян, туровський урядник, 1150.
 Кордиш, чашник браслав., 1093.
 Кордуба Мирон, істор., 5, 46-48, 529, 1338, 1345, 1361, 1454, 1466.
 Корецькі, князі, 1318;—Самійло, 428 —шляхт., 1056.
 Корицкий ротмістр, 178, 182, 448, 470, 706, 709, 1019, 1069, 1090.
 Корицінський, канцлер польський, 453, 581, 625, 631, 693, 900, 1096, 1415.
 Коркунов, проф., 867.
 Корній, полк., 1202-1204, 1210.
 Коробка Федір, військовий обозний, 114, 435, 566, 735, 1365, 1368, 1369, 1374-1378, 1381, 1421;—Юрій, осавул військовий, 929;—Юхим, полков. Золотаренкового війська, 1154.
 Корсак Раф., полк. рос., 1025, 1026.
 Корсаков, проф., 7, 219.
 Корсунець, сотн. козацький, 1037, 1038.
 Корф, полковник польський, 330, 874.
 Косаковский, браславський підсудок, 164, 366;—прих. Ракоція, 1322.
 Косинський Ів., сотн. вереківський, 932.
 Косов Сильвестр, митрополит київський і галицький, 15, 16, 32, 110, 137, 172, 327, 329, 330, 346, 561, 745, 854, 864, 994, 996, 1220, 1373-1375.
 Костин Мирон, молдавський хроніст, 83, 86, 89, 107, 480, 512, 514, 524, 532, 541, 570, 571, 581, 582, 587, 589, 597, 600, 976, 1498.
 Костир Григ., 1372. Див. Лісницький.
 Костирський, гетьман, 468, 735, 742.
 Костка-Наперский Александр - Лев з Штемберга, авантюри́к, 257, 264-270.
 Костомаров Микола, історик, 63, 74, 75, 87, 136, 165, 177, 210, 281-284, 299, 300, 303, 333, 367, 394, 414, 419, 420, 431, 437, 438, 439, 463, 469, 473, 495, 510, 578, 586-588, 665, 716, 752-755, 764, 767, 781-784, 877, 920, 1015, 1098, 1099, 1124, 1126, 1133, 1141, 1199, 1474, 1476, 1481, 1549.
 Костянтин Бел., імператор візантійський, 1493;—воевода, див. Щербан К.

- Кость, козак, 1076;**—чигирин. товмач., 722.
- Котел Ів., сотн. Нечасового війська, 1276, 1277.**
- Котлан, мурза, 1058.**
- Котлубай, історик, 222, 321.**
- Котлуш-мурза, 1058.**
- Котларовський, писар польськ., 582.**
- Котошихин, піддячий, 751.**
- Коховський, істор. польськ., 74, 75, 77, 86, 88, 154, 161, 164, 165, 169, 170, 172, 173, 176, 181, 194, 195, 198, 222, 234, 239, 240, 244, 259, 284, 296, 332, 333, 340, 341, 346, 363, 365, 373, 377, 392, 413, 419, 420, 436, 438-440, 442, 447, 449, 455, 457, 490, 494, 495, 508, 509, 548, 551, 578, 583, 586, 587, 589, 509, 593, 594, 596, 664, 667, 705, 707, 713, 873, 876, 884, 915, 920, 1013, 1015-1017, 1020, 1036, 1038, 1039, 1043, 1046-1048, 1051, 1060, 1115, 1141, 1477.**
- Кощанський Ів., сотник Нечасового війська, 1262.**
- Коя-бей, 1143.**
- Кравс Георгі, шесбурський нотарій, семигородський хроніст, 510, 521, 523, 541, 544, 571, 577, 583, 586, 587, 593, 594, 597, 1319, 1320, 1322, 1323, 1390.**
- Кравченко Василь, козацький посол, 75;**—Іван, сотник козацький, 91, 92, 99-102, 107.
- Кравцов Дмитро, історик, 5, 1509.**
- Крамаренко, сотн., 1037.**
- Красинські, 319, 767, 768, 890, 1192.**
- Красєвський Іван, сотник, 387.**
- Крачон, посол Ракоція до хана, 1433.**
- Кременевський, смоленський урядник, 459.**
- Креховецький Іван, писар Корсун. полку, 28, 1021, 1086, 1517.**
- Кржицкій, секретар королевський, 275, 277.**
- Кривенко, козацький полковник браславський, 153, 180, 182.**
- Кривоніс, полковник козацький 14, 1479, 1486; його син (Кривоносенко) легенд. полковник козацький, 13, 14, 42, 184, 236.**
- Кржижановський Афіноген, 219, 220.**—Степан, митропол. слуга, 747.
- Кримський А. Ю., акад., 967, 968, 975.**
- Криницький Макарій, післан. митрополита, 759, 767, 832, 855, 856, 865, 871, 1086.**
- Крипякевич Іван, історик, 7, 56, 439, 1192, 1275, 1452; 1544, 1549.**
- Криса Михайло, полковник козацький, 16, 41, 42, 88, 115, 200, 235, 236, 242, 280, 294, 295, 299, 352.**
- Кришккий, скарбник війська Ждановича, 1393.**
- Кричевський, полковн., 14, 213, 215, 322, 1485, 1486.**
- Криштофський, польський ротмістр, 445.**
- Кромвель, лорд-протектор Англії, 252, 429, 1130, 1487.**
- Круковський Самійло, козак Нечая, 1273.**
- Крупецький перемиський уніятський владика, 31, 1520.**
- Крюковський, Мих., сотн., 1382.**
- Ксеркс, цар персидський, 264, 357.**
- Кубаля Л., історик, 33, 87, 266, 267, 280, 401, 402, 406, 407, 432, 438, 440, 473, 484, 507, 510, 521, 530, 531, 552, 574, 587, 624, 663, 667, 677, 678, 714, 716, 779, 780, 807, 871, 873, 875, 877, 884, 893, 894, 900, 901, 915, 918, 920, 956, 957, 1014, 1043, 1054, 1056, 1060, 1079, 1096, 1100, 1104, 1110, 1115, 1124, 1130, 1131, 1142, 1147-1149, 1169-1172, 1179, 1191, 1195, 1199, 1233, 1240, 1243, 1245, 1248, 1296, 1320, 1327, 1333, 1335, 1338, 1345, 1363, 1379, 1385, 1387, 1391, 1399, 1407, 1445, 1456, 1467, 1474, 1477, 1487, 1489, 1491, 1507.**
- Кузьмин, посол московський до Криму, 175;**—Тимофій, дяк, 1200, 1203, 1205, 1211, 1214-1216.
- Куколь Василь, осавул п. Браславського, 1089,**
- Куліш Пантелеймон, 95, 189, 422, 753, 754, 782, 783, 1481, 1484, 1487.**
- Куликов, піддячий, 220.**
- Kulta чи Kutta, посол гетьманський, 249, 251,—може Кулька?**
- Кулька Андрій, посол Хмельницького, 349, 350.**
- Кунаков, 1492.**
- Кунарський Степ., шл., 768.**
- Куніцкій, підчастий стародубський, 949, 950-952.**
- Кунцевич Якуб, підкоморій, 1271.**
- Куракин Б. С., полк. рос. 1072;**—Фед., воєвода в Києві, 650, 733, 748, 750, 761, 798.
- Курбацький Самійло, полк. брянський, 1153.**

- Курган, козацьк. ватажок, 1405.
 Кутлумамет див. Устокасимов.
 Кутнарський, секретар Лупула, 109, 165, 251, 345, 460, 468, 479, 499, 504, 506, 527, 529, 532, 571.
 Кучарський Мих., слуга арх. печер., 747.
 Кушевич, райця львів. магістр., мемуарист, 52, 1115-1128, 1128-1126, 1128, 1129, 1132, 1384-1387.
 Кушнір Олекса, татар. бранець, 1358.
 Кущенко Савка, козак, 433.
 Кучюк султан, 550.
 Куцевич-Міньковський Іван, полк. паволоцький, 366.
 Лаврисевич, депут. Львова у Хм., 1117, 1118.
 Лаврів Єрошка, міщанин, 1203.
 Ладиженський Максим, моск. післ. до гетьмана, 910, 912, 920;—Федір, стольник, посол московський, 568-570, 611, 613, 614, 616, 692, 643;—моск. післанець до Криму, 888.
 Лагевніцький чи Лагевський, шляхт., 16, 68.
 Лазаревський О. М., історик, 1483.
 Ланта (?), козацьк. ватажок, 1440.
 Ласко, слуга Потоцького, 78.
 Ластовецький Радул, шл., 959, 960, 1020.
 Латкин, проф., 210, 610, 611.
 Лашенко Р., істор. права, 866.
 Лев, князь, 155.
 Левицький Орест, історик, 410, 414, 753, 1482.
 Левко, київський міщанин, 113;—лубенський осавул, 1149;—підписок. 683;—цехмістр київ., 770.
 «Левонів Пронька», козак, 929.
 Левонович Марко, пос. Хм. до Москви, 927, 949.
 Лєвїтєв, стольник, 1258-1260, 1262.
 Леско, козак жовнинський, 659;—Лесько, уманськ. полковн., 928.
 Лєтяженко Роман, козак, 575.
 Лешковський, москов. співак, 1191.
 Леопольд, імпер. римський (цісар), 1252, 1446.
 Лещинський Андрій, коронний канцлер, 33, 179, 191, 282, 385, 407, 408, 453;—Богуслав, підскарбій, 1096;—Самуель, шл., 1318;—Ян, воевода познанський, 871, 884, 885, 1147, 1240, 1254, 1333.
 Липинський В., історик, 213, 590, 735, 867, 868, 1149, 1199, 1317, 1369, 1392, 1401-1405, 1477, 1485, 1491-1495, 1502, 1503, 1505, 1506, 1548.
 Лисий, полковник козацький, 77.
 Лискевич Гнат, виленський купець, 218, 219.
 Лисковський Лавр., підстароста ніжинський, 17.
 Лисовець Демко Михайлович, генер. осавул, 9, 57, 114, 115, 238, 239, 242, 243, 255, 468, 612, 616, 652, 661, 922, 923, 943, 945, 1021, 1023;—(Лисичанський) Андрій з Волині, 401.
 Литвиненко Василь, післанець Хм., 728, 795, 800, 829, 830.
 Литвинів, путивлець, 285.
 Литвинко, полковник козацький, 225.
 Литка Федір, полковник чечельницький, 102.
 Лихарев Яків, стольник, 500, 501, 504, 546, 564, 565, 621, 638, 1242, 1528
 Лізоля Франц, австр. посол до Карла Густава, 1281, 1282, 1288, 1338, 1339, 1364, 1366, 1379, 1431.
 Лілікрона, посол. швец. короля до Хм., 1330, 1331, 1333, 1365, 1369, 1377, 1389, 1394-1397, 1411, 1420, 1421, 1425, 1426, 1428-1431, 1467, 1470-1474, 1549.
 Ліндфорс-Русова С. Ф., 95.
 Лісницький (або Лесницький) Григорій, Сахнович полк. Миргородський, 567, 691, 693, 731, 734, 740, 743, 744, 796, 873, 919, 924, 952, 1114, 1117, 1122, 1372, 1412. 1455, 1468, 1469, 1472.
 Лісовський, польськ. полк., 1261, 1263.
 Літкевич, шляхтич, 196.
 Лобачевський Герасим, післ. Хм. на Дін, 919.
 Лобода Федір, полковник переяславський, суддя генеральн., 76, 735, 1523.
 Ловчицький, післанець Потоцького, 99, 100, 103, 105.
 Лозовицький, ігумен жидичин., 1510. 1523,—Микола, митропол. слуга, 747.
 Ломський Данило, післ. мунтян. воеводи до Хм., 923.
 Лопацинський Г., історик, 1126.
 Лопухин Абрам, посол. до Хм., 1232, 1248, 1249, 1255, 1256, 1318, 1323-1326, 1329, 1346, 1347, 1353;—Ларіон думний дяк, 139, 210-212, 215, 231,

- 625, 614, 649, 679, 728, 747, 769, 792, 861, 865, 935, 959, 963, 1080, 1091 1154, 1155, 1159, 1166, 1167, 1192 1200, 1203-1217, 1235, 1253, 1259, 1266, 1352, 1447.
- Луґа, служебник Кисіля, 381, 383, Луґаш, козак, 57.
- Лукіян Іванович, московський агент; 600;—козацьк. післанець до Криму, 887.
- Лукіянів Ів., полковник козацький, 287;—Федір, київський міщанин, 502, 535.
- Луковський Севастіян, слуга печер., 747.
- Лушак Проженський Іван, б'яр. молдавський с. 44.
- Лупул Василь, господар молдавський, 10, 45, 62, 80, 82, 83, 85-91, 93, 94, 96-100, 109, 116, 122, 123, 128-131, 143, 165, 205, 216, 217, 238, 248, 250, 307, 315-317, 345, 372, 375, 378, 428-430, 444, 445, 451, 459, 461, 463, 464, 473-475, 478, 480, 482-492, 494, 499, 502, 504-535, 539-543, 544, 547, 551, 558, 568, 570-581, 583-586, 588, 590, 591, 594, 595, 597, 598, 609, 652, 659, 660, 663-666, 668, 669, 671-674, 681, 685, 687, 781, 893, 899, 900, 903-905, 914, 917, 943, 952, 984, 987, 1004, 1005, 1010, 1097, 1098, 1146, 1272, 1546, 1547; Лупулова дружина 590, 595, 596, 1352; Лупулівна Гелена (старша дочка), 94; Лупулівна Роксанда (Роксандра) Тимошшка, Хмельницька 83, 87, 88, 128, 130, 133, 475, 478, 480, 484, 510, 516, 521, 592, 600, 601, 1269, 1464; Стефан, син В. Лупула 478, 531, 544, 573, 591; Стефаниця, племінник Лупула, 513, 514, 570; 600; Юрій, племінник Л., 480.—
- Луцький Ів., сотн. Новооскольський, 1048.
- Луц С., д'яв. Люц.
- Любарський Андрій, старший над арматкою Вілоцерківськ. полку, 1011.
- Любенецький Володислав, кореспондент Ракоція, 70, 77, 83, 89, 98, 102, 108, 141, 154.
- Любовіцький, посол короля до Хм., 1091, 1125, 1132-1136, 1141, 1166, 1170-1173, 1191-1193, 1200.
- Любомірський Юрій, маршалок, 258, 301, 302, 592, 652, 666, 667, 698, 705, 706, 1313, 1321, 1235, 1341, 1377, 1388-1391, 1398, 1410, 1415, 1456-1458, 1462, 1463, 1466, 1550.
- Люкаса теки, 175, 1231, 1279.
- Люмбр де-, посол франц. короля до польськ., 1241.
- Люторенко Яцина, нак. полк. білоцерк., 1018.
- Люц (Lucz), Люцей Стефан, нотарь Ракоція і його посол до Хм., 498, 522, 1074-1076, 1105, 1184, 1185.
- Лядинський, шл., 1273.
- Ляндкоронський Станіслав, воєвода браставський, пізніш руський, ще пізніш гетьман польний, 127, 153, 154, 164, 165, 171, 178, 179, 181, 184, 192, 193, 195-200, 203, 222, 248, 270, 275, 297, 298, 350, 351, 366, 419, 446, 453, 526, 530, 597, 667, 698, 706, 887, 914, 922, 959, 1014, 1018, 1021, 1023, 1035-1039, 1043, 1049-1051, 1054, 1059, 1061, 1062, 1068 1069, 1070, 1073, 1074, 1077, 1108 1114, 1160, 1171, 1181, 1191, 1193 1199, 1200, 1211, 1220, 1234, 1377;—Еронім (син. Станіслава), 694, 711, 1138;—Вацлав, 1038;—коронний мечник, 768.
- Ляхович, шл., 1385.
- Львов Олександр, царський дворецький, 208.
- Льорбах, австр. посол до Росії, 1232.
- Магмет (Мегмет) аталик, татарський посол, 75, 212, 536.
- Магмет (або Мамет)-Герай, хан, 920, 921, 942, 943, 948, 957, 969, 1013, 1021, 1063, 1067, 1068, 1099, 1100, 1101, 1147, 1356, 1357, 1452;—дервиш, 921.
- Мігомет-ага, 538.
- Маск-султан, 556.
- Мазаріні, кард., 1131.
- Мазепа Адам, атаман білоцерк. 883;—Ів. Степ., гетьман, 1503, 1507;—Степан Михайлович, шляхт., 743.
- Майданко, чигирин. товмач, 687.
- Майер Йоган, шведський післанець, 137, 158, 175, 178, 180, 235, 264, 282.
- Макарій, патріярх антиох., 966, 968, 973, 991, 997, 1005;—моск. митроп., істр. церкви, 813, 851, 853, 854, 861, 1220, 1375.
- Максимович М., историк, 95, 422, 492, 1127, 1369, 1477, 1478.
- Малика Андрій, митроп. слуга, 747;—Олександр, митроп. слуга, 747.
- Малов Ів., рос. дизертир, 1266.
- Мамбет-мурза, 693, 708, 760;

- Мамет, асаул, 443;—бей, 498.
 Маметша Сулешов, крим. князь, 55, 558, *065-1068, 1099, 1100, 1101, 1140, 1174, 1357; 1358.
 Мамет-Чилибей, кримський посол, 175.
 Манаріні, служебник Радзейовского, 1079.
 Мануйлов(ич) Ілля, Грек, 207, 212, 255, 445, 447, 470.
 Маргевич Дмитро, nobілітований козак, 157, 165.
 Марія Ілінічна, цариця, 1034.
 Марія-Луїза, королева польська, 1131.
 Маріянович Христофор, bosнійський прокуратор, секретар Парчевича, 1333, 1341, 1343-1346, 1360-1362, 1367-1369.
 Маріяші Стефан, посол Ракоція, 33, 128.
 Маркевич, полковник козацький, 280.
 Марко, кийвський постриженець, 14, 15.
 Маркович Микола, іст., 812, 872, 1474;—(Марков) Микола, Сербин, 900.
 Мартин, черкаський козак, 255, 276.
 Мартиненко Максим, осавул п. Уманського, 1089.
 Марченко Семен, сотн. білоцерк., 1011.
 Маршалок Станислав, полковник Наперского, 269.
 Масалитинов Тимофій, піддячий, 15, 235.
 Матвеев Артамон Сергієвич, стрілецький голова, посол до Хм., 473, 493, 536-539, 545-547, 549, 552-556, 558, 561, 562, 564-568, 570, 571, 610, 614, 649, 743, 750, 912, 966, 1028-1035, 1068, 1161, 1205, 1206, 1243, 1272, 1318, 1365, 1383, 1384, 1438, 144, 1447.
 Матвієнко Дмитро, козак, 899.
 Матвій (Матій); господар мунтянський, 119, 217, 476, 480, 511, 512, 514, 518, 521, 533, 534, 540-543, 571, 591, 650, 1546;—полковник, 1102, 1105.
 Матус, німецький капітан, 1102.
 Махаринський Мик., сотн. тимонівський, пізн. уманський, 860, 861, 865, 920, 977, 1016-1018, 1042, 1174, 1175, 1177.
 Махновський Степан, митропол. слуга, 747.
 Маховський, ротмістр, 169, 170, 176, 177, 349-352, 355, 374-379;—Себастьян, полковник польський, 411, 412, 415, 417, 493, 501, 504, 505, 560, 592, 594, 596, 598, 599, 668; 674, 700, 927, 951, 1052, 1069, 1547;—поручик старости люблинського 273, 274.
 Мацоля, буркалаб хотинський, 468.
 Мацько Матвій, райця, 1258.
 Медельнечер, шл., 499.
 Меланчинський Бальцер, підстароста, 434.
 Мелек-Ахмед, великий візир, 136.
 Мелетій, ієродіакон, 600.
 Мелетій, патріарх александрійський, 1000.
 Мелешко, новгор. стольник польський, 195.
 Мельден-гирей, ширинський бей, 498.
 Менглі-Герай, султан, 1018, 1019, 1040, 1046, 1050, 1051, 1055, 1060, 1195.
 Меньківський Мих., сотник, 1137.
 Метлинський А., збірач українських пісень, 95, 96, 1370-1372.
 Методій, священ. в Чаусах, 1285.
 Мещеринов, капітан, 1202, 1203, 1216.
 Мещерин або Мещерський Іван, тесть К. Виговського, 1412, 1450.
 Миколай, поручик волоської хоругви, 241, тойже 1440?
 Микулин Кузьма, торговий чоловік, 387.
 Милославский Ілля, боярин, 317, 501, 546, 829, 1074, 1080, 1477.
 Миневський, коз. корсун., 1089.
 Мировицький Дмитро, протопіп конопотський, 458, 493.
 Мисков Алешка, 471.
 Мисловский, шл., 563.
 Мислішевский, полковник польський, 275, 1350.
 Мисловский, шл. 213-215, 217.
 Мисько, осавул, 735, 940, 1200, 1426 —торговий чоловік, 157.
 Миськов Михайло, військовий осавул, 566, (тойже Мисько?)
 Миськович Захар, підписок гетьм. канц., 1421.
 Михаїл, митрополит сербський, 645; —Федорович, цар московський, 648, 817, 1537.
 Михайло, кол. господ. мунтянськ., 900, 1108;—писар стародуб., 1383;—Данилович, кримський полон. 1065, 1067;—Михайло малоліток, герой биліни, 188.
 Михайлов Василь, дяк, 1378, 1411, 1412, 1419, 1421.
 Мишковский, воєвода сендомірський, 282, 441, 453, 927.
 Мищенко Михайло, осавул, 114.
 Мікш, канцл. семігородський, 1306, 1307, 1461, 1466.

- Мілер Г. Ф., істор., 321.
 Мінор, польський полковник, 346, 671.
 Мірош Микола, суддя полку кн. Заславського, 951.
 Мірський, стражник литовський, 228, 321, 322.,
 Міхалецький, шл., 525.
 Міхаловський Якуб, військний люблинський, 436, 438, 440;—збірка його, 10, 25, 31, 37, 40, 43, 56, 59, 63, 65, 74, 78. 82-84, 88, 89, 98, 105-108, 129, 140, 141, 143, 144, 146, 148, 155, 165, 170-172, 174, 179, 180-184, 190-193, 195, 199-203, 233, 257, 258, 272, 282, 315, 343, 374-378, 386, 396, 440-442, 444, 446, 447, 453, 560, 583, 584, 587, 589, 591-594, 598, 652, 653, 656, 660, 665-669, 673-675, 677, 699, 700, 704-708, 710-712, 714, 779, 871, 1015-1018, 1039, 1040, 1043, 1046, 1048-1050, 1052, 1092, 1097, 1099, 1492.
 Млоцкий Андрій - Казимир, секретар королівський. 312, 325-327, 330, 338, 547, 627, 671, 676, 726, 1536, 1538, 1539.
 Могила Мусії, вссвода, 44, 62;—Петро, митроп., 997, 1249, 1252.
 Могилянський, ротмістр, 549, 674, 768, 884, 950.
 Модзалевський В., історик, 866.
 Мозира Лукіяна, полковник курсунський, 314, 318, 392, 401, 420, 462, 501, 560, 1523.
 Мокієвський, шляхт. Білоцерк., 1011.
 Мокрський, езуїт, 1484.
 Молчановський Н., істор., 1079, 1110, 1330, 1331, 1394.
 Моравський, польськ. істор., 1115.
 Моргилевський І. В., архитетк, 331.
 Мрозов Борис, боярин, 212, 317, 501, 829, 1237, 1447.
 Мрштин Ант., 706.
 Москаленко Макар, полк. Білоцерк., 966, 1018, 1029, 1061, 1068-1070, 1072, 1073;—Сава, полковн., 355-357.
 Мошеницький Андрій, ловчий кив., 1093.
 Мрозовицький Юрій, писар земськ. кив., 1093.
 Мудренко, ватажок левенців, 75.
 Мужилівський, писар, 741;—Силуян, суддя і посол 14, 473, 493, 499-502, 534, 545-548, 552-555, 561, 565-569, 610, 614, 743, 929, 963.
 Мулан-ага, 711.
 Мунтаза-бей, 1143.
 Мунык-султан, 673, 1068.
 Мурад-баша, очаківський бей, 54, 60, 1540, 1541;— султан 1527.
 Мурат-султан, мурза ногайський, 556, 1175.
 Муркос Г., арабіст 515, 516, 541, 967, 968, 971, 975, 976, 983, 986, 993, 1442.
 Муромцев С., проф., 1495.
 Муртаза (або Муртуза)-бей, 681, 693.
 Мурцов Ф., моск. оф.цер, 1102.
 Муса, Татарин, 498.
 Мустафа-ага, посол, 19, 147, 158, 166, 315, 694, 1357.
 Мутянка Яцко, козак, 266.
 Мухин, профес., 329.
 Мякотин В., історик, 755, 868.
 Мясковский, 183, 1039, 1040, 1062, 1063, 1501;—Андрій, 39, 88, 99-101, 336, 338, 341, 346;—Войцех, галицький стольник, 199, 206, 264, 272, 273, 276, 277, 282, 289, 291, 295, 296, 299; 300, 308, 420, 329, 1544, 1545;—Лукаш, суддя подільський, 103, 106-108, 147.
 Нагорецький, староста лубенський, 18, 347, 349, 351, 353, 364, 377.
 Наіма, турецький, літописець 531, 928, 944, 1545.
 Накко, А., історик, 87.
 Наливайко; козацький ватажок, 425, 588, 971.
 Наперський Костка, див. Костка Нарбут, підстароста, 671.
 Нарейкий, слуга кн. Вишневецького, 157.
 Наропінський Северин, коменд. Ягелницького замку, 1114.
 Нарушевич, підканцлер, 1380; — теки А. Н-ча 16, 34, 68, 72, 73, 79, 135, 147, 162, 164, 181, 191, 221, 234-236, 341-344, 346, 376, 378, 382-385, 392, 412, 415, 418, 440, 441, 444, 446-450, 460, 483, 491, 494, 523, 524, 550, 560, 561, 576, 578, 598, 651, 707, 769, 770, 774, 877, 1016, 1019, 1020, 1037, 1043, 1051, 1053, 1056, 1059, 1063, 1070, 1077, 1096, 1097, 1104, 1124, 1130, 1147, 1148, 1166, 1172, 1173, 1242, 1243, 1477.
 Натульчич (Натальчич), ватажок козацький, 323.
 Небаба Мартин, полковник козацький, 14, 15, 76, 204, 215, 224-228, 236, 247, 257, 262, 309, 321, 322, 324, 326, 381, 1486, 1523, 1544.

- Неблядин Григ., ватажок повстанців. 1228-1230, 1233, 1235.
- Неверський, шляхтич, 241.
- Негребецький, шл., 1510.
- Неліпа Констант., писар, 1080.
- Неметь Мартин, капітан, 583.
- Немирич Юрій, 164, 1099, 1096, 1180, 1276, 1286, 1397-1399, 1408, 1409, 1457-1459, 1463, 1464, 1474.
- Немиров, дяк, 733, 855, 856, 1221.
- Ненартович Семен; сотн. чигиринський, 401.
- Неон, логофет волосський, 1211.
- Неронов, посол московський, 114.
- Неслуховський Ф., перекладач, 473.
- Нестеренко Іван, гетьманський резидент; 216, 403, 1154;—Максим, полк. корсунський, 566, 1059.
- Нестеров, стольник, 1283, 1419.
- Нефедьев (sic) Самійло, лавник київ. магістрату, 746.
- Нечаєнко Ів., парубок, 942.
- Нечай Данило, полк. браславський, 13, 14, 16, 42, 57, 68, 70-72, 76, 77, 88, 90, 91, 103, 105, 107, 127, 139, 153, 158, 176-192, 195-197, 202-204, 212, 213, 215, 228, 229, 274, 303, 304, 305, 1486, 1523;—Іван, полковник козацький, 942, 1091, 1156, 1158, 1159, 1167-1169, 1200-1204, 1210-1217, 1222-1225, 1255, 1257-1269, 1272-1274, 1276, 1277, 1381, 1382, 1408, 1422, 1423, 1442, 1486;—Матвій, накази. полк. уман., 688;—Юрко, 1262.
- Нечипоренко Іван, полк. ніжинський, 318; 567;—Яцко, чигр. отаман, 566.
- Никифор, гонець Стефана воєводи, 945, 1023.
- Никольський, історик, 137.
- Никон, патріарх, 611, 613, 645, 829, 847, 854, 1034, 1035, 1069, 1085, 1220, 1368, 1369, 1374, 1375, 1378, 1538.
- Ничаговський, білоцерк. шл.; 1011.
- Ніжницький, стольник, 1038.
- Новосинцов, Влад. Мих., воєвода вольнівський, 497.
- Новокрещенов Філька, Татарин; 1164, 1165.
- Ноуєр, див. Нуайс.
- Нольд, майор, 326.
- Нольде Б. С., рос. іст. права, 755, 813, 866.
- Носач Тимофій, полковник козацький, 20, 21, 280, 527, 533, 544, 563, 567, 571, 578, 590, 882, 1117, 1123.
- Носенко Іван, накази. полк. ніжин., 875.
- Нуайс де, П., 1132, 1136, 1140, 1163, 1171, 1192, 1197, 1319, 1365, 1456, 1457.
- Нуреддін-султан, 216, 246, 276, 443, 1058.
- Оболенський Мих., князь, 890, 968, 1127.
- Обринський, польський післанець, 313.
- Обухович Филип, польський посол, 134, 167, 174, 215, 219, 231, 270, 313, 578; 637, 655, 1518.
- Одеяненко (або Оргіяненко) Семен, полк. уман., 1022.
- Одживольський, староста винницький, 438.
- Одинець Яків, суддя черкаський, 350, 358, 367.
- Одоевський, князь, 1078, 1069, 1243, 1248, 1271, 1324.
- Одриховський Федір, друкар печер. м-ря 747.
- Ожга, підкоморій львів.; 1122, 1171, 1385.
- Окольський, мемуарист, 143.
- Оксакад, ногайський мурза, 526.
- Окунь Андрій, польськ. полк., 750, 808, 873, 878, 879, 883, 908.
- Окша, полковник козацький, 204, 220.
- Олекса з Саврані, козак-бранець, 444, 446.
- Олександра, ігуменя Михайлівськ. м-ря, 1367.
- Олександренко, ватажок козацький, 338.
- Олексій Михайлович, цар московський, 17, 115, 175, 307, 467, 497, 562, 648, 736, 782, 785, 792, 796, 814, 817, 824, 867, 874, 991, 998, 1005, 1046, 1112, 1538.
- Олексій Олексієвич, царевич, 823, 825, 1265.
- Олексій; сотник білоцерк., 1039.
- Олексич Павло, шл., 832-834, 839, 851, 854.
- Олесніцький, підкомор. сендомирськ., 711, 920.
- Оловенецький Яків, смоленський шляхтич, 1277.
- Олячин Д., історик, 1431.
- Ольга, княгиня київська, 1127.
- Олькуский, депутат. Львова, 1124.
- Онацевича збірка, 1180.
- Онкієнко Тимофій, полк. стародуб., 930, 1153, 1154.
- Онуфрієв Ів., білгородець, 158.
- Опалінський. польськ. магнат, 1140.

- Опанас полковник козацький, 387;— пос. Хм. до Криму, 887.
- Оранський, ксьондз, 1512.
- Оргіяненко (? Семен, умап. полк., 928.
- Оркуша, див. Горкуша.
- Орлик, Гей. писар, пізніш гетьман, 78.
- Освенцім Ст., мемуарист, 154, 168, 178, 180, 182, 190-194, 196-200, 204, 235, 238, 243, 244, 246, 254, 255, 259-268, 271, 272, 282, 289, 291-296, 298-300, 306, 308, 311, 319, 322, 334-336, 353, 354, 356, 365, 368, 369, 374, 376, 377, 380, 392, 394, 395.
- Осипенко (чи Осипович) Михайло, сотник, 955.
- Осинський Адам, слуга архим. печерського, 747;—шл., 78, 671.
- Осман-ага, О.-чауш, старший покойовий султана, посол турецький, 59-62, 131-137, 315, 317, 364, 535-7, 749, 1540, 1543.
- Осман, султан турецький, 651.
- Осолинський Ю., канцлер польський, 29, 33, 39, 42, 69, 140, 145, 164, 1140;—староста люблинський, 40, 284, 291, 302. Осолинських бібліотека, 12, 23, 32, 37, 39, 46, 53, 56, 59, 65, 67, 69, 78, 82, 88, 92, 93, 99, 101, 108, 127, 140, 148, 150, 155, 157-159, 162, 164, 171, 172, 174, 175, 179, 180, 18-23, 191, 192, 258, 264, 266-268, 273-279, 282-284, 289, 292, 293, 296, 300, 306-308, 310, 312, 316-318, 320, 321, 323, 325-329, 336, 341-343, 349, 353, 360, 367, 376, 384-386, 396, 432, 443, 473, 477, 488, 496, 561, 563, 575, 593, 667, 677, 712, 774, 779, 891, 1014, 1039, 1041, 1051, 1057, 1070, 1092, 1170, 1175, 1178, 1197, 1231, 1384, 1388, 1393, 1445, 1458-1460, 1544, 1545.
- Остаматенко Остафій, 952.
- Остафіїв Іван, сотник козацький, 414.
- Острозькі, князі, 94.
- Остророг. пічаший корон., 620, 1323.
- Острянин Яцко, гетьман, 11, 416, 417, 971, 1230, 1505.
- Отявс Афанасій Семенов, воєвода, 17, 18.
- Охоцький, райця краківський, 85.
- Павел грек, 224, 235, 250;—старець, 255, 256.
- Павлик, ватажок козацький, 434.
- Павло, з Алепа, архидиякон, 93, 515-517, 523, 539, 570, 580, 582, 587, 589, 594, 599, 916, 966-974, 976-978, 980, 981, 983-986, 989, 995, 997, 999, 1001, 1002, 1004, 1006-1008, 1100, 1011, 1013, 1046, 1060, 1061, 1162, 1441, 1488, 1500;—товмач козацький, 137.
- Павлюк Буг, ватажок козацький, 971.
- Павша Шимон, полковник польський, 224, 225, 227, 233, 770, 771, 927, 1090.
- Паісій, єрусалимський патріарх, 14, 119, 120, 123-125, 132, 299, 1004, 1369, 1375;—патр. константинопольський, 995.
- Палій, полковник козацький, 188.
- Паліцький, шляхт., 609, 654, 656, 660, 666.
- Пальфі, угорський палатин, 143, 475.
- Партеній, патріарх царгородський, 123, 137.
- Пархоменко Яків, полковник чигиринський, 366, 566;—писар Хмельницького 106;—полк. черкаський 734.
- Парчевич Петро архiep. марціанопольський, 12, 33, 52, 53, 1232, 1338, 1340-1346, 1360-1362, 1365, 1367, 1376, 1396, 1425.
- Пасторій польський історик, 299, 321, 343, 363.
- Патрикеев Іван, дяк, 1539.
- Пац, маршалок в. кн. Литов., 1088, 1234, 1243;—шляхт. 387.
- Пашин, моск. посол в Криму, 1356.
- Пашкевич Федір, 566, 568, 723.
- Пашко, кошовий, 899;—старшина в війську Золотаренка, 936.
- Пашковський, уряди. Давидгоредка, 1150.
- Пенцлавський А., королевський посол, 372, 450, 645, 1537.
- Передремирський, Федір, слуга печер., 747;—посол козацький, 227, 228.
- Перетц В., акад., 301, 849, 860, 1477.
- Перець Ларко, трубчевський посадський чоловік, 472.
- Переяславець Іван, писар військовий, 15, 294.
- Перфильев, дяк, 840, 853, 899, 902, 909, 910, 914.
- Петкі Стефан, міністр і генерал Ракція, 572, 582, 591, 903.
- Петрашенко, полк. козацький, 280.
- Петрашкович Олександр, племін. госп. мунтянськ., 923.
- Петро козак, 1255.
- Петров М., академик, 301.
- Петрович Іван, сотник, 1110, 1178, 1205, 1549;—Яцко, суддя, 1154.
- Петровський М., іст., 5, 7, 814, 1112, 1477, 1495, 1548.

- Пешта, Богдан посол Хмельницького, 43.
 Пячевич Ю., гр., 33, 1338, 1345.
 Пинчук Мих., вїйт м. Кажан-города, 1151.
 Писар Іван, полк. козац., 1076.
 Підліський Олексій, кив. шл., 746.
 Пікарський, мемуарист, 1460-1462, 1465, 1466.
 Піноччі, королевський секретар, 288, 316, 321, 343-344, 444, 524, 536, 548, 772, 877, 891, 897.
 Піріс-ага (або Періс-ага), татар. депутат. 709, 1176, 1177, 1193, 1194.
 Пісочинський Ян, шляхт., 1046, 1070, 1071, 1075;—бєзім. 178, 387, 459, 1191, див. ще Пясочинські.
 Пішко, полк. кив., 691, 734, 770, 772, 798.
 Пйотровска шл, 307.—Шл., агєн Рєд-вйовского 1122.
 Плакидин, піддячий, 746.
 Плакса Грицько, козак, 433.
 Плєшивий Максим, путивець, 435.
 Плятенберг, державця Чорштина, 267.
 Пободайло (або Подобайло), полковник чернігівський, 215, 226-228, 323, 326, 334, 381-384, 387, 389, 391, 401, 410, 426, 433, 434, 496, 562, 567, 734, 749, 936, 1486.
 Подльодо ский, ротмістр, 1461; 1550.
 Подчаский, служебник Конєцпольского, 1014.
 Погорєцький Федір, писар Хм, 1021.
 Поклонський Кость, могилівський шляхтяч, 753, 870, 909, 932—936, 962, 966, 1081-1083, 1085, 1092, 1153, 1169, 1203, 1204.
 Покровський М., акад., 868.
 Полежай Іван, обозний білоцерк. полку, 1011.
 Поливанов Матвій, післанець царя до Золотаренка, 1154.
 Половець Семен, полковник білоцерк.; 567, 734, 875, 1091, 1159, 1200, 1206, 1208.
 Половка, сотник козацький, 215, 223, 224.
 Положний Матвій, суддя н наказн. полк. білоцерків., 870, 925-927, 1011.
 Полтев, стольн., 779, 792, 796.
 Полторакожуха, полковник козацький, 393.
 Полубеньський, ротмістр, 1458, 1462.
 Польчакевич Петро, слуга печер., 747.
 Понявин, козак, 56.
 Попель Сава, ігумен люблинський, 558, 620.
 Попов Афонька, білгородець, 203;—Константин, писар Данила Калугєра, 1080;—історик 868.
 Попович Ів. полковник козацький, 225, 1154, 1482;—старш. в війську Зо-лотаренка, 936.
 Портмоин, піддячий, 691, 931, 1020, 1022, 1208, 1210, 1212, 1213, 1217, 1230.
 Порфирьев С., архивист, 5.
 Потєбня О., проф., 301.
 Потємкин, стольник, 1126, 1129, 1161, 1206.
 Потій, уніят. митроп., 1521.
 Потоцкі, 10, 18, 140, 378, 653;—Андрій, староста винницький, 193, 195, 200, 205, 216, 222, 235-240, 242, 272, 284, 330, 338, 342, 343, 376-380, 389, 419, 625, 1014; 1026;—Кароль, ловчий подільський, 670, 1044;—Миколай, коронний гетьман. 9, 10, 11, 14, 18—21, 33, 35, 43, 63, 66-76, 78, 80-95, 98-109, 111, 116, 127, 129, 140, 141, 145, 147, 148, 150, 151, 154, 162, 164, 165, 170, 177-180, 187, 191, 257, 258, 261, 294-296, 299, 302, 304-310, 316, 318, 331, 334-341, 344-351, 354-362, 364, 366-370, 372, 374-388, 391, 392, 394, 397, 407, 410, 428, 455, 458, 461-463, 483, 488-491, 493, 523, 531, 533, 550, 560, 561, 570, 571, 573, 575, 577, 580, 584, 657, 698, 872, 1489;—Павло 1102, 1115, 1147, 1161, 1210, 1461;—Петро, староста камінецький, 87, 513, 527, 529, 530, 543, 548, 877-879, 1014, 1115, 1118, 1138, 1192;—Станіслав, вєвода подільський, пізніше гетьман коронний, 453, 455, 492, 524, 529, 536, 774, 832, 853, 873, 876-879, 884, 889-892, 894, 898, 913-915, 959, 972, 1014-1016, 1018, 1036, 1038, 1040-1045, 1049, 1052, 1057, 1059, 1063, 1069, 1070, 1090, 1108, 1109, 1114, 1115, 1160, 1161, 1163, 1164, 1181, 1191, 1192, 1199, 1209, 1359, 1388, 1389, 1392, 1399, 1407, 1408, 1462, 1463, 1546;—Ян, 1115, 1138, 1145, 1149, 1163, 1210.
 Пражмовский Альбрехт, королевський секретар, 10, 13, 32, 34, 173, 174, 210, 231, 638, 1189, 1190, 1254, 1304, 1529.
 Прєдїлович Прокіп, слуга печер., 747.
 Прєжєскул. боярський син, 480.

- Проженський Іван Лунашка, 445.
 Прозоровський, воевода путивльський, 207, 545.
 Прокопович Зосима див. Зосима.
 Пронський Ол., кн., власник Берестечка, 283, 847.
 Прончищев, посол московський, 393, 401, 405, 407, 645;—Афанатій, паміси. боровський, 1537.
 Проскуренко Андрій, козак, 680.
 Протасьєв, московський посол, 19, 76, 80, 85, 86, 88-91, 99, 100, 110-113, 115, 117, 126, 128, 207, 870, 911-913, 922-927.
 Прохор, архим. казан., 739;—козак, 687.
 Прохоров Іван, путивльський піп, 76;—Петро, білгородець, 204.
 Прусіновський, ротм., 1038.
 Пузилович Станіслав, корол. дворянин, 906, 907.
 Пуфендорф С., історик, 1131, 1330, 1392, 1393, 1398, 1399, 1409, 1456.
 Пушкар, або Пушкаренко Мартин, полковник полтавський, 198, 203, 204, 217, 236, 242, 309, 497, 567, 586, 734, 1017, 1019, 1043, 1044, 1372, 1482, 1523.
 Пушкини, послы московські, 13, 16, 17, 34, 37, 40, 43, 45, 52, 121, 407, 209, 212, 218, 501, 545, 636, 645, 909,, 1537;—стольник, 1161.
 Пішемський, польний писар, 259-260, 327, 340, 358, 359, 437, 438.
 Шиленцкий С., архивист, 384.
 Пясецький, писар Виговського, 156;—Ремігій, регент кр. канцелярії, 1544;—Павло, біскуп, історик, 1545.
 Пясочинський Казимир, 19, 182, 551, див. Пісочинський.
 Пятокрут Ст., майор, 1201.
 Радзейовский Бронім, підканцлер коронний, 154, 155, 179-191, 193, 194, 202, 258, 372, 394, 403, 404, 406, 407, 449, 450, 454, 455, 567, 915-917, 1078-1080, 1098, 1109-1111, 1122, 1125, 1130-1132, 1163, 1170, 1171, 1179, 1181, 1194, 1195, 1200, 1231, 1278, 1281-1284, 1288, 1338, 1339, 1396.
 Радивил Альбрехт, канцлер, 46, 132, 146, 254, 259, 278, 432, 442, 461, 463, 477, 489, 490, 491, 495, 503-505, 507, 674, 773, 885, 915;—Богуслав, 283, 940, 950, 1160, 1169, 1269, 1271, 1272, 1286, 1313, 1321, 1359;—Януш, кн., гетьман, 37, 44, 46, 77, 87, 94, 145, 148, 154, 156, 159, 166, 169, 177, 178, 183, 184, 195, 205, 213, 214, 218-225, 227, 228, 235, 244, 252, 257, 262, 264, 271, 283, 309, 312, 318, 321-328, 330-334, 338-340, 346-349, 351, 354, 357-360, 362-364, 366, 368-370, 372, 404-406, 428, 429, 433, 434, 441, 464-466, 469, 473, 474, 480-481, 488-491, 499, 502-505, 507, 508, 522, 523, 530, 531, 547, 549, 562, 563, 565, 568, 570, 576, 597, 598, 614, 628, 638, 644, 672, 675, 688, 690, 692, 712, 714, 715, 770, 771, 781, 829-832, 835-837, 839, 841, 850, 855, 856, 870, 872-875, 885-887, 890, 904, 913, 915, 921, 227, 931, 937, 940, 943, 945, 956, 949-952, 961, 972, 1026, 1051, 1054, 1056, 1081-1086, 1093, 1096, 1108, 1153, 1155, 1184, 1205, 1242, 1269, 1272, 1494, 1581;—Його вдова, 1272, 1352;—Безім'ї, 769.
 Радивилів Степан, гадацький козак, 587, 591, 597, 664, 665, 680, 681.
 Радлінський Адам, шл., 1335.
 Радоцкий Мартин, спільник Наперського, 268.
 Райтаровський, жовнір, 360.
 РакоціІ, князівська фамилія Семигороду, 44, 70, 77, 83, 168, 510;—Сигизмунд, брат Юрія, князя семигородського, 32;—Юрій, князь семигородський, 32, 33, 38, 42, 44, 45, 62, 84, 89, 94, 98, 99, 105, 109, 126-130, 140-144, 165, 166, 168, 171, 204-206, 217, 223, 235, 237, 249-254, 259, 263, 267, 269, 285, 307, 316, 320, 364, 404, 405, 429, 455, 459, 476, 483, 484, 487, 498, 499, 503, 506-508, 510-512, 514, 515, 518-524, 527-531, 533, 534, 549, 543, 558, 570-574, 576-580, 582, 590, 591, 593, 594, 628, 639, 650, 651, 666, 675, 677, 735, 778-780, 808, 812, 892, 894, 896, 900-4, 915, 928, 943, 944, 952, 956, 966, 1014, 1021, 1054, 1062, 1063, 1074-1077, 1083, 1084, 1086, 1098, 1104-1107, 1114, 1145-1147, 1160, 1163, 1166, 1180-1191, 1208, 1211, 1213, 1215, 1217, 1218, 1220, 1232, 1234, 1237, 1241-1243, 1247, 1252-1255, 1257, 1269, 1270, 1277, 1278, 1282, 1283, 1288, 1289, 1295-1309, 1312-1316, 1318-1322, 1324-1326, 1331-1335, 1337, 1339-1342, 1345, 1346, 1349-1351, 1353-1357, 1359-1361, 1365-1367, 1377-

- 1399, 1406-1411, 1413-1418, 1420-1422, 1424-1427, 1429, 1430, 1432, 1433, 1435, 1436, 1440-1442, 1444-1446, 1448, 1453-1458, 1460-1471, 1546, 1549, 1550.
- Ракушка Роман, 97, 285, 308, 332, 334, 373, 390, 410, 411, 414, 420, 434, 435, 471, 481, 1264, 1265.
- Рафаїл чернець, 853, 855, 856, 886, 938.
- Рац або Тракс, він же Сербин, Ференц, козацьк. ватажок, 1042, 1311, 1319, 1393, 1407, 1410, 1460;—Юрій, посол Ракоція, 498, 522, 1190, 1381, 1440.
- Редей, Ф., міністр Ракоція, 903.
- Рената Цецілія, королева, дружина, Володислава, 266.
- Ренігер С., цісарський посол, 36, 89, 475, 518, 534, 535, 537, 538, 563, 573, 577, 578, 598, 1346, 1354, 1355.
- Репнин Б., кн., смолен. воевода, 1211, 1216, 1217;—Іван, кн., воеводи моголівський 1167, 1223, 1258, 1263, 1264;—Оболенський, кн., Борис Олександрович, воевода білгородський і посол московський, 17, 157, 210, 558, 567, 609—611, 616, 622, 624, 622, 628, 630, 632, 634, 636, 638, 640, 643, 645, 647, 682, 736, 817, 870, 1537.
- Реснівський Грицько, козак білоцерк. полку, 245, 261.
- Ржевський Ів., царський дворянин, 870, 937, 938, 940-945, 947, 948.
- Ржевуский, підстолій браславський, 196.
- Рига Григорій, Грек, митроп. слуга. 747.
- Рипка Ян, турколог, 1539-1541, 1543, 1544 1549.
- Роґальський, хорунжий Каліповського, 197.
- Рожинський, вїйт, 199.
- Рожков Л., стряпчий, 1161.
- Розгін, сотник, 1070.
- Розанда домна, див. Лупулівна Роксаида.
- Ровенфельд І. Б., рос. історик права, 755, 812-814, 866.
- Розумовський Кирило, гетьман, 812.
- Рокош, «вепгерський гетьман»—Ракоцій, 459.
- Роксаида, див. Лупулівна, 1269.
- Ролле Й., історик, 255, 1489.
- Ромадан-бей, 133, 134.
- Роман, посол Хм. до Порту, 1097, 1098, пор. Каторжний.
- Романови, діпастія, 867.
- Ромашкевич, Вірменин, польський агент, 175, 475, 485, 1233, 1234, 1336, 1350.
- Ромодановський Гр. Гр., окольничий, 1072, 1073, 1088, 1090, 1102, 1114, 1118, 1138, 1161, 1163, 1365, 1446, 1451-5;—Ів. Ів., окольничий, 634, 909.
- Рославченко Петро, козак почепський, післанець, 387.
- Росохацький Степан, слуга архим. пещер., 747.
- Ростокора, 1096.
- Рудавский, польський історик, 88, 93, 164, 177, 217, 218, 312, 334, 343, 349, 350, 355, 363, 373, 378, 394, 419, 436, 438, 441, 442, 449, 4555 457, 507, 522, 529, 544, 578, 586, 588, 593, 599, 712, 1042, 1043, 1046, 1047, 1124, 1136, 1142, 1147, 1149, 1199, 1200, 1308, 1398, 1455, 1477.
- Рудкевич, шляхтич польський, 17.
- Рупневский Криштоф, війський Краків., 1515.
- Русецкий, збірки, 10, 39, 40, 67, 167, 168, 180-182, 196, 206, 213, 222, 328, 460, 463, 467, 468, 472, 474, 677, 769.
- Рущиц, пол. ротм., 879.
- Рябинин І., люблин. історик. 1126, 1127.
- Рябуха Іван, обозний, 929.
- Саватій, ігумен Медведівського м-ря, 470.
- Савелов, див. Савич.
- Савич Семен, полковник канівський, 245, 276, 286, 287, 291, 318, 501, 870, 887-892, 895-897, 903, 1523.
- Савказі-ага, бей перекопський, 242, 243.
- Савостьянович Микола, див. Себастьянович.
- Сагайдачний, гетьман 857, 971, 999.
- Саґредо Нікольо, венецький посол у Відні, 46-50, 52, 53, 84, 141.
- Сакаль-мурза, 612, 517.
- Сакович Адам, староста ошмянський, 1318.
- Салай, вид. автобіографії Кеменя, 1467.
- Салганаш, посол хана до Хм., 1451.
- Салтик, шл., 1522.
- Салтанов Борис, путивльський воевода, 57.
- Самара, посол козацький, 346.
- Садарин Гаврило Федорович, моск. посол до господ. молдавського, 835, 900-903.
- Саміїло, полковник козацький, 229.
- Самковський, вїйт київський, 1269.
- Самовидця літопись, 701, 753, 884, 969, 1046, 1141, 1156, 1222, 1359; див. іще Ракушка.

- Самойлович Йов, див. Сомкович.
- Самуель Старий, арендар, 267, 284.
- Саліги, литовський маїнат, рід, 715, 1173;
— Лев Кизимир, підканцлер литовський, 10, 29, 221, 302, 312, 321, 323, 324, 326, 330, 352, 354, 404, 547, 620;—Ян, польний писар, пізніш гетьман литовський, 594, 595, 706, 750, 780, 1096, 1165, 1171, 1327, 1353, 1376, 1380, 1398, 1419, 1420, 1439, 1458, 1463, 1467 1547, 1550).
- Сарбевський, староста грабовський, 299.
- Сартлан-мурза кримський, 556.
- Сасі С. де-,оріент., 967.
- Сафонович див. Софопович.
- Сахно, сотник глухівський, 415.
- Сахнович Григ., полк. миргородськ., див. Лісницький-Сахнович, Гр.;—Вірменин, депутат Львова до Хм., 1117, 1118.
- Саченко Конон, козак, 433.
- Свежовський, шл., 292.
- Свідзінського колекція, 778.
- Святополк-Четвертинський, див. Четвертинський.
- Себастьянович. тов. з хоругви А. Потоцького, 1025, 1026;—посол Радзейовського до Хм. 1163, 1164, 1170, 1179, 1180.
- Себеш Ференц, посол Ракоція, 1237, див. Шебеші.
- Селепчені Юрій, угор. канцлер, епископ, 1339, 1340.
- Селява Антоній, кнївський уніятський митрополит, 32, 1517.
- Семашко Олекса, слуга печер., 747;—слуга Вишневецького, 78;—ротмістр, 412, 413.
- Семен, полковник прилуцький, 419, 420;—полк. уман. 1002;—чигиринський козак 114.
- Семенів Іван, бурмістр кнїв., 746; Тимофій, сотник бабанський 721, 1069, 1070.
- Семичов Мих., брян. дворянин, 634.
- Семко, сотник козацький, 433.
- Сендомірський, післанець до Хм., 246.
- Сенька Білорусець, бранець, 1358.
- Серафимович Войпех, староста глухівський, 415.
- Сербиш Ференц., 1042, див. Рац.
- Сербул, див. Статраш.
- Сергеевич В., іст., 867.
- Серклан-мурза, 899.
- Сефер-ага, 695-687, 959;—аталик, Татарин, 558;—товмач, 693, 706, 708.
- Сефер-Казі (або Газі)-ага, візир ханський, 68, 148, 166, 288, 315, 429, 430, 557, 592, 631, 666, 670, 676-678, 681, 688, 693, 695-698, 700, 703, 707, 709, 710, 713, 718, 721, 731, 760, 888, 891, 956, 957, 1066; 1068, 1099, 1101; 1144, 1146, 1356; 1466.
- Сивий Харько, козак, 591, 661, 664.
- Сивцов Микита, стрілецький сотник, 1203, 1210, 1213, 1222-1224, 1255, 1260.
- Сидоренко (чи Сидорович) Кіндрат, посол Хм. до Криму, 889.
- Сильвестр, митроп. крупецький, 645,—ігумен Спас. м-ря в Новг.-Сівер., 795.
- Симоновський Петро, укр. іст., 807.
- Сиповський Степан, слуга печер., 747.
- Ситьков Ів., бурмістр. 850.
- Сіауш баша сілїстрійський, 498, 513, 519, 893, 928, 944, 951, 952, 956, 1021, 1023, 1063, 1064, 1073, 1078, 1137.
- Сідлович, служебник, 387.
- Сіллді Ол-др (Sillagy Sandor), іст., 510, 522, 523, 779, 1105, 1304, 1432, 1433.
- Сільницький, польськ. посол до Ракоція 1018, 1019, 1189.
- Сімович В. фільольог, 1549
- Сірбу (-irbu) І., історик, 33, 484, 510.
- Сірій Семен, посол гетьманський, 416.
- Сірцо, кошовий, 873.
- Сіцинський Є. О., іст., 240.
- Скаршевський Жигмонт, післанець королівський, 43х90. 492.
- Скачок див. Скочок.
- Скобієнко Савко, козак, 575.
- Сковорода Гр., укр. філософ, 1479.
- Скорина Абрам, Киянин, 471.
- Скоробогатні, коз. посол, 1186, 1219, 1229, 1230, 1232-1235, 1237, 1238, 1258, 1377.
- Скочок чи Скочко Іван, чигиринський козак, пізн. старш. кнїв. полку, 597, 663, 1367.
- Скрицький Андрій, підписок, 659.
- Скулі-ага, начальник стрільців, 517.
- Слабченко, М., історик. 868.
- Славовський Ів., коцюший гетьмана, 615.
- Слизький Гнат козак, 1201.
- Словіковський, ксьонз, 1513, 1514.
- Слошевський, посол королеви польської до Хм., 1333.
- Служка, підскарбій, 406.
- Сметанка Єроним, підстароста краківський, 267.

- Смирнов В., історик, 222-224, 228, 321, 326, 329, 331, 332, 348, 363, 351, 920, 956, 1539, 1543, 1546.
- Смольський, польський ротм., 324.
- Смяровський, посол польський, 11, 640, 1531.
- Собеский Марко, полковник польський, 201, 349, 350, 438;—Ян, староста, візп. король польський, 1041, 1045, 1055.
- Соколінський, шл., 1041, 1042.
- Соколовський, польський урядник, 434.
- Сокольніцкий, комендант Гусятин. замку, 703.
- Сокольский, королів. післанець, 1194.
- Сокольський В., проф., 868.
- Соловьев С., іст., 45, 91, 112, 126, 210, 233, 415, 451, 611, 723, 861, 908, 1073, 1085, 1233, 1243, 1290.
- Сомлович Богдан, віит київ., 847-850;—Йов (Сумкович, Самоїлович), київ. віит, 746, 770, 817.
- Сомченко (або Сомко) Яким, шватер Хм., 870, 948, 961.
- Сонцев Ів., москов. офіцер 1223.
- Сосновський, староста копотопський 79, 434;—Іван, слуга печер., 747.
- Софопович, т. ігумен Михайлівського м-ря, літописець. 331, 855, 861.
- Ссфройій чернець 856.
- Спасителев Тимофій, 870, 908, 909, 931, 932.
- Спигек-Бжеский Адам, стольник шпеський, 1400-1402.
- Срезневский Ізм., акад., 807.
- Стальска, шл., 222.
- Стаматій, постельник воев. молдав., 513.
- Стаміровський, польський жовнір, 13.
- Станіслав-Август, король польський, 331, 1147.
- Станіславський, ротм., 1457, 1464, 1472;—хорун. галицький, 1313, 1320, 1384;—козак Нечасового полку, 1273.
- Старий (Старово) Василь, москов. го-нець, 220, 312, 321, 327, 329, 401, 626.
- Старицький М., укр. письм., 1015.
- Старков Гр., піддячий, 685, 688, 689, 692, 730, 870, 909, 910, 911, 913-915.
- Стародуб Федір, полк. капевський, 566, 734.
- Стародубець Іван Олександрів, віступ, 562.
- Старушич Климент, ігумен Видубецького м-ря, 31, 32, 139, 496, 861, 864, 919.
- Стасенко, полковник, 265, 266, 280.
- Статраш Сербул, посол Василя Лупула, 250.
- Стенбок, швед. генерал, 1406, 1409, 1410.
- Степанов Василь, піддячий, 139, 212, 215, 216, 231.
- Степач (?), козак, 1547.
- Степко, сотник козацький, 183.
- Стеткевич Богдан, шл., 1412, 1420, 1450. —Волод., жовнір, 927.
- Стефан Георгіца, господар молдавський, 487, 510-17, 520-1, 525-7, 529-531, 540, 541, 513, 558, 570-3, 579-581, 583, 584, 587-592, 593, 595-597, 609, 612, 639, 650-652, 655, 662, 666-668, 669, 675, 681, 685, 791, 808, 835, 894, 896, 899, 900-903, 905, 911, 919, 921, 922, 939-941, 943-945, 948, 952, 987, 1021-1023, 1078, 1089, 1104-1106, 1144-1147, 1161, 1184-1187, 1190, 1208, 1211, 1213, 1220, 1299, 1303, 1304, 1312, 1375, 1428, 1441, 1530, 1547, 1548.
- Стефан паркалаб, 513;—сердар., 517.
- Стефанович, службник Радвила, 1269.
- Стецкий, письм., 303, 304.
- Страдомский А., іст., 1973.
- Стрешнев Март., цар. свояк і стольник, 609, 642-644, 659, 661, 678-682, 685, 686, 689, 692, 693, 714-720, 723, 724, 726, 730, 731, 733, 734, 763.
- Стрижвский, ротмістр, 309.
- Стрийковский, ротм., 183.
- Стриджка Мих., козак, 1472.
- Столиппи, міністр Миколи II 1508.
- Строскул Лупул, паркалаб сороцький, 940, 941, 945.
- Струков, стрілецький голова, 66, 67.
- Студенецький, білоцерк. шл., 1011.
- Студинський К., акад., 1102.
- Субан-Газі-ага, скарбник ханський, 315, 377, 681, 693, 1139-1141, 1143, 1144, 1197, 1254.
- Сулейман-ага, 1176;—Сулейман козак. ватажок, 1393—можж Сулима?
- Сулима Іван, козацький ватажок, 929.
- Сулименко Василь, козак, 929, 1088.
- Суличич або Сулитич Михайло, полковник паволоцький, 207, 212, 567, 735, 779, 904.
- Суловський, ротмістр, 702;—підстароста в Умані, 597.
- Сурип, війський жітомир., 1405.
- Суский, шл. 273.
- Суша, єпископ уніят., 671, 1510.
- Суханов Арсеній, московський старець, 86, 91, 99, 113, 120-128, 131, 207, 313.

- Сухиня Іван, сотн. дівицький, 932;—
Лукіян, сотник бужинський, посол
Хм. на Дін, 870, 919, 960, 961, 1031.
- Суходольський Андрій, староста лі-
тин., ротмістр, 951, 1069.
- Таборенко Михайло й Тишко, послі
гетьманські, 401, 402.
- Тайман-мурза кримський, 556.
- Тайнер, Theiner, А., архивист, 142, 230,
581, 621, 1092.
- Тарасенко, голова козацького корпусу,
228, 271.
- Таргоні, шл., 1415.
- Тарновський, полк. волинський, 1318;
—шл. 1096.
- Тархун жі-Охмед, вел. в зир, 1513.
- Тафралай, або Тафларі Іван Петрович,
Грек, агент гетьманський. 57, 100,
114, 115, 206, 249-251, 852, 853, 870,
937-939, 1081, 1105, 154).
- Твардовський Самуель, польський поет,
202, 271, 282, 296, 333, 341, 373,
388, 390, 436, 438, 441, 451, 463, 476,
479, 490, 494, 495, 503, 505, 588,
596, 712, 713, 873, 876, 884, 1015,
1043, 1046, 1047, 1059, 1141, 1477.
- Тевіш Данило, посол Ракоція до царя,
1190.
- Тележинський, ротм., 674.
- Телепень Михайло, посол гетьмана, 345.
- Темберський Стан., хроніст, 191, 192,
710, 713, 715, 1141, 1171, 1194.
- Темербій, післанець Сефер-казі, 676,
678.
- Теодозій, міщанин львів., 1172, пор.
Томкович.
- Теодосій, архимандрит унівського м-ря
561;— архим. Михайл. м-ря 998;—
намісник брат. м-ря 798;—старець 738.
- Теофан, патр. ерусалим., 971, 990, 998,
1000;—єромонах, 856, 859.
- Теофіл, чернець унівського м-ря, 561,
570.
- Терененко Максим, гетьманський по-
сол, 15.
- Терентів Тарас, міщан., 1203.
- Терлецький Ом., історик, 930.
- Терльон, франц. агент, 1456.
- Тернешільд Якоб, державний секретар
швед., 1284, 1290, 1294, 1328.
- Терновський, шляхт., 393.
- Тетеря Павло, полковник переяслав-
ський, 251, 476, 478, 480, 520, 554,
567, 697, 731-734, 736, 737, 739, 740,
743, 753. 766, 767, 770, 783, 784,
793, 795, 801, 810-812, 818, 821, 823,
824, 826-830, 836, 839, 908, 912, 913,
924, 938, 942, 945, 1029, 1117, 1119,
1122, 1268, 1269, 1309, 1315, 1333,
1356, 1372, 1415, 1417, 1445-1451,
1455, 1473, 1505;—козап. ватажок на
Браславщині, 1037.
- Тиміш (Тимошко), див. Хмельницький
Тиміш.
- Тимофеев Артюшка, «калмицький Тата-
рин», 426.
- Тимофій, полк. браславськ., 616;—тов-
мач, 722.
- Тимошка, міщанин, 469.
- Тихоновецький Самійло, полк., 1276,
1277.
- Тихонович Юрій, шл., 1264.
- Титов, моск. післанець, 1063.
- Тиша Ян, шляхтич польський, 16, 320;
—(Тишкевич воєвода черниг.?), 1163,
1164.
- Тишкевич Криштоф, воєвода чернигів.
і староста житомирський, 79, 164,
364, 441, 453, 773, 966, 1014, 1020,
1043, 1044, 1048, 1049, 1051, 1054,
1056, 1057, 1060, 1070, 1073-1076,
1093, 1126, 1159, 1161, 1163, 1166,
1171, 1183, 1191-1193, 1200, 1206,
1219, 1234, 1240, 1437.
- Тишко, райця з Глинян, 248.
- Тишковський Казимир, історик, 1545.
- Тишовський, шляхтич, 17.
- Тоболін, моск. гонець, 733, 734.
- Толочинов, воєв. кописький, 1222.
- Тома, дворник Лупулів, 532.
- Томашевський, слуга кн. Вишневець-
кого, 78.
- Томиленко Василь, наказн. полковн.
чигиринський, 499, 569, 588, 599,
659, 679-683, 686, 685, 688, 723, 725, 726,
1018, 1032, 1064;—Осип, сотник,
1070-1077, 1078;—Федір, писар. 1070.
- Томкович Теодосій, посол гетьм., 1192,
1359, 1386, 1387.
- Тонкого Іван, путивлець, 1201.
- Топшв, угор, шл., 1321.
- Торкват Олександр Юрій, швед. посол
до Хм., 1105, 1108.
- Торрес Джованні, папський нунцій,
35—37, 39, 46-49, 52, 53, 59, 69, 70,
77, 82, 83, 91, 139, 142, 143, 145,
148, 168-170, 176-178, 463, 476.
- Тохтамш-ага, 82, 108, 148, 665, 677,
678, 956-959, 1022, 1175.
- Тракс Ференц, див. Рац Ференц.

- Тризна Йосиф, архимандрит печерський, 328, 330, 745, 855, 864.
- Трица, післанець Потоцького, 99, 103.
- Тржилятковский, слуга Потоцького, 241.
- Трубецкой Ол., кп., 801, 808, 812, 813, 823, 905, 909, 910, 913, 914, 919, 930, 937, 940, 943, 947-949, 952, 954, 955, 961, 1020, 1022, 1028, 1031, 1151-1156, 1205, 1415.
- Трутин Дмитро, накази. полк. корсун., 1467.
- Трушенко Карпо, чигиринський полк., 566, 734, 810.
- Тшебіцький, підканцлер коронний, 506, 522, 528, 529, 544, 545.
- Тугай-Бей, 77, 87, 128, 317, 435, 958, 1123, 1144, 1491.
- Тукальський, шл., 1380.
- Тургенев, цар. посол, 957, 961, 966, 1020-1023.
- Туровець Данило, козак, 884.
- Туха Полікарп, легендарний ватажок козацький, 807, 808.
- Углицький, Ів., слуга митроп., 747.
- Удріште, посол мунтян. воеводи, 1185, 1310.
- Уейський, стражник корон., 412,—підстароста в Стародубі, 77.
- Уйлак Ладіслав, посол Ракоція, 128, 1309, 1310, 1312, 1313, 1319.
- Улянівський, сотн. білор. війська, 1223.
- Уманець Пилип, сотник глухівський, 472, 690, 691, 765.
- Уніховський Казимир, королівський посол, 450, 645, 1537.
- Унковський Васплій, московський посол, 18, 57, 60, 61, 65, 80, 107, 112-119, 126-128, 145, 146, 154, 207, 211, 372, 451, 910, 912, 1540.
- Успенський Порфирій, візантолог, 967.
- Устокасимов Кутлумаєт, тогмач, 1020-1022.
- Урак-мурза погайський, 556.
- Уривков, Брянський віступ, 570, 572, 575.
- Урьяпенко Семен, полк. уман., 1019.
- Ушаповський Ян, ротмістр, 1405.
- Фалярід тиран, 588.
- Феденко П., історик 1548, 1549.
- Федір, посол до Криму, 889;—Грек, посол патр. ерус., 1097, 1098.
- Федоренко, див. Богун (про те, чи се одна особа з Богоном, див. ст. 1548).
- Федорович Микола, суботовський козак, ватажок, 589, 590, 593, 596, 598, 590, 686, 774;—Мартин, слудський купець, 1271;—Семен, міщанин піжинський, 18.
- Федька новохрещенець, 420.
- Федькович (або Федцкович) Остап, підписок Виговського, 1233, 1421, 1426.
- Ференц Рац, Сербин, Тракс, див. Рац.
- Фетак, Татарин, 705.
- Фердинанд III, імператор, 510, 1344, 1375, 1376.
- Филимонович Максим, протопоп ліжинський 748, 929, 934, 963, 1082, 1112, 1153-1156.
- Филип, козак сотні Котла, 1276, 1277;—Німець лікар 920;—(Филипець), полковник козацький, 236, 297, 312.
- Филипиша Анна, дружина Хмельницького, 312.
- Филон, піжинський міщанин, 17, 18.
- Филопенко, гор. отаман м. Красного, 730;—писар митроп. кiev., 747.
- Філарет Никитич, патріарх, 817.
- Філіпецький, жовнір, 1069.
- Фокша, капітан Лупулів, 543.
- Фома Іванов, Грек, 468, 921, він же 535?
- Фомин Іван, піддячий, 473, 500, 525, 536-539, 545-547, 552-556, 561, 565, 571, 573, 575, 580, 581, 609, 612-621, 723, 724, 1232, 1254, 1255, 1349, 1415, 1416, 1422, 1528;—Івашко, його син 568.
- Фороша, козак Печасвого полку, 1273.
- Фрагштайн, цісар. резидент при польськ. королі, 1339, 1365.
- Франківський, науковий співробітник, 24.
- Франко Іван, укр. учений 1132.
- Фрізендорф, кол. посол Швеції в Португалії, 1279, 1283, 1284.
- Фрідрїх, герцог, 126.
- Фрідрїх-Вільгельм, курфїрст Прусії, 1014, 1079.
- Халенко, полк. уманський, 1300.
- Харевський (Харжевський) Петро, підсудок повгородівський, 78, 79, 402;—слуга Пісочинської, 387.
- Харитонович Якуб, товариш Нечасвого полку, 1259.
- Харків, або Харитонович Ілля, 795.
- Харлампович К., історик, 219, 469, 852, 865, 1374, 1375.
- Хвасько, полковник козацький, 280.
- Хведько з Жабча, 266.
- Хельмер-Бег, посол татар., 1310.

- Хилков Федор Андрієвич, кн., пугивльський воевода, 427, 438, 467, 481, 493, 548, 569, 612.
- Хитрово Б., окольнічий, 637.
- Хлебовский, ротмістр, 702.
- Хлопов, стольник, 866.
- Хмельницький Богдан, гетьман, 7, 9-11, 13, 15, 16, 19-27, 32, 34-38, 42, 44-51, 53-56, 59, 63, 67-71, 73-79, 83-103, 105-111, 114, 119, 127-162, 166-174, 177-185, 188-192, 198-218, 220-224, 227-239, 243-251, 254, 256, 257, 259-267, 269-281, 284-299, 302, 305-324, 327, 328, 333, 334, 339-364, 367-384, 386-402, 404, 405, 408-439, 441-452, 455-509, 515-534, 537, 538, 540, 546-592, 596-601, 609, 611-615, 620-633, 635-642, 644-659, 661-666, 668, 669, 671-680, 682, 684, 689, 690, 692, 697, 699-702, 705, 706, 710, 711, 712, 714-716, 720, 723-725, 728-731, 735, 738, 739, 743, 746, 750-757, 759-761, 784, 767, 785, 792-794, 801, 804, 807, 808, 810-814, 816-828, 831-833, 835, 838, 840-842, 845, 847, 849, 850, 853, 856-859, 866, 867, 870-874, 876, 878, 882, 884-886, 888-894, 896, 897, 899-906, 908, 909, 913, 915, 916, 918, 920-923, 930-934, 936-939, 944, 946, 947, 949, 950, 952, 956, 958, 960-962, 964, 966, 970, 972-977, 979, 986-988, 1002, 1004, 1005, 1008-1010, 1014, 1016, 1018, 1021, 1022, 1029, 1030, 1034, 1040-1049, 1052, 1053, 1061-1068, 1070, 1073-1077, 1079, 1080, 1082-1084, 1088-1101, 1104, 1106-1108, 1110, 1111, 1114-1125, 1128-1149, 1157, 1161, 1162, 1164, 1166-1168, 1170-1172, 1174-1183, 1189, 1191-1195, 1197-1200, 1205, 1206, 1209, 1211, 1212, 1214-1216, 1218, 1220, 1222, 1226-1229, 1231, 1232, 1234, 1238-1243, 1245, 1246, 1248, 1250, 1252, 1254, 1258-1260, 1266, 1269, 1271, 1272, 1274 - 1277, 1281-1288, 1290 - 1297, 1301, 1302, 1304, 1307, 1314-1322, 1327, 1330, 1332, 1334-1341, 1343, 1344, 1453-1357, 1359, 1364-1366, 1368-1374, 1376, 1377, 1379-1381, 1386, 1388, 1389, 1394-1397, 1400, 1402, 1403, 1405, 1409, 1410, 1419, 1430, 1432, 1439, 1442-1445, 1447, 1449, 1450, 1456, 1460, 1464, 1465, 1472-1508, 1511, 1531, 1523 - 1535 1539-1541, 1553-1549,—Ганна, жіпка Богдана, 1135, 1413, 1419;—Тиміш, 9,57, 83, 87, 88, 93, 99, 114, 117, 129, 125, 128-130, 137, 156, 222, 249, 254, 255, 295, 362, 372, 374, 377-379, 435, 437, 440, 444-447, 449, 451, 459-462, 464, 470, 473, 474, 476-482, 485, 486, 278, 491, 502, 508, 510-512, 514-522, 524-529, 532-535, 538-545, 547, 550, 553, 554, 558, 563-565, 568, 571-573, 580-601, 609, 612, 616-618, 650-654, 659, 661-666, 668, 670, 671, 673, 676, 680-682, 724, 734, 748, 768, 807, 904, 972, 976, 987, 1010, 1107, 1157, 1188, 1498, 1546-1548;—Роксандра Тимошиха, див. Лупулівна Роксанда;—Юрко, 588, 601, 679, 724, 726, 759, 782, 813, 1200, 1360, 1361, 1365, 1368-1373, 1376, 1377, 1379-1381, 1384, 1412, 1419, 1423, 1428, 1448, 1455, 1467, 1468, 1470-1473, 1475;—родина, 185, 186, 188, 189, 192, 254, 255, 304, 374; 532;—Яненко Павло, свояк («племінник») гетьмана, 60, 249, 250, 463, 588, 596, 597, 599, 659, 665, 681, 682, 718, 720, 735, 772, 798, 886, 927, 1090, 1097, 1247, 1268, 1270, 1271, 1315, 1359, 1366, 1367;—Кіндрат паєрб Хм., див. Якимович.
- Хмелецкий Стефан, польський комісар; 354, 393, 490, 654.
- Хмельовский, шл., 292, 296.
- Хованский, могилив. воевода, 1258-1260, 1262, 1263, 1265-1267.
- Ходорович. виборний козачий, 591.
- Холоневский, мечник, 1038.
- Хоменко Вазиль з Каніва, 301.
- Хомицький Ян, депутат. Львова, 1118, 1119.
- Хомяков, посол московський, 443, 558.
- Хорват Стефан; посол Ракоція до Хм., 1312, 1313, 1319-1321.
- Христина, королева шведська, 209, 454, 455, 501, 917, 918, 997, 1079, 1080, 1295, 1330, 1416, 1420.
- Христофорів Леонтій; товмач Данила Калугера, 1080.
- Хшонстовский, підстароста камінецький, 690, 691.
- Целярій, ротмістр, 1015.
- Черкин, пушкар сівський, 204.
- Цертелев, видавець українських пісень, 95-97, 1369, 1370, 1372, 1373, 1474.
- Цетнер, каштел. галицький, 1014, 1171.
- Цеханович, тов. полку Нечая, 1273.
- Цибульський Кирило слуга печер. арх., 747.

- Цицюренко (Цицюра) Тимофій, перяславський козак, 698, 731.
- Цінкайзен, іст., 386.
- Цюоншковский, післанець польський, 320.
- Чалий** Сава, 184.
- Чаплин, путивлець, 415.
- Чаплінський (Чапліцкий), 20, 41, 43, 62-64, 112, 116, 146, 156, 255, 346, 1477. Чаплінська, 179.
- Чаплич, В., луцький православний владика, 31;—Олександр, укр. шляхтич, 1458.
- Чарнецький Стефан, хоруґжий сендомирський, пізніше обозний коронний, 217, 356, 358, 359, 417, 441, 492-496, 501, 504, 505, 560, 566, 706, 708, 878-880, 883, 951, 1041-1044, 1046, 1048-1050, 1052, 1069, 1114-1118, 1166, 1191, 1209, 1323, 1352, 1387, 1389, 1448, 1457, 1452, 1460-1462, 1465, 1550.
- Чарторійський, біскуп познанський, 269; Чарторійських бібліотека, 24, 37, 38, 136, 148, 167, 638, 671, 884, 1013, 1051, 1059, 1096, 1100, 1124, 1137, 1140, 1172, 1179, 195, 1233, 1240, 1242, 1245, 1249, 1274, 1281, 1317, 1333, 1335, 1403, 1405, 1454, 1475.
- Челебій, ротмістр татарський, 492. 494;—Мустафа, 895.
- Чевовський, сотник, 1216.
- Черепов, бояр. син, 683.
- Черкаський, кн., 931, 937.
- Черний Жигимонт, білоцерківський підстароста, 456, 458, 461, 463, 470, 505.
- Чернов, станичний голова, 370.
- Черновский, шл., 13, 16, 76.
- Чепец-Лентовский Станіслав, спільник Наперского, 268, 269.
- Четвертинські, княз. укр. рід., 164, 214, 1335; Святополький Степан, кн., 1316, 1317, 1385, 1391, 1392; рукописи 1385, 1392, 1401.
- Чижелій, Чичай, див. Джалалій.
- Чоголь (Чеголь, Коґоля), мечник воев. молдав., 128, 510-513, 900, 922, 923, 1184, 1185.
- Чоловский, істор., 1115.
- Чорний Кузьма, білгородський станичний голова, 204, 372, 487, 489.
- Чорне Лихо повстанець, 415.
- Чорномаз, сотн. Нечаевого полку, 1267.
- Чугай (Чуйко), ватажок козацький, 338.
- Чуйко, полковник козацький, 243.
- Чулай Г., єпископ, 253.
- Чюбан (чи Чобан)-Герай, 920, 1068.
- Шабей**, богатир перекопський, 556.
- Шаган (або Шагал)-ага, 1064, 1073, 1077.
- Шаґін-ага, 1063, 1091, 1097, 1098, 1137.
- Шайноха К., іст., 86, 473, 476, 482, 667.
- Шамарин, путивлець, 688.
- Шамикін Ос., путивлець, 236.
- Шангирей, полковник козацький, 88.
- Шаравара Омелько, війт, 1258.
- Шараневич І., істор., 1116.
- Шархавський Мих., слуга митроп., 747.
- Шауман Костянтин, секретар Ракоція, 1466.
- Шафранов П., вчений, 812, 813.
- Шахдемір, слуга ханський, 429.
- Шебеші** (Sebesi) Фр., посол Ракоція до Хм., 1189, 1190, 1269, 1296-1304, 1306, 1309, 1316, 1365, 1383, 1384, 1389, 1394, 1397, 1411, 1420, 1425, 1426, 1428, 1430-1434, 1436-1438, 1440-1442, 1451, 1467, 1471-1474, 1549, 1550;—Микола, 1471.
- Шеліговский, післанець Потоцького, 523.
- Шелонський Федір, отаман козацький, 557.
- Шемберг** (Шемберг) реґіментар, 882, 1014, 1048, 1069.
- Шереметев Василь Борисович, бояр., 808, 842, 883, 905, 908-910, 914, 941, 944, 953, 954, 1022-1032, 1035, 1041, 1044, 1046, 1049, 1061, 1069, 1071-1073, 1084, 1089, 1114, 1228, 1277;—Василь Петрович, бояр., 808, 959, 961, 964, 966, 973, 1014.
- Шерер, історик, 521.
- Шимапский Ст., післанець польський, 506.
- Шиняльський Іван, слуга печер., 747.
- Ширин-бей, 681, 693, 698, 900, 942, 946, 1143, 1358;—стріяпчий, 1161.
- Шмід барон, член цісарської воєної ради, 84, 134-137, 143, 484.
- Шомовский Ян, пол. посол до Ракоція, див. Шумович.
- Шохов (!) Іван, полковник козацький, 270, 1544.
- Шпак (Шпаченко), сотник козацький; 176, 182, 185, 190.
- Штейнбок, фельдмаршал шведський, див. Стенбок.
- Штерибаш, посол швед. в Семнороді, 1926, 1304-1307, 1314, 1321, 1322, 1387, 1388, 1306-1409, 1456-1461, 1163, 1473, 1549.

- Шуйский Василь, московський цар, 45;—Іван Васильович, 119;—(псевдо), 58, 70, 124, 125, 207, див. Акундинов.
- Шулярський Степан, слуга митроп., 474.
- Шумейко (Румейко) Прокіп, полковник ніжинський, 17, 18, 73, 76, 158, 214, 1423.
- Шумович, або Шумовский. Ян, підчаший холмський, 1170, 1174-1177, 1193, 1195, 1197-1199, 1365, 1379-1381.
- Шут Андрій, кобзар, 95-97, 189, 1370, 1372, 1475.
- Щербан (Щербань) Константин. воевода мунтян., 903, 914, 923, 943, 952, 987, 1078, 1089, 1104, 1107, 1147, 1432.
- Щербина В. І., історик, 813, 814, 845, 849, 1112.
- Щитницький, сзуїт, 459, 461, 475, 484, 491, 499.
- Щуцкий, шл., 264.
- Юденков Іван, вистун московський, 317, 363, 364, 468, 469.
- Юдицкий, ксьондз, 637, 638, 1380.
- Юзефовіч, автор хронік, 1115.
- Юндзіл, польськ. полк., 1261, 1263.
- Юрій Грек 894, 928, 938, 939;—коміс, посол Лупулів, 513.
- Юрїв Іван, Грек, 517;—Кондрат, Грек, державця г. Красного, 79, 421, 445, 503;—Іван (або Джорджевич Йован), Серб., 944.
- Юркевич В., іст., 5, 314, 1225, 1226, 1228, 1229, 1509, 1515;—Юркевич—сотник, 1036-1039, 1049.
- Юсупко Єврей, 175 (див. Яковлев Ісупко).
- Яблонські, білоцерк. шл., 1011, 1019.
- Яворський, староста, 708, 709.
- Ягайло, король польськ., 1127.
- Ягодзінський, урядник польський, 342.
- Яків, писар Нечая, 1213;—суддя Золотаренкового війська, 919.
- Якименко Демян, посол Хм., 1192;—Кирило, миргород. сотник, 870, 918, 919, 936, 945.
- Якимович Іван, кїв. полк. писар., 886, 887, 943;—Кіндрат, пасерб Хм. 792, 795, 811.
- Яковенко Мартин, козак з Плешівця, 286;—Ясько, сотн., 966, 1036-1039.
- Яковлев А. І., історик, 813, 814, 866-868;—Кирило, почепський сотник, 387;—шклов. воєвода, 1276
- Якуб, козак, посол Хм. до Порти, 1097, 1098;—товмач військовий козацький. 469.
- Якубович Ф., полк. чигирин., див. Вешняк.
- Ян-Казмир, король польський, 17, 38, 76, 143, 172, 209, 234, 252, 299, 301, 304, 331, 405, 459, 467, 503, 546, 582, 621, 645, 647, 648, 679, 707, 718, 817, 829, 841, 1028, 1067, 1108, 1109, 1115, 1117-1119, 1123-1125, 1129-1133, 1135, 1136, 1140-1142, 1145-1149, 1160, 1165, 1166, 1169, 1170, 1172, 1176, 1177, 1179, 1180-1183, 1185, 1187-1193, 1197, 1198, 1208, 1209, 1211, 1217, 1218, 1232-1236, 1241, 1242, 1245, 1254, 1266, 1279, 1280, 1283, 1291, 1299, 1304, 1306, 1313, 1322, 1323 1325, 1338, 1347, 1348, 1359, 1360, 1364, 1366, 1376, 1377, 1379, 1383, 1385, 1387, 1397, 1398, 1406, 1407, 1409, 1410, 1421, 1431, 1441, 1442, 1446, 1455, 1456, 1490, 1524, 1525, 1528, 1527, 1537, 1541, 1546, 1550.
- Янжул, нобілітований козак, 182, 183, 273, 275.
- Яні-Грек, 1117;—грек з Жванця, 581.
- Яніцький, ротмістр, 1104;—слуга старости калуського, 342, 578.
- Янченко (Коланченко) Павло, сотник кївський, 116, див. ще Хмельницький-Яненко.
- Янчинський, мемуарист, 1054, 1393, 1398, 1399, 1458, 1460, 1461, 1466, 1500.
- Януш, полковник венгерський, 591.
- Ярема, козак Уман. полку, 951.
- Ясенський, дворянин Радзейовского, 454.
- Яскульский Маріян, стражник коронний, 73, 100, 129, 379, 380, 444, 446, 531, 548, 778, 780, 887, 889, 891, 892, 1097, 1099, 1139, 1141, 1144, 1147-1149, 1169, 1337.
- Ялюборський (?) Ясько, нобілітований козак, 157, 277.
- Ясногурський Ясько, післанець польський, 551, 703, 1045.
- Ясовский, шл., 85.
- Ястшембский, післанець польський, 320, 1550.
- Ясько, запорізьський козак, 273, 319;—сотн. богуслав., 1069, 1070, 1072;—товмач, 723, 726.
- Яськів син, козак з Чигрина, 251.
- Яхименко Іван, козац. старшина, 1405.
- Яхно, ямпільський сотник, 750.

- Яцин (Яцива?) путивльський вістун, 536, 538,
539, 547-549, 569, 575, 610, 644, 659.
Яцкевич Гарасько, бувший полковник
звягельський, 401, 570, 609, 611-614
678-680, 684, 686, 724.
Яцковський Мартин, післанець Хм.,
1352.
Яцько, козак, 1077.

ПОКАЖЧИК МІСЦЬ

- Австрія, 33, 142, 143, 252, 506, 510,
1232, 1254, 1354, 1391, 1406.
Адрин острів, 1037.
Азія, 282
Азов, 58, 156, 893, 1237, 1455.
Албанія, 1355.
Алепо, в Малій Азії, 975, 1009.
Алешня, с. в Білорусі, 1223.
Англія, 429, 1434.
Альма, річка, 1359.
Апріль, див. Орель.
Аркль, Арклів, 22, див. Ірклів.
Аркуж-Поле (Рашків?), 592.
Архангельськ, м., 1008.
Аслан-город, 206, 836, див. Іслам-Кермен.
Астрахань, м. 19, 65, 174, 231, 788, 818,
819, 899.
Астраханська орда, 148.
Ахтирка, м. на Слобожанщині, 414.
Бабани, с. на Київщині, 721.
Бабичі, на Припєти, 224, 225, 227,
324, 342. Бабичський полк, 325.
Багва, р. на Київщині, 1044.
Бахлуй, р., 90, 514.
Баков, м. у Молдавії, 130, 132, 570,
571.
Балабанівка, с. на Липовещині, 492,
493.
Балакля, м., 1010.
Баланівка, м. на Побожжю, 980, 1036,
1037, 1060, 1428, 1448.
Балканські краї, 33, 466, 905, 1354.
Балтійське море, 1275.
Балчик, турецьке місто, 928, 944.
Бальбек (Геліополь), м. в Сирії, 1001.
Бар, м. на Поділлю, 10, 11, 13, 72, 106,
139, 176-182, 184, 199-201, 203, 217,
235, 236, 239, 243, 245, 278, 330, 338,
539, 547, 549, 565, 592, 654, 656, 668-
670, 672, 676, 677, 681, 683-686, 688-
691, 695, 882, 916, 1014, 1016, 1021-
1023, 1102, 1104, 1253, 1319, 1320,
1331, 1353, 1432, 1436.
Барське староство, 10, 672.
Баришівка, м. на Переяславщині, 731,
947.
Баришполь, с. на Переяславщині, 770,
947, 1008.
Басань, м. на Чернигівщині, 119, 731, 947.
Батог, с. на Брацлавщині, 372, 421,
434, 437, 439-442, 444, 445, 449, 452,
453, 456, 459, 474, 477, 489, 491, 506,
628, 631, 640, 654, 700, 704, 1393, 1532,
1533, 1546.
Батурин, м. 215, 239, 325. 563, 564,
1012, 1545.
Бахмач, р. і м. на Чернигівщині, 1012,
1545.
Бахчисарай, м., 10, 205, 245, 257, 558,
572, 887, 888, 894, 920, 1065, 1099,
1100, 1136, 1140, 1169, 1174, 1175,
1177, 1198, 1357, 1358.
Бедрихів Городок на Поділлю, 537, 549,
554-556, 560, 568, 570, 694, див. іще
Городок.
Белз, м., 266, 1126, 1342, 1398; Бел-
зьке воеводство, земля, 108, 109, 1130,
1135, 1183, 1305, 1306, 1549.
Бендери, м. в Басарабії, 893.
Бердичів, м., 380, 652, 870, 947-949,
951, 955.
Бережани, м. у Галичині, 106, 1114.
Бережанка, на Побожжю (?), 983.
Берез, с. в Галичині, 654.
Березина, р. в Білорусі, 936, 1245,
1257, 1263, 1272, 1291.
Березино, с. на Чернигівщині, 95.
Березівка, с. на Білорусі, 1223.
Березки, с. на Поділлю, 1076.
Берестова, р. 57.
Берестечко, м. на Волині, 121, 135, 137,
177, 184, 189, 212, 221, 235, 247, 257;
262-264, 270, 271, 276-280, 282, 283,
285, 287, 289, 290, 301, 303-305, 308-
312, 318, 323, 334, 344, 345, 347, 350,
352, 369, 370, 394, 402, 403, 408, 410,
414, 422, 441, 447, 452, 454, 455, 463,
505, 576, 623, 633, 640, 650, 663, 673,
675, 678, 703, 705, 760, 779, 938, 1046,
1500, 1531, 1533, 1544, 1547.
Бересть, м., 459, 465, 473, 483, 500,
502, 504, 507, 509, 529, 530, 576, 647,

- 1253, 1314, 1327, 1329, 1353, 1365, 1366, 1376, 1380-1382, 1391, 1393, 1395, 1398, 1399, 1406-1410, 1419, 1426, 1427, 1435, 1456, 1457, 1460, 1464, 1520; Берестейське воєводство, 1316.
- Берестяги (†) на Побожу, 1053.
- Берлінці, с., 653.
- Бершадь, м. Ольгопільського пов., 494, 1036, 1054, 1060;—Бершадський ключ, волость, 1020, 1036, 1037.
- Бескид, гори, 1322.
- Беч, м., 1390.
- Биків, с. на Переяславщині, 731, 1106.
- Бирлад, р., 541.
- Бистриця, королівщина в Литві, 1272.
- Бихів-Новий, м. в Білорусі, 225, 226, 870, 932, 936, 962-964, 1153, 1155, 1156, 1158, 1167, 1168, 1200-1202, 1204, 1210, 1214, 1222, 1265;—Старий, м., тамже, 923, 935, 936, 962-965, 1086, 1087, 1102, 1110, 1154-1156, 1210, 1217, 1240, 1248, 1255, 1261-1263, 1265-1268, 1274-1277, 1326, 1384, 1386, 1434, 1436, 1437.
- Біла, м. на Білорусі, 915, 1328;—р., 1460, 1461.
- Біла Русь, 14, 194, 39, 218, 220, 270, 322, 393, 404, 405, 455, 466, 590, 720, 763, 808, 834, 854, 863, 870, 873, 908, 929, 932, 933, 936, 937, 940, 945, 949, 950, 962, 1013, 1020, 1021, 1023, 1029, 1031, 1061, 1078, 1081, 1082, 1088, 1091, 1111-1113, 1159, 1167-1169, 1200, 1212-1214, 1217, 1220, 1239, 1245, 1247, 1248, 1254, 1256, 1258, 1268, 1269, 1287, 1321, 1327, 1349, 1360, 1389, 1396, 1399, 1422, 1424, 1434, 1442.
- Біла Церква, м., 139, 156, 157, 199, 204, 213-217, 222, 237, 245, 257, 310, 311, 317, 318, 332, 337, 339-344, 346, 348, 352-359, 363-365, 367, 369-371, 379, 380, 382, 384, 386, 388, 389, 391, 393, 394, 396, 398, 400-402, 406, 407, 409, 413, 422, 423, 427, 430, 435, 456, 461, 462, 464, 467, 486, 488, 489, 492, 517, 547, 549-552, 554, 558, 560, 561, 563, 576, 592, 612, 616-618, 621, 625, 641, 644, 646, 652, 658, 659, 661, 668, 669, 672, 691, 703, 720, 730, 744, 771, 774, 781, 870, 883, 908, 916, 918, 955, 1011, 1018, 1019, 1023, 1024, 1029, 1035, 1041, 1046, 1048, 1052, 1056, 1058, 1070, 1071, 1073, 1076, 1077, 1084, 1088-1091, 1132, 1137, 1138-1159, 1160, 1162, 1194, 1195, 1200, 1312, 1318, 1324, 1325, 1343, 1361, 1470, 1492, 1529, 1532, 1533.
- Білоцерківське староство, 341.
- Біланівка, с., 236.
- Біле море, 1448.
- Білгород (Акерман), м., 1051, 1057-1059, 1213, 1451, 1542;—московське пограничне місто, 909, 1027, 1163, 1358;—Білгород Фейервар, Карльсбург, див. Фейервар; Білгородський «востовой стовбец», 79, 153, 154, 184, 173, 217, 223, 239, 296, 315, 1046, 1048, 1073, 1089, 1090, 1113, 1129, 1138, 1134, 1150, 1160, 1271, 1359, 1367, 1452, 1544
- Білгородка, с. на Київщині, 148, 159, 161, 236, 947.
- Білі Береги на Посеймі, 414.
- Білий Камінь, в Галичині, 1139.
- Білопілля, м. на Бердичівщині, 380, 414.
- Більськ, на Підляшші, 14, 1519, 1520.
- Більці, м. у Басарабії, 477.
- Благовидське вйтівство в Білорусі, 1263.
- Бобровиця, с. на Чернигівщині, 798, 947.
- Бобруйськ, м., 225, 488, 965.
- Бог (Бут) р. 11, 92, 105, 182, 189, 195, 198, 199, 320, 437, 468, 661, 663-665, 679, 689, 714, 719, 721, 725, 882, 959, 960, 1016, 1018-1020, 1025, 1026, 1041, 1050, 1068, 1070, 1073, 1075, 1141, 1244, 1245, 1256, 1290-1292, 1307, 1313, 1398, 1408, 1435, 1446, 1456, 1460, 1465, 1471, 1543, 1550).
- Богемія, див. Чехія.
- Богуслав, м., на Канівщині, 246, 315, 375, 376, 377, 384, 399, 401, 598, 855, 920, 922, 933, 966, 986, 988, 1003, 1048, 1061, 1068-1070, 1343;—Богуславське староство, 375, 1094.
- Бодів (†) с. на Поділля, 1036.
- Божок, р., 1460, 1550.
- Вокраюй, с. в Криму, 942.
- Болва, р., 443.
- Болгарія, 779, 1340.
- Большівець, с. в Галичині, 653, 1145.
- Борзна, м., на Чернягівщині, 204, 325, 410, 434, 546, 552, 1011, 1088, 1223;—р., 1011, 1012.
- Борисівський повіт на Білорусі, 1201, 1264, 1272, 1515.
- Борисово, с. Мінської губ., 223, 886, 1245, 1273, 1277.

- Бористен, див. Дніпро.
 Борки, див. Борок.
 Боровиця, с. на Чигиринщині, 361, 362.
 Бородянка, с. на Київщині, 875.
 Борок, м. на Чигиринщині, 609, 612, 617-619, 643, 644, 656, 657, 659, 660, 671, 672, 683, 827;—с. на Білорусі, 1264—ур. коло Чигрина, 435.
 Борщаківка, с. на Київщині, 493.
 Борщів, м. в Галичині, 700, 702, 1114, 1550.
 Борщівка, р., в Галичині, 1460.
 Боярка, с. на Білоцерківщині, 1011.
 Браїлів, м. на Побожу, 10, 199, 200, 338.
 Брагинь, м.. 334.
 Бранденбург, 94, 484, 528, 1105, 1305, 1494.
 Браниця, м. на Молдавії, 570.
 Браслав, м. на Поділлію 69, 85, 91, 99, 111, 115, 127, 158, 177, 180, 190, 192, 337, 361, 389, 398, 411, 435, 437, 609, 654, 656, 666, 668-670, 672, 773, 774, 836, 870, 876, 879, 882, 966, 1076, 1081, 1084, 1090 1102, 1106, 1116-1119, 1121, 1125, 1126, 1132, 1141, 1151, 1153, 1154, 1156, 1158, 1159, 1075, 1292, 1448, 1453;—Браславське воеводство, 11, 66, 72, 73, 103, 107-109, 150, 361, 365, 368, 370, 372, 374, 395, 435, 681, 1286, 1292, 1306, 1364;—Браславщина 74, 127, 177, 178, 365, 374, 376, 380, 383, 384, 389, 393, 397, 669, 672, 865, 876, 882, 884, 966, 969, 1013, 1020, 1071, 1072. 1391, 1477, 1495, 1500.
 Братуляни, м. в Модавії, 83.
 Бреда, фортеця в Голяндії, 1042, 1043.
 Бровари, м. під Києвом, 798.
 Броди, м. 59, 264, 266, 271, 277, 280, 292, 295, 307, 316, 319, 335, 1463.
 Брунборк, м.. 1284.
 Брусилів, м. на Київщині, 1342, 1343, 1361.
 Брянськ, м. на Московщині, 271, 633, 634, 750, 808, 839, 905, 909, 1073, 1514; —повіт, Брянщина, 270, 633, 634. 1207, 1424, 1514.
 Брянськ, м. на Білорусі, 567.
 Бужня, м. на Черкащині, 726.
 Бузівка, с. на Побожу, 1043, 1044, 1470.
 Буки, м. на Уманщині, 686, 879, 977, 983, 1041, 1048.
 Буковина, 92.
 Бурга, р. на Київщині, 1044.
 Буськ, м., 53, 547, 548, 1114.
 Буховець, с. в Галичині, 653.
 Бучач, с. в Галичині, 651, 652, 1114.
 Буша, м. на Поділлію, 100, 835, 836, 842, 873, 878, 902, 966, 1014-1016, 1018, 1031, 1060.
 Вавель, у Кракові, 165.
 Вал Менший, перелімісте м. Могилева. 1267.
 Валахія 36, 46, 49, 98, 140, 160, 217 431, 437, 481, 484-487, 498, 506, 508, 510, 512, 517, 518, 521-523, 528, 529, 531, 533, 534, 540, 572, 574, 576, 578, 579, 773, 904, 982, 984, 987, 988, 1077, 1081, 1183, 1208, 1288, 1298, 1301, 1345, 1355, 1438. 1442, 1498, 1546, див. ще Мунтяни.
 Валпнярка, с., 88.
 Варна, м. в Болгарії. 921, 928, 958.
 Васильків, на Київщині, м.. 334, 339, 343, 346, 348, 350, 351, 983, 989, 990, 1065, 1137.
 Варшава, 5, 13, 14, 18, 19, 26, 29-33, 36, 37, 40, 41, 45, 46, 48, 50-53, 61, 62, 75-77, 99, 106, 107, 110, 118, 129, 130, 132, 135, 138, 141, 146-149, 156, 158, 163, 166, 168, 174, 176, 179, 190, 193, 200, 212, 217, 218, 220, 222. 228, 229, 231, 234, 264, 265, 312, 319, 335, 346, 357, 399, 401-409, 411, 412, 415, 420, 421, 431, 433, 436, 438, 440, 441, 444, 449, 452, 458-461, 472, 475, 482, 485, 498, 503, 507, 509, 520, 531, 547, 651, 659, 684, 712, 748, 775, 778, 780, 781, 831, 841, 872, 886, 918, 938, 939, 1020, 1029, 1062, 1069, 1100, 1108, 1110, 1129, 1130, 1142, 1163, 1164, 1178, 1197, 1231, 1237, 1240, 1241, 1278-1281, 1287, 1314, 1359, 1365, 1393, 1397, 1398, 1408-1410, 1435, 1440, 1455, 1460, 1469, 1510, 1514, 1522;—університет, рукописи 19, 109, 384.
 Велеполь, с., 73.
 Велебличі, с., 224.
 Веліж, м., 1112.
 Велика Росія, 121.
 Великі Луки, в Росії, 839.
 Великий Козак, став, 303.
 Великопольща, див. Польща.
 Венгров, м. в Польщі, 1398.
 Венеція, 33, 36, 45—49, 50—53, 116, 117, 131, 142, 177, 230, 235, 385, 431, 480, 483, 484, 577, 893, 894, 896, 1346, 1376.

- Леприк, с. на Полтавщині, 203, 204, 370, 496, 954, 1352, 1506.
- Вербич, с. на Браสลавщині, 879.
- Вигів. батьківщина Виговських, 1096.
- Вигпанка (Витечка), с. на Браславщині, 1017.
- Вигуровщина, с. під Києвом, 851.
- Вилія, р., 493.
- Вильно, м., 218, 219, 321, 363, 404, 454, 502, 1029, 1104, 1111, 1155, 1180, 1201, 1232, 1235, 1237, 1241, 1243, 1247, 1254, 1302, 1315, 1325, 1334, 1347, 1350, 1353, 1364, 1417, 1419, 1449, 1518, 1520,—воєводство, 1272;—повіт, 405;—братство, 218.
- Вилче, під Перемишлем, 1520.
- Випковці, передмістя Камінця, 240.
- Вингород, див. Звенигород.
- Винниця, м., 10, 19, 127, 139, 177, 179, 181, 189, 193—200., 203, 206, 215, 229, 237, 239, 245, 262, 337, 361, 543, 592, 612, 625, 721, 870, 876, 879, 883, 1020, 1253, 1292, 1471.
- Виста, р., 108, 143, 183, 190, 237, 239, 278 338, 224, 425, 441, 691, 703, 709, 1096, 1126-1128, 1131, 1159, 1173, 1194, 1253, 1268, 1274, 1233, 1289, 1307, 1316, 1318, 1329-1331, 1349, 1352, 1392, 1394, 1397, 1406, 1410, 1411, 1426, 1427, 1429, 1435, 1436, 1456, 1457, 1461, 1464.
- Висоцьк, м., в Припєтському Поліссі, 1316, 1317.
- Височки, с. в Галичині, 1114.
- Витебськ, м., 502, 964, 965, 1153, 1519, 1520;—Витебська архієпископія, 29.
- Вишгород, м. на Київщині, 327-329.
- Вишков, м. в Семигороді, 1320, 1321.
- Вишневець, м., 245, 262-264, 275, 277, 278, 297, 307, 1466.
- Вишнівеччина, 215, 326, 382, 410, 411.
- Нідень, м., 5, 46, 53, 84, 142, 480, 482, 529, 577, 701, 711, 1296, 1339, 1340, 1346.
- Вільськ, с. Житомирського повіту, 236.
- Вільхівець, м. на Київщині, 722.
- Вільшани, с. на Київщині, 980, 1010.
- Влажник, м., 89.
- Влостовці, 1180.
- Вовчі Води, р., 57, 58, 126.
- Войславичі, с., 773, 1219.
- Войтівці, с. на Переяславщині, 731.
- Волга, р., 314, 416, 1071, 1226.
- Волинь, 13, 16, 77, 159, 176, 236, 238, 262, 276, 282, 311, 317, 337, 374, 418, 492, 548, 576, 652, 673-675, 714, 715, 860, 863, 865, 870, 875, 918, 937, 951, 952, 959, 1057, 1096, 1111, 1113, 1166, 1179, 1231, 1245-53, 1287, 1291, 1306, 1317, 1321, 1359, 1392, 1405-1408, 1426, 1448, 1466.
- Волинське воєводство, 108, 681, 1130, 1135, 1316, 1406.
- Володимир, м. на Волині, 175, 207, 234, 237, 238, 257, 258, 769, 1135, 1287, 1406.
- Вологда, м., 45.
- Волоське, с. над Порогами, 24;—земля, див. Волощина.
- Волочиска; м. на границі Поділля з Галичиною, 1462.
- Волощина, 18, 22, 44, 45, 63, 76, 77, 79-85, 87-90, 92-97, 99, 100, 102, 103, 106, 108, 110, 116, 120, 122, 123, 127, 130, 132, 135, 140, 144, 150, 151, 154, 156, 174, 194, 206, 207, 214, 237, 274, 285, 316, 362, 372, 375-379, 381, 428, 435-437, 440, 444-446, 449-452, 473, 475, 480, 482-487, 494, 507, 513, 519-526, 528-530, 534, 538, 539, 543, 548, 563, 565, 571, 573, 574, 577, 578, 584, 585, 591-594, 597, 600, 609, 612, 616, 618, 627, 637, 639, 651, 652, 654, 655, 659-666, 669, 670, 672, 676, 685, 700, 779, 790, 803, 800, 903, 919, 921, 943, 959, 965, 983, 984, 1015, 1039, 1065, 1104, 1141, 1162, 1172, 1186, 1188, 1208, 1211, 1213, 1301, 1325, 1373, 1421, 1442, 1454, 1467, 1469, 1488, 1530. Див. Валахія, Молдавія, Дунайські княз.
- Воля, під Варшавою, 357.
- Вольний, м., на Слобідщині, 503, 1027.
- Воронків, м. на Переяславщині, 770, 947.
- Воронівка, с. на Побожу, 182.
- Войташівка, с. на Поліссю, 493.
- Вороне, м. на Київщині, 1044.
- Ворошилівка, с. на Побожу, 176, 190.
- Ворскло, р., 126.
- Вязовок, с. на Київщині, 525, 527 1010.
- Вязьма, м., 458, 627, 905, 906, 908-911, 1069, 1539.
- Вятиче, р. на Білорусі, 1150.
- Гадяч, м., 158, 203, 204, 215, 370, 416, 426, 474, 811, 826, 827, 954, 1112, 1229, 1233, 1235, 1405, 1506;—волосять, 826, 1505.
- Галац, м. в Молдавії, 518, 540, 544, 921.

- Галиця, с. на Переяславщині, 371.
 Галич, м., 150, 289, 453, 577, 584, 651-653, 655, 701, 1114, 1115, 1128, 1140, 1145, 1171, 1184, 1287, 1315, 1355, 1461, 1493.
 Галичина, 63, 107, 193, 502, 584, 865, 994, 995, 1091, 1098, 1108, 1111, 1128, 1137, 1148, 1150, 1166, 1183, 1285, 1305-1307, 1312, 1323, 1331, 1341, 1365, 1387, 1391, 1396.
 Гальстат, м., в Швеції, 1394.
 Нагом'язок в Угорщині, 1304.
 Гедервар, м. в Угорщині, 1432.
 Гельмязів, м. на Переяславщині, 1009.
 Германівка, с. на Київщині, 350, 357.
 Германія, див. Німеччина.
 Гінта, потік, 541, 542.
 Гірки (або Горки), м. в Могилівському пов., 1167, 1202, 1203, 1216, 1257, 1260, 1262.
 Гіспанія, 529, 577.
 Глібовка, с. на Київщині, 851.
 Глинськ, с. на Волині, 1342;—на Полтавщині, 947.
 Глиняни, Глинянське поле, с., 248, 263, 272, 440, 544, 548, 550, 552, 559, 565, 574, 575, 578, 638, 650, 651, 653, 914, 927, 983, 1105, 1114, 1139, 1460-1462, 1550.
 Глухів, м., 370, 416.
 Гоголів, м. на Козелещині, 76, 1247, 1250, 1411.
 Голдаківка, с. на Браславщині, 1060.
 Голенка, с. на Конотопщині, 421.
 Гологори, с. в Галичині, 653, 1114, 1461.
 Голштинія, 126.
 Голяндія, 1406.
 Гомель, м., 77, 139, 225-227, 321, 870, 875, 909, 929-933, 936, 939, 1156, 1168;—повіт, 224.
 Гончариха, урочище, 77, 235, 236, 238, 244, 257, 441.
 Горвіль, м. на Білорусі, 930.
 Гори, м. в Білорусі (Могилів. пов.), 961, 1022, 1167, 1202, 1216, 1257, 1260, 1262.
 Городно, м., 489;—повіт, 1202, 1214.
 Горінь, р., 67, 1150.
 Горлиці, м. в Галичині, 1390.
 Горностаїпіль, м. на Київщині, 221, 224, 772.
 Городенка, м. в Галичині, 1146.
 Городище, м. на Київщині, 1343.
 Городло, м., 1460.
 Городня, м. на Білій Русі, 1155;—м. на Чернігівщині, 473, 490, 499.
 Городок, м., 550, 551, 563, 879, 1114-1116, 1118, 1119, 1137, 1140, 1149, 1160-1162, 1398, 1460,—іще Бедрихів Городок.
 Гострий Камінь, ур., 358.
 Гоща, м. на Волині, 18, 158, 159, 162, 191, 276, 1179, 1318, 1342.
 Греція, 123, 299, 386, 779.
 Гречушна, с. на Чернігівщині, 692.
 Грималів, м. в Галичині, 1469.
 Гриців, м. на Волині, 308.
 Грубешів, м., 258, 1126.
 Гуминьці, с. на Поділлі, 243.
 Густина, Густин. монастир коло Прилуки, 966, 1004, 1005.
 Гусятин, м. на Поділлі, 194, 241, 550, 654, 681, 691, 693, 694, 695, 697-699, 700, 702-706, 708, 717, 720, 721, 730, 731, 748, 761, 927, 1014, 1102, 1103, 1115, 1128, 1422.
 Гуш, у Молдаві, 514.
 Данск, м. в Пруссії, 146, 155, 174, 405, 449, 1255, 1325, 1353, 1449, 1450.
 Дегінген, м. в Німеччині, 1539.
 Голомб, м. в Люблинському воєводстві, 1180, 1181.
 Давид-город, м. на Поліссю, 1150, 1271;—повіт, 1405.
 Дамаськ, м. в Малій Азії, 967, 993.
 Данія, 1391, 1394, 1406, 1409, 1432.
 Данков, замок на польсько-шлезькій границі, 1364, 1377, 1380.
 Дарданелі, 33, 47, 48.
 Дашів, с. на Київщині, 879.
 Дашков, на Білорусі, 1267.
 Демидово, с. на Київщині, 851.
 Демківка, с., 966, 1036, 1037, 1039, 1060.
 Делтівка, с. на Конотопщині, 433.
 Деробчин, с. на Поділлі, 320, 338, 673.
 Дерновичі, с. на Київщині, 772.
 Десна, р., 326, 348, 349, 472, 1012, 1013.
 Дзідзя, р., див. Жижія.
 Дикі Поля, 11, 395, 613.
 Димер, м. на Київщині, 257, 323-327, 851.
 Динабург, м., 1245.
 Дивиця, м. на Чернігівщині, 692.
 Дідина (Дідівщина), с. на Київщині, 1343.
 Дін, р., 55-58, 116, 117, 120, 174, 320, 414, 417, 418, 549, 781, 819, 831, 870, 898, 919, 928, 960, 961, 1031, 1067, 1071, 1076, 1140, 1198, 1226, 1229, 1230, 1453; «Донскія дъла», 53, 55, 919, 928.

- Дмитрашівка, Дмитрашків, с. на По-
божу, 974, 1058.
- Дніпро, 11, 15-17, 21-23, 27, 29,
45, 49-51, 55, 58, 59, 66, 73, 76-78,
93, 107, 110, 126, 156, 157, 161, 163,
199, 204, 206, 215, 220, 222, 224, 229,
235, 243, 246, 248, 273-276, 285, 301,
306, 307, 317, 320-322, 325-327, 332,
333, 336, 338, 339, 348, 351, 381, 382,
386, 390, 392-413, 418, 419, 427,
432-435, 441, 443, 453, 458, 460, 463,
468, 472, 483, 486, 496, 555, 556, 558,
561, 565, 580, 588, 600, 613, 629, 631,
650, 652, 661, 662, 666, 682, 719, 721,
733, 745, 771, 772, 781, 799, 831, 848,
863, 876, 883, 888, 889, 899, 908, 910,
930, 932, 934, 936, 937, 949, 965, 968,
979, 980, 992, 998-1002, 1004, 1008,
1010, 1016, 1018, 1021, 1025-1027, 1031,
1032, 1037, 1039, 1041, 1044, 1049,
1050, 1055, 1056, 1059, 1065, 1077,
1084, 1088, 1101, 1104, 1115, 1136,
1140, 1141, 1145, 1147, 1151, 1165,
1193, 1198, 1213, 1231, 1240, 1243,
1253, 1266, 1270, 1272, 1275, 1290,
1292, 1357-1359, 1412, 1415, 1416,
1433, 1434, 1446, 1511, 1514, 1518, 1519.
- Дністер, 23, 83, 88, 89, 92, 95, 99, 100,
103, 106, 110, 181, 182, 190, 253, 372,
444, 458, 460, 477, 483, 493, 494, 505,
508, 511, 514-518, 523-527, 531, 563,
570-572, 579-581, 590-592, 594, 596,
600, 616, 651, 654, 659, 664, 666, 669,
670, 672, 674, 676, 679, 687, 692, 701,
923, 927, 943, 966, 973, 1016, 1019,
1025, 1031, 1032, 1056, 1059, 1060,
1075, 1114, 1143, 1253, 1290-1292,
1300, 1313, 1376, 1377, 1379, 1428,
1429, 1446-1448, 1451, 1452;—Дніст-
рянське побережжя, 1013.
- Добрудзька Орда, 288.
- Домінтов, с. на Київщині, 733, 734.
- Донець, р., 58, 414, 558, 1227.
- Дорогичинці на Задніпров'ю, 413.
- Дорогобуж, м. на Смоленщині, 220,
405, 502, 627, 908, 909, 911, 912, 915.
- Дорогожичі, передмістя Кієва, 329.
- Драгомірна, мон. в Буковині, 582, 583.
- Дрижиполе, під Охматовим на Уман-
щині, 966, 1044-1049, 1061, 1419, 1417.
- Друть, р., 949, 1263.
- Дубно, м. на Волині, 236, 237, 247,
248, 262, 271, 274-276, 279, 773, 914,
927, 947, 948, 951, 1104, 1231, 1342,
1361, 1444, 1445.
- Дуброва, в Галичині, 1140;—пов. на
Білоруси, 1202, 1214.
- Дунаєць, доплив Висли, 266-268,
- Дунай, р., 137, 138, 237, 305, 381, 519,
523, 526, 534, 536, 544, 893, 904, 905,
921, 944, 948, 951, 952, 1021, 1023,
1184, 1375, 1377-1379, 1415, 1416,
1427, 1448, 1455.
- Дунай-город, м. на Поділлі, 240.
- Дунайські князівства, 44, 427, 899, 1240.
- Європа, 6, 105, 282, 446, 521, 589—
Східня, 6, 569;—центральна, 589.
- Ельбінг, м. 1166, 1294.
- Ереґлі, м., 928, 944.
- Ечед, м. в Семигороді, 1323.
- Єгупець, с. на Уманщині, 884, див. Ягу-
бець.
- Єзуполь, м., 193.
- Єне, м. на Угорщині, 1433, 1437, 1549, 1550.
- Єриловичі, див. Яриловичі.
- Жабно, в Галичині, 1390.
- Жабокрич, м. на Побожу, 1428.
- Жаботин, м. на Черкащині, 1010.
- Жабче, 266.
- Жаліваль, Жилівль, с. на Білоруси,
1201, 1259.
- Жарека, м. на Волощині, 539.
- Жарнов, м. в Польщі, 1108.
- Жашків, м., 1044.
- Жванець, м. на Поділлі, 240, 242,
514, 529, 581, 591, 609, 654, 669-671,
675, 677, 684, 689-691, 693, 695,
701, 703, 708, 714, 715, 774, 780, 874,
1196, 1506, 1548.
- Жванчик, р., 243.
- Животів, с. 214, 217, 235, 236, 247, 288,
298, 310, 320, 365, 374, 498, 716, 721,
951, 1014, 1048, 1052, 1054.
- Жидичин, м., 1516, 1523;—архиманд-
рія, 29.
- Жижія, р., 514, 527, 563, 581, 582.
- Житомир, 78, 350.
- Жлобин, м., 930.
- Жовква, м., 166, 248, 266, 272, 1460,
1461, 1550.
- Жовини, 588.
- Жовті Води, р., 97, 126, 275, 304, 394,
461, 463, 556, 1492.
- Жорнів, с., 1335;
- Жорнище, с. на Київщині, 1046, 1070.
- Журавка, с. на Білоруси, масток Са-
шиги, 1165.
- Заблудів, м., 1272.
- Забуже, 1025, 1027.
- Завалів, с. в Галичині, 654.

- Завихост, м. в Польщі, 1394, 1397, 1457, 1464.
 Загаль, м. на Поліссю, 334, 749.
 Задесенне, 410.
 Задніпрове, 31, 38, 78, 79, 203, 246, 383, 384, 397, 402, 411, 433, 434, 440, 472, 520, 1049.
 Эзкрочім, м., 1276, 1279.
 Залозці, Залізці, м. у Галичині, 106, 273, 1139, 1463.
 Замостє, м., 222, 266, 288, 350, 620, 1088, 1115, 1132, 1166, 1181, 1192, 1359, 1382, 1392, 1393, 1397, 1426, 1437, 1441, 1457-1460, 1475.
 Запоріжжє, 11, 16, 116, 214, 307, 320, 402, 631, 672, 807, 888, 899, 914, 925, 926, 965, 1050, 1063, 1065, 1071, 1089, 1100, 1105, 1174, 1184, 1311, 1365, 1367, 1377, 1438-1440, 1447, 1451, 1453, 1455, 1471, 1496, 1539;—«Запорожская Старица», 807, 1474, 1483.
 Зарядє, с. на Побожу, 1057.
 Заслав, м. на Волни, 674, 1318.
 Заторське князівство, 258.
 Збараж, м., 51, 52, 64, 65, 71, 87, 116, 173, 200, 245-248, 257, 262, 275-279, 576, 616, 688, 924, 1139, 1146, 1454, 1461, 1531.
 Зборів, м., 9, 25, 31, 74, 112, 139, 151, 162, 165, 213, 220, 224, 235, 238, 243-245, 251, 254, 255, 258, 259, 271, 273, 277, 278, 280, 286, 302, 344, 356, 370, 385, 389, 393, 448, 456, 464, 467, 468, 485, 486, 488, 489, 409, 520, 551, 559, 566, 575, 576, 621, 622, 631, 641, 646, 651, 669, 681, 691, 698, 701, 703, 714, 716, 760, 763, 792, 927, 943, 946, 948, 951, 959, 1023, 1066, 1132, 1139, 1140, 1196, 1209, 1253, 1461, 1496, 1500, 1510, 1511, 1516, 1517, 1519, 1528, 1531, 1533.
 Збруч, р., 69, 243, 550, 561.
 Звенигородка, м. на Київщині, 413, 478, 722.
 Зверовичі, на Білоруси, 1216, 1217, Зелениця, 668, 670.
 Зерканівка, с. на Поділля, 1057.
 Зимниця, 1223.
 Зіньків, м. на Поділля, 201, 203, 201, 241, 243, 684, 685, 695, 1076, 1102, 1226;—м. на Полтавщині, 426, 505.
 Змустрова, 1057.
 Золотоноша, м., 1009.
 Золочів, м., 272, 700, 1139.
 Зубань, на Поліссю, 224.
 Ђвангород, на Браславщині, 879, 883;—(Ђвангородице), на Ніженщині, 1545.
 Іваниски, 1392.
 Іванці, с. на Переяславщині, 731.
 Іква, р., 272, 306, 335, 336, 391.
 Ілинці, с., 493, 547-8, 877-879, 883, 1058.
 Імлів Старий, 827, 828.
 Ігул, р., 556, 1137, 1455.
 Ігулець, р., 11, 206, 395, 556.
 Інфлянти, 101, 455, 876, 1253, 1277, 1434.
 Ірпень, р., 324, 325, 339.
 Іркліїв, м., 22, 59, 66, 71, 85, 110, 151.
 Ісаї (Ісайки), с., 981.
 Іслам-Кермен, м. татарське на Дніпрі, 555, 682, 1022.
 Італія, 47, 485, 529, 1164.
 Кїдин, м. в Мстиславському воєводстві, 1450.
 Кажан-город, в Слуцькому повіті, 1151, 1271.
 Каїчени, Коїчани, 477, 514.
 Кайнари, м., 1068.
 Казань, м., 19, 788, 819, 899.
 Калніболоти, с., 526, 578, 580.
 Каліш, м., 265;—воєводство, 1108.
 Калміус, р., 126.
 Калуга, м., 750.
 Калюс, м. на Поділля, 878, 1325, 1326, 1353, 1379, 1380, 1499.
 Кальник, м., 111, 112, 139, 196, 198, 217, 429, 493, 879.
 Камениця, с. на Побожу, 1053, 1055, 1057.
 Камінець-Подільський, 10, 13, 14, 67, 70-76, 92, 100-102, 104, 109, 126, 127, 129, 139, 147, 174, 179-181, 194, 200-203, 206, 217, 231, 236-240, 242-244, 257, 262, 278, 307, 372, 378, 421, 437, 439, 440, 442, 444-447, 449, 452, 453, 466, 468, 473-475, 477, 493, 494, 507-509, 511-520, 523-531, 535, 536, 539, 540, 543, 544, 548, 549, 552, 553, 557, 559, 562, 563, 565, 571, 573, 578, 584, 615, 638, 651-654, 656, 660, 664, 666-672, 674, 676, 677, 679-684, 689-691, 693-698, 702, 704, 706, 708-710, 713, 731, 877, 884, 890, 891, 897, 914, 916, 922, 923, 927, 959, 983, 1014-1016, 1029, 1030, 1039, 1049, 1091, 1098, 1102, 1104, 1105, 1108, 1109, 1111, 1113, 1115, 1136, 1137, 1142, 1161, 1170, 1176, 1177, 1180, 1182, 1192, 1195-1197, 1207, 1213, 1237, 1253, 1277, 1311, 1312, 1326, 1330, 1350, 1375.

- 1379, 1380, 1382, 1384, 1415, 1422, 1425-1427, 1433, 1434, 1437, 1439, 1440, 1442, 1446, 1447, 1452-1455, 1461, 1465, 1467, 1546, 1550;—Литовський, м., 1328.
- Камінка Дністрова, с. на Дністрі, 1055;—р. (доплив Роси), 339-431;—р. доплив Інгула, 1137, 114;—м. на Дніпрі на південь від р. Тясмина, 721, 827, 883, 938, 942, 1041.
- Камінна, р. 341.
- Камінне, м., 426.
- Камінний Затоп, на Запоріжжі, 1492.
- Канів, м., 235, 356, 1026, 1027;—старство, 1094.
- Капитанка, Капитанівка, с. на Чигиринщині, 1343.
- Капотешські ліси у Молдаві, 89, 514.
- Капустина Долина, в південній Київщині, 1467.
- Карацький повіт, 1207, 1424.
- Карвасар, передмістя Камінця, 241.
- Карпати, гори, 5, 452, 527, 1275, 1340.
- «Карпове Сторожеве», 909.
- Катеринослав, м., 321.
- Кафа, м., 942, 1359.
- Кейдани, м., 1272.
- Керч, м., 126, 1100, 1359.
- Кизив перевіз, на Дніпрі, 1136.
- Київ, 5, 13, 15-17, 21, 25, 26, 29, 30, 38, 39, 41, 42, 76-80, 99, 110-113, 119, 132, 134, 136-138, 148, 156-159, 161-163, 172, 173, 187, 191, 202, 219, 222, 235, 236, 245, 247, 257, 263, 266, 285, 296, 308, 311, 312, 318, 321, 323-336, 338, 339, 342, 346, 348-351, 361, 362, 366, 370, 375, 383, 389, 396, 402, 418, 425, 427, 433, 440, 454, 458, 472, 496, 500, 559, 561, 576, 629, 631, 638, 644, 649, 650, 560, 667, 682, 685, 690, 698, 720, 728-730, 733, 734, 736, 742, 743, 745, 746, 748-750, 754, 756, 761, 766-771, 773, 774, 777, 778, 781, 796-799, 803, 804, 809, 811, 829, 837, 842, 846-488, 850-853, 855, 856, 860, 867, 870, 871, 876, 883, 885, 886, 892, 901, 905, 908-910, 914, 916, 918-920, 922, 925, 933, 937-940, 943, 949, 959, 963, 966, 968, 971, 979, 980, 988-990, 994, 997-1001, 1008, 1016, 1028, 1032, 1034, 1070-1073, 1076, 1084, 1086, 1088-1090, 1095-1098, 1102, 1104, 1127, 1137, 1143, 1150, 1151, 1163, 1191, 1211, 1221, 1222, 1225, 1237, 1247, 1269-1271, 1287, 1292, 1346, 1350, 1361, 1367, 1368, 1374, 1378, 1382, 1391, 1415-1417, 1423, 1424, 1453, 1470, 1492, 1493, 1508-1511, 1514, 1516, 1518, 1548;—восводство, 22, 104, 109, 159, 365, 366, 370, 372, 374-376, 388, 390, 410, 412, 435, 827, 1094, 1130, 1172, 1286, 1292-1294, 1306, 1364;—повіт (уїзд), 15, 797, 798, 1221;—Київщина, 236, 285, 289, 307, 309, 336, 365, 387, 875, 966, 1050, 1137;—київські «Золоті Ворота» 330, 331;—Поділ 331, 333, Пробитий Вал 329, Старий город 319-330.
- Киселів, с., 16.
- Кишеня, гора під Камінцем, 240-242.
- Кімполунг, м. в Молдаві, 1146.
- Кінський Брід, ур., 310.
- Кишенці, с. на Київщині, 1052, 1054.
- Клевань, м., 1096;—р., 415, 1545.
- Клявзєнбург (Колошвар), м. в Угорщині, 1304, 1306.
- Княжа Лука, с., 947.
- Князь-Іванов луг, ур., 558.
- Кобеляки, м., 203, 1228.
- Кобижча, м., 381, 383, 947.
- Кобрин, м., 1398, 1519.
- Ковель, м., 488, 491.
- Ковно, м., 1155.
- Кодак, на Дніпрі, 51, 613, 639, 788, 791, 806, 811, 819, 925, 926, 1089, 1116, 1136, 1174, 1367, 1529.
- Кодима, р., 1451.
- Козари, с. в Козелеччині, 947.
- Козаровичи, с. на Київщині, 851.
- Козелець, м., 383, 690, 771, 947.
- Козинка, р., 296.
- Козин, с., 293.
- Козлов (Євпаторія), м., 597.
- «Коканау», замок в Інфлянтах, 1277.
- Колиш, р., 57.
- Колодинські поля, ур., 280.
- Колодно, 279.
- Колодниця, 276.
- Коломак, р., 414, 418.
- Коломия, м., 93, 1128, 1296.
- Комарицька волость, 14, 772, 929.
- Конотіп, м., 14, 415, 426, 434, 545, 547, 1012, 1545;—р. 1012.
- Коморов, м., 197.
- Константинів Новий, м. на Побожу, 200, 235, 238, 243, 438;—Старий, м. на Волині, 13, 47, 71, 217, 234-236, 257, 258, 287, 289, 290, 293, 306,

- 307, 308, 415, 441, 615, 616, 638, 659, 694, 720, 916, 922, 1029, 1030, 1076, 1102, 1115, 1318, 1454.
- Константинополь, див. Царгород.
- Копачів, с. на Київщині, 350.
- Копіївка, с. на Побожу, 835, 836, 878, 883.
- Копиль, м., 1272.
- Копись, м., 1154, 1201, 1222, 1223;— повіт, 1201, 1214, 1255.
- Копичинці, м., 244, 273, 274.
- Корець, м. на Волини, 157, 224, 277, 492, 495, 674, 925, 927, 1318, 1342;— волость, 492.
- Корибутов, м., 730.
- Королевець (Кенігсберг), м. в Прусії, 140, 1295, 1332.
- Коросно, м., 1169, 1458.
- Коростишів, м., 492, 493, 547, 561, 658, 1342.
- Косниця, м., 1448.
- Короча, м., 414.
- Корсунь, м., 164, 206, 236, 247, 255, 308, 310, 312, 113, 317, 326, 327, 339, 356, 369, 372, 374-377, 392, 394, 398, 399, 413, 419, 421, 440-442, 445, 471, 517, 526, 527, 574, 550, 562, 564, 599, 616, 686, 721, 722, 728, 731, 748, 750, 777—779, 783, 873, 874, 896, 948, 956, 958, 1023-1026, 1076, 1077, 1084, 1086, 1156, 1157, 1343, 1445, 1448, 1455, 1464, 1467, 1468, 1471, 1492, 1547;—староство, 64, 1094.
- Котаршин, 1036, 1037.
- Котюжинці, 561, 575.
- Котельня, м., 236, 350, 772, 875.
- Котор, Котир, р., доплив Ірпеня, 851.
- Кочубей (Качайбей), 429.
- Кочубіївці, с., 879, 1053.
- Кошеваті, м., 947.
- Краків, м., 5, 18, 32, 52, 53, 63, 65, 84, 92, 95, 103, 138, 140, 141, 161, 165, 166, 168, 184, 233, 235, 250-252, 263, 266-272, 320, 322, 323, 338, 340, 347, 355, 370, 377, 384, 412, 441, 519, 520, 544, 548, 575, 598, 651, 691 856, 872, 1108, 1118, 1123, 1129-1132, 1142, 1278, 1285, 1288, 1306, 1307, 1323, 1352, 1359, 1377, 1380, 1385, 1387-1389, 1390, 1392, 1408-1410, 1435, 1441, 1456, 1457, 1460, 1464, 1510, 1541, 1549;—воєводство, 258, 264, 1187;—архів міста, 288.
- Красне на Поділлі, 153, 176-182, 189, 190, 195, 203, 303, 342, 882, 1041 1462;—с. недалеко Київ, на р. Красній, 350;—(пізн. Красний Колядин), м. на Прилуччині (Конотопщині), 21, 79, 421, 434, 730.
- Краснобрід, м., 1126.
- Краснопілля (Краснополки), с. коло Умані, 1002, 1102.
- Красностав, м., 158, 178, 257, 258, 1126, 1519.
- Кремінець, м., 271, 276, 335.
- Кремінчук, м., 503, 1094, 1228, 1440.
- Креничі, с. коло Київ, 851.
- Кривковщина (або Круковщина), с. недалеко Київ, 851.
- Криворівня в Карпатах, 5.
- Крилов, м. на Чигиринщині, 926, 1022.
- Крилівці, с. на Бердичівщині, 948, 952.
- Крилос, під Галичем, 55.
- Крим, 9, 10, 17, 33-35, 38, 40, 54, 55, 70, 77, 80, 83, 88, 90, 92, 115, 116, 127, 140, 141, 146-148, 150, 151, 153, 161, 167, 170-175, 204-206, 212, 218, 222, 230-233, 245, 246, 249, 252, 273, 276, 277, 285, 290, 295, 306, 307, 311, 314, 315, 337, 345, 364, 371, 377, 379, 391, 395, 416, 418, 428, 431, 442, 444 448-452, 462, 467-470, 475, 481, 484, 497, 506, 521, 550, 552-555, 557, 558, 597, 610, 616, 625, 640, 654, 655, 658, 660-662, 666, 674, 675, 687, 699, 703, 709, 717-720, 728, 760, 771, 779-781, 784, 804, 819, 870, 887-889, 891, 894, 895, 898-900, 902, 914, 919-922, 928, 941-943, 946, 948, 949, 951, 952, 955, 956, 959-961, 966, 1019-1020, 1021-1023, 1031, 1056, 1050, 1061, 1063-1068, 1071, 1072, 1077, 1078, 1089-1091, 1097, 1099-1101, 1125, 1130, 1136, 1140, 1141, 1143, 1145, 1159, 1160, 1162, 1164, 1165, 1170, 1174, 1176, 1178, 1186, 1192, 1193, 1195-1197, 1207, 1213, 1232, 1234, 1283, 1326, 1336, 1349, 1356-1359, 1377, 1394-1396, 1427, 1428, 1434, 1440, 1447, 1451, 1452, 1455, 1467, 1477, 1489, 1499 1500, 1548; Кримські справи Псс.л. Приказа 175, 205, 113, 443, 497, 498, 888, 895, 920, 1022, 1061-1063, 1065, 1068, 1099, 1100, 1101, 1136, 1140, 1169, 1174, 1197, 1355-1357.
- Кримки, р., 57.
- Кристинопіль, с. на Побожу, 1053, 1054.
- Кричів, м. на Білорусі, 14, 324, 962, 1153, 1154, 1167, 1201, 1202, 1265;—повіт, 1154.

- Кронівна, м. на Полтавщині, 731, 792, 980.
 Круток, масток К. Тишкевича, 1269.
 Кублич (або Кубличиця) с., 563, 882-883.
 Кудринці, с. на Поділля, 240.
 Куземии, на Полтавщині, 127.
 Кузниця, с. на Поділлі, 1057.
 Кукурешти, с., 541.
 Кумейки, с., 11.
 Куликів, м. в Галичині, 1462, 1550.
 Куна, с. на Брацлавщині, 1019.
 Купель, м., 1044.
 Куніцьке, на Поділлі, 1058, 1060.
 Купчинці, с. в Галичині, 244, 1145, Курляндія, 166.
 Кутлакой, в Криму, 942.
 Кучмань, шлях, 92, 1066, 1428.
 Лабунь, м. на Волині, 547.
 Ладижин, м. на Богу, 277, 440, 571, 1016, 1020.
 Ланцут, м., 258, 1170, 1171, 1315, 1359, 1377, 1389-1390, 1392.
 Ляхва, на Поліссю, 1151.
 Лашівка, 1126, 1460.
 Лебедин, на Чигиринщині, 414.
 Лежайськ, м., 1458.
 Лелів, на Поліссю, 224.
 Ленінград, 5, 59, див. ще Петербург.
 Ленчно, м., 1126.
 Лесевичі, с. на Київщині, 1011.
 Летичів, м. на Поділля, 200, 236, 262, 694, 1052;—староство, 338.
 Ливонія, 1192, 1239, 1280, 1306, 1434.
 Липа, с. в Галичині, 654.
 Липовець, м., 198, 200, 320, 410, 412-415, 435, 494, 548, 549.
 Лисянка, м., 983, 986, 1037, 1055.
 Литва, 25, 30, 32, 38, 41, 43-45, 64, 76, 78, 94, 116, 117, 127, 141, 151, 154, 156, 174, 175, 184, 206, 209, 213, 215, 219, 222, 223, 228, 229, 236, 247, 248, 255, 262, 270, 276, 308, 314, 321, 323, 324, 327, 328; 348, 349, 351, 360, 364, 366, 370, 374, 381, 393, 400, 404, 405, 410, 413, 414, 428, 429, 440, 452, 456, 458, 459, 460, 464, 467, 469, 471, 474, 487, 489, 492, 493, 502, 503, 549, 557-560, 576, 598, 616, 619, 631, 661, 714, 761, 800, 831, 855, 860, 863, 865, 872, 890, 907, 915, 917, 918, 921, 929, 930, 940, 951, 961, 964, 1045, 1054, 1071, 1084, 1108, 1110, 1111, 1113, 1150, 1151-1154, 1156, 1159, 1168, 1173, 1184, 1192, 1221, 1222, 1232, 1234-1236, 1238, 1245, 1246, 1149, 1250, 1254, 1266, 1278, 1287, 1290, 1291, 1306, 1315, 1334, 1336, 1347-1351, 1359, 1364, 1367, 1376, 1380, 1381, 1384, 1389, 1392, 1896, 1398-1400, 1401, 1415-1417, 1422, 1434-1436, 1439, 1446, 1453, 1460, 1489, 1516, 1519, 1521, 1529, 1537; Велике князівство Литовське, див. Литва.
 Лівобережжє, 411, 434.
 Лисовичі, с., 947.
 Ліско, м. у Галичині, 184.
 Лісники, с. на Лівобережжі, 919.
 Літин, м., 694, 716, 721, 1468;—староство, 338.
 Ліщинів, с. на Уманщині, 1053.
 Лобачів, с. на Київщині, 1048, 1052, 1061.
 Лович, м., 489.
 Лоїв, м., 257, 262, 321, 325, 350, 771, 809;—староство, 466, 499.
 Лозова, 1228.
 Ломжинське староство, 891.
 Лонд, м., 265.
 Лохвиця, м., 52, 78, 203, 204, 398, 575, 612,
 Лопина, р. на Харківщині, 1228.
 Лубни, м., 58, 59, 80, 88, 112, 113, 119, 203, 215, 239, 318, 326, 418, 613, 661;—Лубенщина, 79.
 Луков, м., 1398.
 Лукомль, м. Борисівської вол., 1264.
 Лупулове, передмісте в м. Могилеві, 1267, 1268, 1422, 1423.
 Луцьк м., 77, 402, 409, 672, 870, 919, 937, 940, 941, 943, 945-949, 952, 954, 955, 961, 1020, 1022, 1211, 1406.
 Любар (Любартов), м. на Волині, 308-311, 323, 327, 336, 547, 875.
 Любеч, м., 21, 215, 220, 224, 228, 323-326, 328, 334, 350, 350, 363, 382, 384, 433, 434, 771, 890, 1272;—староство, 466, 499.
 Любек, м. у Німеччині, 126, 454, 1248.
 Лублип м., 10, 29, 30, 184, 234, 257, 402, 417, 452, 620, 626, 651, 688, 691, 700, 919, 937, 943, 1018, 1091, 1125-1130, 1142, 1160, 1161, 1166, 1171, 1178, 1181, 1237, 1239, 1314, 1365, 1381, 1393, 1398, 1407, 1408, 1422, 1458, 1519, 1522, 1523;—воєводство, 108, 1130, 1135.
 Любовля, м., 1183.
 Лютенька, с. на Гадяччині, 127, 201.
 Лябіау, м., 1431.

- Лянцкорунь, м., на Поділлі, 598;—Лянцкорунське староство, 269.
- Львів, м., 5, 11, 12, 47, 50, 53, 70, 76, 85, 87, 92, 103, 137, 141, 165, 168, 174, 178, 231, 237, 239, 248, 258, 288, 290, 295, 300, 326, 335, 409, 425, 441, 444, 445, 447, 453, 488, 509, 550, 557, 559, 561, 574, 575, 581, 584, 616, 619, 620, 627, 630, 636, 638, 639, 650, 651, 668, 696, 697, 700, 726, 780, 871, 914, 943, 983, 1028-1030, 1056, 1059, 1070, 1077, 1078, 1090, 1091, 1098, 1102, 1104, 1105, 1108-1110, 1113-1116, 1118, 1120-1125, 1128, 1129, 1131, 1132, 1135, 1137-1142, 1147, 1149, 1161, 1164, 1166, 1169, 1170-1173, 1178, 1179, 1184, 1191, 1192, 1195, 1196, 1204, 1207, 1209, 1211, 1240, 2196, 1312, 3118, 1320, 1330, 1341, 1355, 1359, 1374, 1382, 1784, 1385-1387, 1407, 1422, 1426, 1432, 1435, 1436, 1456, 1457, 1460-1462, 1466, 1471, 1493, 1518-1520, 1530, 1539;—земля, 703, 715, 1183, 1305.
- Магерів, м. в Галичині, 1126, 1460-1462, 1550.
- Мазовше, Мазовецьке воєвод., 1160, 1393.
- Макарів, м. на Київщині, 236.
- Македонія, 779, 1355.
- Максимівка, с., 73.
- Мала Русь, Малоросія, 121, 314, 414, 500, 729, 736, 737, 752, 754, 764, 782, 783, 785, 792, 801, 803, 814, 818, 820, 824-826, 837, 838, 840, 845, 849, 850, 852, 854, 860, 864, 901, 907, 913, 933, 963, 964, 994, 996, 1034, 1067, 1111, 1112, 1113, 1212, 1220, 1245, 1251-1254, 1347, 1348, 1349, 1353, 1379, 1414, 1415-1418, 1421, 1481, див. ще Русь; Малоросійські акти, 1110, 1162;—«грамоти подлинныя», 1235;—переписка Окруж. палаты, 847, 854, 872, 878, 883;—приказ, стовзці, 210, 211, 215, 313, 642, 778, 1258, 1259, 1261, 1264, 1276, 1352, 1376, 1378, 1426, 1467;—справи», 56, 133, 207, 451, 801, 911-913, 924, 946, 961.
- Малопольща, див. Польща.
- Малоросія, див. Мала Русь.
- Малий Козак, став, 303.
- Манастирище, с., 492-496.
- Маньківка, с. на Побожу, 687, 721, 722, 1058, 1068.
- Марамарош, 1306, 1307, 1311, 1320;—проходи в Карпатах, 253, 1312.
- Марієнбург, м., 168, 1279, 1295.
- Марківка, с. на Побожу, 1055.
- Мармарош, див. Марамарош.
- Мархія, див. Бранденбург.
- Мартинів, с. у Галичині, Бережанського повіту, 222.
- Мартинівчичі, с. на Поліссю, 224.
- Матийківці, с. на Поділлі, 182.
- Маслів Став, коло Канева, 309, 310, 312, 518, 421.
- Махнівці, м., 199.
- Маяки на р. Телигулі, 1447.
- Мглин, м., 387.
- Медведиця, р., 417.
- Медведівка, с. на Київщині, 827, 1010.
- Медобор, гори на Поділлі, 241;—ліси, 75.
- Мідвежі Водч, р., 57.
- Межибіж, м. на Поділлі, 200, 217, 238, 243, 560, 561, 615, 716, 721, 726, 833, 834, 884, 1102, 1318, 1461, 1463, 1468, 1471.
- Межирич, м. на Волині, 951, 1318;—с. на Київщині, 870, 913, 914;—м. у Польщі, 265.
- Мена, м., 204, 223, 325, 387, 1012, 1013;—р., 1012.
- Мерл, доплив Ворскли, 382, 1234.
- Мертвий Донець, р., 58.
- Микитин, с. в Дорогобузькому пов., 627.
- Микулинці, 167, 181, 1139.
- Минськ, м., 222, 622, 626, 950, 1029, 1155, 1257, 1263, 1266;—повіт, 1257, 1264, 1272.
- Миргород, м., 56, 57-59, 157, 203, 239, 418, 419, 421, 426, 433, 434, 613, 661, 688, 689, 718, 720, 770, 772, 1166, 1505;—Миргородщина, 95.
- Мисленичі, м., 269.
- Мілков, р., 541.
- Міус, р., 57.
- Мліїв, або Імлів, м. на Черкащині, 811, 1343;—Млівщина, 64.
- Могилів, м. в Білорусі, 91, 92, 99, 100, 106, 128, 235, 437, 444, 448, 455, 459, 505, 531, 548, 582, 584, 590, 616, 750, 763, 873, 919, 932-937, 940, 962, 1022, 1081, 1082, 1084, 1085, 1087, 1155-1155, 1167-1169, 1200-1205, 1210-1214, 1224, 1225, 1255, 1257, 1258, 1260, 1262, 1263, 1265-1267, 1422, 1434, 1520;—повіт (округа, волость) 932, 935, 962-964, 927, 1081, 1153, 1155, 1156, 1167-1169, 1200-1203, 1211, 1212, 1217, 1224, 1225, 1260.

- Могилів м. на Поділлі, 1377.
- Мозир, м., 215, 222, 224, 670, 770, 771, 927;— повіт, 1403, 1405.
- Мокрець, с. на Київщині, 851.
- Молдава (Молдавія), 9, 46, 49, 54, 58, 66, 71, 77-81, 83-86, 89-93, 98, 99, 112, 115, 119, 121, 128-131, 143, 154, 160, 206, 216, 217, 237, 249, 431, 433, 436, 451, 475, 476, 484-486, 498, 506-512, 518, 523, 525-528, 531, 533-535, 541, 547, 565, 570-572, 576-581, 583, 589, 600, 893, 899-904, 980, 982, 984, 987, 988, 990, 995, 1004, 1010, 1081, 1099, 1106, 1138, 1288, 1296, 1298, 1320, 1340, 1345, 1355, 1369, 1407, 1417, 1440, 1442, 1449, 1451, 1456, 1460, 1461, 1465, 1495, 1545;— Молдоваляхія, 983; див. іще Волющина,
- Молочні Води, р., 661, 899, 1031.
- Моравський шлях, 40.
- Моравія, 528, 529.
- Москва, м. і царствє 5, 6, 9, 11, 14, 15, 17, 19, 23, 31, 35, 37-46, 51-55, 57-62, 64-65, 67, 69-71, 74, 75, 80-83, 85, 86, 89, 91, 101, 103, 106, 108, 110, 112, 113, 115-124, 126, 133, 137, 139-141, 144, 148, 151, 152, 154, 156, 157, 160, 167, 170, 173-175, 180, 204, 206-208, 210, 213, 215, 216, 219, 220, 231, 232, 245, 255, 256, 270, 276, 288, 298, 313, 314, 321, 332, 377, 389, 391, 393, 397, 398, 405-407, 414, 416, 417, 426, 427, 431, 432, 444, 445, 448-452, 456, 460, 466, 469, 472, 474, 487, 488, 499, 500, 502, 504, 506, 538, 545, 546, 662, 558, 562, 569, 574-576, 578, 596, 600, 601, 609-612, 614, 620, 625, 627, 633, 634, 638, 642-644, 649, 660, 662, 694, 672, 673, 679, 682, 684, 687, 688, 693, 711, 712, 717, 719, 720, 723, 725, 726, 728, 729, 732-735, 738, 739, 741, 743, 750-763, 766-774, 777-780, 782-784, 789-792, 794-798, 801-804, 806, 810, 812, 820, 824, 828-830, 834-836, 839-844, 847-849, 852-857, 860, 861, 865, 871, 873, 875, 876, 878, 879, 883-886, 888, 890-900, 902, 903, 905-910, 912, 914-916, 918, 920-922, 928, 934, 936-939, 944, 950, 951, 955-960, 965, 966-969, 972, 979, 981, 982, 984, 985, 990, 995, 1005, 1007, 1008, 1013, 1020, 1035, 1040-1042, 1045, 1046, 1052, 1057-1059, 1061, 1064-1067, 1070, 1072-1077, 1081-1086, 1089, 1094-1099, 1103, 1104, 1107-1109, 1111-1113, 1115, 1117, 1120, 1123-1128, 1130, 1135, 1136, 1139-1149, 1152, 1153, 1161-1163, 1165, 1166, 1168, 1171, 1178, 1184, 1186, 1187, 1192, 1193, 1196, 1197, 1199, 1200, 1206, 1210, 1214, 1217-1219, 1223, 1225, 1229, 1232, 1238-1240, 1242-1245, 1248-1250, 1252, 1253, 1255, 1265, 1266, 1270, 1275, 1277, 1278, 1280, 1285-1289, 1291, 1292, 1300, 1301, 1305-1307, 1309, 1311, 1312, 1314, 1315, 1322, 1326, 1327, 1332-1337, 1339, 1346-1349, 1351-1355, 1358-1360, 1364-1366, 1369, 1374, 1380-1382, 1384, 1388, 1391, 1395-1397, 1399, 1406, 1409, 1411, 1416, 1417, 1427-1430, 1433-1440, 1443, 1444, 1448-1451, 1464, 1471, 1472, 1476, 1477, 1479, 1488, 1491, 1494-1496, 1498-1500, 1522, 1547.
- Мости, м. у Галичині, 266.
- Мостище, с. на Київщині, 859.
- Мстислав, м. на Білорусі, 14, 931, 961, 1153, 1216, 1520;— повіт, вєводство, 1201, 1202, 1214, 1258, 1260, 1450.
- Мукша, с. на Поділлі, 241.
- Мультани Мунтєня, 116, 117, 121, 473, 483, 485, 514, 519, 532, 533, 535, 538, 539, 541, 558, 568, 578, 627, 639, 662, 675, 773, 790, 803, 893, 900, 1099, 1421, 1530;— Див. ще Вєляхія.
- Мурахва, с. на Поділлі, 153, 177, 179, 180, 181, 189, 190, 193-195, 1014.
- Мушуров, с. на Уманщині, 881, 882.
- Мясківка, м. на Поділлі, 772, 927.
- Наборовичі, с. на Поділлі, 668.
- Наливайків Брід, 1468.
- Нараїв, м. в Галичині, 653.
- Народичі, на Овруччині, 323.
- Недригайлів, м., 415.
- Немирів, м. на Поділлі, 200, 441, 493, 549, 775, 835, 836, 878, 880, 1017, 1058, 1059, 1062, 1076, 1090.
- Нестервар (Тульчин), м., 1014, 1016, 1018-1020.
- Нєсвиж, м., 450, 460, 1172, 1192, 1273, 1274;— ський архив, 381, 384, 769, 1047.
- Нєхворощ, м. на Київщині, 948.
- Ничлава, 243, 244.
- Нижин, м., 17, 18, 73, 78, 104, 118, 158, 204, 323, 235, 390, 392, 410, 411, 413, 433, 434, 469, 472, 549, 552, 690, 728, 734, 748-750, 771, 875, 935, 963, 1156, 1166, 1204, 1209, 1222, 1253, 1266, 1382, 1415, 1417, 1545;— волость 73.
- Німан, р. 1266, 1273, 1426.

- Німеччина, 32, 48, 164 168, 506, 529, 544, 905, 918 1109, 1339, 1406.
- Ніренберг, м. у Німеччині, 393.
- Новгород Вел., м. в Росії, 966, 1155;—
Нижній, м. в Росії, 601, 1537;—
Сіверський, 76, 404, 413, 434, 650, 909, 930, 1013, 1207, 1287, 1424;—повіт 79;—
возводство, 1272-1274, — «стовбець», 949.
- Нове-Місто, в Малопольщі, 1390;—
Село, під Царгородом, 944;—Торг, м. в Малопольщі, 266-269;—староство, 268, 270.
- Ново-Константинів, див. Константинів.
- Новий Двір, м. в Польщі, 1280
- Новосельці, с. на Чигиринщині, 120, 827.
- Норинськ, с. в Овруцькому повіті, 224, 772.
Норинь р. 323.
- Носівка, м. на Ніжинщині, 204, 382, 472, 1166.
- Ободівка, с. на Уманщині, 973, 980, 983, 1040, 1060.
- Оболонь, р., 328.
- Овруч, м., 224, 324;—Овручина, 323.
- Ожогівці, м. на Волини, 306, 1461.
- Овринці, с. на Поділлю, 616, 1447.
- Озірна, м. в Галичині, 273, 1091, 1138-1140, 1142-1144, 1147, 1148, 1169-1171, 1173, 1177, 1196, 1461.
- Ойгуз, р.; 514.
- Олександрівка, с. на Побожу, 1020, 1036, 1037.
- Олика м., на Волини, 178, 264, 276-279, 674, 1404, 1406.
- Ольшанка, р., 352, 359, 435;—с. на Білоцерківщині, 1057, 1137.
- Опошня, с. на Полтавщині, 127.
- Оратів, с. на Липовеччині, 563;—поле, 88.
- Ор, цв. Перекоп.
- Орель, р., 57, 126, 158, 1452.
- Оринин, м. на Поділлю, 70, 103, 653, 664, 709;—поле, 425.
- Орклій, див. Ірклів.
- Орлє, в в. кн. Литовськїм, 1272.
- Орлівка, с. на Уманщині, 1300.
- Орловець, с. на Черкащині, 1010.
- Оробівка, с. 973.
- Орша, м. 459, 616 638, 808, 931, 937, 1420, 1520;—повіт 1201, 1202, 1412.
- Орчик, р., 57.
- Оскіл, р., 558;—Новий, м., 1048.
- Ослан-городок, див. Аслав-город
- Освяця, р., 433.
- Остер, м., 323, 771, 947;—волость, 413.
- Острог, м., 276, 495, 674, 715, 870, 951, 955, 959, 1089, 1104, 1318, 1520.
- Острогожськ, м. на Вороніжчині, 414.
- Острожок, на Волині, 251.
- Острополь, на Волині, 308, 1137.
- Отманська Порта, див. Порта.
- Охматів, с. на Уманщині, 966, 1043, 1044, 1048, 1052, 1053, 1069-1071, 1114.
- Охтирка, м. на Слобожанщині, 1229.
- Очаків, м., 127, 156, 163, 216, 687, 941, 1037, 1101, 1105, 1141, 1412, 1451.
- Паволок, м., 47, 51, 172, 192, 237, 257, 278, 290, 296, 308-311, 329, 337, 339, 342, 350, 379, 492, 560, 768, 773, 875, 923, 946, 1165, 1253.
- Павловичі, с., 224.
- Панівці, с. на Поділлю, 240-242.
- Париж, м. 916.
- Парчів, м., 1126.
- Патак, замок на Угорщині, 1389.
- Паньковичі, с. на Поліссі, 1151.
- Переворськ, м. в Галичині, 258, 1132, 1352, 1390.
- Перегінськ, с. в Галичині, 155.
- Перейма, с. на Білорусі, 1276.
- Перекоп 126, 315, 380, 467, 468, 557, 662, 1101, 1358, 1449, 1455.
- Перемишль, м., 266, 1115, 1128, 1130, 1135, 1191, 1315, 1319, 1320, 1323, 1385, 1387-1390, 1392, 1520;—земля, 1183, 1305, 1306.
- Перепетове поле, ур., 357.
- Переяслав, м., 76, 247, 312, 317, 332 356, 382, 398, 433, 471, 472, 496, 497, 535, 539, 547, 552, 562, 563, 685, 689, 690, 692, 721-723, 725, 728-735, 742-745, 749-751, 758, 759, 761, 762, 764, 767, 770, 771, 774, 777, 778, 781, 784, 789, 790, 794, 795, 805, 812, 828, 836, 837 842, 844-846, 849, 850, 862, 865-867, 870, 910, 966, 978, 1008, 1106, 1149, 1266, 1270, 1415, 1417, 1479, 1515.
- Персія, 456.
- Петербург, 384, 409, 578, 967.
- Петликивні, с. в Галичині, 1145.
- Петриків, м. на Припєти, 488, 959, 1090, 1271;—м-р. 622.
- Петрівка, с. на Київщині, 851.
- Пийгоси, с. 1264.
- Пиків, м. на Побожу, 1029, 1030.
- Пилівці, м. на Побожу, 77, 213, 258, 302, 306, 369, 44 0,700, 1088, 1477.
- Пина, р. 1150.

- Пинськ, м., 712, 1150-1152, 1318, 1366, 1376, 1380, 1400, 1405, 1426, 1518, 1520; —староство 1401;—повіт, 1152, 1118, 1326, 1299-1405, 1408, 1504.
- Пирятин, м., 203, 679.
- Підгайці, м., 652.654, 700, 859, 1049, 1052, 1114, 1115, 1462.
- Підгірці, в Галиччині, 274,275, 833:
- Підгірре Карпатське, 184, 278, 248, 1112, 1359, 1377, 1389, 1390, 1392 1399, 1456, 1457, 1461.
- Підляше, 14, 1111, 1112, 1278, 1284, 1307, 1313, 1321, 1353, 1397, 1429.
- Пінчів, м., 1456.
- Пісочин Новий, на Лівобережжю, 1545.
- Піщань, 1352.
- Піщакин брід на р. Богу, 206, 959, 960.
- Піщанка, с. на Дністрі, 1300
- Плешівець, 286, 1352.
- Плоске, с. 435.
- Плоскирев (Проскурів), м. на Поділлі, 831, 877.
- Площів, с. на Полісся, 1152.
- Пляшова (Пляшівка) р., 283, 284, 293, 295, 300, 303, 335.
- Побоже, 222, 337, 549, 676, 748, 937 966, 973, 975, 980, 1013, 1016, 1045, 1051, 1062, 1166.
- Погар, м. на Стародубщині, 387.
- Погребище, м. 214, 235, 280, 493, 495, 505, 565, 1464, 1468.
- Поділ, див. Київі.
- Поділле, 20, 52, 66, 74, 75, 77, 90, 139, 176, 177, 194, 238, 244, 249, 333, 338, 380, 404, 447, 473, 493, 503, 547-550, 576, 612, 796, 870, 873, 877, 909, 918, 937, 966, 1014, 1059, 1091, 1111-1113, 1166, 1172, 1183, 1192, 1245, 1253, 1287, 1306, 1330, 1331, 1359, 1384 1396, 1499;—воєводство 11, 107, 108, 681, 1316, 1318.
- Подніпрове, 320, 323, 327, 1050.
- Подністрове, 139, 153, 189, 193, 194 337, 384, 462, 494, 548,6 75, 748, 873, 876, 882, 996, 1039, 1075, 1543.
- Познань, м.; 265;—воєводство, 1108.
- Покутте, с., 653, 703, 965, 1057, 1145, 1169, 1183, 1306.
- Покровське, с. на Московщині, 1378.
- Поліссе Припетське, 276, 277, 374, 462. 715, 937. 949, 1056, 1090, 1091, 1104, 1112, 1150, 1278, 1283, 1306, 1316, 1359, 1405;—Побузьке, 715.
- Полонне, м., 273, 274, 652, 831, 875, 1253, 1318,
- Полоцьк, м. 773, 808, 915, 1520, 1522;— архиепископія, 29.
- Полтава, 56, 57, 58, 67, 70, 126, 127, 203, 204, 382, 410, 413, 417, 418, 420, 425-427, 434, 497, 941; Полтавщина, 414.
- Полтва р., 1461.
- Польша, 6, 9, 13, 15, 20, 23, 24, 32-34, 36-41, 43-49, 52-55, 58,59, 63, 67, 70, 71, 74, 76, 77-80, 82-86, 93, 94, 98, 101, 105-109, 111, 112, 115-118, 121, 124, 127-130, 132-144, 146-151, 154, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 169, 171, 174-176, 184, 188, 203-212, 214, 216, 220, 222, 223, 227, 229, 230-236, 239, 245, 248, 251, 252, 256, 264-266, 268, 270, 275, 278, 302, 313-316, 321, 323, 333, 335, 336, 364, 372, 375, 377-380, 385, 386, 391, 397-401, 403, 404, 406, 407, 413, 416, 417, 422, 427-429, 431 432, 440, 441, 444, 447, 449, 450, 454, 459-461, 464, 466, 471, 474-476,483, 487, 491, 492, 499-501, 503, 509, 522, 526, 531, 533-535, 537, 544, 545, 558-560, 567, 572, 576-580, 594, 595, 598, 610, 616, 619, 627, 631, 632, 637-639, 650, 658, 662, 672, 675, 682, 699, 701, 702, 705, 710, 712, 713, 715, 717, 718, 727, 728, 748, 749, 755, 756, 760, 761, 768, 774, 778-781, 791, 800, 804, 829, 834, 842, 849, 855, 856, 860, 863 865, 867, 871, 876, 884, 886 888, 894-897, 902-906, 916-919, 921, 939, 943, 945, 948-950 956, 961, 1013 1026, 1029, 1031, 1051, 1062, 1066, 1073, 1074, 1076, 1079, 1091, 1094, 1096-1099, 1103, 1105, 1107-1111 1113, 1123, 1128-1132, 1134, 1137, 1139, 1141, 1144, 1159, 1160, 1165, 1166, 1169, 1171, 1173, 1175-1176, 1180, 1181, 1183, 1184, 1187, 1189, 1190, 1196, 1199, 1200, 1207, 1217-1219, 1225-1227, 1230-1234, 1238, 1240, 1241, 1243-1250, 1252-1254, 1256, 1271, 1274-1276, 1278, 1279, 1281-1283, 1285-1287, 1289-1292, 1294, 1296, 1298-1300, 1304-1306, 1311-1315, 1319 1321-1324, 1326, 1330-1340, 1346, 1348-1356, 1359, 1360, 1363-1367, 1377-1382, 1384, 1387, 1388, 1389, 1391, 1392, 1394-1397, 1399, 1401, 1403, 1406, 1407, 1409-1411, 1414-1418, 1421, 1426, 1427, 1431, 1432, 1435, 1436, 1438, 1439, 1441, 1442, 1446-1450, 1453, 1456, 1459, 1461, 1465, 1467, 1469, 1470, 1476, 1477, 1480, 1481, 1483, 1484, 1486-

- 1492, 1494, 1495, 1497, 1499-1501, 1503, 1504, 1507, 1525, 1527, 1530, 1536-1539, 1542, 1544-1546;—Велика (Великопольща), 265, 456, 1108, 1427;—Мала (Малопольща), 30, 168, 447, 546, 1108, 1111, 1391, 1399, 1427, 1429;—Литва, 417, 451, 466, 484; Польського двору справи, (московського Посольського приказу), 1192, 1232, 1233, 1242-1244, 2171, 1526, 1527;—Польські справи, 14, 17, 19, 21, 22, 30, 31, 35, 40, 41, 55, 56, 76, 80, 91, 112, 132, 134, 138, 159, 167, 173, 174, 204, 206, 215, 219, 220, 233, 237, 270, 271, 284, 286, 311, 317, 321, 350, 298, 399, 402, 404, 405, 408, 410, 411, 415, 417, 419, 421, 425, 432, 434, 436, 439, 445, 450, 458, 459, 467, 469, 471, 472, 476, 482, 492, 496, 502, 559, 563, 570, 572, 592, 727, 906-908, 922, 941, 1020, 1035, 1180, 1249, 1254, 1277, 1283, 1318, 1380, 1509, 1523, 1523, 1536;—польсько-угорський корд. 266.
- Полянівка, р., 627.
- Поморе, поморські землі, Померанія, 528, 1108, 1192, 1283, 1419.
- Поморяни, м. в Галичині, 700, 1114.
- Попівка, озеро, коло Батурина, 1012.
- Поповець, с. на Волини, 278.
- Поприкани, с. на Молдаві, 514.
- Пороги, 24.
- Порта Отманська, 7, 33-36, 44, 46-49, 51, 53, 54, 56, 59, 60, 62, 63, 71, 81, 83, 84, 87-90, 93, 103, 105, 109, 117, 127, 129-135, 137, 139, 141, 143, 146, 153, 160, 163, 166, 170-172, 174, 204, 207, 212, 234, 236, 247, 252, 253, 281, 315, 316, 361, 378, 385, 386, 439, 444, 451, 452, 456, 463, 468, 471, 473, 474, 482, 484, 486, 498, 508, 518, 521, 522, 533, 534, 537, 538, 551, 556, 558, 569, 573, 574, 577-580, 589, 590, 594, 609, 665, 666, 674, 676, 718, 728, 776, 779, 781-784, 804, 837, 868, 870, 871, 893, 894, 896, 900-902, 904, 915, 966, 1062, 1065, 1078, 1098, 1099, 1107, 1142, 1148, 1160, 1330, 1336, 1337, 1354, 1356, 1388, 1439, 1440, 1443, 1444, 1456, 1494, 1539 - 1546, лив. Туреччина.
- Португалія, 1279.
- Поток, с. в Галичині, 1114.
- Почаїв, м., 246, 271, 275.
- Почеп, м., 13, 387, 562, 1424, 1519;—волость, 387.
- Праовбережжя, 79, 392, 435, 1089.
- Правкові ліси, коло Прилуки, 337.
- Прага, м., 452, 1541.
- Треорка, під Києвом, 851.
- Прилуки, м., 88, 215, 336, 246, 320, 226, 337, 398, 433, 494, 679, 731, 947, 966, 1003, 1007, 1008;—на Побожу, 877.
- Припеть, р., 224, 225, 323, 324, 334, 959, 1090, 1150, 1151, 1245, 1268, 1271, 1398;—Припетсько-божський вододіл, 244.
- Прислоп, перевал в Карпатах, 1322.
- Пробижна, м. в Чортков. пов., 239, 244.
- Пропойськ, м., 672.
- Прусія, 32, 126, 166, 455, 507, 1110, 1111, 1142, 1170, 1180, 1181, 1187, 1197, 1275, 1294, 1306, 1321, 1334, 1392, 1393, 1398, 1406, 1407, 1419, 1431, 1435, 1449, 1450.
- Прут, р., 89, 91, 98, 99, 102, 119, 477, 511, 527, 547, 668, 582.
- Псков, м., 126, 670, 839, 1276, 1287.
- Псьол, р., 126, 1208, 1213, 1214, 1229.
- Птич, р., 1272.
- Пулгуск, м., 310, 367.
- Пупківське войтівство, 1263.
- Путивль, м., 56, 67, 126, 131, 174, 204, 231, 235, 318, 329, 350, 364, 390, 398, 399, 411, 414, 415, 421, 426, 434, 445, 452, 458, 469, 502, 517, 535, 536, 563, 569, 612, 628, 642, 549, 665, 679, 680, 682, 683, 685, 686, 688, 690, 722, 723, 728-730, 733, 735, 738, 750, 761, 772, 792, 795, 835, 847, 856, 861, 909, 919, 929, 981, 1073, 1084, 1209, 1326, 1374;—повіт, 1207, 1424;—путивльська границя, 399.
- Пшевorsk, див. Переворск.
- Пятигори, с. па Київщині, 1047
- Раба р. 268.
- Рава, м. в Галичині, 1126, 1128, 1460.
- Райгород, м. на Черкащині, 437.
- Раднот, замок на Угорщині, 1189.
- Радом, м., 1167, 1202.
- Радомисль, м., 1305.
- Раков, м., 1392.
- Раставиця, р., 336, 337, 946.
- Рахин, м. на Браславщині, 878, 883
- Рашівка, с. на Гадяччині, 158.
- Рашків м. на Дністрі (Браславщині) 88, 526, 546, 570, 581, 583, 590, 596, 599-601, 653, 666, 772, 882, 919, 973, 974, 1044, 1046, 1055, 1056-1058, 1060, 1076, 1077, 1300, 1311, 1446-1448.
- Ревель, м., 126.

- Редіу, гора, під Сучавою, 514.
Ресава, див. Росава.
Речиця, м. у Білорусі, 77, 321, 324, 488, 549, 562, 930.
Решетилівка, м., 203.
Ржевська околиця, 671.
Ржищів, м. на Київщині, 398, 884, 1026, 1027.
Рига, м., 1264, 1265.
Рильськ, м., 883, 905;—повіт, 1207, 1424.
Рим, м., 45, 84, 142, 146, 431, 462, 1340.
Рипіївка, с. на Побожу, 1053.
Рівне, м. на Волини, 283.
Річиця, див. Речиця.
Рогачів, м. на Білорусі, 930.
Рогатин, м. в Галичині, 653.
Рожевка, с. під Києвом, 851.
Рожів, м. на Київщині, 947.
Розвалинці, с. в Галичині, 1462.
Рокитна, м. на Київщині, 1343.
Роксолянія (Україна), 1329.
Романівка, с. на Київщині, 947.
Романове, с. на Білорусі, 1201.
Ромен, м., 215, 318, 411, 416, 420, 685, 729, 947. Роменщина, 415.
Росава (Русава), р., 312, 318, 339, 347, 348, 421, 445, 913, 914, 1213, 1217, 1229,
Росія, 17, 121, 216, 219, 1111, 1112, 1113, 1495, 1499, 1508, 1538.
Рославль, м. 228, 270, 274, 324, 636, 905, 915, 1544.
Рось, р., 339, 352, 360, 374, 986.
Рудка, див. Руток.
Ружин, м., на Київщині, 337.
Румунські воєводства, див. Дунайські.
Руцьки, с. на Полтавщині, 158.
Русава, с. на Поділлі, 682.
Русава, р., див. Росава.
Русь, 5, 23, 39, 44, 69-71, 75, 77, 97, 102, 108, 120, 124, 134, 139-141, 149-152, 155, 163-165, 175, 178, 210, 216, 241, 258, 275, 278, 349, 391, 392, 404, 428, 439, 449, 458, 459, 464, 467, 469, 471, 495-496, 506, 528, 529, 579, 673, 674-675, 678, 714, 774, 776, 785, 873, 885, 904, 905, 917, 928, 1001, 1082, 1083, 1093, 1121, 1124, 1125, 1132, 1133, 1139, 1166, 1169, 1191, 1192, 1199, 1200, 1289, 1290, 1306, 1307, 1343, 1391, 1399, 1429, 1457, 1476, 1484, 1493, 1512, 1513, 1515, 1523;—Надніпрянська, 843;—Червона, 1283, 1330;—воєводство, 108, 1180, 1131 1135, 1549.
Руток, р. 349, 367, 369.
Рябуха, с. на Прилуччині, 410, 412-414, 435.
Рясна, на Білорусі, 1167, 1202.
Ряшів, м. у Галичині, 258.
Саваров, с. на Уманщині, 883,
Саврань на Побожу, 379, 444, 1037.
Савур (Сава) Могила, ур., 185, 187.
Садківці на Поділлі, 194, 195.
Саксагань, р., 463, 556.
Самара, р., 57, 158, 770, 826.
Самбір, м. в Галичині, 1315, 1323, 1359, 1387, 1457, 1462.
Самбор, с. на Прилуччині, 433.
Самгород, м., 494, 1410.
Самош-Уйвар, м. в Семигороді, 1321.
Сандомир, м., 1314, 1392, 1398, 1456, 1457, 1461.
Сан-Кермен, ур., 306.
Сатанів, м. на Поділлі, 52, 69, 70, 76, 243, 551, 1102, 1106.
Сатов (Шатова?), с. на Поділлі, 698.
Свея, див. Швеція.
Свина дорога, 40.
Свислоч, 1110, 1155, 1245, 1272.
Святоюрська гора, під Львовом, 1116.
Севастьянівка під Кальником, 111, 112.
Седнів, м., 326, 381, 382, 387.
Сейм (Сем), р., 414, 415, 1012.
Сейни, королівщина, 1272.
Селдуки, м. на Білорусі, 1223.
Семигород, Семигородська земля, Трансильванія, 33, 37, 44, 45, 49, 54, 72, 83, 88, 94, 98, 102, 126, 128, 140, 141, 143, 144, 150, 166, 188, 206, 207, 218, 232, 235, 252, 254, 312, 429, 444, 449, 450, 466, 483, 484, 498, 508, 510, 511, 517, 518, 520, 522, 527, 528, 531, 533, 541, 572, 573, 578, 773, 903, 1103, 1105, 1107, 1109, 1147, 1183, 1186-1188, 1190, 1208, 1213, 1240, 1248, 1274, 1278, 1279, 1283, 1288, 1295, 1296, 1300, 1302, 1304, 1306, 1310, 1320, 1322, 1331, 1332, 1336, 1339, 1356, 1364, 1367, 1388, 1394, 1397, 1427, 1430, 1433, 1434, 1437, 1440, 1474, 1475, 1489, 1546, 1549, 155 0.
Сербія, 779.
Серет, р. в Галичині, 243, 541, 582, 652.
Середземне море, 131, 1164.
Седліска, м. 1181,
Сибир, 936, 969;—ський приказ, справи, 919, 920, 922, 925-927, 937, 948-950, 952, 953, 955, 956 957, 959, 961, 1014, 1024-1027, 1028, 1035, 1046,

- 1054, 1068, 1070, 1074, 1079, 1081, 1089, 1102, 1105, 1159, 1166, 1186, 1200, 1215, 1216 1219, 1230, 1233, 1237, 1238, 1241.
- Симбирськ, м., 5, 1226.
- Синевідсько, с. в Галичині, 1323, 1384.
- «Синиця город», 721.
- Сині Води, р., 309, 320, 563, 1136.
- Синюха, р., 1455.
- Синява, м. на Поділлі, 200, 217, 1343.
- Сирепь, р. під Києвом, 851.
- Сикра, р., 570, 1107.
- Ситенка, р., 283.
- Сівер, Сівера, Сіверщина, 21, 38, 40, 74, 325, 381, 407, 433, 460, 472, 874, 929 936, 962, 1157, 1158, 1508, 1845.
- Сівськ, м., 76, 127, 204, 223, 292, 370, 405, 433, 434, 467, 469, 471, 682, 686, 929, 981, 1192;—волесть, 929; Сівського столу справи, 884, 886, 939, 951, 1014, 1018, 1019, 1024, 1025, 1049, 1098, 1137, 1164, 1228, 1352.
- Сіліетрія, м., 498, 519, 537, 944, 1294.
- Сірія, 983.
- Січа (Запорізька), 972.
- Скала над Збручем, 243, 1104, 1105, 1113, 1114.
- Скалат, м. в Галичині 1466, 1469.
- Скавина, м., 1390
- Сколя, в Галичині, 1323.
- Слобідщина, 314, 1049, 1091, 1229, 1230, 1545.
- Славатчі, 1460.
- Словечна, р., 224, 323, 1253.
- Слоним, м., 404, 638.
- Слудьк, м., 14, 949, 950, 1090, 1192, 1207, 1209, 1217, 1269-1272, 1275, 1327, 1398, 1419;—князівство, 1269-1272, 1283, 1408.
- Случ, р., 17, 163, 308, 1115, 1138.
- Сміла, м. на Київщині, 426, 564, 688, 811, 827, 1010, 1300, 1450.
- Смоленськ, м., 14, 37, 42, 121, 127, 203, 221, 271, 321, 405, 407, 415, 467, 503, 566, 646, 682, 720, 769, 773, 788, 808, 811, 816, 839, 861, 888, 890, 892, 905, 906, 909, 910, 921, 929, 931, 934, 937, 951, 956, 961, 973, 1021, 1022, 1026, 1078, 1079, 1083, 1202, 1203, 1216, 1226, 1245, 1255, 1258, 1277, 1287, 1396, 1516, 1518-1520, 1522;—Смоленщина, 257, 270, 271, 460, 1081.
- Смотрич, р., 239, 243, 549, 550.
- Снятин, м., 700, 702, 1461.
- Спіш, 1305.
- Соб, р., 437.
- Соболівка (Соболів), с. на Побожу, 661, 664, 665, 973, 1019.
- Сож, р., 224, 932, 936, 1153, 1272.
- Сокаль, м. у Галичині, 139, 234, 237, 238, 244, 246, 248, 257-259, 261-263, 273, 277, 278, 280, 315, 453, 491, 712, 1164, 1311, 1341, 1342, 1398, 1426, 1519.
- Соколівка, с. на Уманщині, 1043.
- Солобківці, с. на Поділлі, 677, 709.
- Сороки, м. в Молдавії, 88, 89, 96, 445, 474, 477, 513, 514, 517, 526, 527, 531, 539, 581, 582, 1025, 1104, 1428.
- Сорокошиці, с., 327.
- Сорочинці, с. на Полтавщині, 203.
- Сосниця, м., 79, 204, 387, 413, 334, 502, 535, 563, 1012, 1545;—повіт, 95, 472.
- Сочава, див. Сучава.
- Стайки, м. на Київщині, 947.
- Стамбул, м., 467, 583, 632, 641, 895, 1376, 1527, 1535; див. ще Царгород.
- Станиславів, м. на Поділлі, 176-179, 182, 200.
- Стараська, 594.
- Стародуб, м., 13, 77, 204, 220, 228, 397, 436, 471, 496, 502, 874, 875, 905, 908, 930, 1013, 1207, 1382, 1482, 1424, 1442;—повіт, волесть, 270, 410, 466, 499, 796, 874, 908.
- Стахів, с. на Поліссю, 1151, 1152.
- Стеблів, с. на Канівщині, 552, 722.
- Стеколице, с. на Поліссю, 771.
- Степанівка, с. на Поділлі, 664, 665, 680-682, 973.
- Степань, на Волині, 496, 1318.
- Стир, р., 262, 263, 271, 278, 282, 283, 301, 495.
- Стіна, м. на Поділлі, 177, 193, 194, 196, 1020.
- Стокгольм, м., 126, 175, 454, 917.
- Столин, м. на Туровщині, 1150, 1152.
- Стоянів, м. у Галичині, 246, 247, 441.
- Стрий, м., 1313, 1320, 1322, 1323, 1340, 1384, 1385, 1387, 1388, 1466.
- Стрипа, р. в Галичині, 243, 1145.
- Стричівка, с. на Прилуцьчині, 433.
- Стрішин, на Білорусі, 930.
- Струмень, с. на Пинщині, 1152.
- Струсів, с. в Галичині, 1139.
- Стугна, р., 339.
- Студениця, м. на Поділлі, 677.
- Суботів, с. на Чигиринщині, 49, 66, 113, 114, 156, 198, 462, 483, 498, 525, 599, 614, 615, 617, 618, 686, 725,

- 726, 827, 978, 1010, 1021, 1157, 1175, 1210, 1343, 1344, 1371, 1423, 1428, 1433, 1436, 1437, 1440, 1474, 1475, 1489.
- Суми, м. на Слобожанщині, 414, 1229.
- Сураж, м., 1520.
- Сурські байраки, ур., 556.
- Сутиска, с. на Побожу, 195.
- Суша Діброва, 1037, 1053.
- Суходоли, с., 482.
- Сучава, м. у Молдавії, 90, 91, 97, 473, 517, 526, 540, 541, 571, 573, 580, 582-599, 609, 651-655, 658-676, 680-682, 687, 700, 724, 774, 807, 871, 959, 960, 1010, 1062, 1077, 1104, 1107, 1546, 1547.
- Сян, р. в Галичині, 1191, 1388, 1389.
- Сяніччина (Сяніцька земля), 1183, 1305, 1306.
- Сянок, р., 1352.
- Тавань, 381, 899.
- Таборець, м., 204.
- Таборівка, с., 337.
- Тайкури на Волині, 1342.
- Талалаївка, с. на Уманщині, 973, 1053.
- Тамань, 1100, 1101.
- Тарасівка, м. на Чигиринщині, 435, 436.
- Тарнів, м. в Малопольщі, 1315, 1410.
- Татарська держава, Татари, див. Крим.
- Ташлик, р., 216, 661, 1382, 1447, 1473, —Плетений, р., 1455:—Чорний, р., 1455.
- Тверь, м., 1287.
- Текуча, на Молдавії, 541.
- Тележна, м. на Волощині, 544, 542.
- Телігул, р., 1447, 1452.
- Терговишти, див. Торговище.
- Теребень, с. на Поліссю, 1152.
- Теребовля, м. в Галичині, 652, 672, 700, 702, 1114, 1139.
- Терехтемирів, с., 398, 409, 1026, 1027.
- Тернівка, с. на Черкащині, 57.
- Тернопіль, м. 243, 246-248, 251, 258, 273, 275, 276, 550, 959, 1003, 1014, 1029, 1030, 1117, 1139, 1140, 1143, 1460, 1461, 1463, 1466, 1550.
- Тетерев, р., 773, 1291.
- Тетіїв, с. на Київщині, 1048.
- Тикоцин, м., 1283, 1284, 1381.
- Тимонівка, с. на Побожу, 1016, 1018, 1026.
- Тиргул Фрумос (Красний Торг), на Волощині, 570, 571, 154^а.
- Тиса, р., 1323.
- Тішанів, м., 266.
- Томашів, м., 1126, 1191.
- Топорівські ліси, 274, 275.
- Тор, р., 526, 536, 954, 1228, 1237;—Торські уходи, озера, 1228.
- Торговиця, м. на Уманщині, 1068.
- Торговище (Терговишти), м. у Валахії, 33, 119, 473, 534, 538, 541, 543-545, 550, 570, 571, 903, 1051, 1103, 1106.
- Торки, с. в Перемищині, 1385.
- Торчиця, с. на Київщині, 721, 1048, 1052.
- Торунь, м., 168, 174, 1110, 1111, 1142.
- Тракія, 1355.
- Трансильванія, див. Семигород;—Трансильванські гори, 452;—«Transsylvania et bellum boreo-orientale», 72, 78, 83, 88, 89, 98, 102, 128, 141, 144, 166, 218, 222, 485, 486, 498, 510, 522, 527, 531, 779, 894, 904, 928, 1054, 1078, 1098, 1102, 1104-1107, 1137, 1146, 1147, 1169, 183-1185, 1187, 1190, 1278, 1283, 1284, 1296, 1301, 1304, 1307, 1309, 1312-1314, 1320-1322, 1326, 1265, 1387-1389, 1392, 1397, 1407, 1409, 1457, 1461, 1463, 1549.
- Триліси, с. на Київщині, 339-345.
- Трипілля, с. на Київщині, 330, 348, 947, 966, 978.
- Тростянець, на Побожу, 1036, 1040.
- Тростянка, с. на Побожу, 1014, 1020.
- Троцький пов. у Литві, 1205.
- Трубчевськ, м., 387, 479.
- Тульчин, 1017, 1018, 1020, див. Нестервар.
- Туреччина, 9, 33, 34, 45, 47, 48, 51-53, 83, 84, 116, 128, 134, 139, 140, 152, 153, 160, 169, 170, 173, 206, 212, 214, 230, 235, 237, 252, 361, 371, 379, 385, 425, 427, 431, 444, 447, 450, 452, 466, 469, 489, 508, 510, 520, 521, 533, 534, 549, 559, 566, 615, 616, 627, 631, 672, 721, 779, 867, 893, 904, 950, 1029, 1032, 1081, 1130, 1165, 1275, 1346, 1360, 1376, 1388, 1440, 1488, 1489; Турецькі справи москов. Посольського приказу, 468, 535.
- Турів, м., 769, 1150, 1316;—повіт, 1403, 1405.
- Туробин, м., 1457-1459.
- Туровче, с. на Київщині, 851.
- Тягиня, р., 1105.
- Тясмин, р., 435, 617, 659, 661, 808, 1475;—Сухий, 661.
- Убедь, р., 1012.
- Удай, р., 411, 414.

- Угорщина, 44, 63, 104, 116, 117, 119, 123, 130, 163, 250-252, 431, 450, 507, 510, 516, 518, 528, 529, 540, 568, 790, 803, 1099, 1172, 1208, 1213, 1390, 1391, 1394, 1410, 1442, 1444, 1460, Увєнь, р., 339, 343.
- Україна, 5, 6, 9, 12-19, 24, 26, 30, 39, 44-46, 53-55, 59, 67, 70, 74, 75, 77, 79, 80, 85, 88, 94, 97, 103-105, 140, 115, 119, 126, 129, 131, 140, 145, 147, 150, 151, 154, 157, 159, 161, 162, 169, 171, 172, 174-180, 184, 188, 189, 191, 201, 202, 204-207, 210, 212, 115, 217, 218, 220, 221, 225, 246, 248, 253, 257, 258, 263, 264, 267, 268, 271, 275-280, 282, 283, 285-289, 291, 295, 297, 303, 306-309, 313, 317, 318, 320, 323, 333, 335, 340, 342, 345, 348, 352, 359, 360, 367, 371-373, 377, 379-381, 384-386, 389, 391, 397, 404, 407, 412-415, 419, 420, 422-429, 431, 442, 444, 446-452, 455, 464-474, 482, 484, 486, 489-491, 495-997, 500, 501, 510, 526, 535, 546-548, 551, 552, 558, 559, 563, 566, 567, 569, 574, 581, 590, 592, 594, 598, 599, 601, 609, 622, 625, 644, 650, 652-656, 658, 660, 666-670, 672, 674, 675, 678, 683, 686, 688, 694, 699, 701, 710, 712, 716-718, 720, 727-730, 732, 742, 743, 747, 751, 752, 754-760, 762, 763, 765-768, 770-778, 781, 782, 790, 791, 794, 795, 798, 801, 807, 808, 811, 812, 816, 824, 826-829, 833-837, 839, 842-844, 852-854, 857, 858, 864-876, 883, 884, 891, 893, 895, 897, 901, 905, 908-910, 918-919, 928, 933, 934, 936, 937, 940, 944, 948, 949, 951-955, 959-961, 966-968, 971-977, 979-986, 989, 994, 1002, 1008, 1010, 1013, 1014, 1017, 1021-1023, 1207-1031, 1035, 1039-1041, 1045, 1046, 1049, 1051, 1053, 1054, 1059, 1061-1063, 1065, 1069, 1070, 1074, 1076, 1082-1086, 1092-1094, 1097, 1098, 1100, 1104, 1106, 1108, 1110, 1112, 1113, 1118, 1121, 1123, 1129, 1131, 1132, 1136, 1137, 1139, 1141, 1143, 1145, 1146, 1149, 1156-1161, 1163, 1165, 1166, 1169, 1172-1174, 1179, 1180, 1183, 1185, 1188, 1191, 1192, 1195, 1196, 1200, 1205-1208, 1214, 1217, 1218, 1225-1228, 1230, 1231, 1233, 1238-1240, 1242, 1244-1250, 1252, 1253, 1255, 1260, 1267, 1274, 1281, 1284, 1286, 1289, 1290, 1291, 1295, 1300, 1313, 1316-1319, 1324, 1329, 1331, 1334-1336, 1340, 1341, 1346, 1347, 1350-1352, 1356, 1358, 1364, 1365, 1373, 1374, 1378, 1379, 1382, 1384, 1393, 1394, 1396, 1397, 1400-1402, 1404, 1405, 1408, 1411, 1416, 1423, 1427, 1434, 1438, 1442, 1444, 1447-1449, 1452, 1455, 1456, 1459, 1463, 1467, 1471-1476, 1478 - 1483, 1485, 1489, 1490, 1505, 1507, 1508, 1510-1512, 1521, 1540, 1541, 1545, 1546, 1549; За-дніпряньська, 413, див. Задніпрове;—Західня, 447, 683, 1091, 1111-1113, 1128, 1130, 1136, 1166, 1173, 1178, 1194, 1200, 1217, 1218, 1232, 1268, 1274, 1288, 1289, 1316, 1327, 1331, 1359, 1360, 1366, 1389, 1405, 1442, 1472, 1491;—Московська, 417;—Правобічна, 447, 471, 495, 663, див. Правобереже;—Слобідська, 1048;—Східня, 416.
- Умань, 71, 74, 76, 88, 158, 320, 395, 435, 437, 494, 495, 536, 558, 564, 571, 596, 609, 610, 687, 698, 717, 719, 721, 722, 735, 773, 870, 879, 880, 882-884, 890, 892, 908, 923, 952, 959, 966, 977-980, 986, 1002, 1018-1020, 1022, 1024, 1035, 1041-1043, 1046, 1047, 1051, 1053, 1055, 1056, 1060, 1068, 1070, 1076, 1077, 1084, 1098, 1147, 1300, 1393, 1448, 1455;—Уманщина 380, 547;—Уманський шлях, 76, 110, 290.
- Унава, доплив Ірпеня, 339.
- Усть-Бершадь, 1053, 1055, 1069.
- Ухані, м. на Холмщині, 258, 1126, 1161.
- Ушиця, м. на Поділлі, 677.
- Ушня, с. на Чернигівщині, 1155.
- Уяздов, м. в Польщі, 1545.
- Фастів, м. на Київщині, 318, 326, 331, 339-342, 346, 350, 441, 768, 918-920, 922, 924, 927, 937-940, 945, 947, 948, 954, 1011, 1343, 1361.
- Фейсрвар (Білград) в Семигороді, 523, 1187, 1304, 1306, 1428.
- Фінляндія, 1287.
- Фінська затока, 1232.
- Фірлівка, м. у Галичині, 548.
- Фокшани, м. на Волощині, 541—543.
- Харків, м., 414, 1228, 1229.
- Харкова, р., 1228.
- Хатія, 95.
- Херсон, м., 424;—Херсонщина, 422.
- Хмельник, м. на Поділлі, 200, 206, 217, 236, 238;—староство, 200.
- Ходорків, с. на Київщині, 320, 547.
- Хойники, м. на Поліссі, 225.
- Холм, м. 25, 259, 300;—земля, 1183, 1306. —владичтво, 29;—с. на Київ. 851, 1493;

- Хорол, м., 158.
- Хотин, м., 92, 95, 96, 100, 282, 362, 466, 466, 486, 507, 511, 513, 515, 517, 518, 523, 524, 529, 581, 582, 654, 681, 959, 1104, 1377, 1467, 1453, 1469.
- Хотів, с. під Києвом, 1089.
- Хотольня, с. на Білорусі, 1223.
- Хребтів, м. на Поділлі, 677.
- Христинівка, м. на Уманщині, 884, 1055.
- Хуст, м. на Закарпатті, 1319, 1320.
- Царгород, 33-36, 45, 47, 52-54, 58, 60, 81, 83-85, 87, 89, 98, 120, 127, 130-132, 134, 236-7, 150, 154, 156, 163, 172, 174, 147, 249, 253, 259, 288, 315, 316, 317, 347, 354, 378, 419, 428, 475, 484-5, 494, 498, 500, 516, 522, 533-536, 538, 577-579, 595, 597, 598, 668, 773, 780, 781, 893, 894, 900, 901, 903, 916, 919-921, 928, 930, 942-944, 952, 997, 1001, 1004, 1010, 1062, 1064, 1091, 1097-1100, 1127, 1136, 1232, 1279, 1337, 1345, 1346, 1354-1356, 1379, 1432, 1446, 1466, 1526, 1527, 1540, 1543, 1549
- Цариборисове городище, 1228;—брід, 309, 722;—ур. 309.
- Цецора, Цецорське поле, ур. 89, 481.
- Цябулів, м., 1054.
- Цябульник, р., 463.
- Цимерманівка, с. на Чигиринщині, 687.
- Цюонжен, масток біскупа познан. 265.
- Чакова, р., 556.
- Чауси, м. на Могилівщині, 933, 935, 1153, 1158, 1159, 1168, 1201-1205, 210-1216, 1223, 1224, 1257, 2167, 1273, 1276, 11277, 381, 1382.
- Ченстохова, м. в Польщі, 1192, 1377, 1408, 1456.
- Чересів, м. на Білорусі, 1167, 1202.
- Черкаси, м., 13, 39, 40, 55, 66, 71, 157, 175, 245, 356, 361-363, 380, 723, 1009;—староство, 361, 379, 1094.
- Черкаськ, м. на Дону, 1008.
- Чернівтів, м., 13, 204, 228, 235, 257, 318, 322, 323, 325-327, 338, 361, 381, 382, 433, 434, 496, 562, 563, 670, 682, 688, 690-692, 720, 728, 729, 734, 771, 772, 803, 804, 811, 867, 930, 963, 1021, 1253, 1415, 1417, 1545;—восводство 22, 109, 409-411, 1286, 1286, 1292, 1364;—староство, 365, 368, 370, 372;—Чернигівщина, 95, 365, 389, 410, 411, 422, 435, 1503.
- Чернівці, м. на Буковині, 180, 190, 193-195, 582.
- Чернівці (або Чернів), с. на Поділлі, 1014, 1046, 1325, 1199.
- Четвертя Нова, м., 1316.
- Чечельник, 63, 236, 1020-1022, 1046, 1051, 1059.
- Чигирин, 14, 15, 21, 48-50, 53, 54, 56-59, 61, 64, 66, 69, 76, 81, 95, 102, 111-111, 119, 120, 125, 128, 131-134, 146, 117, 150, 154-156, 158, 159, 170, 203, 204, 214, 229, 245, 254, 289, 307, 308, 312, 319, 356, 366, 375, 380, 382, 383, 388, 389, 393, 394, 398-402, 408, 410, 411, 421, 425, 426, 432, 435, 437, 442, 445, 460, 461, 467-469, 471, 477, 480-483, 487, 489, 501, 505, 513, 523, 525, 527, 528, 539, 547, 548, 552, 556, 557, 563-565, 568, 570, 572-576, 588, 596, 599, 609, 612, 614, 615, 617, 618, 643, 653, 656, 658, 659, 665, 667, 669, 679, 680-689, 691, 692, 694, 697, 716, 718, 721, 722-724, 726, 728, 730, 731, 733, 734, 744, 749, 768, 772, 774, 778, 779, 783, 794, 807, 834, 853, 855-857, 870, 873, 885, 887, 889, 892, 896, 899, 908, 913, 920, 922, 923, 925, 926, 928, 942, 948, 952, 966, 1002, 1005, 1009, 1010, 1021-1023, 1064, 1070, 1071, 1074, 1076, 1077, 1079, 1080, 1091, 1104, 1163-1165, 1168, 1170, 1172, 1175, 1175, 1179-1182, 1184, 1289, 1190, 1191-1194, 1199, 1200, 1108, 1210, 1211, 1213, 1229, 1235, 1237, 1247, 1250, 1253, 1255, 1267, 1269, 1272, 1274, 1275, 1278, 1279, 1283, 1284, 1288, 1295-1297, 1300, 1301, 1309, 1310, 1312, 1324, 1327, 1333, 1338, 1343-1345, 1350, 1351, 1362, 1366, 1367, 1368, 1369, 1376, 1378, 1383, 1394, 1396, 1400, 1401, 1403, 1405, 1411, 1412, 1415, 1420, 1426-1428, 1431, 1432, 1438, 1441, 1442, 1445, 1451, 1453-1455, 1467-1470, 1475, 1510, 1545;—староство;—64, 166, 361, 765, 786, 789, 792, 806, 815, 821, 822, 826, 1094, 1531.
- Чириков, м. на Білорусі, 1153.
- Чичерськ, м., 870, 932, 1167, 1202.
- Чолганський Камінь, с., 276, 290, 659, 1138.
- Чорне море, 33, 47, 48-9, 54, 105, 131, 135, 166, 385, 431, 468, 475, 534, 535, 781, 921, 928, 944, 999, 1004, 1009, 1355.
- Чорний ліс, ур., 102, 126, 156, 204, 380, 418, 435, 563, 661, 941, 942.

- Чорний Острів, на Волині, 1365, 1462, 1464, 1465.
 Чорний Шлях, 77, 947.
 Чорнобиль, м., 215 217, 221, 224, 225, 323-325, 565, 769, 771.
 Чернокозинці, м. на Поділлю, 240-241, 243.
 Чортів-городок, див. Чортків.
 Чортків, м. в Галичині, 237, 1102, 1115, 1210.
 Чорштин, м. в Малопольщі, 266-269;— старство, 269, 270.
 Чугуїв, м. на Слобожанщині, 1228, 1230, 1235.
 Чуднов, м., 236, 290, 457, 462, 463, 495, 547, 875.
 Шавулиха, с. на Київщині, 722.
 Шаравка, м. на Поділлю, 764.
 Шаргород, м., на Поділлі 10, 69, 177-181, 190, 191, 193, 194, 197, 320, 338, 445, 673, 675, 678, 683, 684, 685, 750, 808, 873, 875, 877-880, 882-884, 927, 1014, 1024, 1049, 1076, 1077, 1171, 1427, 1451, 1452.
 Шарівка, с. на Уманщині, 1053.
 Шатава, м. на Поділлі 698.
 Швеція, 9, 32, 37, 38, 94, 126, 140, 141, 160, 174, 175, 209, 377, 406, 450, 455, 464, 466, 484, 501, 503, 545, 546, 567, 705, 917, 918, 966, 1074, 1079, 1080, 1081, 1103, 1122, 1136, 1178, 1218, 1239, 1240, 1248, 1275, 1281, 1286, 1287, 1290-1295, 1305, 1306, 1310, 1330, 1367, 1391, 1394, 1396, 1397, 1406, 1411, 1417, 1418, 1429, 1432, 1439, 1450, 1494.
 Шелпахівка (Шелпахов), с. на Уманщині, 877, 1053.
 Шешелевичі, м. на Білорусі, 949, 961.
 Шклов, м. на Білорусі, 220, 937, 949, 961, 1081, 1154, 1216, 1277;— пов. на Білорусі. 1214, 1216, 1255.
 Шкляни, 79.
 Шлез (Силезія), 450, 528, 529, 544, 1105, 1108, 1132, 1135, 1169, 1283, 1377.
 Щебрешин, м., 1126.
 Щорсив, бібліотека, 877.
 Щижич, м. у Галичині, 1390.
 Щуровці, с. на Волині, 278.
 Юрїв (Дерпт), м., 1253.
 Юркапівка, с. на Поділлю, 1057.
 Яблонів, москов. пограничне м., 496, 526, 682, 750, 909
 Яв'яз, див. Ободівка.
 Яворів, м. в Галичині, 1115.
 Ягольниця, м. у Галичині, 446, 1102, 1114, 1115.
 Ягубець, с. на Уманщині, 495, 879-882.
 Ялівець, м., 92, 181, 702, 704, 1114.
 Якушинці, с. на Побожу, 199.
 Яломниця (Яловиця). 539, 541, 543, 553, 554, 576.
 Ямпіль, м., 22, 78, 88, 89, 91, 99, 103, 104, 111, 120, 128, 177, 180, 193-195, 271, 287, 310, 319, 444, 445, 474, 476, 477, 571, 581, 672, 674, 1292, 1446, 1448, 1546.
 Янів, м. Галичині, 652-654, 1053, 1116, 1409, 1519.
 Янчариха, див. Ганчариха.
 Ялтушков, м. на Могилівщині, 182.
 Яриловичі (Єриловичі), м., 242-226.
 Ярослав, м. у Галичині, 266, 1115, 1128, 1130, 1135, 1191, 1340, 1341, 1388, 1390, 1392.
 Ярошів, с. на Поділлі, 548.
 Яси, м., 87-89, 91, 92, 95, 97, 119, 120, 128, 130, 156, 163, 216, 237, 249-521, 316, 447, 459, 460, 469, 472, 476, 477, 480, 481, 483, 503, 511, 514, 518, 523-529, 530, 532, 538, 540, 544, 570, 571, 583, 585, 596, 768, 902, 923, 941, 960, 1021, 1023, 1077, 1081, 1105, 1187, 1278, 1300, 1373, 1374, 1394.
 Існородка, с. на Київщині. 236, 851

ЗМІСТ ІХ ТОМУ.

Породне слово . . . . .

I. Підданне Туреччині й похід на Молдаву 1650 р. . . . .

стор.
5—8
9—138

Настрої на Україні весною 1650 р.: поворот з неволі польських гетьманів і викликана ним тривога (с. 9—10), записка Потоцького королеві в козацькій справі (с.11), програма реваншу (с. 12). Внутрішні напруження (с. 12—3), невдоволення козацьких мас—чутки про самочинних гетьманів (с. 13), невдоволення з Хмельницького (с. 14), легенди про нього (с. 15), його маніфестації лояльності (с. 15—6), справа повороту шляхти на Україну (с. 17), допущення до урядовання королівських урядників—лист Шумейка (с. 17—8), торги магнатів з гетьманом і старшиною за допущення до маєтків (с. 18—9), обопільне роздраження і повстання підданих (с. 20), гетьманські репресії проти повстань (с. 21), універсали против своєволі (с. 21—2), утечі за московську границю (с. 23—4). Незадоволені релігійні домагання (с. 24—5), недодержані зборівські постанови (с. 25), митрополит з духовенством запрошені на сойм (с. 26), січневі конференції в Варшаві (с. 27), захода Кисіля (с. 27—8), становище козацьких делегатів (с. 28), королівський привилей 12 січня (с. 29), київська дискусія в релігійних справах в березні (с.30), відмова короля в травні (с. 31), ірклівська нарада в серпні і митрополіча інструкція післанцям до короля (с. 31—2).

Польські пляни напустити козаків на Турків, або на Москву: відроджені венецькі пляни (с. 32—3), місія Парчевича (с. 33), варшавські поголоски про бажання хана воювати з Турками (с. 34), реляції нунція про бажання хана дістати поміч від козаків (с.35), варшавські надії на венецьку субсидію на наєм війська, щоб ужити його на козаків (с. 36). Московський ультиматум Польщі перебиває сі пляп (с. 37), польський уряд протиставляє йому плян походу козаків і Татар на Московщину (с.37—8), поради Кисіля (с. 38), переговори з Хмельницьким (с. 39), лицедійство гетьмана—він запевняє повну готовість (с. 40), дійсні бажання відкривають козацькі послы в розмовах з московськими в Варшаві (с. 41), військо бажає московського протекторату (с. 42), козацькі послы радять Москві не миритися з Польщею—з огляду на неминучу війну козацько-польську (с. 43), пляни православної ліги (с. 44), нерішучість Москви—симптоми нової Смути (с. 44—5), хан маніфестує бажання воювати Москву (с. 45), Москва іде на поступки московсько-польський конфлікт зходить зі сцени (с. 45—6), відновлення московсько-польського договору (с. 46).

Венецька місія у Хмельницького і гетьманська дипломатія: інструкція Саґреда Віміні (с. 46—7), становище варшавського двору (с. 47), авдієнція в Чигрині (с. 48), становище гетьмана (с. 49), його лист до Саґреда 3 червня 1650 (с. 50), звіт про Віміні (с. 51), польські переговори і поголоски про війну з Туреччиною (с. 52), пляни Осолінського і смерть його (с. 53). Українські зносини з Портою (с. 53—4), турецьке посольство в Чигрині, в липні 1650 р. (с. 54), відповідь гетьмана, жалі його на хана (с. 54), гетьман стримує Донців (с. 55). Хан жадає козацького війська на Черкесів (с. 55—6), гетьманський універсал 24 мая про похід (с. 56), похід Лисовця і Тим. Хмельниченка на Дін в серпні (с. 57), гетьман пояснює його мотиви цареві (с. 57—8). Акундинов і московські клопотання про його видачу (с. 58—9).

Чигиринські авдієнції при кінці липня: турецьке посольство (с. 59—60), лист гетьмана до султана (с. 61), деклярація підданства Порті (с. 62—4), польські оповідання (с. 63—4), ханське посольство—заклик на Москву (с. 65). Посольство від короля (с. 66), з'їзд в Іркліві (с. 66—7), вісти Струкова (с. 67), Хмельницький відмовляється від походу на Москву небезпекою від Потоцького (с. 68), зносини Хм. з Потоцьким (с. 68—9), польська мобілізація (с. 70), тривога нею викликана—реляція Любецького (с. 71—3), зневажливий лист Потоцького до гетьмана (с. 74), поголоски про війну з Польщею (с. 75), мобілізація і повстання на панів (с. 76), поголоски про конфлікт Нечая з Хмельницьким (с. 77), тривога між шляхтою (с. 78), «суворі універсали» гетьмана проти повстань (с. 79).

Похід на Молдаву—його несподіванність (с. 80), сучасні пояснювання (с. 81—2), перспективи висунені Молдавською компанією (с. 83), становище Порти (с. 84), дійсні мотиви Хмельницького (с. 85), літературна романтика (с. 86—87), фактична історія кампанії, вересень 1650 р. (с. 88), Лупулові благання помочи у Поляків (с. 89), переговори з Хм. (с. 90), умови замирення (с. 91), політичне значінне договору Хм. з Лупулом (с. 92), стратегічне значінне його (с. 93), Хмельницький і Радивил (с. 94), православно-протестантська ліга (с. 95), пояснення для мас—дума про Молдавську війну (с. 96), несприятливі відзиви сучасників (с. 97). Ліквідація напружень викликаних кампанією (с. 98), посольство до Ракоція (с. 98—9), пересилки Потоцького з Хмельницьким (с. 99—100), посольство Кравченка (с. 101), тривога в польськiм обозі (с. 102), козацьке військо вертає на Україну (с. 103), езекуції над свосвільниками (с. 104), християнська іділія—«святі наміри» визволення християн (с. 105), жовтневі переговори (с. 106), посольство Васька хорунжого (с. 107), розпущення польського війська (с. 108), звіт про Потоцького з 22 жовтня (с. 108—9).

Українсько-московські зносини—звіт про московських посольств (с. 109—110), посольство Протасьєва (с. 110), пошукування за Акундиновим (с. 110—1), розмови гетьмана з Протасьєвим в повороті з молдавського походу (с. 111—2), посольство Унковського (с. 112—3), Акундинов в Чигрині—московські проби його струїти (с. 113), гетьман приймає Унковського—22 жовт. н. с. (с. 114), розмови 25 жовтня (с. 115),

експозе укр. політики (с. 116), прохання видати Акундинова і гетьманська відмова (с. 117—8). Звідомлення Арс. Суханова—посольство Хмельницького у мунтянського воеводи (с. 119), лист патр. Паїсія до гетьмана (с. 120), Арсеній у гетьмана 4 (14) листопада (с. 120—1), клопотання про видачу Акундинова (с. 121), гетьман нарікає на політику царя (с. 122—3), теорія спасенної неправди (с. 124), жаданне від царя категоричної відповіді (с. 125), закінчення справи Акундинова (с. 126), вісти Унковського і Суханова (с. 127), посольство Ракоція—Уйлакі (с. 128), відносини до Молдавії (с. 129) і Порти (с. 130).

Оформлення відносин до Порти—поворот з Царгороду Антона Ждановича з тур. послами в листопаді (с. 131), відомости про велике зацікавлення Порти козаками (с. 132), гетьманські листи до Царгороду з 1 грудня (с. 132—3), царгородські відомости (с. 134—5), султанська грамота з ребіу-ель-евель 1061—оформлення васальства гетьмана (с. 135), листи царгородських достойників післані з тим разом (с. 136), листи патріярха (с. 137), київські балачки з сього приводу (с. 138).

II. Війна з Польщею 1651 року: приготування і початки кампанії (осінь 1650—весна 1651) . . . . . 139—256.

Осінні плани превентивної кампанії з козаками в варшавських кругах (с. 139), план грудневого сойму для підготовки війни (с. 140), підрахунок сил (с. 141), шукання закордонної помочи—венецьких субсидій і австрійських військ (с. 142), заходи в Царгороді (с. 143), бажання упоратися з козаками до весни (с. 143—4), «хитрощі проти хитрощів» (с. 144), заспокоєння козацького війська (с. 144—5), місія Кисіля (с. 145), польські післанці у Хмельницького (с. 146), демонстрації козацько-татарської приязни в Варшаві (с. 146—7), хан радить всюзати Москву (с. 148), домагання козацького війська (с. 149), апеляція Хмельницького на соймки (с. 150—1). Рада старшини в листопаді (с. 152—3), молдавська справа (с. 154), військо не хоче слати послів на сойм (с. 154—5), його «петіта» (с. 155), вісти з Чигрина післанців Радзєйовського (с. 156), вісти московських виступів (с. 157), воявничі настрої (с. 158), війна ухвалена військом (с. 159).

Сойм 5—24 грудня 1650 (с. 159), передсоймові настрої (с. 160), меморіяли Кисіля—лист до короля (с. 161), «вотум» на сойм (с. 162), програма замирення (с. 163), сойм визначає комісію в козацькій справі (с. 164), податки на війну і посполите рушення (с. 164—5), підготовка війни (с. 165—6), безуспішні силкування розвести хана з козаками (с. 167), підчеркування бажання згоди (с. 168), місія Маховського (с. 169), листування з Хмельницьким (с. 170), присипляння козацької уваги (с. 171), листи митрополита (с. 172), посольство до царя Пражмовського з острогоми против козаків (с. 173), посольство Вітовського і Обуховича з новим матеріалом (с. 174). Татарське посольство до Швеції (с. 175).

Початок кампанії—неясности в літературі (с. 176), ініціатива короля (с. 177), накази гетьманам (с. 178), марш Каліновського під Бар в міс. лютім (с. 179), суперечки з ко-

заками за граничну лінію (с. 180), Каліновський сходиться з Лянцкороньським (с. 181), стріча з Нечаям (с. 181—2), погром Нечая в Красному (с. 182) і його смерть 21 лютого (с. 183), вражіння від неї (с. 184), популярність її в народній пісенности (с. 185), пісні про Нечая (с. 186—7), вони протиставляють його Хмельницькому (с. 188) і обвинувачують Хм-го в загибелі Нечая (с. 188—9), фрагмент думи про оологу Винниці (с. 189).

Війна на Поділлі: наступ Каліновського на Мурахову і Шаргород (с. 190), проба переговорів з Хмельницьким (с. 191), посередництво Кисіля—листи до гетьмана й митрополита (с. 192), відновлення польського наступу 3 березня (с. 193), погром м. Стіни (с. 193—4), наїзд на Ямпіль (с. 194), марш на Винницю (с. 195), приступ і облога (с. 196), деморалізація в польським таборі (с. 197), героїчна репутація Богуна (с. 197—8). Козацький наступ—стріча з ним під Липовцем (с. 198), бої під Винницею і утеча Поляків (с. 199), відступ під Бар (с. 200), козаки під Хмельником (с. 200—1), нарада в польським таборі 1 квітня і відступ під Камінець (с. 201).

В козацьким таборі—загадкова пасивність гетьмана (с. 202), вісти з козацької сторони (с. 203—4), шукання закордонної помочи (с. 204), козацькі посольства в Криму (с. 205), зносини з Ракоцієм (с. 206), посольство молдавське і мунтянське (с. 206—7), зносини з Москвою (с. 207—8), рішучі московські настрої (с. 207—8), скликається земський собор на м. лютій, щоб прийняти Україну (с. 208), ухвали собору (с. 209), місія Лопухина до гетьмана (с. 210), інструкція йому (с. 211), додаткові доручення з піддядим Степановим (с. 212), царський уряд не підтримує гетьмана (с. 212—3). Похід гетьмана—звідомлення з гетьманської квартири Радивилового післанця (с. 213—4), відомости сотника Половка (с. 215), ситуація в березні-квітні (с. 216), вичікування Татар (с. 217).

Білоруський фронт — українсько - білоруські відношення (с. 218), орієнтація Білоруси на Козаччину (с. 219), виленський панеґірик Хмельницькому і Виговському (с. 218—9), оповідання Аф. Крижановського (с. 219—20). Політика нейтральности литовських маґнатів (с. 220—1), лист Сапіги (с. 221), позиція Ян. Радивиля (с. 222), чутки про леремире укр.-литовське (с. 222—3). Припетський фронт (с. 223—4), повстання (с. 224—5). Наступ Радивиля (с. 225), Небабь облягає Гомель (с. 227), козацькі послы у Радивиля (с. 225—6), Радивил затримує послів і рушає в псхід (с. 227—8).

Польські заходи: пошукування субсидій (с. 228—9), оптимістичні вісти про успіхи в козацькій кампанії (с. 229), переговори з Венецією (с. 230), переговори в Москві (с. 231), зяяви Виговського й Обуховича, травень 1651 р. (с. 232—3). Збори на війну (с. 233), посполите рушення (с. 233—4), проволоки (с. 234—5), король виїжає до війська (с. 235), останні зусилля Венеції відвести війну (с. 235), вісти про козаків (с. 236). Каліновський вступається а Камінця (с. 237—8), козаки під Камінцем (с. 239), дневник облоги списаним езуїтами (с. 240—1), козаки відступають (с. 241—2), погоня за Каліновським (с. 242—3), битва під Купчинцями (с. 244).

Марш гетьмана: відомости про його військо (с. 244—5), оповідання бранців (с. 245—6), козацькі настрої (с. 246—7). Заграничні зносини гетьмана (с. 247—8), відправа турецького посольства (с. 249), листування з Лупулом (с. 250), посольство Ракоція (с. 251), дісиденти добиваються інтервенції Ракоція (с. 252), вагання Ракоція (с. 253). Родинна трагедія гетьмана (с. 254), його чорні дні (с. 254—5), роздражненне на Москву (с. 255), місія до Москви Мануйловича (с. 255—6), його оповідання в Москві (с. 256).

III. Берестечко і Білоцерківський грантат 28. IX. 1651 р. . . . . 257—371.

Перед Берестецькою катастрофою: скупчення польського війська (с. 257), марш під Сокаль (с. 258), в таборі під Сокалем—заходи для підтримання настрою (с. 259), «смішні історії» в королівській квартирі (с. 259—60), незадоволенне в війську (с. 260—1), вісти про козаків (с. 261—2), вагання в польськiм штабі (с. 262), марш під Берестечко (с. 263), на новім місці (с. 264). Тривожні вісти про емісарів Хмельницького в Польщі (с. 264—5), «підпалачі» (с. 265—6). Бунт Костки-Наперского (с. 266—7), надії на козаків (с. 268), Козацький похід на Смоленщину через московську територію (с. 270). Тривога в Берестецькiм таборі (с. 271), вісти про козаків і Татар, марш на них (с. 17—2), наступ Хмельницького (с. 272).

Берестецька катастрофа: бідність відомостей з козацької сторони (с. 272—3), польські вісти (с. 272—4), кунтаторство гетьмана (с. 275), вичікування Татар (с. 276). Козацькі оповідання про берестецькі бої (с. 277), оповідання Семена Савича (с. 277—9), оповідання козацьких полковників (с. 280—1). Польські джерела про Берестецькі бої (с. 282). Театр Берестецької катастрофи (с. 282—3), сили козацькі і польські (с. 283), бої 28, 29 і 30 н.с. червня (с. 283—4), пасивність Татар і відступ (с. 284—5). Хмельницький з Виговським ідуть до хана (с. 285), зґрида і утеча хана—оповідання про се гетьмана (с. 286) і Виговського (с. 286—7), оповідання Савича (с. 287), пояснення хана (с. 288), чому Хмельницький і Виговський лишилися у хана? (с. 289), оповідання Виговського (с. 290). Сблога Берестецького козацького табору 1—10 липня (с. 291), замістники Хмельницького (с. 292), переговори з королем (с. 293), умови капітуляції (с. 294), відмова козаків (с. 295), паніка в козацькiм таборі (с. 296), катастрофа 10 липня (с. 297), погром козацького табору (с. 298), трофеї Поляків (с. 299), прикляти козацької відваги (с. 299—3 0). Вряження від «Берестецької трагедії» (с. 300—1), вірша про Берестечко (с. 301—2), пісні про Берестечко (с. 303), сплітання мотивів про Неचाї і Хмельницького (с. 304—5).

По Берестечку: поголоски про тяжку неволю Хмельницького у хана (с. 306—7), і як йому вдалося завернути хана (с. 307), Хм. в Любарі (с. 308), наради і розпорядження (с. 309), збиранне берестецьких недобитків (с. 309—10), наради в Білій Церкві (с. 310) і універсал 17 липня (с. 311), заходи коло скріплення північної границі і нова мобілізація (с. 311—2), одруженне гетьмана (с. 312—3). Ревізія дипломатичних відносин—посольство м. Гавриїла і Гр. Бог-

данова (с. 313), розмова Виговського з Богдановим (с. 314). Зносини з ханом (с. 315), політика Ракоція і Лупула (с. 316), становище Порти (с. 317), відомости про ситуацію зібрані Богдановим (с. 317—8), гетьман і старшина встигли вповні опанувати ситуацію (с. 318—9), польські відомости про депресію і нове піднесення українських настроїв—липень 1657 р. (с. 319—20).

Наступ литовського війська на Україну, липень-серпень: похід Радивиля на Сіверщину (с. 321), погром Небаби (с. 322), оборонні заходи Пободайла (с. 322—3), невдалий похід Радивиля на Чернігів (с. 323). Ліквідація смоленського рейду (с. 324). Погром козаків під Димером (с. 324—5). Радивил змінє плян операцій—замість Чернигова похід на Київ (с. 326). Паніка в Києві (с. 327), «супліка» київського духовенства і міщанства (с. 328), литовське військо під Вишгородом—вишгородська легенда (с. 329), козаки виходять з Києва (с. 329—30), Радивил вступає (с. 330), ілюстрації Вестерфельда (с. 330—1), київські трофеї (с. 331), погром в Києві (с. 331—2), пожежа і знищення міста (с. 332—3), трудне становище литовського війська (с. 333—4), його бльокада (с. 334).

Наступ коронного війська: розклад в війську після берестьського тріумфу (с. 334—5), король пробує йти на Україну і вертається (с. 335), тяжкий марш коронного війська через Волинь (с. 336), раювання на Київській території (с. 336—7), деморалізація війська (с. 337), повстання людности (с. 338), марш на Білу Церкву (с. 339), хвороба і смерть Яреми Вишневецького (с. 339—40), погром Трилісів (с. 340), польське військо в Фастові (с. 341), можливість сполучення з литовським військом (с. 342). Відновлення переговорів з козацької сторони (с. 343), лист Хм. з 22 серпня (с. 344). Зав'язаття між людом (с. 345). Потоцький шукає згоди (с. 345—6). Прихильні жести на адресу православної ерархії (с. 346). Перша козацька депутація у Потоцького, 2 вересня (с. 347).

Бог і переговори: Радивил виходить з Києва на сполучення з коронним військом (с. 347—8), козаки пробують опанувати Київ (с. 348). Війна чи замирення—наради гетьманів (с. 349), друга козацька депутація, 6 вересня, і місія Маховського (с. 349—50). Бльокада польського війська (с. 350), Маховський в козацькій таборі (с. 351), комісари виїздять на переговори до Білої Церкви (с. 351—2), білоцерківські переговори (с. 352), козацький бунт (с. 352—3), поворот комісарів (с. 354), переговори в польській таборі (с. 355), наступ польського війська на Білу Церкву (с. 356—7), розірвання переговорів (с. 358), битви під Білою Церквою—23, 24 і 25 вересня (с. 358—9).

Білоцерківський трактат: лист Хм. і відновлення переговорів (с. 360), порозуміння досягнуто, 26 вересня (с. 361), додаткові вимоги і остаточне порозуміння (с. 361—2), Хмельницький приносить покірність і складає присягу 28 вересня (с. 362), сварка з Радивилом (с. 362—3), прощальна візита Виговського (с. 363), відомости про замирення (с. 364), текст договору (с. 365—6), мотиви замирення, як їх представив Потоцький королеві (с. 367), оцінка безвихідного стано-

вища польського війська у Освенціма й ин. (с. 368—9).
Що змусило до замирення козацьку сторону? (с. 370—1).

IV. Від Білої Церкви до Батога, ама 1651—літо 1652 . . . . . 372—472.

• Ситуація утворена білоцерківським замиренням—недооцінюване її в історіографії (с. 372), неможливість реалізувати умови трактату (с. 373), безпосередні по трактаті події—Хм. з родиною в Корсуні (с. 374), наради в польським таборі (с. 375), тривога від Татар (с. 376), листування Потоцького з Хм. (с. 376—7 і 378—9), пляни морського походу (с. 377), апокрифічний лист хана до Хм. (с. 377—8), перспективи козацького походу на Молдавію і викликана ними тривога (с. 378—9), Хм. свідчить свою лояльність (с. 380), силкування козацького уряду, щоб реалізувати білоцерківські постанови (с. 381).

Під знаком лояльності: «заспокоюванне непослушних» (с. 382), поради Кисіля (с. 383), Потоцький похваляє королеві лояльність Хм. (с. 384). Венеція поновляє заходи коло ор анізації морського козацького походу (с. 385), Хм. відкладає похід на Волощину (с. 386). Поворот польських офіціалістів на Україну (с. 386—7), насильства їх над людністю (с. 387—8), польська сторона констатує такі насильства (с. 388), тривога в народі (с. 389), утеча за московську границю (с. 390). Чутки про бунти проти Хм. (с. 391), гарікання на гетьмана і старшину (с. 392), поголоски про нових гетьманів (с. 392—3). Смерть Потоцького обгострює ситуацію (с. 394), король наказує вислати жовнірів за Дніпро (с. 394—5), його догани Хмельницькому (с. 395), захитанне відносин (с. 396), Хм. продовжує лояльну політику (с. 396—7), спорядженне реєстру (с. 396—7). Кисіль констатує блискучі успіхи замирення (с. 397).

Перед вибухом: новорічні наради старшини (с. 397—398), посольство Іскри до царя (с. 398), запитання про можливість помочи козакам і на випадок неуспіху—переходу козацького війська під протекторат царя з територією або без неї (с. 399—400), викінченне реєстру і посольство з ним на сойм (с. 400—1), інструкція послам (с. 402). Боротьба короля і опозиції на соймі, афера Радзєйовського (с. 403—4), поголоски про союз короля з козаками (с. 404—5), сойм вірвано (с. 406), білоцерківського трактату не затверджено (с. 407), королівські резолюції на козацькі петиції (с. 407—8), привилеї війську (с. 408—9).

Задніпряньська різня і її наслідки: оповідання Самовидця (с. 410), осторога гетьмана Пободайлові (с. 410—1), конфлікти жовнірів з людністю (с. 411), різня в Липовім (с. 412), розпорядження Каліновського (с. 413, Хм. вибивається до Полтави (с. 413—14), масова еміграція за московську границю (с. 414), вихід полковника Дзіковського (с. 414—5). Відповіді привезені Іскрою з Москви (с. 416), рада старшини в приводу їх (с. 417), военні наміри гетьмана і їх одміна (с. 418). Замість ради в Полтаві комісія в Корсуні (с. 419), суд над винними в зачіпках з Поляками (с. 419—20), страчення Гладкого й ин. (с. 420), відрух проти Хм. (с. 421), Хм. випростовує напруженне проголошенням війни з Польщею (с. 422), офіціозна дума про причини розриву з Поля-

ками і очищення України (с. 423—4). Що говорилось про причини нового розриву (с. 425).

Батозька війна: відомости про чигиринську раду (с. 425-6) і участь у ній татарських делегатів (с. 426—7), відновлення молдавських плянів (с. 427—8), їх політичне значіння (с. 428—9). Алярми Каліновського (с. 430), мобілізація в Криму (с. 431), відкликання задніпрянських леж (с. 432), мобілізація козацького війська (с. 433—4), вірець мобілізаційного обіжника (с. 433), повстання на панів (с. 434—5). Гетьман виходить у похід (с. 435), остерігає Каліновського, щоб не вступав дороги походів на Молдавію (с. 436), стріча під Батогом (с. 437), битва і погром польського війська 2 червня (с. 438), реляції гетьмана і Виговського про перемогу (с. 438—9), апокрифічний універсал гетьмана (с. 439—40).

По Батозьким погромі: паніка в Польщі (с. 440—1), оповідання про замучених бранців (с. 441—2), відомости сучасників (с. 442—3). Екскурсія на Волощину (с. 444), відновлення договору з Лупулом (с. 445). Козацьке військо під Камінцем (с. 446). безрезультатна облога і поворот гетьмана до дому (с. 447), лист до канцлера для відновлення відносин (с. 448). Пасивність польського уряду супроти подій (с. 449), дипломатичні заходи—посольство до Москви (с. 450), посольство Унковського до гетьмана (с. 451), Москва затривожепа зв'язками України з Кримом і Туреччиною (с. 452). Липневий сойм (с. 453), переловлені листи Радзєйовського до гетьмана і Виговського (с. 454), гетьман силкується зв'язатися з шведським двором (с. 455), відомости про козацьке посольство на сойм (с. 455—6), комісія для установа відносин (с. 456), інструкція комісарам—Захвіліховському і Чорному, 30 серпня (с. 456—7), козацькі послы ласкаво прийняті (с. 457—8), як толковано сю королівську тактику на Україні (с. 458), посередництво Лупула для замирення козаків з Польщею (с. 459), жадання Хм., поставлені в сих переговорах, на весіллі Тимоша (с. 460). Зідомленне Захвіліховського і Чорного з їх місії (с. 461), неприязне становище Хм. (с. 462), подробиці про грубе поводжене з послами (с. 463), неможливість воєнних кроків (с. 463—4), Радивил бере ролю посередника (с. 464), його програма мобілітації козацтва (с. 465), прохання до гетьмана (с. 466).

Осінні настрої — польські приготування до війни в осени (с. 466—7), мобілізаційні універсали (с. 467—8). Козацька дипломатія—відносини до Криму й Порти (с. 468—9), посольство до Москви Богдановича й тов. (с. 470). Рада старшини на Йордан (с. 471). Пошість—її впливи на ослабленне напруження (с. 471—2). Піднесене самопочуття війська—цікавий лист сотника Уманця (с. 472).

Вінець і кінець Тимоша Хмельницького . . . . . 473—601.

Шлюб Тимоша—література (с. 473), сенсація викликана у сучасників (с. 473—4), романтична інтерпретація (с. 474), важне політичне значіння (с. 474—5), обставини що змусили Лупула до видання доньки (с. 475—6), останні переговори і весілле (с. 476), подорож Тимоша і Виговського (с. 476—7), сучасний опис весілля (с. 477—80), опові-

данне М. Костина (с. 480), звіт про Джустініяні (с. 480-1), записи Голінського (с. 481), поворот молодих на Україну і чутки про їх лихе пожиття (с. 481—2), гетьманове оповіщення про сей шлюб (с. 482), тодішні міркування про політичні наслідки його (с. 482—3), зміни в політичних відносинах ним викликані (с. 483), дилема—хто кого перетягне (с. 484), поголоски про пляни Лупула і Хмельницького на Валахія і Семигород (с. 484—5), зимова подорож Тимоша до тестя і викликані нею підозріння (с. 486), молдавський переворот як наслідок (с. 487).

Українсько-молдавські відносини зими 1652—3 р. і весняний рейд: перспективи польсько-української війни (с. 487—8), лист гетьмана до короля, мб. з січня (с. 487), переговори Богдановича і тов. в Москві в грудні (с. 488), січнева рада в Чигрині (с. 487—8), кор. гетьман заповідає укр. гетьманові похід короля (с. 489), сенаторська нарада в Городні в сій справі (с. 489—90), рахунки на велике ослаблення козаків від пошести і внутрішньої боротьби—оповідання Коховського про тиранства Хм. (с. 490). Пляни превентивної війни, лютий 1653 (с. 490—1), вона відкладається на весну (с. 491), підрахунок сил (с. 492); Тимчасовий рейд на Україну в березні (с. 492—3), вісти в Полісся і Поділля (с. 493), облога Монастирища (с. 494), Чарнецький і Богун (с. 495), мобілізація козацьких сил (с. 496), Поляки вступаються (с. 497).

Дипломатичні зносини—зима - весна 1653 р.: жваві зносини гетьмана з Кримом (с. 497), татарські контингенти на Україні (с. 497), заходи в Стамбулі (с. 49), зносини з Ракоцієм (с. 498—9), посередництво Лупула (с. 499). Переговори з Москвою—обіцянки привезені Богдановичем і тов. (с. 500), посольство Бурлія і Мужилівського (с. 500-1), справа перепущення козацьких послів до Швеції (с. 501-2). Листи Радивиля (с. 502), поголоски про союз Радивиля з козаками (с. 502—3), відродження легенди про союз з козаками Яна-Казимира (с. 503), сойм в Берестю—під авспіціями Радивилів, їх політика замирення (с. 504), підозрілі звістки про козацьке посольство (с. 504—5), відомости про козацьку мобілізацію (с. 505), скупі асігування сойму (с. 505—6), польські шукання закордонної помочи—посольство на сойм імперії (с. 506), посольство до Калмиків (с. 506). Молдавська справа (с. 506—7), посольство від Лупула по поміч (с. 507—8), король поясняє припинення рейду на Україні інтересами Лупула (с. 508), питання про захист Лупулові в Камінці (с. 509). Смерть Ад. Кисіля і його характеристика (с. 509—10).

Молдавська усобиця і участь в ній козаків: оповідання про молдавський переворот—Георґа Кравса (с. 510—1), Митрона Костина (с. 512—4), Павла з Алепа (с. 515—6). Похід Тимоша в поміч тестеві (с. 511—2, 514, 515—6), Тиміш в Ясах (с. 516—7). Царгородські вісти про молдавську усобицю: Івана Юріва (с. 517), аноніма (с. 517—8), Реніґера (с. 518—9), оповідання Єрлича (с. 519), записки Голінського (с. 519—520). Напружена увага сусідів Волощини до участі козаків в молдавських подіях (с. 521), міра участі в них Хмельницького (с. 522). Похід Ракоцієвого війська на

Лупула (с. 522—3), утеча Лупула (с. 523—4), він благає помочи у Хм. (с. 524), листи до нього Богдана і Тимоша Хм. (с. 524—5), оповідання гетьмана Фомина про сі події (с. 525), оповідання козаків (с. 526).

Перший похід Тимоша на Молдаву: оборонні заходи воеводи Стефана (с. 526), блискавичний марш Тимоша (с. 527), Стефан тікає (с. 527—8), сильні вражіння від цього епізоду (с. 528), Польща альямує Європу козаками (с. 528—9), вагання Поляків щодо Лупула (с. 529—30), лінія Радивилів (с. 530), воєнний союз Польщі з румунською конфедерацією (с. 530—1), робленне опінії проти Тимоша і козаків (с. 532), оповідання про Тимошеві тиранства (с. 533). Козацькі посольства до Порти (с. 534), балачки на Україні про сі зносини з Портою (с. 535), турецькі послы у гетьмана (с. 536), умови підданства Порті (с. 537), догана від султана за Тимошів похід (с. 538). Погром над Торговищем і поворот Тимоша на Україну (с. 538—9), оповідання про се гетьмана і козаків (с. 539), Павла альпського (с. 540) і М. Костина (с. 541—2), утеча Тимоша (с. 542—3), відомости Реніфера (с. 543) і утікачів-Волохів (с. 543—4). Вражіння від цього епізоду (с. 544), невдоволенне в війську (с. 545).

Похід гетьмана на Поділлі: звідомленне Матвеева і Фомина як головне джерело—іх висилка разом з Бурлієм і Мужилівським (с. 545), невдоволенне козацького посольства з переговорів (с. 546), перепони в подорожі (с. 547). Гетьман в поході (с. 547—8), звідомленне Ячини (с. 548), розмови його з гетьманом в Барі (з 13 червня) (с. 548—9), гетьман під Бедриховим Городком (с. 550). Відступ з Поділля—польські пояснення (с. 550—1), непорозуміння з Татарами (с. 552), бунт у війську в 20-х днях червня (с. 553), гнів гетьмана на Виговського—оповідання Мужилівського (с. 554), пояснення Виговського (с. 555), оповідання про раду щодо відносин до Порти (с. 556) Пояснення Виговського про українсько-кримські відносини (с. 556—7), звідомлення московських послів з Криму (с. 557), козацькі посольства у хана (с. 557—8), хан грозить розривом за союз козаків з Москвою (с. 558). Закінченне кампаній—посольство Ждановича до короля (с. 559), пункти війська Запорізького (с. 560), лист від гетьмана коронного до козацького (с. 561), поворот гетьмана і війська (с. 562), поворот Тимоша (с. 563).

Московський протекторат: Матвеев і Фомин в Чигрині (с. 564), розмови з Виговським (с. 564—5), авдієнція у гетьмана 14 липня (с. 565—6), реєстр полковників (с. 566—7), секретні розмови у гетьмана з Виговським (с. 567), відомости Лупула і Ракоція (с. 568), відправа Матвеева і Фомина (с. 568). Посольство Ладиженского, царська грамота з 22 с. червня, що Україна приймається під царську руку (с. 568—9). Народа в сій справі старшини при кінці липня (с. 570), справа молдавська і кримська (с. 570—1).

Другий похід Тимоша на Молдаву і похід короля на козаків: нова утеча Лупула з Молдаві (с. 570—1), прохання помочи у козаків (с. 571), Лупул у гетьмана (с. 572), що було в сій справі на раді (с. 572—3), підготовка нового походу (с. 573), прикровенні форми української і польської інтервенції в молдавській справі (с. 573—4). Король у Львові,

«Львівська Комісія» (с. 574), арештованне Ждановича і тов. (с. 575), король вирікається Лупула всупереч бажанням Я. Радивиля і скликає посполите рушення на козаків (с. 575-6), спілка з Ракоцієм проти Лупула і козаків (с. 577), маскування сеї акції перед цісарем і Портою (с. 577—8), висилки польського війська на Молдаву в формі добровольців (с. 578). Ракоцій розриває з козаками (с. 579). Виїзд Тимоша в похід (с. 580), його марш під Сучаву (с. 580—1), реляція воеводи Стефана про сей похід (с. 581), оповідання М. Костина (с. 581—2) і Павла з Алепа про облогу Сучави (с. 582—3). Тяжке становище обложених (с. 583). Татари покидають Тимоша (с. 584). Вісти про гетьмана (с. 584).

Кінець Тимоша: заінтересованне його особою (с. 584—5), оповідання про його розвустні потяги (с. 585), романтичні історії про його смерть (с. 586), козацькі оповідання про людську зраду (с. 587), різні варіанти про обставини в яких Тиміш згинув (с. 588), відзиви і характеристики (с. 588—9), докладна дата смерти (с. 589). Залога борониться далі (с. 589—90), Федорович наступник Тимоша в командуванні (с. 590), наближенне гетьмана (с. 591), Лупул побивається про врятованне залого (с. 592). Король добивається капітуляції—місія Маховського (с. 592—3), умова капітуляції (ст. 593). Поляки не додержують умови (с. 594), коваки виходять на Україну з тілом Тимоша (с. 594—5), доля Лупулової дружини (с. 595) і Лупулових скарбів (с. 596—7), поголоски на Кондрацького (с. 596), арешт Лупула ханом (с. 597), жалі Я. Радивиля на такий фінал справи (с. 597-8), трагічний кінець Федоровича (с. 598—9), похорон Тимоша (с. 599), Павло Алепський описує його гробовець і долю його вдови Роксанди (с. 599—600), Роксанда в Рашкові (с. 600), її листи до царя з рр. 1660 і 1664 (с. 600—1).

VI. Українсько-московське порозумінне і московсько-польський розрив. Осіння кампанія 1653 р. і Жванецьке замирення . . с. 609—727

Козаччина по молдавським краху потребує московської помочи (с. 609), московський уряд схиляється до інтервенції—проект резолюції 25 с. с. травня (с. 610), вагання і відкладання (с. 611), погрози гетьмана і царські запевнення—місія Ладигенського (с. 611—2), посольство Яцкевича і Абрамовича (с. 612), їх оповідання про ситуацію—серпень 1653 (с. 612—3), лист гетьмана до царя 9 (19) серпня (с. 613—4), піддячий Ів. Фомин у гетьмана (с. 615), гетьман плянує кампанію на Білоруси (с. 616), одпуск Фомина (с. 617), гетьман виходить в похід під Борок (с. 618).

Посольство Репнина і тов. (с. 619), перша конференція, 2 серпня (с. 620), експозе московських послів (с. 621), релігійні утиски—польські комісари їх заперечують (с. 622), мотив арендовання церков Євреями (с. 623—4). Конференція 6 серпня—відповідь короля щодо Хмельницького (с. 624), про побісурмененне Хмельницького (с. 624—5). Конференція 8 серпня—дискусія на релігійні мотиви (с. 626), про зборівські постанови (с. 627—8), проект посилки до Хмельницького (с. 629—30). Конференція 9 серпня (с. 631), реляція про козацьке посольство в Стамбулі (с. 632); чи був під Зборовим договір? (с. 633); польські закиди за перепу-

щенне козацького війська через Брянщину (с. 634). Конференція 15 серпня (с. 635), посли не хочуть посилати до Хмельницького (с. 636). Прощальна авдієнція (с. 637) і виїзд послів (с. 638), королівське «одвітне письмо» (с. 639); ще раз про побусірменення Хм-го (с. 640—1).

Московський уряд приймає Запорізьке військо під царський протекторат — відправа Яцкевича і Абрамовича (с. 642), посольство до гетьмана Стрешнева і Бредихина (с. 643), місія Л. Капусти (с. 643—4), поворот великих послів (с. 644), земський собор «в литовській і черкаській справі» (с. 645), експозе (с. 645—7), ухвали 1 (11) жовтня (с. 648), великі посли на Україну (с. 649), проголошення війни з Польщею 2 н. с. листоп. (с. 650).

Похід короля на Україну: польське військо під Глинянами (с. 650), пляни і наради (с. 651), похід під Галич (с. 652), «вісти з України», вересень 1653 (с. 652—3), похід під Камінець (с. 653), вагання в королівській квартирі—вісти з Молдавії (с. 654), про Хмельницького (с. 655), його посольство з-під Борку (с. 657), листи з 7 і 8 вересня (с. 657), мотиви сєї «стратегєми» (с. 658).

В квартирі й армії Хмельницького—оповідання сучасників (с. 659), опозиція походів (с. 659—60), посольство Капусти (с. 660—1), вичікування хана (с. 661), прихід хана і відновлення договору (с. 662), шитанне про ясир (с. 663), хан домагється підданства Хм-го (с. 664), плян походу (с. 664—5), відомість про смерть Тимоша (с. 665).

Похід польського війська—вісти про козацьке військо (с. 666), ухвала йти в глибину України (с. 667), марш на Браслав (с. 668), тривожні вісти з Молдавії і повороту до Камінця (с. 669), польський табор під Жванцем (с. 670). Гонець Вонифатєв (с. 671), його вісти (с. 672), відомости в польським таборі (с. 673), оповідання татарських бранців з 2-ої пол. жовтня (с. 674), татарські пустошення (с. 674—5), зносини з Ракоцієм і Стефаном (с. 675), посольство Млоцького до царя (с. 676). Хан під Баром (с. 675—7), небезпека бльокади (с. 677—8), пляни хана (с. 678). Московські посольства Стрешнева і Бредихина на Україні (с. 678), стріча в Чигрині (с. 679), неможливість пропустити до гетьмана (с. 679—80), вісти зібрані ними: похід гетьмана і смерть Тимоша (с. 680—1), пустошення Західньої України (с. 681—2), невдоволенє козаків з гетьманських поступок Татарам (с. 682), листи гетьмана і Виговського (с. 683—4). Прихід великих послів, тривога в Чигрині (с. 685). Даремні силкування Стрешнева прихати до гетьмана (с. 686), його побут в Умані (с. 687). Вісти Бутурлина (с. 688), Ів. Федорович відряджений для зв'язку (с. 689), лист гетьмана з-під Бару 8/18 листопаду (с. 689—90). Відомости з козацького обозу для внутрішнього розповсюдження—про замирення з корол. (с. 690—1) реляція Виговського з-під Гусятина, 30 листоп. (с. 692).

Жванецьке замирення—українська записка (с. 693), оповідання Виговського Стрешневу (с. 694—6), оповідання гетьмана (с. 697), що говорився в війську (с. 698). Польські оповідання (с. 699), вигадка про погром козаків і смерть Хмельницького (с. 699—700), тяжке становище польського війська і його розклад (с. 700—1). Візит цар початок до

переговорів (с. 701), оповідання «Нарративи» (с. 702—3), листування (с. 703—5), погром Поляків під Гусятином (с. 706), перші переговори, поч. на грудня (с. 707—8), перший з'їзд комісарів 13 грудня (с. 709), закінчення польсько-татарських трактатів (с. 710), масовані умов замирення (с. 711—2), дійсні умови (с. 712—3), відновлення Зборівського трактату (с. 713—4), польській дозвіл на ясир (с. 714), його затанення (с. 715), заходи Хм. против загонів (с. 716).

Неясности утворені замиренням по українській стороні (с. 717), суперечні представлення гетьман. уряду (с. 717—8), неясні відносини до Криму (с. 718), пояснення гетьмана і Виговського (с. 719—20). Кінець небезпеки (с. 720). Побутові подробиці в звідомленнях Стрешнева—Брединина (с. 721), листування з ними гетьмана і Виговського (с. 722—3), чигиринські авдієнції (с. 723—4), плани війни з Польщею (с. 725), перспективи прилучення Білоруси (с. 720 і 725), відправка Стрешнева (с. 726). Цар виповідає Польщі війну через Млоцького (с. 726—7).

VII. Переяславська умова . . . . . 728—869

Місія Бутурлина на Україні—його подорож і причини затримання на границі (с. 728—9), Федоренко привозить розпорядження гетьмана—з'їхатися в Переяславі (с. 729), вісти про замирення гетьмана з королем (с. 730). Стрїча в Переяславі (с. 731), церковно-ритуальні підчеркнення і їх політичне значіння (с. 732), останні інструкції Бутурлину (с. 733), приїзд на границю воеводів з військом (с. 733—4).

Переяславська умова—приїзд до Переяслава гетьмана і старшини (с. 734), питання про присутність Богуна (с. 735), делегації полків (с. 736). Велика Рада 8 (18) січня (с. 737), урочиста авдієнція (с. 737—8), гетьман ставлять умови (с. 739), старшина жадає присяги послів за царя (с. 740), присяга гетьмана і старшини (с. 741), передача інсигній (с. 742), домагання гарантійної хартії (с. 743), депутація шляхти у Бутурлина (с. 744), прощальна авдієнція (с. 744). Висилка стольників і дворян в полки (с. 745—6), Бутурлин у Києві (с. 746), інцидент з митрополитом (с. 747), Бутурлин в Ніжині (с. 748) і Чернигові (с. 749), вісти ним зібрані (с. 750).

Інтерпретація Переяславської умови—московські тенденції (с. 751), становище української сторони (с. 752), питання про присягу в літературі (с. 752—3), полеміка Карпова з Костомаровим (с. 753—4), «договір» чи «пожалування»—погляди дослідників (с. 755—6), умовність переяславського акту (с. 756), гарантії договору (с. 757), розбіжність позицій московської і української (с. 758). Переговори з московськими послами в Переяславі (с. 759), питання будучих взаємин (с. 760—1), фрагментарність московських звідомлень (с. 762), питання про доходи, ролю московських воевод і т. ин. (с. 763), неповнота відомостей (с. 764), невитриманість державної лінії з української сторони (с. 765—6).

Вражіння від переяславського акту—оповідання Криницького (с. 767), Єрліча (с. 768) і чорнобильського протоппа (с. 769). Поголоски про московську протекцію й її перспективи—реляції Павші (с. 770—1), вісти молдавського воеводи (с. 772), стар. Тишкевича (с. 773), поголоски Голінь-

ского (с. 774), Бізачіони (с. 774—5), *Theatrum Europaeum* (с. 775—6). Московська перепись і викликана нею тривога (с. 776—7), наради старшини в Корсуні і Чигрині (с. 778—9). Заходи Польщі в Царгороді і Криму, зокрема против московського протекторату над Україною (с. 779—81), контр-маневри українського уряду (с. 781), оцінка української політики супроти Порти в літературі (с. 782—3).

Підготовка посольства до Москви—вироблення петиції до царя в лютім 1654 (с. 782—3), текст петиції (с. 783—8), її безсистемність—очевидні наверствовання (с. 789), пережитки «військових ординацій» і плян васальної держави (с. 789—90), пункти подиктовані стратегією моменту (с. 791), справа платні (с. 791—2). Грамота гетьмана цареві, 17 (27) лютого (с. 792—4), рекомендація переяславської депутації (с. 794). Склад посольства (с. 795). Місія стольника Полтева (с. 796) і прихід до Києва воєводів (с. 796—7), їх інструкція (с. 797—8), конфлікт з митрополитом з приводу ґрунтів для фортеці (с. 799), воєводи апелюють до старшини (с. 799—800), становище гетьмана (с. 800—1).

Московські переговори—приїзд і вступна авдієнція 13 (23) березня (с. 801), перші переговори (с. 801—2), редакції переговорів (с. 802), справа воєводів (с. 803), заграничні зносини (с. 804), загальні вільности (с. 805), справи військові (с. 805—6), «уходи» (с. 807), стратегічні завдання (с. 808). Царські резолюції (с. 809). Додаткові прохання (с. 810), одпуск послів 19 (29) березня (с. 811). «Статті Б. Хмельницького»—стан питання в літературі (с. 812—3), текст в 11 пунктах як найбільш правдоподібний (с. 814—9). Царські жалувальні грамоти (с. 820), привилей війську (с. 821—3), привилей шляхті (с. 824—5), надання гетьманові (с. 826), грамоти Богдановичу і Тетері (с. 827), грамота про митрополита й інші (с. 828—9).

Остороги царському урядові:—гонць Литви ненко (с. 829), «прелесні листи» прислані цареві з Фил. Горкушею (с. 830), грамота гетьмана 21 березня (с. 831), грамота Радвила і королівський універсал (с. 832—3), польські заходи коло Богуна (с. 832—3), ґасло нарушення прав царгородського партіярухату (с. 834). Нервові настрої в Чигрині—паказ Горкуші (с. 835), листи Богдановичу і Тетері (с. 835—6), остороги перед незадоволенням війська (с. 836—7). Московський уряд іде на поступки—царські грамоти 12 (22) квітня (с. 837—8), перепись українських доходів відкликується, доходи полишаються в розпорядженню гетьмана (с. 838—9), грамоти Виговському і Богунові (с. 840—1).

Петиції переяславських і київських міщан—московська політика супроти міст (с. 842), принципіальна вага її (с. 843), інформації дані переяславськими депутатами—жалі на козацьке правління (с. 844—5). Супліка київської громади (с. 846—7), царські привилей м. Києву (с. 848—9), пояснення царського уряду, як прийнято під царську руку «Малу Росію» (с. 849), виключування козацтва з міських відносин (с. 850—1), удар українській державності (с. 852).

Потвердження прав духовенства—конференція митрополита з старшиною в Чигрині, в травні, про відносини до Москви (с. 853), справа підпорядкування московському

патріярхові (с. 853—4), податність у сій справі козацьких кругів і тверде становище духовенства (с. 854—5), донос черця Рафаїла на митрополита (с. 855—6), пізніший арешт Криницького (с. 856), гетьманські рекомендації делегатам духовенства—хронологічний реєстр актів (с. 854—5), листи гетьмана до царя і патріярха (с. 856—7), клопотання Виговського за Брацький монастир і школу (с. 857—8), супліка митрополита (с. 858), постулат церковної автономії (с. 859—60), обмінненне світського духовенства (с. 860—1). Духовна депутація перед царем (с. 861). Чолобитня Гізея (с. 862). Справа відбирання церковних земель від козаків (с. 863). Царські грамоти духовенству 11 (12) липня (с. 864—5).

Загальні підсумки договору (с. 866), фактична повнота української державности (с. 866—7), правно-державні кваліфікування українсько-московських взаємовідносин (с. 867), тенденції Москви (с. 868), тактичні помилки старшини (с. 868), розбіжність обох сторін в дальших плянах (с. 869).

VIII. Воєнні операції і дипломатичні переговори 1654 року . . . 870—965

Силкування Польщі вернути собі Україну—варшавські наради над наслідками переяславського акту (с. 870—1), боротьба з опозицією паралаіає енергію уряду (с. 871—2), королівські універсали до укр. людности (с. 872), мобілізація і наступ на Полілля (с. 873), наступ на Сіверщині і на Волині (с. 87—45) Геликодній рейд на Браславщині (с. 876), марш кор. гетьмана під Прилуку (с. 877), напад на Бушу (с. 878), наступ на Браслав і Винницю (с. 879), марш на Умань (с. 880), невдалий приступ (с. 881), відступ на Браслав під Красне (с. 882). Тривога на Україні (с. 883), невдоволенне з кампанії в Польщі (с. 884), пляни мирної інтриги (с. 885), переговори Хм. з Радивилом через Антона Ждановича і тов. (с. 885—6), місія Якимовича (с. 886—7).

Дипломатичні зносини весни і літа 1654: заходи в Криму (с. 887), посольство Савича (с. 887—8), лист гетьмана 16 квітня (с. 889—90), лист до візиря (с. 891), хан домагається розриву з Москвою (с. 891—92), гетьман домагається помочи хана проти Польщі (с. 892), місія Яскульського (с. 892—3 і 893-4). Становище Порти (с. 893), козацьке посольство у султана (с. 894), турецьке посольство у гетьмана (с. 895), директиви ханові (с. 895—6), посольство хана до гетьмана (с. 896), авдієнція у гетьмана 9 (19) травня (с. 897), домагання хана (с. 898), перспективи походу на Москву (с. 898—91), небезпечні для козаччини наслідки її союзу з Москвою (с. 899—900). Московські пляни на Румунські воеводства (с. 900—1), посольство Самарина (с. 900—1), дволична політика воеводи Стефана (с. 901—2), посилка в сій справі дяка Перфирьєва до гетьмана (с. 902) Політика мунтянського воеводи (с. 903). Відновленне зносин України з Ракоцієм (с. 904), політика Ракоція— його посольство па сойм й переговори з Радивилом в квітні (с. 904—5).

Московський наступ на Польшу: підготовка і пляни операцій, весна 1654 (с. 905—6), посольство Пузилевича від польських маїнатів до московських бояр (с. 906), московська відповідь (с. 906—7), відозва до білоруської людности (с. 907). Похід Золотаренка на Білорусь (с. 908), плян операцій

(с. 908—9), зміни в розпорядженнях (с. 909), посилка з цього приводу до гетьмана підячого Старкова (с. 909), вихід в похід царя (с. 909—10), свідчення царської ласки гетьманові (с. 910), припинення переписи доходів (с. 911); посилка золота війську з Протасьєвим (с. 912), домагання реєстру (с. 913), Старков у гетьмана, 10—12 (20—22) червня (с. 914), зібрані ним вісти (с. 915), перше шведське посольство у гетьмана (с. 916), шведська декларація і відповідь гетьмана (с. 917). Гетьман у Києві—конференція з воеводою А. Бутурлиним (с. 918), лист до царя з Якименком 1 (10) липня (с. 918—9), посольство до Донців Сухині (с. 919). Смерть хана (с. 920), посольство до Криму і Царгороду (с. 921). Посольство Чоґ'ля від молдавського воеводи (с. 922), посольство мунтянське (с. 923).

Українсько-московська кооперація—літо—осінь 1654 р.: царське золото в війську (с. 924), клопоти з роздачою (с. 924-5) побоювання в справі реєстру (с. 925), посольство Положного (с. 925—6). Гетьманські реляції з серпня (с. 927), козацькі під'їзди і морські походи (с. 928). Операції на Білорусі (с. 929), Золотаренко і його штаб (с. 929—30), їх тактика (с. 930), поширювання козацької території (с. 931), здобуття Гомля, Чичерська, Н. Бихова (с. 932), суперництво з Поклонським (с. 933), Филімонович остерігає Могилівців від Москви (с. 934), вербованне до козацького війська (с. 935), домагання Золотаренка (с. 936). Наказ гетьманові йти під Луцьк (с. 937), гетьман у Києві, в серпні 1654 (с. 938), вісти Тафларія—про зносини митрополита з королем (с. 939). Посольство Строскула (с. 940). Посольство Ржевського, гетьман отягається від походу під Луцьк (с. 941), Ржевський перекоує його (с. 941—2); відомости зібрані Ржевським (с. 942—3), Молдавія, Мунтяне, «Сербські капитани Мунтянської землі» (с. 944), донські походи на море (с. 944-5), лист гетьмана до царя 4 вересня (с. 945). Посольство Данила Виговського (с. 946), царські надання родині Виговських (с. 947).

Похід гетьмана на Волинь з А. Бутурлиним—марш під Бердичів (с. 947), реляція з Як. Сомченком, 15 (25) вер. (с. 948), царське потвердження походу (с. 949). Присилки Радвила—Жданович з Куніцким (с. 950), гетьман висилає Ждановича до царя (с. 951), наказ Ж-чеві (с. 952), вісти під'їздів (с. 952—3), плян морського походу (с. 953). Бунти й еміграція—гетьман прохає наказів пограничним воеводам, щоб своєвільників не приймали, а повертали назад (с. 953—4). Гетьман припиняє похід і повертає під Білу Церкву (с. 954), легкодушні розпорядження царського штабу (с. 954—5), посольство Клиші—реляції з 22 жовтня (с. 955). Посольство до Ракоція (с. 956). Посольство від нового хана (с. 956—7), його ультиматум гетьманові, коли він не відстане від Москви (с. 957), відповідь гетьмана з Корсуня 29 жовтня с. с. (с. 957—8), перспектива війни з Кримом (с. 958), посольство до царя Кондратенка в справі помочи на Татар (с. 958—9), під'їзд Браславського полку і експедиція гори Припеттю (с. 959). Інструкція Кондратенкові і тов. (с. 959—60). Друге посольство на Дін Сухині (с. 960—1).

Закінчення операційного року на Білорусі— царська грамота з Сомченком 14 (24) жовт. (с. 961), пояснення чому Трубецькій не пішов на Луцьк (с. 961). Золотаренко в царській ставці (с. 962), його побажання (с. 962—3), наданне йому Батурина і потвердження прав м. Ніжина (с. 963), промова М. Филімоновича до царя в справі визволення Малої Русі від Поляків (с. 963—4), царський обіжник до козаків (с. 964), додаткові прохання—м. ин. соли (с. 964-5), ілюстрація економічних ускладнень через ускладнення політичні (с. 965).

ІХ. Панорама тогочасної України. Загибель Браสลавщини. Дрижипільська кампанія та її епілог (січень-червень 1655) . . . . 966—1090

Подорож антиохійського патріярха Макарія через Україну в 1654 і 1656 рр., описана його сином архидияконом Павлом (с. 966), рукописи і видання (с. 967—8), вражіння від України (с. 968), патос визволення, що відбивається в оповіданнях Павла (с. 969). Що чув Павло на Україні про її визволення (с. 970—1), лядська неволя (с. 971), визвольна боротьба (с. 972), криваві жертви України (с. 973), маса вдів і сиріт (с. 973—4), популяційна енергія (с. 974—5), добробут і господарність (с. 975), ентузіастичні відзиви про козацтво (с. 976), культурна енергія (с. 977), будівництво (с. 978), приватні мешкання (с. 979), заможність людности (с. 980), сади (с. 981), сільське господарство (с. 982), водне багатство дивує Араба (с. 983), скромність і повздержність побуту (с. 984), суворість і аскетизм в виконуванні церковних обрядів (с. 985), надмірність монастирських богослужень (с. 986).

Панорама місць: гетьманська квартира в Богуславі (с. 986-77), характеристика гетьмана (с. 988), патріярх у гетьмана (с. 988-9). Київські вражіння— їх односторонність (с. 989), дорога від Василькова— по печерських маєностях (с. 989-90), печерські володіння (с. 990), Печерський монастир і його братія (с. 990—1). церемонія стрічі і трапеза (с. 992), київське мистецтво (с. 992), келії архимандрита, дзвіниці, печері (с. 992—3), жіночий монастир (с. 993—4), лаврська друкарня (с. 994). Візита митрополита (с. 994), митрополіччя і лаврські слуги (с. 994), урочиста служба на Петра-Павла— побутові подробиці (с. 995), Св. Софія (с. 996). Стріча з Данилом Калужером (с. 997). Завваження про сучасне київське малярство (с. 997—8 і 999). Михайлівський монастир і московська фортеця (с. 998). «Місто Київ»— Поділ (с. 998-9), Дніпро і торгівля (с. 999). Розгрішальні листи (с. 1000). Портрети патріярхів, що відвідували Київ (с. 1000—1). Монастир Пустинного Миколая (с. 1001). Видушицький монастир (с. 1002).

Інші міста України: Умань (с. 1002), Богуслав, Турпіль (с. 1003). Прилука, став і лазня (с. 1004), Густинський монастир (с. 1005), чернечий режим (с. 1006), монастирська всеночна (с. 1007). Прилуцький ярмарок (с. 1007-8). Переяслав (с. 1008), Чигирин (с. 1009), гетьманська резиденція (с. 1009—10), Суботівський двір (с. 1010—1), гробовець Тимоша і його вдова (с. 1010).

Дещо з московської переписи 1654 р.: Біла Церква, Ставище, Лесевичі, Боярка, Фастів (с. 1011), Бозів.

Бахмач, Конотоп, Батурин, Сосниця, Мена (с. 1012), Новгород Сіверський, Стародуб (с. 1013).

Загибель Браสลавщини: польський наступ на Україну в жовтні 1654 (с. 1013), польські сили (с. 1013—4), збори під Шаргородом (с. 1014), облога Буші—оповідання Коховського (с. 1015), реляція Чарнецького (с. 1015—6), капітуляція Тимонівки (с. 1016), наступ на Браслав (с. 1016—7), прихід татарських передовиків (с. 1017), бої під Браславом (с. 1017—8), вихід козаків з Браслава (с. 1018), Менґлі-ґзрай просить почекати (с. 1018), король відкликє Потоцького (с. 1018—9), його реляція королеві (с. 1019). Різдвяний спочинок (с. 1019—20). Польський двір повідомляє дипломатичних представників, що Браславщину опановано (с. 1020).

Пасивність гетьманського осередку (с. 1020), його інформациі (с. 1020—1), м. ин. послові Тургеневу (с. 1020—1), Тургенев в Чигрині 14 листопаду, розмови з Виговським (с. 1021), авдієнція у гетьмана (с. 1021—2). Зіосини з молдавським і мунтянським господарем і з Ракоцієм, посольства Лисовця і Креховецького (с. 1023), Гетьман нагадує, як його підвели з Трубецьким (с. 1022), Тургенев описує приїзд Золотаренка, наздогад гетьманові (с. 1022), висилка до Криму Устокасимова (с. 1022), лист гетьмана до царя 20 н. с. листоп. (с. 1023),

Вихід гетьмана під Корсунь і Білу Церкву (с. 1023—4), довге стоянне з А. Бутурлиним під Б. Церквою (с. 1024), посольство до царя Андрієнка—щоб прискіпити прихід Шереметева (с. 1024—5), листи гетьмана до Шереметева з принаглюваннями Ф. Бутурлина до помочи і відомостями про польський наступ (с. 1025—6). Царський лист з Ждановичем—запевняє, що Шереметеву наказ дано (с. 1027), але бажано мати компенсацію в козацькім війську (с. 1028). Посольство в сих справах Матвеева з Клишею (с. 1028—9), авдієнція 6 (16) січня (с. 1029); невдоволенне гетьмана з кунктаторства Шереметева (с. 1023—9), пляни весняного наступу на Польщу (с. 1030) і на Крим (с. 1031); докір гетьманові, що дав на знищенне Браславщину (с. 1031—2). Цар хоче зробити Київ своєю столицею для кращої оборони України від Порти (с. 1032). Московські пляни інтервенції в балканських справах (с. 1032—3). Проект організації салдацького війська на Україні і заведення царських воеводів по городах (с. 1033), завваження про нельояльну поведінку духовенства (с. 1034). Прихід Шереметева і відправа Матвеева (с. 1035).

Држіпільська кампанія: новорічні польські операції (с. 1035), карна експедиція Д. Вишневецького до Бершадського ключа (с. 1036), людність збирається до оборони в Демківці (с. 1036—7), ватага Тетері (с. 1037), облога і здобутте Демківки (с. 1038), різня і утеча людности «до Дніпра» і на Волощину (с. 1039—40.) Прихід передової орди з Камачбетом і Менґлі-герасм (с. 1040), воєнна нарада в Ободівці (с. 1040—1); брак відомостей про Хмельницького (с. 1041). Похід на Умань (с. 1041—2), вступна розвідка під містом (с. 1042), вісти про зближенне Хмельницького (с. 1042), марш назустріч йому—Хмельницький під

Охматовим (с. 1043), облога Охматова (с. 1043—4), козацьке військо на Дріжиполі (с. 1044), битви 29—30 н. с. січня (с. 1045), розходження в оцінці вислідів відзив Чарнецького (с. 1046), оповідання Самовидця (с. 1046—7), блокада козацького табору (с. 1047), оборонний відступ козацького війська (с. 1047), абстиненція Татар (с. 1047—8), битва під Охматовим (с. 1048), Хмельницький відступає (с. 1048), еміграція людности (с. 1048—9), «дріжипільські, козаки» за московським кордоном (с. 1049).

Останнє знищення Браสลавщини: Потоцький вертає до дому, здаючи командування Лянцкоронському (с. 1049). Военні пляни—проект спустошення Київщини (с. 1049—50), Татари отягаються від дальшого походу (с. 1050). Прихід головної Орди не на війну, а для прогонування і здобичі (с. 1050—1). Пустошення Браславщини (с. 1051—2), збирання ясиру для Татар (с. 1052), звідомлення Лянцкоронського (с. 1053—4). Рейментарування Тишкевича і його реляції (с. 1054—5), головна орда відходить (с. 1055), клопоти з тими що лишилися (с. 1055—6), провіянтованне і збирання ясиру (с. 1056—7), польське військо роз'їздиться (с. 1058), закляпки Татар на нову війну (с. 1059), оцінка кампанії сучасниками (с. 1059—60) і в повішій історіографії (с. 1060).

Політика українського уряду— його дивна пасивність і кунштаторство (с. 1061), маскування понесених утрат— оповідання Півла Алапського (с. 1061). Козацькі війська займають опорожену Поляками зону (с. 1061—2), диверсія на татарські й турецькі володіння (с. 1062). Дипломатичні зносини—пересилки з Ракоцієм (с. 1062—3), становище Порти—можливий вплив її на відступ Орди (с. 1063), заходи її коло полагодження відносин між Україною і Кримом (с. 1064), казаське посольство до Царгороду (с. 1064—5), заходи кримських приятелів України—лист Карач-мурзи до гетьмана (с. 1065—6). Блокада Криму (с. 1067—8). Пляни наступу на Польшу—реляція цареві з Богуслава, 4 березня (с. 1068—9). Посольство Москаленка (с. 1068—9), посольства Яковенка і Томиленка (с. 1070—1071), пляни калмицького наступу на Крим (с. 1071—2) і повної блокади Криму (с. 1072), царська згода на операції і висилку нових сил на Україну (с. 1072—3). Посольство Климьтенка—гетьманський лист 2 квітня (с. 1074).

Українсько-московські розходження і польські залицання: лист до гетьмана від Тишкевича (с. 1074—5), посольство від Ракоція—Ст. Люц (с. 1076). Ситуація на польсько-українським фронті в квітні—свідчення бранців і післанців (с. 1076—7), післанці валаських повстанців у гетьмана (с. 1077—8), Москва не пропускає Данила з Швеції до гетьмана (с. 1078), Данило добивається таки до гетьмана (с. 1079). Шведський король виповідає війну Польщі (с. 1079), посольство Бурлія (с. 1079—80), цар не пропускає його до Швеції (с. 1080—1). Напруження на Білорусі (с. 1081), Поклонський відступив під Москви (с. 1082), його листи до козаків (с. 1082—3), листи від Радивиля (с. 1083), агітація Теодосія Василевича (с. 1084). Трівга в Москві—цар домагається присилки митро-

полита (с. 1085—6), київські конференції з митрополитом (с. 1086) і рада в Корсуні (с. 1086—7), листи гетьмана і Виговського до Золотаренка (с. 1087—8). Прихід В. Бутурлина (с. 1088), з'їзд у Києві (с. 1088—9), армії сходяться під Білою Церквою (с. 1089), похід на захід, 1(11) липня (с. 1090).

X. Похід на Галичину 1655 р. Проблема Західньої України, справи Білоруської аймацчини і української еміграції (весна 1656) . . 1091—1231

Польські проби порозуміння з Козаччиною і заходи щоби підняти на неї Орду—королівський універсал до старшини і чергі (с. 1091—2), невдоволене соймових станів з королівських обіцянок (с. 1092—3), соймова комісія в козацькій справі (с. 1093), інструкція комісарам, кінець червня (с. 1094), умови замирення (с. 1094—5), місія Федора Виговського (с. 1096). Мізерний стан польської армії (с. 1097), заходи коло позискання помочи Порти і Орди (с. 1097). Козацький уряд перебиває ці заходи дипломатичними і воєнними засобами (с. 1097—8), козацьке посольство в Царгороді (с. 1098), Порта забороняє ханові воювати козаків (с. 1099—1100), хан настоює на поході (с. 1100), Орда рушає на козаків, серпень 1655 (с. 1101).

Львівський похід і початок шведсько-українського союзу: вісти з походу—гетьман під Баром 15 липня (с. 1102), облога Гусятина (с. 1103), конфлікт з Бутурлиним (с. 1103—4), козацьке військо під Камінцем (с. 1104), посольство від шведського короля і Ракоція у гетьмана (с. 1105), переговори з Ракоцієм і обома господарями (с. 1106), початок воєнної кооперації (с. 1107), українсько-шведська військова конвенція—м. вересень (с. 1108), зносини з Шведами Золотаренка (с. 1110), Москва маніфестує свої претензії на Білорусь і Поділлі—нові царські титули (с. 1111—2), історія титулу «Малой і Білої Русі» (с. 1112), політичні наслідки сеї маніфестації (с. 1113).

Підо Львовом: похід з-під Камінця (с. 1113—4), здобуття Ягольниці і Підгайців (с. 1114), битва під Городком (с. 1115), облога Львова (с. 1116), лист гетьмана до магістрату (с. 1116), перша депутація магістрату у гетьмана (с. 1117), розмови (с. 1118), друга депутація (с. 1118—9), наступ 8 жовтня (с. 1120), умови капітуляції поставлені гетьманом (с. 1121), дальші переговори і порозуміння (с. 1122—3), переговори з губернатором Гродзіцким (с. 1124), плян козацького протекторату (с. 1124—5), козацьке військо вступається з-під Львова (с. 1125—6). Козаки в Люблині (с. 1126), реформи переведені на користь укр. людноности (с. 1127), непорозуміння з московськими воеводами (с. 1128).

Політичні розходження і перспективи—питання про підданне на імя царя чи гетьмана (с. 1128), пляни старшини (с. 1128—9). Відносини шведські (с. 1129—30), иляни боротьби з мусульманським світом (с. 1130), неприхильне становище Шведів до казацьких домагань (с. 1131). Опортунізм супроти Польщі (с. 1132), посольство Любовіцького (с. 1133), байка Б. Хмельницького (с. 1134), реверанси королеві (с. 1135), політична програма Козаччини (с. 1136). Турецьке посольство Шагіп-аги (с. 1137), наступ хана (с. 1137—8).

Відновлення договору з ханом під Озірною: реляція Бутурлина (с. 1138), козацький дневник (с. 1139), звідомлення Яскульського (с. 1139—40), татарські оповідання (с. 1140), битва під Озірною 18 листопада (с. 1140—1), освітлення II у мемуаристів і істориків (с. 1141—2). Переговори гетьмана з ханом (с. 1143—4), їх замирення (с. 1144—5), з'їзд гетьмана з ханом (с. 1146), неясности в літературі про умови замирення (с. 1147—8), дійсний характер договору 22 листопада (с. 1148—9).

Експедиція в Припетське Полісся—реляція Волконського (с. 1150—1), роля москов. війська (с. 1151), польські звідомлення (с. 1152).

Події на білоруським фронті: тактика Золотаренка (с. 1152—3), поширення козацького протекторату (с. 1153), невдоволення царського уряду (с. 1153—4), Золотаренко в ставці, в червні 1655 (с. 1154—5), його бажання і царські резолюції (с. 1155), смерть Золотаренка (с. 1156), його страшний похорон—легенди на сю тему (с. 1157); вага сеї втрати для козаччини (с. 1157—8). Нечай наступник Золотаренка—«полковник чауський і новобихівський» (с. 1158—9).

По львівським поході—посольство Половця (с. 1159). Виговський у Бутурлина в Білій Церкві (с. 1159—60), вісти з грудня (с. 1160), сеунч Батурлина (с. 1161), оповідання Павла Алепського (с. 1161—2), опала і смерть Бутурлина (с. 1162). Січневий з'їзд в Чигрині (с. 1163), весілля у гетьмана (с. 1163—4), чигиринські наради (с. 1164), відомости митрополита (с. 1165), новини роменського писаря (с. 1165—6). Проблема Західньої України (с. 1166—7). Справа Білоруської займанщини, московські претензії (с. 1167), організація Козаччини на Білорусі (с. 1167), спроба надання Нечасві Білоруського полку (с. 1168), розходження з Москвою в інших справах (с. 1169).

Дипломатичні перспективи на поч. 1656 р.: поворот до Польщі Яна-Казимира (с. 1169), його надії на гетьмана і хана (с. 1169—70), зносини з гетьманом (с. 1170), інструкція комісарам з січня (с. 1171), лист Виговського до Гродзійського 1 лютого (с. 1172), західне-українські пляни (с. 1173). Зносини з Кримом, посольство Махаринського (с. 1174), лист гетьмана 22 січня (с. 1174—5), посольство Тохтамишаги (с. 1175), лист гетьмана ханові 31 січня (с. 1175), посли козацькі й польські в Криму в лютім (с. 1176—7). Зносини з Швецією—проголоки з посольством (с. 1178), листи шведському королеві і Радзейовському 11 січня (с. 1179), місія Данила до Чигрина (с. 1180), листи шведського короля в лютім (с. 1181), Данило й Грондский в Чигрині, в березні (с. 1182). Зносини з Ракоцієм—його зближення з Козаччиною для операцій в Польщі (с. 1183), місія Люца (с. 1184), здержлива позиція гетьмана (с. 1184—5). Посли молдавські і мунтянські (с. 1185), листи гетьмана і Виговського з квітня (с. 1186), Данило і Грондский у Ракоція (с. 1186—7), посольство Бруховецького у Ракоція (с. 1188), посольство Шебеші до гетьмана (с. 1189), відправа Бруховецького (с. 1190).

Польські і кримські зносини в лютім—травні: місії Любовіцького і Пісочинського (с. 1191), польські відо-

мости з України (с. 1192), король викладає історію переговорів (с. 1193), листи гетьмана і Виговського до короля з березня (с. 1194). Польські заходи коло інформації хана (с. 1095), інструкція Шумовському (с. 1196—7). Субан-ага у гетьмана (с. 1197), козацькі послы у хана в травні (с. 1197—8). Оповідання Рудавського про становище (с. 1199), пляни об'єднання і повної незалежності України (с. 1200).

Українсько-московські напруження—в справі Білоруській: місія Лопухина (с. 1201), розмови з гетьманом 6—12 квітня: московські жалі на поведінку козаків на Білорусі (с. 1201—2), вільне і невільне козацтво людности (с. 1202—3), тортування козаків (с. 1203), гетьман обстоює Козаччину (с. 1204—5). Пропозиція в справі заведення воєводів на Україні (с. 1205—6), справа блокади Криму (с. 1206—7), питання окупації Зах. України (с. 1207). Претензії гетьмана в справі укр. еміграції (с. 1208). Справа українських шинкарів (с. 1209). Слідство в білоруській справі—Жанович і Сивцов (с. 1210). Місія Д. Балабана (с. 1211). Відправа Лопухина (с. 1211). Додаткові московські жалі (с. 1211—2). Посилка до гетьмана Пургомоина (с. 1212), розмови його з Виговським 15 квітня (с. 1213). Дальші московські жалі на Нечая (с. 1214—5). Додаткові накази Лопухину (с. 1216—7).

Святоюрська рада і актуальні питання укр. політики: оповідання Виговського (с. 1217), негативне становище до Польщі (с. 1217—8), розрив переговорів—лист Тишкевича до гетьмана (с. 1219). Відносини шведські й семигородські (с. 1220). Лист патр. Никона до митрополита (с. 1220). Переміна київського воєводи—інструкції новим воєводам 1 (11) травня (с. 1221—2). Слідство в білоруській справі (с. 1222—3), реабілітація Нечая (с. 1224—5), формальне залагодження московських жадань і фактичне захоплення Білоруської Козаччини (с. 1225).

Еміграція і бунти: московська тактика супроти укр. еміграції (с. 1225—6), гетьманські претензії вприводу еміграції (с. 1226), небезпечність її (с. 1227), гетьман просить у царя рішучих директив воєводам (с. 1227—8), дволична політика московського уряду в сій справі—листування в справі торських промисловців (с. 1228), жваве заселення Слобідщини укр. емігрантами в 1655 р. (с. 1229). Гетьманські пляни походу на Слобідщину для розгону еміграції (с. 1229—30). «Великі бунти» козацькі (с. 1229), повстання Грицька Неблядина (с. 1229—30), похід гетьмана на московську границю (1229). Чутки про козацькі бунти з літа 1656 (с. 1231).

XI. «Московська зрада» і нова літа (літо 1656—весна 1657) 1232—1364

Виленьські переговори і їх відгомони на Україні: замирне Москви з Польщею і розрив з Швецією (с. 1232), вона повідомляє про се гетьмана (с. 1233), гетьман відповідає посольством Скоробогатого 7 (17) червня (с. 1233—4), наказ Скоробогатому (с. 1234—5), присилка Кикина з інформацією (с. 1235), посольство Гапоненка (с. 1235—6), бажання війська, що мають бути взяті на увагу при договорі (с. 1236), гетьман остерегає царя від згоди з Поляками

(с. 1236—7), лист його в сій справі до А. Бутурлина (с. 1237). Обурення старшини на зрадливу поведінку Московського уряду (с. 1238), її пізніші згадки про се в маніфісті до держав (с. 1239—40). Польські заходи коло порозуміння з козаками: листи Тишкевича і Лещинського (с. 1240), місія Д. Балабана (с. 1241), одночасно Поляки дискредитують козаків в очах Москви (с. 1241—2), спеціально розкривають зносини Хм. з Шведами і Ракоцієм (с. 1243—4).

Дійсний хід виленських нарад (с. 1244), московський проєкт розмежування 4 жовтня (с. 1245), польські «жонгоцепти» (с. 1245—6), поголоски між козаками про виленські переговори (с. 1246—7), наради старшини з-приводу їх (с. 1247—8), оповідання Яненка Хмельницького (с. 1247) і Ост. Виговського (с. 1247—8), акти виленської комісії отримані старшиною (с. 1248—50), Ост. Виговський про вражіння від них (с. 1250), гнів гетьмана (с. 1251), «московська зрада» (с. 1252—3). Відомости в Москві про сі настрої—посилка Кикина (с. 12), розмова з Ів. Виговським в листопаді (с. 1253—4). Посилка Фомина (с. 1254), лист гетьмана до царя 9 (19) грудня (с. 1254—5), посилка Лопухина (с. 1255), наказ йому (с. 1256).

Білоруська справа—московський уряд нервується поведінкою Нечая (с. 1257), посилка до нього стольн. Леонтєва і дяка Гр. Богданова, в червні (с. 1257—8), стріча Богданова з Скоробогатим (с. 1253), універсали Нечая зібрані Богдановим (с. 1259). Надії Нечая на заховання Білоруської Козаччини (с. 1259—60), розмови з ним Богданова (с. 1260—1), царські докори Нечасві (с. 1260), Нечай вирікається своїх козаків (с. 1261), Нечасві листи до царя (с. 1262—3), цар вибачає Нечасві (с. 1264), Білоруська Козаччина признана царем 14 (24) вер. (с. 1264—5). Нові конфлікти Нечая з воеводами (с. 1265—6), невдалі заходи коли Ст. Бихова (с. 1266), «Новий Могилів» на Лупулові (с. 1267), Старий Бихів піддався па гетьманське імя—реляція гетьмана цареві (с. 1268).

Козацька експансія на півночі: програма коносолідації й вирівняння між білоруської займанщини (с. 1268—9), Слуцьке князівство Радивилів під протекторатом гетьмана (с. 1269), посольство Стефановича від Бог. Радивиля (с. 1270), відомости про протекторат над Слуцьком (с. 1270—1), клопотання гетьмана за вдову Януша Радивиля (с. 1272—3), протекторат Нечая над шляхтою Новгородського воеводства (с. 1273), обсадження бузької і дніпровської дороги для стику з Прусією й Швецією (с. 1274), універсали гетьмана до зах.-укр. людности з нагоди експедиції Ждановича 31 грудня (с. 1274—5), «Старобихівський порт»—гетьманський універсал 15 березня (с. 1275). Козацькі поради білоруській шляхті не триматися царя, а піддаватись гетьманові, справи Котла і Дериглаза (с. 1276—7).

Шведсько-українські зносини, підготовка союзу—надії шведського короля на польську корону гальмують порозуміння (с. 1277—8), листування гетьмана з королем переходять Поляки (с. 1278—9), Данило добився з Чигрина до короля в серпні 1656 (с. 1278 і 1231), його посольське звіттовлення (с. 1282), відомости Ракоцієвих послів про козацькі домагання Руси по Вислу (с. 1282—3), інтриги Рад-

зейовського і його арешт (с. 1283), посольство Тернешільда і Данила (с. 1284), інструкція послам і проект шведсько-українського договору 5 жовтня (с. 1285—6), можливості зв'язані з тим, коли б шведський король став королем польським (с. 1286—7), різні способи розірвання союзу України з Московією (с. 1288—9), постулат повної незалежності України (с. 1289), різні варіанти можливих взаємин України і Швеції (с. 1290—2), Швеція забезпечує собі торговельні дороги через Україну (с. 1291—2), варіанти української державності (с. 1292—3), проекти соціального ладу України (с. 1293—4). Проволока з виїздом послів (с. 1294—5), листи гетьмана королеві з осені 1656 (с. 1296), посилка Велінга (с. 1296).

Підготовка союзу з Семигородом: література (с. 1296), місія Шебеші (с. 1297) інструкція йому, 20 черв. (с. 1298), додаткові уваги (с. 1299), подорож Шебеші з Бруховецьким (с. 1300), *summa legationis* (с. 1300—1), проект гетьманського диліому (с. 1301), бажання повної рівноправності з козацької сторони (с. 1301—2), місія Ковалевського і Груші до Ракоція (с. 1302), звіт про переговори воеводи Стефана (м. 1303). Переговори з Ракоцієм шведських послів в серпні 1656 (с. 1304—5), претенсії Ракоція на українські землі (с. 1306), паралельні переговори з шведськими і українськими послами в Фесварі (с. 1306—7), воєнна конвенція українсько-семигородська (с. 1307), договірний акт 7 вересня (с. 1308), місія Уйлакі до Чигрина для його ратифікації (с. 1309), звіт про нього чигринських переговорів в жовтні (с. 1309—10), обвинувачення на Грушу—його лист до Ракоція (с. 1311). Лист гетьмана до Ракоція (с. 1312), Ракоцій висилає до нього Гентера і Хорвата для координації походу (с. 1312-3). Шведсько-семигородський договір 6 грудня—Ракоцій опротестує уступки козакам (с. 1313), виступає в похід. (с. 1313—4).

Союз з Ракоцієм і спільна кампанія против Польщі—як поясняли її на Україні (с. 1314), пізніші оповідання Ждановича (с. 1314—5), московсько-польське порозуміння як причина (с. 1315—6). Плани прилучення Зах. України (с. 1316). Козацький патронат над Волинню—листування Ст. Святополк-Четвертинського з гетьманом і старшиною в сій справі (с. 1316—7), козацькі «залоги» на Волині, Поділлію і Поліссю (с. 1318). Жданович виходить в похід (с. 1318—9), перешкоди в дорозі—відомости де Нуайє і Кравса (с. 1319—20), похід Ракоція (с. 1320), в Вишкові приймає він козацьке посольство (с. 1320—1), звіт про московського посла Волкова (с. 1321—2), нова асеккурація Ракоція Козаччині—на випадок якби він став королем польським (с. 1322). Перехід через Карпати (с. 1322—3), Ракоцій в Сгрію—чекає козацького віїська (с. 1323).

Дипломатичні справи в січні—лютім: приїзд Лопухина (с. 1323—4), інформації гетьмана (с. 1324), остороги від Поляків (с. 1324—5), пояснення походу Ждановича (с. 1325—6), лист до царя 19 січня (с. 1326). Шведські післанці—Т. Гаршовен (с. 1326—7), Велінг (с. 1327), розмови з Виговським і авдієнція (с. 1327—8). Велінга відправляють з нічим—його пояснення в сій справі (с. 1328—9), пояснення

Виговського і Пуфендорфа (с. 1329—30), справа «Руси до Висли» (с. 1331), посольство Дорошенка до шведського короля (с. 1331—2). Хвилювання короля, його листи з лютого 1657 (с. 1332). Польські посольства—післанець королеви Слоневський (с. 1333), королівський посол Бєльський—його інструкція (с. 1333—4), сприятлива ситуація і важке значіння місії (с. 1335). Посольство до хана—Ромашкевича (с. 1336), до Порти—Яскульського (с. 1337), до паря—Бонковського (с. 1337—8).

Австрійське посередництво для замирення України: австрійські поради замирення з козаками (с. 1338), заходи Лізолі і Радєйовського (с. 1338—9), тривога від шведсько-семигородсько-української ліги (с. 1339—40), пошукування посла в січні 1657 р. (с. 1340), висилають Парчевича і Маріяновича (с. 1340—1), їх подорож через Галичину й Волинь—образи знищення і тривоги (с. 1341—2), дорога по Київщині до Чигрина (с. 1343), авдієнція у гетьмана (с. 1344), множество послів в Чигрині (с. 1345). Ужиток зроблений гетьманом з сього посередництва—посольство Капусти до Царгороду (с. 1345) й інформації московському послові Кикину (с. 1346).

Московські заходи—посольство Кикина до гетьмана і митрополита (с. 1346—7), чутки про смертельну недугу гетьмана й питання наступства (с. 1349), доручення митрополитові заспокоювати старшину (с. 1347), заповідається війна з Польщею (с. 1347—8); як Москва хоче для себе використати похід Ракоція-Ждановича (с. 1348—9). Лист гетьмана цареві висланий з Кикиним (с. 1350), його інформації і пояснення (с. 1351), виправдання походу Ждановича (с. 1352). Поляки дискредитують гетьмана і його інформації перед московським урядом (с. 1353).

Заходи українські: дипломатичний і турнір в Царгороді в травні (с. 1354), козацькі послы у хана в квітні-травні (с. 1355—6), силкування відвернути хана від помочи Польщі (с. 1357), стратегічні заходи для утруднення сього походу (с. 1358—9). Політика гетьмана супроти Польщі (с. 1359), брак відомостей про результати місії Бєньовського (с. 1359—60), що дає звідомлення з царської місії (с. 1360). Вибори Юрка Хмельницького і відправа посольств (с. 1360—1), лист гетьмана і Виговського до короля з Бєньовским (с. 1362—3), результати його місії—польські вісти про неї (с. 1364).

XII. Кінець Хмельниччини . . . . . 1365—1478

Недуга Хмельницького і справа наступства: передчасні вісти про останню хворобу і смерть гетьмана (с. 1365) і заходи Виговського коло булави (с. 1365—6); значіння для дальшої політики України справи його наступства (с. 1366). Повстання на Запоріжжі (с. 1366—7), козацькі низи пориваються на старшину (с. 1367). Рада на провідній неділі (с. 1366 і 1367—8), вибір Хмельниченка як представляв його гетьман і люде (с. 1368), відомости Маріяновича і Лілієкрони (с. 1369), розбіжність в відомостях—освітленне в новішій літературі (с. 1369); як інформовано українську людність—дума про вибір Хмельниченка (с. 1370—2), її пізніші наверствовання (с. 1373). Смерть

митрополита (с. 1373), царя і патріярха не повідомлено відразу (с. 1374), побажання, щоб патріярх приїхав поблагословити нового гетьмана і митрополита, переказане через Коробку (с. 1374—5), лист гетьмана 23 с. с. квітня післаний з ним (с. 1375—6), писаний наказ Коробці (с. 1376—7), і усні інформації ним дані (с. 1377—8).

Українсько-московське напруження—місія Ф. Бутурлина (с. 1378), антипольська тенденція посольства Коробки й інформації через нього дані (с. 1378), Москва не приймає гетьманської політики (с. 1378—9), стримана і неприхильна відповідь царя (с. 1379), польські оскарження на Хмельницького, вісти Шумовського й Ієвлева (с. 1379—80), посилка до Ракоція і Ждановича Ів. Желябужского (с. 1381), дискредитування на Україні гетьманського правління йому доручене (с. 1382), його поведінка доказує се (с. 1382—3), переконання про таку місію на Україні (с. 1383), посольство до гетьмана Матвєєва (с. 1383—4).

Кампанія Ракоція—Ждановича в лютім-квітні: досить сприятливі початки—галицька шляхта зймає нейтральне становище (с. 1384), але Львів поставився відпорно (с. 1385), лист гетьмана до Львова 9 (19) березня (с. 1386). Операції під Самбором і Перемишлем (с. 1387), реляції Штернбаха (с. 1388), сполучення козацького війська з Ракоцієвим і марш на Краків (с. 1389), небезпечні симптоми—безплатність (с. 1389—90), добичницькі походи (с. 1390), грабування і розбої (с. 1390—1), оповідання про нелюдську поведінку (с. 1390—1), шукація козацького протекторату на Волині (с. 1391—2). Сполучення військ шведських з семигородськими й українськими (с. 1392), шведські відомости про них (с. 1392—3), Ференц Трак (с. 1393), Карло Густав шукає козацької підтримки (с. 1393—4), місія Лілікрони для уложення формального ссоюзу (с. 1394), інструкція йому (с. 1394—6), пляни на Крим (с. 1397—8). Місія Шебеші (с. 1398).

Кампанія Ракоція—Ждановича в травні і червні і організація козацького протекторату: перехід на правий бік Висли (с. 1398), приступ до Замостя і здобуття Люблина (с. 1398), капітуляція Берестя (с. 1399—1400), стратегічне і політичне значіння його (с. 1400), конфлікт з московськими претензіями (с. 1400), заходи Ждановича коло організації козацького протекторату в побузьких і припєтських краях (с. 1400—1), нарада пинської шляхти і її «субмісія» гетьманові (с. 1401), акт присяги пинських делегатів в Чигрині 20 черв. (с. 1401—2), асекурація гетьмана пинської шляхти (с. 1403—4), політичне і соціальне значіння сеї пинської конституції (с. 1403—4). Організація козацького протекторату на Поліссю і на Волині (с. 1405), волинська депутація у гетьмана (с. 1405—6).

Крах Ракоцієвої кампанії—відступ шведського короля задля війни з Данією (с. 1406), курфїрст кидає лігу (с. 1407), шведські вербовщики вербують козаків і ин. до шведської армії (с. 1407), розпука і благання Ракоція (с. 1407—8), розклад козацького війська (с. 1408), його бажання вернутися на Україну (с. 1408—9), бунт козаків і марш Ракоція під Варшаву (с. 1409), Немирич вибирається

до гетьмана (с. 1409), капітуляція Варшави, решта шведського війська видає Ракоція (с. 1409—10), Ракоцій кидас Варшаву щоб вертати додому—оповідання бранців про його військо (с. 1410).

Місія Бутурлина і зібрані ню відомості (червень-липень)—розмова з Ост. Виговським в Гоголеві (с. 1411), Бутурлин у Чигрині (с. 1412), перша авдієнція у гетьмана (с. 1412—3), його недуга (с. 1413). Розмова з Виговським про похід Ждановича 15 (25) червня (с. 1413—4). Розмова з Виговським і Юр. Хмельницьким 19 (29) червня (с. 1414—5), відповідь гетьмана на зроблені докори (с. 1415—6)—він обстоює свої права на дипломатичні зносини (с. 1416), авдієнція у гетьмана 19 червня—докори йому за сюз з Швецією і воюванне Польщі (с. 1417), суперечка за воеводів і доходи з України (с. 1417—8), гетьман боронить своєї самостійности в політиці (с. 1418—9). Розмова з Виговським 20 (30) червня (с. 1419—20). Приїзд Лілєкрони і Шебеші—вивіди про них Бутурлина і тов. (с. 1420—1), авдієнція Бутурлина 23 червня (3 липня) (с. 1421—4), згадки про кампанію 1655 р. (с. 1422), жалі на Нечая (с. 1422—3 і 1424), пояснення про вибір Юрка Хмельниченка (с. 1423), справа осель для київських стрільців (с. 1423—4), утечі московських підданих на Україну (с. 1424). Відправа Бутурлина (с. 1425). Відомості про ситуацію, зібрані посольствами—війна і дипломатія (с. 1426—7).

Місія Лілєкрони, Данила і Шебеші: їх приїзд і скептичне становище до них гетьманського двору (с. 1428), перша авдієнція (с. 1428—9), причини фіяска Велінга (с. 1429), з Москвою військо розвивати не хоче (с. 1429—30), але не розірве і з Швецією (с. 1430). Лист бранденбурзького курфюрста привезений Данилом (с. 1431) Відправа послів від господарів і посольство до Царгороду (с. 1432). Звідомленне Шебеші (с. 1432—3), його *summa legationis* (с. 1433), його записки: посольства московські і кримські (с. 1434), плян війни з Туреччиною за поміччю Швеції і Англії (с. 1434), відомості Ждановича (с. 1435), пляни підлу Польщі і козацькі претенсії на землю до Висли (с. 1435—6), посольства шведські (с. 1436), німецьке військо гетьмана (с. 1436—7), підданне Ст. Бихова (с. 1437), відносини польські і кримські (с. 1437), відосини до Москви (с. 1438), козацькі бунти (с. 1438), гнів гетьмана на Виговського за його претенсії на булаву (с. 1438—9), вісти в Запоріжжя (с. 1439), післанець від Раца, втікачі-семени (с. 1439), ще вісти про запорізький бунт (с. 1439—40).

Відкликанне Ждановича і польські пропозиції: незадоволення з Ракоцієвої поведінки—жалі гетьмана перед воеводою Стефаном (с. 1441), вісти про вихід Карла-Густава привезені Беньовским (с. 1442), успіхи Беньовського (с. 1442—3), нова місія його—королівська інструкція 13 червня (с. 1443—4), листи Беньовського до гетьман і Виговського (с. 1444), відповіді їх 9 (19) липня (с. 1445), посольство Тетері до царя—повідомлення про польські віроломства і прохання помощи на Поляків і Татар (с. 1446—7), інформації Тетері (с. 1448), московська від-

повідь (с. 1449), запитання щодо місії Бенъовського (с. 1449), побажання гетьмана, Виговського, Тетері (с. 1450):

Катастрофічний кінець Ракоцієвого походу: наступ хана (с. 1451), козацькі заходи протів нього і хатські проби порозуміння—лист хана 20 липня з-під Шаргорода (с. 1451—2), гетьман кличе в поміч Ромодановського—листи його до Ром. з 3 (23 липня) (с. 1452—4), хан під Камінцем—лист до короля (с. 1454), козацькі застави протів Орди (с. 1455), погром Орди при повороті (с. 1455). Зносини Ракоція з Яном-Казимиром (с. 1455—6). Шведські поради Ракоцієві (с. 1456), похід його до Кракова і відмова козаків (с. 1456—7), перехід за Вислу і марш на Туробин і Замоште (с. 1457—8), листування Ждановича з Замоїським (с. 1458—9), нагінка кінноти Чарнецького (с. 1460), козаки поспішають до дому (с. 1460—1), оповідання Грондського, Янчинського, Пікарського (с. 1460—2), реляція Штернбаха (с. 1461), козаки кидають Ракоція (с. 1462), Штернбах про зраду Угрів (с. 1463), льояльні пояснення козаків на московську адресу (с. 1464), капітуляція Ракоція (с. 1465), його реляція матери (с. 1465), похід хана і погром семгородського війська (с. 1466), поворот Орди (с. 1467).

Останні прикристи старого гетьмана і кінець його: козацький бунт з Ракоцієвого війська перекидається до Юрасевого (с. 1467), оповідання Желябужського (с. 1467—8), його агітація протів гетьмана і старшини—мотив самовільного походу протів царської волі (с. 1468—9), козацький бунт протів старшини (с. 1469), військо розходиться (с. 1469—70). Старий гетьман зломаний сими подіями (с. 1470—1), апоплексія (с. 1471), останні його інтереси—утримання західно-української акції (с. 1471). Похід в поміч Ракоцієві ударемнений його капітуляцією (с. 1471—2), декларація Ракоцієві про незмінний намір гетьманського уряду підтримувати його (с. 1472). Наступство на гетьманстві—гетьман поборює пляни Вигівського (с. 1472—3), агітація протів Хмельниченка (с. 1473), відгомони того в нар. думі (с. 1473). Дата смерті Богдана (с. 1473—4), похорон (с. 1474), козацькі голосіння в літературі (с. 1474—5), легенда про церкву що згоріла підчас похорону (с. 1475), переказ про отроєння (с. 1475—6). Літературні характеристики українські і польські (с. 1476—7), екзерциції на сю тему (с. 1477), літературна українська традиція (с. 1478).

XIII. Кілька загальних зауважень . . . . . 1479—1508

Традиційний погляд на Хмельниччину як цілість (с. 1479), «визволення» і відновлення прав (с. 1479—80), «боротьба за віру» (с. 1480), ідея всенародности (с. 1481), полеміка на сім ґрунті (с. 1481) і проби характеристики клясової фізіономії Хмельницького й його ближшого оточення (с. 1482—3), державницький аспект (с. 1483), ідеалізація і протести протів неї (с. 1483—4), Кулішеві панеїрики і засудження (с. 1484—5), Антоновичева апольогія Хмельницького (с. 1485).

Гетьман і старшинський осередок—питання суцільности і солідарности (с. 1485), роля й індивідуальність Богдана (с. 1485—6), наскільки він підіймався над іншими

ков. діячами (с. 1486), оптимістична оцінка його індивідуальності у Кубалі (с. 1487—90), влучні риси своєї індивідуальності (с. 1490—1), проби розвинути державно-конституційні прикмети його діяльності у Липинського (с. 1491). Брак суцільності в політиці Хм-го і його оточення (с. 1491—2), різниці між домаганням р. 1648 і 1649, між 1649—54 і 1655 (с. 1491—2). Хто робив укр. політику в початках Хмельниччини (с. 1492—3), перелом під впливом Київського осередка в 1649 (с. 1493), хибна інтерпретація Зборівського договору (с. 1493—4), упадок укр. революції, нинішнє і розпорошене сил (с. 1494), Переяславська умова не вносять в політичні плани ясної перспективи (с. 1494—5), нові плани 1655 р. (с. 1495), вони продовжуються по смерті Хм.—між Хмельниччиною і Вигівщиною нема межі (с. 1495—6).

Сильні і слабкі сторони індивідуальності Богдана (с. 1496—7), Хм. як провідник мас і як державний політик (с. 1497—8), Вигівський як керівник політики Хмельницького (с. 1497), помилки своєї політики в відносинах до Польщі, Молдавії, Москви, Швеції, Семигороду (с. 1498), московські політики використовують ці помилки (с. 1499), фатальні відносини кримські (с. 1499—500).

Слабина державної і соціальної творчості—творча безсилість «бувших людей Річи посполитої» (с. 1500), недостача нових ідей (с. 1501), незабезпеченість селянства (с. 1501—2), конфлікти козацтва і міщанства (с. 1502), селянство і міщанство тікають в-під гетьманського уряду (с. 1503). Імпозантні сторони козацького ладу—справність козацької машини під рукою Хмельницького (с. 1503—4), але недостача конструкційних моментів (с. 1504), механічне повторення старих гасл в сфері національній і культурній (с. 1504), «не розв'язаний вузол соціальних і політичних протилежностей» (с. 1505), бунти (с. 1505—6), гетьман готов кинути Україну (с. 1506), панські плани старшини (с. 1505—6), повстання селянства (с. 1506), «Руїна» вже за Богдана (с. 1506), розходження навіть з духовенством—елементом що нібито найбільш виграв (с. 1506—7), об'єктивні причини цих хиб—тяжкі історичні дефекти укр. життя (с. 1507). В чім же чари Хмельниччини (с. 1508). Її вага для наступних віків (с. 1509).

Додатки з «Польських справ» Московського Посольського приказу. . . 1508—1539

1. Релігійна дискусія варшавська 1650 р. . . . . 1508—1523
2. Виленський панегірик Хмельницькому і Вигівському 1523—1526
3. Реляція з Царгороду про козаків, передана польськими комісарами московським послам під час львівських переговорів 1653 року . . . . . 1526—1527
4. Відповідь польського уряду московським послам в українській справі передана 9 (19) серпня 1653 р. . . . . 1527—1536
5. Цар відповідає війну Польщі, 31 грудня с. с. 1653 р. . . . . 1536—1539
- Доповнення . . . . . 1539—1550
- Проект султанського листу до гетьмана 10 серпня 1650 р. т. . . . . 1539—1541
- Листи в Царгород до гетьмана в березні 1651 р. . . . . 1541—1544
- Листування в справі перепущення козацького війська через московську територію під Рославль в 1651 р. 1544

Реляції королевичеві Каролеві Фердінандові 1651 р.	с. 1545
Лист гетьмана до турецького султана а осени 1651 р.	с. 1545
Українська еміграція з Сіверщини в зв'язку з розкварти- руванням польських військ за Дніпром в 1652 р.	с. 1545
Гетьманське посольство до Порти весною 1652 р.	с. 1545
Дата реляції гетьмана Потоцького	с. 1546
Пляли Лупула і Хмельницького на Валахія і Семигород с	1546
«Пити табаку»	с. 1546
Носач в Молдавії	с. 1546
Бівачціні про облогу Сучави	с. 1546
Інструкція Бутурлину	с. 1547
Присяга Богуна.	с. 1548
Діяльність Данила Грека	с. 1548
Грамота Хмельницького до султана 1655 р.	с. 1549
Сотник Іван Петрович	с. 1549
Про «Байку Б. Хмельницького»	с. 1549
Претенсії на Краків для Запорозького війська	с. 1549
Лист гетьмана до мунтенського воєводи 18 (28) червня	
1657 р.	с. 1549
Записки Шебеші	с. 1549
Янчинський про погоню за Ракоцієм	с. 1550
Показчик осіб	с. 1551—1580
Показчик місць	с. 1580—1600
Зміст ІХ тому	с. 1601—1630
Поправки	с. 1631—2

П О П Р А В К И

<i>Сторінка</i>	<i>Надруковано</i>	<i>Треба</i>
28 ₆	13	2
28 ₃	благочестян	благочестя
29 _{4,2*}	16	14
37 ₁₄	червня	квітня
53 ₁₄	сол, був він від самого султана чи від котрогось з башів, донські висланці не знали.	попав не на місце, се останній рядок сторінки
54 ₁₄	ребіуль-евель 1061 лютого	ребіуль-евель 1061 лютого
95 ^{2*}	Березина	Березного
124 ₁₆	10—20	10(20)
272 ₁₅	Збжидовского	Зебжидовского
329 ²⁰	січня	серпня
487 ₁	етікатлхні	етікетальні
459 ₁₅	Гродна	Городна
505 ¹²	терін	термін
555 ₁₄	3)	1)
556 ₂₁	Арелак	Арслан
634 ₂₁	дьяка	дьяка
734 ₃	Известиях	Докладах
743 ⁵	Пересторогу і	Пересторогу, і
889 ₁₃	бришеш	брешеш
889 ₁₁	Савеч	Савич
891 ₆	слезі	зі слів
910 ⁶	Винюковим	Венюковим
919 ¹⁰	Старушевича	Старушича
923 ₆	з-за Дніпра	з-за Дністра
956 ¹¹	б ів	беів
966 ¹¹	Постошенне. По-божа і Поднісгра	Пүстошенне По-божа і Подпістрова
966 ₁₄	у Київ	у Київі
978 ₄	описуєс і	описує сі
979 ₄	Годі	Тоді
1025 ¹⁴	дня,	дня:
1182 ¹	Грондський	Грондский
1264 ₆	цізавіші	цікавіші
1278 ^{1*}	Закропим	Закрочимі
1304 ₁₀	звязок	завязок

Примітка: Зазначені тут помилки в тексті виправлено.

Друкарські помилки:

- 1) на передтитульній сторінці надруковано: „книга II”, а треба: „книга II”.
- 2) На сторінці „Зміст” (між титульною сторінкою в англійській мові та 870 сторінкою) в п'ятому рядку згори надруковано: „Понорама”, а треба: „Панорама”.

